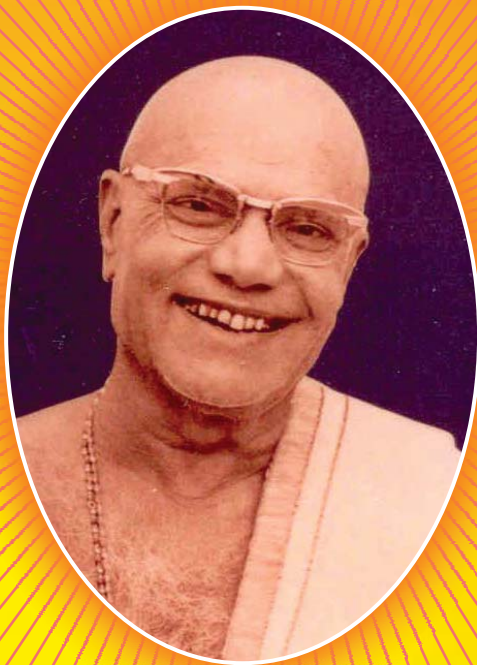

જીવનયોગ

ભાગ. ૧

પૂજ્ય શ્રીમોટા

॥ હરિ:ૐ ॥

જીવનયોગ

ભાગ-૧

પૂજ્ય શ્રીમોટા

: સંપાદક :
ડૉ. અનિલ ભાલોડિયા

હરિ:ૐ આશ્રમ પ્રકાશન, સુરત.

- પ્રકાશક : શ્રી ચિમનભાઈ છ. પટેલ
૩૦, દ્વારકાધીશ સોસાયટી, પાલનપુર પાટિયા,
રાંદેર રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૯.
ફોન : (૦૨૬૧) ૨૭૬૬૬૯૪

© હરિ:ઐ આશ્રમ, સુરત, નડિયાદ.

- આવૃત્તિ વર્ષ
પ્રથમ ૨૦૧૬ પ્રત ૧૦૦૦

- પૃષ્ઠ : ૪૪+૬૧૨=૬૫૬

- કિંમત : રૂ. ૭૫=૦૦ : ભાગ-૧
રૂ. ૭૫=૦૦ : ભાગ-૨

- પ્રાપ્તિસ્થાન : હરિ:ઐ આશ્રમ, જહાંગીરપુરા, સુરત-૩૯૫ ૦૦૫
ફોન : ૦૨૬૧-૨૭૬૫૫૬૪, ૨૭૭૧૦૪૬
Email : hariommota1@gmail.com
Website : www.hariommota.org

- ડિઝાઈનર : મનુ નિર્મલ

- મુદ્રણ શુદ્ધિ : જગદીશ પ્રજાપતિ

- ટાઈપસેટિંગ : અર્થ કોમ્પ્યુટર,
૨૦૩, મૌર્ય કોમ્પ્લેક્સ, સી. યુ. શાહ કોલેજ સામે,
ઈન્કમેટેક્સ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
મો. : ૯૩૨૭૦૩૬૪૧૪
Email : kanubhai.arth@gmail.com

- મુદ્રક : સાહિત્ય મુદ્રણાલય પ્રા. લિ.
સિટી મિલ કંપાઉંડ, કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૨.
ફોન : (૦૭૯) ૨૫૪૬૯૧૦૧

॥ હરિ:ૐ ॥

પૂજ્ય શ્રીમોટા

સમર્થ જે કશો ન્હોતો તણખલું પણ ઊંચકવાને
-હવે તેને બનાવ્યો છે સમર્થોમાં શિરોમણિ તેં.

ભલે આ જીવને કોઈ જગે તે રીત ના પરખે,
હરિ-પદ કિંતુ સંપૂર્ણ ઢળેલો, શ્રેષ્ઠ “મોટો” તે.

॥ हरिःॐ ॥

‘जवन-योग’ पुस्तकना पूजन समये
परम पूज्य श्री संतभगवंत साडेभळ साथे
पूज्य चंदनभडेन तथा परम पूज्य श्री अश्विनभाई

॥ હરિ:ૐ ॥

અર્પણ.....

હરિ:ૐ આશ્રમોની ધરોહર સમાન
પૂ. હેમંતદાદા, પૂ. નંદુભાઈ, પૂ. ભીખુકાકા તથા વિઘાકાકી,
પૂ. ઝીણાકાકા, પૂ. હસમુખભાઈ (લાલાજી),
પૂ. હરિભાઈ (કુંભકોણમ્)
તથા
આત્મબળે શૂન્યમાંથી સર્જન કરનાર
અનેક સંતોના કૃપાપાત્ર
પૂજ્ય શ્રીમોટા, પૂ. શ્રી નંદુભાઈ તથા પૂ. શ્રી ઝીણાકાકા
પ્રત્યે અસીમ ભક્તિ ધરાવનાર
ઉદાર દિલ
ઝાંબિયા નિવાસી શ્રી જયંતિભાઈ અને
શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતા
તથા
પૂ. શ્રીમોટાને સમર્પિત, નિષ્ઠાવાન,
ભાવપૂર્ણ જિજ્ઞાસુ
યુ.એસ.એ. નિવાસી શ્રી સંજય અને શ્રીમતી દર્શના પટેલ
અને
મારા જીવનને ઘડનારા
માતા-પિતા અને મારા સુખ-દુઃખની
ભાગીદાર પત્ની ઈન્દુને ક્ષમા પ્રાર્થી
આ “જીવનયોગ” અર્પણ કરતાં
આનંદ અનુભવું છું.

પદ્મશ્રી ડૉ. ગુણવંત શાહ

ગુણ-ભાવનો વિકાસ

પૂજ્ય મોટા સંસારથી અલિપ્ત હતા, પરંતુ સંસારના યોગક્ષેમની ચિંતા કરનારા સંત હતા. એમણે જે વિચારો સમાજને આપ્યા તેમાં ગુણ-ભાવના વિકાસને ઘણું મહત્ત્વ આપ્યું. આ એમની મૌલિક ભેટ ગણાય.

યુવાન હતો ત્યારે હું પ્રતિવર્ષ રાંદેર પાસે આવેલા કુરુક્ષેત્રના હરિઃઓમ આશ્રમમાં સાત દિવસ માટે મૌન મંદિરમાં બેસતો ત્યારે પૂજ્ય મોટા સાથે વારંવાર સત્સંગ થતો રહેતો. તેઓ મારા લગ્ન વખતે પણ ખાસ આશીર્વાદ આપવા ઘેર પધાર્યા હતા. એ એમની કડુણા હતી. એમની ઋજુતા અને નિખાલસતા ચુંબકીય હતી. ડૉક્ટર અનિલ ભાલોડિયાએ એક ભક્તની નિષ્ઠાથી પૂજ્ય મોટાના વિચારોને સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથમાં પ્રગટ કર્યા છે. મને એમનો આ પ્રયત્ન ગમ્યો છે અને પૂજ્ય મોટાના ભાવકોને પણ એ જરૂર ગમી જશે.

ટહુકો,
વડોદરું - ૨૦

-ગુણવંત શાહ

બ્રહ્મજ્યોતિ, મોગરી,
૨૭ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૬

સંતભગવંત સાહેબજી

ભાઈશ્રી અનિલભાઈ
અને સર્વ સાથીદારો...

જય શ્રી સ્વામિનારાયણ !

૧૯૬૦ના મારા કોલેજકાળના સમયમાં 'હરિ:ૐ આશ્રમવાળા શ્રીમોટા'ના નામથી ગુજરાત અને બહાર વસતા સર્વ સાધકો-મુમુક્ષુઓમાં જાણીતા-માનીતા સંતશ્રી પ. પૂ. મોટાનાં દર્શન કરવાનો, પરાવાણીનું પાન કરવાનો અલભ્ય મોકો ગુરુદેવ પ. પૂ. યોગીજી મહારાજની કૃપાથી તેઓના સાંનિધ્યમાં પ્રાપ્ત થયો છે તે મારું અહોભાગ્ય છે !

આવા એક વિરલ સંતના જીવનની વાતો, સાધનાનાં રહસ્યો, પરાવાણીરૂપ પ્રવચનો વગેરેનું સંકલન કરી 'જીવનયોગ' અદ્ભુત ગ્રંથ પ્રકાશિત કરી રહ્યા છો, જે સર્વ કોઈ સાધકો, મુમુક્ષુઓ - સૌને સાધનામાં ખૂબ જ મદદરૂપ થશે જ.

વળી, આપ ખૂબ જ કાર્યરત હોવા છતાં ગુરુ તરફની એક ભક્તિ અદા કરવા જદ પ્રકરણો સમાવતા ચાર ખંડના દળદાર ગ્રંથનું પ્રકાશન કરી રહ્યા છો તે માટે અમો સૌ સંતો, ભક્તોનાં વંદન ! અભિનંદન ! રાજી રહેશો.

સર્વની શુભેચ્છાઓ સાથે

આપના ન સાહેબના ભાવભર્યા

અમલ સ્વામિનારાયણ !

Anoopam Mission India

Brahmajyoti

Yogiji Marg

Mogri-388 345

Dist. : Anand

Gujarat, India

Tel: 02692 230483, 230544

Fax: 02692 235660

Email: amindia@anoopam-mission.org

www.anoopam-mission.org

Public Trust Regd. No. E/1390/Anand. Dt. 03-09-2001

(Original Regd. No. E/2422/Kheda/Dt. 13-8-1976)

અધ્યાત્મપંથીનું પાથેય : જીવનયોગ

ડૉ. મનોજ સોની

આ અદ્ભુત અસ્તિત્વમાં એક એકમમનુષ્ય પણ છે. અનેક વિચારકોના મતે મનુષ્ય “શ્રેષ્ઠ” છે. શ્રેષ્ઠતાની વ્યાખ્યા, વર્ણન અને મૂલ્યાંકન સ્વાભાવિકપણે સાપેક્ષ હોવાનાં; તેથી, મનુષ્ય “શ્રેષ્ઠ” છે જ તેવું ખબર ન હોય તોય મનુષ્ય વિશિષ્ટ જરૂર જણાય છે.

પોતાને પ્રાપ્ત દેહની અસંખ્ય ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓનાં અવિરતપણાંને મનુષ્યજીવન માની લેવામાં આવે છે. શું શ્વાસ લેવો ને છોડવો, અન્ન ખાવું ને પચાવવું, જોવું ને જાણવું, બોલવું ને મૌન રહેવું, ચાલવું-બેસવું-વધવું વગેરે દેહની અસંખ્ય ક્રિયા પ્રક્રિયાઓને જ જીવન કહીશું?

જીવન આ દૈહિક ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓથી અનંતગણું ભવ્ય છે, દિવ્ય છે; સંકુલતાની ચરમસીમા પછી પ્રાપ્ત થયેલી સહજ સરળતા છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાની પરાવાણી દ્વારા સમજીએ તો, “આ માનવ શરીરની મહત્તા અનંતગણી છે એમજાણી એને જે જીવ ભગવાનનું મંદિર ગણીને પ્રત્યેક કર્મ કરતી પળે એનો સદુપયોગ જ કર્યા કરે, તે જીવ તરી જાય...” (આ જ મહાગ્રંથ “જીવનયોગ”ના પ્રકરણ ૨૭: “માનવદેહનું મહત્ત્વ”માંથી ઉદ્ઘૃત)

સત્તાવીસ શબ્દોના આ એક વાક્યમાં પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ન કેવળ મનુષ્ય દેહ અને તેનાં દૈહિક કર્મોની ભવ્યતાની ઝાંખી કરાવી છે, પરંતુ “તરી જવાની”, કહેતાં મુક્તિના માર્ગ, રીત અને વિચાર સરળ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કર્યાં !

અધ્યાત્મપંથના જાગૃત યાત્રી ડૉ. અનિલ ભાલોડિયાએ દેહથી પર અને દિવ્ય એવા આ મનુષ્યજીવનનો યોગ કરાવવાનું આ મહાગ્રંથ દ્વારા ભગીરથી પુણ્યતપ સિદ્ધ કર્યું છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં અધ્યાત્મદર્શન જે અક્ષરદેહે પ્રગટ થયું તે પરાવાણીના મહોદધિને ડૉ. ભાલોડિયાએ ઋષિ ભગીરથની પરંપરામાં આપણા સૌ માટે અમૃતરૂપ “જીવનયોગ”ની ગંગા સ્વરૂપે અર્પણ કર્યો છે.

ચાર ખંડ અને ૪૬ પ્રકરણો સાથે આ “જીવનયોગ” મહાગ્રંથ સંભવતઃ વૈશ્વિક અધ્યાત્મદર્શન સંકલનની શ્રેણીમાં એક વિશિષ્ટ મહાપ્રદાન લેખાશે. અધ્યાત્મના યાત્રી માટે તો એ પોષક પાથેય છે; અભ્યાસુઓ માટે ચિંતનની દિવ્યતાના ઊંડાણના તાગ પામવાનું આ પરિશુદ્ધ નિમિત્ત છે.

આ દિવ્ય કાર્યના તપસ્વી, આ સર્જનરૂપી તીર્થના નિમિત્તરૂપ સંકલનકર્તા ડૉ. અનિલ ભાલોડિયાને આપણાં સૌનાં કૃતજ્ઞતા-ધન્યતાસભર વંદન !

જુલાઈ, ૨૦૧૬

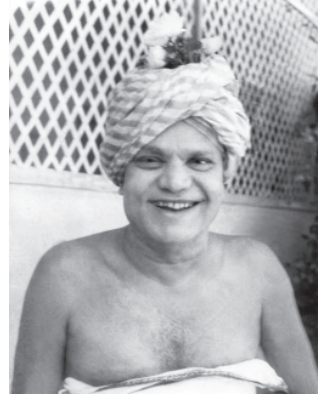
-ડૉ. મનોજ સોની

પૂર્વ કુલપતિ

મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી તથા

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

॥ ॐ:ॐ ॥

જીવનયોગ

ભાગ-૧

‘હું સર્વત્ર વિઘ્નમાન છું.’

- શ્રીમોટા

અનુક્રમણિકા

જીવનયોગ વિશે પૂજ્ય શ્રીમોટા	૧૧
સ્વજનોને સંબોધન - પૂજ્ય શ્રીમોટા	૧૬
બે બોલ	૩૯

જીવનયોગ : ભાગ-૧ વિભાગ-૧ : ચેતન-પ્રકૃતિ

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૦૧. ચેતન-ભગવાન	૨
૦૨. પ્રકૃતિ	૨૨

વિભાગ-૨ : બાહ્ય સાધના

ખંડ-૧ : બાહ્ય સાધના પરિચય

૦૩. માનવ જીવનની વાસ્તવિકતા	૬૨
૦૪. બાહ્ય સાધના એટલે શું ?	૭૪
૦૫. બાહ્ય સાધનાનો હેતુ	૯૦
૦૬. બાહ્ય સાધનામાં ઉપયોગી ગુણો	૧૦૪
૦૭. બાહ્ય સાધનાનો પાયો	૧૧૩

ખંડ-૨ : બાહ્ય સાધના

૦૮. વર્તન અને વાણી	૧૨૦
૦૯. સ્વદોષ અને પરગુણદર્શન	૧૩૫
૧૦. સદ્ભાવ સાધના	૧૫૧
૧૧. સાધક અને સમાજ	૧૬૯
૧૨. સાધક અને કુટુંબ	૧૭૪
૧૩. તપ-ત્યાગ	૨૦૩
૧૪. પ્રેમભાવ	૨૩૧
૧૫. પ્રેમ સાધના	૨૪૧
૧૬. કર્મ વિજ્ઞાન	૨૫૯

વિભાગ-૩ : આંતરિક સાધના

ખંડ-૧

૧૭. આંતરિક સાધના પરિચય	૨૯૬
૧૮. અંતઃકરણો	૩૧૫

ખંડ-૨

૧૯. સર્વ સામાન્ય સાધનાની રીત	૪૩૪
૨૦. સાધનાનું હાર્દ અને પ્લાનિંગ	૪૪૯
૨૧. સાધના શા માટે ?	૪૬૩
૨૨. સાધના એટલે શું ? અને સાધનાપથ	૪૭૧
૨૩. સાધનાપથમાં મનોમંથન	૪૮૭
૨૪. સાધનાપથમાં સંગ્રામો	૪૯૩
૨૫. ધ્યેય	૫૧૨
૨૬. સાધનામાં જરૂરી	૫૨૨
૨૭. માનવદેહનું મહત્ત્વ	૫૯૮

જીવનયોગ વિશે પૂજ્ય શ્રીમોટા

(પૂજ્ય શ્રીમોટાનો સમસ્ત અક્ષરદેહ જે એક શબ્દમાં કંડારી શકાય અને જે શબ્દ પૂજ્યશ્રી મોટાએ જ પ્રયોજ્યો છે, તે છે - “જીવનયોગ”. જીવનના બાહ્ય અને આંતરિક બંને પાસાંઓને આવરી લેતો સાધનાપથ એટલે જીવનયોગ. જીવનયોગ એટલે નિરંતર સાધના ! એ રીતે આ પુસ્તકનું નામ ઘણું સૂચક છે.)

“સાધના એટલે જ કાળ જલદી ને છતાં યોગ્યપણે પકાવનારી જડીબુટ્ટી. પ્રતિકૂળ સંજોગોને અનુકૂળ કરવાની કળા એટલે સાધના એમ કહી શકાય. બાકી પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા દ્વારા જે વિકાસની પરંપરા છે, તે તો પ્રકૃતિની પ્રકૃતિમાં છે, અને પ્રકૃતિમાં ને પ્રકૃતિમાં એમ થયા કરવાનું; અને આપણે જો પ્રકૃતિથી પર પ્રકટવું હોય તો સાધના અને સાધન વિના બીજો કોઈ આરો નથી. પ્રકૃતિ દ્વારા જીવની થતી ઉત્ક્રાંતિમાં શક્તિ ને પ્રાણસંચાર પ્રકટાવી તેને વેગવાળી અને ભાવાત્મક બનાવનાર જે ચેતનની પ્રક્રિયા તે સાધના એમ કહી શકાય. આવી રીતે સાધના એટલે જીવનથી અતિરિક્ત કે નિરાળી કોઈ વસ્તુ નથી. તે જ રીતે યોગ કે યોગમાર્ગ પણ જીવનથી નિરાળો નથી. આપણા પોતાના પ્રકૃતિમય જીવનમાંથી ચેતનમય જીવનમાં ઉત્ક્રાંતિ થાય તે પરત્વે હૃદયનું લક્ષ વધારે ને વધારે એકાગ્ર ને કેંદ્રિત રહ્યા કરે ને તેમાં ચેતનપ્રાણસંચાર ઉદ્ભવી તેની ગતિ વધ્યા કરે અને તે ગતિમાંથી નવસર્જન થયા કરે એવી જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાને તથા તેવી જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક પ્રક્રિયાના વહનના પથને રુચિભેદને કારણે જુદાં જુદાં નામ જેવાં કે જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, કર્મયોગ વગેરે અપાયાં છે, બાકી છે તો એ છે એક જ પ્રક્રિયા. એ આખા સમસ્ત જીવનને, નવસર્જનની રીતે નવનિર્માણ કરીને સમાવી લેતી ચેતનવંત પ્રક્રિયા હોવાથી તેને આ કારણે “જીવનયોગ” નામ આપવું વધારે ઠીક ગણાય.”

સાધનામાં પણ બે પરસ્પર વિરોધી દેખાતી પ્રક્રિયામાંથી આપણે પસાર થવાનું છે. એક તો આપણે જે પરિસ્થિતિમાં, સંજોગોમાં પ્રવર્તવા હોઈએ, તેના પરત્વે બેપરવા, બેકાળજી કે નિષ્પ્રાણ થઈને વર્તવાનું નથી, અથવા તો તે બધું મિથ્યા છે, એમ પણ ગણવાનું નથી. તે બધું મળેલું છે ભાવનાને

કેળવવાને માટે, ભાવનાને પરિપક્વ થવા માટે. એટલે તે બધાંનો એક બાજુ પ્રેમભક્તિપૂર્વક સ્વીકાર કરીને તેમાં અણગમો કે કંટાળો પ્રગટવા દીધા વિના તે પરિસ્થિતિ અને સંજોગનો આપણે પ્રેમભક્તિથી સ્વીકાર કરવાનો છે; અને તેમાં યોગયોગ્ય ભાવનાથી વર્ત્યા કરીશું તે એક બાજુની વર્તનકળાની રીત છે અને બીજી બાજુએ પ્રભુની કૃપાને આપણામાં ઠરી શકવાને માટે જે ભૂમિકા આપણે તૈયાર કરવાની છે, તે તો સાધનાના ભાવમાં અને તેના સાધનના અભ્યાસમાં મનાદિકરણોને પરોવાઈ જવાને માટે તેમાં એકધારું પ્રવર્તાય, તે છે. તે ઉપરાંત સંસારવ્યવહારમાં આપણે બધાંની સાથે સુમેળ, સદ્ભાવ, પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, શુભેચ્છા વગેરે ભાવનાથી આપણા પોતાના જ વિકાસની ભાવનાથી વર્ત્યા કરવાનું છે. ને એમ થવાતા જતાં કોઈ પણ જાતનો બીજાંથી કરીને ધારો કે આપણને અન્યાય થાય તો તે બધું પ્રેમઉમળકાથી સ્વીકારી લઈને તે તપ છે એમ જાણીને આપણે તેવી તત્પરતાવળા બનવું પડશે, અને તો જ આપણા રાગદ્વેષ મોળા પડતા જવાના છે. એટલે દ્વંદ્વાત્મક પ્રકૃતિનું જોશ એવી રીતે જ્ઞાનભક્તિયુક્ત વર્તવાથી મોળું પડતું જવાનું છે તે નક્કી જાણજો. જેની પરત્વે આપણને અણગમો હોય કે કંટાળો જાગતો હોય, તેને આપણે વધારે ચાહીને દિલથી વધારે ગમવાનું બને તેમ આપણે પ્રવર્તવાનું છે. આવી સાધનાથી અંતર્મુખ થઈ શકવાનું છે. અંતર્મુખતા પ્રગટ્યા વિના આરો નથી. જેમ સાધનાની પ્રક્રિયાની જરૂર છે, તેમ સંસારવ્યવહારમાં ઉપર જણાવેલી રીત પ્રમાણે વર્તવાની પણ એટલી જરૂર છે.

સાધનના અભ્યાસનો હેતુ, તેવા સાધનના અભ્યાસ સિવાયના જીવનના બીજા ગાળામાં તે પ્રકારના સાધનની ભાવનાને સળંગપણે પ્રગટાવવામાં રહેલો છે. આમ જો થયા કરે, તો જ જીવનમાં ભાવનાની એકતારતા ને એકતાનતા પ્રગટી શકે ને તો જ ભાવનામાં સળંગતા પ્રગટી શકે. સાધના કરતી વખતે ભાવના પ્રગટે ને તેના સિવાયના જીવનના બીજા ગાળામાં ભાવનાનું ખૂન થયા કરે, તો પછી આ બંને પરસ્પર વિસંવાદી રીતથી ભાવનામાં એક એવા પ્રકારની ક્ષતિ પ્રગટે છે કે જેથી ભાવનાનો ઉચ્છેદ જ થયા કરતો હોય છે. તેથી સાધકે સાધનાના જુદા જુદા પ્રકારના સાધનના અભ્યાસમાં જેટલું મહત્ત્વનું લક્ષ આપવાનું છે, તેનાથીયે વિશેષ લક્ષ અને વિશેષ ચેતનવંતુ લક્ષ રોજબરોજનાં થતાં રહેતાં વર્તનવ્યવહારમાં રાખ્યા

કરવાનું છે ને એના પરત્વેનો તેનો વિશેષ જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો ઝોક પૂરેપૂરો વળી ગયેલો હોવો જોઈએ. જો આવું બનવાનું ન થયા કરતું હોય તો ધ્યાનનો કે એવા બીજા કોઈ સાધનના અભ્યાસનો કશો અર્થ નથી. આ માર્ગને તો હું એક પ્રત્યક્ષ જીવન સાધનાનો માર્ગ ગણું છું, ને તેથી જ એને “જીવનયોગ” કહું છું.

જેમ જેમ જીવનશક્તિને અન્યથા ખર્ચાઈ જતી, વેડફાઈ જતી બચાવવા જઈશું તેમ તેમ જીવનમાં જીવન સાધનાનો વેગ વધતો જવાનો છે. એટલે કે જીવનયોગ વધારે ફળદાયી અને વધારે પરિપૂર્ણ થતો જશે. આપણે બે બાજુનું કામ કરવાનું છે : એક તો સાધનામાં લગાતાર રહ્યા કરવાનું છે. એટલે કે પ્રાર્થના, નામસ્મરણભાવની ધારણા, આત્મનિવેદન, સમર્પણભાવ, ધ્યાન, ટ્રાટક, જુદી જુદી ક્રિયા વખતની પ્રાર્થનાઓ તથા અનેક પ્રસંગ, સ્થળ વગેરે, પરત્વે ભાવ અને સૌંદર્ય અનુરૂપ પ્રાર્થના કરવાનો અભ્યાસ - આ બધાં સાધન લગાતાર હૃદયથી કરતા રહેવાનું છે અને બીજી બાજુ અંતર્મુખ થવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરીને તટસ્થ ભાવથી, વિવેકની આંખ તદ્દન સતત ખુલ્લી રાખીને બધા ખેલ પણ નીરખ્યા કરવાના છે અને તેમાંથી જીવનશક્તિને રાગદ્વેષપૂર્ણ રસ લેતાં નિવારીને તેને અંતરના ભાવમાં વિશેષ ને વિશેષ વાળ્યા કરવાની છે.

...તેથી એક બાજુથી વિકાસની જીવંત અભિમુખતા પ્રગટી, તેમાં વેગ પકડે ને આગળ તે માર્ગે ધક્કેલો લાગે, એવું જ કોઈને પોતાને પ્રવર્તવવું હોય, તેમણે તેમને જે સાનુકૂળ લાગે, તેવાં સાધનોનાં અનુશીલન, પરિશીલનમાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહંને વાળવાં જ પડશે, ને બીજી બાજુથી રાગદ્વેષાદિ ને કામ, ક્રોધાદિથી મુક્ત થવાની પણ પ્રચંડ સભાનતા એના દિલમાં જાગેલી હોવી જોઈએ.

નિરાગ્રહી, અનાસક્ત પૂરેપૂરા થયા વિના,

કેમેય કરતાં જ્ઞાનનો અનુભવ થાય ના.

એટલે એક બાજુથી હૃદયમાં, હૃદયથી સતત ભાવ જીવતોજાગતો ચેતનાત્મક પ્રગટ્યાં જ કરે ને બીજી બાજુથી રાગદ્વેષાદિ તદ્દન મોળાં પાડ્યાં કરવાના કાર્યમાં હેતુપૂર્વકની સભાનતાથી આપણે એકધારા સતત પરોવાયેલા હોઈએ, તો જીવન-વિકાસનું કર્મ ઝપાટાભેર આગળ વધે છે.

રાગ-દ્વેષાદિથી મોળા પડાતા ગયા વિના ધ્યાન પણ ઉત્તમ રીતનું પ્રગટી ન શકે. ખરેખરું સાચા ભાવનું ધ્યાન થયાં કરતું હોય, તો તેમાંથી તટસ્થતા ઊગતી જતી હોય છે, ને જે તે બધું જ કર્યા કરતાં હોઈએ છતાં આપણે તટસ્થ છીએ, એવો પ્રયોગાત્મક અનુભવ થયા વિના રહી શકતો નથી. તેથી મારી તો પ્રાર્થના છે કે જેમને ધ્યાન ઉત્તમોત્તમ થાય, એવું સહૃદયતાથી ઈચ્છતા હોય, તેમણે ધ્યાન ભલે કરતાં હોય તો કર્યા કરે, પરંતુ તેની સાથે સાથે રાગદ્વેષાદિ, આગ્રહો, ટેવો, સમજણો, માન્યતાઓ વગેરેથી મુક્ત થવાય; તે રીતે જીવન પ્રવર્તવીને તે બધાંની હૃદયની ચેતનાત્મક સભાનતા પ્રચંડપણે જાગી ગયેલી હોવી જ જોઈએ.

આ જીવને (તેવા) સેવાના ક્ષેત્રનાં કર્મમાં કંઈ બીજાંથી કરીને અન્યાય નહિ થયેલો હોય એવું તો મુદ્દલે નહોતું. પરંતુ તેમ છતાં તે બધાંયની ઉપર એકમાત્ર સદ્ભાવની જ ભાવના સર્વત્ર જીવતીજાગતી રહ્યાં કરે એવું ભાન ને સચેતનતા રાખ્યાં કરવાનું પ્રભુકૃપાથી થતું હતું. એકમાત્ર કામ કર્યા કરવાનું જ મૂંગે મોઢે કર્યા કરતો અને વિશેષ ને વિશેષ કેમ કરીને મારા પોતાના જ કર્મનું મનનચિંતવન થયાં કરે, તેવી રીતે પ્રવર્તમાન થયાં કરવાનું બન્યાં જતું. ભગવાનનું સ્મરણ, એની પ્રાર્થના, એનું ભજન, એ જ મારું એક મહત્વનું સાધન તે કાળે હતું. અને પાછું તેથી કરીને મળેલાં કર્મમાં કોઈ પણ જાતની ઊણપ ન પ્રગટી શકે, તે પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થની ભાવનાથી થયા કરે અને તે પણ સાધનાની એક પ્રક્રિયા જ છે એવું ભાન મનાદિકરણોને પ્રગટાવેલું રખાવવાને પ્રભુકૃપાથી બન્યે જતું. આવી બેવડી રીતની સાધના થયા જતી હતી. સ્વભાવ અને પ્રકૃતિને નીચેથી ઉપર લઈ જવાની એક પ્રવૃત્તિ અને સાધનાના સાધનના અભ્યાસમાં પ્રેમભક્તિથી ને તેના જ્ઞાનના હેતુને લક્ષમાં રાખીને ભાવને અવતરણ થવાની પ્રક્રિયામાં સભાનપણું પ્રગટાવવાનું બન્યા જવું તે બીજી પ્રવૃત્તિ. આમ જે રીતે પ્રભુકૃપાથી જીવન જીવી જાણ્યું છે, તે જ રીત હું તમને બધાંને બતાવું છું. જીવનયોગની દૈષ્ટિ પ્રતિકૂળ ને સાનુકૂળ કરે છે

જ્યારે અંદરથી દિલગીરીની લાગણી રહે, ભલેને પછી તે તદ્દન વિરુદ્ધ વાતાવરણને કારણે હોય તોપણ, ત્યારે આપણે અંતરમાં, અંતરથી આપણું કામ ચાલુ રાખવું જોઈએ. કેટલાક પ્રસંગો એવા બને છે કે જે આપણું ચણતર હચમચાવી મૂકે છે અને બધું અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે એવું આપણને દેખાય

છે અને લાગે છે પણ ખરું, પરંતુ એવા પ્રસંગોમાંથી આપણે તટસ્થતા, સમતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા, ધીરજ વગેરે કેળવવાને માટે પ્રભુકૃપાથી તે પ્રસંગ મળ્યો છે એવી ભાવના કેળવવાની છે. એ રીતે પ્રસંગને ભાવનાપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક જોતા શીખ્યા તો દિલગીરીમાં કદી ગરકાવ નહિ થઈ જઈએ તે નક્કી જાણજો. જીવનમાં આવા પ્રકારના અનેક પ્રસંગોમાં આ જીવે તેવી કેળવણી પ્રભુકૃપાથી લીધેલી છે. એના કારણે આવી સમજણ ઊગેલી છે અને તેવી દષ્ટિ મળેલી છે. એટલે ગમે તેવા વિરોધી દેખાતા પ્રસંગમાં પણ જો ઉપર મુજબનું જીવતુંજાગતું દષ્ટિબિંદુ રાખી શકીએ તો તટસ્થતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા વગેરે ભાવનામાં ઓર પ્રાણ પ્રગટે છે અને આપણી દૃઢતાનો, મક્કમતાનો, તટસ્થતાનો પૂરેપૂરો જીવંત ખ્યાલ આપણને પ્રગટે છે. તેથી, પ્રસંગોથી દૂર ભાગી જવા કરતાં તેનો જ્ઞાનપૂર્વક પ્રત્યક્ષ સ્વીકાર કરીને તેનાથી કરી ભાવના કેળવવાનો અને દૃઢાવવાનો જીવનમાં સુયોગ સંપડાવવો એનું નામ જીવનયોગ.

॥ હરિ:ૐ ॥

સ્વજનોને સંબોધન - પૂજ્ય શ્રીમોટા

જીવનનું ઊર્ધ્વનું જ્ઞાન, બધું દર્શાવવાને તે
-હું યંત્ર માત્ર માધ્યમ છું; કશું તેમાં ન મારું છે.
બધું જે રેડિયો બોલે, બધું તે તે અવરનું છે,
ન સમજણ નિજની કોઈ કશી તે રેડિયોમાં છે.
હૃદય તેવી રીતે માત્ર, જીવનની ઊર્ધ્વ કક્ષાને
-બતાવવા ખાલી સાધન હું; જીવનમાં એવી રીતે તે.
મને “મોટો” ન માની લે વિનંતી છે જગતજનને;
હું તો ખાલી જ માધ્યમ છું, થવાવા વ્યક્ત જીવનને.

આ માર્ગમાં ક્યાંયે SHORT CUT નથી

“એક”ને અનુભવવાના માર્ગ જુદા જુદા હોય, પરંતુ આ માર્ગમાં ક્યાંયે
SHORT CUT - એકદમ ઓચિંતા કૂદીને ચઢી જવાય, એવો ટૂંકામાં ટૂંકો
માર્ગ નથી, એવો શ્રીપ્રભુકૃપાથી મને અનુભવ છે, તેથી હરિ:ૐ આશ્રમની
સાથે સંકળાયેલાં સ્વજનોને મારી પ્રાર્થના છે કે તેઓ બધાં જ મારું આ લખાણ
પ્રેમથી વાંચે ને જો તેઓ હૃદયની ખરેખરી દાનતથી, એકનિષ્ઠાથી ને
વફાદારીથી આ માર્ગમાં પડ્યાં હોય, તો તેઓ તેમનાં તેવાં વર્તન પ્રત્યક્ષ
વર્તનમાં શ્રીપ્રભુકૃપાથી મૂકશે, તો તેમાં તેઓને જ લાભ છે.

સ્વજનોને પ્રાર્થના

જીવન માનવી કેરું, મહામૂલું મળ્યું ખરે,
કિંતુ માનવી તે કેવું મિથ્યા વેડફી દે અરે !
જાગજો ! જાગજો મિત્રો ! જીવન પ્રીછવા હદે,
પ્રીછી વર્તનમાં મૂકી જીવન જીવજો તમે.
પ્રાર્થના એટલી મારી મળેલા મિત્ર સર્વને,
મળેલા જો, મળી જાણી, થજો સૌ યોગ્ય જીવને.

મહા આશ્ચર્ય !

અરે ! આ મૃત્યુ તો દૂર ના અડોઅડ છેક પાસે છે;
છતાં અસ્તિત્વ તેનું તો કશું કોઈ યે ન જાણે છે !

શી નાનકડી મુસાફરીની બધાં તૈયારી કરતાં છે !
પરંતુ મૃત્યને માટે ન કો' તૈયારી કરતું છે.

બધાં આશ્ચર્યમાંનું તે મહદ્ આશ્ચર્ય કેવું છે !
બધું નિશ્ચિત હોવા છતાં ના ગણતરીમાં તે.

પત્રોનો હેતુ

“જીવનવિકાસની ભાવનાર્થે જે જે સ્વજનો મળેલાં છે, તેમને ચેતાવવા કાજે હૃદયના સાલતા ઊંડા દર્દથી જે વાણી ઉચ્ચારેલી છે, તેને તે સ્વજન પૂરેપૂરા ભાવથી વિચારે, સમજે ને યથાર્થ વર્તનપાલનમાં મૂકવાને પ્રભુકૃપાથી કરી જ્ઞાનભક્તિભાવે જાગૃત પૂરો તનતોડ પ્રયત્ન કરે, એવો આ પત્રોના લખવાપણાનો હેતુ છે. સત્ય, સત્ય હોવા છતાં એનો જ્યારે હૃદયમાં, હૃદયથી એના યોગ્ય ભાવાર્થમાં જ્ઞાનપૂર્વક જીવથી પૂરો સ્વીકાર થતો હોતો નથી, ત્યારે તે તેના જીવનમાં કશો ભાગ ભજવી શકતું નથી. આ હકીકતને પ્રત્યેક સાધક-સ્વજન હૃદયમાં, હૃદયથી સમજે એવી પ્રાર્થના છે.”

પ્રભુકૃપાએ આ જીવને જે જે જીવો મળેલા છે, તેમને તેમનામાં શ્રદ્ધા પ્રગટી શકે તેવી રીતે પ્રભુકૃપાથી જ્ઞાનપૂર્વક, તેનો હેતુ સાથે, કંઈક ને કંઈક કરેલું છે. પરંતુ તેનો યોગ્ય પૂરતો લાભ કોઈ જીવ લઈ શક્યો નથી, તે તેમના ભાગ્યની વાત છે. તેનું કારણ એ છે કે તે તે જીવોને આ માર્ગની હજી સાચી ભૂખ, ખરેખરી ઝંખના પ્રગટેલાં જ ન હતાં. ઉપલી એવી હકીકતોને પણ તેના યોગ્ય ભાવમાં ને યોગ્ય વાસ્તવિકતામાં ભાગ્યે જ કોઈ જીવ સ્વીકારી શક્યો હશે. કોઈને પણ પોતાની સાચી રીતે પડી જ હોતી નથી. સહુ કોઈ એક પ્રકારનો જીવનનો ઢસરડો જાણે બસ તાણ્યા જ કરતા હોય એવું લાગે છે.

અમારી મનીષા તો એવી ખરી કે દરેક સ્વજન, તેમાંથી પોતપોતાનું દિલ વલોવી વલોવીને સમજવાનું કરી, તે પ્રમાણેનું વર્તન આચરવાનું કરી, પૂરેપૂરાં દિલ ને અંતરનો ભાવ જીવનવિકાસને યોગ્ય એવા વર્તનમાં રેડ્યા કરે, તો જ તેવા લખાયેલા કાગળનું યથાર્થપણું પ્રકટ્યું ગણાય.

“તને કામ હોવા છતાં લાંબા લાંબા કાગળો લખી રહ્યો છું, તેનું આ જીવને જ્ઞાન છે ને આ કાગળો તને એકલાને ઉદ્દેશીને કંઈ લખેલા નથી. એ કાગળો લખવાની પાછળ તો પ્રભુકૃપાથી જીવનવિકાસના હેતુ અર્થે જેમણે

પોતે કરીને આ જીવને સ્વીકારેલો છે, તેમને આ પત્ર દ્વારા અને તે લખતી વખતે તેમાં હૃદયની ભાવના રેડીને, તેમને જગાડવાનો હેતુ રહેલો છે.”

“તને જેટલું સમજણ પ્રગટાવવા હૃદયથી લખ્યું છે, એવું સમજાવવાને કોઈને પણ હજી લખ્યું નથી.” “કાગળ એ તો સત્સંગ છે, હૃદયમાં ભાવના જગાડવા અને પ્રેરણા માટેનું તે એક અમૂલ્ય સાધન છે.”

“લેખકના જીવનની સાથે સાધનાભાવે સંકળાયેલા જીવોને સંબોધીને તે કાગળો લખેલા છે, કેટલીક વાર પરોક્ષ રીતે કહેવાયેલું આપણને વધારે અસરકારક પણ નીવડતું હોય છે. જે જે એવા જીવો જ્યારે તે લખાણ વાંચશે ને એમાંનું અમુક મુદ્દાવાળું લખાણ પોતાને જ ઉદ્દેશીને છે એમ જ્યારે તેને સમજાશે ત્યારે તેને તે વાંચીને ગતિમાં પ્રગટવા માટે આનંદ ઊપજવાનો.”

અભ્યાસની રીત અંગે સૂચન

“આપણાં બહાર પડેલાં પુસ્તકો તારે એક એક લઈને વારાફરતી વાંચતાં રહેવું. એક પૂરું થાય કે બીજું લેવું. અનુક્રમે એમ બધાં જ પુસ્તકો વાંચી લેવા અને તે બધાં પૂરા થયેથી ફરી તે શરૂ કરવું. એ કાર્યક્રમ રોજનો રાખવો. એમ કરતાં કરતાં બીજું આધ્યાત્મિક સાહિત્ય પણ સમજાવા માંડશે. મારા લખાણમાં (કારણ કે મને આધ્યાત્મિક સાહિત્યના શાસ્ત્રીય શબ્દોની જાણ ન હતી અને નથી..) સીધું સાદું લખાણ છે. જેનો જરાતરા પણ આ માર્ગમાં પ્રવેશ હોય તેને તે સમજણ પડે તેવું છે.”

“મારા કાગળો ન હોય તે દિવસે ફરી ફરી વાર આવેલા કાગળો વાંચી જવા અને એને વિચારવા. હૃદયની ભાવના જાગેલી હશે તો તેમાંથી નવું નવું સમજાયાં કરશે. આ ઉપરાંત, તારે હજી મારું છપાયેલું સાહિત્ય પૂરેપૂરું વાંચી જવાનું છે. તેમાંથી તને આ માર્ગની ઘણી સમજણ મળશે.”

“એકની એક વાત હજાર વાર કહેવી પડે છે, કારણ કે લાખ વાર જ્યારે આપણે એમ કહ્યા પ્રમાણે કર્યા કરીશું, ત્યારે કંઈક રાગે પડવાનું છે, એ નક્કી હકીકત છે. તેથી સાધકના દિલમાં કહ્યાનું મહત્ત્વ જાગે, તે માટે તેવાં કહેલાં વચનોને વારંવાર હૃદય સમક્ષ આણ્યાં કરવા ઘટે.”

“આ માર્ગ પરત્વેના એકલા વાંચનથી કશું ન વળી શકે. એકલા તેવા વાંચનથી જીવનવિકાસની ભાવનાની નક્કર સાધના થવી કદી પણ શક્ય નથી. હા, એથી કંઈક સમજણ વધે છે, તે એક લાભ જરૂર ગણાય. સાધના માટેની મહત્ત્વની ને મુખ્ય હકીકત તો સાધકની તે ખરેખરી ધગશ ને ઉત્કંઠા

પ્રાણવાળી જાગી ગયેલી હોવી જોઈએ. આ ઉપરાંત, સદ્ગુરુની મદદની પણ એટલી જ આવશ્યકતા રહેલી છે. સદ્ગુરુની પ્રત્યક્ષ જીવતીજાગતી દોરવણી વિના, એની કાળજી વિના, એની કૃપામદદ વિના, જીવનવિકાસની સાધનામાં સફળતા મેળવવાનું શક્ય નથી.”

સમજ્યા વિનાનું વાંચવું તે વાંચ્યું ન કહેવાય, પરંતુ સમજવાનાં દ્વારને બંધ કર્યું ગણાય. સમજીને વાંચવાનું રાખવું. જે કંઈ સમજીને એનું રહસ્ય, હેતુ, ગાંભીર્ય અને જોખમદારી પૂરેપૂરાં પ્રીછીએ. આવી રીતથી અને ભાવનાથી વાંચીએ તો જ સમજનાં દ્વાર ઊઘડે. સાચું શું છે, તે સમજવાને આપણે પોતે ખુલ્લાં થવું પડશે. તે વિના ગમે તેમ વાંચેલું ખપમાં આવવાનું નથી.

“આ માર્ગનું વિચારવાનું- અમુક જાતનાં નક્કી થયેલાં માપ, ધોરણ, રીતરસમો, સમજણો, ટેવો, ગમા-અણગમા, કલ્પના વગેરેથી બની શકતું હોતું નથી. આમાં તો કોઈ ધોરણ નથી અને કોઈ આધાર નથી. એ માર્ગ સમજવાને કાં તો પ્રચંડ તપશ્ચર્યા કાં તો પ્રેમભક્તિભર્યા સંતસમાગમ અને ત્રીજું હૃદયમાં, હૃદયથી જીવતીજાગતી ધસમસતી જિજ્ઞાસા અને તમન્ના, આ ત્રણ વિના તે માર્ગને સમજવાને બીજું કોઈ ઉત્તમ સાધન નથી. પ્રયોગ કર્યા વિના તે માર્ગના સત્યનું અન્વેષણ કરવું, પામવું અને અનુભવવું અશક્ય છે. જીવનની પ્રત્યેક પ્રકારની ઘરેડમાંથી મુક્ત થતાં થતાં કંઠે પ્રાણ આવે છે, તે કંઈ એમની એમ છૂટી શક્તી પણ નથી. એવી ઘરેડો અને એવી સમજણો અને એવાં ધોરણો જીવને જીવપણામાં જ જકડી રાખે છે. આપણે સમજણો, ઘરેડો, ટેવો, મતો, અભિપ્રાયો, કલ્પનાઓ વગેરેનાં ધોરણોથી જે તે બધું સમજવાનું રાખતાં હોઈએ છીએ, તેથી તે માર્ગ અથવા તે માર્ગના હાદનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન આપણાથી થઈ શકવાનું નથી તે જાણશોજી.”

સર્વ કોઈ ચોક્કસ લક્ષણોથી માપો

“મારા શ્રીગુરુમહારાજે મને મારી સાધનાકાળ દરમિયાન મારામાં જે થયા કરવું તેને લક્ષણો વડે સમજવાની અને અનુભવવાની આજ્ઞા કરી હતી. લક્ષણો વડે સમજવાની ટેવ પાડવાથી કદી પણ ભ્રમણામાં પડી જવાતું નથી. આપણા વિશે કે બીજા વિશે તેવા જ્ઞાનપૂર્વકના અભ્યાસના પરિણામે કરીને કશું ઓછું કે કશું વધારે આપણે માની શકતા નથી. જેમ જેની જેટલી યથાર્થતા તેટલા પ્રમાણમાં જ આપણાથી સ્વીકારાતું હોય છે. એટલે જે તે કંઈ તેનાં લક્ષણો વડે કરીને સમજવાનો અભ્યાસ પાડવો.”

“જે બાબતમાં હૃદયમાં ઉત્કટ ખેવના પ્રગટે છે, ત્યારે તે ખેવનાના વિષયમાં આપમેળે એકાગ્રતા પ્રગટ્યા કરે છે. તે જ ઝંખનાના વિષયના મનન ચિંતવનમાં, મનાદિકરણ રહ્યાં કરે છે. સાધનાની ભાવનામાં હૃદયની તેવા પ્રકારની ઝંખના ઘણો મોટા ભાગ ભજવે છે. હૃદયમાં ખરેખરી, પૂરેપૂરી, એવી ઉત્કટ ઝંખના પ્રગટ્યા વિના પુરુષાર્થમાં સાચા પ્રાણ પ્રગટી શકતા નથી. તેથી કરી ઝંખનાને ઘણી જરૂરની હકીકત, સાધનાના ક્ષેત્રમાં ગણેલી છે. જે જીવને માનવીજીવનનું મહત્ત્વ જાગે છે, તેને જ ઝંખના જાગી જાય છે. તેથી મળેલા જીવનના મહત્ત્વને પિછાણવાની ઘણી જરૂર રહે છે.”

“ચેતનમાં જાગેલા જીવને ઓળખવો, સમજવો અને અનુભવવો એ જેવા તેવા જીવનું કામ નથી. હૃદયની એવી અંતરની આંખ પ્રગટી જાય તો કદાચ ઓળખી શકાય અને સમજી શકાય. અમને ચેતનની દૃષ્ટિએ સમજનારા હજી સુધી તો કોઈ જાણ્યા નથી. એક પૂજ્ય શ્રી “ગોદરિયા મહારાજ” કરીને છે, તે અમને સાચી રીતે જાણે છે અને ઓળખે છે. મળેલાં સ્વજનોએ હજી અમને હૃદયથી પૂરા ઓળખ્યા નથી. એ અમારું કમભાગ્ય નથી, પરંતુ જેમણે સંગ કરીને હૃદયથી સંગ કરી જાણ્યો નથી તેમનું કમભાગ્ય છે.”

પૂજ્ય શ્રીમોટા પાસે આવવાની સાચી ભાવના

“બજારમાં ઘણી દુકાનો હોય છે. ત્યાં દરેક જાતના સોદા થાય છે. ભગવાનની કૃપાથી આ જીવે પણ દુકાન ખોલી છે. એમાં સોદો થાય છે, પરંતુ તે સોદો તો છે ફકીરીનો. જેણે તે કરવો હોય એણે જ એ દુકાને પગ માંડવાનું મન કરવાનું છે. ફકીરી એટલે બધું જે તે કંઈ હોવા છતાં તે બધાંનો ઉપયોગ તેમની રીતે કરવાનો નથી, બધું હોવા છતાં નિર્મમત્ત્વવાળા થયા કરીને આપણે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. ખાલી વાસણ હોય તો જ તેમાં કંઈક ભરવું હશે તો જે ભરેલું છે તે બધું પૂરેપૂરું કાઢી નાખવું પડશે.”

પ્રવેશાવા તમારે દિલ

ઝઘડવું ના અમારે છે, ન તસ્કરવું કદી પણ છે,
કશી પંચાતમાં કોઈની, ન પડવાનું જરા દિલ છે.

મળેલાંને હૃદયની તે ખરેખર વિનંતિ છે કે
પ્રવેશાવા તમારે દિલ સરળતા આપજો મુજને.

કહીં ના પ્રવેશ મળતો છે, બધાં દ્વારે જ તાળાં છે,
 અનેકે રીતથી દાખલ તમારામાં થવું ચહ્યું છે.
 મળેલાંને કૃપાથી શાં હૃદય ચાહ્યાં કરેલાં છે !
 સફળતા ના મને મળતી, તપાસી દિલ જોયું છે.

પ્રવેશાવા અવર દિલમાં

અમારી પ્રકૃતિ પણ છે ખરું માધ્યમ જીવનમાં તે
 - પ્રવેશાવા અવર દિલમાં, હરિભાવે ચહેલું છે.
 મળેલાં પ્રકૃતિ સાધનતણો ઉપયોગ લીધો છે,
 પરંતુ ત્યાં મળેલાંએ ધરી ના યોગ્ય સમજણને.
 બધાંએ જીવકક્ષાની પડેલી રીતરસમ જે છે,
 શું નિજની પ્રકૃતિ રીતે બધું સમજેલું તે તે છે.
 મળેલો કર્મનો પડઘો, પછી ત્યાં દોષ કોનો છે ?
 અમારી પ્રકૃતિયે શી પડેલી પાછી કેવી તે !
 થયા હડધૂત સંપૂર્ણ શી પ્રકૃતિથી મળેલાંની !
 તિરસ્કાર વળી પામ્યા નફામાં લાધી બદનામી.

અનુભવી લ્યો પછીથી તે

“હૃદય મનથી જ મોટાનાં” પૂરેપૂરાં થઈ જઈ ને,
 અનુભવી લ્યો પછીથી તે સ્વયં કેવો ખરેખર છે !
 મનાદિમાં, હૃદયમાંયે જીવંતો ચેતનાત્મક તે
 -રમ્યાં કરતો રહે, “મોટા”; ભળેલાં જાણજો ત્યારે.
 કશી ભ્રમણા વિશે દિલમાં ન રહેશો કોઈ પણ સ્તેજે
 - ચક્રાસી દિલ જો લેવો હો કૃપાથી દિલ આ તત્પર છે.
 અમે વિસાતમાં કંઈ ના, અમારું કંઈ ગજું ના છે;
 હરિની એકલાની તો બધીયે બોલબાલા છે.

અનુભવી જાણતા માત્ર

“જીવનને સાર્થક કરવાને થયા વિના ફના પૂરું,
કશું વળવાનું ના કેં છે,” કરું જાહેર આજે હું.
બધું જે જે તમારે હો, તમે માલિક જેના હો;
પદે તે તે સમર્પિત કો કરી દેવાનું રહે છે સૌ.
બધી માલિકી પ્રભુની હો જીવનમાં તે રીતે-ભાવે,
તમારે વર્તવાનું છે સમર્પાઈ જઈને તે.
હૃદય આનંદ ઉલ્લાસ સમર્પણ પદ થયાનો જે,
અનુભવી જાણતા માત્ર સમર્પણ જે થયેલા છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાને વહાલી ગુરુદક્ષિણા

“જીવનવિકાસ માર્ગે સાચી રીતે, સાચી ભાવનાથી, મદનગીથી,
હૃદયના ઉમળકાથી, જે જીવ એક ડગલું પણ માંડે છે તેનું તે કાર્ય અમને
ભેટરૂપ છે. તેવી દક્ષિણા અમને જીવનમાં ઘણી વહાલી છે. આ કંઈ
આલંકારિક ભાષામાં લખ્યું નથી. અમારે મન તે સાચી હકીકત છે.”

સ્વજનો પાસે પ્રેમની અપેક્ષા

મળેલાં સદ્ભાગ્યે, મુજ જીવનમાં રો' ફળંતાં સદાયે,
મળેલાં સદ્ભાગ્યે જીવન ફળવા પૂરજો ભાવ હૈયે.
તમારા હૈયામાં જરીક સરખું ક્યાંય કો એક ખૂણે,
રહેવાને દેજો જીવિત બનીને સ્થાન આનંદરંગે.
મને મારાં વહાલાં જગતપ્રભુએ ભેટમાં જે દીધેલાં,
કરું વાંચ્છ્યા ઊંડો રસ નીતરતો પ્રેમ હું એમનો ત્યાં.
સદા તેથી હું તો મુજ સ્વજનને પ્રાર્થનાઓ કરું છું,
મને દેતાં રે' જો તમ થકી બને તેટલું વહાલ ઊંડું.
મને એવા સૌના પ્રણયરસમાં ભાવ વહેતો પ્રભુનો,
હદે રેલાતો શો નજર પડતો ! એ જ લ્હાવો જીવ્યાનો.

પૂજ્ય શ્રીમોટાનું અભય વચન

“શરીરધારી માનવી ચેતનમાં સંપૂર્ણ, પૂરેપૂરો ના હોઈ શકે. જ્ઞાનનો વિસ્તાર અનંત છે. તેથી, પોતે સંપૂર્ણ છે એવું કોઈ સમજે તો તે યોગ્ય નથી. મારા તરફથી સર્વ કોઈ સાથે થતા રહેતા સંબંધને લીધે મારા મનમાં આમ કે તેમ કશું નથી હોતું. જગતમાં જે સ્વજનો મળેલાં છે કે મળશે, તેમને જીવનની સાથે એકરાગ કરવાને પ્રભુકૃપાથી મથાવવાનું બને છે. એ કળા શ્રીભગવાનની કૃપા બક્ષિસ છે. દરેકની સાથેનું વર્તન એક જ પ્રકારનું કદી પણ હોઈ શકતું નથી. પ્રભુકૃપાથી વૃત્તિ, વિચાર, લાગણી, ભાવના આ ઉપરાંત પણ જીવસ્વભાવ જેવી ઉપર ઉપરની દેખીતી વૃત્તિઓ, જેમ કે આશા, ઈચ્છા, કામના, રાગ, મોહ, મમતા એવી વૃત્તિઓથી પણ તે પ્રકારના જીવો સાથે વર્તવાનું બને કે જેથી તે જીવોનો દૃઢ રાગ પ્રભુકૃપાથી થઈ જાય. અમને એમ લાગ્યું છે કે જો કોઈ એક જીવ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહંકારથી કરી અમારામાં એકરાગ થઈ જશે તો તેવાના જીવનમાં પણ તેવા અંકુર ફૂટવાના છે. આવા એકરાગ થવાપણાનું પણ પ્રત્યક્ષ લક્ષણ છે. જેવા પ્રકારનો ઉત્કટ રાગ તેવા પ્રકારનું મનન ચિંતવન રહ્યા કરે.”

બધાં મળેલાં સ્વજનોનો અમારામાં રાગ પ્રગટે એટલે જીવનના તાણાવાણામાં તેઓ કોઈ ને કોઈ કાળે ગૂંથાઈ જ રહેવાનાં છે અને જો પ્રભુકૃપાથી ચેતન પ્રગટેલું હોય તો કોઈ ને કોઈ કાળે તેમનામાં પણ પ્રગટવાનું છે, એવું ગણિતશાસ્ત્ર છે. આપણો ધર્મ, આપણું કર્મ અને આપણી ફરજ ભગવાનના જ્યારે પૂરેપૂરાં થઈ જઈએ છીએ, ત્યારે તે પ્રમાણે અદા કરાવવાને તે આપણને પ્રેરાવતો રહે છે અને તેમાં મીનમેખ ફરક પણ પડી શકતો નથી એવો જીવતોજાગતો અનુભવ થયેલો છે. તેથી, અમે તો પ્રભુકૃપાથી સદાય નિરાંતવાળા રહી શકીએ છીએ, પરંતુ સામો જીવ પૂરેપૂરી જ્ઞાનપૂર્વકની જાગૃતિ ન સેવી શકતો હોય કે તેને ન લાગતી હોય, જીવનનું મહત્ત્વ અને રહસ્ય પણ જેને ન સમજાતું કે ન સમજાયું હોય - એવા જીવને તો કોટિ કોટિ કાળ સુધી અથડાયા કરવાનું રહેશે. પરંતુ અમારી તેમનામાં પ્રભુકૃપાથી લાગણી હોવાથી તે અમારાથી છૂટો થઈ શકવાનો નથી. અમે સ્થૂળ રીતે જેવા સ્વરૂપમાં છીએ તેવા સ્વરૂપમાં હોઈએ કે ન હોઈએ તોપણ અમારો સંબંધ છૂટી શકતો નથી. જે જીવ જીવનવિકાસની ભાવનાને દઢાવી દઢાવીને, મનનાં બધાં વલણોને સમજીને ભાવનાનો વિકાસ કર્યે જાય છે અને જ્યાં જ્યાં

નકારાત્મક વલણ પ્રગટે ત્યાં ત્યાં થંભી જઈને તેના વહેણમાં ન તણાતાં, તટસ્થતાથી એવાં વલણને પ્રભુકૃપાથી નકારે છે, તેવો જીવ આજ નહિ તો કાલ જાગવાનો જ છે. જેને જવું છે તે તો ગયાં કરશે. જેને ચાલવું છે તે તો ચાલ્યા કરશે. જેને જવું નથી કે ચાલવું નથી અને ખાલી પડી રહેવું છે, એને જ અનેક પ્રકારનાં નખરાં થયાં કરતાં હોય છે. એટલે શ્રીપ્રભુકૃપાથી આ જીવ તરફથી મદદ કે પ્રેરણા અને સહાનુભૂતિ, ચેતના ભાવે જો હૃદયની ભાવના આ જીવ માં રહ્યા કરતી રહેશે, તો તેનો તેવો અનુભવ જરૂર થવાનો એ વાત નક્કી માનજે.

“જ્યાં તમે પોતે જ મારા છો, મારા અંશરૂપે જ છો. મારું ચેતના સ્વરૂપ છો, એટલે કોઈ કાળે કોઈના વિશે નિરાશા થવાની નથી. એટલું યાદ રાખજો કે અથડાતાં કુટાતાં, સમજીને કે બેળેબેળે, જે જે જીવ આ જીવને જાણ્યે અજાણ્યે વળગેલો છે, કે હજી પણ વળગશે તેમની ગમે તેવી વૃત્તિ પ્રભુકૃપાથી આ જીવની સાથે હશે, છતાં પણ તે તે જીવને શ્રીભગવાનને પંથે આવ્યા વિના રહી શકવાનો જ નથી, તે નક્કી જાણશોજી.”

“મારે તો તમારાં બધાંમાંનું સર્વ કંઈ ખાવું છે. શ્રીપ્રભુકૃપાથી આ જીવનો વૈશ્વાનર જે તે પચાવવાને તત્પર છે, પણ તે માને કોણ ને સમજે કોણ !”

સંતની પકડમાં એટલે વાઘના મોંમાં

જ્યાં સુધી જીવદશામાં છીએ, ત્યાં સુધી પ્રત્યેક જે તે કંઈ આપણાથી બને છે, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહંકાર - તે બધાંથી જે કંઈ થાય છે કે ઉદ્ભવે છે તે બધું જ ચિત્તમાં સંસ્કારરૂપે પૂરેપૂરું જડાઈ જતું હોય છે. તે પાછું એના યોગ્ય કાળે ઉદય પણ પામ્યા વિના રહી શકતું નથી એવો એનો અટલ કાયદો છે. કશા કંઈના ઓઠા નીચે ત્યાં છૂપાઈ જઈને છટકી શકાય તેવું નથી. ભૂત વળગે તેને તો કોઈ કાઢી શકે, પરંતુ તમારે ગળે અથવા તો જે કોઈ એવા ચેતનમાં પ્રકટેલા છે એવા આત્માઓ કોઈને ગળે વળગેલા છે, તે તો છૂટી શકે તેવું નથી. ગમે તેમ કરીને પાછા વળાવવા કોઈ મથશે, તો તેના તેવા પ્રયત્ન પણ મિથ્યા થવાના છે.

પ્રભુકૃપાથી મળેલાં સ્વજનોમાં હજી કોઈને તેવી લગની લાગી હોય એવો મને અનુભવ નથી. તેથી, જીવનવિકાસના હેતુના જ્ઞાન અને અનુભવને અર્થે જે સ્વજન મળ્યાં છે, તે સ્વજનોને મેં મારા હૃદય સાથે કોઈ ને કોઈ રીતે

બાંધી લીધેલાં છે. આ આધારમાં જે કંઈ જુદું જુદું છે, તે દરેકનો ઉપયોગ તે જીવાત્માઓને મારામાં બાંધી લેવાને માટે ભગવાનની કૃપાશક્તિથી કર્યા કરું છું. સદ્ગુરુમાં પણ સંપૂર્ણ લગની લાગી હોય તેવો સ્વજનોમાં કોઈ જીવાત્મા નથી. પરંતુ મારા મનથી એક વાત ચોક્કસ છે કે સંકળાયેલા જીવના પ્રાણને મારા હૃદય સાથે તો પ્રભુકૃપાથી બાંધી લેવાનો છું કે જેથી કરીને જન્મોજન્મ સાથે જ રહી શકીએ અને હોઈ શકીએ.

તમારા દિલમાં “મોટા”

તમારા પ્રશ્ન જીવનના ઉકેલાવા પૂરેપૂરા, ના સામર્થ્ય કશું મુજમાં, ક્ષમા દેજો મને હાવાં.

તમે “મોટા”ની પાસેથી મદદ મેળવવા ઈચ્છો જો - તમારા દિલમાં “મોટા” તમે જીવતા કરી દેજો.

તમે “મોટા”ની સંગાથે તમારું દિલ સંપૂર્ણ - કરી તે ઓતપ્રોત જ ત્યાં નીરખજો તે પરિણામ.

શું તાણાવાણા જીવનના વિશે પરોવી દઈ “મોટા”, કરી કરી પ્રાર્થના દિલથી તમે સંબોધજો “મોટા”.

હૃદયમાં ભાવ સંપૂર્ણ ટકેલો જીવતો જો છે, બધા પ્રશ્નો ઉકેલાવા કૃપાથી જાગશે મતિ જે.

સ્વજનોને ચાબખા

વાંક કોનો છે ?

ગરજ જાગ્યા વિના ઉત્કટ ખરેખરી દિલમાં તમને, ગરજના તે વિષયમાં તો પ્રવેશી ના શકાય છે.

ગરજ તમને ન જાગી છે, બીજો પછી શી રીતે તમને -જગાડી તે શકે કેમ ગરજ જીવનની દિલમાં તે !

સ્મરણ કરવા ન જો દિલ છે, પ્રયત્નો દિલ ન કરવા છે, વળગવાનુંય ખાલી જો, પછી કહો વાંક કોનો છે ?

“બધું “મોટા” કરી દેશે” હૃદય જો એમ માન્યું છે, હૃદય “મોટા” વિશે તમ કાં પૂરેપૂરું ડૂબેલું છે ?

“બધું કરી કોક સૌ દેશે” ?

તમારે ચાલવું જો ના ન ડગલુંયે જ ભરવું છે,
“બધું કરી કોક સૌ દેશે” ખરે ! તે વ્યર્થ ફણગો છે.

“બધું “મોટા” કરી દેશે” હૃદય જો માન્યતા તે છે,
મતિ, મન, પ્રાણ, અહં, ચિત્તને પરોવી દો જ “મોટા” ને.

બુમાટા મારવા ખાલી, વળગવું ખાલી ખાલી છે,
તમે “મોટા” કરી અમ દો બરાબર પાંસરું જે તે.

જીવનવિકાસને અર્થે તમોને જો પડી ના છે,
પછીથી શી રીતે ઉપર શકાયે ખેંચી તમને તે ?

તમે શાં પાંગળાં પૂરાં ?

અમારે શિર કાં સઘળું, તમારું સર્વ ઝીકો છો ?
તમે શાં પાંગળાં પૂરાં નરાતાર જીવનમાં છો ?

તમારે દિલ જો અમને કરેલા જીવતા ના છે,
અમારેયે પછી કેવી રીતે ત્યાં પેસવાનું છે ?

“મુલાયમતા પૂરેપૂરી જીવનને વાળવા કાજે
-પ્રગટવી જોઈશે તમમાં” શરત એવી પ્રથમ તો છે.

તમે જો તેય પાળીને શક્યા દર્શાવી જીવન ના,
પછીથી દોષ ખાલી કાં તમે દેતા રહો અમને ?

તમારે જો ન ચસવું છે

જીવનચીલા પડેલાથી તમારે જો ન ચસવું છે,
જીવનવિકાસની વાતો નિરર્થક વ્યર્થ કરવી તે.

જીવનની આળપંપાળ વિશે દિલને લગાડ્યું છે,
તમારા દિલમાં એવું બીજું વળગેલું કેં કેં છે !

તમારે એવી દુનિયામાં સદા જીવવાનું કરવું છે,
પછી વાતો પ્રભુની તે શું ખાલી ખાલી કરવી છે ?

તમારે ચેતવું જો ના, અમારે શી રીતે તમને
-હૃદય ચેતાવવાં ? અમને જણાવી દો કૃપા કરીને.

અમારો દોષ કાં કાઢો ?

બતાવેલાં જ સાધન તે કર્યા કરવા સતત દિલને,
કશી ગોદાટી ના કરી છે, પ્રયત્નેયે ન શૂરા છે.
પછીથી બળતરા ખાલી તમે ઓક્યા કરો શાને ?
અમારો દોષ કાં કાઢો ? તમે નિજનું જ સંભાળો.
અમે તમને ન આમંત્ર્યા, તમે મેળે જ આવ્યા છો,
પથે હાલ્યા ન ચાલ્યા છો, ન યત્ને ઉદ્દમીયે છો.
ભલેને સદ્ગુરુ માન્યા તમે અમને કંઈક દિલથી,
છતાં મતિ, પ્રાણ, મન અમમાં પરોવાયેલ ના તમથી.

કઈ રીતે જીવનમંડાણ કરવું તે ?

તમારે દિલ ઠરવાને જરીક સરખીય જગ્યાને,
તમે જ્યાં આપતાં ના છો, પછી ઠરવું કઈ રીતે ?
સ્મરણ ના છે, ભજન ના છે, કશો ના ભાવ જાગે છે,
હૃદય તમથી થતું તેને ન ઠરવા યોગ્ય તે તે છે.
તમારો ભાવ હૈયાનો અમારામાં ન જીવતો છે,
કઈ રીતે અમારે તો જીવનમંડાણ કરવું તે ?
કંઈક રસ્તો બતાવો જો જીવનનું કર્મ કરવાનો,
અમે તત્પર પૂરા છીએ પ્રભુની શી કૃપાથી તે !

કઈ રીતે અમારે કામ કરવું તે ?

હૃદય જીવાડવા અમને પડી જો ના તમોને છે,
ગરજ વિના કઈ રીતે અમારે કામ કરવું તે ?
“હૃદય જાગ્યા વિના ભક્તિ, જીવનની તે ભૂમિકામાં,
પડી શકશે ન તે પગલાં,” તમે તે જાણી લો દિલમાં.

હૃદયસંબંધ જીવનમાં મળેલો છે નિમિત્તે જે,
હૃદય તૈયારી સંપૂર્ણ ફળવવાને અમારી છે.
મળેલાંમાં ભલી રીતે જરૂર જીવવું અમારે છે,
પરંતુ જે મળેલાં છે ન તેને સ્વાર્થ લાગ્યો છે.

પછી બકવાટ મિથ્યા છે

તમારે જો ન ચસવું છે, ઊભા ત્યાંથી ન ખસવું છે,
જગાને ના બદલવી છે, પછી બકવાટ મિથ્યા છે.
તમારે નિજ જીવનમાં તો પૂરાં રાચ્યાં જ કરવું છે,
મળ્યા સંસારથી એવા ન ઊંચી દૃષ્ટિ કરવી છે.
મળ્યું છે જે બધું તેમાં તમારે રસથી જીવવું છે,
પછી ઊંચે જવા કેરાં બધા ફાંફાં નકામા છે.
જવા ઝંખો વિશે જેમાં ન તેનાં કોઈ લક્ષણ છે,
અમારે શું પછી કરવું ભલા થઈને કહેશો તે ?

તમન્ના દિલ ન લાગી છે

ઊંચે જો આવવા કેરી તમન્ના દિલ ન લાગી છે,
કઈ રીતે પછી પકડી ઊંચે પ્રગટાવવાં તમને ?
જીવનમાં દિલ પ્રવેશીને કંઈક ત્યાં કર્મ કરવાને,
મદદ કરવાની ઈચ્છાયે તમારે દિલ ન જાગી છે.
તમે કહેશો, “અરે ! મોટા, તમે નાહકનું બોલો છો,
અમારે દિલ ઈચ્છા છે”, શું એટલુંયે ના તોલો ?
જગતવ્યવહાર સંસારે કશી ઈચ્છા જ જાગે છે,
તમે લાગી પડો છો શાં તુરત તે કામ કરવાને !
તમારા દિલથી તમને તમે પૂરું તપાસી લો,
બધો ઈન્સાફ કરવાનો અમે તમને જ સોંપ્યો છે.

ન આમંત્રણ અમે દીધું

રખડતા ઢોરની પેઠે, રઝળવું હોય જો નિત્યે,
જવાનું શ્રેયના માર્ગે મૂકી દેજો ભલી રીતે.

ન આમંત્રણ અમે દીધું અમારે પંથ ભળવાને,
તમારી મેળે જો આવ્યાં, કરી સાર્થક બતાવાને.

જીવનને પંથ ધપવાને હૃદય હિંમત ભરી ભરીને,
અભય થઈ નમ્ર, સાહસથી ભરો ડગ હર્ષ ઉમળકે.

મૂકીને વેગળું માથું જીવનના શ્રેયને પંથે,
હૃદય નિર્ધાયું છે જો તો હવે ખચકાવ છો શાને ?

“હૃદય મોટા વિશે ક્યાં છે ?”

તમારે દિલ મનન ચિંતવન જીવન વિશે થતું જો ના,
પછી કોઈ રીતથી માર્ગ, કપાવાનો જરાયે ના.

કરાતું જો ન હો સાધન, હૃદયમંથન ન તેનું છે,
જીવન વિશેનું ના ભાન, પછી ફાંફાં નકામા છે.

“બધું “મોટા” કરી દેશે,” તમારું માનવું તે જે,
“સતત “મોટા” વિશે રમતું હૃદય “મોટા” વિશે ક્યાં છે ?”

પ્રમાણિક માન્યતા જો છે, પ્રમાણિક તેવું વર્તન તે
-થયાં કરવું ઘટે દિલથી, શું વર્તન બોલી તો ઊઠશે !

તમે અંતર તપાસી લ્યો

તમે કહેશો, “અરે ! મોટા, તમારું કામ તે કરીએ,
મદદમાં લાગીએ તમને, પછી કાં આમ બોલો છો ?”

ભલે કરતાં તમે તે છો, હૃદય ઉપકાર માનું તે,
પરંતુ કર્મ કરતાં દિલ ઊછળતો ભાવ ક્યાં તે છે ?

ઊછળતા ભાવ ઉન્માદે વળેલું દિલ તમારું જે,
અમારે તે જ ખપનું છે જવાને શ્રેયને માર્ગે.

તમારું તેવું છે કે ના તમે અંતર તપાસી લ્યો,
પછી કરવા નિવેદન તે ભલાં થઈ આવજો, યાચું.

અમે છૂટા પૂરા રહીએ

ન કંઈ બાંધધરી લઈએ કશાનીયે પરત્વે તે,
કશાની આમ કે તેમ જવાબદારી ના લઈએ.

અમારે ફાવતું કરીએ, તમોને જો ન મંજૂર તે,
તમે અળગાં બધાં રહેજો, અમારી ના કશી ના છે.

અમારાથી સ્વીકારાતાં, ભળાવી પદ બધું દઈએ,
હરિને સોંપીને તે અમે છૂટાં પૂરાં રહીએ.

સ્વીકારાયેલ અમથી જે નિમિત્તે તે મળેલું છે,
કૃપાના માત્ર આધારે પૂરું કરવાનું તે તે છે.

મને કેટલાંક પૂછે છે

મને કેટલાંક પૂછે છે, “તમારી સાથે જીવનને
- બહુ લાંબો સમય ગાળ્યું છતાં ના કંઈ વળેલું છે !”

કૃપા કરીને વિચારીને તમે તો બોલજો, બાપુ !
નહીંતર સાવ બોથડ આ વદી દે કંઈક અવળચંડું.

“જીવન-પ્રવૃત્તિથી અંતર વણી દઈને જ મોટાને
-તમે શો કેટલો ઊંડો હૃદય જીવંત રાખ્યો છે ?”

“મળી, ભળીને ગળી હૃદયે ગયાં છો કેટલે ઊંડિ,”
પહેલાં તો વિચારી તે જુઓ, વદજો પછી જે તે.

સમર્પી દેવું સૌ પડશે

તમે તે આપીને કશું શું એવું આપ્યું છે !
તમારી પાસ છે તેનો પૂરો કણ પણ ન દીધો છે.

વળી જો આપ્યું છે તેની ગણતરી દિલ તમારે છે,
બધું આપ્યું તમારું તે નિરર્થક સૌ જવાનું છે.

હૃદયથી આપવું ઈચ્છો, પ્રભુ-પ્રીત્યર્થ ભાવે તે
-થવા વિકાસ નિજ અર્થે ઉમળકાથી ભલે દેજો.

ચહો વરવા હરિ દિલ જો મનાદિ, તન, બધું ધનયે
-હૃદયથી વારી વારી જઈ સમર્પી દેવું સૌ પડશે.

પડે દેવું ઉમળકાથી

કશી આશા, અપેક્ષા કંઈ અમારી પર ન કો ધરશો,
અમારાથી કશું કોઈનું ન વળવાનું જરી પણ છે.

અમારામાં જ સંપૂર્ણ મનાદિ ને હૃદય પણ તે
-મળી, ભળી ને જતાં ગળી સૌ; અનુભવજો થતું શું તે !

મનાદિમાં જીવંતો તો કરી જુઓ જ “મોટાને”
-હૃદયથી ચાહી-ચાહીને કરી દો દિલ તમ તે.

તમારે દિલ મેળવવું કશુંક જો હોય “મોટાથી”
-તમારેયે તમારું તો પડે દેવું ઉમળકાથી.

હરિને ભાવનો ખપ છે

ભર્યો દિલ મોહ-કાદવ છે, નર્યો સંસાર દિલમાં છે;
નર્યા કામાદિ દિલમાં છે, તહીં સૌ જ્ઞાન ખોટું છે.

જીવન સંસારી રમવું છે; હૃદય સંસાર જીવવો છે,
હૃદય સંસાર ચ્હાવો છે; પછી હરિની જગા કહીં છે ?

બધી જ માથાકૂટો દિલમાં ભરી, સંસાર અર્થે છે;
હરિને દિલ ચિંતવવા કહીં સ્થળ ખાલી અમથું છે ?

હરિ, હરિ બૂમ છો પાડો, ન દિલ તે બૂમ પાછળ છે;
વિના દિલનું ચરણ-કમળે દીધેલું કંઈ ન ખપનું છે.

બધે જેમાં અને તેમાં હરિને ભાવનો ખપ છે,
હૃદય જે ભાવથી ઘેલા થતાં, તે ભક્ત દિલ બનશે.

શું કરે હરિ તો ?

નરી સંસારની પૂરી તમારે તો પડેલી છે;
બિચારો શી રીતે પછીથી ગળે ઊતરી શકે હરિ તે ?

પ્રહર આઠે પડેલાં છો તમે સંસાર પાછળ તો,
વિસારે સાવ મૂક્યો છે હરિને, શું કરે હરિ તો ?

“કૃતઘ્ની સાવ મોટા, તો તમારું કેટલું કામ
-કર્યા કીધું; ગણતરી તે કરી શકતા ન દિલ કેમ ?”

“કરંતાં કર્મમાં જીવતો થતાં દિલ-ભાવ પ્રત્યક્ષ”,
ખરેખર તે ફળે પોતે, થઈ નિશ્ચિત સાકાર.

કહીં દિલ તાલાવેલી છે ?

તમારામાં જો જુસ્સો ના, તમોમાં જો ન પાણી છે,
પછી ભક્તિમાં ભલીવાર પ્રગટવાનો કઈ રીતે ?

જીવનના ધ્યેયની પ્રત્યે હૃદયમાં ખેલતો કૂદતો
-ઊડે ઊંડો જ તરવરતો હૃદય-ભાવ ભલા ક્યાં છે !

હૃદયની ભક્તિ-પૂર્વકનો, હૃદયમાં જ્ઞાન-હેતુએ
-હૃદય સેવંતો ઝળહળતો, જીવંતો ભાવ તે ક્યાં છે ?

હરિને કાજ જીવવાના હૃદય ક્યાં કોડ જાગ્યા છે ?
ફના થાવા હરિ કાજે કહીં દિલ તાલાવેલી છે ?

પ્રભુને શી રીતે સમજે ?

સતત કુટુંબ કબીલામાં નર્યા મશગૂલ સ્વાર્થે જે,
નર્યા સંસારી વ્યવહારી, પ્રભુની વાત શું જાણે ?

ફના સંસારને માટે થતા હર્ષે રહે છે જે,
જીવે સંસારના સ્વાર્થે, પ્રભુને શી રીતે સમજે ?

વહંચાયેલ હજારોમાં, પ્રભુની વાત કરવાને
-કશીયે લાયકાત જ ના જરા સરખી ધરાવે છે.

હૃદય એવાની સંગાથે પનારો શો પડાવ્યો છે !
હૃદયમાં પ્રાર્થના-ભાવ બઢાવી, જીવું સૌ સાથે.

નર્યો સંસાર પ્રિય જેને

હજારો વાતમાં જેનું ભટકતું મન સદા રહે છે,
ન છે એકાગ્ર ક્યાંયે જે; પ્રભુ શી રીત પીછાને તે ?

નર્યા સંસારી સ્વચ્છંદે જીવન મ્હાલી રહ્યો છે જે
નર્યો સંસારી છે તોર; પ્રભુ શી રીત પીછાને તે ?

નર્યાં સંસારના વિષયે રમ્યાં જેનું કરે મન તે;
નર્યો સંસાર પ્રિય જેને, ટકે શી રીત હરિમાં તે ?

જીવન સર્વસ્વ દઈ દેવા ઊછળતો દિલ ઉમળકો છે
-હરિ કાજે; શું મરજીવા વરી હરિને શકે છે તે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાની પ્રાર્થના

“આ ચેતના પૃથ્વી પર માનવસમાજની અંદર અવતરણ કરવાની તૈયારીવાળી છે. ત્યારથી હું પ્રાર્થના પણ કરું છું કે “હે પ્રભુ ! આપ તો કેટલા બધા પ્રેમના પ્રકાશથી પધારી રહેલા છો. તો અમારાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્ની એવા પ્રકારની તૈયારી થાય અને એની ભૂમિકા તમારા પ્રેમભાવથી ભીંજાયેલી રહે એવી તમે કૃપા કરીને કરજો.” એવી મારી પ્રાર્થના તો રહ્યા જ કરે છે.”

આ કાળમાં ચેતન-ભગવાન અવતરી રહેલો છે તેનાં લક્ષણો

“ચેતન પોતે અવતરી રહેલું છે એક એવી પ્રોસેસ (પ્રક્રિયા) ચાલે છે. એની સાબિતી એ છે કે છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં જે સંશોધનો થયાં છે એવાં ક્યારેય થયાં નથી. એથી આ કાળની અંદર આપણાથી એના તરફથી આપણી અભિમુખતા-(એપ્રોચ) જો ડિવોશનલી-(ભક્તિપૂર્વક) થયા કરે તો થોડા પુરુષાર્થે આપણને ઘણી મદદ મળ્યા કરે. ઘણો વિકાસ થયા કરે. આ કાળની એક એવી સ્થિતિ છે. ચેતન અત્યારે અવતરી રહેલું છે, પણ એને ઝીલી શકવાની કોઈની તૈયારી નથી. થોડાક માણસો છે, બહુ થોડા. વિજ્ઞાનવાળા પોતાના વિષયમાં ભારે એકાગ્રતાવાળા છે. એમની પોતાના વિષય માટેની એકાગ્રતા ખંડિત થતી નથી. એના લીધે એમને ભારે જય મળે છે. બધું નવું નવું શોધાય છે. એવી રીતે આપણે આ દિશાનો પુરુષાર્થ કરીએ તો આપણને નવું નવું મળ્યા કરશે. જોકે આ પ્રપંચકાળ પણ છે. એવા વખતે ભગવાન તરફ જેનો ડિવોશનલ એપ્રોચ - (ભક્તિપૂર્વકનો અભિગમ) છે, એને થોડી મહેનતે ઘણું મળે છે.”

જ્યારે માનવીનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્માં એ જે ચેતના આવી રહેલી છે, અવતરણ કરી રહેલી છે, આપણી પૃથ્વી પર એને ઝીલવાને, સ્વીકારવાને, એવું પ્રેમભક્તિવાળું એનું માનસ અને બુદ્ધિ હજી

પ્રગટ્યાં નથી. કેટલાંકમાં હજુ એ છે કેટલાંકમાં એની તૈયારી છે પણ એ તૈયારી પણ હજુ એને માટે અધૂરી પડે છે. એને સ્વીકારવાને જો તૈયાર હોય ને તો તો અવતરણ થાય. પણ એ સ્વીકારવાને આપણે તૈયાર નથી, એટલે અવતરણ થવા માટેની ભૂમિકા નથી.

પહેલાંના જમાના કરતાં હાલનો કાળ વધારે મહત્વનો છે, કેમ કે અમારા જમાનામાં બાળકોનું સાત-આઠ વર્ષનું-પાંચ, છ વર્ષનું જીવન અને હાલનાં છોકરાંઓનું જીવન મને બુદ્ધિમાં બહુ આગળ વધી રહેલું લાગે છે. બુદ્ધિમાં અને સમજણમાં વધારે લાગે છે. એનું કારણ મને લાગે છે કે આ સૂર્યનારાયણની ઉદયવર્તમાન દિશા થઈ છે તેનો પ્રભાવ છે. આ તો પછી અતિશયોક્તિ હોય કે ગમે તેમ હોય પણ મને આ બધાં કારણો લાગે છે. ભગવાનનાં અવતરણની તૈયારી થઈ છે. આનો અર્થ એમ થાય કે આ જમાનામાં વધારે અનુભવી પુરુષો થવાના. પહેલાનાં કરતાં વધુ થવાના. આપણા હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ, પણ દુનિયામાં થવાના.

આ કાળમાં ભગવાન મેળવવો શા માટે સહેલો છે ?

આ કાળના જે તબક્કા, સત્યુગ, દ્વાપર, ત્રેતા, કળિયુગ એ પણ આ ચેતનના અવતરણના લીધે જ છે. દા.ત. સત્યુગમાં વધારેમાં વધારે મનુષ્યો ચેતનની અભિમુખતાવાળા. ચેતના પરત્વેની અભિમુખતાવાળા વધારે મનુષ્યો. દ્વાપરમાં એનાથી ઓછા. ત્રેતામાં એનાંથી ઓછા. કળિયુગમાં પણ એનાથીય ઓછા. તેમ છતાં કળિયુગમાં વિશેષતા છે, દ્વાપર અને ત્રેતામાં ને સત્યુગ કરતાંય એમાં વિશેષતા છે. કળિયુગમાં એસ્પાયર્ડ સોલ-(જિજ્ઞાસુ જીવાત્માઓ) માટે વાતાવરણ અનુકૂળતાવાળું છે. કળિયુગમાં એનાથી ઘણી સરળતા, કારણ કે એમાં વધારેમાં વધારે જીવદશામાં મહાલવાવાળું બેકગ્રાઉન્ડ- (ભૂમિકા) છે. કળિયુગનું આવું વાતાવરણ જ એ કે જીવદશામાં જ આનંદ કરવો, લહેર કરવી. એમાં ને એમાં જ વધારે લપેટાઈ રહેવું. એ જ જાણે કાળનું એક પ્રભાવવાળું લક્ષણ. આવા કાળમાં જે ભગવાન તરફની અભિમુખતા થાય છે, એને આગળ વિકાસ કરવા માટે જે મથામણ થાય એવી મથામણ સત્યુગમાં નહિ થાય. સત્યુગમાં એને ઓછામાં ઓછી મથામણ થાય છે. આ કાળમાં એની ઈન્ટેન્સિટી- (તીવ્રતા) પણ વધ્યા કરે છે. જો કે દરેક જીવને આ જ પ્રમાણે થાય એમ ના કહી શકાય, પણ સામાન્ય રીતે આ

સ્થિતિ ખરી. એટલે કાળના જે આ સત્યુગ, દ્વાપર, ત્રેતા, કળિયુગ એવા ભાગ પડ્યા, તે ચેતનને સ્વીકારવાવાળી ભૂમિકાવાળાની અપેક્ષાએ ભાગ પાડ્યા. કળિયુગમાં જે જીવાત્મામાં મેનિકેસ્ટેશન (વ્યક્તપણું) થાય એ સમાજના જે અનેક જીવો છે એની સાથે એવો જીવાત્મા સંબંધમાં આવતાં એને કોઈ ને કોઈ રીતે મદદ કરવાને ઉત્સુકતાવાળો હોય છે. કળિયુગમાં વિશેષપણે આમ બને છે, કારણ કે આવા સમાજની એપ્ટિટ્યુડ (વલણ) આ બાબતની હોય છે. પછી એ સજાગપણે પ્રયત્ન કરનારા ઓછા થાય છે, પણ સામાન્ય રીતે સમાજની ટોટાલિટી- (પૂર્ણતા)ની ચેતન પરત્વેની અભિમુખતા વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. ત્યારે એ રીતે વધારે લાઈવલી- (જીવંત રીતે) પેલાની સાથે સંબંધમાં આવી જવાવાળા હોય છે, પણ એ પ્રમાણે નથી બનતું, પણ કળિયુગમાં આવા જીવો રીઅલાઈઝડ સોલ-(અનુભવી આત્મા) સાથે વધારે સંબંધમાં આવે છે. સત્યુગમાં નથી આવતા, કારણ કે તેમને તો આ જાતની એપ્ટિટ્યુડ તો છે જ. એમાં તેને થોડી ઘણી ટેન્ડેન્સી કેળવાય. કળિયુગમાં તો એકદમ પ્રકૃતિના નિમ્ન પ્રકારની લહેરોમાં-આનંદમાં લહેર કરવાવાળા જીવો છે, પણ એ સમાગમમાં આવે ત્યારે થોડા ઘણા ગમે તે અંગે-આશા, અપેક્ષાથી કે ગમે તે કારણે પેલાને વિશેષપણે વળગેલા રહે છે. જ્યારે સત્યુગમાં આ પ્રકારની પ્રકૃતિના નિમ્ન આનંદની વૃત્તિ ભોગવનારા લોકો ઓછા એટલે ત્યાં એ પ્રકારે વળગેલા નથી રહેતા, જેટલા પ્રમાણમાં કળિયુગમાં રહે છે. વળી, ભલે આવાની સાથે આશા સ્વાર્થથી વળગેલા હોય તોપણ પેલો અનુભવી આત્મા એની સાથે જે ભાવ રાખે છે, એ ભાવમાં તો ચેતનનો અંશ છે. ભલે કામ, વાસના, લોભ, મોહ ગમે તે રીતે તમને વળગ્યા હોય તોપણ એનું વળગવું બીજા બધાંને દેખાય છે, એવું પ્રકૃતિ જેવું છે, પણ તેના પોતાનામાં જે ભાવ છે એ ભાવનાં આંદોલનો સામા જીવમાં પ્રવેશ્યાં વિના રહેતાં નથી. એટલે એ આંદોલનો આજે કે કાલે ફૂટ્યા વિના રહેતાં નથી. જ્યારે સત્યુગમાં એવું નહિ થાય. સત્યુગમાં સામાન્ય જનસમાજની જે સમગ્રતા છે, તે પ્રકૃતિના નિમ્ન વલણના આનંદમાં રાચનારી નથી. બહુ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. સત્યુગમાં લોકોની આ જાતની બધી અભિલાષા હોતી નથી. નિમ્ન પ્રકારનાં વલણમાં આનંદ ભોગવવાની વૃત્તિ જેટલી કળિયુગમાં છે એટલા પ્રમાણમાં એટલી ઈન્ટેન્સિટી (આતુરતા) સત્યુગમાં નથી.

સમગ્ર વિશ્વનાં દુઃખોના ઉપાય મનબુદ્ધિની મર્યાદિત શક્તિ

વ્યક્તિગત જીવનમાં શું કે સમગ્ર જીવનમાં શું, કે સારાયે સમાજ કે જીવનમાં શું, મનબુદ્ધિ વગેરેથી જીવનના બધા પ્રશ્નો ઉકેલાઈ જવાના છે એમ અનુભવ તો બતાવી આપતો નથી. મન-બુદ્ધિ કંઈ કશાનું સમગ્રપણું તોલવાને, માપવાને, સમજવાને, અનુભવવાને કદી પણ શક્તિમાન થયેલ નથી ને થવાનાં નથી.

મન-બુદ્ધિથી પ્રાણ કે અહમ્ પર કાબૂ લાવી શકાય છે, તે હકીકત પણ યોગ્ય નથી. તે કાબૂ આણેલો જીવતો નથી હોતો. ધારો કે એક જીવ યા પીવે છે. તેને એણે બૂરી ટેવ માની લીધી ને તે છોડી દે છે. તેને ઠેકાણે વળી તે ઉકાળો કે કોફી લે છે. આમ, પ્રાણના ક્ષેત્રની વગેરે તો તેનાં તે જ રહે છે. એના આકાર-પ્રકાર ભલે બદલાતાં હોય.

મન-બુદ્ધિની સમજણથી કે નિશ્ચયથી પ્રાણ પર સારો, ટકી શકે એવો, જીવતો, ચેતનમય સંયમ પ્રગટી શકતો નથી. એવા ચેતનમય અને જ્ઞાનાત્મક સંયમ માટે તો એનાથી પર જે શક્તિ છે, તે દ્વારા જ યોગ્ય રીતે સાધી શકાય. પ્રભુની કૃપાશક્તિમાં જે જીવને શ્રદ્ધાભક્તિ પ્રગટેલાં છે, એવા જીવો જ્યારે પોતાનાં કરણોની શુદ્ધિ માટે શ્રીહરિને હૃદયમાં, હૃદયથી, હૃદયનો આર્ત ને આર્દ્ર પોકાર પાડે છે, ત્યારે તેવા પોકારથી જે કામ બને છે, તેવા પ્રકારનું કામ (કે શક્તિ), નીતિ કે સદાચારના નિયમો માત્ર પાળવાથી બની શકતું હોતું નથી. નીતિ કે સદાચારના નિયમો પાળવાની જરૂર છે, તે હકીકત સાચી છે, પણ તે એટલું ને એકલું જ સાચું છે, એવો જે ઝોક તે બાબતમાં દેવાય છે, ત્યાં પ્રભુકૃપાથી આ જીવની સમજણમાં ફરક છે.

જેમ જેમ મન કે બુદ્ધિની એકલી કોરી કોરી મદદથી માનવી પોતાના જીવનના પ્રશ્નોને ઉકેલવા મથતો હોય છે, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે ગૂંચવાતો હોય છે એમ અનુભવેલું છે. દુઃખ, યાતના, વેદના, કળણમાં ગરકાવ થવું, નીચે ગબડવું - એ બધું માનવીની બુદ્ધિની મદદ વડે કરીને એણે સર્જવેલું છે. રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ વગેરે માનવી માનવી વચ્ચે ઘટવાને બદલે વધ્યાં છે. માનવી માનવીને ઈન્સાન સમજવાનું મૂકીને, એકમેકને કેમ કરીને લૂંટવા, કેમ કરીને એના પર નભવું, એવી સંસ્કૃતિએ માનવીનાં મન-બુદ્ધિમાં ઘર કરેલું છે. જુદાં જુદાં પ્રકારની જાતોમાં એકબીજા

પર વર્ચસ્વ જમાવી, તેના વડે ને તેના પર જીવવાનું લોક ઈચ્છે છે ને હંમેશને માટે નબળાંને નબળા રાખવા માગે છે. માનવીની અમુક જાતોની તેવી ચોક્કસપણે વિચારેલી ને ઘડી કાઢેલી યોજનાને કુદરતે ધૂળમાં મેળવી દીધેલી છે.

માનવીએ મન-બુદ્ધિની મદદ વડે કુદરતી બળોને કબ્જે કર્યાં. એની શક્તિ જોતરીને એની પાસેથી કામ લેવાનું કર્યું. એમાંથી બધાંનું જ સુખ થાય, બધાંના જીવનને શાંતિ મળે, બધાંને આસાએશ થાય, બધાંને જીવનમાં આનંદ-સંતોષ પ્રગટે-એવું બધું હજી પૂરેપૂરું યોજી શકાયું નથી. બલકે એવી જોતરેલી શક્તિ પાસેથી એવા પ્રકારનું સર્જન થયા કરેલું છે, કે જેના વડે એક પ્રજા બીજી પ્રજાને પરસ્પર ઘુરકિયાં કરતી અનુભવાય છે. આવા ઘમસાણમાંથી કોણ જાણે ભવિષ્યમાં કેવુંક યુદ્ધ ફાટી નીકળશે !

વાંદરાને નિસરણી મળી

માનવીના હાથમાં શક્તિ આવી પડેલી છે, પણ તેનામાં સ્વાર્થપરાયણતા હજી ઘટેલી નથી. બલકે વિશેષ હોવાથી એનો ઉપયોગ તે માટે જ થયા કરવાનો. જ્યાં પરસ્પર સ્વાર્થ હોય, ને પરસ્પરના સ્વાર્થ જ્યાં ટકરાય, ત્યાં ઘર્ષણ જ ઊભું થવાનું, તે વાત પણ નક્કી. આમ, ઘણું તપ કરીને બુદ્ધિથી મેળવેલી શક્તિ માનવીનું ભલું કરવા શક્તિશાળી થઈ શકતી નથી, એ તો આપણાં બધાંનો જાતઅનુભવ છે. તેથી સાચું તારતમ્ય તો એ નીકળે છે કે મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં નિષ્કામતા, નિર્મમત્વ, નિરાસક્તભાવ, નિરાગ્રહીપણું, સમતા, વગેરે ગુણો પ્રગટેલા હોય તો જ તે મેળવેલી કે મળેલી શક્તિનો જીવનના સમગ્ર વિકાસને અર્થે સદુપયોગ થઈ શકે.

ભગવાનને ભુલાવી દે એવા પ્રસંગો હવે બહુ આવશે, કારણ કે આજે પ્રલય ચાલી રહેલો છે. એ પ્રલયની પાછળ દુનિયા કેવી થવાની છે, એની આપણને કશી પણ કલ્પના નથી. બધા લોકો કહે છે કે New Order નવો યુગ થવાનો છે; પણ લડાઈ દરમિયાન ને લડાઈ પછીથી એક બીજાં પ્રત્યે પ્રજાઓના માનસની અંદર એટલાં બધાં ઝેર રેડાય છે કે તે એનું પરિણામ લાવ્યા વિના રહેવાનાં જ નથી. લડાઈ પછીથી વધારે વર્ણસંકરતા આવવાની છે, એટલે કે દિલની ઉદારતામાં વધારે સંકુચિતપણું આવવાનું છે ને લોકોમાં જે ઉદાત્ત ભાવના છે તે ઉદાત્ત ભાવના ક્યાંય સરકી જવાની છે. આવા આ

સમયમાં પણ જેઓ પોતાના ધ્યેયને યુસ્તપણે શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસથી વળગી રહ્યાં હશે, તેમ જ ગમે તે થવા છતાં પણ, અને જીવનની આકરી કસોટીમાં પણ એ જ ખરું તત્ત્વ છે એમ સમજીને જેઓ સતત વર્તતા હશે, તેમને ઘણો લાભ થવાનો છે; ભગવાનનો અવતાર એવા લોકોને તારવા માટે જ થતો હોય છે. દુનિયામાં એવી ગૂંગળામણનો સમય નજીક આવતો જાય છે. મોટા મોટા સંતપુરુષો પણ શું કરવું કે શું થશે ? તે વિચારી શકશે નહિ એવી સ્થિતિ પેદા થવાની છે.

આ યુગમાં માનવીએ શક્તિનાં બળોને કબજે તો કર્યા, પણ જીવનનું રચનાત્મક સર્જન એણે કેટલું ને શું કર્યું ? માનવી માનવીને, દેશ દેશને, સ્થળકાળને, એણે નજીક તો આણ્યાં, પણ તે એક કરવા નહિ, પણ વધારે જુદાં જુદાં પાડવા કર્યાં.

હાલ વ્યક્તિ શું કે સમાજ શું, કે પૃથ્વી પરની જુદી જુદી જાતો અને પ્રજાઓ શું, સમગ્ર જીવનમાં એક એવી કટોકટીની પળ આવેલી છે કે જે એક મોટો ભારે ફેરફાર થાય એવું માગી રહેલી છે. તેવા ખરાં અંતરના સહજ ફેરફાર પ્રગટવા વિના માનવીના જીવનનું ભાવિ ઊજળું દેખાતું નથી. એવો ફેરફાર માત્ર કંઈ મન-બુદ્ધિની મદદથી કે કોઈ સંસ્કૃતિથી કે કોઈ સદાચાર કે એવાં બીજાં બળોથી કે કોઈ અમુક પ્રકારની કે ચોકકાના પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક શક્તિથી કે કોઈ એકાદ આધ્યાત્મિક જીવાત્માની શક્તિથી થઈ શકવાનો નથી. ફેરફાર થવો જરૂરનો છે એમ તો દરેક કબૂલે છે, પરંતુ સહુ કોઈ, પોતપોતાની રીતે ને શરતોએ, ને તેમના જીવનની રીતરસમની સમજણની રૂએ, ને પોતાના એકલાના જ સુખની કલ્પનાને પ્રમાણે તે ફેરફાર માગે છે. એમ પ્રત્યેકના ફેરફારની સમજણ પણ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. એવા ફેરફાર જુદી જુદી પ્રજાના જીવનમાં અવારનવાર થયા જ કરે છે. તેવા ફેરફાર તે પ્રજા ને જીવનના ઘડતરને માટે જરૂરના પણ હોય છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યની હકીકત તો એ છે કે એવા ફેરફારના પ્રસંગની વેળાએ, તે ફેરફાર જીવનના ઘડતર માટે પ્રગટેલો છે તે ભાવે, તે પ્રકારના જ્ઞાનભાન સાથે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે, એવું કોઈ સમજતું હોતું નથી, ને તેથી તેનો યોગ્ય પૂરતો લાભ કોઈ લઈ શકતું નથી.

બે બોલ

હે મોટા !

ક્ષમા કરજે, ક્ષમા કરજે

અમારો પ્રેમ કાચો છે, “મોટા” તુજ પ્રેમ સાચો છે;
અમે શાં સાવ નાદાન ! ક્ષમા કરજે, ક્ષમા કરજે.

-તવ લાયક કશું કામ અમારાથી થતું ના છે,
તને સંતોષવા દિલથી અમે તો કંઈ કર્યું ના છે.

છતાં તું તો અમારા પર સદા દિલ રાજી રાજી છે;
જીવન જીવાડતો અમને કૃપા-જળ સીંચી-સીંચીને.

જીવન અગણિત ઉપકારો, “મોટા” તારા અમો પર છે;
કૃતઘ્ની તે છતાં શા કે તને ધરતા ન દિલ સ્હેજે.

(જી. આહ્લાદમાંથી “હરિ”ને બદલે “મોટા”ને મૂક્યાં છે - ક્ષમા કરજો !)

“જીવનયોગ” એટલે પરમપદ પામવાનો સંપૂર્ણ સાધનાપથ. આ સાધનાપથ જીવનથી અળગો નથી. જ્યાં છીએ, જે પરિસ્થિતિમાં છીએ ત્યાંથી, જીવનમાં આવી મળેલાં કર્મો કરતાં કરતાં, આવી મળેલા સંજોગોથી ભાગ્યા વગર આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો સાધનાપથ એટલે “જીવનયોગ.” પૂ. શ્રીમોટાએ “જીવન”ને જ સાધના ગણી છે. સાધના એ “જીવન”થી અળગી કોઈ રીત નથી.

જીવનયોગ જેવાં પુસ્તકનું સંકલન કરી શકું એવી મારી કોઈ લાયકાત નથી. પૂજ્ય શ્રીઝીણાકાકા સદેહે હતા, ત્યારે પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં પુસ્તકોનું વાંચન એકધારું ચાલુ રહ્યું હોય એવો એક કાળ હતો. એ દરમિયાન મને પ્રેરણા થઈ એમ તો ન કહી શકું, કારણ કે પ્રેરણા થઈ શકે એટલી મારી ભૂમિકા નથી, પરંતુ મને પૂજ્ય શ્રીમોટાનો શબ્દ “જીવનયોગ” જડી આવ્યો અને તેમાંથી આ સંકલિત પુસ્તક બનાવવાની ઈચ્છા થઈ કે જેનાથી પૂજ્ય શ્રીમોટાના સંપૂર્ણ સાહિત્યનો અર્ક એક જ પુસ્તક દ્વારા મળી શકે. પૂ. શ્રીનાં પુસ્તકો જેમ જેમ વંચાતાં ગયાં તેમ તેમ વિષયાનુસાર સાહિત્ય મળતું ગયું. આમ, આ “જીવનયોગ”નું સંકલન થયું છે. સાલ ૨૦૦૦ ની આસપાસ આ પુસ્તકની સામગ્રી તૈયાર થઈ ગઈ હતી અને તેના આધારે જ “પૂજ્યશ્રી મોટાના વહાલા ઝીણાભાઈ” પુસ્તક ઝડપથી પ્રકાશિત કરી શકાયું હતું. આ

સામગ્રી એટલી વિપુલ હતી કે એમાંથી હસ્તપ્રત કઈ રીતે બનાવવી એ એક પ્રશ્ન હતો. મારો જમણો હાથ લેખનકાર્ય માટે અશક્તિમાન હોવાથી ગુજરાતી ટાઈપિંગ શીખવાનું વિચાર્યું. ટાઈપિંગ તો આવડી ગયું પરંતુ એક પાનું ટાઈપ કરવામાં એક કલાક લાગતો હતો ! આમ નિરાશા પછી ૨૦૧૧માં ફરી પ્રયત્ન કર્યો; પણ હારી જવાયું ને માંડી વાળ્યું કે આ અશક્ય છે. પરંતુ ૨૦૧૫માં કોઈએ મને હિંમત આપી કે “અમે ટાઈપ કરવામાં મદદ કરીશું”; તેના પરિણામે આ પુસ્તક આજે પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. આજીવિકાના કર્મની સાથે સાથે આ પુસ્તક ટાઈપ કરવામાં પૂરું એક વરસ લાગ્યું છે !

પૂજ્ય શ્રીમોટાની આ દિવ્યવાણી વાંચતા રહેવાથી નિત નવું નવું જ્ઞાન મળ્યા કરે છે. વળી, આ પુસ્તકમાં એક ને એક વિષયનું પુનરાવર્તન પણ ક્યાંક જોવા મળશે, જે ખરેખર લાભદાયી છે; અને તેનાથી સમજણ પણ વધારે ખીલે છે. આ હરિવાણી હૃદયસ્થ થાય એ માટે પુનરાવર્તન જરૂરી પણ છે. વારંવાર વાંચવાથી જાણે “મોટા” આપણામાં પ્રવેશ કરી આપણને જગાડતા હોય એવી અનુભૂતિ થયા કરે છે. અને તેથી આ પુસ્તક નિત્ય પઠન માટેનું સાધન પણ બની શકે એવી મારી સમજણ છે.

કવિ શ્રીકાલિદાસ કૃત “શાકુંતલ” વાંચીને જર્મન કવિ ગેટે પોતાના માથા ઉપર પુસ્તક રાખીને નાચી ઊઠ્યા હતા એવી લાગણી આપણને પૂજ્ય-શ્રીનાં પુસ્તકો ફરી ફરી વાંચતાં થઈ આવે છે.

વિશ્વમાં અનુભવીઓ તો અગણિત થયા હશે; પરંતુ અનુભવી થયા પછી અનુભવપથને વૈજ્ઞાનિક રીતે જનસામાન્ય માટે સરળ ભાષામાં વર્ણવવો એવું કોઈ અનુભવીએ કર્યું હોય તે અમારી જાણમાં નથી. ગૂઢ વિષયને આટલી સરળ બુદ્ધિગમ્ય રીતે સમજાવવું એ જ પૂજ્ય શ્રીમોટાની મહાનતાનું ઘોતક છે અને આખાં વિશ્વમાં કદાચ પ્રથમવાર હોઈ શકે છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ પણ “જીવનરંગત” પુસ્તકમાં લખ્યું છે “ઉચ્ચતમ, ભવ્ય, દિવ્ય જીવનનો વાસ્તવિક હકીકતવાળો અનુભવદશાનો ખ્યાલ એ માત્ર ખ્યાલ નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ એ પ્રકારનું જીવાતું જીવન છે અને તે કેવો હોઈ શકે તે વિશે દુનિયાની બધી સંસ્કૃતિઓમાં તેના વિશેનું વર્ણન લખાયેલું છે. જેમ કે વેદ, ઉપનિષદ વગેરેમાં. તેમાં રીતો પણ છે, સાધન પણ છે અને અભ્યાસની હકીકત પણ છે. પરંતુ ક્યાંય એવા જીવનને પ્રાપ્ત કરવાને માટેના પ્રત્યેકે લીધેલા જુદા જુદા ઉપાયો અને તેની રીતો અને તેનો અભ્યાસ અને તેમાંથી ફલિત થતાં જતાં પરિણામો એ બધાનો ઈતિહાસ કોઈક ઠેકાણે હશે તો જાણમાં આવ્યો નથી.”

કૃપા એવી હરિની છે

કલમ હથિયાર માત્ર જ છે, લખાવે જે લખે છે તે
-હરિથી જે સ્ફુરાવેલું; કૃપા એવી હરિની છે.

જીવનમાં સાધના જેમ કૃપાથી જે થયેલી છે;
બધાં પાસાં જુદાં જુદાં હરિ શાં ઉથલાવે છે !

સ્મૃતિ તે તે જ પાસાંની હરિ તે કાળ બક્ષે છે;
સ્મૃતિમાં તેથી પ્રગટીને થતું છે વ્યક્ત પોતે તે.

હરિની મસ્ત કેવી છે કૃપા-બલિહારી ન્યારી તે !
અનુભવવા જીવનમાં જે હવે અમને મળેલી છે.

કળા-લીલા હરિની શી !

જીવનમાં સાધના જેવી રીતે જે જે થયેલી છે,
હવાં તે સ્પષ્ટ પ્રેરાવી મને તં તે લખાવ્યું છે.

વિતાવ્યું જે રીતે જીવન, બધો ઈતિહાસ ખુલ્લો તે
-કરાવીને હવે તેને પ્રકાશનમાં ફળાવ્યો છે.

લખાશે એવું એવું જે નહોતું જાણ્યું કંઈ મેં તે,
થવાતાં વ્યક્ત તે રીતે, પ્રણામો શા થયા હરિને !

કળા-લીલા હરિની શી ! જીવનમાં તે પ્રગટ થઈને,
જીવનમાં ઉત્તરાત્તર તં મને કેવો બનાવ્યો છે !

જનસામાન્ય માટે પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ભક્તિમાર્ગને જ ઉત્તમ ગણાવ્યો છે. તેથી તેમનું સાહિત્ય મુખ્યત્વે ભક્તિમાર્ગ વિશે જ છે. આ પુસ્તકમાં ભક્તિમાર્ગની જુદી જુદી કક્ષાઓનું ક્રમ પ્રમાણેનું વર્ણન જોવા મળશે. જુદી જુદી ભૂમિકાઓનું વર્ણન વાંચીને સાધકને પોતાને પોતાની કક્ષાનું ભાન થશે અને એથી ઘણી ભ્રમણાઓ ભાંગી જવાની સંભાવના છે. તટસ્થતા, સમત્વ અને સાક્ષાત્કાર પછીની કક્ષાઓમાં આવતા સંગ્રામોનું અને દરેક કક્ષાઓના લક્ષણોનું વર્ણન પણ મોટાએ કરેલું છે. દા.ત. અજપાજપ, શરણાગતિ અને સાક્ષાત્કાર વગેરે સ્થિતિમાં પહોંચેલ વ્યક્તિ કેવી હોય તે જાણી શકાશે અને તેના ઉપરથી સાધક પોતે પોતાનું મૂલ્યાંકન પણ કરી શકશે.

દરેક પ્રકરણની પહેલાં તે જ પ્રકરણમાંથી રત્નકણિકાઓ મૂકવામાં આવી છે, જેથી પ્રકરણના વિષયની આછી ઝલક મળી રહે.

પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં વિપુલ પદ્ય સાહિત્યમાંથી થોડુંઘણું આમાં ઉપયોગમાં લીધું છે. આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ શિખરોનું વર્ણન જે ગદ્યમાં નથી તે પદ્યમાં છે, તેનો ઉપયોગ અત્રે કરવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકનો હેતુ

આ પુસ્તકનો હેતુ સાધના કરી રહેલાં સાધકને બુદ્ધિથી પણ એકવાર સાધનાપથ સમજાય, એ છે. જે રસ્તે આપણે જવું છે એની રૂપરેખા આપણી બુદ્ધિમાં અંકિત થયેલી હોવી જોઈએ. આ માર્ગને એકવાર બુદ્ધિથી પણ સમજી લેવો ઘટે. એટલે આ પુસ્તકમાં બુદ્ધિગમ્ય રીતે સાધનાપથનું છેક નીચેથી માંડીને સર્વોત્તમ શિખર સુધીનું ક્રમવાર વર્ણન થયેલું છે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં બુદ્ધિનું કેટલું મહત્ત્વ છે એનું પૂજ્ય શ્રીમોટાએ વિશદ્ નિરૂપણ કરેલું છે - “કોઈ પ્રશ્ન ઊઠે અને એનું સમાધાન આપણે ના કરીએ, તો એ પ્રશ્ન ફરી ચાલુ ને ચાલુ જ રહે છે. અને પછી અનેક ફણગા ફૂટે છે અને મનને તંગ કરી નાખે છે. એટલે જીવનમાં કોઈ પણ પ્રશ્ન ફરીથી ના ઊગે તે માટે તેનું સમાધાન આપણે કરી લેવું, એટલે મન શાંત જ રહે. ઘણાં તો પ્રશ્નો વિચારતાં જ નથી, પણ આપણે આવી સમાધાન કરવાની ટેવ પાડી દઈએ, તો મન હંમેશાં શાંત રહે છે.”

જો તર્કની સાથે સુમેળ ના હોય અને બુદ્ધિથી એ વાત પૂરેપૂરી ગળે ના ઊતરે તો ખચકો પડે. તો એ બુદ્ધિ આપણને બરાબર કામ નહિ આપે. બુદ્ધિને હંમેશાં સંતોષવી. આ માર્ગે જવું છે તેણે બુદ્ધિને સંતોષવી પડે. ધારો કે બુદ્ધિ તો બીજા વિચાર કરે તો એને કહેવું કે “તું બીજા વિચાર કરે તે બરાબર નથી. આ કામ આપણે કરવાનું છે તે તું જાણે છે કે નહિ ? તો આ કામ કરવાને માટે તું વિચાર કરે છે તો શું થશે ? તો પછી આ બધું શા માટે ?” એમ બુદ્ધિને પણ સમજાવવું પડે છે. બુદ્ધિનો વિરોધ કરીને આપણે કશું પામી નહિ શકીએ. આમાં આપણે કોંપ્રોમાઈઝ - (સમાધાન)નો માર્ગ સ્વીકારવો પડશે. બધાં સમાધાન ઊર્ધ્વ પરત્વે લઈ જવાને માટે સમજાવવા પડશે.

આધ્યાત્મિક જીવનની બધી હકીકતો અને રહસ્યો પોતાના ગુરુ મારફતે પોતાની બુદ્ધિમાં સાધક ઉતારી શકે યા બુદ્ધિમાં ઉતારી શકતો હોય એટલું બસ નથી. એમ તો આધ્યાત્મિક પરમ સંતપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વાંચીને પણ થોડોઘણો ખ્યાલ બુદ્ધિમાં તો કોઈને પણ આવી શકે. (જોકે જે સાધક પ્રત્યક્ષપણે સાધનામાં થોડોઘણો પણ ખૂંધ્યો હોય તેને ઉપલા વાચનમાંથી ઘણું વધારે કીમતી જાણવાનું મળે છે. એને તો તે અનુભવની વાત લાગ્યા કરશે. આગળ વધેલા સાધકને તો પોતાના ગુરુ વિશે તથા પોતાની સાધના વિશે

વધારે ગેડ બેસતી જશે. જેનામાં આવી ગેડ બેસતી જાય છે એનું મન સાધનામાં રસ લેતું થયું છે, એમ જરૂર ગણી શકાય.)

આપણા કંસેપ્શનમાં (વિચારણામાં) બધું આવી જવું જોઈએ. જે મૂળ સ્વરૂપ છીએ તેની ઈટેલેક્ટ્યુલ ટ્રિપ-અંડરસ્ટેન્ડિંગ (બૌદ્ધિક સમજ) આપણને પાછી આવી જવી જોઈએ. નહિતર શું થાય છે કે માણસો સાધના કરતા જાય, થોડી શાંતિ લાગી, પ્રસન્નતા લાગી તો બસ પોતે અનુભવી થઈ ગયા ! પણ આપણને ટ્રિપ (પકડ) આવી ગઈ હોય તો આપણને સમજણ પડે. ના, ના હજુ બહુ વાર છે. એટલા માટે ઈટેલેક્ટ્યુલ ટ્રિપ (બૌદ્ધિક સમજ) પણ જરૂરી. હવે એ જરૂરી છે એમ સ્વીકારીએ તો પેલા ગામડાના માણસનું શું થાય ? તો એનો વાંધો નથી. કેમ કે એનો આખો કોઠો એ રીતે ટેવાયેલો નથી. આપણો જુદી રીતે કેળવાયેલો છે. એ તો ભગવાનનું ભજન કરતો રહે ને ભગવાન એનું બધું બરાબર કરે. એક વખતે એની ભૂમિકામાં પેસી ગયા પછી એફર્ટલેસ એફર્ટ (સહજ પ્રયત્ન) શરૂ થઈ જાય છે. પછી એ બધું સંભાળી લે છે. જીવનની બધી જવાબદારી એટલે પછી બધું ચાલ્યાં કરે. કોંસ્યસ એફર્ટ (સભાન પ્રયત્ન) ના કરવો પડે. એમાં કોંસ્યસ (જાગૃતિ) રહે ખરું હોં ! એ એફર્ટલેસ એફર્ટ (સહજ પ્રયત્ન) થયા કરે. પણ એમાં જે થયા કરે એની એને અવેરનેસ રહે. અવેરનેસ ના રહે તો તે બરાબર નહિ. સંસારવ્યવહારમાં પણ આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ તેની પણ અવેરનેસ રહે છે. તો પેલાની કેમ ના રહે ? પેલાની ના રહે તો ખોટું છે. સંસારવ્યવહારમાં જે કંઈ કામ કરીએ છીએ, તેની સભાનતા આપણને રહે છે; એવી રીતની સભાનતા રહેવી જોઈએ.”

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ મારા આ કાર્ય માટે ઘણી ઘણી ઊથલપાથલ કરાવી છે. સદાય એમનો હાથ આ પુસ્તકના નિર્માણકાર્યમાં મારી સાથે અનુભવાયો છે.

મારા આ કાર્યમાં મદદ બદલ સજ્જન પુરુષ શ્રી દિલીપભાઈ પારેખ (નાના વરાછા) નો અત્રે જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. તેમની લગન અને ધગશ અજોડ છે. હંમેશ મુજબ ડો. મનસુખભાઈનો સાથ સહકાર મળતો રહ્યો છે. એમના સૂચનના અમલથી લાભ થયો છે; એ બદલ એમનો પણ આભાર માનું છું.

અત્રે પદ્મશ્રી પૂજ્ય ડો. ગુણવંતભાઈ શાહનો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. તેઓએ પૂજ્યશ્રી મોટા પ્રત્યેના તેમના હૃદયમાં જે અન્યોન્ય ભાવ છે તે ભાવથી પ્રેરિત થઈને પોતાનો સમય ફાળવી આ પુસ્તક માટે અમૂલ્ય રત્ન સમાન પ્રશસ્તિ લખી આપી છે જે મારા માટે એક જીવનમૂડી છે.

અનૂપમ મિશન (મોગરી-વિદ્યાનગર)ના પ્રણેતા પરમ પૂજ્ય સાહેબજીએ પોતાના અતિ વ્યસ્ત કાર્યક્રમોમાંથી સમય ફાળવીને જે આશિર્વાચન લખી આપ્યાં છે, તેનાથી આ પુસ્તકની યશકલગીમાં વધારો થયો છે. એમને મારા

કોટિ કોટિ વંદન અને જયશ્રી સ્વામીનારાયણ. એમના વિના આ પુસ્તક અધૂરું જ રહ્યું હોત અને તેનો યશ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી અશ્વિનભાઈને પણ જાય છે.

ડૉ. મનોજભાઈ સોની સાહેબે આ જીવનયોગ પુસ્તકને “અધ્યાત્મપંથીનું પાથેય” શિર્ષક હેઠળ બહુ થોડા શબ્દોમાં અધ્યાત્મના ઉત્તુંગ શિખરે સ્થાપિત કરી દીધું છે. એમનો હું ઋણી છું.

અને છેલ્લે મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીશ્રી ધીમંતભાઈ ધીવાલાનો હું આભારી છું. તેઓ આ પુસ્તકની પ્રશસ્તિ લખાવામાં નિમિત્ત બન્યા છે. મારા પ્રશ્નને દિશાસૂચન આપવામાં પૂજ્યશ્રી મોટાએ તેમને નિમિત્ત બનાવ્યા છે. એ દિશાસૂચનનો અમલ કરવામાં પૂજ્ય ચંદનબહેન (વિદ્યાનગર) નિમિત્ત બન્યા હતા. તેમનો પણ આભારી છું. આ બધું અનાયાસે થતું ગયું એમાં હું પૂજ્યશ્રી મોટાનો હાય અનુભવું છું.

આ પુસ્તક સમયસર કરી આપવા બદલ અર્થ કોમ્પ્યુટર અને સાહિત્ય મુદ્રણાલય પ્રા. લિ.નો આભાર માનું છું. અને છેલ્લે પુસ્તકના કવર પેજની સુંદર આકર્ષક ડિઝાઈન બનાવી દેવા બદલ મારા પરમ મિત્ર શ્રી મનુભાઈ નિર્મલનો હું ઋણી છું.

મારા આ કાર્યમાં ઘણા લોકોએ મને પ્રોત્સાહિત કર્યો છે એમનો તથા જેઓએ પુસ્તક પ્રકાશન માટે આર્થિક સહાયની બાંહેધરી આપી હતી તથા જેઓની સહાય લેવામાં આવી છે તેઓનો પણ ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

અને છેલ્લે સુરત હરિ:ૐ આશ્રમના ટ્રસ્ટીમંડળે મારા આ કાર્યમાં વિશ્વાસ મૂકી પુસ્તક વેચાણ માટે સ્વીકાર્યું તે બદલ હું તેમનો આભારી છું.

આ પુસ્તક પૂ. શ્રીમોટાનાં સ્વજનોના ચરણોમાં ધરતા મને આનંદની લાગણી થાય છે. પુસ્તકની સંપૂર્ણતાનો મારો કોઈ દાવો નથી. એમાં ઘણી ત્રુટિઓ રહી ગઈ હશે, જે આપ સૌ પ્રેમથી સ્વીકારી લેશો અને ધ્યાન પર પણ લાવશો, એવી નમ્ર વિનંતી.

અને અંતે પૂજ્ય શ્રીમોટાના ચરણોમાં પ્રાર્થના છે કે -

કોટી પ્રણામ તુજને મુજ રંકના છે,
બીજું કશું મુજ કને નવ અર્પવાને,
આશિષ ઊંડી ઉરની મુજને દઈ તું,
વર્ષાવી પ્રેમજળ આ દિલ ઠારજે તું.
 (“તુજ ચરણે”માંથી)

તા. ૪-૯-૨૦૧૬

પૂજ્ય શ્રીમોટાનો જન્મદિવસ

-ડૉ. અનિલ ભાલોડિયા

સુરત

॥ ॐ:ॐ ॥

शुवनयोग : भाग-१

विभाग - १ चेतन-प्रकृति

क्रम	विषय	पृष्ठ
०१	चेतन-भगवान्	०२
०२	प्रकृति.....	२२

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૧

ચેતન-ભગવાન

- પૃથ્વીના પેટાળમાં અનેક પ્રકારનાં રસ છે. તેમાંથી અનેક પ્રકારના ખનીજ પદાર્થો બને છે. પૃથ્વીમાં જે રસ છે અને વનસ્પતિ જે રસ ચૂસે છે, તે રસ તો એક જ પ્રકારનો છે, પણ લીમડામાં તેનો રસ કડવો થશે, આમળામાં તૂરો, આમલીમાં ખાટો, કેળામાં મીઠો, અને મરચામાં તીખો અને દરિયાઈ વનસ્પતિમાં (મોરસની ભાજીમાં) ખારો થશે. એમ અનેક વનસ્પતિમાં એકનો એક રસ અનેક જાતનો થાય છે અને તેનાં ફળ પણ જુદાં જુદાં, તેનો સ્વાદ પણ જુદો જુદો. દરેક વનસ્પતિનો લીલાશ પડતો રંગ એટલે દરેકનું વ્યક્ત થવાપણું એક રંગનું છે, પરંતુ તે સાથે દરેકનો આકાર અને પ્રકાર જુદો જુદો રહે છે. એટલે અસલ જે રસ છે, તે તો તેના બીજ પ્રમાણે આકાર, પ્રકાર, સ્વાદ, ફળ વગેરે ઉપજાવે છે. તેવી જ રીતે બધાંમાં રહેલું ચેતન એક પ્રકારનું છે, પરંતુ સર્વનાં બીજ જુદાં જુદાં છે. એટલે તેનાં આકાર, પ્રકાર, સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ, ભાવના ઇત્યાદિ પણ જુદા જુદા પ્રકારનાં છે. આપણે મૂળ રસને પકડવો છે, તે નક્કી કરી લેવું ઘટે.
- આપણે ચેતન જ છીએ, એની આપણને સભાનતા નથી. દરેક જીવ જાણ્યે-અજાણ્યે તેના તરફના આકર્ષણમાં જ છે, પણ એ જાણતાં નથી. તેવી રીતે આખું વિશ્વ, સકળ બ્રહ્માંડ માત્ર ભગવાનના આકર્ષણના વર્તુળમાં જ છે, પણ એ બધાં જાણતાં નથી.
- આનંદ એ ભગવાનનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. ભગવાન સમતાવાળો, સમદષ્ટિવાળો, કુરુણાળુ અને પ્રેમ રાખનાર છે.
- સંસારમાં જે બધું હોવાપણું છે, એની સભાનતાને લીધે જ આપણને સંસારમાં આનંદ છે અને એમાં પડ્યા રહીએ છીએ.
- આ સંસારવ્યવહારમાં પણ આપણને જીવવામાં જે આનંદ છે, તે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. ભગવાન તે રૂપ થયેલો છે.
- એના જેવા ગુણધર્મ આપણામાં પ્રગટેલા હોય તો તે આપણને પસંદ કરે અને વરે.

હરિ-ચેતન તણી લીલા

હરિની દિવ્ય લીલાનું મહા અદ્ભુત શું દર્શન તે !

આણુ આણુમાં જ ખેલે છે, છતાં પણ દશ્યમાં ના તે.

રહેલો શો બધાં વિશે, બધું હરિ-ચેતનાથી તે
નિરંતર ચાલતું રહે છે ! પિછાણે ના છતાં તેને.

હરિ-ચેતનની લીલાથી થતા રહે ફેરફાર જ શા !
બધાંનાં રૂપ ને રંગ જ નર્યા રહે છે શું બદલાતાં !

હરિ-ચેતન તણી લીલા ભમાવે ચાકડે નિજને,
બધાંને એકધારાં તે, છતાં પોતે અગમ્ય જ છે.

હૃદયના પ્રેમમાં કોઈ મથામણ ના કશી પણ છે,
મથામણ તોય કારણના સ્વરૂપની ભૂમિકા ત્યાં છે.

થયાં કરતો ક્ષોભ ભૂમિકા તે વિશે છૂપો,
અને તે ક્ષોભને લીધે બધું ઉદ્ભવ થતું રહે શું !

સહજ તે ક્ષોભને કોઈ રીતે સમજી શકાયે ના,
અતીત વર્ણન થકી તે છે શી કારણાતીત પ્રક્રિયા !

બધી આ પ્રક્રિયા ગૂઢ છૂપી કારણભૂમિકાની,
કશું પ્રત્યક્ષ કોઈ રીતે નથી વર્તાતું કંઈ મૂળથી.

કશું ના મૂળ આરંભ વળી ના અંત એને છે,
સહજમેળે બધું જે તે અનંતાનંત ચાલે છે.

ચેતન એટલે શું ?

ચેતનને કોઈ આકાર કે રૂપ કશું નથી, છતાં તે છે. અને તે વ્યક્ત
હોતું નથી છતાં તે વ્યક્ત થાય છે. હવા જ્યારે હાલે ત્યારે તે વ્યક્ત
થતી હોય છે. પળેપળ હવા તો લઈએ છીએ, છતાં તેનું જ્ઞાનભાન
આપણને હોતું નથી કે થતું નથી. તેવું ચેતન વિશે છે.

ચેતનનું રૂપ

ચેતન વ્યક્ત અને અવ્યક્ત સ્વરૂપે છે. જ્ઞાની તથા યોગીઓમાં તે
પક્ષપાતી છે. ચેતનમાં જેનું દિલ પ્રેમભક્તિપૂર્વક લાગી ગયું છે,
તેમનામાં તે વહાલ કરીને, પ્રેમ કરીને છતું થાય છે. ચેતન બધાંમાં છે.
જેની ભૂમિકા હોય તે પ્રમાણે તે વ્યક્ત થાય છે. વીજળીનો દાખલો
મોજૂદ છે. પાંચ વોલ્ટનો ગોળો હોય તો તે પ્રમાણે અંદર પ્રકાશ આપે

છે. ૧૦૦ વોલ્ટનો હોય, તો તે પ્રમાણે. વીજળી પણ એ પ્રમાણેની શક્તિ છે. જેનું મીટર મૂક્યું છે, તેના કરતાં વધારે લોડ લગાડો તો મીટર ફેઈલ જાય. તેનો પ્રવાહ હળવો કરવા ટ્રાન્સફોર્મર મૂકવામાં આવ્યા છે.

ચેતનનો પ્રવાહ અવ્યક્તની ભૂમિકા ઉપર સમજી ન શકાય. ચેતન સાકાર થયું કે તરત આપણે તેને સ્વીકારી શકીએ. સાકાર એટલા માટે કે સકળ બ્રહ્માંડની ગણતરીએ તો પૃથ્વી તલભાર નથી. બ્રહ્માંડ પૃથ્વી, નક્ષત્રો, તારામંડળો, સૂર્યો વગેરે મળીને થયું છે. એ દરેક એકબીજાં સાથે સંકળાયેલાં છે. જે સદાય એની પાછળ ફર્યા કરે છે એવું બીજું જૂથ આપણી સાથે સંકળાયેલું હોય. વળી, તે બીજાં સાથે સંકળાયેલું હોય છે. આવું ૧૫-૨૦-૫૦નું જૂથ એકબીજાં સાથે સંકળાયેલું હોય છે. વ્યક્તિઓ જુદી છે એમ છતાં સમાજ સાથે એક યા બીજી રીતે સંકળાયેલી છે. એ નોખી હોવા છતાં સ્વતંત્ર નથી. સ્વતંત્ર લાગતી હોવા છતાં સ્વતંત્ર નથી. એને સમાજ, કાળ, સ્થિતિ, પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. એ રીતે સર્વ કાંઈ એકબીજાં સાથે સંકળાયેલ છે. આ હકીકત સામાન્ય બુદ્ધિથી સાચી લાગે તેવી છે.

ચેતન પણ અવ્યક્તમાંથી વ્યક્ત થયું તે આપમેળે વ્યક્ત થયું છે. ચેતન સાકાર સ્વરૂપમાં બંધાતું ગયું. જેવા જેવા લોકો તે તે પ્રકારે તેમાં તદાકાર થતું ગયું.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં ૧૪ યોગિ કહેવાઈ છે. દેવ, પશુ, જળચર, પ્રેત, મનુષ્ય વગેરે. ચેતન ઝાડમાં ઝાડરૂપે, આકાશમાં આકાશરૂપે, એમ દરેકમાં તે સ્વરૂપ-તદ્વરૂપ બનીને ભળી ગયું. એમાં ફેરફાર મળે નહિ. મનુષ્યયોગિમાં તે પ્રકૃતિરૂપ થઈ ગયું. પ્રકૃતિ સાથે શરીરની અંદર પુરુષતત્ત્વ પણ હોય છે. તે પુરુષરૂપે સુષુપ્ત દશામાં પડેલું છે, Subconscious. તે પ્રકૃતિના આધારે કામ કરી રહ્યું છે. પ્રકૃતિ દ્વંદ્વ અને ગુણની બનેલી છે. ચેતન સતત ગતિશીલ છે.

અણુ-પરમાણુની લીલા

હરિનું વ્યક્ત દર્શન છે

સકળ બ્રહ્માંડ આ કેવું હરિનું વ્યક્ત દર્શન છે !

જુદે જુદે જુદું જુદું બધે દર્શન તે ન્યારું છે.

બધાંની એકબીજાથી અલૌકિક શી હકીકત જે,
અનોખી જુદી જુદી છે ! બધે ના એકસરખું છે.

બધે વાતાવરણ જુદું, હકીકત સ્થૂળ જુદી છે,
હવા ને તેજ પણ જુદાં, જમીન પણ જુદી જુદી છે.

છતાં તે એક હરિનાથી થયેલાં સર્વ સર્જન છે,
કળા-લીલા હરિની શી જુદી જુદી લહેરે છે !

હરિનું સર્વ બ્રહ્માંડ

બધુંયે વાસ્તવિક જ છે શું સ્વાભાવિક બધુંયે છે !
હરિ જેમાં અને તેમાં ભરેલો મસ્ત ભરપૂર છે.

હરિનું સર્વ બ્રહ્માંડ હરિમાં ને હરિથી છે,
હરિમાં ઓતપ્રોત જ તે જુદા જુદા સ્વરૂપે છે.

ભલે દેખાય ના તે તો, ભર્યો કેવો છતાં શો તે !
જીવનમાં ફેરફારો તે થતા તેનાથી લાગે છે.

નયન ખૂલતાં, હૃદય ખૂલતાં જીવન ખુલ્લું થતાંમાં તે
નર્યો શો સાવ પ્રત્યક્ષ રસીલો તે જીવનમાં છે !

આ સંસાર અને પૃથ્વી જે તત્ત્વોનાં બનેલાં છે, એ જ તત્ત્વોથી આખું બ્રહ્માંડ-પૃથ્વી, તારામંડળ વગેરે બનેલાં છે. જેને આપણે પૃથ્વી (Matter) તત્ત્વ કહીએ છીએ એ પણ ચેતન વિનાનું નથી. બધી જ કઠણ ધાતુઓનું પૃથક્કરણ કરતાં શોધાયું છે કે આ બધું જ અણુ-પરમાણુનું બનેલું છે. અણુ-પરમાણુ સિવાય કાંઈ નથી. પ્રકૃતિમાં દ્વંદ્વ છે. Positive અને Negative એ બે તત્ત્વો એકબીજાની આગળ પાછળ ફર્યા કરે છે. આ ગતિ-ક્રિયામાણ છે, છતાં દશ્યમાન નથી. અણુ કરતાં પરમાણુ વધુ સૂક્ષ્મ છે. આથી, તે તો દશ્યમાન ન જ હોય. ચેતનનું આવું જ સ્વરૂપ છે. એને ગતિ છે, ક્રિયા છે, છતાં એ દશ્યમાન નથી, એ દેખાતું નથી, છતાં જે દેખાય છે એ તો માયા છે. માયા એટલે નકામું નહિ. આ બધું દેખાય છે એ શક્તિ નથી એવું નથી. એમાં પણ સતત ગતિ હોય છે. આથી શરીરમાં પણ શક્તિ જળવાઈ રહેલી છે.

પણ એ સમયનો નાનામાં નાનો ભાગ ગણાય. સેકંડથી પણ એ નાનો ભાગ છે. એનાથી પણ થોડાક ભાગમાં શરીરમાં અણુનો સ્ફોટ થયા કરે છે. શરીરમાં જે શક્તિનો અનુભવ થાય છે, એ અણુના આવા સ્ફોટને લીધે છે. આથી શરીર ભલે દેખાય, પણ એ અણુ-પરમાણુની શક્તિનું બનેલું છે.

પૃથ્વીના રસની જેમ વ્યાપેલું ચેતન

પૃથ્વીના પેટાળમાં અનેક પ્રકારના રસ છે. તેમાંથી અનેક પ્રકારના ખનીજ પદાર્થો બને છે. પૃથ્વીમાં જે રસ છે અને વનસ્પતિ જે રસ ચૂસે છે, તે રસ તો એક જ પ્રકારનો છે, પણ લીમડામાં તેનો રસ કડવો થશે, આમળામાં તૂરો, આમલીમાં ખાટો, કેળામાં મીઠો અને મરચામાં તીખો અને દરિયાઈ વનસ્પતિમાં (મોરસની ભાજીમાં) ખારો થશે. એમ અનેક વનસ્પતિમાં એકનો એક રસ અનેક જાતનો થાય છે અને તેનાં ફળ પણ જુદાં જુદાં, તેનો સ્વાદ પણ જુદો જુદો. દરેક વનસ્પતિનો લીલાશ પડતો રંગ એટલે દરેકનું વ્યક્ત થવાપણું એક રંગનું છે, પરંતુ તે સાથે દરેકનો આકાર અને પ્રકાર જુદો જુદો રહે છે. એટલે અસલ જે રસ છે, તે તો તેના બીજ પ્રમાણે આકાર, પ્રકાર, સ્વાદ, ફળ વગેરે ઉપજાવે છે. તેવી જ રીતે બધાંમાં રહેલું ચેતન એક પ્રકારનું છે, પરંતુ સર્વનાં બીજ જુદાં જુદાં છે. એટલે તેનાં આકાર, પ્રકાર, સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ, ભાવના વગેરે પણ જુદા જુદા પ્રકારનાં છે. આપણે મૂળ રસને પકડવો છે, તે નક્કી કરી લેવું ઘટે.

આપણામાં પાંચ તત્ત્વો છે. એ પાંચ તત્ત્વોની અંદર આકાશ, તેજ અને વા સુધી જ ચેતન. જળ અને પૃથ્વીમાં નથી. જળ અને પૃથ્વીમાં થાય તો શરીરનું 'સબ્લિમેશન' (ઊર્ધ્વીકરણ) જુદા પ્રકારનું થઈ જાય. એને રોગ ના હોય. મૃત્યુ પણ નહિ.

જેમ હવા બધે જ પ્રસરેલી છે. કોઈ ઠેકાણે બાકી નથી. ગુફાઓની અંદર પણ રહેલી છે. ખીણમાં પણ રહેલી છે. પર્વતનો કેટલોક કઠણ ભાગ છે, પણ તેના અણુએ અણુમાં હવા રહેલી છે. એવી રીતે આ જે આત્મતત્ત્વ છે, એ બધે જ છે. બધામાં જ છે. અને એનામાં બધું છે. એની અંદર બધું જ છે. એ બધું જે એનામાં છે. એ બધું જેમ છે એમ નિમિત્ત પણ એનામાં છે. છતાં પણ આ બધું જ છે ખરું, પણ એ

એનાથી જેમ એ બંધાયેલો નથી, અથવા એનાથી અસ્પૃષ્ટ-એ નોખો છે. નોખો હોવા છતાં એની સાથે છે. પણ બંધાયેલો નથી — એની સાથે. એના બેનો સંબંધ એ રીતે છે. ત્યારે આકાશતત્ત્વની અંદર પેસાય એવું, એક તત્ત્વ રહેલું છે. ઈશ્વરીતત્ત્વ છે. એને માટે રહેવાય એવું, બેસાય એવું, ફરાય એવું આપણા શરીરમાં આકાશતત્ત્વ છે.

એ માંદ્વલો એ આકાશતત્ત્વમાં રહેલો છે. એ આકાશતત્ત્વમાં આ ચેતનતત્ત્વ રહેલું છે. અને આકાશતત્ત્વ એ આપણા શરીરના રોમેરોમમાં આકાશ છે. આપણા શરીરનો કોઈ ભાગ એવો નથી, જેમાં આકાશતત્ત્વ ના હોય. એ આકાશ એ બ્રહ્મ. પછી માણસ તપ કરે તેથી પછી તેજ શુદ્ધ થાય. પછી તેજમાં પ્રવેશે. આકાશ અને તેજ બે થઈને બ્રહ્મ થાય. કોઈ કોઈને તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં વા શુદ્ધ થાય. કોઈ કહે કે વા શુદ્ધ છે. પણ આ ઓરડાનો વા ને બહાર નીકળો ત્યાં વા છે. તપાસ કરો. એ બેના ભેદ પાડી શકાય છે. એવો જે વા આપણામાં છે અને બહાર છે, ને બ્રહ્માંડમાં છે ને વા એક તત્ત્વરૂપી છે, એ બધું જુદું જુદું છે. એ વા છૂટો થાય છે એટલે આકાશ, તેજ, વા — એ ત્રણનો ભગવાન થાય છે.

જળ અને પૃથ્વીને ભગવાન થતાં વાર લાગે છે. પણ આ ત્રણમાં થયો એટલે શરીરનો ઘણો મોટો ભાગ શુદ્ધ થઈ જાય છે. એટલે એમાં ભગવાન પ્રવેશે છે. બાકી ખરી રીતે તો આપણામાં ભગવાન રહેલો છે — એકલા આકાશતત્ત્વમાં જ. અને આકાશતત્ત્વમાં શરીરના રોમેરોમમાં અણુએ અણુમાં એ છે. એટલે એ બધામાં છે. બાકી બીજા કોઈ તત્ત્વમાં ભગવાન નથી.

સચ્ચિદાનંદ ને તેનાં બે તત્ત્વો

હરિ હોવાથી તે સત્ છે, 'હરિ-સભાનતા' ચિત્ છે,
હૃદય હોવા તણા ભાને સતત આનંદ નીતરે છે.

જીવનમાં રસ વિના કોઈ બીજું અસ્તિત્વ ના કંઈ છે,
બધું દેખાતું જે જે છે, શું તેના હાઈમાં રસ છે !

હરિ પોતે રસેશ્વર શો ! બધો આ ખેલ તેનો છે,
શું નિજના રસ વડે જેને અને તેને રસાવે છે.

હરિ વ્હાલોય કેવો તે નર્યો રસથી જ ભરપૂર છે !
જીવન પ્રત્યક્ષ રસ જે છે, હરિનું વ્યક્ત લક્ષણ છે.

એક પરમ, દિવ્ય, ગૂઢ ચેતન-એની અવસ્થાને કઈ રીતે નિર્દેશ કરવી ! અનુભવીઓએ એને સચ્ચિયદાનંદરૂપે વર્ણવેલો છે. સત્+ચિત્+આનંદ. સત્ = હોવાપણું, ચિત્ = Consciousness ચેતના, આનંદ = આનંદ. જેમ જે છે, તેમ તે નામ યોગ્ય અનુભવથી પડેલું છે, એનો આવિર્ભાવ જ્યાં ત્યાં થયા કરેલો છે જ. એના આવિર્ભાવથી પર ને તેની અંદર પ્રકટી રહેલ ચેતનનાં બે સ્વરૂપોનાં તત્ત્વોને સમજવાં જરૂરી છે. તે છે પુરુષ ને પ્રકૃતિ. આ બે તત્ત્વને જુદા જુદા દર્શનવાદીઓ જુદી જુદી રીતે સમજે છે, જુદાં જુદાં નામ પણ આપે છે. એને વળી કોઈ કોઈ તો આત્મા ને માયા પણ કહે છે, તો વળી કોઈ ઈશ્વર ને શક્તિસ્વરૂપ કહે છે. આ બધું ગમે તેમ હો, પરંતુ પુરુષ ને પ્રકૃતિ એવી બે સ્થિતિઓ-બે કક્ષા-આપણે માટે હોઈ શકે છે. એવો સંભવ પણ છે, ને તે શક્ય છે, એવું જો આપણને આ માર્ગનું કંઈક દિશાસૂચન થયેલું હોય, તો તે સમજમાં ઊતરી શકે તેવું છે. જીવપણાની આપણી કક્ષામાં પ્રકૃતિ અજ્ઞાનમય છે, તે તો જાણીતું છે. પુરુષ સુષુપ્તદશામાં છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો ભેદ જાણીતો છે. સાધનાની ઉત્તરોત્તર ઊંચી કક્ષામાં વિહરવાનું આપણું જ્યારે પ્રભુકૃપાથી બની શકે છે, ત્યારે ચેતનાની એવી મંગળમય કોઈ દિવ્ય ભૂમિકામાં પુરુષ ને પ્રકૃતિ એ બંને તત્ત્વનું સભાનપણે આપણે પોતે ઐક્ય અનુભવી શક્તાં હોઈએ છીએ. તેથી કરીને આપણે પોતે પ્રકૃતિના ભર્તા, સાક્ષી અને સંમતિ દેનારા, એના પર પ્રભુત્વ ધરાવનારા ને એના ભોક્તા પણ બની શક્તાં હોઈએ છીએ.

મૂળ આધાર ચેતન

આપણા શરીરની રચના જો તપાસીએ તો એની બધી સમજણ જ્ઞાનતંતુ દ્વારા પડે છે. જ્ઞાનતંતુનું મૂળ મગજમાં છે અને મગજ હંમેશાં ઉપર રહે છે. એ મગજમાં કેટલાંયે કેન્દ્રો છે. દા.ત. સાંભળવાની શક્તિનું, સૂંઘવાનું, જોવાનું. એટલે આંખ દ્વારા જે જોવાય છે તે આંખની કીકી સાથે બધાં જ્ઞાનતંતુઓ જોડાયેલા છે. તેની ગતિ થઈને એનો આકાર સ્પષ્ટ થાય છે. એમ જ સાંભળવામાં કાનના પડદાને

મોજાંઓ અથડાય અને ત્યાં જે જ્ઞાનતંતુઓ રહેલા છે તેને અથડાય; એ રીતે સંભળાય. એમ જ નાક વડે સૂંઘવાનું બને તે પણ જ્ઞાનતંતુઓ મગજથી દોરવાતાં હોય છે. એટલે મગજમાં બધાં જ્ઞાનતંતુઓનું કેન્દ્ર છે. આંખ એ તેજનું, કાન એ આકાશનું અને સ્પર્શ એ વાયુનું કેન્દ્ર છે. તેમજ જળ અને પૃથ્વી તત્ત્વો પણ ત્યાં જ રહેલાં છે. એટલે એ બધાંનો આધાર જે કેન્દ્રોમાં છે તેનો મૂળ આધાર ચેતન છે.

એ ચેતન અનુભવીએ ત્યારે શું થાય ? ચેતનનો ધક્કેલો લાગે. તેના વડે હાથપગ, બધી ઈન્દ્રિયો કામ કરે છે. બધાં માનવીને એનું ભાન નથી, પણ કોઈક ભાગ્યશાળી જીવને એનું ભાન થાય છે. એવું ભાન જેને જાગે છે ત્યારે ચેતનતત્ત્વ શું ? એની શક્તિ કેવી ? એના ગુણધર્મો કેવા ? એનું મનન ચિંતન થાય. એ બધું ઋષિમુનિઓએ એક પછી એક લઈને તપાસી જોયું. અને એમ દરેકને તપાસતાં તપાસતાં ‘આ નહિ-નેતિ નેતિ’ કરતા ગયા. ‘આ ચેતન નથી’ - એમ એને ખોળતાં ખોળતાં એ લોકોને આપણા શરીરમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ બે તત્ત્વો રહેલાં છે એની ખબર પડી. એમાં પ્રકૃતિનું રાજ્ય ચાલે છે અને પુરુષતત્ત્વ સુષુપ્ત છે. એ પ્રકૃતિને છૂટો દોર આપે છે. આત્મામાં સાક્ષીત્વનો ગુણ છે, એવો જ પુરુષનો પણ છે. પણ પુરુષ સુષુપ્ત દશામાં હોવાથી એનામાં સાક્ષીનો ગુણ હોવા છતાં એને લાગતું વળગતું નથી. એટલે પ્રકૃતિ ગમે તેવું કર્મ કરે તો તે બધું પ્રકૃતિને જ લાગે છે.

પુરુષને વેદોમાં સુવર્ણમય પાત્રથી ઢંકાયેલો છે એમ કહ્યું છે. એવો સોનેરી રંગ ક્યારે પ્રગટે ? એ તો પ્રતીક છે. જ્યારે સત્ત્વગુણની પ્રતિષ્ઠા થાય ત્યારે એનાં કરણો, ગુણો, ઈન્દ્રિયોમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ફેરફાર થાય.

પુરુષનો ગુણધર્મ

એટલે પુરુષ સુષુપ્ત દશામાં છે, પણ એનામાં ચેતનના ગુણ છે. એ જો જાગ્રત થાય અને એ જો મોખરે થઈ જાય તો ચેતનના ગુણધર્મો જાગ્રત થાય અને એનું સ્વરૂપ જાગ્રત થાય, પણ પ્રકૃતિના ગુણધર્મ તપાસતાં એ ચેતનનું અંગ નથી, જ્યારે પુરુષમાં સમતા, તટસ્થતા, સાક્ષીત્વ છે - એટલે એ ચેતનનો ગુણધર્મ ધરાવે છે. પ્રત્યેક કર્મ કરતાં એ નોખો રહે છે. જેમ વિમાનમાં ઊંચે આકાશમાં જઈએ તો સુરત

શહેરનું દર્શન થાય પણ એ દર્શનનો પાસ લાગે નહિ. તેમ જ પુરુષતત્ત્વનું દર્શન કરતાં ઋષિઓને લાગ્યું કે એનામાં સાક્ષીત્વ છે. એટલે એ જો મોખરે આવી જાય તો ચેતનના ગુણધર્મ પ્રગટે.

ચેતન અણજાણ શાથી ?

ચેતન તો છે જ, નહિતર એના વિના ઈન્દ્રિયો કામ કરે નહિ, પણ આજે ચેતન પ્રકૃતિરૂપ બની ગયું છે. ધરતીમાં એક જ પ્રકારનો રસ હોય છે, છતાં જે પ્રકારની વનસ્પતિ તે રસને ચૂસે એ પ્રકારના સ્વાદમાં એ રસ ફેરવાઈ જાય છે, આમલી ચૂસે તો રસ ખાટો થાય. લીમડો ચૂસે તો રસ કડવો થાય, એવી રીતે એક જ પ્રકારનું ચેતન વ્યક્તરૂપે જુદું જુદું હોય છે. જે જે સાધન એ ચેતનને ધારણ કરે છે એ પ્રકારનું થાય છે. એમ છતાં એ નોખું પણ રહે છે. આપણે પ્રકૃતિરૂપ થયા હોવાથી ચેતન હોવા છતાં તેને જાણી શકતા નથી.

મનુષ્ય એકદમ ચેતનનો અનુભવ કરી શકતો નથી. ચેતન અનેક પ્રકારનાં આવરણોથી ઢંકાયેલું છે. જ્યાં સુધી એ આવરણો હઠે નહિ ત્યાં સુધી આપણે જીવદશાની પ્રકૃતિથી હંકારાયેલા છીએ. પ્રકૃતિ એટલે દ્વંદ્વ સામસામાં પાસાં - એની વચ્ચે આપણું જીવન વહે છે. આપણામાં દૈવાસુર સંગ્રામ હંમેશાં ચાલે છે, પણ આપણને તેનું ભાન નથી. એ તો સારાય બ્રહ્માંડમાં ચાલી રહેલો છે. અનેકવાર દેવ (જ્ઞાન) જીતે છે અને અનેકવાર અસુરો (અજ્ઞાન) જીતે છે. આ બધું પ્રતીકો રૂપે છે.

ચેતનનું કાર્ય

જેવી રીતે ચેતન છે અને ચેતનમાંથી જ બધું પ્રગટ્યું છે, એમ જે આપણે કહીએ છીએ તે બધું ખોટું છે. બધું ચેતન છે એમ અનુભવીઓએ કહ્યું એ ખરું, પણ ચેતન હોવા છતાં એના ગુણધર્મો નથી. એટલે એ ભ્રમણા છે. સાક્ષીપણું, અંતર્યામીપણું એ બધા ચેતનના ગુણધર્મો આપણામાં લાગતા નથી. એટલે અનુભવીઓએ કહ્યું કે આપણામાં ચેતનની ગુણશક્તિ પ્રવર્તતી નથી. એની મર્યાદા થઈ ગઈ. તે કેવી રીતે થઈ ? આ અહીંથી ગ્રિડનો પ્રવાહ વહે છે, પણ તેની મર્યાદા કરી દેવામાં આવી છે. મુખ્ય લાઈનમાં સતત કેટલો ભારે પ્રવાહ વહે છે, પણ ટ્રાંસફોર્મર મૂકીને એને અહીં મર્યાદિત કરીને આપવામાં આવે છે. તેથી, એની શક્તિમત્તા ઓછી થાય. એ જ પ્રમાણે બ્રહ્માંડરૂપે

ચેતન છે અને એનો પાવર પણ તે જ છે. પણ એ જે જે તત્ત્વમાં પેસી જાય છે તેમાં તે તે તત્ત્વરૂપે કામ કરે છે, એ નિયમ પ્રમાણે બને છે. ઝાડ, પશુ, જળચર, મનુષ્ય વગેરે યોનિમાં ચેતન પ્રવેશીને તે તે રૂપે કામ કરે છે.

મર્યાદા માયા

અનુભવીઓએ જોયું કે ચેતનનાં ગુણ અને શક્તિ આપણામાં મર્યાદામાં પ્રવર્તે છે. આ મર્યાદાને ‘માયા’ કહી છે. ચેતન હોવા છતાં માયાને કારણે એ દેખાતું નથી. પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યે પુરુષાર્થ અને ખંતથી આશ્ચર્યકારક પરિણામો નિપજાવ્યાં છે. જેની શક્યતા ન હતી એવી હકીકત સિદ્ધ કરી છે. જે શોધવા માટે દિલ ગાંડું થઈ જાય, ન્યોછાવર થઈ જાય, સમર્પિત થઈ જાય, તો કોઈ વસ્તુ સિદ્ધ કરી શકાય છે. હવે, આ માયા એટલે જે છે - જે ચેતનરૂપ છે. - એમાં મન ન લાગતાં જે મળેલું છે - બૈરી, છોકરાં, ધન, પ્રતિષ્ઠા, આબરૂ - એમાં મન લાગી જાય છે.

ચેતન પરત્વે અભિમુખતા પ્રગટવાનું કારણ

આનંદ તો ચેતનામાં રહેલો જ છે. કંઈ બહાર ખોળવા જવાનું નથી. કારણ કે પોતાનામાં રહેલું હોવાથી અને સર્વત્ર હોવાથી એની અભિમુખતા થોડીઘણી થઈ, એપ્રોચ લેવાનું દિલ જાગ્યું ત્યાર પછી એ તરફ પ્રયત્ન કરવાનું મન થાય છે. જ્યારે આપણે દસ-બાર, પંદર વર્ષના થવા લાગીએ, આપણી પોતાની મેળે મળેલું હોય અથવા તો મેળવવાનું હોય, બેમાંથી એક હોય. આપણા બાપદાદાના વખતનું પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર મળેલું હોય અથવા મેળવવાનું હોય તો એ પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્ર તરફ સહજ મેળે પ્રેરાઈએ છીએ. આવું સંસારવ્યવહારમાં બને છે, કારણ કે આપણા નિર્વાહ માટે એ સાધન છે. રોટલાનું સાધન ના હોય તો એમાં આપણે ગતિમાન પણ ના થયા હોત. એવી રીતે આપણે ચેતન જ છીએ. એની આપણને સભાનતા નથી. એ તરફની થોડી ઘણી પણ બૌદ્ધિક રીતે, માનસિક રીતે, પ્રાણદાયી રીતે, અહમની રીતે, આપણને અભિમુખતા પ્રગટે છે અને ગતિમાન થાય છે. એના કોઈ ને કોઈ કારણથી આમ બને છે. એનું મૂળ આપણા ચિત્તમાં રહેલું છે. આવા અનેક પ્રકારનાં સંસ્કારો નીકળે. આપણામાં એ જાતની તત્પરતા

હોય છે. આપણામાં ચીલો પડેલો છે, એ આપણે જાણતા નથી. એ જાતની આપણને અભિરુચિ છે. આપણે પૃથક્કરણ કરીને સમજી શકીએ કે આ જાતની ટેંડંસી ચેતન તરફ જવાની-એ સહભાગી બને છે. કેટલાક લોભી જીવો હોય છે. એમની ટેંડંસી લોભની ચેતનમાં (પટમાં) રહે. એવી રીતે આ જાતની જેને અભિરુચિ છે, તે એ ચેતનમાં જાય, કારણ કે અભિરુચિ હતી માટે આમ થયું.

પણ સામાને જો કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, પ્રાણ વગેરે પ્રવર્તેલા છે, તેવા લોકો આવા તરફ પ્રેરાય ખરા ? એવા દોરવાતા નથી ? તે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરેમાં જાય છે એ વાત ચોક્કસ છે. તેમ છતાં એ લોકો ચેતન તરફ દોરવાય છે. આપણા માન્યામાં આવે તેવું નથી. પણ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, એ પ્રકૃતિના અંશ અત્યારે પ્રિડોમીનન્ટ (મોખરે) છે. પ્રકૃતિ આત્માનો ભાગ છે. આત્માથી જુદું નથી. જુદું કોઈનું અસ્તિત્વ પણ નથી. એટલે એક રીતે કહીએ કે ભલે કામક્રોધાદિ થાય છે, પણ તેનું મૂળ સ્થાન, આજે નહિ તો કાલે, કાલે નહિ તો પરમ દિવસે પણ તેનું મૂળ સ્થાન છે આત્મા. આત્મા સિવાય ગતિ નથી. ભલે કામક્રોધાદિ વલણોમાં અટવાતો હોય, પણ તેની ગતિ તો છે જ. એમ કરતાં કરતાં જીવને કોઈ જાતનો ધક્કો લાગે, અકસ્માત થાય અને કંઈ કશાથી તેને પેલાનું ભાન જાગે.

પણ જેને અભિરુચિ આ જાતની છે, એને તો પેલા તરફનું આકર્ષણ જાગે છે. અને કોઈ ને કોઈ રીતે પેલા તરફ પોતાનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્તથી પ્રવર્તમાન થાય છે. એ તરફની ઈચ્છા થાય. એનામાં આત્મવત્ તથા કરાતું હોય છે. અને એ તથા કરતું હોય તેની વિશેષ સભાનતા જાગે તો કંઈ વિશેષ લાભદાયી ખરું.

પ્રત્યેક મનુષ્ય, પ્રત્યેક જીવ, પ્રત્યેક જળચર, વનસ્પતિ, પશુયોનિ આ ચેતનમાં ચોંટેલા થયેલાં છે. જાગરુકતા નથી. માણસ પ્રકૃતિના-ધનદોલતના, કામક્રોધાદિ જેવા વિષયમાં દરેકમાં ચોંટેલો રહેલો છે. એ ચોંટેલો રહે છે તે જ ગુણધર્મ ચેતનનો છે. એ એમ જાણતો નથી કે હું ચેતનને લીધે જ આમાં ચોંટેલો રહું છું. એ જાણે કે આ બધું આને જ લીધે છે, પણ એ તો સુપર્ફલુઅસ (ઉપરછલ્લું). એમાં અનુભવની કક્ષા ક્યારે કહેવાય-પોતે બધાંથી નોખો છે. સંપૂર્ણપણે નોખો હોય, પણ

પ્રયોગાત્મક રીતે નોખો છે, એવું તેને ભાન થાય ત્યારે તે અનુભવ. સામાન્ય જીવને પોતે ચોટેલો છે તે બુદ્ધિની રીતે ખબર, પણ તેમાં હોવા છતાં નોખો છે, તે તેને ખબર નહિ. બુદ્ધિથી બોલે ખરો કે હું નોખો છું, પણ પ્રયોગાત્મક રીતે નહિ કરી શકે. અનુભવીની સમતા સાચી. એવી સ્થિતિમાં તેઓ સંપૂર્ણપણે નોખા છે તે સાબિત કરી બતાવે. જેમ આ વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ કરીને થાય છે, તે રીતે કરી બતાવે છે.

કેટલાકને ભગવાન તરફના આકર્ષણની અવેરનેસ જાગે છે. કેટલાકને જાગતી નથી. પણ દરેક જીવ જાણ્યેઅજાણ્યે તેના તરફના આકર્ષણમાં જ છે, પણ એ જાણતા નથી. જાણે તેની જ બલિહારી છે. પોતાની પાસે હોય અને જાણતો ના હોય, તો તેનું શું કરવાનું ? તેના સ્વામીત્વનો કોઈ અર્થ નથી. તેવી રીતે આખું વિશ્વ, સકળ બ્રહ્માંડ માત્ર ભગવાનના આકર્ષણના વર્તુળમાં જ છે, પણ એ બધાં જાણતાં નથી. જે જાણે છે તે તેની ખૂબી જાણે છે અને જાણવામાં જ મજા છે. દુનિયાદારીના ક્ષેત્રમાં જાણવામાં કેટલીક પંચાત પડી જાય છે. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં હંમેશાં જાણવામાં મજા છે. જાણવું એટલે ત્રણેયમાં-સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણમાં જાણવું. તે ત્રણેયમાં આપણે જાણવું તે અનુભવ. માત્ર બૌદ્ધિક તત્ત્વથી જાણવું તે જાણવું નહિ.

આ બધાંમાં આપણે હોવા છતાં, ધીરે ધીરે કરવા છતાં છોડવાનું કશું નથી. એ મૂર્ખામી છે. આ બધાંનું પૂર્ણત્વ થતું જાય. એટલે કે ચેતન પરત્વેની અભિમુખતા આપણામાંથી પ્રગટે. તેમ જ આ બધું બ્રહ્મતત્ત્વ છે, તે પ્રત્યે આકર્ષણ રહે તો આ સહજ થાય છે. બેળે બેળે કરવું નહિ, એનું પરિણામ ખરાબ છે. સહજમેળે થતું જાય તો આપણને ખબર પડે. મોટામાં મોટી વાત એ થઈ કે એ સહજ મેળે થતું જાય, તો આપણું બળ વધે છે. તો જ આ થાય. અને કંઈ કશું કામ ના થાય તે વાત ખોટી. કામ થાય જ.

ભગવાન

ભગવાનની વ્યાખ્યા શી ? ભગવાન સત્ચિત્આનંદ છે ! જો સત્ એટલે હોવાપણું અને ચિત્ એટલે હોવાપણાની સભાનતા. હવે, આનંદ એટલે હોવાપણાની સભાનતા છે, તે પ્રકારે તેમાંથી આનંદ થાય. એટલે સચ્ચિદાનંદ ! ભગવાનની આ વ્યાખ્યા થઈ.

સંસારમાં જે બધું હોવાપણું છે, એની સભાનતાને લીધે જ આપણને સંસારમાં આનંદ છે અને એમાં પડ્યા રહીએ છીએ. જો એની સભાનતા ના હોય તો કંઈ આગળ કે પાછળ આપણો પ્રોગ્રેસ (પ્રગતિ) થાય નહિ. જે તે કંઈ હોવાપણું છે, તેની સભાનતાને લીધે બધી હિલચાલ છે.

આ સંસારવ્યવહારમાં, સંબંધોમાં, પરિચયમાં, વેપારધંધામાં, બધાંમાં જે રસ છે, તે અનુભવનો ઉમળકો છે. તે ઉમળકાને લીધે જ આપણને આનંદ છે. દરેક પળે આનંદ છે, વેદનામાંય આનંદ પાછળ રહેલો છે. આનંદ ના હોય તો માણસ એટલે કે એનું જીવન ઘડીભર ના ટકી શકે. પછી આનંદના જુદા જુદા પ્રકાર હોય. નિમ્ન, ઊર્ધ્વ, ઉચ્ચ, મધ્યમ એ બધા એના પ્રકારો છે ખરા. સંસારવ્યવહારમાં ધનદોલત, માલમિલકત, આબરૂ, પ્રતિષ્ઠા, આ બધા વ્યવહારમાં પણ બધાંનો આનંદ છે. માણસને જો આનંદ ના હોય, તો માણસ જીવી ના શકે. માણસ ખલાસ થઈ જાય, પછી એ માણસ આપઘાત પણ કરે છે. એટલે આપણા જીવનમાં ચિરંજીવ જેવું કશું હોય, તો તે આનંદ છે. એ આનંદ હોવાપણાની સભાનતાને લીધે આપણે અનુભવીએ છીએ, પણ હોવાપણાની એ સભાનતા અનુભવતાં નથી. તે હોવાપણાની સભાનતા જો અનુભવીએ તો તો ઈશ્વરીતત્ત્વ આપણને જલદી મળે ખરું.

મારી પાસે પાંચ લાખ રૂપિયા છે, તેનો આનંદ ભોગવીએ ખરા, પણ આ પાંચ લાખ રૂપિયાને લીધે છે, તેની સતત સભાનતા મને રહેતી નથી. રૂપિયા છે, એની ઓથ છે, હૂંફ છે. એને લીધે બધો વ્યવહાર મારે ચાલે છે, વેપાર ચાલે છે. તે બધું સાચું હોવાં છતાં, તેમાંથી આનંદ મળતો હોવા છતાં, પેલું જે છે, તેની આનંદના જેવી પળેપળ સભાનતા નથી રહેતી. મૂળ જે છે, આનંદનું મૂળ જે છે, તેની સભાનતા માણસને રહેતી નથી.

મૂળ વાત છે કે આ સચ્ચિદાનંદનો આનંદ છે. તે કીએટિવ (સર્જનાત્મક) છે. આપણું બધું જે છે તે કીએટિવ છે ખરું, પણ એ મિકેનિકલ કીએટિવ (યંત્રવત્ સર્જનાત્મક) પણ નથી. બહિર્મુખતામાં ઓરિજિનાલિટી (મૌલિકતા) નથી હોતી. ઓરિજિનાલિટી એટલે - 'ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામ્ ઉપયતિ તદૈવ રૂપમ્ રમણીયતા' સૌંદર્યની આ વ્યાખ્યા આપી દીધી. ભગવાન કે 'જે ક્ષણે ક્ષણે નવીન છે.' પ્રત્યેક ક્ષણે એ નવીન

છે, તે ભગવાન. અત્યારે આજે આપણે અનુભવીએ. ફરી પછી બીજા રૂપમાં અનુભવીએ છીએ. અનંત રૂપવાળો કહેલો છે. અને પ્રત્યેક રૂપમાં એટલો જ આનંદ, એટલી જ ખૂબી, એટલી જ કળા, એટલું જ સૌંદર્ય. એટલે આ સંસારવ્યવહારમાં પણ આપણને જીવવામાં જે આનંદ છે, તે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. ભગવાન તે રૂપ થયેલો છે. એટલે બધે આનંદ પ્રસરેલો છે. એટલે બધાંમાંથી આપણને આનંદ મળે છે. અમુક અમુક વસ્તુને લીધે આપણને આનંદ મળે છે, એમ આપણે માની લઈએ છીએ. ધારો કે મારી પાસે પૈસા હોય તો પૈસાને લીધે આનંદ છે એમ માનીએ છીએ, પણ ત્યારે એમ યાદ નથી આવતું કે આ ભગવાનના કારણે આનંદ છે. પૈસા છે, લક્ષ્મી છે, આ બધું, જે કંઈ છે તે ભગવાનને લીધે છે. અને ભગવાનને લીધે બધાંનું અસ્તિત્વ છે અને તેને લીધે મને આનંદ છે. મૂળમાં તો ભગવાન જ છે, એવી સમજણ, કીએટિવ સમજણ આપણને હોતી નથી. એ થાય તો પછી કોઈ જાતનો વાંધો નથી. એ થાય એટલે એને કંઈ સારું કે નરસું, એ તો પ્રકૃતિના ભેદ છે. એટલે સારું હોય કે નરસું હોય તોય બધાંમાં જ આનંદ છે.

સંસારવ્યવહારમાં જે તે બધું છે. છે તો એનો આનંદ છે. પત્ની છે, છૈયા છે, છોકરાં છે, વેપાર છે, ધંધો છે, પૈસા છે, ટકા છે, પ્રતિષ્ઠા છે, આબરૂ છે, કીર્તિ છે. આ બધું છે તો એનો આનંદ છે. એ બધું હોય જ નહિ તો એનો આનંદ ક્યાંથી ? માણસને આનંદ કદી થાય જ નહિ. એ બધું કોઈ ગરીબમાં ગરીબ માણસ હોય, રસ્તામાં ભીખ માગતો હોય, એને પત (રક્તપિત) થયું હોય, હાથે અને પગે પત થયું હોય, આંગળીઓ ના હોય, ફૂટપાથ ઉપર પડેલો હોય. જીવનમાં અત્યંત દુઃખી, આપણને સમજણ ના પડે કે આવો માણસ કેવી રીતે આનંદ લેતો હશે ? પણ એને પૈસા મળે એટલે રાજી થઈ જાય. એટલે કોઈ ને કોઈ રીતે માણસને આનંદ મળે તેવા પ્રકારો હોય છે. જીવનમાં આનંદ વિના માણસ ઘડીભર ના જીવી શકે. ગમે તેટલો દુઃખી છો ને હોય, એને પણ આનંદ છે. એટલે દુઃખમાં પણ એ જીવે છે.

આપણને બહુ નવાઈ લાગે કે નરસામાંય આનંદ છે ? સારું-નરસું એ તો પ્રકૃતિના ભેદ છે. દેખીતી રીતે સારું-નરસું લાગે ખરું, પણ નરસામાં પણ જે પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ નરસું છે, તેમાં પણ એને આનંદ છે.

તે તો આપણને જીવ્યા સિવાય ખબર ન પડે, પણ એમના પર આપણને કંટાળો આવે છે, કારણ કે તેમાં ક્રમ છે. એમાં દોષ છે એમ નથી કહેતો, પણ એમાં ક્રમ છે. જે ક્રમ તૂટતો નથી. દરેકના જીવનમાં એ છે. એ આનંદ સાથે આ કંટાળો અને ત્રાસ પણ હોય છે. એ જો કે થોડીકવારનો - ક્ષણજીવી હોય છે. જ્યારે ભગવાનના અનુભવમાં એ સચ્ચિદાનંદ જે છે, એ આનંદ કાયમ, અખંડ છે. એમાં માત્રામાં ફરક થાય, એ વાત ચોક્કસ સાહેબ, માત્રામાં ફેર પડે. કોઈક વખત એ આનંદનો ઊભરો એટલો બધો હોય કે શરીરમાં પણ માય નહિ. એટલો બધો આનંદ, આનંદ ને આનંદ કે આ કુવારા કરતાં પણ વધારે ઊંચે ઊડે છે અને એ હોય ત્યારે આખું શરીર હળવું ફૂલ જેવું અને શરીર જાણે કે છે જ નહિ, આનંદ જ માત્ર પ્રવર્તે છે. આ શરીર તો એટલું હળવું ફૂલ જેવું લાગે કે તમે ચાલતા હોવ તો અધ્ધર ચાલો છો તેમ લાગે. પૃથ્વી ઉપર તમારા પગ હોય, પણ તમને લાગે નહિ કે તમે પૃથ્વી ઉપર ચાલો છો. અધ્ધર જ ચાલતા હોવ, ઊડતા હોવ એવો જ અનુભવ થાય. એ એટલો બધો આનંદ છે. માત્રાનો ફરક છે માત્ર, પણ આનંદ કાયમ. કંટાળો કે ત્રાસ એમાં નથી. એમાં કંટાળો કે ત્રાસ હોય તો સચ્ચિદાનંદ નહિ. દુનિયાદારીમાં મુશ્કેલી, ગૂંચ, કોયડાઓ, સમસ્યાઓ, પ્રશ્નો આ બધું ઊપજ્યાં કરવાથી, તે આનંદમાં ક્ષતિ થાય છે. કંટાળો અને ત્રાસ પણ એમાંથી ઊપજે છે, કારણ કે એ આનંદ પણ એક્ઝીસ્ટંસ (અસ્તિત્વ)ને લીધે જ છે, પણ એ આનંદમાં ત્રાસ, કંટાળો, ઉપરામપણું એ બધું થાય છે ખરું, ત્યારે ભગવાનની બાબતમાં એમ નથી થતું. ભગવાનના આનંદમાં કોઈ દિવસ કંટાળો નથી થતો.

‘ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું, સ્વર્ગ લોકમાં નાહીં રે.’ એમ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે. કારણ શું કે ‘ત્યાં’ આનંદ એકલો છે, પણ ભોગવી શકાય એવું શરીર નથી. એટલે મનુષ્યજીવનમાં જ આનંદ હોય અને તે ભોગવીએ અને એમાંથી આપણને જે મજા લાગે તે જુદી છે, પણ અનુભવીને શું છે ? આનંદ ભોગવે છે ખરો, પણ એ અનુભવી પાછો એમાંથી નોખો પડે છે. એ તટસ્થ છે. એ સાક્ષી છે અને જુદો છે અને ભોગવે છે. એટલે આનંદનાં લક્ષણો, આનંદની હકીકત, આનંદમાં તદ્દરૂપ હોવાનું અનુભવે છે. છતાં એ નોખો છે. આપણે આનંદમાં

તદ્રૂપ થઈ જઈએ છીએ, ત્યારે બીજું કંઈ કશું જાણે કે થતું નથી. આપણે પણ ત્યારે જાણે નથી એવો અનુભવ સંસારી માનવીને થાય છે. એનાથી નોખો છે એવો કે પોતે જુદો છે એવું કંઈ એને નથી થતું. સ્વર્ગલોકમાં કે બીજા કોઈ લોકમાં એ શરીરમાં નહિ હોવાથી તે આનંદ ભોગવી શકતો નથી. આનંદ છે ખરો એટલું માત્ર જાણે, પણ એનાથી પોતે નોખો છે અને એ આનંદ ભોગવે છે, એવું એને ન અનુભવાય.

‘હોવાપણું’ એકલું હશે તો આનંદ નહિ થાય, પણ ‘સભાનતા’ હશે તો જ આનંદ થશે. તો ‘હોવાપણું’ અને આનંદ, એ બેની વચ્ચે સંબંધ છે સભાનતાનો. એટલે ગમે તે પરિસ્થિતિ આવે તોય સદા પ્રસન્ન રહેવું. અકળાવનારા, ગૂંચોવાળા, અથડામણવાળા પ્રશ્નો તો થયા જ કરવાના. એ સ્વાભાવિક છે, પણ આપણો મૂળ સ્વભાવ એ આનંદ છે. એને આપણે રાખવાનો છે. એટલે એના ‘હોવાપણા’ની સભાનતા રહે તો આનંદ ટકી રહે છે. ક્લેશ, ગૂંચ, કોયડો, અથડામણ, સંઘર્ષણ - એ તો સંસારની રચનામાં જ રહેલાં છે. એમાં પણ આપણે તો આનંદમાં જ રહેવું. એટલી સભાનતા જો ટકી જાય તો આપણે જિંદગી જીતી ગયાં. ભલે આપણે ભગવાનનાં દર્શન ન કર્યાં હોય ! આનંદ એ ભગવાનનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે.

હરિનો પ્રેમ એવો શો !

‘બધું જે તે કરાવે છે, છતાં એને જ કોઈ યે જીવનમાં ઓળખે છે ના;’ ખરી ખૂબી શી એવી છે !

હવા, જળ, તેજ ને વાયુ જીવન જીવવા જ અર્થે તેં વિના મૂલ્યે જ બક્ષ્યાં છે, છતાં ગણના ન કોઈને.

જીવન-ચેતન છે તેનાથી બધું જે તે થતું રહે છે; છતાં કોઈ જરા સરખું મહત્ત્વ દે ન ચેતનને.

બધું જીવવાનું પોષણ પણ હરિ-સર્જનથી મળતું છે, છતાં શો માનવી દિલમાં હરિને કંઈ ગણે ના તે ?

પરંતુ તે છતાં હરિ તો બધાંને એક સરખાં શો !
હૃદય નિજ ધારતો કેવો ! હરિનો પ્રેમ એવો શો !

હરિની વ્યક્તતા કેરું બધું બ્રહ્માંડ લક્ષણ છે,
બધાં પ્રત્યક્ષ નીરખે તે; છતાં હરિને ન જાણે છે.

મતિ, મન, પ્રાણ ને ચિત્ત, અહં હરિએ જ સર્જ્યાં છે;
સકળ સંસાર પણ આ શો બનાવેલો હરિનો છે.
નર્યુ પ્રત્યક્ષ હરિએ તો બધું જે તે બતાવ્યું છે,
છતાં કોણ જ હરિને દિલ પરખવા ક્યાંય નવરું છે ?

ચલાવે સર્વ બ્રહ્માંડ, શરીર-યંત્ર ચલાવે તે;
છતાં એવા હરિનોયે ન કોઈ ભાવ પૂછે છે !

કદી પણ કોઈનેયે તે વિસારે મૂકી હરિ ના દે,
છતાં કૃતઘ્ની શાં લોક હરિને તો વિસારે છે !

હરિ પોતે બધાંનામાં, છતાં હરિને જરા સરખું
કશું કોઈ ન જાણે છે; મહા અચરજ નર્યુ કેવું !

હરિને કોઈ ન જાણે છે, હરિને કોઈ ન પૂછે છે;
ગણતરીમાં ન કંઈ હરિ છે, હરિ તોય બધાંમાં છે.

હરિને જે ભૂલે છે ના, હરિ તેને ન ભૂલે છે,
ભૂલે હરિને, છતાં તોયે હરિ તેને ન ભૂલે છે.

ચરણ શરણે ઢળેલાંનું કશું જોતો હરિ ના છે,
ન ગુણ, અવગુણ જોતો તે; જુએ છે માત્ર ભક્તિ તે.

હરિ નિજ ભક્તની પર શો જતો છે વારી વારી તે !
કરી દે પાપીને પણ તે પવિત્ર શો બધી રીતે !

હરિની એવી કરુણાનો કશો ના પાર ક્યાંયે છે;
'કરુણાનિધિ કહેવાયો', હરિ એવો ખરેખર છે.

(આવા) કિસ્સાઓ ભગવાનને ના માનનારાના જીવનમાં પણ બને. એના હૃદયનો આર્તપોકાર નીકળે. હૃદયનો ભાવ નીકળે. એ ભાવમાં એ સમાયેલો છે. એ ભાવમાં એ છે જ. કોઈ માને કે ના માને, એની સાથે બિલકુલ સંબંધ છે જ નહિ, પણ કોઈ જે ભાવથી બોલે-એ જે ભાવ છે- એ ભાવમાં એ પોતે છે જ. એમાં કોઈ માને કે ના માને એનો

કોઈ સવાલ જ નથી. પણ એ છે. પેલો ભગવાન એટલો બધો ઉદાર છે કે આ તો મને નથી માનતો એટલે એને ક્યાં મદદ કરું ? એવું નથી. ભગવાન પાપીઓને પણ નથી જોતો. એ પાપ ગણતો પણ નથી. પાપ જો ગણે તો જગતમાં કેટલાય ભક્તો થઈ ગયા, જેમણે પાછલા જીવનમાં કુકર્મો કેટલાંય કર્યા છે, તે વિચારે તો તેને જીવવાનો વારો જ ના આવે ! એનાથી જીવી જ ના શકાય. આપણે જ વિચારીએ, આપણા જીવનમાં આપણે કેટલાંય કુકર્મો કર્યા હશે ! એ બધાંનો ભગવાન ખ્યાલ રાખે તો આપણે કોઈ કાળે જીવી શકીએ નહિ અને ભગવાન તો, આપણા પાપકર્મને વિચારતો જ નથી. ભગવાન જોતો જ નથી. એ તો આપણે એના પર કેટલો પ્રેમ કરીએ છીએ એ જુએ છે ! ભયંકરમાં ભયંકર લૂંટારાઓ હોઈએ, ભયંકર દોષો કર્યા હોય, તેમ છતાં આપણે ભગવાનને વિચારીએ, ભગવાનને પોકારીએ, ભગવાનની ભક્તિ કરીએ, તો ખડા પગે એ આપણને જોઈએ એ કામમાં આપણને મદદ કરતો હોય છે. આના વિશે જોઈએ તેટલા દાખલા છે. મારા વિશે કહું તો નહિ લાગે, પણ એવા અનેક દાખલા બનેલા છે. તમે માનો કે ના માનો-ઈશ્વરને-એની સાથે સંબંધ નથી. ઈશ્વર કંઈ એનો પોતાનો જે છે તે મટી જતો નથી. ના માને તો ભલે ! ઈશ્વર એવું કંઈ કરતો નથી, કે આ મારો બેટો મને માનતો નથી તો મારો એના પર ચોકડો !

બધું જે તે પરિણામ થયેલાં કર્મનું તે છે,
હરિને લાવવો વચ્ચે ન યોગ્ય કોઈ પ્રકારે તે.

હરિ શો સત્-અસત્ વિશે રહેલો એકધારો છે !
હરિની સભાનતા વિશે ન કંઈ તે તે પ્રકારે છે.

‘બધો જેમાં અને તેમાં હરિ પોતે ખીલેલો છે,
મહત્વે મોખરે જેમાં હરિભાવ’ જીવન તે છે.

કશી લેવા ન દેવા છે, હરિને કંઈ કશા વિશે;
બધું જે તે થતું રહેતું, પરિણામ કશાનું તે.

બધાંમાંયે હરિ શો છે ! જહીં તે સ્પર્શ પામે છે
ત્યહીં તે રૂપ લેતો છે; પછી ગુણધર્મ રૂપના તે.

ભગવાન સમતાવાળો, સમદષ્ટિવાળો, કરુણાળુ અને પ્રેમ રાખનાર, એવો ભગવાન, એને આપણે ભગવાન ના કહીએ તો પણ ચાલે. એને ભગવાન કહેવાની શી જરૂર ? પણ એ આઈડેન્ટિટી (ઓળખ) છે. એવી આ જગતને ચલાવનારી છે. એને આપણે ભગવાનનું નામ દીધું. કૃષ્ણનું, રામનું. ભગવાનનાં અનેક એવાં નામ લીધાં. જેને જે ઠીક લાગે તે નામ લીધું. કદી કોઈ ના માનતું હોય, નામ ના લેતું હોય, એ પણ કાળ આવ્યે નામ લીધા વગર નથી રહેતો !

આ ભગવાન છે, અને એની માત્ર ભક્તિ કરે છે, માત્ર ‘રામ રામ’ કે ‘ૐ નમઃ શિવાય’ કરે કે એનું બીજું જે કોઈ નામ લેતું હોય તેને જ ભગવાન મદદ કરે છે, એ બરાબર નથી. જે કોઈ વિષયમાં, ભલેને પછી એ દુનિયાનો વિષય હોય, એને ખોળવામાં એકાગ્રપણે રહે તેને તે મદદ કરે. જે માત્ર ભક્તિ જ કરે છે, એને જ મદદ કરે છે, એવું એને નથી. કોઈ પણ વિષયમાં, આટલી બધી શોધખોળ થઈ, જડી, પણ કોઈએ ઈશ્વર વિશે અત્યાર સુધી કહ્યું હોય એવું આપણા ખ્યાલમાં આવ્યું નથી. મારી સમજ પ્રમાણે છે તો ઈશ્વર જ. ભગવાન અનેક પાંખોવાળો છે. જ્યાં જ્યાં જે જે વિષયમાં, જેનું મન તદ્દન એકાગ્ર રીતે કેન્દ્રિત થયેલું, અને જે વિષય પર જેનું મનનચિંતવન થયેલું, તે વિષયનું હાર્દ ભગવાન તેને બતાવી આપે છે, એ વાત ચોક્કસ.

એટલે આ બધાં સંશોધનો આ જે જડ્યાં છે, એનું કારણ એ છે. માત્ર નામસ્મરણ કર્યા કરે છે તે જ માત્ર બરાબર નથી. એ જ ભગવાનની ભક્તિ છે, એવું નથી. ભગવાનની ભક્તિ, સંસારનાં પ્રત્યક્ષ થતાં રહેતાં કર્મની સાથે સંકળાયેલી છે. કર્મ વગરની ભક્તિ નથી. કર્મની સાથે બધું સંકળાયેલ છે. માત્ર બેઠાં બેઠાં રામરામ કર્યા કરતો હોય, તો તે ભક્તિ નથી. તેને માટે કર્મ એસેશિયલ (જરૂરી) છે. તેની સાથે કર્મ ના હોય તે પ્રમાદી થઈ જાય. જ્ઞાન હોય, ભક્તિ હોય કે યોગ હોય - આ ત્રણેય માર્ગને માટે કર્મ એસેશિયલ છે. કર્મ વિના ભાવના ઘડાય નહિ. ભાવના ઘુંટાય નહિ, ભાવના વ્યક્ત પણ ના થાય. એટલે કર્મ આ ત્રણેયને માટે એસેશિયલ છે. કર્મ હોય તો ભક્તિ હોય, યોગ હોય; ગમે તે માર્ગ હોય એ બધામાં કર્મ એસેશિયલ છે.

ભગવાનની પસંદગીનું ધોરણ

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ

(એ જેને પસંદ કરે છે, તેને તે મળે છે)

સંસારવ્યવહારમાં પણ પરસ્પર સમાનધર્મ હોય છે, ત્યાં જ પ્રસન્નતા પ્રગટે છે અને પસંદગી થવાપણું રહે છે. સમાન ગુણધર્મની એમાં પણ જરૂરિયાત છે. જો ચેતન આપણને પસંદ કરે, એવું ઈચ્છતા હોઈએ અથવા ભલેને ન ઈચ્છતા હોઈએ તોપણ એના જેવા ગુણધર્મ આપણામાં પ્રગટેલા હોય તો તે આપણને પસંદ કરે અને વરે. જેમ કે,

સમાન શીલ વ્યસનેષુ સખ્યમ્

(જે જીવના ગુણધર્મો, પ્રકૃતિ, સ્વભાવ અને અભ્યાસ સરખેસરખાં હોય છે, ત્યાં મૈત્રી જામે છે.) આમ, ચેતનાના ગુણધર્મો જો આપણામાં પ્રગટ્યા હોય તો તે આપણને પસંદ કરે અને તેને આપણે જરૂર મેળવી શકીએ.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિઃૐ ॥

પ્રકરણ-૨

પ્રકૃતિ

- પ્રકૃતિ તો આત્માનું રૂટિન છે, એનો પટ છે, ચેતન છે; કારણ કે પ્રકૃતિ વિના કશું થઈ જ ના શકે.
- પ્રકૃતિનાં મૂળમાં, એનાં હાર્દમાં, આ આત્મા છે, ચેતન છે, ભગવાન છે, પોતે છે.
- ચેતનના બે ભાગ પડ્યાં, પુરુષ અને પ્રકૃતિ.
- જીવનનો હેતુ - આપણા આખા અસ્તિત્વનો હેતુ - પુરુષને આગળ લાવવાનો છે,
- પ્રકૃતિના બે મૂળ ધર્મો—દ્વંદ્વ અને ગુણ.
- જીવનવિકાસના સાધકે પોતાના પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ વિશે વિશેષ ને વિશેષ જાગૃત થવાનું છે.
- સ્વભાવ ને પ્રકૃતિ પોતાના ધ્યેયને સાનુકૂળપણે નહિ વર્તી શકે તેવાં હોય તો તેવા જીવનું કામ પ્રકૃતિ ને સ્વભાવના પરિવર્તન વિના સાધનાના ક્ષેત્રમાં કદી પણ આગળ વધી શકવાનું નથી.

આ બધું શું છે ?

‘આ જગત જ ભગવાને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યું કે જેથી આ બધાં સુખદુઃખાદિ ભોગવવાનું જીવને આવે છે ? તે કર્યું ન હોત તો જીવ પણ ન હોત અને જગત પણ ન હોત અને આ બધી માથાકૂટ જ ન રહેત’

હવે, આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયેલું છે કે કેમ એ જ એક મોટો જ્ઞાનનો ચર્ચાસ્પદ વિષય છે. ખરી રીતે જોતાં તો આ બધું જે દેખાય છે તે અણુઓ અને પરમાણુઓનું બનેલું છે, અથવા એ બધું અણુઓ અને પરમાણુઓ જ છે. પરમાણુને વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ તોડીને જોયું તો ત્યાં તો માત્ર બે ‘તત્ત્વો’ કે જેને જડ એટલે કે Matter પણ ભાગ્યે જ કહી શકાય એવાં રહ્યાં. એમાંનું એક (પ્રોટોન) મધ્યવર્તી હોય છે અને બીજાં (ઇલેક્ટ્રોન) તેની આસપાસ પામી ન શકાય એટલી ગતિથી સતત ફર્યા કરતાં હોય છે. તેનાથી આગળ જતાં (ન્યૂટ્રોન) એટલે કે જેમાં વિદ્યુતશક્તિ સ્થગિત થઈ ગઈ છે એવું કશુંક જડ્યું, પણ એ ન્યૂટ્રોન

એટલે બીજું કાંઈ જ નહિ પણ પેલા પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોનનો સ્વાભાવિક ખૂબ ગૂઢ બિલકુલ અંતર વિનાનો એવો ગાઢ સંયોગ. તેનાથી આગળ મારી સમજણ પ્રમાણે તે લોકો હજી શોધી શક્યા નથી. એવો ગાઢ સંયોગ ક્યા કારણથી થાય છે અને તેની પાછળ શો હેતુ છે અને એ કોણ કરાવે છે, તે બધું તેમની કલ્પનામાં હજી આવ્યું નથી. એટલે આમ આપણા શાસ્ત્રાનુસાર પુરુષ અને પ્રકૃતિ-એ બે તત્ત્વો અનાદિ અને પ્રકૃતિ પણ પુરુષને કેન્દ્રવર્તી હોવાથી પુરુષની જ છે એમ ગણી શકાય, અને પુરુષમાં લય પામતાં પ્રકૃતિ પણ રહે નહિ અને તે પછી પણ જે તત્ત્વ અગમનિગમનું છે, જેને અનેક નામોથી આપણા શાસ્ત્રકારો, ઋષિમુનિઓ કહી ગયા છે, તેનો પણ અનુભવ થાય ખરો.

જેમ નાનાં બાળકોને જ્ઞાન મેળવવા માટે રમકડાં વગેરે સાધનો છે અને તે તે કાળે તેમાં રમીને તે આનંદ મેળવતું હોય છે, ત્યારે તે બધાં હકીકતે સત્ય જ તેને લાગતાં હોય છે, પરંતુ મોટું થતાં અને એની પ્રત્યેનો એનો દૃષ્ટિકોણ (દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ) બદલાતાં તે રમકડાં વગેરે તેને ત્યારે જરૂરનાં નથી રહેતાં, તેવી રીતે આપણું શરીર, તેની રચના અને સારુંવે વિશ્વ એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનરૂપે સત્ય છે અને તે અનુભવાયા પછી આત્માના આનંદલીલા વિસ્તાર માટે પણ તે સત્ય રહે છે.

ગતિની સર્વવ્યાપકતા

આખુંવે વિશ્વ ગતિનું બનેલું છે. આપણાં બધાંનું અને આસપાસ દેખાતાં, ન દેખાતાં બધાંનુંવે તે તત્ત્વ છે, ચેતન છે, પ્રાણ છે. એ આપણા આધારનું મૂળભૂત તત્ત્વ છે. બધાંને જોડનારી તે સાંકળ છે. ચેતનવાળી અને ચેતન વગરની બધીયે વસ્તુમાં જેવી જેની પ્રકૃતિ તેવાં તેનાં ગતિનાં મોજાં.

સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને આપણે દેખી શકતા નથી

દરેક વસ્તુને ગતિ છે. વસ્તુ દેખાય છે, તે ગતિને લીધે. ગતિથી વસ્તુ ઓળખાય પણ છે. ચેતન તેમ જ જડ બંનેમાં ગતિ હોય છે. જેઓ માનવીજીવનની ઉપર ગયા છે, માટી તત્ત્વની ભૂમિકાથી ઉપર ગયા છે, તેઓ આપણને સંજોગવશાત્ સાંભળી પણ શકે અને જોઈ પણ શકે, પણ આપણે તેમને તેમના પોતાના સ્વરૂપમાં જોઈ શકતા નથી, કેમ કે તેઓ તેમની સૂક્ષ્મતાને લીધે તેટલી પ્રચંડ ગતિમાં

આંદોલન કરતા હોય છે કે સ્થૂળ શરીરમાં જકડાયેલા આપણે તે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને દેખી શકતા નથી.

જ્યારે આપણે બોલીએ છીએ, ત્યારે એ શબ્દની ગતિનાં મોજાં બીજાના કાન ઉપર પડે છે. તેવી રીતે તેજમાં કિરણોની ગતિને લીધે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. શબ્દ તથા તેજને સ્વીકારી શકે એવું યંત્ર જો આપણામાં યોગ્ય રીતનું ન હોય, (જેમ કે બહેરો કે આંધળો) તો આપણે સાંભળી કે જોઈ શકતા નથી, તેવી રીતે આપણી ઈન્દ્રિયો, આપણી દુનિયાદારીની સમજથી પર ગયેલી ન હોવાથી, એનાથી બીજા કશાના અસ્તિત્વની એને ઝાઝી ગતાગમ પડતી નથી.

જ્ઞાની, યોગી, ભક્ત વગેરે એ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ અનુભવી શકે

સૂક્ષ્મ વિશ્વમાં જે કંઈ બને છે તે પ્રત્યે આપણે બહેરા અને આંધળા છીએ. આપણાં જોવાં-સાંભળવાનાં સાધનો, આંખ અને કાન, તે બધું જોઈ સાંભળી શકવા સમર્થ નથી, પરંતુ માટીના દેહધારી હોવા છતાં પણ, જે વિરલ આત્માઓએ સૂક્ષ્મ તત્ત્વવાહક શક્તિ કેળવી છે કે જેમને તે મળેલી છે અથવા વધારે યોગ્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જેઓ ભગવાનની દિવ્ય સૃષ્ટિ સાથે અને તેના દિવ્ય હેતુ સાથે જાતે જ સંકળાયેલા છે, તે લોકો પેલાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને જોઈ તથા સાંભળી શકે છે, કેમ કે તેઓ પોતે પોતામાં એવાં આંદોલનો ઉપજાવી શકે છે કે જે પેલાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનાં આંદોલનો સાથે તાર મિલાવી શકે.

માનવ શરીર

આપણને ત્રણ શરીર છે : (૧) સ્થૂળ શરીર (૨) સૂક્ષ્મ શરીર, અને (૩) કારણ શરીર. ત્રીજું શરીર એ કારણ શરીર જે ભાવાત્મક છે. એમાં આધારરૂપે એકલું આકાશતત્ત્વ છે. બીજા પ્રકારનાં શરીર-સૂક્ષ્મ શરીરમાં આકાશતત્ત્વ વિશેષ અને એનાથી ઊતરતા પ્રમાણમાં તેજતત્ત્વ છે. સૂક્ષ્મ શરીરનું સ્થાન ઘરમાંના ઉંબરા જેવું છે.

માણસના મરણ વખતે સ્થૂળ શરીરની નસેનસ છૂટી પડે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહ્મ આ સ્થૂળ સાથે સંકળાયેલા છે. સ્થૂળની ચેતના (Consciousness) એના અસ્તિત્વના મીટવાની અણી ઉપર આવે છે, ત્યારે સૂક્ષ્મ કણો વિખૂટાં પડે છે. એ વખતે સૂક્ષ્મ શરીર મોખરે હોય છે. સ્થૂળ શરીરની પકડ રહેતી નથી.

પૃથ્વી ઉપર સૂક્ષ્મ પ્રકારનું વાતાવરણ છે અને સૂક્ષ્મમાં અનેક બનાવોનું સર્જન થાય છે. સ્થૂળ શરીર ઘડાવાનો આધાર સૂક્ષ્મ શરીર છે. સૂક્ષ્મ મોખરે પ્રગટતું હોવાથી, સૂક્ષ્મના સંસ્કારો એટલા પ્રબળ હોય છે કે તેવું શરીર ધારણ કરવાની શક્યતા ઊભી થાય છે.

સૂક્ષ્મ શરીરનું બંધારણ જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે. આકાશ અને તેજ, કોઈકમાં વાયુનું પ્રમાણ પણ હોય. ઉચ્ચ ભાવનાવાળાનું આકાશતત્ત્વ, એનાથી ઊતરતી ભાવનાવાળાનું સૂક્ષ્મ શરીર આકાશ અને તેજ તત્ત્વનું. એથી, ઊતરતામાં વાયુ ઉમેરાય. પછી તો અનેક જાતના પર્યુટેશન-કોંબિનેશનથી સૂક્ષ્મ શરીરો બને છે.

આ બધા આપણા અનેક જન્મના સંસ્કારો આ સૂક્ષ્મ શરીરમાં આવે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અહ્મ આ શરીરનું બીઈંગ - સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ બીઈંગ-એટલું નાનામાં નાનું છે - એટમથીય નાનું છે. એને અંગુષ્ઠ પ્રમાણ કહ્યું છે. માત્ર લંબાઈ, ચિકનેસ નહિ. તેની અંદર આ બધું છે. અને એ એકલું એવું છે કે વાતાવરણમાં રહે છે. એટલે આ જે સૂક્ષ્મ શરીર જાય છે, આપણામાંથી નીકળે છે ત્યારે એ પણ ગમે તેમ રખડે છે.

આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહ્મ આ પાંચ તત્ત્વો છે. આપણી બુદ્ધિ વિચારે છે, દલીલ કરે છે, તર્ક કરે છે, કુશંકા કરે છે. મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે. ચિત્ત અનેક પ્રકારના સંસ્કારો ગ્રહણ કરે છે. પ્રાણ એટલે આશા, ઈચ્છા, કામના, તૃષ્ણા, લોલુપતા, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, રાગ-દ્વેષ એ પ્રાણનું ઈંકશન (કાર્ય) કરે છે. અહ્મ બધાંને ગતિ આપે છે, ત્યારે આ બધાનું એક નામ આપણે ‘અંતઃકરણ’ આપીએ. જેમ તારના દોરડાં છે, એની મારફતે તાર જાય એવી રીતે ઈન્દ્રિયો દ્વારા આ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અહ્મ કામ કરે.

આ બધા સંસ્કારો લઈ આપણે સૂક્ષ્મમાં જઈએ છીએ. ત્યાં વાતાવરણમાં ગયા પછી સૂક્ષ્મ પડી નથી રહેતું. આપણે બુદ્ધિથી તો એટલું સમજીએ કે દરેક ગતિમાન છે. ગતિવાળું છે. ગતિ વગરનું કશું જ દુનિયામાં નથી. દરેક ગતિવાળું છે. તે તેને પણ ત્યાં આગળ ગતિ છે. તો તે સૂક્ષ્મ શરીર ત્યાં આગળ શા ધંધા કરે છે ? ત્યાં આગળ પણ આવાં સૂક્ષ્મ શરીરો જ્યાં ત્યાં એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે - જેમ

આપણે દુનિયામાં સગપણની રીતે, વ્યવહારની રીતે, વેપારની રીતે, બીજા કોઈ સંજોગોને લીધે એકબીજા સાથે આપણે આ દુનિયામાં સંકળાયેલા છીએ. એ તો આપણી બુદ્ધિ સ્વીકારે તેવી હકીકત છે. તેવી રીતે ઉપર જે સૂક્ષ્મ શરીરો છે તે સૂક્ષ્મ શરીરો - સૂક્ષ્મ રીતે બીજાની સાથે ત્યાં પણ સંકળાયેલા છે. એટલે એ જે સૂક્ષ્મ રીતે એકબીજા સૂક્ષ્મ શરીરો સાથે સંકળાયેલાં છે, તેમનો વ્યવહાર છે, તે વ્યવહાર ત્યાં ચાલ્યા કરે છે. એ વ્યવહારમાં આપણે પણ આવી જઈએ છીએ. આપણે એટલે અત્યારે શરીરથી દેખાઈએ છીએ એ નહિ. આપણું સૂક્ષ્મ શરીર થયું છે તે. તે વ્યવહારમાં જે આપણે ત્યાં આવી ગયા અને જ્યાં નિકટનો ગાઠ પરિચય થયો તે પણ આપણી સાથે આવશે. આ જન્મમાં પણ જ્યાં જ્યાં ઠેકાણે આપણને ઘણું જ એટેચમેન્ટ છે, તે આપણી સાથે આવવાનું. લોભ, કામ, મોહ, વેર એ બધાં જ બીજા જન્મમાં આપણી સાથે આવવાનાં. અને ઉપર સૂક્ષ્મની અંદર પણ જે લીલા થઈ અને જે બધાની સાથે આપણે એકાકાર થયા તે બધા આપણી સાથે - આપણે જે શરીર ધારણ કરીશું તેવી રીતે તે લોકો પણ શરીર ધારણ કરશે. આપણે તેની સાથે રહેવાના. તે લોકો આપણી સાથે રહેવાના. તે પછીથી પાછા આપણે જો હેતુ માટે સજાગ થઈએ, જિંદગી વિશે વિચારીએ, મનનચિંતન કરીએ કે આ લાઈફ શેના માટે છે ? આ જીવન શેના માટે છે ? મનુષ્ય શેના માટે છે ? આપણા જીવવાનો શો અર્થ છે ? એના વિશે આપણે વિચાર કરતા થઈએ, એના વિશે મનનચિંતન કરતા થઈએ તો એમાંથી આપણને નવો ફણગો ફૂટે. એ નવો ફણગો ફૂટે ને ખરેખરો સજીવન થયો તો આપણી સાથે સંકળાયેલા સૌથી સૂક્ષ્મ જીવો જે હતા તે સૂક્ષ્મ જીવોને સ્પર્શશે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું કે જે માણસો ખરેખરા સદ્ભાવથી સત્કર્મો કરે છે, તે સત્કર્મ કેટલાયને સ્પર્શે છે. એ વાત પહેલાં મને સમજાતી નહોતી. હવે મને સમજાય છે. એ વાત સાચી છે. એક માણસ પૂરેપૂરા સદ્ભાવથી કોઈ સત્કર્મ કરે તો તે સત્કર્મ કેટલાયને સ્પર્શ કરે છે. સ્થૂળ રીતે તો કરે જ છે. પણ સૂક્ષ્મ રીતે પણ કરે છે. કારણ કે તેને સદ્ભાવથી સત્કર્મ કર્યું, તે સમાજની સાથે કર્યું છે ને ? એણે એકલાએ થોડું કર્યું છે ? સત્કર્મ બીજાને સ્પર્શે છે. સાથે બીજા કેટલાયને સ્પર્શતું હોય છે. જે ઈડિવિજ્યુઅલ છે તે ઈડિવિજ્યુઅલ

‘એકલો’ નથી. લાગે કે હું ‘મોટો’ છું પણ એ ‘મોટો’ એકલો નથી. આ શરીરની સાથે કેટલાય સંકળાયેલા છે. એકધારા સંકળાયેલા છે. એટલે મને સંસ્કાર સ્પર્શા તે સંસ્કાર નંદુભાઈને પણ સ્પર્શે છે. કારણ કે તે મારી સાથે બહુ જોડાયેલા છે. એટલે એવા જે બહુ જોડાયેલા હોય, તેવાને પણ એ સંસ્કાર સ્પર્શે છે. એટલે એકને થયું તે ઘણાને થાય. એટલે સૂક્ષ્મ શરીર વખતે જે આપણે પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ, આંતરિક પ્રવૃત્તિ આપણા સંસ્કાર-વ્યવહારમાં કરીએ છીએ તે એ જાતની નથી હોતી. એ પ્રવૃત્તિ માત્ર આપણે એમ કહીએ કે આ બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહ્મ એ પ્રકારની પણ નથી. કારણ કે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહ્મ એ પ્રકૃતિની સાથે જોડાયેલા છે. વધારે વળગેલા છે. એનો થોડો ઘણો અંશ ચેતનની સાથે છે ખરો. બેઉની સાથેનો સંબંધ છે. પણ ચેતનની સાથે નહિવત્ જેવો છે. વધારે સંબંધ પ્રકૃતિ સાથે છે. એટલે પ્રકૃતિ પરવેનું વલણ વધારે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહ્મ ગ્રહણ કરે છે ખરા, પણ એની દિશા આ પ્રકૃતિ તરફ છે. એટલે ઉત્તમ પ્રકારની સૂક્ષ્મની પ્રવૃત્તિને આધાર પ્રકૃતિ થઈ જાય છે. સૂક્ષ્મ કર્તવ્યનાં જે ધોરણો છે, તે ધોરણો તે ‘લોઅર ડાઉન’ કરી દે છે. કોણ ? તો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહ્મ-કારણ કે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહ્મ એ જ્યારે-જ્યારે બારમી ભૂમિકામાં આવે છે, ત્યારે પૃથ્વીની પકડમાંથી છૂટાં થાય છે, તે સિવાય નહિ. તે સિવાય તો પૃથ્વીની પકડમાં જ રહે છે. એટલે એ બધા બનાવોને ‘લોઅર ડાઉન’ કરે છે. આ પ્રકૃતિની સાથે આવે છે. એટલે પેલો બિચારો કેટલું મથ્યો હોય ? કેટલું ઊંચે ચઢ્યો હોય ? તોય પ્રકૃતિની સાથે જ સંકળાયેલો રહે છે. એટલે આપણામાં એમ કહેલું કે આપણા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહ્મને સતત ભગવાનની સાથે જોડેલાં રાખો. ‘સાતત્ય’નું કહ્યું છે. આપણી ગીતામાં પણ ‘સાતત્ય’નું કહ્યું છે. સાતત્યનો ગુણધર્મ કલ્પો છે. સાતત્ય એટલે કંટીન્યૂઅસ. એક પળ પણ બાકી નહિ. તો જ ભગવાનનું તમે દર્શન પામી શકો. અથવા તેના ગુણધર્મો પામી શકો.

આપણે કશું કામ કરીએ છીએ. તમે અહીંથી મુંબઈ ગયા. મુંબઈમાં તો ચાલતા હો તો પણ સતત ગતિમાં જ હો છો. પણ તે સાથેનો સતત તમારો ભાવ, તમારા હેતુનો ભાવ એ ખંડિત થતો નથી. એ કાયમ રહે

છે જ. એવી રીતે સ્થૂળ શરીરમાંથી સૂક્ષ્મમાં ગયા. સ્થૂળ હતા ત્યારે તો જ્ઞાન જ આપણને નહોતું. સૂક્ષ્મમાં જે થાય ત્યારે આ બધું ઓછું થતું જાય છે એની મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહ્મની જે શક્તિ છે તે સૂક્ષ્મમાં ઓર પ્રકારની જીવંત બને છે. ‘કારણ’માં તો વળી ઓર પ્રકારની. આ એકની એક જ શક્તિ-મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહ્મ-સ્થૂળમાં જુદી, સૂક્ષ્મમાં જુદી, કારણમાં જુદી. ત્યારે આપણે આ સ્થૂળમાં જે કરેલું છે એ સૂક્ષ્મમાં તમે નહિ કરી શકો. સ્થૂળમાં જો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહ્મને આપણે ભગવાનની સાથે, ભગવાનના ભાવમાં એકાકાર કરી શકીએ, તો પછી સૂક્ષ્મમાં આગળ આપણાથી જવાય. એ ભૂમિકા આ શરીરમાં આપણે નહિ કેળવી હોય તો સૂક્ષ્મમાં આ કેળવવી અશક્ય છે. એટલે પાછા તમારે અહીં જ આવવું પડે; એટલા માટે જ આપણા શાસ્ત્રોએ, અનુભવીઓએ, બધાએ કહ્યું કે, ‘મોક્ષ માટે એક મનુષ્યજાત જ યોગ્ય છે. બીજી કોઈ યોનિમાં તમને મોક્ષ નહિ મળે.’

આપણી સ્વપ્નાવસ્થા

આપણે (ખરી રીતે તો શરીર) ઊંઘતા હોઈએ છીએ, ત્યારે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ બાહ્યપણે તો જડ જેવી બનેલી રહે છે. ત્યારે આપણે કાનથી સાંભળતા હોતા નથી, આંખથી જોતા નથી, નાકથી સૂંઘતા નથી, જીભથી સ્વાદ લેતા નથી, ત્વચા (ચામડી)થી સ્પર્શ કરતા નથી. તેવી જ રીતે પાંચ કર્મેન્દ્રિયોથી પણ કશું કરતા લાગતા હોતા નથી, પરંતુ તે ઈન્દ્રિયોનું abstract essence [subtle element] સૂક્ષ્મ ભાવાત્મક ચેતનસ્વરૂપ અંતરમાં સૂક્ષ્મદેહ સાથે ત્યારે કેન્દ્રિત થયેલું રહ્યા કરે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહંકાર પણ ત્યારે ઊંઘતા નથી હોતાં, પરંતુ શરીરનું ઊંઘવાપણું બનેલું હોવાથી તેમની તેજસ્વિતાની માત્રા ઘણી વધેલી હોય છે. તેથી, સ્વપ્નમાં આપણે બધીયે ઈન્દ્રિયોથી કામમાં પરોવાયેલા કે કામ કરતા હોઈએ એવું જણાય છે. તે વખતે જે ઈચ્છા જાગે તે ઈચ્છાનું પરિણામ તાત્કાલિક ભોગવતા હોઈએ છીએ એવું પણ લાગે છે. ઈચ્છાની સાથે જ (તે ઈચ્છા ચિત્તમાં પડ્યા રહેલાં સંસ્કારો પ્રમાણેની હોય છે) આપણે તે તે પરિણામમાં પડેલા દેખાઈએ છીએ. આપણે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે તાત્કાલિક જઈએ

છીએ. આમ, સ્થાનનો ભેદ રહેતો નથી. વળી, સ્વપ્નાવસ્થામાં આપણે માત્ર થોડી પળોમાં જે જે ભોગવ્યા કરેલું હોય છે તે તે બધું જો દિવસના જાગ્રત કાળમાં તે જ રીતે ભોગવવાનું આપણે હોય તો એનાથી તો કેટલાય ગણો વધારે કાળ લાગે જ. આ ઉપરથી સમજાય છે કે સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થળ અને કાળની મર્યાદા ઘણી વિસ્તૃત થઈ જાય છે, એટલે કે ઘટી જાય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં આમ હોય તો આત્માની સ્થિતિમાં તો સ્થળ અને કાળ સપૂયાં ન રહે એ બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેવું છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં સૂક્ષ્મ દેહમાં (એટલે કે વાસના દેહમાં) પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહંકાર એ બધાં શરીરનાં સ્થૂળ જાગ્રત સ્પર્શ વિનાનાં હોવાથી તેમની સૂક્ષ્મતા વધે છે. તો જો ભગવાનની ભાવનામાં તે બધું રમતું થઈ જાય તો તેમની તેમની સૂક્ષ્મતાનો તો ત્યારે પાર જ ન આવે. આ બધી બુદ્ધિની કોરી સમજણ છે, પરંતુ તે હકીકત જેવું બને છે તેવું બતાવવા જણાવેલી છે. આવું દરેક જીવાત્મા જાતે અનુભવી શકે છે અને બુદ્ધિથી પાકું સમજી શકે છે. એટલે સ્થળ અને કાળ એ બંનેનો લોપ થઈ જવો શક્ય છે, એ બુદ્ધિમાં ઊતરી શકે એવું હકીકતે છે.

પ્રકૃતિ અને પુરુષ

અનંત જ કાળથી કેવો પુરુષને પ્રકૃતિ સાથે
જીવનસંબંધ નૈસર્ગિક પરસ્પરથી ઉભયને છે !

પ્રકૃતિ

પ્રકૃતિ તો આત્માનું રૂટિન છે, એનો પટ છે, ચેનલ છે; કારણ કે પ્રકૃતિ વિના કશું થઈ જ ના શકે. ભગવાન પોતે જ પ્રકૃતિ દ્વારા બધું સર્જન કરે છે. જેમ નદીનું પાણી તેના પટમાં જ વહે છે, બીજે ઠેકાણે ના વહે. બીજો ફાંટો ક્યારે પડી જાય ? કે જ્યારે બહુ પૂર આવે અને નીચાણની જગ્યા બીજી કોઈ હોય, તો ત્યાં થઈને બીજે જાય. અને એમાં જે ચેનલ પડેલી છે તેમાં જ વહ્યા કરે. તેવી રીતે આ આત્મા છે. વર્ક(કાર્ય) કરવાને માટે પ્રકૃતિ જ એનો માર્ગ છે. પ્રકૃતિ વિના કંઈ કશાનું અસ્તિત્વ નથી. જે તે બધું પ્રકૃતિ જ છે, પણ પ્રકૃતિનાં મૂળમાં, એનાં હાર્દમાં, આ આત્મા છે, ચેતન છે, ભગવાન છે, પોતે છે. એ

આપણાથી બહુ બહુ તો સમજણથી-બુદ્ધિથી કદાચ માનવીએ તો જે તે કંઈ બધાંમાં જે કંઈ જુઓ તે બધાંમાં સકળ રીતે ગતિ કરતું કંઈક છે ખરું. એને તોડી કરીને ગમે તે કરો, પણ એમાં ગતિ છે. ગોળ ગોળ ગતિ છે અને ગતિનાં મૂળમાં અંદર કંઈ છે. જેમ આજે પણ આ અણુઓની શોધ નીકળી. અણુને ફોડતાં એનાં મૂળમાં કંઈક છે. મધ્યમાં, એના કેન્દ્રબિંદુમાં, સેન્ટરમાં 'કંઈક' છે. જે 'કંઈક' છે તે સકળ બ્રહ્માંડમાં બધે પ્રસરેલું છે. જતે દિવસે મને એમ લાગે છે કે આ સાયન્સ એટલું આગળ વધશે કે સાયન્સ દ્વારા પુરવાર થશે કે આ ભગવાન જેવું અસ્તિત્વ છે, ત્યારે લોકો માનશે કે આ ભગવાન જ છે. ભગવાન પોતે જ પોતાની જાતને પોતાના અસ્તિત્વને આવી રીતે સાબિત કરવા માગે છે, કારણ કે પૃથ્વી પરનો માણસ, મનુષ્યલોકનો માણસ ભગવાનનો ઈનકાર કરે છે અથવા તો ભગવાનની અવગણના કરે છે. અથવા ભગવાનના અસ્તિત્વને સંપૂર્ણપણે ભૂલી ગયો છે. એટલે ભગવાન પોતે આ વિજ્ઞાન દ્વારા જુદી જુદી રીતે પોતે છતો થાય છે. આ સેકંડ વર્લ્ડ વૉર (બીજા વિશ્વયુદ્ધ) પછી તો કેટલું બધું નવું શોધાયું છે ! અહો ! કૂદકે ને ભૂસકે નવી શોધો થઈ છે ! હું તો વિચાર કરું છું કે આ તો ભગવાનનું અવતરણ છે. તેથી જ આ બધું જ્ઞાન અને આ બધું વધ્યું છે.

પોતાની જ પ્રકૃતિ બીજાના સ્વરૂપે વિરોધ કરે છે

આપણી પોતાની પ્રકૃતિ સાધનામાં સ્થિર થવાનું થતાં કેવા કેવા વિરોધ બીજી બીજી વ્યક્તિઓમાં જગાડીને તેમને નિમિત્ત બનાવે છે. એનું જ્ઞાન તો જે ચેતેલો હોય છે તેને થાય છે. તેવે વખતે જ આપણા પુરુષાર્થને પડકાર થતો હોય છે. એનો સામનો થતી વખતે બીજા જીવોમાં જે પોતાના હૃદયનો સદ્ભાવ જીવતો રાખીને વત્યા કરે છે અને પોતાનામાં અટલ રહે છે તેવો જીવ મરદ છે. એવા મરદનું આમાં કામ છે.

પ્રકૃતિની અજબ ચાલબાજી

પુરુષની આડખીલી કંઈ પ્રકૃતિને કશીયે ના છે;
પુરુષ શો શેષશાયીની સૂતેલો જેમ રહે છે તે.

પ્રકૃતિનાં વલણમાં તો કરે કંઈ ના દખલગીરી તે,
 જીવનમાં સર્વ રીતે જે સ્વતંત્ર મુક્ત પ્રકૃતિ છે.
 ન એને રોકટોક જ છે, સલાહો, સૂચનો ના છે;
 ન એને ચીંધવાપણું છે, બધું જ પોતે કરે જે તે.
 પ્રકૃતિથી થતું જે જે અસર એની શી એને છે !
 નર્યા સંસ્કારથી સજ્જડ જરૂર બંધાયેલી તે છે.
 થયેલું પ્રકૃતિથી જે પુરુષને તેનું બંધન ના;
 પ્રકૃતિથી નિરાળો છે મુલક પુરુષનો રચનામાં.
 શી બંધાયેલી પ્રકૃતિ છે ! વળી મર્યાદ પોતે છે;
 પડેલા સર્વ સંસ્કારો શી દુનિયા પ્રકૃતિની તે !
 ઉદયવર્તમાન સંસ્કાર જીવન જેમ થતા રહે છે;
 શું પ્રકૃતિને વહેવાનો બધો પટ તે જીવનમાં છે !
 બધીયે સારા નરસાની અસર છે પ્રકૃતિ વિશે;
 પડે છાપ જ પ્રમાણે તે ગતિ શી એવી એની છે !
 પુરુષમાં કોઈ સંસ્કાર કશાના ના પ્રવર્તે છે;
 પ્રકૃતિથી અલગ જુદો પુરુષનો દેશ મૌલિક છે.
 જીવનમાં સત્-અસત્ વચ્ચે મહાસંગ્રામ વ્યાપેલો;
 જીવનમાં પક્ષપાત જ શો હૃદય સત્ની પરત્વેનો !
 પરંતુ ઈશ્વરી જ તત્ત્વ તણો અનુભવ થતાં હૃદયે;
 પ્રકૃતિનાં બધાં દ્વંદ્વો તણું રહસ્ય થયું છતું છે.
 બધાંમાંયે શું ખેલંતો હરિ રસથી જ મ્હાલે છે !
 પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ ઉપલું થતું અદૃશ્ય લાગે છે.
 હૃદયમાં ભાવ-આનંદસભર રસથી છલોછલ છે;
 જીવન તે મ્હાલવા કેરી કૃપાની કેવી બક્ષિસ છે !

જગતમાં તો પ્રકૃતિનું જ રાજ્ય છે. જ્યાં સુધી જગતના જેવા રહીશું ત્યાં સુધી તે જગત આપણને સંઘરવાનું છે. બાકી તો આપણને તે ધકેલી દેવા પ્રયત્ન કર્યા કરશે. જેમ જેમ આપણે પ્રકૃતિને વશ ન થવાનો પ્રયત્ન કરીશું, તેમ તેમ તે પ્રકૃતિ આપણો સામનો વધુ ને વધુ કર્યા કરવાની છે. જેટલી એ પ્રકૃતિ વધારે પાસેમાં પાસેનું અંગ હોય, એટલી તે વધારે વળગીને, અનેક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રીતે આપણી થઈને, દેખાઈને - આપણામાં ભળીને પણ-આપણને આપણા માર્ગથી ઊંઘે માર્ગે પ્રેરવાને મથ્યા કરવાની છે, કારણ કે એના રંગઢંગ ન્યારા છે, ભેદવાળા છે. એને એમ ખુલ્લું જાણી શકવું અઘરું થઈ પડે છે. ખુલ્લેખુલ્લો દુશ્મન સામનો કરી યુદ્ધ કરવા ચડી આવે તો આપણે ચેતી શકીએ છીએ, કિંતુ આપણામાં ભળી જઈને, આપણો જ થઈ જઈને, આપણામાંનો એક થઈ રહીને જ્યારે તે અંદરથી વિરુદ્ધ વર્તશે તેમ છતાં પાછો આપણા હિતમાં છે એવી સમજણ આપણને બતાવશે એવા સમયે એનો સામનો કરવાનુંયે આપણને ભાન રહેશે નહિ. એવી પ્રકૃતિની ચાલ હોય છે.

એવું આપણી પોતાની પ્રકૃતિ વિશે પણ અને બીજાની પ્રકૃતિ વિશે પણ હોય છે. હૃદયમાં જો સાચો પ્રેમ જાગેલો હોય તો તે આપણને બધું જ બતાવશે, માર્ગ પણ કાઢશે, ગડમથલ પણ કરાવશે અને અનેક રીતે મથાવીને, ગૂંચ ઉકેલીને રસ્તાને મોકળો કરશે. પ્રેમ કંઈ આંધળો નથી. એ તો હજાર હાથવાળો અને હજાર આંખોવાળો છે. તે પ્રકૃતિથી ભૂખ પણ જાણે છે અને તપ પણ જાણે છે અને પ્રકૃતિની સામે થવાની રીતરસમો પણ જાણે છે. તેની કળા અને શક્તિ અનંત પ્રકારની છે. અલબત્ત, તે બધું જતું કરે પણ ખરો. મનમાં ભરી તો ન જ રાખે. કશી અસર પોતાના ઉપર થવા દે નહિ. કશાથી અકળાય નહિ, મૂંઝાય પણ નહિ. બધું સ્પષ્ટપણે જોઈ લેશે, તેમ છતાં બીજાને મન ઉપરથી ઉતારી નાખશે નહિ. પોતે પોતાના માર્ગ ઉપર અટળ રહેશે. એવો હૃદયનો પ્રેમ તો અચળ ટેકીલો રહ્યા કરશે.

પુરુષ

પ્રકૃતિ દ્વંદ્વ ગુણાત્મક છે, પુરુષમાં દ્વંદ્વ-ગુણ ના છે;
સ્વભાવે ને શું ગુણધર્મે પરસ્પર સાવ નોંખાં છે !

પુરુષ છે મુક્ત નિર્લેપ, પુરુષ શું સાવ સાક્ષી છે !
પ્રકૃતિથી કદી પણ તે ન બંધાયેલ પોતે છે.

નિરાલંબ જ પુરુષ પૂર્ણ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિથી છે;
કશાથી આવરાયે ના, પુરુષ એવો નિરાળો છે.

ભલે નિમિત્ત પુરુષને છો, છતાં નિમિત્તને વિશે
પુરુષ નિમિત્તથી કોઈ રીતે જકડાયેલો ના છે.

ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ છે, પ્રકૃતિ દ્વંદ્વ-ગુણની છે;
પુરુષ ગુણ-દ્વંદ્વથી પર છે; પુરુષ ચેતન-સ્વરૂપ છે.

નરી જકડાયેલી કેવી પ્રકૃતિ બદ્ધ નિજની છે !
કશાથી કોઈ પણ રીતે પુરુષ બંધાયેલો ના છે.

પુરુષ સર્વોપરી તોયે શું છાનોમાનો બેઠો છે !
કશી લેવા ન દેવા છે; પ્રકૃતિ સાથ એને કેં.

ગમે તેવા ભલેને છો પ્રકૃતિ પેંતરા, દાવ
ઊંધાયત્તા જ તે ખેલે, અવળચંડાં વળી કર્મ.
બધાં બંધન પૂરેપૂરાં પ્રકૃતિને જીવનમાં છે;
છતાં તેમાંનું લવલેશ પુરુષને તો ન વળગે છે.

પ્રકૃતિનો કશો સ્પર્શ પુરુષને કોઈ રીતથી ના;
પ્રકૃતિથી પુરુષ પોતે સ્વતંત્ર જ સાવ પોતામાં.

જીવનનો હેતુ - આપણા આખા અસ્તિત્વનો હેતુ - પુરુષને આગળ
લાવવાનો છે

પ્રકૃતિથી મુક્ત થઈને વિહરવાને માટે પુરુષ આપણામાં જાગ્રત થવો
જોઈએ. ચેતનના બે ભાગ પડ્યાં, પુરુષ અને પ્રકૃતિ. પુરુષ આપણામાં
અત્યારે સુષુપ્ત દશામાં છે ને પ્રકૃતિ મોખરે છે, જીવતીજાગતી છે ને
પ્રકૃતિ પ્રમાણે જે તે બધું થયા કરે છે. ત્યારે આપણે કરવાનું શું છે ?
તો પ્રકૃતિને આપણે ગૌણ બનાવી દેવાની. તો એ ગૌણ ક્યારે બને ?
પુરુષ મોખરે બને ત્યારે. ત્યારે પુરુષ મોખરે ક્યારે આવશે ? તો
પુરુષપણાંનાં પુરુષ પ્રગટી શકે, આગળ મોખરે આવી શકે એવા

પ્રકારનો અભ્યાસ આપણો સતત રહેવો જોઈએ અને એ જાતની જાગૃતિ રહેવી જોઈએ. એ માટેનો હેતુ રહેવો જોઈએ કે આ બધું શા માટે છે ? જીવનનો હેતુ - આપણા આખા અસ્તિત્વનો હેતુ - પુરુષને આગળ લાવવાનો છે, પુરુષને પ્રગટાવવાનો છે ને પ્રકૃતિને ગૌણ બનાવી દેવાની છે. એ જાતની સમજણ પહેલાં તો પ્રગટવી જોઈએ. અને પછી એ જાતનો હેતુ આપણો થવો જોઈએ. અને એ જાતનો હેતુ થયા પછી એ જાતનો અભ્યાસ આપણો થવો જોઈએ. ને અભ્યાસમાં પછી સાતત્યતા પ્રગટવી જોઈએ. ને અભ્યાસ કરતાં કરતાં એ સત્માનતા રહેવી જોઈએ કે શેના માટે આ અભ્યાસ છે ? એની સત્માનતા રહેવી જોઈએ. તો પછી પ્રકૃતિ ગૌણ બને અને પુરુષ મોખરે આવી જાય.

પુરુષને પ્રગટ કરવાની રીત

પુરુષ કેવી રીતે મોખરે આવે ? પ્રકૃતિના બે મૂળ ધર્મો - દ્વંદ્વ અને ગુણ. દ્વંદ્વ એટલે સત્-અસત્, રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખ વગેરે અને ગુણ એટલે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ. એટલે જો દ્વંદ્વ અને ગુણની પકડ મોળી પડે અને એનાથી છૂટાં થઈએ તો પુરુષતત્ત્વ ખીલી ઊઠે - જો કે એ તો ખીલેલું જ છે - એટલે કે એ મોખરે આવી જાય. એટલે આ વિચાર ઉપર જ્યારે ઋષિમુનિઓ આવ્યા ત્યારે એમને લાગ્યું કે દ્વંદ્વ અને ગુણની ભૂમિકા મોળી પડવી જોઈએ.

‘જીવ’ સ્વભાવ

સમસ્ત જગત અને સકળ બ્રહ્માંડ એ બધું મર્યાદાવાળું છે તેથી, તે પ્રકારે તે બદ્ધ જ રહેવાનું. એટલે એ વિના બીજી કોઈ રીતે તે ચાલી જ કેમ શકે ? અને તેથી સકળ જીવો પણ મર્યાદાવાળા અને બંધાયેલા હોય, અને એવી જ રીતે તેઓ વર્તી શકે. તેથી કરીને જ માનવ જીવ પોતાની માન્યતા, સમજણ તથા અમુક પ્રકારની જુદી જુદી વાસ્તવિકતાઓ અને મળેલા સંજોગો તથા એવી રીતે વંશપરંપરાગત જે જે કંઈ મળેલું છે, તેને તે અંતિમ સત્ય તરીકે પકડી લઈને તેને તે સ્વીકારે છે. પ્રત્યેક જીવ તેનાથી બીજી રીતે જોવાને, સમજવાને કે અનુભવવાને ટેવાયેલો હોતો જ નથી. આમ, તે સદાય પુરાયેલો હોવા છતાં પોતાને પુરાયેલો તે માની શકતો નથી, એ જ જીવનની બલિહારી છે. અને એ જ કારણને લઈને દુનિયાની સાથેના જીવ જીવ પરત્વેના

સંબંધો, પોતાની અનેક પ્રકારની આશાઓ અને ઈચ્છાઓ, અનેક જાતની તૃષ્ણાઓ અને કામનાઓ તથા અનેક જાતની જીવન પરત્વેની જુદી જુદી જરૂરિયાતો, માગણીઓ, સગવડો અને અગવડો તથા અમુક પ્રકારના ગમા-અણગમા એ બધાંને જીવ સત્ય અને વાસ્તવિકતા તરીકે જ સ્વીકારી લે છે. આમાં તેને ઉપર પ્રકારની તેની વિચારસરણીમાં ક્યાંયે દોષ હોય તેવું લાગતું નથી અને જીવની એવી ભૂમિકામાંથી જ તેનાં પ્રત્યેક કર્મ થતાં રહે છે અને એવી રીતે તેનાથી થતાં બધાં કર્મ તે સાચાં માનીને ચાલે છે.

માનવી જીવની મનની આવી ભૂમિકા મૂળ તો મહત્ત્વ કરીને અહમ્મથી ભરેલી હોય છે. એ અહમ્ પણ એકમાત્ર રાગદ્વેષાદિની દ્વંદ્વની ભૂમિકાથી જ રંગાયેલું હોય છે. આવી મનની ભૂમિકામાંથી થતું રહેતું કર્મ સત્યની ભૂમિકાવાળું કેવી રીતે હોઈ શકે એનો માનવ જીવ કદી પણ વિચાર કરવાને બેસતો નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ એને આ બધા વિશે કદી શંકા પણ ઉપસ્થિત થતી નથી. તો પછી તેમાં તેને મંથન તો જાગે જ ક્યાંથી ? જીવને જ્યાં લગી પોતે ક્યાં છે, કેવી રીતનો છે તથા કઈ કઈ રીતે તે પોતાનામાં પોતાથી પ્રવર્તતો રહે છે અને પોતાની વૃત્તિઓ કઈ કઈ રીતે કેવો કેવો ઉપયોગ કે ઉપભોગ કર્યા કરે છે, તેનું જેને કદી ભાન જાગતું નથી, તે જીવની આંખો કદી પણ ઊઘડી જ શકવાની નથી.

જો જીવને મર્યાદા છે, તો વૃત્તિને હોય તેમાં નવાઈ શી ? એ કારણથી જીવ જ્યારે પોતાના વિશે વિચાર કરતો થાય છે, ત્યારે તેને પોતાનું બંધન સાલ્યા વિના રહેતું નથી. એવું જીવનું બંધન પોતાને ઊંડું ઊંડું સાલવા લાગે અને કાંટા ભોંકાતા હોય, ત્યાં એને ઊંઘ કેમ કરીને આવે ? એમ છતાં જીવને પોતાની બાબતમાં વધારે ને વધારે ઊંડું ને ઊંડું ઊતરવાનું, પોતાનું સ્વરૂપ સમજવાનું અને તેના વિશે ચિંતવન કર્યા કરવાનું બન્યા કરે છે. જેને સાલે છે અને ખૂંચે છે, તે જ ગતિમાન થઈ શકવાનું છે. જેની આંખ ઊઘડી છે, તે જ જોઈ શકવાનું છે. જેને ઊડવાની ઘણી જ ખરેખરી ઈચ્છા થાય, પરંતુ તેનાથી જ્યારે ઊડાય નહિ, ત્યારે તે હાથ જોડીને બેસી રહી શકતો નથી. તેથી, તેની ઘણી ઘણી ઊડવાની થયેલી ઈચ્છા તેને મથાવ્યા વિના રહી પણ શકતી નથી.

વૃત્તિ થતા તે ગતિ કરાવે જ. વૃત્તિનો અર્થ જ ગતિનું ઉત્પન્ન થવું. વૃત્તિમાં જેટલું જોશ, જેટલી તીવ્ર ઈચ્છા, જેટલો રાગ અને જેટલું દ્વંદ્વાદિનું ઉત્કટપણું - તે તે પ્રમાણે તેની ગતિ થઈ તેનો આકાર તે પ્રમાણે લેવાતો જતો હોય છે. એ પ્રમાણે જીવને જ્યારે હૃદયના તલસતા ભાવથી જીવનને સાર્થક કરવાની ઉત્કટમાં ઉત્કટ મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે, ત્યારે તે પડી રહી શકતો નથી. જીવની વૃત્તિ, વિચાર, લાગણી અને ભાવના સ્વાર્થી હોવા છતાં જ્યારે તે પરમ ચૈતન્યના ભાવમાં સંધાવા અને રંગાવા એકતાર થવાવાને સદાય ચિંતવનમાં પ્રેરણાત્મક રહ્યા કરે છે, તે તે વેળાએ તે બધાનો પ્રકાર પણ તેવો ને તેવો કદી પણ રહી શકવાનો નથી, કારણ કે જેની ગતિ જેમાં રહેવાને સતત મથ્યા કરતી હોય છે, તેના તેના તેવા ભાવનાના પ્રદેશમાં થોડાવત્તા પ્રમાણમાં તે પ્રવેશ્યા વિના રહી શકતી નથી. 'જેવો સંગ તેવો રંગ' એમ જે કહેલું છે, તે તદ્દન યથાર્થ છે. જેવા સંગમાં જેને જેવો રંગ લાગ્યો, તેને તેવો પાસ બેસવાનો જ. એટલે શ્રીભગવાનના ગુણચિંતવનમાં, શ્રીભગવાનની ભક્તિમાં અને એના ગુણતત્ત્વને જીવનમાં આકાર પમાડવામાં સર્વ ભાવે અને સર્વ રીતે પોતાની વૃત્તિ, વિચાર, લાગણી અને ભાવનાને જ્ઞાનભક્તિભાવે જે પરોવવાનું રાખે છે અથવા તો રખાવે છે, તેનાં તેનાં વૃત્તિ, વિચાર, લાગણી અને ભાવના જીવ કોટિમાંથી બદલાયા વિના રહી શકતાં નથી.

આમ હોવા છતાં દુરાગ્રહી કે હઠાગ્રહી અહમ્ તે પાઠ શીખવાને નારાજ હોય છે. એનાથી અતિરિક્તપણે કોઈ પણ જીવ વિચાર કરવાનું કરતો હોતો નથી. આ એક સાધનાપંથમાં મોટામાં મોટું ભારે વિઘ્ન છે. પોતાના જીવ સ્વભાવનાં દર્શન અને તેની અયોગ્યતાનું ભાન જીવને થઈ જવું ઘણું ઘણું મહત્ત્વનું હોય છે. અને જીવનમાં એવું ભાન જાગવાના અનેક પ્રસંગો પ્રભુકૃપાથી મળતા પણ હોય છે. કિંતુ અભાગિયો જીવ તેવી તેવી વેળાએ તેવી રીતે ચેતનાત્મકપણે જાગ્રત રહી શકતો નથી, તેમ છતાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જેનું જે બાજુ મન થાય છે, તે બાજુ તે વહ્યા વિના પણ રહી શકતું નથી. એવી વહેવાની ગતિ થવા માટે એકધારો જીવતો અભ્યાસ જરૂરનો છે. રોજનાં થતાં જતાં સકળ કર્મમાં જ્યાં સુધી અહમ્ પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી

જીવની કદી મુક્તિ નથી. એટલા માટે જ પ્રત્યેક કર્મ થતી વેળાએ સાથે સાથે શ્રીભગવાનના ભાવની જીવતી ધારણા રહે, એવો જીવતો અભ્યાસ જે જે જીવ રાખવાનું કરશે, તે જીવની વૃત્તિ ઊંચી થયાં વિના રહેવાની નથી.

જીવ માત્ર પોતે એકલો હોય એમ માનીને વર્તે છે. પ્રત્યેક જીવનો સંબંધ, જો તે વિચાર કરે તો, અનેક જીવ સાથે સંકળાયેલો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સકળ જડચેતન સાથે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ રીતે એનો સંબંધ હોય છે, અને તેથી તે એક હોવા છતાં અનંત સાથે જકડાયેલો છે. જગતવ્યવહારમાં તે પોતે એવો રચ્યોપચ્યો છે કે સાચી રીતે તે એક હોઈને અનંત સાથે સંકળાયેલો હોવા છતાં એકલા જેવો પોતાને માનીને પોતાની સ્વાર્થદષ્ટિથી જ એટલો પોતાનો જ સ્થૂળ લાભ વિચારીને વર્ત્યા કરે છે. જીવદશામાં એને એકલાપણે વર્તવું રુચે છે. જ્ઞાનદશા ઉપજાવવા જીવને તેવું વર્તવું કઠે છે. વળી, જીવ પોતાને કર્મનો કર્તા માને છે, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે તો કર્મ થવાને માટે જીવ એ તો ગૌણ કારણ અને કરણ છે. જો વાસ્તવિક રીતે કર્મનો કર્તા જીવ પોતે એકલો જ હોય, તો તો તે ધારે તે કરી શક્યો હોત. કર્મનાં બનવાનાં કે થવાનાં ઘણાં કારણો અને કરણ છે. તેથી, કર્મનો આધાર એકલો જીવ ઉપર રહેલો નથી, પરંતુ જીવની અહંતાભરેલી પ્રકૃતિ તેને સમજાવે છે કે કર્મનો આધાર એકલા એના ઉપર છે અને તેવી રીતે તેને મનાવે છે અને તેવી રીતે તેને વર્તાવે છે. જો બુદ્ધિથી અને દલીલથી આપણે સાચી રીતે સમજવા માગીએ તો સમજાય છે કે જે કંઈ થયા કરવાનાં મહત્વના કારણમાં આપણી સાથે બીજાં કંઈક કારણો ભળેલાં હોય છે. અને તે રીતે વિચારતાં તો જીવનું પોતાનું મહત્ત્વ ઘણું જ ઘટી જાય છે, જેમ કે કોઈ પેઢીનો શેઠ ઘણું ઘણું કમાય છે અને તે કમાયેલું પણ પોતાનું જ ગણે છે, પરંતુ જો તે કમાવામાં કેટલાં બધાંની મદદ છે અને તે જો ન હોય તો તે પોતે એકલો એકલો એવું પરિણામ નિપજાવવામાં કદી પણ સમર્થ ન નીવડી શકે. કદાચ પોતે એમ વિચારે કે તે બધાંની મદદ હોવા છતાં પોતાની અક્કલ, હોશિયારી, આવડત, કળા, દૂરંદેશીપણું, યોગ્ય વ્યવસ્થા અને યોગ્ય સંચાલન હતાં, તે કારણે જ તે કમાવાનું નીપજેલું છે, તો તેવું માનવું, તે પણ એક પ્રકારની

ભ્રમણા જ છે. આ જગતમાં ઉપર જણાવેલા ગુણોના સામર્થ્યવાળા અનેક જીવો છે, છતાં દરેકનાથી તેવી રીતે કમાઈ શકવાનું બનતું હોતું નથી. એટલે આમ વિચારતાં કર્મ બનવામાં કે ન બનવામાં જે જીવ માત્ર પોતાની અહંતા રાખ્યા કરતો હોય છે, તે તો સાવ મૂર્ખ, અજ્ઞાની છે. વ્યવહારમાં જેટલો પુરુષાર્થ નથી શોભતો તેટલો તે પરમાર્થમાં શોભે છે. તેથી, પોતે પોતાનું વિચારવાનું જે જીવ સતત કર્યા જ કરે છે, એને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના સમજણના ઘરમાં પ્રવેશવાનું મળવાનું છે. કર્યા વિના કોઈ પામી શકતું નથી. ગયા વિના જઈ શકાતું નથી. માટે જે બાબતમાં જવું છે, જે બાબતને જાણવી છે, જેને પામવું છે, તેને સકળ કર્મવ્યવહાર, સંબંધવર્તનમાં જીવતો ખ્યાલ રાખ્યા કરી એનું જ ચિંતવન, મનન હૃદયથી જ્ઞાનભક્તિ-યોગપૂર્વક એકધારું રહ્યા કરે એવો જીવતો અભ્યાસ જે જીવ કેળવી શકશે તેવો જીવ જ સાચી રીતે સમજતો થવાનો છે.

દ્વંદ્વ અને જીવદશા

આ વિશ્વની રચનામાં અને તેના જીવનપ્રવાહમાં જો આપણી ઊંડી દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ રાખ્યાં કરીને તટસ્થતાપૂર્વક વિચાર કરીએ, તો અનેક પ્રકારનાં સામસામેનાં જોડકાં દેખાયાં જ કરે છે. એ જોડકાંની લીલા જડચેતન-સચરાચરમાં વ્યાપેલી છે. દિવસ અને રાત્રિ, તેજ અને અંધકાર, આશા અને નિરાશા, વિજય અને પરાજય, જશ અને અપજશ, માન અને અપમાન, ક્રુણા અને ઘૃણા, પ્રેમ અને ધિક્કાર, દયા અને હિંસા, સત્ય અને અસત્ય, લાભ અને ગેરલાભ, સંપત્તિ અને વિપત્તિ, સંયોગ અને વિયોગ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, આરોગ્ય અને અનારોગ્ય, સુખ અને દુઃખ, જીવાની અને ઘડપણ, જન્મ અને મરણ, રોગ અને દ્વેષ, સંબંધ અને અસંબંધ, ભાવ અને અભાવ, એમ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને એની સામસામેનાં એવાં બીજાં અનેક જોડકાં કે દ્વંદ્વ હોય છે. એવી રીતે અનેક જુદાં જુદાં પ્રકારનાં દ્વંદ્વોની પરંપરા, સકળ વિશ્વમાં મૂળભૂત પાયારૂપે રહેલી છે. આ દ્વંદ્વની રચના એટલે જ સંસાર. અને દ્વંદ્વની રચનાની ગોઠવણમાં જ અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધ સમાયેલાં રહે છે. એથી જ કરીને જીવનમાં પ્રતિદિન ક્યાંક ને ક્યાંક અથડામણ, મથામણ, સંતાપ, ક્લેશ ને દુઃખરૂપી ઉલ્કાપાત તથા એવા

અનેક પ્રકારના માનસિક ઉદ્વેગો તથા સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મપણે તથા ધરતીકંપ, આગ, આંધી, તોફાન, વિપ્લવ અને એવી એવી અનેક જાતની ક્રિયાઓ ચાલી આવી છે. માનવી જો જ્ઞાનપૂર્વક વિચારે તો આવું બધું તેના જીવનનો એક નિત્યનો ક્રમ હોય તેવું એને લાગ્યા કરે છે. એમાં કોઈને કશી નવાઈ લાગતી નથી. માનવીનું મન એવા પ્રકારની એક ઘરેડવાળું બની ગયું હોય છે. જીવનમાં અનેક જુદી જુદી જાતનાં દંદો સાથે તે ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે તોપણ એને યુદ્ધ ખેલ્યાં જ કરવું પડે છે. કોઈ પણ એનાથી મુક્ત થઈ શકતું નથી. વિશ્વજીવનની કોઈ પણ ભૂમિકામાં યુદ્ધ ચાલતું ન હોય, એવું ક્યાંય પણ નથી; કારણકે એ તો પ્રકૃતિના સ્વભાવનું સહજ લક્ષણ છે. માનવીના જીવનમાં તે એટલું બધું તો સહજપણે ઓતપ્રોત થયેલું છે, કે એનો એને ખ્યાલ ઝટ આવી શકતો જ નથી; આવાં અનેક પ્રકારનાં દંદોનાં યુદ્ધ દ્વારા જ સૃષ્ટિમાં શ્રીભગવાનનો દિવ્ય સૂક્ષ્મ હેતુ સધાયા જતો હોય છે.

માનવીમાં આવાં અનેક પ્રકારનાં જે દંદો છે, તેમાંનું તેને એક ગમતું હોય છે અને બીજાં ગમતાં હોતાં નથી. અનેક પ્રકારનાં દંદોનાં જે જોડકાં ઉપર ગણાવ્યાં તેમાંનું સારું સારું માનવીના મનને ગમે અને તેનાથી ઊલટા કે ઊંધા પ્રકારનું તેને ગમતું હોતું નથી; પરંતુ તેના આવા ગમવા કે ન ગમવા પર તેવા કશાનો આધાર રહી શકતો નથી. એક વસ્તુ તેને ગમે તે માટે તેને મળવી જ જોઈએ, એવું સાધારણ રીતે બનતું નથી અને માનવીના મનના એવી રીતના ગમવા કે ન ગમવાના વલણને લીધે એને કદી નિરાંત કે શાંતિ મળી શકતાં નથી. માનવીનું મન જે જે ઈચ્છે અને જે જે ન ઈચ્છે તે પ્રમાણે કદી પણ બન્યાં કરતું નથી. માનવી ત્યાં તટસ્થતાપૂર્વક સમતાથી, નિરપેક્ષપણે અને તેવી તેવી ભાવનાથી જો વિચાર કરે, તો તે સહજપણે અંતરમાં સમજી શકે, કે એક બાબતના સુખમાં એની સામેની બાબતનું દુઃખ સમાયેલું જ છે. એકનો જે લાભ તે બીજાને હાનિરૂપ બને છે. એકનો જે વિજય તે બીજાનો પરાજય હોય છે; અને એવી રીતે આ સકળ વિશ્વનાં દંદોની રચના, એ એકબીજાથી સ્વતંત્રપણે કદી અલગ થઈ શકતી નથી. દંદનો એક ભાગ જ્યાં છે, ત્યાં બીજો ભાગ પણ સાથે હોવાનો જ. એમ આંતરિક જીવનના સંયોગમાં ઊપજતું સુખ કે આનંદ, તે તેના

વિયોગની ભૂમિકાની આંતરિક વ્યથા વિના કદાપિ પણ જન્મી શકવાનું નથી. વિશ્વજીવનમાં દ્વંદ્વની રચના જ એવી છે, કે એમાં એકને ત્યજી બીજાનો ઉપયોગ કરવાનું કદી પણ શક્ય થઈ શકતું જ નથી. જ્યાં એક છે ત્યાં બીજું છે જ. જો રાગ છે તો દ્વેષ પણ છે જ. જશમાં અપજશ સમાયેલો જ છે; એવી રીતે જયમાં પરાજય પણ રહ્યા જ કરેલો છે; એમ અનેક રીતે એકની સાથે બીજું તેનું વિરોધી અનુષંગી-સ્વભાવતઃ વળગેલું રહ્યાં કરેલું છે.

જીવદશા

જીવદશાનાં પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ

જીવનવિકાસના સાધકે પોતાના પ્રકૃતિને તે સ્વભાવ વિશે વિશેષ ને વિશેષ જાગ્રત થવાનું છે. સંસારવ્યવહારના કર્મમાં પણ જે જીવનાં પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ તે તે કર્મને સાનુકૂળ નહિ હોય ને તેવી યોગ્યતા તેનાં પ્રકૃતિ ને સ્વભાવમાં નહિ હોય, તો તેથી કરીને તે સંસારવ્યવહારના કર્મમાં પણ નિષ્ફળતા મેળવ્યા કરવાનો. એવી નિષ્ફળતાને કારણે તેને નિરાશા ઊપજવાની. તેના જીવનમાં કશો રસ તેને જાગવાનો નહિ કે ઉત્સાહ પણ પ્રગટવાનો નહિ. વળી જેના પ્રકૃતિ ને સ્વભાવમાં યદ્વાતદ્વાપણું છે, તેનાથી કરી તેના સંબંધ ને સંપર્કમાં આવતાં બીજા જીવોને પણ અશાંતિ તે પેદા કરાવશે અને પોતે પણ બીજાનાથી કરીને દુઃખી થયા કરશે. સંસારવ્યવહારમાં યોગ્ય પ્રકારની કુશળતાને માટે પણ પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ યથાયોગ્ય પ્રકારના હોય તે ઘણું જરૂરી છે, તો પછી સાધનાની બાબતમાં પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ સાનુકૂળ હોય તે કેટલું બધું અગત્યનું છે, તે તો સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ કદી કાળ સુધરી શકે નહિ એવી જે માન્યતા છે, તે ખોટી છે. આ જગતના વ્યવહારમાં આપણી આંખ તળે નીકળી ગયેલા કેટલાક માનવીને પોતાના પ્રકૃતિ ને સ્વભાવને ઠેકાણે પ્રગટાવેલાં જાણેલા છે. પ્રકૃતિ ને સ્વભાવને આપણે જો મઠારવાં હોય, તો સર્વથી પ્રથમ તો પોતપોતાની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવનું યથાયોગ્યપણું નથી અને તે જીવનસાધના અને વ્યવહારકુશળતામાં જ્યાં ને ત્યાં મુશ્કેલીમાં મુકાવી દે છે, તથા તેની અયોગ્યતાને કારણે કેટલાય કર્મમાં યોગાયોગ્ય કુશળતા પ્રગટી શકતી નથી એનું તેવા જીવને પારાવાર દુઃખ થવું ઘટે. એવી દુઃખની વેદના તેવા જીવને જગાડે છે.

પોતાનાં પ્રકૃતિ ને સ્વભાવને જરૂર જો તે ધારે અને મક્કમ નિર્ણય કરી શકે તો તેને કેળવી શકાય તેમ છે તે નિશ્ચિત હકીકત છે. સ્વભાવ ને પ્રકૃતિ પોતાના ધ્યેયને સાનુકૂળપણે નહિ વર્તી શકે તેવાં હોય તો તેવા જીવનું કામ પ્રકૃતિ ને સ્વભાવના પરિવર્તન વિના સાધનાના ક્ષેત્રમાં કદી પણ આગળ વધી શકવાનું નથી.

જીવદશા કેમ ટળે ?

આળસ ને પ્રમાદ એ જીવનનો ધ્વંસ કરનાર શત્રુ છે, તેવી જ રીતે કામ અને ક્રોધ પણ છે. આ બધું આપણે બુદ્ધિથી જરૂર સમજીએ છીએ. પરંતુ તે બધી સમજણ ઉપરચોટિયા જ છે. જીવનવિકાસના કર્મને વેગ આપવાને માટે આ બધા શત્રુની ઉપર આપણે જય મેળવવાનો છે, તે પણ બુદ્ધિ તો કબૂલે છે; પરંતુ તેમ કરવાને જે પ્રયંડપણે મથવાની જરૂર, તે શી રીતે બને ? આ બધા શત્રુઓ પ્રેરાવનાર ગુણો તમસ અને રજસ છે. એટલે જો આપણે તેમને હઠાવવા હોય કે હરાવવા હોય તો સત્ત્વગુણની ક્રિયામાં ગતિશીલ થવું પડશે. તે સત્ત્વગુણમાં ગતિશીલતા થવાને માટે સ્મરણ, પ્રાર્થના, ધ્યાન અને તે પ્રકારની ભાવનામાં નિરંતરતા પ્રગટવી ઘટે. તેમ છતાં રજસ-તમસનું નિર્મૂળ થવાપણું બની શકે ખરું; તથા જેના જેનાથી કરીને જીવદશામાં વળગાયા રહેવાતું હોય, અને એમાં જે અનેક પ્રકારના વિચારો, વૃત્તિ, વલણો, લાગણીઓ વગેરે જે જાગે છે તે બધાથી મુક્ત થવાને માટે અનાસક્તિ, નિરાગ્રહ, નિર્મમત્વ, નિર્લોભ, નિષ્કામ, નિરહંકાર આ બધા વડે આપણું પ્રભુકૃપાથી પાર થવાપણું બને તો એ જીવદશાનું ટળવાપણું ને આપણું ‘મરવાપણું’ જરૂર બની જાય. આ બધું થયા વિના ચેતનનો અનુભવ થવો અથવા તો જીવનનો વિકાસ થવો કદી પણ શક્ય નથી.

આપણી ગુલામી

માણસોએ પામર બનીને ભગવાનનું જે સર્જન છે ને દિવ્ય તત્ત્વ છે એને પાશવી વૃત્તિમાં લીન થઈને, તદ્દન અધોગતિના રૂપમાં પરિણીત કરી દીધું છે. એ સર્જનની પાછળ જે લીલાનું તત્ત્વ રહેલું છે, એના બદલે આપણે તો આપણા ગુણોના સ્વભાવ-પ્રકૃતિના જ ગુલામ બન્યા છે ને એમાં રત રહેલા પડી રહ્યા છીએ. અરે ! આપણે ગુલામ બની ગયા છીએ, એનું ભાન પણ આપણને થયું નથી. જ્યાં સુધી ગુલામ

છીએ, એનું દર્દ-દુઃખ-પણ આપણને સાલતું નથી, ત્યાં સુધી એ સ્થિતિમાંથી આપણો ઉદ્ધાર થવો પણ શક્ય નથી.

જગતમાં કોઈ સ્વતંત્ર નથી

જગતમાં કે જીવનમાં જો લાંબી દૃષ્ટિ કરીને જોઈએ તો જણાશે કે કોઈ પણ ક્યાંયે સ્વતંત્ર નથી. જો સાચી રીતે સ્વતંત્ર હોત તો જગતમાં ઝઘડા ક્યાંથી હોત ? આપણી માનેલી સમજણ, આપણી માન્યતાઓ, જીવનનાં સુખનાં સાધનોની સમજૂતી-એ પ્રમાણે જ એ બધું નિર્વિઘ્ને ચાલ્યા કરે, એમાં સરળપણું રહ્યા કરે, ક્યાંયે જરા પણ અથડામણ ન થાય એવા સંજોગો અને એવી વૃત્તિને આપણે સ્વતંત્રતા માની લઈએ છીએ, પણ ખરી રીતે એમાં સ્વતંત્રતા નથી. એ તો ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓના ગુલામ થતાં જવાનો રસ્તો છે. જગતમાં કોઈ પણ સ્વતંત્ર નથી. જેણે ભગવાનને અનુભવ્યો છે તે જ એકમાત્ર સ્વતંત્ર થઈ શકે છે. બાકીનાં બધાં તો ઘટનામાળની ગુલામીમાં જ પડી રહેલાં છે અને ઘટમાળની ઘરેડમાં તો કોણ નથી ?

નીચી કક્ષાની ચાલ

સંતોષ મેળવવાની લોલુપતામાં એક વિષયની તૃષ્ણામાંથી બીજા વિષયમાં ગયા કરવાનું તે દિલ કર્યા કરે છે. ઘડીમાં આમાં તે સુખ-સંતોષ માને છે, તો ઘડીમાં તે બીજા તરફ ઢળતો રહે છે. આમ એના સુખની કલ્પના બદલાતી રહે છે. કંઈ કક્ષામાં તેનું દિલ ઠરતું નથી. એની ભ્રમણા વધ્યા કરે છે. કોઈના પર વિશ્વાસ પણ એ ઠેરવી શકતો નથી.

મન-ઈન્દ્રિયોનાં કલ્પિત સુખ

આમ, ખરું જોતાં તો પ્રત્યેક માનવીની સુખ મેળવવાની ભૂખ એ પણ આત્માના સ્વભાવનું એક લક્ષણ છે, પરંતુ તે જેના દ્વારા વ્યક્ત થતો હોય છે, એના પાસથી એનું તે મુજબનું પ્રતિબિંબ હોય છે, એટલું જ. જેમ સૂર્યનું તેજ લીલા કાચમાંથી જોઈએ તો લીલાશ પડતું લાગે, પરંતુ તેથી તે તેવું જ છે એમ કંઈ થોડું જ માની લેવાનું હોય છે ? એવી રીતે માત્ર આપણે ઈન્દ્રિયોની લોલુપતા ને મનના આપણા કલ્પિત વ્યાપારની કલ્પના પ્રમાણે જે તે બધું સુખ અનુભવતા હોઈએ, તે એની ખરેખરી તેવી વાસ્તવિકતામાં છે એમ માની લેવાનું રાખીએ તો આપણે

ભીંત ભૂલીશું. તે સુખ જેવું લાગે છે, તે ઈન્દ્રિયોના તેવા તેવા પ્રકારના ધર્મને લીધે. એટલે આપણે મનાદિકરણ ને ઈન્દ્રિયોના તેવા તેવા પ્રાકૃતિક ધર્મને સાચું અંતરનું સુખ મેળવવાને પલટાવવાના રહે છે.

ત્રિગુણ લીલા

ત્રિગુણાત્મક માયા

આપણને એમ થાય કે રાગ, દ્વેષ, મોહ જેવાં અનર્થકારી વલણો શા માટે છે ? આ બધું પ્રકૃતિતત્ત્વ અનાદિ છે. માટે, એ કેમ છે એ સવાલ જુદો જ છે, પણ આ ત્રિગુણાત્મક માયામાં સત્ત્વગુણની પ્રતિષ્ઠા પ્રગટે એટલે લોભ, ક્રોધ વગેરે નાશ પામે અને તો જ પુરુષતત્ત્વ જાગૃત થાય.

(૧) સત્ત્વ - આકાશ

(૨) તમસ - જળ, પૃથ્વી

(૩) રજસ - તેજ, વાયુ

આવું ત્રિગુણાત્મક માયાનું રૂપ છે.

તમસ-રજસ-સત્ત્વ

સત્ત્વ છે એ ચેતનપણાની કક્ષા, તેમજ રજસ અને તમસ એ સંસાર ટકાવી રાખવા માટેના ગુણો છે. જો રજસ અને તમસ ના હોય તો સંસાર પણ નભી ના શકે. રજસને લીધે એક્ટિવિટિસ કર્મ થાય. અને જો તમસ ના હોય તો બ્રેક ના વાગે. મોટર ગમે તેટલી ઝડપે જતી હોય ને બ્રેક એની અંદર ન હોય તો ? તમસ એ બ્રેક છે. આપણામાં ચેતન રહેલું છે, એને ટકાવનાર સત્ત્વ ગુણ છે. આપણામાં ચેતન-આત્મા છે એને ટકાવનાર આ સત્ત્વ છે અને રજસ જો એકલો હોય તો એટલી બધી ગતિ થાય, એટલી બધી ગતિ થાય કે એનો સુમાર કોઈ નહિ. તો તમસ છે એ એની બ્રેક છે.

પ્રત્યેક કર્મ આ ત્રણ ગુણને અંગે જ થાય છે. કર્મ એકનું એક હોય પણ તે તમસની ભૂમિકા ઉપરનું હોય તો તેનું પરિણામ જુદું હોય અને સત્ત્વની ભૂમિકા પરનું હોય તો તેનું પરિણામ જુદું આવે. આ ત્રણેય ગુણનાં રીતનાં સંમિશ્રણથી જુદી જુદી ભૂમિકાવાળી જુદી જુદી દશાઓ જન્મે છે અને તે દશામાં થતાં જતાં કર્મનો પ્રકાર પણ જુદો જુદો જ બન્યા કરે છે. જ્યારે જ્ઞાનપૂર્વકની ચેતનાભરી જાગૃતિ સતત પ્રગટ્યાં

કરે છે, ત્યારે જે સમતાયુક્ત પ્રસન્નમુદ્રાભર્યુ મસ્ત 'ડોલન' પ્રગટે છે, તે સાત્ત્વિક ભાવનાનો પ્રકાર છે. અને અંતે તો જીવની શિવપણામાં ગતિ થતાં તમસ 'સત્'માં રજસ 'ચિત્ત'માં અને સત્ત્વ 'આનંદ'માં પરિવર્તન પામે છે.

તમસ

આપણને જેમાં ને તેમાં જેવી ને તેવી સ્થિતિમાં જડપણે જકડાવી રાખનાર તમસ છે. એક ને એક પ્રકારની લાગતી કોઈ ચોક્કસ મર્યાદાની ઘટમાળમાં તે આપણને રખાવ્યાં કરે છે. ગતિ કરતું દેખાય, પણ હોય ઠેરનું ઠેર. કોઈ એક પ્રકારનું પરિમિતપણું, સ્થિતિસ્થાપકપણું અને નિષ્ક્રિયપણું એ તમોગુણનાં લક્ષણ છે. ઘણું કરતા હોઈએ એવું લાગ્યા કરે, પણ જેનું કશું ધડ-માથું જ ન હોય અને પરિણામે નિષ્ક્રિયતા જ સાંપડે - તેમાં ગતિ હોવા છતાં તેવી ગતિમાં આંધળાપણું છે.

જે જીવની પ્રકૃતિમાં નર્યું તામસ હોય, એ કોઈ જાતના ક્ષેત્રમાં કશી પ્રગતિ કરી શકે નહિ. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણમાંનો એક ગુણ તામસ છે તે બેઠાડું છે. વળી તામસમાં મોહનિદ્રા છે, એટલે કે મોહના આવરણથી અપરંપાર આપણે આવરાઈ ગયેલાં હોઈએ છીએ. તામસમાં જીવ કશી ગતિ ન કરી શકે. કદાચ કોઈવાર શેખચલ્લીના વિચારો કરાવે પણ પાછા ઠેરના ઠેર. તેના નિશ્ચયમાં મરણિયો નિર્ધાર ન હોઈ શકે. નિશ્ચય કર્યા જેવું લાગે ખરું, પરંતુ નિશ્ચય થયો જ ન હોય; તેમ છતાં આપણને તેમ તે લગાડાવે. તામસનો ગુણ જીવને સલામત સ્થિતિમાં રખાવ્યાં કરે. જીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષાને ઊંચે આવવા જ ન દે. તામસમાં અસંતોષ ન હોય એવું નથી. તામસની ભૂમિકા પરનો અસંતોષ માનવીને વધુ કાયર અને નિર્બળ બનાવે છે. તેના હાથ હેઠા પાડી નાખે છે. દૃષ્ટિ આકાશગામી ન થવા દેતાં અધોગામી રહ્યાં કરે. તામસના ગુણથી ઉત્પાદન થઈ શકતું નથી. તામસ આરામપ્રિય છે, તેથી આરામમાં કશું ઉત્તમ પ્રકારનું સર્જન બનવું શક્ય નથી.

તામસિક મનવાળાને ઝાઝા વિચારો ન ઊઠતા હોવાને કારણે જ તેને નીરવ થવામાં તે સ્થિતિ સહાયરૂપ ન થાય. રજસમાં પ્રવેશીને તે બાદ જ તેને પણ નીરવ થવું પડે છે.

જેની પ્રકૃતિ અને સ્વભાવમાં તમસ ગુણ પ્રાધાન્યપણે પ્રવર્તે છે, તેનાથી સાધના પરત્વેનો પુરુષાર્થ પણ ઝાઝો થઈ શકે નહિ, થઈ શકતો નથી. પરંતુ જવાળામુખીના જેવી ધગધગતી ઊર્ધ્વગામી જિજ્ઞાસા કે તમન્ના પ્રગટે છે, ત્યારે તેવી તમન્ના જ તમોગુણને રજસમાં પ્રગટાવી શકે છે. એવી ઉત્કટમાં ઉત્કટ તીવ્રતમ જિજ્ઞાસાના ભાવમાં તમોગુણ ટકી શકતો નથી, ત્યારે આપમેળે રજોગુણ પ્રવર્તે છે. તે વેળાએ રજોગુણનો સ્વભાવ એટલે કે ધાંધલિયાપણું, ધમાલ વગેરે પણ તેમાં હોતા નથી. એકધારાં ગતિશીલતા, ઉત્સાહ વગેરે વગેરે તેનામાં પ્રગટેલાં રહે છે. જેને જીવનવિકાસના માર્ગે ગતિ કરવાની છે, તેવા જીવને મૂળમાં તેના પરત્વેની ધગધગતી તમન્ના પ્રગટેલી હોવી જોઈશે અને તેવી તમન્નાના સ્વભાવમાં બેઠાડુંપણું કદી સંભવી શકતું નથી.

તમસ

કાર્ય-કારણનો જેમાં ના યથાયોગ્ય બોધ છે,
 સત્ય-તત્ત્વ તણો બોધ જેમાં યોગ્યપણે ન છે,
 ને સંપૂર્ણપણે જેમાં આસક્તિ વૃત્તિ પૂર્ણ છે,
 તામસ જ્ઞાન તું એને જાણી લેજે તદા દિલે. ૧-૨

તામસ જ્ઞાન સંપૂર્ણ અજ્ઞાન, નક્કી જાણજે,
 ચોંટાડી કળણે રાખે, તે મિથ્યા જ્ઞાન જાણજે. ૩

પ્રત્યેક વસ્તુને વિશે કલ્પના વિપરીત જે,
 તામસી મન આરોપે, જેમાં તેમાં ઊંધું જુએ. ૪

‘પોતાનો મત સાચો છે’, ઊંચા સાદેથી તે કથે,
 માંડે છે લડવા કેવો પોતા સાથે ન જે ભળે ! ૫

અંશમાં પૂર્ણ હોવાની ભાવનાનો અનુભવ
 તામસી શો કરે ને તે ઠેરનો ઠેર રહે પથ. ૬

સુખ વધારવા પોતે પોતાનું જ મથ્યાં કરે,
 ગેરલાભ થતાં તેથી બીજાંને તે, ન તે જુએ. ૭

સંપૂર્ણ બદલે અંશ, સંપૂર્ણ માનીને દ્વેદે,
 તેની સંતુષ્ટિ માટે શો અન્યનેય ખરે હણે ! ૮

ફેરફુદરડી પોતે શો એકની એક પાછળ,
 ફર્યા કરતો રહે છે ! છતાં ત્યાંનો જ ત્યાં પથ. ૯

આગળ શો વધેલો છે, એમ માન્યાં કરી હદે !
 ફુલાયે આપમેળે ને, તે છે તામસી જીવને. ૧૦

પ્રમાદી, આળસુ, નિદ્રાશીલ કેવો પૂરેપૂરો,
 વિચારોની જ શી માત્ર તંદ્રામાં તે રહે પડ્યો. ૧૧

નિંદિત કર્મમાંથી જે વિના સુખની વાંછના
 તમોગુણી તથા દિલે રાચતી શી રહે સદા ! ૧૨

સર્વ પ્રકારનું કેવું મૂઢત્વ છે જ જીવને !
 અજ્ઞાન છે પૂરેપરું, છતાં તેનું ન ભાન છે. ૧૩

તમોગુણનું ‘અજ્ઞાન’ તે અયથાર્થ જ્ઞાન છે,
 કેવો ક્રોધાંધતાથી તે મૂઢતાથી સડ્યાં કરે ! ૧૪

‘યથાર્થ ભાન સંપૂર્ણ જેને પોતા વિશે નથી,
 યદ્વાતદ્વાપણું જેમાં’ જાણ, પોતે તમોગુણી. ૧૫

૨૪૨

એટલે આપણને જો વિશેષ અર્થમાં ગતિ કરવી હોય, પ્રગતિ કરવી હોય, તો આપણા ૨૪૨ ગુણને આપણે ધક્કેલવો જ પડશે. બહારથી નિષ્ક્રિય જ દેખાતો કોઈ પણ પદાર્થ આપણી નજર સામે લો, અરે ! એક પથ્થરનો ટુકડો લો. તેની અંદર પણ કંઈક ક્રિયાઓ થયાં જ કરતી હોય છે. જેનો એ ટુકડો બનેલો છે તે આણુઓમાં સતત સ્થળનો ફેરબદલો, કંપન કે ચલન થયાં જ કરે છે; પરંતુ બહારથી જોતાં તેવી ગતિનું કશું સ્પષ્ટ ચિહ્ન આપણને લાગતું કે દેખાતું નથી. છતાં આ યુગમાં વિજ્ઞાને પુરવાર કર્યું છે કે પદાર્થ માત્રમાં આવી આંતરિક ક્રિયા અથવા ગતિ કે કંપન કે ચલન થયાં જ કરે છે. પણ માત્ર પણ તેવી જાતનું કર્મ અટકતું નથી, સતત ચાલ્યાં જ કરે છે. વસ્તુ માત્રનો એવો ક્રિયાધર્મ અથવા તો જે ક્રિયામાં સતત ગતિશીલતા રહેલી જ છે એટલે કે વસ્તુ માત્રનો એવો સહજ બની ગયેલો સ્વભાવ અને ધર્મ તે ૨જોગુણ.

વધારે સાચી રીતે કહીએ તો તે વસ્તુ કે પદાર્થનું ખુદ હોવાપણું જે આપણે જાણીએ છીએ કે જોઈએ છીએ કે સમજી શકીએ છીએ તેવું તે વસ્તુનું હોવાપણું જાતે જ તે વસ્તુના ઉપર કહ્યા તેવા ગતિશીલ ધર્મને (એટલે કે તે વસ્તુમાં સ્વાભાવિકપણે રહેલા રજોગુણને) આધારે છે. વસ્તુમાત્રનો એવો પ્રગતિશીલભર્યો ક્રિયાધર્મ સતત વિકાસ પામ્યે જતો હોય છે, ને એમ કરતાં કરતાં એની ગતિશીલતા એટલી બધી વધતાં સમૂળી વસ્તુ પોતે હાલી ચાલી શકે એવી બની શકે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે દરેકમાં, જડ-ચેતન બધામાં એવો જે સહજ સ્વભાવગત ગતિશીલતાભર્યો ક્રિયાધર્મ રહેલો છે તેને રજોગુણનું સ્વરૂપ કહી શકાય.

આમ, પ્રકૃતિમાં જ્યાં ને ત્યાં જે ફેરફાર થયા કરે છે, તે ફેરફાર થવાના કારણમાં પદાર્થનો ગતિશીલતાભર્યો સ્વભાવ મુખ્ય ભાગ ભજવતો હોય છે.

૨જસ

પૃથક્સ્વભાવનું કે જ્ઞાન, ભેદનું જ્ઞાન અંતરે,
પ્રત્યેકના જુદા જુદા ભાવનો જે અનુભવ
જેનાથી થાય, તેને તો જ્ઞાન તે જાણ રાજસ. ૧

સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જે ભેદ પ્રત્યેક ભૂતને વિશે,
રાજસ-જ્ઞાનથી તેવું અનુભવાય જીવને, ૨
વધારે ભેદ સર્વત્ર એકબીજાં વિશે હૃદે,
તેથી સંપ રહેવો તે કેવો અસંભવિત છે ! ૩

રાજસ દૃષ્ટિથી કેવો ભેદ નિર્માણ થાય છે !
ને તે નિત્યે વધે કેવો કુસંપમાં પરિણમે ! ૪

રાજસ દૃષ્ટિવાળાનો જેમાં તેમાંય ભેદ જે
મહત્ત્વ આપી-આપીને કલેશ ઊભો કરે દિલ. ૫

મુખ છે એક તોયે ત્યાં, રાજસ દૃષ્ટિયુક્ત છે
આંખ ને કાન ને નાક છે સૌને ગાલ, શિર છે,
એવું જુદું જુદું પોતે એકને બદલે જુએ,
એકને કરી વિભિન્ન, જુદાં જુદાં રૂપે જુએ. ૬-૭

જે એક છે છતાં તેમાં ભિન્ન ને ભિન્ન નીરખે,
તેને તો ભેદવાળું તો જે લાગ્યાં કરે જગે. ૮

ભિન્ન ભિન્ન તરીકે તો એકત્વને હૃદે જુએ,
તેને એકત્વનો ભાવ કેમે કર્યો ઊગે ન તે. ૯

કરે એકત્વનું ભિન્ન પ્રતિપાદન નિત્ય તે,
શાંતિ, પ્રસન્નતા, તેને ઊગી ક્યાંથી શકે હૃદે ? ૧૦

હાલ બેહાલ એવાના જીવને શા થયા કરે !
છતાંય તે ન ચેતે છે, બૂરા હાલે જગે મરે. ૧૧

કરે ઘણા વિચારો તે, ઠામનો ઠામ રહે છતાં;
એને કર્તવ્યમાં મીડું, રહે ખાલી તે તરંગમાં ૧૨

ઊંચી ઊંચી કરે વાતો, કશી ના એકતાનતા;
કશાનામાં ભલીવાર એનામાં કદી હોય ના. ૧૩

ચસે ના ડગલું એક, ચાલે આગળ ના કશે,
ચાલ્યું જાણે ઘણુંયે હોય એવો શો ડોળ એહને ! ૧૪

ક્યાંયનો ક્યાંય ધૂમે શો નકામા તે વિચારમાં !
ઘોર પ્રમોહના કેવા નશે રહે ચક્રચૂરમાં ! ૧૫

તેવા ગાફેલ રહે પૂરા સાવધાનીનું ભાન ના,
‘રાખવી સાવચેતીયે’ તેનો ખ્યાલ ઊગે જ ના. ૧૬

મોહાદિયુક્ત એવાની ખુમારીનો ન પાર છે,
જેમ તેમ વિતાવે શા ખાલી દિવસ જીવને ! ૧૭

છંછેડાઈ જ શો જાય જરાક અપમાનમાં !
મળે માન થતો કેવો ફુલાઈ ફાળકો તદા ! ૧૮

જાણતો હોય ના તોયે શો તે તે જાણવા તણો
કરે છે ડોળ, એવો તે મિથ્યાભિમાની જાણવો. ૧૯

જરાક જેટલું પોતે કરેલું હોય છે છતાં,
‘અથાગ દરિયો ખૂંઘો હોય’ તેમ વદે સદા. ૨૦

સૂઝ જેને ઊગે છે ના કર્મ કેરા ઉકેલની;
 યદ્વાતદ્વા છતાં હાંકયે રાખે તેવા જ માનવી. ૨૧
 પરાયણ નર્યા સ્વાર્થે આંધળો થઈ શા ભૂલે !
 ડાહ્યા છતાંય પોતાને માની માની ફૂલ્યાં કરે. ૨૨
 બધાં આગળ પોતાનું મહત્ત્વ તે બતાવવા,
 બડાશો મારી મારી શો ભવાઈ કરતો મહા ! ૨૩
 ધમાલ ખાલી ખાલી તે સદાયે શો કર્યા કરે !
 તે કશાનોય કેમેય લાવી ઉકેલ ના શકે. ૨૪
 જેને પોતાનું ના ભાન કશાનુંય કશા વિશે,
 ડહાપણ છતાં ડોળે બધામાં માથું મારીને. ૨૫
 બડાશો કેટલી હાંકે કરેલાં નિજ કર્મની
 તેના વિશે હદે જ્યાં ત્યાં મહાલ્યાં કરે વખાણથી ! ૨૬
 કરી ન શકે નિર્માણ કંઈ કશાનું આગવું,
 પોતાને તે છતાં કેવો માને મહાન દિલ શું ! ૨૭
 આવડત કશા વિશે યોગ્ય પ્રકારની નથી,
 છતાં આવડવા કેરો એનો શો ફંદ આપથી ! ૨૮
 ધાંધલ ખાલી ખાલી તે સદાયે શો કર્યા કરે !
 એક ને એક ઠામ રહે, આગળે ના વધી શકે. ૨૯
 ને કશાનોયે કેમેયે લાવી ઉકેલ ના શકે,
 એને નિશ્ચિંતતા કેવી ! એને અશાંતિ ઊપજે. ૩૦
 કંકાસ, કજિયા જેને રહે શા જીવને સદા !
 અસંતુષ્ટ સદા એવો જેમાં તેમાં બધે તદા. ૩૧
 સંસારે એની કેવી છે પ્રવૃત્તિઓ ધમાલની,
 ધાંધલ તે કર્યા વિના ચાલે એને નહિ કદી. ૩૨
 આડફંટે જતો હોય છતાંય શો દ્રઢાવતો !
 જ્ઞાનાનુભવમાં તે સૌ, દાંભિક સૌ રીતે ઊંડો. ૩૩

આમથી તેમ તે કર્મે અફળાયા કરે સદા,
 તેવાનો તો ભલીવાર કશાનામાં થતો જ ના. ૩૪
 સંસારે વ્યવહારે તે આજ કે કાલ નિશ્ચયે
 પકડાયા વિના રહે ના ખુલ્લો કેવો પડી જશે ! ૩૫
 એકાંગી, એકલક્ષી ને એકના એક ક્ષેત્રમાં
 રમી શકે ન તે પોતે એવો રજસૂ સ્વભાવ, હા ! ૩૬
 ‘એક ના એક તે ક્ષેત્રે મગ્ન પૂરેપૂરા થવું’,
 રજોગુણ ન છે શક્ય થવું તેમ પૂરેપૂરું. ૩૭
 શા જાતજાતના એના ઉધામાં તો અનેક છે !
 થવા પૂરું ન આવ્યું હોય એક, ત્યાં બીજું આદરે. ૩૮
 નીવેડો ના પૂરેપૂરો કશાયે એકનો પરે
 રજોગુણ ન લાવે છે; એવી એની ગતિ ખરે ! ૩૯
 તાડન કરવા કેરી જેમાં વૃત્તિ પ્રચંડ છે,
 સુખેચ્છા ખૂબ, ને દંભ, કામુક્તા વૃત્તિ ભોગવે, ૪૦
 અધીરતા, અહંકાર, ઐશ્વર્ય-કારણે અહમ,
 પરિભ્રમણ-વૃત્તિ શી ! એવો શો તે રજોગુણ ૪૧
 ‘પદાર્થની પરે સત્તા મળે, તેવા જ જીવને
 સફળતા મેળવી શી પોતે તો સમજે હૃદે ! ૪૨
 સફળતા મળે કેવી તેની ભૂખ બઢ્યાં કરે,
 મથે મેળવવા ઓર તે રજોગુણ જાણજે. ૪૩
 લોભ જે છે ભભૂકેલો તેને તૃષ્ણા જ જાણવી,
 એકાગ્ર, સંયમી શો તે હોય જીવન-ઉદ્યમી ! ૪૪
 થવા જે લક્ષ્યની સિદ્ધિ રજસૂ કેવો મથ્યાં કરે !
 કિંતુ આડે જ ત્યાં આવે અહં રજસનું મોખરે. ૪૫
 સંઘર્ષ તે કરે પેદા કેવા કેવા જ જીવને !
 શા કલેશ તેથી જન્માવી અશાંતિમાં ઘુમાવશે. ૪૬

રજસૂના છે છડીદાર શાં તૃષ્ણા લોભ જીવને !
 રજો ગુણે ન શક્તિ છે જીતવા પૂર્ણ તમને. ૪૭
 લોભ, તૃષ્ણાનું તો કેવું તારુણ્ય તે અખંડ છે !
 આયુષ્યની સાથ તે ખીલે પ્રાબલ્ય વધતું દીસે. ૪૮
 હિંમત, બુદ્ધિ ને શૌર્ય, નમાલા ગુણ શા બધા !
 રજો ગુણ વિશે કેવાં વિદ્યા, વિવેક પાંગળાં ! ૪૯
 આશા-તૃષ્ણા તણા લોભે દોડાદોડ કરી મૂકે,
 વધુ મેળવવા ઈચ્છે રજોગુણ સ્વભાવ તે. ૫૦
 રજોગુણથી પ્રેરાયાં તૃષ્ણા, મોહાદિ લોભ જે,
 મુક્તિ મેળવવી તેથી કેવું મુશ્કેલ જીવને ! ૫૧
 સૌ તૃષ્ણા, મોહ, લોભાદિ આત્મકલ્યાણ માર્ગમાં
 જો એકવાર લાગી તે જાય; બેડો જ પાર ત્યાં પર
 જે ભોગલક્ષી તૃષ્ણાદિ, અધ્યાત્મલક્ષી ઝંખના
 જ્યારે તે પ્રગટી જાય, રજસૂ ઓગળી જાય ત્યાં. ૫૩

આમ જો આપણે આપણા જીવનના ધ્યેયને પરિણામ અપાવવાને માટે જ્ઞાનપૂર્વક જીવતો ખ્યાલ રાખીને રજસના ગતિશીલતાભર્યા ક્રિયાધર્મને આપણાથી થતાં જતાં પ્રત્યેક કર્મમાં-વ્યવહાર, વર્તન, સંબંધ, વૃત્તિ, લાગણી વગેરે દરેકમાં - એને ધ્યેયાકાર વૃત્તિમાં સ્થિર કરવાને જાગૃતિમાન રહ્યા કરતા હોઈએ તો ઘણો ફેર પડ્યા કરે. જીવનસાધનાનો આ એક મહાનમાં મહાન સૂક્ષ્મ પ્રકાર છે. આ પ્રકારની સાધના, પ્રત્યેક થતાં જતાં કર્મમાં જ્ઞાનપૂર્વકનો જીવતો ખ્યાલ રાખીને જવલ્લે જ કોઈ સાધક કરતો હશે.

સત્ત્વ

પણ જો પ્રત્યેક વસ્તુમાં તમસ અને રજસ એ બે જ ગુણો હોત, એટલે કે પરિમિતપણું, સ્થિતિસ્થાપકતા ને નિષ્ક્રિયપણું તથા ગતિશીલતા એટલામાં જ વસ્તુનો સ્વભાવ સમાપ્ત થતો હોત, તો વસ્તુ માત્રમાં જે પ્રકાર-ભેદ છે તે ન હોત. તો જડ અને ચેતન અથવા તો પશુ અને માનવી એવા ભેદો ન પડત. આવા દેખાતા

ફેરફારનો જો ઊંડો વિચાર કરીએ તો માલૂમ પડે કે તે તે પદાર્થની સ્થિતિસ્થાપકતા (એટલે કે કોઈ એક ચોક્કસ પ્રકારની મર્યાદામાં જ હોવાપણું) અને તે સાથે સાથે જ તેની ઉપર કહેલી રીતની ગતિશીલતા ઉપરાંત એક બીજો ધર્મ કે સ્વભાવ પદાર્થમાત્રમાં છે. સ્થિતિસ્થાપકતા અને ગતિશીલતાના ગુણધર્મોના પરિણામને લીધે જે ગોઠવણી થયાં કરે છે, તે પણ પદાર્થનો ગુણ જ છે અને તે પદાર્થનો સત્ત્વગુણ ગણાય. તેમાંથી નવા જ પ્રકારની વ્યવસ્થા કે પરિસ્થિતિ અથવા (આગળ જતાં) એવા અનુભવોની પરંપરા યોગ્ય જ્ઞાનયુક્ત વ્યવસ્થા ઉદ્ભવતી હોય છે. આ વિશે જો વધારે વિચાર કરીએ તો પ્રત્યેક ચીજ સતત પોતપોતાની સ્થિતિમાંથી સહજ મેળે નીકળવાને સતત પ્રયત્ન આદર્યા જ કરતી હોય છે. તે પણ પ્રકૃતિના સહજ સ્વભાવનું એક લક્ષણ જ થઈ પડેલું છે.

એવો સત્ત્વગુણ આપણા આધારમાં જીવતો મહત્ત્વપણે પ્રકટ્યા કરેલો હોય છે, તે વેળા તે આપણાં શરીર, મતિ, મન, પ્રાણ એ ચારમાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યા કરે છે. એથી કરીને આપણાં કરણોમાં સમતા, શાંતિ, આનંદ, પ્રેમ બસ એમ છતાં થતાં તો ઊભરાયાં જ કરે છે. સત્ત્વગુણનું બળ જામતાં જામતાં એક એવી દશા આપણી પ્રકટતી હોય છે, કે જેમાંથી જ્ઞાનની દશાનો અભ્યુદય થતો આપણે અનુભવી શકતાં હોઈએ છીએ. સાત્ત્વિક ગુણ પ્રકટતાં સાધનાના ભાવનો વિકાસ સહજપણે થયા કરતો રહે છે. અહંતાશૂન્ય દશાને પામતા જવાનો જ્ઞાનપૂર્વકનો અનુભવ આપણને થતો રહે છે.

સત્ત્વગુણ - સાત્ત્વિક જ્ઞાન

સ્વભાવ વિશ્વનો છે શો ! વસ્તુઓની વિવિધતા એવી વિવિધતામાંયે પાર્થક્ય મહીં સર્વદા વિભક્ત વસ્તુઓમાં જે એકત્વભાવના હૃદે અપૃથક્ત્વ તણો પાછો સત્તાનો, અવિભક્ત જે અનુભવાય જે રીતે, તેને સાત્ત્વિક જાણજે. ૧-૩

સાત્ત્વિક-જ્ઞાનથી માત્ર જે તે વિભક્ત વસ્તુમાં છે અવિભક્ત જે સત્ય, તેનું દર્શન થાય ત્યાં. ૪

- અનેક એકબીજાથી વસ્તુઓ ભિન્ન ભિન્ન ત્યાં
અખંડ એકના ભાવનું તત્ત્વ સમજાય ત્યાં. ૫
- ભેદો અનેકમાં કેવા સત્તાના જે અભિન્ન છે,
અનુભવ થતો જેથી જ્ઞાન, સાત્ત્વિક તે ખરે. ૬
- પરસ્પર અનેકે શી લહરીઓ સમુદ્રમાં !
એક જ જળ છે કેવું ભરેલું ભરપૂર ત્યાં ! ૭
- પ્રત્યેક લહરી કેવી એકબીજાથી ભિન્ન !
છતાંયે તેમનામાં તો સત્તા શી જળ એક છે ! ૮
- વિભિન્ન લહરીઓમાં જળરૂપે અભેદ જે,
સત્તારૂપી રહ્યું જ્ઞાન, તેને સાત્ત્વિક જાણજે. ૯
- સુવર્ણનાં ઘરેણાં સૌ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં
સત્તારૂપે છતાં સોનું એકનું એક હોય ત્યાં,
ભિન્ન ભિન્ન ભલે લાગે છતાં તેમાંય એકને
પારખી, તે પ્રમાણે લૂહે, જ્ઞાની સાત્ત્વિક જાણજે. ૧૦-૧૧
- એક જ માટીમાંથી તો અનેક વસ્તુ શી બને,
વસ્તુ પ્રત્યેકનું પાછું અસ્તિત્વ ભિન્ન ભિન્ન છે. ૧૨
- છતાં વસ્તુ બધી માંહે સત્તા માટીની એક છે,
'એકત્વ જે અનેકોમાં જોવું' સાત્ત્વિક જ્ઞાન તે. ૧૩
- કપાસમાંથી કંતાયે અનેકવિધ સૂતર,
વણાયાં કપડાં તેથી અનેકવિધનાં જગ;
કેવી વિવિધતા વસ્ત્રે છતાં કપાસરૂપી છે !
જે એકરૂપ સત્તા તે, સાત્ત્વિક જ્ઞાન જાણજે. ૧૪-૧૫
- બધાં માનવ પ્રાણી સૌ કીટ, પક્ષી, પશુ જગે,
છે પરસ્પર શાં ભિન્ન અખંડ જીવ-તત્ત્વ તે. ૧૬
- બધાંનામાં રહેલું છે સૌ તે તત્ત્વથી જીવે,
જીવનું એવું એકત્વ, જ્ઞાન સાત્ત્વિક છે ખરે. ૧૭

- વિવિધ પ્રાણીઓમાં જે જીવનની સમાનતા જોઈ વર્તવું તેવું તે, સાત્ત્વિક જ્ઞાન દિલમાં. ૧૮
- સંપૂર્ણ વિશ્વની ભિન્ન સૌ વસ્તુઓ તણી પૃથક્ સત્તામાં એવી, આત્માનો, શો અવિભક્ત ભાવ જે જેથી જણાય, એવું તે સાચું સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે. ૧૯
- સાત્ત્વિક જ્ઞાનનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજવો ઘટે, અહીંયા 'જ્ઞાન'નો અર્થ નિષ્ઠા બૌદ્ધિક જાણજે. ૨૦
- જે અનુભવ પ્રત્યક્ષ આધારે થાય છે હૃદે, બધાંયે કરણોમાં શો તે પ્રસરી અનુભવે ! ૨૧
- સાત્ત્વિક જ્ઞાનનો અર્થ સમજ તે પ્રકારમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો છે, છે શ્રદ્ધા જાગી મૂળમાં. ૨૨
- જેમાં તેમાં બધે એક તે વિના કેં બીજું ન છે, એવો બૌદ્ધિક વિશ્વાસ બેઠેલો છે જ એહને. ૨૩
- તે સમજણ હૈયામાં સંપૂર્ણ ઊતરી જઈ, ચસી તેથી શકે ના તે કેમયે કરતાં કદી. ૨૪
- સાત્ત્વિક જ્ઞાનમાં પૂર્ણ અનુભવ થયો ન છે, કિંતુ તેમાંથી પામે જે તે અનુભવ ઈષ્ટ છે. ૨૫
- ગુણ ને શક્તિ સાત્ત્વિક જ્ઞાનમાં વધતાં જતાં, ભાવ તેમાંથી જન્મીને અખંડાકાર તે થતાં, ૨૬
- ચેતનાનો હૃદે ઊંડો શો અનુભવ તે સમે સાત્ત્વિક જ્ઞાનવાળાને ધીરે ધીરે થતો જશે. ૨૭
- સાત્ત્વિક જ્ઞાન જે તેમાં પરોક્ષ જાણવાનું તો અનુભવ નથી સત્ત્વે, ચેતને અપરોક્ષનો. ૨૮
- અનુભવ-દશા પહેલાં સાત્ત્વિક જ્ઞાન-ભૂમિકા થયા વિના જ સંપૂર્ણ ના અનુભવ થાય છે. ૨૯

સાત્ત્વિક જ્ઞાન-ભૂમિકા તેથી તો અનિવાર્ય ત્યાં !
 શાંતિ, પ્રસન્નતાની શી ભૂમિકા એની થાય ત્યાં ! ૩૦
 એમાં અખંડતા જાગ્યે, ભાવની ગાઢતા થતાં,
 પ્રાદુર્ભાવ થતો કેવો ! ચેતનાનો હૃદયે તદા. ૩૧

સત્ત્વગુણ શરણાગતિનાં લક્ષણો

ઈન્દ્રિયો, કરણો કેરા પ્રકૃતિમાં સ્વભાવના
 બધાય ગુણધર્મો જે સત્ત્વમાં બદલાય ના. ૩૨
 ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના પ્રકૃતિગુણ, સત્ત્વમાં
 ગુણધર્મો ઠરેલી રહે, છે ઉધમાત ના કશા. ૩૩

સમત્ત્વ

અહિંસા, સત્ય, ધૈર્ય શાંતિપૂર્ણ પ્રસન્નતા,
 કશાથી તે ઘવાયે ના, સત્ત્વ તે જાણ તું તદા. ૩૪
 ‘શી અભ્યાસમાં પૂર્ણ, વૈરાગ્ય પૂર્ણ જીવન,
 મંડાયેલી શી એકાગ્ર ને જેની દષ્ટિ કેન્દ્રિત
 પોતાનામાં જ તે રહે છે, એકધારો જીવંત જે,
 ધ્યેયાકારે જ સંપૂર્ણ અખંડ’, સત્ત્વ જાણ તે. ૩૫-૩૬
 કોઈ પણ અવસ્થામાં જેને વિષાદ થાય ના,
 ‘કશાથી ભય ઉત્પન્ન થતો ના’ સત્ત્વ જાણ ત્યાં.
 બુદ્ધિ, ધૃતિ, કરુણા શાં મેધા, નિર્દભતા, ક્ષમા !
 જીવન નિઃસ્પૃહતાયુક્ત, જેનાં સૌ કર્મ યજ્ઞ છે,
 વિનય, ધર્મનો ભાવ જેમાં, સત્ત્વગુણી જ તે. ૩૭-૩૮
 શમદમાદિ સૌ ગુણો ખીલેલા છે ખરેખર,
 અધ્યાય સોળમાંના સૌ સત્ત્વે ગુણો ખીલેલ શા ! ૩૯
 પૂર્ણબહાર જે શા ગુણો પૂર્ણતામાં ખરેખરા !
 જીવંત જીવને કેવા ફાલેલા છે બધે તદા. ૪૦

છતાં

- છતાંય જીવને એને અનુભવ થયેલ ના,
કેમ કે તે ગુણાતીત સંપૂર્ણ છે થયેલ ના. ૪૧
- અનુભવની કક્ષાની પાસે નજીક છેક તે,
કિંતુ સત્વનો ગુણ કૂદવો દોહ્યલો પથે. ૪૨
- શાતા, પ્રસન્નતા, શાંતિ કેવાં મઘમઘી રહ્યાં !
આવું હોવા છતાં પાછું, સાક્ષીત્વ ઊગ્યું છે જ ના. ૪૩
- સત્વના ગુણવાળો જે રાચે ફંદે ગુણો તણા,
'ગુણોથી તે જુદો ના શો !' તે અનુભવ ના કદા. ૪૪
- ગુણોથી શું ગુણોમાં તે આનંદે રાચવું ગમે,
શા તરબોળ ને લીન ! શા એકાકાર તે ગુણે ! ૪૫
- જીવને હોય છે પૂર્ણ એકાકાર અનુભવી,
છતાં પાછો જ તેથી રહે, જુદો કેવો તર્યા કરી !
એવું સાક્ષીત્વ સત્વે તો ઊગી તે શક્તું નથી,
સત્વના ગુણ પામેલા તેથી અનુભવી નથી. ૪૬-૪૭

સ્થિતિ

- જેને ઉમંગ, ઉત્સાહ, ખંત, ઉદ્યમ કર્મમાં
ધ્યેયને સાધવામાં છે જેને શી એકતાનતા ! ૪૮
- શો નિર્ણય પરિપૂર્ણ થવા નિત્ય મરી મથે,
જીવને ખંતીલા એવા, અંતે ફતેહ મેળવે. ૪૯
- જીવને પાર વિનાનાં મુશ્કેલી, વિઘ્ન આપદા,
તેને ઓળંગવા શૂરા ઉમંગે શો થતો ફના ! ૫૦
- પોતે જોવું જ પોતાનું, ઊંડામાં ઊંડું ખોજવું,
રૂહે મશગૂલ પોતામાં સત્યને પૂર્ણ પામવું. ૫૧
- એવા માનવી કેવા તે નશામાં ચક્ર્યૂર છે !
એકતાનપણું એને વરેલું ભરપૂર છે ! ૫૨

જીવન-ઘડવૈયા તે થાક્યા વિના મથ્યા કરે,
 પૂર્ણતા મેળવી પોતે, ધન્ય કેવા થયા કરે ! ૫૩

ધારેલું પાર પાડે તે, તત્પરતા વરેલ છે;
 સદાયે મસ્ત શા ઘૂમે ધ્યેયને વરવા હૃદે ! ૫૪

બેસી રહે નવરા ના તે, આરપાર થવા મથે;
 એકલા માત્ર પોતામાં એકતાન રહ્યાં કરે. ૫૫

આમ કે તેમ ના જુએ નાકની દાંડી સામને
 એકધારી ટશે કેવા ધ્યેયે મસ્તાન દિલ છે ! ૫૬

ધૈર્ય, નિશ્ચિંતતા, શાંતિ પૂર્ણ પ્રસન્નતા હૃદે,
 જ્ઞાન સાત્ત્વિક તે જાણો, હૈયે આનંદ પૂર્ણ છે. ૫૭

શાતા જીવનમાં જેને નીરવતા વરેલી છે,
 જ્ઞાની સાત્ત્વિક તે જેને શોક-હર્ષ સમાન છે. ૫૮

પ્રાપ્ત જે કર્મને યજ્ઞ-ભાવે આચરીને પદે,
 પાછું સમર્પી સૌ દે છે, તેને સાત્ત્વિક જાણજે. ૫૯

ભાંજગડ કશી વાતે જેને મુદ્દલ થાય ના,
 શાંત રીતે વિચારી સૌ ઉકેલ તે કરે કર્યા. ૬૦

ગભરાટ ન કેં થાય, સ્વસ્થતા શી અખંડ છે !
 પોતે પોતામહીં રાચી અંતરે મશગૂલ છે. ૬૧

જેનો એકાગ્રતા ભાવ કશાથી ના ઘવાય છે,
 કર્મે, જે કર્મનો હેતુ, કર્મનો ભાવ, નિત્ય છે. ૬૨

ચેતનમાં ઊર્ધ્વાકરણ થાય ત્યારે રજસની પ્રવૃત્તિ - જે એનું ધ્યેય છે એ, બહુ સતત થયા કરે, અટકે નહિ. અખંડતા પ્રગટાવવામાં રજસ બહુ મોટું કામ કરે છે અને જ્યારે તમસ શું કરે છે ? તમસ એ કોઈ જાતનો જીવપણાનો પ્રમાદ વગેરે ભાવ ત્યાં આગળ રહેતો નથી. તે વખતે ત્યાં આગળ સ્થિરતા પ્રગટાવવામાં - ત્યાં ટકાવી રાખવા તમસ ભાગ ભજવે. ચેતનપણામાં સ્થિરતા પ્રગટાવવામાં, અને એની એક જ સ્થિતિમાં ટકાવી રાખવા માટે તમસ ભાગ ભજવે છે.

જ્ઞાનપૂર્વકની ચેતનાની દશાની વ્યવસ્થિતિ તે સત્ત્વનું લક્ષણ છે. તેમાં સમતા છે, એકની એક સ્થિતિ છે, પરંતુ ચેતન છે, જડતા નથી.

તામસ અને રજોગુણ

તામસની ભૂમિકા પર રજોગુણ કામ કરતો હોય ને રજોગુણની ભૂમિકા પર તામસ કામ કરતું હોય એ બંનેનાં પરિણામ જુદાં જુદાં હોય. તામસની સાથે રજોગુણ હોય તો વારંવાર ઉધામા કરાવડાવે, ઊઠવાનું કરાવડાવે. પણ પાછા ઠેરના ઠેર તે રખાવે; અને રજસની ભૂમિકા પર તામસનો ગુણ હોય તો પ્રયત્ન થતો રહે, પણ તેમાં મંદતા, નિરુત્સાહ હોય અને મહત્વાકાંક્ષાને સારુ જે ઉત્સાહ રેડાયાં કરે તેનું વારંવાર ભંગાણ થયાં કરે. પ્રયત્ન કરવા છતાં તે ચઢે ને પડે. સાધકને માટે તો સાત્ત્વિક ભૂમિકા પર રજોગુણ હોય તો તે ઉત્તમ. પરંતુ આપણે જે કરવા ધારીએ છીએ તે ગમે તેટલું અધરું હોય તોય શું થઈ ગયું ? જે કરવાનું છે તે કર્યા કરીએ. પાછું પડાય છે કે આગળ જવાય છે તેને વધારે મહત્ત્વ ન દઈએ અને જે કર્યા કરવાનું છે, તેને જ વળગીને મંડ્યાં રહીએ તો એવી રીતે ભાવનાથી થયેલો પુરુષાર્થ પ્રકૃતિના ગુણની ભૂમિકાને પણ બદલાવી શકે છે.

તમોગુણને લીધે આળસ, જડતા, પ્રમાદ, નિર્બળતા, અશ્રદ્ધા, શિથિલતા, અશક્તિ, પડ્યાં રહ્યાં કરવું, કંઈ પણ કામમાં ઉમંગ ન હોવો, બેળે બેળે જે તે બધું થયાં કરે, ગળિયા બળદના જેવી દશા હોય. આ પ્રકારનું તામસ નડતરરૂપ છે એમ ઘણા માને છે, પણ એનાં કરતાં રજસ વધારે અડચણ કરનાર હોય છે. એનો અર્થ એવો નથી કે તામસ ગુણવાળો જીવ રજસવાળા કરતાં ચઢી જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે રજસમાં જે અહ્મનો પ્રકાર છે તે જબરદસ્ત વેગવાળો છે, અને તેથી એવા સાધકે વધારેમાં વધારે ચેતનયુક્ત જાગૃતિ રાખીને નમ્ર થવાને સજાગ રહ્યાં કરવું.

ઉપસંહાર

ત્રણેય ગુણો રહેલા છે પ્રત્યેકના જ જીવને,
પોતે ખોળવું પોતામાં કયો ગુણ વિશિષ્ટ છે ? ૧

તમસૂમાંથી કદી સત્ત્વે પ્રવેશી તો શકાય છે,
 તમસૂમાંથી શું ઓચિંતુ સત્ત્વગુણે જવાય છે ! ૨
 ને રજસૂમાંથી તો કિંતુ સત્ત્વે પ્રવેશ ના મળે,
 રજસૂ પ્રવૃત્તિ તો એકની એક ના કર્યા જશે. ૩
 અનેક કર્મમાં પોતે પેસી ધાંધલ આચરે,
 ‘ધાંધલ તે કરે’ એવું એને ના જ્ઞાન હોય છે. ૪
 જે તમસૂ ગુણવાળો છે સાધને સ્મરણાદિના
 એકધારો ટકે પોતે જળવાઈ, ધીમે છતાં.
 ભલે એમાં ન ઉત્સાહ, જોશ વેગ પૂરાં ન હો
 ‘પૂંછડું પકડેલું તે’ તેવો મૂકી ન દે પથે. ૫-૬
 ભલે કરે ધીમે ધીમે હાથ લીધેલ કર્મ તે,
 ખંત, ઉત્સાહ છો મોળાં કિંતુ પકડી રાખશે. ૭
 પકડી રાખવા કેરી એને સભાનતા ન છે,
 કિંતુ સ્વભાવને લીધે કર્મને વળગી રહે. ૮
 ખંત, ઉદ્યમ ને ધૈર્ય, સાહસ, હિંમતે હ્રદે,
 તેને સંપૂર્ણ છો ના હો, ભલે ધીમે ધીમે ખપે. ૯
 તીવ્ર જેટલું તે હોય રાજસયુક્ત જીવને,
 જોશ તામસવાળાને એવું ખાસ ન હોય છે. ૧૦
 અનેકાનેક કર્મોમાં ઘસમસ્યો રહ્યાં કરે,
 એક પૂરું થયું ના હો, બીજે ત્યાં દોડવા ચહે. ૧૧
 વળી ધમાલ ને એનાં ધાંધલ ભારી હોય છે,
 જ્યારે તામસવાળાને તેવું ક્યાંય કશું ન છે. ૧૨
 કાયબાની ગતિ જેમ તામસ તે ભલે દડે,
 ગમે જ્યાં ત્યાં જવા એને જાગે ઉત્કટતા ન તે. ૧૩
 નજીવો સ્થિર શો પોતે તામસયુક્ત જીવ તે !
 દોડંદોડી નથી એને રાજસ જેવી ક્યાંય તે. ૧૪

- નર્યા વિચાર વિચાર રજસૂને શાં ચગ્યાં કરે !
 ક્યાંનો ક્યાંય ઊડે કેવો ! ચોંટવા જાય કેંકને. ૧૫
- ફળીભૂત થયું જ્યાં ના એક; ત્યાં પકડે બીજું,
 ફેરફારડી શી એવી રજસૂની; કેવું કૂદવું ! ૧૬
- તમસનું તેથી તો કેવું ઊલટું છે બધી રીતે,
 થોડુંક વળગી રહેવા તમસૂને શક્યતા પથે. ૧૭
- વળગી જેટલું રહે છે તમસૂ, જેટલું રાજસ
 કદી તેવી રીતે પાછું શકે ના વળગી પથ. ૧૮
- ઠરીને ઠામ ક્યાંયે ના ઠેકાણે એક બેસી રહે,
 કૂદકા મારવા કેવા રજસૂને ગમતા હૃદે ! ૧૯
- ઉદ્ભવાવે જ તે પ્રશ્ન કોયડા શા નવા નવા !
 પોતે ગૂંચાય; બીજાને નાંખે ગૂંચવી તે સદા. ૨૦
- તમસૂને તેવું ત્યારે ના, ચકલી-ફેડકા સમું
 એનું તે ચાલવાનું છે, રજસૂથી સ્થિર કેં ખરું. ૨૧
- સ્વભાવ રજસૂનો ભારે કેવો ચંચળ હોય છે !
 દષ્ટિ દોડાવવાની શી જ્યાં ત્યાં એને જ ટેવ છે ! ૨૨
- જ્યારે તમસનું ના એવું ઠંડોગાર સ્વભાવ છે;
 એનામાં શક્યતા તેથી રહેવા વળગી સહેજયે. ૨૩
- નિશ્ચયે જીવ એવો જે આજ કે કાલ જીવને
 સત્ત્વગુણી થવાનો છે, નિશ્ચયે જાણવું હૃદે. ૨૪

॥ ॐ:ॐ ॥

विभाग-२

आद्य साधना

अं३-१

आद्य साधना परिचय

क्रम	विषय	पृष्ठ
०३	मानवज्जवननी वास्तविकता	६२
०४	आद्य साधना अटले शुं ?	७४
०५	आद्य साधनानो हेतु	८०
०६	आद्य साधनामां उपयोगी गुणो	१०४
०७	आद्य साधनानो पायो	११३

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૩

માનવજીવનની વાસ્તવિકતા

- વિસંવાદ દેખાય છે ખરો, પરંતુ સુમેળ કે સંવાદ - એ જ સારાયે સંસારનો પાયો છે. સંવાદ કે સુમેળ વિના આ વિશ્વ એક પણ વાર પણ ના ટકી શકે.
- માનવીમાં પ્રભુપણું રહેલું જ છે, પરંતુ એ પ્રભુપણાની શક્તિનો પટ મન, ઈન્દ્રિયો, કરણો વગેરેના પડેલા સ્વભાવના પ્રવાહમાં વહા કરે છે.
- જેને જેને આપણે પોતાનું માનીએ છીએ, જે જે સંસારવ્યવહાર કે પ્રવૃત્તિની દુનિયા આપણને આપણી લાગ્યા કરે છે, તે તે બધાંનાં મૂળ આપણામાં જ રહેલાં છે. જે જે કંઈ છે કે થતું રહે છે, તે તે બધું જ આપણી પોતાની જ અભિવ્યક્તિ છે. એટલે તેમાં કોણ કોનો દોષ જોઈ શકે ? હોય તો પોતાનો જ છે. બીજાંને ત્યાં કશું લાગતું વળગતું નથી.
- જે જે મળેલું છે, મળે છે કે મળ્યા કરશે, તે તે બધું યથાર્થ છે અને એની ભૂમિકા આપણા પોતાનામાં જ છે. કાંઈ કશું પણ બહારથી આવી શકતું નથી, આવવાની શક્યતા જ નથી.
- સર્વ કોઈની સાથે સુમેળ ને સુસંવાદ પ્રગટાવવાનો આપણો પ્રથમ ધર્મ છે.
- જે જે માનવીને એ સુસંવાદને અનુભવવો છે, ઓળખવો છે, તેણે એના પોતાના જીવનમાં પહેલાં તો એ સુસંવાદને પ્રગટાવવો જોઈશે. 'જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ' એમ કહેલું છે. જેના જીવનમાં એવી સુસંવાદની આંતરિક ચેતનપૂર્વકના સુસંવાદની દૃષ્ટિ પ્રગટેલી છે, એવો જીવ સમાજના કે કુદરતના હાર્દમાં પ્રગૂઢ રહેલા સુસંવાદને પારખી શકે.
- ચેતન અણુઅણુમાં વ્યાપેલું છે, અને એ વિસંવાદ ને સંવાદ બંનેમાં રહેલું છે એવો અનુભવ ખૂબ આગળ જતાં શ્રેયાર્થીને થાય છે પણ ખરો. એટલે આપણે જો ચેતનનો અનુભવ કરવો હોય તો વિસંવાદમાં સંવાદની દૃષ્ટિને હૃદયમાં જીવતી રાખીને આપણે વર્તવાનું રહે છે. સાધનામાં આપણું દૃષ્ટિબિંદુ પાક્યું છે કે કેમ એનું મોટામાં મોટું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ વિસંવાદમાં સંવાદની દૃષ્ટિ રહે છે કે કેમ તે છે.

જીવન ક્યાં છે ?

જીવન શું છે ? જીવન ક્યાં છે ? જીવન શેમાં જણાવો કો ?

જીવનને ક્યાં જઈ શોધું ? જીવનપથને બતાવો કો.

રહેવા રાજમંદિર ને હવા ખાવા બગીચા હો,
 વિમાને વ્યોમમાં વિહરો છતાં જીવન નથી ત્યાંયે.
 મળે સુખ સ્વર્ગનાં છોને અને દેવો પવન નાંખે,
 મળે સામ્રાજ્ય છો જગનું છતાં જીવન નથી ત્યાંયે.
 ભલેને પુત્ર પરિવારે ભરેલા હો સ્વજનથી ને,
 ઉપાડે બોલ તમ સહુ કો છતાં જીવન નથી ત્યાંયે.
 તમારી કીર્તિની ગાથા ગવાયે વિશ્વ સારામાં,
 બધે તમ હાક છો વાગે છતાં જીવન નથી ત્યાંયે.
 મળેલાં સાધનો શક્તિ પ્રભુને કાજ જે ખર્ચે,
 પ્રભુ માટે મરે જીવે, જીવન તે એકલો પામે.

બધું સંલગ્ન જે તે છે

સમગ્રતા જીવનમાં છે, સતત અખંડતાયે છે,
 જીવનમાં આ, જીવંતી તે હજી સળંગતાયે છે.
 જીવન આ તેથી વિખૂટું અગાઉનાં જીવનથી તે,
 કદી તે એકલું છૂટું થઈ શકવાનું કંઈ ના તે.
 બધુંયે એકમાંથી છે, વળી તે શૂન્યમાંથી છે;
 બધાં સર્જન વિશે એક હૃદયથી સંકળાયું છે.
 છતાં છૂપો વળી ગૂઢ ન દેખાયે જ ક્યાંયે તે,
 અનુભવમાં જ પ્રત્યક્ષ છતાં પોતે છતો શો છે !
 અખંડે તેથી જે તે સૌ કશું ના છિન્નભિન્ન જ છે,
 પરસ્પરથી પરસ્પરમાં બધું સંલગ્ન છે જે તે.

જીવન

કેવું અનેકતાઓથી ભર્યું ભર્યું અનંત જે,
 એક બીજાંથીયે કેવું વિરોધાભાસી જીવને
 જીવન એ નથી અંશ, જીવન તો સમગ્ર છે,
 જે તે કેં સર્વનોયે તો ભલો સ્વીકાર જીવને.

જેમાં તેમાં બધાંમાંયે કેવી છે પરિપૂર્ણતા !
 વિલય સર્વનો તોયે થયો છે શો સમગ્રમાં !
 જેનો તે છેદ વિચ્છેદ કશાથીયે થતો નથી,
 સમગ્રતાનું સંગીત સંભળાયાં કરે મહીં.
 જીવને એક આયામ કદી સંભવતો ન તે,
 પૂર્ણતાથી ભર્યું તોયે આયામોવાળું કેવું છે !

જીવન કશાથી અળગું નથી. તે તો જે જે મળે છે, મળેલું છે અને મળ્યા કરશે, તે તે સાથે એકભાવે ભળેલું જ છે. એનાથી કોઈ નોખું થઈ શકતું જ નથી. મીઠામાંથી ખારાપણું જેમ દૂર કરી શકાતું નથી, અને કશામાંથી ધારો કે તેમ થાય તો તે મીઠું નથી રહી શકતું, તેમ જીવન પણ કશાથી અલગપણે નોખું રહી શકતું નથી. જે એને બેળેબેળે નોખું કરવા જાય છે, તે જીવનની યોગ્ય અભિવ્યક્તિ કરી શકતા નથી. જીવન બધાંથી નોખું હોત, તો બધામાં, બધાંથી અને બધાં વડે જે જીવન સર્જતું લાગે છે, તેવી પરિસ્થિતિ અને તેવી વસ્તુસ્થિતિ ના હોત. જે જે કંઈ છે, તે તે તેના યથાસ્થાને યથાયોગ્યપણે છે અને તે તે જે બધું મળેલું છે, મળે છે અને મળ્યા કરશે, તે તે બધું જ્ઞાનની અનુભૂતિ માટે સાધન તરીકે મળેલું હોય છે. માનવીને જે જે મળેલું છે કે મળે છે કે મળ્યા કરતું હોય છે, એનો જો તે જ્ઞાનપૂર્વક ચેતનાયુક્ત જાગૃતિ રાખીને સાધન તરીકે જ ઉપયોગ કરે, તો જે જે બધું મળેલું છે તેમાં એને કોઈ ઓર પ્રકારનો જીવનની કૃતકૃત્યતાનો આનંદ-રસ પડે. જ્ઞાનપૂર્વક જ્ઞાનની એકમાત્ર અનુભૂતિને માટે જ હૃદયમાં હૃદયથી જીવતોજાગતો ચેતનાપૂર્વકનો ખ્યાલ અને તેનું પૂરેપૂરું ભાન રાખીને જે તે સર્વનો સાધન તરીકે જ ઉપયોગ કર્યા કરવાનું બનતું હોય, તો જે તે સકળમાં છૂપું રહેલું ચેતન અને તેનાથી થતી રહેલી સર્વ કર્મ પરંપરા એ બધાંનો તાદૃશ્ય અનુભવ જીવને ત્યારે કોઈ નવા જ પ્રકારનો થાય છે.

માનવીના મનનો વ્યવહાર જે તે સાથે થતો હોય છે, એમાં મૂળગત હેતુ તો જ્ઞાન મેળવવાનો જ હોય છે. પછી તે જ્ઞાન કઈ ભૂમિકાનું હોય છે, તે એક જુદી વાત છે, પણ મન તથા કરણો, તે જ્યાં જ્યાં સ્પર્શે છે, ત્યાં ત્યાં જ્ઞાનના અનુભવ અર્થે જ તેવો તેવો એનો

સ્પર્શ થતો હોય છે. તેથી, મન અને એનાં કરણો, ઈન્દ્રિયો વગેરે તેમના તેમના સ્થાને યોગ્ય છે. જ્ઞાન માપવા માટેનાં તે તે મહત્વનાં અને જરૂરનાં યોગ્ય સાધનો છે. એમના વિના ચલાવી શકાય તેમ નથી. તેથી જ તે તે, તે હેતુના ફલિતાર્થ માટે મળેલાં છે. કિંતુ માનવી એને એકમાત્ર તેવા જ્ઞાનભાન સાથે સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યા કરવાનું રાખતો હોતો નથી. બાળકને જેમ લડાવ્યા કર્યું હોય તો તે સ્વચ્છંદી બની જાય છે અને એ કહ્યું ગણકારતું નથી, તેવી રીતે આપણાં મન, ઈન્દ્રિયો વગેરે કરણોનું છે.

જે જે મળેલું છે, મળે છે કે મળ્યા કરશે, તે તે બધું યથાર્થ છે અને એની ભૂમિકા આપણા પોતાનામાં જ છે. કાંઈ કશું પણ બહારથી આવી શકતું નથી, આવવાની શક્યતા જ નથી. જેને જેને આપણે પોતાનું માનીએ છીએ, જે જે સંસારવ્યવહાર કે પ્રવૃત્તિની દુનિયા આપણને આપણી લાગ્યા કરે છે, તે તે બધાંનાં મૂળ આપણામાં જ રહેલાં છે. જે જે કંઈ છે કે થતું રહે છે, તે તે બધું જ આપણી પોતાની જ અભિવ્યક્તિ છે. એટલે તેમાં કોણ કોનો દોષ જોઈ શકે ? હોય તો પોતાનો જ છે. બીજાંને ત્યાં કશું લાગતું વળગતું નથી. તેથી જ માનવી જે જે મળેલું છે એનો એકમાત્ર જ્ઞાનની અનુભૂતિ માટે સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાનું જીવતું ભાન રાખે, તો માનવીમાં માનવીપણાનું સાચું ભાન પ્રગટતાં વાર લાગે નહિ.

માનવીમાં પ્રભુપણું રહેલું જ છે, પરંતુ એ પ્રભુપણાની શક્તિનો પટ મન, ઈન્દ્રિયો, કરણો વગેરેના પડેલા સ્વભાવના પ્રવાહમાં વઘ્યા કરે છે. આપણે કમાયાં, આપણે પ્રત્યેક કર્મ કરીએ છીએ, આપણે સંસાર ઉપજાવ્યો, તે તે બધું આપણાં મન, ઈન્દ્રિયો, કરણો દ્વારા માનવીમાં રહેલા પ્રભુપણાના ચેતનને તે તે રીતે આપણે વ્યક્ત કર્યું છે. એનું એ જ પ્રભુપણાનું ચેતન કોઈ માનવી વળી બીજી રીતે પણ વ્યક્ત કરી શકતો હોય છે. પોતાનામાંનું ચેતન માનવી જેવા પ્રકારના મનથી વ્યક્ત કરે છે, એવા પ્રકારમાં જ તે ભરાઈ પડે છે. બલકે તેવો આકાર જ તે લેતું હોય છે. તેથી તો તે તેમાં ને તેમાં ભરાઈ પડેલો રહ્યા કરે છે. માનવીના મનથી અતિરિક્તપણે પણ જીવતા ચેતનને ઉદ્ભવવાને એનામાં ચેતના જાગી શકતી હોય છે. બાકી તો જ્યાં ત્યાં બધે જ ચેતન

જ વ્યક્ત થયા કરતું અનુભૂતિમાં આવે છે. મનુષ્યમાત્ર એને પોતાના અહમ્ વડે કરીને પોતાનું સર્જન માને છે. જે જે સર્જન થતું લાગે છે, તે તે બધાનું અસ્તિત્વ આપણામાં મૂળ બીજરૂપે હતું. તેથી, તે તે બધું તે તે રીતે સર્જન થતું અનુભવમાં (તે તે કક્ષાના વિષયમાં) આવતું જતું હોય છે.

જીવનની સમગ્રતા અને સળંગતા

જીવન વિચ્છિન્ન ના ક્યાંયે

બધી શી સમગ્રતા જીવન તણી તે એકતારે છે !
હરિથી સંકળાયેલી, કશું જુદું બીજું ના છે.

જીવન જુદાં જુદાં લાગે પરસ્પરથી ન સંબંધ,
છતાં ત્યાંયે પરસ્પરમાં પરસ્પરથી જ છે મેળ.

જીવન વીતેલની છાયા પડેલી આ જીવન વિશે
નજર જેની ખૂંપેલી છે, પડે સમજણ ખરી તેને.

અનેકે જન્મજન્માંતર જીવન સંધાયેલું છે તે,
સમગ્રે તાંતણે એક જ; જીવન વિચ્છિન્ન ના ક્યાંયે.

જીવનમાં કંઈ કંઈ ઘટનાઓ બને છે. એ ઘટનાઓ પછી ભૂતકાળની હોય કે વર્તમાનની હોય પણ તે જીવનની સાથે સળંગપણે સંકળાયેલી છે. સળંગ અને સમગ્ર જીવનની સાથે તે તે ઘટનાનો આંકડો જોડાયેલો છે. જ્યારે આપણે બધાં તે તે ઘટનાને એક સ્વતંત્ર એકમ તરીકે લઈને સમગ્ર જીવનની સળંગતાથી નોખી પાડીને વિચારીએ છીએ અને જોઈએ છીએ, ત્યારે તેમાં આપણે ભૂલથાપ ખાઈએ છીએ. સમગ્ર જીવનની સળંગતાનો ખ્યાલ પ્રત્યેક ઘટનામાં આપણા જેવા સામાન્ય જીવને કદી ઉદ્ભવતો નથી, તેમ જ આગળપાછળનો સંસાર ને તેનું વાતાવરણ એ પણ જીવનની સાથે જ સંકળાયેલા છે. તેનાથી નોખા પડવા જતાં કે થતાં જીવનની સળંગતાનો ભંગ થાય છે. જીવન તો એક અને સમગ્ર છે, અને એ રીતે જ જે તે કંઈ થયા કરે તેને આપણે સ્વીકારવું ઘટે. એમાંથી બોધપાઠ પણ લેવાનો રહે છે. એમાંથી શું શું નકારવાનું રહે છે, તે પણ શીખવાનું મળે છે. કેમ જીવવું, કેમ બોલવું,

કેમ વર્તવું, તેની પણ જાણ તેમાંથી મળે છે. જીવન એ કંઈ બંધિયાર પાણી નથી. એ તો વહેતું ગતિમાન ઝરણું છે. મૂળ અને મુખ બંને વચ્ચે સ્થળ અને કાળનું ઘણું અંતર હોવા છતાં જીવનના પ્રવાહની ગતિથી તે બંને એકમેકની સાથે જોડાયેલાં રહે છે. મૂળ અને મુખ બંને જુદાં દેખાતાં હોવા છતાં અને બંનેની દિશા જુદી જુદી હોવા છતાં અને બંનેનું તે તે સ્થિતિમાંનું કદ પણ જુદું જુદું હોવા છતાં જીવન તો તેનું તે જ રહે છે. માત્ર તેમાં ઘણા ઘણા વળાંકો અને સ્થિતિફેર થયા કરે છે, પણ તેથી કરીને તેની સળંગતા અને સમગ્રતા તૂટતી હોતી નથી. સાધકે જીવનની સળંગતા અને સમગ્રતાને પોતાની સકળ ઘટનાઓમાં જીવતી કરવાની રહે છે. આનું જો પૂરેપૂરું લક્ષ રહે તો કર્મ કે ઘટનાનાં નાનાં નાનાં ખાબોચિયાંમાં કદી ડૂબી ન મરીએ.

અનાદિ જીવનપરંપરાનો અંત કેવી રીતે ?

જીવનમાં પ્રસંગો બને છે તો તૂટક તૂટક પણ તે સર્વ પ્રસંગોને સાંકળી લેનારી એક જાતની સળંગતા ને સમગ્રતા તે તે પ્રસંગોના અંતરમાં રહેલી છે. અને તે ભાવિ તરફ દોરી જતી હોય છે, તે વાત નક્કી માનજે. કંઈ કશું એકલું નથી. જે તે બધાં સાથે સંકળાયેલું છે. જીવનમાંના પ્રસંગોનું મહત્ત્વ ઘણું ભારે છે. તેથી કરીને પ્રસંગોનું હાર્દ ખોળીને પ્રસંગને ગુરુરૂપે સમજવામાં ને ગણવામાં ને તે પ્રમાણે તેવી ભાવનાથી વર્તવામાં જીવનનું સાચું ઘડતર થવાનું છે, તે નક્કી માનજે. જીવન છિન્નભિન્ન નથી. અવિચ્છિન્નપણે એક છે. હાલના આપણા દેખાતા જીવનની પાછળ ને આગળ એક પરંપરા પણ છે. અને એ પરંપરા અનાદિ છે, તેમ છતાં તેનામાં ચેતન હોવાથી ચેતનનું જ્ઞાનભાન પ્રગટી જાય તો તે અંતવાળી પણ બની શકે. એટલે મુક્ત બનવું તે આપણા દિલની વાત છે. દિલની ઉત્કટ તમન્ના જાગ્રત થતાં તે આપણને સદાય તમન્નાના વિષયમાં પ્રેર્યા કરશે, માટે, તમન્ના જીવતીજાગતી રાખ્યા કરવી.

માનવજીવનમાં સંવાદ-વિસંવાદ

વિસંવાદ-સંઘર્ષણ

દુનિયાભરમાં મનુષ્યજાતિમાં, મનુષ્યમાં, મનુષ્યયોનિમાં ઘર્ષણ એ સ્વાભાવિક છે અને એ સ્વાભાવિકતા દરેક માણસ લઈ શકતો નથી. ને એમાં પછી એને દુઃખ લાગે છે, કલેશ થાય છે, ચિંતા થાય છે, ફિકર

થાય છે, અને સંઘર્ષણ થાય છે. પશુયોનિમાં, જળચરયોનિમાં એ બધાંમાં જે સંઘર્ષણ છે તે આપણે જોઈ શકતા નથી. આ જેવું વિવિધતાભર્યું એવું આપણે જે સમજી શકીએ છીએ એવું એ લોકો સમજી શકતા નથી. કારણ કે એવું એમનું મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, અહમ્ વગેરે ડેવલપ (વિકસેલાં) થયેલાં નથી. એટલે મૂઢતાથી અનુભવે છે. એટલો જ ફરક છે. આ પૃથ્વી ઉપર જેટલા જેટલા જીવલોક છે તે દરેકની અંદર સંઘર્ષણ તો રહેલું જ છે.

સંઘર્ષણની પાછળ ભગવાનને એમાં કંઈ લેવા-દેવા નથી. દા.ત. માણસો. આપણે તો માણસોની અંદર જે પ્રકૃતિના ગુણધર્મ રહેલા છે. સત્-અસત્, નીતિ-અનીતિ, પાપ-પુણ્ય, એ એકબીજાથી કોંટ્રાડિક્ટરી (પરસ્પર વિરોધી) છે એને લીધે જ ઘર્ષણ થાય છે. મનુષ્યના જીવનની રચના જ એવા પ્રકારની છે કે એની અંદર જે દ્વંદ્વ આવેલાં છે તે દ્વંદ્વને કારણે તેને ઘર્ષણ થયા જ કરે. તો કલેશે કે દ્વંદ્વો કેમ છે ? કેમ કે આ જેમ સત્-અસત્, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે તત્ત્વો સાથે ને સાથે છે. એક ચેતન અને ચેતનનું બીજું રૂપ પ્રકૃતિ-ચેતનમાંથી જ પ્રકૃતિ જન્મેલી છે. એમ સ્થૂળભાવ-સ્થૂળ-સ્થૂળમાંથી સ્થૂળમાં ચેતન વિશેષપણે અવતરે છે ત્યારે તે તે પ્રકારના ગુણધર્મ એને લાગે છે. ઝાડમાં ઊતરે તો ઝાડના ગુણધર્મ એને લાગ્યા. એવી રીતે એ પ્રકૃતિમાં ચેતન અવતર્યું. પ્રકૃતિરૂપ થઈ ગયું ત્યારે પ્રકૃતિના ગુણધર્મ એને લાગે. એટલે દ્વંદ્વ છે, એ દ્વંદ્વને કારણે સંઘર્ષણ એને આપમેળે થયા જ કરે છે. એનો કોઈ હેતુ નથી. હેતુ જો જોવા જઈએ તો વિકાસનો છે. સંઘર્ષણને લીધે જ માણસ ઘણું વિચારતો થાય પણ એ તો બહુ થોડા જીવો એવું કરી શકે છે. બાકી બીજા જીવો તો સંઘર્ષણને લીધે ચિંતા, ફિકર, એમાં જ રહ્યા કરે છે. પણ એનો ઉપાય શોધે નહિ. આ તો એમાંથી ઊતરીને, એના મૂળમાં ઊતરીને એના તત્ત્વને અનુભવવા માટેની તમન્ના, જિજ્ઞાસા કોઈકને જ થાય છે, કોઈકને જ, જવલ્લે જ, કોઈક સદ્ભાગી જીવને જ થાય છે.

સંવાદનો અનુભવ કરવા વિસંવાદની જરૂર

જીવનમાં જ્યાં ત્યાં વિસંવાદ ભરપૂર ભર્યો હોય એવું લાગ્યાં કરે છે. પરંતુ તે સાથે સંવાદ પણ જીવનના રોમેરોમમાં ભરેલો પડેલો છે

એવું જો આપણા ભાવમાં ઊગી જાય તો જીવનમાંના વિસંવાદને મહત્ત્વ જીવ આપતો અટકી જાય. સંવાદ જીવનના અણુએ અણુમાં વ્યાપી રહેલો છે ને તે પણ સહજપણે; જ્યારે વિસંવાદ વ્યાપી રહેલો છે ખરો પણ તેમ તેટલું સહજપણું હોતું નથી. વિસંવાદમાં ઘર્ષણ છે, જ્યારે સંવાદમાં ને સુમેળમાં આત્માનો વિકાસ રહેલો છે ને વિસંવાદની સ્થિતિમાં ને ગતિમાં તો જીવપણાની વૃદ્ધિ રહેલી છે. વિસંવાદની વચ્ચે જીવ શેની પસંદગી કરે છે એના પર જીવનના વિકાસનો આધાર રહેલો છે.

વિસંવાદના પ્રકાર પણ જુદા જુદા રહ્યા કરે છે. જીવની જીવપણાની ભૂમિકામાં જે વિસંવાદને ટાળવાને માટે માનવીના અંતરમાં સંપૂર્ણ સદ્ભાવના યજ્ઞની, જીવતી જ્વાળાઓ જ પ્રગટેલી હોતી નથી, તો તેવો વિસંવાદ ટાળવો એ જીવને માટે અઘરામાં અઘરું છે. વિસંવાદમાંથી જે ઘર્ષણ થાય છે તે ઘર્ષણ શાંતિ, પ્રસન્નતા, તાટસ્થ્ય, ધીરજ, સહનશીલતા વગેરે ગુણોને કદી પણ વિકસાવવાની તક લેવા દેતાં નથી; એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાં થઈ એવા પ્રકારની મનમાં ખેંચ ઉત્પન્ન થાય છે ને રહ્યાં કરે છે કે જેને લીધે ઉપલા ગુણોનું જોશ ને ગતિ બંને વધારે ને વધારે નરમ પડતાં જાય છે. સાધકના જીવનમાં વિસંવાદને પણ સ્થાન છે ને તે પણ તેનો સદ્ગુરુ-માર્ગદર્શક, ચેતાવનાર બની શકે છે. વિસંવાદ હોવાને લીધે તો પોતાના ધ્યેય પરત્વેની સાવચેતીયુક્ત અને સાવધાનીપૂર્વકની જાગૃતિ તેનામાં કેટલી પ્રગટેલી છે, તેનું તેને જીવતુંજાગતું ભાન પ્રગટ થાય છે. કસોટીમાં જે માનવી હિંમતપૂર્વક સામનો કરીને ટકાર ઊભો રહે છે, ટકી શકે છે તે ખરો મર્દ છે. કસોટીમાં જેનું નૂર ઝળકે છે ને વધારે તેજસ્વી બને છે તે જીવતો માનવી છે એમ ગણાય. સાધકના જીવનમાં વિસંવાદનું સ્થાન તેને તે વધારે બળવાન, હિંમતવાન, ધીરજવાન, સાહસિક, ઉદાત અને વિસ્તાર થતી જતી હોય તેવી વિશાળતાને તથા વિસંવાદની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પોતાનું વર્ચસ્વ શાંતિ, પ્રસન્નચિત્તા, સમતા, તટસ્થતા વગેરે ગુણો પરત્વેનું રહ્યાં કરે ને તે માટેના જીવતાજાગતા પ્રયત્નોમાં વિસંવાદના ગજગ્રાહના યુદ્ધમાંથી તે પ્રેરણા મેળવતો રહે તે માટે છે. સાધકના જીવનમાં અને એની સમજણની આંખને એ ખુલ્લી કરે છે. વિસંવાદ છે તો અંધકારમય અથડામણ, ને ગૂંચવાડાનો પ્રદેશ પણ એને ભેદીને પેલે પાર જોવાની દષ્ટિ-સુમેળ પરત્વેનો જીવતો ઝોક

જે માનવીનો હોય છે, તેની પાસે હોય છે. ચેતન અણુઅણુમાં વ્યાપેલું છે, અને એ વિસંવાદ ને સંવાદ બંનેમાં રહેલું છે એવો અનુભવ ખૂબ આગળ જતાં શ્રેયાર્થીને થાય છે પણ ખરો. એટલે આપણે જો ચેતનનો અનુભવ કરવો હોય તો વિસંવાદમાં સંવાદની દૃષ્ટિને હૃદયમાં જીવતી રાખીને આપણે વર્તવાનું રહે છે. સાધનામાં આપણું દૃષ્ટિબિંદુ પાક્યું છે કે કેમ એનું મોટામાં મોટું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ વિસંવાદમાં સંવાદની દૃષ્ટિ રહે છે કે કેમ તે છે.

ઊર્ધ્વ ભૂમિકા અને વિસંવાદ

જેમ જેમ સાધકની ઊર્ધ્વ ભૂમિકા થતી જાય છે તેમ તેમ જીવનમાંના વિસંવાદનું જોર ઘટતું જાય છે અને વિસંવાદ આવે છે તોય તેના પરત્વેનું મહત્ત્વ તો તદ્દન મોળું પડી જાય છે. વિસંવાદથી તેના મનમાં લગીરે પણ ખેંચ ઉત્પન્ન થતી નથી અને શાંતિ, પ્રસન્નતા, સમતા વગેરે ગુણો ધવાતા પણ નથી. આનાથી પણ ઊર્ધ્વ ભૂમિકામાં વિસંવાદનો પ્રકાર બદલાય છે ને તે જ્યારે વધારે સૂક્ષ્મ પ્રકારનો થતો જાય છે ત્યારે સાધકને તે કદીક બેફામ પણ બનાવી દે છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાં સ્વરૂપ કલ્પવા કે સમજવાં ઘણાં અઘરાં થઈ પડે છે અને તે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી ઓચિંતો હુમલો પણ કરી બેસે છે. ખરેખરા સાધકની એવી વેળા જાગૃતિ પણ વિશેષ ચકોર બનેલી હોય છે. સાધક જાગ્રત હોવાથી એવા હુમલાના વલણને પારખી શકે છે અને તેનો સામનો કરી શકે છે. જીવનની પ્રત્યેક ભૂમિકામાં યુદ્ધ રહેલું છે. યુદ્ધ વિના વિકાસ નથી. યુદ્ધ હોય છે ત્યારે પોતાની સમગ્ર શક્તિને એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત કરવાનું ભાન પૂરેપૂરું જાગ્રત થતું હોય છે. પૂરેપૂરી ચારે બાજુની સામનાની તૈયારી કરવાને તે સદાય કટિબદ્ધ થાય છે, ને એવાં યુદ્ધનાં અનેક પાસાંઓ પણ હોય છે. સાધનાપંથે જીવનમાં એવાં અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધોને સાધકે સામનો કરતાં કરતાં પ્રસન્નતા, શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા, ધીરજ, સહનશીલતા, હિંમત વગેરે અનેક ગુણોના બળનો અનુભવ કરીને તેનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરતા રહેવાનું છે ને તેમાંથી બળ, ગતિ ને પ્રેરણા પણ તે મેળવે છે. આમ એમાંથી જીવનનો વિકાસ થતો રહેતો હોવાથી સાધકને માટે તે આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે. એટલે જ સાધક કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેમાં શ્રીભગવાનની કૃપાનાં દર્શન કરે છે.

વિસંવાદો કેમ શમે ?

પ્રત્યેકના જીવનમાં અને સારાયે વિશ્વના જીવનમાં, વ્યક્તિગતપણે શું કે સમગ્રપણે શું, અંતર્ગતપણે સુમેળ જ પ્રવર્ત્યા કરતો હોય છે. વિસંવાદ દેખાય છે ખરો, પરંતુ સુમેળ કે સંવાદ - એ જ સારાયે સંસારનો પાયો છે. સંવાદ કે સુમેળ વિના આ વિશ્વ એક પણ વાર પણ ના ટકી શકે. સંવાદ અને સુમેળ એટલા બધા તો સચરાચરપણે અને સહજપણે વ્યાપેલા છે કે તેનું આપણને સ્પષ્ટપણે ભાન પણ જાગતું હોતું નથી. જેમ આપણા જીવનમાં, જો વિચારીએ તો, સળંગ અને સમગ્રપણે સુખાકારી જ વધારેમાં વધારે રહેતી હોય છે. દુઃખ, દર્દ એનો કાળ સુખાકારીના પ્રમાણમાં ઘણો નજીવો હોય છે, પરંતુ દુઃખ, દર્દ કે મુશ્કેલી એનું ભાન જીવને સવિશેષપણે થાય છે અને સુખાકારીનું ભાન તો જીવને થતું નથી. તેવી જ રીતે સંવાદ-વિસંવાદનું પણ સમજવું. આ રીતની સમજણથી જો વિચારીએ તો પ્રત્યેક જીવને તેના જીવનમાં જ્યાં જ્યાં વિસંવાદ, મુશ્કેલી, ગૂંચ, નડતર, યુદ્ધ કે મંથન વગેરે મળ્યાં કરે, ત્યારે ત્યારે તે જીવે એના ઉપર પોતાનું મન વિશેષ ભાર ના મૂકે એની કાળજી એણે રાખવી જ પડશે. જો તે જીવ સાવધાની રાખીને તેમ નહિ વર્તે, તો તેવો જીવ ગૂંચવાડાના વમળમાં વધારે ગૂંચવાતો જશે.

ઉચ્ચ જીવનના પથિકને માટે આમ આવું હકીકતપણે વર્તવાનું યોગ્ય અને કલ્યાણકારક હોવા છતાં, જીવનમાં મળતાં પ્રત્યેક કર્તવ્યમાં અને એના નીપજતા જતાં પરિણામ વિશે પોતાને નિરપેક્ષપણે જીવતો ખ્યાલ રાખવાનો હોવા છતાં, પોતાનાથી જે જે કર્મ બનતાં જાય કે બન્યાં જાય, તે તે અને તેના પરિણામને પણ પોતાને એકલાને જ ભોગવવાના છે. તે ભોગવતી વેળાએ જે જીવને પોતાના મનની જેવી સ્થિતિ રાખ્યા કરે છે, તેના ઉપર અને તેના ઉપરથી જીવનમાં પોતાની કક્ષાની સમજણ કેવી જીવતી થાય છે, તે તેને સમજાયા જશે.

આપણે બધાં જીવદશામાં છીએ, અને આપણે ચેતનનો અનુભવ કરવો હોય તો સુમેળને જ વધારેમાં વધારે મહત્ત્વ આપવાપણું રહે છે; અને વિસંવાદ ઊપજે ત્યારે તેમાં સંવાદની દૃષ્ટિ જીવતીજાગતી રહે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની તક આપણા જીવનવિકાસ માટે પ્રભુકૃપાથી મળેલી છે. એવા પ્રકારનું તેવી વેળાએ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનભાન

મનમાં પ્રગટ્યાં કરે તે ઘણું ઘણું જરૂરનું છે. આવો જીવતો ખ્યાલ જો હૃદયમાં રહે તો વિસંવાદનાં જે જે નિમિત્તો હોય તે તે પરત્વે આપણને મનમાં કદાપિ પણ શોક, ખેદ, દ્વેષ, વગેરે કશું થવા પામે નહિ. ઊલટું એનાથી કરીને આપણે વધારે જાગૃતિ પેદા કરવામાં અને જીવનવિકાસ માટેની પ્રેરણા મેળવવામાં એવાં નિમિત્તોએ મદદ કરી છે એવું સાધકને લાગશે. આમ સાધકની દૃષ્ટિ તેવા પ્રસંગોમાં સંપૂર્ણ રચનાત્મક બની જાય છે. અને સારોયે સંસારવ્યવહાર એવો મદદગાર બની જાય છે. તેવી વેળાએ એને પોતાના વિરોધનું તો કોઈ નથી, બલકે જે જે કાંઈ છે તે પોતાને મદદ કરવાને માટે અને જીવનવિકાસની ગતિમાં પ્રેરણા આપવા માટે છે તેવો અનુભવ થયાં કરે છે. અસત્ય પણ સત્યને પામવા માટેની ભૂમિકાનું સાધન છે; માટે જો આપણે સંસારવ્યવહારમાં, જગતમાં ને મળેલાં સ્વજનો સાથેના સંબંધોમાં આપણાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણને જીવનવિકાસ પરત્વેનાં જીવતાં રાખી શકીએ તો જ ઉપરનું નિદાન તદ્દન સાચું ઠરી શકે, બાકી તો નહિ.

ગૂઢ સુસંવાદ અનુભવવાની રીત

આસપાસ કુદરતમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સુસંવાદ છે, સુમેળ છે. વિસંવાદ લાગે છે પણ તે તો છે માત્ર ઉપરની સપાટીનો. સમદ્રમાં પર્વત જેવડાં મોજાઓ ઊછળે છે ખરાં, પણ એના ભીતરમાં તો ગંભીરતા છે. ત્યાં એવાં મોજાંઓનો ખળભળાટ નથી. તેવી રીતે સમસ્ત કુદરતમાં જેમાં ને તેમાં સંવાદ ને સુમેળ ભરેલો પડ્યો છે; માનવજીવનમાં અનેક પ્રકારના ખળભળાટ ને ઊથલપાથલો નરી આંખે જણાય છે. પરંતુ જે દેખાય છે તે જ માત્ર સત્ય હોત તો સમાજ ક્યારનોયે ઇન્નત્મિન્ન થઈ ગયો હોત. આટલાઆટલા વિખવાદ, આવા કારમા પરસ્પર સંગ્રામ, અનેક પ્રકારના રાગદ્વેષો, અનેક પ્રકારની અથડામણો, મુશ્કેલીઓ, વિરોધો, ગૂંચો - આ બધું હોવા છતાં સમાજ ટકી રહ્યો છે એ સુસંવાદના બળ પર. હવે પ્રશ્ન એમ થાય કે સુસંવાદ છે ક્યાં ? એ સુસંવાદ માનવસમાજના હાર્દમાં ગૂઢપણે પડેલો છે. જેમ ચેતનને આપણે જોઈ શકતા નથી, પ્રમાણી શકતા નથી, પરંતુ જો એને અનુભવવાને ખરેખરી, પૂરેપૂરી જિજ્ઞાસા

જાગી હોય છે ને તે માટે ફના થવાની તાકાત જન્મેલી છે તો તેવા જીવાત્મા તેને અનુભવી પણ શકે છે. એવી રીતે જે જે માનવીને એ સુસંવાદને અનુભવવો છે, ઓળખવો છે, તેણે એના પોતાના જીવનમાં પહેલાં તો એ સુસંવાદને પ્રગટાવવો જોઈશે. 'જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ' એમ કહેલું છે. જેના જીવનમાં એવી સુસંવાદની - આંતરિક ચેતનપૂર્વકના સુસંવાદની દૃષ્ટિ પ્રગટેલી છે એવો જીવ સમાજના કે કુદરતના હાર્દમાં પ્રગૂઢ રહેલા સુસંવાદને પારખી શકે.

આમ, સુસંવાદ અને સુમેળ જો ગૂઢપણે કુદરતના વાતાવરણમાં છે અને માનવીના જીવનમાં પણ છે, તો જો આપણે આપણી જાતને સાધક માનવાનું ઈચ્છતા હોઈએ તો જેમાં ને તેમાં, સર્વ કોઈની સાથે સુમેળ ને સુસંવાદ પ્રગટાવવાનો આપણો પ્રથમ ધર્મ છે. જીવનમાં સુસંવાદ છે એવો નિશ્ચયપૂર્વકનો જ્ઞાનાત્મક અનુભવ જ્યાં સુધી સાધકને પ્રગટતો નથી, ત્યાં સુધી જીવનની અનેક પ્રકારની કસોટીમાં તે પૂરેપૂરી રીતે અણિશુદ્ધ, હાલી ઊઠ્યા વિના પાર ઊતરી શકવાનો નથી. કસોટીના સમયમાં કે સંગ્રામમાં પોતામાં ક્યાં ક્યાં ને કેવું કેવું કાચાપોચાપણું છે તે સમજવાનું મળે છે. સાધક એમ હારતો હારતો અને તેમાંથી ઊઠવાનો સાચો નિર્ણય પ્રગટાવતો પ્રગટાવતો આખરે તો ભગવાનની કૃપાથી જીતેલો બને છે. એ માટે અપાર અમર્યાદ ધીરજ કેળવવી રહી છે. અપાર સહનશીલતા, સહિષ્ણુતા રાખવાનાં રહે છે. ઊતાવળે આંબા પાકી શકતા નથી. આમ થતાં થતાં તે તે સુસંવાદ અનુભવે છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિઃૐ ॥

પ્રકરણ-૪

બાહ્ય સાધના એટલે શું ?

- મારી પાસે જે કોઈ આવે તેને કહું 'તમારા મળેલાં કર્મોને વફાદાર રહો. મળેલાં કર્મને તમે જો વફાદાર ન રહેતા, આગળ પાછળના તમારા સંસારના મળેલા માણસો, જીવોને-તમે જો પ્રેમ નથી કરી શકતા, ભાવ નથી કરી શકતા, તો ભગવાનને કેવી રીતે કરી શકવાના ? ઈમ્પોસિબલ (અશક્ય).' પૂજ્યશ્રી મોટા.
- જગત સાથે આપણે શી લેવાદેવા છે, જગત જગતનું ફોડી લેશે એવી માન્યતા ભ્રમભરેલી છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે જીવ જગતના જીવો સાથે સંકળાયેલો જ છે.
- જે આપણી પાસે છે એ કામ કેવી રીતે આપણે પાર પાડીએ છીએ એમાં જ, એ રીતે, એટલા પ્રમાણમાં, આપણે જગતનો ઉકેલ કરીએ છીએ.
- આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણે જગતના ઋણી છીએ, જગત કંઈ આપણું ઋણી નથી.
- સંસારને અવગણી કેમ શકાય ? સંસાર તો ભગવાનનો જ વ્યક્ત ભાવ છે; તેથી, આપણે કદી કોઈને પણ ધિક્કારવા ન ઘટે.
- 'एनो' પ્રેમ અનુભવવા આપણને તે સંસારજગતમાં જુદે જુદે રૂપે મળે છે. જે જે કર્મપ્રારબ્ધે મળેલાં છે, તે પણ બધાં એનાં જ જૂજવાં જૂજવાં રૂપો છે.
- આપણે જે જે સંબંધમાં હોઈએ કે આવીએ તેમાં ભળી કે ભેળવાઈ જવાનું કે તણાઈ જવાનું અલબત્ત નથી જ, પણ તે સાથે સાથે સામાનામાં (એટલે કે વ્યક્તિ કે પ્રસંગ કે વાતાવરણ કે જે કશાની સાથે આપણે સંબંધ છે કે થયો છે તે સાથે) એવી રીતે રસ લેવાનો છે કે જેથી તે તે યોગ્ય રીતે વર્ત્યા કરે અને આપણને પરિણામે સરળતા મળ્યા કરે.
- જે જે જીવોનો સંબંધ મળેલો છે તેમની સાથે હૃદયનો સાચો સદ્ભાવ કેળવાય અને સુમેળની ભાવના હૃદયમાં પ્રકટે તો એનાથી કરીને આપણું જે જીવન ઘડાય છે તે પણ એક પ્રકારની સાધના ને ભક્તિ જ છે.

સંસારમાં રહીને ભગવાન પર પ્રેમ થાય ?

કોઈ પૂછશે, 'હસવું ને લોટ ફાકવો એ બે કંઈ સાથે બને ?' હા, જરૂર બની શકે - જો આપણે ભગવાનને સૌથી, પ્રાણથી પણ વહાલો

ખરા દિલથી ગણી શકીએ તો. આપણે જે વ્યવહારમાં પડેલા છીએ એ વ્યવહાર તો ચાલુ રહી શકશે જ, ને પેલું કામ પણ થશે. આપણે ક્યાં ક્યાંયે ભાગી જવું છે ? જ્યાં છીએ ત્યાંના ત્યાં જ રહેવાનું છે. માત્ર આપણે આપણું ચિત્ત, હૃદય, મન, બધી વૃત્તિઓ, જે પેલી બાજુ પ્રવર્તે છે તે આ બાજુ ફેરવવાની છે. જ્યાં આપણને ખૂબ પ્રેમ હોય છે, રહે છે, ત્યાં આપણા મનને ફેરવતાં, ચિત્તને સ્થિર કરતાં અને હૃદયની ઊર્મિ કે લાગણી ત્યાં ઠાલવતાં વાર લાગતી નથી. એ તો આપણા જીવનનો નિત્યનો અનુભવ છે. તમને તમારા પતિ પ્રત્યે પ્રેમ છે તો ત્યાં તમને મન, ચિત્ત, હૃદયને લાવતાં શું વાર લાગે છે ? ને એ યાદ આવતાં કેવું લાગ્યા કરે છે ! ત્યાં કંઈ મહેનત કરવી પડે છે ખરી ? એવો જ પ્રેમ જો આપણે ભગવાનમાં લાવી શકીએ તો પછી ઝાઝી કશી મહેનત કરવાની રહેતી નથી.

દુનિયા જેમાં સુખ, આનંદ, રસ, મોજ માણે છે, તેના કરતાં એ બાજુનું આપણું આકર્ષણ હજારોગણું વધી ગયેલું હોય તો જ એમાં ચંચુપ્રવેશ થઈ શકે એમ છે.

‘હસવું ને લોટ ફાકવો’ એ બંને સાથે બનવું શક્ય ગણાતું નથી. પણ આમાં તો તે શક્ય બની શકે છે. પ્રભુમાં પૂરા પરાયણ થયા તો બીજા પ્રકારના વૈભવ, પ્રમોદ, મોજશોખો, આનંદઉત્સવો તો એમાં પણ સમાયેલા છે જ, જેમ ફૂલમાં સૌંદર્ય ને કુમળાશ હોય છે તેમ. એટલે આમાં આપણે ખૂબ રસ ધરાવતાં થઈ જઈશું, તથા એવો રસ જામી ગયો તો આપણે સર્વ કંઈ સાધી શકીશું જ. એમાં કશું ગુમાવવાપણું તો રહેલું જ નથી, કમાવાપણું છે. સગાસંબંધીને છોડવાના પણ નથી, પણ પહેલાં આપણા જે દૃષ્ટિ ને વલણ તેમની પ્રતિ હતાં, તે આપણે બદલવાના રહે છે એટલું જ.

સંસારમાં સાધના

સાધના પહેલાં તો બહારથી ચલાવો

કંઈ પણ કશું થાય, કરીએ કે બને તેની અસર અંદર બહાર બધે થયાં કરતી હોય છે. કશું જ અસંબદ્ધ નથી. જે તે બધું પરસ્પર સંકળાયેલું છે. તેથી સાધના અંતરમાં તથા બહાર એમ બંને રીતે થવી ઘટે. અંતરમાં એવી સાધના થતી રહેતાં તો વાર લાગવાની. તે થતાં સુધી કંઈ થોડું જ

બેસી રહેવાય છે ? તેથી અંતરમાં અસર પડ્યાં કરે તે માટે બહારથી પણ સાધના ચલાવ્યા કરવાની રહે છે. ખાસ કરીને તો મનમાં મનથી જાગૃતિ સેવી સેવીને પ્રત્યેક વિચારો, વૃત્તિઓ, ઊર્મિઓ, લાગણીઓ જે જીવનધ્યેયના કેન્દ્રસ્થપણાથી જુદી પડ્યાં કરતા હોય, તેને જ્ઞાનપૂર્વક સાથ ન આપી આપીને તેમને તેમને નીંદતા રહેવાનું છે. એવું નીંદામણ પણ ઘણું જરૂરનું છે.

બહારની સાધના કેવી હોય ?

આવા સમજપૂર્વકના વર્તનને તો સાધનાનો હું Practical વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં આવે એવો પ્રકાર ગણું છું. સાધના જેટલી આંતરિક પ્રકારની અને પ્રમાણની પણ છે, તેટલી જ ઉપરની રીતે બહારથી વ્યવહારું પ્રમાણની પણ છે. એટલે ઉપર પ્રમાણે આપણે આચરવાનું છે, તે જાણજે. જીવનમાં જ્યારે જ્યારે કોઈના તરફનું કંઈ સૂચન મળે ત્યારે ત્યારે તેના બે ભાગ પાડી દેવા Essential or Non essential ઉપયોગનું કે બિનઉપયોગનું. જે જે કંઈ કહેવા કથવામાં આવે કે સૂચવવામાં આવે અને જે કરવામાં કંઈ કશો ગેરલાભ ન હોય એટલે કે ભાવનામાં ક્ષતિ ન ઊપજતી હોય, જે કરવામાં કશો વાંધો ના હોય તેવું તો એકદમ સ્વીકારીને તુરતાતુરત કરી જ દેવું. સાધારણ રીતે નાની નાની બાબતોમાં કરવા કે ના કરવાપણામાં મનનાં આગ્રહ, મમતા, આસક્તિ વગેરેનું દર્શન કે વ્યક્તપણું થયા કરતું હોય છે. એટલે આપણે આપણાં આગ્રહો, મમતા, મમત્વ, આશા, ઈચ્છા વગેરે બધું જો છોડવું હોય તો બીજાઓનું કહ્યું માનવામાં અને સૂચનાઓ સ્વીકારવામાં આપણા હૃદયની ઉમળકાભરી તૈયારી જાગેલી હોવી જોઈએ, પરંતુ તે તે સાથે તે કાર્ય આપણે કેવા ભાવથી અને કેવા હેતુથી કરીએ છીએ, અને તેની જાગૃતિપૂર્વકની સમજણ તે તે કરતી વેળા આપણામાં કેવી અને કેટલી જીવતીજાગતી હોય છે, તેના ઉપર તે કર્મનાં પરિણામોનો સાચો આધાર રહેલો છે.

વ્યષ્ટિમાં સમષ્ટિનો ઉકેલ

જીવનની સાધના એ કંઈ જીવનથી નોખાપણે નથી. સમગ્ર જીવનને જીવવાના કોઈક એક કાળથી જેમ નોખું પાડી શકાતું નથી, અથવા તો જીવનના કોઈક એક પાસાને, અથવા તો જીવનના કોઈક એક mood ને

(ઉત્કટ લાગણીભરેલી વિવશતા) તેના તેના સમગ્રપણામાંથી તદ્દન અલગપણે આપણે છૂટું પાડી શકતા નથી તેમ સાધનાનું પણ સમજવાનું છે.

જગત સાથે આપણે શી લેવાદેવા છે, જગત જગતનું ફોડી લેશે એવી માન્યતા ભ્રમભરેલી છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે જીવ જગતના જીવો સાથે સંકળાયેલો જ છે. કોઈ કોઈનાથી વાસ્તવિકપણે જુદું થઈ શકતું જ નથી. જો કે જ્યાં સુધી આપણને જીવનની સાધનામાંથી એક પ્રકારની સમાધાનવૃત્તિ ન ઊગી હોય, ત્યાં લગી આપણે સાધનાના એકાંત કે એકાગ્રપણામાં કે એકાંગીપણામાં ભલે તન્મય રહ્યા કરીએ તો સમજાય તેવું છે. (ત્યારે પણ આપણે જે વખતે જે પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે એને નકારી તો શકીએ જ નહિ) જગત તે કંઈ આપણાથી જુદું છે એમ માનવું, કલ્પવું કે સમજવું તે યોગ્ય પણ નથી. આપણે જગતમાં છીએ અને જગતમાંના એક છીએ તે પણ આપણા ખ્યાલમાં રહેવું ઘટે.

જગતના અનેક પ્રશ્નો અને અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ પોતપોતાનો ઉકેલ માગી રહેલાં છે. તેનો ઉકેલ કરવાને આપણે અધીરા ન બનીએ, સ્વસ્થતા રાખીએ, ધીરજ રાખીએ, પણ કદીયે એની ઉપેક્ષા તો ન જ કરી શકીએ. આપણા જીવનમાં અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ ઉકેલને માટે બાંગ પોકારતી જ હોય છે. જે જીવ જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક પોતાના જીવનની ગૂંચ, મુશ્કેલી, પ્રશ્ન અને સમસ્યાનો ઉકેલ, સ્થિરતાથી, ધીરજથી અને સાચી સમજથી, (કે જેથી કરીને જીવનની સ્થિતિ વિકાસના ક્રમમાં આગળ વધવાની છે એવી રીતે) તટસ્થતાથી અને વિવેકપૂર્વક અને એની પાછળના સમજણના હેતુને લક્ષમાં રાખીને કર્યા કરે અને જેમ જેમ તે તે ગૂંચ, મુશ્કેલી, પ્રશ્ન કે સમસ્યા એનો ઉકેલ આપણાથી સ્પષ્ટપણે જેટલો થયા કરે તેટલા પ્રમાણમાં આપણામાં જગતની સમસ્યાઓના ઉકેલની યાવી મળતી જવાની છે, તે નક્કી સમજવું.

જે પોતાના જીવનને નકારે છે, જે પોતાના જીવનને પૂરેપૂરું સમજી શકતો નથી, જે પોતાના જીવનને યથાયોગ્ય પરિસ્થિતિમાં ઉતારી શકતો નથી અને જે જીવનને સમગ્રપણામાં અનુભવી શકવાની તમન્ના ધરાવતો નથી તેવો જીવ જગતની સમસ્યાઓનો ઉકેલ કદી પણ કરી શકવાનો નથી.

જીવનની સાધના એટલે કંઈ કશું આપણે કરવાપણું રહેતું જ નથી, એ ખ્યાલ નર્યો અજ્ઞાનભર્યો છે. જીવનની સાધના એટલે તો પળેપળનો

જ્ઞાનભક્તિયોગધ્યાનની ભાવનાપૂર્વકનો ઉપયોગ. આજના સમાજનું જીવન રેઢિયાળ અને ભારોભાર તામસથી ભરેલું છે, તથા જડતાથી ઘેરાઈને જીવનને બરબાદ કર્યા રહેવામાં જ પડ્યા રહેવાનું જે તે જીવનું વલણ છે. એવું ખાલી ખાલી પડ્યા રહેવું અને કશું નક્કરપણે જીવનના વિકાસના ક્રમમાં કરવાનું ન વિચારવું એ તો જીવનનો સર્વનાશ વહોરવા જેવું છે. આપણો સમાજ આજે તામસથી ભરેલો પડેલો છે. એમાં પાછો આપણે ઉમેરો ન કરી બેસીએ તે જોવાનું છે. બીજા માણસો જે ન કરી શકે એવું ને એટલું ભારે કામ આપણે કરવાનું છે. તેથી, જીવનની સામે જે જે ગૂંચ, મુશ્કેલી, પરિસ્થિતિ કે સમસ્યા આવીને ઊભી રહે, તેમાં આપણે સક્રિયપણે મનને પરોવ્યા કરવાનું છે, અને તે સાથે સાથે જીવનના ધ્યેય પરત્વેની એકાગ્રતા, એના પરત્વેનું સતત એકલક્ષીપણું, ખંડિત ન થયા કરે એ સાવચેતી પણ રાખ્યા કરવાની છે.

જગતનો વ્યવહાર અને સાધક

જગતના વ્યવહારમાં એટલા તો પ્રશ્નો ઊઠે છે, કે એ બધાનો ઉકેલ આપણે કરવા બેસીએ કે કરવા જઈએ તો આપણે એમાં જ ગૂંચવાઈ પડીએ ! પણ કોઈક સવાલ મનમાં ઊઠે ને એનું જો સમાધાન ન કરીએ તો એ કોકડું જેમનું તેમ પડી રહેશે. માટે જે થાય તેનો ઉકેલ કરી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવો, એટલે મનમાં કંઈ પણ રહે નહિ. આપણે જગત પ્રત્યે બેપરવા બનવાનું નથી તેમ એવી વૃત્તિ પણ નથી કેળવવાની. એવો ખ્યાલ દિલમાં ન હોવો જોઈએ; પણ જે આપણી પાસે છે એ કામ કેવી રીતે આપણે પાર પાડીએ છીએ એમાં જ, એ રીતે, એટલા પ્રમાણમાં, આપણે જગતનો ઉકેલ કરીએ છીએ. તેમ છતાં કોઈ લાગણી વધારે વાર મનમાં રહ્યાં કરે તો એ લાગણીને દૂર કરવા માટે પ્રાર્થના કરી લેવી, અથવા તો જે રીતે એને સંતોષી શકાય તે રીતે એને કાઢી નાંખવાને મથવાનું આપણે રાખવું જોઈએ.

સાધક અને દુનિયા

આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણે જગતના ઋણી છીએ, જગત કંઈ આપણું ઋણી નથી. દુનિયા માટે કશુંક પણ કરવાનું આપણને મળે તો આપણાં ધન્યભાગ્ય ગણાય. જગતને મદદ કરવામાં આપણે ખરી રીતે આપણી જાતને મદદ કરીએ છીએ. જેટલા પ્રમાણમાં

માનવી પોતાને ઓળખે છે અને પોતાની સેવા કરે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે જગતને ઓળખે છે અને જગતની સેવા કરે છે. આપણી જાતને જાણવાની અને મદદ કરવાની આપણી પ્રક્રિયામાં આપણે જગતની અવગણના ન કરવી ઘટે.

જગતમાં આપણો ધર્મ

જગત તો હમણે સારાનરસાનું સંમિશ્રણ રહેવાનું. આપણો ધર્મ તો નિર્બળ તરફ હમદર્દી રાખવાનો અને ખોટાં કામ કરનારને પણ ચાહવાનો છે. જગત એટલે એક ભવ્ય મહાન નીતિની કસરતશાળા કે વ્યાયામગૃહ છે. તેમાં આપણે દરેકે વ્યાયામ કરવાનો છે કે જેથી આપણે વધારે ને વધારે આત્મબળવાળા બનીએ.

સંસાર-ભગવાનનો વ્યક્ત ભાવ

સંસાર એ તો માનવ જીવનવિકાસની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે મળેલો છે. સંસારથી માનવી જ્યારે જકડાઈ જઈને એનાથી પોતે બંધાઈ જાય છે, ત્યારે એનાથી એને અતિરિક્તપણે કશું જ સૂઝી શકતું નથી. જે કંઈ જાણવું હોય, એનું સમગ્ર દર્શન લેવું હોય, તો એનાથી અલગ થયા વિના કે ઊંચે ગયા વિના આપણે એને જાણી શકતા હોતા નથી. તેવી રીતે સંસારમાંથી અલગ કઈ રીતે થવાવાનું ? એમ મનને લાગે; સંસારને મૂકી દેવાથી કાંઈ સંસારથી અલગ થઈ શકાતું નથી. સંસારનો હેતુ તો જીવનના ફલિતાર્થ છે. સંસારથી અલગ થયે સંસારી મન એના વિચાર કરતું અટકી જઈ શકતું નથી. એટલે સંસારને સમજવા ને એનાથી મળતી ઊપજતી વૃત્તિઓમાં સમતોલપણું જળવાયાં કરાય; ને તટસ્થતા કેળવવાની તેવી તેવી વેળા જાગૃતિપૂર્વકની ચેતના જો સ્ફુરી શકે તો જાણવું કે આપણા જીવનનું કામ પાક્યું જ. સંસારનો તો આપણા ઉપર પરમ ઉપકાર છે. સંસારને અવગણી કેમ શકાય ? સંસાર તો ભગવાનનો જ વ્યક્ત ભાવ છે; એટલે સંસારમાં મનના દષ્ટિકોણને બદલવાનું આપણે શક્ય બનાવવાનું છે. સારું અને નરસું, નીતિ અને અનીતિ, સત્ય અને અસત્ય, એવાં બધાં અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વો અનાદિના છે ને અનંત સુધી રહેવાના છે. હા, કોઈ કોઈ જુદા જુદા કાળે એમનું ઓછાવત્તાપણું રહે છે તે વાત જુદી; તેથી હૃદયથી, મનથી એમને મહત્ત્વ આપવાનું ના કરી, મન હૃદયને ભગવાનની ધારણામાં જ કેળવ્યાં કરવાનું હૃદયથી

જાગૃતિપૂર્વક જો બન્યાં કરે, તો સંસારનો પ્રત્યેક પ્રસંગ જીવને જ્ઞાન પ્રેરવવા માટે સજ્જયેલો છે, એવું જીવતુંજાગતું ભાન થાય.

સદાય પ્રવૃત્ત અને સર્વ વ્યાપ્ત

વિશ્વમાં ભગવાન જ બધે ઠેકાણે વ્યાપ્ત છે. ‘આ જગત ઢસડાયા કરે છે અને તમારી કે મારી મદદની તેને જરૂર છે’, એવી માન્યતા સાચી નથી. શ્રીભગવાન તો આ જગતમાં હંમેશ હાજર કે વર્તમાન છે. તે તો અમર છે અને સદાય પ્રવૃત્તિશીલ છે અને તેની જાગૃતિ તથા તકેદારી સતત, અનંત અને અમર્યાદ છે. આખું વિશ્વ જ્યારે ઊંઘતું હોય છે, ત્યારે પણ તે તો જાગતો જ ખડો હોય છે. નિરંતર, જરા પણ અટક્યા વગર તે કામ કર્યા કરતો હોય છે. વિશ્વમાં અને જગતમાં જે જે રૂપાંતર કે ફેરફાર થયા છે કે થાય છે, તે તેણે જ કરેલા છે. તેથી, આપણે કદી કોઈને પણ ધિક્કારવા ન ઘટે.

પ્રભુનો વ્યક્તભાવ હોવાથી સંસાર સાધનાનું અંગ છે

એ વહાલાને સકળ કંઈ કરતાં કરતાં કોઈ ને કોઈ રીતે સતત સંભાર્યા જ કરો. સંસારને તો શ્રીપ્રભુનો વ્યક્તભાવ ગણુ છું. આપણો ઘરસંસાર, ઈયાંછોકરા, એ આપણું પોતાનું જ જેમ વ્યક્તત્વ છે, તેમ આ સકળ બ્રહ્માંડ એ વહાલા પ્રભુનું જ વ્યક્તવ્ય છે. શરીર, સંસાર વગેરે બધું એને યોગ્ય રીતે સમજી શકવાના કારણ સાધન રૂપે જ આપણને એની કૃપાથી મળેલું હોય છે.

સર્વમાં પ્રભુભાવ

‘એનો’ પ્રેમ અનુભવવા આપણને તે સંસારજગતમાં જુદે જુદે રૂપે મળે છે. જે જે કર્મપ્રારબ્ધે મળેલાં છે, તે પણ બધાં એનાં જ જૂજવાં જૂજવાં રૂપો છે. તેથી, તેવા તેવા જીવમાં આપણે તો એકલા શ્રીભગવાનની ભક્તિ કરવાનો ખ્યાલ રાખીશું તો જ હૃદ્વાદિ વૃત્તિના પાશમાંથી મોકળા થતાં જવાના છીએ, તે જાણશો. એટલે કોઈ પણ જીવ પરત્વે આપણાથી નકારાત્મકપણે વર્તી જ ના શકાય, કારણ કે તે તે બધું શ્રીભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. કોઈનેય જીવસ્વભાવે કરીને અન્યથાપણે મનમાં લઈ જવાતાં, ‘અરેરે ! આ તો આપણા વહાલા ભગવાનનો દ્રોહ થઈ રહેલો છે’ એમ થાય અને તેથી કરી પારાવાર પસ્તાવો અને દુઃખ થયા કરે, તો જાણવું કે આપણે શ્રીભગવાનનાં

ચરણક્રમણમાં શરણભાવ કેળવી શકવાને સમર્થ થઈ શકવાના છીએ. એવું કંઈ એકદમ થઈ જવું શક્ય બનવાનું નથી. સતત એકધારો જીવતો અભ્યાસ કરવાનું કર્યા વિના તેમ બનવાનું નથી.

સંસારમાં તરવાની રીત

આપણે જીવદશાવાળા છીએ, એટલે આપણને શરીર પ્રીડોમિનન્ટ (=મોખરે) અને અનુભવીને આત્મા પ્રીડોમિનન્ટ છે. એટલે જે તે બધી પ્રવૃત્તિ માત્ર શરીરને માટે જ છે. શરીર સિવાય અને કંઈ બીજા કશાને માટે પ્રવૃત્તિ છે જ નહિ, જીવદશાવાળાને. તેવી રીતે અનુભવીને પ્રીડોમિનન્ટ છે બ્રહ્મ. એટલે એની સકળ પ્રવૃત્તિ બ્રહ્મને માટે છે. દેખીતી રીતે એની પ્રવૃત્તિ શરીરથી થયા કરતી હોય. કેમકે શરીર હાજર હોવાથી શરીરની એની પ્રવૃત્તિ થયા કરે. પણ એની અંદરની જે મૂવમેન્ટ (ગતિ) છે તે આત્મા દ્વારા જ. અને જેમ આપણે જીવદશાવાળા જીવો સકળ પ્રવૃત્તિ કર્યા કરીએ છીએ એમાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્ એ જ વપરાતાં હોય છે. પણ તે શરીરને માટે જ. તેવી રીતે ત્યારે પેલા અનુભવીને શરીર દ્વારા પ્રવૃત્તિ થાય છે. જીવદશાવાળા માનવીને પણ શરીરથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. જીવદશાવાળા માણસો શરીરથી પ્રવૃત્તિ કરે છે, પણ એનાં કરણો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ છે અને અનુભવીને શરીર દ્વારા પ્રવૃત્તિ થાય છે ખરી, પણ અંદરના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અહમ્ જે છે પણ એની સાંકળ જોડાયેલી છે ચેતનની સાથે. જ્યારે જીવદશાવાળા માણસનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અહમ્ એ રાગદ્વેષાદિ પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલા છે. જ્યારે પેલાને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ છે ખરાં પણ એ ચેતનની સાથે સંકળાયેલાં છે. એટલે એની સકળ પ્રવૃત્તિ ચેતનની સાથે છે. એની સ્પષ્ટતા બુદ્ધિ સમજે એ રીતે મેં કરી આપી.

આપણે માત્ર શરીરની ઈન્દ્રિયો દ્વારા જ પ્રવૃત્તિ છીએ. એમાં જ આપણે રચ્યાંપચ્યાં રહેવું છે. બુદ્ધિવાળા માણસે આ વિચાર કરવો જોઈએ કે સાલું, આપણે આ શરીરની પ્રવૃત્તિમાં જ રચ્યાપચ્યાં રહેવું છે કે આ શરીરની ઈન્દ્રિયોને શરીરનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અહમ્ વગેરેને પ્રેરણા આપી જે ગતિમાં લાવી શકે એવું જો કોઈ તત્ત્વ-ઈનર આપણા પોતાની અંદર વસેલું છે તેવા તત્ત્વને જ મહત્ત્વ આપવું ? કે એવા વિચારનારા કોઈક જ હોય, પણ શ્રેયાર્થીએ એ જ વિચારવું જોઈએ કે

આ જે છે અંદર - આપણું જે તત્ત્વ આ બધાને પ્રેરણા આપે છે એને આપણે મહત્ત્વ આપવાનું છે. આ સંસારવ્યવહાર ભલે ચાલે, એને ઉવેખવાનો પણ નથી, કારણ કે એના વડે જ આ બધું ઉત્પન્ન થયું છે. આને ઉવેખીએ છીએ તો પેલાને ઉવેખીએ છીએ. આની અવગણના કરીએ છીએ તો બ્રહ્મની અવગણના કરીએ છીએ, કારણ કે બધું બ્રહ્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. એટલે જુદી જુદી ભૂમિકામાં જુદે જુદે અવતરણ થયું તે તે રીતે એ બધું વર્તે છે. માટે એ બ્રહ્મ નથી એવું નથી. બ્રહ્મ અવતર્યો એ ભૂમિકામાં એટલે એ રીતે વર્તે છે. બ્રહ્મ જે ભૂમિકામાં અવતર્યો, એટલે એ ભૂમિકાના ગુણધર્મો લાગ્યા. ઝાડમાં અવતર્યો તો એને ઝાડના ગુણધર્મો લાગ્યા. એટલે ઝાડની રીતે જ એ વર્તે છે. તેથી કરીને એ નથી એમ ન કહી શકાય. એ ભૂમિકામાં છે એટલે એ ભૂમિકાના ગુણધર્મો લાગ્યાં. છતાં એનાથી એ પોતે નોખો છે. એ બધું જોયા કરે છે, ત્યારે આને પણ આપણાથી ઉવેખી નહિ શકાય. આને ઉવેખીએ તો બ્રહ્મને ઉવેખીએ. એટલે આપણું ભલે ચાલ્યાં કરે. પણ ખરી રીતે એમાંથી આપણો સ્વાદ ઊડી જવો જોઈએ. રસ નીકળી જવો જોઈએ. રસ તો પેલા એકલામાં જ રહે કે આ બધાને પ્રેરણા આપનાર, આ બધાને ગતિ આપનાર આ બધાનું મૂળ જે છે તે મૂળમાં આપણે રહેવું છે, સ્થિત થવું છે. સંસારવ્યવહારમાં આપણે સંસારી થવાનું નથી. સંસારમાં આપણે તરતા રહેવાનું છે. એ મુખ્ય ખ્યાલ આપણે રાખવાનો છે. ભલે બધા આગળ પાછળના કહ્યા કરે, તો તેને કહેવા દો. તેની અવગણના ન કરવી. એમને મનથી, ‘આ બધા કેટલા લોઅર (ઊતરતી કોટિના) છે.’ એમ પણ ના સમજવું. તો તો ભૂલ્યા આપણે. પણ સૌ સૌની ગતિ પ્રમાણે, સૌ સૌની ભૂમિકા પ્રમાણે લોકો સમજવાના. બીજી રીતે સમજી નહિ શકે. જેની જેવી સમજણની ભૂમિકા - તે તે રીતે જ બધા સમજવાના. આપણને મિસઅન્ડરસ્ટેન્ડ (ખોટા સમજશે) પણ કરશે, તે કરવા દો. ત્યારે પણ આપણા મનમાં કંઈ ભાવ ન આવવો જોઈએ કે આ બધા આપણને સમજે એમ પણ આપણને ન થવું જોઈએ, ત્યારે આપણી ભૂમિકા પાકી ગઈ ગણાય. તે તે સ્થિતિમાં સૌ કોઈ યથાયોગ્યપણે છે એમ આપણને જ્યારે લાગશે ત્યારે એટલો બધો આનંદ થશે. મેં તો એ અનુભવેલો છે. આવી રીતે વર્તતા વર્તતા આપણે સંસારથી

તરતા રહેવાનું છે. સંસારમાં ડૂબી નથી જવાનું. સંસારના ગુણધર્મો આપણે પાળવાના નથી. એટલે સંસારનાં બધાં કામ આપણે કરવાના, પણ એમાં લેપાયા વગર તટસ્થતાથી. બને એટલી તટસ્થતા કેળવી એ પ્રમાણે વર્તવાનું છે. નહિતર મરી જઈએ. ખલાસ થઈ જઈએ. એમાં જ ડૂબી જઈએ. આ આપણને સંસાર મળ્યો છે એમાં ડૂબી જવાને માટે નથી. એમાં તરવાને માટે મળ્યો છે.

સંસારમાં સાક્ષીભાવ

સાક્ષીભાવ ત્રણ પ્રકારે રાખી શકાય, અને તદ્દન એકલો પણ તે રહી શકે અને વળી નિરપેક્ષભાવે. આપણા વિચારો, લાગણી, ભાવના, રસ, રસની પ્રવૃત્તિ, સંબંધો, વ્યવહારનાં ક્ષેત્રો-એવા અનેક પ્રસંગોમાં આપણે સાક્ષીભાવ એટલે તેમાં અલગપણું તો રાખવાનું છે જ, પણ તે અલગપણું તદ્દન અલિપ્તપણાનું ન હોવું જોઈએ, કારણ કે આપણે આપણામાં રૂપાંતર કરવું છે અથવા તો એ આવરણો છે, એટલે તે આવરણોની પર જઈને જે સ્થિતિમાં આપણે સતત-પ્રેમભાવથી-રસથી સ્થિત રહ્યા કરીએ અને તેમ છતાં જે કંઈ કર્યા કરીએ તે તે સ્થિતિને અનુરૂપ કર્યા કરીએ એવી સ્થિતિ આપણે ઉપજાવવાની છે. એટલે આપણે સાક્ષીભાવ રાખવાનો છે તે સાથે અને તેમાં આપણે એટલા પ્રમાણમાં રસ લેવો પડશે કે જે રસના સ્નિગ્ધપણાને લીધે આપણે તેને તેને આપણા વેગમાં ભળવાને મથાવી શકીએ. આપણે તે તે બધાં સાથે જો Indifferent રહ્યા કરીએ - બેદરકાર-તદ્દન બેપરવા રહ્યા કરીએ, તેમને કંઈ ગણકારીએ જ નહિ કે પૂરતું લક્ષ ન દઈએ કે ધ્યાન ન આપીએ તો જે જે બધું થયા કરશે, પરિણમશે, તેમાંથી જે ગતિ ઉત્પન્ન થશે એ આપણને મદદ કરનારી નહિ હોય. આ વાત નક્કી છે.

પણ એ વાત બાજુએ મૂકો, પણ આપણે જે ‘સાક્ષીભાવ રાખ્યા કરીએ છીએ’ એમ ગણીએ છીએ, તે આપણી માન્યતા પણ યોગ્ય-વાસ્તવિક નથી. આપણું એ વલણ આપણને સહાયકારક નથી, અવરોધ કરનારું છે. આપણે જે સાક્ષીભાવ રાખવાનો છે તે તો આ જાતનો છે. આપણે જે જે સંબંધમાં હોઈએ કે આવીએ તેમાં ભળી કે ભેળવાઈ જવાનું કે તણાઈ જવાનું અલભત્ત નથી જ, પણ તે સાથે સાથે સામાનામાં (એટલે કે વ્યક્તિ કે પ્રસંગ કે વાતાવરણ કે જે કશાની સાથે આપણે સંબંધ છે

કે થયો છે તે સાથે) એવી રીતે રસ લેવાનો છે કે જેથી તે તે યોગ્ય રીતે વર્ત્યા કરે અને આપણને પરિણામે સરળતા મળ્યા કરે. આપણી અંદર જે જીવસ્વભાવ છે એને ઝીણવટથી તપાસ્યા નહિ કરીએ અને એને વારે વારે ઉથલાવ્યા નહિ કરીએ તો એ તો એની જૂની ટેવોના પટ પ્રમાણે વર્ત્યા જશે અને આપણું સાક્ષીપણું ક્યાંયે તણાઈ જશે. આપણને તેનું ભાન પણ ન રહે એવોયે પૂરો સંભવ છે, એટલે સાક્ષીભાવ સાથે સાથે આપણે વિવેકવૃત્તિ પણ રાખવાની તેટલી જ જરૂર છે.

આને એક સાધારણ નિયમ ગણીને આપણે બીજાં બધાં સાથે વર્તવાનું છે, પણ બીજાંઓની સાથે તેમ વર્તવા જતાં પાછી આગ્રહવૃત્તિ ન આવી જાય, એવો આસક્તિભર્યો રસ ન લેવાઈ જાય કે જેથી આગ્રહવૃત્તિથી આપણે તણાઈ જઈએ, એ પણ આપણે જોવાનું છે. આપણી આગ્રહવૃત્તિ પણ હોઈ શકે છે, જો તે સાથે સાથે જ આપણે તટસ્થતા રાખી શકતા હોઈએ તો. આગ્રહ અને અનાગ્રહ કે તટસ્થતા એનો સંવાદ કેમ થાય-સુમેળ કેમ જામે એ વળી જુદો સવાલ છે, પણ એવી તટસ્થતા સાથેની આગ્રહવૃત્તિમાં પણ સામાના હિતનો જ સવાલ મુખ્યપણે આપણામાં ભાગ ભજવી રહ્યો જ હોવો જોઈએ.

આ બધા સાથે આપણને પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સમતોલપણું જાળવતાં આવડવું જોઈશે. આ બધું એક સામટું કેમ થાય એવો વિચાર આવે, પણ આપણામાં તેવું તેવું ઊગવા માંડશે અને આપણે તે જોયા કરવાનું છે.

જેને એક વખત આમાં રસ હોય છે, પણ તે જો યોગ્ય વહેણમાં ગતિ કરી શક્યા નથી હોતા, તો એમની અંદરની બધી શક્તિઓ વેડફાઈ જાય છે અને રસ માર્યો જાય છે.

સંસારમાં કેમ જીવવું ?

જગતમાં કશું જ એમનું એમ નથી હોતું. જ્યાં ત્યાં તેમાં ચેતન જ ભર્યું પડ્યું છે, તો તે કેમ સમજાય ? તો તેવું જીવન જીવીએ તો જ તે તો તેમ બને. મન જો સંસારીનું સંસારી રહ્યાં કરે, તો તો તેમ ન બને. સંસારમાં રહેવાનું ખરું, પણ મન સંસારી ન રહે, તે તેની દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ જીવનવિકાસની ભાવનાને માટે અભિમુખ રહ્યાં કરે, તો સંસારમાં મન કદી ડૂબી નહિ જાય. સંસાર તો જ્ઞાનની ભાવના કેળવવા

માટે છે. સંસાર એ જેમ વ્યક્તતાનું લક્ષણ છે, સંસાર એ જેમ અચળ હોવા છતાં સ્વરૂપે ચલ ભાસે છે, તેમ આપણે ચલમાં જોવા છતાં સ્વરૂપ અચલપણે જીવવાનું કર્યા કરીએ તો ઠીક થઈ પડે.

સાચી પરતંત્રતા

સંસારવ્યવહારમાં પરતંત્રતા માનવી એ તો આપણું નર્યું અજ્ઞાન ગણાય. આપણને સાધકમાત્રને એવું જીવપણું એવી જીવદશા છે તે એની પરમ પરતંત્રતા છે, એ જ એને ઘણું ઘણું સાલવું ઘટે છે, હૃદયમાં ડંખવું ઘટે છે. તે બાબતમાં પરતંત્રતા માનવાનું કર્યા કરીશું, તો સંસાર વ્યવહાર વર્તનમાંનાં આપણાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ ઊર્ધ્વ પ્રકારનાં બન્યાં કરવાનાં છે. આપણી પરતંત્રતા આપણે જીવ છીએ અને જીવરૂપ વર્તીએ છીએ તે જ છે. તેને ટાળવાને મનન કર્યા કરવું અને તેમાં મનને સતત એકધારું પરોવ્યાં કરવું એ જ જીવન છે. એવા જીવનના અનુશીલન, પરિશીલનથી સાચી સ્વતંત્રતા જન્મવાની છે તે જાણજે.

સાધના જ જીવનકાર્ય

જીવનમાં સાધના કરવાનું કામ જેવું તેવું નથી. તેથી સાધનાનું કામ જ કરવાનું દિલ હોય તો તો મરી મથીને પણ દૃષ્ટિ અંતર્મુખ વળે તેમ કરવાનું રાખીએ તો તો કંઈક સધાય. જેનું મુખ જે બાજુનું વળેલું હોય છે, તે બાજુ પ્રમાણેનું જે તે બધું એને દેખાયા કરે છે. સંસારમાં રસ રહેતો હોય તો સંસારી બનાશે. માટે જીવનવિકાસમાં રસ કેમ જીવતો થાય તેની તમન્ના પ્રકટાવ્યાં કરવાને માટે, હૃદયનો તેવો જ્ઞાનપૂર્વકનો અભ્યાસ થતો રહે તે ઘણું જરૂરનું છે.

સંસાર એટલે શુદ્ધિ યજ્ઞ

મહેંદી સારી પેઠે કઠણ પથ્થર પર વટાઈ વટાઈને, સાવ એકરસ લોંદા જેવી બની જાય છે, ત્યારે જ તે ચરણનો સ્પર્શ થવાને, તેમાંથી રંગ નિપજાવવાને યોગ્ય નીવડે છે. પારો યજ્ઞમાં પૂરેપૂરો પરિવક્વ થતાં તેની ભસ્મ ભારે ગુણકારી નીવડે છે. સોનું ભઠ્ઠીમાંના સખત તાપમાં ભસ્મ બનતાં તેનો ગુણ શરીરમાં શક્તિ પ્રકટાવવાનો બને છે. એવી રીતે જે જીવને જીવનની સાધના કરવી છે, તેને માટે સંસારવ્યવહારનો દાવાનળ એ તો જીવનને ગળાઈ ગળાઈને સંપૂર્ણ શુદ્ધ થવા માટેની ભઠ્ઠી છે, બલકે યજ્ઞ છે.

આમ જીવનમાં તેવી વેળા જે જીવ ઉપર પ્રમાણેની પ્રત્યક્ષ ભાવના મનમાં જીવતી રાખી શકે, તેવો જીવ તેવી વેળામાં ડૂબી મરતો નથી. તે જ સાચો વીર સાધક છે.

સંસારી જીવોને સંસારી ઘટના પ્રત્યે વલણ

સંસારમાં તો અનેક પ્રકારની ઘટના બન્યાં જ કરવાની. આપણે તેમાં ભેરવાઈ પડ્યાં તો ખલાસ થઈ ગયા સમજવું. આપણે તેથી સંસાર વ્યવહારમાં રહેવાનું છે તે જીવવા માટે, નહિ કે અજ્ઞાનમય જીવનમાં ડૂબી મરવા માટે. સંસારમાં સંસારી જીવોને કંઈ કશાનું જ્ઞાનભાન પ્રકટેલું હોતું નથી. એ તો ઘરેડની માફક જે તે બધું કર્યા કરે છે, તેથી તેમનો દોષ આપણે જોવાનો ન હોય. આપણા જેવા જીવનવિકાસ પરત્વેના દષ્ટિ, વૃત્તિ, વલણ તેમનામાં જાગેલાં તો નથી તેવો જીવન પરત્વેનો તેમનો હેતુ પણ હોતો નથી. તેથી તે જીવો સંસારમાં પછી તો બીજી કંઈ રીતે વર્તી શકે ? તેથી આપણે તેમને અવગણવાનાં પણ ના હોય અથવા એમ પણ ન ધારવાનું હોય, ‘અરેરે ! બિચારા કેવા અજ્ઞાન પામર છે !’ એવું વિચારવું તે આપણા જ પામરતા ને અજ્ઞાન ગણાય. આપણે તો માત્ર આપણે કેમ જીવવાનું છે તેની પૂરી ખબરદારી રાખવાની છે. તેવા પળેપળ હેતુનું જ્ઞાનભાન ધરાવતાં રહીશું, તો જ કંઈ ઊંચે એની કૃપાથી જરૂર આવી શકવાના છીએ, તે નિશ્ચયપૂર્વકની અનુભવની હકીકત છે.

આપણું ક્ષેત્ર સંસાર છે; પરંતુ સંસારમાં સંસારની ભાવના રાખવાની નથી. જે જીવ સંસારમાંથી મુક્ત થવા ઈચ્છે, તે કંઈ સંસારમાંથી મુક્ત થતો હોતો નથી; કારણ કે તેને વળી કોઈ બીજા પ્રકારનો સંસાર મળતો હોય છે. એમ જીવનના ઊર્ધ્વગામી પથિકને પણ તેની તેવી જીવનકક્ષામાં ચઢતી-ચઢતી ભાવનાના સંસાર મળતા રહેવાના છે અને એમ ઉત્તરોત્તર વધતાં, પછી જે સંસાર મળ્યા કરે છે એ તો જીવનની તત્ત્વ ભાવનારૂપે મળતો હોય છે. પછી એવા સંસારમાં જીવની દ્વંદ્વભૂમિકા રહેતી હોતી નથી. એવા સંસારનો લહાવો, આનંદ, મીઠાશ, રસમાધુર્ય અને એની ઉદાત્તતા તથા એની સમગ્રતા ને સળંગતા અનેકલક્ષી હોવા છતાં એનું મધ્યબિંદુ તો પોતામાં જ સમાયેલું તે અનુભવે છે.

સર્વ કંઈ સાધનાના ઉપયોગ માટે જ

જીવનમાં ગૂંચ ક્યાંયે નથી. જો આપણે જીવનમાં સાધનાને અનુકૂળ, મૂળભૂત, સંપૂર્ણપણે ફેરફારો કર્યા કરતાં હોઈશું તો કોઈ પણ સમજણમાં, માન્યતામાં, અનુભવમાં પડ્યા રહેવાનું નથી. હરહંમેશ એનાથી આગળ જવાવાને લક્ષને પ્રેર્યા કરવાનું છે. ક્યાંયે ખચકાવવાનું નથી. ક્યાંયે અટકી પડવાનું નથી. સાધનામાં તો આગેકૂચને જ સ્થાન છે. આપણને મળેલું જગત, શરીર, માતાપિતા, સગાંવહાલાં, ભાઈભાંડું, પતિપત્ની, માલમિલકત, સંજોગો, પરિસ્થિતિ, અરે ! એ બધાં ઉપરાંત આ જીવન પણ માત્ર સાધનાના ઉપયોગ માટે મળેલાં છે. વળી, એ બધાંનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે કરતાં રહીશું તો જીવનમાં સાત્ત્વિક રસ ઊપજ્યા વિના રહેવાનો નથી. સાધનાનો અનુભવ જો જીવનને ઊર્ધ્વગામી ન બનાવી શકે તો અનુભવ લૂલો ગણાયને ? પણ સાધનામાં તેવું બની શકવા સંભવ જ નથી. આ બધું આપણને સમજમાં ઊંડું ઊતર્યા સિવાય રહેવાનું નથી.

સંસારનું સાધનાક્ષેત્ર

હરિનો દિવ્ય સંસાર

હરિનો દિવ્ય સંસાર જીવનમાં પ્રયોગશાળા છે,
પરખવા નિજનું ત્યાં તો મળ્યાં કરતું જ લાગે છે.

અનાસક્ત, નિરાગ્રહ ને નિરહંકાર ગતિ શી છે !
અનુભવવાનું પ્રત્યક્ષ મળે સંસારમાં શું તે !

તપાસી નાણી લેવાનું બધું પોતાનું કેવું છે !
પ્રસંગો કેટલા કેવા મળે સંસારમાં નિત્યે.

થયેલા પક્વ કે કાચા પડ્યાં કરતી સમજ તે તે,
પરીક્ષા તો થવા દિલની અમે સંસાર ઝીલ્યો છે.

સગાં, વહાલાં, સંસાર બધું છે પણ તેનાથી આપણા જીવનનું કશું વળનારું નથી તેવું તે લખે છે અને તે હકીકત ભલે સાચી હોય, તેથી કરીને સંસારમાં જે સંબંધો આપોઆપ મળેલા છે, તેનાથી અલગ થઈ જઈને ભક્તિ કરવાથી કશુંક વળે તેવું પણ નથી લાગતું. જે જે જીવોનો

સંબંધ મળેલો છે, તેમની સાથે હૃદયનો સાચો સદ્ભાવ કેળવાય અને સુમેળની ભાવના હૃદયમાં પ્રકટે તો એનાથી કરીને આપણું જે જીવન ઘડાય છે તે પણ એક પ્રકારની સાધના ને ભક્તિ જ છે. સંસારવ્યવહારથી અલગ પડી જઈને જે સાધના થાય તે ખોટું છે એવું કહેવાનો મારો અર્થ નથી. પરંતુ સંસારવ્યવહારમાં ઘડાવાની જે તકો સંસારવ્યવહારના સંબંધોમાં, સંજોગોમાં અને પ્રસંગોમાં મળે છે અને સંસારવ્યવહારના આડા-ઊભા અનેક પ્રકારના પ્રસંગોએ કરીને આપણા મનને, વિચારને, વૃત્તિને, ભાવનાને, લાગણીને, પ્રાણનાં વલણોને, આપણા અહમ્ને વગેરે વગેરેને જે આઘાત પ્રત્યાઘાત થાય છે, તેનાથી કરી સમતા, શાંતિ, તટસ્થતા, ધીરજ, સહનશક્તિ, સહિષ્ણુતા, ઉદારતા વગેરે ગુણો કેળવવાની જે જ્ઞાનયુક્ત સમજણ પ્રકટે છે અને વિવેકનું સાચું જ્ઞાન તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે એ એની વિશેષતા છે.

દૃષ્ટિ પરિવર્તન

સંસાર, પત્ની, પૈસોટકો એવું કશું આ માર્ગમાં બંધનરૂપ નથી. માત્ર એ પ્રત્યેક પ્રતિ આપણો દૃષ્ટિકોણ બદલી લેવાનો રહેશે ને એ કંઈ મુશ્કેલ નથી. જ્યાં બળવત્તર ઈચ્છા ઉદ્ભવે છે અને એ બાબતનો ભારે પુરુષાર્થ એ પાછળ થાય છે, ત્યાં વિઘ્નો હોય છે તે પણ ઊલટાં બળ આપનારાં નીવડે છે. જો કે તેઓ એમનો ભાગ ભજવે છે, પણ આપણે જાગૃત રહેતાં હોવાથી તેઓ આપણી આંખમાં ધૂળ નાંખી શકતાં નથી.

સાધના તરીકે સંસારી કાર્યો

સાધકે સંસારી પ્રવૃત્તિ માત્રનો ત્યાગ કરવો ન ઘટે. તેમ તે સાથે કોઈ જાતનાં કર્મો નકામાં વહોરી લેવાં પણ નહિ. જ્યાં જેટલું આપણી સાથે લાગતું વળગતું હોય ને જ્યાં જેટલી જરૂર હોય ને આપણી સાથે મસલત કરવામાં કે સલાહ લેવામાં આવી હોય ત્યાં તેટલા પૂરતું જ આપણે પ્રવર્તવાનું છે. બાકીનાનું તો મન આપણે અસ્તિત્વ જ નથી એટલે કે તે વિશે કેવળ અલગતા-તટસ્થતા સેવવાની છે. ને આમ જુઓ તો આપણા મનને લીધે જ બધું અસ્તિત્વ છે ને ? જો આપણે આપણી જાતને તટસ્થપણે કોઈ પણ જાતની મોહાસક્તિ વિના તપાસીશું તો આપણને માલૂમ પડશે કે કેટલીય બાબતોમાં, જેનો આપણે માટે કશો અર્થ ન હતો. આપણી સાથે કશી નિસબત ન હતી, એવી કેટલીય

બાબતોમાં આપણે રસ લીધા કરતાં હતા. સંસાર-વ્યવહારમાં પણ જ્યાં જ્યાં જરૂરી ને યોગ્ય જવાબદારી હોય ત્યાં ત્યાં તેટલા પૂરતું જ મનને રોકવાનું છે. તે પણ તે કામ પૂરું કરતાં સુધી, ને તે પણ ગૌણપણે જ મનને તેમાં લગાડવાનું છે. ‘ગૌણપણે’ એટલે પેલા કામ તરફ અવગણના કે દુર્લક્ષની વૃત્તિથી નહીં પણ ભગવાનના કામ તરીકે તેને સમજીને તે મુખ્ય દૃષ્ટિ રાખીને તે કામ થાય તો તે ઉત્તમ છે. વળી, એ સંબંધોના વ્યવહારમાં ક્યાંયે આપણો આગ્રહ બીજા ઉપર મારીમચડીને ઠોકી બેસાવાડની વૃત્તિ ન રહેવી જોઈએ, તે સંભાળવાનું છે. જેની જવાબદારી આપણે માથે હોય, તેવું કામ ભલે આપણા તે બાબતના સારામાં સારા દૃષ્ટિકોણથી ને ત્યારની આપણી સમજ પ્રમાણે સૌથી યોગ્ય રીતે થાય એવું લક્ષ્ય રાખીને કર્યા કરીએ.

કુટુંબ તો ભગવાનની ભેટ છે

આપણું મુખ્ય કામ હવે એક જ છે. બીજું બધું ગૌણ છે. કુટુંબીજનો ભલે રહ્યાં, પણ એનો ભાર આપણા માથે નથી, એમને ભગવાનને સોંપી દો. એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે એને અવગણવાનાં છે, પરંતુ એમનામાં આપણે કશો જીવ પરોવવાનો નથી. એમની સાથેનો વ્યવહાર તોડી નાંખવાનો નથી, પણ વધારે શુદ્ધ ને નિર્મળ બનાવવાનો છે. એ તો ભગવાને આપેલી ભેટ છે, એટલે એ ભેટનો ઉપયોગ એવી રીતે કરીએ કે જેથી ભેટ પણ શોભે, ભેટ જેને મળી હોય અને ઉપયોગ કરનાર હોય એ પણ દીપી ઊઠે, ને ભેટ આપનારને મન સંતોષ થાય કે એણે ભેટનો સુંદર ઉપયોગ કર્યો. એમ આપણે એને રીઝવ્યાં કરીએ, ને છેવટે તો મળેલી એવી સર્વ ભેટો એમાં આપણી મલિનતા ભેળવ્યા વિના વધારે યોગ્ય બનાવીને પ્રભુના ચરણમાં પાછી સોંપી દઈએ, એટલું આપણે સતત લક્ષમાં રાખ્યા કરવાનું છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૫

બાહ્ય સાધનાનો હેતુ

- 'જુદાં જુદાં લાગીએ છતાં પણ બધાં સાથે એક છીએ એ ભાવ જેને રહે છે તે અનુભવી'
- કંઈ પણ કશું (અણગમતું) ઉદ્ભવતાં કે થતાં એનું મૂળ એ પોતાનામાં જ જોવા મથવાનો છે. એનું જ નામ અભેદ ઉપાસના છે. એમ કરતાં કરતાં જગતનું મૂળ આપણે છીએ એમ અંતે સાધકને અનુભવ થયા વિના રહી શકતો નથી તે જાણશો.
- આ જન્મ પહેલાં જે જે કંઈ આપણે વિચારેલું, ઊભું કરેલું એ સંસ્કાર રૂપે આપણામાં પડેલું તે સાકાર થતું હોય છે. અનેક જાતની જે વિવિધતા છે એ સંસ્કારની વિવિધતા છે.
- સારોયે સંસાર આપણાથી છે, આપણામાં રહેલો છે, અને જે બહાર છે તે પણ આપણાથી જુદો નથી. આવી જીવતીજાગતી સમજણ જો હૃદયથી ઠસી જાય કે ઊગી જાય, તો સંસારમાં મળેલા સંબંધો, સ્વજનો-એ બીજાં કોઈ નથી, પરંતુ આપણા પોતામાંથી જ આપણાં પોતાના કર્મનાં સંબંધોનાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપો જ છે.
- સમસ્ત સંસાર ભેદના વર્તનમાં ફસાયેલા છે. આપણે તો પ્રભુકૃપાથી ભેદનો છેદ ઉડાડી દઈને જ્યાં ત્યાં વર્તવાનું છે. અભેદમાં જ આનંદ પ્રગટી શકે છે. ક્યાંય કશો ભેદ જેવું હોય કે લાગે ત્યાં આપણને દિલમાં ખચકો લાગવો જોઈએ. જ્યાં જ્યાં ભેદ લાગે ત્યાં ત્યાં જીવનનું મૃત્યુ છે.
- હૃદયનો પ્રેમભાવ તો હૃદય હૃદયને અભેદ બનાવે, એકાત્મભાવ પ્રગટાવે.
- સંસારમાં જે જે કંઈ બને છે તેની ભૂમિકા તો આપણામાં જ રહેલી છે. બીજાનામાંની તે નથી. બીજાં તો માત્ર ખાલી નિમિત્તરૂપે છે.
- સંસાર આપણને કદી પણ વળગતો હોતો નથી. આપણે સંસારને વળગીને પડેલા હોઈએ છીએ.
- બહારનો સંસાર ને તેની ઘટના તે તો માત્ર અંતરમાનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે.
- જે જે પ્રાપ્ત ધર્મ છે એને તો છોડાય જ નહિ. સંસાર એ તો વૃત્તિઓથી તરવા માટેની મુક્તિનાવ છે.

(૧) ભેદમાં અભેદ અનુભવવા

‘જુદાં જુદાં લાગીએ છતાં પણ બધાં સાથે ‘એક’ છીએ

- એ ભાવ જેને રહે છે તે અનુભવી’

અભેદ ઉપાસના

આપણા જીવનમાં સ્વતંત્રપણે કશું જ બનતું હોતું નથી. જે કંઈ બન્યા કરે છે તેના મૂળમાં તો આપણું કર્મ જ પ્રધાનપણે કારણરૂપ છે; એમ અનુભવમાં જ્ઞાનપૂર્વક જ નહિ પણ એની ચેતનાશક્તિ સાથે આણ્યા કરીશું તો જ ભગવાન સચરાચર છે એનો અનુભવ સાધકને થઈ શકવાનો છે.

જગતમાં બધું અભેદ રૂપે જ તત્ત્વરૂપ છે. એટલે જે કંઈ બન્યા કરે તે આપણા લીધે જ છે. એનું મૂળ કારણ તો આપણામાંનું છે એમ સમજીને એ કર્મ સાથે એવી રીતે વર્ત્યા કરવાનું છે કે જેથી તે કર્મ ફરી આપણામાં બંધનરૂપે રહે નહિ. તે તો જ બની શકે જો કર્મમાં માત્ર તે કર્મ પ્રમાણેની ભાવના કે વૃત્તિ કે ખ્યાલ, ભાન, જ્ઞાન રાખ્યા કરીને તે તે બધું ભગવાનને સમર્પણ થયાં કરે ત્યારે જ આપણને કર્મ અડી શકવાના નથી. કર્મની સાથે એના ગતિ કે પ્રકારની રીતે આપણે વર્તવાનું નથી જ. તે ધર્મ આપણો નથી. આપણે ઊલટી ગતિએ વહેવાનું છે.

પ્રત્યેક થતા કર્મમાં સાધકે ભાવનાને ઉતારવી જ પડશે. જેમ જેમ સાધનામાંથી બળ, ભાવના, પ્રેરણા મળતાં જાય, તેમ તેમ કર્મમાં તે નીતરવાં જ જોઈએ. દા.ત. ભાવનામાં ભક્તિનું પ્રાબલ્ય વધતું જતાં સાધકનામાં પ્રેમભાવ વધવાનો જ; પણ તે પ્રેમભાવનો વિસ્તાર પાછો એણે એના જીવનમાર્ગમાં - જે આપમેળે, કર્મ-પ્રારબ્ધ સંજોગે, સહેતુકપણે મળેલાં છે એમનામાં પણ કર્યા કરવાનો છે. તો જ એના જીવંતપણાની શક્તિનું માપ આપણને મળ્યા કરવાનું છે. સાધક પોતે એકાંગી જ ન રહી શકે, એ તો સારાચે વિશ્વમાં સંકળાયેલા મહાપ્રભુને પોતામાં અવતારવા બેઠો છે. એ મહાપ્રભુની લીલાનો સ્પર્શ જો એણે કરવો હશે તો એણે પોતાની સાધનામાંથી જાગેલી ભાવનાને પ્રારબ્ધથી પોતાને મળેલાં પ્રત્યે વહેવરાવીને પ્રેમભાવ પ્રેરાયા કરવું પડશે. એટલે કે તેઓમાં માત્ર સગાંની દૃષ્ટિવૃત્તિ એણે રાખવાની નથી. એ તો છે જ,

પણ હકીકતમાં એણે તો એનાથી પર કોઈ ભવ્ય ભાવનામાં રમ્યા કરીને, એની ઉત્કટ પરાયણતામાં રમ્યા કરીને સર્વને ભેટવાનું છે; વળી તેવું કરવામાં પણ પોતાની ભાવનાના વિકાસમાં જ ભાન-જ્ઞાન મુખ્યત્વે એણે રાખવાનાં છે. કર્મમાં, ભક્તિમાં, જ્ઞાનમાં કે ધ્યાનમાં, સર્વત્ર એણે પોતાના જીવનધ્યેયની સિદ્ધિ અર્થે જ જે તે કર્યા કરવાનું છે, બીજાનો ખ્યાલ જરાકે રાખવાનો નથી. આવી ધારણા રાખવાથી સાધકને કોઈ રીતે નિરાશા સાંપડવાનો સંભવ રહેતો નથી; કારણકે કંઈ પણ કશું (અણગમતું) ઉદ્ભવતાં કે થતાં એનું મૂળ એ પોતાનામાં જ જોવા મથવાનો છે. એનું જ નામ અભેદ ઉપાસના છે. એમ કરતાં કરતાં જગતનું મૂળ આપણે છીએ એમ અંતે સાધકને અનુભવ થયા વિના રહી શકતો નથી તે જાણશો. સાધકને બીજાનું જોવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી તેવો અનુભવ આપણને થાય છે - પણ તે ત્યારે જ કે જ્યારે સાધનાની ભાવનામાં એકાગ્ર થતા જઈએ છીએ.

જે કંઈ થઈ રહ્યું છે એ બધાનું મૂળ આપણામાં જ હોય છે. કારણ શું ? કે જે આપણને સંસારવ્યવહારમાં મળેલું છે પુત્ર-પરિવાર-વેપારવ્યવહાર બીજું બધું એ આપણા નિમિત્તને લીધે મળેલું છે. એ બધું આપણામાંથી નીપજેલું છે અને તેનું જ તે પરિણામ છે. જે કંઈ મળ્યું એ કાંઈ અધરથી ટપકેલું નથી. પણ એ તો આપણાં પોતામાંથી એ બધું આપણે ઊભું કરેલું છે. આ જન્મ પહેલાં જે જે કંઈ આપણે વિચારેલું, ઊભું કરેલું, એ સંસ્કાર રૂપે આપણામાં પડેલું તે સાકાર થતું હોય છે. અનેક જાતની જે વિવિધતા છે એ સંસ્કારની વિવિધતા છે. તેવી રીતે જે કોઈ જીવ છે, તે ઊર્ધ્વ પ્રકારનું સતત ચેતનાત્મક મનનચિંતન કર્યા કરે છે એને પણ એ જ જાતનું મળ્યા કરે છે. એટલે આપણે જે છીએ તે પણ આપણાં પોતાથી જ છીએ. આપણને માત્ર જુદું લાગે છે. જેમ આ પૃથ્વી છે. એ સૂર્યમાળા સાથે સંકળાયેલી છે. એમ એમ એકબીજા સાથે સંકળાયેલું છે. લાગે છે તદ્દન જુદું. પણ આપણે જુદા હોઈએ છીએ ત્યારે જુદું હોવા છતાં આપણે બધાંની સાથે એકભાવમાં છીએ એ ભૂલી જઈએ છીએ. ખરી રીતે જોઈએ તો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા જ છીએ. જે તે કંઈ બધું છે, તેનું મૂળ આપણામાં છે. આપણાં લીધે જ જે તે કંઈ થયેલું છે. પણ આપણાથી એ સ્વીકારાતું નથી. કારણ કે

આપણામાંથી 'પેલા'ની સાથેનો તાદાત્મ્યભાવ જે છે તે જતો રહ્યો છે. પણ જુદા છીએ છતાં 'ઈ'ની સાથે સંકળાયેલા છીએ એવો ભાવ જેને રહ્યા કરે એ ચેતનને અનુભવે છે.

નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે કે 'નામરૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોય' - સોનાનાં અનેક પ્રકારનાં ઘરેણાં થાય છે પણ આખરે તો સોનું તે સોનું જ રહે છે. તેવી રીતે આ સંસારવ્યવહારમાં જે કંઈ મળેલા છે તે લાગીએ છીએ જુદા જુદા; જુદા જુદા લાગીએ છતાં પણ બધાં સાથે 'એક' છીએ - એ ભાવ જેને રહે છે તે અનુભવી. માત્ર બુદ્ધિથી નહિ-પ્રાણતત્ત્વ, જે કંઈ લાગી આવે છે - થાય છે તે પ્રાણતત્ત્વ. એકલી બુદ્ધિથી થતું હોય તો બધું કોરું લાગે. એકલી બુદ્ધિની સમજણ એ કોરી સમજણ છે. પ્રાણતત્ત્વ ભળે છે ત્યારે રીયાલિટી પ્રગટે છે. આપણને જે કંઈ વૃત્તિ થાય છે. અનુભવાય છે, જે કંઈ સુખ દુઃખ થાય છે એ પ્રાણતત્ત્વને લીધે છે.

સારોયે સંસાર આપણાથી છે, આપણામાં રહેલો છે, અને જે બહાર છે તે પણ આપણાથી જુદો નથી. આવી જીવતીજાગતી સમજણ જો હૃદયથી ઠસી જાય કે ઊગી જાય, તો સંસારમાં મળેલા સંબંધો, સ્વજનો-એ બીજાં કોઈ નથી, પરંતુ આપણા પોતામાંથી જ આપણાં પોતાના કર્મનાં સંબંધોનાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપો જ છે. આવું જીવતું જ્ઞાન જો તેમાં હૃદયથી પ્રવર્તે, તો અને તે આપણને ખરેખરું, યોગ્ય અને હૃદયથી સાચું લાગતું હોય, તો આપણું મન આપણને એકભાવે સુમેળની ભાવનાએ સર્વમાં પ્રવર્તાવશે. એવું થતાં બીજાં આપણને જે મળેલા હોય, તે આપણી સાથે યોગ્ય ન વર્તી શકે, તો એમાંથી ઊપજેલાં દુઃખ, કલેશ, ત્રાસ વગેરે વૃત્તિઓ આપણા મનમાંથી ઓછી થતી જતી આપણે અનુભવી શકીશું. એકાત્મભાવ આપણે જો મળેલામાં અને મળેલામાંથી હૃદયમાં હૃદયથી જો નહિ ઉપજાવી શક્યાં હોઈએ, તો આધ્યાત્મિક એકતાનો ખરો અનુભવ માનવી કદી પણ કરી શકવાનો નથી.

જગત એ આપણી નજરે જુદું જુદું લાગે છે, કારણ કે આપણે જ જુદા જુદા થયેલા અને જુદાં જુદાં રહેલા છીએ. પરંતુ સાચેસાચી રીતે તો તે જ્ઞાન ને ભાવની કક્ષામાં સળંગપણે એક જ છે. તેવી રીતે અને તેમ છતાં આપણો સંસાર તે જુદો જુદો લાગતો હોવા છતાં તે એક જ

છે; કારણ કે તે આપણો પોતાનો જ વિસ્તાર છે ને આપણા પોતામાંથી જ ઊપજેલો છે ને જેવો તે સંસાર છે, તેવો તેના તેવા સ્વરૂપમાં આપણે જ તેને તેમ રાખેલો છે એટલે ત્યાંથી ઊર્ધ્વમાર્ગના પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુએ સંસારમાંથી સંસારની વૃત્તિ હઠાવ્યા વિના તેનો સંસાર કદાપિ મીટી શકવાનો નથી તે વાત નક્કી જાણશોજી. સંસારને આપણે પોતે જ ઉપજાવ્યો છે, તે સંસારને આપણે પોતે જ પોષ્યો છે ને નિભાવ્યો છે, એટલે એને આપણે પોતે જ પરમ ભાવનામાં પલટાવવા માટે પ્રત્યક્ષ ભાવના સ્વરૂપ જ આપણે બની જવું પડશે. એવું આપણું થઈ જતાં આપણાથી તે જુદો લાગી શકવાનો નથી. જે તે કંઈ બને છે, તેનું કારણ બીજું કોઈ નથી, પરંતુ આપણે પોતે જ છીએ, એમ વિચારીને સંસારવ્યવહારનાં થતાં કર્મમાં ભાવનાનું દૃઢ્યથી ઉદીપન થતું રહે તેવો જીવતો મનથી ખ્યાલ અને તેનો અભ્યાસ આપણે રાખ્યાં જ કરવો પડશે.

ભેદમાંથી અભેદ પ્રગટાવો

સંસારવ્યવહારમાં સંસારી જીવો ભેદને વધારે મહત્ત્વ આપ્યાં કરે છે. તેથી કદી આનંદ સ્વરૂપને પામી જ નથી શકતા. સંસારમાં જે સુમેળ નથી વર્તતો તેનું મૂળ કારણ ભેદમાં રહેલું છે. જીવદશાવાળા તો ભેદને વધારવામાં સમજે છે. ભેદને અભેદમાં લઈ જવાનું તો કોઈક જ રડચોખડચો જીવ કરી શકતો હોય છે. એટલે આપણે તો એવા રડચાખડચા જીવ થવાનું છે. જ્યાં જ્યાં ભેદ જણાય ત્યાં ત્યાં તે તે રીતે આપણે જોવાનું, સમજવાનું કે વર્તવાનું ન હોય. ભેદને વધારવાનું જરાક જો મન કર્યું, તો પછી એ ભેદ જે થોડોક હશે, તે વધારે ને વધારે વધ્યા જ કરવાનો, કદી પણ એકભાવે થઈ શકવાનાં નહિ. સમસ્ત સંસાર ભેદના વર્તનમાં ફસાયેલ છે. એમાં તેથી જ ન્યાય-અન્યાય જ્યાં ત્યાં બધે વર્તાયા કરે છે. ન્યાય-અન્યાય જ્યાં સામસામે બે પક્ષ હોય, ત્યાં જ સંભવી શકે. આમ જે તે બધું ભેદ પર ચાલી રહેલું છે. માટે આપણે તો પ્રભુકૃપાથી ભેદનો છેદ ઉડાડી દઈને જ્યાં ત્યાં વર્તવાનું છે. જ્યાં પક્ષ જ નથી રહેતો તો પછી ન્યાય-અન્યાયપણું ક્યાં જોવાનું રહે છે ? જીવનની મૂળ વાસ્તવિકતામાં ભેદ નથી ત્યાં તો અભેદ જ પ્રવર્તે છે; કારણ કે જો ભેદ હોય તો ભેદમાં આનંદનું ટકવું, જીવવું, ફાલવું, બહેલાવું વગેરેની શક્યતા જ ન રહી ને ? અભેદમાં જ આનંદ પ્રગટી

શકે છે. અભેદની ભૂમિકા થયા વિના શિવના અસલ સ્વરૂપને પામી પણ શકાતું નથી. માટે આપણે તો જ્યાં જ્યાં ભેદ હોય, સૂઝે, જડે, ઊગે, જણાય ત્યાં ત્યાં ભેદનો જ્ઞાનભક્તિભાવે ઉચ્છેદ કેમ થઈ શકે, તેવી રીતે વિચારીને વર્તવાનું હોય.

આપણા જીવનપંથમાં આપણે કોઈનાથી નોખું થવું નથી. આપણે તો સર્વ પ્રકારના ભેદ ટાળવાને બેઠાં છીએ. આપણે તો હૃદય હૃદયને સાંધવાને મથવાનું છે, ને જ્ઞાનપૂર્વકના વર્તનમાં અભેદભાવ પ્રકટે એવું જીવન પ્રભુકૃપાથી પ્રગટાવવાનું છે. એટલા માટે આ ભેદપણું જે છે, તે સાધન તરીકે લીધેલું છે. ભેદને અભેદમાં પ્રગટાવવાનો છે.

અભેદાનુભવ કેમ થાય ?

સંસારવ્યવહારનો ધર્મ અને જીવનવિકાસનો ધર્મ એ બે એક નથી હોઈ શકતા. સંસારવ્યવહારમાં તો ભેદ દૃષ્ટિ લોકોને રહે છે. જીવનવિકાસના ધર્મમાં તો અભેદ છે. આપણે તો જીવનનો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે, એટલે અભેદનો ભેખ ધારણ કરેલો છે. એટલે ક્યાંય કશો ભેદ જેવું હોય કે લાગે ત્યાં આપણને દિલમાં ખચકો લાગવો જોઈએ. જ્યાં જ્યાં ભેદ લાગે ત્યાં ત્યાં જીવનનું મૃત્યુ છે. વિચારમાં, વૃત્તિમાં, લાગણીમાં, ભાવનામાં, ભાવમાં, સ્થૂળમાં અને સૂક્ષ્મમાં, જે તે બધા સંબંધોમાં, વ્યવહારમાં પણ ને વર્તનમાં પણ હૃદયમાં હૃદયથી એકરસ ને એકસમ લાગે, તે પ્રકારે અનુભવાય, ત્યારે જ જીવનના ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થયો ગણાય. એટલે જેને આપણે પામવું છે, તેના દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ આપણી નજર સમક્ષ પળેપળ જીવતાં રાખીને જ્ઞાનપૂર્વકની જાગૃતિ સાથે જેમાં તેમાં વર્તવાનું કર્યા કરીએ તો ભેદ જેવું લાગતાં હૃદયમાં ખટક્યા વિના રહેશે નહિ. એટલે ખટકે એટલે તો માનવી જાગે જ. જેને હજી ભેદ લાગે છે તેની અભેદ પરત્વેની સાચી દૃષ્ટિ હજી ખૂલેલી નથી.

જગતમાં ઘણા જીવો પ્રેમની વાતો કરે છે. પરંતુ તેઓ પ્રેમના તત્ત્વને સમજતા હોતા નથી. હૃદયનો પ્રેમભાવ તો હૃદય હૃદયને અભેદ બનાવે, એકાત્મભાવ પ્રગટાવે અને તે તરફનું તેનું જીવતુંજાગતું વલણ રખાવ્યા કરે, જેનામાં હૃદયનો પ્રેમભાવ જાગે તે તેને તેનામય કરે. એજ દૃષ્ટિથી ને એવાં મૂલ્યાંકનથી આપણે આપણી હૃદયની ભાવનાને પ્રીછીએ ને સમજીએ.

(૨) સંસારનો હેતુ ફળાવવા

સ્થૂળ સંસારમાં સૂક્ષ્મનું દર્શન કરી તે ફળાવો

સંસારની રચના અને જગતની રચના દ્વંદ્વની બનેલી છે. તેમાં જો મન, બુદ્ધિ ને પ્રાણ ગયા તો તેમાંથી તેને પાછા ખસેડવા તે મુશ્કેલ હકીકત છે. તેથી આ બધું શેને માટે છે ? એનો હેતુ શા માટે છે ? ને પ્રત્યેક જેમાં તેમાંથી તેના હેતુને સમજીને તેના હેતુને સફળ કરાવવાને જાગૃતિપૂર્વક મથ્યાં કરીશું, તો તો તેવા તેવા પ્રસંગો જીવને સુખરૂપ એટલે કે કલ્યાણરૂપ છે. અન્યાય થાય, અપમાન થાય કે કોઈ આપણને ન ગણે એવું સંસારમાં થાય, તો તે તે બધું શેને માટે હોઈ શકે ? તેનો હેતુ શો ? એમ વિચારી તે જે આવેલું હોય, તેના સ્થૂળપણામાં પ્રવેશી જવાનું મૂકીને તેના સૂક્ષ્મપણાના હેતુમાં ને તેના ફલિત થઈ જવાના પરિણામમાં જો આરપાર બનવાનું કરી શકીએ તો તો બેડો પાર થઈ જાય. આપણે વિચારવું ઘટે કે આપણે શેને માટે જીવીએ છીએ ? નાનાં નાનાં છમકલાં થાય, તો તેમાં શું ભરાઈ પડવાનું છે ? એમાં દોષ જો કોઈનો હોય તો આપણી પ્રકૃતિનો છે તે નક્કી જાણવું. તો તો સાધનામાં આગળ જ્યારે ભારે ભારે મગરમચ્છ પકડશે તે વેળા તો શો તમાશો થવાનો ? માટે જીવને વળી વળી ને વારવો ને મનને એકમાત્ર ચેતનના સ્મરણભાવનામાં જીવતું રહી શકે તેવું, કરવાનું હોય. એ જ સર્વસ્વ છે, એ જ સમર્થ છે એમ જાણીને હૃદયમાં જીવતી બનજે ને મરદ બનજે. કશાથીય લેવાઈ જવાનું ન હોય કે આવરાઈ જવાનું ન હોય.

જીવનને, જીવનના વિકાસને માટે આ સંસાર છે. એમાં બદ્ધ થઈ રહેવાને માટે સંસારનો હેતુ નથી. એમાં જકડાઈ જવાને માટે નથી, પણ એમાંથી મુક્ત થઈ જવા માટેનો હેતુ છે. આપણે મનુષ્ય તરીકે જન્મ્યા છીએ તે સંસારમાં બદ્ધ થવા માટે જન્મ્યા નથી. આ સંસારમાંથી મુક્ત થવા માટે જન્મ્યા છીએ અને મુક્ત થવાને સંસારને છોડી દેવાનો નથી. સંસારમાં રહેવાનું છે પણ મુક્ત થઈને, બદ્ધ થઈ જઈને રહેવાનું નથી.

સંસાર મળવાનો હેતુ

સદાય પ્રસન્નચિત્ત રહેવું. સંસાર મળેલો છે, તે ડૂબી મરવા માટે નથી મળ્યો. સંસાર તેની ઉપાધિમાં ને અથડામણમાં ને સંસારના જ

વાતાવરણમાં જીવવા તે મળેલો નથી. એ તો મળેલો છે, એની ચેતનપૂર્વકની વિવિધતાને વિસ્તારના દર્શન કરવાપણા માટે.

સંસાર કાજે આપણે જીવવાનું નથી. આપણે તો જે જીવવાનું છે, તે એની કૃપાથી કરી સંસારમાંથી તરી, પાર થવા માટે જીવવાનું છે. સંસારની ઘટમાળમાં ઘટમાળરૂપે જડ યંત્રવત્ બની જવાનું નથી. સંસાર તો યંત્રવત્ ચાલ્યા જ કરવાનો છે. આપણે જડ યંત્રવત્ જીવવાનું નથી. જે જે કંઈ કશું યંત્રવત્ બન્યું, કે એમાંથી પ્રાણ ગયા સમજવા. માટે જેને તેને ઘરેડરૂપ બની જવા ન દેવું. વ્યવસ્થા એક વસ્તુ છે ને ઘરેડ બીજી હકીકત છે. બંનેમાં ઘણો ફરક છે. વ્યવસ્થા પ્રકટાવીને પણ તેને માનવી પાછો ઘરેડરૂપ બનાવી દેતો હોય છે. જેને તેને વ્યવસ્થાના આકારમાં મૂકી તે તે પછી પાછું ઘરેડ પ્રમાણે જ તે કર્યા કરતો હોય છે. આપણે તેમ કરવાનું નથી. જે કંઈ થયા કરે, તેમાં આપણા જીવનની ભાવના થનગનતી, નૃત્ય કરતી હોવી જોઈશે. જેમાં ને તેમાં જીવનની જ્ઞાનપૂર્વકની સમજણ તરવરતી પ્રકટેલી રહ્યાં કરે, તે ઘણું ઘણું જરૂરનું છે. સંસારનું કામકાજ સવારથી ઊઠ્યાં કે રાતે સૂતા સુધી એક પછી એક રોજની જેમ ચાલ્યાં કરતું હોય છે. તેમાં આપણે બીજા સંસારી જીવોની જેમ પરોવાવાનું ન હોય. તે કર્મથી આપણે તો આપણા વહાલા પ્રભુને રિજવવાના છે ને તે કર્મ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કરી શ્રીભગવાનને ચરણકમળે પ્રસાદી તરીકે ભેટ મૂક્યા કરવાનું છે. જે પ્રસાદી તરીકે ભેટ મૂકવાનું હોય તે શું યદ્વાતદ્વાપણે આપણે કરીશું ?

ભગવાન આપણને અમુક રીતે જ શીખવે છે એવું કંઈ હોતું નથી. એ તો આપણને સર્વ કંઈ દ્વારા શિક્ષણ આપવાનું કર્યા કરે છે. સર્વ કંઈ જે તે છે, તે સમજણ પ્રકટાવવાને માટે છે. કશુંય એમનું એમ નથી. જો આપણી અંતરની આંખ ઊઘડી હોય તો આપણી આગળપાછળ બનતાં બનાવોમાંથી ઘણું શીખવાનું મળે છે. સંસારની રચના ને સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વની રચના એ હેતુપૂર્વકની રચના છે. દ્વંદ્વની અથડામણમાં અથડાતો કુટાતો જીવ પ્રકૃતિના વિકાસમાં અવારનવાર ચઢતર કર્યા જ કરે છે.

એટલે દ્વંદ્વમાંથી મુક્ત થવાને માટે જે જે સ્થિતિમાં મુકાયેલા હોઈએ, તે તે વેળા આપણી તેમાં તેવા પ્રકારની વૃત્તિ ન રહે, અથવા

તો રહે, તો તેવી વેળા સમતા, તટસ્થતા, શાંતિ શ્રીપ્રભુકૃપાથી જો જાળવી શકાય તો જીવથી તણાઈ જવાનું ન બને.

ફ્લેશ, સંતાપ, મુશ્કેલી, મુંઝારો, અમૂંઝણો, ગૂંચો, પરિતાપો વગેરે એ બધું જીવનમાં જે જે મળે છે, તેથી તેથી કરીને તટસ્થ થવાની કળા શીખવાની રીત, તેવા તેવા પ્રકારના સંસારમાંથી મળ્યાં કરે છે. સંસાર એ તો જીવનની પ્રત્યક્ષ પાઠશાળા છે. તેથી તેમાં ડહોળાવા કરવાનું ના હોય. સર્વ આપણાં પોતાનાં જ અંગો છે. તે અંગમાત્ર આપણી પોતાની જાતની વિસ્તૃતતા જ છે. એ અંગ પરત્વેનો અન્યથા ભાવ થવો એટલે આપણા પોતાના પર અન્યથા ભાવ થવો બરાબર છે.

સંસારની વિટંબણાઓ અનેક હોય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ અનેક પ્રકારની પણ હોય છે. તે માનવીના મનને તેમાં ડૂબાડી રખાવી માનવીના મનને તેમાં પરોવી રાખે છે. પરંતુ આ સંસાર તેટલા માટે મળેલો નથી. સંસાર તો આપણી વિસ્તૃતતા થવા અને તેમ થઈને તેમાંથી જીવનનો સાર અનુભવવા કૃપાથી મળેલો છે. આપણે આપણી જાતને કદી અવગણી શકતાં જ નથી. માનવીને પોતાની જાત જેટલી વહાલી હોય છે, તેટલું બીજું કોઈ વહાલું હોતું નથી, ને માનવીને મળેલા ને તેણે જન્માવેલ સંસાર પણ તે પોતે જ છે, તેથી મળેલા કે જન્માવેલ સંસાર પરત્વે માનવીના મનને ઊંચા થવાનો અધિકાર નથી. જો થાય તો તે પોતાના પરત્વે જ થતો હોવો ઘટે. સંસાર એ તો માનવીના મનને સુમેળ પેદા કરવા, અનેકમાં પ્રસરાયેલો હોવા છતાં એકરૂપે જીવવા, વર્તવા ને રહેવા બોધપાઠરૂપે મળેલો છે. સંસારમાં જુદી જુદી વ્યક્તિ હોવા છતાં, બધા જ એકબીજા સાથે પ્રેમભાવે અથવા એવા આત્મિક સ્વરૂપના સંબંધે ભાવથી પરસ્પર સંકળાયેલા છીએ કે જેનાથી આપણે કદી પણ છૂટી શકતા નથી. એટલે સંસાર તો જીવને પોતાનું જીવપણું ઓગાળવા અને શિવપણાનાં દર્શન કરાવવા કૃપાથી મળેલો છે.

સંસારમાં એકનું જ્યાં ત્યાં મહત્ત્વ ને પ્રાધાન્ય હોય છે. તેમ છતાં બીજા (Units) એકમો કે વ્યક્તિઓને નિરનિરાળું સ્થાન પણ હોય છે જ. તેમ છતાં વાસ્તવિકપણે તેઓ એકસાથે જોડાયેલાં જ રહેતા હોય છે. કોઈ એકબીજાથી નોખું હોઈ શકતું નથી.

સંસાર મળેલો છે તે શક્તિનો વિકાસ કરવા ને શક્તિના જ્ઞાનના અનુભવ માટે. જીવનમાં સંગ્રામ ક્યાં નથી ? સંગ્રામ ન હોત તો કશા કોઈનો પણ વિકાસ શક્ય નથી. માનવી ઈચ્છે કે ના ઈચ્છે તો પણ પળેપળ યુદ્ધ તો આપવું જ પડે છે; બલકે માનવીને બેળેબેળે એમાં પડવું જ પડે છે. જે એવા સંગ્રામથી કંટાળે છે, ત્રાસે છે ને જે એવા યુદ્ધની અવગણના કરે છે, એને ઊવેખે છે, એવા જીવના ત્રાસનો તો પાર રહેતો હોતો નથી. સંગ્રામનો હેતુ જીવને શક્તિની પિછાણ થવાનો તથા તેથી કરી શક્તિનો ઉદ્ગમ થવાનો ને જ્ઞાનનો અનુભવ થવા માટેનો છે. સંગ્રામ એ તો પ્રકૃતિના સ્વભાવનું એક સહજ લક્ષણ છે.

સંસારમાં જે જે કંઈ બને છે તેની ભૂમિકા તો આપણામાં જ રહેલી છે. બીજાનામાંની તે નથી. બીજાં તો માત્ર ખાલી નિમિત્તરૂપે છે, તેથી બીજાંથી એવું કંઈ થતાં મનને કલેશ, સંતાપ કે દુઃખ થવા ન દેતાં એના નિમિત્તકારણને સમજીને તેમાં મનને કદી પણ ડહોળાવા ન દેવું. તો જ મનનું જીવતું સામર્થ્ય વધે ને તો જ તટસ્થતા તેમજ વસ્તુસ્થિતિથી અલગ થઈ શકવાની કળા આપણને પ્રાપ્ત થતી હોય છે. સંગ્રામના પ્રસંગો ઊપજ્યા વિના માનવીનું મન તેમાં કેવું રહે છે, તે તે બધું માનવી કઈ રીતે જાણી શકવાનો હતો ? માનવીએ પોતાના મનને અને પોતાની પ્રકૃતિને તો પહેલાં સમજી લેવાં પડશે.

સંસારના આપમેળે મળી રહેતાં સકળ કર્મમાં માનવીએ પોતાના મનને રાગાદિથી વિમુક્ત કરવાનું શીખવું જોઈશે, તેવું થયા વિના તે મન તેની મેળે કશાથી અલગ થવાનું શીખેલું હોતું નથી. સંસારમાં જે જે કંઈ એવું ઉપાધિરૂપ આવે છે, તે દેખીતી રીતે ઉપાધિ લાગે છે; પરંતુ તેવી ઉપાધિ તો માનવીના મનને નવું નવું કંઈક શીખવવા, બોધ દેવા, અનુભવ કરાવવા મળેલી હોય છે, તેથી જીવનમાં મળતી એવી ઉપાધિને જે જીવ પોતાના ગુરુરૂપે સમજે છે, તેવા જીવો જ તેવી ઉપાધિના હેતુને કળી જઈને તેમાંથી ચેતના-પ્રાણ-શક્તિ મેળવવા ભાગ્યશાળી થઈ શકે છે.

સંસાર આપણને કદી પણ વળગતો હોતો નથી. આપણે સંસારને વળગીને પડેલા હોઈએ છીએ. સંસાર તો અંતરમાં જડાઈ ગયેલો હોય છે. બહારનો સંસાર ને તેની ઘટના તે તો માત્ર અંતરમાંનું વ્યક્ત

સ્વરૂપ છે. તેથી સંસારમાં જે કંઈ બને છે, તેનું કારણ તો પોતાના અંતરમાં પડી રહેલો જે સંસાર છે, તે તેનું કારણ છે. જો એમ સમજીને મનને દૃઢાવવાનું બની શકે, તો બહારના સંસારના ગમે તેવા વ્યક્ત થવાપણામાં આપણને કંઈ જ કશું આડુંતેડું લાગે નહિ.

સંસાર ક્યારાઈ જવા માટે મળેલો નથી. સંસાર બિડાઈ-સિડાઈ જવા માટે મળેલો નથી. સંસાર લાચાર ને પરાધીન થઈ જવા માટે મળેલો નથી. સંસાર કંઈ ગુલામી કરવા મળેલ નથી. સંસાર કંઈ બધાની આળપંપાળ કરવા મળેલ નથી. સંસાર કંઈ કૂચલી-નિંદા કરવા મળેલ નથી. સંસારમાં ઉપલું જણાવેલું પાસું આપણે તો જાગી જાગીને ત્યજવાનું છે, એમાં મુદ્દલે ભળવાનું નથી. તેથી કરી કદાચ કોઈને ખોટું લાગે, તો તેની ક્ષમા માંગવી. પરંતુ આપણે સંસારની તે તે હકીકતોથી જ્ઞાનપૂર્વક વેગળા જ રહેવાનું છે, તે નક્કી સમજવું.

સાધના પણ વિશ્વ સાથે સંકળાયેલી

સંસારનું ક્ષેત્ર જીવનવિકાસની સાધના માટે ઉત્તમ પ્રકારનું છે. આ સમસ્ત વિશ્વની રચનાનો હેતુ જોતા કંઈ જ કશું એકબીજાથી વિખૂટાપણે નથી. જે તે બધું એકબીજા સાથે પરસ્પર સંકળાયેલું છે, જેથી સમગ્ર વિશ્વના હેતુથી અલગપણે કંઈ જ કશું થઈ શકે નહિ. ગીતાજીમાં અર્જુનને યુદ્ધમાં શ્રીભગવાન એનું મન ન હોવા છતાં એને દોરવે છે. એટલે જે જે પ્રાપ્ત ધર્મ છે એને તો છોડાય જ નહિ. તે તે બધા ધર્મો સાંસારિક વૃત્તિથી કરવાના, આચરવાના ન હોય. પ્રાપ્ત ધર્મો તો ભગવદ્ ભાવથી આચરવાના હોય. તે ધર્મોના આચરણમાં જીવનવિકાસની ભાવનાનો જ સુદ્રઢપણે એકમાત્ર ખ્યાલ એની કૃપાથી જો રાખી શકાય, તો તે તે ધર્મનો હેતુ સાચી રીતે ફળી શકે. માટે સંસાર એ તો વૃત્તિઓથી તરવા માટેની મુક્તિનાવ છે.

સંસાર મિથ્યા નથી. આમેય માનવી એને મિથ્યા માનતો હોતો નથી. જો સાયોસાય હૃદયથી તેમ માનતો થઈ ગયો હોય તો તે ક્ષણવાર પણ સંસારને વળગી રહી ના શકે. એટલે આપણે તો જે સંસાર મળ્યો છે તેના આધારે ભાવના કેળવવાની છે. જેમ એક વિજ્ઞાની એક નાનકડા પાયા પર કંઈક કશાની શોધ કરવા માટે પ્રયોગ કર્યા કરતો હોય છે, ને તેમાં ફળીભૂત થતાં તે જ પ્રયોગ પછી વિસ્તારદશાને પામે છે, તેવી રીતે જીવનના પ્રયોગનું ક્ષેત્ર આપણો સંસાર છે. એ સંસારમાં

સમતા, તટસ્થતા, ધીરજ, સહનશીલતા, ઉદારતા, માનસિક વિશાળતા, અપાર પ્રેમભાવ વગેરે ગુણો કેળવવાનો અને તે સાથે સાથે તેમ છતાં પાછું નિરાસક્ત થતાં જવાનો ને નિર્મમત્વ કેળવવાનો આપણે જીવતો જ્ઞાનભક્તિયોગપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યા કરીએ તો તે ક્ષેત્ર આપણા જીવનને યોગ્ય રીતે કેળવવાને મળેલું હોય છે અને જીવને ધન્ય અને કૃતકૃત્યપણામાં નિપજાવાને તે મળેલું છે; એના વિના સંસારનો બીજો કોઈ ઉદ્દેશ નથી, સંસારનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, પણ ત્યાગ ભાવના આપણે સંસારમાં કેળવવાની છે એવા સમજણ, જ્ઞાન અને અનુભવ આપણને થયા કરશે.

આપણે તો આપણામાં રમ્યાં કરવાનું છે. સંસાર તો મળેલો છે જીવનું જીવપણું ટાળવાને માટે. જેમ કાંટાથી કાંટો નીકળી શકે છે, જેમ ઝેર ઝેરની માત્રાથી ટળી શકે છે, તેમ જીવનું સંસારીપણું જીવનવિકાસની ભાવનાને સંસારમાં તેની યથાર્થતા વડે કરીને જીવવાથી ટળી શકે છે, તે નક્કી જાણવું.

જીવન શિખવાડવા માટે છે.

જીવન એ અંધારો કૂવો નથી, અથવા તો વાવાઝોડાના પવનની પેઠે ગમે તેમ ઊડી આવતો ઝંઝાવાત નથી. જીવનની આકરામાં આકરી કસોટીમાં અને તેના પ્રસંગોમાં જીવનનો એકધારો વણાટ સળંગપણે વણાયાં જતો હોય છે. એવી રીતે સળંગ પટ વણાવાને માટે જેવા પ્રસંગોમાં જીવને મુકાવું ઘટે તેવા તેવા પ્રસંગોમાં તે મુકાતો જતો હોય છે, પરંતુ માનવીને તે તે કાળે તેનું તેનું હૃદયમાં પૂરતું જ્ઞાન ઊઠતું હોતું નથી, તેથી પ્રત્યેક પ્રસંગને અને બનાવને છિન્નભિન્ન રીતે તે જુએ છે. પ્રસંગોમાંથી જો આપણે સમજણની આંખ ઉઘાડીએ, તો તેમાંથી સમજવાનું અને અનુભવવાનું મળે છે. પ્રત્યેક પ્રસંગમાં જીવનના ઘડતરના માટેનો હેતુ છે. એ હેતુનું જ્ઞાન જે તે વેળા થતું રહેતું હોય તો જીવન સાર્થક થઈ જાય. અમુક પ્રસંગ બન્યો તે કેમ બન્યો અને એની પાછળ સમજણની શી ચાવી આપણને મળવાની છે, તેનો જો તટસ્થતાપૂર્વક આપણે વિચાર કરીએ તો આપણને ઘણું અનુભવવાનું મળે.

બધા જ પ્રસંગો સદ્ગુરુ છે.

જીવનમાં પ્રસંગો સિવાય બીજા શેનાથી આપણે ઘડાઈ શકાવાના છીએ ? તેથી પ્રસંગોમાં તો ગુરુ બિરાજેલા છે, એવી જીવતીજગતી ભાવના

હૃદયમાં જે જીવ રાખે છે, એવા હેતુના જ્ઞાનભાનથી જે જીવ પ્રસંગોને સ્વીકારે છે, તેવો જીવ પ્રસંગોથી આવરાઈ જતો નથી, લેવાઈ જતો પણ નથી. તો પછી એનાથી સંતાપ તો પામી જ કેમ શકે? પ્રસંગોમાં જો ત્રાસ, કંટાળો, અણગમો, ક્લેશ, ઉપાધિ વગેરે જે જીવને લાગ્યું, તો જાણવું કે પ્રસંગોમાં સદ્ગુરુની ભાવનાનો સત્કાર થયેલો નથી અને પ્રસંગોને તે રીતે અને તે ભાવે આપણાથી ગ્રહણ કરી શકાયેલા નથી. પ્રસંગો તો પ્રત્યક્ષ ઘડનારા છે. તેથી તો સદાય આવકારને પાત્ર છે. પ્રસંગો સારા પણ હોય અને નરસા પણ હોય, પરંતુ આપણે તો તે બંનેમાં સદ્ગુરુની ભાવના જ દેઢાવવાની. અને વધારે પ્રત્યક્ષ તે જ્ઞાનસ્વરૂપમાં પરિણામ પામે એવી રીતે પ્રસંગોમાં કેળવણી પામ્યા કરવાનું છે.

મારનાર પ્રસંગો તારે

જો તેમ કરી શકશે તો ક્યાંય નિરાશા, દુઃખ વગેરેને જીવનમાં આવતાં હોવા છતાં, તેમનો આવવાનો હેતુ ગમે તે હોય, પણ આપણે તો એને ભાવનાની રીતે જ સ્વીકારી શકવાનાં છીએ, અને જે હણવા આવે તે જીવનને તારીને જાય છે, એવો અનુભવ પણ આપણને થયાં કરશે. તો જ પ્રભુ આપણી પડખે છે જ એવો પ્રત્યક્ષ ભરોસો હૃદયમાં જાગી જાય છે. એવો હૃદયમાં જ્યારે પાકો, ભરોસો જાગે છે, તેવી વેળા તો લાલચોળ થયેલા ધગધગતા લોઢાના થાંભલાને બાથ ભરવાનું આવતાં, તેને બાથ ભરવામાં જીવ જરી પણ ખચકાતો નથી. પ્રહલાદની જેમ. સંસારમાંના એવા બનતા પ્રસંગો તે રૂપ પણ બની જતાં હોવા સંભવ હોય, પરંતુ તેમાં આપણા હૃદયની ભાવના પ્રહલાદના જેવી પાકા સાચા હૃદયના ભરોસાની જો પ્રગટી જાય, તો તો પછી આપણને કંઈ કશાનો ભય જ રહી શકતો નથી. આપણે સર્વ વાતે નિર્ભય અને નિરાંતવાળાં રહી શકીએ છીએ.

જાગ્રત સાધક તે પાકો સાધક

સંસારમાં જે જીવન છે, તે જીવનમાં તો આમથી તેમ અફળાવવાનું બને છે, જ્યારે જીવનવિકાસ સાધનામાં સંસાર તો કંઈ ઊડી જતો નથી. સંસાર રહે છે તો ખરો, પરંતુ તેમાં સાધકની મહત્ત્વની દૃષ્ટિ ભેળવાઈ ન જાય, ભેરવાઈ ન જવાય ને તે સાથે સાથે તેમાંથી ઊપજતી સર્વ પ્રકારની પ્રસંગગાથાઓને જીવનવિકાસની ભાવના કેળવવા માટે પ્રખર

તેજસ્વિત બનાવવાને માટે, સાધકને દિલમાં તે તે પરીક્ષા ને કસોટી જેવી હોય છે. સાધકનું જીવન કેટલું ઉચ્ચ છે, તેનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ તો એ છે કે ગમે તેવા આડા, અવળા, ઊભા પ્રસંગોમાં પોતે ત્યારે કેવો જાગૃત રહી શકે છે, ને જાગૃતિ રહેવા છતાં તે તે પ્રસંગમાં પોતાની વૃત્તિ, લાગણી, ભાવના જીવનવિકાસને સાનુકૂળ હોય છે કે પ્રતિકૂળ હોય છે, અને પોતે તેમાં તેમાં જ્ઞાનપૂર્વકનું યુદ્ધ આપીને કેટલો જીવતો બની શકે છે, અને પ્રત્યેક પ્રસંગ જો સદ્ગુરુરૂપ છે, તો તેમાં તેમાંથી કેવું કેવું ઘડતર થાય છે, અને પ્રસંગોમાંથી સદ્ગુરુનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ એવું જે જીવને સંસારવ્યવહારના પ્રસંગોમાંથી નિશ્ચિતપણે જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, તે પાકો સાધક છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૬

બાહ્ય સાધનામાં ઉપયોગી ગુણો

- માનવી માનવીને સાંકળનાર એટલી જ ને એવી સૂક્ષ્મ દોરી ઉદાર માનસ છે.
- પ્રેમ દુન્યવી જીવનમાં ઉદાર માનસના સ્વરૂપમાં અવતરે છે.
- દુનિયા આપણી જ રહે ચાલે, આપણા જ વિચારોને અનુસરે, આપણાં જ મૂલ્યાંકનો સ્વીકારે, આપણી જ રહેણીકરણીને અપનાવે અને આપણી જ લાગણીને માન આપે, એવી એવી આશાઓ સેવ્યા કરવાથી આપણે જ દુઃખી થઈએ છીએ.
- હાર્દિક ઉદારતા એટલે જ જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, એનાથી જ આપણે વિશ્વબંધુત્વના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી શકીશું અને 'સર્વ'ને 'સ્વ' તરીકે ઓળખતા તથા અનુભવતા થઈ શકીશું.
- અનિષ્ટ પ્રત્યે ઉદાર મન એટલે એની ઉપેક્ષા.
- કોઈ પણ પ્રકારના મત કે વિચાર પ્રત્યે સહિષ્ણુતા કેળવવાથી જ આપણી દૃષ્ટિમાં વિશાળતા આવે છે.
- આપણે વિચારેલું કે આપણું જ માનેલું બધાં માટે ઉપકારક છે એવી માન્યતાના મૂળમાં સંકુચિતતાનું ઝેર રહેલું છે.
- બે કિનારાને સ્પર્શીને નદીનું નીર અખંડ વહ્યાં કરે છે. આવા સ્પર્શ છતાં કિનારો જે તટસ્થતા જાળવે છે તેવી વૃત્તિ આપણે પણ સંસારના વહેણને સ્પર્શવા છતાં અને તેમાં વહેવા છતાં રાખવી જોઈએ.
- વિશાળ દૃષ્ટિ વિનાની સાધુતા નિરર્થક છે. એ 'સાધુતા' જ નથી.

ઉદાર માનસ

જેમ પ્રભુને અને માનવીને જોડનાર સૂક્ષ્મ દોરી પ્રભુકૃપા છે, તેમ માનવી માનવીને સાંકળનાર એટલી જ ને એવી સૂક્ષ્મ દોરી ઉદાર માનસ છે. પ્રભુકૃપા અને ઉદાર માનસ એ બન્ને એક જ સિક્કાનાં બે પાસાં છે. ઈશ્વર, મનુષ્ય અને વિશ્વ એ બધામાં વ્યાપી રહેનાર પ્રેમનાં જ આ બન્ને સ્વરૂપો છે.

પ્રેમ દુન્યવી જીવનમાં ઉદાર માનસના સ્વરૂપમાં અવતરે છે. એક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યે ત્યારે જ પ્રેમ હોઈ શકે કે જ્યારે પહેલી વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિની તમામ વિશિષ્ટતાઓ, વિચિત્રતાઓ, અરે !

એટલું જ નહિ પણ ઘૃણા ઉપજાવે એવી વિકૃતિઓ પણ પ્રેમથી સહન કરી લેવા તૈયાર રહે; એટલે કે બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યે તેનું માનસ ઉદારભાવ ધરાવતું હોય તેવી જ રીતે ઉદાર માનસ પણ પ્રેમ ન હોય તો અશક્ય છે. આમ, પ્રેમ અને ઉદાર માનસ પરસ્પર અવલંબી છે. પ્રેમ શું તે સમજવા માટે, જાણવા માટે તેનો અનુભવ કરવા માટે, તેનાથી હૃદયને તરબોળ કરવા માટે અને છેવટે પ્રેમસ્વરૂપ થઈ જવા માટે જો કશાની પણ અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય તો તે હાર્દિક માનસિક ઉદારતાની, પ્રેમપાત્રનું સર્વ કંઈ સહી લેવાની તત્પરતાની. જેમ જેમ આ સહનશક્તિ વધતી જાય છે, તેની અનિવાર્યતાની સમજણ પડતી જાય છે, તેને અનુસાર વર્તનની સૂઝ પડતી જાય છે, તેમ તેમ આપણાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલ્લાં થતાં જાય છે અને નવી નવી સૃષ્ટિઓ, નવાં નવાં દૃશ્યો આપણી તે નજર આગળ ખડાં થતાં જાય છે; આપણે એક નવો જ જન્મ ધારણ કર્યો હોય, તાત્વિક અર્થમાં દ્વિજ બન્યા હોઈએ એવો અનુભવ આપણને થાય છે. આમ, માનસિક ઉદારતા કે સહિષ્ણુતાનો અભ્યાસ આપણા સમસ્ત સૂક્ષ્મ શરીરમાં નવજીવનનો સંચાર કરે છે અને આપણામાંના જડતત્ત્વને હઠાવવા માંડે છે. આપણામાં જે જે જાતની સંકુચિત મનોદશા રહેલી હોય, સ્વાર્થવૃત્તિ રહી હોય, ‘મમત્વ’ રહ્યાં કરતું હોય, તે બધાંને તે આપણા મનપ્રદેશમાંથી હાંકી કાઢવા માંડે છે અને આપણા જીવનને સાર્થક તથા આનંદમય કરે છે. આપણામાં લાગણીને લીધે આવી જતા આવેગોને ધીરા કરી દેવા માંડે છે અને આ રીતે આપણી સ્થૂળ તેમ જ સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં વહેતાં લોહીનું યોગ્ય નિયંત્રણ કરે છે. તે ઉપરાંત જે જે જાતની કલ્યાણકારી આનંદપ્રદ અસરો તે આપણામાં ઉપજાવે છે, તેવી જ જાતની અસર થોડાવત્તા પ્રમાણમાં તે આપણા સંબંધમાં આવતાં સર્વ કોઈમાં પણ ઉપજાવે છે. આવી રીતે આપણી સહિષ્ણુતા દ્વારા આનંદ, શાંતિ, સુખ પ્રસારનાર હિમરશ્મી (ચંદ્ર) બની શકીએ છીએ. અને જેટલે અંશે આપણે સહિષ્ણુ થઈએ છીએ, તેટલે અંશે આપણે ભગવાનના યંત્ર બનીને તેના દિવ્ય હેતુના સાધન બનીએ છીએ.

જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં માનવી માનવી વચ્ચે સહકાર અને સંમિલન વગર કોઈને ચાલી શકતું નથી. હાર્દિક ઉદારતા વગર આ સહકાર અને સંમિલન અશક્ય છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે સ્વભાવના,

દષ્ટિકોણના, બુદ્ધિના કે એવા ગમે તે જાતના વિભાજક ભેદો હોય તોપણ જો બેમાંથી એકમાં પણ આવો હાર્દિક ઉદારતાનો ગુણ કેળવાયો હશે, તો છેવટે તો તેઓ એકબીજામાં ભળી જ જાય છે અને પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારી શકે છે. દુનિયા આપણી જ રાહે ચાલે, આપણા જ વિચારોને અનુસરે, આપણાં જ મૂલ્યાંકનો સ્વીકારે, આપણી જ રહેણીકરણીને અપનાવે અને આપણી જ લાગણીને માન આપે, એવી એવી આશાઓ સેવ્યા કરવાથી આપણે જ દુઃખી થઈએ છીએ અને આપણે મૃગજળની પાછળ દોડતા હતા એવો કડવો અનુભવ છેવટે આપણને થયા વગર રહેતો નથી. દુનિયા તો શું પણ આપણાં સ્વજનો પાસેથી પણ એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે, અને તેથી જ આપણે કેવળ પોતાના ભલા સારુ પણ ઉદાર માનસ રાખવાની જરૂર છે.

કદાચ કોઈને લાગે કે સંસારત્યાગ કરનાર સંન્યાસીઓને એવી સહિષ્ણુતાની કે ઉદાર માનસની જરૂર રહેતી નથી; પણ એ પણ સત્ય નથી. આપણે હિમાલયની ટોચે જઈ ચઢીએ કે ગાઢ અરણ્યમાં કે સમુદ્રના તળિયે જઈ વસીએ તોપણ આપણો આ દેહ પાર્થિવ હોવાથી આ પૃથ્વી અને તેનાં માણસોના કોઈને કોઈ જાતના સમાગમમાં-સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ સમાગમમાં તો આપણે રહેવાના જ. એ સત્યનો ઈનકાર કરવાથી કંઈ એ સત્ય અસત્ય થઈ જતું નથી. કેવળ આપણને જ એવો ઈનકાર નુકસાન કરે છે. આમ, જો સમષ્ટિની અસર વ્યષ્ટિ ઉપર થાય જ છે, તો પછી દરેક વ્યક્તિએ પોતાનું જીવનનાવ એવી રીતે હંકારવું જોઈએ કે જેથી પોતે પણ સુખી આનંદમય બને અને બીજાને પણ થોડેઘણે અંશે સુખી અને આનંદમય કરે. આ રીતે તે બીજી કોઈ નહિ પણ હાર્દિક ઉદારતા અથવા આવી રીતોમાંની એક તો હાર્દિક ઉદારતા છે જ.

હાર્દિક ઉદારતા એટલે જ જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, એનાથી જ આપણે વિશ્વબંધુત્વના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી શકીશું અને ‘સર્વ’ ને ‘સ્વ’ તરીકે ઓળખતા તથા અનુભવતા થઈ શકીશું. આ સૃષ્ટિમાં માનવીનું સમૂહજીવન એક મહાન સારંગી જેવું છે, તેને ઓછીવત્તી અગણિત લંબાઈના એક અસંખ્ય જાતના ધ્વનિ ઉપજાવનાર તાર છે. જેમ સારંગીમાંના તાર બરાબર મેળવ્યા હોય અને વગાડનારમાં ગજને ફેરવવાની કુશળતા હોય તો સુંદર સંગીત જન્મે છે. તેમ આપણે પણ

આપણા સંપર્કમાં આવેલાં સંબંધીઓએ ઉપજાવેલા સંજોગોમાં હાર્દિક ઉદારતારૂપી ગજના કુશળ ઉપયોગથી મધુર, આહ્લાદક, હૃદયંગમ જીવનસંગીત જન્માવી શકીએ છીએ.

આ સૃષ્ટિની રચના જ એવી છે કે દરેક વ્યક્તિમાં કંઈક ને કંઈક વિશિષ્ટતા તો હોય જ અને તેથી બીજી વ્યક્તિથી ભિન્નતા રહે જ. પણ આપણામાં જો ઉદારભાવ કે સૌજન્ય હોય તો આપણને સ્પર્શતા સર્વ જીવપ્રવાહોને આપણે પ્રભુસાગર તરફ વહેતી આપણી જીવનસરણીમાં વાળી શકીએ છીએ અને તેમ કરીને આપણી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિમાં વેગ આણી શકીએ છીએ.

બીજી ઉચ્ચ ભાવનાઓ ઝીલી શકવાની અને તે આપણામાં ભેળવી દેવાની શક્તિ પણ આપણામાં આ ભાવ કેટલે અંશે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આપણાં સ્વજનોને કે વિરોધીઓને આપણે જો સમજી શકતા ન હોઈએ તો તેનું કારણ પણ આ ભાવ આપણામાં નથી તે જ છે. જેનામાં આ ભાવનો અંશ ઘણો ઓછો હોય છે, તેનો તેના વાતાવરણ સાથેનો સંબંધ યોગ્ય રહી શકતો નથી અને તે માણસ ભ્રમજાળમાં અને દુઃખમાં અટવાયા કરે છે. પણ જો આ સંયોગી તંતુ મજબૂત હોય તો આ સંસારમાં આપણું સ્થાન ક્યાં છે, આપણને પ્રાપ્ત થતા સંજોગો શા હેતુથી મળ્યા છે, આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ શો છે, આપણી આસપાસ બનતા પ્રસંગો અને આપણા સંપર્કમાં આવતી વ્યક્તિઓના સ્વભાવનું રહસ્ય શું છે, તે બધું આપણને સમજાય છે, પ્રત્યેકની સાથે કુશળ કર્મયોગને અનુસરતું વર્તન કરવાની સૂઝ આપણને સાંપડે છે અને આમ પ્રભુના મહાન વિશ્વસંગીતમાં આપણે આપણા જીવનના સૂરનો સુમેળ સાધી શકીએ છીએ. પ્રભુસેવામાં જ માનવસેવા સમાઈ જાય છે, એટલે કે તે આપોઆપ થઈ જ જાય છે, એ સત્ય પણ આપણને આ ભાવના અભ્યાસથી સમજાય છે.

અન્યના સ્વભાવને, વાણીને, જીવનદૃષ્ટિને, માનસને, લાગણીને, વૃત્તિને, જીવનવ્યાપારને, ટૂંકમાં અન્યના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સન્માન આપવું એનું નામ જ હૃદયસૌજન્ય અથવા માનસિક ઉદારતા. પણ એનો અર્થ એમ નથી કે તેમ કરવા જતાં યોગ્ય રીતે કરવા જતાં આપણે બીજાઓના દોષો પણ અપનાવી લઈએ છીએ. અનિષ્ટ પ્રત્યે ઉદાર મન

એટલે એની ઉપેક્ષા. પણ જો બીજાઓ આપણા પોતાના ક્ષેત્ર ઉપર હુમલો કરે, આપણા જીવનવિકાસની આડે આવી ઊભા રહે તો એમને નમી પડવું, એમને વશ થઈ જવું, ઘેટાં જેવાં થઈ જઈને એમનાં આક્રમણોથી આપણો તેજોવધ થવા દેવો કે પરાસ્ત થઈ જવું એ કંઈ ઉદાર માનસનું લક્ષણ નથી. તેવા વખતે તો આત્મશ્રદ્ધાપૂર્ણ, શાંત અને સબળ વિરોધ કરવો અને આપણને સફળતા મળે એટલી દૃઢતાથી ને એટલા પ્રમાણમાં વિરોધ કરવો એ જ ઉદારભાવનું લક્ષણ છે. સત્ય, સૌંદર્ય અને સૌજન્યના આવિર્ભાવના પ્રકારો અગણિત છે અને તે દરેક પ્રત્યે આપણે, આપણી રીતથી તે તદ્દન ભિન્ન હોય તેમ છતાં સંપૂર્ણ રીતે ઉદાર ભાવ રાખવો જોઈએ, પણ અનિષ્ટ પ્રત્યે તો ઉપેક્ષા અને કેટલી વાર ઉપર્યુક્ત પ્રાણવાન પ્રત્યાઘાત પણ આવશ્યક છે. પણ તે જ સાથે, હરકોઈ પ્રત્યે, આપણું અનિષ્ટ ઈચ્છનાર કે કરવા યત્ન કરનાર પ્રત્યે પણ તિરસ્કારની વૃત્તિ તો ઉદાર ભાવનો લોપ જ બતાવે છે.

આરોગ્યની માફક આ ગુણ પણ ‘ચેપી’ એટલે પ્રવર્તક છે. એ ઉદાર ભાવ રાખનારનું જ કલ્યાણ કરે છે એમ નથી; પણ જેના પ્રતિ એવો ભાવ રખાયો હોય એનું પણ થોડેવત્તે અંશે કલ્યાણ કરે છે; અને બંને પરસ્પર સદ્ભાવ અને પ્રેમની ઘણી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચાડે છે. જે આનંદ અને આત્મીય સુખ આત્મોન્નતિ સાથે સર્વોન્નતિ નથી કરી શકતાં, તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરવો નિરર્થક છે. એનાં કિરણોની ઉષ્મા એના સંપર્કમાં આવતાં સર્વ કોઈને લાગવી જ જોઈએ. કેમ કે ઉદાર ભાવ એટલે જ સ્વાર્થી સુખની ભાવનાનો ત્યાગ. કશાનાયે પરિગ્રહથી ઉદાર ભાવથી ઉદ્ભવતો આનંદ મળી શકતો નથી.

કેટલાક એમ ધારે છે કે જે ન્યાયપ્રિય ખૂબ હોય તે બીજા પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખી શકે નહિ; હાર્દિક ઉદારતા અને ન્યાયપ્રિયતા તેમની દૃષ્ટિએ વિસંવાદી છે; પણ તે માન્યતા ભ્રમમૂલક છે. એવા ‘ન્યાયપ્રિય’ માણસમાં સાચી ન્યાયપ્રિયતા નથી પણ તેની યોગ્ય સમજણ ન હોવાથી તેનો આભાસ અથવા અતિરેક છે. એવા માણસે ઊંડું આત્મનિરીક્ષણ કરીને ન્યાયપ્રિયતાનો યોગ્ય મર્મ સમજીને, માનસિક ઉદારતા કેળવવા મથવું જોઈએ; કેમ કે માનવસમુદાયમાં દૃષ્ટિએ પડતાં સત્ય, સૌંદર્ય અને સૌજન્યના અનેક આકારો અને પ્રકારોમાં રહેલો ગુપ્ત સુમેળ જોવો એ

સાચી ન્યાયપ્રિયતાનું વલણ છે. માનવજીવનની પ્રત્યેક દિશામાં અમુક મર્યાદા તો રહેવાની જ, અમુક બંધનો તો જરૂરનાં જ છે. એ મર્યાદાનું જાણ્યે અજાણ્યે ઉલ્લંઘન કરવું તે તો કેવળ ગાંડપણ છે, તેની અવગણના કરવી તે મૂર્ખતા છે, પણ તેને સમજીને તે સહજ ભાવે નિભાવી લેવી એ જ સાચી ન્યાયપ્રિયતા છે.

હૃદયસૌજન્ય તો એક સૂક્ષ્મ અને તેથી જ ભારે શક્તિશાળી બળ છે. વિરાટ સ્વરૂપ ભગવાનનું તે એક લક્ષણ છે. સૃષ્ટિમાં અસંખ્ય જાતની અનેકવિધતા છે; ત્રણેય ગુણોના જુદા જુદા પ્રમાણના સંયોગથી બનેલાં અસંખ્ય સ્વરૂપો છે; ભગવાન જે તે બધાં જ સ્વરૂપોને સહી લે છે. એની ધીરજને હદ નથી. જો તેમ ન હોત તો આ વિશ્વનું પાલન અશક્ય થાત, એની ઉત્પત્તિ પણ તેના વડે જ શક્ય બની છે. માનવીની અનેક પરિમિતતાને ભગવાન સહી લે છે, તેથી તો આપણને સદૈવ વધારે ને વધારે પ્રભુમય, આનંદમય, પ્રફુલ્લ થવાનું ક્ષેત્ર મળ્યું છે અને તેમ થવાય છે. ભગવાનની સૃષ્ટિનો મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તે તો પ્રખર, તેજસ્વી, ‘પ્રેમ’ છે. એને તો કોઈક જ જોઈ શકે એટલો તે જવલંત છે. પણ ઉદાર ભાવ એ તો એનો ઉષ્કાળ છે. એ તો સર્વ કોઈ નિહાળી શકે છે અને એમાં રાચી શકે. એ પણ ઉષ્કાળની માફક અનેક વર્ણો ને અનેક સ્વરૂપોવાળો છે.

પોતાની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતા અનુસાર અને પોતાના ધ્યેયને અનુલક્ષીને વિચાર, વાણી ને વર્તન રાખવાં તે યોગ્ય જ છે; પરંતુ એ જ પ્રકારમાં સંપૂર્ણ સત્ય સમાયેલું ને એવી મતાંધતા રાખવી, એને જ બધાં અનુસરે એવો હઠાગ્રહ રાખવો એ હૃદયની અનુદારતા જ બતાવે છે, ક્ષુદ્રતા જ બતાવે છે, એથી પરિમાને બધાંને હાનિ જ થાય છે.

તેથી ઊલટું, હાર્દિક ઉદારતાવાળા માણસનું મધુર હાસ્ય, એની મૈત્રીમય દૃષ્ટિ, એની સૌમ્ય વાણી, એની શાંતિમય વૃત્તિનો આવિર્ભાવ કરતી એની સુપ્રસન્ન મુખમુદ્રા ગમે તેવા ક્ષુબ્ધ અને ગરમ વાતાવરણને શાંત અને શીતળ કરી નાંખે છે; અસ્વસ્થ મન તથા દુઃખી ઉદ્વિગ્ન હૃદયને તે સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન કરી શકે છે. સમસ્ત વિશ્વને એવો માણસ પોતાની પ્રેમાળ બાથમાં સમાવે છે; બધાને શાંતિથી, પ્રેમથી, અનુકંપાથી તે સાંભળે છે, બધાંને સમજવા માંગે છે, અને તદ્દન વિરોધી દૃષ્ટિબિંદુની પણ કદર

કરવા તે મથે છે. એના મન ઉપર પડતા સર્વ સંસ્કારોને અનાસક્તિથી, તટસ્થતાથી, અલિપ્તતાથી ગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; એટલું જ નહિ પણ તે પ્રત્યેક પ્રસંગને, વિચારને, વ્યક્તિને સમગ્ર, સર્વતોમુખી વિરાટ દૃષ્ટિથી જોવા માટે સતત જાગ્રત રહે છે.

મનને સમતોલ રાખનાર, હૃદયને અનુકંપાથી હલાવનાર, ચિત્તને સુપ્રસન્ન રાખનાર હાર્દિક ઉદારતા છે. સર્વ કોઈ આપણા પર એ ભાવને પરિણામે પ્રેમ રાખે છે, અથવા કંઈ નહિ તો આપણી વિચિત્રતાઓ સહી લે છે. આમ, જીવનસાફલ્યની ગુરુચાવી આ ભાવનું પરિશીલન છે.

યોગ્ય વિચારોમાં એટલી સર્જક-શક્તિ છે કે તે ધાર્યું પરિણામ લાવવા માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉપજાવી શકે છે. આપણા જીવનને કલ્યાણકારી માર્ગે લઈ જાય એવાં પ્રવાહો ને બળો આપણી અંદર અને બહાર ઉપજાવે છે; તેથી શક્ય તેટલી નમ્રતા સાથે જ્યાં જ્યાં કંઈ શુભ હોય, સારું હોય તેની યોગ્ય કદર કરવાની, અને જ્યાં અનિષ્ટ હોય તેની સાથે યુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કરવાની પ્રેમાર્દ્ર માનસિક દૃઢતા આપણે કેળવવી જોઈએ. અન્યમાંના સદ્ અંશને શોધી કાઢવાનો અને તેનું પૂરું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રમાણિક પ્રયાસ આપણામાં જ તે ગુણોના વિકાસને ત્વરિત અને બળવાન ગતિ આપે છે.

એક સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ઉદાર ભાવ બીજા પ્રત્યે જ રાખી શકાય, પોતાના પ્રત્યે નહિ, એ પણ એક ભ્રમ છે. બીજાઓ પ્રત્યે જાગૃતિપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક ઉદાર ભાવનો અભ્યાસ પાડવો હોય તો આપણી પ્રત્યે પણ તેનો ઉદાર ભાવ આપણે રાખતાં શીખી શકીશું એમ કરતાં કરતાં આપણાં મંતવ્યો, આપણી લાગણીઓ, આપણી શક્તિઓ અને આપણી સફળતા તેમ જ નિષ્ફળતા વિશે આપણે યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરતાં શીખીશું, અને મતાંધ, હઠાગ્રહી, કૂપમંડૂકી વૃત્તિવાળા થતા અટકીશું.

કોઈ એક એક સદ્ગુણને યોગ્ય રીતે કેળવ્યા જ કરવાથી અને આવી રીતે તેની ઉચ્ચોચ કક્ષાએ તેને લઈ જવાથી જીવનનો જે એકમાત્ર યોગ્ય હેતુ છે - જીવમાત્રનું જે અંતિમ ધ્યેય છે - તે તરફ એટલે કે આત્મસાક્ષાત્કાર તરફ, પ્રકૃતિના સ્વભાવથી મોક્ષ તરફ આપણી ગતિ કરી શકાય છે, તે પણ આ એક સદ્ગુણના અભ્યાસથી

સિદ્ધ થઈ શકે છે. અને તેથી આપોઆપ બીજા સદ્ગુણો કેળવાય છે, એ સત્યનો સ્વીકાર માત્ર કલ્પના કે વાદ ઉપર જ આપણે માટે અવલંબી રહેતો નથી, પણ તેના અનુભવ ઉપર અવલંબે છે.

વિશાળતા

આપણે બધી વસ્તુઓને અમુક દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ. પ્રત્યેકને પોતાની અંતિમ સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ હોય છે. દરેક પોતાના અનુભવમાં આવતી સર્વ સ્થિતિમાં સુખ પ્રાપ્ત કરવા મથે છે. એનો અર્થ એ છે કે સારું ને નરસું ઓળખવાની દૃષ્ટિ આપણી પાસે પડેલી છે. જો આપણા વિકાસની જ દૃષ્ટિ આપણે કેળવવી હોય તો તો પછી સારું જોવાની જ દૃષ્ટિ કેળવવાની રહી. નરસું જણાતાં, તેને ખ્યાલમાં ન આણતાં, એને આપણી વિચારસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ જ ન કરવા દેવો એ જ આપણા માટે શ્રેયષ્કર છે. આ દૃષ્ટિ જેટલી વિશાળ બને તેટલી જીવનની સંવાદિતા વધે છે ને પારમાર્થિકતા અને તે જ પ્રમાણમાં સમભાવવૃત્તિ કેળવાય છે.

કોઈ પણ પ્રકારના મત કે વિચાર પ્રત્યે સહિષ્ણુતા કેળવવાથી જ આપણી દૃષ્ટિમાં વિશાળતા આવે છે. આપણાથી તદ્દન વિરુદ્ધ વિચાર કે આચારવાળાઓ પ્રત્યે પણ સહિષ્ણુ રહીએ કે રહેવાનો સતત પ્રેમપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યા જ કરતાં હોઈએ, તો આપણી તટસ્થતા વધે છે; આમ થતાં થતાં કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં આ રીતે તટસ્થતા જાળવી રાખવાનું બળ મળે છે, ત્યારે જીવન ખૂબ વિશાળ બને છે. એમાંથી જે રસનિષ્પત્તિ થાય છે, એને લીધે જીવનમાં આનંદ, ઊર્મિ, ભાવ, ચેતન, વેગ વગેરે આપોઆપ આપણને મળ્યાં જ કરતાં રહે છે, સ્ફૂર્યાં જ કરે છે ને હંમેશાં આપણને એક પ્રકારનો અલમસ્તપણાનો નશો રહ્યા કરે છે.

જગતમાં બધું આપણા ધાર્યા પ્રમાણે થાય એવો આગ્રહ શા સારુ હોવો જોઈએ ? અજાણતાં (સંસ્કારમાં એવી વૃત્તિ મળેલી હોવાને લીધે) આપણામાં સંકુચિતતાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે; પણ જો આપણે આપણું સતત પૃથક્કરણ કરતા રહેતા હોઈએ તો આપણને ખબર પડ્યા વિના ન રહે તે ક્યાંક આપણે ખોટકાઈએ છીએ. આપણે વિચારેલું કે આપણું જ માનેલું બધાં માટે ઉપકારક છે એવી માન્યતાના મૂળમાં સંકુચિતતાનું ઝેર રહેલું છે. આપણો ધર્મ આપણી જાતને ઓળખી લઈને ‘શોધીને’ તેને સમપ્રમાણતાથી અનુસરવાનો છે તેમ કરી શકીશું ત્યારે જીવ,

જગત ને ઈશ્વર વિશેની પાર વિનાની ભુલભુલામણીમાંથી આપણે ઊગરી જઈશું. સ્વધર્મના યથાર્થ પાલનમાંથી સાચી વિશાળતા જન્મે છે.

બે કિનારાને સ્પર્શીને નદીનું નીર અખંડ વહ્યાં કરે છે. આવા સ્પર્શ છતાં કિનારો જે તટસ્થતા જાળવે છે તેવી વૃત્તિ આપણે પણ સંસારના વહેણને સ્પર્શવા છતાં અને તેમાં વહેવા છતાં રાખવી જોઈએ. સંસારનું વહેણ અવિરત વહ્યું રહ્યું છે, વહેતું રહેવાનું છે, એને આપણી લેશ પણ પરવા નથી; તો પછી આપણે આપણી જ પરવા રાખવી એમાં હાપણ ને ચતુરાઈ છે. આનો અર્થ એમ નથી કે આમાં જેને આપણે સ્વાર્થી કહીએ છીએ, આપમતલબી કહીએ છીએ, તેવા થવાની સલાહ આ છે. જે ‘સ્વ’ને બરાબર ઊંડાણમાંથી સમજી શકે છે તે જ ‘સ્વ’ ને ‘પર’નો ભેદ અને ‘સ્વ’ ને ‘પર’ માંનો અભેદ સમજીને અનુભવી શકે છે. તેથી તેનું એકેએક કાર્ય વિચાર-વલણ વગેરે બધું જ જેમ ‘સ્વ-અર્થ’ ને અંગે હોય છે તેમ ‘પર-અર્થ’ અથવા તો વધારે સાચું તો પરમ અર્થ માટે હોય છે. એટલે આપણો માર્ગ સમજી, નક્કી કરી જો આપણે સંસારની બધી સ્થિતિ અને પરિસ્થિતિને સહી લઈએ ને તે પ્રત્યે યોગ્ય તટસ્થતાભર્યું કુશળ વર્તન રાખીએ તો બધાંને સર્વને આપણામાં સમાવી લઈ શકીએ.

જે સર્વગ્રાહી ને સહિષ્ણુ છે તે તો બધાંને વિનયપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે ને પરિણામે એનું હૃદય ને બુદ્ધિ વિશાળ બને છે.

વિશાળ દૃષ્ટિ વિનાની સાધુતા નિરર્થક છે, એ ‘સાધુતા’ જ નથી. વિવેકબુદ્ધિ અને માનવતા ઉપરની ઊંડી શ્રદ્ધાના ફળરૂપે જ માનવીમાં વિશાળતાની ભાવના પ્રગટે છે ને તે સાધુહૃદય થાય છે. સત્યને હંમેશાં દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખીને વિવેકપૂર્ણ વિશાળતા જેટલી કેળવી શકાય તેટલું જીવન વધારે પ્રેમવાળું બને છે. એવું જીવન જીવવામાં કંઈ ઓર મઝા આવે છે - એ રસનો સ્વાદ તો કોઈક વીરલા જ જાણે છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૭

બાહ્ય સાધનાનો પાયો

- જે કંઈ વિચાર આવ્યો - માનસિક - જે મોઢાથી વ્યક્ત ના કર્યો હોય તેમ છતાં તે તમારા ચિત્તમાં સંગ્રહાઈ ગયો. જે કંઈ તમે બોલ્યા, ચાલ્યા, વત્યા, વાતચીત થઈ, કર્મ કર્યું, કોઈની સાથે સંબંધ થયો, લઢવાડ થઈ, કોઈ સારું બોલ્યા, ખોટું બોલ્યા, ગમે તે થયું કોઈ પણ જાતનું - કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ - એ ત્રણ જાતનું તમારું બોલવાનું થયું, અથવા કર્મ કરવાનું થયું તે બધું જ ચિત્તમાં જાય.
- જે જે રીતે, જેવું જેવું આપણે સાંભળ્યું, વિચાર્યું, વત્યા, બોલ્યાં ને જેવી જેવી વૃત્તિ તે તે પળે આપણી રહી, તે તે રીતેનું તેવું તેવું, તેવી તેવી વૃત્તિનું જીવન આપણે નિર્માણ કરી ચૂક્યાં એમ નિશ્ચે જાણવું, સમજવું ને માનવું. આ હકીકત સાચી છે.
- જીવકલાનું નકારાત્મક જે હોય, તેવું જીવનમાં નિર્માણ નથી જ થવા દેવું એવો મક્કમ નિર્ધાર જે જીવે કરેલો છે, તેવો જીવ કંઈ પણ કશો નકારાત્મકપણાનો અંતરમાં કે બહારથી અનુભવ થતાં અંતરથી સાબદો બની પૂરો જાગ્રત બને છે. એમ જાગ્રત થયાં જવાનો અભ્યાસ જેમ જેમ જીવતો થતો જાય છે, તેમ તેમ જીવનવિકાસ પરત્વેનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ સાધકના અંતરમાં અંતરથી એના યોગ્યપણામાં પ્રકટતા બની જતાં હોય છે. એવી વેળાથી જ સાધકનું જીવનવિકાસને યોગ્ય રીતે જીવવાનું શરૂ થતું હોય છે. સાધકના તેવા કાળના જીવનની શરૂઆત તે તો હજી સાધનાનું પ્રથમ પગથિયું ગણાય છે.
- જે જે સંબંધીઓ, માતા, પિતા, પુત્ર, પરિવાર વગેરે મળેલાં છે, તે તે આપણાં પોતાનાં જ કર્મ પરિચયને પરિણામે મળેલાં છે. જે જે સંબંધ સંસારવ્યવહારમાં પ્રત્યેક જીવને જે જે રીતનો મળેલો હોય ત્યાં, તે તે રીતે જ તેને રહેવાનું હોય છે. અને તે રીતે જ રહેવું, વર્તવું, ભોગવવું યોગ્ય છે. તેનાથી અતિરિક્તપણે બીજા કોઈ જીવમાં બીજા પ્રકારની વૃત્તિ જાગે, તો તે પૂર્વજન્મના પેલા બીજા કોઈ જીવ સાથેના આપણાં તેવા કોઈ કર્મના પરિણામનો ઉદય છે, એમ સમજવું અને ધારવું, પણ ત્યાં જો પ્રત્યેક જીવભાવે વર્તે તો પેલા બીજા જીવ સાથે વધારે નવા બંધનમાં તે રીતે જકડાતો જાય.

સંસ્કારની સાધના - સાધનાનું પ્રથમ પગથિયું

જેવા જેવા જ સંસ્કાર માનવી-ચિત્તને વિશે,
ભૂમિકા તે પ્રમાણેની તેનામાં શી રચાય છે !

જિવાય જે પ્રમાણેનું તે પ્રમાણેનું જીવન
નિર્માણ કરતા છીએ, જાણી લેજો જ નિશ્ચય.

જે રીતે માનવી વર્તે તેના પરથી અંતરે
તેના સંસ્કાર કેવા છે તે ઓળખી શકાય છે.

સંસ્કારની પ્રમાણેનું વલણ વર્તને થતું,
છતાં સ્વતંત્રતા આત્મા તણી હણાતી તેથી ના.

ગમે તેવું ભલે ને હો સંસ્કાર - જોશ અંતરે,
નિશ્ચયાત્મક જો ધ્યેય તીવ્ર આતુર દિલ છે;
તો તો નિશ્ચે વટાવાને સંસ્કાર-પટથી પથે
મથાવાનું થવાનું છે, થવા મુક્ત પૂરું ખરે.

સંસ્કાર-જોશથી ઊર્ધ્વ થવાનું જોશ જો બઢે,
સંસ્કારને ટપી ત્યારે જીવનમાં જવાય છે.

આપણા સ્વભાવનો પાયો

આ દુનિયામાં આરોહણ અને અવરોહણ બંને પ્રકૃતિઓ સાથે આવી રહેલી છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને અહંકારમાં માનવી એટલો ગરકાવ થઈ ગયો છે કે એને બીજું કશું વિચારવાની પડી જ નથી. આપણને ભગવાને બુદ્ધિ આપી છે, તે આ વિચારવા આપી છે. બુદ્ધિ મિત્ર અને દુશ્મન પણ છે. એ તમને આત્માના પ્રદેશમાં લઈ જશે; એ તમને કામ, ક્રોધ વગેરેના પ્રદેશમાં પણ લઈ જશે; એ તમને બંને પ્રકારમાં લઈ જશે. એ સ્વતંત્ર નથી. એ રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ દરેકના વલણમાં ચાલે છે. એ વલણ કેમ ઊઠે ? એનો કોઈ પાયો ? એનો પાયો અનેક પ્રકારના સંસ્કાર. જે જીવો સાથે મળીએ કરીએ અને તે વખતે જે સંસ્કાર ઊઠે તે આપણાં ચિત્તમાં પડે અને આપણાં મનમાં તે

વિચારો સંકલ્પો જાગે. ત્યારે પ્રાણ જાગે, અને તેવા વખતે જે વૃત્તિ ઊઠે એના અનુસંધાનમાં કામ, ક્રોધ વગેરેની વૃત્તિઓની સાથેના સંકલ્પમાં પ્રાણ જોડાય, એમાં બુદ્ધિ જોડાય અને શંકા-કુશંકા વગેરે કરીને એનો પટ (ચેનલ) નક્કી કરી આપે છે અને અહંકાર એમાં ગતિ કરાવે છે.

ચિત્ત એટલે શું ?

જે ચિત્ત છે એ આપણા સંસ્કારોની તિજોરી છે. એમાં દરેક સંસ્કાર સંગ્રહાય છે, પછી તે સારા હોય કે નરસા. આપણને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને અહમ્ એ ચૌદથી બધું ચિત્તમાં સંગ્રહાય છે. ચિત્ત તો ઓપન કેમેરા છે. એમાં બધું જ જડાઈ જાય. એમાં મીનમેખ ફરક નહિ. જે વિચાર કરીએ તેના સંસ્કાર ચિત્તમાં જડાઈ જાય, તેથી સુખનો વિચાર કરશો તો સુખના સંસ્કારો ચિત્તમાં જડાશે. જો એકલા સુખના વિચાર કર્યા કરો તો એ પ્રકારના સંસ્કારો પડ્યા કરશે. પણ સુખના વિચારો કરતાં કરતાં પણ માનવીને દુઃખના વિચારો આવે છે. એ સામસામા પાસાં છે.

કર્મનું મૂળ શું ?

કર્મનું મૂળ આપણું ચિત્ત છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્ - એ પાંચ, આપણા શરીરમાંનાં કરણો છે. જે કંઈ વિચાર આવ્યો માનસિક જે મોઢાથી વ્યક્ત ના કર્યો હોય તેમ છતાં તે તમારા ચિત્તમાં સંગ્રહાઈ ગયો. જે કંઈ તમે બોલ્યા, ચાલ્યા, વત્યા, વાતચીત થઈ, કર્મ કર્યું, કોઈની સાથે સંબંધ થયો, લઢવાડ થઈ, કોઈ સારું બોલ્યા, ખોટું બોલ્યા, ગમે તે થયું કોઈ પણ જાતનું - કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ એ ત્રણેય જાતનું તમારું બોલવાનું થયું, અથવા કર્મ કરવાનું થયું તે બધું જ ચિત્તમાં જાય. ચિત્ત ઓપન (ખુલ્લો) કેમેરો છે. એમાં બધું સંગ્રહાઈ જાય. એને કહે છે 'આપણા સંસ્કાર'. એ સંસ્કાર ચિત્તમાં પડ્યા એ કાળે કરીને ઉદયવર્તમાન થાય. ઉદયવર્તમાન એટલે કે 'સ્પ્રિંગ્સઆઉટ' (અંદરથી બહાર ઊછળી આવે) બહાર આવે એને વૃત્તિ કહે. એ વૃત્તિ બહાર આવી એટલે એકશનમાં મુકાય. એ કર્મનું મૂળ. કર્મનું મૂળ આ.

સાધનાનું પ્રથમ પગથિયું

એક મુખ્ય હકીકત આપણે ખ્યાલમાં તો એ રાખવાની છે કે જે-જે રીતે, જેવું જેવું આપણે સાંભળ્યું, વિચાર્યું, વત્યા, બોલ્યાં ને જેવી જેવી વૃત્તિ તે તે પળે આપણી રહી, તે તે રીતનું તેવું તેવું, તેવી તેવી વૃત્તિનું જીવન આપણે નિર્માણ કરી ચૂક્યાં એમ નિશ્ચે જાણવું, સમજવું ને માનવું. આ હકીકત સાચી છે. તેમાં કલ્પનાનો મુદ્દલે અંશ નથી. તેથી આપણે સાંભળતાં, વિચારતાં, બોલતાં, વર્તતાં, વ્યવહાર કરતાં, સંપર્ક સાધતાં, આ બધું થતું રહેવાની પળ હોય તે પહેલાં અને તે વેળા આપણે ઘણાં ઘણાં સાવધ અને સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. જીવકક્ષાનું નકારાત્મક જે હોય, તેવું જીવનમાં નિર્માણ નથી જ થવા દેવું એવો મક્કમ નિર્ધાર જે જીવે કરેલો છે, તેવો જીવ કંઈ પણ કશો નકારાત્મકપણાનો અંતરમાં કે બહારથી અનુભવ થતાં અંતરથી સાબદો બની પૂરો જાગ્રત બને છે. એમ જાગ્રત થયાં જવાનો અભ્યાસ જેમ જેમ જીવતો થતો જાય છે, તેમ તેમ જીવનવિકાસ પરત્વેનાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ સાધકના અંતરમાં અંતરથી એના યોગ્યપણામાં પ્રકટતાં બની જતાં હોય છે. એવી વેળાથી જ સાધકનું જીવનવિકાસને યોગ્ય રીતે જીવવાનું શરૂ થતું હોય છે.

સાધકના તેવા કાળના જીવનની શરૂઆત તે તો હજી સાધનાનું પ્રથમ પગથિયું ગણાય છે. માટે આપણે વાત કરતાં કે વાત સાંભળતાં સદાય ચેતતાં રહેવાનું છે. કોઈ, કોઈને વિશે આડીતેડી વાત કરતું આવે, તો ઘણા પ્રેમથી તેને પોતાનું દષ્ટિબિંદુ સમજાવવાનું કરવું. ગમે તે થાય, તેમ છતાં જીવનના નકારાત્મક પાસાંને તો કાન, મોં, આંખ ન ધરવાં, તે ન જ ધરવાં.

જો કંઈક કશાથી ડામાડોળ થવાપણું બન્યું અને એવા વિચારો આવ્યા, તો તેટલી તેની છાપ પડી જ ચૂકી જવાની છે. તે નક્કી જાણજો. એવી જ રીતે જે જે પ્રકારના વિચારો, વૃત્તિઓ, વલણો આપણા મનમાં ઊગ્યાં ને તેની પરંપરા પ્રગટી તો નક્કી સમજી લેજો કે તે પ્રકારના સંસ્કાર પડી ચૂકવાના જ. તેવા સંસ્કારનું પરિણામ પણ તેવું જ છે, તે પણ નક્કી. એટલા માટે જ આપણે મનાદિકરણને ભગવાનની ભાવનામાં પ્રેમભાવથી સતત

એકધારાં પરોવાવી રાખવાનું બની શકે, તો તે ઉત્તમ સાધના છે, અને એથી કરીને એવા ઉચ્ચ પ્રકારનાં સંસ્કારો પડી જવાના છે.

સંબંધોમાં સાવધાની

જે જે સંબંધીઓ, માતા, પિતા, પુત્ર, પરિવાર વગેરે મળેલાં છે, તે તે આપણાં પોતાનાં જ કર્મ પરિચયને પરિણામે મળેલાં છે. જે જે સંબંધ સંસારવ્યવહારમાં પ્રત્યેક જીવને જે જે રીતનો મળેલો હોય ત્યાં, તે તે રીતે જ તેને રહેવાનું હોય છે. અને તે રીતે જ રહેવું, વર્તવું, ભોગવવું યોગ્ય છે. તેનાથી અતિરિક્તપણે બીજા કોઈ જીવમાં બીજા પ્રકારની વૃત્તિ જાગે, તો તે પૂર્વજન્મના પેલા બીજા કોઈ જીવ સાથેના આપણાં તેવા કોઈ કર્મના પરિણામનો ઉદય છે, એમ સમજવું અને ધારવું, પણ ત્યાં જો પ્રત્યેક જીવભાવે વર્તે તો પેલા બીજા જીવ સાથે વધારે નવા બંધનમાં તે રીતે જકડાતો જાય. એટલે સંસારવ્યવહારમાં જે જે રીતના મળેલા સંબંધો છે, એટલા જ ક્ષેત્રની મર્યાદામાં પ્રત્યેક જીવે તે તે રીતે જ વર્તવાનું હોય છે. અને પ્રત્યેક જીવનાં વ્યવહારવર્તનની મર્યાદા તે રીતે જ અંકાયેલી હોય છે. એટલે તે કારણથી જે જે સંસારવ્યવહારમાં જેવી જાતનો સંબંધ મળેલો છે, ત્યાં ત્યાં માત્ર સાંસારિક અને વ્યાવહારિક વૃત્તિથી ત્યાં વર્તવાનું થતાં, તે તે જીવ સાથેનો આપણો સંબંધ વધારે અજ્ઞાનમાં આપણને ઘસડાતો જવાનો છે અને જીવનના ભાવનાના વિકાસના આદર્શથી જીવ એટલા પ્રમાણમાં વેગળો થતો જવાનો છે. તે કારણથી કરીને જે જીવનું લક્ષ્યબિંદુ જીવનના ઉન્નતગામી વલણ પરત્વે છે, તે જીવની મળેલા સંબંધોની સાથે જીવદશાની વૃત્તિ જેટલી મોળી પડે, તેટલું તેને માટે યોગ્ય અને કલ્યાણકારક છે.

ઉપરની બાબત બહુ સમજવા જેવી છે અને ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. મળેલાં અને સંબંધમાં આવેલા જીવો સાથેની જીવસ્વભાવની દશા-વૃત્તિ મોળી પડે તે જરૂરનું હોવા છતાં, તેમની સાથેનું આપણું ધર્મકર્તવ્ય અને તેમના તેમના જીવન સાથેની આપણા હૃદયની પ્રેમભાવના મોળી ના પડે બલકે વધારે સચેતન બને, તે પણ એક નોંધવા જેવી હકીકત છે. મળેલા સંબંધોવાળા જીવોનું અને આપણે પણ જો કર્મપ્રારબ્ધ ઘટાડવું હોય, તો તે તે જીવાત્માની સાથેના વ્યવહારવર્તનમાં આપણી જીવની દ્વંદ્વભૂમિકા જેમ

જેમ અને જે જે રીતે પલટાતી જાય, એવું જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનું વલણ જો આપણે તેમની સાથેના પ્રત્યેક વ્યવહારવર્તનમાં જાગૃતિપૂર્વક કેળવતા રહી શકીએ, તો આપણે કર્મ કરતાં હોવા છતાં કર્મની જંજાળમાંથી મુક્તિ પામવાની દશા જરૂર પામી શકીએ. જે જે કંઈ મળેલું છે, તેનાથી કદી પણ ભાગી શકાય નહિ. મળેલા સંજોગો અને મળેલી પરિસ્થિતિ-એ આપણા જીવનવિકાસના હેતુ માટે જ છે, એવું આપણે સતત હૃદયમાં સમજી સમજીને વધારે ને વધારે દઢાવવાનું કર્યા કરીએ તો જ આપણે ચિત્તની તુલાને સમતોલ રાખવાને શક્તિમાન થઈ શકીશું.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ ॐ:ॐ ॥

ખંડ-૨ બાહ્ય સાધના

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૦૮	વર્તન અને વાણી	૧૨૦
૦૯	સ્વદોષ અને પરગુણ-દર્શન	૧૩૫
૧૦	સદ્ભાવ સાધના	૧૫૧
૧૧	સાધક અને સમાજ	૧૬૯
૧૨	સાધક અને કુટુંબ	૧૭૪
૧૩	તપ-ત્યાગ	૨૦૩
૧૪	પ્રેમભાવ	૨૩૧
૧૫	પ્રેમસાધના	૨૪૧
૧૬	કર્મવિજ્ઞાન	૨૫૯

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૮

વર્તન અને વાણી

- સ્વભાવના હુમલા ગમે તેટલા જોરદાર થાય તોપણ ત્યારે પણ કાળજી રાખીને, જાગૃતિથી, તેનાથી દોરવાઈ જઈને બીજા પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન ના થાય એવું જોવા અને વર્તવા મથનાર, એનું નામ સાધક. જે કોઈ સાધક સામાનો વાંક જોશે અથવા શોધવા મથશે તે કાં તો સાધક નથી કે કાં તો તે પ્રસંગ પૂરતો તો કોઈ ભારે ભ્રમણામાં પડેલો જીવ છે.
- કર્મ કરતાં કરતાં સંકળાયેલાની સાથે રોક, અભિમાન, રૂઆબ, ગુસ્સો કરવાનું છોડી દો. ત્યાગ કરવાનો આવે તો ત્યાગ કરો. આપણા માટે એટલું બસ છે. આવી ભાવનાથી જીવીશું તો ચેતન પ્રત્યેનું વલણ વિશેષ થતું જશે. મન વધારે શાંતિવાળું, પ્રસન્નતાવાળું થશે. અશાંતિ રાખશો તો નહિ થાય.
- ક્લેશ, કંકાસ બધું જે નેગેટિવ છે, એ આપણો વિસ્તાર નહિ થવા દે, ટૂંકાવી દે છે. ઉદાર નહિ થવા દે.
- આ ભવમાં જે જીવ જે પ્રકારની મનોવૃત્તિ, ભાવના, વિચારણા, કલ્પના, માન્યતા અને ક્ષેત્રની, જેવી જેવી પ્રવૃત્તિ કર્યા કરતો હોય છે, તેવી જ તે પોતે પોતાની સૃષ્ટિ પોતાને માટે જન્માવતો હોય છે. આ માત્ર કલ્પના નથી, પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના જેવી સ્પષ્ટ હકીકત છે.
- કોઈને સલાહ, સૂચના કે શિખામણ આપવા કદી બેસવું નહિ. માગે તોય ના પાડવી. તે કામ (સલાહ, સૂચના કે શિખામણ આપવાનું) આપણું નથી. ગળા સુધી કહેવાનું મન થઈ આવે, તો તેને પણ રોકવું એ ઉત્તમ છે.
- બને તેટલું ઓછું બોલવું, તેથી કરીને કોઈને ખોટું લાગે તો વાંધો નહિ. ન જ છૂટકે બોલવું પડે ત્યાં બોલવું.
- કોઈ પણ બાબતની અને ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક બાબતની ચર્ચા કદી કરવી નહિ.
- સામાનો દોષ જાણવા છતાં પણ આપણે જ્ઞાનયુક્ત અણજાણમાં છીએ તેવી રીતે પ્રવર્તવું તે કંઈ જેવા તેવા જીવનું કામ નથી.

બીજાં સાથે તમે વર્તો જે રીતે જીવને જગે,
તે જ પ્રત્યક્ષ આવીને ઊભું રહેશે જ સામને.

સંસારવ્યવહારમાં અનેક જીવો સાથે મળવાનું થયા કરવાનું. અનેક કામમાં ભ્રેણું થવાનું બનવાનું, પરંતુ તે તે વેળા આપણે તો આપણા જીવનના આદર્શની ભાવનામાં જ જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક રમ્યાં કરવાનું બને એટલી જાગૃતિ સેવ્યા કરવાની છે. જે જે જેમ થયાં કરે તેમાં આપણે તે રીતે વર્તવાનું ન હોય. કોઈનીયે સાથે બનતાં સુધી અથડામણ ભૂલેચૂકે પણ ન થઈ જાય, તેટલા માટે ઘણી ઘણી કાળજી રાખવાની હોય. સંસારવ્યવહારમાં સહન કરતાં, અને તે પણ પ્રેમભક્તિથી સહન કરતાં, જે જીવ શીખે છે, અને તેવા સહન કરવામાં જીવનની ભાવના પાકટ કરવાનો જેને ખ્યાલ રહે છે, તેવો જીવ સાધના કરી શકે છે. કંટાળો કે ત્રાસ, એ તો નામદં કે કાયરનું કામ છે.

જીવનમાં શાંતિ કેમ સ્થપાય ?

આપણે જગતવ્યવહાર અને સંસારનાં સકળ કંઈ કર્મ કરતાં કરતાં જેવા થવું છે, જે કરવું છે, તેના તેવા વિચારવાળા થઈને કે રહીને, વારંવાર તેમાં જ મનને પરોવીને, તે તે બધું કર્યા કરવાનું છે. સંસારવ્યવહારમાં મળેલા સંબંધવાળા જીવો સાથે જેમ બને તેમ ઓછામાં ઓછું સંઘર્ષણ થાય, તેવું આપણે પ્રભુકૃપાથી વર્તવાનું છે. મનને શાંતિ, પ્રસન્નતા, ધીરજ, સમતા વગેરેની દશામાં રાખી શકાવાને માટે, આપણે તેવી સમજણની ભૂમિકા રચવી પડશે. એટલા માટે તે બાજુનું આપણું જીવતું-જાગતું વલણ હૃદયમાં પ્રગટાવેલું હશે તો જ ફાવી શકવાનાં છીએ. સંસારમાં તો અનેક પ્રકારના પ્રસંગો ઊપજ્યા કરે. જુદા જુદા પ્રકારની પ્રકૃતિવાળા જીવો સાથે રહેવાનું હોવાથી અથડામણના પ્રસંગો પણ બને, પરંતુ તે બધા આપણી પરીક્ષા અને કસોટી માટે છે. મનને શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા વગેરે ગુણો કેળવવા માટેની એ કૃપાતકો છે, એવી જ્ઞાનપૂર્વકની જાગૃતિ આપણે હૃદયમાં કેળવ્યાં કરવાની છે, એનું આપણે મનને વારંવાર ભાન કરાવતા રહેવું.

સ્વભાવના હુમલા ગમે તેટલા જોરદાર થાય તોપણ ત્યારે પણ કાળજી રાખીને, જાગૃતિથી, તેનાથી દોરવાઈ જઈને બીજા પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન ના થાય એવું જોવા અને વર્તવા મથનાર, એનું નામ સાધક. એણે પોતાના વર્તનને પ્રત્યેક પળે સમજવા માંડવું પડશે અને તે ક્યાં ખોટું છે એવો પૂરેપૂરો ખ્યાલ એનામાં જાગવો જોઈએ. સાધક પોતાની

જાતને બરાબર ઓળખી ગયો હશે તો હંમેશાં એની દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ એના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં, વિચારમાં, વાણીમાં અને વર્તનમાં પોતાની ભૂલ ક્યાં છે એ જ જોવા મથ્યા કરશે. પોતાને થયેલા કે થતા કોઈ પણ આઘાત વિશે, પોતાને અન્યાયી દેખાતા વર્તન વિશે, જે કોઈ સાધક સામાનો વાંક જોશે અથવા શોધવા મથશે તે કાં તો સાધક નથી કે કાં તો તે પ્રસંગ પૂરતો તો કોઈ ભારે ભ્રમણામાં પડેલો જીવ છે.

આગળ જતાં સાધકને પોતાને પણ માલૂમ પડે છે કે એની પોતાની નીચલા થરની પ્રકૃતિ અનેક રીતે કઠી કઠી છક કરી નાખે એવી જાદુગરની જાળ નાખીને પણ પોતાના કબજામાં જ સાધકને રાખવાને મથતી હોય છે. એ પ્રકૃતિ કોઈ સજીવ પ્રાણીની માફક જ પોતાની સાધક ઉપરની પકડ ઓછી થતી જુએ છે, ત્યારે હાથ જોડીને બેસી રહેતી નથી, પણ પોતાનાથી શક્ય હોય તેટલું વધારે ને વધારે બળ કાઢીને સાધક ઉપરનું પોતાનું રાજ્ય ટકાવવા યુદ્ધ કર્યા કરે છે. પ્રકૃતિના આવા હુમલાઓનાં રૂપો પણ નવાં ને નવાં જ થતાં જવાનાં. રામરાવણ યુદ્ધમાં રામલક્ષ્મણાદિને કદાચ સૌથી વધારે ત્રાસ દેનાર ઈન્દ્રજિત હતો, કેમ કે તે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ માયાવી સ્વરૂપમાં ઢાંકી દઈને, વાદળાં પાછળ છુપાઈને, ન દેખાય એવાં સ્થળોથી પોતાનાં બાણ ફેંકતો હતો. તેવી જ રીતેના પ્રકૃતિના હુમલા વધારે ને વધારે ગુપ્ત વેશના થતા જાય છે.

એવા માયાવી સ્વરૂપથી રક્ષણ કરવાનું શસ્ત્ર સાધક માટે આંતર નિરીક્ષણ છે. તેણે પોતાની જાતને વધારે ને વધારે ઊંડી રીતે તપાસવી ઘટે. અને એવી જાગૃતિથી તથા સમજથી જો તે બધાં પ્રત્યે વર્તે તો ઘર્ષણ કઠી નહિ જ થાય એમ તો કદાપિ ન કહી શકાય, પરંતુ જીવનતત્ત્વને મેળવવાની ઈચ્છા રાખનારા સાધકો હંમેશાં તેમાંથી લાભ જ ઉઠાવ્યા કરશે. એટલે દેખીતી રીતે થયેલા અનિષ્ટમાંથી અને દેખાતા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાંથી પણ સાધકને લાભ ઉઠાવી લેવાની કળા આવડતી જશે. એમ દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ કેળવતાં કેળવતાં સાધક દેખીતા સર્વ અનિષ્ટોનું પણ રૂપાંતર કરાવ્યા કરશે. પ્રત્યેક વૃત્તિ ઊઠતાં સાધકને તેની સમજણ પડશે, તેનો હુમલો કેટલા જોશમાં છે, તેની પણ સમજણ પડશે અને તે હુમલાને પોતાના લાભમાં કેવી રીતે વાળવો તે પણ એને સૂઝશે. કઠી તેના વહેણમાં તણાતાં પણ એ તાણને પણ જ્ઞાનપૂર્વક

સાધનાના હેતુમાં વાપર્યા કરવાનું અનેક દેખીતી હારમાં કોઈ ને કોઈ જાતની નાની શી જીત મેળવવાનું એને આવડશે, અને એવા વહેણમાં તણાવાનું બનતાં તેનું જ્ઞાન અને ભાન બંને તેને હશે. જે સાધકને આવું જ્ઞાન અને ભાન નથી જાગતાં તે સાધકમાં એટલી ક્યાશ જાણવી.

આમ, જેમ સાધકને પોતાના સ્વભાવને યોગ્ય અયોગ્ય વળાંકોની સમજણ પડતી જશે અને તેને કાબૂમાં રાખીને તટસ્થતાથી તેની સાધનાના હેતુમાં યોગ્ય ઉપયોગ લેવાનું સૂઝ્યાં કરશે તેમ તેમ પ્રત્યેક સાથેના તેના વર્તનમાં પોતાનો વિકાસ થઈ રહેલો તે અનુભવશે. આમ થતાં હૃદયની સૂઝ એને કોઈક દિવસ તો જરૂર ઊગવાની જ.

સંસારવ્યવહારમાં કર્મ તો કરવાનાં છે. અને કર્મને કારણે વ્યક્તિની સાથે સંકળાયેલા રહેવાના, તો તેવી વ્યક્તિ પ્રત્યે મીઠાશથી વર્તવું. મીઠાશ દંભવાળી ન હોવી જોઈએ, હૃદયપૂર્વકની હોવી જોઈએ. તારે કામ તો ચલાવવું છે, તે વ્યક્તિઓથી થશે કે બીજાઓથી થવાનું? કર્મ તો જડ છે, પણ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પ્રેમ, ઉદારતા, સહાનુભૂતિભર્યું વલણ રાખીશું તો કર્મ ઉત્તમ થવાનું. તેવા વખતે તરડાઈ જઈ રોષથી વાત કરશો તો કામ નહિ થાય. કામમાં ઊલટી ખલેલ પહોંચશે. વેપારમાં પણ આ અજમાવી જુઓ, ભલે એનું પરિણામ જલદી ન આવે. એ માર્ગ આકરો છે. કોઈએ ગુસ્સો કર્યો અને તમે સામો ગુસ્સો કર્યો તો નહિ ચાલે. સંસારવ્યવહારમાં આમ નમ્રતા રાખીશું તો અભિરુચિ પ્રગટશે. માટે કર્મ કરતાં કરતાં સંકળાયેલાની સાથે રોફ, અભિમાન, રૂઆબ, ગુસ્સો કરવાનું છોડી દો. ત્યાગ કરવાનો આવે તો ત્યાગ કરો. આપણા માટે એટલું બસ છે. આવી ભાવનાથી જીવીશું તો ચેતન પ્રત્યેનું વલણ વિશેષ થતું જશે. મન વધારે શાંતિવાળું, પ્રસન્નતાવાળું થશે. અશાંતિ રાખશો તો નહિ થાય. અને સંસારમાં આપણે કર્મથી વિખૂટાં પડી નથી શકતા. કર્મ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ત્યારે થાય જ્યારે પ્રેમ, સદ્ભાવ, સહાનુભૂતિથી વર્તશો, નહિ તો કામ બગાડશો.

બીજાની પ્રકૃતિ-સ્વભાવ ખરાબ હોય ત્યાં મેળ, સદ્ભાવ રાખતાં નથી, પણ આપણે જો બીજાના દોષો જોવાના રાખીશું નહિ તો ભૂમિકા એવી કેળવાશે કે બીજાની સાથે સુમેળ રાખી શકાય. કર્મ સાથે વ્યક્તિ સંકળાયેલી હોય છે. એટલે જો આપણું વર્તન સરળતાભર્યું,

સદ્ભાવવાળું હશે તો કર્મ સારું થશે, આપણી મુશ્કેલી ઘટતી જશે. આપણને કઠણ નહિ પડે. આપણને આપણું કર્મ મદદરૂપ થઈ પડશે. દિલમાં સરળતા પ્રગટતી જશે અને એ રીતે ભૂમિકા પ્રગટતી જશે.

માનવી સાધના ન કરે, નામ ન લે. ચેતનમાં માનતો ન હોય તેથી ચેતનનું અસ્તિત્વ મટી શકતું નથી. આવી રીતે જીવનવ્યવહારમાં મિલનસાર સ્વભાવ રાખીશું, બધાં સાથે સદ્ભાવ રાખીશું, તો જીવનમાં મુલાયમતા પ્રગટશે. અને એમ થશે તો ભૂમિકા કેળવાશે, ત્યારે અભિરુચિ જાગશે. ચેતન પરત્વેની જાગૃતિ વિશેષ પ્રગટશે. ચેતનને બાજુમાં રાખીને તોપણ સંઘર્ષમાં આવ્યા વગર જીવનવ્યવહારનાં કામો થાય એ પણ મોટી વાત છે. એટલે એ માટે સ્વાર્થને માટે પણ બીજા જીવો સાથે હળીમળી દુર્ગુણો પ્રત્યે દુર્લક્ષ રાખીને વર્તીશું તો કર્મમાં સરળતા પ્રગટશે. અને એમ થશે તો શાંતિ, પ્રસન્નતા ઘવાશે નહિ. ચેતનને ગણ્યા સિવાય પણ આ જાતની ટેકનિકની જરૂર છે.

આવતા જન્મે જો સુખી થવું હોય તો

જો આપણે આવતા જન્મમાં નર્યું સુખ જ મેળવવું હોય તો આપણે બધાંની સાથે મિત્રતા, પ્રેમ, વિનય, વિવેક રાખીએ. બીજા ભલે ગમે તેમ રહે, તો આપણે આવતા જન્મમાં દુઃખી ના થઈએ. દુઃખ હોય તોય આપણને લાગે નહિ એવી માનસિક ભૂમિકા જન્મે. એટલું જ નહિ પણ આ જન્મમાં પણ સુખી થવાય. એટલે આપણે બધા અણગમા કાઢી નાખવાં, કારણ કે એ મનને ટૂંકું કરી દે છે. બુદ્ધિને પણ ટૂંકાવે છે. ક્લેશ, કંકાસ બધું જે નેગેટિવ છે, એ આપણો વિસ્તાર નહિ થવા દે, ટૂંકાવી દે છે, ઉદાર નહિ થવા દે.

જીવને જો જીવનનો હેતુ આધ્યાત્મિકપણાનો લાગતો હોય, તો તેવા જીવ પહેલાં તો પોતાનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ની સર્વ પ્રકારે શુદ્ધિ કર્યા કરીને સર્વ પ્રકારે નગ્ન થઈ જવાનું છે. જીવને જ્યારે એવું નગ્નપણું પ્રગટ સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ જીવ જગતમાં અને વ્યવહારમાં જ્યાં ત્યાં અભેદ સ્વરૂપ જ અનુભવતો થઈ શકવાનો છે. તેથી, જે જીવ શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવે આ ભવમાં પુરુષાર્થ, આ બાબતમાં કરતો રહે છે, તે એવા પ્રકારનું પ્રારબ્ધ જન્માવી પણ શકે છે. આ ભવમાં જે જીવ જે પ્રકારની મનોવૃત્તિ, ભાવના, વિચારણા, કલ્પના,

માન્યતા અને ક્ષેત્રની, જેવી જેવી પ્રવૃત્તિ કર્યા કરતો હોય છે, તેવી જ તે પોતે પોતાની સૃષ્ટિ પોતાને માટે જન્માવતો હોય છે. આ માત્ર કલ્પના નથી, પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના જેવી સ્પષ્ટ હકીકત છે.

વર્તનકળા

જ્યાં સુધી જીવન છે, ત્યાં સુધી જીવનમાં અનેક પ્રકારની ગડમથલો, મંથનો, મથામણો, વિટંબણા અને યુદ્ધો આવ્યાં જ કરવાનાં છે, અને એ બધું જે આવ્યાં કરે છે, એની ભૂમિકા આપણા પોતાનામાં જ રહેલી હોવાથી તે તે બધું આપણને તે તે રૂપે સ્પર્શતું હોય છે. એટલે આપણે કાળજીપૂર્વક અને તેટલી તટસ્થતા અને સહાનુભૂતિ રાખીને પ્રત્યેક ગૂંચનો, ભાવનાના વિકાસની દૃષ્ટિએ તેનો ઉકેલ કર્યા કરવાનો રહે છે. એટલે આમ નિશ્ચિંતતાની અને નિરાંતની ભૂમિકા જીવતી રહી શકે, તેવી રીતે જે જીવ મળતા પ્રસંગોમાં હૃદયથી સાવધ બનીને કર્મકુશળતા દાખવે છે, અને તે તે પળે શ્રીભગવાનની ભાવનાની ધારણા જો હૃદયથી સેવતો રહે છે, તો જીવનના તેવા તેવા વર્તનમાંથી સર્વ કોઈનું શ્રેય જ નીપજી શકે છે.

યોગ્યપણે વર્તવાનાં લક્ષણ

આપણને કોઈ મોટું ગણે, સારા ગણી સન્માન ને આદર આપે, ઉત્તમ કદર કરે, ઉત્તમ મોટા આસને બેસાડે તો આપણે એ અધિકારને પાત્ર નથી એમ સમજવું; પરંતુ સર્વના કૃપાપાત્ર છીએ એમ જાણવું ને બધાંએ કૃપા કરીને એવો અધિકાર પ્રેમથી આપ્યો છે, એમ જાણી ગુનેગારની માફક ઘણો ઘણો સંકોચ સેવવો અને ઈશ્વરનો આભાર માની સર્વની કૃપા યાચ્યા કરવી. સામાના ઉપકારનો બદલો વાળી ન શકાય એવું જ્યાં હોય ત્યાં ઘણી ઘણી હૃદયની આદરભક્તિ બુદ્ધિથી પ્રકટાવી પ્રકટાવીને જીવતી રાખ્યા કરવી; જો એમ નહિ કરીએ તો કૃતઘ્નતાનું મહા પાપ આપણને લાગવાનું છે તે નક્કી જાણશો. આપણે બધાંએ ઉપલી હકીકત ઘણી ઘણી જાગૃતિથી લક્ષમાં રાખવાની છે. કારણ કે આપણે ચેતનને અનુભવવા તૈયાર થયેલા છીએ માટે કૃપા કરીને તે બાબતમાં ચેતતા થજો. પરમ તત્ત્વને મેળવવાના ઉપાયોના જાણનાર કરતાં એની પ્રાપ્તિના માર્ગનાં વિઘ્નોને યથાર્થ રીતે જાણનાર ને હામ ભીડીને એને પ્રભુકૃપાથી હઠાવનારને ઉત્તમ ગણેલા છે. મનને ઉત્તમ ભાવનાવાળું

સતત રાખ્યા કરવાનું છે. તે ઉચ્ચ ભાવનાવાળું એમ ને એમ તો રહી શકવાનું નથી; એને માટે કોઈ સાધન જોઈશે. એ સાધનનો એકધારો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો અભ્યાસ પ્રકટ્યા વિના તેવી ઉચ્ચ ભાવના કેવી રીતે પ્રકટી શકવાની છે ? માટે તે પ્રકારનો અભ્યાસ ઘણો ઘણો જરૂરી છે. અભ્યાસમાં હેતુનું જ્ઞાન પ્રગટ્યા કરે તે પણ જરૂરનું છે. આપણને સ્વાર્થની જ્યારે ખૂબ તાલાવેલી પ્રકટેલી હોય છે ત્યારે આપણે જેમ સર્વનું સારું-ખોટું સહન કરી લઈએ છીએ, તેમ પરમાર્થના વિષયમાં પણ પ્રતિકૂળતાઓ જે જે પ્રકટે તેને પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારીને, તપશ્ચર્યાના ભાવે સહી લઈને, કોઈના પણ ગુણદોષ ન જોતાં સર્વને અનુકૂળતા કરી આપવી તે પ્રભુની પ્રાપ્તિ થવામાં સાધનરૂપ છે.

લાચારીથી અપમાન ન સહેવું

કોઈ અપમાન કરે ને જ્ઞાનપૂર્વક જો ગળી જવાય અને મનથી ઊંચાનીચા ન થવાય તો તો તે આપણને સબળ બનાવે છે. લાચારીથી ભોગવેલું અપમાન વધારે નિર્બળ બનાવે છે; મૂંગેમોઢે સહન કરેલું અપમાન અને તેની થતી વેદના એ આપણને લાચાર અને પામર બનાવે છે. એટલે જીવનનો વિકાસ જેણે કરવો છે તેણે તો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક જે તે બધું સ્વીકારવાનું રાખવું. તેમ ન બની શકે, તો જ્યાં અન્યાય ને અપમાન ખરેખરાં થયાં છે ત્યાં તે કદાપિ સહન ન કરી લેવા; એનો સામનો કરવામાં આવે તે વેળા જે વેઠવાનું આવે તે પ્રેમથી વેઠી લેવું. સામનો કરવામાં દિલની સંપૂર્ણ સચ્ચાઈ, પૂરેપૂરી નમ્રતા, ક્યાંયે ઉછાંછલાપણું કે સ્વછંદતા ન હોય તો જ એવો કરેલો સામનો શોભે પણ ખરો; પૂરેપૂરો નમ્રમાં નમ્ર જે છે, તે સાચો વખત આવે યોગ્ય સામનો પણ કરી શકે છે. સદ્ભાવ જેના દિલમાં છે એવા જીવો એવા સામનાની કદર પણ કરી શકે છે.

એટલે આપણે સાચેસાચી રીતે પૂરેપૂરા નમ્ર રહીને અપમાનનો કાં તો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો સ્વીકાર કરવો, કાં તો સામનો કરવો. પણ સામનો કરતી વેળાએ હૃદયનો તેમના પરત્વેના સદ્ભાવની ભાવના તો ઘણી ઘણી જીવતી હોવી ઘટે.

અન્યાયનો સ્વીકાર

અન્યાયનો સ્વીકાર એવી રીતે કરીએ કે જેથી આપણે પણ ચઢીએ

ને સામે જે અન્યાય કરનાર જીવ હોય તેનામાં તે સ્થિતિ પરત્વેનું સાચું જ્ઞાન પ્રકટે ને તે પણ સાચી સમજણની કક્ષામાં અવતરે કે જન્મે. જીવનમાં ને જીવનમાંથી તે કળા શીખવાની રહે છે. અન્યાય સ્વીકારની કળામાંથી ત્યાગ, બલિદાન ને સમર્પણની કળા આપોઆપ જીવનમાં વ્યક્ત થાય છે. એનાથી કરીને જીવન વધારે વિસ્તૃતપણામાં ખીલી ઊઠે છે. હૃદયની ઉદારતા વિશાળતા આપોઆપ વિકસે છે. કોઈ પણ જીવથી આપણને થયેલ અન્યાય કદી ખૂંચતો નથી, પરંતુ એવા પ્રત્યેક અન્યાયના પ્રસંગમાંથી આપણું વ્યક્તિત્વ વધારે ખીલી ઊઠે છે ને જીવનનું તેજ અને ખમીર વધારે પ્રકાશિત બને છે.

આપણે જ સાચા એ મડાગાંઠ છે.

આપણે બને ત્યાં સુધી બીજાને યોગ્ય રીતે સમજવાની દરકાર રાખવી ઘટે. આપણાથી બીજાને જરા પણ અન્યાય ન થઈ જાય, તેની પૂરેપૂરી કાળજી રાખવી ઘટે. આપણે જરી જેટલી વાતને મોટી કરી બતાવવાની જરૂર ન હોય અથવા આપણે મનમાં તેવું લાવવાની પણ જરૂર ન હોય. અમથું અમથું મનને અન્યથાપણામાં ભટકાઈ પડવાની ટેવ હોય તો તેવી ટેવથી મુક્તિ પામ્યા વિના સામાના દિલને સાચી રીતે આપણાથી સમજાઈ શકાવાનું નથી. આપણી સમજણ તે જ સાચી સમજણ છે, તે પણ એક મડાગાંઠ છે. બીજાની સમજણ પણ સાચી હોવાનો સંભવ છે અને તે પરત્વે આપણને સદ્ભાવ જન્મવો ઘટે. એવું જ્યાં સુધી આપણને પૂરેપૂરું નહિ ઊગી શકે ત્યાં સુધી આપણે અંધારામાં અથડાઈ મરવાના છીએ.

સુમેળ પ્રગટાવવાની રીત

આપણો સ્વભાવ જે વ્યક્ત કરે તે સાચું છે, એમ માનવામાં ભ્રમણા રહેલી છે. નરી આંખે જે જોયેલું હોય છે, તે જોવામાં આપણા મનની સમજણ જે પ્રકારની હોય તે સમજણના પ્રકારથી તે જોવાનો મર્મ આપણને દેખાય છે. નજરે જોયેલું પણ કેટલીક વખત ખોટું હોવાનો સંભવ રહે છે. એટલા માટે, બીજાને યોગ્ય રીતે સમજવાને માટે આપણા સ્વભાવની સમજણથી તેને ન જોતાં, તેની સમજણની રીતે તેને જો જોવાને અને સમજવાને મથીએ તો પરસ્પરમાં સુમેળ પ્રગટી શકે. પરસ્પરમાં જો દિલ સાચી રીતે પરોવાયેલું હોય તો એકબીજાને યોગ્ય રીતે સમજવામાં મુશ્કેલી પ્રગટતી નથી.

સુમેળ પ્રગટાવવાના ઉપાયો

આપણે આપણું જ ધાર્યું કરી શકીએ, આપણા ચઢ્યા પ્રમાણે બધું થાય એવી ઈચ્છા કે આગ્રહ ન રાખ્યાં કરે તે પણ અયોગ્ય છે. આપણે તો શ્રીભગવાનનું ધાર્યું થાય તે માટે જીવવું છે. જો તેમ છે તો પછી આપણા અહંકારને, આગ્રહોને, મતોને, સમજણોને, ટેવોને વગેરેને તોડવા જુદાં જુદાં નિમિત્તે જે જે પ્રસંગો મળ્યા કરે, તેને સાધકે પ્રેમથી સ્વીકારવાનું દિલ થયાં કરવું ઘટે. ‘પ્રત્યેક પ્રસંગ ગુરુરૂપ છે.’ તેનો અર્થ આવી રીતનો છે. પ્રત્યેક પ્રસંગને જીવનવિકાસના ઘડતરમાં કયું અને કેવું સ્થાન છે, તે જોવાને અંતરની આંખ આપણે કેળવવાની છે. જો તેમ થયાં કરશે, તો આપણને સંસારવ્યવહારમાં સામાન્ય જીવો જે પ્રમાણે વર્તે છે, તેમાં દુઃખ કે ન્યાય અન્યાય જોવાનું જરા પણ દિલ થવાનું નથી, કારણ કે તેમની પાસે બીજી વધારેની આશા રાખવી એ જ આપણું પોતાનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. આપણું જે રીતનું જીવનધોરણ હોય, સમજણ હોય, અને જે જાતની ભાવના હોય, તેવું જ બધાં જીવોનું હોય, એવું તો બની જ ન શકે ને ? તેથી આપણને તો જે જીવનવિકાસને રૂંધે અને મનમાં અશાંતિ વગેરે ઉપજાવે, અને એવું જો મન આપણને જોવરાવવાનું કરાવે, તો તેમાં તેમાં તે રીતે ભાગ લેવાને સાધકે સ્પષ્ટ ઈનકાર કરવો. પોતે તેથી અલગ બનવું. મનને કહેવું કે તે રીતે વિચારવાનું કામ તારું નથી. એમ પ્રત્યેક જીવ સાથેના બનાવ અને પ્રસંગ વખતે મનને જો ટકોરતાં રહીશું, તો અકળાઈ જવાનો, દુઃખી થઈ જવાનો કે આપણને ન્યાય અન્યાય થઈ રહ્યો છે એવું વિચારવાનો અવસર આપણને નહિ થાય. આપણે તો જે તે કંઈ જીવનવિકાસના હિસાબે, ગણતરીએ અને તે જ ભાવે કર્યા કરવાનું છે અને વિચારવાનું છે. તે વિના બીજી રીતે બીજી રીતનો ભારપૂર્વક હૃદયથી ઈનકાર કર્યા કરવાનો રહે છે.

પ્રભુને પળવાર પણ વિસારે ન મુકાય, એનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનભાન સાધકને હૃદયમાં રહ્યાં કરે તે ઘણું ઘણું મહત્ત્વનું છે. પ્રભુ કાજે જીવવાનું છે, અને એ જ માટે જે તે કર્યા કરવાનું છે. જ્યારે જ્યારે જીવદશામાં આવી પડીએ ત્યારે ત્યારે હૃદયમાં ચેતીને એને જગાડતાં રહીએ અને કૃપાબળ મદદ મેળવતાં રહીએ.

પોતાનું જ સંભાળો

આપણે તો આપણામાં જ રાચ્યા કરવું. આપણે જગતના કાજી થવાનું નથી. આપણે આપણા પોતાના યોગ્ય રીતે કાજી થઈએ તો તે ઘણું ઉત્તમ છે. સંસારવ્યવહારમાં જે તે બધા જ જીવો એકબીજાને એકદમ સલાહ આપવા, સૂચનાઓ આપવા અને શિખામણ આપવા બેસી જતા હોય છે - પ્રેરાતા હોય છે. એવો પ્રસંગ આપણને સાંપડે, ત્યારે આપણે શાંતિ રાખવી. તેમના કહેવાનો મર્મ સમજવો ને સૂલટો અર્થ લેવો, પરંતુ આપણે પોતે તો કોઈને સલાહ, સૂચના કે શિખામણ આપવા કદી બેસવું નહિ. માગે તોય ના પાડવી.

તે કામ (સલાહ, સૂચના કે શિખામણ આપવાનું) આપણું નથી. ગળા સુધી કહેવાનું મન થઈ આવે, તો તેને પણ રોકવું એ ઉત્તમ છે. એવું કહીને કે કરીને કોઈના પણ વહાલેશ્રી થવાનું કામ તે આપણું કામ નથી. કોઈને પણ તેમની રીતે વહાલું થવા જવું એ તો મૂર્ખામીનું કામ છે. એથી કરીને તો ખાડામાં પડવાના. જ્ઞાનપૂર્વક બીજાને સાનુકૂળપણે વર્તવું એ વળી જુદી વાત છે. સૌ કોઈનો સાચો વહાલેશ્રી તો શ્રીભગવાન છે. આપણે તો આપણા પોતાના કર્મમાં જ મસ્ત રહેવું. બીજાની આળપંપાળમાં પડ્યા તો મર્યા સમજવું. માટે ચેતતા રહેવું.

સાધકની વાણી

નિંદા અને કૂથલીનો જે જીવને રસ છે અથવા તો રસ પડે છે તેવા જીવને એવાં નકારાત્મક વલણની તેના આધારનાં કોઈક કરણોમાં એવી અભિરુચી છે એમ ગણાય. પરંતુ તે નિંદા કેવા પ્રકારે ને શી રીતે તેની વાત જેણે કરી હોય તે પ્રત્યક્ષ જાણીએ ત્યારે તે ચોક્કસ સ્વરૂપે નિંદા છે કે કેમ તે ત્યારે જ કહી શકાય. કેટલીક હકીકત એવી હોય છે કે જે નિંદાના પ્રદેશની હદ સુધીની હોય પણ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે તેવી કદાચ ન પણ હોય.

વાણીનો સંયમ અને સંપૂર્ણ નિરાગ્રહી બનો

બોલતાં લાખ વાર વિચારશો. બધું સાંભળજો પણ કોઈને કાંઈ કહેશો નહિ. જરૂર વિનાનું નકામું સાંભળવું પણ નહિ. નકામું સાંભળવાથી એના સંસ્કાર પડે, તે તમારે ભોગવવાં પડે. કોઈની એવી વાતો સાંભળવી તે પણ બરાબર નથી. એવું સાંભળવાથી આપણે ભોગવવું પડે. કોઈની નિંદા કરવી નહિ, તેમ સાંભળવી પણ નહિ.

બીજાના દોષ મારી આગળ જે બતાવે છે તેને દંભી ગણું છું. જે બીજાના દોષ જોયા કરે છે તે નબળો છે. હંમેશાં પોતે સુધરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સંસારવ્યવહારમાં ગુણઅવગુણ બંને છે. કોઈ સંપૂર્ણ નથી. દેહધારી સંપૂર્ણ હોઈ શકે નહિ. આપણામાં ગુણઅવગુણ બંને છે. જો ગુણ જોઈશું, તો સારા ગુણનું ધન મળશે. જો અવગુણ જોશો તો તેના (અવગુણના) સંસ્કાર પડશે. જો કોઈ ખરાબ હોય અને તેને પ્રેમથી સહન કરશો તો તે પણ તપ જ છે.

બને તેટલું ઓછું બોલવું. તેથી કરીને કોઈને ખોટું લાગે તો વાંધો નહિ. ન છૂટકે બોલવું પડે ત્યાં બોલવું. જે તે બધાં સાથે દરેકના સ્વભાવ અને પ્રકૃતિ જુદી જુદી હોવાથી અથડામણ થવાને ભલેને સંભવ હોય, પણ જો આપણે આપણા પોતાના જ સ્મરણભાવનાના કર્મમાં લગાતાર રહેવું છે, અને તે વિના બીજું કોઈ કર્મ જોતો નથી, અને જે કરવાનું છે એમાં આ બાજુનો કે તે બાજુનો કોઈ મતાગ્રહ પણ નથી, તો આપણને કોઈ સાથે અથડામણ શેની થાય ? કોઈ કહે કે ‘આમ’ કોઈ કહે ‘ના, આમ નહિ, તેમ’ તો આપણે તો તેમ થાય તોપણ ભલે. આમ વર્તવાથી આપણને કોઈ મૂર્ખા બનાવશે તો તે પણ ભલે.

ચર્ચા કદી ન કરવી

‘એકડે એક ને બગડે બે’ એ કહેવતમાં ઘણું તથ્ય છે. બે હોય તો જ ચર્ચા થાય ને ? માટે બનતાં સુધી એક જ રહેવાય એમ હાલમાં તો વર્તવાનું છે ને કરવાનું છે. જે માનવીનું દિલ જે વિષયમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સતત રમમાણ રહ્યા કરતું હોય ને તેમાં તેવી શ્રદ્ધા-ભાવનાની સાથે યોગ્ય પુરુષાર્થ થયા કરતો હોય, તેને તે વિષયનું હાર્દ અને જ્ઞાન જેટલાં સાંપડે છે, જેટલી તે વિષયને સાચી રીતે સમજી જવાની દૃષ્ટિ ઊગી જાય છે, તેટલી એ વિષયમાં થોડુંક ને ઉપરછલ્લું ધ્યાન રાખનારને સાધારણપણે ઊગતી નથી. એટલે આપણે એવાના મંતવ્યને માન આપવું, કેમ કે એને એવા મંતવ્ય પર આવવાને વજૂદવાળાં કારણો મળ્યાં હશે. અને તે વિષયમાં તે જે કંઈ કહે તેની સામે (ઉપરનો ખ્યાલ રાખીને) કદી ચર્ચામાં ન ઊતરવું. પરંતુ પ્રેમથી ને ભાવથી તેનું કહેવું, સાંભળવું ને હૈયામાં યોગ્ય લાગે તો ઉતારવું, ને નહિ તો મૂંગા તો રહેવું જ. હવે આપણો જીવનમાર્ગ નિરાળો થયો છે, તે મુખ્ય હકીકત ખાસ લક્ષમાં રાખ્યા

કરવાની છે. એવી ચર્ચાઓ આ જીવનમાર્ગને અનુકૂળ નથી, પરંતુ પ્રતિકૂળ છે. આવા પ્રસંગોમાં જ્ઞાનપૂર્વક જો આપણે શાંત રહ્યા કર્યા તો ચર્ચા કરવાની વૃત્તિની ઉપર આપણો જીવતો સંયમ પ્રકટવાનો છે.

હૃદયમાં જિજ્ઞાસુભાવ પ્રકટતો હોય અને તેવી ભાવનાથી જે સત્સંગ થાય છે, તેમાં તો ભાવનાનો ઓઘ ઊભરાય છે અને દિલ ખુલ્લાં થાય છે, જ્યારે ખાલી ચર્ચામાં તો વિશેષ ને વિશેષ મતાગ્રહ પ્રવર્ત્યા કરે છે. ચર્ચામાં દિલ છતું થતું હોતું નથી, જ્યારે જિજ્ઞાસુભાવનાથી થતા રહેતા સત્સંગમાં દિલ પ્રકટે છે. ચર્ચાથી કરીને શક્તિ નકામી વેડફાઈ જાય છે, અને એ પ્રકારની ચર્ચામાં તો આપણું અહંપણું જ વિશેષપણે ડોકિયાં કરતું હોય છે. ‘અહંતાથી છે વાદ નાના વિકારી !’

કોઈ પણ બાબતની અને ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક બાબતની ચર્ચા કદી કરવી નહિ. સાધનામાં Argumentative mood ચર્ચારસિક વાદવિવાદમય વલણ હાનિકારક છે. સહેજ અંતર્મુખ થવાતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ચર્ચાનું મૂળ ઉત્પાદક કારણ અહંકાર છે. ચર્ચામાં સામા પરત્વે એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ અનુદારતા પણ પ્રગટેલી રહે છે. સામાને ઓળખી શકવાની શક્તિ હોયા વિના તેના વિશે જાણ્યેઅજાણ્યે આપણને એમ માનવાનું મન થાય છે કે આપણે તેનાથી બુદ્ધિમાં અને સમજણમાં ચઢિયાતા છીએ અને આપણી સમજણ સામાના કરતાં વધારે યોગ્ય છે. વળી, જાણ્યેઅજાણ્યે એમાં દંભ પણ સેવાતો હોય છે, કેમ કે ચર્ચાના રસમાં તણાઈ જવાથી જે કંઈ સામી વ્યક્તિના કહેવામાં સત્ય હોય તે પણ ઘણીવાર તો ચર્ચાના ઉત્કટ આવેશમાં પ્રગટેલા હોવાથી સ્વીકારાતું નથી, અને કોઈકવાર તે ઊંડું ઊંડું સમજાતું હોય તો પણ તેના તરફ આંખ આડા કાન કરીને આપણે પોતાના મુદ્દાને વળગી રહીને આપણો કક્કો ખરો કરવા મથીને એક પ્રકારનો દંભ સેવીએ છીએ. ચર્ચામાં બુદ્ધિનો દુરુપયોગ થયા કરે છે. એવી ચર્ચામાંથી જીવનવિકાસને કશો લાભ થતો નથી, કારણ કે એવી ચર્ચામાં હૃદયનો જિજ્ઞાસાભાવ તો પ્રગટેલો હોતો જ નથી. એવી ડાચાકૂટવાળી ચર્ચાને તો સર્વ રીતે રામરામ !

બીજાઓ સાથે વાણી-વર્તન-વ્યવહાર

કંઈ પણ કશાનું મૂલ્યાંકન તેના તેના સ્થૂળપણાથી કે ઉપરના

દેખાવથી કે બહારના વર્તનવ્યવહારથી આપણે કરવાનું નથી. વ્યવહારમાં બીજા જીવો સાથે મળવા કરવાનું થતા જેટલું સમજણપૂર્વક મૌન પળાય તેટલું ઉત્તમ. વાત કરવી જ પડે તો એવી રીતે વાત કરવી કે જેથી રાગદ્વેષાદિ વૃત્તિ આપણામાં કે કોઈનામાં વધે નહિ, બલકે ઘટ્યા કરે. જેથી કરી દિલમાં પણ શાંતિ-પ્રસન્નતાનું ઘવાવાપણું ન બને, જેથી કરી આપણી જીવનવિકાસ માટેની ભાવના વધારે જાગ્રત ને સતેજ બન્યા કરે, એવા પ્રકારનું આપણું સમજણપૂર્વકનું જીવનધોરણ સહજપણે રોજિંદા વ્યવહારવર્તનમાં પ્રકટ્યા કરવું ઘટે.

સંસારવ્યવહાર વર્તનમાં જેટલું નિઃસંગપણે વર્તવાનું બને તેટલું ઉત્તમ, જેટલું વિશેષ સમજણથી મૌન પળાય તો તે તો ઘણું જરૂરનું છે, પરંતુ મનમાં સમસમી રહીને, મનની દ્વિધા સ્થિતિને કારણે, અસંતોષને કારણે, બીજા સાથે ન બોલવાનું બને તો તે મૌન નથી, તે તો જીવનના મૃત્યુની પળો છે. જીવનનો સાધક જે જીવ છે, તે તો પોતાનું મન તેવું તંગ થતાં જરૂર ચેતીને તેમાંથી હઠી જવાપણું જ કરે.

વાણી વર્તન - અંતરમાં અલગ રહીને પ્રેમભાવે મળો

નકામી વાતોમાં કદાપિ પણ મનને પરોવવું નહિ. કોઈની સાથે બેસવાની તક હોય કે મળે અને તે તેવી વાતો કરતું હોય તો તે ભલે કરે. આપણે તેમાં રસ લેવો નહિ. તેવી વાતોમાં આપણે ભળવું નહિ અને આપણે સાવ અંતરમાં અલગ હોઈએ અને તેમ છતાં બીજાને ખોટું ના લાગે એવી રીતે વર્તવાની કળા આપણે સમજી લેવી પડશે. હેતુ કે અર્થ વિના કે જરૂર વિના ક્યાંયે જવાની જરૂર નથી. મન ભલેને અનેક તુક્કાઓ ઉઠાવ્યા કરે. જ્યાં છૂટકો જ ના હોય ત્યાં ભલે જવાનું થાય.

વાણીનો સંયમ

કોઈને શિખામણ કે બોધનાં વચનો કહેવાં જ નહિ. વણઈચ્છયું ક્યાંય કશામાં માયું મારવું નહિ. વણમાગ્યું વચન ઉચ્ચારવું નહિ. વચનમાં તો દરિદ્રતા જ શોભે. વાણીના બોલવાપણામાં તો જ્ઞાનપૂર્વક કંજૂસ બનવાનું છે. જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક જેમ જેમ મૌન પળાતું જાય છે, તેમ તેમ વાણી કે વચનની પણ શક્તિ પ્રકટતી જ હોય છે. મૌનનું જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક યથાર્થતાથી પાલન થતાં અંતરની શક્તિનું વેડફાઈ જવાનું બનતું નથી. તે શક્તિ નામસ્મરણમાં વપરાય છે, ને એવા થતા

રહેતા નામસ્મરણથી હૃદયમાં ભાવના-પ્રેમ વિશેષ પ્રગટતાં જતાં અનુભવાય છે. માટે જે જીવને જીવનનો વિકાસ સાધવો છે, તેવા જીવને તો યોગ્ય પ્રકારનું મૌન પાળ્યા વિના છૂટકો થતો હોતો નથી. ઓછામાં ઓછું બોલવામાં ઘણા લાભ છે. હેતુપૂર્વકની મધુર વાણી ને તે પણ જ્ઞાનપૂર્વકની સદ્ભાવયુક્ત જ્યારે ઉચ્ચારાય છે, ત્યારે તેવી વાણીમાં જે પ્રાણ પ્રકટેલો હોય છે, તેવું ચેતન વેડફાતી રહેતી વાણીમાં કદી પણ હોતું નથી. વાણીથી વેડફાઈ જતી શક્તિને આપણે વધારે જાગૃતિ સેવી સેવીને નામસ્મરણમાં એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત કરવાની છે તે જાણજે. સાધકને માટે વાણીનો સંયમ એ ઘણો જરૂરનો છે. એ સંયમ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ, એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. એવા સંયમના હાર્દમાં જો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો હેતુ પ્રકટેલો હોય છે, તો તેવો સંયમ યોગની ભાષાના 'સંયમ'ની કળામાં આપણને પ્રકટાવે છે. સંયમમાં ક્યાંયે શુષ્કતા નથી, કઠોરતા પણ નથી. જેને સંયમ શુષ્ક ને કઠોર લાગે છે, તેઓ સંયમના હેતુને તે તેની ભાવનાને તેના યથાર્થપણામાં સમજેલા નથી. વાણીનો સંયમ અંતરની શક્તિને પ્રગટ કરવામાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે. વાણી તો જીવનમાં આમ કે તેમ ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે. વાણી કંઈક કંઈકને જન્માવે છે, કંઈક કંઈકને મૃત્યુ પમાડે છે, કંઈક કંઈકનું રક્ષણ કરે છે ને કરાવે છે.

વાણીનો વિવેક

કોઈ જીવ ઘણા સદ્ભાવવાળો અને ભાવનાવાળો લાગે પણ સદાકાળ તે તેવો ને તેવો ન પણ રહી શકે. જીવને ક્યારે અંતસ ચઢી જાય તે કહી શકાતું નથી. માટે, કેટલુંક કહેવામાં સાર છે ને કેટલુંક ન કહેવામાં સાર છે. માટે, જ્યાં ત્યાં વિવેક વાપરો. શું કહેવાય ને શું ન કહેવાય ને કેવી રીતે કહેવાય ને કેટલું કહેવાય તેની પણ કળા છે. ગમે તેવો કોઈ હોય પણ જો તે ભોંઠપ પામીને ઘણો કોચવાય અને સામે કદીક તે શિંગડાં મારતો થાય તેવી દશા જાતે કરીને ઉદ્ભવવાનું ન થાય તે આપણે માટે સારું છે. આપણે કોઈ પણ જીવને ભોંઠપ ન વહોરાવીએ, ભોંઠપ આપણે પોતે માથે લઈ લઈએ અને ભવિષ્યમાં ભોંઠપ લેવાના કારણમાં પડતાં નિશ્ચિતપણે અટકી જઈએ તેમાં જીવનની શોભા છે. અન્યાયના ભોગ આપણે ભલે બન્યા કરતાં હોઈએ, ને તે

સાચેસાચી હકીકત હોય તેમ છતાં અન્યાયને જરા પણ સ્પર્શવા ન દઈએ તો મન ત્રાસ, કંટાળો, સંતાપ કદાપિ પામે નહિ. સંસારવ્યવહારમાં ક્યાં ખુલ્લા થવું ને ક્યાં ખુલ્લા ન થવું એનો પણ વિવેક જાળવવાનો રહે છે. દિલમાં જે સત્ય હોય તેનું તે જ્યાં ને ત્યાં ઓકી નાખવામાં ડહાપણ નથી. તે ન કહેવા જતાં અસત્ય થાય છે એમ આપણને લાગે પણ તેમ માનવું યોગ્ય પ્રકારનું નથી. જે જે કંઈ સત્ય હોય તેને હૃદયમાં રાખીને એવી રીતે કહેવાય કે જે સત્યનો ભંગ પણ ન હોય ને અસત્યનું ઉચ્ચારણ પણ ન હોય. આવા કોમળ નાજુક પ્રસંગો જીવનમાં પ્રકટે છે, તેવી વેળા બહુ સાવચેત રહેવાનું છે. આપણા કોઈ તેવા સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણથી જીવનના સદ્ભાવથી કોઈ વેગળું ન પડી જાય કે ન થઈ જાય, તેનું આપણે જ્ઞાનભાન પ્રકટાવવું પડશે. આપણે કોઈને પણ ભડકાવવાનાં નથી. આપણે તો જેમાં તેમાંથી સમજવામાં સાર છે. સામાનો દોષ જાણવા છતાં પણ આપણે જ્ઞાનયુક્ત અણજાણમાં છીએ તેવી રીતે પ્રવર્તવું તે કંઈ જેવા તેવા જીવનું કામ નથી.

શું બોલવું ને કેટલું બોલવું ને ક્યાં બોલવું ને ક્યાં ન બોલવું ને ક્યાં સંપૂર્ણ મૌન સેવવું એ બધી બાબતની યોગ્ય સમજણ, વિવેકનું હૃદય પ્રકટયા વિના પામી શકાતી નથી.

સંસારવ્યવહારમાં ને સાધનામાર્ગમાં પણ જેમ થતું હોય તેમ થવા દેવામાં પણ સાર છે. આપણે તો ઘણી ઘણી વેળાએ એકદમ બોલી ઊઠીએ છીએ. જેમ થતું હોય તેમ થતું રહે. જેમ બને તેમ બન્યા કરે. અને તે વેળાએ આપણે માત્ર શાંત રહીએ, સાક્ષીપણાંનું ભાન કેળવીએ, તે આપણા માટે ઉત્તમ છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૯

સ્વદોષ અને પરગુણ-દર્શન

- સુમેળ અને સમાધાન એ બે બીજાં મહત્ત્વનાં સાધકના જીવનનાં પ્રત્યક્ષ લક્ષણો છે.
- કોઈ ઊણપ બતાવે તો તેના પર વધારે રાજી થવું, કોઈ આપણો દોષ બતાવે તો તેને સાચો ગુરુ માનવો.
- આપણે માટે કોઈ થોડું કરે અથવા બીજાનું રાઈ જેટલું પણ જો સારું હોય તે આપણને ભાવનાથી કરી પહાડ જેવું લાગ્યાં કરે એવી સાધકની દૃષ્ટિ કેળવાવી ઘટે.
- આપણને જે ન ગમતાં હોય તેવાંને પ્રેમથી મળવું, એમનું કામ કરી આપવું ને એમનો પ્રેમ સંપાદન કરવાનો રાખવો. આપણને જેની સૂગ હોય એને પહેલું ભેટવું ને તે પણ અંતઃકરણના ઉમળકાથી. જેને જેને ખરાબ ગણતા હોઈએ, પછીથી તે માણસ હોય કે એની વૃત્તિ હોય, એનો કદી તિરસ્કાર કરવો નહિ,
- આપણને જેના પરત્વે અણગમો હોય કે થાય તેને જ્ઞાનભાનપૂર્વક ખાસ સવિશેષ પ્રેમથી ચાહવું; અને તે આપણા પોતાના જ હિતને ખાતર તેમ કરવાનું છે.
- કોઈ આપણા વિશે ગમે તેવું ધારે કે વિચારે તેમ છતાં આપણે તેના વિશે ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે વિચારીએ તે આપણા પોતાના જીવનવિકાસ માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે.
- કોઈકના વિશે ઊંધા વિચાર પ્રકટે, ત્યારે સામા પક્ષની તે અંગેની બીજી સારી હકીકત જે બની ગયેલી હોય તેવા પ્રસંગને દિલમાં પ્રકટાવવા; ને તે પછી બંનેને તોળવા.
- જો કોઈ પણ એક જીવની સાથે હૃદયનો સાચો સુમેળ સાધી શકાયો તો બીજા જીવો સાથે જરૂર સુમેળ સાધી શકાવાનો છે.
- સદ્ગુણની કદરભક્તિ પ્રકટ્યા વિના આપણા પોતાનામાં જીવન પરત્વેના સદ્ગુણના સ્વીકારની ભૂમિકા ને એને ટકાવવાની ભૂમિકા કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.
- જ્યાં સુધી જીવને પોતાનો દોષ વસતો નથી, પોતાનું વર્તન તદ્દન યોગ્ય છે એમ જ લાગે છે ને મને બધાં કેમ આ ટકોરે એ જેને સમજાતું હોતું

નથી, ને પોતાનો દોષ સાંભળે અથવા તો કોઈ તેવું બતાવે તો તે મનમાં કોધે ભરાય છે, ગુસ્સે થાય છે, એવો જીવ સાધનાના માર્ગમાં પ્રવેશી નહિ શકે.

સ્વદોષ અને પરગુણ-દર્શન

સર્વમાં હરિ શો - તે તે છુપાયેલો જ ગૂઢ ત્યાં,
તેથી સદ્ભાવ સૌ સાથે રાખવો યોગ્ય દિલમાં.

દોષ જોતાં, થતાં નિંદા ઈનકાર હરિનો થતો,
પછી ક્યાંથી જ એવામાં વધે તે ભાવ ભક્તિનો ?

વળવું હરિ-માર્ગે હો દોષ જોવાની ટેવને,
સમજી દિલ સંપૂર્ણ સમૂળી ત્યાગવી ઘટે.

નિંદા શ્રેયાર્થી થતી તો કોઈની ના થવી ઘટે,
થતાં; સંપૂર્ણ ઈનકાર હરિ ભાવ તણો જ તે.

કોઈનો દોષ જોવાનો આપણાથી કરાય ના,
પોતાનો ખોળી ખોળીને મથો યોગ્ય પૂરું થવા.

ખોડખાંપણ બીજાની આપણે કાઢવી નહિ,
જે જે કે આપણું વાંકું સુધાર્યા કરવું મથી.

લેવાની સૌ બીજામાંથી સારું તે ટેવ પાડવી,
એવો અભ્યાસ ખંતેથી કરી શુદ્ધિ વધારવી.

આપણે જ્યાં સુધી આપણા પોતામાં પૂરેપૂરા રત નહિ થઈ શકીએ ત્યાં સુધી બીજાની દખલગીરી નડ્યાં કરવાની છે. આપણા જીવનમાં અને મનમાં જે બીજા ઊગે છે, તેનું કારણ તે બીજા નથી, પણ આપણે પોતે જ છીએ. એટલે બીજા તરફ જતું મન વાળીને, એને ટકોરીને, સંકેલીને, સંકોરીને વારંવાર આપણા પોતાનામાં જ એક થયાં કરવું. મનના એવા ભાવને સતત ટકાવી રાખવાને પળેપળ નિશ્ચયવાળા રહ્યા કરવું.

બીજા વિશે મત ન બાંધવો

સાધના એ તો અંતરના પ્રદેશની હકીકત છે. જ્યાં સુધી આપણે પોતાના જ અંતરને બરાબર પારખી શક્યા નથી, ત્યાં સુધી બીજાનાં

અંતરને તો કેવી રીતે પારખી શકવાના ? માનવી શું કામ કરે છે, જગતના ધોરણે તેનું વર્તન કેવું છે, એના પર એની જીવકક્ષા કે જીવનની ઉચ્ચતાનો આધાર થોડો જ છે ? ખરો આધાર તો એના અંતરનું સત્ત્વ કેવું ઘડાયા જતું હોય છે ને કેવું છે તેના પર જ છે. એટલે તે જ્યાં સુધી આપણે જાણી શકતા નથી, ત્યાં સુધી આપણને કોઈનુંયે મૂલ્યાંકન કરવાનો સાચો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. કોઈ જીવ અંદરથી પાકેલો પણ હોય, પણ કોઈ અગમ્ય એવા કારણવશાત્ ‘ખરાબ’ કામમાં પડેલો હોય ને એને માત્ર એક ટકોરાની જરૂર હોય એમ બને છે. એટલે જ્યારે એ ‘ખરાબ’ કામ કરતો હોય આપણે બધા તો એનો કેવળ તિરસ્કાર કરવાનું, એની તરફ ઘૂણા ને અવમાનના રાખવાનું કરીશું. લૂંટારો વાલ્મીકિ કે જેસલ કે ઈશુની શિષ્યા મેરી કે બુદ્ધની શિષ્યા પેલી વારાંગના (કે જેના ઉપર કવિવર રવીન્દ્રનાથે સુંદર નાટક રચ્યું છે) તે બધાનું આત્મસમર્પણ એક વાર તેઓ તેમના ગુરુ તરફ આકર્ષાયા, તે પછી બીજાઓ કરતાં પણ એટલું બધું ઉત્તમમાં ઉત્તમ થયું કે જિસસે શરીર છોડ્યા પછી એને દર્શન દીધાં અને પેલી વારાંગનાએ પોતાનો જીવ હિંમતથી ને ઉમળકાથી આપી દીધો, જ્યારે બીજાં બધાં બુદ્ધનાં શિષ્ય-શિષ્યાઓએ ભયના માર્યા રાજાની આજ્ઞા પાળવાની સહીસલામતી શોધી. એટલે નૈતિક દૃષ્ટિએ કોઈ ગમે તેવી નીચી દેખાતી દશામાં હોય તો પણ તેનો તિરસ્કાર કે અવજ્ઞા કદી પણ કરવી યોગ્ય ન ગણાય. માટે ઈસુ ભગવાનનું સુવાક્ય છે કે ‘Judge not that ye be not judged’ કોઈનો ન્યાય તોળવા, એને માટે મત બાંધી દેવા, બેસી જશો નહિ; નહિતર તમારો જ ન્યાય તોળાઈ જશે. આપણે બધા તો હજી નીચામાં નીચી જીવદશામાં છીએ એટલે આપણામાં કોઈનો તટસ્થ રીતે ન્યાય તોળવાની શક્તિ ઊગેલી નથી. એવી દશામાં ન્યાય તોળવા જતાં તેના કુસંસ્કારો આપણને જ નડવાના છે. જેવા જેવા પ્રકારનું વિચારીશું, તેવા તેવા પ્રકારનાં સંસ્કાર પડવાના છે.

કોઈ પણ જીવની સમજણ, મત, અભિપ્રાય વગેરે ચોક્કસ એક જ પ્રકારના હંમેશાં રહે એવું બની ન શકે. આજે એક જાતનાં હોય તો કાલે બીજી જાતનાં હોય. માનવી પોતે એટલો બધો ફેરવાતો રહે છે કે તેમ છતાં પોતે બદલાતો નથી. અને એકનો એક હોય કે રહ્યાં કરતો

હોય તેમ તેને લાગે છે. સાચી રીતે તો આપણે કોઈના ઉપર પણ આપણું આક્ષેપકારક વલણ ન બની જાય અને શક્ય તેટલી ભાવાત્મક તટસ્થતા જળવાઈ રહે, તો જ તે સાધક સારુ યોગ્ય વર્તન ગણાય. એક સમયે કોઈના વિશે કંઈ અભિપ્રાય બાંધી લઈએ અને પછી તે ફેરવીએ તેમાં કશી ઝાઝી મહત્તા નથી. ખરી મહત્તા તો મત ન બાંધવામાં રહેલી છે અને તેવી ભાવના જીવનમાં કેળવાય અને કંઈ પણ કશા ઉપર ઝટ દઈને મન અભિપ્રાય ન આપી દે, એ માટે કંઈ કંઈ પ્રયોગો ગુરુમહારાજ અમારા જેવા નાદાનને કરાવતા.

હીરા જોખવાના કાંટા ઉપર એક બાજુ એક નાનીશી કીડી હોય તો તેનું પણ વજન પરખાઈ જાય, તો મનનો તુલા-કાંટો તો એનાથી તો ક્યાંયે અનેકગણો સૂક્ષ્મ છે. એટલે એ તો તેવી સ્થિતિમાં મુકાઈ જતાં ઝટ એના પરત્વે આકાર લેવા મંડી જ પડે. એટલે સાચી રીતે જોતાં તો માનવીના મનના એક વખતે થયેલા વિચાર કે બીજી વખતે થયેલા વિચાર ઉપર ઝાઝો મદાર બાંધવા જેવો નથી.

કોઈના વિશે મનમાં ગાંઠ વાળી ના લેવી

બીજા અજ્ઞાની છે, તેથી ઘણાં નીચાં છે, એવું સમજવું તે પણ યોગ્ય નથી. જે જેવું છે તેવું ને તેવું જ સદાય રહ્યા કરવાનું છે, એવું કદી બનતું નથી. જે નીચું છે તેનામાં ઉપર પણ આવી શકવાની પૂરેપૂરી શક્યતા છે અને ઊંચું હોય તે નીચું પણ થઈ શકે છે. એટલે સર્વથી ઉત્તમ તો કોઈના વિશે કશું પણ ના ધારી લેવાય એ જ યોગ્ય છે.

આપણામાં કંઈ કંઈ જાતનું અંદર ભર્યું પડેલું છે, તેની જાણ આપણને હોતી નથી અને બીજાં ઉપર આપણે તૂટી પડીએ છીએ, તે યોગ્ય નથી. હું તો કહું છું કે અધમમાં અધમ હોય તોપણ તેને એ રીતે આપણે ના સમજવું. તેનામાં પણ કોઈ સદ્ગુણ રહેલો છે. એટલે કોઈ પણ જીવ વિશે કોઈ પણ પ્રકારે અભિપ્રાય ન બંધાઈ જાય તે આપણે માટે ઉત્તમ હકીકત છે. જે રીતે જે કોઈ જણાય તેવી જ રીતનો છે તેમ કદાપિ પણ આપણે ન માનવું. કોઈ વિશેનો ઉત્તમ પ્રકારનો અભિપ્રાય થઈ જાય તો તેને સાધક સારુ વાંધો નથી, એટલે આપણે તો સર્વમાં રહેલા સદ્ગુણને જ જોવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

પૂર્વગ્રહથી મુક્તિ

સામી વ્યક્તિનો ગમે તેટલો પૂર્વગ્રહ હોય તેને લક્ષમાં લીધા વિના ગમે તે નિમિત્તના કારણે આપણે પ્રેમ ઉમળકાથી વાતચીત કરવાનું ચાલુ રાખ્યા જ કરીએ અને સાથે સાથે આપણો તેના પરત્વેનો પૂર્વગ્રહ ઓગળે તેવા હેતુના ભાન સાથે વાતચીતમાં હૃદયનો તેવો ભાવ પ્રગટાવીને વાતો કરીએ તો તે આપણા પોતાના જ હિત માટે છે.

સામાન્યપણે સાધારણ માનવીઓ એમ જ માનતા રહ્યા કરે છે કે સામી વ્યક્તિનો જ તેવો પૂર્વગ્રહ હોય છે. પરંતુ વિચારની યોગ્ય સમજણની રીતે વિચારીએ તો તેવું હોતું નથી. તેમાં આપણું પણ થોડું ઘણું ભળેલું હોય છે. ગમે તેટલાં અપમાન થયાં કરે તોપણ તે આપણે ઉમળકાથી સહી લઈએ ને મનમાં તે પળે કંઈ પણ કશું તેમના પરત્વે અન્યથાપણું ના પ્રગટે, તો તેવું પ્રેમ આનંદથી સહી લીધેલું વિકાસજનક નીવડે છે.

આપણા પોતાનામાં જીવ પ્રકારનું જે ભાવના પ્રગટાવે તેવું સહજ મળતાવડાપણું પ્રગટેલું નથી. તેવું આપણને ઊંડું સંવેદનપૂર્વકનું ભાન પ્રગટ્યું નથી. જે જે કોઈ મળે છે તેમની સાથે આપણે ભાવથી યોગ્ય પ્રકારનો સંબંધ બાંધી શકતા નથી ને આપણે કોઈના બની શકતા નથી. તેનો આપણે ઊંડો વિચાર કરવો જોઈએ, તો જ તે સમજાય. આપણામાં પણ કશુંક અઠીકપણું રહેલું છે. તેનું આપણને ઊંડું વેદનાપૂર્વકનું - પગમાંનો કાંટો સાલે તેમ - સાલતું નથી. જીવનવિકાસના સાધકે આવું કરવાની ખાસ જરૂર છે.

સદ્ગુણ કદરભક્તિ-કૃતજ્ઞતા અને કદરભાવ રાખો

આપણી સાધનામાં એક હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. કોઈ પણ આપણું કશુંક પ્રેમથી કરે તો આપણે તેની ખૂબ કદર કરવી. એવી કદરભાવના આપણે સરળતાથી ને સહૃદયતાથી રાખવાની છે. એથી સામાના દિલ પર પણ અસર થાય છે ને તેને આપણી તરફ લાગણી રાખવાને ઉત્તેજન મળ્યાં કરે છે. વળી, આપણામાંનું અક્કડપણું ઓછું થાય છે. આને કોઈ ખુશામત ગણે એવો સંભવ ઓછો છે, કેમકે આપણા દિલમાં તેવું નથી.

જ્યારે કોઈ જીવનું સાચી રીતે આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનું બને છે, તે વેળાથી તેને સાચું મૂલ્યાંકન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જતી હોય છે. સદ્ગુણની કદરભક્તિ પ્રકટ્યા વિના આપણા પોતાનામાં જીવન પરત્વેના સદ્ગુણના સ્વીકારની ભૂમિકા ને એને ટકાવવાની ભૂમિકા કદાપિ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. જીવનવિકાસના ગુણોનું પ્રાકટ્ય થવું તે આધ્યાત્મિક જીવનનું એક મોટામાં મોટું લક્ષણ છે; ને ગુણ કદી એકલા હોતા નથી, ગુણની સાથે તેની શક્તિ પણ આપોઆપ તેમાં રહેલી જ હોય છે. ગુણ અને શક્તિ પ્રકટતાં તેની કંઈ આપણને જાણ થયા વિના થોડી જ રહી શકે છે ? એટલા માટે આપણે જ્યાં ત્યાં જીવનમાં જેની તેની સાથે સંસર્ગમાં આવીએ, સંબંધમાં આવીએ, વ્યવહાર વર્તનમાં આવીએ, ત્યાં ત્યાં તે તે જીવોના જીવનમાંના સદ્ગુણથી સહજમેળે આકર્ષાતા રહીએ તો જાણવું કે આપણામાં સદ્ભાવની અભિરુચિ પ્રકટી ગયેલી છે. સદ્ગુણ પરત્વેનું સહજ આકર્ષણ ને તેની કદરભક્તિ સાધકના જીવનમાં જો વ્યક્ત થતાં ન અનુભવાય, તો તેની દિશા ખોટી છે એમ નક્કી સમજવું. જો સર્વ કોઈના સદ્ગુણ અને તેના પરત્વેનો સદ્ભાવ આપણા જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કામ કરતા આપણે અનુભવી શકતા હોઈએ તો જગતમાં ને આપણા કર્મવ્યવહારમાં જેની તેની બધાંની સાથે આપણો સુમેળ થઈ જતાં વાર લાગતી નથી. તેથી કરીને સુમેળ અને સમાધાન એ બે બીજાં મહત્વનાં સાધકના જીવનનાં પ્રત્યક્ષ લક્ષણો છે. સાચો સાધક જેની તેની સાથે સુમેળ અને સમાધાનથી જ વર્તે છે. એ રીતે જ્ઞાનપૂર્વક વર્તવાથી આપણને કોઈની સાથે ઘર્ષણ થતું નથી. ને જેમ જેમ સુમેળ અને સમાધાન ઉત્તમ કોટિનાં બનતાં જતાં હોય છે, તેમ તેમ શાંતિ, પ્રસન્નતા, તટસ્થતા, સમતા, સાક્ષીભાવ, ધીરજ, સહનશીલતા, સહિષ્ણુતા વગેરે ગુણો આપણામાં પ્રકટતા જતા આપણે અનુભવીએ છીએ. બીજાના વિચાર અને મત પરત્વેનાં માન અને આદર આપણામાં સહજમેળે ઊગી નીકળે છે. આ બધું આપણે જાતે આપણા જીવનમાં જોતા રહેવું જોઈએ ને અનુભવતા રહેવું જોઈએ. એવું અનુભવાતું જાય તેમ તેમ આપણો આત્મવિશ્વાસ પણ દઢતર થતો જાય છે. એમ ઉત્તરોત્તર આત્મવિશ્વાસ વધતાં વધતાં જીવનવિકાસ પરત્વેની શ્રદ્ધા નિષ્ઠાના સ્વરૂપમાં પરિણામ પામે છે. એમ ધ્યેયની નિષ્ઠા જ્યારે જીવનમાં પ્રકટે

છે, ત્યારથી જ સાધનાની સાચી શરૂઆત થતી હોય છે. તે પહેલાંની સ્થિતિને હું 'સાધના' ગણતો નથી. એને બહુ બહુ તો 'ગડમથલ'નું નામ આપી શકાય.

સ્વદોષદર્શન-એક ઉત્તમ સાધના

સંસાર એ જીવનના પમરાટને બહેલાવવા માટે મળેલી તપશ્ચર્યાની ભૂમિકા છે. સંસારમાંથી જે જીવ સમતાપૂર્વક જીવનવિકાસને યોગ્ય સાર સ્વીકારવાનું કર્યા કરે છે, એને સંસાર એ તો અનુભવને તારવવા માટેની અદ્ભુત પાઠશાળા છે. જીવનનો રસ સંસારમાં નથી, પણ અંતરમાં છે, જેવા પ્રકારની ભાવનામાં રમ્યા કરાય તેવો સંસાર નીપજવાનો છે. સંસાર એ તો આપણા પોતપોતાના કર્મનાં પરિણામો તે તે રીતે ભોગવવાને, પરિણામ નિપજાવવા માટેનું નિમિત્ત કારણ છે. વ્યક્તિનું વિસ્તાર-સ્વરૂપ સંસાર છે. તેથી સંસારમાં બીજાને તથા બીજાનું કશું ન જોતાં માત્ર જે જીવ પોતાનું પ્રતિબિંબ તેમાં જોયાં કરીને, ત્યાં જે રીતે પોતાને મઠારવાનું સૂઝે, તેમ તે જો પોતાને રચનાત્મકપણે મઠારવાનું કર્યા કરે તો સંસાર જેવી પાઠશાળા કે ગુરુ બીજે ક્યાંય પણ નહિ મળી શકે.

બધુંયે સંસ્કારથી બદલાય છે. આપણે ભલેને ગમે તેવા હોઈએ, પરંતુ ગમે તેમ કરીને આપણે બદલાવું જ છે, એટલી ને એવી પ્રકારની આર્ત જિજ્ઞાસા દઢ રાખી શકાય તો બીજું બધું સુગમ થઈ પડવાનું છે. એવાંએ બીજાની વાત મૂકી દેવી જોઈએ. 'મને આમ બધા કહે છે. બધા મારો વાંક કાઢે છે. મને કોઈ સમજતું નથી. મારામાં શો દોષ છે ? ફલાણામાં ઘણા દોષો છે. એને તો કોઈ ટોકતું નથી, તો મને જ કેમ ચીંધ્યા કરે છે ?' આ પ્રકારનું માનસ અજ્ઞાનીનું છે તેમ સમજવું. જો પોતાના દોષ સૂઝવા માંડ્યા, તો આપણે સમજવું કે હવે આપણે સુધરવાનો વારો આવ્યો છે. હવે, જીવનનું મંગળાયરણ થયું એમ નક્કી પ્રમાણવું.

જ્યાં સુધી જીવને પોતાનો દોષ વસતો નથી, પોતાનું વર્તન તદ્દન યોગ્ય છે એમ જ લાગે છે ને મને બધાં કેમ આ ટકોરે એ જેને સમજાતું હોતું નથી, ને પોતાનો દોષ સાંભળે અથવા તો કોઈ તેવું બતાવે તો તે મનમાં કોધે ભરાય છે, ગુસ્સે થાય છે, એવો જીવ સાધનાના માર્ગમાં પ્રવેશી નહિ શકે. જેને સાંસારિક સુખ-વૈભવમાં દિલ છે, ધનદોલતની લોલુપતા છે; મોહ, મમતા, પ્રતિષ્ઠામાં જેનું મન રમી રહેલું છે, તેવાને

ભગવદ્ ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી શક્ય નથી. જે જીવે ભગવાનને પંથે વળવું છે, તેણે તો એવા બધામાંથી મનને હઠાવ્યે જ છૂટકો છે.

સાધકને પોતાની પ્રકૃતિ ક્યા પ્રકારની છે, ને તે પ્રકૃતિમાં ક્યા ક્યા ગુણ અને અવગુણ છે ને કેટલા કેટલા પ્રમાણમાં છે, તેની ચોક્કસ હકીકતવાળું જ્ઞાન થઈ જાય એ જરૂરનું છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાની પ્રકૃતિ ક્યાં ક્યાં નડે છે, તે તેને ખૂબ ખૂબ ઊંડું ઊંડું સાલે, તો જ તે તેના માટે કાળજી રાખીને, જાગૃતિ રાખી, કંઈક પ્રયત્નવાન થઈ શકે. તારામાં જે જે દોષો હોય તેની એક યાદી કરવી. પરંતુ તે દોષો વિશે વારંવાર વિચાર કરવો નહિ. તે દોષો એક પછી એક જાય એવા જાગ્રત પ્રયત્નમાં રહેવું. જે, દોષોને દોષ તરીકે જાણે છે ને તેને વિશે સજાગ રહે છે, તેવો જીવ એક દિવસે તેની પકડમાંથી મોળો પડવાનો છે.

દોષ તો ગુરુ બની શકે

આપણે તો જીવનમાં શ્રીભગવાનને પ્રકટાવવાને જીવનનું ધ્યેય રાખેલું છે, તો એવા ધ્યેયને હૃદયથી પ્રમાણિક, વફાદાર, જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક રહ્યાં કરીએ છીએ કે કેમ, તે આપણે આપણા નિત્યના વર્તનવ્યવહારમાં તપાસતાં રહેવાનું છે. દોષ થાય, ભૂલ થાય, કારણ કે હજી આપણે જીવ છીએ. પણ દોષ થતાં, જેને ચઢવું છે એવા માનવીનો હૃદયભાવ તો વધારે સજાગ બને. દોષ દોષનો પણ પ્રકાર હોય છે. જેને જે માર્ગે જવું છે, તે માર્ગે પરત્વેના ચઢાણને ઝંધી નાંખે એવાં કર્મો તો તેવા જીવથી થાય જ કેમ ? ને જો થઈ જાય, તો તેને કેટકેટલું લાગે ? હૃદયમાં હૃદયથી ખરેખર એવા લાગવાપણામાંથી જીવનું સાચી રીતનું પાછા વળવાપણું પ્રકટે છે. તેથી દોષ કે ભૂલ તો જીવનને પલટો ખવરાવનાર ગુરુ બની જ જાય છે. દોષથી જો જીવનમાં જીવનને પલટાવા માટે શીખી શક્યાં, તો તેવો દોષ થયો તે પણ પ્રમાણ થયો ગણાય.

દોષદર્શકના ગુણ ગાઓ

કોઈ ઊણપ બતાવે તો તેના પર વધારે રાજી થવું. કોઈ આપણો દોષ બતાવે તો તેને સાચો ગુરુ માનવો. તેવી વેળા હૈયાનો ઉમળકો ઘણો ઘણો પ્રકટે તેવી દશા આપણે તે વેળા અનુભવીએ તો આપણે સાચા સાધક છીએ એમ માનવું ને સમજવું. કોઈ આપણો દોષ બતાવે ને જો આપણે એકદમ તરડાઈ જઈએ તો દોષ સ્વીકારવાની મુદ્દલે

આપણી દાનત પ્રક્ટી નથી એમ આપોઆપ પરખાઈ આવે. માટે, હમેશાં આપણે તો દોષ બતાવનારના ઘણા ઘણા ગુણ ગાવા. આ સ્થિતિ જ્ઞાનપૂર્વકની પ્રક્ટી જાય તો સર્વ તરફનો આપણો સમભાવ ને સદ્ભાવ પણ ઘણા ઊંચા પ્રકારનો થઈ જાય તેવી સ્થિતિમાં પ્રક્ટીને આપણે જીવીએ તો જીવ્યું સાર્થક થતું જાય.

ભૂલ કે દોષ અંતરથી ખરેખરા ડંખવાં જોઈએ

અનેક અનેક પ્રકારનું ઊગે, ઊઠે તે વેળા તુરતાતુરત વિવેકની આંખ ખૂલતી રહી શકતી હોય તો તે તે આપણને ન્યાય આપી શકે. તો પછી રાંડ્યા પછીના ડહાપણ જેવી હકીકત ન બની જાય. જે તે બની ગયા કેડે અમુક અમુક આમ બન્યું કે તેમ બની ગયું, એની અયોગ્યતા આપણને લાગે છે ને તે બુદ્ધિથી સમજાય છે, એમ જે તે બધાને કહેતાં ને લખતાં જાણ્યાં છે; પરંતુ એનો ખરેખરો, પૂરો, સાચો ડંખ કોઈને દિલમાં લાગ્યો હોતો નથી અથવા તો લાગતો નથી. એની બુદ્ધિમાં તેવું તેવું લાગે છે તે ખરું હોવાનો પણ સંભવ છે તેની પણ ના નથી; પરંતુ તે તેને ખરેખરું લાગતું નથી. જો પ્રત્યેક પ્રસંગે તેવું તેવું થતાં, એટલે કે દોષ કે ભૂલ થતાં, આપણને તેની અયોગ્યતા વિશે લાગ્યાં કરતું હોય, તો તો એવા લાગ્યા કરવાપણામાંથી લાગ્યા કરવાપણો ઘા ઊંડો જતો જાય ને પછી તો તેમાંથી જન્મતી ભાવના આપણને જગાડતી રહે. એવી ભૂલ કે દોષ થતાં પહેલવહેલું ઓછું ડંખે, પરંતુ જો સાચેસાચ ડંખવાપણું લાગતું હોય તો એવા ડંખવાપણાથી જો ચેતવાનું ન બની શકતું હોય તો તેવા ખાલી ખાલી ડંખવાપણાનો કશો અર્થ નથી. કોઈ પણ જાતની ભાવના જો આપણને ચેતાવે કે જગાડે તો બુદ્ધિમાં આપોઆપ જાગૃતિ પ્રકટ્યાં કરે છે. બુદ્ધિમાં જ્યારે જાગૃતિ પ્રકટી જાય છે, ત્યારે વિવેકની આંખ ખુલ્લી થઈ જાય છે. માટે બની ગયા કેડે પણ જો લાગે કે તે અયોગ્ય રીતે બન્યું હતું ને તેમ વર્તવું કે બોલવું જોઈતું ન હતું, તો તેવા તેવા અયોગ્યપણા વિશેનું દિલમાં ભલે ચિંતવન ન થયા કરે, તે યોગ્ય પણ હોય, પરંતુ તેવી થઈ ગયેલી અયોગ્યતા આપણને દિલમાં ખરેખરી ડંખવી જ જોઈએ ને હૃદયમાં તો ખૂબ ખૂબ લાગવું ઘટે. તેથી આપણે દિવેલ પીધા જેવું મોઢું રાખીને ભલે ન ફર્યા કરતાં હોઈએ, પણ એવું એવું લાગે તે ઊડે ઊડે લાગ્યાં કરે ને તેમાંથી

જાગીને જીવનના વિશે યોગ્યપણામાં પ્રવર્તીએ, તો જ લાગેલું યથાર્થ ને તો જ દહાડો વળે.

પોતાના દોષો સર્પદંશની જેમ ડંખવા જોઈએ

અનેક ભક્તોએ ‘મોં સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી !’ એમ ગાયું છે. ત્યારે શું ખરેખર તે અત્યંત ‘કામી અને ખલ’ હતા કે ? તેમના જીવનની જીવ પ્રકારની તલ જેટલી ક્ષતિ તેમને અત્યંત વેદનાથી ભરપૂર કરી મૂકે છે અને તેમનાથી તલ જેટલો દોષ જરા પણ સહન થઈ શકતો નથી. તે માટેની તેમની વ્યાકુળતા એટલી બધી પ્રકટે છે કે તે ભગવાનને આર્તનાદે પોકારે છે ને તેથી ભાવની ઉત્કટતામાં તેઓ તેવો પોકાર ગીતમાં પણ પાડે છે. એટલે આપણે તેમને સમજવામાં કદી પણ ભૂલ ન કરવી જોઈએ. આપણે પણ જીવનમાં ખરેખરી સાધના કરવી હોય તો આપણા દોષોને મિટાવવાને માટે ને તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાને માટે અને જો સાચેસાચ તે આપણને અંતરાયરૂપ લાગતા હોય અને સાચેસાચ તે સાધનાના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ તો છે જ - તો તો તે તે દોષોનું ભયંકરપણું આપણને લાગી જવું જોઈએ. વીંછીને કે સાપને આપણે કેમ અડકતા નથી, તે વિચારી જુઓ. કારણ કે વેદના પ્રકટ કરનારી તેની ભયંકરતાને આપણે જાણીએ છીએ. તેવી રીતે આપણને હજી આપણા દોષો વિશે ખરેખરું ઊંડિઊંડિ લાગ્યું નથી. આપણા દોષને આપણે નિવારવા છે અને તે નિવાર્યા વિના સાધનામાં આગળ કશી પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી, એવું સહજજ્ઞાન સાધના કરતાં કરતાં તો પ્રકટી જવું ઘટે છે.

સર્વ પરત્વે સમભાવ, સદ્ભાવ, પ્રેમભાવની જ દૃષ્ટિ, વૃત્તિ, વલણ રાખવાથી જીવનમાં આપણે કોરાં પડી જતાં નથી, ને તદ્દન શુષ્ક બની જતાં નથી. આપણી જાતને કદી પણ આપણે એકલાં એકલાં છીએ એવું લાગી શકવાનું નથી તે નિશ્ચે કરીને જાણજે. તેમ જ આપણે ઊંચા છીએ એવું જરા પણ મનમાં ન લવાય, તેની તો ઘણી ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. આપણે પતિતમાં પતિત છીએ. ‘મો સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી’ એવી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની ભાવના દઢાવી, આપણે સકળ કંઈ જે થતું રહેતું હોય, તેમાં તેવા ભાવથી વર્તતાં વર્તતાં તેનાથી ઊંચે તરી આવ્યાં કરતાં રહીએ, એવી જ્ઞાનાત્મક ભાવના આપણા સકળ વ્યવહાર, વર્તન, સંબંધ, સંપર્ક, વાતચીત વગેરે બધાંમાં પ્રકટાવતાં

રહેવાનું છે તે જાણજે. તેમ થયા કરે તો જ આપણી જીવન પરત્વેની ભાવના પાકટ અને જીવતી બનતી જાય છે.

સાચો પસ્તાવો તો ગતિપ્રેરક હોય

સંસારવ્યવહારમાં સુમેળ ને સદ્ભાવની ભાવનાની ભૂમિકાને દૃઢવવાને, જીવતી કરવાને, સંસારવ્યવહારના ક્ષુલ્લકપણાથી ઊંચે તરવાને, સભાનપણે વર્તવાને દિલમાં જાગ્રતપણે જો પ્રભુકૃપાથી મથવાનું બની શકતું હશે, તો આપણા વર્તનથી જેને તેને આત્મસંતોષ પ્રકટાવવાનો છે. જે તે કંઈ બોલાઈ ગયા બાદ તે બોલવાપણાનું અયોગ્યપણું ખૂંચતું લાગે છે. જો તે ખરેખરું દિલથી ડંખ્યાં કરતું લાગે તો તેવું ડંખવાપણું તે જીવને યોગ્ય વર્તનમાં પ્રેરવવાને જ મથાવે એવું તે યથાર્થ ડંખવાપણાનું લક્ષણ છે. જો તેમ ન બનતું અનુભવાય, તો જાણવું કે તેવું ડંખવું જે લાગે છે, તેમાં સાચા પ્રાણ, શક્તિ, ભાવ વગેરે પૂરાં જાગેલાં નથી એમ જાણવું ને માનવું.

જીવનનું ઘડતર નામદે કે મામૂલી જીવથી થતું નથી. સંસારમાં તો હજીયે મોટી પણ હોળી પ્રકટે. પણ તે તે બધું આપણાંમાં પોતાના જ કર્મનું પરિણામ છે. તેમાં કોઈ જીવનો કંઈ કશો દોષ ન જોવાય ને જે તે કંઈ આપણા પોતાના લીધે જ છે એવી સર્વ પરત્વે જીવતી ધારણા રખાય, તો જે તે બધા જીવો પરત્વે મનમાં સદ્ભાવ જીવતો રહી શકે, ને આપણે વધારે ને વધારે પ્રભુને ચરણે શરણાગત થવાને લાયક એની કૃપાથી બની શકીએ.

પરગુણ દર્શન

પરગુણની રાઈને પર્વત દેખો

બીજાનું જે સારું હોય એ હૃદયથી કદર કર્યા કરવાની ભાવના પ્રભુકૃપાથી મેં તો પહેલાંથી જ કેળવ્યા કરેલી. તેથી બીજાનું થોડુંક હોય તોયે મને તો તે ઘણું લાગે છે. આપણે માટે કોઈ થોડુંક કરે અથવા બીજાનું રાઈ જેટલું પણ જો સારું હોય તે આપણને ભાવનાથી કદી પહાડ જેવું લાગ્યાં કરે એવી સાધકની દૃષ્ટિ કેળવાવી ઘટે. આથી, પરસ્પર હૃદય વધારે પાસે આવ્યા કરશે.

પારકાંએ આપણું થોડું કરેલું ભલું આપણને પર્વત જેવડું લાગવું જોઈએ ને આપણે બીજાનું પર્વત જેવડું કરેલું ભલું આપણે મન તદ્દન ક્ષુલ્લક-નજીવું-તણખલા જેવું લાગવું જોઈએ. પારકાના તો ગુણ જ

જોવાયાં કરાય; ને આપણો થોડો કે દોષ હોય તે આપણને પર્વત જેવડો લાગવો જોઈએ કે જેથી જલદી દૂર થઈ શકે.

આપણા દોષો વિશે આપણે જાણવું જોઈએ, પરંતુ તેનું મનનચિંતવન કર્યા કરવાનું જરાકે યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી તેમનું જોશ વધે છે. જે જીવ ‘મારામાં વાસના છે, મારામાં વાસના છે’ એમ વારંવાર વિચાર કરે તો તેની વાસનાનું બળ વધે, ઘટે નહિ. દોષનું મનનચિંતવન દોષનું બળ વધારે છે. એટલે આપણામાં શા શા દોષ છે તેનો ખ્યાલ આણીને તે ન થાય તેની કાળજી રાખીએ તે પૂરતું છે, પરંતુ તેને વાગોળ્યાં તો ન જ કરીએ.

માનવીનામાં કાળે કાળે અને અવારનવાર જુદા જુદા પ્રકારના moods (માનસિક દશા) પ્રગટ્યાં કરે છે. તેથી કોઈ વાર આપણને ન રુચે એવી કોઈની માનસિક દશા આપણા પરત્વેની હોય તો તેથી હાલી ન જવું, છંછેડાઈ ન જવું ને લાગણીથી ઉશ્કેરાઈ ન જવું. તેવી વેળા તે જીવના જે ઉત્તમ પ્રકારના ગુણો છે, ને તેના જીવનનું જે ઉત્તમ પાસું છે તેને યાદ કર્યા કરવું, અથવા તો સમૂળગું નામસ્મરણમાં એકદમ લાગી જવું. મનને તેવા કોઈના આડાતેડાં વલણથી કશું સ્પર્શવા ન દેવું ને એવી જ્ઞાનપૂર્વકની તે વેળા જાગૃતિ રાખ્યાં કરવી. કોઈ જીવના મનના આડાઅવળાં વલણનો આપણા મનને જો સ્પર્શ થઈ જાય, તો તે આભડછેટ છે અને તેની શુદ્ધિ કર્યા કરવી એ સાચું છે. આંતરિક શુદ્ધિ થયા કરે કે રહ્યાં કરે તે માટે જો સાધક જીવતો રહ્યાં ન કરે તો તે બની ન શકે. તે માટે પ્રભુની એણે હૃદયમાં પ્રાર્થના કર્યા કરવી.

વેર કેમ શમે ?

આપણામાં રહેલા અહમ્ તત્ત્વના ઊર્ધ્વાકરણ માટે, તેને સાત્ત્વિક બનાવવા માટે, આપણે એને જબરદસ્ત આઘાતો આપવા પડશે. તે માટે આપણને જે ન ગમતાં હોય તેવાંને પ્રેમથી મળવું, એમનું કામ કરી આપવું ને એમનો પ્રેમ સંપાદન કરવાનો રાખવો. આપણને જેની સૂગ હોય એને પહેલું ભેટવું ને તે પણ અંતઃકરણના ઉમળકાથી. જેને જેને ખરાબ ગણતા હોઈએ, પછીથી તે માણસ હોય કે એની વૃત્તિ હોય, એનો કદી તિરસ્કાર કરવો નહિ, પરંતુ એના માટે દિલમાં પ્રેમ રાખી જો પ્રસંગ આવે તો તટસ્થ ને સહાનુભૂતિની વૃત્તિથી તથા આપણને

પડેલી ટેવને સુધારવાને માટેના સાધન તરીકે તે તકનો ઉપયોગ આપણે કરવાનો છે.

જેના પરત્વે વેર હોય કે અણગમો હોય કે ગુસ્સો હોય તેનું સાચા હૃદયથી ખૂબ ખૂબ ભાવનાપૂર્વક તેનામાં રહેલા સદ્ગુણ અંગે અને તેનામાં રહેલા સારાપણા અંગે, જ્યારે તે વ્યક્ત કરવાની તક મળે ત્યારે ત્યારે કર્યા કરવું. ને તેમ કર્યા કરવાથી તે તે જીવ પરત્વેનાં ઈર્ષા, અણગમો, વેર, ક્રોધ, ગુસ્સો વગેરે પ્રકારની લાગણી આપણામાંથી ઘટવા માંડશે. આપણને જેના પરત્વે અણગમો હોય કે થાય તેને જ્ઞાનભાનપૂર્વક ખાસ સવિશેષ પ્રેમથી ચાહવું; અને તે આપણા પોતાના જ હિતને ખાતર તેમ કરવાનું છે.

બધાના સદ્ગુણો જોવામાં જ ફાયદો

મનને આડુંઅવળું સૂઝે કે અન્યથાપણે સૂઝે કે વિચારવાનું બને ત્યારે સમજ જ લેવું કે આપણું મન તે સમયે શાંતિની, નિરાંતની, પ્રસન્નતાની સ્થિતિમાંનું રહેલું નથી. એ પોતે જ્યારે સ્થિર નથી હોતું ત્યારે તેને આડુંઅવળું ઘણુંય સૂઝે. એટલે આપણે સદાય ભાવનામાં એકતાર થઈને જીવવું છે. તેમાંથી મનની સમતા ને શાંતિનો ભંગ થવાને કારણે આપણી ભાવના તૂટે છે, એટલું તો નહિ જ પરંતુ જરાતરા જ્યાં એકાગ્રતા થવા માંડી હોય તેમાં પણ ગાબડું પડે છે. તેથી કરીને ગમે તે જીવ ગમે તે પ્રકારનો હોય અને દેખીતું તેનું વર્તન ખરાબમાં ખરાબ હોય તોપણ આપણે તો તેનામાં સદ્ભાવથી વિચારવાનું રાખીએ એ આપણા માટે ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી છે. કોઈ કહેશે કે ‘કોઈ ચોર હોય તો શું આપણે તેને સજ્જન સમજવો?’ તો એનો ઉત્તર તો એ કે એ જીવમાં એકલું માત્ર ચોરપણું જ છે ને બીજું કશું જ નથી તેવું માનવું ખોટું છે. એનામાં પણ સદ્અંશ રહેલો છે, અને તેનામાં બીજા સદ્ગુણ પણ હોય, એટલે તેને ચોર માનવાથી આપણું મન પણ તેના તેવા પ્રકારને સ્પર્શે અને આપણે તેના વિશે ખટકો જાગે ને તેને પણ આપણા વિશે ખટકો જાગે. માટે આપણે તો જીવની ગમે તે પ્રકારની પ્રકૃતિ જોતાં છતાં તેનામાં રહેલા સજ્જનપણાના ગુણનું આરોપણ કરવામાં તેના વિશે આપણામાં સદ્ભાવ થતો રહેશે. ને આપણામાં તેવા પ્રકારની કેળવણી થતી રહેવી

એ તો મોટામાં મોટી કમાણી છે. કોઈ આપણા વિશે ગમે તેવું ધારે કે વિચારે તેમ છતાં આપણે તેના વિશે ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે વિચારીએ તે આપણા પોતાના જીવનવિકાસ માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે.

જગતને સંસારની નજરે જે તે બધું જોવાનું, સમજવાનું, અનુભવવાનું ને મૂલ્યાંકન કરવાનું આપણે મૂકી દેવું પડશે. દરેક જીવની નોખી નોખી પ્રકૃતિ છે. તે તે જીવ પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્ત્યે જવાનો છે. આપણે પણ પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્ત્યા કરવાનાં છીએ. ગાંડો માણસ જો ગમે તેમ બકે તો તેનો કોઈ જ દોષ કાઢતું નથી. દારૂ પીધેલ માણસ છાકટો થઈને ગમે તેમ વર્તન કરે, તો તેના તરફ ઝાઝું કોઈ લક્ષ આપતું નથી. તે ગાળો ભાંડે કે ધૂળકાદવ નાંખે, તોપણ માઠું લગાડતાં નથી, તેવી રીતે સંસારમાં ભાતભાતની પ્રકૃતિ છે, એટલે તે તે પ્રમાણે તે બધાં વર્ત્યા જવાનાં, ને આપણે પણ હજી ક્યાં પ્રકૃતિથી પર છીએ ? આપણું વર્તન સર્વાંગ, સંપૂર્ણ તો બની શકેલું ક્યાંથી હોય ? આપણી પ્રકૃતિનું વર્તન બીજાં બધાંને પૂરું યોગ્ય લાગતું જ હશે એમ કેમ કરીને કહેવાય ? તેથી સંસારવ્યવહારમાં મળેલા જીવોનું ગુણગ્રાહકપણું હૃદયમાં પૂરું પ્રકટે, તો જ મનમાં શાંતિ રહી શકે. સાધક જીવને તો સદ્ગુણના ભક્ત થવું, ગુણની કદરભક્તિ પ્રગટવી એ તેના જીવનું બિરુદ હોય. ભક્તનું બિરુદ તો ભક્તિ. સાધકનું બિરુદ તો સાધનાના પ્રકારની હૃદયમાં પ્રગટેલી રહેતી તેવા પ્રકારની ભાવના. એટલે જે જે જીવોની સાથે હળીએ, મળીએ, રહીએ, જીવીએ, તેમનામાં જે જે ઉત્તમ હોય, તેનું આપણને સહજમેળે હૃદયમાં દર્શન થયાં કરે, દર્શન થયાં કરી એની ભક્તિ હૃદયમાં જીવતી રહ્યાં કરે, તો તો આઠે કોઠે બસ આનંદ પ્રગટ્યાં કરે. જ્યાં જ્યાં જે જે ઉત્તમ, ત્યાં ત્યાં સાધકનું આકર્ષણ થયાં જ કરવાનું. તેમ થાય તે જ ઈષ્ટ છે. તો જ તેનું જીવન ઉત્તમ ગતિનું રહી શકે. એનાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ તો ઉત્તમને જ અનુભવવાને તલસી રહેલાં હોવાં ઘટે. પહેલાં સાધકે પોતે પોતાની પ્રકૃતિને પૂરેપૂરી યોગ્ય રીતે સાત્ત્વિક બનાવવાની છે. પ્રકૃતિમાં શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા, ધીરજ, સહિષ્ણુતા, સહનશીલતા, દયા, ક્ષમા, કારુણ્ય, વિચાર, વિનય, વિવેક વગેરે દૈવી પ્રકૃતિના ગુણો પ્રકટે તે માટે તેણે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક હૃદયમાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાની રહે છે.

આપણે બધાં પ્રત્યે પ્રેમ ને ભલી લાગણી રાખ્યાં કરવી; કોઈના પ્રત્યે અદેખાઈ આવે કે એવી લાગણી દિલમાં ન રહ્યાં કરે એ જોવું. મનમાં બધાંનું સારું જ જોવાયા કરાય એવી વૃત્તિ કેળવવાનું રાખવું. કોઈ પણ પ્રત્યે રાગદ્વેષ દિલમાં ન રહે એ પણ જરૂરનું છે. હંમેશાં સારા વિચારોમાં જ રમવાનું રાખવું.

મને પોતાને તો આપણે જ્યાં સુધી જીવ દશાવાળા છીએ અને રાગદ્વેષની અથડામણમાં ને ઘર્ષણમાં અફળાતા રહ્યા કરીએ છીએ, ત્યાં સુધી કોઈ પણ વ્યક્તિની વિરુદ્ધ વિચારો પ્રકટે, ત્યારે તેને સ્પષ્ટ કહી દેવા કરતાં તે સમયે તે પરત્વેના વિચારની પરંપરામાંથી મુક્ત થવાને માટે મથવું એ વધારે યોગ્ય ને વધારે રચનાત્મક લાગે છે. કોઈના વિશે ઊંધા વિચાર પ્રકટે, ત્યારે સામા પક્ષની તે અંગેની બીજી સારી હકીકત જે બની ગયેલી હોય તેવા પ્રસંગને દિલમાં પ્રકટાવવા; ને તે પછી બંનેને તોળવા. પરંતુ જે કંઈ વિરુદ્ધની વૃત્તિ ઊપજે, તેમાં સાંગોપાંગ કદી પણ ભળી ન જવું. જ્યાં સુધી આપણામાં તટસ્થતા, સમતા, સાક્ષીભાવ પૂરેપૂરાં પ્રકટ્યા નથી, ત્યાં સુધી આપણે કોઈને પણ યોગ્ય રીતે તોળી શકવાના નથી. તેથી બીજાનું આડું જોવા કરતાં, આપણે જ તેમાંથી પરાઙ્મુખ થવું તે આપણા માટે ઉત્તમ છે. પોતાના તે સમયના કોઈ આવેશ ને આવેગને લીધે અથવા તો અમુક એકાદ છૂટાછવાયા પ્રસંગને લીધે આપણે અયથાર્થપણે પણ વિચારવા મંડી પડીએ છીએ. એટલે આપણામાં કોઈના વિશે પ્રકટેલા વિરુદ્ધના વિચારો યથાર્થ છે એમ માનવામાં અજ્ઞાનયુક્ત અનુદારતા રહેલી છે.

આપણાથી કોઈ જીવના અવગુણ જોવાઈ ન જોય તેની તો સોએ સો ટકા પરવા રાખવાની છે. આપણા કોઈ દુર્ગુણ જોતું હોય તેવી પરવા આપણે કશી જ રાખવાની ન હોય. આપણા ગુણની કોઈ કદર ન કરે, તો તેની લેશમાત્ર પરવા કરવી નહિ. આપણે તો બધાંની સાથે હૃદયનો પ્રેમભાવ ધરાવવાનો છે. એ બાબતમાં પૂરતી હૃદયથી કાળજી રાખવાની છે. આપણે માટે કોઈ તેવો પ્રેમ ન ધરાવતું હોય, અને ઊલટું કોઈ કોધ, ગુસ્સો, ઈતરાજી કે એવું ધરાવતું હોય, તો તે પરત્વે પૂરેપૂરું દુર્લક્ષ કરવાનું છે. સમય આવ્યે એવા જીવનું આપણને વિશેષ સંભાળવું. આપણે તો જેમાં ને તેમાં શ્રીપ્રભુને જ ગણવાના છે.

બીજાના દોષ તરફ નજર નાખવાને બદલે તેના ગુણ તરફ નજર દિલમાં જો રહ્યા કરે, તો તેવા ગુણ આપણામાં પણ વિકસશે. સાધનામાં જ શું, જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રમાં પણ, કદરભાવના અને ગુણગ્રાહકતાનો ગુણ અતિ ઉપયોગી ને જરૂરી છે. આપણું લક્ષ જેના પર રહેશે, તે તત્ત્વ જાણ્યેઅજાણ્યે વહેલું મોડું આપણામાં ખેંચાશે. પરસ્પર આકર્ષણની હકીકત સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણસૃષ્ટિમાં પણ પ્રવર્તે છે. માટે આપણા પોતાના શ્રેયને માટે સદ્ગુણો તરફ નજર રહે તેની એટલે કે ગુણદષ્ટિ કેળવવાની ઘણી ઘણી જરૂર છે.

જીવનમાં અનેક પ્રસંગો બને છે તેની છાપ જરૂર પડી રહી જાય છે. તે ભુંસાઈ જતી હોતી નથી. સારું કે નરસું અનુભવમાં જે રીતે આવ્યું તે રીતે અંદર રહેલું હોય છે. તેથી અનુભવીઓએ વારંવાર કહ્યાં કરેલું છે કે ‘ભાઈ ! બધાંનું સારું જ જુઓ.’ સદ્ગુણના ભક્ત બનવું એ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. પોતાનાં છોકરાંની સાથે ને તેમાંય ઓરમાયાં સાથે હૃદયનો સુમેળ હોવો તે જરૂર ઉત્તમ છે. જો કોઈ પણ એક જીવની સાથે હૃદયનો સાચો સુમેળ સાધી શકાયો તો બીજા જીવો સાથે જરૂર સુમેળ સાધી શકાવાનો છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૧૦

સદ્ભાવ સાધના

- જીવનની કમાણી સદ્ભાવનાના પાયામાં રહેલી છે તે જાણજે.
- માનવના હૃદયમાં જાગેલ સદ્ભાવ જ, બીજામાંનું જે ઉત્તમ તત્ત્વ છે તેને પારખી લેતો હોય છે.
- માનવી ગમે તેટલો સારો હોય, પણ જો આપણા હૃદયમાં એના પરત્વેનો રાગ કે સારો ભાવ ન જાગેલો હોય, તો એનું ગમે તેટલુંયે સાદું આપણને સ્પર્શી શકતું હોતું નથી.
- જાગેલી સદ્ભાવના જો જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં પોતાનો વિસ્તાર કરી શકતી ન અનુભવી શકાય, તો જાણવું કે વચ્ચે ક્યાંક વિક્ષેપ છે. સદ્ભાવના જ્યાં કોઈમાં યોગ્ય રીતે એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થાય એટલે તે વિસ્તારને પામે જ, તે આ માર્ગની વૈજ્ઞાનિક હકીકત છે.
- સદ્ભાવના જેવો જાગૃત અને ચકોર બીજો કોઈ ભાવ નથી.
- સંસારમાં જેની સાથે સંકળાયા છીએ, તેની સાથે મેળ રાખીને વર્તીએ તોપણ ભગવાનનું ભજન જ છે.
- જે માણસ પોતાનાં સ્વભાવને, પ્રકૃતિને બરાબર પારખી શકે તે જ બીજાનાં સ્વભાવ-પ્રકૃતિને પારખી શકે.
- ‘સારા’ પરત્વે સદ્ભાવ જાગે એમાં તેની કશી કિંમત નથી. પણ ‘નઠારા’ પરત્વે પણ સદ્ભાવ જગાડીને જીવતો કરવાનો છે, તે સાધકે ખ્યાલમાં રાખવાનું છે.
- બીજાના વિચાર આપણાથી જુદી રીતના હોય, અરે, એટલું જ નહિ પણ આપણાથી તદ્દન વિરોધવાળા હોય તો પણ તેની સાથે આપણે પ્રેમના ઉમળકાથી સદ્ભાવનાવાળા વર્તનના હોઈ શકીએ ને સહિષ્ણુ બની શકીએ, ત્યારે જ આપણી ઉદારતા-વિશાળતાનું સાચું માપ નીકળ્યું ગણાય.
- કોઈ પરત્વે સદ્ભાવ હોય, એટલે સામા જીવના જીવ પ્રકારના વલણને ટેકો દેવો જ ઘટે એવું કશું ન હોય. સદ્ભાવ હોવા છતાં અયોગ્ય વલણનો સામનો થઈ શકે છે.

સદ્ભાવ મહત્તા

હૃદયની સદ્ભાવનાની પરમ શક્તિ

જીવનમાં આકર્ષણના આકાર અને પ્રકાર જુદી જુદી રીતના હોય છે. જે આકર્ષણ ભલેને પછી સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ કે કારણનું હોય, પણ જો તે આપણને સદ્ભાવનામાં રખાવ્યાં કરે ને જીવની સમજણની કક્ષા ઊંચી ને ઊંચી કરાવે તો તેવું આકર્ષણ ખપનું છે. હૃદય હૃદયની ભાવનાની મિલાવટ હૃદય હૃદયને જ્યારે ઓળખે છે, એટલે કે અનુભવે છે ત્યારે પરસ્પર એક એવા પ્રકારનું સગપણ પ્રગટે છે કે જેને ભેદની દીવાલો હોવા છતાં નહીં શકતી નથી. નડતી જણાય તો પણ કોઈ વાર એ ખટકતી નથી. જ્યારે કંઈ પણ કશું પરસ્પરનું દિલમાં ખટકે નહિ અને દિલમાં એકરાગ પ્રગટવા કરે ત્યારે ભાવનાનો પ્રવાહ પરસ્પર નદીની જેમ વહે છે. હૃદય એ ભાવનો પ્રદેશ છે ખરો, પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે બધાં જીવ સ્વભાવમાં હોઈએ છીએ, ત્યાં સુધી લાગણી, ઊર્મિ ને ભાવના પણ પ્રાણનું ક્ષેત્ર છે. તે વેળાની એવી પ્રગટતી ભાવનામાં જીવપણું હોવાનું; અને જીવપણું હોય, ત્યાં તેવી ભાવનામાં કંઈક કામના પણ હોય. પરંતુ જે ભાવનામાંથી આશા, ઈચ્છા, કામના, લોલુપતા વગેરે એવું બધું ગળાઈને નીકળી ગયેલું છે, તેવી ભાવના એ હૃદયનો પ્રદેશ છે. આપણે તો એવી ભાવનામાં રમવું છે. એવી ભાવના પણ સાધના કે આધાર વિના ઊર્ધ્વગામી થઈ શકતી નથી; અને વેલને જેમ ઊંચે ચઢવાને માટે કંઈક આધાર જોઈએ તેવું જ ભાવનાને માટે છે. હૃદયની ભાવનાથી જે જીવનમાં ચઢે છે તે રંગ અને મસ્તી કોઈ જુદા પ્રકારની છે. લાગણી કે ઊર્મિમાં એક જાતનું ઘેન પણ રહે છે ને તેવી ભાવનામાંથી અને તેવી ભાવના વડે કરીને જ્ઞાન થાય. એમ ભાવના ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ થતાં થતાં તેમાંથી આપણું ત્રીજું નયન પ્રગટે છે, કે જે બધું આરપાર જોઈ શકે છે. એટલે એવી ભાવનામાં ને એવી ભાવનાથી જો હૃદયહૃદયના ભાવ થાય તો તેવું આકર્ષણ ખપનું છે. શરીર એ સ્થૂળ હોવા છતાં અને એ જીવતું છે ત્યાં સુધી તેમાં સૂક્ષ્મ ને કારણ રહેલાં છે. સદ્ભાવની જાગૃતિ થતાં અને તે ટકતાં સ્થૂળમાં સૂક્ષ્મનું દર્શન થાય છે. એવું થવાવા માટે જ સ્થૂળનો આધાર ખપનો હોઈ શકે. આધારના બીજ વિના કશું બનતું હોતું નથી. સર્વ કંઈનો આપણે જેવો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમાં

આપણી દૃષ્ટિ ને હૃદયની ભાવના ખીલતી જાય તો જ આપણું તેવું બધું ખપનું સમજવું. જેમાં ને તેમાં હૃદયની એવી સદ્ભાવનાનો આપણને ઉપયોગ કરતાં આવડે તો જીવનદર્શનની કળા પ્રાપ્ત થાય. સદ્ભાવના જીવનને ઉચ્ચ ને ઉચ્ચતર ગતિમાં ડગલાં ભરાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જીવનવિકાસના હેતુથી દરેકનું સાચું મૂલ્યાંકન કરવાની સમજણ પ્રગટાવે છે. જગતવ્યવહારમાં આપણે દ્વંદ્વની દુનિયામાં છીએ અને દ્વંદ્વની દુનિયામાં તો બધું જ રહેલું છે. એમાં સુખ-દુઃખ, સત્ય-અસત્ય, તેજ-અંધકાર, પાપ-પુણ્ય, નીતિ-અનીતિ છે અને તે બધાની સાથેનું આપણું અથડાવાનું પણ બનવાનું. તેવી પળે આપણા વર્તનની સમજણ આપણા મનમાં કેવા કેવા પ્રકારની જાગે છે તે જો આપણે વિચારતાં રહીએ, તો આપણને આપણી કક્ષાની પાકી સમજણ પડ્યાં કરે. જેને જોવું છે, જાણવું છે, સમજવું છે અને અનુભવવું છે તેને આપણે આપણી રીતે ને આપણી જીવદશાની આંખથી તેમ નહિ કરી શકીએ. દૂર-સુદૂરના તારા નિહાળવાને માટે નાનું સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર કામમાં નહિ આવે. એના માટે તો ખાસ વૈજ્ઞાનિકો શોધખોળ કરીને બનાવેલું ૨૫૦-૩૦૦ ફૂટનું મોટું દૂરદર્શકયંત્ર હોય અને તે પણ તેને જોવાની કળા આપણને સાંપડી હોય તો આપણે દૂરના સ્થળને બરાબર નિહાળી શકીએ. કોઈક એવો કદાચ (સ્થૂળપણે) નિહાળી શકે તો તેના નિહાળવાપણા પરથી તેનો તોલ કાઢવાની શક્તિ તેવા દરેકનામાં હોતી નથી. એટલે નિહાળવું અને તોલ કાઢવાની શક્તિ હોવી એ બે વળી નોંખાં છે; અને શક્તિ હોય તેમ છતાં તેના પરથી તે સ્થળ પરનું હવામાન, તે સ્થળમાં શું શું છે તે બધું તારવવાનું અને એનું એવું આકલન કરવાનું એ વળી તદ્દન જુદી હકીકત છે. એટલે આપણે તો પહેલાં આપણી પાસે જે સ્થૂળ છે, તેમાં સદ્ભાવના જોશને વધારી વધારીને તેને મોટું કરવાનું છે. પરસ્પર હૃદયની સદ્ભાવના જાગતાં ક્યાંય ખટકો રહેતો નથી કે જાગતો નથી. માટે સદ્ભાવનો વેપાર કર્યા કરવો, વેપારમાં તો ખોટ પણ આવે. કિંતુ સદ્ભાવનામાં ખોટ આવે તો જીવનનો વેપાર ન ચાલી શકે. જીવનની કમાણી સદ્ભાવનાના પાયામાં રહેલી છે તે જાણજે.

હૃદયનો સદ્ભાવ જો કોઈ પરત્વે પ્રકટે, તો તેવો ભાવ જીવનમાં આપણને તરતાં રખાવી શકે છે. હૃદયનો જીવન પરત્વેનો સદ્ભાવ

આપણને જીવદશાથી પ્રવર્તવાનું બનતાં રોકી શકે છે. એવું જીવતું બળ સદ્ભાવની જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની કેળવણીમાંથી પ્રકટતું હોય છે, માટે સર્વ પરત્વે સદ્ભાવ કેળવતા રહેવામાં જીવનની શોભા છે, ને તેમાંથી જીવનની શક્તિ પ્રગટે છે. જ્ઞાનપૂર્વકના સદ્ભાવનો જીવનનો તેવો અભ્યાસ તો જીવનમાં ઉમદા ખમીર પ્રકટાવે છે. એવાના જીવનમાં લાચારીને તો સ્થાન રહી જ શકતું નથી. ગમે તેવા પ્રસંગોમાં તે નામદં નથી બની શકતો. ગમે તેવા બનાવમાં કે ગમે તેવી અથડામણ, ગૂંચ, મુશ્કેલી, ઉપાધિ વગેરેમાં તેવાના જીવનની ટકારી કદી પણ લૂલી બની શકતી નથી. તેની દૃઢતા ને મક્કમતા ક્યાંયે પણ ઢીલાં પડી જતાં અનુભવી શકાતાં જ નથી. ધ્યેયને પામવાપણાનાં તેના ઉત્સાહ, ઉલ્લાસ, ખંત, તપ, હિંમત, સાહસ, બળ વગેરેમાં મોળાપણું કદી પ્રકટતું નથી. જીવનમાં સદ્ભાવ પ્રકટતાં એવા જીવને કશા પરત્વે ઓછું આણવાપણું રહેતું નથી.

જે તે સંબંધ આપણે તો વિકાસની ભાવના માટે છે. સંબંધનો હેતુ જ્ઞાનભાવે ભાવના પ્રકટાવવાનો છે. તેમાં ફેરફારને કશું સ્થાન ના હોય. આપણા હૃદયમાં જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો જીવતો જાગતો સદ્ભાવ તે આપણો પરમ રક્ષક છે. આપણને ને જીવનને સંભાળનાર પણ તે જ છે. માટે આપણે તો તેવા સદ્ભાવને જીવનનું ઘરેણું સમજવું.

સાધનાની યાત્રી—તટસ્થતાવાળો સદ્ભાવ

નદીમાં પૂર આવતાં નદીના પટનો બધો કચરો તણાઈ જઈને તે સ્વચ્છ બને છે ને તટ પરની જમીનને કાંપથી વધારે રસાળ બનાવે છે. તેવું જ હૃદયમાં સદ્ભાવ પ્રકટતાં થતું હોય છે. જે જે ભાવ, ભાવના, લાગણી, વૃત્તિ ને વિચાર મનમાં પ્રકટે છે, તેની છાયા આપણાથી બનતાં રહેતાં કર્મમાં પડ્યા વિના રહી શકતી નથી; ને કર્મના જે સંસ્કાર ચિત્તમાં પડ્યાં કરે છે તે પણ તેના જેવા પડ્યાં કરે છે. જેમ લૂણ વિનાનું ભોજન, તેમ સદ્ભાવ વિનાની સાધના. જ્યાં હૃદયનો મેળાપ હોય, ઘણો ઘણો પ્રેમભાવ હોય ત્યાં સૂકો રોટલો પણ મિષ્ટાન્નથી વધી જાય છે; જ્યાં હૃદય નથી, દિલ નથી, મન નથી ને હૃદયનો મેળ નથી ત્યાં છપ્પન પકવાન હોય તે પણ લૂખાં લાગે છે. તેવું જ સદ્ભાવ હોય ને તે થકી સાધના થાય છે તેમાં ભલીવાર પ્રકટે. સદ્ભાવ એ તો સાધનાનું હૃદય, પ્રાણ અને ચેતન છે. તેમાં પણ સમતા ને તટસ્થતાનો ભાવ

જાગી ગયેલો હોવો જોઈએ. નહિતર તો તેમાં પણ ભરાઈ પડીએ. જેનામાં હૃદયનો સદ્ભાવ જાગેલો હોય છે તેમાં સરળતાથી આપમેળે મન લાગી જાય છે. માટે સાધના માટેનો સદ્ભાવ-ભક્તિ-હૃદયનો રાગ પ્રકટે તો સાધના ઉત્તમ થયાં કરે. જેનું જેમ લાગે છે તેમ લાગે છે; લાગ્યા વિના કશું લાગી શકતું નથી - જેમ ઊઠ્યા વિના ઊઠી શકાતું નથી ને જાગ્યા વિના જાગી શકાતું નથી તેમ. માટે આપણે તો લગાડવાનું છે. આપણાં પ્રત્યેક કરણમાં કંઈ કંઈ ભર્યું પડ્યું છે; તેમાં દવ લગાડવાનો છે. બધું ભસ્મ કરી દીધા વિના ત્યાં નવું કશું ઊગી શકવાનું નથી. ખેતી કરતાં પહેલાં ખેતરમાંના જાળાં ઝાંખરાં બધેથી કાઢી એને તે જ ખેતરમાં બાળે છે તો તેથી જમીન વધારે પાક આપે એવી બને છે, એવું જ સાધના વિશે છે.

માનવના હૃદયમાં જાગેલ સદ્ભાવ જ, બીજામાંનું જે ઉત્તમ તત્ત્વ છે તેને પરખી લેતો હોય છે. મૂલ્ય કે મહત્ત્વ સદ્ભાવનું જ રહેલું છે. હૃદયમાં સદ્ભાવ જાગી જતાં, જગતમાં કે વ્યવહારમાં જે તે બધું ઉત્તમ ભાવનામાં પરિણામ પામતું અનુભવી શકાય છે.

માનવી ગમે તેટલો સારો હોય, પણ જો આપણા હૃદયમાં એના પરત્વેનો રાગ કે સારો ભાવ ન જાગેલો હોય, તો એનું ગમે તેટલુંયે સારું આપણને સ્પર્શી શકતું હોતું નથી; એના સારાપણાની છાપ ઉઠાવવામાં આપણા મનની તેના પરત્વેની તેવા ભાવના મહત્ત્વે કરીને મદદરૂપે નીવડે છે, અથવા કહોને કે એને લીધે જ તેના વિશેની તેવી છાપ આપણા દિલમાં ઊગતી હોય છે.

સદ્ભાવ વિસ્તરતો જાય

હૃદયમાં જાગતી રહેલી એવી સદ્ભાવનાનો જ્યારે વિસ્તાર થવા માંડે છે, ત્યારે જ મનહૃદયમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાવા માંડે છે. સદ્ભાવના એકમાં હોય ને જો બીજામાં તેવી સદ્ભાવના જગાડવામાં કે જન્માવવામાં આપણે પોતે તેવી જાગેલી સદ્ભાવનાનો ઉપયોગ જ્ઞાનભક્તિભાવે નહિ કરતાં રહીએ, તો જાગેલી સદ્ભાવનાની શક્તિ તો તે પોતે પોતાની મેળે કશું કરવા કરાવવાની નથી. તે તો જેટલું દોરશો કે દોરવશો તેટલું જ ચાલવાની છે તે નક્કી માનશોજી. જાગેલી સદ્ભાવના જો જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં પોતાનો વિસ્તાર કરી શકતી ન

અનુભવી શકાય, તો જાણવું કે વચ્ચે ક્યાંક વિક્ષેપ છે. એ વિક્ષેપ શેનો છે તે દરેક જિજ્ઞાસુએ આત્મનિરીક્ષણ કરી કરી, પોતાનાં કરણોનું પૃથક્કરણ કરી કરી, ખોળી કાઢવું જોઈશે જ અને એવા વિક્ષેપને દૂર કરાતાં સદ્ભાવનાનો વિસ્તાર ને પ્રસાર થયાં કરવાનો જ.

આજે આપણામાં શું કે બહેનોનાં હૃદયમાં શું, સદ્ભાવના અથવા ભક્તિની ભાવના તો છે જ; પણ તેનો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો જીવતો વિસ્તાર સર્વ ક્ષેત્રમાં થયેલો નથી, તેથી તે કુંઠિત બનેલી છે. હૃદયની જાગેલી સદ્ભાવના બીજાનું જેમ સારું જોવા કે એનામાં પ્રેમભાવ રખાવવા આપણને પ્રેરે છે, તેમ તેવી જ રીતે આપણને - મનને પ્રવર્તાવશે, તે પછી ક્યાંયે મનને વિસંવાદ લાગશે નહિ. કલેશ, સંતાપ, દુઃખ વગેરેનો મનને તે પછી ભાસ થવાનો નથી; અરે ! ભાસ ભલે કદાચ થતો હોય (જો કે આગળ જતાં તો ભાસ પણ થતો નથી) તોય તેવો અનુભવ તો નહીં જ થાય. ને તેવો ભાસ થાય છે એ પણ કશુંક નવું સમજાવવા કે પ્રેરવવા તેમ બનતું હોય છે. જે જીવ એ પ્રમાણે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાંથી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક શીખવાનું કર્યા કરે છે, એના હૃદયની સદ્ભાવના એમની એમ ગૂંચળું વળીને પડી રહી શકવાની નથી, તે પણ નક્કર હકીકત છે.

જ્યાં જ્યાં પ્રમાણિક પ્રયત્ન છે, સદ્ભાવના છે, ત્યાં ત્યાં જીવનનો સાધક સદ્ભાવથી વર્તશે. સત્યનાં અનેક પાસાં છે. તે પ્રત્યેક પાસાના જીવનને તે સાચું સમજશે. પોતાનો લીધેલો માર્ગ જ એક માત્ર સાચો છે; એવી મડાગાંઠ તે કદી નહિ બાંધે. જીવનમાં જ્યાં જ્યાં એવા સત્પ્રયત્નનાં દર્શન થશે, ત્યાં ત્યાં એ પ્રેમભક્તિભાવથી પોતાનું મસ્તક નમાવશે. આમ સાધકના હૃદયનો સદ્ભાવ વિસ્તાર પામતો જાય છે. જે માણસને પોતાના દોષ વસી શકતા નથી, તે કદી પણ શ્રીભગવાનના હૃદયમાં વસી શકતો નથી એવો જીવ કદી પણ ઊંચે આવી શકતો નથી.

‘એકો દેવઃ કેશવો વા શિવો વા’

એટલે એકમાં જ સદ્ભાવનાને એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત કરવાથી સંકુચિતતા પ્રકટે છે, એમ કોઈ જો માને તો તે સાવ હકીકતથી વિરુદ્ધની વાત છે. સદ્ભાવના જ્યાં કોઈમાં યોગ્ય રીતે એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થાય એટલે તે વિસ્તારને પામે જ, તે આ માર્ગની વૈજ્ઞાનિક હકીકત છે.

એકાગ્ર અને કેન્દ્રિત થયેલી સદ્ભાવના કદી પણ સંકુચિત બની શકતી નથી એ અનુભવની હકીકત છે.

સદ્ભાવની અસરો

સદ્ભાવના જેવો જાગૃત અને ચક્રોર બીજો કોઈ ભાવ નથી. હૃદયમાંથી જ્ઞાનભક્તિભાવે પ્રગટેલો સદ્ભાવ એ તો વિવેકનું ત્રીજું નયન પ્રકટાવે છે. વિવેક તો જ્ઞાનના મૂળમાં રહેલો છે. એટલે એ વિવેકપૂર્વકનો જ્ઞાનયુક્ત સદ્ભાવ આપણને સર્વ કોઈ સંપર્ક, સંબંધ, વ્યવહાર, વર્તન એ બધામાં ક્યાં ક્યાં કેટકેટલું આપણું હોવું તેમાં તેમાં આપોઆપ યોગ્ય સમજણ પ્રકટાવશે. જેના હૃદયમાં નિશ્ચિંતપણે નિરાંતની ભૂમિકાનો સદ્ભાવ પ્રકટેલો છે તેને વર્તનવ્યવહારમાં વિચાર કરવાપણું રહેતું નથી. તેના વર્તનમાં એક પ્રકારનાં સરળતા, નિશ્ચિંતતા, પ્રસન્નતા વગેરેનાં ચમક ને ઝલક પ્રકટેલાં છે.

સદ્ભાવના લાભ

તેમાં લાભ તો આપણને થતો હોય છે. જે જે બધાં જીવોનાં શુભેચ્છા, સહાનુભૂતિ, પ્રેમભાવ આપણા પરત્વે સહજમેળે વધ્યાં કરતાં રહે છે ને એવા જ્ઞાનપૂર્વકના જીવતા અભ્યાસથી કરી આપણે એવું એક સજીવન ચેતનવંતું સર્જનાત્મક વાતાવરણ પ્રકટાવતાં રહીએ છીએ કે વાતાવરણ આપણા આધારનું કવચ બની જતું હોય છે ને તે ઢાલ પણ બને છે; તે આપણું સાચું મદદગાર ને રક્ષણ પણ બની જતું હોય છે. તેથી જ તે બધાં મળેલાં સાથે આપણા જીવનવિકાસનો સાચો પૂરો સ્વાર્થ તો તેવો જ્ઞાનપૂર્વકનો સદ્ભાવ કેળવવામાં રહેલો છે.

સદ્ભાવ-વર્તન

બીજાની સ્વભાવ પ્રકૃતિ ખરાબ હોય ત્યાં મેળ, સદ્ભાવ રાખતાં નથી; પણ આપણે જો બીજાના દોષો જોવાના રાખીશું નહિ તો ભૂમિકા એવી કેળવાશે કે બીજાની સાથે સુમેળ રાખી વર્તન સરળતાભર્યું, સદ્ભાવવાળું હશે તો કર્મ સારું થશે; આપણી મુશ્કેલી ઘટતી જશે. આપણને કઠણ નહિ પડે. આપણને આપણું કર્મ મદદરૂપ થઈ પડશે. દિલમાં સરળતા પ્રકટતી જશે. અને એ રીતે ભૂમિકા પ્રગટતી જશે.

માનવી સાધના ન કરે, નામ ન લે. ચેતનમાં માનતો ન હોય તેથી ચેતનનું અસ્તિત્વ મટી શકતું નથી. આવી રીતે જીવનવ્યવહારમાં

મિલનસાર સ્વભાવ રાખીશું, બધાં સાથે સદ્ભાવ રાખીશું તો જીવનમાં મુલાયમતા પ્રકટશે. અને એમ થશે તો ભૂમિકા કેળવાશે, ત્યારે અભિરુચિ જાગશે. ચેતન પરત્વેની જાગૃતિ વિશેષ પ્રકટશે. ચેતનને બાજુમાં રાખીએ તો પણ સંઘર્ષણમાં આવ્યા વગર જીવનવ્યવહારનાં કામો થાય એ પણ મોટી વાત છે. એટલે એ માટે, સ્વાર્થને માટે, પણ બીજા જીવો સાથે હળીમળી દુર્ગુણો પ્રત્યે દુર્લક્ષ રાખીને વર્તીશું તો કર્મમાં સરળતા પ્રકટશે. અને એમ થશે તો શાંતિ, પ્રસન્નતા ધવાશે નહિ. ચેતનને ગણ્યા સિવાય પણ આ જાતની ટેકનિકની જરૂર છે.

આપણે તો બસ પ્રેમથી બધાંમાં ભળો

જગતમાં સંસારવ્યવહારવર્તનમાં જેને તેને, તેા પ્રકૃતિના સ્વરૂપે તે તેમ હોવા છતાં જીવનની સમગ્રતામાં તેવા તેવાને આપણે તો જીવનવિકાસની ભાવનાની સમગ્રતામાં સુમેળભાવે સ્વીકાર્યા કરવાનું હોય છે. તેથી આપણે નથી કોઈ સાથે દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ કે નથી કોઈ સાથે રાગ, મોહ, મદ, મત્સર વગેરે વૃત્તિઓ. આપણે તો જેમાં તેમાં બધાંમાં પ્રેમસ્વરૂપે જ જ્ઞાનાત્મકપણે એની કૃપાથી ભળ્યા કરવાનું છે. કશાથી પણ ક્યાં અળગા છીએ ? બધાંથી અલગ છીએ, એમ સમજવામાં, ગણવામાં દોષ રહેલો છે. જે તે બધું સમગ્રપણે એક છે, એવા એકથી છૂટું પડાયું તેટલું પતન થયેલું સમજવું.

તેમ છતાં પાછી એક ભક્તિ જ

તેથી આપણે તો એકભાવે જેનામાં ને તેનામાં, જીવનવિકાસની ભાવના જીવતી કર્યા કરવાને માટે, એવા હેતુનું જ્ઞાનભાન પ્રકટાવી પ્રકટાવી, ભળવાનું-મળવાનું હોવા છતાં, સાથે સાથે પાછું આપણી જાતને એકમાં જ સતત પરોવી રાખવાની જ્ઞાનભક્તિયુક્ત ધૂન જીવનમાં પ્રકટેલી હોવી જોઈશે જ. જો તેમ નહિ બન્યું હોય, તો તો તે તે બધાંની સાથે કાદવમાં જ રગદોળાઈ જવાનાં, તે પણ નક્કી, પરંતુ માત્ર તેવા ડરને કારણે કોઈ સાથે ન ભળવું, ન મળવું એ તો આપણાં પારાવાર અજ્ઞાન ને મૂર્ખામી ગણાય.

તોપણ પ્રેમભાવ તો જરૂરી જ

તો એમ સવાલ થાય કે ભળીભળીને કરવાનું શું ? આપણે હવે સાંસારિક વાતો તો કરવાની નથી. ઊંચી ઊંચી બીજી વાતો પણ શી

કરવી ? પ્રેમભાવ હોય, પણ તે વ્યક્ત શી રીતે કરવો ? પણ અરે ! ભલા જીવ ! હૈયાની મીઠાશનો સ્પર્શ તો થયા વિના કેમ રહી શકે ? હૃદયના પ્રેમભાવનો સ્પર્શ તો અણુએ અણુમાં પ્રકટતો હોય છે. હૃદયના ભાવનો સ્પર્શ, આપણા મળવાના રણકારમાં, આપણી બોલીમાં, આપણી આંખમાં, આપણી ચાલમાં, આપણા વર્તવમાં પ્રકટી જતો હોય છે. આપણે તો જીવનને નવો અવતાર આપવા કૃતનિશ્ચયી થયાં છીએ ને ? એવા પ્રકારના જીવાત્માનાં ઉત્સાહ, ઉલ્લાસ, ખંત, કાળજી, હિંમત, સાહસ, ધીરજ, જાગૃતિ તો કેવાં કેવાં હોવાં ઘટે ? જીવનની પુનર્રચના હૈયાનાં એવા થનગનતા પ્રેમભાવયુક્ત ઉલ્લાસ, ઉમંગ, ખંત, જાગૃતિ વગેરે વગેરે વિના થવી કદી શક્ય નથી.

ભજનનો અર્થ

ભગવાનનું ભજન કરવું એટલે રાગદ્વેષ મોળા પાડવા. ક્રોધ ના કરવો. બધા પ્રત્યે સદ્ભાવ રાખવો અને સકળ કંઈ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. બધાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપ છે તો કોના તરફ ગુસ્સો કરવો ? એટલે સમતા કેળવીએ, સદ્ભાવ રાખીએ અને એવી રીતે વર્તીએ એનું નામ ભજન છે. બાકી, એકાદ કલાક નામ લઈએ અને પછી એમ જ વર્તીએ તેનું નામ ભજન નહિ, પણ આપણે જે કંઈ કરીએ તે બધાં મળેલાંની સલાહ લઈને કરીએ અને મનસ્વીપણે ના કરીએ. જેટલું કામ પ્રેમથી, સહકારથી કરીશું, મન મેળવી કરીશું તેમાં બરકત રહેશે, પણ જો એમ કરીશું નહિ તો મનમેળ થતો હશે તોપણ નહિ થાય અને ચેતનથી આપણે દૂર થતાં જઈશું.

એટલે સંસારમાં જેની સાથે સંકળાયા છીએ તેની સાથે મેળ રાખીને વર્તીએ તોપણ ભગવાનનું ભજન જ છે. માટે, કૃપા કરીને આટલું જરૂર કરજો. દિલનો મેળ, એ બહુ મોટી વાત છે. એનાથી આપણું અનેક પ્રકારનું હિત થાય છે. પૈસાથી તો થાય જ છે, પણ એકબીજાને સ્વભાવથી ત્રાસ-મુશ્કેલીઓ થાય છે તે પણ નહિ થાય.

બધાંનો પ્રેમ મેળવો

સાધકને જે કામ આવી મળે, તેમાં જો ઉમળકાથી જરા પણ કંટાળા વિના પ્રભુપ્રીત્યર્થે તે કરવાનું રાખી શકાયું ને એવા હૃદયના ભાવે કામ કરી કરીને જીવનવિકાસ માટે ઘસાઈ જવાનું કર્યું, તો આપણે માટે

સામાનાં દિલમાં જરૂર કોમળ ભાવના પ્રકટવાની છે, આપણે માટે દિલ કૂણું રહેવાનું છે. સાધનામાં બીજા જીવોનાં હૃદયની સહાનુભૂતિ ને સદ્ભાવના આપણને મળ્યાં કરે, તો સાધનામાં આપણને વધારે વેગ મળે છે એવો આ જીવનો અનુભવ છે.

જ્ઞાનયુક્ત સદ્ભાવના-સમતા કેળવો

આપણે તો સર્વ ધર્મ પરત્વે, ધર્મના મૂળ આચાર્ય પરત્વે તથા સર્વ સત્પુરુષ કે મુક્તાત્મા પરત્વે હૃદયનો ભક્તિભર્યો સદ્ભાવ કેળવી કેળવીને દાખવવાનો છે, અને એ જ આપણે માટે એટલે કે આપણા હિતને માટે શ્રેયષ્કર છે. સર્વ પરત્વે જ્ઞાનયુક્ત સદ્ભાવ પૂરેપૂરો દાખવ્યા વિના સર્વ પરત્વેની સમત્વની ભાવના કદી પણ પ્રકટી શકવાની નથી. જીવનવિકાસની સાધનામાં જો સર્વ પરત્વે સદ્ભાવ અને સમત્વ પ્રકટી શકેલાં ન અનુભવાય અથવા એવા થતા રહેતા પ્રયત્નમાં તેવી ભાવનાનું જળસિંચન જો ન થઈ શકતું હોય અથવા એમાં પ્રાણ પ્રકટતા ન અનુભવી શકાતા હોય, તો જાણવું કે આપણી સાધનામાં ક્યાંક દોષ છે. જીવનનો સાચો સાધક કોઈ પણ પરત્વે અનુદાર થઈ શકતો નથી. મતસહિષ્ણુતા, મનની ઉદારતા, વિશાળતા વગેરે ગુણો જો સાધનામાંથી ફળતા ન અનુભવી શકાતા હોય, તો એ સાધનાનો પ્રયોગ તે જીવંત પ્રયોગ નથી, પરંતુ કોઈ જડતાયુક્ત ઘાણીના બળદની જેમ પકડાયેલું સાધન છે એમ સમજવું.

કમાણી કરો

જો આપણે પ્રેમથી, સદ્ભાવથી વર્તીશું તો આપણને જ લાભ થવાનો છે. કોઈ ચીઠ ચડે એવું બોલે ત્યારે ગુસ્સો ન કરતાં સમતા અને તટસ્થતા કેળવીએ. વેપારી વેપારનો મોકો જુએ છે. ખેડૂત પણ વરસાદ પડે ત્યારે ખેતરમાં ઘાસ નીંદી નાખે છે. એ વખતે એ સંપૂર્ણ જાગૃતિ રાખે છે. કમાઈ લેવાનું રાખવું. આવો જ માણસ આગળ વધી શકશે. કમાઈશું અને કમાવું છે, એવું આપણને ભાન થશે ત્યારે જ આપણાથી સમતા અને તટસ્થતા રહેશે.

સદ્ભાવ સાધના

જે માણસ પોતાનાં સ્વભાવને - પ્રકૃતિને બરાબર પારખી શકે તે જ બીજાનાં સ્વભાવ-પ્રકૃતિને પારખી શકે. ભગવાનનું નામ લેનારને બીજા

સાથે કેમ વર્તવું એની સમજણ પ્રગટે છે. ભગવાનનું નામ લેનારે નમ્ર બનવું પડે. નમ્રતા વગર સંસારમાં ચાલતું નથી, નહિ તો આપણો જ સ્વાર્થ બગડે. જે જીવો મળેલા છે તેમની સાથે સદ્ભાવથી વર્તીશું તો આપણે આપણું સારું સાધી શકીશું. જો આપણે જીવનની મળેલી પ્રવૃત્તિને શોભાવવી હોય, યોગ્ય રીતે વફાદાર અને પ્રમાણિક રહેવું હોય તો એ પ્રવૃત્તિ અંગે જે જે માણસો જોડે મળવાનું બને, તે તે બધા સાથે સદ્ભાવ-સુમેળથી વર્તીએ તો આપણને લાભ મળે છે, એને લીધે આપણું ખમીર વધવાનું છે. આ પણ એક સાધના જ છે. માત્ર નાક દબાવીને કે આંખ મીંચીને બેસવું એ જ સાધના નથી, એનો કાંઈ અર્થ પણ નથી. માટે રગશિયા ગાડાંની પેઠે ના ચાલીએ.

સદ્ભાવ જ ધારવો

કોઈ પણ જાતની અન્યથાવૃત્તિ કોઈના પર આવવા દેવી નહિ અને કરવી પણ નહિ. કારણ કે એમાં પોતાનું અહિત છે. ધારો કે આપણને તેમ થવાનું સાચું કારણ મળ્યું હોય તોપણ તેમ થવાથી તે અન્યથાવૃત્તિના તેવા સંસ્કાર આપણા પોતાનામાં પડવાના છે. એટલે આપણે પોતે થઈને આપણું પોતાનું અહિત કરી રહેલા છીએ, એવું સાધકને લાગવું જોઈએ. એટલે સાચી રીતે તો સાધનાના માર્ગમાં સર્વ પરત્વે કેમ કરીને કેવળ સદ્ભાવ કેળવાયા કરે, તેના પર વિશેષ ને વિશેષ મહત્ત્વ રાખવાનું છે. સાચી રીતે થતી જતી સાધનાના ભાવમાંથી તો સદ્ભાવ પ્રકટતો રહે છે.

ખરેખરી રીતે જ્યારે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક સાધના થયા કરતી હોય છે, ત્યારે તેમાંથી સદ્ભાવ ફળ્યા કરતો હોય છે.

સર્વત્ર સદ્ભાવ જગાડો

સર્વ કંઈ પરત્વે હૃદયમાં સદ્ભાવ નિષ્પન્ન થયા વિના સાધકમાં ભક્તિભાવ કદી જાગ્રત થઈ શકવાનો નથી. ‘સારા’ પરત્વે સદ્ભાવ જાગે એમાં તેની કશી કિંમત નથી. પણ ‘નઠારા’ પરત્વે પણ સદ્ભાવ જગાડીને જીવતો કરવાનો છે, તે સાધકે ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. હૃદયમાં સદ્ભાવની મૂડી ઘણા ઘણા પ્રમાણમાં જાગ્રત કર્યા કરવી પડશે; ને તેમાં વિવેક જીવતો કરવાનો છે; તો જ આપણે સર્વના તત્ત્વને ગ્રહણ કરવાની ભૂમિકા જગાવી શકીશું.

જે જે નઠારું જગતમાં છે તે એકલું નકરું નઠારું નથી. તે તો એ ચિન્મયી ચેતનાનું કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું અવતરણ પામેલું સ્વરૂપ છે. છતાં જે અવસ્થામાં તે તેવું દેખાય છે અને તેમ છતાં પણ જેમ કોઈ માનવીમાં કોઈ દુર્ગુણ હોય, કોઈ કુટેવ હોય, તેમ છતાં તેનામાં સદ્ગુણ પણ હોવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે; બલકે એવા ફટકેલ અને મર્યાદા બહાર ગયેલા દેખાતા એવા જીવની શક્યતા આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાને કદાચ વધારે લાયકાતવાળી પણ હોય. કેટલાયે એવા પ્રકારના જીવો ભક્ત કે સંત બની ગયાના દાખલા મોજુદ છે. એટલે તેવી આપણને જણાતી કોઈની ઊણપ, કુટેવ કે દોષથી આપણે સંકોચ પામીએ તે યોગ્ય નથી; પરંતુ એવા પરત્વે પણ હૃદયનો સદ્ભાવ આપણો જીવતો રહે ને યત્કિંચિત્ પણ તુચ્છકાર કે અવગણના પ્રગટે જ નહીં તો તે ઉત્તમ ગણાય.

સતત એકધારું શ્રીભગવાનનું સ્મરણ થયાં કરે એવા જીવતાજાગતાં પ્રયંડ ઉત્કટ પ્રયત્ન કર્યા કરવાના છે. એમાં સદાય જાગૃત થવું અને મંડ્યાં રહેવું. જે જે અનુભવો થાય તે ભલે, એનું મહત્ત્વ તો શ્રદ્ધા વિશ્વાસ પ્રકટી શકે એટલું જ હોય. બાકી ખરેખરું સાચું મહત્ત્વ તો આપણામાં રાગદ્વેષ કેટલાં મોળાં પડતાં જાય છે તેના તરફ આપણું લક્ષ રહેવું ઘટે છે. જે જે જીવોને જીવનમાં મળવાનું બનતું હોય છે તે બધાંની સાથે સદ્ભાવ-સુમેળ, મીઠાશથી, પ્રેમથી, વર્તવાનું બને ને બધા જ જીવોની સાથે મૈત્રીનો ભાવ કેળવાતો જાય ને તેમ થવું લાગે તો તેનું મહત્ત્વ ઘણું બધું છે. કોઈને પણ ખરી રીતે મદદ કરવાનો પ્રસંગ સાંપડતા આમ બની શકે ને તેમ કરતાં દિલનો ઉમળકો પ્રકટે તો તેવું કર્મ તે પણ સારી ભક્તિ છે. કોઈનાયે પરત્વે અણગમો પેદા ન થઈ જાય તેની સાવચેતી રાખવી. બીજાના વિચાર આપણાથી જુદી રીતના હોય, અરે, એટલું જ નહિ પણ આપણાથી તદ્દન વિરોધવાળા હોય તો પણ તેની સાથે આપણે પ્રેમના ઉમળકાથી સદ્ભાવનાવાળા વર્તનના હોઈ શકીએ ને સહિષ્ણુ બની શકીએ, ત્યારે જ આપણી ઉદારતા-વિશાળતાનું સાચું માપ નીકળ્યું ગણાય.

બે જુદા-જુદા સામસામેની વિચારસરણીના જૂથોની વચ્ચે સુમેળની સદ્ભાવનાયુક્ત સાંકળ આપણે બનવાનું છે. આ બધું બનતું જતું

જીવનમાં અનુભવાય તો તે જ સાચો વિકાસ છે ને તે જ સાચો અનુભવ ગણાય.

સદ્ભાવનાનું લક્ષણ

જે કોઈ કર્મ સદ્ભાવથી પ્રેરાઈને બને ને તેની પરત્વે સદ્ભાવથી પ્રેરાઈને તે કર્મ થાય તેવા સદ્ભાવની ભાવના દિલમાં મોકળાશ પ્રગટાવે ને તેવા સદ્ભાવભર્યા પ્રેમપૂર્વકના વર્તનથી આપણા દિલને શાંતિ ને પ્રસન્નતા તે પ્રેરે. આમ બની શકે તો જ તે સાચો અને તેની પૂરી યથાર્થતાભર્યો સદ્ભાવ છે તેમ પ્રમાણવું.

આપણે ઉત્તમ રીતે વર્ત્યા હોઈએ અને તેની કદર જો સામો જીવ ના કરે તો સામાની સજ્જનતા ઓછી. સજ્જનનાં અનેક પ્રકારનાં લક્ષણોમાં એક લક્ષણ એવું પણ છે કે જે કોઈ આપણી તરફ સદ્ભાવથી વર્તે ને આપણા પરત્વે દિલની સહાનુભૂતિથી પ્રેરાઈને આપણું કોઈ પણ રીતનું કર્મ સારી રીતે ફળાવવામાં કે થવામાં જે જે મદદગાર થયા હોય, તેમના તેમના પરત્વે સજ્જનતાભરી દિલની કદરભક્તિ પ્રગટે તો જ તે સાચો સજ્જન. તેમ છતાં આપણે પોતે તો આપણા પોતાના જ શ્રેય ને કલ્યાણને ખાતર સદ્ભાવ દાખવવાની કળા જો આપણે કેળવીએ તો તેથી કરીને બીજો કોઈ તેની કદર કરે કે ના કરે તોપણ આપણને તેનાથી કદી નિરાશા સાંપડતી નથી અને સદ્ભાવની સારી અસર તો આપણા પોતાના માનસિક જુદા જુદા પ્રકારના થરમાં જ પ્રગટી શકે છે.

જગત કે જગતના માનવીઓ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારના સદ્ભાવનો પ્રત્યાઘાત તેવી જ રીતે વાળે છે એવું કદી બનતું હોતું નથી.

સદ્ભાવ કેળવણી

સદ્ભાવ ટકાવવા માટે પ્રાર્થના

પ્રભુનો માર્ગ સદ્ભાવ કેળવવાપણાનો છે. પોતાનું ગમે તે થાય, કોઈ તરફથી આપણને હેરાન પરેશાન થવા વારો આવે - ધારો કે આવતો હોય, તોપણ આપણો ધર્મ તો તેમના પરત્વે હૃદયમાં એકમાત્ર સદ્ભાવ જ પ્રવર્ત્યા કરે ને બીજું કશું જ અન્યથાપણે ન જાગે તે ઉત્તમ ગણાય. મનમાં કંઈક કશું કોઈ પરત્વે તેમ થવાપણું પ્રગટતાં પ્રભુનું સ્મરણ પ્રેમભાવથી હૃદયમાં હૃદયથી કર્યા કરવું. એને પ્રાર્થના કરવી, એને ચરણકમળે ધા નાખવી. પોતે જાગૃત બનવું. જ્યાં ત્યાં ચેતીને જ વર્તવું,

ચાલવું, જીવવું. આ સંસાર તો આપણને ગળી જાય એવો છે. સંસારમાં ભાવમાં ભાવથી જીવતો રહીને પ્રભુને શરણે સાચા ભાવે ને સાચી રીતે જે જીવી શકે છે, તે જ ખરો નર. સદ્ભાવ વિનાનું જીવન એ જીવન નથી, પણ જાણે નર્કથી રગદોળાયેલું હોય તેના જેવું જીવન છે. ઘણા જીવો તો એમાંયે ઘણું રાચે છે. કેટલાયે જીવોને લડતા ને ઝઘડતા જોયા છે. કેવી કેવી ક્ષુલ્લકતામાં કેટલી હદ સુધી નીચે ઊતરીને જીવનના કળણમાં ખદબદા કરતા હોય છે !

સદ્ભાવવાળું જ પ્રતિવર્તન

જેટલું જેટલું બીજા જીવનું નકારાત્મક હોય ને આપણી આંખે, મને કે એમ જે ચઢે તેને વાણીથી બીજાં કોઈ આગળ વ્યક્ત કરવાનું સમજણપૂર્વક ન બને તે તદ્દન યથાર્થ છે ને તેવી રીતે આપણે સંસારવ્યવહારમાં વર્તવાનું હોય. બીજા જીવો પરત્વે ખરેખરા હૃદયના સદ્ભાવના માપથી આપણે વિચારવાનું હોય ને વર્તવાનું હોય. બીજા જીવોનાં આપણી સાથેના વાણી, વર્તન, વ્યવહાર કે આઘાત-પ્રત્યાઘાત એ બધાંની રીતે, એટલે તેવી તેવી હકીકતોની ને તેવા તેવા પ્રસંગોની જે જે છાપ મનમાં પડી હોય ને તેનાથી કરી જે આઘાત-પ્રત્યાઘાત આપણા દિલમાં પડ્યાં કરે તેનાથી ઊઠતાં વલણ પ્રમાણે આપણે તેમની સાથે વર્તવાનું ન હોય પણ આપણા હૃદયનો તેમના પરનો સદ્ભાવ વધારે જીવતો બને તેવી રીતથી અને તેવા ભાવથી આપણે તેમની સાથે વર્તવાનું છે તે ખાસ કરીને આપણે જાગૃતિ સેવીને, ચેતી ચેતીને ખૂબ લક્ષમાં રાખવાનું છે.

સંસારવ્યવહારના વર્તનમાં ઘણા ઘણા ઉત્તમ ગુણોની કેળવણી મળ્યાં કરે છે, માત્ર આપણું મુખ ને દૃષ્ટિ-વૃત્તિ તે પરત્વે જ્ઞાનપૂર્વકનાં વળી ગયેલાં હોવાં જોઈએ. જો ઉપલી હકીકત આપણા દિલમાં ઠસી હોય તો તો પછી આપણાથી કોઈપણ જીવ વિશે બીજા કોઈ જીવ આગળ કશું પણ નકારાત્મક ઉચ્ચારી જ કેમ શકાય ? જો ઉચ્ચારાયું તો સમજવું કે હજી બધાં પરત્વે જ્ઞાનપૂર્વક આચરવાની સદ્ભાવ કેળવણી વિશેનો આપણો ખ્યાલ તે માત્ર તરંગની દશાનો છે એમ સમજવું. જો સદ્ભાવની કેળવણીની શરૂઆત થઈ ગઈ હોય, તો તે તે રીતે થોડું થોડું આચરવાનું જેમ જેમ બનતું જાય, તેમ તેમ તે

અભ્યાસ પરત્વેનો મહત્વનો ઝોક તે જીવનો જરૂર વધતો જાય; કારણ કે તેવો જ્ઞાનાત્મક સદ્ભાવ રાખવાથી કરીને આપણને મનમાં શાંતિ, સમતા, પ્રસન્નતા, સરળતા વગેરેની ભૂમિકા જીવતી રહ્યાં કરે છે. મનને આમથી તેમ પછડાવાપણું થતું નથી. એવા અભ્યાસથી મનને કદી ઉચાટ, ચિંતા, અથડામણ, અકળામણ, ગૂંગળામણ, ક્લેશ, સંતાપ વગેરે તો ઊપજતાં જ નથી ને એમ થતું જેમ જેમ તે જીવ અનુભવે છે, તેમ તેમ એને તેવી સ્થિતિમાં પ્રવર્તવાનું યોગ્ય જ લાગ્યાં કરે છે.

તેવી દશામાંથી તેને કદીક હઠવાપણું થતાં તેને ગ્લાનિ થાય છે. કદી પણ ફરીથી તેમ ન બને એવો કૃતનિશ્ચયી તે બનતો હોય છે. તે જેટલી વાર ભૂલ કરે છે તેટલી વાર તે તેમાંથી ફરી વાર વધારે તેજસ્વીને વધારે જાગ્રત દશાનો થવાને, બેઠો થઈને ઉઘટ થવાને ચેતનવંતો બને છે. પોતાની જીવકક્ષાથી કરીને પોતાનું ઊંધું વેતરાઈ જતાં તે સવેળા ચેતી જાય છે, ને પોતાની ભૂલને તે તુરતાતુરત ભૂલ તરીકે સ્વીકારીને તેને સુધારી લેવાને પણ તે મથે છે. જે જીવ પરત્વે તેનાથી અજાણતાં દોષ થયો હોય, તેનું દિલ જીતી લેવામાં તે કશું બાકી રાખતો નથી.

કોઈનાયે પરત્વે નકારાત્મક વલણ ઊપજે, એટલે કે તેનું નરસું જો આપણું મન વિચારવાનું કરે કે, તુરતાતુરત તે જીવના ઉત્તમ પાસાંને યાદ કરવું. તેણે આપણું સારું વાંચ્છ્યું હોય, ઉત્તમ કહેલું હોય, ઉત્તમ કરેલું હોય તે યાદ કરવું. કંઈ કશું નકારાત્મક વલણ પ્રકટે કે સફાળા ચેતવું-જાગવું; ચેતી જવાય કે જાગી જવાય તો જાણવું કે હવે આપણા મનને તેવામાં પડી રહેવાની લતમાંથી છૂટવાની ઈચ્છા થયેલી છે. એમ વારે વારે ચેતી જવાનું બને તો તેવો જીવ જરૂર ભગવાનનો થવાનો છે, તે નિશ્ચે જાણવું. ‘ચેતતા નર સદા સુખી’ એવી એક કહેવત છે. તેના જુદી જુદી કક્ષાના જુદા જુદા અર્થ થાય. જીવપ્રકારનું વલણ જાગે તેવી વેળા આપણે પ્રભુને, તેમાંથી મુક્ત કરવા માટે પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થનાના ભાવથી આંતરિક બળ પ્રકટે છે, કોઈ પણ નકારાત્મક વૃત્તિ ઉદ્ભવે તેવી વેળા ચેતનયુક્ત અંતરની જાગૃતિ સેવીને તેનો પૂરો સામનો કરવો ને તેવી વૃત્તિને ટાળવી એ કંઈ જેવું તેવું કામ નથી. સ્થૂળ

પ્રકારની મદદનગી જે કર્મ બતાવે છે, તેનાથી પણ ઘણી વધારે મદદનગી તેવું કર્મ માગી લે છે.

સદ્ભાવની જ્ઞાનપૂર્વકની કેળવણીનો જે જીવને અભ્યાસ પડવા માંડે છે, તે તે કંઈ છાનો રહી શકતો નથી. તેનો અભ્યાસ પાકતો જાય તેમ તેમ તે આપમેળે છતો થાય છે.

આ જગતમાં ને સંસારવ્યવહારમાં ન્યાય અન્યાયનાં પાસાં રહેલાં હોવાથી ન્યાય પણ થાય ને અન્યાય પણ થાય, એવું તો બનતું જ રહ્યા કરવાનું. અન્યાય કોઈ તરફથી થયા કર્યો હોય, પણ તેમ છતાં તેમના પરત્વે સદ્ભાવ જ સેવ્યા કરવો, એ આપણા વિકાસ થવા માટે ઉત્તમ હકીકત છે. વળી, આપણને જે અન્યાય થતો દેખાય છે, તેવો સાચોસાચ અન્યાય કરવાનો હેતુ કદાચ ન પણ હોય.

જે માર્ગે આપણે જવું જ નથી, તેના દઢ નિશ્ચયવાળું અંતરમાંનું વલણ જો પાકું થઈ ગયેલું હોય છે, તેનો જેને તેવા વલણ સાથે સંબંધ હોય છે, તેવા જીવને આપણા મક્કમપણાના નિર્ધારથી ને તેવા પ્રકારના તેના પરત્વેના આપણા વર્તાવથી પાછા પડવાપણું બને છે. સદ્ભાવથી સદ્ભાવ પ્રકટે છે. જો કે સદ્ભાવ રાખીએ તેની સામી વ્યક્તિ સદ્ભાવ રાખે જ એવું નથી પણ બનતું. દા.ત. મહાત્મા ગાંધીજી અને કાયદે આઝમ ઝીણાસાહેબ. આપણા હૃદયના સદ્ભાવની પાકી ભૂમિકાની ખાતરી આપણે પોતે તો કેમ કરી આપી શકીએ, પરંતુ એવી સ્થિતિ પરત્વેનો આપણને પોતાને આત્મસંતોષ પ્રકટી જવો ઘટે ને ? વળી આપણે પોતે આપણા તેવા પ્રયત્નમાં પ્રવર્તતાં હોઈએ, તેનો તો ખ્યાલ જાગી જવો ઘટે ને ? કોઈ પરત્વે સદ્ભાવ હોય, એટલે સામા જીવના જીવ પ્રકારના વલણને ટેકો દેવો જ ઘટે એવું કશું ન હોય. સદ્ભાવ હોવા છતાં અયોગ્ય વલણનો સામનો થઈ શકે છે. પ્રહલાદ્, ધ્રુવના દાખલા મોજૂદ છે. મીરાંબાઈ પણ મધ્યયુગમાં થઈ ગયાં. જગત તો જગતની રીતિએ વર્તીએ ત્યાં સુધી તે આપણું જે તે બધું કદાચ જતું પણ કરે. જગતના આચારવિચાર એ જ એકમાત્ર સત્ય છે, એવું કશું નથી હોતું. જગતની રાહે ન ચાલનારાઓને, ચેતનને માર્ગે વળેલા જીવોને જગતે-સમાજે ત્રાસ આપવામાં, હેરાનગતિ પમાડવામાં ઠીક ભાગ ભજવેલો છે. જે જીવે જેમ જીવવાનો નિશ્ચય કરેલો છે તેવા ભાવે તે જીવવામાં મક્કમ

રહ્યાં કરશે, તો અંતે તેને શ્રીભગવાન કૃપામદદ કરે છે જ.

કોઈનું પણ કહ્યું કરવામાં તેમની પરત્વેનો-સ્વીકારવાની ભૂમિકાવાળો-હૃદયનો સદ્ભાવ માગી લે છે. આમ જ્ઞાનપૂર્વક વર્તવા જતાં આપણે સંપૂર્ણપણે શૂન્ય બનવું પડશે. તે બન્યા વિના ચાલે તેવું પણ નથી તો પછી તેમ થવા તરફનું આપણું પૂરેપૂરું હૃદયનું લક્ષ જાગી જવું જોઈશે. વળી, આમ વર્તવાનું થતાં આપણી કોઈ કદર ના કરે, તેની પરવા નથી, પણ આપણે સમજપૂર્વક જાણીબૂઝીને, સર્વ કોઈની કદર કરતાં થઈ જઈએ તેની તો સૌએ સો ટકા પરવા આપણે રાખવાની છે. બીજાંઓ પરત્વેનો સદ્ભાવ ને તેમનામાં રહેલા સારા ગુણોની પરખ અને તેમના વિશેની તેના પરત્વેની આપણી સમજપૂર્વકની હૃદયની મમતા દિલમાં જાગી હશે તો જ આપણામાં સદ્ભાવ અને સદ્ગુણ વિશેની ચોટ લાગવાની છે. જેણે સદ્ગુણોને જીવનમાં પ્રગટાવવા છે, પ્રગટાવવા છે એટલું જ નહિ પણ કામ કરતાં કરી દેવા છે, એવા જીવને સદ્ભાવ ને સદ્ગુણ પરત્વેનું લક્ષ-ચિંતન જીવન પરત્વેના સકળ વર્તન વ્યવહારમાં જો નહિ રહેતું હોય, તો તેવો ભાવ અને તેવા ગુણો આપણામાં ખીલી શકવાના નથી તે નક્કી જાણજે. પ્રેમની ભાવનામાં એક જ પક્ષ છે. મીરાંએ એવો પ્રેમ કરી જાણ્યો. નરસૈયાએ પણ તે ગાઈ જાણ્યો અને અનુભવી જાણ્યો. અનેક સંતભક્તોએ તે પ્રમાણે વર્તી બતાવ્યું છે. તેઓને જગત પરત્વે કે સંબંધીઓ પરત્વે અવગણના કે તુચ્છકારીની વૃત્તિ નહોતી. તેઓને જીવનમાં પોતાના ભાવ પરત્વેનું એટલું બધું ઉત્કટપણું, એકાગ્રતા, કેન્દ્રિતતા, સમગ્રપણે પ્રવર્તતા હતાં કે જેથી આગળપાછળનું બીજું બધું તેમને મન શૂન્યવત્ થયાં કરતું. સર્વ પરત્વેનો તેમનો સદ્ભાવ તેમના જીવનમાં વ્યક્ત થયેલો હતો. તેથી આપણે બધાંની સાથે સદ્ભાવથી જ્ઞાનપૂર્વક વર્તવાનું છે અને તેમનામાં રહેલા સારા ગુણોનું આપણને ભાન થાય એવી ભાવના સેવવાની છે. એમ જો આપણો અભ્યાસ જીવતો થયા કરશે તો જ આપણી સુમેળની ભાવના સાચી રીતે જીવતી થવાની છે.

નીચલા થરના જીવ સાથે પણ પ્રેમભાવ

સર્વ સાથે હૃદયનો પ્રેમભાવ તો જરૂર રાખવાનો હોય ને તેવો કોઈ જીવ હોય કે જેની સોબતથી આપણને જીવનમાં પ્રેરણા, સહાનુભૂતિ,

ભાવના, જીવનવિચાર વગેરે ઊંચા પ્રકારનાં સ્ફુરતાં રહેતાં ન હોય. અરે ! એટલું તો નહિ, પણ જીવનના નકારાત્મક પાસામાં ધારો કે તે જીવથી તણાવાનું થતું હોય, તો પણ આપણામાં સાચું પરિભળ હોય, સાચી ભાવના હોય, તેના પરત્વેનો ખરો હૃદયનો પ્રેમભાવ હોય તો પરસ્પરનું દિલનું આકર્ષણ જે દિલમાં છે તેને મરી તો ન જ જવા દેવું. એવું આકર્ષણ તો ચઢવા માટેનું જીવનસોપાન છે. એવા જીવને આપણે હૃદયના પ્રેમભાવથી ભીંજવા દેવાનો છે. એની નકારાત્મક પ્રવૃત્તિમાં આપણે જો રસ લેતાં સપૂચાં અટકી ગયાં ને તેમ છતાં તે ભાવ દાખવવાનું કર્યા કરે, તો તેનામાં આકર્ષણ છે ને એ આકર્ષણનો લાભ જીવનની સદ્ભાવના પ્રકટાવવામાં પ્રભુકૃપાથી ઘણો ઘણો મદદરૂપ થઈ પડતો હોય છે.

ભક્તિ એ તો સમગ્ર જીવનમાં પ્રસરીને તેને પોતાનામાં સમાવી દે છે. જીવનના એકે એક પાસાને તેનો પાસ લાગે છે. સંસારવ્યવહારથી અલગ પડી જઈને સાધના કરનાર કેટલાક જીવોનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તેવા જીવો સાંસારિક, વ્યાવહારિક લોકને અતિ તુચ્છ અનધિકારી પણ સમજે છે. તેમની અવગણના પણ કરે છે. પરંતુ આપણે તેથી ચેતવાનું છે કે આપણે કોઈ પણ જીવને તે ગમે તેવો હોય અને તેની પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ ગમે તેવાં હોય ને ભલેને અનિષ્ટ તેનો વ્યવહાર હોય તોપણ આપણે તેને તુચ્છ ન માનીએ. તેને મનમાં લગીર પણ ન અવગણીએ. સારા પરત્વેનો તો સદ્ભાવ સૌનેયે થાય. એમાં કશી મહત્તા નથી, એટલે નરસા પરત્વેનો વિશેષ કરીને આપણને સદ્ભાવ પ્રકટે ત્યારે તો ઉત્તમ વાત થઈ ગણાય.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૧૧

સાધક અને સમાજ

- જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક ધર્મનું સેવન કરનાર જીવ તો બ્રહ્માંડને બાથમાં લેવાને મથે છે, તો આપણાથી કોઈને તુચ્છકારાય તો કેમ જ ? ભૂલેલા જીવ પર તો ઘણો ઘણો પ્રેમભાવ કેળવવો ઘટે.
- આપણો મત, અભિપ્રાય, સાચાપણું કોઈને પણ આગ્રહથી ઠસાવવાને મથવું તેમાં પૂરી હિંસા રહેલી છે.
- આપણામાં ઊંચા પ્રકારની વિવેકબુદ્ધિ પ્રકટેલી હોય તો જ કોની સાથે સાધનાની વાત કરવી તે સમજાય. માટે આપણે તો સાધારણપણે મૌન સેવવું તે ઉત્તમ છે.
- આપણે જ સાચા છીએ, આપણે એમનાથી ઊંચા છીએ, આપણી સમજ ઊંચી છે એવું આપણે મનમાં લવલેશ પણ રાખવાનું નથી. એમની ભૂમિકા પર ઊતરીને, રહીને એમને સમજાવવું ઘટે. સમજે તો ઠીક, નહિતર આજું તાણવું નહિ.

ભૂલેલા જીવ પ્રતિ ખાસ પ્રેમ

સમાજની ઘરેડથી ભિન્ન રીતે ચાલનારા જીવો સમાજનો પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ ગુમાવી બેસે છે. પોતે તદ્દન એકલા ને એકલવાયા પડી જાય છે. એવા જીવો પરત્વે પણ આપણો ધર્મ તો હૃદયની પ્રેમપૂર્વકની ભાવનાથી કરીને, પૂરેપૂરી ઉદારતા દાખવીને તેની સાથે સમભાવ દર્શાવવાનો હોય. એવા જીવોના આપણે વધુ ઉપયોગમાં આવી શકીએ, ને એવો પ્રસંગ જ્યારે પડે ત્યારે, તે ઉમળકાભેર વધાવી લેવો. કોઈ બહેન કે ભાઈ જુવાનીના તોરમાં અને સ્વચ્છંદતાના અફાટ તરંગમાં અને આ યુગની અનેક બલિહારીઓમાંની એક પ્રકારની મન-પ્રાણાદિને ગલગલિયાં ઉપજાવે એવી બલિહારીમાં જે જીવો પડેલા હોય કે પડી ગયેલા હોય, તેમને તુચ્છકારવાનો કે અવગણવાનો આપણો ધર્મ નથી. ધારો કે કોઈ જીવની ભૂલ થઈ ગઈ કે તેનાથી દોષ થયો, તો આજે તો લગભગ બધા જ એકદમ તેવા જીવ પર તૂટી પડે છે, તેનો સંબંધ પણ સમૂળગો કાપી નાખે છે. આપણા સમાજનું આવું પારાવાર અજ્ઞાન અને સંકુચિતતા છે. ધર્મની સાચી ભાવના જો અંતરમાં પ્રકટે તો તેથી કરીને

હૃદયની ઉદારતા અને વિશાળતા વધુ ને વધુ કેળવાય. જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક ધર્મનું સેવન કરનાર જીવ તો બ્રહ્માંડને બાથમાં લેવાને મથે છે, તો આપણાથી કોઈને તુચ્છકારાય તો કેમ જ ? ભૂલેલા જીવ પર તો ઘણો ઘણો પ્રેમભાવ કેળવવો ઘટે.

સમાજ આવા જીવોનો તુચ્છકાર કે અવગણના કરીને તે પોતાના સત્ત્વને જ હણતો હોય છે, તેની તેને ખબર હોતી નથી. અને પેલા જીવને સમાજની તેના પરત્વેની તેવી અવગણના ને તુચ્છકારને પરિણામે તેના દિલમાં કેવા કારમા આઘાતો થતા હશે ને તેને કેટલું લાગતું હશે તેની કોને પડી છે ? તે તો કોઈ સદ્ભાવી જીવ સમજે તો સમજે. આપણા લોક તો એમ કહેવાના કે ‘કર્યું તે ભોગવે’, પણ એમ કહેવામાં નર્યું અજ્ઞાન રહેલું છે. ધરતીકંપ થાય, દુકાળ પડે, આગ લાગે ત્યાં આપણે સહાનુભૂતિ ધરાવીને તે સ્થળના દુઃખી જીવોને મદદ કરવાનો આપણો ધર્મ સમજીએ છીએ. ત્યાં આપણે એમ નથી કહેતાં કે ‘એ તો એમનાં કરેલાં ભોગવે છે, તેમાં આપણે શું ?’ સ્વચ્છંદ અને ભૂલથી કરીને અથડાઈ પડેલા જીવની ઊલટી વધારે કાળજી અને સંભાળ લેવાની હોય. તેવા જીવ પરત્વે તો વિશેષ ભાવ અને લક્ષ રાખવાનો હોય. શ્રીભગવાન ઈસુ ખોવાયેલા ઘેટાની સૌથી પ્રથમ સંભાળ લેવાને સહાય પ્રયત્ન કરવાનું કહેતા. સંસારવ્યવહારમાં પણ જે કંઈ ખોવાઈ ગયું હોય છે, તેના પરત્વે આપણે વધુ ચિત્ત ને લક્ષ પરોવીએ છીએ. તો આ તો માનવી ખોવાઈ ગયેલું છે, પરંતુ એના તરફ એવું લક્ષ રાખવાની કોઈનીય ભાવના જાગતી નથી, એ કેટલા બધા અફસોસની વાત છે !

સાધનામય વર્તન

બીજાં કોઈ તમો માટે ન બદલાઈ શકાવાનાં,
તમારે એકલાએ ત્યાં પડે બદલાવું જીવનમાં.

આપણો મત, અભિપ્રાય, સાચાપણું કોઈને પણ આગ્રહથી ઠસાવવાને મથવું તેમાં પૂરી હિંસા રહેલી છે. આપણી સાથે જે હોય એના જીવનના સંસ્કારને ઉચ્ચપણામાં પ્રકટાવવા પરત્વે આપણું લક્ષ રહે તે યોગ્ય પણ હોય; ને બીજાનાં વર્તન પરત્વે આપણી દૃષ્ટિ પડે અને તેવું વર્તન જીવનને ઉચ્ચપણામાં પ્રકટાવવા માટેનું યોગ્ય પ્રકારનું ન હોય, ત્યારે તેવા જીવને તેના જીવનના રચનાત્મક વલણ પરત્વે એને

પ્રેરવાની આપણામાં ‘ધગશ’ પ્રગટે, તેનાં કરતાં વિશેષ ઉત્સાહ ને ધગશ આપણા પોતાનામાં યોગ્યપણે જીવવાને માટે પ્રગટેલી હોવી ઘટે છે. આપણી સાથે જે હોય તેને બેળે બેળે કદી પણ ઊંચે લઈ જઈ શકવાના નથી તે નક્કી જાણશો. સાધનાની ભાવનામાં તેવા પ્રકારનું જીવન જીવતાં જીવતાં જેમને જેમને સંસર્ગ પ્રભુકૃપાથી થાય તેમની શક્યતાઓને કંઈક ઊંચી લઈ જવાનું સહજપણે બને એવી રીતે આપણાથી વર્તાય તો જ સાધનાની ભાવનાવાળા જીવનું સાર્થક થતું ગણાય ને તો જ સાધનાનો કંઈક અર્થ ગણી શકાય.

સાધનાની વાતને યોગ્ય પાત્ર

વળી આપણા વાત કરવાના હેતુમાં પણ શુદ્ધપણું કેટલું છે તેની પણ કોને જાણ હોય ? વાત કરવા કરવામાં પણ ફેર હોય છે ને ? વાતનું હૃદય પરસ્પરમાં એકમાત્ર શુદ્ધ સત્સંગના હેતુથી પ્રકટેલું રહ્યાં કરેલું હોય, તો તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. તેમાં વળી કોઈ જાતનાં બીજાં જીવ પ્રકારનાં વૃત્તિ, વિચાર, લાગણી વગેરે પ્રકટેલાં ન હોય, તો તે પણ વિશેષ ઉત્તમ. પરસ્પરની યોગ્ય પ્રકારની સમજણને અંગે જીવનમાં વધારે યોગ્ય પ્રકારની પ્રેરણા મળતી અનુભવાય, જે અભ્યાસ કેળવવાની ધારણા સેવતા હોઈએ તેમાં તેવા સમાગમથી વધારે ઉત્કટતા પ્રકટે અથવા વધારે ચેતનતા સ્ફુરતી અનુભવાય; તે ઉપરાંત તેનો અનુભવ થતાં આપણને તે જીવો કે જીવ યોગ્ય રીતે સમજી શકે તેમ છે કે કેમ અથવા સમાગમ થતાં યોગ્ય પ્રકારથી તે સમજી લે છે કે કેમ, તે બધું પણ આપણી સમજણમાં પ્રકટી ગયેલું હોવું જોઈશે. આપણી હકીકત યોગ્ય પ્રકારથી સમજાવવાની પૂરેપૂરી જ્યાં શક્યતા હોય, ને હૃદયનો એવો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો સદ્ભાવયુક્ત પરસ્પર સુમેળ પ્રકટેલો હોય, ત્યાં તો સહજમેળે જ હૃદય ખુલે છે. એટલે આપણામાં ઊંચા પ્રકારની વિવેકબુદ્ધિ પ્રકટેલી હોય તો જ કોની સાથે સાધનાની વાત કરવી તે સમજાય. માટે આપણે તો સાધારણપણે મૌન સેવવું તે ઉત્તમ છે.

જીવનમાં ભાવના પ્રકટાવવા માટેના જ્ઞાનભક્તિયુક્ત પુરુષાર્થમાંથી પ્રકટતી જીવનની સમજણનો પ્રકાર કોઈ અનોખો જ હોય છે. એવી સમજણમાં યોગ્ય વિવેક પ્રકટ્યા કરેલો રહે છે. એવી સમજણમાંથી પ્રકટતી લાગણીથી તે જીવ દોરવાઈ કે તણાઈ જઈ શકતો નથી. તેમાંથી

પ્રકટતા તેવા તેવા વિચાર, વૃત્તિ કે લાગણીનો તે જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરી શકતો હોય છે. આથી કરી બીજા સંસારી જીવોની પેઠે તેની પાછળનો તેનો હેતુ કોઈ દાવપેચનો હોતો નથી કે પ્રપંચનો હોતો નથી. તેમાં ખાલી ખાલી વાતો કરવાપણું નથી હોતું. સમજણની કક્ષા ક્યા પ્રકારની છે, તેની સમજણ પણ સાધક જીવને પ્રકટેલી હોવી ઘટે છે. ક્યાં મૌન પળાય ને ક્યાં મૌન ન હોઈ શકે, એનો સૂક્ષ્મ વિવેક જડ નિયમોથી ન જ ઘડી શકાય. એ તો ખરા સાધક જીવને આપમેળે સૂઝ્યા કરવાનું. આપણી સમજણથી કરી, સામા જીવનું યોગ્ય પ્રકારનું થવાપણું અનુભવની સમજણથી લાગે, તો તેમાં મૌન સેવવું યોગ્ય ન પણ હોય.

સાધકનું કર્તવ્ય

આપણે જ સાચા છીએ, આપણે એમનાથી ઊંચા છીએ, આપણી સમજ ઊંચી છે એવું આપણે મનમાં લવલેશ પણ રાખવાનું નથી. એમની ભૂમિકા પર ઊતરીને, રહીને એમને સમજાવવું ઘટે. સમજે તો ઠીક, નહિતર ઝાઝું તાણવું નહિ. એમને કંઈ બેળે બેળે આપણે ઉપર લઈ જઈ શકવાના નથી. જ્યાં સુધી આપણે સાધક થવું છે, સાધક રહેવું છે અને સાધકની ભાવનાથી આગળ જવું છે, ત્યાં સુધી એમની કે આપણી માન્યતાની રીતે જે તે કંઈ થઈ શકવાનું નથી. આપણે કંઈ સંસારી રહેવાનું નથી, તેમજ સર્વસાધારણ રીતે રગશિયા ગાડાની પેઠે જીવન ગાળવાનું નથી. પણ સર્વથી પર થયા જવાનું છે ને તે પણ સતત જાગૃતિ લક્ષમાં રાખી રાખીને સમતાથી, તટસ્થતાથી વર્તવાનું છે.

અથડામણ પરત્વે સાધકનું વલણ

કોઈ સાથે અથડામણ થાય તેવી આપણી નિરાંત તૂટવી ન ઘટે. અથડામણ જાણી જોઈને ઊભી કરવાની નથી. આપણે તેમાં કારણભૂત ન બનીએ. સહજમેળે કોઈ પ્રસંગથી તેમ પ્રગટે તો આપણે વધારેમાં વધારે શાંત અને પ્રસન્નચિત્ત જ્ઞાનપૂર્વક રહીએ. શાંતિ અને પ્રસન્નતા પ્રગટ્યા વિના સમતા પ્રગટતી નથી, તે જાણશો. શાંતિ, પ્રસન્નતા અને સમતા જો પ્રગટેલાં હોય—થોડાંઘણાં પણ પ્રગટેલાં હોય—તો અથડામણનું હાર્દ પામી શકાય છે. અથડામણને પણ નકાર્યે કામ ચાલી શકવાનું નથી. એમાં સહર્ષ ભાગ લઈને શાંતિ, પ્રસન્નતાથી તે સ્વીકારવાનું રાખશો. અથડામણ કેળવણી માટે છે.

અથડામણને હેતુપૂર્વક સ્વીકારો

લોકોને જ્યારે ધપ્પા પડે છે ત્યારે તેમાંના કેટલાકને આર્તતા પ્રગટે છે. બાકી, કેટલાકને તો તેયે પ્રગટતી નથી. આવા આઘાતો પ્રગટાવવાનો હેતુ આપણે સમજણમાં ઊંડા ઊતરીએ, પોતાનાં સ્વભાવ અને પોતાની પ્રકૃતિ કેવી કેવી જાતનાં છે, તે બરાબર નિહાળી શકીએ તેટલા પૂરતું તે તે છે. આપણામાં નીચલા થરોનું જોર કેટલું છે, તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અથડામણના પ્રસંગથી કરીને, પ્રભુકૃપાથી જીવનમાં જાગવાનું હોય તો જાગી શકે છે. અથડામણના પ્રસંગમાં જે વધારે પ્રકૃતિલિત બને છે અને જીવનની ભાવના કેળવવાને, ખીલવવાને, સ્ફુરવાને પ્રભુકૃપાથી તે મળેલું છે, એવું જે સમજે છે, તે તો એવા પ્રસંગને વધાવી લે છે.

ભૂમિકાને લીધે સમજણની સમર્થતામાં ફેર

આપણી દરેક જાતની સમજણમાં—તેના મૂળમાં—જ્ઞાનપ્રકારની યથાયોગ્યતા ખરેખરી પ્રકટેલી છે કે કેમ તેનું બરાબર પૃથક્કરણ કરતા રહેવાની ઘણી ઘણી જરૂર છે. કેટલીક વેળા જીવને, પોતે બીજા જીવો કરતાં કોઈ જ રીતે ઊતરતો નથી, એવા પ્રકારનું અહમ્પણું પણ એને તેવા પ્રકારની સમજણમાં પ્રેરાવી શકતું હોય છે. એક જ જાતની સમજણ કંઈ કંઈ જુદી ભૂમિકામાંથી પ્રકટતી હોય છે, ને તે સમજણ એક જ પ્રકારની હોવા છતાં તે સમજણનું સમર્થપણું ને તેનાથી જીવનમાં પ્રગટતાં બળ, ઉત્સાહ, ઊલટ, ઉલ્લાસ વગેરે વગેરે કેટલાં ને કેવાં જીવંતપણે પ્રકટેલાં રહે છે, તેનું તેના પરથી સાચું મૂલ્યાંકન પામી શકાતું હોય છે તે જાણજે.

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૧૨

સાધક અને કુટુંબ

- જે જીવથી પોતાની સાથે રહેલા જીવની સાથે હૃદયના ભાવથી સુમેળ જો ન સાધી શકાતો હોય તો તેવો જીવ સાધના શું કરી શકનાર હતો ?
- આપણા પોતાનાં જ આપણને ન સમજે, એટલું જ નહિ પણ આપણને ઊંધું સમજે, તોયે આપણે સર્વભાવે એમના પર સદ્ભાવ ને પ્રેમ વધાર્યે જવું. એ પણ સાધનાનું એક અગત્યનું ને જરૂરી કેળવણીનું અંગ છે.
- આપણે માતા-પિતા પરત્વેનો ધર્મ, પત્ની પરત્વેનો ધર્મ, ભાઈભાંડું પરત્વેનો ધર્મ, મિત્રો પરત્વેનો ધર્મ વગેરે વગેરે ધર્મો પણ આપણે આચરવાના છે. ને તે ધર્મના આચરણમાં આપણે તે તે વ્યક્તિનો ખ્યાલ રાખવાનો નથી, પરંતુ આપણી પ્રભુપ્રીત્યર્થેની ભાવનાને કેળવવાને અને વિકસાવવાને પ્રભુકૃપાની તે તે તકો મળેલી છે, એમ આપણે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક સમજીને તે તે ધર્મ આચરવાના છે.
- આપણે આપણું દૈનિકજીવન તેને યોગ્ય રીતે સમજાવીએ. તેમ છતાં તે ન જ માને તો આપણે આપણી રીત અને વર્તનમાં મક્કમ રહેવું, આપણો તેના પરત્વેનો સદ્ભાવ વધારે તેજસ્વી ને ચેતનવંતો બનવો ઘટે. આપણા વર્તનથી બીજાના જીવનમાં કદીયે રાગ ઉત્પન્ન ન થાય, આસક્તિ ન થાય કે બીજી વિરોધક લાગણીઓ ન થાય; એવા નિઃસ્પૃહી ને નિષ્કામ આપણે રહ્યાં કરવું પડશે.
- ‘પ્રેમની ભાવના એ જ ઈશ્વરીતત્ત્વ છે’ એમ કહ્યું છે તેનું કારણ કે ઈશ્વરમાં આરોપેલા કે સમજાયેલા ગુણોને શક્તિ ને અસર પ્રેમના જેટલાં જ છે. એવા પ્રેમનું જગતમાં જીવતુંજાગતું ઉત્કૃષ્ટ દર્શન માના હૃદયમાં ભગવાને મૂકેલું છે. જ્યાં સુધી આપણને આપણી જનેતા પ્રત્યે ખૂબ ખૂબ પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ હૃદયમાં પ્રગટેલો નહિ હોય, ત્યાં સુધી એ ભગવાનને આપણે વધારે વિસ્તૃત કરી શકીશું નહિ.
- સારાય વિશ્વમાં જે દ્વૈત છે, એનું રહસ્ય પણ પ્રેમમાં રહેલું છે. દ્વૈત હોવાને કારણે જ આકર્ષણ રહ્યા કરે છે. સંસારમાં ને ખાસ કરીને પતિ-પત્નીના જીવનમાં તો પ્રેમ સિવાય બીજું કયું સુખ હોઈ શકે ? સાચા પ્રેમમાં ત્યાગ, બલિદાન ને સર્વસ્વનું સમર્પણ આવી જાય છે. જો પ્રેમમાં ત્યાગ, બલિદાન ને સમર્પણ આવી જતાં હોય તો આપણું જુદું અસ્તિત્વ

ક્યાં રહ્યું ? ત્યાં વળી સ્વતંત્રતા કેવી ? પતિપત્નીના જીવન બે નથી, એક છે-જેમ ગુરુ શિષ્યનાં જીવન એક છે તેમ.

સાધક અને કુટુંબ

સંસારવ્યવહારમાં આપણને કેમ કરીને શાંતિ, પ્રસન્નતા, તટસ્થતા, ધીરજ વગેરે વગેરે ટકી શકે એવી વર્તનકળા અનુભવવાનું રાખી શકીએ તો તેવી વર્તનકળાના અભ્યાસમાંથી સાચું આંતરિક બળ પેદા થવાનું છે.

કુટુંબ-પહેલું પગથિયું

આપણામાંના બધા ભક્તિની મોટી વાતો કરે તે બરાબર નથી, કારણ કે વધુ પડતી વાતો છે. એટલે આ સંસારમાં જે જીવોની સાથે કર્મ-પ્રારબ્ધ ભોગવવાનું થાય છે, તેઓની સાથે પ્રેમ, સદ્ભાવ, સુમેળથી વર્તે. દ્વંદ્વાતીત કે ગુણાતીત થયા સિવાય કદી પણ ચેતનનો અનુભવ થાય નહિ. ભાઈઓ કે કુટુંબીઓ માટે જો ઉદારભાવે ત્યાગ કરવાનું ન કેળવી શકીએ તો દંભ વધશે. જો પહેલું પગથિયું ન ચઢીએ તો આગળ કેમ જવાય ?

જે જીવો સાથે આપણે સંકળાયેલા છીએ, તેઓની સાથે પ્રેમથી, ત્યાગ કેળવીને આપણે સહન કરીએ અને તે પણ પ્રેમથી. તો જ તેનાથી શ્રેય થશે. સહન કરવાનું તો દરેકને હોય છે. તે જો પ્રેમથી કરીશું તો આપણું પોતાનું કલ્યાણ છે. જો બેળે બેળે કરીશું તો આપણે વધારે દુઃખી થઈશું. જ્યાં સુધી સંસારમાં આપણે સંકળાયેલાં છીએ, ત્યાં સુધી આવું સહન કરવાનું આવે, તે પ્રેમથી સહન કરીએ તો એ ભક્તિ છે.

જે જીવથી પોતાની સાથે રહેલા જીવની સાથે હૃદયના ભાવથી સુમેળ જો ન સાધી શકાતો હોય તો તેવો જીવ સાધના શું કરી શકનાર હતો ? સાધના કરનાર જીવનાં કશાંક તો લક્ષણ હોવાં જોઈશે ને ? કે પછી એમ ને એમ આપણે લઈ મંડેલા છીએ ? સૂઠને ગાંગડે કંઈ ગાંધી થોડું થઈ શકાવાનું છે ? જગત કે સંસારી જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આડુંઅવળું ચાલી શકે, પણ સાધનાક્ષેત્રમાં કોઈ પોતાને છેતરીને આગળ જઈ શકનાર જ નથી.

આપણા પોતાનાં જ આપણને ન સમજે, એટલું જ નહિ પણ આપણને ઊંધું સમજે, તોયે આપણે સર્વભાવે એમના પર સદ્ભાવ ને પ્રેમ વધાર્યે જવું. એ પણ સાધનાનું એક અગત્યનું ને જરૂરી કેળવણીનું

અંગ છે. માટે ખૂબ ખૂબ પ્રેમ કેળવજો. સાધનાની દશામાં આઘાતો પ્રગટવાની કે આવવાની ઘણી ઘણી જરૂર રહે છે, તો જ પ્રકૃતિમાંનાં ઊંડાણનું સ્વરૂપ સાચી રીતે ઉપર તરી આવે છે. સાધનાના ક્ષેત્રમાં સર્વ પ્રકારના હક્કને જ્ઞાનપૂર્વક ઓગાળી દેવાના રહે છે. સમજી સમજીને તે મૂકવાના છે.

સગાંવહાલાં, સહોદર એ બીજાં કોઈ નથી, પણ આપણે પોતે જ છીએ. આપણે પોતે જો આપણને પોતાને કામ ચીંધીએ તો આપણા પોતા સાથે આપણે જેવી સ્થિતિમાં રહીએ કે વર્તીએ, તેવી રીતે બીજાં સાથે વર્તવાનું છે, બીજાના દોષ લાગે ત્યાં આપણે ચેતવાનું છે.

પોતાના જીવનધર્મો સાધનાભાવે પાળવા જ

સાધનાના માર્ગમાં સાધકે સાધના સિવાય તમામ આગ્રહો ઓગાળી દેવાના રહે છે. આનો અર્થ એમ નથી કે તેણે પોતાના જીવનના ધર્મ આચરવાના નથી. પત્ની પરત્વેનો ધર્મ, માતાપિતા પરત્વેનો ધર્મ, બાળકો પરત્વેનો ધર્મ વગેરે તેણે નિરાગ્રહપણું, નિર્મમત્વ, નિરાસક્તિ વગેરે પ્રગટાવીને જીવનની સાધનાનો ભાવ વિકસી શકે તેવા હેતુના જ્ઞાનથી તે તે ધર્મ તેણે આચરવાના છે. જીવનના કોઈ પણ પાસાના ધર્મને સાધક પાછો ઠેલી નહિ શકે. તે કશાયને મોકૂફ નહિ રાખી શકે.

સંસારના ધર્મો આચરવા પાછળની ભાવના

સાધકે સંસારવ્યવહારના પોતાના ધર્મો પ્રભુપ્રીત્યર્થે ને ભાવનાના વિકાસ અર્થે પ્રેમથી અદા કરવાના તો છે, પરંતુ તે તે સંસારના ધર્મો અદા કરતાં કરતાં તેમાંથી રાગ, મોહ, આસક્તિ, કામના વગેરે વગરેથી આપણે મુક્ત બનતા જતા હોઈએ તેવી રીતે તે અદા કરવાના રહે છે. સંસારમાં અનેક પ્રકારના ધર્મો આપણે બજાવવાના હોય છે. અને તે ધર્મ બજાવવામાં આપણાથી પાછી પાની ન કરાય. તે બધા ધર્મોનું પાલન અનાસક્ત ભાવે, પ્રભુપ્રીત્યર્થે અને જીવનવિકાસની ભાવનાને કેળવવાના હેતુના જ્ઞાનથી જો તે તે ધર્મ આચરતા રહીએ તો તે સાધના છે. જીવનમાં આપણે જે જે સર્જન કરીએ કે કર્યું હોય, તેના પરત્વે આપણો ધર્મ તો અનેક ગણો વધારે છે. તેના એટલે કે સર્જન થયું હોય તેના જીવનમાં પોતાનો ધર્મ યથાયોગ્ય રીતે આચરી શકે એવા સંસ્કારવાળું તે નીપજે તે માટે આપણે તેને તે ભાવે કેળવવું ઘટે. તે

ઉપરાંત આપણે માતા-પિતા પરત્વેનો ધર્મ, પત્ની પરત્વેનો ધર્મ, ભાઈભાંડું પરત્વેનો ધર્મ, મિત્રો પરત્વેનો ધર્મ વગેરે વગેરે ધર્મો પણ આપણે આચરવાના છે. ને તે ધર્મના આચરણમાં આપણે તે તે વ્યક્તિનો ખ્યાલ રાખવાનો નથી, પરંતુ આપણી પ્રભુપ્રીત્યર્થેની ભાવનાને કેળવવાને અને વિકસાવવાને પ્રભુકૃપાની તે તે તકો મળેલી છે, એમ આપણે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક સમજીને તે તે ધર્મ આચરવાના છે.

પ્રેમભર્યા વર્તનનો અર્થ

જે પોતાને સાચું પૂરેપૂરું ઓળખી લેશે, તે બીજાને પણ ઓળખી લેવાનું જ. સામાને કે બીજાને સમજવાનું મૂકીને જે પોતાને જ સમજવાનું લક્ષમાં લેશે, તેનો જીવનવિકાસ યોગ્ય રીતે થવાનો છે. પ્રેમની ભાવનાની બાબતમાં જે સમજણ પાંગરવા માંડે તે પ્રમાણે જો વર્તવા માંડીએ, તો આપણી તેવી ભાવના વધારે ને વધારે સાકાર બનતી જાય છે. આપણા સાથેનાં બીજાં તેમ ન વર્તે તો તે તરફ આપણું લક્ષ જવું ન ઘટે. જે પોતાનો આવી પડેલો ધર્મ યથાયોગ્યપણે પૂરેપૂરો બજાવે છે, તેના આચરણમાંથી તેને પૂરો આત્મસંતોષ મળી રહે છે. એમ વર્તવા જતાં છતાં આપણાથી આપણી સાથે સંકળાયેલાં જીવને આપણું વર્તન યથાયોગ્યપણાનું ન લાગે તો શું કરવું ? આપણે તે વ્યક્તિ સાથે પહેલાંની જેમ વર્તતા હતા તે રીત તો જીવ પ્રકારની હતી. હવે, જો આપણે આપણી જોડે સંકળાયેલી વ્યક્તિ સાથે પહેલાંની જેમ વર્તીએ તો તો આપણે આપણું પણ ઊંધું વાળીએ ને તેનું પણ ઊંધું વાળીએ. પહેલાં આપણે જે તે બધું તેને કહેતા હોઈએ, તેની એટલે કે કહેવાની યોગ્ય કળાની વિવેકયુક્ત સમજણ આપણને પહેલાં ન ઊગી હોય, ને હવે આપણને એમ લાગે કે આપણને ખબર પડેલી નકારાત્મક હકીકતો સંકળાયેલી વ્યક્તિને કહેવાથી ઊલટું તેના ચિત્તમાં નકારાત્મક પ્રકારના સંસ્કારો જાગશે તો તેવા સંસ્કારો નાખવાનો કશો અર્થ નથી. એવી હકીકતો તેને જણાવવાથી તેનું કલ્યાણ નથી, એમ ભાનપૂર્વક સમજીને તેને એવું કશું હવે કહેતા નથી. આપણે આપણું દૃષ્ટિબિંદુ તેને યોગ્ય રીતે સમજાવીએ. તેમ છતાં તે ન જ માને તો આપણે આપણી રીત અને વર્તનમાં મક્કમ રહેવું, આપણો તેના પરત્વેનો સદ્ભાવ વધારે તેજસ્વીને ચેતનવંતો બનવો ઘટે. આપણે તો જીવ પ્રકારનું વલણ

સારાય સંસારમાંથી ટાળવા બેઠા છીએ. એમાં આપણે પૂરેપૂરી જીવતીજાગતી જ્ઞાનપૂર્વકની જાગૃતિ સેવવાની છે.

સાધનાના પંથમાં બધાની સહાનુભૂતિ ને સદ્ભાવની જરૂર છે. તે આપણને મદદરૂપ છે. સાધનાને પંથે જો જવું હશે તો જીવ-પ્રકૃતિ કે સ્વભાવની રીતે વર્તવાનું સમજી સમજીને મૂકી દેવું પડશે.

આપણો પ્રેમનો પ્રકાર

આપણા જીવનના વર્તનમાં યોગની કુશળતા આપણે વાપરવાની છે કે જેથી બીજાનાં જીવનને ઘડવાને માટે આપણું વર્તન કોઈ રીતે નડતરરૂપ ન હોય. આપણા વર્તનથી બીજાના જીવનમાં કદીયે રાગ ઉત્પન્ન ન થાય, આસક્તિ ન થાય કે બીજી વિરોધક લાગણીઓ ન થાય; એવા નિઃસ્પૃહી ને નિષ્કામ આપણે રહ્યાં કરવું પડશે. આપણે પ્રેમ તો રાખવાનો જ છે, પણ તે પ્રેમ એકબીજાને મદદ કરવાવાળો, એકબીજાના જીવનને સમજણ આપવાવાળો, એકબીજાની ભૂલ થાય ત્યાં તે સુધારવાની દૃષ્ટિ આપવાવાળો. જીવનના ઉકેલમાં સાથ આપનારો ને જ્યાં જ્યાં હરકત વડે કે વિઘ્ન આવે, અથવા વિસામણભરેલી કોઈ પરિસ્થિતિ આવી પડે, ત્યાં ત્યાં આપણો માર્ગદર્શક થઈને ત્યાં દોરનારો હોય. આપણો પ્રેમ ક્યાંયે આપણને એકબીજાને માટે રાગમાં કે આસક્તિમાં ન ફસાવે. કોઈ આત્માને કોઈ જાતની નકારાત્મક લાગણીમાં ન પ્રેરાવે એવો હોવો જોઈશે. આવો પ્રેમ સાચે જ એકબીજાની ઉન્નતિ કરનારો થઈ પડે છે. જીવનનો વિકાસ એવા પ્રેમની ભાવનામાંથી થયાં કરવાનો છે. એટલે એવા પ્રેમની ભાવનાને આપણા જીવનમાં વિકસાવતાં વિકસાવતાં આપણા કોઈક સ્વજનને જો આપણે દુઃખનું કારણ થઈ પડીએ તો આપણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરીએ કે ‘હે ભગવાન ! મારા વર્તનથી જે કોઈને દુઃખ થાય, તે દુઃખનું કારણ સાચી રીતે સમજવાનું જ્ઞાન તું તેને આપ. તેની બુદ્ધિને સમજણ આપ કે તે સાચી રીતે મને સમજી શકે.’ તેમ છતાં તે જો ન સમજે તો આપણે તેના તરફ જરાકે અવગણના ન રાખીએ. આપણા પ્રેમની ભાવનાને વધારે ને વધારે વિકાસ કરાવવાને માટે ભગવાનને વધારે ને વધારે પ્રાર્થના આપણે કર્યા કરીએ, અને વધારે ને વધારે નમ્ર બનીએ.

પગની માફક અલગતા સેવો

સંકુચિત વિચારવાવાળા માણસો સાથેનો પરિચય જેમ બને તેમ ઓછો રહ્યાં કરે, એ સાધકો માટે ઈચ્છવાયોગ્ય છે. આપણે બધાંથી અલગ રહીને જીવવાની ટેવ પાડી શકીએ તો તો તેમાં સર્વસ્વ સમાઈ જાય છે; પરંતુ તેવું આપણાથી એકદમ થઈ શકતું નથી. એટલે એવું થવાને માટે પણ આપણે કેટલાક ઉપચારો કરવા પડશે. જ્યારે જ્યારે આપણે જેવા થવું છે, તેનાથી જુદી જુદી પ્રકૃતિ કે સ્વભાવવાળા માણસોનું આપણને ભાન થાય, ત્યારે તેમનાથી મનથી અલગ રહેવાય અને તે સોએ સો ટકા રહેવાય, એવું આપણે કરવું જોઈએ.

સૌ કોઈ માનવી પ્રેમને એની રીતે વ્યક્ત કરે છે. સાધારણ રીતે કોઈ આપણને પ્રેમ કરે છે એમ ત્યારે લાગે છે કે જ્યારે તેનાથી આપણને સંતોષ થાય. અને માનવીને સંતોષ તો ત્યારે થાય છે કે જ્યારે એની માન્યતા, સમજણ, ટેવ, રીત, કલ્પના વગેરે વગેરે પ્રમાણે તેને આપણી સાથે વર્તતો અનુભવીએ. આવી સામાન્ય માનવીના જીવની હકીકત છે.

સ્વજનને રિઝવવાની રીત

આપણે જેની પાસેથી સંતોષ લેવાનો હોય છે, તે સંતોષ એની મરજી પ્રમાણે ને એની શરત પ્રમાણે મેળવી શકાય છે. કેટલાક લોકો પોતાની ધૂન પ્રમાણે બીજા પાસેથી સંતોષ મેળવવાની ખ્વાહેશ ધરાવે છે, પણ તેમ બનવું લગભગ અશક્ય છે. આ પણ એક દૃષ્ટિબિંદુ વિચારવા યોગ્ય છે. જો કે આપણને તો આપણા કામથી સંતોષ રહ્યાં કરે તો તે સૌથી ઉત્તમ વાત છે તે જાણશો. પણ જો બીજા પાસેથી પ્રેમ મેળવવાનો હોય તો એની મરજી ને એની શરતો પ્રમાણે મેળવવાનું રાખીશું તો એમાં ફાયદો એ થશે કે સામાવાળાનું દિલ આપણા માટે સતત દ્રવતું રહેશે ને આપણું અહમ્ એટલું ટળશે ને આપણાથી ધૂન પ્રમાણે ચાલવાનું મૂકી દેવાનું આવશે. આમ એમાં ત્રણ ફાયદા છે. આપણે ધૂની તો આપણા કામમાં જ રહીએ. એમાં મસ્ત થઈને ફરીએ ને એનાથી બહાર જરા ડોકિયું પણ ન કરીએ એવી વૃત્તિ આપણે બનાવી દઈએ તો ઉત્તમ વાત છે, ને એના તરફ જ આપણું લક્ષ સતત રહે એમ મથીએ.

સાધકનો બેવડોતેવડો ધર્મ

આપણા સાધનાના માર્ગથી કરી જીવનમાં મળેલાં સ્વજનોને આપણા માટે કંઈક આડુંઅવળું પ્રગટે તો આપણે થોભવાની જરૂર નથી, વિચારવાની જરૂર નથી, પણ ચેતવાની જરૂર ખરી. આપણે આપણું પૂરેપૂરું તપાસી લઈએ. આપણે તેવા પ્રકારની સમજણને સ્વજનના દિલમાં ઉતારવાને સમતા અને શાંતિથી મથીએ. તે સમજે તો ઉત્તમ. ન સમજે તો આપણે તેના વિશે મનમાં કશું ન સંઘરીએ. સદ્ભાવ વધારીએ. આપણે આપણા માર્ગમાં દૃઢ રહીએ. તે કાળની આપણી તટસ્થતા સાત્ત્વિક ભાવનાના રસવાળી હોવી ઘટે. આપણે જેમ જેમ સાધનામાં આગળ વધતાં જઈશું, તેમ તેમ જીવનમાં સંગાથી જેવાં સ્વજનના જીવનથી આપણે જુદા પડતા જવાના. તેમની અને આપણી સમજણ જુદી જુદી થવાની. પરસ્પરનાં દષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ પણ નોખાં નોખાં થવાનાં. એકબીજાની દિશા પૂર્વ-પશ્ચિમ થવાની. આ સ્થિતિમાં સાધકનો ધર્મ બેવડોતેવડો છે. એક, તો તે પ્રથમ સંપૂર્ણ શાંત, પ્રસન્નચિત્તવાળા, સમતાવાળા થવું અને વર્તવું. બીજું, પોતાનાથી કરીને મળેલાં સ્વજનોની પ્રકૃતિ અને તેના સ્વભાવને પારખી પારખીને આપણાથી કરી તેઓ જેવું જેવું વિચારે, સમજે, માને ત્યાં ત્યાં આપણે એકદમ આમ કે તેમ તણાઈ ન જવું કે તેમાં ઘૂસી ન જવું. મૌન ધારણ કરવું. તે બધું થયા કરે છે તેનો હેતુ પારખવો. આપણે સાધનાના ગુણમાં તેનાથી કરીને હાલી ઊઠીએ નહિ, તે તો ખાસ જોવાનું છે. એટલે સ્વજનના વર્તનમાં આપણે રસ પણ નથી લેવાનો, તેમ તેમને તોડી પાડવાનાં પણ નથી. આપણા તેમના પરત્વેના સ્નિગ્ધતાપૂર્વકના, સદ્ભાવપૂર્વકના વર્તનથી સાચું સમજશે ત્યારે ખરું, ત્યાં સુધી પ્રેમથી ધીરજ ખમવી રહી.

સાધકનું દેખીતી રીતે અતડું વર્તન

પરંતુ જે સાચી રીતે સાધક થવાને મથે છે, તેનાથી એ રીતે વર્તવાનું નહિ બની શકે. એ તો એવા પ્રકારની માન્યતા, સમજણ, રીત, કલ્પના વગેરે વગેરેને હથોડા વતી તોડવાને ઈચ્છે છે. વળી તેવો સાધક બીજા સાથે માયા, મમત્વ, રાગ, મોહ, કામ વગેરે વગેરેના પાશ-બંધનથી પણ સમજી સમજીને વર્તવાનું ત્યજતો-છોડતો જતો હોય

છે. તેવા તેવા વર્તનથી તેના સ્વજનને તે જરૂર અતડો, અડવો લાગે તે સમજાય તેવું છે. પણ તેથી કરીને તે પાછાં પગલાં ભરી શકે તેમ નથી, જો તેને સાધનાને માર્ગે રહેવું હોય તો.

સ્વજનો કકળી ઊઠે છે

એવો સાધક ખરેખરી રીતે જ્યારે સાધનાને પંથે પળતો હોય છે ત્યારે એનાં સ્વજન કકળી ઊઠે છે, તે બધાં બૂમ પાડી ઊઠે છે. ‘પહેલાનાં જેવું વર્તન તેમનું અમારી સાથે નથી રહ્યું’, એવો પોકાર કરે છે. એ લોકો કાં તો સાધનાનું રહસ્ય સમજવા માગતા નથી હોતા કે કાં તો તેના (સાધકના) પરત્વેનું તેમનું મમત્વ હઠી શકતું ન હોવાથી, તે તેમને વધારે ને વધારે વળગવાનું કર્યા કરે છે. પેલો સાધક તો તેમના વળગવાપણામાંથી અને તેમની પકડમાંથી જ્ઞાનપૂર્વક સમજી સમજીને મુક્ત થવાનું કર્યા કરતો હોય છે. આ હકીકતથી અને તેના આવા વલણથી પેલાં બીજાં બધાં સ્વજનને એક પ્રકારની તેના તરફથી ઊણપ લાગ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ સતત ફરિયાદ કર્યા કરે છે. તે સાધકમાંથી તેઓ છૂટવા કે હઠવા પણ માગતા નથી. એ તો તેમની રીતે અને તેમની સમજણથી રહીએ, તેમના સંસારની વૃત્તિથી વર્તીએ અને તેમને ગમે તે રીતે તેમને વળગતા રહીએ તો તે બધું તેમને ગમે.

સાધકની કફોડી સ્થિતિ

સાધક જ્યાં સુધી સાધક ન હતો, ત્યાં સુધી તો તે તેમ કરતો હતો, પણ હવે તેને તેમ કરવું પાલવે તેમ નથી. બીજા કોઈની સાથે ભાવની સમજણમાં કે ભાવનાની હકીકતમાં તે પ્રેમથી વાત કરતો જણાય તો તેનાં સ્વજન બૂમ પાડી ઊઠે છે અને ફરિયાદ કરે છે કે અમારી સાથે આવી સરળતા કાં નથી ? સાધનાની વિગત, સાધનાની સમજણ અને સાધનામય જીવનનું વર્તન જો એમને ન કરવું હોય, ત્યાગની ભાવનાને જ્ઞાનપૂર્વક સેવવી ન હોય અને સંસારના રંગરાગમાં જ તેમને જો પડ્યા રહેવું હોય તો પેલો બિચારો સાધક તેવા સ્વજનની સાથે ભાવનાની શી વાત કરે !

બધા જ સંબંધો ચેતનાના વિકાસ માટે

આપણે અરસપરસને સંબંધ—પછી તે સ્થૂળ હોય કે સૂક્ષ્મ હોય—એટલા જ માટે રાખવાનો છે, કે તેનાથી કરીને આપણી આંતરિક

ભાવનાનો હંમેશાં વિકાસ થતો રહે. પતિ-પત્નીનો સંબંધ પણ વાસનાઓનું Sublimation ઊર્ધ્વીકરણ કરવા માટે છે, એટલે કે તેને શુદ્ધ અને ઊંચા પ્રકારની કરવા માટે છે. જે વ્યક્તિમાં આપણને પૂજ્ય બુદ્ધિ હોય, ખૂબ ખૂબ આદરભાવ હોય અને અપાર ભક્તિ હોય, તેની સાથે અત્યંત ઉત્કટ ચેતના-ભાવ રાખીને સાધનાની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનભક્તિ-યુક્ત સંબંધ હોય તો તે આવકારદાયક છે. એ વૃત્તિ રાખીને કે એ વૃત્તિએ જે સંબંધ હોય, તેથી જે અનુભવ થાય તેનાથી લાભ થાય છે કે નહિ તે પૂરેપૂરું આંખ ને મન ઉઘાડું રાખીને સાધક જુએ, સમજે, વિચારે ને અનુભવે. પ્રત્યેક સંબંધ આપણી આંતરિક ચેતનાને જીવતી-જાગતી રાખવાને માટે છે; પછી તે વ્યાવહારિક હોય, સાત્ત્વિક હોય કે આધ્યાત્મિક હોય, - એવો જ્ઞાનપૂર્વક પૂરેપૂરો ખ્યાલ દરેક સાધકે અંતરમાં રાખવો ઘટે છે. સંબંધને સંપર્ક જીવને જીવદશામાં પ્રેરે છે કે આત્મદશામાં પ્રેરે છે, એ એણે દરેક પ્રસંગે વિચારવું ઘટે. જ્યાં સુધી જગત ને વ્યવહારમાં છીએ, ત્યાં સુધી સંબંધ હોવાનો ને રહેવાનો પણ એ સંબંધમાં ને સંપર્કમાં આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહંકાર કેવા પ્રકારનાં રહે છે, તેનું આપણે તટસ્થતાપૂર્વક પૃથક્કરણ કરતાં રહેવું પડશે. આપણે આંધળા થયે નહિ પાલવે; કે આવરાઈ ગયે પણ નહિ પાલવે. આપણી શ્રદ્ધા, આપણી બુદ્ધિને પ્રજ્ઞાયક્ષુ પ્રેરાવે એવા પ્રકારની બની જાય કે પ્રગટી જાય. એ પ્રત્યેક સાધકનું પ્રથમ આંતરિક કર્તવ્ય છે. એવી પ્રજ્ઞાપૂર્વકની શ્રદ્ધા ખીલ્યા વિના સંસારવ્યવહારના સંબંધમાં ને સંપર્કમાં આપણે યોગ્ય રીતે જીવી શકવાના નથી; તે પરત્વેનું જીવતુંજાગતું ભાન આપણે કેળવી લેવું પડશે.

આપણે બધાએ આપસમાં પણ સાધનાની દૃષ્ટિએ જ સંબંધ રાખવાનો છે; પરંતુ કોઈ કોઈ વાર જે એક પ્રકારની ભાવનાત્મક ઉત્તેજના જાગે છે, તેમાં ડૂબી જવાય તો તે પણ યોગ્ય નથી. સાધનાની દૃષ્ટિએ જ આપણા સંબંધો રહેવા ઘટે. આપણે આ બાબતમાં અનુભવ કરીને જાતે જ્ઞાન મેળવીએ તો મને ખૂબ આનંદ થશે. માત્ર તેમાં ક્યાંયે આપણે ભેરવાઈ ન પડીએ તેનો ખ્યાલ રાખવાનો છે. ધ્યાનમાં કે ત્રાટકમાં જેમ સ્થિર વૃત્તિ રાખીને કરીએ છીએ, તેમ તેવો સંબંધ રાખવાનો છે. તે સંબંધ પવિત્ર સંબંધ છે અને અત્યંત ઉચ્ચ ભૂમિકાને

રચવાની શક્તિવાળો છે તે જાણશો. બાળકના હાથમાં હીરા આવે ને તે જેમ ફેંકી દે, તેમ આ બાબતમાં આપણે કશું કરવાનું નથી, એનો ખ્યાલ ઊંડે ઉતારજો.

સંયુક્ત કુટુંબના લાભ કેમ મળે ?

દરેક બાબતમાં લાભ અને ગેરલાભ સાથે સાથે જ હોય છે. એકબીજાને અલગ કરી શકાતા નથી. તેવી રીતે સંયુક્ત કુટુંબમાં સહનશીલતા, ધીરજ, શાંતિ, ઉદારતા, મતસહિષ્ણુતા, સહાનુભૂતિ વગેરે ગુણો કેળવવાની ઘણી ઘણી તક મળે છે. જેવાં દષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ તેવો તેવો સાર આપણું મન કાઢ્યાં કરવાનું. જેનું મન કશું સહન કરી શકે નહિ એવું હોય, અધીરાઈવાળું હોય, ચંચળ હોય, અદેખાઈવાળું હોય, ચીડિયું હોય, અભિમાની હોય અને એવા નકારાત્મક સ્વભાવવાળું હોય તેને સંસારવ્યવહારમાંથી તેવા દર્શન અને અનુભવ થવાનાં, પરંતુ સંસારવ્યવહારમાંથી પોતે જેવું શીખવું છે, તેવું શીખવાનું તે તે સમયે જો તેનું દિલ થયા કરતું હશે અને તે તે પળે તેવા પ્રમાણમાં અને તેવી રીતે જ્ઞાનયુક્ત જાગૃત થયેલું હશે તો એવા જીવને તેવા પ્રકારની કેળવણી અને ભાવના મળ્યા કરવાની. જેવું મન તેવી સૃષ્ટિ. એટલે બધો આધાર મનની ઉપર છે. મન જેવી રીતનું કેળવાયેલું હશે અથવા કેળવાતું હશે તે પ્રમાણે આપણને સંસારવ્યવહારના પ્રસંગોમાં અને જીવતી વ્યક્તિઓના સંપર્કમાં અને સંબંધમાં મનને તેવો તેવો સ્પર્શ થયા કરવાનો. મનને કેવી જાતના સ્પર્શનો પવન લાગે છે, તેનો આધાર આપણી પોતાની જ મનની સ્થિતિ ઉપર રહેલો છે, એ હકીકતનું પુનઃ આપણે ચિંતવન કરવાનું છે અને મનમાં ઊંડું ઊતારવાનું છે. મનને તે રીતે જીવતું કર્યા કરવાનું છે.

સંયુક્ત કુટુંબની ભાવના

સંયુક્ત કુટુંબની ભાવનાને જો આપણે સાચી રીતે સમજતા હોઈએ તો તેમાં ઘણા ગુણો કેળવવાની તક મળ્યા કરે છે. ઘણી વ્યક્તિઓના સ્વભાવ અને માનસ જુદાં જુદાં હોય છે. તેથી, તેમની સાથે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો સુમેળ સાધવાનો સહૃદયતાથી પ્રયત્ન કર્યા કરતાં હોઈશું તો જીવનવિકાસ માટેની ભૂમિકા કેળવાતી જવાની છે. સહનશીલતા, બીજાઓને સહાનુભૂતિપૂર્વક સમજવાની કળા, બીજાના

વિચાર અને મત પરત્વેની સહિષ્ણુતા વગેરે ગુણો જીવનમાં વધારે ને વધારે જીવતા થતા જવાના છે. વડીલો પરત્વેનો હૃદયનો આદરભાવ અને પ્રેમથી ઉત્તમ પ્રકારની ભાવના આપણા હૃદયમાં નહિ હોય તો તેમનાં સૂચનોનો અથવા તો તેમના કહેવાનો સાચો મર્મ અને તેનું હાર્દ આપણામાં પૂરેપૂરું ઊગી શકવાનું નથી.

કુટુંબના માણસો સાથે વ્યવહાર

વ્યવહારમાં પડેલા આપણે વ્યવહારમાં જ મશગૂલ રહ્યાં કરીએ છીએ. વેપારનો લોભી વેપારી એના તાનમાં જ રહે છે. ઘરકાજમાં ને ઘરનાંની સાથે સંબંધ રાખતો હોવા છતાં એનું ચિત્ત ને મન સદાય વેપારમાં લાગેલું હોય છે. એને મન વેપાર એ કુટુંબકબીલા કરતાંયે મોટી વસ્તુ છે. સાધારણતઃ કુટુંબનાં માણસો ઘરમાં પૈસા વધે છે, મોજશોખ આવે છે, સુખસગવડનાં સાધનો વધે છે, એટલે કંઈ વિરોધ કરતાં હોતાં નથી, કારણકે એમનો સ્વાર્થ એના વેપારની સાથે ભળેલો છે; પણ આમાં તો ઝઘડો થવાનો સંભવ રહે છે, કારણ કે આપણો સ્વાર્થ ને એમનો સ્વાર્થ જુદો થશે ને હશે. એમને આપણી હરોળમાં આપણે નહિ લાવી શકીએ. સૌ સૌને રસ્તે જવાં દેવાં એમાં જ સૌ સૌનું કલ્યાણ છે. એટલે આપણી મથામણ વેપારીની મથામણ કરતાં જુદા પ્રકારની રહેશે. વેપારીને કુટુંબ કે સ્વજનોનાં સહાનુભૂતિ ને પ્રેમની જરૂર નથી લાગતી, જ્યારે આપણે તો તેની જરૂર રહે છે. આપણે એના માટે એમની ભિક્ષા ન માગીએ, રાંક, ગરીબડાં ન બનીએ, તેમજ સાથે સાથે તેમની અવગણના પણ ન કરીએ, દિલમાં સદ્ભાવ ને પ્રેમ રાખીએ. આપણને માર્ગથી હઠાવતું ન હોય એવાં બધાં કામમાં મદદ કરીએ, ને આપણે એમના જ છીએ એવી આપણા પ્રેમથી ખાતરી કરાવીએ, તો મને લાગે છે કે આપણને ઓછી મુશ્કેલી નડશે, પણ મુશ્કેલી તો પડવાની જ, તેનો સામનો કર્યે જ છૂટકો છે. જ્યારે વધારેમાં વધારે જોશ, વેગ ને સંગઠિત બળ જામેલું હોય છે, ત્યારે જ સામનો કરવાની ઉત્તમ તક હોય છે.

આપણામાં દરેકને માટે કંઈ ને કંઈ એવી ક્રિયાત્મક, રચનાત્મક, ભાવુક; માયાળુ ભાવના રહેવી જોઈએ ને આપણામાં મૃદુતા અથવા તો ઉત્કટ માયાળુંપણું, સૌની સાથેનું સહાનુભૂતિપૂર્વકનું વર્તન, વગેરે એવાં

હોવાં ઘટે કે તેનો પરઘો આપણી આગળ પાછળના વાતાવરણમાં પડે જ પડે. એવી લાગણી એવી તો ઊંડી અંતરતમ હોવી ઘટે કે તેનાથી બીજામાં રહેલી અન્યથાવૃત્તિની લાગણીઓ દૂર થવામાં તે મોટો ભાગ ભજવે ને આપણા પ્રત્યે આદર અને પ્રેમનું વાતાવરણ જન્માવે. આપણામાં સ્વાભાવિક સહજ આનંદનો ઉત્કર્ષ ને એનો આવિર્ભાવ પણ થયાં કરવો જોઈએ; એથી આપણામાં રહેલી તંદ્રા તથા આળસ વગેરેને તે ક્યાંય દૂર ભગાડી મૂકે; આપણે બધાંએ વધારે ને વધારે ધીરજવાન, ખંતીલા ને ઉત્સાહી પુરુષાર્થી રહ્યાં કરવું પડશે.

નમ્રતાપૂર્વક સ્પષ્ટ કહેવું

કુટુંબના વડીલોની સદ્ગુણ વિનાની, તેમની બીજી કોઈ અન્યથા પ્રકારની વાતોમાં ભૂલેચૂકે પણ કદી ન ભળવું. કુટુંબનાં બીજાં માણસો તેમ કરતાં હોય, તો આપણે તેમને માહું ન લાગે તેમ સાચેસાચ કંઈક કામ હોય તે કામ કરવાને નિમિત્તે ત્યાંથી ઊઠી જવું. જો તેઓ મોઢે ચઢીને આપણને પૂછે, ‘અમે જે વાતો કરીએ છીએ તે તને નથી ગમતું કે શું?’ તો આપણે જરૂર કહેવું, ‘એવી નકારાત્મક વાતો કહેવાથી ને સાંભળવાથી આપણને મુદ્દલે લાભ નથી.’ એમ તક મળતાં નમ્રતાથી, પ્રેમભાવથી કહી દેવું.

કુટુંબના વડીલો પણ આપણા જેવાં જ છે, તે પણ જીવ છે. આપણામાં પણ અનેક પ્રકારનાં દુર્ગુણો, કુટેવોભર્યા પડેલાં છે, તેમ તેમનામાં પણ હોય; પરંતુ જો કુટુંબમાં વડીલ પરત્વેનાં સદ્ભાવ, આદર, પ્રેમભાવ વગેરે જીવતાં ન રહ્યાં, તો તો પછી કુટુંબમાં પરસ્પર સંતાપ, અજંપો, ત્રાસ, અશાંતિ, ઘર્ષણ, અથડામણ, મૂઝવણ વગેરે એવું થયાં જ કરવાનું. આજકાલ આપણાં કુટુંબોમાંથી વડીલો-મુરબ્બી પરત્વેનો સદ્ભાવ, આદર, પ્રેમભાવ, આપણાં જુવાન ભાઈબહેનોમાંથી ઓસરતો જતો અનુભવી રહેલો ઇં. એવા કાળે આપણા હૈયાનો તેમના પરત્વેનો સદ્ભાવ, વિશેષપણે જીવતો બને તેમાં આપણા જીવનની શોભા છે. આપણા પરત્વે તેમના હૈયાનો ભાવ, સહાનુભૂતિ, હૂંફ, ઓથ, સદાય તેથી ઢળ્યાં જ કરવાનાં. સદ્ભાવથી સદ્ભાવ મળે છે, ને તેવી ભાવનામાં વધારો થાય છે. તેથી કુટુંબની કોઈ પણ વ્યક્તિ કુટુંબના વડીલનું કંઈ પણ અન્યથાપણે બોલે-કરે, તેમાં જાણ્યેઅજાણ્યે આપણાથી સાદ પૂરાઈ જવો ન ઘટે. એટલું આપણે કરવું જોઈએ; ન કરીએ તો તે આપણી નાનમ ગણાય.

પોતાનાં સ્વજનો સાથે કેવી રીતે વર્તવું ?
 સમોડહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।
 યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ યાપ્યહમ્ ॥

(ગીતા ૯/૨૯)

‘હું બધાં પ્રાણીઓ તરફ સમદષ્ટિ જ રાખું છું અને કોઈ પ્રતિ દ્વેષ કરતો નથી, તેમ કોઈ રાગ પણ મને નથી, તેમ છતાં જેઓ એકનિષ્ઠાથી પ્રેમભક્તિપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક મને ભજે છે, તેઓ તો મારામાં અને હું તેમનામાં છું.’

એટલે કે એમની સાથે તો પ્રેમની અતૂટ રેશમગાંઠથી બંધાયેલો છું.’

જીવનસાધના માટેના જિજ્ઞાસુ સાધકોએ પણ ગીતામાતાના ઉપરના શ્લોકનો આદર્શ પોતાના જીવનવર્તન માટે રાખવો ઘટે. તેમનામાં પણ સમદષ્ટિનો વિકાસ થવો ઘટે ને તેથી તેમણે પણ તેમનાં સગાંવહાલાં પરત્વે એવું વલણ વર્તન રાખવું ઘટે કે જેથી તેનું પોતાનું અને તે સગાંઓનું શ્રેય અને કલ્યાણ સધાય, પછી ભલે સંસારીઓની નજરે એવું એનું વર્તન સગાંઓ પરત્વે ઉદાસીન દેખાય. અલબત્ત જીવનસાધના એટલે જ નિર્મળ પ્રેમનો વિકાસ. એ હકીકત સાધકે ભૂલવાની નથી. તેથી તેવો પ્રેમ તો તેના કોઈ પણ સગાં પરત્વે નિર્મળ અને ઘનિષ્ઠ રહેવો ને થવો ઘટે. પણ તેમાં તેનો હેતુ તો જીવનસાધનાનો જ હોય અને તેનો આવિર્ભાવ પણ રાગ અને આસક્તિ ન વધે એવો હોય. આથી બીજાંઓ અને ખુદ તે સગાંઓ પણ સાધકને ઊંઘી રીતે સમજે એવું બનવાનો પૂરો સંભવ છે. પણ તેનો ડર સેવ્યા વિના પોતાનો જીવનહેતુ સિદ્ધ થાય એ રીતે જ ને એ દિશામાં જ એનો પ્રેમ તો વહેવો ઘટે. એટલે જીવનસાધનામાં જેને જેટલા પ્રમાણમાં રસ હોય તેની સાથે તેટલા પ્રમાણમાં તે પ્રેમભાવ રાખે ને વ્યક્ત કરે તે તેવું વર્તન પણ મુક્તાત્માનાં વર્તનની માફક યોગ્ય જ છે. માટે આપણે આપણા આત્મીય સંબંધીઓ સાથે વિશેષ પ્રેમભાવે વર્તીએ તો તે યોગકુશળ વર્તન છે એમ સમજવું.

પોતાના કુટુંબનાં કોઈ વડીલ કે સગાં, કુટુંબનાં એવાં બીજાં કોઈ જીવ પરત્વે જે પ્રકારનું વલણ (અન્યથા ભાવનું) પોતે રાખવા ઇચ્છતાં હોય એવી રીતે પેલો સાધક જીવ પેલા જીવ પરત્વે ન વર્તવાનું કરે તો તે તેમને ગમતું હોતું નથી. તે વડીલો તો સાધકને એમ પણ કહેવા

લાગે છે કે ‘અમને તો તે જીવ ગણકારતો નથી. અવગણના પણ કરે છે ને કોઈક વાર અમારું કાપતો પણ હોય છે. ત્યારે તું તો એના પર સદ્ભાવ રાખે છે, એમની સાથે સંબંધ રાખે છે. એટલે અમારું નાક કપાઈ જાય છે.’ આવું વડીલો ભલે કહે પણ જે જીવ સાચેસાચો સાધક બનવાને હૃદયથી ઈચ્છતો હોય છે, તેવા જીવને માટે તો જે તે મળેલાં બધાં જ જીવ પરત્વે હૃદયનો ઉમળકાભર્યો સદ્ભાવ દાખવવાનો રહે છે. પોતાનાં કુટુંબની વ્યક્તિઓ સાથે, વડીલો સાથે પણ કદાપિ કોઈ જીવને ન બનતું હોય તોપણ પેલા સાધક જીવે તો જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ સાંપડે, ત્યારે તેવાં જીવ પરત્વે પણ પોતાનો સદ્ભાવ તેની વધારેમાં વધારે માત્રામાં બતાવવો ઘટે. જીવના કલ્યાણને માટે આવું સદ્ભાવભર્યું વલણ શ્રેયષ્કર છે. અને આવું સાધકનું વલણ કુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓને ન રુચે, ન ગમે, ને તેના પર અણગમો દર્શાવે તો તે પરત્વે પોતે વધારે ને વધારે સદ્ભાવ રાખતો અને દાખવતો બને તે પણ તેટલું જ જરૂરનું છે. પોતાના કુટુંબની વ્યક્તિઓને અમુક ગમશે કે અમુક નહિ ગમે તે સાધકના વર્તનનું ધોરણ બની શકતું નથી. ઊલટું, જ્યાં જ્યાં પોતાના પર જરાક સરખો પણ સદ્ભાવ વર્તાતો અનુભવાય ત્યાં ત્યાં પ્રસંગ સાંપડતા પોતાનાં હૃદયનો ઉમળકો જીવતોજાગતો પ્રભુકૃપાથી તે વ્યક્ત કરતો હોવો જોઈએ અને સાથે સાથે પોતાના જીવનધ્યેય અનુસાર વર્તતો હોવો જોઈએ. તે જ તેનાં જીવનનું યોગ્ય દર્શન છે, યોગ્ય વલણ છે ને યોગ્ય વર્તન છે.

પરસ્પર સ્વજનો આપણે બેઠાં હોઈએ ત્યારે અને ઘરમાં સતત રહેતાં હોઈએ ત્યારે પરસ્પરને કંઈક વાતનો અવકાશ તો હોવો ઘટે. પરસ્પર એકબીજાની સાથે મુદ્દલે વાતો ન થાય તેવું તો બને નહિ. કોઈક જ એવાં સ્વજન પરસ્પરનાં નિત્ય સાથે રહેતાં હોય તે છતાં ઓછામાં ઓછી વાતો કરતાં હોય-એવું પણ જવલ્લે કોઈક દાખલામાં બને ખરું. સામાન્ય રીતે તો સાથે રહેનારાં સ્વજનોને વાતોમાં રસ રહેવાનો, હોવાનો ને હોય તે સ્વાભાવિક પણ ગણાય. એવાં સ્વજનો સત્સંગની જ વાતો પરસ્પર કરે તો તે ઉત્તમ ગણાય. પરંતુ તેવી સત્સંગની વાતો હરહંમેશ તેવાં સ્વજનો પાસે હોઈ શકે પણ નહિ ને કરી પણ શકે નહિ. એટલે પાસે પાસે રહેનાર સ્વજન વાતો તો

કરવાનાં. હવે એવી વાત જીવનના વિકાસ પરત્વેની હોય તો તો આપણે જરૂર સ્વીકારીએ ને તેમ છતાં આપણું સ્વજન ધારો કે કોઈક અજાણપણે એવી નકારાત્મક વાત કરતું હોય ત્યારે તેને ઉતારી પાડવાને બદલે જો આપણે હોશિયાર અને દક્ષ હોઈએ તો ચાલતી વાર્તાના પ્રવાહને એવો જુદો પટ આપી શકીએ કે જે પ્રવાહમાં સામાવાળાને પણ ખૂબ મજા પડે. જીવનમાં પરસ્પર સ્વજન દિલથી દિલની વાત કરે તેની પણ કોઈક ઓર મઝા છે. એ મજા પણ માણવા જેવી છે. માત્ર મૂંગા કે મૌન રહેવાની પાછળ જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો જીવનના ધ્યેય પરત્વેનો જીવનનો હેતુ દિલમાં દિલથી જાગતો, ધબકતો હોય તો તેવું મૌન તો જીવનને ગૌરવરૂપ છે. પરંતુ સાથે રહેનાર સ્વજનને આપણા તેવા વર્તનથી કદીક કંટાળો પણ પ્રગટે. એટલે જીવનના તો અનેક રસો છે. એટલે પરસ્પર વાત કરવાની કળા અને કુનેહ પરસ્પરમાં આનંદ પ્રગટાવવાને માટે તે એક જરૂરી અનોખી કળા છે ને તે પણ શીખવા જેવી છે. માત્ર સ્વભાવના ચોકઠાથી કે તેવા પ્રકારની પ્રકૃતિથી અથવા દબાઈ જઈ અને આપણે મૂંગા રહેતા હોઈએ તો તે કળા ના કહેવાય. તે તો એક પ્રકારની રૂંધામણ પણ પ્રગટાવે.

નિકટના રહેનાર સ્વજનોની સાથે પરસ્પર વાતો થાય અને તેવી વાતોથી કરીને દિલ બહેલે તે પણ જરૂરનું ખરું અને જ્યાં સુધી આપણે ઉચ્ચ ગગનગામી ધ્યેયને પંથે સંપૂર્ણપણે વળી ચૂકેલાં ના હોઈએ, ત્યાં સુધી આપણે પણ એક યા બીજાં કારણે કોઈક એવા આપણા દિલના સ્વજનની પાસે એવી નકારાત્મક વાતમાં પણ જાણ્યેઅજાણ્યે રસ લેવાનું આપણાથી કદીક કદીક બની જાય છે ખરું. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણા મન, પ્રાણ અને અહમ્ જીવનમાં એવા માર્ગ પરત્વેનું સંપૂર્ણપણે નિશ્ચયાત્મક વલણ નક્કરપણે પ્રગટાવેલું નથી ત્યાં સુધી તો પાસે રહેનારાં એવાં સ્વજન માંહે માંહે પરસ્પર એકબીજાની વાતો તો કરવાનાં અને એવી વાતોના રસમાં નિંદા, કૂથલી ના હોય તેવી આચારસંહિતા પરસ્પરે ઘડી લેવી જોઈએ ખરી. એવા પરસ્પર નિકટ રહેનાર સ્વજનના દિલમાં એમ જો સોએ સો ટકા નક્કી ઊગી ગયેલું હોય કે નિંદા-કૂથલીનો રસ એ જીવનને પાડનારો છે અને એથી આપણને પોતાને કશો ખરો લાભ તો થતો હોતો નથી ને કેટલીક વાર

તો દિલ એથી ઊલટું તંગ પણ બને છે એવી સમજણ દિલમાં પાકે પાયે જો પરસ્પરમાં પ્રગટી ગયેલી હોય તો તેવાં સ્વજન તેવા પ્રકારની વાત તો કાઢશે જ નહિ. કેટલીક વાર એમ પણ હોય કે આપણે વાત કરવાની હોય અને તે હકીકતે તેની વાસ્તવિકતામાં જેમ જે બન્યું હોય તે કદાચ કોઈક વાર તેમ કહેવાનું બને અને તેવું કહેવાનો કોઈ પ્રસંગ આપોઆપ પ્રગટે, ત્યારે આપણાથી તેમ કહેવાનું હોય. ત્યારે તેવા કહેવાપણાનો ઉદ્દેશ કેટલીક વાર તે માત્ર નકારાત્મક જ હોય છે તેવું ના પણ બને. આ તો આપણને બધાંને સમજણ પડે તેટલા માટે બધું વિગતવાર કહ્યું છે.

નિકટમાં નિકટ સ્વજનની સાથે જેમની સાથે સતત એકધારું જીવન આપણે ગાળવાનું છે, તેને આપણા થકી કરીને ઉત્સાહ, આનંદ અને પ્રેરણા પ્રગટ્યાં કરે એ પણ આપણો ધર્મ છે. આ રહસ્યને પામવાને માટે તો પરસ્પરના દિલનું એવું ઉત્કટ અને ઉન્મુખી આપણું દિલ જાગેલું હોવું ઘટે. પરસ્પરને ખરેખરા ચાહ્યાં કરવાની કળા જ્યારે દિલમાં પ્રગટે છે ત્યારે તે કળા દિલમાં સહજ બને છે અને સૂર્યમાંથી જેમ સહસ્ર કિરણો પ્રગટે છે તેવી રીતે કળામાંથી પણ સ્વજનને કેવી રીતે આનંદ પ્રગટાવી શકાય તેવી હૈયાસૂઝ પણ પ્રગટે છે. જીવનમાં ઉચ્ચ જીવનના આદર્શને ફળીભૂત કરવાના માર્ગમાં પરસ્પર વિનોદ એ પણ એક આનંદ પ્રગટાવવાનું સાધન છે. એ વિનોદની કળા આપણો સમાજ હજી સુધી કેળવી શકેલો નથી. હકીકતમાં સોએ સો ટકા સાચું હોય અને તે વ્યક્ત કરવાથી સામાના દિલને આઘાત પહોંચે તેવું હોય તો તેવું વ્યક્ત કરવાનું પણ જતું કરવું પડે છે અને એવું જ્ઞાનપૂર્વક કરીએ ત્યારે એનામાં ખામોશીની કળા અને શક્તિ પ્રગટે છે. એવા સમયે તેવો સ્વજન દબાઈ જઈએ તેવું નથી કહેતો હોતો, તેવું નથી હોતું. આપણે તો જે આપણું પોતાનું નિકટનું સતત એકધારું સ્વજન છે, તેના દિલને રંજ ન પમાડવાને આપણો ધર્મ જો આપણને સાચી રીતે ઊગી જાય તો એવાને આપણે માત્ર ચાહ્યાં જ કરવો છે. એનું જ્ઞાન જો પ્રભુકૃપાથી પ્રગટે તો ઉપરના સ્વજનના દિલમાં પોતાના સ્વજનના દોષ, અવગુણ કે ખામી તેના દિલમાં જગા કરી શકતાં નથી, પરંતુ આપણા વડે કરી જેનાં જીવન ઘડવાનાં છે તેવાં સ્વજનને એટલે કે બાળકોને તેમના દોષો

કે અવગુણો ચીંધ્યા વિના તે તે દોષ, ભૂલ કે અવગુણને સુધારવા પરત્વેનું વલણ પ્રગટે તેવા પ્રકારની વ્યક્તવ્યની કળા આપણે પોતે શીખવાની રહે છે.

સ્ત્રીઓ તરફનું વર્તન

બહેનો તરફનું આપણું દૃષ્ટિબિંદુ ખૂબ જ લાગણીવાળું (જેમાંથી કઠોરતા ને રૂક્ષપણું નીકળી ગયેલું હોય એવી લાગણીવાળું) હોવું જોઈશે, તેમ જ એમને માટે આદર અને માનની લાગણી આપણામાં સતત ખૂબ વધવી જ જોઈશે. તે સિવાય આપણામાં રહેલી વિકારની વાસના મૂળથી નાશ પામી શકશે નહિ કે નષ્ટપ્રાય નહિ થાય. પુરુષોએ પોતાની જાતને સર્વોપરી માની લઈને જગતભરમાં વાસનાને વધારે પોષી છે, ને સ્ત્રીઓને પણ તેવી બનાવી મૂકી છે. એટલે જ્યાં સુધી ઉપર જણાવેલો પૂજ્યભાવ, આદર અને માનની લાગણી એના પ્રત્યે નહિ વધે ત્યાં સુધી આપણો શુક્રવાર વળવાનો નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે આપણી પત્ની કે સગી બહેનને કંઈ કશું કહી ન શકીએ. તેઓ અનેક સદીઓના વ્યવહારથી ને વર્તનથી દબાયેલાં છે. એટલે આપણું માનવામાં તેઓની સ્વતંત્ર શક્તિ રહેલી હોતી નથી. જોકે એક રીતે તો પુરુષનું વર્ચસ્વ તેના પર હોય છે એ ખરું જ. એટલે જે દબાયેલું હોય તેને ઉપર આવવાને માટે આપણે ખૂબ જ તક આપ્યાં કરવી પડશે. ખૂબ જ કોમળ બનવું પડશે. ખૂબ જ ધીરજ રાખવી પડશે. તેનાં અપમાન પણ કદાચ સહેવાં પડશે. એવાં અપમાન સહેવામાં આપણું પ્રાયશ્ચિત થઈ રહ્યું છે, એવું જ્ઞાન વિવેકપૂર્વક, આપણે ખ્યાલમાં રાખવું પડશે. એટલી હદ સુધીની જાગૃતિ રહેવા માટે આપણી જાતને કેળવણી આપવાની રહેશે. પણ વ્યવહારની બાબતમાં વ્યવહાર પૂરતા જ્યાં ફાયદો-નુકસાન થતાં હોય ત્યાં ત્યાં સૂક્ષ્મ રીતે એમને ટકોરવાનું આપણા ખ્યાલમાં આવે તો તેમાં આપણે ચૂકવાનું નથી; પણ તેની પાછળનો ભાવ એક મિત્રના જેવો હશે. આપણે લોકો ઘણીયેવાર બહેનોના વર્તનને અન્યાય કરતાં રહીએ છીએ. એમને સંકુચિત ગણીએ છીએ. પણ તે લોકો એક જ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં (બહારની દૃષ્ટિને બહારનું કામ તેમને કંઈ પણ ન હોવાને લીધે) કામ કરતાં હોવાથી તેમની તેવી દૃષ્ટિ થઈ જાય છે, તેમાં નવાઈ નથી. સંકુચિત ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું

હોય, ત્યારે જો જીવનનું ધ્યેય કોઈ ઉચ્ચગામી આદર્શ ઉપર ન હોય, તે બાબતમાં વૃત્તિ ને દૃષ્ટિબિંદુ ખીલ્યાં ન હોય, જીવનના સંસ્કારનો કંઈ પણ ખ્યાલ ન હોય, જીવનનાં સાચાં મૂલ્યાંકનની કશી ખબર ન હોય, એવાંને સંકુચિત વાતાવરણની અસર મન ઉપર થયાં વગર રહેતી નથી. એનું જીવન ચાર દીવાલોની અંદર ગોંધાયેલું હોય છે. એની બહાર એની દૃષ્ટિ નથી. એને મન પોતે, એનો પતિ, છોકરાં ને પૈસા ને તે અંગેનો વ્યવહાર એ જ ને એટલામાં જ એનું જીવન સમાઈ જાય છે. એક માત્ર ઓઢવા-પહેરવામાં, સારા દેખાવામાં, ઘરેણાં-લૂગડાં પહેરવામાં, ટાપટીપ કરવામાં, પૈસા સંઘરવામાં ને એ રીતે ગદ્ધાવૈતરું કર્યા કરવામાં જ જીવનની ઈતિશ્રી તે માને છે. જીવનનો પારમાર્થિક કે પારલૌકિક અર્થ તેને સ્વપ્નામાંય સૂઝતો નથી. તેના મનમાં જીવનની મજાની કલ્પના કોઈ બીજા જ રંગની હોય છે, ને તે માત્ર પાર્થિવ હોય છે. પાર્થિવમાં પણ ભેદ છે. પાર્થિવ મજામાં પણ કંઈક આશય રહેલો હોય છે. આવા જીવોના જીવનની પાછળ તો કંઈ આશય પણ હોતો નથી. ‘છાણમાં જનમ્યા ને છાણમાં મર્યા’ એના કરતાં કંઈ પણ વધારે એમનું જીવન હોતું નથી. અહીં એમનું એટલે લોકોનું - સામાન્ય લોકોનું. આવા લોકોમાં જો બહાર દૃષ્ટિ રાખતા ને બહારના વાતાવરણમાં ફરતા પુરુષો પણ ઘણી મોટી સંખ્યામાં હોય તો બહેનોનું પૂછવું જ શું ? એટલે જ્યારે જ્યારે આપણને એવી બહેનોનો પરિચય થાય, ત્યારે એમની પ્રત્યે આપણને ખૂબ હાર્દિક ભાવના ને સહાનુભૂતિની લાગણી ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. એ લાગણીથી પ્રેરાઈને એમને માટે જે કંઈ બની શકે તે કરવા આપણા વર્તુળમાં આપણે મથીએ. ત્યાં આપણા કર્તવ્યની ઈત્યોમ થાય છે એમ આપણે નિશ્ચિત થઈ શકીએ છીએ. સમાજની અંદર કોઈ એક બહેનની ભૂલ થતાં બધા જ એના પર તૂટી પડે છે. એની તરફ સહાનુભૂતિ રાખનાર બહુ થોડા જ હોય છે, એ સહાનુભૂતિ રાખનારને પણ જગત કાળા ડોળાએ જોવાનું. એવાં જગતનાં ચશમાં છે. એટલે તે બાબતની આપણી દૃષ્ટિ આપણે પૂરેપૂરી સમજી લેવી જોઈએ. વળી મારે બહેનો સાથે વર્તવાનું થાય છે, ત્યારે હું તો ફૂલ જેવો કોમળ બનું છું ને કઠણ પણ બનું છું, પણ તે સંજોગો ઉપર આધાર રહે છે. એટલે અમુક જ જાતનું વર્તન કે

વલણ રખાય એવા કશા જડ નિયમ આ બાબતમાં રાખી શકાય નહિ; પણ આપણા મનની વૃત્તિ ઉપર પ્રમાણેની હોવી જોઈશે. ને આપણા તેમની પ્રત્યેના દરેક વર્તનમાં આપણી તે ભાવનાની ને કોમળતાની છાપ પડેલી હોવી જોઈશે; તો આપણી તે કઠણાઈ તેમને હૃદયમાં સાલશે નહીં.

વડીલો પ્રત્યેનું વર્તન

આપણી મા કે એવું આપણું કોઈ વડીલ આપણા વિશે ડર કે ભય સેવે એ આપણા માટે શરમજનક હકીકત છે. જે જીવને જીવનની સાધના કરવી છે તેવા જીવનું માતાપિતા પરત્વેનું વર્તન જીવ પ્રકારનું હોય તે નહિ ચાલી શકે. સાધકનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ તેના પ્રત્યેક થતા જતાં કર્મમાં, વ્યવહારમાં, વર્તનમાં ઊંચા પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ. અને એમ થતાં થતાં એને જીવનવ્યવહાર-વર્તનમાં જ્યાં જ્યાં અયોગ્યપણું પ્રગટશે ત્યાં તે જરૂર ચેતવાનો.

માતૃભક્તિની અગત્ય

જીવનમાં આપણું શરીર એક મોટામાં મોટો ભાગ ભજવે છે. શરીર ન હોય તો જીવને મુક્તિ સાંપડવી શક્ય નથી. શરીર માબાપને લીધે મળે છે; જે શરીર મુક્તિનું સાધન છે, જેના વડે કંઈક કરી શકીએ છીએ, એવું જે અણમોલ સાધન મળેલું છે, જેના વડે કરીને તે મળેલું છે એનું જો સાચું જ્ઞાન આપણને થાય, તો તેમના પરત્વેનો ભાવ આપણો કેટકેટલો જાગે ! મા એ સ્થૂળ મા નથી, એ તો જીવનની પ્રેરક ને ઘોતક છે. માને લીધે આપણા જીવનનો આધાર પ્રકટેલો છે. આપણા જીવનમાં માની પ્રેરણા અનેક પ્રકારની છે. મા પરત્વેનો હૃદયપૂર્વકનો યોગ્ય ભાવ જો આપણામાં પ્રકટ્યો નથી તો આપણી ‘સાધના’ની વાત મારે ગળે ઊતરતી નથી, તે નક્કી જાણજો. જો આપણે આપણી પત્નીનું યદ્વાતદ્વાપણું સહી લેતા હોઈએ, જો આપણે તેનું બીજું આડુંતેડું ચલાવી લેતા હોઈએ અને તેની કદર થતી હોય ને તેના પરત્વેની ભાવના જાગતી હોય, તો આપણી જનની પરત્વેનો તેવો ભાવ હોય તે યોગ્ય છે. સાથે સાથે મા પરત્વેના ભાવમાં જો સાધકનું યોગ્યપણું પ્રકટેલું ન અનુભવાય, તો તે તેને માટે ઘણા ખેદની હકીકત છે. અહીં મા એટલે માત્ર એક વ્યક્તિ નહીં, પરંતુ સર્વ વડીલ સ્વજનોના પ્રતીકરૂપે પણ.

આ બધું લખાણ સમજવાનું છે. મારા જીવનમાં અથવા તો સર્વ કોઈના જીવનમાં માની મદદ અનોખી છે. માનું માહાત્મ્ય પણ અનેરું છે. માના પરત્વે ગંગાના પ્રવાહની પેઠે આપણા હૃદયની ભાવના વહેતી જ્યાં સુધી અનુભવાય નહિ, ત્યાં સુધી મને આ બધું કાચું લાગવાનું, તે નક્કી જાણશો. આ પરત્વે આપણે હજી ઘણું ઘણું આગળ જવાનું છે, તે જાણીને તેમ વર્તવાને જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક મથજો. એમાં સમગ્રપણે સળંગ સર્વતોમુખી ભાવ પ્રગટે તે પણ ઘણું જરૂરનું છે. મા પરત્વેનું વર્તન આપણા હૃદયસ્થ ભાવને વિશેષપણે પ્રગટાવવા માટે છે.

પ્રેમ અને ઈશ્વરતત્ત્વ - માતૃપ્રેમ

ન જોયેલું, ન સાંભળેલું ને ન સમજમાં આવે એવું જગતમાં ઘણું બનતું હોય છે. ઘણીવાર તો આપણા પોતાના જ જીવનમાં અને આપણી નજર સમક્ષ એવું ઘણું બન્યાં કરતું હોય છે કે જેનું મહત્ત્વ આપણને સમજાતું હોતું નથી. જગતમાં જો કોઈ ભારેમાં ભારે મોટો ચમત્કાર હોય તો તે પ્રેમની શક્તિનો છે. પ્રેમ કંઈ, ઈશ્વર વિશેની સમજણની જેમ, અધ્ધરપણે લટકતો ને કલ્પનામાં ને બુદ્ધિમાં ન આવે એવો નથી. પ્રેમ તો કંઈ કંઈ સૃષ્ટિ રચાવે છે, ચલાવે છે ને નાશ પણ કરાવે છે. લોકો કહે છે કે ઈશ્વર એવો તે કેવો હશે કે આટલાં મોટાં ભારે યુદ્ધો કરાવે છે, કેટલીયે મોટી હિંસા કરાવે છે ને એકબીજાના હૃદયમાં કંઈ કંઈ ઉત્પાતો મચાવે છે ! આ બધું લોકોની સમજણમાં નથી ઊતરતું, પરંતુ આપણા નિત્યના વ્યવહાર જીવનમાં પણ જો આપણે જોઈશું, તો પ્રેમ આવું જ કરતો હોય છે એમ જણાશે. ‘પ્રેમની ભાવના એ જ ઈશ્વરીતત્ત્વ છે’ એમ કહ્યું છે તેનું કારણ કે ઈશ્વરમાં આરોપેલા કે સમજાયેલા ગુણો ને શક્તિ ને અસર પ્રેમના જેટલાં જ છે.

એવા પ્રેમનું જગતમાં જીવતુંજાગતું ઉત્કૃષ્ટ દર્શન માના હૃદયમાં ભગવાને મૂકેલું છે. એટલે જ મા જગજનની છે, એટલે જ મા કલ્યાણમયી છે ને એટલે જ જગતના વગેરેથી અંત સુધી મા પતિતપાવન રહી છે ને રહેવાની છે. માના પ્રેમને લીધે જ એના ખોળામાં આપણે બાળકરૂપે નિશ્ચિત રહી શકીએ છીએ. મા ભયંકર કાળીસ્વરૂપ હોવા છતાં એનો ડર આપણને લાગતો નથી. મા મારે છે છતાં પણ બાળક વળી-વળીને ફરી પાછો એના જ ખોળામાં માથું મૂકવા

જાય છે, ને મા એને માથે પ્રેમભર્યા હાથ ફેરવે છે. માના પ્રેમની હૂંફ જગતમાં બીજી કોઈ શક્તિ પાસે નથી. માના એવા પ્રેમથી બાળકને શું નથી મળતું? મા જો એવા એના રચનાત્મક પ્રેમનો ભાવ જાણતી હોય ને એના ખ્યાલમાં ઊઠી આવતો હોય તો એ બાળકને શું ના આપી શકે? એટલે જ આપણા શાસ્ત્રકારોએ ‘માતૃદેવો ભવ’ એમ ગાયું છે. માના હૃદયમાં બાળકને વિકાસ કરવાની જેટલી શક્તિ છે, એટલી શક્તિ પુરુષના હૃદયમાં નથી જ. મા પોતાના બાળકને ધારે તો પરમ પુરુષોત્તમ બનાવી શકે છે, ને ધારે તો જગતનો એક પામરમાં પામર માણસ પણ બનાવી શકે છે. બાળક એ માતાનો વારસો છે. માની એક જ ભાવના બાળકમાં જબરજસ્ત પ્રેરણા મૂકે છે. માનું દૂધ એ માત્ર સ્થૂળ દૂધ નથી, પણ ચેતનાનું અમૃત છે, પ્રાણની સ્ફૂર્તિ છે. દેવ અને દાનવોએ અનેક મુસીબતોએ, મહા કષ્ટોએ કરેલા સમુદ્રમંથનમાંથી ઉદ્ભવેલું અમૃત છે. એને કામદૂધ કહીએ તોપણ અતિશયોક્તિ નથી. આ બધું કંઈ કવિની કલ્પના એટલે મિથ્યા નથી; પરંતુ જગતે જાણેલી ને અનુભવેલી હકીકતોનું આભેહૂબ વર્ણન છે. જ્યારે કોઈ પણ ભાવના ઉત્કટપણે આપણામાં જાગૃત થયેલી હોય છે, ત્યારે એમાં સ્ફૂર્તિ ચેતનશક્તિ, વેગ, રસ ને સ્થળકાળની સીમા ઓળંગવાની શક્તિ વગેરે બધું આવે છે. એવી ભાવના માના હૃદયમાં પ્રગટી શકે છે.

માતૃત્વની ભાવના વિકસાવો

જ્યાં સુધી આપણને આપણી જનેતા પ્રત્યે ખૂબ ખૂબ પ્રેમ અને પૂજાભાવ હૃદયમાં પ્રગટેલો નહિ હોય, ત્યાં સુધી એ ભગવાનને આપણે વધારે વિસ્તૃત કરી શકીશું નહિ. આપણી માના મત સાથે કે વિચારો સાથે ભલે મળતા ન થઈએ; પરંતુ તેની સાથેનો ભાવ ઘણો જ ઉત્કટ હોવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ, એ ભાવ પત્ની પ્રત્યે પણ થવો જોઈશે, જ્યાં સુધી આપણી પત્નીમાં માના અંશોનો, તેના કોમળપણાનો અને તેની સ્નેહાર્દ્રતાભરી સંભાળનો પૂરો પરિચય આપણને નહિ થાય, ને એ નજરે આપણે એને જોતા નહીં થઈએ, ત્યાં સુધી આપણામાં એ ભાવ જાગી શકવાનો નથી. વળી આપણી ધગશ, આપણી તમન્ના ને આપણા જીવનનું ધ્યેય જો આપણે સહચરીમાં ઉતારવાં હશે, તો પત્ની માટે પ્રેમ અને પૂજાભાવ એ બંને ભાવનાને ખૂબ વિશેષ પ્રમાણમાં

ખીલવવાં પડશે. એવું થશે તો જ આપણા એક જ વખત કહેલા વચનનું પણ હાર્દ તે સમજી જશે, અને કેટલીક વાર તો નહિ બોલ્યા હોઈએ તો પણ આપણા હૃદયનો મર્મ એ જાણી લેશે, ને તે પ્રમાણે સમજી શકશે ને જીવનમાં ઉતારી શકશે. જીવનમાં આપણે જેને સાથે લેવાં છે, અને સાથે રહીને પરિવર્તન કરવું છે, તેની સાથે આવી ભાવના રાખ્યાં સિવાય બનવાનું નથી. સ્ત્રીમાત્રમાં માતૃત્વ સહજપણે રહેલું જ છે. એમ તો પુરુષમાં પણ છે, પણ સ્ત્રીની અંદર માતૃત્વની ભાવના મોટા પ્રમાણમાં વિકસેલી છે, અને પુરુષની અંદર એ માત્ર નહિ જેવી છે. એટલે એ માતૃત્વની ભાવનાને લક્ષમાં રાખીને આપણે એના પ્રત્યે વર્તીશું તો આપણો પણ વિકાસ થશે અને બીજાંનો પણ થશે.

આપણું કે સ્વજનોનું જીવપણું ન વધે તેમ વર્તો

પરંતુ એમાં મોહ, રાગ, આસક્તિ, કામના વગેરેનો તો છેદ કરવાનો જ છે. તેવી જ રીતે જીવનમાં સર્વ પ્રકારનાં સ્વજનોની સાથેના વર્તાવમાં આપણે મોહ, રાગ, દ્વેષ, કામ, મદ, અહંકાર, મત્સારાદિ, દંદાદિ પ્રકૃતિથી વર્તવાનું ત્યજવું પડવાનું છે. તેમની સાથેના વર્તનમાં આપણી સર્વ પ્રકારની આસક્તિ ઘટે, અને નિર્મોહત્વ, નિર્મમત્વ વગેરે વગેરે કેળવાતું જાય, તે આપણે ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. આપણા કોઈ પણ વર્તનથી કરીને અથવા આપણા તેવા પ્રકારના અભિલાષથી તેમનું તેમના પ્રકારનું મોહદશામાં વધારે જકડાવાનું બને તે અયોગ્ય છે. તે તેમની મેળે તેમ થતા જાય તો ભલે. પરંતુ તેમના જીવદશાપણામાં તેમનું વધારે મુગ્ધ થવાનું કારણ આપણે ન થઈ પડીએ, તે વિશે તો આપણે જાગ્રત થવાની ને રહેવાની ઘણી જરૂર છે. આ હકીકત ઘણી ઘણી ધ્યાનમાં રાખજો.

પુરુષ અને સ્ત્રી

સારાય વિશ્વમાં જે દ્વૈત છે, એનું રહસ્ય પણ પ્રેમમાં રહેલું છે. દ્વૈત હોવાને કારણે જ આકર્ષણ રહ્યા કરે છે. તેમાં એક બાજુ આરોહણ છે અને બીજી બાજુ અવતરણ છે. સ્ત્રીપુરુષનું દ્વૈત પણ ચેતનના અનુભવ માટે છે. પુરુષ, સ્ત્રીના સંયોગે, પુરુષ સર્જનકાર્યમાં ગૌણ ભાવે રહીને સ્ત્રીની સર્જનશક્તિને સક્રિય બનાવે છે. સર્જનને માટે દ્વૈત જરૂરનું છે, અનિવાર્ય છે. સર્જનના પરિણામમાં જે મહત્ત્વ પુરુષનું છે, તે સ્થાન માનવસર્જનમાં સ્ત્રીશક્તિનું છે. પુરુષ, સ્ત્રી પાસેથી માત્ર સેવાનો આનંદ

નથી માગતો, પરંતુ તે તો સ્ત્રીના હૃદયની પ્રેરણાથી સંતોષાવા માગે છે. ગૃહવ્યવસ્થામાં જ્યાં સૌંદર્ય પ્રગટેલું છે, શાંતિ-સમતાવાળું અને પ્રસન્નતાવાળું વાતાવરણ છે, જ્યાં યોગ્ય પ્રકારની સુવ્યવસ્થા પ્રગટેલી છે, જ્યાં જે તે બધું તેના તેના યોગ્ય સ્થાને છે, જે જોતાં દિલ અને આંખ ઠરે છે, એવી કળા જે સ્ત્રીજીવનમાં પ્રગટેલી છે, ત્યાં પુરુષનું દિલ પણ ઠરી શકે છે. પુરુષનું પણ દરેક બાબતમાં યદ્વાતદ્વાપણું સ્ત્રીના દિલને ઠારી શકતું અને સંતોષ પમાડી શકતું નથી. સ્ત્રીહૃદય પણ માગે છે દિલ અને પ્રેમની સમર્પણની સંપૂર્ણ ભાવના. બંને એકત્વને માટે છે. સર્વ કંઈમાં ચેતનની શક્તિ તો ભરી પડેલી છે, પણ એનો જે ઉપરની રીતે ઉપયોગ કરતું અનુભવાય છે, ત્યાં જરૂર દિલ વારી જતું હોય છે. આ બધું કોઈ સ્ત્રીજીવનથી ઊપજ્યા કરતું હોય અને તે પુરુષના દિલના આકર્ષણને માટે ગમે તેટલું જરૂરી હોય તોપણ જીવનની પરમ સાધના માટે અને તેના માટેના આકર્ષણ માટે તે તે બધું પૂરતું નથી. આપણા સમગ્ર જીવનને પ્રેરણાન્વિત, ઉન્નત, ઉદ્યત બનાવી મૂકે, તેવા હૃદયની જરૂર છે. તે રૂપ કે ગુણમાંથી પ્રગટતું નથી.

‘રૂપ’, ‘ગુણ’ અને ‘વ્યવસ્થિતિ’

રૂપ તથા ગુણ, સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેમાં હોય છે. રૂપ અને ગુણ ઉપરાંત, ત્રીજી શક્તિ, એ એની વ્યવસ્થિતિનો સ્વભાવ છે. રૂપ, ગુણ અને વ્યવસ્થિતિ એ ત્રણેય પરસ્પરને પ્રેરે છે. જીવનમાં તે બધું સૂક્ષ્મપણે બન્યાં કરતું રહે છે. એટલે પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષના આકર્ષણને જીવતું રાખી શકવું હોય તો ગુણ, વ્યવસ્થિતિ અને રૂપની આવશ્યકતા છે. અહીં રૂપ એટલે માત્ર શરીર એકલાનું જ રૂપ એમ ગણવાનું નથી. શરીરનું રૂપ હોય તે ખોટું છે એમ કહેવાનો અર્થ નથી, પરંતુ રૂપની સમગ્રતા લેખવાની છે. મનાદિકરણમાં જે ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિ પ્રગટેલી છે, તેને પણ રૂપ ગણી શકાય છે. જીવનસંસ્કારની ખીલી ઊઠેલી ભાવનાને પણ રૂપ ગણાય છે. એવું રૂપ જીવનને વિકસાવવાને માટે અગત્યનું છે. એવું રૂપ તે લાલસાનું ઘોતક નથી. એવું રૂપ તો જીવનવિકાસની ભાવનાને પોષક છે. સંસારી માનવીને સાચા રૂપની કલ્પના પણ નથી. એને સ્વ-રૂપ પણ કહી શકાય. જીવનની આમૂલાગ્ર સંસ્કૃતિ જેનાથી કરીને પ્રગટે છે, તેનાથી કરીને જીવનનું સંશોધન

કરવાને પ્રેરાયા જવાય છે, જેનાથી કરીને સત્ત્વની શક્તિ તત્ત્વમાં પરિણામ પામે છે, જેનાથી કરીને તત્ત્વમાંથી ચેતનશક્તિનો અનુભવ પમાય છે. તે છે રૂપ. તે રૂપ નિર્વિકારી છે. તે રૂપ સ્થૂળ નથી. એવા રૂપમાં ગુણ અને શક્તિ બંને સહજમેળે પ્રગટેલાં રહેલાં છે. તે રૂપ માત્ર ભાવના પણ નથી. તે રૂપ તો નિર્ગુણ, નિરાકાર તત્ત્વનું લક્ષણ છે. એ રૂપથી તો સમગ્ર વિશ્વ આકર્ષાય છે, સમગ્ર બ્રહ્માંડ નાચે છે. એ રૂપ તે જ ચેતનનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. એવા મહાન ચેતનસ્વરૂપ રૂપને માનવીએ પોતાની જીવ પ્રકારની લાલસા વડે કરીને ઉતારી મૂકેલું છે. રૂપ તો પરમ મંગળમયી શક્તિ છે. એની શક્તિ-મહત્તા પ્રબળ હોય છે.

સ્ત્રીજીવનનો હેતુ

સ્ત્રી-પુરુષના આવા દ્વૈત દ્વારા જીવનમાં એક શક્તિ પેદા થાય છે. જીવનના ક્ષેત્રમાં બંને જો સમભાવી, સમઅંગી અને સમરસિક નથી થઈ શકતાં તો તેઓ અધમૂઆ જેવાં રહેવાનાં છે. કશું યોગ્ય સર્જન કરી શકવાનાં નથી. સ્ત્રીની પ્રકૃતિ ઉન્નતગામી, ઊર્ધ્વગામી, દિવ્ય બની શકેલી નથી. અને દિવ્ય ચેતનાને પોષક બની નથી, માટે જ આપણે પામર રહ્યા છીએ. માટે આ બધા ભવ્ય આદર્શોનાં વલખાં માર્યા કરીએ છીએ. સ્ત્રી ફક્ત દેહની ભૂખ શમાવવાને માટે છે, એવું સમજનારા પુરુષ તે પુરુષ નથી, પણ સંપૂર્ણપણે અજ્ઞાની અને મૂર્ખ છે, એમ સમજવું. એ તો જીવનની ભૂખ શમાવવાને માટે છે. પુરુષ પ્રકૃતિના વિકાસને અનુકૂળ નારીશક્તિ એટલે જગતજનની, આદ્યશક્તિ. એનાં દર્શન આપણને એનામાંથી મળે. એ આપણને સદા ઉદ્યમશીલ, ખંતવાળા, સાહસ-હિંમત પ્રેરનારી અને રણક્ષેત્રમાં કેસરિયા કરાવનારી હોય છે. પુરુષ હીન પ્રયોજન દ્વારા સ્ત્રીને પણ હીન બનાવે છે, એવો પુરુષ તે કાપુરુષ છે. જ્યાં અપેક્ષા નથી, બદલાની ભાવના નથી, કશાની કુતૂહલતા નથી, પ્રયોજનની બિલકુલ માગણી નથી, જ્યાં આવું બધું છે, ત્યાં પુરુષનું પુરુષપણું સ્ત્રીની મર્યાદા અખંડ રાખે છે.

સ્ત્રીની પ્રતિભાનાં દર્શન

સ્ત્રીની મર્યાદા જ્યાં ગૃહિણીરૂપે છે ત્યાં મર્યાદા પણ છે, પરંતુ તેટલામાં જે યથાર્થતા અનુભવે, ત્યાં જ પરિપૂર્ણતા માને, એમાં જ પોતાનું સામંજસ્ય સમજે, તેનો વિકાસ કુંઠિત બને છે. જે સ્ત્રીમાં

અંતરનાં ઉલ્લાસ, ઉત્સાહ, ધીરજ, સહનશક્તિ, સહિષ્ણુતા, ઉદારતા, પ્રેરક તત્ત્વ અને રસજ્ઞતાની શક્તિ ખીલી છે, એવી સ્ત્રીની વિશેષ પ્રતિભાની તો વાત જ શી ? એવી પ્રતિભાનાં દર્શન પ્રભુકૃપાથી થયાં છે. એવી સ્ત્રી-જગતજનનીનો હું જ્ઞાનપૂર્વક ભક્ત છું. પુરુષના ચિત્તમાં શક્તિનો પ્રેરણા-સંચાર કરવો એ પરમ કર્તવ્ય બંનેનું છે. બંને પોતાનો સ્વયંધર્મ ભૂલ્યાં છે. ચેતનવંત તથા આત્મામાં અને આત્માની શક્તિમાં જે સ્થિર નિષ્ઠાને પામ્યાં છે એવા મા, અને એનાં દર્શન એ તો જીવનને પાવન કરનારાં છે, તે નક્કી જાણજો. આ બધી હકીકત કલ્પનાના ઉડ્ડયનની નથી. તેમાં હૃદયની ભાવનાની વાસ્તવિકતા પ્રગટેલી છે, તે સમજશો. એવી સ્ત્રીશક્તિનો મહિમા અનુભવવાનું જેના જીવનમાં સદ્ભાગ્ય અને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તે જરૂર ધન્ય થઈ શકે છે. એવી સ્ત્રીશક્તિ જગતને ઉદ્ધારી શકે છે. એવી પરમ સ્ત્રીશક્તિ આગળ આપણે માત્ર વેંતિયા, પામર છીએ, તે સમજશો.

પતિ-પત્ની

‘લગ્ન’ એટલે શું ?

આપણે બધાં ‘પ્રેમ’ ‘પ્રેમ’ કરીએ છીએ, પરંતુ પ્રેમની ઉન્મત ભાવનાની આપણને હજી પૂરેપૂરી ગમ પડી નથી. આપણા અત્યાર સુધીના જીવનની સમજણથી તથા સમાજમાં પ્રચલિત થયેલા પ્રેમના અર્થના માપથી આપણે બહુ તો તેની કલ્પના કરીએ છીએ. પતિપત્નીનો સંબંધ એ દિવ્ય સંબંધ છે. એમાંથી દૈવી સર્જન થઈ શકે. એવા સર્જન માટે તો દુનિયાના ઋષિજનોએ એ પ્રથા ઉદ્ભવાવી. આપણા સમાજમાં પતિપત્નીનાં જીવનની આવી દિવ્ય કલ્પના ભાગ્યે જ કોઈ જોડું સમજતું હશે. આપણે જે જે સર્જન કરીએ છીએ, તે આપણને રૂંધનારું થઈ પડે છે ને આપણે વધારે ને વધારે જાળમાં લપેટાયાં જઈએ છીએ. આખરે એ જાળ જ આપણને આવરી લે છે. આપણે ગતાનુગતિક રીતે સમાજની પાછળ જવાનું નથી. એ જો આપણા હૃદયમાં પૂરેપૂરી રીતે ઊગી નીકળ્યું હોય, તો હવે આપણે એ દિવ્ય સંબંધનો સાચો અર્થ આપણા જીવનમાં પ્રગટાવવાને આકાશપાતાળ એક કરવાં જોઈશે. ‘આપણે કોઈને બાંધવા નથી, પણ આપણે પોતે બંધાવાનું છે.’ એવી દૃષ્ટિ જો આપણે રાખીશું તો આપણા વિચારમાં

આવશે નહિ; પણ આપણે જાતે બંધાઈ જવાની વૃત્તિ જો મુખ્ય રાખીશું, તો આપણે એને (સ્વજનને) માટે શું નથી કર્યું કે નથી કરતાં એ જ વાત આપણા દિલમાં સતત રમતી હશે.

પરણેલા સાધકને

જે સાધક પરિણીત હોય તેનું જોડલું જ્યાં સુધી જીવનના ધ્યેયની બાબતમાં સુસંગત રીતે પરસ્પર સુમેળ સાધી શકતું નથી, ત્યાં સુધી તેને તેના કાર્યમાં વેગ મળતો નથી. એટલા માટે તમારાં પત્નીને પણ આ બાબતમાં રસ લેતાં કરવાં. એમાં એમનો તથા આપણો સ્વાર્થ (કલ્યાણ) રહેલો છે. તેથી આપણે એમની પ્રત્યે ખૂબ લાગણીવાળો પ્રેમ અને પૂજ્ય ભાવ રાખવાનો છે. એમને એમની રીતે એમના જ વાતાવરણમાં સ્વતંત્રપણે વિકાસ કરવા દઈએ, અને આપણા આગ્રહો કે વિચારો એમના ઉપર ન લાદીએ તો નીવેડો વહેલો આવશે. જે કંઈ કહેવાનું હોય તે એક વખત કહીએ, અને તે પણ જરાકે ભાર દીધા વિના; ને પછીથી એનો સમૂળગો વિચાર પણ કાઢી નાખીએ.

પતિ-પત્નીનો સંબંધ

‘પતિ-પત્નીનો સંબંધ એટલે વિષયવાસનાનો ઉપભોગ’ એમ સાધક માટે નથી. વિષયવાસનાનો ઉપભોગ તો આપણે માટે ઊંડી ખીણમાં પડવા જેવું છે. તેવી જ રીતે તેનાથી ભડકતા રહીને તેનાથી દૂર ભાગવાનું પણ નથી. મળેલી પરિસ્થિતિ આપણા કલ્યાણ માટે છે, ને આપણી સાધના માટે છે, એ હકીકત ભલે આપણી સમજણમાં ઊતરી હોય; પણ તેને જ્યાં સુધી અનુભવરૂપે આપણે સમજી શક્યા નથી, ત્યાં સુધી તે પરિસ્થિતિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકીશું નહિ; ઊલટો અવળો ઉપયોગ આપણે કરીશું ને ગાંઠનું ગોપીચંદન ખોઈ બેસીશું તે વાત જુદી.

આપણે જે વસ્તુ સિદ્ધાંત, સમજણ, સમજ કે અનુભવને પકડીએ તેને એવા આગ્રહ કે જોરથી ન પકડવી, કે જેથી કરીને આપણા સંબંધ સાથેની વ્યક્તિઓમાં તેનો વિરોધાત્મક ભાસ ઊપજે. આપણી સાધનાની વૃત્તિમાં પણ આપણે હૃદયને સરળપણે વહેતું કરવાનું છે.

પ્રેમ એટલે સ્વજનની ગુલામી

આપણા જીવનનો પંથ ઊલટી ગતિનો છે. જગતમાં માની લીધેલાં

સંસારનાં ધોરણો, માન્યતાઓ આપણને બપનાં નથી. એ વાત પૂરેપૂરી ગળે ઊતરી જશે પછીથી વાંધો આવવાનો નથી; પછીથી ગાહું સીધું ચાલશે; પછીથી કોઈ ગૂંચ કે ઉદ્વેગ તે બાબતમાં રહેવાનો સંભવ નથી. આપણે સ્વતંત્રતાનો અર્થ સમજતાં હોતાં નથી. બાળકને જન્મવાને માટે માના પેટમાં નવ માસ કેદ રહેવું પડે છે; એવી રીતે કેદ રહ્યા સિવાય બાળક બહાર આવી શકતું નથી. તો આપણે પણ જન્મવાનું જ છે ને? એટલે આપણે પણ તેવું કેદ (સમજમાં દૃઢ ઉતારીને) રહેવું પડે, ને તો કંઈ થઈ શકે. વળી સંસારમાં ને ખાસ કરીને પતિ-પત્નીના જીવનમાં તો પ્રેમ સિવાય બીજું કયું સુખ હોઈ શકે? સાચા પ્રેમમાં ત્યાગ, બલિદાન ને સર્વસ્વનું સમર્પણ આવી જાય છે. જો પ્રેમમાં ત્યાગ, બલિદાનને સમર્પણ આવી જતાં હોય તો આપણું જુદું અસ્તિત્વ ક્યાં રહ્યું? ત્યાં વળી સ્વતંત્રતા કેવી? પતિપત્નીના જીવન બે નથી, એક છે. જેમ ગુરુ શિષ્યનાં જીવન એક છે તેમ. ગુરુને-ભાવને-શરણે જવાને જે ઈચ્છે નહિ એને જીવનનો સ્પર્શ થવા સંભવ રહેતો નથી, તેમ જ પતિપત્નીના જીવનની બાબતમાં પણ સમજી લેવાનું છે. આપણા પ્રેમની પાછળ કશી સામા માણસ પાસેથી અપેક્ષા ન રહેવી જોઈએ. એનામાં એક થવામાં તમારી સાચી સ્વતંત્રતા છે. તમે જેટલા આનંદથી તેનામાં એક થશો તેટલા તમારા જીવનસાથી પણ તમારામાં એક થવાના છે. જેમ ગુરુમાં-સદ્ભાવમાં-શિષ્ય એક થતો જાય છે તેમ તેમ ગુરુ પણ તેનામાં એક બનતો જાય છે; જો કે પાછો તે તો એકપણે હોય છે. જો તમારે પ્રેમ કરવો હોય તો એના માટે સર્વ ત્યાગ, સર્વ બલિદાન ને સર્વસ્વનું સમર્પણ કરવું જ રહ્યું; એના ભાવમાં તમારી જાતને ભેળવી દેવી જ રહી; જેમ સાધક પોતાની જાતને જીવનના ધ્યેયમાં-સાધનામાં (ગુરુમાં પણ) ગુમાવી દેવા, ભેળવી દેવા મથી રહે છે તેમ. બાળકને માટે ભોગ આપતાં મા કદી અચકાતી નથી. તેવો પ્રેમ જો આપણે એનામાં રાખીશું તો એનું હૃદય પણ આપણું પોતાનું બની જવાનું છે. ત્યારે તમે ને એ એમ બે જુદાં રહી નહિ શકો. હું તો તમને સાચા સુખનો રસ્તો બતાવી રહેલો છું. પરંતુ આપણી લાલસાઓ, માની લીધેલી જીવનની સમજણો, માન્યતાઓ ને આપણા બધાંનો જડ સ્વભાવ તે સામે બળવો કરે છે ને આપણને ઉદ્વેગ કરાવતો હોય છે.

જ્યારે મનમાં સરળપણું-નિશ્ચિતપણું ન હોય, ત્યારે સાધનામાં કશું સારું ન થઈ શકે. મન ઉપર કે મનમાં કશો ભાર ન રહેવો ઘટે. હલકું ફૂલ જેવું હૃદય રાખ્યાં કરીએ તો જરૂર બધું સારું થઈ શકે. માટે એના જીવનની સમજણમાં જેટલાં ઊંડા ઊતરશો ને એને એ રીતે જેટલા ઉમળકાથી, કંટાળ્યા વિના સાથ આપ્યાં કરશો તેમ તેમ તમને બધું દીવા જેવું જણાયા વિના રહેવાનું નથી.

પત્ની પ્રત્યે જીવનમાં એક સાથી તરીકે જે પ્રેમ હોવો ઘટે એટલું જ નહિ, પણ જે માનવૃત્તિ ને આદરવૃત્તિ હોવાં ઘટે, તે આપણામાં ઘણા રાખતા નથી. આપણે આપણા મિત્રોને કેટલું ચાહીએ છીએ ! તેમની સાથે કેટલી એકદિલીથી વાત કરીએ છીએ ! પરંતુ આમાંનું કેટલું આપણે પત્ની સાથે કરીએ છીએ ? પતિપત્નીનાં દિલ સંપૂર્ણપણે એક થઈ ગયેલાં હોય, અને ત્યાં સંપૂર્ણ સુમેળ જામ્યો હોય, તો આપણને સાધનામાં ઘણી મદદ મળી રહેવાની છે. આ માત્ર કલ્પનાની વાત નથી.

જે સમાજે વશે કે કવશે રૂઢિને તાબે થઈને સ્ત્રીઓને તેમનું સ્થાન સમાજમાં વિકાસની દૃષ્ટિએ રહેવા દીધું નથી, અને જે સમાજે ભીલ, વાઘરી, ધારાળા, કોળી, બારૈયા વગેરે કોમોને આગળ વધવાને માટે તક જ રહે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી છે, તે સમાજને તેનાં કર્મનો બદલો આજે નહિ તો કાલે મળવાનો જ છે. આપણે જેને ભગવાનને રસ્તે જવું છે તે સમાજના આ ચીલામાંથી નીકળી જઈએ.

પત્નીને 'સહચરી' કરો

આપણા જીવનની કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં તેમને (સ્ત્રીઓને) જીવનના સાથી તરીકે આપણે મનહૃદયથી સતત રાખ્યાં કરીએ. તેમના જીવનમાં રસ લઈને તેમનાં હૃદય સાથે હૃદય મિલાવીને તેમની સાથે સંપૂર્ણપણે એકત્વ કેળવીએ. માથે ગમે તેવા ઝંઝાવાતો ઝઝૂમતા હોય, તોયે તેમના પ્રત્યે કડવાશ ઊભી થવા દેશો નહિ.

અનુકૂળ પતિ-પત્નીની ભારે મદદ

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના વિકાસમાં પતિને પત્ની અનુકૂળ હોય તો એ એક મોટામાં મોટી ભગવાનની કૃપા ગણાય છે, અને તો જ સાધકને ઘણી સરળતા થઈ પડે છે. યોગ્યની પરિભાષામાં જેને 'ઉર્ધ્વરિતસૂ' કહે

છે, એટલે કે જેની વાસનાનું પૂરેપૂરું Sublimation ઉત્કૃષ્ટ રૂપાંતર થતું હોય, તેવા થવાનું હોય છે. તેવી પત્ની તેમજ પતિ આધ્યાત્મિક જીવનની ધગશવાળાં હોય, અને તમન્નાવાળાં હોય, તો અરસપરસને આ માર્ગમાં ઘણી જ મદદ મળે છે. આપણે આ બાબતમાં જે સાધના કરવાની છે તે એક પરમ પવિત્ર, મંગળ અને દિવ્ય સાધના છે, એનો ખ્યાલ આપણે બધાંયે રાખવાનો છે. એ વિશેનો ખ્યાલ જેટલો ઊંચો આપણા દિલમાં રહે, સમજાય ને અંતરમાં ઊતરે તેટલો આપણને વધારે મદદકર્તા થઈ પડશે.

પત્ની પ્રત્યે વલણ

પત્ની એ ગદ્ગાવૈતરું કરનારી ગુલામડી છે, અથવા તો એક વડીલના શબ્દોમાં 'She has always been considered a cattle by all nations of the world'. (દુનિયાની બધી પ્રજાઓ તેને એક ઢોર જેવી જીવતી મિલકત ગણતી આવી છે, તેવું હકીકતમાં નથી. આપણામાં તો તેના પ્રત્યે ખૂબ આદરભાવ, પૂજ્યભાવ અને માનની વૃત્તિ દિવસે દિવસે વધવી જોઈશે; તો જ તેનો સત્કાર્યમાં ઉપયોગ થઈ શકશે, અને આપણે અરસપરસ એકબીજાના યોગની ભાવનાને યોગ્ય સાધન બની શકીશું. પત્નીની મદદ આ જીવનમાં કેટલી બધી કીમતી છે, (જો તેઓ આધ્યાત્મિક જીવનને સંપૂર્ણપણે સ્વીકારી લે તો જ) તે આપણને અનુભવે જરૂર સમજાવાનું છે. એમણે પણ તમારી પ્રત્યે ખૂબ જ આદરભાવ, પૂજ્યભાવ અને પ્રેમ તથા માનની વૃત્તિ કેળવવી પડશે. એમણે એમના થરોને ઉથલાવી ઉથલાવીને તપાસવા પડશે. આધ્યાત્મિક જીવનને જે જે કંઈ બંધનકારક લાગે, એવું તે બધું ભગવાનને સમર્પણ કરી દઈને, તેમાંથી સતત વિમુખ સાધકે બનતા રહેવું જોઈશે. એવી બાબતમાં આપણું અજ્ઞાનપણું ઘણું સાલવું જોઈએ. આપણા ઊર્ધ્વગામી જીવનમાર્ગમાં જે જે વૃત્તિઓ નડતી હોય અથવા તો આડખીલીરૂપ હોય તેનું દર્શન સાધકને થતું રહેવું જોઈએ.

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૧૩

તપ-ત્યાગ

- જગતમાં સમજુને જ વધારે સહેવાનું આવે છે અને વધારે સહેવું પડતું હોય છે, એ જ મારે મન તપશ્ચર્યા છે. સંસારમાં જે સહેવાનું આવે છે, તે જીવનની કેળવણી માટે છે. જીવનના વિકાસ માટે છે. જો આપણે તેવું તેવું સહેવાનું આવે, ત્યારે તેમાં તપશ્ચર્યાનો ભાવ રાખી શકીએ અને એમાં જો તટસ્થતા, સમતા, ધીરજ, સહનશીલતા, હૃદયનું ઉદારતાનું દૃષ્ટિબિંદુ અને તેવું લક્ષ્ય, શાંતિ અને અપાર પ્રેમભાવના વગેરે દૈવી સંપત્તિના ગુણો તે તે વેળા ભળી શક્યા તો જીવનમાં એના જેવી બીજી પ્રખર સાધના કે તપશ્ચર્યા નથી. તેવું જીવન તે તો એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ યજ્ઞ છે.
- પ્રત્યેકને પરસ્પર એકબીજાં માટે સહેવું જ પડે છે, પ્રત્યેકને પરસ્પર નિભાવવા જ પડે છે. અને પ્રત્યેકથી પ્રત્યેકને રંજાડ પણ થયા જતી હોય છે. એમ આ જગતમાં પ્રત્યેક પરસ્પરથી જકડાયેલાં, સંકળાયેલાં હોવાથી કોઈ પણ કોઈનાથી ભિન્ન નથી, તે કારણે એકે એક જીવ, પોતાના માટે ભલેને સ્વાર્થી હોય તેમ છતાં, બીજાં માટે પણ જીવતો જ હોય છે, પરંતુ માત્ર તે અજ્ઞાન, અંધકાર દશામાં તેમ કરતો હોય છે. તેમ કર્યા વિના કોઈને ચાલતું હોતું નથી, એવું આ વિશ્વનું સનાતન વિધાન છે.
- આપણે મનાદિકરણની ભૂમિકામાં છીએ, તે સમજવાનો કાંટો તો મળી રહેલા પ્રસંગોમાં આપણને કેવા આઘાત-પ્રત્યાઘાત ઊઠે છે તે જ એક સાચું લક્ષણ છે. ભલેને આપણને ગમે તેટલો અન્યાય થતો હોય તેમાં આપણે તો તપની ભાવનાને કેળવવી અને રાખવી. બેબે બેબે સહન કરેલું નકામું જવાનું. એટલા માટે સહેવાનું આવે એ પ્રેમથી ને ઉમળકાથી સહેજો. સદ્ભાવ કદી છોડશો નહિ. આપણાં જીવનનું સાચું ઘરેણું તો એ જ છે.
- જ્ઞાનયુક્ત સદ્વર્તનથી બીજા જીવોના દિલમાં આપણા વિશે સારો ભાવ પ્રગટે, એનું નામ ભક્તિ છે.
- જીવન એ ફૂલોની બિછાવેલી પથારી નથી, પરંતુ આકરામાં આકરી ક્સોટી થવા માટેનું અને ઘડાવા માટેનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન છે.

- જે જીવ સંસારનો ન રહે અને ભગવાનનો થવા જાય તો સંસાર એને તાવવામાં બાકી રાખવાનો નથી, તે પણ નક્કી.
- ગમે તેટલું દુઃખ પડે, રોગની યાતનાઓથી શરીરનું રોમેરોમ પીડાય, છતાં જે શાંતિમાં ને આનંદમાં રહે છે તે અધ્યાત્મવીર છે.
- દોષ માત્ર આપણા પોતાને લીધે જ છે. દુઃખ, પાપ, પુણ્ય, કર્મ, જે કંઈ છે તેનો બધો ઉદય આપણા પોતાનામાંથી જ છે. બીજું નિમિત્ત છે. માટે નિમિત્તનો શો દોષ કાઢવો ? દોષ આપણો પોતાનો જ છે એમ સમજી ખરેખર જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને પોતા વિશે ઊંડા ઊતરીએ તો દુઃખ જેવું કોઈ જ્ઞાન નથી. એટલા માટે જ ભગવાન કંઈ કશું કરે છે, આવું બધું કશું કરે છે, એ જે વાત છે તે બધી ખોટી છે, અણસમજણની છે.
- મુશ્કેલી, વિપત્તિ, દુઃખો, વેદનાઓ એ જુદા જુદા આ કર્મના જુદા જુદા પ્રકારનાં જે કર્મો આપણાથી થયેલાં છે, તેનું જ પરિણામ છે.

તપ-ત્યાગ શા માટે ?

જગતમાત્ર એકત્વની સાંકળથી સંકળાયેલું છે, પરંતુ જીવ સ્વભાવે કરીને તેમાં ત્વિન્નત્વ મનાતો જતો હોવાથી જગત વધારે ને વધારે રાગદ્વેષમાં સપડાતું જાય છે, તે આપણે નરી આંખે જોઈ શકીએ છીએ. આપણે તેમાંથી જેટલા પ્રેમભક્તિભાવથી અને વિવેકબુદ્ધિની સમજણથી મોકળા બની શકીએ તેટલી એની ઝાળ આપણને ઓછી લાગશે. બળતું બળતું લાગવાનું તો બધાંને અને આપણને પણ લાગે, તેમ છતાં જો ઉપર પ્રમાણેનો જીવતો અભ્યાસ કેળવાતો જતો હોય તો તે લાગવાનું નહિ.

એવી જ રીતે છૈયાંછોકરાં પણ જો બુદ્ધિથી વિચારીએ તો કંઈ જુદાં નથી, આપણાથી અને આપણામાંથી જ તે પેદાં થયેલાં છે, અને તેમનામાં જે કંઈ સારું કે નરસું રહેલું છે તે તેમનું નથી, પણ તે તે બધું આપણામાંનું છે, તે નક્કી સમજજો. જોકે તેવી તે જીવની પ્રારબ્ધ સંસ્કારની ભૂમિકા તેવી હોય, પણ તે તો એક જુદી હકીકતની વાત છે. તેથી કરીને આપણાં છોકરાં અને આપણો સંસાર એ આપણે પોતે જ છીએ. ત્યાં એવી અભેદતા કેળવતા રહીને તે સાથે તટસ્થતા, સમતા, ધીરજ, સહનશીલતા, શાંતિ અને અપાર પ્રેમભાવ આપણે કેળવતા રહેવાનું છે. જગતમાં સમજીને જ વધારે સહેવાનું આવે છે અને વધારે સહેવું પડતું હોય છે, એ જ મારે મન તપશ્ચર્યા છે. સંસારમાં જે

સહેવાનું આવે છે, તે જીવનની કેળણણી માટે છે. જીવનના વિકાસ માટે છે. જો આપણે તેવું સહેવાનું આવે, ત્યારે તેમાં તપશ્ચર્યાનો ભાવ રાખી શકીએ અને તેમાં જો તટસ્થતા, સમતા, ધીરજ, સહનશીલતા, હૃદયનું ઉદારતાનું દૃષ્ટિબિંદુ અને તેવું લક્ષ્ય, શાંતિ અને અપાર પ્રેમભાવના વગેરે દૈવી સંપત્તિના ગુણો તે વેળા ભળી શક્યા તો જીવનમાં તેના જેવી બીજી પ્રખર સાધના કે તપશ્ચર્યા નથી. તેવું જીવન તે તો એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ યજ્ઞ છે. આપણે એ જ યજ્ઞમાં હોમાઈ જવાનું છે, અને એમાં એક પછી એક આહુતિ (એટલે કે આપણાથી થતાં સકળ પ્રકારનાં કર્મો, વિચારો, વૃત્તિઓ, લાગણીઓ, ભાવના, ભાવ, સંસાર અને સંસારનો સંબંધ તેની સાથેના વર્તાવ વગેરે પ્રત્યેક સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ) પ્રેમભક્તિભાવે હૃદયના ઉમળકાથી હોમાયા જવાનાં છે. એવી આહુતિ આપતાં જતાં જેમ યજ્ઞની વેદીમાંથી અગ્નિ-જ્વાળાઓ પ્રગટે છે, તેવું જો સંસારયજ્ઞની વેદીમાં જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકના આપણા તેવા હોમાવાપણામાંથી આપણા જીવનનું ઊર્ધ્વગામી ઉડ્ડયન થતું આપણે અનુભવી શકીએ, તો નક્કી જાણવું કે આપણે આપેલી આહુતિઓ યથાર્થપણે હતી અને છે.

પ્રત્યેક માનવીને, તે ઈચ્છે કે ના ઈચ્છે તોપણ હોમાવું તો પડે છે જ. તેથી જ આ સકળ વિશ્વ એ તો એવા યજ્ઞની અખંડ તૈલધારાવત્ ચાલતી એક વિધિ સમાન જ છે. તેવી જ રીતે પ્રત્યેકનું જીવન પણ યજ્ઞરૂપે જ ચાલી રહેલું છે. માત્ર, તે જીવને એનું જીવતુંજાગતું જ્ઞાનભાન પોતાને હોતું નથી. પ્રત્યેકને પરસ્પર એકબીજાં માટે સહેવું જ પડે છે, પ્રત્યેકને પરસ્પર નિભાવવા જ પડે છે અને પ્રત્યેકથી પ્રત્યેકને રંજાડ પણ થયા રહેતી હોય છે. એમ આ જગતમાં પ્રત્યેક પરસ્પરથી જકડાયેલાં, સંકળાયેલાં હોવાથી કોઈ પણ કોઈનાથી ભિન્ન નથી, તે કારણે એકે એક જીવ, પોતા માટે ભલેને સ્વાર્થી હોય તેમ છતાં, બીજાં માટે પણ જીવતો જ હોય છે, પરંતુ માત્ર તે અજ્ઞાન, અંધકાર દશામાં તેમ કરતો હોય છે. તેમ કર્યા વિના કોઈને ચાલતું હોતું નથી, એવું આ વિશ્વનું સનાતન વિધાન છે. એમાં સર્વ કોઈને જોડાવું જ પડે છે. એવો આ બ્રહ્માંડનો વગેરે અનાદિનો યજ્ઞ ચાલી જ રહેલો છે. સર્વ કોઈ એમાં હોમાઈ જ જાય છે અને તેમાં આપણે પણ પળેપળ હોમાયે જ જઈએ છીએ, તો વાસ્તવિકપણે તેવું છે અને જો તેવું આપણી બુદ્ધિ સ્વીકારી

શક્તી હોય, તો પછી ઘાંચીના બળદિયાની જેમ આંખે ડાબલા ઘાલીને શા માટે હોમાવું ? હોમાવું તો પડવાનું જ છે એમાં સંશય નથી, એમાં ઈચ્છાનો પણ પ્રશ્ન નથી રહેતો.

માનવી મૂર્ખપણે ‘પોતે સ્વતંત્ર છે, સ્વતંત્ર છે’ એમ બૂમો પાડ્યા કરે છે. એ તો વિશ્વનો સહજ અને અબાધિત એવો સ્વાભાવિક ક્રમ છે, તેવો (સમર્પણ થયા જવાનો) એનો સ્વભાવ છે. વિશ્વયજ્ઞજીવનનું તે એક અંગ છે, એટલે તો પછી આપણે આપણા સંસારયજ્ઞમાં જે હોમાવાનું આવે, તેમાં જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનાં જો તટસ્થતા, સમતા, ધીરજ, શાંતિ, સહનશીલતા, હૃદયની ઉદારતા, અપાર પ્રેમભાવ અને ત્યાગ સમર્પણની ભાવના જો કેળવ્યા કરીશું, તો તેવી રીતે તપશ્ચર્યાના ભાવે જ્ઞાનપૂર્વકનું જે આપણું હોમાવાનું બનશે, એનાથી ફરી જીવન ઉન્નત થયાં જવાનું છે. એવી રીતે એવા પ્રત્યેક ઉન્નત થતાં જતાં જીવનનો સ્પર્શ બીજાંને પણ લાગતો જ હોય છે. એવું જીવન થવાની ભાવના આપણા હૃદયમાં જીવતી બનતાં દૈવી સંપત્તિના ગુણો પ્રગટતા જતા આપણે અનુભવી શકવાના છીએ. પ્રભુમય જીવન એટલે પહેલાં તો સાત્ત્વિક જીવનનો વિકાસ, અને એવા ગુણોથી અને એ ગુણોની શક્તિ વડે કરીને મળેલા સંસારયજ્ઞની વેદીમાં પળેપળ આપણું જે હોમાવાનું બન્યા જતું હોય છે, તેમાં આપણે તો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનું ઉપર મુજબની ભાવના પ્રમાણે જ જીવવું, અને એવી રીતે જીવવામાં જ્યારે અપાર આનંદ, રસ, પ્રેમભાવ લાગે, ત્યારે જાણવું કે જીવનમાં હવે રસ જામવા લાગ્યો છે ખરો. ઘરના વ્યવહારમાં વીંછીના ડંખ જેવી વેદના જેને થતી હોય તે કોઈની સલાહ લેવા થોભતો નથી. તે તો તરત નિવૃત્તિ લે છે. બાકી, મારા તત્ત્વજ્ઞાનમાં તો એમ છે કે જે પરિસ્થિતિ મળતી રહે છે, તે માનવીના અભ્યુદય માટે પૂરેપૂરી શક્યતાથી ભરપૂર હોય છે. કશાથી ભાગી છૂટવાની જરૂર નથી. પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગો તો અનેક પ્રકારના આવશે અને જશે, પરંતુ એમાં આપણે કેવી રહીએ છીએ અને કેવી રીતે જીવીએ છીએ એના ઉપર આપણા જીવનવિકાસનો પૂરો આધાર રહેલો છે. આપણા પરિવારનાં મન, વચન અને હૃદયનો પ્રેમભાવ અને સહકાર મેળવ્યા વિના જે તે કામ યોગ્યપણે ટકી શકવાનું નથી એની તો ખાતરી છે.

જે મોટું છે એને વધારે સહેવાનું આવવાનું જ. એવું સહેવું દિલના પ્રેમભાવથી જે જીવ સ્વીકારી લે છે અને તેમાંથી જે જીવ આનંદને બહેલાવે છે, એવા જીવના સઘળાં પ્રકારના સંતાપ ટળી જાય છે.

સંસાર એ તો પ્રત્યક્ષ જીવવાનો બોધપાઠ શીખવાની પાઠશાળા છે, એના જેવો બીજો કોઈ જીવતો ગુરુ નથી.

સાચો ત્યાગ

સાચા તે ત્યાગમાંથી તો ગુણ ને શક્તિ, ભાવના જન્મે શાં આપમેળે તે ! ત્યાગની શક્તિ જ્ઞાનદા.

હૈયા-ઉમળકાથી જે થયેલા ત્યાગમાંથી તો ભાવના પ્રેરતી શ્રદ્ધાશક્તિ અંતરમાં ઊગે.

અપાર શાંતિ જન્મે છે ત્યાગમાંથી નિરંતરે સહજ ભાવથી ત્યાગ થતાં શો જ્ઞાનભાવ રહે.

ગુણ ને શક્તિ ને ભાવ ત્યાગમાંથી જ શાં ફળે ! શાંતિ, પ્રસન્નતા ત્યાગે કેવાં જીવનમાં ઊગે !

ત્યાગની ફોરમે કેવું મ્હેક્યાં જીવન તે કરે ! ત્યાગથી હળવા ફૂલ જેવું હૈયું ખીલ્યાં કરે !

તપ

સાધના કરતાં કરતાં તો ઘણું ઘણું મળે. તુચ્છકાર, અપમાન, અવહેલના, તિરસ્કાર, અદેખાઈ, ઈર્ષ્યા, વગેરે નકારાત્મક પાસાં અને તે ઉપરાંત માન, અહંકારને પોષણ મળે તેવું ફુલાવવાપણું. પોતે કશાકમાં પ્રગટેલાં છીએ એવા ભાનનું અજ્ઞાનપણું, ન હોવા છતાં હોવાપણાનું ભાન થવું, સારું સારું લાગવાપણું જીવ પ્રકારના મનને રૂડું રૂડું લાગે તેવું તેવું વગેરે-ઘણું ઘણું પણ મળવાનું. તે દરેક પાસામાં જીવે પોતે કશું જ તેવું સ્વીકારવાનું હોતું નથી. જે કંઈ મને સ્વીકાર્યું કે તેના આકાર પ્રકારમાં તે પડવાનું જ, તે રીતે જ તે આપણને વિચારાવશે. માટે સર્વ કંઈ મળે તેમાંથી જીવે તો પોતાના હૃદયની ભાવના અને તે પણ જીવનના ઘડતરના માટેની ભાવના કેમ કરીને વધારે ને વધારે મૂર્તિમંત બની આકાર લેતી થાય અને જીવનને વિકાસને પંથે દોરવ્યા કરે, તે જ

જીવતુંજાગતું લક્ષ હૃદયમાં પ્રજ્વલિત રાખ્યાં કરવાનું છે. એ લક્ષ જો ચૂક્યાં તો બારે વહાણ, ડૂબ્યાં જાણવું. જેનું લક્ષ જીવતું છે, તે તેમાં તરવાનો. બાકીના તો ડૂબી જ મરવાના. જેનું મન જે વિષયમાં એકધારું અને પાંસરું અને કેન્દ્રિત અને એકાગ્ર રહ્યાં કરે છે, તે જ જીવ તે વિષયનો જ્ઞાતા બની શકે છે.

જે જીવને પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં આકાર પમાડવા કરવાનું દિલ છે, એણે તો ટિપાવાની ક્રિયા થતાં પહેલાં ઘણું ઘણું તપવું પડે છે. એવા તપવાપણામાં જેને તેમાંથી શુદ્ધ અને નરમ થવાય છે, એવું જ્ઞાનભાન હૃદયમાં પ્રગટ્યાં કરે છે, તેને પછી તેના ઉપર હથોડાના ઘા પડે છે તે પણ એક બાજુ નહિ પણ ચારે બાજુ તેમાં પણ પોતે આકાર પામવાપણાની ક્રિયાવિધિમાંથી પસાર થઈ રહેલો છે, તેવું જ્ઞાનભાન જે જીવને તે વેળા હૃદયમાં હૃદયની પ્રેમભક્તિપૂર્વકનું પ્રગટ્યાં કરે છે, તેવો જીવ જ પોતાપણાના સાચા અસલ સ્વરૂપનો આકાર પામી શકે છે, બાકીના નહિ જ, તે નિશ્ચય કરીને જાણવું.

તપ વિના, મુશ્કેલીઓ વિના અને આપણી પ્રત્યાઘાતની લાગણીઓને સમભાવે વેદન કર્યા વિના જીવનનું સાચું ઘડતર થતું નથી. સદ્ભાવ રાખનારને અને જીવનમાં તે પરત્વેનું જેને મહત્ત્વ પ્રગટેલું છે અથવા તો જેના જીવનો રાહ સદ્ પરત્વેનો છે તેવાઓને મુશ્કેલીઓ વધારે પ્રગટે છે, તે ભગવાનની પરમ કૃપા છે. મનની સમજણ અથવા તો આપણાં મનની ભૂમિકા કેવા પ્રકારની છે, તેની પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા થાય તો જ આપણને તે બરાબર સમજાય. આપણે મનાદિકરણની ભૂમિકામાં ઈએ તે સમજવાનો કાંટો તો મળી રહેલા પ્રસંગોમાં આપણને કેવા આઘાત-પ્રત્યાઘાત ઊઠે છે તે જ એક સાચું લક્ષણ છે. ભલેને આપણને ગમે તેટલો અન્યાય થતો હોય તેમાં આપણે તો તપની ભાવનાને કેળવવી અને રાખવી. બેળે બેળે સહન કરેલું નકામું જવાનું. એટલા માટે સહેવાનું આવે એ પ્રેમથી ને ઉમળકાથી સહેજો. સદ્ભાવ કદી છોડશો નહિ. આપણાં જીવનનું સાચું ઘરેણું તો એ જ છે.

તપ એટલે જ્ઞાનપૂર્વક સહેવું

આપણે બધાં પણ સંસારવ્યવહારમાં જેટલાં નમ્ર બનીશું તેટલું

આપણા જીવનવિકાસ માટે ઉત્તમ છે. સંસારવ્યવહારમાં નમ્ર માણસને સહુ કોઈ વધારે હેરાન કરે એવો પણ સંભવ હોય છે ખરો, પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વકની નમ્રતા કેળવવા માટે જીવનવિકાસના હેતુના જ્ઞાનથી એવું સહન કરવું એ આપણું તપ હોય.

તપ એટલે આનંદપૂર્વક સ્વીકારેલું દુઃખ

આમેય દુઃખ તો સહન કરવું પડે છે. એને બદલે જો જ્ઞાનપૂર્વક દુઃખને સ્વીકારીને દુઃખ એ જીવનને ઘડવા માટે સોનેરી તક છે, એમ સમજીને તે દુઃખને જે કોઈ જીવ નિવેદે છે, એ જીવને દુઃખ એ તપશ્ચર્યા છે, ને જે તપશ્ચર્યામાં હૃદય છે, તેવા પ્રકારની તપશ્ચર્યામાં આનંદ-ઉત્સવ રહેલો છે, તેને તે કઠતી નથી. જો દુઃખ કઠે તો તે તે નથી.

છુંદાવા-કચરાવાની તૈયારી રાખો

વસ્તુને નક્કર સ્વરૂપે કરી બતાવવાની છે, તે કંઈ એમનું એમ તો થવાવાનું નથી. તે માટે મહેંદીની જેમ પથ્થર ઉપર પથ્થરથી ઘણા ઘણા ભારથી અવારનવાર આમથી તેમ વટાઈને નરમ લોંદા જેવું બની જવું પડશે. તો જ એમાંથી રંગ પ્રકટી શકવાનો છે. એવું થવાની જેની ઉમેદ ન હોય, તેવાને માટે આ માર્ગ નથી તે નિશ્ચયની હકીકત છે.

પ્રેમભક્તિનો જ્ઞાનપૂર્વક અભ્યાસ દઢાવવો. ભગવાનને જે તે સર્વ કંઈ આત્મનિવેદન કર્યા કરવું. કોઈ વાતને મનમાં સંગ્રહી રાખવી નહિ. કોઈ વાતે મનમાં બળાપો કરવો નહિ. આપણે આપણા કરતાં બીજાંને વધારે મહત્ત્વ જાણીબૂઝીને આપવું. આપણને કોઈ સાચી રીતે સમજે કે નહિ તેની લેશ પણ પરવા કર્યા વિના બીજાંને આપણે સાચી રીતે સમજવાનો જાગૃત પ્રયત્ન કરવાનો છે. જ્ઞાનયુક્ત સદ્વર્તનથી બીજા જીવોના દિલમાં આપણા વિશે સારો ભાવ પ્રગટે, એનું નામ ભક્તિ છે. સંસારવ્યવહારમાં મળેલાં સ્વજનો ને એમની જુદી જુદી પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ એ બધાંની સાથે જેટલો હૃદયથી સુમેળ રહે તેટલું ઉત્તમ છે. જીવન એ ફૂલોની બિછાવેલી પથારી નથી, પરંતુ આકરામાં આકરી કસોટી થવા માટેનું અને ઘડાવા માટેનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન છે, માટે જાગૃતિ રાખીને જે તે કંઈ પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્યા કરવું. જીવનની લગની લાગે તો જ સંસારમાંથી આપણું મન હઠી શકે; ને હવે આપણે જીવતરમાં એના વિના બીજું કર્મ પણ શું હોઈ શકે ?

સર્વત્ર પ્રભુદર્શન માટે તપ

જેણે ભગવાનના થવું છે, એણે સંસારમાં અને તેના ઈતર વ્યવહારવર્તનમાં પણ એની જ કરામત અને હાથ અને એની જ ચાલ આપણે હૃદયથી નીરખ્યાં કરવાની છે. એ આપણને અનેક રીતે ઘડે છે અને તેથી પ્રત્યેકમાં આપણને શિક્ષણ આપી રહેલો હોય છે. એટલે તેવી વેળા તે શિક્ષણની ભાવના જીવને હૃદયમાં ઊગ્યાં કરે, તો કર્મ, વર્તન, સંબંધ, વ્યવહાર વગેરેમાં એને જ્યાં ને ત્યાં પ્રભુનો હાથ જ દેખાયાં કરે તો તે વેળા જીવને તો આનંદ આનંદ જ પ્રવર્તેને ? જે જીવ સંસારનો ન રહે અને ભગવાનનો થવા જાય તો સંસાર એને તાવવામાં બાકી રાખવાનો નથી, તે પણ નક્કી. એવી વેળા હૃદયમાં સર્વ પરત્વે એકમાત્ર સદ્ભાવ જીવતો રહી શકે, તેવો જીવ જ શ્રીભગવાનને વરી શકે છે. સકળ કંઈ તપરૂપે આ જગતમાં જે તે બધું છે. તપ વિના શક્તિ નથી અને ભાવ પણ નથી. માટે સંસાર એ તો શ્રીભગવાનને અનુભવવા માટેના યજ્ઞની વેદિકા છે.

કુરુક્ષેત્ર પછી વિરાટદર્શન

ભગવાનના થવાનું કામ સહેલું નથી. ભગવાનનાં હજી આપણે ક્યાં ભક્ત થયાં છીએ ? એના ભક્તની તાવણીનો તો પાર હોતો નથી. કૃપા કરીને જે જે જીવ એનામાં જ મન રાખવાને હૃદયમાં હૃદયથી મથે છે, એનો જીવનસંગ્રામ પણ કંઈ જેવો તેવો હોતો નથી. જીવનસંગ્રામ જીવનના ખમીરને બઢાવવાને અને પોતાપણામાં પ્રગટાવવાને ઘણો જરૂરનો છે. કિંમત કર્યા કે થયા વિનાનું કોઈ કંઈ કશું લઈ શકતું નથી. દરેકને પોતપોતાનું મૂલ્ય હોય છે. સમસ્ત જગત અને સંસાર પ્રભુનો છે. જેમાં ને તેમાં પ્રભુના હાથને હૃદયમાં જ નીરખવાની, સમજવાની, અનુભવવાની કળા સાધકે હૃદયમાં ઉગાડવાની રહે છે. એ કળા ઊગે છે, ત્યારે એને જગતમાંનું દૃશ્ય તે તેવું જ હોવા છતાં તેમાં કોઈ અનેરા પ્રકારનો અનુભવ તેને થતો રહે છે. સંસારનું દૃશ્ય સંસાર તરીકેનું એને લાગતું નથી, પરંતુ તે દ્વારા તે તેનો શિક્ષક, કારીગર, ગુરુ, મા, એવાં સ્વરૂપે હૃદયમાં વરતાતો રહે છે.

સાધક પાકો ક્યારે થયો ગણાય ?

એનાથી આગળ જતાં શ્રીપ્રભુને સર્વમાં હૃદયની ભાવનાથી

પરોવાવાનું નિમિત્ત ઊપજતા, ત્યાં એવી નિષ્ઠાની જ્ઞાનપૂર્વકની ભાવના જાગતી રહે, તો એવો અનુભવ થયા વિના રહે નહિ. સર્વથી અલગ છીએ ને સર્વમાં પણ છીએ, એવું હકીકતે તો સાચું છે; પરંતુ એવા અનુભવ પર જીવનને આવતાં ને તેવા પ્રકારની તાવણીમાં તવાતાં કંઠે પ્રાણ આવી જતાં સાધક અનુભવે છે, છતાં એના જીવનધ્યેયની નિષ્ઠા ત્યારે એને ડગી જતો બચાવી લેતી હોય છે. એણે તો એવી બધી હોડીઓ બાળી મૂકી હોય છે. એને બીજે ક્યાંય જવા વારો કે આરો તો રહ્યો નથી. એણે તો આ પાર કે પેલે પાર ગયે જ છૂટકો. એ પાછો તો ફરી શકતો નથી. એટલે તેવી વેળા તે આંધળિયા કે કેસરિયાં કરે છે. આપણે પણ તેમ જ કરવું પડશે. આપણને ઘરબાર, છોકરાં, સારો સંસાર-બધું જ છે. પણ તે વહાલાના નિમિત્તે કરીને છે, નહિ કે આપણા નિમિત્તે કરીને. તેથી તો તે આપણને આપણા વહાલા જેવા વહાલાં છે. એ તો એને પામવા માટેનાં આપણાં દિવ્ય સાધનો છે. એટલે એ વહાલામાં તેમના યોગ્ય ધર્મની વૃત્તિથી ને જીવનના વહાલાની ભાવનાથી રહ્યાં કરવાનું જેનું જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનું બની શકે છે, તે સંસારમાં કદી બંધાઈ રહ્યો નથી. એવો તો પોતાનામાં તેમને બાંધે છે. જીવનનો આનંદ તો સર્વ કોઈ સ્થિતિમાં જીવતો રહે, ને જીવતો રહે તો જ એનું નામ જ આનંદ. ગમે તેટલું દુઃખ પડે, રોગની યાતનાઓથી શરીરનું રોમેરોમ પીડાય, છતાં જે શાંતિમાં ને આનંદમાં રહે છે તે અધ્યાત્મવીર છે. એને શરીર દુઃખ ભલે દેતું હોય, છતાં તેની આનંદભાવના ત્યાં એને એની પર રખાવે છે, એવા જીવંત અનુભવો જ્યાં સુધી સાધકને જીવનમાં પ્રત્યક્ષપણે થતાં નથી, ત્યાં સુધી તેવા પ્રકારનો જીવનનિષ્ઠ પણ તે નથી બની શકતો.

સંસાર કેવી રીતે સહાયક બને ?

સંસાર એ સાચે જ તપશ્ચર્યા છે. એવો તપશ્ચર્યાનો ભાવ હૃદયમાં સતત જીવતોજાગતો જો રહ્યાં કરે, તો સંસારનાં સકળ કર્મમાં તે પ્રેરણાવંતો છતો થયા વિના રહી શકે જ નહિને ? જેમ સોનું ને એની ભસ્મ મૂળે તો એક હોવા છતાં, ગુણે જુદાં જુદાં છે, તેમ છાણમાં પણ અમૃત ભળે તો એનો ગુણ જુદો બની જાય. મનની દૃઢતાથી અથવા શ્રીપ્રભુમાં અનુરાગ થતાં છાણમાંનો એનો રસ ઘટવાનો. એટલે એ

વહાલાનો સતત હૃદયનો અનુરાગ મનને કેળવાયાં જવા માટે, સંસારનાં સકળ પ્રકારનાં કર્મમાં એનું પરિશીલન ને અનુશીલન અને તે વેળા એના જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકના સમર્પણ ભાવે થયાં કરવું જોઈએ. એનું સાતત્ય જળવાઈ રહેતું નથી, તેથી જીવાત્મામાં શ્રીપ્રભુની ધારણા સકળ કર્મમાં તેવા ભાવે જીવતી થઈ શકતી નથી. એટલે શ્રેયાર્થીએ તો જેમાં તેમાં કર્મને શ્રીપ્રભુની ભાવનાને દઢાવવાની ભૂમિકા રૂપે જ સ્વીકારવાનું છે. આ બધું લખતાં લખતાં

‘એ જ્ઞાન મને ગમતું નથી ઋષિરાયજી રે,
રોવે બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયજી રે.’

એ કડીઓ યાદ આવે છે. શ્રીભગવાનનો ભાવ ને એનો અનેરો આનંદરસ સતત મળ્યાં કરે કે જેથી અંતદૃષ્ટિ જ એવી ફેરવાઈ જાય, ને સંસાર ને એનાં કર્મ પરત્વેની સંપૂર્ણ ઠરેલી સમાધાન વૃત્તિ જ નહિ, પરંતુ તેમાં તેવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનભાન તે વેળા હૃદયમાં મૂર્તિમંતપણે તરવર્યા કરે; આવું થવાવાને માટે સતત ચિંતવન, મનન ને નિદિધ્યાસન ને તેવી ભાવનાનું પરિશીલન અને અનુશીલન અત્યંત જરૂરનું છે, અને તે પણ પળેપળ જાગૃતિપૂર્વકનું. તે વિના તેમ થવું શક્ય નથી. ભલે જગત હસે ને અવમાનવાં હોય તો ભલે અવમાને. પણ આપણે તો એ વહાલાની ભાવનાને સર્વમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને જ જીવવાનું રાખવું છે.

દુઃખ-આશીર્વાદ

સુખદુઃખ એ બે જોડકાં જ છે-એકબીજાથી વિખૂટાં નથી. સુખદુઃખ, પાપ-પુણ્ય આ બધાં જોડકાં છે. એકબીજાંથી વિખૂટાં નથી. એક હોય એટલે બીજું હોય જ. દુઃખ હોય તો સાથે સુખ છે જ. સુખ તે વખતે આપણે જોતા નથી એ દુઃખનું કારણ છે. દુઃખ તો છે જ. નસીબ પણ છે. નસીબ છે તો દુઃખ છે અને જો દુઃખ નથી તો સુખ પણ નથી. ઘણા લોકો સુખમાં આળોટે એમને પણ દુઃખ છે. એ દુઃખ છુપાયેલું છે. એ છતું થશે, ત્યારે એમને ભારે પડશે. કારણ કે એ બિચારા ટેવાયેલા જ ન હોય. એ ટેવાયેલા ન હોય એટલે એમને ભારે થઈ પડે. જે દુઃખથી ટેવાયેલા હોય અને દુઃખથી ટેવાઈને સુખમાં રહે તે ગમે તે સ્થિતિમાં આનંદમાં રહી શકે. પણ લોકો એવી રીતે જીવન જીવતા નથી. બાકી એકલું દુઃખ છે એમ પણ નથી અને એકલું સુખ છે એમ પણ નથી.

બેઉ જોડાજોડ એક સરખાં એકબીજામાં ભેળસેળ-ભળેલાં છે. હવે દુઃખ શાથી છે ? એમ પ્રશ્ન કરીએ તો જુદી વાત છે. દુઃખ વિના કશાની ઉત્પત્તિ નથી. તમે જુઓ, આ અનાજ શેનાથી ઊગે છે ? એટલે કહું છું કે જેના વડે કરીને આપણએ જીવીએ છીએ તેની જ વાત કરો. મહેનત વિના ઊગે છે ? દુઃખ વિના ઊગે છે ? આપણો સંસાર, પરિવાર એ પણ પ્રથમ તો દુઃખ પડે પછી એમને જોઈને રમાડવા કરવામાં આપણને સુખ લાગે. પણ પછી ઘણી વખત ઘણાં મા-બાપ એના વિશે દુઃખ જ અનુભવે છે. એટલે સુખ અને દુઃખ બંને જોડાજોડ છે. દુઃખનો ભાર આ દુનિયામાં વિશેષ છે. સુખમાં સુખ ભલે લાગતું હોય, પણ દુઃખ આ દુનિયામાં ઘણું વિશેષ છે અને દુઃખથી જ આ દુનિયા ચાલે છે. દુનિયા ચાલે છે એટલું જ નહિ પણ દુઃખથી દુનિયા નભે છે. કોઈકને એ જરા વધારે પડતું સ્ટેટમેન્ટ (વિધાન) લાગે, પણ જો ઊંડું વિચારે તો દુઃખ વડે કરીને મિલોમાં, કારખાનામાં કેટલું બધું ઉત્પાદન થાય છે. બીજે બધે ઠેકાણે જે ચાલે તે ગાડીઓ ચાલે, મોટરો ચાલે, ટ્રાન્સપોર્ટ બસો ચાલે એ બધે જ્યાં જુઓ ત્યાં બધે સુખ જ છે એવું કંઈ નથી. દુઃખ છે. દુઃખ પ્રીડોમીનન્ટ છે એમ છતાં દુઃખમાં જીવને કોઈને રાયવું ગમતું નથી.

માનવીની મનોદશા આજ કે કાલ બદલાશે, બદલવાની છે એ વાત ચોક્કસ. દુઃખ આવશે ત્યારે એ રાજી થશે કે હવે આપણું કલ્યાણ થયું. એવી રીતે દુઃખમાં જ્યારે માણસ જીવે છે એ દુઃખ એને કલ્યાણરૂપ થઈ જાય છે. પણ એવા થોડા માણસો હોય છે, જે દુઃખને જ માને છે એને માટે દુઃખ વધારે છે. જે દુઃખને સુખના સાથીદારરૂપ માને છે તેને એ દુઃખ સુખ કરતાં પણ ચડી જાય છે અને એ વાત પણ નિશ્ચિત છે. ઘણા લોકોની અનુભવેલી વાત છે. મેં કેટલાય ભક્ત લોકોને જોયેલા છે.

તે દુઃખ તો છે, છે ને છે જ. તે આવવાનું જ. આપણી સાથે જ છે એમ માનીને હંમેશાં વર્તવું. દુઃખ આપણી સાથે ને સાથે જ અને સુખેય આપણા સાથે ને સાથે જ છે. માત્ર માનવામાં જ ફરક છે. ઘણાંને દુઃખ આવતાં હશે. એ દુઃખ આવે ત્યારે આપણે આપણા માનસને સમજાવીએ. મતલબ કે સુખ અને દુઃખ એ આપણી સાથે ને

સાથે જ છે. ગમે ત્યારે દુઃખ બહાર આવે અને ગમે ત્યારે સુખ બહાર તરી આવે. માટે જો આપણી બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી રાખીએ કે જેમ સૂરજ ને ચંદ્ર છે અને જેમ દિવસ અને રાત્રિ છે. એની જેમ આપણને ખાતરી છે તેવી આની પણ આપણને ખાતરી થઈ જાય કે સુખ પણ છે ને દુઃખ પણ છે. એટલે સુખમાં જેટલા રાયો છો તેટલા દુઃખમાં પણ રાયો. ત્યારે એ તો પંચાત છે ! આ માટે ટ્રેનિંગ જોઈશે. દુઃખ આવે ત્યારે રાયો. પૈસાદાર હોય, જેની પાસે સારી મિલકત છે તેને દુઃખ નથી આવતું એમ નથી. તેનેય દુઃખ આવે છે. તેને ગરીબો કરતાં જુદી જાતનું દુઃખ હોય છે, પણ એનેય દુઃખ આવે છે. એ વખતે એ દુઃખમાં ડૂબી જાય છે. તે વખતે દુઃખમાં એવી રીતે રાયો કે આ દુઃખ મારા ઉદ્ધારને માટે છે.

પણ દુઃખ વિના ચડતી નથી. સુખમાં કોઈ દિવસ માણસ ચડે નહિ. સુખમાં માણસ પડે. સુખમાં માણસની પડતી થાય તો કહે ‘પૈસા વધારે કમાય છે તે કેવી રીતે પડતી થાય ?’

સુખમાં માણસના મનાદિકરણની પડતી થાય. કોઈક સદ્ભાગી જીવ હોય તો તેની વાત જુદી છે. બાકી સામાન્ય રીતે સુખમાં મનાદિકરણ ઉચ્ચ ભાવનામાં રાયતા નથી એટલી વાત ચોક્કસ.

આપણે તો અન્યાય કર્યો નથી. કંઈ કર્યું નથી. કશું બગાડ્યું નથી. કંઈ કશું કર્યું નથી. આવું આડુંઅવળું કર્યું નથી, ખોટું કામ કર્યું નથી. ખોટું વિચાર્યું નથી તો દુઃખ કેમ ? તો પણ આપણને દુઃખ ક્યાંથી ? એમ થાય. પણ સાચા માણસનેય દુઃખ આવવાનું. હરિશ્ચંદ્ર જેવો સાચો રાજા. સાચું બોલનારો. એનેય દુઃખ આવ્યું. રાજા રામચંદ્રને દુઃખ આવ્યું. કૃષ્ણ ભગવાનને દુઃખ આવ્યું. દુઃખ વિના કોઈ બાકી નથી. એમાં કોઈ અપવાદ નથી. બધાને દુઃખ આવવાનું તો નિશ્ચિત છે. તેને આપણે વધાવી લઈએ. નિશ્ચિતને વધાવી લેવું. અને નિશ્ચિતને રાજી રહીને સ્વીકારીએ એમાં આપણો વિકાસ છે. આપણે દબાઈ નહિ જઈએ. આપણે ઊંચે જઈશું. દુઃખ વખતે માણસે વધારે ટકારી ને વધારે ખુમારી રાખવી જોઈએ. સુખ વખતે નહિ રાખો તો ચાલશે. સુખમાં સરી પડાય છે એની ખબર નથી. સુખમાં માણસ સરી પડે છે. દુઃખમાં માણસ ધારે તો પણ ના સરી પડે. દુઃખમાં ઘણો ઊંચો ચડી શકે છે.

એટલે સુખ કરતાં દુઃખ આવકારદાયક છે અને એ ઓછા લોકો સમજે છે. દુઃખ એ જીવનના વિકાસ માટે જરૂરી છે. સુખ એટલું નહિ. તો સુખમાં વિકાસ નહિ પામી શકો. સુખમાં તમારું પતન થાય છે. પણ દુઃખમાં તમે ઊંચા ચાલશો તો તમે ઊંચે ચડી શકશો. તમારા પોતાના અંદરના લેવલ ઉપર બધો આધાર છે.

‘આપણે કોઈને દુઃખ આપીએ તો તેને માટે સારું ને ? આમ તો એ પાપ ગણાય ને ?’ સ્વજને પૂછ્યું. એના માટે સારું ગણાય છે. પણ દુઃખ પામનાર પમાડનાર પર વેર રાખે તો એ બરાબર નહિ. પ્રેમથી સ્વીકારી લે તેના માટે દુઃખ આશીર્વાદરૂપ છે. પણ દુઃખને બીજી રીતે વેર રાખીને સ્વીકાર્યું, વેરના વિચારો રાખીને સ્વીકાર્યું તો દુઃખ આશીર્વાદરૂપ નથી. તેને દુઃખ વધારે દુઃખી દુઃખી બનાવશે.

એનાથી એનું વેર વધશે. એને દુઃખ સુખદાયક નથી. વધારે દુઃખદાયક છે, દુઃખ પેદા કરનાર છે. અને પોતાને વધારે નડનાર છે. કારણ કે દુઃખ વિશે જેટલું વધારે વિચાર્યું, એટલું વધારે ભોગવવાનું આવશે. પણ તમે બોલશો તો તમારે ભોગવવાનું આવશે. કોઈકને એમ થાય કે ‘કોને લાગ્યું કે આણે આ ભોગવ્યું ?’ એ તો આપણને ખબર નથી. માટે આપણે જે આનંદથી જીવતા હોઈએ અને જે આપણી વચ્ચે આવે તેને આપણે કાઢી નાંખવું એમ માનનારા લોક છે. આવું જે માને છે કે આપણી વચ્ચે જે આવે છે તેને ફેંકી દો તો તમને કોક ફેંકી દેનાર મળશે. તમે કોઈને અન્યાય કરશો તો તમને પણ કોઈ અન્યાય કરનારો જરૂર મળશે. તમે કોઈને દુઃખ આપવાનું કરશો તો તમને કોઈ દુઃખ આપનાર મળશે એ વાત એટલી જ નિશ્ચિત છે. આ બધા કાયદા એવા કે તેમાં કોઈ ફેરફાર થઈ શકે નહિ, તે બરાબર સમજી કરીને આ આપણા મહાનપુરુષોએ લખેલા છે.

દુઃખ એ ડીસહાર્મની છે. એનું પૃથક્કરણ કોઈ કરતા નથી કે શાથી ડીસહાર્મની થઈ ? એ પૃથક્કરણ કરીએ તો આપણે પોતાને ખબર પડે કે મૂળમાં આપણે જ છીએ. સામાન્ય લોકો માને કે દુઃખ આપણને બીજા તરફથી મળે છે, એનું કારણ બીજા છે આપણે નહિ, એમ સામાન્ય લોકો સમજે છે. પણ આપણે પૃથક્કરણ કરીને અંતરમાં

સમજીએ તો એનું કારણ આપણે પોતે જ છીએ. એનું કારણ આપણા પોતાનામાં જ રહેલું છે. આપણા પોતાનાથી જ એ ઉત્પન્ન થયું છે. ભલે એનું નિમિત્ત બીજું કોઈ દેખાતું હોય. તેનું કારણ આપણે પોતે જ છીએ. માણસ જો અંતરમાં ખરી રીતે વિચારે તો એ દૃષ્ટિ આવ્યા વગર રહે નહિ. પણ એ રીતે કોઈ વિચારતું નથી.

‘દુઃખ ઉપર ચડવાનું પગલું’ એટલે આપણે એમ વિચારીએ કે આ વિસંવાદિતામાં છે. તેમાંથી સંવાદિતામાં જવા માટે આપણે જ્ઞાન થાય એટલે આપણે જઈએ. એ દૃષ્ટિએ આપણે વિચારવું જોઈએ અને તેમાં ખાસ કરીને આપણા મનાદિકરણને આપણે ડિસ્ટર્બ ના થવા દેવા જોઈએ. એ બહુ મોટી વાત છે. એ જો બને તો એ દુઃખ નડે જ નહિ. આપણા માટે દુઃખ માટેનો સાચો ઉપાય પણ મળી રહે. હું એમ કહું છું કે જે દુઃખ આપણને આવી પડ્યું. આપણા પોતાનામાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહ્મ તો છે જ. એના ઘણાં બધાં ફાંટાઓ છે. એનામાં વિસંવાદિતા થઈ છે. એટલે કુસંપ થયેલો છે. એ કુસંપ થયો એટલે લઢવાડ થાય. મારામારી જ થાય. એટલે આ દુઃખ આવે છે. એને બીજા તરફથી આવેલું લાગે છે પણ ખરી રીતે જે દુઃખ આપણને સ્પર્શી ગયું એનું કારણ આપણા પોતાનામાં વિસંવાદિતા થઈ છે તેને લીધે આ દુઃખ થયું છે. હવે તેને લીધે આ જે દુઃખ સ્પર્શ્યું. એ વખતે આપણે જો એમ માનીએ કે એ ભલે આવ્યું હોય, એ ગમે તે વ્યક્તિ તરફથી આપણને થયું હોય તો આપણા પોતાના વિકાસને માટે જ છે. એ રીતે આપણે દુઃખને સ્વીકારીએ તો આપણો ઘણો વિકાસ થઈ જાય. દુઃખને આપણે આ રીતે સ્વીકારવું જોઈએ.

ખરી રીતે તો આપે જે સવાલ પૂછ્યો કે વિસંવાદિતા એ જાતે જ દુઃખ છે. એ વિસંવાદિતા ના થાય એને માટે સાધકે સાવધ રહેવું જોઈએ. કારણ કે સવારથી સાંજ સુધી આ સંસારના વ્યવહારમાં આપણે પડેલા છીએ. અને વ્યવહારમાં અનેક જાતના જુદા જુદા પ્રકારના સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓની સાથે વ્યવહારમાં આવવાનું છે. બધાંની સાથે મળવાનું, હળવાનું ભળવાનું થાય, એ વખતે આ જે સંવાદિતા આપણે વાતચીતો કરવામાં, પ્રશ્નો ઉકેલવામાં, બધા જવાબો આપવામાં, કોઈકે બગાડ્યું હોય તો તેને તેનો ઉકેલ કાઢવામાં કે કશામાં જવાબ લેવામાં એ આ

સંવાદિતા હોય. એનું જો આપણને ભાન રહે તો તટસ્થતા કાયમ રહે. તટસ્થતા આપણને એકદમ આવી જાય. આ સંસારમાં જ આ શીખાશે.

એટલે આપણને જે પ્રાપ્ત કર્મ મળ્યું, તે આચરતાં આ સમત્વને મેળવવાનું છે, અનુભવવાનું છે. એટલે આચરતાં આચરતાં ધીરે ધીરે આપણી તટસ્થતાની માત્રા વધતી જશે. બહુ વધતી જશે અને પછી એમાંથી સમત્વ પ્રગટશે. સમત્વ પ્રગટ્યું એટલે કંઈ કશી માથાકૂટ રહી જ નહિ. કોઈ જાતની માથાકૂટ ના રહી.

જગતમાં તો ઘણાં પ્રકારનાં દુઃખો આવવાના. એ બધાને મદદ કરવા માટે દોડી જવું એ આપણા માટે શક્ય નથી. એવું દુઃખ આવે કે સમાજના ઘણા મોટા ભાગને અને આપણને પણ લાગતું થઈ જાય. એવા દુઃખમાં આપણે ભાગ લેવો જોઈએ. એ આપણો ધર્મ છે. સામાન્ય લોકો દુઃખમાં જ જીવવાના. બહુ લોકો દુઃખમાં જીવે છે. બે પૈસો ભગવાને આપ્યો હોય તો દુઃખમાં લહેરથી, આનંદથી જીવવું એવું આપણા લોકો નથી સમજતા. એમાં પણ દુઃખ માને. એવો સમાજનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે. પણ દુઃખ એ સર્વવ્યાપી છે. બહુ મોટા પ્રમાણમાં સમાજમાં વ્યાપી ગયેલું હોય એ દુઃખ નિવારવાને આપણે દુઃખમાં ભાગ લેવાય એટલો લેવો જોઈએ. એ આપણો ધર્મ છે.

એ દુઃખને કેમ સ્વીકારવું તેનો આધાર આપણા પોતાના માનસ ઉપર છે, આપણી જીવનની સમજણ ઉપર છે. જીવનની સમજણ સાચી જાગી નહિ હોય તો દુઃખથી માણસ દબાઈ જશે. દુઃખથી એ કદી ઊંચો નહિ આવે. ડાહ્યા માણસો, સમજુ માણસો, જીવનને જે સમજનારા છે, જીવન જેમની સામે તરવરતું છે તેવાને દુઃખ કેટલી રીતે ઊંચે ચઢાવે છે. સુખ કરતાં દુઃખ એવાને બહુ જરૂરી છે, બહુ જરૂરનું છે. ઘણાં માણસો માત્ર દુઃખને પોતાના ઉપર લેવા કરતાં એનું આરોપણ બીજા ઉપર કરે છે. અને બીજાને દોષ દીધા કરે, એના વિશે ઊંધું વિચાર્યા કરે. પણ એ માણસ જ વધારે દુઃખી થાય છે. દોષ માત્ર આપણા પોતાને લીધે જ છે. દુઃખ, પાપ, પુણ્ય, કર્મ, જે કંઈ છે તેનો બધો ઉદય આપણા પોતાનામાંથી જ છે. બીજું નિમિત્ત છે. માટે નિમિત્તનો શો દોષ કાઢવો ? દોષ આપણો પોતાનો જ છે એમ સમજી, ખરેખર જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને પોતાના વિશે ઊંડા ઊતરીએ તો દુઃખ જેવું કોઈ જ્ઞાન નથી. કારણ કે

દુઃખ જેટલા ઊંડા ઊતારે છે એટલા સુખ ઊંડા ઊતારતું નથી. સુખ તમને ઉપરછલ્લી સપાટી પર રાખે છે. દુઃખ તમને ઊડિ ઊડિ ઉતારે છે. અને એ તમને ઊંડામાં ઊંડું સમજાવે છે અથવા સમજાવટના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. જેને જવું હોય છે તેને જ. બાકીના તો કંઈ વિચારતા નથી. એમ ને એમ દુઃખમાં રગડાયા કરે છે. પણ દુઃખને જ્ઞાનભાવે સ્વીકાર કરે છે એવા માણસને ઊંડા ઊતરીને દુઃખથી ઘણું સમજાય છે.

સુખમાં પણ ડૂબી ના જવું જોઈએ. સુખમાં પણ તટસ્થ રહીને સુખનો આપણે ઉપયોગ લઈએ અને બીજાને ઉપયોગ આપીએ. સુખમાં જેટલો પરમાર્થ કરીએ એટલો દુઃખમાં આપણાથી પરમાર્થ નહિ થાય. સુખમાં મદદ થઈ શકે. માનસિક, આર્થિક, એવી રીતે આપણે મદદ કરી શકીએ. એટલો પરમાર્થ આપણે દુઃખમાં નહિ કરી શકીએ. તો સુખમાં વધારે પરમાર્થ કરી શકીએ. સુખ મળ્યું છે તે કેટલાક લોકોની માન્યતા છે તે માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. આપણે સંસારમાં રહીએ છીએ તે સંસારમાં કેટલા બધા માણસો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છીએ અને ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં આપણા સંકળાવાપણાનું રીલેશંસ છે. એક બીજાને માટે સહન કરવું પડે છે. પણ ત્યાં પ્રેમ હોવાથી, ત્યાં લાગણી હોવાથી, આપણને એ લાગતું નથી. અથવા તો એના વિશે ઝાઝું કશું આપણે મન પર લેતા નથી. જે આપણને દુઃખ થાય છે એવું ઘણીવાર બને છે, ત્યારે એના પરથી નિદાન કરો, વિચારો. આ જે ઓછું લાગ્યું, વધારે લાગ્યું, આ બધાનું કારણ શું ? તો એમના પરત્વેનો આપણો પ્રેમ છે. એવી રીતે એ પ્રેમનું વર્તુળ જેટલું વધારે વધ્યું તેટલું આપણને એ ઓછું લાગશે. એ દુઃખનું વર્તુળ જેટલું વધારે વધશે એટલા પ્રમાણમાં તે આપણને ઓછામાં ઓછું લાગશે. બાકી ઘરના જ માણસો પ્રત્યે આપણને દુઃખ થાય તો ઘડીકવાર લાગે, પછી કંઈ જ નહિ થાય. આપણે ભૂલી જઈએ. એનું કારણ ત્યાં આગળ પ્રેમ છે. એમના ઉપર લાગણી છે ને લાગણી હોવાથી એમ થાય છે. એવી લાગણી આપણને બધા પર છે નહિ. અને એ લાગણી કેળવવા માટે પણ દુઃખ એ બહુ મોટું સાધન છે.

દુઃખ કે સુખ એ પોતાનામાંથી જ નીકળેલું છે. એ શાથી નીકળેલું છે ? એના કારણમાં જો ઊતરીએ તો સમજાશે કે આપણા ચિત્તમાં અનેક પ્રકારના સંસ્કારો પડેલા છે ને આપણા અનેક જન્મો છે.

આપણામાંનાં કોઈ ના માનો તો છોડી દો એ વાતને. પણ ધારો કે આપણી ઉંમર ૩૦ કે ૩૫ વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારના આવા હડસેલા આવેલા. હવે એવા જે દુઃખો આવેલાં, અવહેલના થયેલી, વેદના હતી. એના એ સંસ્કારો ચિત્તમાં પડેલા. એ ચિત્તના સંસ્કારો ઉદય વર્તમાન થાય તેમ તેમ એ દુઃખ આપણામાં પ્રવર્તે. હવે એ આપણે એમ માનીએ કે આ દુઃખનું કારણ બીજો માણસ છે, આપણે નથી તો આવી આપણી સમજણ જ ખોટી પડે. કારણ કે જે કંઈ ઉદ્ભવ થાય છે તે આપણા ચિત્તના સંસ્કારમાંથી. જે ઉદય વર્તમાન થાય છે તે ચિત્તના સંસ્કારોને આપણે જીવેલી શકીએ તેમ નથી. એટલી આપણી તાકાત નથી. ને તાકાત નથી એમ નહિ પણ એમાંથી આપણે જાણવાને માટે, તાકાત જગાડવાને માટે આપણે જ્યાં છીએ ત્યાંથી ઊઠવાની આપણને જિજ્ઞાસા થઈ નથી. તમન્ના જાગી નથી. એના કારણે એ પંચાત પડી જાય છે. જો તમન્ના જાગે છે, જિજ્ઞાસા જાગે છે તો એમાંથી ઝપાટાભેર બહાર નીકળી આવીએ. વાર ના લાગે. તો તે વખતનું જીવન આપણને જુદા પ્રકારનું લાગે છે તે વાત પણ ચોક્કસ. એટલે જે દુઃખ છે એ દુઃખ આપણા પોતાનું જ છે. પોતાના મનમાંથી જ, પોતાના ચિત્તમાંથી જ નીકળેલું છે અને એમાં બીજો કોઈ દોષિત નથી.

દરેકને નાનો મોટો અનુભવ તો થતો જ હોય છે. જીવનમાં આવે બનાવ બનતા હોય છે. અનુભવ વિના કંઈ જીવન જ નથી. કોઈને મોટા તો કોઈને નાના આવે. કોઈને એનાથીય નાના આવે. પણ આવે ખરાં. નાના નાના. એટલે દુઃખ ઓચિંતું ગમે તેવું આવે ત્યારે આપણે તેને તપાસીએ અને ખ્યાલ રાખીએ. તેનું કારણ તપાસીએ ને આપણા મનના આવેગો-આવેશો તપાસીએ તો આપણને ખાતરી થાય કે આમાં આપણે જ વધારેમાં વધારે દોષપાત્ર છીએ અને એમ કરીને આપણા મનમાં સંતોષ પમાડવા માટે પ્રયત્ન કરીએ તો આપણને ઘણી શાંતિ થાય. પણ ઘણે ઠેકાણે જોઉં છું તો પતિ-પત્ની લડ્યાં જ કરે છે. તે કહે : ‘તમારો દોષ છે. આ મારો દોષ નથી’ એમ ના સમજે કે ‘આ દોષ મારો છે’ પતિ એમ ના સમજે કે ‘આ દોષ મારો છે.’ પત્ની એમ ના સમજે કે ‘આ દોષ મારો છે.’ પત્ની પતિનો દોષ કાઢે. એમ ઝગડમ્ ઝગડા ચાલ્યા જ કરે ને એ અનંતકાળ ચાલ્યા કરવાનું. એ બહુ ઓછા સમજવાના. કોક કોક જ સમજે છે.

દુઃખ આપણને ઘણું શીખવાડે છે. ધીરજ અને સહનશીલતા. કોઈના તરફથી દુઃખ થયું હોય તો એના તરફ ઉદારતા રાખવી. આપણી દૃષ્ટિ હોય તો આવા ગુણો દુઃખથી કેળવાય છે.

સુખદુઃખ તો જોડકું છે. સુખ પછી દુઃખ આવે. હંમેશાં સુખ રહે એવું નહિ. હંમેશાં સુખમાં રહેતો હોય એને બીજા પ્રકારનું દુઃખ આવે. કૌટુંબિક, સાંસારિક દુઃખ આવે. દુઃખ વિનાનું કોઈ પ્રાણી નથી.

સતત આનંદ મેળવવા માટે દુઃખને ટાળવું જોઈએ. દુઃખ આવવાનું ખરું, પણ દુઃખ આવે ત્યારે એના સોર્સને (પ્રભાવસ્થાન) સમજીને, એના કારણને સમજીને, દુઃખથી અલિપ્ત હોઈએ એમ વર્તીએ તો આપણો આનંદ જળવાઈ રહે. સુખમાં એવું નહિ થાય. એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે ‘દુઃખ આનંદપ્રેરક’

દૃષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ કહી છે. આપણી એવી દૃષ્ટિ થાય ત્યારે દુઃખમાં સુખ મનાય. સઘળું જે કાંઈ છે તે આપણા સુખને માટે છે એ જો મનાય તો તે આપણા સુખને માટે છે. એ દૃષ્ટિ આપણે કેળવેલી હોતી નથી ત્યારે આપણે દુઃખને દુઃખ ગણીએ છીએ. દુઃખ એ સુખ છે એમ નથી લાગતું, કેમ કે આપણો એવો પ્રયત્ન પણ નથી હોતો.

દુઃખ જેટલું માણસને ઘડે છે એટલું સુખ ઘડતું નથી. સુખ માણસને સ્ટેટસ કો (સ્થગિત) રાખે છે. માણસના જીવનને ઘડવાનું કામ કરતું નથી. દુઃખ આવે ત્યારે ઈન્ટેન્શન (હેતુ) જાગૃત હોય તો એ ઘડવાનું કરે છે. જ્ઞાનીપુરુષો દુઃખમાં સુખ જુએ છે. સુખમાં દુઃખ જુએ છે. દુઃખમાં તેજ વધે. સુખમાં બુદ્ધિ ડોરમંટ (ગૌણ) થાય. કેમ કે ચલાવવી ન પડે. દુઃખમાં આરામ નથી હોતો. દુઃખમાં વધારે ચિંતવન હોય છે. સુખમાં નિરાંત અનુભવે છે. દુઃખમાં ઉપાયો શોધે છે. ‘સુખ-દુઃખ સાથે રે જડિયા’ એકબીજા સાથે જોડાયેલાં છે એવું કોઈ સમજતા નથી.

સુખમાં છકી ના જવું. કશાયમાં એક્ષટ્રીમમાં (આત્યંતિકતામાં) ના જવું. તટસ્થભાવ ધારણ કરીએ, અને સુખમાં સામાન્યભાવે વર્તીએ તો એ સુખ નડશે નહિ. સુખને સુખની રીતે ભોગવીએ તો એ આપણું પતન કરનારું છે. સુખમાં તટસ્થ રહીને એમાં મનને ગલગલિયાં થતાં હોય એ રીતે ન ભોગવીએ તો વાંધો નહિ.

મુશ્કેલી

મુશ્કેલીઓ આવે છે, એ આપણા જ્ઞાનમાં આવી જાય. સમજમાં આવી જાય તો પછી આપણને એ મુશ્કેલી ‘મુશ્કેલી’ લાગે નહિ. પછી તેનો રસ્તો પણ તરત જ નીકળે. મુશ્કેલી પણ કર્મનું જ પરિણામ છે. કર્મ વિના કંઈ કશું સાકાર બની શકે નહિ. કર્મ, ભક્તિમાં કે જ્ઞાનમાં કે યોગમાં ગમે તેમાં લો, કર્મ ઈસેન્સ્યલ છે. કર્મથી વિખૂટા પડીને સાધનાની વાત મારે ગળે ઊતરતી નથી. અને કર્મ બધાનો પાયો છે, જેનો તેનો પાયો કર્મ છે. કર્મ કરતાં કરતાં તમે તદ્દુપતા સેવો, તમારી તદ્દુપતા ભગવાનના ભાવ સાથે થાય તે ખરી છે. તેમાં નક્કરપણું પ્રગટે છે. અનેક જન્મમાં થયેલાં જે કર્મો છે, તે કર્મોનાં સારાં પરિણામ હોય છે અને માઠાં પરિણામ હોય છે. માઠાં પરિણામમાં મુશ્કેલી એક એ છે. મુશ્કેલી, વિપત્તિ, દુઃખો, વેદનાઓ એ જુદા જુદા આ કર્મના જુદાં જુદાં પ્રકારનાં જે કર્મો આપણાથી થયેલાં છે, તેનું જ પરિણામ છે. એટલા માટે જ ભગવાન કંઈ કશું કરે છે, આવું બધું કશું કરે છે, એ જે વાત છે તે બધી ખોટી છે, અણસમજણની છે. જે તે બધું આપણા પોતાનાથી, પોતાના જ કર્મથી જ નીપજેલું છે. આપણો સંસારવ્યવહાર જે તે બધું આપણને મળેલું છે, તે આપણાં કર્મોના પરિણામરૂપે જ છે. તેવી રીતે મુશ્કેલી પણ એ આપણા કર્મનાં પરિણામરૂપે જ છે. એ માત્ર બૌદ્ધિક સમજણ છે. જ્યારે ખરેખરી અનુભવની સમજણ પ્રગટે, તો જ્યારે મુશ્કેલી પ્રગટી-મુશ્કેલી ના પ્રગટે એમ નહિ, પણ તે મુશ્કેલી પ્રગટે તેની સાથે જ તે મુશ્કેલીના ઉપાયનું જ્ઞાન પ્રગટે છે. તે પ્રગટે છે એટલે પછી તે પ્રમાણે એ વર્તી શકે છે, એટલે આવી જેની ભૂમિકા છે, તેને મુશ્કેલી હોવા છતાં મુશ્કેલી હોતી નથી. કારણ કે વધારે વાર મુશ્કેલી ટકતી નથી. કારણ કે તેનો ઉપાય તરત મળી જાય છે, અને એ પ્રમાણે એ વર્તે જ છે. ના વર્તે એમ પણ નહિ. એ પ્રમાણે જ એનાથી વર્તાય. જેમ શ્વાસોશ્વાસ લીધા વિના આપણે જીવી ના શકીએ, તેવી રીતે એને મુશ્કેલી પ્રગટે તેને મુશ્કેલીના ઉપાય અને જ્ઞાન પણ પ્રગટી જાય છે. અને તે પ્રમાણે તાત્કાલિક વર્તે. એટલે મુશ્કેલીનો લાંબો ગાળો એને રહેતો નથી. મુશ્કેલી, મુશ્કેલીરૂપ લાગતી નથી.

મુશ્કેલી એ પોતાના જ કર્મનું પરિણામ છે એવું પ્રત્યક્ષપણે ત્યારે અનુભવે છે, કારણ કે તેને તાદાત્મ્યનું જ્ઞાન પણ છે. પણ જે મારા-તમારા જેવા જીવદશાવાળા છે, એમણે ખુમારી અને ખમીર, હિંમત, સાહસ, ધીરજ આ બધા ગુણો કેળવવાને માટે એ મળેલી છે, એ રીતે મુશ્કેલીને સ્વીકારવી જોઈએ. તો એ મુશ્કેલીથી કદી દબાઈ નહિ જવાય. મુશ્કેલી આપણા જીવનમાં ખુમારી, ખમીર, ધૈર્ય, હિંમત, ધીરજ આ બધા ગુણો કેળવવાને માટે મળેલી છે. એ મળે નહિ તો આ બધા ગુણો કેળવાય કેવી રીતે ? સાહસ પણ કેવી રીતે કેળવાય ? હિંમત પણ કેવી રીતે કેળવાય ? પછી આ ધીરજ, પછી આ ખુમારી, જીવનનું ખમીર બધાં કેળવવાને માટે જ આ મુશ્કેલી આપણને મળેલી છે. એટલે મુશ્કેલી તો આપણો 'સદ્ગુરુ' છે. ખરેખરો જે સાધક છે, તે આ રીતે મુશ્કેલીને સ્વીકારે છે. મુશ્કેલી વખતે જો જીવ દબાઈ જાય છે તો તેનો વિકાસ થવો શક્ય નથી. મુશ્કેલી આવે તો જાણવું કે આ ગુણો છતાં થવાને માટે આ જીવનની ખરી પળો આવી. ગુણ તો આપણામાં છે જ. ગુણો કેળવવાની વાત કરીએ, તે પણ બરાબર નથી. ગુણો આપણામાં રહેલા જ છે. એ ગુણોને છતાં થવા માટેની આ એક તક મળેલી છે. તે ખુમારી, ખમીર, ધૈર્ય, હિંમત, સાહસ, ધીરજ આ બધા ગુણોને છતાં થવા માટેની આ એક તક આપણને જે મળેલી છે, એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ તક આપણે જવા કેમ દઈએ ? જેમ મને પાંચ હજાર રૂપિયા મળતા હોય તો હું કંઈ જવા ના દઉં. ત્યારે તેવી રીતે આ જે મુશ્કેલી મળે છે, તે આપણા ગુણોને છતાં થવા માટેની આ એક તક છે એવું જે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક સમજે છે. પોતાના વિકાસને માટે આ એસેંસીયલ જરૂરી છે, તે આપમેળે આવીને મળેલું છે, તે ભગવાનની પરમકૃપા છે. તે વખતે માણસ સાબદો બની જાય છે. સાબદો એટલે કે મર્દાનગીવાળો, ચેતતો, જાગૃત થઈ જાય છે.

સંસારી માણસ મુશ્કેલી હાયવોયથી, કંટાળીને, ત્રાસીને સ્વીકારે છે તેથી એ વધે છે. પરિણામે દુઃખને બેવડાવે છે. એટલે ઉમળકાથી એનો જેટલો સ્વીકાર થાય અને મુશ્કેલીને નિવારવા માટેના જે ઉપાયો હોય તે બુદ્ધિપૂર્વક યોજાય અથવા તો લેવાય ત્યારે વિશેષ ને વિશેષ આનંદમાં રહી શકાય. એવી રીતે, પ્રકૃતિના જીવનમાં જીવદશામાં પણ મુશ્કેલીને

સ્વીકારાય તો મુશ્કેલી એને બહુ આપદારૂપ ના થઈ પડે, દુઃખદાયક ના થઈ પડે, પીડાકારક ના થઈ પડે. ઊલટું, તે વખતે આત્મશક્તિ બઢાવવા માટેની તક છે એમ જાણવાથી તટસ્થતા જાળવી શકાય છે અને એ શીખવાનો મોટામાં મોટો પદાર્થપાઠ આપણને મળે છે. એટલે કઈ રીતે આપણે વસ્તુને સ્વીકારીએ છીએ તેની ઉપર બહુ મોટો આધાર છે. ‘હશે જેવું આપણું કર્મ છે, જેવું આપણું નસીબ’, એ બધા રસ્તા સાચા નથી. એ તો બધા ઊલટા-નેગેટિવ છે. એ આપણે નમી પડ્યાંનાં કે કાયરતાનાં લક્ષણ છે.

ત્યાગ - પ્રેમનાં લક્ષણ

પ્રેમમાં તો ત્યાગ, બલિદાન અને સમર્પણ રહેલાં છે. પ્રેમનું જોવાપણું સદાય ગગનગામી હોય છે. પ્રેમ નીચે જુએ છે ખરો, પરંતુ તે નીચેનાની દૃષ્ટિને ઊર્ધ્વગામી કરવા માટે. નીચેના તેના અવતરણમાં નીચેનાને ઊંચે પ્રેરવાને માટે, એવો તેનો તેમાં જીવતો જાગતો ઉત્કટ હેતુ હોય છે. જીવનની ઉચ્ચ અભિલાષાને આદર્શની ભાવનામાં આકાર પમાડવી ને એવા આદર્શ પાછળ સારાચે જીવનને જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક ફના કરી દેવું ને તેમાં આનંદ માણવો તે જેવાં તેવાં શૂરાતનની વાત નથી. કોઈની કે પોતાની પ્રકૃતિનું ચાલે તો સાધકને તે પ્રભુના પંથેથી જરૂર ખસેડાવી દે.

સાચો ત્યાગ તો આનંદમાં પરિણમે. બેળે બેળે થયા કરેલું હોય તેને ત્યાગ ન કહી શકાય. પોતાના ધર્મ તરીકે આનંદથી, ઉત્સાહથી જેની પાછળ કોઈ પણ જાતનું બહડવાપણું ના રહ્યું હોય, તેવી રીતે થયા કર્યું હોય ને જે કર્યાથી હૈયું નિર્મળ થતું હોય, હળવું બનતું હોય, શાંત થતું હોય, હૃદય હૃદય વચ્ચેનાં અંતર સમેટાતાં હોય, પરસ્પરમાં પરસ્પરથી જીવનમાં રસ જામ્યા કરતો હોય ત્યારે તે બધું ત્યાગથી થયા કર્યું છે તેમ સમજી શકાય.

ત્યાગના અંતરમાં તો પ્રેમની ઉગ્ર ભાવના રહે છે. પ્રેમમાં અનંત શક્તિ છે. પ્રેમ તો સર્વ કોઈમાં અને સર્વ કોઈથી હળી શકે છે, મળી શકે છે, ભળી શકે છે. તેમ છતાં પાછો નોખો પણ રહી શકે છે. એને તો જે તે બધાંની સાથે સુમેળ છે. પરંતુ તેથી કરીને તેના સંબંધમાં આવનાર જે તે બધાંની પ્રકૃતિને નથી ઓળખતો એવું નથી હોતું.

પ્રેમમાં બીજાંના વિચારને સ્થાન નથી એવું નથી. પ્રેમમાં ઉદારતા છે, વિશાળતા છે, સહનશીલતા ને સહિષ્ણુતા છે, ધીરજ પણ છે. પ્રેમનું જીવન ત્યાગ, બલિદાન ને સમર્પણનું બનેલું છે. પ્રેમમાં પ્રકૃતિની વૃત્તિ નથી. પ્રેમનો સ્વભાવ દૈવી પ્રકારનો છે. જીવનને હોમાવાપણું પ્રેમની ભાવનામાં રહેલું છે. ફનાગીરી એ પ્રેમનું લક્ષણ છે.

સંસારવ્યવહારમાં અનેક જીવોની સાથે આપણો સંબંધ છે. તે બધા જીવો સાથે તેમનું કંઈ પણ કશું જોયા કર્યા વિના આપણે પોતાના વિકાસ ખાતર સદ્ભાવ પ્રગટાવવાનો છે. આપણે તેમને માટે ત્યાગ કરવાના ઉમળકાવાળા બનવું જ પડશે. અને આપણે જ તેમને માટે પ્રેમ ઉમળકાથી વિશેષ ને વિશેષ સહન કરવાનું જે આપમેળે આવે તેને ઉમળકાથી તપ સમજીને આપણા પોતાના જીવનવિકાસના હેતુ અર્થે તે સ્વીકારીને તે બધું ભોગવીએ, તો જીવન ઊંચું આવી શકે. આવું આવું થવું ને કરવું એ તો હજી નજીવો યજ્ઞ ગણાય. અને એવું જો આપણે પ્રેમભક્તિથી કર્યા કરીશું, તો તેમાંથી જ જીવનવિકાસની આગળની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે મોટો યજ્ઞ થવાની શક્યતા છે, તે શક્યતાનું બળ રોજબરોજના વ્યવહારવર્તનમાંથી, આપણાથી બનતા જતાં તેવા નાનકડા યજ્ઞમાંથી પેદા થયા કરવાનું છે, તે નક્કી જાણશોજી.

પ્રકૃતિમાં ત્યાગ શા માટે ? ત્યાગ એટલા માટે કે પ્રકૃતિમાં આપણે દ્વંદ્વ અને ગુણની પકડમાં છીએ, એટલે કે આપણે જીવદશાની સ્થિતિમાં છીએ. એટલે આપણે બરાબર સમજીએ તો આપણે એકલા નથી. આ જગતમાં આપણે સમાજની સાથે સંકળાયેલા છીએ. એટલે સમાજની આખી ટોટાલિટી (સમગ્રતા)ના લો. પણ આપણો જેટલા પ્રકારનો અને જેવી રીતનો વ્યવસાય હોય, એટલી મર્યાદામાં તેટલી વ્યક્તિઓ સાથે આપણે સંકળાયેલા છીએ. એ વાત ચોક્કસ. અને સંકળાયેલા હોવાથી કંઈ ને કંઈ થોડું ઘણુંયે કોઈને માટે જતું કરવું પડે છે. આપણે ઈચ્છતા હોઈએ કે ના ઈચ્છતા હોઈએ તો પણ આપણે જતું કરવું પડે છે, ત્યારે ખરી રીતે જોઈએ તો એ ત્યાગ છે. પણ એ ત્યાગમાં ત્યાગની સેંસ (સમજ) નથી. આપણે કરવું પડે છે ને કરીએ છીએ. પણ એ વખતે જો એ સભાનતા આપણને હોય. બીજાને માટે કંઈક કરવાનો આપણો

ધર્મ છે, ફરજ છે, અને એ ફરજથી પ્રેરાઈને, ધર્મ સમજીને આપણે કરવું જોઈએ. એવી જો હેતુની સમજણ અંદર ઉમેરાય તો ઘણું સારું થાય. પણ સામાન્ય રીતે એવું હોતું નથી. પણ મારો કહેવાનો હેતુ એ છે કે જીવદશાની સ્થિતિમાં પણ જાણ્યેઅજાણ્યે પણ માણસને ત્યાગ કરવો પડતો હોય છે. જો કરવો જ પડતો હોય તો વ્હાય નોટ વિલિન્ગલી ? એ સાચી હકીકત હોય અને વિચાર કરતાં આપણને એમ લાગે છે કે કરવો પડે છે. એ સિવાય આ સમજ ના ચાલી શકે.

એકબીજાને માટે એકબીજા જો ઘસાતા ના હોય તો સમાજનું બંધારણ ચાલી ના શકે. એકબીજાને માટે ઈચ્છે કે ના ઈચ્છે તો પણ એકબીજાને માટે માણસોને ઘસાવું પડે છે. સંસારવ્યવહારમાં, સગાવહાલામાં, વ્યવહારમાં, રીત-રિવાજમાં દરેકને કંઈક ને કંઈક રીતે ઘસાવું જ પડે છે. એ ત્યાગ છે. પણ એ ત્યાગનું પરિણામ ઉત્તમ નથી આવતું. કારણ કે એમાં સહજપણાનો ગુણ નથી અને સરળપણાનો ગુણ નથી. એ કરવું પડે છે ને કરે છે અને જો એમાં આ જ પ્રમાણે એને વહન કરવાની ગતિ છે. આ જ પ્રમાણે ચેનલ છે. તો માણસ જો સમજીને કરે તો માણસનો વિકાસ થાય. માણસ ગુણમાં પ્રગટતો રહે. જો એની મેળે, સહજપણે, ભાવનાથી એ કરે એટલે ત્યાગ એ એનો ગુણ થઈ જાય. એકબીજાને માટે ત્યાગ કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. કારણ શું ? એકબીજાને માટે ઘસાવું પડે છે. એનું મૂળ કારણ શું છે ? કે બધા એક છે. બધાની સાથે આપણે સંકળાયેલા છીએ. બધા એક છીએ એ જ્ઞાન આપણને ત્યારે નથી હોતું. એકબીજાને માટે આપણે પ્રેમ રાખીએ છીએ. એકબીજાને માટે ભાવ રાખીએ છીએ. એ બધું થવાનું કારણ શું છે ? કે એ બધા સાથે આપણે સંકળાયેલા છીએ. પણ વ્યવહારની રીતે, સંસારી રીતે, સત્ત્વની રીતે, ઉદ્યોગની રીતે, પ્રવૃત્તિની રીતે, અનેક રીતે અનેક જીવોની સાથે આપણે સંકળાયેલા છીએ. આપણામાં રહેલું તત્ત્વ-જીવનતત્ત્વ છે એના લીધે પણ આપણે બધાંમાં સંકળાયેલા છીએ. પણ તે વખતે આ પ્રકારની સભાનતા આપણામાં હોતી નથી. એટલે પેલી પ્રકૃતિમાં ને પ્રકૃતિમાં આપણે રહીએ છીએ. આપણે આપણા જીવનનો આદર્શ માન્યો કે માત્ર જીવદશામાં આપણે રહેવું નથી. તેનાથી આપણામાં પણ ઊર્ધ્વ પ્રકારનું, ઊંચા પ્રકારનું તત્ત્વ છે. જેના વડે

આપણે જોઈ શકીએ છીએ, સાંભળી શકીએ છીએ, સૂંધી શકીએ છીએ, સ્વાદ પારખી શકીએ છીએ. એ આ જીવ દશાની પ્રકારની ક્રિયાઓ પણ તેને આધારે છે.

ત્યાગથી ભોગવો

આપણાં ઉપનિષદ્દનું એક વાક્ય છે કે બધું ત્યાગી ત્યાગીને ભોગવો અને એવો ત્યાગ કરવાની શક્તિ આપો. આ ભાવના માનવદિલમાં રહેલી તો છે જ. પરંતુ ત્યાગનું મહત્ત્વ માનવીનું દિલ ઝંખે અને ત્યાગમાંથી સાચું સુખ ફળી શકે એવી જાગૃત સમજણ માનવીના દિલમાં જ્યાં સુધી પ્રગટી શકી નથી, ત્યાં સુધી તે હૈયાના આનંદથી અને ઉમળકાથી ત્યાગ કરી શકતો નથી. જાણ્યેઅજાણ્યે, ઈચ્છા-અનિચ્છાએ માનવી એકબીજાને માટે ત્યાગ કર્યા વિના રહી શકતો નથી; પરંતુ એવો ત્યાગ તો ના છૂટકાનો ત્યાગ છે. માનવીને પરસ્પરને માટે કેટલીય વાર અને ઘણીવાર બેળે બેળે ત્યાગ કરવો પડે છે ને એવા ત્યાગમાંથી મનની વિકૃતિ જન્મે છે. અને મનને બળાપો, કલેશ, સંતાપ, કોઈ વાર ઉશ્કેરાટ અને અશાંતિ પણ જન્મે છે. ‘ત્યાગાત્ શાંતિઃ અનંતરમ્’ જો ત્યાગ અનંત ઉત્સાહભર્યા ઉમળકાથી અને ઉમંગથી થાય તો તેવા ત્યાગમાંથી જીવનનું અનંત સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; તેવો જ્ઞાનભક્તિયુક્ત હેતુ અને તેનું રટણ તે ત્યાગ કરતી વખતે પળેપળે માનવીના દિલમાં ઝબકતું ને ઉપર તરતું રહ્યાં કરે તો તેવા જ્ઞાનભક્તિપ્રેરક હેતુથી પ્રેરાઈને ત્યાગ બન્યા કરે. તેવા ત્યાગનું મૂલ્યાંકન ઊંચું છે અને એવો ત્યાગ જ્યારે પ્રગટે ત્યારે આપણાં મન, બુદ્ધિ અને હૃદય વિશાળ, ઉદાર, સહનશીલ અને મળેલાં દરેક જીવ પરત્વે સદ્ભાવથી ભરપૂર રહ્યાં કરે છે.

આ સંસારવ્યવહારમાં મળેલાં સંબંધીઓ અનેક પ્રકારની પ્રકૃતિ અને સ્વભાવવાળાં જ હોવાનાં. પરસ્પરનાં પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ જુદા જુદા પ્રકારના હોવાથી તેમાંથી આપમેળે સંઘર્ષણ, અથડામણ, અકળામણ પેદા થાય છે અને તેના લીધે માનવીનું મન વધારે દોદળું બને છે. પરંતુ જો પ્રકૃતિ અને સ્વભાવનો તેના વિજ્ઞાન પ્રમાણેનો અભ્યાસ કરીએ કે ‘આ બધું સંઘર્ષણ પ્રકૃતિ અને સ્વભાવને લીધે થાય છે’ તો તેવું થવાનું કારણ સામસામી વ્યક્તિઓનાં પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ

એકબીજાની સાથે અથડામણ પ્રગટાવે તેવાં હોય છે અને સંસારવ્યવહારનો ગુણધર્મ એવો છે કે તેમાંથી આવા પ્રકારની અથડામણ થવાની જ, એટલે એમાંથી જેને તરતા રહેવાનું દિલથી થાય ને એમાંથી જે સફાળો જાગી ઊઠે તેવા જીવને જ ત્યાગ કરવાનું ખરેખરું દિલથી પ્રગટે છે. એવો ત્યાગ તે કરે છે. ને એવા અથડામણના પ્રસંગોમાંથી પોતાને એક માત્ર શાંતિ જ જોઈએ છીએ છે ને શાંતિ ટકાવવી છે એવું ખરેખરું દિલથી જેને પ્રગટેલું હોય છે તેવો જ માનવી એક માત્ર સરળતાથી અને ઉમળકાથી ત્યાગ કરી શકશે. ત્યાગ વિના સાચું સુખ મળી શકે નહિ ને આપણે દિલથી સાચા ભાવથી જો ત્યાગ કરીએ તો, સુમેળ, સંપ, સહાનુભૂતિ, ધીરજ, સહનશક્તિ, એકબીજાનાં મન અને વિચાર પ્રતિની ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, આનંદ એવા ગુણો વિકસી શકે છે. ને ત્યાગમાંથી જીવનનાં નવાં પગરણ એક પછી એ પાંગરતા જાય છે. જીવનના સાચા સુખની પ્રાપ્તિ ત્યાગ છે. એવો ત્યાગ માનવીને હળવો ફૂલ બનાવે છે અને એવા માનવીને સંસારવ્યવહાર યાતનાઓથી ભરેલો હોય તો પણ તેને તેવી યાતનાઓ પામવાનું દર્દ દુઃખ નહિ પ્રગાટવતાં તેવી યાતના તો નિસરણી ચઢવાનાં પગથિયારૂપ બને છે. ત્યાગની ભાવનાથી વર્તતાં વર્તતાં યાતનામાંથી તો નવું શહૂર અને ખમીર પ્રગટે છે અને ખમીર વિના જીવન શોભતું નથી.

જીવનમાં જે પ્રસંગ બને છે તેનો હેતુ છે અને એ હેતુ ત્યાગમય પ્રેમ કરવા માટેનો. આપણું અંતર જો ખરેખરી રીતે સ્વીકારે તો તેમ કરતાં કરતાં આપણા દિલમાં ફુવારાની જેમ ઉમળકો વહૂટવો જોઈએ. દિલની સાચી સમજણથી જ્ઞાનપૂર્વક દિલના ઉમળકાથી થયેલા ત્યાગમાંથી તો ગુણશક્તિ પ્રગટે અને એવો ત્યાગ આપમેળે થયા જ કરે અને જેના નિમિત્તે કરીને તેવો ત્યાગ થાય તેનામાં અને તેના પરત્વે આપણા હૃદયની સાચેસાચી ભક્તિ પ્રગટે એવું બનેલું અનુભવાય તો જ આપણી તે પ્રકારની પ્રગટેલી સમજણ સાચી કહેવાય.

આનંદથી ફના થાવ

જીવનવિકાસનો માર્ગ એ તો ફનાગીરીનો છે. સર્વપ્રકારે ને સર્વભાવે પોતાપણાને ઓગળાવી દેતાં દેતાં જો જીવને ધન્ય થયા કરવાનો અનુભવ થયાં કરે તો જાણવું ને માનવું કે જીવનવિકાસની

લગન કે રસ આપણને લાગ્યો છે. જીવના પોતાપણને ઓગળાવી દેવા માટે સંસારમાં આપણને અનેક પ્રકારના પ્રસંગો મળ્યા જ કરે છે. એવા પ્રસંગનું જ્ઞાન-ભાન જાગે છે, ને તે પળે તેમાં તેવા પ્રસંગની સમજણ જે જીવતી રાખી શકે છે તેવા જીવો વિકાસને માર્ગે જઈ શકવાના છે, બાકીના નહિ. પોતાની જાતને પૂરેપૂરી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક શૂન્યપણામાં આપણે પ્રવર્તાવવી પડવાની છે. એવું શૂન્યપણું પ્રકટતાં આપોઆપ આત્મશક્તિ ખીલતી આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. ગમે તે થાય પણ આપણે તો માર્ગ પર જ રહેવું છે, એવો મનહૃદયનો પાકો નિર્ધાર જેને જાગેલ છે, એવા જીવના મથામણ ને મનોમંથન કંઈ જેવાં તેવાં હોતાં નથી. પ્રમાણિકપણે એવા મથતા જીવની હિંમત કંઈ છાની રહી શકતી પણ નથી. પ્રત્યેક દશાનાં લક્ષણ હોય છે, તેથી લક્ષણ વડે કરીને પોતે પોતાની જાતને તથા મનની દશાને પારખવાં ઘટે છે, પ્રભુનો માર્ગ તો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક આત્મસમર્પણનો છે. સમર્પણ કરતાં કરતાં જેને કંઠે પ્રાણ વહૂટે તેવો જીવ આત્મસમર્પણ કરી પણ શકતો નથી. વળી, આત્મસમર્પણ કર્યા કરવાનું જેને તટસ્થતાપૂર્વકના વિવેકનું ભાન પણ જાગી શકતું નથી, એવો જીવ ચેતનને માર્ગે કદી પણ જઈ શકવાનો નથી તે પણ નક્કી જાણજે. ત્યાગ, બલિદાન, સમર્પણ એવો ત્રિવેણીસંગમ જેના જીવમાં પ્રગટે છે, એવો જીવ જીવનવિકાસમાં પ્રવેશી શકવાનો છે, ને જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક કરાયેલાં ત્યાગ, બલિદાન ને સમર્પણની ભાવનામાંથી અપાર શક્તિ પ્રકટે છે.

અજ્ઞાનમૂલક દશાનો ત્યાગ તે ત્યાગ નથી, તે તો ખાલી ઘસડાવાપણું જ છે. તેમાં તો માત્ર તણાવાપણું રહેલું છે. ને તેમાં ના છૂટકાપણાની લાગણી હોય છે ને લાચારીની દશા હોય છે, ને તેમાંથી કલેશ, સંતાપ, ઉદ્વેગ વગેરે વધે છે ને જીવનનું કચડાવાપણું બને છે. જ્યારે સાચી સમજણની ભાવનાથી થયેલા ત્યાગમાં તો આનંદ-ઉલ્લાસ પ્રકટે છે. તેથી તેવા પ્રસંગ મળતાં એવા ત્યાગની ભાવના પ્રજ્વલિત થયાં કરી વધારે ને વધારે દેદીપ્યમાન રહ્યાં કરતી હોય છે. આવા જીવને તો અનેક પ્રકારના ત્યાગની પરંપરાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે અને તેવા તેવા ત્યાગનાં પગલાં ભરવાનું થતાં તે વધારે ને વધારે સાહસવાળો, ધીરજવાળો, અપાર હિંમતવાળો બન્યાં કરે છે, જીવનની

અનેક પ્રકારની નબળાઈઓને ફગાવવાને સદાય જાગૃત રહ્યાં જ કરે છે. જે જીવ પોતાની નબળાઈઓને ઓળખીને એને છાવરવાને જાણ્યે-અજાણ્યે પણ મનથી પ્રવર્ત્યા કરે છે તેવો જીવ કદી પોતાની નબળાઈઓને ફગાવી શકવાનો નથી. અનેક પ્રકારની માન્યતાઓ, સમજણો, ટેવો, આગ્રહો છોડવાના કે મૂકવાના પ્રસંગ જીવને સંસારમાં મળ્યા જ કરે છે; પણ જે જીવની તટસ્થતાની ભાવના જીવનમાં કેળવાઈ નથી, તેવો જીવ તે પ્રસંગમાં સાવ ભેળવાઈ જવાનો છે તે પણ નક્કી માનજે. સંસાર મળેલો છે ઘડાવાને માટે. સંસાર એ તો જીવતોજાગતો મહાયજ્ઞ છે, પણ એમાં યજ્ઞની પ્રચંડ ભાવના હૃદયમાં કોણ જીવતી રાખી શકે છે ? વાતો કર્યે આપણું કશું દળદર ફીટી શકવાનું નથી.

મનનું વલણ ને મનના વિચારો ને વૃત્તિઓ કેવાં કેવાં થતાં રહે છે તેને પારખી પોતાની જાતને તેવી રીતે ઓળખતાં જવું ને એમાં જરા સરખી પણ ભ્રમણા સેવવી નહિ. મનને તેની તેવી દશામાં પડી રહેવા દેવું નહિ. આપણે કદી મનને મચક ન આપવી, પણ એના એવા જીવપણાને ફગાવવાને સદાય ઉદ્યત રહ્યા કરવું. જીવનવિકાસનો માર્ગ ફનાગીરીનો છે ને 'ફનામાં' શેહ સમાઈ છે. એવું ફના થતાં જેને આઠે કોઠે દીવા પ્રગટે છે તેવો જીવ આ માર્ગમાં પ્રવેશી શકવાનો છે.

આનંદથી ત્યાગ કરો

જો આપણે જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરીએ, અમુક દિશામાં અમુક રીતે જ વર્તવું છે એમ દૃઢતાથી નક્કી કરીએ, તો તે પરત્વેનું જે જે કંઈ નકારાત્મક આપણામાં હોય કે બીજાથી કરીને ઊભું થયું હોય, તેને ત્યજવાનું બનતાં જો તે પરત્વે કઠિનતા લાગે, તેમ કરવા જતાં તે અઘરું અને મુશ્કેલ લાગતું હોય, તો તેવું કઠિન લાગવું, મુશ્કેલ લાગવું એ યોગ્ય પ્રકારનું નથી તે સમજવા જેવી હકીકત છે.

આપણે જે માર્ગે જવું નથી ને જે માર્ગના રાગમોહથી વિમુક્ત થવું છે, તે માર્ગના મોહાદિપણાના લક્ષણથી વિમુક્ત થવાનો પ્રસંગ સાંપડતાં તો જીવને દિલમાં ઘણો આનંદ પ્રકટવો ઘટે. આપણે જે કરવું છે તે તો મક્કમપણાથી, દિલના સાચા દૃઢ નિર્ધારથી ને નેક દાનતથી કરવું છે. આપણી પ્રમાણિકતા ને વફાદારી પારદર્શક બની જવાં જોઈએ. આપણે જે આદર્શને વરવો છે તે તો માગી લે છે સંપૂર્ણ હૃદયના ભાવની એકધારી

જીવનની તે પ્રકારની વર્તનધારા. એટલે જે જે જીવનના આદર્શને જીવનમાંના પ્રસંગોમાં પ્રકટાવવા જતાં જો હજી મુશ્કેલપણું લાગે, મન પાછું પડતું અનુભવાય તો જાણવું કે હજી આપણને ક્યાંક રૂંધામણ, ગૂંગળામણ છે, હજી તે પરત્વેનો આપણો જીવપ્રકારનો રાગ તેમાંથી પૂરો હઈયો નથી. આપણને હજી સાચી દિશાનું પૂરેપૂરું ઝંખનાત્મક ઉત્કટ ભાન પ્રકટેલું નથી. ભલા જીવ ! ‘મુશ્કેલ ને કઠણ’ શેને લાગવું જોઈએ ? શરીર પર વીંછી ચઢતો હોય તો ફટાક દેતાંકને ખંખેરીને આપણે તેનાથી વિખૂટાં થઈ જઈએ છીએ, પળવાર પણ તેને ટકવા દેતાં નથી; એવી જ રીતે જીવપણાના નકારાત્મક વલણને આપણે કદી પણ ટકવા દેવું ન ઘટે. આ બધું સમજીને આપણે કરવાનું છે. જ્યાં સંઘર્ષણ છે, અશાંતિ છે, મૂઝવણ છે, ડહોળામણ છે, ત્યાં જાણી જ લેવું કે પરસ્પર અંતરની સાફદિલી, એકનિષ્ઠા, શુદ્ધતા, એકરાગ, પ્રેમભાવ, નેક દાનત વગેરે એના સાચા અર્થમાં ને યોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રગટેલાં નથી.

ત્યાગમાંથી વિકાસ

જીવનની સાધનામાં સરળતા, સહજતા, પ્રસન્નતા, વિવેકનું આંતરિક જ્ઞાન જેમ જેમ પ્રકટે, ને આપણા મળેલા વાતાવરણમાંથી આપણા ધ્યેયનો વિકાસ કરવાને માટે જેવા સંજોગો હોય, તેમાંથી આપણે આગળ વધવાનું છે ને પાછું તે સંજોગોને સુમેળ ભાવે સાનુકૂળપણે વર્તવાનું હોય છે. જીવન અટપટું ને ઘણું સંકુલ છે. જીવનવિકાસ કરવાને માટે આપણા વાતાવરણમાં સરળતા પ્રકટે તે માટે, જે જે ત્યાગ કરવો પડે તે આનંદથી આપણે કરીએ. આપણાથી કરી બીજા જીવોને શાંતિ-આનંદ વગેરે મળ્યાં કરે તેમ આપણે સમજણથી વર્તીએ. બીજાંથી આપણને શાંતિ, પ્રસન્નતા, સરળતા વગેરે ન મળે તેનો કશો વાંધો ન હોય. આપણે બીજાંને માટે કે બીજાંને સુખશાંતિ મળે તે માટે બને તેટલો સમજીને ત્યાગ કરીએ અને તેવો ત્યાગ કરવાપણામાં તે આપણા પોતાના જ જીવનવિકાસ માટે કરીએ છીએ એવું જો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનભાન રહે તો તેવા ત્યાગનું તપ જીવનને ઊંચી કક્ષામાં લઈ જાય છે.

॥ હરિઃૐ ॥

પ્રકરણ-૧૪

પ્રેમભાવ

- જે માનવી પોતાનાંને માટે સર્વ કંઈ કરી શકવાની થનગનાટ કરતી પ્રેમભાવના ધરાવી શકતો નથી, તે પ્રભુ જે અવ્યક્ત છે, ન કળી શકાય એવો છે, એને માટે શું કરી શકવાનો હતો ?
- પ્રેમની ભાવનાને વધારે ને વધારે વિકસાવ્યાં કરવાની છે, ને એ એટલી હદ સુધી કે જેને જેને આપણે મળીએ એને પણ આપણો સ્પર્શ મળે. પ્રેમને સાત્ત્વિક કોટિએ લઈ જવો પડશે એટલું જ નહિ, પણ પ્રેમ એ જ પરમેશ્વર તત્ત્વ છે, એવું પ્રત્યક્ષ જ્યારે આપણે જીવનમાં અનુભવી શકીશું, ત્યારે આપણા જીવનમાં ઓર મજા આવશે. ઉલ્લાસ અને આનંદ હશે, ત્યારે જ આપણને જીવનમાં રસ પડશે ને જીવન એ પ્રભુની કેટલી અણમોલ ભેટ આપણને મળેલી છે, એની સમજણ ત્યારે આપણામાં ઊગશે, ને એની કિંમત સમજી શકીશું.
- સત્કર્મનો બદલો સત્કર્મ આપી જ ચૂકે છે. સત્કર્મની ભાવનામાં અપેક્ષાને સ્થાન જ નથી.
- આપણે તો મોહ, રાગ, કામ વગેરેથી પ્રેરાઈને પરસ્પર વર્તતાં હોઈએ છીએ. અનેક પ્રકારની આશા-અપેક્ષાઓ પરસ્પર રાખતાં હોઈએ છીએ. આવા વર્તનનું નામ પ્રેમ નથી. આપણે તો આપણા સ્વભાવની લાગણીમાં તણાઈ પણ જઈએ છીએ. આપણામાં હજી તટસ્થતાનો એકડો પણ મંડાયો નથી એવી વેળાએ ને એવી દશામાં આપણે પ્રેમની વાત કરીએ તે નરી મૂખામી છે.
- પ્રેમની ભાવના જીવનમાં હૃદયથી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક જો કેળવાય તો તેમાંથી સુમેળ ને સુસંવાદ પ્રકટે છે, એ પણ નક્કી જાણજો. જીવનના સાધકને સાધનાની ભાવના પ્રમાણે યોગ્ય રીતે વર્તવાનું થતાં તેનાં સ્વજન બરાબર નહિ સમજશે અને તેનાથી વેગળાં થયાં કરશે, પણ તેથી તેવા સાધકે તો તેવાં પરત્વેનો સદ્ભાવ અને પ્રેમ પોતાની રીતે વ્યક્ત કરવાનો રહે છે.
- સમજવાથી કોઈ સમજી જાય છે એવું નથી હોતું. સમજવાની ભૂમિકા પાક્યા વિના સમજણ ઊતરવી પણ દોહ્યલી છે. આપણે તેમને સમજાવવાની ખાતર આપણા વિશેનું યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ એક- બે વાર જરૂર કરીએ, ને તેથી કરીને તેની સાચી સમજણ તેમનામાં ન પ્રગટી

શક્તી હોય તો તેવી સમજણ તેમનામાં ઊગવા માટેની શક્યતા પૂરેપૂરી પ્રગટેલી નથી એમ જાણી પોતે સ્વસ્થ બનવું.

- ચાહવાની ભાવનામાં કોઈ આશા-અપેક્ષા પ્રગટી શક્તી નથી. તેમાં કોઈ શરત હોઈ શક્તી નથી. સંપૂર્ણપણે ફનાગીરી થઈ ગઈ હોવા છતાં દરેક કિસ્સામાં સામાનું દિલ પીગળી જ જાય એવું ના પણ બને.

સંસારમાં જન્મીને આપણને જે જે પોતાનાં મળ્યાં છે, તેમને માટે હૃદયના ઉમળકાથી સર્વસ્વ કરી શકીશું તો જ આપણે પ્રભુ માટે કરી શકવાનાં છીએ. એટલે સંસારમાંના પોતાનાં જે મળેલાં છે તેમના માટે જે કરીએ શ્રીપ્રભુ માટે કરીએ છીએ, એવી હૃદયની જીવતી ધારણા ને પ્રેમભાવ તેના લક્ષ્યાર્થમાં જ જીવતો પ્રકટાવ્યાં કરવાનો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો અભ્યાસ કેળવ્યાં કરીએ, તો સંસાર ને પ્રભુભક્તિ-એ બંને કામ સાથે સાથે થઈ શકે, એવો આ જીવનો અનુભવપૂર્વકનો વિશ્વાસ છે. જે માનવી પોતાનાંને માટે સર્વ કંઈ કરી શકવાની થનગનાટ કરતી પ્રેમભાવના ધરાવી શકતો નથી, તે પ્રભુ જે અવ્યક્ત છે, ન કળી શકાય એવો છે, એને માટે શું કરી શકવાનો હતો ?

પ્રેમની ભાવનાને વધારે ને વધારે વિકસાવ્યાં કરવાની છે, ને એ એટલી હદ સુધી કે જેને આપણે મળીએ એને પણ આપણો સ્પર્શ મળે. પ્રેમને સાત્ત્વિક કોટિએ લઈ જવો પડશે એટલું જ નહિ, પણ પ્રેમ એ જ પરમેશ્વર તત્ત્વ છે, એવું પ્રત્યક્ષ જ્યારે આપણે જીવનમાં અનુભવી શકીશું, ત્યારે આપણા જીવનમાં વધારે મઝા આવશે. ઉલ્લાસ અને આનંદ હશે ને ત્યારે જ આપણને જીવનમાં રસ પડશે ને જીવન એ પ્રભુની કેટલી અણમોલ ભેટ આપણને મળેલી છે, એની સમજણ ત્યારે આપણામાં ઊગશે, ને એની કિંમત સમજી શકીશું. આપણાં બધાની તેવી વેળા ભગવાન જલદી લાવો એવું દિલમાં ખૂબ ખૂબ થયાં કરે છે.

પ્રેમભાવના અનુભવતાં અનુભવતાં આપણામાં જે શક્તિ જાગૃત થાય છે, તે જીવનના સાંકડા વહેણને ક્યાંય ઉછાળી નાખીને એને પ્રચંડ પ્રવાહનો વહેતો ધોધ બનાવી દે છે. અને એ જ્યાં જ્યાં જાય છે, કે હોય છે ત્યાં ત્યાંથી પ્રત્યેકમાંથી, એ પ્રેમભાવનું તત્ત્વ લોઢાને જેમ લોહચુંબક ખેંચે છે, તેમ પોતે ખેંચ્યા કરતો હોય છે, ને એવા પ્રેમભાવની અસર, જો આપણા દિલ તેની શુદ્ધ ભાવથી પ્રેરાયેલાં હોય, તેની સાથે

આપણા હૃદયના તાર પ્રેમભાવથી સંધાયેલા રહેતા હોય, અથવા તો એવા પ્રેમ પ્રત્યેનો આપણો ભાવ સહજપણે જાગૃત થયેલો હોય તો આપણને તે (અસર) અનુભવાયા વિના રહેતી નથી. ને એમ પ્રેમ આપણને ધન્ય કરે છે. એવા પ્રેમની શક્તિ તે એક ભારે મહાન ગતિ છે. એવી ગતિ આપણા હૃદયને હચમચાવી નાખે છે, એ ગતિની ભાવનાને લીધે જ આપણે તેની વધુ ને વધુ નિકટ આવતા જઈએ છીએ. એ પ્રેમની સંચાલક ભાવના આપણને હૃદયથી પરમ સહિષ્ણુ રખાવી શકે છે. એ પ્રેમની ગતિભાવના આપણને આપણા દોષો તરફ જ ને તે દોષોને ટાળવાને માટે એકલક્ષી બનાવે છે. એ મતિ આપણને જીવનમાં સહાનુભૂતિ, હૂંફ, સાથ, બળ ને પ્રેરણા પણ આપે છે. આપણને જે જે જીવાત્મા સાથેનો સંપર્ક છે, તેમના પરત્વેના આપણા જીવસ્વભાવના વલણને તે પ્રેમભાવ ફેરવાવી શકે છે; તથા તે જીવાત્માઓ પરત્વે તેમના જીવસ્વભાવનાં વલણને જોવાનું ન કરતાં, મહત્ત્વ ન આપતાં, જીવનની ઊર્ધ્વગતિ કેમ થાય એવી રીતે વર્તવાની કળા પણ તે જાગેલો પ્રેમભાવ આપણને શીખવતો હોય છે. જીવનઆદર્શના એક પછી એક ઉચ્ચોચ શિખરોની હારમાળાને વટાવવાને જીવનમાં તે પ્રેમભાવ ધગધગતી ધગશ પ્રકટાવે છે. કેમ કરીને જાણે ઊડીને આદર્શના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ને છેવટની ટોચે પહોંચી જાઉં એવી પ્રેરણાત્મક તમન્ના એ પ્રેમભાવ આપણા દિલમાં પ્રચંડ જ્વાળારૂપે પ્રકટાવે છે.

એવો પ્રેમભાવ એ તો જીવનની તપશ્ચર્યા છે, જીવનની સાધના પણ છે; અરે ! એના વડે જ સાધના થતી હોય છે. એવો પ્રેમભાવ આપણા જીવનનો ઉલ્લાસ છે, જીવનનો આવિર્ભાવ છે, જીવનનો આનંદ છે, જીવનની રંગભૂમિ છે ને જીવનનો રસ પણ તે જ છે. જગતમાં પ્રેમ ના હોત, તો જગતમાં રહેવા જેવું પણ લાગત નહીં. જીવનનું આકર્ષણ એ પ્રેમ જ છે. જો તે પ્રેમભાવ ન હોત તો કોઈથી જીવી શકાત જ નહીં. જો જીવનમાં એ પ્રેમભાવની ઉત્કટ ભાવના નથી, તો એવું જીવન સાચું જીવન પણ નથી. આવા પ્રેમભાવની મર્યાદા ન આંકીએ તો કેવું સારું ! સત્કર્મનો બદલો સત્કર્મ આપી જ ચૂકે છે. સત્કર્મની ભાવનામાં અપેક્ષાને સ્થાન જ નથી. તેવી જ રીતે આપણા હૃદયનો જેવો પ્રેમભાવ તેવું જ આપણું જીવન ફળતું રહેતું હોય છે. પ્રેમભાવના જોશ ને વેગ

આપણામાં જે ગતિ કરે છે, તે ગતિમાં આપણને ક્યાંયે લઈ જવાની શક્તિ છે. આપણને જો એનો ઉપયોગ કરતાં આવડે, ભગવાન કૃપા કરીને એવી ઊંડી સમજ અને અંતરને અનુભવવાનો ઉકેલ આપે તો આપણા પ્રત્યેક કર્મમાં તે કર્મના સમગ્રપણાના એ પ્રેમના સાધનથી આપણને દર્શન થાય છે.

સાધક અને સંસારીના પ્રેમભાવ

સંસારવ્યવહારમાં પણ જ્યાં બે હૈયામાં પરસ્પરનો ઉત્કટ પ્રેમભાવ એકરાગવાળો જામેલ હોય છે, ત્યાં તેમનાં મન એકબીજાં વિશે ભાવથી નીતરતાં બનેલ રહ્યાં કરે છે. એકબીજાં વિશે સ્નિગ્ધતા, સરળતા, સહજતા, પ્રસન્નતા વગેરે પ્રગટયાં કરે છે. એકબીજાંનાં વ્યવહારવર્તનમાં આપણું મન આડુંતેડું થઈ જતું નથી. મન જેમાં ને તેમાં હૈયામાંના પ્રેમભાવથી એને પોતાની જાતમાં જ સમાયેલો અનુભવવાને જાણતું હોય છે. મન એનાથી કોઈ રીતે જુદું પડી શકતું નથી. જ્યાં એવો પ્રેમભાવ છે, ત્યાં જેણે જેવું કર્યું તેવું ભલે થયું. એમાં એવી રીતે મન સમાધાનની સરળ વૃત્તિ સેવતું બની જતું હોય છે. એટલે મનને ત્યાં કશા ઉધામા, સગડગ, વાંધાવચકા, શંકાકુશંકા, તર્કવિતર્કો એવું એવું ઊપજતું હોતું નથી. પરસ્પર એક થઈ, એક બની, એક રહીને જ જીવવામાં તેઓ બંને પરમ આનંદ અનુભવી રહે છે. હૈયાના એવા પ્રેમભાવમાં ઉદારતા, વિશાળતા, પરસ્પરની સહિષ્ણુતા, સહાનુભૂતિ વગેરે ગુણો પ્રગટેલા રહે છે. પરસ્પરના એવા પ્રેમભાવવાળા બે જીવો બીજા જીવો સાથેના વ્યવહારવર્તનમાં તેમના પરસ્પરના વ્યવહારવર્તનના જેવા ન પણ હોય, ક્યારેક નથી પણ હોતા; પરંતુ સાધકનો પ્રેમભાવ તો સમગ્રતાને પોતાની બાથમાં લેતો હોય છે. એના પ્રેમભાવમાં ને સદ્ભાવમાં તેને કંઈ નોખું નોખું હોતું નથી. બધાનાંમાં તે પોતાની જાતને અનુભવવાને યાહે છે ને પોતાનામાં બધાંને અનુભવવાને યાહે છે. એવો હૃદયનો પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વકનો નીતરતો સદ્ભાવ સાધક એના સદ્ગુરુ સાથે કેળવતો જતો હોય છે, ત્યારે સંસારના જીવોની સાથેના વર્તનવ્યવહારમાં સાધકના મનાદિકરણના ખૂણાઓ પણ ઘસાઈને પાંસરા ગોળ બની જવાની ક્રિયા પણ આપોઆપ એનામાં યાલી રહેલી હોય છે.

પ્રેમ વધવાનો ઉપાય

અંતરમાંથી ચાહવા માટે આપણે અમુક અમુક ગુણોની એક યાદી બનાવીએ, તે સામે ઘણો વાંધો છે. એવી લાખો યાદી બનાવવાથી ચાહના વધતી નથી. એ તો પ્રત્યક્ષ તેવા પ્રકારના સદ્ભાવપૂર્વકના વર્તનમાંથી પ્રકટે છે, વધે છે ને પોષાય છે. આપણા જીવનવિકાસને આપણું જો કોઈ સ્વજન રૂંધતું હોય તો શું કરવું ? એ પ્રશ્ન ઊઠે ખરો ને ઊઠવો પણ જોઈએ. ત્યાં સાધકે એમ ને એમ બેસી રહે અથવા એવી પરિસ્થિતિમાં સંતોષ માની લઈને કે ગમે તેવું ચલાવી લેવાની વૃત્તિ રાખ્યે પાલવે તેવું નથી. તેવાની સાથે ભયંકર અનૈક્ય હોય ને તે કારણે કઠિન કષ્ટ પામવાનું થાય તો પણ આપણે એને ઉત્કટપણે ચાહવું ઘટે. (પરંતુ જીવનધ્યેયની સદ્ભાવનામાં મોળાશ પ્રગટે તેવી રીતે તો નહિ જ; અથવા તો તેમાં ભંગાણ પડે એવી રીતે પણ નહિ ને તેની એકધારા તૂટે એવી રીતે પણ નહિ. જીવનવિકાસની ભાવનાને સર્વથી પ્રથમ મહત્ત્વ આપીને પછી બીજું બધું જે કંઈ કરવાનું હોય તે કરી શકાય.)

સાચો પ્રેમ

સાચો પ્રેમ તો સંપૂર્ણ શરણે થયા કરીને પોતાનું જુદું અસ્તિત્વ મિટાવી દેવામાં સમજે છે. જે કોઈ પોતાના પ્રેમીનો દોષ જુએ છે, તેણે પોતાની પ્રેમની ભાવનામાં કયાશ છે એમ સમજવું. હૃદયનો શુદ્ધ પ્રેમ તો મળી જવામાં, ગળી જવામાં પોતાનો ધર્મ અનુભવે છે. આપણે બધાં જીવો જીવકક્ષાનાં છીએ. આપણામાં તેવા સાચા પ્રેમનો ઉદય થયેલો નથી. આપણે તો મોહ, રાગ, કામ વગેરેથી પ્રેરાઈને પરસ્પર વર્તતાં હોઈએ છીએ. અનેક પ્રકારની આશા-અપેક્ષાઓ પરસ્પર રાખતાં હોઈએ છીએ. આવા વર્તનનું નામ પ્રેમ નથી. આપણે તો આપણા સ્વભાવની લાગણીમાં તણાઈ પણ જઈએ છીએ. આપણામાં હજી તટસ્થતાનો એકડો પણ મંડાયો નથી એવી વેળાએ ને એવી દશામાં આપણે પ્રેમની વાત કરીએ તે નરી મૂર્ખામી છે.

પ્રેમભાવની પારાશીશી

જેમ જેમ કોઈને આપણે હૃદયથી ચાહતા જઈએ તેમ તેમ તેની મહત્તાની સાચી જાણ પડતી જાય છે. સાચી મહત્તાની એવી જાણ પડતી જાય તો જાણવું કે હૃદયનો પ્રેમભાવ જાગતો જાય છે.

ભારે મંથન પછી પ્રેમનું માખણ પ્રગટે

આપણો આદર્શ જો પ્રેમ હોય અને તેવા આદર્શને આપણા જીવનમાં પ્રકટાવવાની સાચી ભૂખ જો લાગી હોય, તો તે પરત્વેનું મંથન થયા વિના રહેવાનું નથી. જેને સાચી દિશા સૂઝી છે, તેની તે તરફ ગતિ થવા માંડે છે. આપણે આપણી તેવી ગતિ થતી અનુભવાય તો સમજવું કે આપણી દૃષ્ટિ આપણા આદર્શ પરત્વેની સાચી છે. આદર્શનું વર્તન થતાં મથામણ તો જાગવાની અને તે મથામણમાં આપણે શાંતિ ને સમતા કેળવવાનાં છે. સાધના થતાં થતાં અનેક પ્રકારની મથામણ જાગે છે. શાંતિ, પ્રસન્નતા, સમતા, તટસ્થતા, ધીરજ, સહનશીલતા, સહિષ્ણુતા, ઉદારતા વગેરે ગુણો કેળવવાની આપણને હૈયા - ઉકલત પ્રકટે ને તેવા ગુણોમાં આપણે એકનિષ્ઠ થતા જઈએ એવા પ્રકારનો હેતુ આપણે સમજીને તેવી જાગતી મથામણમાં રાખવાનો છે. સાધકને એક બાજુનું દુઃખ નથી પડવાનું, અનેક બાજુનું દુઃખ તેને ઊભું થવાનું છે. તેનાં સ્વજન તેને સમજવાનાં નથી. તેના વિશે તે ગેરસમજૂતો પણ કરવાના છે. તેના સંસારવ્યવહારમાં તે બધાં સ્વજનો તેનું અયોગ્ય દેખાય એમ પણ બોલવાનાં છે. તેમાં તેમનો દોષ નથી; કારણ કે તે સાધકને ને સાધકના વર્તનને સાધનાના ભાવના યથાયોગ્યપણાથી સમજી શકવાનાં નથી. માટે સાધકે પોતે તેમના તેમના પરત્વેના વર્તનમાં વધારે સાવચેતી ને ચોકસાઈ રાખવાનાં છે. પોતાનો હૃદયનો સદ્ભાવ વધારે તેજસ્વી બને તે તેણે જ્ઞાનપૂર્વક જોતાં રહેવાનું છે.

પ્રેમમાં સામાની આશા-અપેક્ષા નથી

સામાના સહકારની આશા-અપેક્ષા આપણને ન હોય; એથી તે માથે ચઢી વાગશે એવી ભ્રમણાને પોસાય નહિ. ચઢી વાગશે તો પણ એને આપણે ક્યાં વશ થઈ જવાના છીએ ? આપણે જે પ્રેમ કરીએ છીએ, તે તો પ્રેમના તત્ત્વના ગુણના સ્વભાવને લીધે. જીવનમાં સહાનુભૂતિ, મદદ, પ્રેરણા, ઉત્સાહ, આનંદ પ્રેરણા મળે એ વાત સાચી. પરંતુ એ તો સામાના હાથની વાત છે. પ્રેમની ભાવનાની હકીકતમાં કોઈ પક્ષમાં આશા-અપેક્ષાને, આકાંક્ષાને સ્થાન નથી. આવી ભાવના તે ઉત્તમ ભાવના છે. એને કોઈ યોગ્ય રીતે સમજે કે ન સમજે તે સાથે નિસબત નથી. કોઈ આપણને સાચી રીતે પ્રેમ ન કરતું હોય,

તો પણ આપણા પ્રેમમાં કશો અભાવ ન પ્રગટવો ઘટે. અમુક ન હોય તો પ્રેમ ન હોઈ શકે, એવી સમજણ પોષાય તેવી નથી. પ્રિય જન પાસેથી હૃદયની કમનીય, ઈચ્છનીય, પ્રાર્થનીય ભાવના મળ્યા કરે તો તેથી આનંદ પ્રકટે. તેમ ન હોય તો પ્રેમ ન ટકી શકે એ વાત ખોટી છે. પરસ્પરના હૃદયનો સુમેળ પ્રકટે, સુસંવાદ પ્રકટે, તો તેથી જે ઉચ્ચતર, ઉચ્ચતમ પ્રકારનો પ્રેમ છે, તે પ્રેમની શક્તિ જીવનવિકાસનું કામ કરવાને પ્રવેશી શકે છે. એ હકીકત જોતાં જો સુમેળ અને સુસંવાદ હોય તો જીવનવિકાસ થવાને સાનુકૂળતા પ્રકટે છે એ સમજવાની જરૂર છે. જ્યાં સુમેળ હોય, ત્યાં પ્રેમ ટકીને, પોતાનું કર્મ સાધી શકે છે.

પ્રેમને તો સામે જઈને ભેટો

પ્રેમની શક્તિનું માપ આપણે હજી કાઢી શકવાને સમર્થ નથી થયા. એ દિવ્ય ભાવનાને વિકસાવવાનું, જીવંત બનાવવાનું એને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવાનું, એ બધું તો ત્યારે બની શકશે કે પરસ્પરની એવી સાનુકૂળ ભૂમિકા પ્રકટેલી હોય તો પરસ્પરની એવી સાનુકૂળ ભૂમિકા પરસ્પર પરત્વે સ્વીકારાત્મક બને છે, એકબીજાને વધારે નિકટતામાં પ્રવેશ કરાવે છે. પરસ્પરનું હાઈ તે પકડી શકે છે. પ્રેમને વધારે ને વધારે જીવનમાં કામ કરતો અનુભવવાને માટે આપણે તેને સત્કારવો પડશે. તેવા પ્રકારના આપણે થવું પડશે. પ્રેમની હૂંફ, ઓથ, સહાનુભૂતિ ને પ્રેમનો રસ, આ બધું જો આપણે યાખવું હોય, એવી સાચેસાચી આપણી હૃદયની ઈચ્છા હોય, તો આપણે સામે જઈને પ્રેમને ભેટવું પડશે.

પ્રેમને સમજવા પ્રેમમાં ભળી જાઓ

પ્રેમ કેવો છે ? તે તો જ્યાં સુધી આપણે પૂરેપૂરા એમાં ભળી ગયેલા નથી, ત્યાં સુધી સમજી શકવાનું નથી. તે આવો છે ને તેવો છે એમ વિચાર્યા કરતાં પહેલાં હળી, મળી જવાનું પૂરેપૂરું કરો ને તેમ પૂરેપૂરું થતાં આપણે તેને અનુભવી શકીશું. ત્યારે તે કેવો છે તે આપણને સમજાશે ને એની ઓળખાણ પડશે. માટે અત્યારથી બીજી બધી લમણાઝીક મૂકીને એનામાં પૂરેપૂરું હૃદયના ઉમળકાથી હળવાનું, ભળવાનું, મળવાનું કરો. એને જ મહત્ત્વનું કર્તવ્ય સમજો. બાકી તો આ બધા વિનાનો પ્રેમ, તે પ્રેમ નથી; પરંતુ માત્ર મોહ, મમતા, રાગ છે એમ જાણજો.

સાધનાપોષક પ્રેમ રાખવો

પ્રેમને વ્યક્ત થવાની રીત અમુક કોઈ બીબામાં જકડાઈ ગયેલી હોતી નથી. આપણે પ્રેમને જે રીતનો માનીએ ને સમજતા હોઈએ, અને તેને વ્યક્ત થવાની જે રીતથી આપણને સંતોષ થતો હોય, તેવો પ્રેમ જ સાચો એ માન્યતામાં નર્યુ અજ્ઞાન રહેલું છે. પ્રેમની ભાવના જીવનમાં હૃદયથી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક જો કેળવાય, તો તેમાંથી સુમેળ ને સુસંવાદ પ્રકટે છે, એ પણ નક્કી જાણજો. જીવનના સાધકને સાધનાની ભાવનાની પ્રમાણે યોગ્ય રીતે વર્તવાનું થતાં તેનાં સ્વજન બરાબર નહિ સમજશે અને તેનાથી વેગળાં થયાં કરશે, પણ તેથી તેવા સાધકે તો તેવાં પરત્વેનો સદ્ભાવ અને પ્રેમ પોતાની રીતે વ્યક્ત કરવાનો રહે છે.

જો તેમાં સ્વજન પરત્વે પોતાને અણગમો પ્રકટે, તો તેની સાધના બરાબર નથી એમ જાણવું. પોતાનાં સ્વજનનો આપણા પરત્વે વિરોધ પ્રકટે એ તો સમજી શકાય તેવું છે; અને જો આપણને જીવનની ગતિના પંથે પળવું હોય, તો આપણે એવા વિરોધને જ્ઞાનપૂર્વક નમતા ન હોઈએ, તે પણ સમજાય તેવું છે. કિંતુ તેમાંથી સંઘર્ષણ, અથડામણ, વિરોધ વગેરે પ્રગટે છે, તો તે તો પેલા જીવદશામાં જકડાઈને પડી રહેલ સ્વજનને નહિ કે આપણને. તે સ્વજનને તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે તેમ થયા કરતું હોય તો તેનો ઉકેલ આપણે કાઢી શકવાના નથી.

આપણે તેમને સમજાવવાની ખાતર આપણા વિશેનું યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ એક-બે વાર જરૂર કરીએ, ને તેથી કરીને તેની સાચી સમજણ તેમનામાં ન પ્રકટી શકતી હોય તો તેવી સમજણ તેમનામાં ઊગવા માટેની શક્યતા પૂરેપૂરી પ્રગટેલી નથી એમ જાણી પોતે સ્વસ્થ બનવું. કંઈ કશાની માથાઝીંકમાં ન પડવું અથવા માથાઝીંકને પકડી પણ ન રાખવી. આપણે આપણી રીતમાં ને વર્તનમાં ભાવનાથી મથ્યા જવું અને સ્વજન પરત્વેના સદ્ભાવમાં ઊણપ ન પ્રકટે, બલકે વધારો થયા કરે, એ રીતે આપણે તેમની સાથે વર્તવાનું છે, તે જાણશો. આપણું વર્તન યોગ્ય છે એ પ્રકારના વારંવાર ખુલાસા અને સાબિતીઓ આપવાની જરૂર ન હોય. સમજાવવાથી કોઈ સમજી જાય છે એવું નથી હોતું. સમજવાની ભૂમિકા પાક્યા વિના સમજણ ઊતરવી પણ દોહલી છે.

આગળ જતાં એકલરામ જ

અને ખરેખરી રીતે તો સાધનાના પંથે આગળ જતાં બધાં સ્વજન આપણને છોડી દેવાનાં છે; તે પણ સાચી વાત છે; ને આપણે એકલાએ જવાનું છે તે પણ સમજવા જેવી હકીકત છે એટલું જ નહીં, પણ આપણાં પોતાનાં સ્વજન આપણને ખેંચી ખેંચીને પછાડ ખવડાવવાને પણ મથવાનાં. અનેક રીતે ભુલભુલામણીમાં પણ પ્રેરવાનાં. આપણો માર્ગ સાચો નથી એમ પણ વારંવાર ટકોરી ટકોરીને કહ્યાં કરવાનાં. આ બધાં ભયસ્થાનોને ઓળંગીને આપણે પેલી પાર જવાનું છે, તે નક્કી સમજજો. એમાં જો અટવાઈ પડ્યા, તો મૂઆ સમજવા. કોઈને બેળે બેળે સાથે લઈ જઈ શકવાનું નથી. અંતરમાં પોતાની તેવી ગરજ પ્રકટ્યા વિના તે બાબતમાં કોઈ આગળ ધપી શકે તેમ નથી. આ બધી હકીકતનો શાંતિથી, સમતાથી, તટસ્થતાથી પૂરેપૂરો વિચાર કરવાનો રહે છે, તે જાણશો.

ચાહવાની ભાવના

આપણે તો મળેલાં સ્વજનને માત્ર ચાહ્યા જ કરવું છે. તેનું યોગ્ય ભાન અને સાચું જ્ઞાન આપણને પ્રગટ્યું નથી. ચાહવાની ભાવનામાં કોઈ આશા-અપેક્ષા પ્રગટી શકતી નથી. તેમાં કોઈ શરત હોઈ શકતી નથી. આપણે આપણી રીતની સમજણથી ચાહવાનું કરીએ અને તેવી રીતે ચાહવાનું છતાં ચાહવાનું સાચું સુખ તો સાંપડી શકતું નથી. ઊલટું એથી તો અશાંતિ અને ક્લેશ વધે છે. પૂર્વગ્રહોને પકડી રાખીને ભલેને પછી તે થોડાંક મોળા પડ્યા હોય, પરંતુ કસોટીને કાળે તે માથું ઊંચકે છે ને એવાં પૂર્વગ્રહોની અસરથી જે ચાહવાનું થાય તેને સાચું ચાહવાનું કદી કદી શકાય નહિ. કોઈ પણ જીવનું ધારો કે બીજા કોઈ જીવ પર દિલ ઠર્યું હોય અને તેની આગળ તેનું દિલ પ્રેમ અને મોકળાશથી ઠલવાતું હોય તો તેથી કરીને આપણા સ્વજનને જે આનંદ થાય ને એ રીતે આપણું સ્વજન સુખી થાય તે જોઈને આપણને તો દિલમાં રાચવાનું થવું ઘટે. ઘણીવાર કહ્યું છે કે 'ત્યાગ અને સમર્પણ વિના ભાવના ટકી શકતી નથી. ચાહે તેને ચાહવા દેવા અને દિલના ઉમળકાથી તેમ થવા દેવું, એથી કરીને આપણી તે સ્વજનને ચાહવાની ભાવના ઉપર કદી કાપ પડી શકતો નથી, કાપ પડવો ઘટે નહિ.

ચાહવાની ભાવનામાં 'મને એકને જ ચાહ્યા કરે' એવી કશી બાંધધરી હોઈ શકતી નથી. ચાહવાની ભાવના તો સાચેસાચી દિલમાં પ્રગટે તો આપણે આપણા સ્વજન માટે ફના થઈ જઈએ, અને એવી ફનાગીરીનો આનંદ જ આપણા માટે પૂરતો છે. સંપૂર્ણપણે ફનાગીરી થઈ ગઈ હોવા છતાં દરેક કિસ્સામાં સામાનું દિલ પીગળી જ જાય એવું ના પણ બને. આપણે તો મળેલ સ્વજનને ચાહવું છે ને તે પણ દિલથી દિલ રેડીને ચાહવું છે. 'વારી વારી જઈને' એનો અર્થ તો સંપૂર્ણપણે ધોધની જેમ ઊછળતો દિલનો ઉમળકો પ્રગટેલો હોય તેને કહેવાય. ભલેને આપણે એવું એકદમ ના કરી શકીએ, પરંતુ ચાહવાનો આદર્શ ને તેની યોગ્ય સમજણ આપણા દિલ સામે પ્રગટેલી હોય તેમ કરી શકીએ.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૧૫

પ્રેમસાધના

- આપણે જેટલા પ્રમાણમાં ખુલ્લા હૃદયે, નિ:સંકોચપણે, નિર્મળ ભાવે, શ્રદ્ધાથી ને વિશ્વાસથી પ્રેમભાવના રાખ્યા કરીશું તો તેટલા પ્રમાણમાં આપણને ચેતનતત્ત્વનો અનુભવ થતો જશે.
- પ્રેમ એટલે પ્રભુ.
- જગતમાં પ્રેમની શક્તિનું માપ હજુ કોઈ યોગ્ય રીતે અને સંપૂર્ણપણે માપી શક્યું નથી.
- જગતમાં આપણી નજરે ભલે ને વિસંવાદ સતત નજરે આવ્યા કરતો હોય તેમ છતાં પ્રેમનો સતત અપ્રકટ પ્રવાહ જ વહ્યા કરે છે.
- ભગવાનના આનંદભાવનું જીવનમાં વ્યક્ત થવું ને તે અનુભવમાં આવવું, એટલે કે તે પ્રમાણે સચરાચરપણે અનુભવવું, તે સ્વરૂપ તે પ્રેમ.
- ભગવાનના ભાવવાળો પ્રેમ જેમ જેમ ખીલતો જશે તેમ તેમ વધારે ને વધારે આત્મસમર્પણ તે કરાવશે.
- જીવનની સાધનામાં પ્રેમ ન પ્રગટ્યો તો તે સાધના જ નથી.
- પ્રેમ કોઈને ગુલામ બનાવતો નથી, હાથે જંજીરો પહેરાવતો નથી. ચારે કોર સ્વતંત્રપણે વિહાર કરવાની પ્રેમ સ્વતંત્રતા બક્ષે છે, જેમ ભગવાન આપણને બક્ષે છે તેમ.
- એકલા સચેતન નહિ પણ અલ્પચેતન અથવા આપણે જેને જડ કહીએ છીએ તેવા પદાર્થો પણ પ્રેમબદ્ધ છે. આખું વિશ્વ કોઈ નિગૂઢ, અદૃષ્ટ સાંકળથી એકબીજા સાથે જોડાઈ રહ્યું છે.
- પ્રેમ હોય ત્યાં ‘હું’ અને ‘મારું’ રહેતું નથી.
- ઉદાર માનસ એ તો પ્રેમનું પહેલું પગથિયું માત્ર છે.
- એવો અનાસક્ત પ્રેમ કેળવવો અને મેળવવો એટલે જ સાધના.

પ્રેમ એક એવી ભાવના છે કે જેમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થયા જ કરે છે. પ્રેમમાં શક્તિ છે તેથી જ ગતિ છે. જગતમાં પ્રેમની શક્તિનું માપ હજુ કોઈ યોગ્ય રીતે અને સંપૂર્ણપણે માપી શક્યું નથી. પ્રેમ એ આપણા દિલની ભાવનાનું ગતિવાહક યંત્ર છે. પ્રેમભાવના જ જીવનના ઘડતરમાં ને આપણા સંબંધીઓ સાથે સુમેળ જમાવવામાં તથા જીવનમાં એક પ્રકારની ઊંડા આનંદની લહરીઓ પ્રકટાવવામાં તથા જીવન એ માત્ર વૈતરું નથી

કે વેઠ પણ નથી, કિંતુ કોઈ ઉચ્ચતર સ્થિતિનું ઘોતક છે એ ભાવનાનો વિકાસ કરાવવામાં ને એનાથી પણ આગળ જઈએ તો પ્રેમ આત્મીયતા આપણામાં આણવામાં, આપણને કલ્પના પણ નથી આવતી એટલો મોટો ભાગ ભજવે છે. જગતમાં આપણી નજરે ભલે ને વિસંવાદ સતત નજરે આવ્યા કરતો હોય તેમ છતાં પ્રેમનો સતત અપ્રકટ પ્રવાહ જે વહ્યા કરે છે, જેના લીધે જીવનમાં કંઈક રસ રહે છે ને આપણા સંસારવ્યવહારમાં તેમ જ અનેક જાતની સંસારની વિટંબણાઓની પરિસ્થિતિમાં આપણી મંથનની પળોએ એ પ્રેમની હૂંફ જ આપણને ટકાવી રાખતી હોય છે. આપણને એ પ્રેમના પ્રવાહની જ્ઞાનપૂર્વકની સમજ હોતી નથી. બાકી એ તત્ત્વની ભાવનાને સ્વીકારીએ તો પછી ભલેને ઈશ્વરની ભાવનાની હકીકત ન કબૂલ કરીએ તોયે મને વાંધો નથી. જો એકવાર આપણને આપણામાં રહેલા પ્રેમતત્ત્વની જ્ઞાનપૂર્વકની સમજણ પડે ને તેનું કાર્યસાધકપણું સમજાય તથા તે ઉપરાંત આપણે જે માનસિક વાડાઓ બાંધ્યા છે ને માન્યા છે તેની બહારના ક્ષેત્રમાં તે પ્રેમતત્ત્વનો ઉપયોગ કરવાનું સૂઝે એટલું જ નહીં, પણ એ પ્રેમતત્ત્વની ભાવના ઉત્તરોત્તર કેમ વિકસે ને તેમાંથી પ્રગટ થતી જતી શક્તિનો સતત જાગૃતિપૂર્વક ઉપયોગ કરીને આપણું પૃથક્કરણ કરતાં રહીએ ને એમ કરતાં કરતાં આપણામાં જે વિસંવાદી તત્ત્વ માલૂમ પડે, તેને દૂર કરવામાં ભાનપૂર્વક જીવતાં રહ્યા કરીએ તો જે તત્ત્વ ઉદ્ભવવાનું હશે તે આવિર્ભાવ પામશે જ.

પ્રેમ એટલે પ્રભુ

પ્રેમ કોઈને રોકી રાખતો નથી. રાખે તો એ પ્રેમ નથી. સ્વજનનું સત્પંથે પ્રયાણ થતું હોય એ જ પ્રેમનું તો કર્મ છે ને ધર્મ છે. તેમાં તો તે સદાય પ્રોત્સાહન આપે. પ્રેમ તો સદાય પ્રગતિ વાંછે છે ને કરાવે છે. પ્રેમની દુનિયા જ કોઈ અનોખી છે. પ્રેમનું આત્યંતિક સ્વરૂપ એ જ પ્રભુની ભાવના છે. એટલે જો હૃદયની એકલી પ્રેમની ભાવના જ સંપૂર્ણપણે ખીલી ને વિકસી શકે તો પણ પ્રભુને મેળવી શકાય. એવા પ્રેમની સાધના કોઈ ભગીરથ પુરુષાર્થ અને સતત જાગૃતિ ને ત્યાગયજ્ઞની અને બલિદાન સમર્પણની આપણી પાસે હૃદયના ઉમળકાભરી જીવંત પરંપરા માગી લે છે. એ આપતાં આપતાં હર્ષનાં અશ્રુઓની ધારાઓ પણ વહેવી જોઈશે.

પ્રેમતત્ત્વ નિરૂપણ

જીવનસાધનામાં આપણને ખૂબ આગળ ધપાવનાર તત્ત્વ પ્રેમ છે. આપણે જેટલા પ્રમાણમાં ખુલ્લા હૃદયે, નિઃસંકોચપણે, નિર્મળ ભાવે, શ્રદ્ધાથી ને વિશ્વાસથી પ્રેમભાવના રાખ્યા કરીશું તો તેટલા પ્રમાણમાં આપણને ચેતનતત્ત્વનો અનુભવ થતો જશે.

ભગવાનના આનંદ ભાવનું જીવનમાં વ્યક્ત થવું ને તે અનુભવમાં આવવું, એટલે કે તે પ્રમાણે સચરાચરપણે અનુભવવું, તે સ્વરૂપ તે પ્રેમ વ્યક્તિ વિના એવા ભાવનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી. એટલે આપણામાં ભગવાનના ભાવો અનુભવ કરનાર ને કરાવનાર તે પ્રેમ.

વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના અને વ્યક્તિ તથા દુનિયા વચ્ચેના દ્વૈત અને અદ્વૈત બંનેને ઓળખાવનાર જે તત્ત્વ તે પણ પ્રેમ. પ્રેમમાં ભાવ છે, સ્થિતિ છે ને તે હૃદયમાંના એક બિંદુમાં મળે છે. પ્રેમની શાંતિમાં (અંદર જે શાંતિ અનુભવાય છે તેમાં) અતિશય વેગવાળી ગતિ અને ક્રિયાશીલતા તથા કાર્યસાધકતા પણ છે. સંપૂર્ણ શાંતિ અને અપાર શક્તિ, પરબ્રહ્મનું નિર્ગુણ તત્ત્વ અને સગુણ સ્વરૂપ અથવા સત્ ને ચિત્તનો સુમેળ પ્રેમમાં છે; અને પ્રેમ પોતે આનંદસ્વરૂપ છે, એટલે પ્રેમ સત્-ચિત્-આનંદની ત્રિપુટીને પોતાનામાં પ્રકટ કરે છે ને સમાવે છે. તેથી પ્રેમમાં સુસંવાદીપણું છે. એમાં ક્યાંયે ખોવાપણું કે ખોટ નથી. કેવળ લાભ, લાભ ને લાભ જ છે. પણ પહેલાં એ આપણી પાસે ખોવાપણું-ફનાગીરી માગે છે. આપણે એના ભાવમાં જેટલા ખોવાઈ જઈશું તેટલો વિશેષ એનો રસ અનુભવાશે, માણી શકાશે. ‘ચાહ આપો અને ચાહ લો’ એ પ્રેમપ્રાપ્તિની રીત છે. પણ પ્રેમ પાછો સ્વયંભૂ અને નિરાવલંબી છે, એટલે (કોઈનો-ભગવાનનો પણ) ચાહ લેવાના હેતુથી કે આશાથી જો ચાહ-પ્રેમ અપાયો તો તે સાચો પ્રેમ નથી. પ્રેમ તો કશી પણ સામા તરફથી આશા-અપેક્ષા રાખ્યા વિના માત્ર પોતાની જાતને આનંદપૂર્વક, રસપૂર્વક હોમવામાં જ અથવા અર્પણ કરી દેવામાં જ માને છે. તેથી પ્રેમ સૌથી મુક્ત હોવા છતાં પાછો સૌથી બદ્ધ પણ છે. પ્રેમ પોતાની જાતને પ્રેમપાત્ર સાથે એવી રેશમગાંઠથી બાંધે છે કે જેથી પોતે સંપૂર્ણપણે એની સાથે બંધાયેલો રહેતો હોવા છતાં સામાને (પ્રેમપાત્રને) સંપૂર્ણ મુક્ત રાખે છે. એ તાબેદારી પણ કોઈ અનોખી ચીજ છે. પ્રેમની તાબેદારી ને ગુલામી મુક્તિના જેટલી જ પ્યારી છે.

પ્રેમની શક્તિ વિરાટ છે. આપણામાં એ વ્યક્ત થાય ને એનો અનુભવ થાય એમાંથી આપણે એનો ઉપયોગ એક પ્રયંડ બળ તરીકે કર્યા કરવાનો છે. એ શક્તિનો જેટલો ઉપયોગ કર્યા કરીશું એટલો લાભ છે. એ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રેમની ભાવનાથી પણ આપણે તો પર છીએ. પ્રેમની શક્તિ ગૂઢ છે ખરી, પણ તે અચેતન કે જડ નથી. એના આવિર્ભાવમાં તો પ્રયંડ ચેતનશક્તિ પ્રકટ થાય છે અને તે ઉપરાંત એનો ધોધ સતત વહેતો હોય છે.

આપણા હેતુઓથી પણ સ્વતંત્રપણે પ્રેમ-ભાવ પોતાનો હેતુ (શ્રી ભગવાનની પ્રેરણાથી) સાધવાને જગતમાં કાર્ય કરી રહેલો છે. એવું એનું સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર છે ને સ્વતંત્ર એની મર્યાદા પણ છે. એટલે જો આપણે સૂક્ષ્મ રીતે અંતર્મુખ થઈને એ પ્રેમભાવનો ઉપયોગ આપણી સાધનામાં નહિ કરીએ તો એ પ્રેમભાવ, એ દિવ્ય શક્તિ પોતાનાં જૂનાં સાધનોનો, એ નકામાં તથા અર્થ વિનાનાં લાગવાથી ત્યાગ કરે છે ને જ્યાં સયોટ ઉપયોગ થતો હોય છે ત્યાં વિકસે છે ને પોતાની ભૂમિકા ખોળી લે છે. એ પ્રેમની વિરાટ શક્તિ એકલી માનવીઓમાં વ્યક્ત થાય છે એમ નથી. એ તો સાક્ષાત્ વિશ્વના નિયંતા શ્રી ભગવાનનો ભાવ છે. તેથી તે સચરાચરમાં વ્યાપેલો છે. પરંતુ આપણી પોતાની અશુદ્ધિઓને લીધે એમાં વિકારીપણું, ક્ષુદ્રતા ને પાશવીપણું આપણને દેખાય છે. પણ આપણે જેમ જેમ એ બધાંથી પર થતા જઈશું ને અંતર્મુખ રહીને આપણા વિકારીપણાને, ક્ષુદ્રતાને ને પાશવીપણાને દૂર કરતા જઈશું, તેમ તેમ પ્રેમના સ્વરૂપની શક્તિ આપણને સ્પષ્ટ સમજાતી જશે ને તેમ તેમ આપણે એનો ઉપયોગ વધારે ને વધારે કરતાં થતાં જઈશું. એમ થતાં થતાં જીવનમાં પ્રેમનો ઉપયોગ કરવાની સહજ કળા પણ પ્રાપ્ત થશે. આપણને મળતી શક્તિઓનો ઉપયોગ જો આપણે આપણા માર્ગમાં સતત નહિ કરતાં રહીએ તો એ શક્તિઓ આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જશે ને એની આપણને સમજણ પણ નહિ પડે.

ભગવાનના ભાવવાળો પ્રેમ જેમ જેમ ખીલતો જશે તેમ તેમ વધારે ને વધારે આત્મસમર્પણ તે કરાવશે. આપણે જેમ જેમ સમર્પણ કરતાં જઈશું તેમ તેમ પ્રેમભાવ પણ આપણામાં ઊતર્યા કે પ્રકટ્યા કરશે. સમર્પણ પર આપણે ખૂબ જોશ રાખવાનો છે. પ્રેમમાં કોઈ આશા નથી,

તે તો સહજમેળે, સરળપણે, આપોઆપ વહ્યા કરતો હોય છે. હૃદયના કુંડમાંથી ફૂટી નીકળતા ફુવારાની ઉપમા તેને આપી શકાય. કારણ કે તે સર્વતોમુખી છે અને સ્વયંસ્ફૂર્ત પણ છે.

આ પ્રકારના પ્રેમને સમજવા ને અનુભવવા માટે દુન્યવી ભાવોથી આપણે પર થવું પડશે, અને તે કંઈ તેવી વાતો કર્યા કરવાથી, બોલવાથી કે લખવાથી બનવાનું નથી. પરસ્પરની પ્રેમની ભાવના દ્વારા જીવન જીવનને સંકળાવવાનો સાધનાનો જે પરમ માર્ગ છે એવા પ્રીતિ-યોગના માર્ગની સાધનામાં (જો તે કરી શકાય તો) ઘણી શક્તિ પ્રકટે છે. પરંતુ તે તમારા મારા જેવા માટે એકદમ શક્ય નથી. જ્યાં સુધી જીવદશાનાં અનેક પ્રકારનાં આવરણમાં આપણે ખદબદતા હોઈએ છીએ, ત્યાં સુધી ખરી રીતે તો આપણે આ પ્રેમના નામને ઊલટા અભડાવી મારીશું. આવા દિવ્ય પ્રકારના પ્રેમને સમજવા ને અનુભવવા માટે જીવદશાની અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓને આપણે ખંખેરી નાખવી પડશે. જો એ પ્રેમભાવના પ્રવાહની પરત્વે આપણે સચેતન પૂરેપૂરા ન રહી શક્યા, તો એ આપણને છોડી દેશે ને પોતે યોગ્ય પાત્રમાં કામે વળગી જશે. એટલે એની જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની જાગૃતિની ગરજ જીવનમાં પ્રકટેલી હોવી જોઈએ.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં ભગવાનને ભક્ત માટે ઝંખતા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એ ભાવથી પણ વધારે દિવ્ય ને વધારે ઊંડું પ્રેમનું તત્ત્વ છે. એટલે આપણા પ્રેમનો આદર્શ એકબીજા સાથે પ્રેમની ભાવના દ્વારા સંકળાવાનો ને સંધાવાનો નથી, પણ ભગવાનના ભાવનો આવિર્ભાવ કરાવવા માટે છે.

આવા પ્રેમભાવને કૃપા કરીને સતત તમે આપણા કામમાં (જીવનસાધનાના કામમાં) લગાડ્યા કરશો. એનો જેટલો ઉપયોગ આપણે કર્યા કરીશું એટલી કમાણી કરીશું. જેટલું આળસ, પ્રમાદ એ બાબતમાં સેવીશું એટલા પ્રમાણમાં એ પ્રેમભાવ આપણને છોડી જશે, ને પોતે યોગ્ય પાત્રમાં કામે વળગી જશે. એટલે સતત જાગૃતિની જરૂર છે.

પ્રભુના પ્રેમની ભાવના

આપણા પ્રેમની ભાવના કુંઠિત કેમ હોઈ શકે ? પ્રેમની ભાવના તો જીવનના સર્વ પ્રકારના ક્ષેત્રોને આવરી લે છે. પ્રેમના પ્રકાર અનંત છે. એને મર્યાદા નથી. તે વિસ્તૃત ને વિસ્તૃત થયા કરે છે. પ્રેમ અહીં કે

તહીં અટકશે એવું નથી. એને કોઈ પ્રકારની ગણતરી નથી. એને કશામાં ઓછું આણવાપણું નથી. તેને શોક કે દિલગીરી થવાપણું નથી. એ જેમાં છે તેમાં ને તેમાં છે, એવું પણ કશું નથી. તે આગળ પણ છે ને પાછળ પણ છે, મધ્યમાં પણ છે. તે પહેલાં પણ હતો, અત્યારે પણ છે ને પછીથી પણ રહેવાનો છે. જીવનને ઘડવામાં એવો પ્રેમ ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જીવનની સાધનામાં પ્રેમ ન પ્રગટ્યો તો તે સાધના જ નથી. ભાવ વિના સાધના થઈ ન શકે. પ્રેમને સમજાવવો કઠણ છે. પ્રેમને પ્રેમથી મનાવી શકાય છે, અનુભવી શકાય છે. પ્રેમને પ્રેમથી પ્રકટાવી શકાય છે, પણ જો તેમાં સાનુકૂળ ભૂમિકા હોય તો. પ્રેમ અશક્યનું શક્ય કરે છે, તેવી સમજણ છે; પણ તે માત્ર અપવાદરૂપે. તેને નિયમ ગણી ન શકાય. આવી મારી પ્રેમ વિશેની સમજણ છે પણ સર્વ પ્રકારે તે સાચી છે એવો મારો દાવો નથી.

પ્રેમની ગતિ-શક્તિ

પ્રેમ કોઈને ગુલામ બનાવતો નથી, હાથે જંજીરો પહેરાવતો નથી. ચારેકોર સ્વતંત્રપણે વિહાર કરવાની પ્રેમ સ્વતંત્રતા બક્ષે છે, જેમ ભગવાને આપણને બક્ષી છે તેમ. પ્રેમ જીવનમાં ઘણું ઘણું પ્રકટાવે છે. જીવનવિકાસની સાધનાને માટે જે જે ગુણ શક્તિની જરૂરિયાત છે, તે તે પ્રકટાવવામાં પ્રેમની શક્તિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પ્રેમની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર ચઢતી બનતી જાય છે. જીવનની પ્રકૃતિને પ્રેમ ઉત્તમ રીતે મૂઢતાથી, સ્નિગ્ધતાથી, તેમજ નિર્દયતાથી પણ ઘટે છે. પ્રેમ કશાને જતું કરી શકતો નથી; અને જો જતું કરે છે તો તે પોતાની સમજણને ન ઉતારી શકવાની વ્યર્થતાનો ખ્યાલ તેમાં નથી; પરંતુ તેવી શક્યતા હાલ પૂરતી તે ભૂમિકામાં નથી, તેવા ખ્યાલે તેનો સ્વીકાર ત્યાં નથી. એવા કારણે તે ત્યાં હોવા છતાં કામ કરતો દેખાતો નથી. પ્રેમને ક્યાંય પાછા પડવાપણું નથી. તેને હાર કે જીત નથી. પ્રેમ તો સર્વ સ્થિતિમાં ને સર્વ કક્ષામાં જીવતોજાગતો છે. તે બધામાં છે ને બધામાં નથી પણ ખરો.

પ્રેમગાથા

પ્રેમ એ જ જીવનનો પાયો છે; અને એના ઘડતરમાં તેનું ઘણું જ મહત્વનું સ્થાન છે. પ્રેમને લીધે જ અણુએ અણુ ભેગા મળે છે અને પાછાં તે વિખૂટાં પડે છે, અને તે વિખૂટાં પડે છે તે એકઠાં થવાને માટે.

એવા વિખૂટાં થવાપણામાં એકઠાં થવાનું જાગૃતપણે ભાન રહેલું હોય છે. પળથીયે નાનામાં નાની પળના સમયમાં આ બધી ક્રિયા ચાલ્યા જ કરે છે. પ્રેમ સર્જન, પોષણ ને નાશ પણ કરે છે. એવો ઉચ્ચ પ્રકારનો સાત્વિક કક્ષાથીયે પરનો પ્રેમ એ તો ચેતનાના સગુણ સ્વરૂપનું લક્ષણ છે. એવા પ્રેમની ગરમી ધગધગતા અગ્નિ કરતાં વધારે ગરમ લાગે એમ પણ હોય, અને શીતળ મલયાનિલ કરતાં વધારે આહ્લાદકને ઠંડક પ્રેરનારી પણ હોય. એનું દઝાડવું પણ ગમે ને ઠંડક પણ ગમે. બંને સ્થિતમાં તે કલ્યાણકારક જ હોય. માટે પ્રેમભાવ તો એના શુદ્ધ સ્વરૂપના જ્ઞાનપૂર્વકના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ ક્યાં કરવાનો હોય, એની પાછળ હેતુનું લક્ષ તો જીવતું રહેવું જ ઘટે. સુથાર લાકડા પર ઓજાર વાપરે, ત્યારે તેનો કેવો ઘાટ આપવાનો છે, તેનો ચોક્કસ પૂરેપૂરો ખ્યાલ તેના મગજમાં જાગી ગયેલો હોય જ છે. ક્યાં, કેટલું, કેવા પ્રકારનું કાપવું, કેટલું - કેમ છોલવું, ક્યાં રંધો કેટલો દેવો એમાં એની કળા જેવો ઘાટ ઘડવાનો હોય તે પ્રમાણે હથિયાર વાપરવામાં રહેલી છે. ઘાટ તો એના મનમાં રમ્યા કરતો રહે છે. પ્રેમ એ એવા પ્રકારનું હથિયાર છે. પ્રેમમાં વેવલાપણું નથી. એમાં પૂરેપૂરી વાસ્તવિકતા હોવા છતાં એના લક્ષ્યનું વિધાન આપણામાંથી ભાગ્યે જ કોઈકને તે વાપરતી વેળાએ પ્રત્યક્ષ જીવતું હોય છે. પ્રેમ એ તો શક્તિ છે. પ્રેમની પોષણકળા સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ છે. સર્જનકળા એ એટલી સૂક્ષ્મ નથી. તેથી તે પરખાય તેવી છે, પણ તેમાં તે પરત્વેની એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થયેલી જ્ઞાનભક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેવી હૈયામાં સૂઝ પ્રગટવા માટે કદરભક્તિની ભૂમિકાની ઘણી ઘણી આવશ્યકતા રહે છે. કદરભક્તિની ભૂમિકા જાગેલી હોય છે તો જ પ્રેમથી સર્જન થતું અનુભવી શકાય છે. પ્રેમથી થતો નાશ એ ઉત્તમ પ્રકારના જીવનનું રચનાત્મક પાસું છે. એ સમજવા માટેનાં આપણામાં આંખ અને હૃદય બંને પ્રગટેલાં હોય તો જ આપણાથી સમજી શકાય. બાકી તો એને સમજવું ને ઉપરની રીતે સ્વીકારવું એ તો ભાગ્યે જ કોઈકનાથી બની શકે છે, પ્રેમ એ જીવનના ઘડતર માટે છે. એ આપણને પણ ઊંચે લઈ જાય છે, ને જેના માટે વપરાય છે તેને પણ ઊંચે લઈ જાય છે. તે બંને રીતે કલ્યાણકારી છે. પ્રેમની વર્ષા, પ્રેમની શીતળતા, પ્રેમની હૂંફ,

પ્રેમની ઉષ્મા, પ્રેમની ગરમી, પ્રેમની આશા અને તેની સહાનુભૂતિ ને તેની પ્રેરણા - એ બધાં સૂક્ષ્મ પ્રકારનાં આંદોલનો છે. એનો સ્પર્શ થતાં તે અણુએ અણુમાં રોમાંચ પ્રગટાવે છે અને જીવનને બહેલાવે છે; ને જીવનમાં એક પ્રકારની મુગ્ધતા અર્પે છે. જીવનનાં સૌંદર્ય તથા કળા પ્રગટાવીને તેને એક સુશોભિત સુંદર ઉદ્યાન બનાવે છે કે જેનાથી કરીને આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહંકાર સદાય પ્રકૃત્તિલિત રહ્યા કરે છે. એવા ખીલતા જતાં જીવન-ઉદ્યાનથી મધમધ સ્ફુરતી સુવાસ જીવનને તરબતર કરી દે છે. એ સુવાસ એવા જીવનની ધન્યતાનું વ્યક્તપણું છે. આપણાં બધાંનો જન્મ એના માટે છે. એ માટે પ્રથમ તો ધન્ય થવું પડશે. જે જીવો ધન્ય થયેલાં છે તેઓ જ પ્રેમનું સાચું મૂલ્યાંકન સમજીને તેનો આમ કે તેમ ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રેમ એ જીવનઘડતરને માટે છે ને સાધન છે, તેમ છતાં પાછું તે સાધ્ય પણ છે, એટલે ભક્તિ કરતાં પણ પ્રેમનું સ્થાન ઊંચું છે. હૃદયની ભક્તિ વિના પ્રેમ સંભવી જ ન શકે. જીવનમાં પ્રેમની વાત ત્યારે તો અણુએ અણુ બોલી ઊઠે છે ને એ વિશે લખતાં કદીયે તે લખાણ પૂરું થઈ શકે એવું પણ હોતું નથી. તેથી આપણે બધાં પ્રેમનું મહત્ત્વ જીવનમાં સમજીએ તે ઘણું જરૂરનું છે. સાથે સાથે જીવનનો પ્રેમ એ આપણો સાચો માર્ગદર્શક ને સદ્ગુરુ છે. એની જ્ઞાનપૂર્વકની હૃદયની જાગૃતિ આપણા મનમાં ઝળહળે, ત્યારે જ તે ખરો ખપનો નીવડે છે.

પ્રેમની અનોખી રીત

આપણા હૃદયનો પ્રેમભાવ જેટલો સ્નિગ્ધ, મુગ્ધ અને જીવનને અનુલક્ષીને બનતો જાય તેટલા પ્રમાણમાં તેમાં વિસ્તાર પણ પ્રગટવાનો. હૃદયનો એવો ભાવાત્મક પ્રેમ જ્યાં પ્રગટે ત્યાં નંદનવન પ્રગટાવે છે, લાળા પ્રગટાવતો નથી. પ્રેમમાં તપ છે, કષ્ટ છે, મુશ્કેલી પણ છે; પરંતુ તે બધું સહેવામાં ક્લેશ, કંકાસ કે સંતાપ નથી જાગતાં, કુવારાની જેમ દિલનો આનંદ તેમાં પ્રગટે છે. પ્રેમનું તેવું સહેવામાં અનેરી મોજ પ્રગટે છે. નવસર્જનની પ્રેમની રીત કોઈ અનોખી છે. પ્રેમમાં પ્રેમથી જેટલું કષ્ટ પામીએ તે તો ઊગી નીકળે છે. જીવનને નવો સ્વાંગ સજાવે છે. જીવનમાં પ્રેમનાં રહસ્ય ને મહત્ત્વ કોઈ અનેરાં છે. હૃદયમાં પ્રેમનું તત્ત્વ સમજાતાં સઘળું કંઈ સમજાઈ જવાનું છે. પ્રેમમાં વેવલી દયા નથી.

પ્રેમમાં બીજા બધા ગુણો છે, પરંતુ પ્રેમ કોઈની દયા ખાતો નથી, પ્રેમમાં કરુણા છે, કરુણામાં સહાનુભૂતિની ભાવના છે. પ્રેમમાં કોઈ પ્રકારની લાચારી નથી કે કોઈથી દબાવાપણું નથી. પ્રેમમાં કશું ઘટવાપણું પણ રહેલું નથી. પ્રેમનું સર્જન તો ઉત્તરોત્તર નવી કક્ષાઓમાં ફાલતું જતું હોય છે. એના સર્જનને અંત નથી. તે એક ને એક ઠેકાણે પડી રહેતું નથી. તે કંઈ કક્ષામાં વળગીને ભરાઈ પડતું નથી. તે તો સદાય ઉન્નતગામી રહે છે. તેની દૃષ્ટિ નીચી નથી. તે દૃષ્ટિ નીચી કરે છે તે ઉપર તારવવાને માટે. આવા પ્રેમને આપણે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક જીવીએ તો એવા જીવનમાં જે રસ પ્રગટે છે, તેની તમારા મારા જેવાને કલ્પના પણ નથી.

પ્રેમ

‘સર્વ ખલ્વિદં બ્રહ્મ’ એવું શ્રુતિવચન જેટલું સાચું છે, તેટલું જ સાચું ‘સર્વ ખલ્વિદં પ્રેમ’ એ કથન છે. અંગ્રેજીમાં તો ‘God is Love’, એવી ઉક્તિ છે પણ ખરી. સ્થૂળમાં સ્થૂળથી, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મથી પ્રેમ પ્રવર્તી રહેલો છે. એના જ લીધે સૃષ્ટિનું ધારણ થાય છે, પોષણ થાય છે. એને જ લીધે માનવી અને પશુ તથા પ્રાણીમાત્રમાં જિજીવિષાની અદમ્ય પ્રેરણા રહેલી છે, કેમ કે જિજીવિષા ત્યારે જ હોય કે જ્યારે જીવવામાં રસ રહેલો હોય. એકલા સચેતન નહિ પણ અલ્પચેતન અથવા આપણે જેને જડ કહીએ છીએ તેવા પદાર્થો પણ પ્રેમબદ્ધ છે. આ કંઈ તરંગી કવિનો કલ્પનાવિહાર નથી, પણ શુદ્ધ સત્ય હકીકત છે. પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહો પરસ્પરના અને સૂર્યના આકર્ષણથી અને તારાઓ એકબીજાના આકર્ષણથી સ્વસ્થાન અને સ્વમાર્ગથી ચ્યુત નથી થતા અને તેથી સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલ્યા કરે છે; પૃથ્વી ઉપર પણ દરેક જડ પદાર્થને આકર્ષણ છે, તેથી જ તે પૃથ્વી ઉપર રહી શકે છે. આખું વિશ્વ કોઈ નિગૂઢ, અદૃષ્ટ સાંકળથી એકબીજા સાથે જોડાઈ રહ્યું છે. પછી તેને સાપેક્ષવાદનો નિયમ (Law of Relativity) હોય કે બીજું કોઈ નામ આપો. એ નિયમ, નિયમ હોવાથી સૂક્ષ્મ છે, પણ તેથી જ એટલો શક્તિશાળી છે કે સમસ્ત વિશ્વમાં તે વ્યાપ્ત છે. આ નિયમ પણ પ્રેમનું જ સ્વરૂપ છે. કેમ કે પ્રેમ એટલે એકબીજાને જોડનારી સૂક્ષ્મ સાંકળ નહિ તો બીજું શું છે ? આ પ્રેમ જ્યારે દેખીતી રીતે એવા પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં

પ્રગટે છે કે તેમાં પ્રાણ ન હોય એમ આપણને લાગે, ત્યારે આપણે એને જડ પદાર્થનું નામ આપીએ છીએ. એને ભલે વિજ્ઞાનીઓ સજીવ ન કહેતા હોય પણ એ શક્તિનું સ્વરૂપ છે એમ તો તેઓ પણ કહે છે. કોઈ પણ જડ પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં વિજ્ઞાનીઓ જ્યાં સુધી પરમાણુ-Atom સુધી પહોંચ્યા ત્યાં સુધી તો ઠીક હતું; પણ સૂર્યમાળામાં શ્રીકૃષ્ણ રૂપી સૂર્ય અને આસપાસ ગ્રહો રૂપી ગોપ-ગોપીઓની જે સનાતન રાસકીડા થયા કરે છે, તેવી જ સનાતન રાસકીડા પેલા અરણોરપિ અણિયાન્ જેવા પરમાણુમાં પણ થાય છે, એવી જ્યારે શોધ થઈ, ત્યારે તો પછી જડ પદાર્થનું જડપણું ન રહ્યું, અથવા રહ્યું ગણીએ તોપણ ત્યાં પણ કંઈક એવું આકર્ષણનું તત્ત્વ માલૂમ પડ્યું કે જેને ‘પ્રેમશક્તિ’ એવું નામ સાત્ત્વિક રીતે તો આપી શકાય; પછી ભલે એ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અનુસાર નામ ન આપ્યું હોય.

સૃષ્ટિનું ધારણ અને પોષણ જેમ પ્રેમથી થાય છે, તેમ તેની ઉત્પત્તિ પણ પ્રેમથી જ થઈ છે. રસરાજ ભગવાનને લીલા કરવાની, રસ ભોગવવાની ઈચ્છા થઈ અને એકોહલં બહુસ્યામ્ની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાં જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ. અને સૃષ્ટિના ધારણ-પોષણ દરમિયાન પણ સતત ઉત્પત્તિની જે ક્રિયાઓ થયા કરે છે, તેનું કારણ પણ પ્રેમ કે રસ જ છે, એ હકીકતનો ઈનકાર કોણ કરી શકશે ?

આમ, પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી છે. ‘જડ’ પદાર્થોમાં તે આકર્ષણના નિયમ તરીકે ઓળખાય છે, અને જીવંત પ્રાણીઓમાં તે વિષય-વાસના અને તેના ઉચ્ચતર સ્વરૂપમાં પ્રેમ તરીકે ઓળખાય છે.

માનવીમાં પશુત્વના અવશેષ અને પ્રભુત્વનાં બીજ છે એ તો સર્વસ્વીકૃત સત્ય છે. માનવીમાત્ર, (માનવી શું ? પ્રાણીમાત્ર, ચેતનમાત્ર) અંતે તો પ્રભુમય થવાનો છે. તેથી જો એણે પોતાના સહજ વિકાસની ગતિ ત્વરિત કરવી હોય અને તે દ્વારા કેટલાંય નિવાર્ય દુઃખો કે ચિંતા કે કર્મવિપાકમાંથી બચવું હોય કે તેને હળવાં કરી નાખવાં હોય તો અને આજકાલ જેનો સૂર પ્રધાનપણે વાગી રહ્યો છે; એવી માનવસેવા તેના સાચા અર્થમાં કરવી હોય તોપણ, તેણે આ વિરાટતત્ત્વ-પ્રભુતત્ત્વ-પ્રેમને દિવ્ય અને દિવ્યતર બનાવવો પડશે.

એ પ્રેમ ‘દિવ્ય’ ક્યારે બન્યો કહેવાય ? જ્યારે પ્રેમનાં બંને લક્ષણો

દ્વૈત અને અદ્વૈત તેના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય, ત્યારે કંઈ પણ 'બે'ના અસ્તિત્વ વિના નથી સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ, નથી પ્રેમનું. અધમમાં અધમ સ્વાર્થી માનવી પણ પોતાના શરીરને કે મનને એટલું ચાહે છે કે તેને સુખસગવડો મળે તે હેતુથી અનેક નીચ કૃત્યો કરે છે. આમ શરીર, મન, સ્વભાવ, વગેરે પ્રકૃતિનો આવિર્ભાવ અને 'હું' એ બેને તે જાણ્યે-અજાણ્યે જુદાં ગણે જ છે. સોહમ્ કે સર્વમિદં બ્રહ્મ એ સત્ય સમજવા માટે કંઈ નહિ તો બુદ્ધિથી 'અહમ' અને 'સ'નો કે 'સર્વ ઈદં' 'બ્રહ્મ'નો ભેદ પાડ્યો એટલે પડ્યો. સોહમ્ નો અનુભવ તેને જ થાય છે કે જેને સઃ ઉપર પ્રેમ ઊપજે છે. પ્રેમ ત્યાં જ હોઈ શકે જ્યાં પ્રેમી હોય અને પ્રેમપાત્ર હોય, એટલે કંઈક બીજું પણ હોય. પણ પ્રેમ એ પ્રભુનું તત્ત્વ હોવાથી તેમાં ઊર્ધ્વગતિ સાહજિક છે. તેથી જ એ દ્વૈતમાં પણ અદ્વૈતનો આદર્શ, તે પ્રતિ વેગવાળું કે ધીમું, ભાનપૂર્વક કે સ્વભાવવશ થઈને થતું પ્રયાણ અને અદ્વૈતમાં લય કે સંમિલન - એ બધું જ પ્રેમમાં નિગૂઢ રીતે કે આવિર્ભુત સ્વરૂપમાં રહેલું છે. આમ, પ્રેમ એ જોડનાર-બાંધનાર સાંકળ પણ છે અને મુક્તિ અપાવનાર સાધન પણ છે. ખરી રીતે સાચો પ્રેમ એવી સાંકળ છે કે જે સાંકળ જ નથી પણ મુક્તિનું જ લક્ષણ છે કે મુક્તિનું જ સ્વરૂપ છે. માનવી કોની સાથે ખૂબ 'છૂટ'થી વર્તી શકે છે ? જેની સાથે તે પ્રેમની સર્વશક્તિમાન સાંકળથી બંધાયો હોય તેની સાથે. પરમ ચૈતન્ય તત્ત્વ સાથે બંધાયેલો દેહધારી એટલે જીવન્મુક્ત. એટલે જ જે પ્રેમ દ્વૈત વગર અશક્ય છે, તે જ દ્વૈત તેના જીવન્મુક્ત શુદ્ધતમ રૂપમાં અદ્વૈત જ છે.

પ્રેમની આ સાહજિક ઊર્ધ્વગતિને જેટલે અંશે માનવ ભાનપૂર્વક સ્વપ્રયત્નથી વેગ આપશે, તેટલે અંશે તેને લાભ થશે, કેમ કે સાચો પ્રેમ મેળવવામાં અને તેના પ્રયાસમાં તથા મેળવાતાં થતી મન, પ્રાણ, હૃદય, બુદ્ધિ વગેરેની ક્રિયા-પ્રક્રિયામાં જ માનવી આપોઆપ વધારે ને વધારે શક્તિ કેળવતો ને મેળવતો જાય છે. પ્રેમ પ્રભુનું તત્ત્વ હોવાથી તે આપણને આપણી પ્રકૃતિના, જન્મોથી પડેલા સસ્કારો ઉપર આપણાં કર્મ અને પ્રારબ્ધ ઉપર, આપણી સરસાઈ અને આપણું નિયંત્રણ કરવા પ્રેર્યાં કરતો હોય છે. પ્રેમ આપણને શુદ્ધ કરે છે, કેમ કે પ્રિયજનને ખાતર આપણી સર્વ મનીષાઓ અને માન્યતાઓનો ત્યાગ તે માગી લે છે. પ્રેમ હોય ત્યાં 'હું'

અને ‘મારું’ રહેતું નથી. જેટલે અંશે ‘હું’ અને ‘મારું’ હોય તેટલે અંશે પ્રિયજન ઉપર પ્રીતિ ઓછી જ હોય છે, કારણ પ્રેમ એટલે જ મારાપણું નહિ પણ પ્રિયજનપણું. ‘પ્રિયજનને ગમે તે જ મને ગમે’ એવી જ્યાં ભાવના અને તદ્દનુસાર વર્તન નથી હોતાં અથવા ઓછા હોય છે ત્યાં એ પ્રેમ કહેવાય જ કેવી રીતે ? ત્યાં તો કેવળ સ્વાર્થ જ ગણાય. પ્રિયજનને ગમતું જ કરવાની હોંશ જ્યારે હોય ત્યારે જ પ્રિયજન માટે સર્વસ્વનું સમર્પણ આનંદપૂર્વક થઈ શકે અને ત્યારે જ માનવી જેવા માટીના દેહવાળાથી પણ પરાક્રમ, દુઃખસહન વગેરે પ્રભુમય કે અતિમાનવ લક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકાય. બાળકની અનેક જાતની ત્રાસ કે ઘૃણા ઉપજાવનારી કરણીને માતા આનંદથી ભોગવી લે છે તેનું કારણ પ્રેમ. સાચો પ્રેમ પ્રિયજન પાસેથી કશાની અપેક્ષા રાખતો નથી. પ્રિયજન પાસેથી પ્રેમની પણ અપેક્ષા રખાય તો તેટલે અંશે એ પ્રેમ કાચો છે. અલબત્ત, આવા કેવળ નિરપેક્ષ પ્રેમનું પરિણામ મોડું વહેલું સામા પક્ષ તરફથી પ્રેમમાં પરિણામ પામ્યા વિના રહેતું જ નથી. તેમ છતાં સાચો પ્રેમ તો એવા કોઈ પણ જાતના પરિણામની ઈચ્છા કે આશા રાખતો નથી.

ઉદાર માનસ એ તો પ્રેમનું વહેલું પગથિયું માત્ર છે. પરિસ્થિતિ અનુસાર સંબંધમાં આવતી અનેક પ્રકારના સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓને સહન કરી લેવી એ તો પ્રેમનો પ્રારંભ કહેવાય. અનેક ગેરસમજૂતી, મર્મચ્છેદી વાક્યોના ઘા, અન્યાયી વર્તન, તુમાખીભર્યો કે કેવળ નીરસ કે ઉદાસીન અથવા વિરોધી વૃત્તિવાળો ભાવ, અનેક જાતના ખોટાં આક્ષેપો, દુઃખ દેવા ફેંકાયેલાં લોહબાણથી પણ કઠણ ગણાતાં વાગૂબાણ એ બધું જ મૂંગે મોઢે સહી લેવું એટલે માનસિક ઉદારતા, પણ માનસિક ઉદારતામાં પણ થોડું ઘણું દુઃખ અંતર્ગત રહેલું હોય છે. સાચા પ્રેમને તો એવું દુઃખ નથી. અનેક શારીરિક કે માનસિક અડચણો પ્રેમ એક રૂંવાટું પણ ફરકવા દીધા વિના શાંતિથી સ્વીકારી લે છે. એ કદી પોતે કરેલી કરણીને ગાઈ-વગાડી જાણતો નથી.

પોતાના સમર્પણની ને સ્વાર્પણની બાબતમાં પ્રેમ જેટલો મૌન રહે છે તેટલો જ નિરભિમાની રહે છે. અહંકાર-મદ અને પ્રેમ એ બે વચ્ચે કદી મેળ ખાઈ શકે નહિ. તે સાથે પ્રેમને અને મોહને પણ તેજ-તિમિર જેવો સંબંધ છે. જેટલે અંશે મોહ તેટલે અંશે પ્રેમનો અભાવ. મોહ

આંધળો છે, પ્રેમ વિરાટસ્વરૂપ ભગવાનનું લક્ષણ હોવાથી અસંખ્ય આંખવાળો છે. પોતાનાં પ્રિયજન પ્રત્યે તેના કલ્યાણના હેતુનો સતત ખ્યાલ રાખીને તે દેખીતી રીતે અત્યંત કઠણ થઈ શકે છે, કેમ કે પ્રેમ કંઈ વેવલાપણું કે કેવળ કુમળી કુમળી, પોચી પોચી લાગણી નથી. પ્રેમ પ્રિયજન પ્રત્યેના વર્તનની બાબત હંમેશ એક ખ્યાલ રાખે છે - પ્રિયજનનું કેવી રીતે શ્રેય થાય ? એને પ્રિય લાગે એવું જ કરવું એ કંઈ પ્રેમ નથી, એ તો કાં તો કાયરતા છે કે ખુશામત છે. આવા એકમાત્ર કલ્યાણપ્રતિ દષ્ટિ રાખીને કરેલા વર્તનથી ઘણીવાર પેલું પ્રિયજન ઊંધું સમજે, ગુસ્સે થાય, દ્વેષ પણ રાખે, અહિત કરવા તત્પર થાય અને સાચેસાચ અહિત કરે પણ ખરું; તેમ છતાં પ્રેમ તો એના પ્રત્યે દેખીતી રીતે ભલે કઠોર વર્તન કરે, તોપણ અંદરથી પોતાનું હૈયું સદાય ભીંજાયેલું રાખશે, પ્રિયજનના આઘાતોનો પ્રત્યાઘાત હૃદયના ઊંડા પ્રેમભાવથી જ આપશે અને બધી વિટંબણા પ્રભુની પ્રસાદી તરીકે સ્વીકારી અને વધાવી લેશે, એને પોતાનું કલ્યાણ જ કરાવવા આઘાતો તેને મળે છે એમ જ સમજશે. આવી રીતે સહિષ્ણુતામાંથી વિકસતાં દ્વેષનો બદલો પ્રેમમાં પરિણામ પામે છે અને પછી એવું પ્રેમમય વર્તન એકાદ બે વ્યક્તિ કે અમુક અમુક પ્રતિ નહિ પણ પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ થતાં, પ્રેમ ભગવાન બની જાય છે.

આવો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્સુકતા ધરાવનારને જગતના સર્વ કોઈ પ્રસંગો પોતાના કર્મવશાત્ સંબંધમાં આવેલાં સર્વ કોઈ પ્રાણીઓ, પ્રેમનો પાઠ શિખવાડનાર થઈ પડે; પણ તે પોતાનું પ્રત્યેક વર્તન ભાનપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક, પોતાના આત્મશ્રેયનો હેતુ સતત લક્ષમાં રાખીને કરતો હોય તો. કેવળ પ્રકૃતિને વશ થઈને પ્રેમાળ વર્તન હોય તો વિકાસ ઓછો થાય છે ને કેટલીક વાર પછડાવાનું પણ બને.

આનું પણ કારણ છે. સાચો પ્રેમ પૂરેપૂરો અનાસક્ત છે. આસક્તિ અને પ્રેમ વચ્ચેનું અતિ સૂક્ષ્મ અંતરપટ તો કેવળ સંતો જ પારખી શકે એવું કશું નથી. સાધારણ રીતે પ્રેમ તરીકે જે ઓળખાય છે તે ઘણીવાર આસક્તિ હોય છે; કેમ કે પ્રેમ એ એકાએક ઉછાળો મારતો અને પછી શમી જતો આવેગ નથી, પણ એ તો શાંત, ગંભીર, ઊંડા જલનિધિ માફક સતત નિશ્ચળપણે વહેતો ભાવ છે. એમાં વિસ્તાર પણ છે અને

ઊંડાણ પણ છે. એને સમુદ્ર કરતાં પણ વ્યોમની ઉપમા વધારે યોગ્ય રીતે આપી શકાય, કેમ કે વ્યોમ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં વ્યાપક છે, છતાં અલિપ્ત છે; અને સૃષ્ટિની પાર પણ જો કોઈ પ્રકૃતિનું તત્ત્વ રહેતું હોય તો તે આકાશતત્ત્વ છે. આસક્તિ માણસને પછાડે છે, પ્રેમ ઉઠાડે છે. એવો અનાસક્ત પ્રેમ કેળવવો અને મેળવવો એટલે જ સાધના. એને સાધનાનું એક મહત્ત્વનું અંગ ગણવામાં આવે તો તે પણ અલ્પોક્તિ છે. જેમ એ સાધના છે, તેમ એ સિદ્ધિ પણ છે. કુશળ વર્તન અનાસક્તિથી પ્રાપ્ત થતી કેવળ નિર્લેપ દૃષ્ટિ વગર અશક્ય છે; અરે પ્રેમ પ્રેમપાત્રનું કલ્યાણ જ વાંછતો હોવાથી, કુશળ વર્તન તેના માટે અનિવાર્ય છે. યોગ્ય સમયે યોગ્ય હાર્દિક વલણ પણ એણે રાખવું જ જોઈએ. એવાં યોગ્ય વલણ અને વર્તનની ગમ હોવી, સૂઝ પડવી એ કંઈ પુસ્તક વાંચવાથી કે સંતોનાં એક રૂઢિ-નિયમ તરીકે પાસાં સેવ્યાથી કદી પ્રાપ્ત થતી નથી. સંસારમાં કાર્યદક્ષ ગણાતી બુદ્ધિથી પણ એવી સૂઝ મળતી નથી. એ તો અંતરાયરૂપ પણ થઈ પડે - જો એ સંસારી કાર્યદક્ષતાની પ્રાપ્તિ કે ઉપયોગ પાછળ સાધનાની દૃષ્ટિ રાખ્યા કરી ન હોય તો. એ સૂઝ તો સતત એકધારું શુદ્ધ પ્રેમ-પ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય રાખીને તદ્દનુસાર વર્તન કરવાથી ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે પડતી જાય છે. વળી સૂઝ પડવી એ એક વાત છે અને તે જીવનમાં ઉતારવી, તેને સાકાર રૂપ આપવું તે બીજી વાત છે. આપણે ઘણાંયે એવા પંડિતો જાણીએ છીએ કે જેઓ વેદવેદાંતમાં ખરેખર નિષ્ણાત હોય, વાત કરવા બેસે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પગ જ ન રહે. પણ એમનું જીવન-વર્તન તો કંઈક બીજું જ બતાવતું હોય. મળેલી સૂઝને વર્તનમાં ઉતારવાનો ખંતપૂર્વક, સાચી નિષ્ઠાથી પ્રયાસ થાય તો જ નવી નવી સમજણ ઊગતી જાય; અને પેલી નવી સૂઝ પ્રમાણેનું જીવન ઘડાતું જાય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રેમ-પ્રાપ્તિનો આદર્શ કદી પણ પૂરેપૂરો તો વર્તનમાં ઉતારી શકાય નહિ; અથવા એમ કહો કે તે આદર્શની ફળસિદ્ધિ, ત્યારે જ થાય કે જ્યારે માનવી પ્રભુનું કેવળ સર્વભાવે યંત્ર બની જાય. આવો માણસ જ સાચો પ્રેમ શું તે સમજે છે અને તેવો ભાવ ધારણ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે આપણે જેને પ્રેમ કહીએ છીએ ને જે ઉલ્કટ પણ દેખાય તેમાં અનેક ભેળસેળ તત્ત્વો ભળી ગયેલાં હોય છે. સ્થૂળ વાસનાથી માંડીને પ્રિયજન ઉપર

પોતાનો સૂક્ષ્મ પણ જોરદાર કાબૂ રહે એવી ઊંડી ઈચ્છા જેવી કંઈ કંઈ વૃત્તિઓથી ભળેલો પ્રેમ સાચો પ્રેમ નથી. મનુષ્યનું આંતર્માનસ એવી ગૂઢ રીતે વર્તે છે કે તે મનુષ્યને પોતાને તેની કલ્પના પણ ઘણીવાર હોતી નથી. જેણે આંતર્નિરીક્ષણ સંપૂર્ણ તટસ્થ ભાવે કરવાની જીવતી ટેવ પાડી હોય તેને જ તે દેખાતું જાય છે. પોતાની સર્વ સુખસગવડોનો ત્યાગ કરતી માતાના ઉત્કટ પ્રેમમાં પણ એ બાળક ‘પોતાનું જ લોહી છે, પોતાનું સર્જન છે,’ એવો ઊંડો ભાવ સદાય છૂપી રીતે વર્ત્યા કરતો હોય છે; તેટલે અંશે તે શુદ્ધ નથી, સંકુચિત છે. જગતની ઘણીખરી માતાઓ વાત્સલ્યપ્રેમમાંથી વિશ્વપ્રેમ પોતાનામાં પ્રગટાવી શકતી નથી, તેનું કારણ આ જ છે. પોતાના જ દેશ કે અમુક સામાજિક આદર્શ માટે પ્રાણાર્પણ કરવા તૈયાર થનારામાં ઉચ્ચ કોટિનો પ્રેમ નથી એમ તો કેમ જ કહેવાય ! તેમ છતાં પણ ઘણીવાર વિસ્તૃત અહંભાવ અને પાર્થિવ માપથી જ અન્ય જનને સમજવાની વૃત્તિ ને દૃષ્ટિ રહેલાં હોય છે અને તેથી ત્યાં રાગદ્વેષની માત્રા પણ ઘણી હોય છે. શુદ્ધ પ્રેમ તો આત્માસ્વરૂપ-પ્રભુસ્વરૂપ છે. એટલે એમાં ક્યાંય આવી પક્ષાપક્ષી ન હોઈ શકે. સંત નરસૈયાએ સાચું જ ગાયું છે કે ‘જ્યાં પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર.’

સાચો પ્રેમ એટલે શુદ્ધતમ વિવેક. સંત કે પ્રભુ સમદૃષ્ટ છે તેનો અર્થ એવો છે કે પેલા સંતના મિત્ર કે શત્રુ ગણતા હરકોઈ પરત્વે સંત કશી પણ અંતર્ગત રાગદ્વેષની લાગણી વગર તે તેને યોગ્ય ભાવે રાખે. ‘શત્રુ’નું શત્રુત્વ સંતને ક્ષોભ પમાડી શકતું નથી, કેમ કે સંતનો ભાવ આવા આઘાત સામે પ્રકૃતિને વશ રહેનારથી થતા પ્રત્યાઘાતવાળો નથી, પણ પોતાના જે રીતના વર્તનથી સામા માણસનું આત્યંતિક શ્રેય થાય તે રીતનો ભાવ સંત આવા આઘાતો પ્રત્યે રાખે છે. ‘યે યથા માં પ્રપદન્તે તાંસ્તથૈવ ભજમ્યહમ’ (ગીતા ૪૧૧)નો અર્થ મારી દૃષ્ટિએ આ છે. તેથી જ સંત સંસારમાં રચીપચી રહેલા તરફ જે ભાવ રાખે છે, તેના કરતાં અનેક ગણો વધારે ભાવ તે, સાધક પ્રત્યે રાખે છે. સમદૃષ્ટિ એટલે નિર્લિપ્ત દૃષ્ટિ. આવી વિવેકભરી સમદૃષ્ટિ સાચા પ્રેમને જ સૂઝે છે, અને એ જ રાખી શકે છે, સામા માણસના આંતર્સત્ત્વ (inner being)ને પારખીને જેમ વૈદ્ય પ્રત્યેક દરદીને તેની પ્રકૃતિ અનુસાર જુદી

જુદી દવા આપે છે, તેમ તેની પ્રત્યે તે કલ્યાણમાર્ગે કંઈક તો પ્રગતિ કરે એવો શુભાશય સદાય રહે અને તે પ્રમાણે વર્તન થાય, એ તો સાચો પ્રેમ જ કરી શકે. એ શક્તિ કંઈ ઝટ મળી જાય એવી નથી. એના માટે પોતાના આંતરમાનસની સંપૂર્ણ શુદ્ધિની જરૂર છે. પ્રેમ વિકસતો જાય છે તેમ તેમ આ શુદ્ધિ થતી જાય છે.

કદાચ આંતરશુદ્ધિને માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન પ્રેમની ઉપાસના છે, કેમ કે પ્રેમ જેટલી સમજણ આપે છે; એટલે કે પ્રેમથી જેટલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે, તેટલી બીજા કશાથી નથી થતી. માત્ર એ પ્રેમભાવ ભાનપૂર્વક, હેતુપૂર્વક કેળવવો જોઈએ અને એ ભાવ અને લાગણી કે આવેગ વચ્ચે શો ભેદ છે, તેનો ખ્યાલ આંતરનિરીક્ષણ કરીને મેળવતા રહેવું જોઈએ. બાળકને મા કે પતિને પત્ની જેટલાં સમજી શકે છે, તેટલું કોઈ અન્ય જન નથી સમજી શકતું. એનું કારણ પ્રેમ જ છે. કોઈ પણ વિષય, ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક, હસ્તગત કરવો હોય, તો પ્રથમ જરૂરિયાત તો એ વિષયમાં રસ હોવો જોઈએ. આ ‘રસ’ એટલે પ્રેમ નહિ તો બીજું શું ?

આથી પ્રેમ એટલે જ્ઞાન. પ્રભુનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ અનિવાર્ય સાધન છે, અને પૂર્ણ પ્રેમ અને પૂર્ણ જ્ઞાન એ તો પર્યાયવાચક શબ્દો થઈ રહે છે. સૂક્ષ્મ દેહમાં અને તે પછી સ્થૂળ દેહમાં શિરાએ શિરામાં શુદ્ધ પ્રેમનું તત્ત્વ વસે નહિ, ત્યાં સુધી શુદ્ધ જ્ઞાન પણ ન થાય. આવા પ્રેમના સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ માટે તો જીવન પ્રેમમય થાય એવો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એટલે કે પ્રત્યેક કર્મ—મન, વાણી, દેહનું—એ પ્રેમને ખાતર થવું જોઈએ. આમ, કર્મયોગ પણ જ્ઞાનયોગની માફક પ્રેમયોગ કે ભક્તિયોગનો પર્યાયવાચક શબ્દ થઈ રહે છે. તેવી જ રીતે કોઈ પણ વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં આપણું ચિત્ત આપોઆપ એકાગ્ર થાય છે. તેથી પ્રેમયોગ, એ ધ્યાનયોગ પણ છે. આમ, શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલા ચારેય માર્ગો આ દૃષ્ટિએ જોતાં એક જ છે.

જ્યારે આવો પ્રેમ પ્રગટે છે, ત્યારે આપોઆપ સમર્પણ થયા જ કરે છે, પણ તે આનંદથી. પોતે કંઈ ત્યાગ કે બલિદાન કરે છે, એ વૃત્તિ પણ પ્રેમની કયાશ બતાવે છે. આનંદપૂર્વકનું સમર્પણ એ તો પ્રેમનો સ્વભાવ છે. પણ સાચો પ્રેમી તો એના એવા સ્વભાવનો

ઉપયોગ પણ જ્ઞાનપૂર્વક-ભાનપૂર્વક કરે છે; તો જ તે પ્રિયજનનું અને પોતાનું કલ્યાણ કરી શકશે. પછી તો ‘પ્રિયજન’ અને ‘પોતે’ એમ જુદાં પણ રહેતાં નથી.

ઘણા લોકો એમ માને છે કે સાચો પ્રેમ તો પોતાના આત્મકલ્યાણની દૃષ્ટિ પણ ન રાખે અને કેવળ પોતાના પ્રેમપાત્રના જ ભલાની વૃત્તિ રાખે. આ માન્યતા દેખીતી રીતે ઘણી ઉચ્ચ ભાવનાવાળી લાગે છે પણ જરા ઊંડો અનુભવ કરતાં માલૂમ પડશે કે જેનામાં આત્મકલ્યાણની દૃષ્ટિ હોતી નથી, તેને અન્યનું કલ્યાણ કરવાની દૃષ્ટિ નથી. તે અન્યનું કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ જ સદાય રાખે છે એમ પોતે ભલે માને પણ ખરી રીતે તો કોઈ ખૂબ ઊંડો સ્વાર્થ, ખૂબ ઊંડો એટલે કે ઝટ ન દેખાય એવો પણ જરા વિસ્તૃત અહંભાવથી જ તે પ્રેરાતો હોય છે. કયા વર્તનથી કે ભાવથી સાચી સેવા થશે એ સૂઝવું કંઈ બાળકના ખેલ નથી. એમાં તો સર્વતોમુખી અને નિર્લિપ્ત દૃષ્ટિની જરૂર છે, નહિ તો જેને આપણે અન્યનું કલ્યાણ માનતા હોઈએ, તે તેનું અકલ્યાણ પણ હોય. આવી દૃષ્ટિ કેળવવા અને મેળવવા માનવીએ આંતર્નિરીક્ષણ વગેરે સાધનોથી પોતાની આંતર્શુદ્ધિ માટે પ્રયાસ કર્યા કરવો જ પડશે. એટલે કે ચિત્તશુદ્ધિ કે આત્મકલ્યાણના હેતુથી જ પ્રેરાઈને સર્વ કર્મો કરે તો જ આવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય.

આવી જ રીતે ઘણા એમ માને છે કે ‘બીજાની સેવા’ એ જ માનવી જીવનનો ઉત્તમોત્તમ આદર્શ છે, અને આત્મકલ્યાણ તરફ વૃત્તિ રાખવી તે ઊતરતા પ્રકારનો આદર્શ છે. એમાં પણ પોતે જેને સેવા માને છે તે જ જાતની ‘સેવા તે સેવા બીજી નહિ, એવી જાણી-અજાણી અપૂર્ણ સત્યવાળી પણ દૃઢપણે ટેવાયેલી માન્યતા જ કારણભૂત છે. સાચા સ્વાનુભવમાં જેમ સર્વાનુભવ આવી જ જાય છે, તેમ સ્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં સર્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ આપોઆપ થયા કરે છે. આમ, સ્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ કરનારમાં વિશ્વપ્રેમ નથી. એટલે કે તે સાચો પ્રેમ નથી એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. સ્વાર્થ અને સ્વકલ્યાણની ઈચ્છા એ બેનો કદી મેળ ખાઈ શકે જ નહિ. સ્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ એ એક જાતના સ્વાર્થની પ્રવૃત્તિ છે એમ જે કોઈ કહે છે, તેમને આવી જાતના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમના તત્ત્વજ્ઞાનની કે તેના અનુભવની કશી જ ગતાગમ હોતી નથી.

આમ, પ્રેમ એ તો પ્રભુનો પયગંબર પણ છે, ને પ્રભુ જાતે જ છે. એ સાધના છે ને સિદ્ધિ છે. દ્વૈત છે, અદ્વૈત છે અને તેથી પર પણ છે. સંપૂર્ણ બંધન તથા સંપૂર્ણ મુક્તિ એટલે પ્રેમ. આખું વિશ્વ એમાં સમાયેલું છે. તેની ઉત્પત્તિ પ્રેમથી થઈ છે; તે પોષણ પામે છે પણ પ્રેમથી અને તેનો લય પણ પ્રેમમાં જ થાય છે. એવું કશું જ તત્ત્વ સૃષ્ટિમાં નથી કે જેમાં પ્રેમનો અંશ પણ ન હોય અને જેને પ્રેમ પોતાનામાં સ્વીકારી લેતો ન હોય. વિકૃત સ્વરૂપમાં ભલે હોય, જડરૂપમાં ભલે હોય, છેક જ પ્રાથમિક કક્ષાનો ભલે હોય, પણ જ્યાં ત્યાં પ્રેમ જ છે. ધિક્કારવૃત્તિ પણ માનવીમાં ત્યારે જ ઉદ્ભવે છે કે જ્યારે કોઈ પ્રિયજન કે પોતાની સંસ્થા એની સાથે અણગમતી રીતે વર્તે, એટલે એ તો કેવળ પ્રેમની વિકૃત દશા જ છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિઃૐ ॥

પ્રકરણ-૧૬

કર્મવિજ્ઞાન

- દરેક કર્મની પાછળ કશુંક ને કશું પ્રેરકભાવ હોય છે જ. ને પ્રેરકત્વ આપણા ચિત્તમાં પડી રહેલા સંસ્કારોને અંગે કરીને તે જાગે છે. એટલે કર્મનું મૂળ સંસ્કારો છે ને એ સંસ્કારો રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર, અભિમાન અનેક જાતની એપણાઓ તે ઉપરાંત આગળ જવાની સાહસિક-આંતરિક વૃત્તિ (એનું જ નામ પ્રેરકત્વ) વગેરેની સેળભેળથી તે અશુદ્ધિપણે હોય છે ને તેથી આપણાં કર્મો પણ અશુદ્ધ હોવા કરે છે એટલે સાધકે કદી દાવો ન કરવો કે આપણે સર્વાંગ શુદ્ધ અને સાચા જ છીએ.
- જો ખરાબમાં ખરાબ કર્મ કરતાં હોઈએ, ને સારામાં સારા વિચારોમાં મુગ્ધ હોઈએ, તો પરિણામ ઉત્તમ છે.
- કર્મ ઈન્ડીપેન્ડન્ટ (સ્વતંત્ર) નથી, વૃત્તિ અને સંસ્કાર ઉપર ડીપેન્ડન્ટ(આધારિત) છે. તમે ગમે તે કર્મ કરો, પણ તે વખતે તમારાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ તે તદ્દન શુદ્ધ હોય તો બિલકુલ તમને પાપ કે કશું જ લાગતું નથી, પણ એવું હોવું જોઈએ.
- ભલે તમે ભગવાનનું નામ ન લેતા હોવ પણ તમે એ કર્મમાં જ પરોવાઈ રહેતા હોવ તો તે કર્મયોગ છે.
- રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વોથી મુક્ત પમાયેલી દશાથી જે કર્મ બને, તેને સાચી રીતે તો કર્મ ગણી શકાય.
- જીવદશામાં થયેલું કે કરેલું પુણ્ય પણ બંધન છે.
- કર્મની યોગ્યતા જોવા કરતાં ઈન્દ્રિયો ને મનાદિકરણોની પાત્રતા ને શ્રેષ્ઠતા યોગ્ય પ્રકારની થાય, તે પરત્વેનો આપણો જીવતોજાગતો ઝોક હેતુપૂર્વકનો વધે તે ઘણું જરૂરનું છે.
- કોઈ પણ પ્રકારનાં કર્મ કરતાં કરતાં આપણા મનની ભાવના શ્રીભગવાનના ચરણકમળની આસક્તિમાં પરોવાયેલી રહ્યાં કરે કે લગ્ન રહ્યાં કરે, તો ગમે તેવું કર્મ તે કર્મબંધન નથી, પણ જીવને તારનારું છે તે નક્કી સમજવું.
- સાધકે તો પ્રત્યેક થતા જતા કર્મમાં તે પળે, વગેરે, મધ્ય ને અંતમાં, પ્રભુનો ભાવ દઢાવી દઢાવીને હૃદયની જાગૃતિ સાથે, પ્રભુચેતનાથી

પ્રવેશવાનું છે. કર્મને કર્મની રીતે કરવાનું નથી, પણ કર્મ એ તો ભાવવિકાસ માટેની મળેલી ઉત્તમ તક છે એવા જ્ઞાનપૂર્વકના વિચાર સાથે કર્મ સાધકે આચરવાનાં છે. એ પ્રમાણે કર્મને કરવાથી કશા દોષ નડતા નથી, ભલેને દુન્યવી રીતે સ્થૂળપણે તેમાં દોષો જણાય.

- સાધકે તો એકમાત્ર પોતાનામાં જ એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત રહ્યા કરીને પોતાને મળ્યે જતા પ્રત્યેક કર્મમાં પ્રભુનો ભાવ કેમ કરી રહ્યા કરે એની જ જીવતી વેતરણમાં પોતે રહે એ જ એને માટે શ્રેયસ્કર છે.
- કર્મ કરતી પળે તે કર્મ કરીએ છીએ એવું ભાન સાધકને ન હોવું ઘટે.
- ખરી આદર્શ સ્થિતિ તો એ છે કે વિચાર વિના કર્મ યથાયોગ્યપણે થયા કરે.
- કામ કરતાં કરતાં તેમાં પ્રગટતી કે રહેતી વૃત્તિનો મૂળચ્છેદ આપણે ઉડાડી દેવાનો રહે છે ને તે જે રીતે બને, તેનું નામ સાધના છે.

આપણે કર્મમાં રહેવા છતાં નોખા પણ છીએ. એ સ્થિતિ કળી શકીએ અને આપણે કર્તવ્યપરાયણ રહીએ એ માટે સંસારમાં બળ, સાહસ, સહનશીલતા, શક્તિ, ત્યાગ વગેરે ગુણોની જરૂર છે. આપણે એ કઈ રીતે મેળવી શકીએ ? મનુષ્ય એ કઈ રીતે પામી શકે ? કર્મ સિવાય ગુણ અને શક્તિ મળે નહિ. મનુષ્યની બુદ્ધિ પ્રસંગને કારણે જ સતેજ બને છે. કોયડો, ગૂંચ, મુશ્કેલી આવે ત્યારે જ વિચારવાનું બને છે અને જ્યારે બુદ્ધિને કામમાં લગાડીએ છીએ ત્યારે જ ઉકેલ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કર્મ એ સાધન છે. કર્મ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કરવાથી ગુણશક્તિ ખીલે છે.

શરીરના નિર્વાહના કારણે કર્મ છે, પણ જો સ્વાર્થની ભૂમિકાથી કર્મ કરશો, તો તેમાં જ બંધાયેલા રહેશો. એવું કર્મ ભાવનાનું ઘોતક નહિ થાય. એનાથી ગુણશક્તિ ખીલે નહિ. હંમેશાં કર્મ કરો તો એવી રીતે કરો કે ગુણશક્તિ વિશેષ ખીલે. કોઈ દિવસ કર્મથી બંધાઈ જાઓ નહિ. કર્મથી લેપાયમાન થાઓ નહિ તો કર્મ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે થાય. ગૂંચ, કોયડા ઉકેલવા બુદ્ધિ સમર્થ બને, બુદ્ધિ પ્રજ્ઞા બને તો આ કર્મ ઉત્તમમાં ઉત્તમ થશે.

આપણા મનમાં શું શું ભર્યું હોય છે એની આપણને કશી ગતાગમ હોતી નથી. આપણે પ્રત્યેક કર્મમાં પ્રેરાઈએ છીએ તે કયા હેતુના માર્યા ? શી દોરવણીથી ? શી ભાવનાથી ? તે તે બધાં કર્મો કરતાં

રહીએ, તેનું જ્ઞાનભાન જાગૃતિથી જો રાખી શકીએ તો જ મનના અવળચંડાવેડામાંથી જરૂર ઊગરી શકીએ. દરેક કર્મની પાછળ કશુંક ને કશું પ્રેરકભાવ હોય છે જ. ને પ્રેરકતત્ત્વ આપણા ચિત્તમાં પડી રહેલા સંસ્કારોને અંગે કરીને તે જાગે છે. એટલે કર્મનું મૂળ સંસ્કારો છે ને એ સંસ્કારો રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર, અભિમાન અનેક જાતની એષણાઓ તે ઉપરાંત આગળ જવાની સાહસિક-આંતરિક વૃત્તિ (એનું જ નામ પ્રેરકતત્ત્વ) વગેરેની સેળભેળથી તે અશુદ્ધિપણે હોય છે ને તેથી આપણાં કર્મો પણ અશુદ્ધ રહ્યાં કરે છે. એટલે સાધકે કદી દાવો ન કરવો કે આપણે સર્વાંગ શુદ્ધ અને સાચા જ છીએ.

કોઈ પણ હકીકત ભલે સત્ય હોય, પણ તેમાં કે તે પ્રત્યે જે રીતે આપણે તે સ્વીકારીએ છીએ તે રીતે તો સંસ્કારના અશુદ્ધપણાવાળી જ હોય છે. જે ભૂમિકા પર આપણે હોઈએ છીએ. તે ભૂમિકા જ મનની વૃત્તિઓની સાથે એકમેકપણે જ વણાયેલી હોય છે. એટલે સાધકે જે હકીકતને સત્ય ગણી હોય, તેના પર આધાર ન રાખતાં પોતે કઈ રીતથી તે તરફ પ્રેરાયેલો છે, તે રીતને એનાં મૂળ ઊંડા ઊતરીને તપાસવાં જોવાં રહ્યાં. તો જ સાધક સત્યની નજીક ને નજીક રહ્યા કરશે. એવા સાધકને હંમેશાં પોતાનો જ દોષ પ્રથમ જોવાની દૃષ્ટિ, વૃત્તિને વલણ પણ રહ્યાં કરશે જ.

કર્મના પરિણામનો આધાર

આપણે કોઈ કર્મ કરીએ છીએ, એટલે કે જ્યારે કર્મ થઈ રહ્યું હોય છે, બરોબર તે જ પળે-ત્યારે તો એ કર્મ આપણા કંઈ હાથપગ, શરીરથી થાય છે. પણ એને અંદરથી દોરનારાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અહમ્ મનાદિકરણ છે. ત્યારે કર્મ કરતી વખતે એ કેવાં પ્રકારનાં રહે છે, તેના ઉપર કર્મનો આધાર છે. ધારો કે તમે ખરાબમાં ખરાબ કર્મ કરતા હો, અને તમને સારામાં સારા વિચાર આવતા હોય. કર્મ તેનાથી ઊલટું હોય તો તે તેનું પરિણામ નહિ હોય. કર્મનું કલેવર જે બહાર લોકોને દેખાય છે તે ઊંધું દેખાય - ખોટું દેખાતું હોય ને આપણે પણ જાણીએ કે ખોટું છે તો પણ જો તે વખતે આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્ તે રીતે વર્ક (કામ) ના કરતાં હોય અને બીજી રીતે વિચારતાં હોય તો કર્મનું પરિણામ એ રીતે આવે.

આપણે જે રીતે કર્મ કરતાં હોઈએ તે રીતના જ વિચાર આવે ને ? પણ એ રીતે નથી હોતું. તમે તમારા માનસમાં-બુદ્ધિમાં બરાબર તપાસો કે કેટલી વાર આપણે કર્મ કરતાં હોઈએ, ત્યારે કંઈના કંઈ વિચારો કરતાં હોઈએ છીએ, કે જે તે કર્મ અંગેના હોતા નથી. એ તમારા અનુભવમાં તપાસો તો ખબર પડે. જો કંપ્લીટ એનાલીસીસ ઓફ અવર માઈડ એન્ડ ઈટેલેક્ટ (મન અને બુદ્ધિનું સંપૂર્ણ પૃથક્કરણ) એ બધું જો આપણે કરતાં રહીએ તો સમજણ પડે કે આપણે આ જાતનું કામ કરીએ છીએ ને વિચાર બીજી જાતના થાય છે. કર્મ અને આપણા વિચારોને બુદ્ધિથી આપણે વિખૂટાં પાડીએ-વિચારી શકીએ. અત્યારે પણ આપણે કરી શકીએ, ના કરી શકીએ એમ નહિ. અત્યારે ભલે આપણે કેટલા ઊંચા ના ગયા હોઈએ. આમાં ઊંચા જવાની જરૂર નથી. તમે કર્મ કરતાં હોવ અને જે જાતનું કર્મ હોય, તે કર્મ કરતી વખતે, એ કર્મમાં જ પરોવાયેલા હોય તેવું હોતું નથી, કોઈનું હોતું નથી.

કર્મ કરતાં જડ વસ્તુની સાથે આપણું મનાદિકરણ લાગેલું છે. એમાં પાપ-પુણ્ય, શુભ-અશુભ કંઈ કશું નથી. એટલે નિર્દોષ છે. એટલે એમાં કંઈ કશું લાગવાપણું છે નહિ. આવા કામમાં પણ બીજું કશું કામ કરતાં હોઈએ ત્યારે મન, બુદ્ધિ તમારા ક્યાંય ને ક્યાંય હોય. જ્યારે ક્યાંનું ક્યાં વિચારતા હોય, ત્યારે તે વખતે જે વિચારીએ, જેવા પ્રકારનું વિચારીએ, તેવું પરિણામ નીપજે છે. દેખીતું કર્મ જે કરીએ તે દોષ દે છે તેમ નથી. પણ કર્મ કરતાં ભલે ખરાબમાં ખરાબ કામ કરતાં હોઈએ, છતાં તમે સારામાં સારા વિચાર કરતાં હો તો કર્મનું પરિણામ જુદું આવે. દેખીતી રીતે ખરાબ કર્મ કરતાં હો અને સારા વિચાર કરતાં હો તો તમે કેવી રીતે કહો છો ? એ કેવી રીતે બને ?

કોઈક વાર આપણે કર્મ ગમે તેવું ખરાબમાં ખરાબ આવ્યું. તે કોઈ દિવસ એકદમ પૂરું થતાં વાર લાગે છે, ત્યારે આપણું માનસ છે તે ભાગ્યે જ પાંચ-છ ક્ષણ એકની એક જાતનું રહેતું હોય. એ બદલાતું જ રહે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ બદલાતાં હોય છે. એક જ જાતનાં રહેતાં હોતાં નથી. ત્યારે આપણે જે ખરાબમાં ખરાબ કર્મ કરીએ છીએ, તે કર્મ દેખીતી રીતે ખરાબમાં ખરાબ જાતનું હોવા છતાં,

તેના પર પરિણામનો આધાર નથી. પણ તે વખતે આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ કેવા વિચારો કરતાં હોય છે, તેના પર પરિણામનો આધાર છે. જો ખરાબમાં ખરાબ કર્મ કરતાં હોઈએ, ને સારામાં સારા વિચારોમાં મુગ્ધ હોઈએ, તો પરિણામ ઉત્તમ છે.

કોઈ સારામાં સારો માણસ છે. માનસિક રીતે ઉત્તમ કેળવાયેલો, જેનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કેળવાયેલાં છે, તેને કર્મ-સંજોગે કોઈ ખરાબ કર્મ કરવાનું આવી ચડ્યું, તો એ શું કરે છે ? તો એ વખતે પોતાનાં મન, ચિત્ત, પ્રાણ કબજે હોવાથી તે એકદમ ભાવમાં, હરિચિંતનમાં, મનનચિંતનમાં બધો વખત ગાળે, એટલે કર્મ આવ્યું હોય તે એમ ને એમ પસાર થઈ જાય. એટલે એનામાં કોઈ ભાગ ના ભજવે. એટલે કર્મનું એને બંધન નથી. આવા પુરુષને બંધન નથી. એટલે પેલું પસાર થઈ જાય. એટલે હરિહરિ.

કર્મનું મૂળ શું ? કર્મ આવાં જુદાં જુદાં કેમ આવે છે ? જુદી જુદી રીતનાં સારાં ને ખોટાં. આપણે ન ગમે તેવાં કર્મ પણ કેમ કરવાં પડે છે ? આપણને આવા સવાલ થાય.

કર્મનું મૂળ આપણું ચિત્ત છે. મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ ને અહમ્ એ પાંચ આપણા શરીરમાંનાં કરણો છે. જે કંઈ વિચાર આવ્યો - માનસિક જે મોઢાથી વ્યક્ત ના કર્યો હોય તેમ છતાં તમારા ચિત્તમાં સંગ્રહાઈ ગયો. જે કંઈ તમે બોલ્યા, ચાલ્યા, વર્ત્યા, વાતચીત થઈ, કર્મ કર્યું, કોઈની સાથે સંબંધ થયો, લઢવાડ થઈ, કોઈ સારું બોલ્યા, ખોટું બોલ્યા, ગમે તે થયું કોઈ પણ જાતનું કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ એ ત્રણેય જાતનું તમારું બોલવાનું થયું અથવા કર્મ કરવાનું થયું તે બધું જ ચિત્તમાં જાય. ચિત્ત ઓપન (ખુલ્લો) કેમેરો છે. એમાં બધું સંગ્રહાઈ જાય. એને કહે છે. ‘આપણા સંસ્કાર’. એ સંસ્કાર ચિત્તમાં પડ્યા, એ કાળે કરીને ઉદયવર્તમાન થાય. ઉદયવર્તમાન એટલે કે ‘સ્પ્રિંગ્સ આઉટ’ (અંદરથી બહાર ઊછળી આવે) બહાર આવે એટલે એને વૃત્તિ કહે. એ વૃત્તિ બહાર આવી એટલે એક્શનમાં મુકાય. એ કર્મનું મૂળ.

હવે એ બહાર આવ્યું એટલે જે પ્રમાણે વૃત્તિનું કે વિચારનું કે ભાવનાનું કર્મ હોય તે-તે જ ચેનલમાં તે કર્મ કરતું થાય. બીજી રીતે એ

કર્મ વર્તી જ ન શકે. અહીંથી અમદાવાદ જવાનું મને મન થયું અને ગાડીમાં બેઠો પછી થાય કે 'લાવ, હવે મુંબઈ જાઉં - તેવું નહિ થાય. હું અમદાવાદ જ જઈશ. તેવી રીતે ચિત્તમાંથી ઊઠેલા સંસ્કારો એ વૃત્તિ રૂપે બહાર સ્ફુર્યા અને કર્મનું સ્વરૂપ લીધું. એ કર્મ-વૃત્તિ કે પેલા સંસ્કારને આધારે જ કામ કરવાનું. કર્મ ઈંડીપેન્ડન્ટ (સ્વતંત્ર) નથી. વૃત્તિ અને સંસ્કાર ઉપર ડીપેન્ડન્ટ (આધારિત) છે. તમે ગમે તે કર્મ કરો, પણ તે વખતે તમારાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ તે તદ્દન શુદ્ધ હોય તો બિલકુલ તમને પાપ કે કશું જ લાગતું નથી, પણ એવું હોવું જોઈએ.

આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ને આપણે કર્મ કરતી વખતે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારની ભાવનાનાં પ્રવાહમાં વહેવડાવીએ તો કર્મ તે પ્રકારનું હોય તો પણ તે કર્મ આપણને દોષકર્તા નથી. દુષ્ટમાં દુષ્ટ કર્મ કરતાં હોઈએ તો પણ આપણને પાપ નથી લાગતું. આપણા મનાદિકરણથી બીજા જ ભાવમાં ચાલ્યા કરીએ છીએ એમ માનીને કોઈ પણ ઊંધી રીતે વર્તતું હોય તો તેને કર્મ ભોગવવાના નહિ આવે તેમ નહિ. તેને કર્મ ભોગવવાના તો આવશે જ ને પેલાને પણ આવશે. પેલાને આવશે તે જુદી રીતનાં અને આને આવશે તે જુદી રીતના. આ તો લુગ્યાઈ જ કરે છે. દંભ કરે છે. આ તો સારા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ એનો પ્રયત્ન બધો ડિસેપ્શન (છેતરપિંડી)નો છે, દંભનો છે. જ્યારે પેલો માણસ સિન્સિયર (સંનિષ્ઠ) છે. એક માણસ સિન્સિયર છે. એક માણસ દંભી છે. એટલે એને દંભનું પરિણામ ભોગવવું પડે છે. આમ ખરી રીતે કર્મનું પરિણામ કર્મના સ્થૂળ સ્વરૂપ ઉપર નથી. ધારો કે હું ચોરી કરું છું તો ચોરી કરતી વખતે હું બ્રહ્મ ભગવાનના સ્મરણમાં રોકાયેલો હોઉં, તો હું ચોરી કરતો હોવા છતાં ચોરીનું પાપ મારા ઉપર નથી.

એટલે મારું કહેવાનું એમ છે કે ચોરી દેખીતી રીતે કર્મ તદ્દન ખરાબ, પણ તેનું તે કર્મ કરતી વખતે માનસિક વલણ કેવા પ્રકારનું ? તેના ઉપર કર્મના પરિણામનો આધાર છે.

કેટલીક વાર ખરાબ કર્મ હોય છે. એમાં કેટલીક વાર ઈન્ટેન્શન (આશય) ખરાબમાં ખરાબ નથી હોતો. તેથી આવું કરવું જોઈએ એમ મારે કહેવું નથી. કર્મની ફિલોસોફી (તત્ત્વજ્ઞાન) સમજી લેવી અને

ખરાબમાં ખરાબ કર્મ કરતો હોય તે પરથી કોઈનું પણ જજમેંટ (અભિપ્રાય) ન બાંધવું. કારણ કે તેના માનસમાં તે વખતે શું પ્રગટ હશે તે આપણને જાણતા નથી. સામાન્ય રીતે તે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ તે વખતે કેવી રીતે વર્તે છે, તેના પર આધાર છે.

આપણે આપણા પોતાના વિશે ખ્યાલ રાખીએ કે આ કર્મ આવ્યું છે, તે કર્મ આપણે પૂરું કરવાનું છે. કર્મ કર્યા વિના છૂટકો નથી. આ કર્મને સારામાં સારી રીતે પૂરું કરો, અને એ કર્મ કરતી વખતે આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ને એમાં જ પરોવી રાખો, એમ હું ઈચ્છું છું. ભલે તમે ભગવાનનું નામ ન લેતા, પણ તમે એ કર્મમાં જ પરોવાઈ રહેતા હોવ તો તે કર્મયોગ છે.

કર્મ કરવાનું હોય તો કર્મ કરતી વખતે, આમ થશે-આમ કરવું જોઈએ એને ઉત્તમમાં ઉત્તમ કેવી રીતે થાય તેની રીત(મેથડ)-પહેલાં વિચારી લેવી જોઈએ. કર્મ કરતાં પહેલાં આખો નકશો ડ્રો (તૈયાર) કરી લેવો જોઈએ. ‘મારે આવી રીતે એક પછી એક સ્ટેપ લેવાના છે.’ અથવા તો આવડતની રીત હોય. પૂરેપૂરી આવડી ગઈ હોય તેને આવું બધું વિચારવાનું રહેતું નથી. કહેવાનો મતલબ એ છે કે કર્મ કરતાં હોઈએ, ત્યારે કર્મની અંદર જ આપણામાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ સંપૂર્ણપણે પરોવાયેલાં જો હોય તો એ પણ કર્મયોગ છે. ભગવાનનો ભાવ અંદર ન હોય તો પણ કર્મયોગ છે. ભલે એ ભગવાનમાં જોડાયેલ ના હોય, પણ આપણાં મનાદિકરણ સંપૂર્ણતઃ એમાં જ પરોવાયેલાં છે. એના કર્મમાં જ કર્મયોગ છે. કર્મયોગ એટલે કર્મની સાથે તાદાત્મ્ય થઈ જવું તે. કર્મની સાથે તદ્દરૂપ આપણા મનાદિકરણ થઈ જાય છે. એટલે કર્મ એનું એ વખતે મુખ્ય કેન્દ્ર છે. કર્મ કેન્દ્ર હોવાથી તે કર્મયોગ થઈ જાય છે. યોગ એટલે ભગવાનની સાથે - કર્મની સાથે જોડાઈ જાય છે. યોગ એટલે જોઈંટ થવું. એકબીજાની સાથે જોઈંટ થવું તે યોગ છે.

ભગવાનમાં ચિત્ત રાખીને ભગવાનમાં ભાવ રાખીને કર્મ કરે તો કર્મના ઓછા સંસ્કાર પડે. એમ કરતાં કરતાં બિલકુલ નીકળી જાય. કર્મ કરતાં રહેતાં હોવા છતાં, ભગવાનના ભાવથી કર્મના કોઈ સંસ્કાર પડે નહિ. કારણ કે તમારો મનાદિકરણમાં ભગવાન જ પ્રીડોમીનંટ છે. પણ

જે ભગવાનને માનતો જ ન હોય, તેને માટે આ યોગ છે. પણ એમ કરતાં કરતાં આ રીતે વર્તે તો એનામાં ભાવ આવ્યા વગર રહે જ નહિ. પાંચ-દસ-પંદર વાર આ રીતે કર્મ આચરતો થાય. એનાં મનાદિકરણ કર્મના વિચારમાં રહે અને કર્મની જોડે જોડે પ્રવર્ત્યા કરે. અને કર્મમાં જ તાદાત્મ્ય રહે તો મુખ્ય વાત ‘વનનેસ’ (એકરૂપતા) આવી જાય. ‘વનનેસ’ આવી ગઈ, તે પછી એને ટર્ન (વળાંક) થતાં વાર ના લાગે. પછી એમાં વળી જાય. પછી એ સામાન્ય માણસ મથતો હોય તેનાં કરતાં, એકાગ્રતાને લીધે બહુ આગળ વધી જાય. કર્મની સાથે જ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણને જોડેલાં રાખી શકે, એવી શક્તિ એનામાં આવી ગયેલ છે તે કરી શકશે. બાકીના ન કરી શકે. આ તો એક રસ્તો બતાવ્યો. ભગવાનને ના માનતા હોય તો પણ આ રીતે આગળ જતાં જતાં એનામાં ભાવના જાગ્યા સિવાય રહે નહિ.

એટલે કર્મના પરિણામની ઉપર આપણે ભગવાનને દોષ દઈએ-કરીએ, એ ખોટી વાત છે. તેમાં ભગવાનને કંઈ લેવા-દેવા નથી. કર્મના પરિણામને માટે જો કોઈ દોષ હોય તો આપણા મનાદિકરણનો છે. ભગવાનનો કોઈ દોષ નથી. એને ભગવાનની સાથે કોઈ લેવા-દેવા નથી.

ભગવાનને પ્રાર્થના કરો તો પણ ભગવાન કંઈ સુધારી ના દે. કર્મ તમારે ભોગવવાનું છે, તે ભોગવવું જ પડે. માત્ર પ્રાર્થના કરવાથી તો જે ભોગવવું પડે, તેમાં હળવાશ આવી જાય, અને ‘શૂળીનો ઘા સોયથી ટળે’ એ કહેવત છે - એવી રીતે થોડાકમાં જ પતી જાય. સહન કરવાનું છે, તે સહન તો કરવું જ પડે, પણ થોડાકમાં જ પતી જાય.

કર્મ કરતાં કરતાં નીરવતામાં જવું હોય તો કર્મ કરતી વખતે સતત તમને ભગવાનનું સ્મરણ, ભગવાનની યાદ આવવી જોઈએ. પછી નીરવતામાં જાવ એટલે ભગવાનેય નહિ રહે ને સ્મરણેય નહિ રહે. નીરવતા એટલે શૂન્યતા. તે વખતે તમે કર્મ કરો કે ન કરો, તે વખતે કોઈ વાંધો નહિ. કર્મ ન કરો, ખાલી બેસી રહો. કેટલાક એવા હોય છે જે કંઈ નહિ કરતાં સડક ઉપર બેસી રહ્યા હોય. બહુ મોટા હોય.

કર્મ અનિવાર્ય છે

મળેલી પરિસ્થિતિ અને મળેલો ધર્મ એ જીવનવિકાસ માટેની યોગ્ય ભૂમિકા છે. મળેલા ધર્મને છોડીને એને જે બીજે શોધે છે, તે બધાં મિથ્યા ફાંફાં છે. શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલો સંન્યાસીનો ધર્મ ને હમણાં સંસારમાં સાધારણપણે આચરતો સંન્યસ્ત ધર્મ-એ બંનેના પ્રકારમાં આસમાન-જમીનનો ફરક છે. ગીતાનો સંન્યાસ તે વૃત્તિનો સંન્યાસ છે. ગીતાનો ધર્મ મળેલી પરિસ્થિતિ અને મળેલાં ધર્મથી ભાગવાની સ્પષ્ટ ના પાડે છે. તેને તે કાયરતા ગણે છે. જે કંટાળીને, ત્રાસીને ભાગે, તે ધર્મના હૃદયને પામી શકતો નથી.

કર્મ માટે વિવેક જરૂરી

કયા પ્રકારનાં કર્મો કરવાં જોઈએ અને કયા કર્મમાં આપણું વિશેષ હિત રહેલું છે, તે સમજવું જોઈએ. આ મનુષ્યદેહમાં ચેતન વસેલું છે. એ ચેતનને છતું કરવા માટે જ કર્મ છે. એનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. એ સિવાયની વાત અમે સ્વીકારવાના નથી. લોકોને જે કહેવું હોય તે ભલે કહે. ચેતનને માર્ગે ગયેલો કશાને છોડી શકે નહિ.

જગત મિથ્યા છે એમ કહેવાય છે. ચેતનની દૃષ્ટિએ એ સત્ય છે, પણ જેને ચેતનનો અનુભવ નથી, એને જગતનું ખરું દર્શન પણ નથી હોતું. ચેતનને અનુભવનારા અને પ્રકૃતિનાં દ્વંદ્વમાં ગૂંચવાયેલાનાં દર્શનમાં ફેર છે. ચેતન તો બ્રહ્મમય છે. માટે તે કર્મપરાયણ ન રહેતો હોય તો એની વાત ખોટી છે.

માત્ર નામસ્મરણ કર્યા કરે છે તે જ માત્ર બરાબર નથી. એ જ ભગવાનની ભક્તિ છે એવું નથી. ભગવાનની ભક્તિ, સંસારના પ્રત્યક્ષ થતા રહેતાં કર્મની સાથે પણ સંકળાયેલ છે. કર્મ વગરની ભક્તિ નથી. કર્મની સાથે બધું સંકળાયેલું છે. માત્ર બેઠાં બેઠાં રામરામ કર્યા કરતો હોય, તો તે ભક્તિ નથી. તેને માટે કર્મ ઈસેંસીયલ (જરૂરી) છે. તેની સાથે કર્મ ના હોય તો માણસ ચોવીસ કલાક ભગવાનનું નામ લે તે અશક્ય છે. તે પ્રમાદી થઈ જાય. જ્ઞાન હોય, ભક્તિ હોય, કે યોગ હોય આ ત્રણેય માર્ગને માટે કર્મ ઈસેંસીયલ છે. કર્મ વિના ભાવના ઘડાય નહિ. ભાવના ઘુંટાય નહિ,

ભાવના વ્યક્ત પણ ના થાય. એટલે કર્મ આ ત્રણેયને માટે ઈસેંસિયલ છે. કર્મ હોય તો ભક્તિ હોય, યોગ હોય, ગમે તે માર્ગ હોય એ બધાંમાં કર્મ ઈસેંસિયલ છે.

ફરજો અદા કરતાં કરતાં જ મેં આ બધું કર્યા કરેલું છે. ત્યારે આ બધું કરતાં કરતાં જ આ મુખ્ય કર્યા કરતો. મુખ્ય આ જ. ભગવાન પરત્વેનું સાધનાનું કર્મ મુખ્ય. પેલું ગૌણ છતાં પણ કરી લઉં ખરો જવાબદારીથી. નો એસ્કેપીઝમ (છટકવાનું નહિ). સંસારવ્યવહારમાં એસ્કેપીઝમ નથી. માણસોને કરવું પડે છે. રોટલા ખાવાના રહ્યા. પરિવાર નિભાવવાનો રહ્યો. આપણે જીવ્યા એ રીતે જીવવું પડે છે માણસોને. તે માટે - લક્ષ્મીને માટે - વ્યવહાર પણ કરવો પડે માણસને. એમાં કોઈ એસ્કેપીઝમ છે જ નહિ. એટલે આમાં પણ એસ્કેપીઝમ નથી. નાસી છૂટવાની વાત નથી કરતો. હું હંમેશાં કહું છું. આ સંન્યાસી થાય છે, એ કાયર માણસો છે. ગુરુ શંકરાચાર્ય, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ કોઈક થાય એ જુદી વાત છે. એટલે મારી પાસે જે કોઈ આવે એને કહું 'તમારા મળેલાં કર્મોને વફાદાર રહો. મળેલાં કર્મને તમે જો વફાદાર નથી રહેતા, આગળ પાછળના તમારા સંસારના મળેલા માણસો, જીવોને તમે જો પ્રેમ નથી કરી શકતા, ભાવના નથી રાખી શકતા, તો ભગવાનને કેવી રીતે કરી શકવાના ? ઈપોસિબલ (અશક્ય). પાસે મૂડી જ નથી તો તમે શું આપી શકવાના ? હું તો એમ જ કહું બધાંને. સાધુ થતા હોય તોય રોકી લઉં. શંકરાચાર્યની વાત જુદી છે. એના જેવી સદ્વૃત્તિ કે ધગધગતી આગ ઊર્ધ્વજીવન પ્રત્યે જોઈએ એવા જીવમાં. નાનપણથી જ શંકરાચાર્ય મિશન લઈને જન્મેલા, માટે એમની વાત જુદી છે.

આ સંસાર તો કાયમ રહેવાનો. અનાદિકાળથી ચાલુ છે. એને કોઈ પણ નાબૂદ કરી શકવાનો નહિ. ભગવાન પણ કહે છે 'એમાં પણ હું છું' એ કર્મ જ એવા પ્રકારના કરે એમાં જ એની બુદ્ધિ ડૂબે અને એ કરતાં કરતાં પછી સાધના કરે. પણ આ એ બધાંય ભગવાનની વાત કરે અને કહે 'આમ કરો, તેમ કરો' ત્યારે પણ એ મને બરાબર નહિ લાગેલું. હું તો બને તેટલાને કહું છું 'ભલે તમે

તમારે ધૂન ચલાવો, સ્મરણ ચલાવો, પણ તમારામાં મદર્નગી, સાહસ, હિંમત બધું આવ્યું ? તમે ભક્તિ કરો છો, પણ એ શિર સાટેની વાત છે. પહેલાં તો એવી મદર્નગી તમે પ્રાપ્ય કરો. ભજન કીર્તન તમે કરો. પણ સાથે સાથે વેપાર કરનાર માણસ રોજ ચોપડાની સિલક કાઢે છે, મેળવે છે. બે પૈસા ખૂટે તો બે-ચાર કલાક ભલેને જાય, પણ બરાબર મેળવે ત્યારે પછી જ એ સૂએ. ત્યારે તમે આ સાધના કરતાં હો તો તમારું સરવૈયું તો કાઢો. ત્યારે સમજણ પડે. એક ને એક રગશિયા ગાડાની પેઠે ચાલ્યા કર્યા તે નહિ ચાલે. માણસે પોતપોતાનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. એનાલિસીસ કરવું જોઈએ. મનાદિકરણનું. આ જગતમાં બધું આવું જ ચાલે છે - રગશિયા ગાડા પેઠે.

કર્મ શું ને અકર્મ શું ?

અજ્ઞાનમાં રહીને થતાં જતાં કર્મ તે કર્મ જ ન કહેવાય તેમ જ અહંતાથી કરીને જે કર્મ થયાં જતાં હોય તે પણ કર્મ ન ગણાય. એવાં કર્મો તો બીજાં અનેક કર્મોનાં બંધનો જન્માવનારાં બને છે. એવાં કર્મ વડે કરીને જીવદશા વધારે ઘેરી બનતી જાય છે. નથી એમાંથી શાંતિ, સમતા, પ્રસન્નતા વગેરે સાંપડી શકતાં કે નથી સાચું સુખ કે આનંદ મેળવી શકાતાં. સાચી રીતે કહીએ તો સંસારવ્યવહારનાં જે તે બધાં કર્મો જીવ પોતાના અહંકારને પોષવા અથવા તો મમતા, મોહ, લોભ, આશા, ઈચ્છા, તૃષ્ણા વગેરે વૃત્તિઓથી પ્રેરાઈને જ જે તે બધું કર્યા કરતો હોય છે. એવા એવા અનેક પ્રકારના આવેશ, આવેગ અને હુમલાઓને વશ થઈને નાદૃષ્ટકે પણ જીવ કર્મ કર્યા કરતો રહે છે; તે પણ કર્મ નથી. આપણે જે રીતે ને જે ભાવે કર્મ કરવાનાં છે, તેમાં સાચી રીતે તો મુદ્દલે અહંતા ન હોય એ જ ઈષ્ટ ને યોગ્ય ગણાય. તેમાં પ્રાણનાં પ્રાકૃતિક લક્ષણો ન હોય, તેમ જ નીચલા મનના વિચારો વગેરેથી યુક્ત પણ તે ન હોય. તેવાં કર્મો પણ શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે જ જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક થયાં કરેલાં હોય, સમર્પણયજ્ઞમાં આહુતિરૂપે હોમાયેલાં હોય, તો જ તે કર્મ ગણી શકાય. આવાં કર્મમાં ભક્તિ ને જ્ઞાનની પણ તેટલી જ જરૂર હોય છે. એવાં કર્મો ભક્તિ ને જ્ઞાનની મદદ વિના થવાં કદી શક્ય પણ નથી હોતાં.

કર્મની ઉત્તમતાનું નવું માપ

આપણાથી સૂચના કરી દેવાનું એકદમ બને છે, તેનો અર્થ તો એ કે, તે પરત્વેની આપણી તેવા પ્રકારની સમજણને માથું ઊંચું કરવાનું હજી ઘણું ઘણું દિલ રહ્યાં કરે છે. આપણામાં પ્રકટતી રહેલી સમજણની ઉત્તમતા વિશેનું ભાન હજી આપણને રહેલું છે જ, ને તે પણ સમૂળગું જવું ઘટે છે. માત્ર સ્થૂળ વ્યવહાર વગેરેની બાબતમાં તે જરૂરનું હોય, તોપણ તેની ઉત્તમતાનો ખ્યાલ મનમાં ભરાયેલો રહ્યા કરતો હોય, તો તો તે જવો જ ઘટે. તેની તે પ્રકારની યોગ્યતા માટે સંસાર-વ્યવહારવર્તનનું ક્ષેત્ર ભલે જરૂરનું હોય, પણ આપણે તો જે યોગ્યતા જીવનમાં પ્રગટાવી છે, તેના જ પરત્વે આપણું એકમાત્ર જો શ્રીપ્રભુને રીઝવવા શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થની જ્ઞાનપૂર્વકની ભાવનાથી થયા કરવાનાં હોય તો તો પછી એ જેમ કરાવે તેમ થયાં કરવાં ઘટે ને ?

કર્મ એને સોંપો, એ કબજો લેશે

જોકે શરૂશરૂમાં તો કર્મમાં તેવો સ્વભાવ, પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ પ્રગટ્યા કરવાનો, પરંતુ તેમાં જેમ જેમ જ્ઞાનપૂર્વકની અંતરની તેવી તેવી જાગૃતિ આપણે રાખ્યાં કરવાનો મહાવરો કેળવતાં રહીશું, ને એને જ સોંપ્યા કરીને તે બધાં કર્મ એને જ માટે કર્યાં કરવાની હૃદયની ભાવના તે આચરતી પળે જીવતી રાખ્યાં કરતાં હોઈશું, તેમ તેમ તે આપણો કબજો લેવાનો છે, તે અનુભવની હકીકત છે. આવી ભાવનાથી ને આવી રીતે સાધના કરનારને તેવા અનુભવો પ્રગટેલા છે. આપણે તો જે તે કરતી વખતે તે તે તેને સોંપ્યા કરવાની ભાવના મનમાં જાગૃતપણે રાખ્યા કરવાની હોય છે.

કર્મમાંથી તો નિર્ભેળ આનંદ

આમ ગમે તેવું કષ્ટ વેઠીને લાખો મણ કર્મ કર્યાં કરીએ, પણ જે કર્મમાં હૃદયનો ઉમળકાભર્યો આનંદ ન પ્રકટે; ન સ્ફુર્યાં કરે, તો તેવાં કરોડો ખાંડી કર્મથી જીવન કદી ઘડાઈ શકાતું નથી. કર્મમાત્ર તો જીવનના ઘડતર માટે છે. એટલે આપણે વિચારવું ઘટે કે આપણને જે તે કર્મ કરતાં કરતાં તેમાં જીવન માટેનું, તેના હેતુ માટેનું, યોગ્ય

જ્ઞાનભાન જીવતું રહે છે કે નહિ ? જો જીવતું રહેતું હોય, તો તે કર્મમાં આનંદ, ભાવના પ્રકટયાં કરે છે કે કેમ તે આપણે સમજવું પડશે.

બેળે બેળે કર્મ કરવાંથી તો જીવદશા વધારે નક્કર બને

માત્ર ઘરેડની રીતે, એક ઘટમાળની રીતે, સવારથી ઊઠ્યાં તે સાંજ સુધીમાં એક ચાલુ કાર્યની હારમાળા જાણે પાર ઉતાર્યા કરતાં હોઈએ તેવી રીતે, કર્મ કર્યા કરવામાં સાર નથી. કર્મ કરતાં કરતાં બળાપો, બેળેબેળેપણું લાગવાનું અનુભવવું, ત્રાસ અનુભવાય, અશાંતિ લાગે, અજંપો, કલેશ, સંતાપ, અકળામણ, મૂંઝવણ વગેરે વગેરે બધું લાગે તો તેવી રીતે થતાં જતાં કર્મ તો સાવ મિથ્યા છે, ને ઊલટું જીવને જીવની દશામાં તેવી રીતે થતાં જતાં કર્મ વધારે મક્કમપણે જકડનારાં નીવડે છે તે નક્કી સમજજો.

આપણાં કર્મો ‘ઊલટાં બંધનકારક’ હોવાનું કારણ

આપણે કર્મમાત્ર જે કર્યા કરીએ છીએ, તેવું કર્મ તો જીવકક્ષાને ઊલટું વધારે દઢીભૂત કરનારું બનતું હોય છે. આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ, તે આઘાત પ્રત્યાઘાતથી પ્રેરાઈને કરતાં હોઈએ છીએ. અને આઘાત પ્રત્યાઘાતની ભૂમિકા એટલે તો કોઈ ને કોઈ પ્રકારની ક્ષુબ્ધતાની દશા અને એવી દશા તો જીવને વધારે બાંધનારી હોય છે. આ હકીકત સમજાય તેવી છે. રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વોથી મુક્ત પમાયેલી દશાથી જે કર્મ બને, તે સાચી રીતે તો કર્મ ગણી શકાય. જે કર્મ જીવનવિકાસના હેતુના જ્ઞાનથી ને તેવી ભાવનાથી આચરાય છે, તેવાં કર્મ પોતે જ યજ્ઞનારાયણ સ્વરૂપે પ્રકટીને તેવાં કર્મ શક્તિપ્રેરક જીવનમાં બની શકે છે. એવાં શક્તિપ્રેરક કર્મ તે જ સાચી રીતે જીવનને પલટાવનારાં બની શકે છે. તેવાં પ્રકારનાં કર્મ એ માત્ર સ્થૂળ કર્મ નથી હોતાં. પણ જીવનમાં શક્તિને પ્રકટાવનારાં સંગીન આધારરૂપે બની જતાં હોય છે ને અંતે તો એવાં કર્મ એ જ શક્તિ છે.

ભોગવવાની ઈચ્છા પણ બંધનકારક

વળી તેવી જ રીતે કર્મનાં પરિણામોને જે જીવની ભોગવવાની વૃત્તિ રહ્યાં કરે, કર્મ કરતાં કરતાં તે ભોગવવામાં જ, જે જીવમાં દષ્ટિ, વૃત્તિ,

વલણ રહ્યાં કરે છે, કર્મને માત્ર ભોગવવાપણાની જેને લાલસા ને મજા રહે છે, તેવા જીવને તે તે કર્મ તે તે રીતે બંધનકારક છે.

જીવકક્ષાનું પુણ્ય પણ બંધનકારક

જીવની ઈચ્છાઓ, કામનાઓ, તૃષ્ણાઓ, લાલસાઓ, લોલુપતાઓ, દ્વંદ્વની અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ વગેરે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે તેને ઊંચે કે નીચે લઈ જતાં હોય છે. અહીં ‘ઊંચે’ લખ્યું છે તે પણ સમજવા જેવું છે. જીવ જીવના સ્વભાવ ને પ્રકૃતિમાં પણ ફરક રહ્યાં કરે છે. કોઈ કોઈ જીવની ઈચ્છાઓ, કામનાઓ, આશાઓ વગેરે તદ્દન ક્ષુલ્લક અને કનિષ્ઠ પ્રકારનાં હોય છે, તો વળી કોઈક કોઈક જીવ તેના કરતાં કંઈક ઊંચી જાતની વૃત્તિની કક્ષાવાળો હોય છે; તો તે પેલા પહેલાં જીવ કરતાં જરાક ઊંચી જાતનો ગણાય ખરો, પણ તે પ્રકૃતિના ગુણમાં જ. જ્યાં સુધી આપણે બધાં જીવદશામાં છીએ, ત્યાં સુધી જીવકક્ષામાં થયેલું ઉત્તમ કર્મ પણ જીવને બંધનકારક છે તે નિશ્ચે જાણવું. જીવદશામાં થયેલું કે કરેલું પુણ્ય પણ બંધન છે. તેથી પુણ્ય, ઉત્તમ કર્મ ન જ કરવાં એવું લખવાનો કે કહેવાનો હેતુ નથી. પણ ચેતનના ભાવની અપેક્ષાએ ખરું શું છે તે સમજવાને લખવું પડેલું છે તે જાણજે.

જીવદશાનાં શુદ્ધ, સાત્ત્વિક દેખાતાં કર્મો પણ બંધનકારક

આ બધું તને લખવાનું કારણ તો એ છે કે આપણે જે જીવદશામાં કરતાં હોઈએ, તેવા જ પ્રકારનું કર્મ જુદી જુદી કક્ષામાં જુદી જુદી રીતે મૂલ્યાંકનને પામી શકતું હોય છે. આપણી જીવદશામાંનાં કર્મ ગમે તેવાં હોય, એનો હેતુ શુદ્ધમાં શુદ્ધ હોય, પરંતુ તે કર્મ કરવાપણામાં ઈન્દ્રિયો, મનાદિકરણો જે વપરાતાં હોય છે અથવા જે દ્વારા કર્મ થતાં હોય છે, તે ક્યાં શુદ્ધ હોય છે ? અથવા તે શુદ્ધિને સ્વીકારવાને ને શુદ્ધ થવાની ભાવના ખાતર એવાં કર્મ ક્યાં તેનાથી થતાં હોય છે ? તે તો બિચારો જેમ તેમ કર્મ કર્યે જાય છે. એને મનાદિકરણોનું જોવાની ક્યાં પડી છે ? કર્મ કરતી વેળાએ તે કર્મના જ્ઞાનનો હેતુ તે બિચારાને ક્યાં જીવતોજાગતો રહે છે ? કર્મ ઉત્તમ સાત્ત્વિક પ્રકારનું ભલે હોય, પણ તેનાં ઈન્દ્રિયો ને કરણો તેવાં ક્યાં બનેલા છે ? તેથી બિચારો જીવ તો કર્મમાં અટવાઈ પડવાનો છે તે નક્કર હકીકત છે તે જાણજે. તેથી કરીને

ઉત્તમ કર્મની સાથે અથવા તો ગમે તે કર્મ કરતાં હોઈએ તે વેળા, કર્મ કરવાનાં સાધનો એટલે કે આપણી ઈન્દ્રિયો, મનાદિકરણો વગેરે ઉત્તમ પ્રકારનાં સંપૂર્ણ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને દિવ્ય બની ગયેલાં હોય, તો તે ઘણું ઉત્તમ છે. એટલે કર્મની યોગ્યતા જોવા કરતાં ઈન્દ્રિયો ને મનાદિકરણોની પાત્રતા ને શ્રેષ્ઠતા યોગ્ય પ્રકારની થાય, તે પરત્વેનો આપણે જીવતોજાગતો ઝોક હેતુપૂર્વકનો વધે તે ઘણું જરૂરનું છે.

કર્મબંધન ક્યારે ન થાય ?

કોઈ પણ પ્રકારનાં કર્મ કરતાં કરતાં આપણા મનની ભાવના શ્રીભગવાનના ચરણકમળની આસક્તિમાં પરોવાયેલી રહ્યા કરે કે લગ્ન રહ્યાં કરે, તો ગમે તેવું કર્મ તે કર્મબંધન નથી, પણ જીવને તારનારું છે તે નક્કી સમજવું.

માનવી જીવને દ્વંદ્વ તો આવતાં-જાગતાં રહેવાનાં જ. દ્વંદ્વની વૃત્તિ જ્ઞાનથી, સમજથી ઓળંગવાને સદા આપણે મથ્યા કરવું જોઈશે. કોઈ પણ કર્તવ્યમાં તેના ધર્મનું પૂરેપૂરું ઊંડું ભાન, જ્ઞાન જાગેલું હોવું જોઈશે. કર્મના ત્રણ ધર્મ છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને દિવ્ય. પ્રત્યેક કર્મ કરતી પળે તે કર્મને કરતાં કરતાં અંતરમાં તે ત્રણેય ધર્મના હેતુનો જ્ઞાનપૂર્વકનો સુમેળ સાધકે સાધવાનો છે. જેમ જેમ હૃદયથી હૃદયમાં પ્રભુભાવ ઊંડો ઊંડો ઊતરતો જશે, ને જેમ જેમ તે વિસ્તાર પામતો જશે, તેમ તેમ ત્રણેય ભાવ પ્રત્યક્ષ આપમેળે તે તે વેળા આપણાથી થતા કર્મમાં જન્મ્યા કરશે જ. તેવું હકીકતપણે થયેલું આપણું હોય નહીં, ત્યાં સુધી તો સાત્ત્વિક શુદ્ધ બુદ્ધિનો તેવો અભ્યાસ પ્રત્યેક થતા કર્મમાં આપણે જીવતોજાગતો કેળવવાનો છે.

કોઈ પણ આપણું ખોટું કરી જવા સમર્થ નથી. જે તે કંઈ બને છે, તે આપણાં જ કર્મથી બને છે. બુદ્ધિ બધી વાપરી હોય, સાવચેતી પૂરેપૂરી રાખી હોય, છતાં કોઈ છેતરી જાય, તો ત્યાં ઉદ્વેગ ધરવો નહિ. પોતાનાથી બનતું જે તે સૌ યોગ્ય કરેલું હોય તો એટલાથી હૃદયમાં સંતોષ માનવો. બુદ્ધિનો પૂરેપૂરો યોગ્ય, કુશળ ઉપયોગ કરેલો હોય ને તે કર્મને યોગ્ય એવી સમગ્રપણે સાવચેતી પણ રાખી હોય છતાં કોઈ આપણને છેતરી જાય તે વેળાએ કોઈ બીજું છેતરી ગયું છે એમ માનવું

નહીં. કર્મની સર્વ પ્રકારની કુશળતા જ્ઞાનપૂર્વકની જાળવી હોય તેમ છતાં કર્મનું પરિણામ યોગ્ય ન નીપજે તો આપણે ધીરજ ધરવી. અમુક જ પરિણામ નીપજવું જોઈએ, એવી મડાગાંઠ ન હોવી ઘટે. ઉપર કહ્યો તેવો પ્રસંગ બને તો તેનું કોઈ નિમિત્ત કારણ હોવું ઘટે. શેરના માથે સવાશેર, સૌ કોઈના માથે રહેલ છે. ગમે તેમ કરો તોય ક્યાંય તો પાછું પડાશે જ. આપણું પોતાનું જોવાનું આપણે સદાયે રાખવું. પરંતુ એવું ભાન પૂરેપૂરું રાખ્યું હોવા છતાં યોગ્ય ન બનતાં આપણા જીવનની કોઈ મડાગાંઠ તોડવા જ એવો પ્રસંગ બન્યો છે, એવું જ્ઞાન વીજળીના ઝબકારાની પેઠે જે જીવને હૃદયમાં જાગી જાય છે. તે જીવ તેવા કર્મથી કૃતાર્થ થઈ જાય છે. અને તેને તેવા કર્મમાં પ્રભુનો પ્રત્યક્ષ હાથ હોય છે, એવો અનુભવ પણ થાય છે. જે કોઈ જીવ પોતાના જીવનમાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એવા બે પ્રવાહો—જીવસ્વભાવના અને શિવ થવાપણાના—જોવાનું હૃદયથી કર્યા કરે છે, એવાને કોઈક દિવસ તો પ્રભુનો ભાવ જીવનમાં વરવાનો જ છે.

જે રીતે પોતાના જીવનનું ધ્યેય સધાય તે રીતે ધાર્યા કરીને જ્યાં જ્યાં મુશ્કેલી હોય, ત્યાં ત્યાં સમગ્રપણે, સળંગતાથી, યોગ્ય જ્ઞાનપૂર્વકનું ભાન રાખીને સાધકે વર્તવાનું છે. મનમાં ખળભળાટ થવા દીધા વિના-ડહોળાયા વિના જ્યાં મુકાયેલા હોઈએ તે પરિસ્થિતિનો ધર્મ પૂરેપૂરો યોગ્ય રીતે ઉકેલવો ઘટે. પોતાની જ રીત પ્રમાણે જે તે બધું સૂતરું વહાં કરવાનું નથી, અથવા વહાં કરતું હોતું નથી. તેથી ધીરજ, શાંતિ, સમતા, પ્રસન્નતા વગેરે ગુમાવવાં નહીં. વહેતાં ઝરણા સમી જેમાં તેમાં હૃદયમાં પ્રસન્નતા પૂરેપૂરી રાખીને જગતમાં આપણે વર્તવાનું છે. અનેક જાતના કર્મ-પ્રારબ્ધ સંસ્કાર હશે તેવી જ રીતે આપણાથી તેવા તેવા જીવનપ્રસંગોમાં પ્રવેશવાનું બન્યા કરશે, તેવા તેવા પ્રસંગમાં તે તે કર્મ આપણને તેમની રીતે જ વર્તાવવા મથાવ્યાં કરશે; પરંતુ તે વેળા જે જીવ હૃદયથી જાગૃતિપૂર્વક ચેતીને ચાલે છે, તેવો જ જીવ ત્યાં જીવ્યા કરે છે. જે જે પરિસ્થિતિમાં આપણે હોઈએ તેવાં કર્મ તો ઊભાં થવાનાં જ. તેમાં એટલે તે તે કર્મમાં જો હૃદયમાં હૃદયથી પ્રભુભાવ દંઢાવવાનું જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનું જીવતું ભાન રાખીશું નહિ, તો તે તે કર્મ આપણને

જરૂર બંધનરૂપ જ થવાનાં છે ને નવું પ્રારબ્ધ એ રીતે વળી પાછું ઊભું થતું રહેશે જ. દરેક પરિસ્થિતિમાં કર્મ કર્યા વિના તો કોઈને ચાલશે નહીં. તેથી મળેલાં કર્મમાં જો કર્મનો સ્થૂળ જ ભાવ રહ્યા કર્યો તો તેવાં થતાં જતાં કર્મથી જીવનવિકાસ થવાનો નથી; ઊલટું જીવન રૂંધાવાનું છે. તેથી સાધકે તો પ્રત્યેક થતાં જતાં કર્મમાં તે તે પળે, આદિ, મધ્યને અંતમાં, પ્રભુનો ભાવ દઢાવી દઢાવીને હૃદયની જાગૃતિ સાથે, પ્રભુચેતનાથી પ્રવેશવાનું છે. કર્મને કર્મની રીતે કરવાનું નથી, પણ કર્મ એ તો ભાવવિકાસ માટેની મળેલી ઉત્તમ તક છે, એવા જ્ઞાનપૂર્વકના વિચાર સાથે કર્મ સાધકે આચરવાનાં છે. એ પ્રમાણે કર્મને કરવાથી કશા દોષ નડતાં નથી, ભલેને દુન્યવી રીતે, સ્થૂળપણે તેમાં દોષો જણાય; છતાં આપણે ત્યાં ગભરાવાનું રાખવું નહિ. પ્રત્યેક થતાં કર્મમાં હૃદયથી આપણાથી રખાતા ભાવ વિશેની જો આપણને પૂરેપૂરી ખાતરી જાગી ગઈ હોય, તો તે વેળા કોઈ પણ પ્રકારની સગડગ જાગવાનો સંભવ રહેતો નથી.

કર્મ કરતી પળે તે કર્મ કરીએ છીએ, એવું ભાન સાધકને ન હોવું ઘટે. પરંતુ તે તે થતા જતાં કર્મમાં જીવનનો પ્રત્યક્ષપણે વિકાસ સાધી રહેલો છું એવું હકીકતપણાનું ભાન જે જીવને રહે છે તેવો જીવ કર્મની મર્યાદા વટાવીને, કર્મ કરતો હોવા છતાં, કર્મની પાર જઈ શકે છે. સંસારી લોક એવાને કર્મ કરતો દેખે, ત્યારે એને માત્ર કર્મનાં માપધોરણથી જોતાં હોય છે, ને માત્ર કર્મના સ્થૂળપણાથી તેને માપે છે. તેમને માટે તે તે બધું ભલે યોગ્ય હોય, પણ જે જીવે જીવનનો વિકાસ સાધવાની હૃદયમાં તમન્ના સેવી છે, એવા જીવની દૃષ્ટિ, વૃત્તિને વલણ તેવાં ન હોવાં ઘટે. તેની દૃષ્ટિ તો લોકોત્તર હોવી ઘટે. કર્મનાં અનેક પાસાં છે અને સમગ્રપણે કર્મનાં અનેક પ્રકારનાં પાસાંને તોલવાની જ્ઞાનપૂર્વકની કળા જ્યાં સુધી સાંપડેલી ન હોય, ત્યાં લગી કોઈ કર્મનો તુલનાત્મક, તટસ્થતાપૂર્વકનો યોગ્ય ખ્યાલ કોઈનામાં પણ જાગી શકતો નથી. તેથી સાધકે તો એકમાત્ર પોતાનાંમાં જ એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત રહ્યા કરીને પોતાને મળ્યે જતા પ્રત્યેક કર્મમાં પ્રભુનો ભાવ કેમ કરી રહ્યા કરે એની જ જીવતી વેતરણમાં પોતે રહે એ જ એને માટે શ્રેયષ્કર છે.

યોગ્ય કર્મનાં માપ

કર્મ ગમે તેટલાં ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય, તેમ છતાં કર્મમાં કર્મનાં પ્રકારનું માત્ર જડ ભાન હોવું, તે જીવનવિકાસ માટે અયોગ્ય છે. કર્મમાં કર્મના ક્ષેત્રનું જ્ઞાનભાન હોવા કરતાં કર્મ કરવાપણાનો મૂળ આશય ને તે આચરતી પળે જ્ઞાનયુક્ત ભાવના પ્રકટેલાં રહેવાં ઘટે તથા શાંતિ, સમતા, પ્રસન્નતા, ધીરજ, વિવેક વગેરે તે તે કર્મ આચરવાની પળે આપણામાં પ્રકટેલાં હોય ને સમજણપૂર્વકનાં તે કર્મ થતાં હોય, તો તેવાં કર્મ જીવનવિકાસ માટે તો ખાસ જરૂરનાં છે.

કર્મના સ્વરૂપને મહત્ત્વ આપ્યા વિના જે પોતાના સ્વરૂપને મહત્ત્વ આપ્યા કરીને કર્મમાં પરોવવાનું રાખે છે, તેને જીવનમાં કર્મ માત્ર એક સાધન તરીકે લાગે છે. કર્મમાં તેનો જીવ રહેતો નથી. કર્મ કરતો હોવા છતાં તેનો જીવ તો, તેના પોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યા કરતો હોય છે.

સકળ જગતવ્યવહાર અને કર્મના સંબંધમાં જે જીવ જેને મહત્ત્વ આપ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે જ તેમાં તે દોરવાતો જતો રહે છે. જીવનમાં ભલે ખરાબ મળ્યું, પરંતુ તેમાં જે જીવ જેને મહત્ત્વ આપ્યા કરવાનું કરે છે, તેના તેવા મહત્ત્વના ચિંતવનના ભાવમાં તે તેમાં તે રીતે વર્તે છે. એવામાં ખરાબ પોતાનો ભાવ કદી પણ ભજવી શકતું નથી. દેખીતી રીતે તે તેવું ખરાબ ભલે જણાતું હોય, પરંતુ એનું પરિણામ તો તે થતી વેળાએ તેના અંતરમાં અંતરથી થતા રહેતા ચિંતવનના ભાવ ઉપર આધાર રાખે છે. ગમે તેવું કાર્ય કરતી પળે માનવીની ચિંતવન ભાવની ભૂમિકા જેવા પ્રકારની રહે છે, તેવા ભાવ પ્રમાણે કર્મનું પરિણામ નીપજતું રહે છે.

કર્મ કરવાની રીત

મહાત્મા થઈ ગયા હોય તો પણ તેને કર્મ કરવાનાં રહેશે-રહેવાનાં જ. કર્મને અવગણે તે ભક્તિ કરવાને લાયક નથી. જેનામાં કર્મ કરવાની હિંમત, સાહસ, પુરુષાર્થ નથી તે ભક્તિ પણ નહિ કરી શકે. ભક્તિનો મૂળ પાયો પુરુષાર્થમાં છે. પુરુષાર્થ એટલે પરાક્રમ, શૌર્ય, દૃઢતા વગેરે ગુણોનો સમૂહ. માટે, કર્મ એવી રીતે કરો કે જેનાથી લદાઈ ન જવાય, અથવા તેના ભારથી બેસી ન જવાય કે તેનો બોજો ન લાગે. જો કર્મ

કરવાથી હળવા નહિ બનો તો ગુણશક્તિ નહિ ખીલી શકે અને કર્મ પણ ઉત્તમ નહિ થાય. શાંતિ અને પ્રસન્નતા પણ નહિ મળે.

કર્મ બધાંને માટે જરૂરી સાધન છે, પણ તે એવી રીતે થવું જોઈએ કે શાંતિ-પ્રસન્નતા તૂટવી જોઈએ નહિ. ઊલટું કર્મ કરતાં તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે જળવાઈ રહે તો ગુણશક્તિ પ્રગટે. જે કર્મ કરીએ તે નિરાસક્ત-નિરામય ભાવે કરીએ, જેનાથી સત્ત્વગુણ પ્રગટે અને એ રીતે કર્મ કરવાથી તેના ભારથી લદાઈ ન જઈએ.

જે જીવે જીવનવિકાસ કરવાનો આદર્શ હૃદયથી નક્કી કર્યો છે, એવા જીવે આળસ, પ્રમાદ સેવ્યે જરા પણ ચાલવાનું નથી. પળેપળનો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક સદુપયોગ એણે કરવાનો રહે છે. કાળ તેનો નથી, પણ શ્રીભગવાનનો છે. જેમ પારકી ચીજ આપણે ઉછીની લાવ્યાં હોઈએ છીએ તો તેની કેટલી સંભાળ રાખતાં હોઈએ છીએ ! તેમ કાળની પણ આપણે યોગ્ય સંભાળ રાખવાની છે. તેની અવગણના કર્યે ચાલવાનું નથી. જો કંઈ કશું ધિક્કારવાનું હોય તો તે આળસ, પ્રમાદ, બેદરકારી વગેરે પ્રકારની વૃત્તિઓને ધિક્કારવાની છે. બેળેબેળે, ત્રાસીને, કંટાળીને, નાછૂટકે કર્મો કરવાની કુટેવને આપણે ફગાવી દેવી પડશે. એથી કરીને આપણો વહાલો પ્રભુ આપણા પર નારાજ થાય છે. એવી રીતે કર્મો કરવાથી મનની અશાંતિ, સંતાપ, કલેશ, રાગદ્વેષ વગેરે ઘણાં ઘણાં વધે છે. વેઠ પેઠે અથવા ઉતાવળમાં, યદ્વાતદ્વા કે ગમે તેમ આડાંઅવળાં, અવ્યવસ્થિત ને ભાવ વિના કર્મો કર્યે પણ ઊલટો બોજો વધે છે. એવી રીતે કર્મ કરવાથી તેવો જીવ સાધનાની ભાવનાને મુદ્દલે સમજ્યો નથી એમ સમજવું ને પ્રમાણવું. જે કર્મ આવી પડ્યું હોય તે કર્મને વ્યવસ્થિત રીતે, ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કેમ થાય કે જેથી કરી વહાલા પ્રભુના ચરણકમળમાં તેની ભેટ કરતાં તે આપણા પર ઘણો પ્રસન્ન થાય, એમ વિચારી, હૃદયમાં ઊલટભેરનો પ્રેમભાવ પ્રકટાવી, એકમાત્ર એને રિઝવવાને માટે કર્મને ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભાવે ને ઉત્તમ રીતે કરવાનાં છે. આવી પડેલાં કર્મમાં ‘થાય છે, હોતી હૈ, ચલતી હૈ, થાય છે, કરીએ છીએ, એમાં શું વહી જાય છે ?’ આવી બધી વૃત્તિને પોષણ આપવાનું જે જીવ કરે છે તેવા જીવે સાધનાનું નામ જ મૂકી દેવું.

એવો જીવ સાધના નિમિત્તે પોતાની જાતને છેતરતો હોય છે. સાધનામાં બીજું બધું કદાચ ચાલી શકે, પણ દંભ નહિ જ ચાલી શકે.

કેટલાક ભારે હાનિકારક દોષો

વળી જે કર્મ મળે છે, તેને આનંદપૂર્વક સ્વીકારવાની નેક દાનત સાધકના હૃદયમાં પ્રકટેલી હોવી જોઈશે. કર્મોને જેમ તેમ કરી અડધાંપડધાં ઊડઝૂડિયા રીતે કરવાં એ તો આપણા વહાલાંના ચરણકમળને અપવિત્ર કરવા બરાબર છે. વળી, કાર્યો પૂરાં કરતાં સુધીની ધીરજ ખૂટી જતાં એને તેમ ને તેમ મૂકી દેવાની દાનત પણ ઘણી ખરાબ ગણાય. કર્મ કરવામાં કેટલાક જીવને ઘણી શિથિલતા પ્રવર્ત્યા કરતી રહે છે ને જે કર્મ જીવનવિકાસ માટે જેવા ભાવે થવું ઘટે તેનો યથાયોગ્ય કાળે આરંભ ને તે પૂરું કરી દેવાની ખાંખત આ બધું જે જીવમાં જાગેલું હોતું નથી, તેવો જીવ સાધના શું કરી શકવાનો છે ? જે જીવ પોતાને મળેલાં સમયનો આળસ, પ્રમાદ, બેદરકારી, અવગણના, અવ્યવસ્થિતપણું, ‘હોતી હૈ ચલતી હૈ, થાય છે, શી ઉતાવળ છે ?’ વગેરેથી દુરુપયોગ કરે છે, વળી પોતાની વૃત્તિનું યદ્વાતદ્વાતપણે કર્મમાં ન જોડાતાં વિહરવાનું થવા દેવું, પોતાની શક્તિનું સંચાલન કર્મના કેન્દ્રમાં એકાગ્રપણે ન થવા દેતાં એને આડેઅવળે ભટકાવ્યાં કે અથડાવ્યાં કરવામાંથી જાગૃતિ સેવીને એને તેમ કરતાં અટકાવવાનું જેને દિલ જ થતું નથી. આવા અવગુણો સમજીને એવા તેનાં દુર્ગુણપણાથી ને તેની અસરથી બચવાને જે જીવને ઉત્સાહથી, ખંતથી મહેનત કરવાનું રુચતું પણ નથી, તે જીવને અમારે તો શું કહેવું ? કર્મમાં તેવા અવગુણોથી આપણે બચવાનું છે. માટે તેની કૃપા કરી જાગૃતિ સેવવાની છે.

કર્મ-સાધના

જે જે પરિસ્થિતિમાં આપણે મુકાઈએ તે તે સાધનાના વિકાસ અર્થે જ જો તે કર્યા કરવાની ખેવના હોય તો, થાય તો, તેમાંથી આપણને ઘણું ઘણું સૂઝવું જોઈશે જ. ખેવના પણ જો સાધક તે પ્રત્યે બેપરવા-બેધ્યાન રહ્યા કરે ને તેમાં એને જરાકે મહત્ત્વ ન આપે કે તે સુધારવા પ્રત્યે ખંતવાળો, ઉદમશીલ ન રહ્યાં કરે, જીવતો ન રહે, જાગૃતપણે યુદ્ધ આપ્યા ન કરતો હોય, તો તે સાધક સાધનામાં ઊંડો પ્રવેશી શકવાનો નથી. જેમાં

પરોવાવાપણું બને છે, ત્યાંથી સાધકે શીખ્યા જ કરવાનું છે; જો તે શીખ્યા ન કરતો હોય તો તે કર્મ એક સામાન્ય માણસ ઘરેડની પેઠે કર્યા કરતો હોય ને આપણે તે કરતાં હોઈએ એમાં પછી કશો ફરક ન રહ્યો. આપણી અનેક ભૂલો-દોષો એવાં છે કે જે કહેવાથી કે બતાવ્યાથી ન સુધરી શકે. તેવી એવા સંજોગોમાં આપણને મૂકવાનું પ્રભુ કરે છે કે જેથી સચોટપણે પોતાના સ્વભાવની પકડ ક્યાં ક્યાં રહ્યા કરે છે તથા કઈ કઈ ભૂલદોષથી કર્મમાં કુશળપણું પ્રવર્તી શકતું નથી, તે બધું વારે વારે એની નજરે ચઢ્યા જ કરે છે, ને તોપણ સાધક ફરી ફરીને તેવું કર્યા કરે તો પરિસ્થિતિનો હેતુ માર્યો જાય છે. પરિસ્થિતિને સહન કરી લેવી ને એનો સ્વીકાર કરવો એ બેમાં જમીન-આસમાનનો ફરક છે. સાધક પરિસ્થિતિને સહન કરી લે એમાં એના જીવનનો વિકાસ થતો નથી. એ તો જ્યારે એને હૃદયથી સ્વીકારે ત્યારે જ એની સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય સાધી હૃદયથી લાભ મેળવી શકે છે. જ્યારે સહન કરી લેવામાં તો અંતર જ રહ્યા કરે છે ને તેથી પરિસ્થિતિનો હેતુ માર્યો જ જાય છે. આમ, સાધકે કર્મનો કહો કે પરિસ્થિતિનો જીવંત હેતુ શો છે, તે સતત સામે રાખીને જ તેમાં પ્રવેશવાનું કે ઊતરવાનું છે. તેથી નીચેના મુદ્દાઓ તેમાંથી સરતા હોવા જોઈએ.

(૧) ભાવનાને કર્મમાં ઊતર્યા કરવી ઘટે કે જેથી ભાવના વધારે ને વધારે જવલંત, પ્રાણવાન, ચેતનપ્રદ, ધ્યેયની ઝંખનાવાળી સાકાર બનતી જાય.

(૨) કર્મ કરતી વખતે તેમાં બીજાનો ખ્યાલ ન રહેવો ઘટે. બીજું તો ત્યાં માત્ર નિમિત્ત હોય છે. પોતાને ઉથલાવવા, પોતાને જ માટે જે તે કંઈ થયા કરે છે, એવો અભ્યાસ કેળવાયાં કરવો ઘટે. કર્મ માત્ર જીવનના વિકાસ માટે મળેલું છે. એ વિના કર્મનો કશો ઉદ્દેશ નથી.

(૩) કર્મને કરતાં કરતાં જે આપણી ભૂલો જણાયા કરાય તે સુધારવા આપણો દૃઢ સંકલ્પ થવો ઘટે ને ધીરે ધીરે એમાં એનું ઓછા થવાપણું બનવું જ ઘટે, તો જ એનો કંઈ અર્થ સરે.

(૪) તે તે કર્મ સ્વસ્થતાથી, ધાંધલિયાપણાથી નહિ ને તે પણ બને તેટલું તટસ્થતાથી તેમાં ભેળવાયા વિના થયા કરે.

(૫) તે તે કર્મની પાછળ આપણી સાથે કોઈક ઊભું છે જ એવી અનુભવથી નિષ્ઠા સાધકની કેળવાતી જતી હોવી જોઈએ.

(૬) તે તે કર્મ થઈ ગયા બાદ એના વિચારો એને ઉદ્ભવવા ન ઘટે અથવા સાધકને આવતા હોય તો એણે મનને સમજાવીને તેમ થતું હોવાનાં કારણો તપાસવા ઘટે, વિચારો તેના આવ્યા કરવાનું મુખ્ય કારણ તો મન એમાં ભેળવાયેલું છે એમ સમજવાનું છે. સાધકનું મન ખાલી જ રહ્યા કરવું જોઈએ ને એનો એવો જીવતો ખ્યાલ અભ્યાસ એણે પાડતાં જ રહેવું પડશે.

(૭) તે તે કર્મના આદિ, મધ્ય ને અંતમાં સમર્પણની ભાવના જીવતી રહેવી ઘટે.

(૮) તે તે કર્મ થતી વખતે તેમાં તે આત્મકલ્યાણ અર્થે જ થયા કરે છે (પ્રભુનું કામ છે એટલે આપણું રૂપાંતર થવા માટે છે) એવો ભાવ રહ્યા કરવો ઘટે. આ અઘરું લાગશે પણ તે ભાવના સાધકે રાખ્યા કરવી જ પડશે.

(૯) કર્મને કરતાં કરતાં જો આપણું રૂપાંતર થયા ના કરતું હોય તો પછી તે કર્મનો કંઈ ઝાઝો અર્થ સરતો નથી. એ સાધકે લક્ષમાં રાખવાનું છે. પ્રત્યેક કર્મમાંથી સાધકનું રૂપાંતર થવું જ ઘટે, સ્વભાવનું દર્શન થવા—એનું રૂપાંતર થવા—માટે તો કર્મ પ્રસંગો બનાવો વગેરે સાધકને સાંપડે છે. સાધક જો તે તે બધાંથી લેવાઈ જાય તો તે કદાપિ પણ એની ઉપરવટ આવી શકવાનો જ નથી. એટલે એણે કર્મ કરતાં કરતાં અંતરની શક્તિને પ્રકટાવીને પોતે સર્વ કંઈ કરી શકવા શક્તિમાન છે જ એવો નિશ્ચયનો સાક્ષાત્કાર કર્યા કરવો પડશે ને તેમ થતાં સાધકની શક્તિ વધતી જવાની છે.

(૧૦) તે તે કર્મના ફળ કે પરિણામની આશા સાધક કદી પણ સેવે જ નહિ, એ વિશે તો એને વિચારવાપણું રહેતું જ નથી, એનો અર્થ એમ નથી કે પરિણામ નથી.

(૧૧) ત્રાક પરથી જેમ સરળપણે સૂતર ઉકેલાતું હોય છે તેમ સાધક પોતાના કર્મને ઉકેલવાનો અભ્યાસ કેળવે. એ કદી હાંફળોફાંફળો ન બને. ઘણું ઘણું અનેક જાતનું કામ આવી પડ્યું હોય તો ક્યું પ્રથમ થવું ઘટે, એ વિચારીને તે કામ ઉકેલતો જાય ત્યારે (તે વખતે) તે મનમાં બીજાં કામનો બોજો માથે લઈને ન ફરતો હોવો ઘટે. આ તો જ બની શકે કે જો સાધકનામાં યથાયોગ્યપણે વ્યવસ્થાશક્તિ, વ્યવસ્થિતિ

તેનામાં આવી ગઈ હોય, કે ન આવ્યાં હોય તો તે આજ્ઞવાનો એનો સતત જીવતોજાગતો પ્રયાસ હોય; પણ એમાં એણે કોઈ પણ રીતે સ્વભાવવશ ન થઈ જવાય તે તેણે ધ્યાનમાં રાખવું જ પડશે.

(૧૨) જે જે કર્મ કરવાનું હોય એના સર્વાંગીપણાનો ચિતાર સાધકને આવવો ઘટે, તે તે કર્મ સાથે સાથેનું જે જે કંઈ સળંગપણે થવાનું હોય તે તે કર્મ પણ તે કર્મ સાથે લેવાવું જ જોઈએ. નહિતર તે કર્મ બધાં અધૂરાં જ થયાં કરવાનાં. કૃપા કરીને આ આપણે બધાંયે વારે વારે ધ્યાનમાં લેવાનું છે, બબ્બે-ત્રણ-ત્રણ દિવસે એનું મનન-ચિંતવન પણ થવું ઘટે કે જેથી તે કર્મમાં કર્મકુશળપણું જન્મ્યા કરે.

(૧૩) જે તે કર્મમાં સાધકે વિવેકશક્તિ-બુદ્ધિ-સમતોલપણું-આકલનશક્તિ બધું જ વાપર્યાં કરવું પડશે, એમાં એનાથી ડહોળાઈ ન જવાય તે માટે પણ સાવચેતી રાખવી જ પડશે. જે તે વસ્તુની સમજ પકડ સાધકને આવી જવી જ જોઈશે.

(૧૪) જે તે કર્મ કરાતાં કરાતાં અનેક માણસોનો અથવા પોતાનાં ને પારકાઓના સ્વભાવનાં એને દર્શન તો થવાનાં જ, પણ સાધકે તે કશું પણ મનમાં સંઘરવાનું નથી. કોઈ માણસની પ્રકૃતિ ભુલકણાપણાની હોય ને તે તેવું યાદ ન રાખે તો એ કર્મ સ્વભાવવશ જ કર્યું ગણાય. જ્યારે સાધક પોતે તે જ્ઞાનપૂર્વક કર્યા કરે ત્યારે તે સ્વભાવથી ઉપર તર્યા કરતો હશે. જે માણસની ભુલકણી પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ હોય ને એ બધું ભૂલ્યા કરતો હોય પણ એની પાછળની જે ચેતન જાગૃતિમય સાવધાની-સાવચેતીને એની જ્ઞાનપૂર્વકની સમજણ એ બધું જો ન હોય, તો એ એક પ્રકારની જડતાનો જ પ્રકાર ગણી શકાય. સાધક પોતાની તેવી જાતની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવની ખાસિયતનો લાભ જરૂર ઉઠાવી શકે છે. એવા જીવે એ પોતાનો કોઈ સદ્ગુણ છે એવું ધારી લેવાનું નથી જ. તેવી જ રીતે અમુક વ્યક્તિને ચોકસાઈની ટેવ હોય, પણ ત્યારે કર્મમાં તે ટેવને આધારે કર્મકુશળપણું આણ્યા કે પ્રવર્તાવ્યા કરે, તે ઠીક છે, પણ એવાએ પણ કર્મમાં પૂરતી જાગૃતિ, સાવચેતી, સાવધાની, વિવેકશક્તિ એની (કર્મની) સર્વાંગ સળંગપણાની પકડ-સમજ-ચેતના-કર્મના હેતુનો જીવંતપણે એનો ખ્યાલ તેમાં (કર્મમાં) રહેવાં ઘટે. જેનામાં ચોકસાઈ

નથી એણે તે આણવી તો પડશે જ. તે વિના એનો આરો નથી, કારણ કે તે વિના સ્વભાવનું રૂપાંતર તે કરી શકવાનો જ નથી, તેવું જ બધે બધામાં સમજી લેવાનું છે.

(૧૫) કર્મમાં તાદાત્મ્ય હોવું એ એક જુદી વાત છે ને કર્મમાં ડૂબી જવાપણું રહે તે વાત જુદી છે. ડૂબી જવાપણામાં મુખ્યત્વે કરીને સ્વભાવવશપણે તે થયા કરતું હોય છે ને તાદાત્મ્યમાં જ્ઞાનપૂર્વકની જાગૃતિ-ચેતના હોવી ઘટે.

નદીના પૂરમાં તણાતું લાકડું જેમ પરવશ હોય છે પણ પૂરમાં તણાતો માણસ તો પાર નીકળી જ શકવાનો છે. તેવી જ રીતે આપણે બધા સ્વભાવના પાશના પૂરથી જે તે કર્યા કરતા હોઈએ છીએ, પણ આપણે ત્યાં તરતાં રહેવાનો જીવતોજાગતો પુરુષાર્થ કર્યા જ કરવાનો છે. સાધક કર્મ સાથે તાદાત્મ્ય સાધે તે સાથે સાથે પાછો એનાથી આવરાઈ ન જવાને દિલમાં ખ્યાલ-ભાન-જ્ઞાન તો જરૂર રાખ્યા જ કરે.

એટલે જ સ્વભાવ કે પ્રકૃતિના જોશમાં જે કોઈ કર્યા કરે છે, તેના કરતાં જે કોઈ વિચાર કરીને કર્મ કરે છે, એવાના જીવનનો વિકાસ થવાનો સંભવ વધારે રહે છે. ટૂંકમાં, કશું પણ ઘરેડ પ્રમાણે (જો વિચાર કરીને કરવાની માત્ર ટેવ પડેલી હોય, પણ એમાંયે જો સાધક એનું જ્ઞાન-જાગૃતિ-ચેતના-વિવેકશક્તિ-તટસ્થતા-સમતોલપણું વગેરે એમાં તાદૃશ્યપણે ન રહ્યાં કરાતું હોય તો તે પણ એક જાતનો સ્વભાવ જ થઈ ગયેલો ગણાય. જોકે તે સ્વભાવ ઘણા ઊંચા પ્રકારનો ગણાય એ વાત નિઃસંદેહ છે. એટલે કશું ઘરેડ પ્રમાણે ન થવાનું જોઈએ. જો આ બધું આપણે ખ્યાલમાં રાખીએ તે તેનું ચિંતવન-મનન કરીએ તો કર્મમાં કર્મકુશળપણું જન્મ્યા કરે.

કાર્યપદ્ધતિ

કર્મ જે કરવાનું છે, તે પહેલાં પ્રભુપ્રીત્યર્થે એટલે ચેતનાને છતું કરવાને માટે જ કરીએ, એવો ભાવ ધારણ કરવો. કર્મ આપણને પ્રકૃતિમાં વિશેષપણે પણ ખેંચી જાય છે. અને એ કર્મ ઊર્ધ્વ ભૂમિકાએ પણ આપણને લઈ જઈ શકે છે. એટલે કર્મ કરતી વખતે આપણું કેવું મનન-ચિંતવન રહે છે એના પર આધાર. કર્મ કરવું હોય એટલે કર્મ પરત્વેના વિચાર તો આવે જ. એ વિના કર્મ થાય નહિ. પણ ખરી

આદર્શ સ્થિતિ તો એ છે કે વિચાર વિના કર્મ યથાયોગ્યપણે થયા કરે. પણ આ બાબત જીવદશાવાળાના કંસેપ્શનમાં આવી શકતી નથી. પણ તમને જેનો અત્યંત મહાવરો છે તેના વિશે તમારે બહુ વિચાર કરવો પડતો નથી. રોજબરોજનો જેનો ઊંડો અભ્યાસ છે, એ પ્રકારના કર્મમાં વિચાર કરવો નહિ પડે. એટલે કર્મ એના યથાયોગ્ય પટમાં ચાલ્યા કરશે. એ બુદ્ધિની પકડમાં આવી શકે એમ છે. એટલે કર્મ કરતાં કરતાં આપણે એવી રીતે ટેવ પાડવી કે મળેલાં કર્મ પરત્વેના વિચાર વિના યથાયોગ્ય તે કર્મ થયા કરે તે વખતે ભાવના જીવતીજાગતી ચેતનાત્મક રહ્યાં કરે કે ‘આ બધું સકળ છે, તે પ્રભુપ્રીત્યર્થ છે !’ આ રીતે વિચારતાં કર્મ કર્યા કરવાથી અહમ્ મોળું પડે છે. એટલે જીવપ્રકારની આપણી પ્રકૃતિ છે તે એની મેળે ઊર્ધ્વ પ્રકારની નહિ થાય. એનો અભ્યાસ કરવો પડશે. એટલે એક તો કર્મ પરત્વે આવી જાતની જે વિચારસરણી હોય તો પ્રાકૃતિક પ્રકારની રહ્યા ન કરે. એની મેળે રોજબરોજના મહાવરાના અભ્યાસના કારણે કર્મ થયા કરે. તે કર્મ કરીએ ત્યારે આરંભમાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ અને કર્મ પૂરું થતાં આપણે એ ભગવાનની આગળ સમર્પણ કરીએ. પુષ્પ જેમ ભગવાનની આગળ મૂકીએ છીએ, એવી રીતે એ કર્મરૂપી પુષ્પ પણ આપણે ભગવાનને સમર્પણ કર્યા કરીએ. કર્મ કરતી વખતે આવો જો અભ્યાસ જીવનમાં કરી શકીએ તો સહજ મળેલાં પ્રાપ્ત કર્મો વિચાર વિના પણ થઈ શકતાં હોય છે. બુદ્ધિની પકડમાં આ ભલે આવી નથી શકતું તેમ છતાં અભ્યાસ કરવાથી શક્ય છે. આવું મને પોતાને લાગેલું છે.

એવી રીતે અભ્યાસ કરતાં, ઊર્ધ્વની ભૂમિકામાં જતાં જતાં, ભગવાનના આપણે નમ્રમાં નમ્ર એના ચરણના દાસ થઈ જઈએ છીએ, ત્યારે એવી જાતનાં કર્મ કરતાં એને વિચારો આવતા નથી.

કામ હાથમાં લીધું હોય તેમાં ફતેહમંદી ધારો કે ન મળે, તોપણ તે કામ પરત્વેનો ઉત્સાહ હૃદયમાં જીવતો રાખ્યાં કરવો. આપણે તો જ્યાં ત્યાંથી કરીને કામ કરવાનું છે. કામના પરિણામ સાથે કશી નિસબત નથી. કામ કર્યેથી ને કામ કરતાં રહેવાથી પરિણામ તો નિશ્ચિત છે. સંકલ્પની શક્તિ ઘણી મોટી શક્તિ છે. આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ્યા વિના

સંકલ્પમાં શક્તિ જીવતી થઈ શક્તી નથી. માટે જે કામ હાથમાં લઈએ, તે સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ દઢાવીને હાથમાં લઈએ અને પૂરું કરીને જ જંપીએ. કામ કરતાં કરતાં તે કામથી ક્યાંય પણ રાગદ્વેષ ન પ્રગટે તેની તો પૂરેપૂરી જીવતી ચોકીદારી રાખ્યા કરીએ. સાધકનું પ્રત્યેક કર્મ રાગદ્વેષ ઘટાડનારું હોવું ઘટે, એવી જાગૃતિ રાખીને આપણે સંસારમાં વર્તવાનું છે. અવગુણ કે દોષનો સ્વીકાર જેમ તેનાથી પર થવા માટે છે, તેવી રીતે કર્મનો સ્વીકાર તેમાંથી રાગદ્વેષાદિની મુક્તિ માટે છે. એવી ભાવનાથી ને તેવા હેતુના જ્ઞાનથી કર્મ કરાતાં કરાતાં તેમાંથી ગુણશક્તિ આપોઆપ પ્રગટે છે. કર્મને સેવવાનું જીવનવિકાસનો હેતુ ફળાવવા માટે છે. એવા કર્મમાં હાર નથી ને જીત પણ નથી, આશા પણ નથી ને નિરાશા પણ નથી. પરંતુ તે બધું આપણને લાગેવળગે છે, કારણ કે તે કામની તેવી વૃત્તિ તે કર્મ પરત્વેની આપણને રહ્યાં કરતી હોય છે. એટલે વૃત્તિને કારણે હારજીત, આશાનિરાશા વગેરે છે. એટલે કામ કરતાં કરતાં તેમાં પ્રગટતી કે રહેતી વૃત્તિનો મૂળચ્છેદ આપણે ઉડાડી દેવાનો રહે છે ને તે જે રીતે બને, તેનું નામ સાધના છે.

સાધકની કર્મની રીત

સકામ ને નિષ્કામનો ભેદ આપણા જેવા માટે નકામો છે. સંસારવ્યવહાર પણ આપણે તો એનો છે, એટલે એને માટે ભાવના કરી કરીને બધું જ જે તે કંઈ કરીએ ને માંગીએ ને હૃદયના આર્ત ને આર્દ્ર નાદે-પોકારે, પ્રાર્થનાભાવે એની કૃપામદદ યાચ્યાં કરીએ ને જે જે મળેલાં પ્રસંગના ઉકેલ બુદ્ધિથી થઈ શકે એવા હોય, ત્યાં મનના બધા સંકોચ છોડી દઈને તે કરી ચૂકવામાં એની ભાવના જીવતી રાખીને તે ઉપાયો લેવા જોઈએ. આમ કરવામાં કશો જ સ્વાર્થ નથી ને છે તો બધો જ છે. આપણે કામમાં પરોવાવાનું છે, તે પણ એની જ ભાવના પ્રગટાવવા. કર્મ વિના એના ભાવની ભૂમિકા કદી આકાર પામી શક્તી નથી. કર્મ એ તો એની ચેતના, પ્રાણશક્તિને જ્વલંત બનાવવા માટેની સુયોગ્ય તક છે. પ્રભુકૃપાથી તે મળેલું છે એવાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ કર્મ પરત્વે હોવાં ઘટે છે. કર્મ કરતાં કરતાં કોઈ પણ પ્રકારનો વસવસો મનમાં ન રહી જવો ઘટે. આપણે તો બધું જ એનું છે. અને જે જે

ભોગવીએ તે તે બધું એના ખાતર જ ભોગવીએ ને આનંદમંગળ કરીએ. પહેલાં તો એનો જીવતોજાગતો સ્મરણભાવ એના પર વારી જઈને, એના પર સર્વભાવે ને સર્વ રીતે સમર્પણ થઈ જવાવાનો - હૃદયમાં પ્રગટપણે રહેલો હોવો જોઈએ. પછી બધું આનંદભાવે એની જ ભાવનામાં જીવતાં રહીને ભોગવીએ ને તે પણ એને જ સમર્પીએ. જેટલું ભાષામાં આ લખ્યું છે, તે જીવનમાં કેમ બની શકે તેવું કદાચ માનવીને લાગે. પણ સામાન્ય ભૂમિકાના માનવીનું જો વિચારીશું તો તેણે જે માની લીધું હોય, તે જેની પકડમાં હોય છે, તે માટે તેના માટે તે તેમજ કરતું હોય છે; કારણ કે એનું મન એમાં પૂરેપૂરું રસાત્મકપણે રહ્યાં કરતું હોય છે; તેવી જ રીતે શ્રીભગવાનના પ્રેમભાવમાં માનવીનું મન જો રમ્યાં કરતું હોય છે, તો તે સહજમેળે તેવું જ કરતું જરૂર બની જાય.

આપણો ધર્મ તો સૂઝે તે બધું કરી ચૂકવવાપણાનો છે. જીવનનો વિકાસ કેવા આઘાત-પ્રત્યાઘાતથી થવાનો હોય છે, એની જીવને તો કશી ગતાગમ હોતી નથી, તેથી તે કર્મ થયું કે ન થયું એના પર આપણો મદાર નથી, પણ આપણો મદાર તો એ કામ એની જ ખાતર લીધું છે, એ કામ પૂરું પાર પડી શકે તે માટે એકેએક ઉપાય, એની જ પ્રેમભાવના તેમાં પરોવ્યાં કરીને લેવાયાં કરવામાં જીવનની સર્વ લાક્ષણિક ચેતના-પ્રાણશક્તિ વપરાઈ જવી ઘટે; ત્યાં સુધી જંપ વાળીને બેસવાનું આપણને ન ગમવું ઘટે. એમાં નિરાશા કે હારને ક્યાંય સ્થાન નથી.

કર્મ કરવાં જ, પણ અલગતાથી

તે સાથે સાથે જે જે મનમાં ઊગે, જાગે, ઊઠે તે તે પળે જ એ બધાં સાથે જાણે કંઈ કશી નિસબત ન હોય, તેમ વર્તવાનું જ્ઞાનભાન સાધકને ઊગવું જોઈએ છે. સકળ કંઈ કર્મ કરતાં કરતાં (કર્મને અવગણવાનાં નથી. ‘કર્મ તો ઘડતર છે, ને શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે છે’ એવી ભાવના ધારણા કર્મને કરતી પળે હૃદયમાં પ્રગટેલી હોય તો તેવા કર્મનું પરિણામ આપણને તેવા ભાવે મળી શકે.) કર્મના પરિણામનો વિચાર પણ ઊગે તો તે પણ શ્રીભગવાનના ચરણકમળે પ્રેમભક્તિભાવે સમર્પણ કર્યા કરવાનો રહે છે. પોતાનાં જીવસ્વભાવનાં વલણો, વૃત્તિઓ, લાગણીઓ, કામનાઓ વગેરે જે જે બધું મનમાં થાય તે તે

સાથે કશો સંપર્ક ન જોડવો. કશો જ સાથ ન આપવો. બધાંમાં સાથે હોવા છતાં અંતરમાં તો આપણે પોતે એકલાં જ છીએ, એવી રચનાત્મક, ભાવાત્મક અલગતા અંતરમાં અંતરથી જ્ઞાનપૂર્વક કેળવ્યાં કરવાની છે. એવી અલગતા સાધક જ્યારે પોતાનાં થતાં રહેતાં સકળ કર્મના અંતરમાં જ્ઞાનપૂર્વક અનુભવતો રહે છે, તેવી વેળાનાં તેનાં લક્ષણો પણ હોય છે. કશું પણ એમનું એમ તો થતું નથી. એવી દશા થતાં તેવા જીવનાં સકળ કર્મો થયાં કરતાં રહે છે. એવો અનુભવ એને હૃદયમાં એવી જ્ઞાનપૂર્વકની અંતિમ પ્રકારની અલગતા કેળવાતાં જતાં થતો રહે છે. આપણું સમર્પણ સંપૂર્ણ સ્વેચ્છાપૂર્વકનું, હૃદયની પ્રેમભક્તિના ભાવ પ્રમાણેનું થયાં કરે, તો તેવા સમર્પણ યજ્ઞ જીવનને ફળાવી શકે છે, બાકી નહિ.

કર્મમાં વિવેક અને શાંતિની અગત્ય

કર્મનો અંત લાવવાની અધીરાઈની જે વૃત્તિ છે અને તેનો ઝટઝટ અંત લાવવાપણામાં આપણું જ મન રહે છે, તે પણ યથાર્થ નથી. સાધકના કર્મમાં સમતા, શાંતિ અને તટસ્થતાએ મુખ્ય ભાગ ભજવવાનો છે અને તે ગુણોનો જીવતોજાગતો ખ્યાલ સાધકને રહેવો ઘટે. કર્મ કરવામાં જડતા, આળસ કે તામસ ન હોય તે બરાબર છે. સાથે સાથે રજસથી પ્રેરાઈને તે ન થાય તે પણ જોવાનું રહે છે. સાત્ત્વિક સ્થિતિથી પ્રેરાઈને કર્મ બને અને તે કર્મમાં સાધનાનો જ ભાવ રહ્યા કરે તેવું કર્મ આપણા માટે ઉત્તમ છે.

કર્મ માટે વિવેક જરૂરી

એટલે મારી પાસે આવનારને કર્મ છોડવા કહેતો નથી. તેનો પણ વિવેક કરવો જોઈએ. કયા પ્રકારનાં કર્મો કરવાં જોઈએ અને કયા કર્મમાં આપણું વિશેષ હિત રહેલું છે, તે સમજવું જોઈએ. આ મનુષ્યદેહમાં ચેતન વસેલું છે. એ ચેતનને છતું કરવા માટે જ કર્મ છે, એનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ.

કાર્ય કરતાં પણ અંદરથી પ્રભુચિંતવન

આપણે આપણો છાલ કદી છોડવો નહિ. કામનું દબાણ, કામની ઈંતેજારી, કામનું સમેટવું, એ બધાંની ગંભીરતા વગેરે બધું હોવા છતાં

એ બધું જે કંઈ યોગ્ય રીતે કરવાનું હોય તેમ કરતાં કરતાં પણ એ બધી ક્રિયાઓમાં તદ્દન સરળપણે, સહજભાવે, પ્રભુચિંતવનમાં રત રહીને આપણે એ બધાંમાંથી પસાર થઈએ તો ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારમાં પણ આપણે જરૂર સહીસલામત રીતે પસાર થઈ શકીશું. આવી પહેલાં કામો, તેની ગૂંચવણો ને મથામણો કંઈ ઈન્દ્રિયોના જોશ કરતાં વધારે દુર્જય છે, એમ તો આપણે નહિ કહી શકીએ. એટલે એ કામમાં જો આપણે સચેતનતા જાળવી શકવાને માટે મથામણ કર્યા કરતાં હોઈશું, તો આપણે મેળવેલી તે શક્તિ ઈન્દ્રિયોના ખેંચાણમાં આપણને લઈ જતી જરૂર અટકાવશે. પણ જો કામમાં ડૂબી જઈશું ને આપણા કામની ભાવના હૃદયમાં ઓતપ્રોત થયેલી નહિ હોય તો ‘બાવાનાં બેય બગડ્યા’ જેવી આપણી સ્થિતિ થશે. આપણને જે તક મળી છે, તે તકનો લાભ આપણા પક્ષે કરી લેવો એવી જીવનકળા આપણે શીખી લેવાની છે.

કર્મનો હેતુ

કર્મ જીવદશાની વૃત્તિઓ ફળાવવાને માટે નથી. કર્મ કરતાં કરતાં એવી વૃત્તિઓ જાગે તો એનો ઈનકાર કરવો. કહેવું કે ‘હું આ કર્મ કરું છું તે આને માટે કરતો નથી. કર્મ તો મારા પોતાનામાં સત્ત્વગુણ જાગે, ભગવાન પરત્વેની અભિરુચિ જાગે, મારો પોતાનો ઉત્કર્ષ થાય, ઊર્ધ્વ દિશામાં ઉત્કર્ષ થાય એને માટે કર્મ છે.’ કર્મ કર્યા વિના તો ચાલવાનું નથી ને કર્મથી જ ઘડાવાય છે. પણ એ કર્મ વૃત્તિઓ તરફ ના દોરી જાય, વૃત્તિઓ ના જન્મે એ માટે આપણે સજાગતા રાખવી ઘટે. એમ કહેવા માંગે છે.

કર્મ પ્રભુપ્રીત્યર્થે થાય એવી સભાનતા રાખવી. પ્રભુપ્રીત્યર્થે થાય ત્યારે રાગદ્વેષાદિ અંદર ના હોય. રાગદ્વેષથી મુક્ત થવાને માટે કર્મ છે. એ રીતે કર્મને સ્વીકારવું જોઈએ. તો એ કર્મ યોગ્ય રીતે થાય એટલું જ નહિ પણ આપણને પણ એ ફળે અને બીજાને પણ ફળે. બીજાને પણ એનાથી લાભ થાય. એટલે એ રીતે જો કર્મ કરીએ તો કર્મ યજ્ઞ બની જાય તો એને કર્મયોગ કહેવાય. માત્ર રાગદ્વેષથી મુક્ત પામવાને માટે કરીએ તો આપણી શાંતિ - પ્રસન્નતા વધે. આપણી—શાંતિ વધે એટલું જ નહિ પણ બીજાં બધાંનો પણ આપણા પરત્વે સદ્ભાવ વધે. જેટલા રાગદ્વેષ ઘટે એટલા પ્રમાણમાં જનસમાજ ઉપરાંત સંપર્કમાં આવતી

વ્યક્તિઓ માટે સદ્ભાવ જાગે. આપણી શાંતિ, પ્રસન્નતા વધે એ જુદું - એ લાભ જુદો. કારણ કે કોઈને જોઈને આપણને રાગદ્વેષ થાય નહિ. માત્ર આપણને સદ્ભાવ જાગે ને સદ્ભાવ જાગે તો શાંતિ અને પ્રસન્નતા જ એનાથી આપણને રહે.

બહારની પ્રવૃત્તિમાં આપણે જેવી રીતની અંતર્મુખ દૃષ્ટિ રાખીશું અને મનનો જે હેતુ રાખીશું, તે પ્રમાણે આપણા પર કાર્યની અસર થશે. આપણે બે રીતે અંતર્મુખ રહેવાનું છે. એક, આપણી સાધનામાં રસ અને ખંત સાથેની તલ્લીનતા કે એકાગ્રપણું રહે એ રીતે. બીજું, આપણી બાહ્ય પ્રવૃત્તિ પાછળનો આપણો અંતરનો હેતુ જગતના લોકોના જેવો લાભાલાભનો કે તોળી તોળીને તોળવાનો કે ખૂબ કસી કસીને ચોક્કસાઈ કર્યા કરવાનો રહેશે નહિ; પણ એની પાછળ પણ આપણી ચેતના કેમ વધે તેવો રાખવાનો છે. આનો અર્થ એમ નથી કે આપણે કુશળતા વાપરવાની નથી. કુશળતા તો જરૂર વાપરવાની છે, ને વિવેક પણ રાખવાનો છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની વૃત્તિ આપણી દરેક બાહ્ય પ્રવૃત્તિ પાછળ આપણે રાખવાની છે.

કર્મ દ્વારા જ ભાવનાનો સુમેળ જ્ઞાન સાથે પ્રકટ્યા કરે છે. કર્મમાં જો જીવનના યજ્ઞની સમર્પણભાવના (ને સંપૂર્ણપણે તે અનુભવની પેલે પાર જવાનાં ચૈતન્યના જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા) જો જીવતી ન રહ્યાં કરે, તો કર્મ પણ જડ જ ગણાય. તેવાં કર્મથી કશોય દહાડો ન વળે. કર્મ માત્ર છે જીવનને પ્રેરકપણે ઉઠાડવા માટે, ચેતવવા માટે. પછી તે કર્મ નાનામાં નાનું હોય કે મોટામાં મોટું હોય, કર્મનો પ્રકાર જોવાની જરૂર નથી. જે જે કર્મો સંસારવ્યવહારવર્તનમાં મળ્યાં કરે છે, તે તે કર્મ જીવનવિકાસની સાધનાની ભાવના બઢાવવા માટે કરવાનાં છે. કર્મ એવી રીતે કરવાનાં હોય, જેથી કરી જીવનની દ્વંદ્વાદિક વૃત્તિ મોળી પડ્યાં કરે. કર્મનાં પ્રેરક બળો પ્રાણ, અહમ્ વગેરેની વૃત્તિ કે વલણ ન હોય પણ જીવનવિકાસનો પ્રેમભાવ પ્રકટ્યા કરેલો હોય, ને તે કર્મ દ્વારા જીવનવિકાસનો પ્રેમભાવ પ્રકટ્યા કરતો હોય તો તેવાં કર્મો યજ્ઞસ્વરૂપ છે ને તે જીવનને ઘડી શકે છે. એવાં યજ્ઞભાવે કરેલાં કર્મો શક્તિસ્વરૂપે બને છે અને તે આપણા આધારની કાયાપલટ કરી શકે છે. કર્મમાં

શક્તિ નથી, પણ કર્મ કરતી પળે એ કર્મના હેતુનું પ્રાકટ્ય તેમાં પ્રકટાવીને તેમાં જે ભાવના રેડાય છે, તે ભાવનામાં શક્તિ રહેલી છે.

પ્રત્યેક કર્મ આપણને એનામાં ગતિ કરાવવાને, પ્રેરાવવાને એણે કૃપા કરીને આપેલી સુયોગ્ય તક છે. તેમ છતાં સાધકે તેમાં આંધળિયાં કરવાનાં નથી. એની વિવેકશક્તિ એટલી તો સતેજ ઘડાઈ ગયેલી હોવી જોઈશે કે એ ક્ષીરનીરન્યાયે કર્મના અંતરનું સ્વરૂપદર્શન કરી લેશે. કશાયને તે નકારશે નહિ. પ્રત્યેકના અંતરમાં રહેલા પ્રેરણાત્મક ચેતનાસ્વરૂપના હેતુને ધારણામાં રાખીને શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મમાં તે પ્રવેશશે; એટલે એને મન કર્મનું મહત્ત્વ નથી; પણ એના હેતુનું (મહત્ત્વ હોય છે). એના આધારે એના વડે શ્રીપ્રભુની ધારણા જીવતી સતેજ રાખ્યા કરવાનું તે એક નિમિત્ત-સાધન છે, એવું એને દિલમાં ઊગતું હોય છે.

બહારની પ્રવૃત્તિ બાધક નથી

બહારની પ્રવૃત્તિઓ આપણને કદી પીછેહઠ કરાવનારી નથી. આપણે શ્રીભગવાનમાં મનની ધારણા રાખ્યાં કરીને જે તે બધું કર્યાં કરીશું, અને તે કાર્યોના શુભ-અશુભની બધી જવાબદારી એના જ માથે નાખ્યા કરીને આપણે નિશ્ચિંત રહીશું તો કશી હરકત આવવાની નથી. આપણાથી થતાં બધાં જ કર્મોમાં કંઈ લાભ મેળવવાની કે ગેરલાભ થવાની કશીયે ઈચ્છા કે ભય આપણે રાખવાનાં નથી, એનું સ્વાભાવિક પરિણામ લાભ કે ગેરલાભમાં ભલે આવતું હોય; પરંતુ આપણી માનસિક ભૂમિકામાં તેવી ઈચ્છાને ક્યાંયે સ્થાન ન હોય, એટલું આપણે સતત જોવું ઘટે.

કર્મમાં ભાવના

પ્રત્યેક કર્મની પાછળ અંતરસ્થ ભાવના કેવી ને કેટલી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક જાગૃતપણે હોય છે, એના પર જ બધો આધાર રહે છે. સોનાના કટકાને જોરથી ભાર દઈને કસોટી પર ઘસવાથી એના ટચમાં જરાક જેટલો કંઈક વધારો પ્રગટે છે તેવું કર્મમાં પણ સમજવાનું છે. જો કે આ ઉપમામાં પૂરતી યથાર્થતા નથી. સોનાને કસોટી પર વધારે ભાર દઈને ઘસવાથી માત્ર રજ જેટલો ફરક પડે, પરંતુ કર્મમાં તો ભાવનું

જેટલું વધારે લક્ષ દઈને મહત્ત્વ આપીએ તેટલો કર્મમાં ફરક પડે છે. કર્મ મહત્ત્વનું નથી; તેની પાછળની ભાવના કેવી ને કેટલી છે તે મહત્ત્વનું છે. એટલે આપણે તો પ્રત્યેક કાર્યની પાછળ ભાવનો જ ખ્યાલ દઢપણે રાખ્યા કરીએ ને તે પણ કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વિનાનો, હેતુ વિનાનો, ભાવ ખાતર જ ભાવ રાખીએ તો આપણું કામ આગળ ધપે.

કર્મ ભાવના માટે જ છે

આપણા લોકોને ભાવનાનું યથાયોગ્ય સ્વરૂપ જાણમાં નથી ને સમજણમાં પણ નથી. ભાવનાને કર્મમાં જીવતી કરવાનો જ્ઞાનભક્તિ-પૂર્વકનો હૃદયમાં હૃદયથી હૃદયનો અભ્યાસ જો પડ્યા કરતો હોય, તો તે કર્મનું મહત્ત્વ જ કોઈ ઓર પ્રકારનું પ્રગટ્યા કરે છે. તેમાં જો જીવનવિકાસના પૂરા જીવતા હેતુથી તે સમર્પણનું જ્ઞાન, તેમાં વળી જીવતુંજાગતું થઈને ઉમેરાતું હોય, તો તેવા કર્મમાં એક એવા પ્રકારની ભાવનાશક્તિનો ઓઘ પ્રગટે છે કે, જેથી જીવનની આખી કાયાપલટ જ થઈ જતી હોય છે. ભાવના વિનાનું થયેલું સર્વ કાંઈ, સાધનાના વિકાસ માટે મિથ્યા છે. ભાવ મુખ્ય છે. હરિસ્મરણની ભાવનાનો સંસ્કાર એ કંઈ જેવી તેવી હકીકત નથી. પ્રત્યેક થતાં રહેતા વ્યવહાર, વર્તન, સંબંધ, સંપર્ક, સંસારનાં સકળ કર્મ વગેરે બધાંમાં જો જીવનના વિકાસનું જીવતુંજાગતું સ્મરણ રાખ્યાં કરવાનો અભ્યાસ પાડવાનું દિલથી સૂઝ્યાં જ કરે, તે પળે હરિસ્મરણની પ્રેમભક્તિ જો પ્રગટ્યાં કરતી હોય, તે કર્મ ને તેનો હેતુ પ્રગટ્યા કરતા હોય, તે બધું જો પ્રભુપ્રીત્યર્થે થયા કરતું હોય, ને પાછું તે બધું યજ્ઞની ભાવનાથી સમર્પણ થયા કરતું હોય, તો તેવું કર્મ જીવનનો ઉઠાવ કેવો કરી શકતું હોય છે એ તો એક તેવા ક્ષેત્રનો અનુભવી સમજી શકે. બાકીના જીવોને તેની કલ્પના પણ થવી શક્ય નથી.

ભાવના અને કર્મ

ખાલી કેવળ સ્થૂળ કાર્યનો કશો અર્થ ન હોય. જે એવું સ્થૂળપણે અપાયા કરાય ને તેની પાછળ જીવતીજાગતી ભાવના જો ન હોય તો એવા સ્થૂળપણાના કર્મથી કશું ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન પ્રગટવાનું નથી તે જાણશો. કર્મનો જે રીતે ઉપયોગ થાય ને એવા ઉપયોગમાં જે પ્રકારનો રસ લેવાયા કરાય તે પ્રમાણે કર્મનું પરિણામ આવવાનું શક્ય બને છે.

કર્મની સાથે ભાવનાનો સંબંધ રહે છે. જો તે સાથે ઉચ્ચ, રમ્ય ને દિવ્ય ભાવનાનો મેળ નહિ મળેલો હોય તો કર્મમાં મન તેના સ્વભાવ પ્રમાણે જોડાયેલું રહેવાનું અથવા તો માત્ર એક ટેવ કે ઘરેડ પ્રમાણે તે થયા કરવાનું એટલે એમાંથી નવા પ્રાણ, નવચેતના કદી જન્મી શકશે નહિ. સાધકને મળતાં કે થતાં જતાં સકળ કર્મ એના હૃદયની ભાવનાથી સમજણપૂર્વક થવાવાં ઘટે છે.

જીવનના સાધકે આ બાબતમાં સંપૂર્ણપણે જાગૃત થઈ જવું પડશે. ગમે તેમ કર્મ કર્યે એને ચાલવાનું નથી. પ્રત્યેક કર્મમાં જાગૃતિપૂર્વકનો તેના હેતુનો ખ્યાલ તેને જન્મવો જોઈશે. એમ કરતાં કરતાં તે પ્રકારની અખંડિત જાગૃતિ તેનામાં પ્રગટવી જોઈશે. તેની સતત એકધારી પ્રકટેલી જાગૃતિ પછી તો તેના અનાયાસપણામાં પ્રગટી જશે. આમ ન બન્યું હોય ત્યાં સુધી સાધકે સતત જાગૃત પ્રયાસમાં રહેવું જોઈશે. કોઈકવાર નીચી ભૂમિકામાં ઉતરી પડાય તો તેવી ભૂમિકામાં હોવા છતાં પણ પોતાની પ્રગટેલી ઉચ્ચ સ્થિતિની જ્ઞાનપૂર્વકની ભાવના પ્રકટાવીને તેને કેટલી જળવાઈ રખાય છે તથા પોતે જે સ્થિતિમાં ઊતરી પડ્યા છીએ, તેનાથી પર રહીને પણ ત્યાંના થવાનાં કર્મો પોતે કેવી રીતે કરે છે, તે જોવાની ઉત્તમ તક એને એવી નીચલી ભૂમિકામાંથી મળે છે. અને તેથી કરી તેવી સ્થિતિમાંથી પોતાની યોગ્ય સમજણ કેટલી પાકી થઈ શકી છે, એને પોતે કળણમાં ઊભો હોવા છતાં તેમાં તેનામય નથી થઈ જતો એટલું જ નહિ, પરંતુ તેવી નીચલી દશાના પ્રવાહના વહેણમાં તણાઈ ન જતાં તેનાથી ઉચ્ચતર ભૂમિકાના ભાવથી પોતે કેટલા પ્રમાણમાં વર્તી શકે છે, તેનો જ્ઞાનપૂર્વકનો અનુભવ તેને તેવી દશામાંથી થાય છે. આવો અનુભવ સાધકને થવો ઘણો જરૂરનો છે. પોતે જે ભૂમિકામાં હોય, એનાથી વધારે જ્ઞાનાત્મકપણે ભાવના પ્રકટાવીને ઊંચી દશામાં પ્રગટવાની હોંશ સાધકના દિલમાં પ્રકટેલી હોવી ઘટે છે.

ભાવના સ્વકર્મમાં ને બીજી વ્યક્તિઓમાં પ્રકટાવો

જીવનમાં જેમ જેમ ભાવના બઢતી જાય છે, તેમ તેમ ભાવનાનો વિસ્તાર સમગ્રપણે કર્મમાં પ્રતિષ્ઠા પામે તે જેમ ઘણું જરૂરનું છે; તેમ

પાછું તે કર્મના સંપર્કની સાથે ભળતી ને મળતી વ્યક્તિના જીવનની સાથે પણ જ્ઞાનપૂર્વક વિસ્તાર પામી, તેમાં પ્રસરીને ઐક્ય પ્રકટાવવાની ભૂમિકા જીવતી કરવાનું જે પ્રભુકૃપાથી બન્યાં કરતું અનુભવાય, તો જાણવું કે આપણે જે સાધન લીધું છે, તે ફળ્યાં કરે છે એવું એનું લક્ષણ ને માપ છે તે જાણજો.

પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ તો યજ્ઞનારાયણ છે.

જે કર્મ જીવનવિકાસની ભાવનાથી થયાં કરતાં હોય છે, તે કર્મ કરતી પળે હૃદયમાં તેવાં કર્મના હેતુનું જ્ઞાન જીવતું રહ્યાં કરતું હોય ને તેવાં કર્મ પાછાં શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે થયાં કરતાં હોય, ને પાછાં શ્રીપ્રભુને ચરણકમળે સમર્પણ ભાવનાથી સોંપાયા જતાં હોય તો તેવાં થતાં રહેલાં કર્મ, તે માત્ર ખાલી કર્મ નથી હોતાં, પરંતુ તેવાં કર્મ, સાક્ષાત્ પોતે યજ્ઞનારાયણ બની શકે છે. એવાં કર્મમાંથી જે શક્તિ પ્રગટે છે, એ શક્તિ કંઈ છાની પડી રહી શકતી નથી. એવાં કર્મના આચરણથી આપણો આધાર શુદ્ધ થતો રહે છે, ને કોઈ નવી ચેતનવંતી શક્તિ આધારનાં કરણોમાંથી પ્રગટતી આપણે અનુભવી શકતાં હોઈએ છીએ. આપણાં આત્મવિશ્વાસ, શ્રદ્ધા વગેરે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં જીવતાં બનતાં જતાં અનુભવીએ છીએ. એવાં થતાં રહેતાં કર્મ તે જ ખરી સાધના છે. કર્મવિહોણી સાધના ઘણું ખરું તો માત્ર કલ્પનામાં જ રહી જતી હોય છે. સાધનાના ભાવને આપણા આધારનાં કરણોમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવા-કરાવવા માટે યજ્ઞભાવનાયુક્ત ભૂમિકાની ઘણી ઘણી જરૂર રહે છે.

તેથી જે જીવે જીવનવિકાસ સાધવો છે, તેવા જીવે જે કંઈ પોતાનાથી થયાં જતું હોય, તેમાં જીવન ઘડવાની જ આદર્શની ભાવના જીવતી દઢાવવાની છે. મળેલું કર્મ પોતાની પ્રકૃતિનું ઉન્મિલન-ઉન્નયન કરાવવા માટેની આંતરિક ભૂમિકા છે એમ સમજવાનું છે. પ્રત્યેક સાધકે પોતે પોતાના અંતર્યામી સાથેનો આંતરિક ભાવાત્મક સંબંધ કોઈ ને કોઈ સાધનથી કરી, સતત પળેપળ એકધારો જીવતો થઈ શકે ને તેવા ભાવમાં આપણે તેની હૃદયમાં હૃદયથી એકરસ થઈ શકતાં રહીએ એવા જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકના પ્રયત્નમાં રહ્યા કરવાનું છે. એવા પ્રકારની આંતરિક

ભાવનાનો ધોધ એના અંતરમાંથી સતત વહ્યા કરવો જોઈશે. સાધક પોતાના સારાય જીવનને પરિવર્તન કરાવવા બેઠેલો છે.

જો તે હકીકત સાચી હોય, તો એનામાં કેટલી ને કેવી શક્તિ એણે જન્માવવાની રહે છે, એનું એને (સાધકને) સાચું જ્ઞાન થઈ ગયેલું હોવું જોઈશે. ગમે તેવાં, આમતેમ અડધાપડધા પ્રયત્ન કર્યે કશું જ વળી શકવાનું નથી.

કર્મ, યજ્ઞ ક્યારે ગણાય ?

કર્મયજ્ઞ, તો મોટામાં મોટો યજ્ઞ કહેવાયો છે. સંસારમાં સ્વાર્થ રહેલો છે. તેમાં પણ નિરહંકારીપણે, નિર્મમત્વપણે, પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ થયા કરે, તો તે કર્મ યજ્ઞરૂપ છે. મનની દ્વિધાવૃત્તિ ન રહે એ રીતે કર્મ કરવાં જોઈએ. લાખો રૂપિયા ખર્ચાંને યજ્ઞ કરશો એ ઉપયોગમાં નહિ આવે. જે ઉપયાગમાં આવે એ જ ખરો યજ્ઞ.

કર્મ પાછળની યજ્ઞભાવના

સંચામાં એક ઠેકાણેનો સ્કૂ બીજે મૂકતાં આખો સંચો ખોટવાઈ જાય અથવા મશીનનો કોઈ એક ભાગ બીજે ઠેકાણે મૂકતાં પણ એમ જ થાય, તેમ ઉપરના અવગુણોની અસરથી થતાં કર્મો સાધકના હૃદયની નવીસવી ઊગતી ભાવનાનું પણ મારીમચડીને ખૂન કરી નાખતા હોય છે. માટે કર્મોને કેટકેટલી પ્રેમભક્તિયુક્ત સાવધાનીથી, સાવચેતીથી, જાગૃતિથી ને યોગ્ય સમજણ પેદા કરવાને તે કર્મો ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરી શ્રીભગવાનને ચરણકમળે પ્રસાદીરૂપે ધરી, એને રિઝવવા માટે તે કરવાનાં છે ! માટે કર્મ એ તો આપણા વહાલા પ્રભુને રિઝવવાનો ભાવનાનો યજ્ઞ છે. એ ભાવનાથી આવી મળેલાં કર્મમાં આધારનાં કરણોને આપણે જોડવાનાં છે, તેનું કૃપા કરીને ઘણું ઘણું લક્ષ રાખજે. કર્મમાં યોગ્ય, એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત વિધાન પણ અચૂક હોવું ઘટે છે.

સારું-નઠારું બંને કામનું

સકળ કર્મ આપણે ભગવાન પ્રીત્યર્થે કરતાં થઈ જઈએ તો રાગદ્વેષ ઘણો ઘટી જવાનો સંભવ છે. ‘સારું કે નઠારું’ કોઈપણ કર્મ જો ભગવત્પ્રીત્યર્થે કરવાનું જાગૃત જ્ઞાન-ભાન આપણને હૃદયમાં પ્રગટી જાય

તો જગતમાંના જીવદશાના 'સારા કે નઠારા'ના ખ્યાલનું જ જીવને જેવું ભાન રહે છે તેવું ભાન તે વેળા જીવને તેવાં કર્મમાં ન રહે. આપણે જે કંઈ કરવાનું છે તે ભગવાનને માટે - એટલે આપણા જીવનવિકાસને માટે કરવાનું છે. જે કંઈ આવે છે તે આપણને નવું નવું શીખવવા આવે છે. એટલે જે કંઈ બને તેમાંથી આપણે શું શીખીએ છીએ, તેનો હૃદયમાં ખરેખરો અનુભવ લેતા જવું. થોડો સમય તેવા પ્રકારની નોંધ રાખવી પણ ઉત્તમ.

જેટલું 'સારું' આપણને પ્રેરણા આપે તેટલું 'નઠારું' પણ પ્રેરણા જરૂર આપી શકે. બંને પ્રકારના પ્રસંગો જીવને જગાડવાને માટે, ચલાવવા માટે, ભાન પ્રેરવવા માટે, ભાવને સતેજ કરવા માટે અને બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ બનાવવા અને પ્રેરવવા માટે જીવનમાં મળ્યાં કરે છે.

પ્રભુસ્મરણ સાથે કર્મ

ચેતનની સમજણ પ્રગટે એ માટે કર્મ છે, પણ તે નિરાસક્ત, નિરહંકારી, નિર્મમત્વભાવે થઈ શકે તો જ બને. સામાન્ય લોકો માટે તેવી રીતે કર્મ કરવું એકદમ શક્ય નથી. માટે, સકળ કર્મ પ્રભુપ્રીત્યર્થે, પ્રભુને સમર્પણ કરીને, એનું સ્મરણ કરતાં કરતાં સકળ ક્રિયા સ્મરણ કરતાં કરતાં પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરો તો એનું અનુસંધાન ચાલ્યાં કરે. તેવી રીતે પ્રભુપ્રીત્યર્થે, કર્મ કરવાથી અનાસક્ત, નિર્મોહી થઈ શકશો. ભગવાનને ધરાવ્યા વિના કશું કરો નહિ. એમ કરવાથી, એવી એક પ્રક્રિયા પ્રગટશે. સતત સ્મરણમાં રોકાવાથી જડ રીતે કર્મમાં ભેળવાઈ જવાનું બનતું નથી. એ રીતે ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં કરતાં એને સમર્પણ કરતાં કરતાં કર્મ કરીશું, તો રાગદ્વેષથી મુક્તિ મેળવીશું.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ ॐःॐ ॥

विभाग-३
आंतरिक साधना

अं॑-१

क्रम	विषय	पृष्ठ
१७	आंतरिक साधना परियय	२८६
१८	अंतःकरणो	३१५

॥ હરિઃૐ ॥

પ્રકરણ-૧૭

આંતરિક સાધના પરિચય

- જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક સ્વભાવને સમજીને પ્રત્યેક આવરણ વગેરેથી મુક્ત બન્યાં જવાય, એમ પ્રત્યેક થતાં જતાં કર્મમાં આપણે પ્રવર્તવું જોઈએ. એનું જ નામ આંતરિક સાધના છે.
- પ્રત્યેક કરણ આધારની સાત્ત્વિક શુદ્ધિ કરીને દૃઢ નિશ્ચયાત્મક શક્તિ આપણે પ્રગટાવવાની છે. સર્વ પ્રકારની અને સર્વ ભાવની જીવનના એકેએક પ્રવર્તતાં ક્ષેત્રની પૂરેપૂરી આંતરબાહ્ય શુદ્ધિ થયા વિના ખરેખરી અને પૂરી સાધના થઈ જવી કદાપિ પણ શક્ય નથી.
- આપણે જો આપણને થતાં આઘાતો અને પ્રત્યાઘાતોના પરિણામે ચાલવાનું અટકાવી દેવું હોય, તો તટસ્થતાની વૃત્તિ આપણે કેળવ્યે જ છૂટકો છે.
- ખરા અર્થમાં આપણે આત્માના સ્વરૂપમાં છીએ. એટલે કે આત્મા જ છીએ, પણ મળ, વિક્ષેપ અને આવરણને કારણે પ્રકૃતિરૂપ થઈ ગયા છીએ, એટલે નિર્ભેળ રહી શકતા નથી.
- જો ચેતનના ગુણધર્મ અનુભવવા હોય તો પ્રકૃતિમાંથી મુક્ત થાવ.
- ચેતનને અનુભવું હોય એ રીતે પ્રવર્તવવું હોય અને છતું કરવું હોય તો દ્વંદ્વાતીત અને ગુણાતીત થયા વગર બીજો રસ્તો જ નથી.

સાધકે કોઈ પણ પ્રકારની મડાગાંઠ વાળીને બેસવું ન જોઈએ. તો જ તે વિકાસાત્મક થઈ શકે. જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક સ્વભાવને સમજીને પ્રત્યેક આવરણ વગેરેથી મુક્ત બન્યાં જવાય, એમ પ્રત્યેક થતાં જતાં કર્મમાં આપણે પ્રવર્તવું જોઈએ. એનું જ નામ આંતરિક સાધના છે; ને તેવું થવાવા કે વર્તવા માટે એકલું શુષ્ક, ખાલી બુદ્ધિનું બળ કામ નહિ આવી શકે. એકલું વિચારનું બળ પણ તે માટે પૂરેપૂરું ઉપયોગી નથી. સમજણની જાગેલી ભાવના, કર્મનાં વગેરે, મધ્ય ને અંતમાં જીવતી બને, એ માટે અંતરમાંની ચેતનાશક્તિની સતત ધગધગતી પ્રચંડ જાગૃતિ વિના તેવું થવું કદી પણ શક્ય નથી. એ માટે તેવા પ્રકારનું મનોબળ પ્રગટાવવું પડશે. પ્રત્યેક કરણ આધારની સાત્ત્વિક શુદ્ધિ કરીને દૃઢ નિશ્ચયાત્મક શક્તિ આપણે પ્રગટાવવાની છે. સર્વ પ્રકારની અને સર્વ

ભાવની જીવનના એકેએક પ્રવર્તતાં ક્ષેત્રની પૂરેપૂરી આંતરબાહ્ય શુદ્ધિ થયા વિના ખરેખરી અને પૂરી સાધના થઈ જવી કદાપિ પણ શક્ય નથી; સાધનામાં પ્રાણ પ્રગટાવવા માટે, જીવતો ભાવ જગાડવા માટે, એવી શુદ્ધિની અનિવાર્યતા છે. એના માટેનું બળ કે શક્તિ કંઈ બહારથી આવતાં નથી. તે તો આપણામાં જ રહેલાં છે.

જેમાં મનનેને રસ છે, જે મનને ગમે છે; તેવું કામ કરવાને તે પોતે સર્વ કંઈ મૂકતો જતો હોય છે. એટલે કે તેવા કામને માટે પોતે બીજું બધું જતું કરીને એકાગ્રપણે તેમાં જ પરોવાઈ રહેવાનું કર્યા કરે છે, એ તો અનુભવની વાત છે. આમ બધો આધાર મનને રસ પડાવવા વિશે રહેલો છે, ને તે માટે એ જ વિષયનું, અધ્યયન, ચિંતવન, પરિશીલન રહ્યાં કરે ને તે ઊંડું હૃદયમાં ઊતર્યાં કરે તે માટે, તે તે પળે તેમાં હૃદયની સળંગ ને સમગ્ર ભાવના, કેન્દ્રિત, એકાગ્ર, એકાંગી કેળવાયાં જતી પ્રવૃત્તિ કરે, ને તે પણ ભક્તિધ્યાનપૂર્વક તો જ તે સૂક્ષ્મમાં ઊતર્યાં કરવાનું છે.

પ્રથમ સોપાન-તટસ્થતા

આપણામાં જે બધાં સંસ્કારો પડે છે, અને સંસ્મરણો જાગે છે ને જે આપણને આપણી સમજણની બાબતમાં દોરતાં કે દોરવતાં હોય છે, તે બધાં કંઈ સંપૂર્ણપણે સત્યના આધાર ઉપર આપણામાં પડેલા નથી હોતા. એમની ભૂમિકા શુદ્ધ-નિરપેક્ષ સત્યની નહિ પણ જુદા પ્રકારની હોય છે; અને એમના આધારે આપણો વ્યવહાર ચાલ્યાં કરતો હોય છે; એટલે એ કુંડાળામાંથી પણ આપણે અલગ થવાનો કાળજીપૂર્વકનો પ્રયત્ન કરવાનો રહે છે.

આપણે જો આપણને થતા આઘાતો અને પ્રત્યાઘાતોના પરિણામે ચાલવાનું અટકાવી દેવું હોય, તો તટસ્થતાની વૃત્તિ આપણે કેળવ્યે જ છૂટકો છે. આઘાત-પ્રત્યાઘાતના પરિણામે જ થતી વૃત્તિઓ આપણને વિચારોની પરંપરામાં ડહોળાવી નાંખે છે; ને એનાથી જુદી રીતે જુદા થઈને, કંઈ કશું જોવા દેવાની દૃષ્ટિ આપણને આપી શકતી નથી. આપણે એક યા બીજી તરફના વલણના હોઈએ છીએ. કોઈ પણ પ્રકારના વલણ વિનાના-પક્ષ કે ઝોક વિનાના રહેવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. વળી આપણને જે કંઈ સમજાય છે, તે બધું પરિસ્થિતિના સંપર્કને

લીધે; ને એને લીધે આપણી અંદરના તેના કેન્દ્રના થયેલા આગળપાછળના અનુભવોની પરંપરાને આધારે તે આપણને નિર્ણય પર આણે છે. એથી કરીને વસ્તુના મૂળમાં જવાની આપણને તક પણ મળતી નથી, માટે તટસ્થતાની ઘણી જરૂર છે.

અનુભવોની પરંપરાની આપણી સમજણ કે વલણથી આપણે જો દોરવાઈ ન જવાનું હોય, તોયે પણ તટસ્થતાની વૃત્તિ કેળવવાની રહેશે. આપણે આપણા મનની વૃત્તિઓને જ વળગીને દોરતા હોવાથી આપણામાં જીવરૂપે રહેલા શિવને આપણને દોરવાની તક કદી પણ મળી શકતી નથી. એ તો સુષુપ્તપણે જેમનો તેમ પડી રહે છે. આપણે આપણા મનના વલણને જેમ વધારે વળગીએ છીએ, તેટલું વધારે આપણું જીવપણું ઉત્કટ બનતું જાય છે. એટલે આપણે જેમ જેમ તટસ્થતા કેળવતા જઈશું તેમ તેમ આપણા જીવમાં જીવ-પ્રાણ-આવવા માંડવાનો છે. એના તરફની દૃષ્ટિ આપણી ખીલવા માંડવાની છે. મન કરતાં બીજા કોઈક તરફ આધાર રાખવા આપણે માગીએ છીએ. એવું આપણા આધારમાં જ્યારે દૃઢ થયેલું હશે, ત્યારે મન પણ ઉપર આવ્યા વિના રહેવાનું નથી. તટસ્થતાની માત્રા પણ વધતી જશે. એમ તટસ્થ રહ્યાં કરાય તો જ આપણે વૃત્તિ સાથે ભળી જતાં અટકી જવાનાં છીએ.

તટસ્થતા, સમતા, સાક્ષીભાવ એટલે શું ?

તટ એટલે પટ. એ પટ ઉપર ઊભા રહેવું, એમાં તણાઈ ના જવું એટલે તટસ્થતા. જે વિચાર, વૃત્તિ, લાગણી, ભાવના વગેરેના હુમલા પ્રગટે, ત્યારે તેની સાથે તદાકાર અને તદ્દરૂપ ન થઈ જવાય, અને જેના વડે કરીને તે બધાંથી અળગા રહી શકાય તેનું નામ તટસ્થતા અને સમતા. તટસ્થતા કરતાં સમતાનો ભાવ વધારે ઊંચી કક્ષાનો છે, અને તેનાથીયે વધારે ઊંચી કક્ષાનો ભાવ સાક્ષીપણાનો છે. આ બધાનો અર્થ એવો નથી કે આપણે સૂકા લાકડાના જેવા જડ થઈ જવાનું છે. જોકે માનવી તેવો કદી કાળ થઈ પણ શકવાનો નથી, તે પણ સમજી શકાય તેવી વાત છે. તટસ્થતા, સમતા ને સાક્ષીભાવ જ્યારે જીવનમાં ઉત્તરોત્તર તેના ઉચ્ચતમ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે તેનો રસ તો કોઈ અનેરા પ્રદેશનો છે.

સાધનાપંથમાં વિકાસ થતાં થતાં, તેની કોઈક ભૂમિકામાં શ્રેયાર્થીને સૌથી પ્રથમ તટસ્થતાનો અનુભવ થતો હોય છે. તે તટસ્થતા જ્યારે તેના સંપૂર્ણ પરિપક્વપણાની સ્થિતિમાં જીવતી પ્રગટી ગયેલી હોય છે, ત્યારથી જ શ્રેયાર્થીના જીવનનો ઊર્ધ્વ વિકાસ સતત ચાલ્યા કરવાની સ્થિતિમાં મુકાઈ જતો હોય છે. તેવી સક્રિય ચેતનાત્મક તટસ્થતા જો પ્રગટેલી હોય છે, તો કંઈ જ કશામાં તેનાથી ભેળવાઈ જવાતું નથી. તે કંઈ કશામાં સંપૂર્ણપણે લપેટાઈ પણ ન જાય. તે કિનારા પર ઊભો રહી જે તે બધું પસાર થતું નીરખી શકે છે. આવી તટસ્થતાની ભૂમિકા પાકી જાય છે, તે વેળાની જ જીવનવિકાસના ઊર્ધ્વ પ્રયાણનો માર્ગ વિશેષ ને વિશેષ મોકળો બનતો જાય છે.

શ્રેયાર્થી એવો પ્રયત્ન કરે છે કે મારે ભગવાનના ભાવને અનુભવવો છે, ત્યારે મહેનત કરતાં કરતાં જ્યારે એનો સંઘર્ષ ચાલે કામ, ક્રોધ વગેરેનાં વલણ સામે, ત્યારે એ સંઘર્ષમાં કેટલીકવાર એ હારે અને કેટલીકવાર એ જીતે. એમ કરતાં કરતાં એમાંથી તેની તટસ્થતા જન્મે. બધી વૃત્તિઓ જન્મતી હોય એવું લાગે ખરું. છતાં એનાથી જુદો રહે એટલે ભાગ ન લે. વૃત્તિઓ જન્મે તો ખરી. કારણ કે એના ચિત્તમાં બધા સંસ્કારો પડેલા છે ને ? લોભની વૃત્તિ જાગે, મોહની વૃત્તિ જાગે. એટલે એ વખતે એને લાગે કે આ વૃત્તિ આવી. ત્યારે એનામાં તટસ્થતા છે એની સાબિતી તે વખતે એની અંદર એ જોડાય નહિ. પાતળી તટસ્થતા થઈ હોય ત્યારે પોતે જોડાઈ જાય, છૂટો પડે, ભેગો થાય એવો અનુભવ એ થાય. જ્યારે તટસ્થતા પાકે ત્યારે નદીના કિનારે ઊભો હોય અને પૂરમાં દેખતો હોય - લાકડાં હોય, મરેલાં ઢોર હોય, જુએ ખરો કિનારે ઊભેલો - તેવી રીતે પોતાનામાં બધું જાગતું હોય એ બધું એ જાણે ખરો પણ અંદર વહેવાય નહિ. તટસ્થતામાં વૃત્તિઓ અને વલણો શમે નહિ. તટસ્થતામાં બેલેન્સિંગ પાવર ન આવે. તટસ્થતા થાય એ ઊર્ધ્વ પ્રકારની પ્રગતિનું લક્ષણ છે.

જ્યારે આપણે કોઈ વલણમાં પરોવાયા તો વલણરૂપ થઈ જઈએ છીએ. પણ એમાં જો તટસ્થતા પ્રગટે તો એટલા પ્રમાણમાં એના સંસ્કારો એટલા ઓછા ગાઢા પડે છે. આટલો ફેર પડે છે. એવા ગાઢ સંસ્કારો તટસ્થતાને લીધે નહિ થાય. એમાંથી ભલે એ નીકળી ના

શક્તો હોય પણ એના સંસ્કાર એટલા ગાઢા પડતા નથી. એટલે ધીરે ધીરે આપણા ધ્યેયનું મનન-ચિંતવન કરતાં કરતાં ધીરે ધીરે આપણે તટસ્થતા કેળવવી. જેને આ માર્ગનો અભિગમ છે, એવા શ્રેયાર્થીને કે સાધકને તટસ્થતા વહેલી આવે છે. તટસ્થતા આવ્યા પછી ધીરે ધીરે આગળ વધાય છે.

આ તટસ્થતાનો જે ગુણ છે તે આ જગતમાં કોઈ કશું નથી, તેવું નથી. આપણે કુટુંબમાં જોઈએ તો કેટલા બધા જુદા જુદા માણસો છીએ, આપણા કુટુંબને જોઈએ તો આઠ માણસો છે કે દસ માણસો છે. એ એક જ કુટુંબ ગણાય પણ દરેકનો સ્વભાવ જુદો જુદો. તે જેમ આપણને વાત સાચી લાગે, તેમ તાટસ્થ ગુણધર્મમાં તે ગુણો સાથે આવે છે. તે ગુણો એ જુદા જુદા હોય છે. જુદા જુદા એટલે પ્રકારમાં જુદા જુદા. તાટસ્થમાં તટસ્થ રહેવું, એટલે દખલ નહિ કરવી. મદદ પણ નહિ કરવાની. તટસ્થતાનો ગુણધર્મ આપણને બુદ્ધિથી સમજાવે કે, ‘આમાં ભેળવાઈ ગયા. આ બરાબર ના કર્યું. આ ખોટું કર્યું. આ અજુગતું કર્યું. આ વધારે પડતું થઈ ગયું એવું બધું સમજાવે ખરું.’ તાટસ્થનો ગુણધર્મ એ બધું બરોબર સમજાવે. આપણી બુદ્ધિ સ્વીકારે તે પ્રમાણેના આપણે કર્મ કરીને યથાયોગ્ય તેને બનાવી પણ શકાય. આ તાટસ્થ રહે. પણ એ તટસ્થ ગુણને લીધે આવું બધું આપણને સૂઝે અને તેને બીજા ગુણો તાત્કાલિક પકડી લે અને પકડીને બેસી ના રહે. એ પ્રમાણે કામ કરવા મંડી જાય. વીજળી છે. અહીંથી વીજળીનું કનેક્શન ઘણે દૂર હોય અને ત્યાંથી વાયર લાવે ને અહીં અજવાળું આપે પણ જો ત્યાં અંધારું થઈ જાય તો અહીં અજવાળું રહે નહિ. એવી રીતે તાટસ્થ ગુણધર્મ એ કોઈ દિવસ અંધારામાં રાખી શકે જ નહિ. અજવાળું કરાનારો ગુણ છે. એ અજવાળું જ આપ્યા કરે. એ આપણને સમજણ આપ્યા કરે, હલાપણ આપ્યા કરે, ગુણ આપ્યા કરે પણ આડકતરી રીતે પોતે તો તટસ્થ રહેવાનો પણ એ તટસ્થ રહેવાથી, બીજું ઘણું સૂઝી આવે છે. માત્ર તટસ્થ રહેવાથી એ કર્મ પરત્વેનું બીજું ઘણું સૂઝી આવે છે. એટલે તે વખતે બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત, પ્રાણ, અહમ્ બધાંય ખપમાં લાગે છે. અને એ ખપ કેવી રીતે લાગે ? કે આપણે આડે ચીલે જઈએ છીએ કે સીધે ચીલે છીએ ? ત્યાં એ કંઈ ના કરી શકે. આડે ચીલે જવું હોય તો જાવ.

તટસ્થતામાં તેને ભાન ખરું કે આડે ચીલે છે. પણ જો આડે ચીલે ચડ્યા તો તેને પાછા વાળવા એ તાટસ્થ ગુણધર્મ કામ કરતો નથી. નહિંતર એ તટસ્થ ગુણધર્મ ના કહેવાય. એટલે એ શું કરે છે ? કે એની સાથે વળગેલા ગુણધર્મો છે, એ ગુણધર્મોમાં પ્રવેશે છે. પેલી વૃત્તિ-બુદ્ધિમાં, વિવેકમાં બધાંમાં પ્રસરે છે. અને કહે છે કે આ તો આપણે આડા ચાલ્યા ! આને આડા કેમ જવા દેવાય ? એટલે બુદ્ધિ, વિવેક, પ્રાણ, ચિત્ત, અહમ્ એ બધા દરેક એકસામટા તેના ઉપર તૂટી પડે છે. અને ખરાબ રસ્તે, ઊંધે રસ્તે જતાં તેને અટકાવે છે.

તટસ્થતા ત્રણ પ્રકારની - સંવેદનશીલ, ક્રિયાત્મક અને ગતિપ્રેરક. તટસ્થતા જીવનમાં સંવેદન જગાડે. વળી, એ આચરણમાં મુકાવે અને ગતિ પ્રેરાવે. એવી તટસ્થતા પ્રગટેલી હોય તો જીવનમાં સફળતા મળશે. પૃથક્કરણ કરવાની કળા પણ ક્રિયાત્મક, ગતિશીલ, તાટસ્થ પ્રગટ્યા વિના પૃથક્કરણ સાચેસાચું અને પૂરેપૂરું થઈ શકતું હોતું નથી. ઉપરચોટિયું ભાન કોઈ કોઈને પોતાના વિશેનું થાય ખરું પણ તે બરાબર કામ આપી શકે તેવું હોતું નથી. જ્યારે ક્રિયાત્મક ગતિશીલ તાટસ્થ પ્રગટે છે, ત્યારે આપણા પોતાનામાંથી કોઈ પણ નરાકાત્મક વૃત્તિને એ સાંખી નહિ શકે, યા તો તેને ચાલવા નહિ દઈ શકે. વૃત્તિ કોઈ એક પ્રકારની હોતી નથી, અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ જાગે છે. તેને ડામવાની હોતી નથી. પરંતુ એવી ક્રિયાત્મક ગતિશીલ તટસ્થતા જ્યારે પ્રગટે, ત્યારે ધ્યેય સિવાયની જે કોઈ ઈતર પ્રવૃત્તિઓ જાગે એનો ઈનકાર કરી શકાય છે. સામાન્ય માનવી ઈનકાર કરી નહિ શકે. એટલી ક્રિયાશીલ, ગતિશીલ તટસ્થતા પ્રગટવાથી પણ વૃત્તિઓનો ઈનકાર થઈ શકતો હોતો નથી. તેના માટે તો આંતરિક બળ પ્રગટેલું હોવું જોઈશે તથા તેની સાથે જીવનના ધ્યેય પરત્વેની તમન્ના ઉત્કટપણે જાગી ગયેલી હોવી જોઈશે. આ બધું કંઈ એક પછી એક પ્રગટતું હોતું નથી. આ તો એકમેક સાથે બધું સંકળાયેલું છે.

એવી તટસ્થતા આવતી જાય છે તેમ તેમ આપણાં કર્મબંધનો પણ ઘટતાં જ જવાનાં; ને તે ઘટતાં જાય તો આપણામાં અનાસક્તપણું જીવતું થાય, ત્યારે આપણામાંના બધા તત્ત્વોની પ્રેરણાત્મક ધક્કો માર્યા કરનારી ગતિકળા કહો કે સ્વભાવ કહો, એનાથી અલગ થવાપણું

આપણને સાંપડી શકે અથવા કહો કે ત્યારે જ સાંપડી શકે. એ તે વેળાએ જ એની આપણને પૂરેપૂરી ગતાગમ, ખૂબી ને એની રમત સમજાય.

આપણે અનેક પ્રકારની પકડમાં જકડાયેલા છીએ, જકડાયેલા રહીએ છીએ. વાતાવરણની પકડમાં તો આપણે છીએ જ. તેવી રીતે સમજણની પકડમાં પણ આપણે રહ્યાં કરીએ છીએ. એ બધામાં પણ તટસ્થતાનું એમનાથી નોંખા થઈ રહેવાનું, જોવાનું, અનુભવવાનું વલણ આપણે ઉપજાવવાનું છે. તે બધું સાધનાની ઉત્કટપણાની વૃત્તિ જાગ્યા વિના આપણાથી બની શકતું નથી. ભગવાનનો ભાવ આપણામાં રહેલાં જે જે તત્ત્વો છે, એમના સ્વભાવરૂપે રહેલો છે, ને એમના એમના સ્વભાવ પ્રમાણે આપણે ધકેલાયાં કરીએ છીએ. એટલે એનાથી નોંખાપણે આપણે જુદું અનુભવી શકતાં નથી.

સમતા

બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય એટલે સમતા પ્રગટે. અને સમતા પ્રગટે એટલે ભગવાન સાથે જોડાઈ શકાય. તટસ્થતાની પરિપક્વ ભૂમિકા થાય પછી સમતા આવવા માંડે. સમતા આવતાં એવી સ્થિતિ થાય કે એમાંથી યોગ થઈ જાય. સમતા અમુક કક્ષાની થાય, પછી યોગ થાય.

સમતાનાં લક્ષણો

પ્રકૃતિની સકળ પ્રવૃત્તિઓને, અનેક પ્રકારના રાગાત્મક આંદોલનોને, અનેક પ્રકારનાં જે દ્વંદ્વનાં જોડકાંઓ છે, તેની રમતો અને અનેક પ્રકારની અવિદ્યા આપણામાં જે ખેલી રહેલી છે, તથા હજી જે અનેક જાતની સૂક્ષ્મ અશુદ્ધિઓ પડેલી છે, તેની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓને આપણે જાણે આપણાથી અલગપણે જોઈ શકતા હોઈએ, એવી એક પ્રકારની સમતા ત્યારે ઉદ્ભવે છે. તે ક્રિયાઓ ભલેને ઊગે પણ તેમાં સાથ દેતાં અને ભાગ લેતાં, ત્યારે આપણે લગભગ અટકી જતાં હોઈએ છીએ. જે કંઈ જીવદશાનાં વલણો ઉદ્ભવે, તે બધું આપણા પોતાના અસલ સ્વરૂપનું નથી એવું જીવતું-જાગતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનભાન તે તે વેળા આપણામાં જાગી જાય, તો સમજવું કે સમતાની પ્રાપ્તિ થવા માંડી છે. એવી સમતા પૂરેપૂરી જાગી જતાં જીવદશાના ઊગતાં વલણો પરત્વે પૂરેપૂરી ચેતનયુક્ત જાગૃતિ રાખી શકાય છે. એવી વેળાએ આપણને તેનો સ્પર્શ થતો હોતો નથી. તેનાથી સાવ અલગ રહી શકીએ છીએ

અને તેવું બધું તો નીચલી પ્રકૃતિની રમત છે અને તેમાં આપણે ભેળવાઈ પડવાનું નથી, એવી ચેતનયુક્ત જાગૃતિ અને તેનાથી અલગ થવાની શક્તિ ત્યારે આપણને પ્રગટી થયેલી હોય છે, તે જ સમતાનું વ્યક્તત્વ છે. એવી સમતા પાકતાં પછીથી તો આપણી પોતાની પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિ ઉપર પણ તેનું સામ્રાજ્ય જામવા માંડે છે.

સમતા ક્યારે પ્રગટે ?

જ્યારે ગંગામૈયાના પ્રવાહની માફક દિલમાં ભાવના પ્રગટે, ત્યારે આપણે જેને પ્રાણની અને બુદ્ધિની શુદ્ધિ કહીએ છીએ, એ આપમેળે થતી જાય અને ત્યારે મનુષ્યજીવનનો ઉપયોગ શો છે એ સમજાય. એવી વ્યક્તિને ધ્યેય પણ નજરની સામે ને સામે જ રહ્યાં કરે. પ્રાણ એટલે આશા, તૃષ્ણા, કામ, મોહ અને લોભનું સંમિશ્રણ. એની શુદ્ધિ થાય એટલે બુદ્ધિની શુદ્ધિ થવા માંડે. બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય એટલે સમતા પ્રગટે અને સમતા પ્રગટે એટલે ભગવાન સાથે જોડાઈ શકાય.

તટસ્થતાની પરિપક્વ ભૂમિકા થાય પછી સમતા આવવા માંડે. સમતા આવતાં એવી સ્થિતિ થાય કે એમાંથી યોગ થઈ જાય. સમતા અમુક કક્ષાની થાય, પછી યોગ થાય. એટલે એની એકાગ્રતા એની સામે સતત રહે. સમત્વ થાય ત્યારે બધી વૃત્તિઓ શમતી જાય. બેલેન્સિંગ પાવર આવી જાય. સમત્વની સ્થિતિમાં કામ, ક્રોધ વગેરેના સંસ્કારો હોવા છતાં પ્રબળપણે ઊછળીને આવે નહિ. વૃત્તિઓ શાંત રહે. સમત્વ એ શ્રેયાર્થી માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્થિતિ. એવા સમત્વને તો શ્રીગીતા માતાજીએ યોગ કહેલો છે.

સમતા સ્થાપવાનું સાધન

જીવે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અથવા તો સિદ્ધ કરવા માટે અહંતા ને કામનાઓ વગેરેનો જાણી જાણીને, ચેતી ચેતીને, જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ કરવાને માટે મન, પ્રાણ ને બુદ્ધિથી ઘણા ખંતીલા રહ્યા કરવાનું છે. એવો ત્યાગ કરવાને માટે ઘણું જીવતું મહત્ત્વ પોતાના સંસાર વ્યવહારવર્તન અને થતાં રહેતાં સકળ કર્મમાં જીવે પ્રકટાવવાનું રહે છે. સર્વ પ્રકારનાં થતાં રહેતાં કર્મનાં ફળની કામનાઓનો ને કર્તૃત્વ બુદ્ધિનો જો સમજણપૂર્વક સહજમેળે સમૂળગો ત્યાગ થતો રહે, તો સમતા આપોઆપ આધારનાં કરણોમાં સ્થપાતી અનુભવી શકાય. એવી સમતા

સ્થપાતાં જ શ્રીપ્રભુની ચેતના આપણા આધારમાં ઠામઠેકાણે પ્રકટવાની ને તે પોતે જ કાર્ય કરવાનો આરંભ કરી દેવાની. એવી આ તો અનુભવની નિશ્ચિત હકીકત છે. સાધનાની એવી કક્ષા પ્રકટતાં જીવનમાં 'અનારંભની સ્થિતિ' પ્રકટી જતી હોય છે. એવી દશામાં રાગદ્વેષ વગેરેને મુદ્દલે સ્થાન નથી હોતું.

આપણું ધ્યેય : ચેતનને અનુભવવું

આપણું ખરું સ્વરૂપ

ખરા અર્થમાં આપણે આત્માના સ્વરૂપમાં છીએ. એટલે કે આત્મા જ છીએ, પણ મળ, વિક્ષેપ અને આવરણને કારણે પ્રકૃતિરૂપ થઈ ગયા છીએ, એટલે નિર્ભેળ રહી શકતા નથી. ચેતન તો માનવી સાથે માનવી જેવું, પશુયોનિમાં પશુ જેવું અને જળચર સાથે જળચર જેવું તાદાત્મ્યના ગુણથી થાય છે. છતાં તે સર્વથી નોખું પણ છે. એવા (નોખા) રહેવાની કળા આપણે શીખવાની છે. પુરુષ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિ એ દ્વંદ્વમય છે. પુરુષ સુષુપ્ત દશામાં રહેલો છે. માનવી ઘણું કમાયો હોય, તેને બધી જાતની સુખસગવડ હોય, પણ પક્ષાઘાત થવાથી ખાટલે પડ્યો હોય, તો ગરજને કારણે ખબરઅંતર પૂછે, તેની દવા પણ કરે, પણ તેને ગણકારે નહિ. માનવી પાસે આટલું બધું હોવા છતાં પુરુષ સુષુપ્ત દશામાં છે. એવી સ્થિતિ હોવાને લીધે ચેતનની ગતિ પ્રગટતી નથી અને આપણા જીવનમાં ચેતનના ગુણધર્મ પ્રગટતા નથી. સૂર્ય સદાય પ્રકાશમાન છે, પણ પૃથ્વી પોતાની ગતિને કારણે રાત્રિ અને દિવસ અનુભવે છે. એ જેટલી સાચી હકીકત છે, એટલી જ સાચી હકીકત આપણી પોતાની પ્રકૃતિ દ્વંદ્વ અને ગુણના કારણે ચેતનને સમજી શકતી નથી તે છે. આથી, આપણે ભગવાનના ગુણધર્મને - પ્રકાશને અનુભવી શકતા નથી.

આપણી બદ્ધ દશા

જ્યાં સુધી જીવદશામાં છીએ, ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારના વ્યવહાર, વૃત્તિ વગેરેના સંસ્કારો છે. એ સંસ્કારો ઉદયવર્તમાન થતાં એ જ રીતે વર્તાય તો એ કર્માનુસારિણી ગતિ થઈ, પણ એનાથી જીવન બદ્ધ થઈ ગયું. અનેક જાતની માન્યતા, ટેવ, રીતરિવાજ વગેરેથી આપણે બદ્ધ છીએ. એનાથી મુક્તિ મેળવવી હોય તો તટસ્થતા કેળવવી જોઈએ.

દ્વંદ્વ એટલે સુખ-દુઃખ, પાપ-પુણ્ય, પ્રકાશ-અંધકાર સામસામા જોડકાંમાં કામ કરી રહ્યાં છે. આપણામાં ચેતન છે પણ તે છતું થતું નથી. આપણા કર્મના માધ્યમ પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ રહેવાના. જેવી રીતે નોકર સ્વતંત્ર નથી પણ કહ્યા પ્રમાણે વર્તે છે, તેવી રીતે પ્રકૃતિ એ સ્વતંત્ર નથી, એટલે ચેતન છતું થાય તો પ્રકૃતિ તેને વશ રહે.

આપણી જીવદશામાં અનેક જન્મના સંસ્કારો છે. તેનાં વલણો ઊઠે છે તે પ્રમાણે આપણે કામ કરીએ છીએ. જીવદશામાં તો આ (આશા, તૃષ્ણા વગેરે) રોકાય એમ નથી. શરૂઆતમાં તો આ બધાંને કાબૂમાં લેવાને કોઈ શક્તિ નથી; ત્યારે શું થાય ? એનો વિચાર કરતાં એવા મત ઉપર આવ્યા કે આંતરિક બળ પ્રગટે, એટલે કે તટસ્થતા પ્રગટે તો જ એના (આશા, તૃષ્ણા વગેરે)થી નોખા થવાની શક્તિ પ્રગટે. તો જ જગત-પ્રકારના જીવનમાં રહેતા હોવા છતાં, તે બધું આપણને સ્પર્શશે નહીં, ને એમ કરતાં જ્યારે દ્વંદ્વાતીત ને ગુણાતીતની સ્થિતિ પ્રગટે, ત્યારે જ ચેતનનો આવિર્ભાવ ને તેની લીલા તે બધું આપણે સમજીશું ને અનુભવી શકીશું.

પ્રારબ્ધને કારણે સ્વજનો મળેલાં હોય છે. આપણે પ્રકૃતિથી બંધાયેલાં છીએ, એટલે ચેતન હોવા છતાં ભાન જાગતું નથી; એટલે આપણાથી બ્રહ્મ-ચેતન પણ અનુભવી શકાતું નથી. ભગવાન કે ચેતન દરેકમાં પ્રવેશેલાં છે. કોઈ કશામાં નથી એમ નહિ, પણ આપણે અનુભવી શકતા નથી. પ્રકૃતિનું મોં ચેતન તરફ નથી.

પ્રકૃતિનું આવરણ

ભગવાન છે પણ દેખાતો કેમ નથી ? કારણ કે એ આપણાં આવરણોથી ઢંકાઈ ગયો છે. આપણી પ્રકૃતિરૂપ થઈ ગયો છે. સોનું છે પણ એની માત્રા બનાવો તો એના ગુણધર્મ બદલાઈ જાય. તેમ જ ચાંદી, પારો તેમ જ ઝેરનું પણ. ઝેરની ભસ્મ બનાવો તો એનાં ગુણધર્મ બદલાઈ જાય. એટલે ચેતન છે ખરું પણ એ જે રૂપ થઈ ગયું, તે રૂપનો એનો ગુણધર્મ થઈ ગયો, ચેતન વૃક્ષરૂપ થયું તો વૃક્ષના ગુણધર્મ એના થઈ ગયા. તેમ જ આપણામાં (ચેતનના) પ્રકૃતિના ગુણધર્મ થઈ ગયા. એટલે પ્રકૃતિ ખસી જાય તો ચેતન છતું થઈ જાય. એટલે ચેતન છે તે પ્રકૃતિના ઢાળમાં છે. તો જો પ્રકૃતિ જાય તો ભગવાન છતો થઈ જાય.

ચેતનને જળમાં જળરૂપ, આકાશમાં આકાશના, તેજમાં તેજના, પૃથ્વીમાં પૃથ્વીના ગુણધર્મ એને લાગ્યા, તેમ જ આપણે પ્રકૃતિમાં એટલે પ્રકૃતિના ગુણધર્મ એને લાગ્યા. જો ચેતનના ગુણધર્મ અનુભવવા હોય તો પ્રકૃતિમાંથી મુક્ત થાવ.

ચેતનનો અનુભવ

આપણે ગુણ-દ્વંદ્વથી ટેવાયેલા હોઈએ ને તેમાં રાચેલા રહીએ છીએ એટલે ચેતન અનુભવાતું નથી. બ્રહ્મની રીતે વર્તી કેમ શકતા નથી ? ગુલામની રીતે કેમ કામ કરીએ છીએ ? આપણામાં બ્રહ્મ ચેતન છે, છતાં આમ કેમ વર્તીએ છીએ ? અનુભવે ખબર પડી કે આપણું ચેતન પ્રકૃતિરૂપ બની ગયું છે, ચેતન પ્રકૃતિ છે એવું બની ગયું છે. ચેતનને અનુભવવા દ્વંદ્વાતીત, ગુણાતીત થઈએ, એનાથી પર થઈએ તો અનુભવી શકાય.

જેમ વડોદરા શહેરનો આપણે સમગ્ર વ્યૂ લેવો હોય, જોવો હોય તો વડોદરા શહેરથી ઊંચે આકાશમાં જઈએ ત્યાં એની સમગ્રતા અનુભવી શકાય. એટલે એની સમગ્રતાને અનુભવવી હોય તો તેની તે સ્થિતિમાં રહીને નહિ થાય. એ સ્થિતિથી ઊર્ધ્વમાં જવું જોઈએ, તો એ સ્થિતિનો અનુભવ થાય, અથવા એ સ્થિતિથી નોખા થઈ શકીએ. જ્યાં છીએ એમાંથી આપણે ખસવું જોઈએ. હેતુપૂર્વક એમાંથી ખસ્યા સિવાય છૂટકો નથી, હા, અને ધ્યેયના હેતુને ખ્યાલમાં રાખીને ખસવું જોઈએ અને તે ખસ્યા વિના પત્તો નહિ ખાય.

સાધકે શું કરવાનું છે ?

જીવનની સળંગ સાધના

આપણે શરીર નથી, મનાદિકરણ નથી, પ્રકૃતિ કે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ નથી, તે બધું અનુભવનું જ્ઞાન જીવનના વર્તનવ્યવહારમાંથી આપણે કેળવવાનું છે અને મેળવવાનું છે. જીવનની સાધના કંઈ એકલી અટૂલી નથી. એ તો સળંગ જેમાં ને તેમાં વણાયેલી છે.

મનાદિની ચાલબાજી

મન, બુદ્ધિ ને પ્રાણ તો કંઈ કંઈ બતાવશે, કંઈ કંઈ નજર દોડાવશે, ને કંઈ કંઈ પલીતા મુકાવશે. જ્યાં ઠંડું હશે, ત્યાં આગ પ્રકટાવશે, શાંતિ હશે ત્યાં અશાંતિ, કલહ, ઝઘડો વગેરેની હોળી પ્રકટાવશે. એટલે આપણે તેવી વેળા આ તો બધી નિમ્ન, મન, બુદ્ધિ ને પ્રાણની

ચાલબાજી ને રમતો છે તથા આપણને ઢસડી લઈ જવા માટેના ખેલ છે, એમ જો હૃદયમાં તેવી પૂરી સાચી સમજણ ઊગી ગઈ તો તો જરૂર પ્રભુકૃપાથી બચી જવાનાં. જો જીવસ્વભાવ કે જીવવૃત્તિનાં વમળોમાં ભૂલેચૂકે તણાવાનું કર્યું, તો તો આ જગત સંસારવ્યવહારમાં ડગલે ને પગલે એવું તો જણાયા જ કરવાનું ને એનો પાર જ નહિ આવે. આપણે તેમાં રહેવાનું છે. માટે, બળી બળીને રહેવું છે, દુભાઈ દુભાઈને રહેવું છે કે શાંતિથી રહેવું છે ? એનો દરેકે વિચાર કરી લેવાનો રહે છે.

આંતરિક બળોની રમત

ઉશ્કેરાટ ન થવા દેતાં, મન, બુદ્ધિ ને પ્રાણને બહિર્મુખી થવા દીધા વિના એમને અંતરમાં જ સતત જાગૃતિ રાખીને વાળ્યાં કરવાનાં રહે છે. જો તેઓ સાધનાની ભાવનામાં જ વણાઈ રહેતાં હોય, તો તે જગત સંસારવ્યવહારમાં ડોકિયું નહિ જ કરે એમ પણ માનવાનું કારણ નથી. જેમ સાધનાનો નિશ્ચય પાકો તેમ તેને તોડવાનો પણ તે વિરોધી બળોનો નિશ્ચય પાકો થતો જતો હોય છે. આપણે જાણે અજાણે તેની જાળમાં ફસાઈ પડીએ છીએ. માટે, આ તો બહુ ચેતવા જેવું છે. આપણામાં આંતરિક બળોની રમત બહુ ઝીણી છે, ને આપણને કશી જ એની ગતાગમ હોતી નથી. માટે કૃપા કરીને એમાં ફસાઈ ન જવું. આપણે તો જેમ તેમ કરીને જેમાં ને તેમાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ ઊંચા ને ઊંચા રાખ્યા કરવાનાં છે. જો કંઈ ક્યાંય પણ નીચું જોવરાવવાને, વિચારાવવાને, સમજાવવાને, કંઈક ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે તે બધી મન, બુદ્ધિ ને પ્રાણની ચાલબાજી છે, એમ સમજીને આપણે તે રીતે વિચારવાનું, જોવાનું ને સમજવાનું બંધ કરવાનું રહે છે, તે જાણજે.

સાધનોનો હેતુ પ્રકૃતિથી પર થવું

સાધનામાં સંગ્રામ અનિવાર્ય છે. આપણે આપણાં મનાદિકરણને ઉચ્ચ ભાવનામાં રાખ્યા કરવાનાં છે. અનેક પ્રકારનાં વિચાર, વૃત્તિ, લાગણી, ઉશ્કેરાટ થવાનાં કારણ, અથડામણ થવાના પ્રસંગ વગેરે બધું જન્મવાનું તો ખરું જ, તે પળે પ્રચંડ જાગૃતિ સેવીને તેમાં આપણે આનુષંગિક આંકડો ન જોડ્યા કરીએ અને તે બધામાં સમતા, તટસ્થતા કેળવ્યા કરવાનો જ્ઞાનપૂર્વકનો પ્રયત્ન કર્યા કરીએ તો આપણે પ્રકૃતિથી કે સ્વભાવથી નોખા પડવાનું શીખી શકીએ.

પ્રકૃતિનો સામનો કેમ કરવો ?

જ્યાં જ્યાં જીવન છે, ત્યાં તેવી તેવી વ્યક્તતા પણ છે, ને વ્યક્તતાના પ્રકાર પણ નોખા નોખા રહે છે. કેટલીક વાર જીવન ભાષા-વાણી-શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થાય. કોઈ વેળા વર્તન-વ્યવહાર દ્વારા, કોઈ વેળા ભાવના-લાગણી દ્વારા, કોઈ વેળા મૂક ભાવથી પણ. માનવીમાં કેટકેટલી ધૂપી કામનાઓ, આશા, ઈચ્છા, તૃષ્ણા, લોલુપતા ઊગી કે ફૂટી નીકળે છે. સાધકે પોતાની ટેવો, મંતવ્યો, સમજણો, આગ્રહો, મતમતાંતરો, દોષો, કુટેવો, આશા, ઈચ્છા, કામના, તૃષ્ણા, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, વગેરેનો સ્વીકાર કરવાનો છે, પણ તે સ્વીકાર એટલા માટે કે જેથી કરી સાધક એમને તાબે કરી શકે. સ્વીકાર એમનાથી પર થવા માટે છે. જો સાધક જીવ ખાલી ખાલી તેની નકારાત્મક પ્રકૃતિ, સ્વભાવ સ્વીકારીને કર્મો કર્યા કરે તો સંભવ છે કે તેવી પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ ઊલટો તેવો થવાપણામાં વધે. માટે, સ્વીકાર તો એમાંથી ટળી જવા માટે કરવાનો હોય છે. સામનો દેવાની રીત-રીતમાં પણ ફરક હોય છે. સામનો જે કરવાનો હોય છે, તે સ્વસ્થતાથી, શાંતિથી ને અકળાયા વિના. જો અકળામણ થઈ તો તેવી દશા ઊલટી લંબાવાની, તે પણ નક્કી સમજવું. માટે, તેવી વેળા વધારે મક્કમ રહેવું. નિશ્ચયબળને જીવતું કરવું. જીવનને વિચારવું. સર્વ કોઈ જે છે તે બીજાં નથી, પણ આપણા પોતાનામાંના જ સ્વરૂપનો વિસ્તાર છે. ત્યાં જે કંઈ જોવાપણું હોય, તો તે પોતાને જ જોવાનું છે.

સાધકનાં કર્તવ્યો

મનની સાથે ઝઘડ્યા વિના સાધકનો કદી આરો આવવાનો નથી. સ્વભાવને પલટાવવાનો છે અને તેમ કર્યા વિના યમુનાની ગતિ ઊલટી થઈ શકવાની નથી. શાંતિ, સમતા અને તટસ્થતા દૃઢાવી દૃઢાવીને જેમ જેમ સંગ્રામ કરતાં જઈશું તેમ તેમ પ્રકૃતિનું બળ પણ વધારે ઉભરાવવાનું છે. એવી સંગ્રામની વેળાએ શાંતિ, સમતા અને તાટસ્થ આપણામાં જાગેલાં અને જીવતાં થયેલાં હોવાથી, આપણી પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ તેમ જ બીજાનું તેવું સમજાયા વિના રહી શકવાનું નથી. પછીથી ગમે તેવીયે પ્રકૃતિની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ચાલ પણ આપણને આડફંટે દોરી શકવાની નથી. અંતર્બહિર્ પ્રવર્તતી સર્વ

વૃત્તિઓનું અવલોકન શાંતિ, સમતા અને તટસ્થતાથી કર્યા કરીશું તો સ્વરૂપ કે વૃત્તિનાં મૂળ સમજવાં સરળ થઈ પડવાનાં છે. એક વાર તેવું સમજાયું તો એના મૂળને પકડીને એની ઉપરવટ થવા માટે જોઈતા બળ, ઈચ્છાશક્તિ, એકાગ્રશક્તિ વગેરેનો જ્ઞાનપૂર્વકનો ઉપયોગ ત્યાં કરતાં રહેવાનો છે. અને આવો ઉપયોગ થવાથી પ્રકૃતિ પ્રમાણે નહિ વર્તવામાં આપણે સમતા જાળવી શકીશું. આમ, આપણે ધારીશું ત્યારે પ્રકૃતિના વર્તનને મુદ્દલે સંમત પણ નહિ થઈએ, તેમ તેને નમતું પણ નહિ આપીએ. નિશ્ચયનું એકાગ્ર બળ આપણે ધારણ કરવાનું છે. નિશ્ચયની દૃઢ મક્કમતાની ધારણા જીવનમાં સૂર્યના તાપની પેઠે પ્રગટી ગયેલી હોવી જોઈએ. મક્કમતા એટલે અડગપણું તથા ધારણા એટલે એની પાછળના જ્ઞાનની સમજ, અને તે પણ સતત એકધારી કાર્યસાધકતાયુક્ત સમજ. આવું જીવનસાધનાનું સ્વરૂપ થઈ જવું ઘટે. એ તો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક વર્તન કર્યા કરવાથી તેમનામાં જીવન-ચેતન પ્રગટે છે.

આપણને જે કંઈ સ્થૂળ મળેલું છે, તેમાંથી મમત્વ કાઢી નાખીએ એટલે કામ પત્યું. સર્વ કંઈમાંથી આસક્તિ, મોહ વગેરે મોળાં પડવાં ઘટે અને એ તરફ આપણું લક્ષ હોવું ઘટે. શ્રદ્ધા, ભક્તિ, જ્ઞાન એ બધું કંઈ એમ ને એમ નહિ વધે. સકળ પ્રકારના કર્મવ્યવહારમાં તે પ્રકારનાં જ્ઞાનપૂર્વકનાં દષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ પ્રયત્ન કરીને કેળવવાં પડવાનાં. મનને વાળવું પડવાનું. મનનાં થરોને સમજવા પડશે. અધોગામી વૃત્તિઓને યુદ્ધ આપ્યા કરીને તેમને ઊર્ધ્વગામી પ્રવાહમાં પલટાવવી પડશે. અવળી સમજણો દૂર કરવી રહેશે. આ બધું થવામાં કશું અશક્ય નથી. માત્ર, આપણું એ બાબતનું દિલ વળવું જોઈશે. એક વાર દિલ વળવા માંડ્યું કે પછી તે તરફ વળવાનું શરૂ થવાનું.

આકર્ષણની મર્યાદામાં આવી જાવ

લોહચૂંબકની શક્તિના આકર્ષણના વર્તુળમાં આપણે આવી શકીએ એટલી નિકટતાની મર્યાદામાં આવવાનું કર્મ આપણા હાથમાં રહેલું છે. પ્રભુકૃપાથી તેટલું જો આપણે કરી શકીએ અને એ શક્તિના આકર્ષણની મર્યાદામાં જો આપણે આવી ગયા, તો આપમેળે આપણે એના પરત્વે ખેંચાયાં જવાનાં.

પ્રભુને હૈયે ધરી અંતરમાં યુદ્ધ ખેલો

ગમે તેવી પરિસ્થિતિ આવે તોયે આપણે શાંતિ, પ્રસન્નતા, સમતોલપણું, તટસ્થતા જાળવી રાખવાને સતત મથ્યા કરવું પડશે. એ રીતે મથ્યા કરવાથી આપણને એ બધું સાચી રીતે મળી રહેવાનું છે. કેટલાક મોટા સેનાપતિઓ પોતાનાં જીવનયુદ્ધ પ્રત્યક્ષ નજરે દેખાય એવી સ્થૂળ પ્રવૃત્તિશીલ ભૂમિકા ઉપર ખેલતા હોય છે. બીજા કેટલાક પોતાની અંદર જ મહાભારત યુદ્ધો ખેલતા હોય છે. આપણે આપણાં યુદ્ધો આપણી અંદર ખેલવાનાં છે. એ યુદ્ધો પણ જેવી તેવી રીતે નહિ પણ ખૂબ નિશ્ચયબળથી અને આપણું એકમાત્ર ધ્યેય સાધવા માટે લડવાનાં છે. આપણા સ્થાનમાંથી એક તસુ જેટલી પણ પીછેહઠ આપણે કરવાની નથી અથવા થવા દેવાની નથી. ચાલો ત્યારે ! આપણે પણ આપણાં યુદ્ધો ખેલ્યાં જ કરીએ અને દ્વંદ્વોની સામે લડતાં લડતાં તેમને પૂરેપૂરાં હરાવીને આપણું જીવનધ્યેય સિદ્ધ ન કરીએ, ત્યાં સુધી જંપીને બેસીએ જ નહિ. આપણા માર્ગમાં નડતાં કોઈ પણ બળથી કે અવરોધથી આપણે ડઘાઈ જઈને અટકી ન પડીએ. આપણા જીવનસિદ્ધિના હેતુમાંથી કોઈ પણ નબળાઈની પળમાં પણ આપણે વિચલિત ના થઈએ. શ્રીભગવાન આપણને હાથ દેવાને, મદદ કરવાને, હરહંમેશ અને હરપળે ઈન્તેજારીથી તૈયાર જ છે. એની નાની સરખી ટચલી આંગળીથી પણ એ સદાય સાચો રાહ બતાવતો ઊભો છે, અને એ તો અપરંપાર દયાનો ભંડાર છે, અને સાક્ષાત્ કૃપાનો સાગર છે. માટે, આપણે તો તનમનથી - મનસા, વાચા, કર્મણા - પૂરેપૂરા સાફ દિલથી આપણા યુદ્ધમાં જંપલાવીએ. આપણા અંતરમાં આપણે ઊંડાને ઊંડા ઊતર્યા કરીએ અને સાથે સાથે શ્રીભગવાનનું નામ પણ સતત લેતાં જ રહીએ, પણ એકલા નામસ્મરણથી આપણો દહાડો નહિ વળે. આપણે તો હૃદયમાં સતત નામ લેવાનું છે અને તેની સાથે આપણાં અંદરનાં યુદ્ધો પણ લડ્યાં કરવાનાં છે.

જ્યારે માનવીને શાંતિ (એટલે કે મનનું ઉપર ઉપરનું સુખ) આરામ, સુખસગવડો મળે છે, ત્યારે એને જીવનયુદ્ધની વાત સતત યાદ રહેતી નથી. આપણામાં સત્ત્વને ઉપર લાવવાને માટે આપણે સતત એના ઉપર (જીવનયુદ્ધ ઉપર) ભાર દીધા જ કરવો પડશે. ક્યાંયે

આપણી અધોગામી વૃત્તિઓ કે લાગણીઓને વશ થઈ જવાનું નથી. એ માટે સતત તકેદારી આપણે રાખવાની છે. કશાથીયે હાલી ઊઠવાનું પણ નથી. જો આપણે આપણી અંદરની ગતિ સતત નહિ ચલાવી શકીએ તો જગતને આપણે કેવી રીતે જવાબદાર રહી શકીશું ? આપણી અંદરની જાત વિશેની સમજણ જેમ જેમ વધતી જશે તેમ તેમ આપણાં શ્રદ્ધાવિશ્વાસ અને તમન્ના-ધ્યેયને ખાતર કહો કે ધર્મને ખાતર કહો, મરી ફીટવાની તમન્ના વગેરે બધું આપણામાં જીવતુંજાગતું બની જતું લાગશે જ. આપણે ખરેખર જીવતાં છીએ અને માત્ર માટીનાં પૂતળાં નથી એવા અનુભવ આપણને હૃદયમાં થયા કરશે.

દોષ શોધ્યા કરો ને કાઢો

સાધકને પોતાની પ્રકૃતિ ક્યા પ્રકારની છે, ને તે પ્રકૃતિમાં ક્યા ક્યા ગુણ અને અવગુણ છે ને કેટલા પ્રમાણમાં છે, તેની ચોક્કસ હકીકતવાળું જ્ઞાન થઈ જાય એ જરૂરનું છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાની પ્રકૃતિ ક્યાં ક્યાં નડે છે તે તેને ખૂબ ઊંડું ઊંડું સાલે, તો જ તે તેને માટે કાળજી રાખીને, જાગૃતિ રાખી, કંઈક પ્રયત્નવાન થઈ શકે. સાચી રીતે તો આપણે કોઈને ઓળખી શકતાં નથી, તો અનુભવી તો કેમ જ શકીએ ? જે જીવ પોતાની જાતને બરાબર અનુભવી શકશે, તેવો જીવ કેટલેક અંશે બીજાંને સમજી શકશે. ચેતનમાં એકપણું છે, પરંતુ પ્રકૃતિમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા અને વિસ્તાર છે. આત્મા પ્રકૃતિમાં રહેલો હોવાથી, અને પ્રકૃતિના રૂપે વર્તતો હોવાથી તથા પ્રકૃતિ દ્વારા વ્યક્ત થતો હોવાથી, બધામાં પ્રકૃતિ જ મુખ્યપણે બહારથી તો દેખાતી હોય છે. પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ તો પ્રત્યેકનું નિરનિરાળું જ હોવાનું; એટલે તેને ઓળખવી એ તો અઘરું કામ છે.

પ્રકૃતિને મદદગાર મિત્ર બનાવવી પડશે

જે કોઈ સાધક છે અને જીવનવિકાસના પંથે પડેલો છે, એણે પોતાના સ્વભાવને અને પોતાની પ્રકૃતિને પણ ઊંચે પ્રકટાવવાં પડશે. પ્રકૃતિ હંમેશાં અવરોધ કરનારી છે. એ સાચા જ્ઞાનના હાર્દની ને જ્ઞાનની કક્ષાના અનુભવની સમજણ નથી. સાધકે એને પોતાના એક મિત્રના રૂપમાં પલટાવવી પડશે અને તેની જબરદસ્ત શક્તિનો પછીથી ધ્યેય સિદ્ધ કરવા પાછળ ઉપયોગ કર્યા કરવો પડશે. પરંતુ હાલમાં તો

તે આપણી અંદર નિર્દોષ ઘેટાનો સ્વાંગ લઈને પડેલી હોય છે અને ઘણે ભાગે આપણી આગેકૂચમાં ગુપ્ત રીતે અવરોધ કરે છે.

પુરુષ પર જ મીટ માંડો

સંસારવ્યવહારમાં જે જીવો મળેલા છે, તેનામાં સદ્ભાવ થવો, તેમના ગુણોનો સ્પર્શ હૈયાથી થવો, એના પરત્વેનું જીવનું તેવું આકર્ષણ થવું, એ ક્યારે બની શકે કે જ્યારે જીવનું પોતાનું તેવા પ્રકારનું સરળ, નૈસર્ગિક, આંતરિક વલણ જાગેલું હોય છે તો. આપણે સાધના કરીએ છે તો તેનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ કશુંક તો હોવું જોઈશે ને ? આપણે પોતાના અંતરમાં ને સંસારમાં ચેતનને છતું કરવાને ઉદ્યત જો થયેલાં છીએ, તો પહેલાં તો એ ચેતનને આપણામાં જાગૃત થયેલું જીવે અનુભવવું પડશે. તેમ છતાં એનું પ્રતિબિંબ આપમેળે સંસારમાં પડવાનું. પ્રત્યેક જીવાત્મામાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એમ બે તત્ત્વો છે; પરંતુ પુરુષ કોઈ જીવમાં જાગેલો પડેલ નથી. પ્રકૃતિ જ જેમાં તેમાં કામ કરી રહેલી છે. પ્રકૃતિનું મૂળ જ બીજ એક હોવા છતાં તે દરેકમાં જુદી જુદી વસ્તુ છે. આપણે દરેકની પ્રકૃતિને જોવાનું કરતાં હોવાથી ભૂલાવામાં પડી જઈએ છીએ. દરેક જીવમાં જે સુષુપ્ત પુરુષ છે, તે તો જેમ તેનામાં જાગૃત નથી, તેમ આપણામાં પણ નથી. તેથી જે તે બધાં સરખાં જ ગણાય. તેમાં કોઈ પણ ઓછાંવત્તા નથી. પરંતુ આપણે તો પ્રકૃતિને શું કરવી છે ? આપણે તો પ્રકૃતિને ધક્કેલનાર, પ્રકૃતિને ચલાવનાર, એને ગતિ કરાવનાર જે મૂળ છે, તેમાં વર્તવું છે અને એને અનુભવવું છે.

પુરુષ સૂતેલો અને પ્રકૃતિ દ્વંદ્વમાં બંધાયેલી

મૂળ ચેતનમાં તો ક્યાંય અશુદ્ધિ છે જ નહિ. પુરુષ ને પ્રકૃતિ બંને આપણામાં છે. પુરુષને તો આપણે સમજતાં પણ નથી, તો અનુભવી તો કેવી રીતે શકીએ ? તે તો સુષુપ્ત દશામાં પછવાડે પડી રહેલો જ હોય છે. જે તે બધું પ્રકૃતિ જ કર્યા કરતી હોય છે. પ્રકૃતિ પણ એના ખરા અસલ સ્વરૂપમાં તો અશુદ્ધિવાળી નથી. પ્રકૃતિ તો દ્વંદ્વની રમતમાં પડેલી છે. દ્વંદ્વ એ એનું લક્ષણ છે. એના યજ્ઞતરમાં જ દ્વંદ્વ રહેલું છે. એને એના મૂળનું જ્ઞાન, શક્તિ, પ્રકાશ, સમતા વગેરેનું જીવતું ભાન પ્રકટેલું રહ્યાં કરેલું નથી; તે તો જે પ્રવૃત્તિમાં પડે છે, તેના રૂપ જ બની જતી હોય છે. તેના વડે રંગાયા કરે છે; એટલે કે દ્વંદ્વનાં પાસાંઓમાં અથડાયા

કરે છે, જકડાયા કરે છે, ને ત્યાંથી આમતેમ ઠેલાયા કરે છે, ને એમ તે જીવરૂપે રહ્યા કરે છે.

પુરુષ જાગી જાય છે ત્યારે

હવે જ્યારે ‘માંહેલો રામ’ છતો થાય છે, ત્યારે આ જે ઉપર પ્રકૃતિ કહી તે પ્રકૃતિ ઉપર તેની મહોર લગાડવાની રહે છે. પ્રકૃતિને જ્ઞાન જગાડવું પડે છે કે તેની ઉપરવટ જઈ શકાય છે. તે કંઈ એમનું એમ થોડું બનતું હશે કે ? કોઈ કંઈ એમનું એમ થોડું માનીતું બની શકતું હોય છે ! નક્કર અનુભવ થયા વિના કોઈ પણ પોતાની સ્થિતિમાંથી ખસી શકતું નથી. પ્રકૃતિ કામ થાય તો ક્રોધ થાય; ક્રોધ થાય તો સ્મૃતિભ્રંશ થાય; સ્મૃતિભ્રંશ થાય એનો બુદ્ધિનાશ થાય; ને બુદ્ધિનાશ થાય તેનો સમૂળગો યે નાશ થયો સમજવો. આ સમજણને જો વિચારવા બેસીએ, તો પ્રાણના ક્ષેત્રની અસર એટલે કે પ્રાણમાં જે થયું તેની અસર, જેમ જીવની પ્રકૃતિની દશામાં બુદ્ધિના ક્ષેત્રને પણ પહોંચે છે, તેમ ચેતનના અનુભવવાળી દશામાં શું એક કરણ દ્વારા જે અનુભવ સધાયો, તો તે સાધનાની ભાવના બીજાં કરણોમાં ઓછાવત્તાં પ્રમાણમાં પ્રસરેલી શું નહિ હોય ? શું આપણી લાગણીઓ ને તેઓની લાગણીઓની કક્ષામાં ફરક નહિ હોય ?

જીવ પ્રકૃતિને વિશુદ્ધપણે ચેતનવંતી કરવાની છે.

આપણે જીવ છીએ, એટલે દંદની રમતમાં છીએ, અજ્ઞાનમય અવિદ્યામાં છીએ. આમ, અવિદ્યાની અશુદ્ધિઓ તો અનેક પ્રકારની છે ને એની કક્ષા જુદી જુદી હોય છે. જુદી જુદી કક્ષાએ અશુદ્ધિના પ્રકાર પણ જુદા જુદા હોય છે. એટલે અવિદ્યાની કેટકેટલી અશુદ્ધિઓથી પ્રકૃતિને વિશુદ્ધ કરવાની રહે છે ! ને તે જાગતાં જાગતાં જ થતું હોય છે. પણ ઊર્ધ્વ માર્ગના સાધકને માત્ર કંઈ તેટલાથી જ કામ પતી જતું હોતું નથી. આટલું લખવાનું તો ચાર લીટીમાં પતી જાય છે, જ્યારે ઉપરની દશા મેળવતાં મેળવતાં તો જીવને જન્મના જન્મ પણ લેવા પડે ને કોઈક જન્મજન્માંતરનો સદ્ભાગી જીવ આ જન્મે પણ તેમ કરી શકે.

મૂળે તો શુદ્ધિ જ છે એમ પ્રકૃતિ અનુભવે

આપણા પ્રત્યેક કરણમાં (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ) જ્યાં અત્યાર સુધી પ્રકૃતિનો જ વિજયધ્વજ ફરકતો હતો, ત્યાં હવે ચૈતન્યશક્તિનો ધ્વજ

આપણે ફરકતો કરવાનો રહે છે. પ્રત્યેક કરણની મૂળ શક્તિ ચેતનમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. એ દ્વારા તે પ્રકૃતિના નોકર તરીકે નહિ અથવા એના સંચાલન કે નિયમન દ્વારા નહિ, પણ એના જ્ઞાનાત્મક દશાના ચલણમાં પ્રકાશમય સ્થિતિમાં, જીવને એટલે કે પ્રકૃતિને એનો એવો સત્તામય ને શક્તિમય અનુભવ કરાવવાનો રહે છે. મૂળ સ્વરૂપમાં તો અશુદ્ધિ છે જ નહિ, એવા હકીકતપણાના અનુભવના જ્ઞાનાત્મક દશાના સત્યનો સ્વીકાર પ્રકૃતિને આપણે કરાવવો પડે છે જ. પુરુષ સ્વયં શુદ્ધ છે એવો અનુભવ ત્યાં પ્રકૃતિને થાય છે.

પછી એનાં કાર્યો જુદા જ પ્રકારનાં

ત્યાર પછી કરણોમાં એની અનુભૂતિ કેમ થયા વિના રહી શકે ? અલબત્ત આ એક ઘણી ઉચ્ચ, દિવ્ય કક્ષાના સૂક્ષ્મ ને કારણમય સંગ્રામની હકીકત છે. તે આપણી માત્ર જીવકક્ષાની બુદ્ધિથી સમજાઈ શકાવી દુર્લભ છે. પણ તે પછીથી તેનાં એકેએક કરણ, પ્રકૃતિમાં હોવા છતાં તેની પાછળનો હેતુ, તેની સમજણ, તેની પ્રેરણાત્મકશક્તિ, એની પાછળનું જ્ઞાન કોઈ જુદાં જ પ્રકારના રહ્યાં કરે છે. તે કંઈ મારા-તારા જેવાંનાં નથી હોતાં.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૧૮

અંત:કરણો

- ગીતામાતા પણ કહે છે કે 'સુખ બાહ્ય સાધનો ઉપર આધાર નથી રાખતું, પણ આંતરિક કરણો ઉપર જ આધાર રાખે છે.' સુખી થવું છે એ ધ્યેય ફક્ત રાખીએ અને પછી એ સુખ અંતરનું આત્માનું છે કે ચેતનનું છે તે પછી વિચારીશું, પણ ફક્ત સુખી થવું છે એવું ધ્યેય રાખીએ.
- એટલે જો સુખ અનુભવવું હોય તો પ્રકૃતિને સાત્ત્વિક બનાવો. સુખદુ:ખને સમતાથી-શાંતિથી ભોગવો. એ કેમ બને ? તો કહે 'મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ના જે ધર્મો છે તેમાં તટસ્થતા, સમતા પ્રગટે એમ કરો.
- જીવદશામાં વૃત્તિ, વિચાર, વલણમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ, તે માટે આંતરિક બળ પેદા કરવાની ખાસ જરૂર છે. તેવું આંતરિક બળ તો જ પ્રગટી શકશે કે જ્યારે આપણે જીવદશાનાં વૃત્તિ, વલણ, વિચારોમાંથી તે પ્રગટે ત્યારે તેની અસરથી લેવાઈ ન જઈએ, તેનાથી નોખા થઈ શકવાની સાધના આપણે એકધારી કર્યા કરીએ.
- આપણામાં આત્મા હોવાથી સુખ વધુ ગમે, કારણ આત્મા આનંદ અને સુખસ્વરૂપ છે.
- આપણે તો જીવનમાં આ પાંચ કરણોની દશા કેવી રીતે પ્રવર્તે છે અને કેટકેટલાં તે ઊંચા થતાં જાય છે એના પરથી જ આપણે જીવનનું માપ કાઢવું.
- સાધનાનો હેતુ માનવીના સ્વભાવથી નોખાપણે વર્તાયા જવાય તે છે. ઈન્દ્રિયો, મન, ચિત્ત, અહંકાર, પ્રાણ વગેરેનાં આંદોલનો ક્યાંયે આપણને સ્પર્શ ના કરે એવું થવા માટે સાધના છે.
- જીવસ્વભાવનું કોઈ પણ પ્રકારનું નકારાત્મક વલણ એનું નામ પણ અશુદ્ધિ કહી શકાય.

તટસ્થતા શા માટે ? સુખનો માર્ગ

સર્વમ્ દુ:ખમ્

સુખ બધાંને ગમે છે. ક્લેશ, તાપ, ત્રાસ, દુ:ખ, અકળામણ વગેરે ગમતાં નથી. એમાં કોઈ અપવાદ કે બાકાત નથી, ત્યારે માનવી વિચારે છે કે પૈસા હોય તો સુખ મળે.

સુખ શેમાંથી મળે ?

પણ એવાની પાસે પણ જીવનનું ધ્યેય શું હોય ? બાહ્ય પરિસ્થિતિનું પણ એ લોકોએ વિચાર્યું નથી. એટલે આવી સ્થિતિનો વિચાર કરવાવાળા બહુ થોડા. ત્યારે સુખ શેના લીધે આવે ? સ્ત્રી, પુત્રો, બાહ્યસંપત્તિ એ બધાંને કારણે સુખ મળે એ ભ્રમણા છે. આંતરિક કરણો-મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્-ના મઠારવા ઉપર સુખનો આધાર છે. એને કોણ મઠારે ? જેની પાસે ધ્યેય છે કે 'સુરત જવું છે' એને એ સૂઝે, પણ જેને જીવનનું ધ્યેય નથી, જેને મનન-ચિંતવન કરેલું નથી એવો માનવી એનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ને કેવી રીતે મઠારે ? એ તો જેની સામે ધ્યેય પ્રગટેલું નથી એવો માનવી ગમે તે ક્ષેત્રમાં અરે, પૈસા કમાવવાના કે સેવાના ક્ષેત્રમાં ભલે હોય એનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ને મઠારી શકવાનો નથી, કારણ કે એનું જીવનનું ધ્યેય નક્કી નથી. તો સુખ કદી કેમ મળે ? આપણે તો ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે જીવન જીવીએ છીએ. તેમાંથી જાગૃત થઈને વિચારો કે ભાઈ, સુખ શેમાંથી મળે ?

સુખનો આધાર

આપણે બાહ્ય સુખનાં સાધનો જોયાં, પણ એમાંથી સુખ મળતું નથી. એ અનેક મનુષ્યોએ કરેલાં નિવેદનો અને એકરારથી ખુલ્લું થયેલું છે. જીવનમાં ખ્યાતિ પામેલા મનુષ્યો પણ સુખી નથી. એટલે ખરેખર સુખી તો એવો માનવી છે કે જેણે પોતાનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ને મઠાર્યા હોય. સાચા અર્થમાં સુખી તે જ હોઈ શકે એવો અનુભવ છે, પછી એ ગરીબ, રોગી કે ગમે તેવો ભલે હોય, તે જ સુખની સમૃદ્ધિમાં હોય છે. એટલે એને કેળવવા માટેનું ભાન જાગવું જોઈએ. સુખ આંતરિક કરણોને આભારી છે. ગીતામાતા પણ કહે છે કે 'સુખ બાહ્ય સાધનો ઉપર આધાર નથી રાખતું, પણ આંતરિક કરણો ઉપર જ આધાર રાખે છે.'

સુખ-એ જ ધ્યેય

ત્યારે સુખ મેળવવાને માટે ભગવાનની કે ચેતનની વાત છોડી દો, કારણ કે આ જીવનમાં એનો સાક્ષાત્કાર કરીએ એવી ગુંજાશ નથી. એવું ધ્યેય રાખો તોપણ એવી ધગધગતી વૃત્તિ જાગી નથી ! એવી તમન્ના

જાગે ત્યારે તો પ્રયત્ન થયે જાય છે. એવી સ્થિતિ થયા વગર આ માર્ગમાં ડગલાં ભરવાં શક્ય નથી. એ સ્થિતિ માટે ગીતામાતા કહે છે કે 'જન્મો જોઈશે.' તો એક ડગલું બસ થાય. માટે, સુખી થવું છે એ ધ્યેય ફક્ત રાખીએ અને પછી એ સુખ અંતરનું આત્માનું છે કે ચેતનનું છે તે પછી વિચારીશું, પણ ફક્ત સુખી થવું છે એવું ધ્યેય રાખીએ.

હકીકત સમજો

બાહ્ય કરણોને લીધે અનંત કે સળંગ સુખ મેળવાય એમ નથી, પણ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ને એવી રીતે કેળવીએ કે સુખનો અનુભવ કરી શકીએ. એવી રીતે વિચારીએ કે આ જે રચના છે તે દ્વંદ્વની છે. પ્રકાશ અને અંધકાર સાથે જ છે. સુખ અને દુઃખ પણ સાથે છે. પ્રકાશમાં અંધકાર અને દુઃખમાં સુખ રહેલું જ છે. એવાં જોડકાંઓની રચના છે, ત્યાં સુધી સુખ અને દુઃખ રહેવાનાં જ. તો પછી દુઃખ ભોગવો પણ એ ભોગવતી વખતે હેરાન થઈને, ત્રાસીને ભોગવો તો એ કાળ લંબાય છે અને સહેવાની શક્તિ ઘટે છે. દુઃખને ઉમળકાથી સહન કરીએ એવી જીવન જીવવાની યાવી દરેકે વિચારીને ખોળી કાઢવી જોઈએ, કારણ કે જીવનમાં આ બધાં પાસાં દુઃખ, અથડામણ, સંઘર્ષ, ગૂંચ વગેરે પ્રગટવાનાં જ. એ એમ જ દૂર થવાનાં નથી. એ રહેવાનાં અને પ્રગટવાનાં. જ્યારે એ બધાં પ્રગટે ત્યારે સ્થિર બુદ્ધિથી, શાંતિથી, પ્રસન્નતાથી એનો વિચાર કરી શકીએ તે માટે ધીરજ કેળવીએ.

ધ્યેય નિશ્ચિત કરો

કર્મનો પ્રકાર સાત્ત્વિક હોય, પણ એને માટે આપણી પ્રકૃતિ સાત્ત્વિક ના હોય તો ભલે કર્મ સાત્ત્વિક પ્રકારનું હોય તોપણ એવા ક્ષેત્રમાં કામ કરવામાં પણ આપણે પ્રકૃતિના કારણે ભેદ ઉપજાવીશું. અભેદ થવું છે, એ આપણી પ્રકૃતિને કારણે નહિ થઈ શકીએ. એ પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ સાત્ત્વિક થાય નહિ, ત્યાં સુધી ગમે તેવું કર્મ હોય તોપણ પ્રકૃતિ અનુસાર તે ભેદ જ ઉપજાવે. એટલે જો સાત્ત્વિક પરિણામ પ્રગટાવવું હોય તો પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ સાત્ત્વિક કરવા પડશે. એટલે જો સુખ અનુભવવું હોય તો પ્રકૃતિને સાત્ત્વિક બનાવો. સુખદુઃખને સમતાથી-શાંતિથી ભોગવો. એ કેમ બને? તો કહે, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ના જે ધર્મો છે તેમાં તટસ્થતા, સમતા પ્રગટે એમ કરો. એ કર્યા સિવાય

અથડામણ, ગૂંચ, ત્રાસ આવશે ત્યારે અટવાઈ જઈશું અને ગૂંચવાઈ જઈશું. એવી પરિસ્થિતિમાં વિચાર કરવા તટસ્થતા જો કેળવાઈ હશે તો યોગ્ય રીતે વિચાર કરીશું. માટે, તટસ્થતા અને સમતા પ્રગટાવો' એ કેવી રીતે પ્રગટે ? તો કહે 'મનમાં શાંતિ, પ્રસન્નતા રાખો, કેળવો એ એક જ ઉપાય છે.' દરેક પ્રસંગે સમતા અને તટસ્થતા રહ્યાં કરે એવું કરો. એ ક્યારે બનશે ? તો કહે 'જો જીવનમાં ધ્યેય પ્રગટ્યું હોય તો. એના વિના કોઈ પણ માણસ સ્વભાવ બદલી શકવાનો નથી.'

ભાવનાની જાગૃતિ

સુખી થવું હોય તો એનો આધાર મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ ઉપર છે, એમને તટસ્થતા કે સમતાવાળા કેળવી શકશો તો સુખ મળશે, કારણ કે સુખનો આધાર બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપર કે સાધન ઉપર નથી, એ તો આંતરિક કરણો ઉપર છે. ઋષિમુનિઓએ કહ્યું કે માનવીને એ ચેતન એકદમ જાગતું નથી અને માટે આપણામાં ભગવાન પ્રત્યે જે ભાવના સુષુપ્તપણે પડેલી છે, તેને જાગૃત કરીએ તો જ એ બને.

જીવદશામાં તો આ (આશા, તૃષ્ણા વગેરે) રોકાય એમ નથી. શરૂઆતમાં તો આ બધાંને કાબૂમાં લેવાને કોઈ શક્તિ નથી, ત્યારે શું થાય ? એનો વિચાર કરતાં એવા મત ઉપર આવ્યા કે આંતરિક બળ પ્રગટે, એટલે કે તટસ્થતા પ્રગટે તો જ એના (આશા, તૃષ્ણા વગેરે)થી નોખા થવાની શક્તિ પ્રગટે. તટ એટલે પટ. એ પટ ઉપર ઊભા રહેવું, એમાં તણાઈ ના જવું એટલે તટસ્થતા.

આમ તટસ્થતા જન્મે તો આ બધાના પ્રવાહમાં તણાઈ ના જઈ શકીએ અને જો થોડા તણાઈએ તો પણ એમાંથી પરાક્રમુખ થઈ શકીએ, પાછા વળી શકીએ.

શાંતિ-પ્રસન્નતા માટે

આ જીવનમાં કામ, ક્રોધ, આશા, તૃષ્ણા, લોલુપતા વગેરે તો રહેવાનાં જ અને એના જે વલણ ઊઠશે એય રહેવાનાં જ. એમાંથી સંઘર્ષ, ક્લેશ, સંતાપ વગેરે પણ ઊઠવાના જ, જો એમાંથી ઊઠવું ના હોય તો ભલે, પણ જો તેમાંથી જાગવાની-ઊઠવાની તત્પરતા કોઈને પ્રગટે તો તે એમાંથી નીકળવા પ્રયત્ન કરશે. એટલે જેને શાંતિ-પ્રસન્નતા મેળવવી છે એણે પણ આંતરિક બળ કેળવવું જોઈએ, નહિ તો

એ પણ પ્રવાહમાં તણાઈ જશે, એ કોઈ બીજા પ્રવાહમાં એને ખેંચી જ જશે. એટલે જો આંતરિક બળ ના હોય તો તે ઘસડાઈ જ જવાનો. એ આંતરિક બળ પણ ભગવાનના નામની નિરંતતા અને તટસ્થતા પ્રગટશે તો કામ વધુ લાગશે.

તટસ્થતાની જરૂર

જો ચેતનાત્મક જાગૃતિ પ્રગટે તો તટસ્થતા આવે, વિવેક આવે. વિવેકની માતા તટસ્થતા છે. એ બંને એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે.

કંઈ કશાનું પૃથક્કરણ કરવું હોય તો તટસ્થતા જન્મ્યા સિવાય કોઈ એમ કરી શકશે નહિ. એટલે શાંતિ માટે પણ તટસ્થતા જોઈએ. જ્યારે કોઈ વૃત્તિ કે વલણ ઊઠે, ત્યારે એનાથી વેગળા થવાની જાગૃતિ જોઈએ અને તટસ્થતા પ્રગટેલી હશે તો જ જાગૃતિ આવશે.

ચેતનની ભૂમિકામાં પ્રગટો

માનુષી જીવનમાં અનેક પ્રકારની Planes of Consciousness છે. જુદા જુદા પ્રકારની આંતરિક દશામાંથી પ્રગટતી જુદી જુદી જાતની સમજણની ભૂમિકાઓ છે. એ સમજણની ભૂમિકા નહિ ગણાય, પરંતુ તે ભૂમિકાને અનુરૂપ તેમાં અસર પ્રગટ્યાં કરે છે. આપણે જીવદશામાં હોઈએ, તો તે પ્રકારની સમજણ આપણને પેદા થતી હોય છે. આપણી જેવી ભૂમિકા તે પ્રમાણે આપણને સમજણ પડ્યા કરે. આપણે હાલમાં છીએ તે તો માત્ર એક દ્વંદ્વાત્મક દશામાં એટલે કે રાગ-દ્વેષયુક્ત ભૂમિકામાં અને આપણે સમજવા બેસવું છે ચેતનની ભૂમિકાઓ; એને સમજવું આપણા જેવી સ્થિતિ માટે કદી પણ શક્ય નથી. જેમ આપણે સંસારને સંસારની ભૂમિકાઓમાં હોઈએ તો તેને તે રીતે સમજી શકીએ છીએ, તેમ બાળક કંઈ સંસારને નહિ સમજી શકે. તેવી રીતે આપણે જો ચેતનને સમજવું હોય તો તેને સમજવા માટેની તે પ્રકારની ભૂમિકામાં આપણે પ્રગટવું જોઈશે. આપણે અનેક રીતે વિચાર, વૃત્તિને તેવા પ્રકારના વલણમાં તદ્દરૂપ બની જઈને તેમાં તો પરોવાયેલા રહેવું છે અને પછી ચેતનને સમજવાનું તેમાં ભાન પ્રગટે તે આપણે માટે શક્ય નથી. એટલા જ માટે મારું તો તમને બધાંને કહેવાનું એ છે કે જીવદશાનાં વૃત્તિ, વિચાર, વલણમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ તે માટે આંતરિક બળ પેદા કરવાની ખાસ ખાસ જરૂર છે. તેવું આંતરિક

બળ તો જ પ્રગટી શકશે કે જ્યારે આપણે જીવદશાનાં વૃત્તિ, વલણ, વિચારોમાંથી તે પ્રગટે ત્યારે તેની અસરથી લેવાઈ ન જઈએ, તેનાથી નોખા થઈ શકવાની સાધના આપણે એકધારી કર્યા કરીએ. તો જ જગત પ્રકારના જીવનમાં રહેતા હોવા છતાં, તે બધું આપણને સ્પર્શશે નહિ, ને એમ કરતાં કરતાં જ્યારે દ્વંદ્વાતીત ને ગુણાતીતની સ્થિતિ પ્રગટે, ત્યારે જ ચેતનનો આવિર્ભાવ ને તેની લીલા, તે બધું આપણે સમજીશું ને અનુભવી શકીશું.

અંતઃકરણોની શુદ્ધિની જરૂર

દુઃખ ડંખતું નથી

આ સંસારમાં મનુષ્ય તરીકે અવતાર પામેલા છીએ અને આપણે માનવી હોવાથી - જીવદશામાં હોવાથી સંસારમાં સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે. જો ખરી રીતે વિચારીએ તો આપણે જન્મ લઈએ ત્યારથી સુખનો ગાળો વધારે હોય છે. પણ દુઃખ એને ગમતું નથી. સુખ ગમે, સુખમાં રહેવું ગમે, સારું લાગે. જીવન જીવવાનો લહાવો મળે. જ્યારે દુઃખ આવે ત્યારે સુખમાં ભંગ પડે. એટલે એને દુઃખ વધુ લાગે. અસલના જમાનામાં વેદના સમય પહેલાં - જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ વિચાર્યું કે માનવીને સુખ વધુ ગમે છે, અને આપણામાં આત્મા હોવાથી સુખ વધુ ગમે, કારણ આત્મા આનંદ અને સુખ સ્વરૂપ છે. આપણી ઉંમર એમ કહીએ કે ૫૦ વર્ષની છે, તો તે ગાળા દરમિયાન વધુ તો સુખ હોય છે, પણ જરા દુઃખ ન આવે એમ તો થવાનું જ નથી. જેમ સવારે મળત્યાગ કરીએ, તેમ દુઃખ પણ આવવાનું. સુખદુઃખ તો સાથે જ છે અને એ ન આવે એમ બનવાનું નથી. એવી માન્યતા સેવવી કે દુઃખ ન આવે એ અજ્ઞાનમૂલક ભ્રમણા છે. એટલે દુઃખ પ્રગટે, ત્યારે આપણે હેરાન થઈ જઈએ છીએ. ‘દુઃખી ન થઈ જવાય, અને ક્લેશ ન પામીએ’ એમ એ બોલે છે, વિચારે છે, પણ એની ખરેખર વેદના એને હોતી નથી. જેમ દાંતમાં તણખલું ભરાય કે પગમાં કાંટો વાગે, તો તેને કાઢ્યા વિના માનવી બેસી રહેતો નથી, તેમ માનવીને ખરેખરું દુઃખ, વેદના વગેરે ડંખતા નથી. જો એ ડંખે તો એનો ઉકેલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. એ બોલે છે ખરો, પણ સાત્ત્વિક પ્રયત્ન કે એવો કોઈ ઉકેલ કરતો નથી.

એટલે અમે કહીએ છીએ કે સંસારમાં દુઃખ તો આવવાનું જ. એને મિથ્યા કરી શકીએ એમ નથી. એટલે સંસારમાં દુઃખ, ક્લેશ, સંતાપ, ભય વગેરે તો રહેવાનાં જ. એનાથી નિરાશ ન થઈ જઈએ, મક્કમ રહીએ, ભાંગી ન પડીએ, એમ થાય તો પછી એના વિશે અફસોસ ન કરતાં ટકાર રહી શકીએ. એને નિર્મૂળ કરી શકીએ એમ નથી, તો એનો ઉકેલ કરવો અને એનો ઉપાય એવો શોધવો કે આ બધું હોવા છતાં શાંતિવાળા, પ્રસન્નતાવાળા રહી શકીએ. એની ઉપર તરતા રહી શકીએ. એવું કોઈ સાધન હોઈ શકે ખરું ? અને એની શોધ કરતાં, અનુભવીઓએ શોધી કાઢ્યું કે આ બધું થાય છે શેના લીધે ? તો મનને લીધે. મનને કેમ થાય ? મન ચાર વસ્તુ સાથે સંકળાયેલું છે. બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ સાથે. આપણે જે બધું માનીએ, ઈચ્છીએ, કલ્પીએ, તે પ્રમાણે ન બને તો દુઃખ થાય. એટલે મન સ્વતંત્ર નથી. મનની જે બધી ઈચ્છાઓ હોય, તે ન ફળે એટલે આવું થાય. મન પ્રાણ સાથે સંકળાયેલું છે અને તેનું ધાર્યું ન થાય એટલે મનને દુઃખ થાય.

પછી બુદ્ધિને એમ થાય કે ‘એમ કર્યું હોત, તેમ કર્યું હોત તો સારું.’ એટલે બુદ્ધિ સાચો નિર્ણય કરે નહિ અને અહમ્ એમાં જોડાય. અને એમાં એ રીતે ગતિ કરાવે. જેમ વીજળી હોય અને એના માટે એન્જિન હોય, પણ એન્જિન ચલાવવા માટે વીજળીનો ધક્કો જોઈએ, તેમ અહમ્નો ધક્કો હોય છે. ચિત્ત કશામાં કામ આવતું નથી. ચિત્તમાં સંસ્કાર જ પડે છે એ તે દરેક જાતના. એમાં બધું એકઠું થયા કરે. એ તિજોરી છે. એમાં બધું ભરાયા જ કરે. એ ખાલી થતું નથી.

મહાત્મા લોકોએ વિચાર્યું કે મનને દુઃખ થાય છે. જો એને કેળવીએ તો ફેર પડે. જીવદશામાં આપણો મોટામાં મોટો શત્રુ પ્રાણની શક્તિ છે. એટલે એ લોકોએ વિચાર્યું કે મનની શુદ્ધિ કરવાની વાત બરાબર નથી. મનને જે થાય છે તે પ્રાણને લીધે થાય છે. માટે, પ્રાણની શુદ્ધિ કરો. એટલે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે મોળા પાડીએ, પણ બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર-મન, ચિત્ત, પ્રાણ, અહમ્ કરતાં નિરાળું છે. બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર સ્વતંત્ર છે. જો સંસારમાં વિચારીએ તો દરેકના સ્વભાવની સમજણ બુદ્ધિ વડે થાય છે. બુદ્ધિ એ પ્રકાશ પાડનારી છે. એથી બધાની સમજણ પડે છે, પણ બુદ્ધિ પ્રાણના રંગે રંગાયેલી છે. એટલે જેવાં આશા, ઈચ્છા, કામના, લોલુપતા

વગેરે હોય તેવી બુદ્ધિ થતી હોય છે. એટલે દુઃખમાં સુખ અનુભવવું હોય, તો બે કરણો મઠારવાની જરૂર અને તે પ્રાણ અને બુદ્ધિ.

જો કામ, ક્રોધ, આશા, તૃષ્ણા વગેરે તથા માન્યતાઓ, પૂર્વગ્રહો વગેરે મોળાં પાડીએ તો બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય.

પ્રાણની શુદ્ધિ કેમ થાય ?

સંસારમાં બધાં કર્મો કરવાનાં, બધા સાથે હળવા મળવાનું થવાનું અને ઘર્ષણ થવાનું, તો ઘર્ષણ પણ નિવારી શકાય કે નહિ ? સંસાર ચલાવવાનો, નિર્વાહ ચલાવવાનો અને ઘર્ષણ ન થાય તેના વિશે વિચારીને શોધ કરી. અને એ લોકોએ અનુભવ કરીને જીવનનો નિયોડ કાઢ્યો અને કરુણા કરીને બધાંને જણાવ્યું કે પ્રાણની શુદ્ધિ મુખ્ય અને એનાથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય, પણ આશા, ઈચ્છા વગર તો જીવીએ નહિ. આપણામાં બધી રચના એના વડે ચાલ્યા કરે. જો એ ન હોય તો કર્મ ચાલે નહિ. એટલે બુદ્ધિ કહે કે આશા, ઈચ્છા વગેરે તો રહેવું જોઈએ, પણ અનુભવીઓ કહે છે કે રહે અને આપણું કામ ચાલી શકે, તો તે કેમ ? સંસારમાં પણ ભક્તો થઈ ગયા. ખરા મહાત્મા થઈ ગયા. એ લોકો સંસારમાં પોતાનો કર્મવ્યવહાર કરી ગયા છે.

ભગવાન ગીતામાં પણ કહે છે કે ‘તમે કર્મ છોડી ન શકો’. કર્મ તમને છોડે એમ નથી અને તમે કર્મ છોડવાના નથી, તો મનુષ્યને શરીર છે એટલે ખાવા તો જોઈએ જ. એટલે જીવનનિર્વાહ માટે કર્મ જરૂરનું, તો બુદ્ધિ કહે છે કે આશા, કામના, લોલુપતા વગર તો કર્મ કેવી રીતે સંભવે ? પણ એનો અનુભવીઓએ ઉકેલ કાઢ્યો કે ભાઈ ‘અનાસક્ત થાઓ અને કર્મ કરો.’ દરેકમાં નિર્ભેગપણું કેળવો. નિર્મમત્વ કેળવો. એનાથી સંતોષ થાય અને બે પૈસા મળે પણ ખરા. અને જરૂરિયાત પૂરતી પ્રવૃત્તિ પ્રેમથી થઈ શકશે.

જેમ નિર્મમત્વપણું, નિર્ભેગપણું કેળવીએ તેમ બુદ્ધિ શુદ્ધ થતી જાય છે, તેજસ્વી બને છે અને આપણા પ્રશ્નો, કોયડાઓનો ઉકેલ બહુ સરસ રીતે નીવડે અને કઈ રીતે કામ કરીએ તો એનો યોગ્ય ઉકેલ આવશે એની એને સમજણ પડતી જશે અને સામાન્ય બુદ્ધિ કરતાં વિશેષ સમજણ એનામાં પ્રગટે છે. એટલે બુદ્ધિની માન્યતા ખોટી પડે છે કે કામના, લોલુપતા વગર કર્મ નથી થઈ શકતાં.

એટલે પ્રાણ અને બુદ્ધિ જો સુધરી જાય તો બીજાં કરણો પણ સુધરે. મન એ તો બંધન અને મોક્ષનું કારણ છે. અંતઃકરણ જે કહેવામાં આવે છે, એની જો શુદ્ધિ થાય, તો બધું થાય.

અંતઃકરણો

આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ આ પાંચ તત્ત્વો છે. આપણી બુદ્ધિ વિચારે છે, દલીલ કરે છે, તર્ક કરે છે, શંકા-કુશંકા કરે છે. મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે. ચિત્ત અનેક પ્રકારનાં સંસ્કારો ગ્રહણ કરે છે. પ્રાણ એટલે આશા, ઈચ્છા, કામના, તૃષ્ણા, લોલુપતા, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, રાગ, દ્વેષ એ પ્રાણનું ફંક્શન (કાર્ય) કરે છે. અહમ્ બધાંને ગતિ આપે છે ત્યારે આ બધાનું એક નામ આપણે ‘અંતઃકરણ’ આપીએ. જેમ તારના દોરડાં છે એની મારફતે તાર જાય એવી રીતે ઈન્દ્રિયો દ્વારા આ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અહમ્ કામ કરે.

અંતઃકરણોની સ્થિતિ એ જ જીવનનું માપ

મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહં એ પાંચેય કરણોમાંથી મળ, વિક્ષેપ અને આવરણ ઘટે ત્યારે જ હૃદયના સાચાપણાની ખબર પડે છે, પણ ત્યાં સુધી આપણાથી કંઈ બેસી થોડું જ રહેવાય ? જીવન પરત્વેનું મહત્ત્વ અને તેના પરત્વેની જ્ઞાનપૂર્વકની ભાવના પ્રકટતાં પણ હૃદયના દ્વાર ખૂલી જાય છે. આપણે તો જીવનમાં આ પાંચ કરણોની દશા કેવી કેવી પ્રવર્તે છે અને કેટકેટલાં તે ઊંચા થતાં જાય છે એના પરથી જ આપણે જીવનનું માપ કાઢવું, પણ વારંવાર તેમ જોયા કરવાનું પણ ન હોય. આપણું સાધન કરતાં કરતાં આપોઆપ તેની ખબર આપણને પડ્યા કરવી જોઈએ.

જીવનવિકાસને બાધક તત્ત્વો

જીવનવિકાસ માટે જો સાધના કરવાનું ખરેખર દિલ હોય તો તેવા જીવે સર્વ પ્રકારનાં મમતા, મોહ, આસક્તિ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ વગેરે, પ્રેમભક્તિભાવ વડે કરીને ટાળવાનાં રહે છે. તે બધાં જીવન વિકાસપંથે જરૂર બાધક છે.

મનના સંકલ્પ-વિકલ્પો, મનની આમતેમ લહેરાતી વૃત્તિઓ, મનનું સગડગપણું, મનનું દ્વિધાપણું, તેવી જ રીતે બુદ્ધિની અનેક પ્રકારની સમજણો, તેની મડાગાંઠો, તેની વિવિધરંગી તર્કયુક્ત દલીલબાજી, અનેક પ્રકારના આગ્રહનું કંઈ કંઈ યુક્તિપ્રયુક્તિ બુદ્ધિ દ્વારા પ્રેરાવી એક

નિષ્ઠામાં બાધા પ્રગટાવવાનું અને તેવી જ રીતે પ્રાણની અનેક પ્રકારની અશુદ્ધિ, કામના, લાલસા, લોલુપતા, વાંછના, ઘૃણા વગેરે બધું સાધનાના પંથમાં અડચણરૂપ છે ને તે આડખીલી બને છે.

જીવનવિકાસના સાધકે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહંના વિકારોને સ્પષ્ટપણે તેમનાથી નોખા તારવી પૂરેપૂરા સમજી લેવા ઘટે છે, ને તે પ્રમાણે દોરવાઈ જવાનો પોતે જ્ઞાનપૂર્વક ઈનકાર કર્યા કરવાનો રહે છે. આવો અભ્યાસ જીવતો થયા વિના સાધના થવી શક્ય જ નથી, કારણ કે સ્થૂળ પ્રાણ પોતાની અસર મનાદિ ઉપર પહોંચાડે છે, બુદ્ધિને ભ્રમાવી દે છે, ચિત્તમાં પણ દોષ ઉત્પન્ન કરે છે ને મનને ભ્રમિત બનાવી દે છે. એટલે વિચારની પૂરેપૂરી શુદ્ધતા આપણામાં હોવા કે રહેવાનો ભાગ્યે જ સંભવ રહેતો હોય છે.

સાધનાનો હેતુ માનવીના સ્વભાવથી નોખાપણે વર્તાયા જવાય તે છે. ઈન્દ્રિયો, મન, ચિત્ત, અહંકાર, પ્રાણ વગેરેનાં આંદોલનો ક્યાંયે આપણને સ્પર્શ ના કરે એવું થવા માટે સાધના છે. અને તેમ થઈ શકે તો જ સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મનાં દર્શન થઈ શકે. અને એટલા માટે જ સ્થૂળ શરીર મળેલું છે. જેમ લાકડાને કાપવા માટે લાકડાની જરૂર રહે છે તેમ સૂક્ષ્મમાં જવાયા પછી જ સાધનાની ખરી શરૂઆત થાય છે.

આપણે જે બાજુએ જવાનું છે, તે બાજુએ જવામાં જે જે કંઈ નડતરરૂપ બન્યા કરતું હોય તેના વિશે ઊંડો વિચાર કરીએ, અને આપણું નિર્દય રીતે પૃથક્કરણ આપણે કર્યા કરીએ. સાધકે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહંકાર એ પાંચ તત્ત્વના વળાંકોને પૂરેપૂરા સમજી લેવા ઘટે. એને સમજ્યા વિના પણ એકલું ભગવાનનું નામ લીધે તે ઠેકાણે આવી શકે છે ખરાં, પણ આપણે તો જ્ઞાનસહિત બુદ્ધિની મદદ લઈને તે બધું કર્યા કરવાનું છે.

એટલે ભગવાનનું નામસ્મરણ જેમ ખેડ કરીને ખાતર નાખીએ, એટલે કે આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહં તે બધાંને નામસ્મરણને ઊગી નીકળવાની ભૂમિકાને યોગ્ય કેળવ્યાં કરવાનું રાખીને નામસ્મરણ લીધા કરીએ, તો તેવો માનવી પ્રત્યક્ષ પરિણામ પોતાના જીવનમાં અનુભવ્યા વિના રહેતો નથી. આને માટે અત્યંત અપાર ધીરજ અને ભારે પુરુષાર્થની જરૂર હોય છે.

સંસારથી ઉત્કાંતિ શી રીતે ?

જેમ સ્વપ્નમાં અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ માનવી અનુભવે છે, છતાં જાગી જવાતાં તે આમ થયું હતું તેમ તેને ખબર ભલે પડે, પરંતુ તેને તે જીવ ચામજૂની પેઠે વળગી રહેતો નથી, તેનું ઝાઝું મહત્ત્વ પણ તે આંકતો નથી, એ તો સૌ કોઈના અનુભવની હકીકત છે. તેવી જ રીતે સંસાર અને તેનાં સંબંધો, પ્રસંગો અને બનાવો તથા મનમાં ઊઠતા અનેક પ્રકારનાં વલણો તે બધાં પરત્વે જો માનવીની સ્થિતિ તટસ્થતાની અને સરળતાની થઈ જાય તો, સ્વપ્નમાં અનુભવેલી વૃત્તિઓ તથા એવું બીજું બધુંયે જેમ સરકી જાય છે તેમ સંસારનું ઉપર ગણાવેલું બધું પણ સરળતાથી સરકી જાય. સ્વપ્નની બનેલી વાત એ તો સ્વપ્નની છે અને વાસ્તવિક નથી એમ માનવી સમજે છે, અને તે ખરેખરું અંતરથી તેમ સમજે છે. એટલે તેને તે ભૂતની જેમ વળગી રહેતો નથી. સંસારમાં અને તેના વર્તનોમાં માનવીની સમજણ ઉપરની રીતે જો આપણાં અંતરમાં પ્રગટી જાય અને સ્થિતિ થાય તો માનવી તેમાં અટવાઈને પૂરાઈ ન રહે, જકડાયેલો પણ ન રહે, તેથી તો આપણે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહંકાર એ બધાંથી જે બનતું રહે તેને કશુંયે મહત્ત્વ ના આપતાં જો અંતરના અંતરતમ ચેતનને ખરેખરું મહત્ત્વ આપવાનું શીખીશું તો બધુંય સરળતાથી સરકી જશે. જેમ કમળનાં પાંદડા ઉપર પડેલાં પાણીનાં ટીપાં તેને લેપતાં નથી તેમ. માટે આપણે તો તેવી જાતનો અભ્યાસ કેળવતા રહેવું છે. જેને વધારેમાં વધારે હૃદયમાં હૃદયથી મહત્ત્વ આપીએ છીએ, તેમાં મન આપોઆપ સહેલાઈથી પરોવાય છે. માટે આપણે શેને મહત્ત્વ આપવાનું છે, તે અંગે પાકું વલણ થવું ઘટે.

અંતઃકરણોની શુદ્ધિ સાધના

આપણા આંતરિક જીવનને શોધી કાઢવાનો—આવિર્ભાવ કરાવવાનો—અને સ્વરૂપમાં પ્રગટાવવાનો urge (સતત આંતરિક ગોદાટી) અને તે પણ ઉત્કટ સ્વરૂપનો થવા માંડશે, ત્યારે આપણને જરૂર બધાંથી ઉપરવટ થતાં આવડતું જશે. જગતમાં જો આપણે ઝીણવટથી જોઈશું તો જણાશે કે જે તે કંઈ એકબીજાને અવલંબીને જીવતું હોય છે. આપણે પણ જાણ્યે-અજાણ્યે કંઈક ને કંઈક પ્રવૃત્તિ કરતાં

હોઈએ છીએ ને એને આપણું જગત બનાવીએ છીએ. એવાં અનેક નવા જગત આપણે રચીએ છીએ ને જૂનાંને છોડી દઈએ છીએ. જો માર્મિક રીતે તપાસીએ તો ખબર પડે કે નવા જગતમાં પ્રવેશતી વખતે કશુંક જૂનું આપણે છોડીએ પણ છીએ; પણ સાધારણ રીતે તો એનું આપણને ભાન સરખું હોતું નથી. આમ છોડવું ને પ્રવેશવું એ તો આપણો એક ક્રમ જ થઈ પડ્યો છે, પણ એ બધું આપણે સ્વભાવ કે પ્રકૃતિને વશ થઈને કરતાં હોઈએ છીએ. આપણે હવે તેમ કરવાનું નથી. તે બધાં કામોથી અલગ પડીને, તટસ્થપણે રહીને એ આપણાં કામો આપણા સ્વભાવના પરિણામો છે, ગુણોની અસરને લીધે થાય છે, તેમ જાણીને, એની અસરમાં તણાયા વગર તેને જોયાં કરવાના છે. એના પ્રવાહમાં તણાઈ જવાનું નથી, ને તે રીતે તે થવા દેવાનાં છે.

શુદ્ધિ

એમ જ્યારે બની શકે અને તે માત્ર ભાવનાથી નહિ, પણ સમજણપૂર્વક અને તે પણ જ્ઞાનપૂર્વક તેવા પ્રકારના અનુભવમાંથી નક્કરપણે જાગી હોય, તેવું હૃદયમાં હૃદયથી લાગતું હોય, ત્યાર પછી જે કંઈ અશુદ્ધિઓ બાકી રહી હોય છે, તે તો એકદમ અદૃશ્ય થતી જાય છે. ઉપર જણાવેલી દશા થતાં જીવપ્રકારની કોઈ પણ અશુદ્ધિ ટકી શકતી નથી. શુદ્ધિને મેળવવા માટે ક્યાંથી અને કેવી રીતે શરૂઆત કરવી એમ કોઈ પૂછે તો પહેલાં તેને શુદ્ધિની અનિવાર્યતા હજી પૂરેપૂરી લાગી નથી એમ પણ ગણાય. જો સાયોસાય શુદ્ધિ માટેનો એનો નિશ્ચય પાકો થયો હોય, તો અશુદ્ધિનાં દર્શન થતાં એમાંથી તે પોતાની નજર તુરત ફેરવી લેશે. એટલું તો તે જરૂર કરશે. જીવસ્વભાવનું કોઈ પણ પ્રકારનું નકારાત્મક વલણ એનું નામ પણ અશુદ્ધિ કહી શકાય. શુદ્ધિ એટલે માત્ર નીતિમત્તાની ગણતરીનું ધોરણ એટલું જ તે નથી. એવું ધોરણ તો ઘણું જ ઓછું ગણી શકાય. એવું તો બુદ્ધિથી વિચારીને પ્રાણના આવેગોને માનવી ધારે તો રોકી શકે, પરંતુ તેટલું થવું સાધના માટે પૂરતું નથી. નીતિમત્તાનાં ધોરણના એકમાત્ર તેવા વિચારથી અને અમલથી કરણોની શુદ્ધિ થાય છે, એમ માનવામાં ક્યાંક અતિશયોક્તિ લાગે છે. નીતિમત્તાનું ધોરણ એ જ જીવનમાંનું ઉચ્ચમાંનું ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ધોરણ છે, એવી માન્યતાનો ખ્યાલ સાધનાના જીવનના

અનુભવમાંથી ઉદ્ભવેલ ખ્યાલ નથી, ઈન્દ્રિયોને તથા કરણોને પોતપોતાના સમર્થપણાનું જ્ઞાનભાન જાગે છે. પોતપોતાના યથાર્થપણામાં પ્રગટતાં અને વર્તતાં રહે છે. નીતિમત્તા એ તો સાધનાના ઉત્કટ પ્રાગટ્યભાવ આગળ નરી કોરી કોરી લાગે, પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે તે જરૂરની નથી. સાધના માટેની શુદ્ધિનો તેટલામાં જ માત્ર સમાવેશ થઈ જતો નથી. એ તો એનાથી ક્યાંયે આગળ જતી હોય છે. એટલે મન, પ્રાણ અને બુદ્ધિની રમતોથી સાવચેતી રાખી, તેની રમત-ગમતથી અલગ રહ્યાં કરવાનો જીવતોજાગતો જ્ઞાનપૂર્વક અભ્યાસ કેળવ્યાં કરવાનો છે. આવું બધું કરવાનું કે કર્યા કરવાનું હોવા છતાં મહત્ત્વ તો શ્રીપ્રભુકૃપાથી સાધનાની ભાવનાને જ હૃદયથી દીધાં કરવાનું છે. તેનાથી કરીને જે તે બધું તેમ તેમ તેના યોગ્યપણામાં પ્રકટતું જતું હોય છે.

સમતાથી બધું સધાય

સાધનામાં મન, પ્રાણ, બુદ્ધિ એ ત્રણ મહત્ત્વનાં કરણો છે. તેઓ ત્રણેય પરસ્પર સંકળાયેલા છે. મનમાં ઊઠતાં તરંગો, વિચારો, વૃત્તિઓ, લાગણીઓ, ઊર્મિઓ એ બધું પ્રાણ સાથે સંકળાયેલું છે. તેથી પ્રાણની શુદ્ધિ થવી અનિવાર્ય છે. પ્રાણની શુદ્ધિ થતાં મન ઉપર જરૂર અસર પડે જ છે. વળી, બુદ્ધિમાં પણ ઈચ્છાઓનું રાજ્ય ચાલે છે, ત્યાં તે અટકીને બેસી રહેતું નથી. તે તો મન-ઈન્દ્રિયો બધામાં પ્રસરે છે અને ઈન્દ્રિયોના સ્પર્શોને પણ કોણ કબૂલે છે અને સ્વીકારે છે ? જે ઈન્દ્રિયો છે, તેમાં જે થયા કરે છે એને મન જ વળગે છે ને ? તેમાં બુદ્ધિ ભાગ નથી જ લેતી હોતી એમ પણ કેવી રીતે કહી શકાય ? વળી, બુદ્ધિને પણ પક્ષપાતી વલણ નથી હોતું એમ પણ કેમ કહી શકાય ? એ તો મત, અભિપ્રાય કે સમજણ અને બીજી અનેક પ્રકારની મડાગાંઠને મડાચૂડ પેઠે વળગી રહે છે. એટલે જીવને જો સાધના કરવાની હોય તો એને એ બધાંથી મુક્ત બનવું પડશે, પણ એ બધું બને કેવી રીતે ?

સમતાની પ્રાપ્તિ થયા વિના અથવા તો એવો જ્ઞાનપૂર્વકનો જીવતોજાગતો અભ્યાસ થયા કર્યા વિના તેમ કશું બની શકવાનું પણ નથી. સમતા કેળવવાની જ જરૂર છે. સમતા વિના શાંતિ સ્થાપી શકાતી જ નથી. વળી, ઈન્દ્રિયોના સ્પર્શને તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયોને મન ન

સ્વીકારી શકે તે માટે નિઃસ્પંદતા કે નીરવતાનું સ્થાપન થવું જોઈશે. એટલે કે મનમાં મનની શાંતિ અને સમતા થવા સાધક માટે ઘણા ઘણા જરૂરના છે.

આપણે અંતઃકરણને કેવું બનાવવાનું છે ?

અંતઃકરણ અરીસા ને સમુદ્ર જેવું થવું જોઈએ

સાધકનું અંતઃકરણ સ્ફટિક જેવું આરપારદર્શક જેવું બની જવું જોઈશે. આપણે આપણા અંતઃકરણને એવું જ્ઞાનપૂર્વક પ્રકટાવી દેવાનું રહે છે કે, જેમ અરીસામાં ડુંગર દેખાય તો ડુંગરના ભારથી તે તૂટી જતો નથી, અરીસામાં પાણી દેખાય તો પાણીની ભીનાશથી તે પલળતો નથી, તેવી રીતે આપણું અંતઃકરણ જ્ઞાનપૂર્વકનું સમુદ્ર જેવું પ્રગટી ગયેલું હોવું જોઈશે. એ સમુદ્રમાં જેમ નદીઓ ઠલવાતી જાય છે, તેમ છતાં તે વધતો પણ નથી ને ઘટતો પણ નથી, અને એમાં જે અનેક પ્રકારનો ક્યરો તણાઈને આવે છે, તેને તે કિનારે ફેંકી દે છે, તેવી રીતે પ્રભુકૃપાથી સાધનાની તેની કક્ષા પ્રગટતા, કામ વગેરેનું સ્ફુરણ થતાં તે એમનો એમ અચળ રહે છે. સંપૂર્ણ શાંત ને તટસ્થપણે પ્રવર્તેલો હોય છે. તે તેનાથી ચલાયમાન થતો નથી, તો તેના રૂપમાં તો ભળે જ ક્યાંથી ? તે તો પોતાના સ્વરૂપમાં એકતાર ને તલ્લીન રહ્યા કરેલો હોય છે. એનામાં જે તે ભળતું હોવા છતાં તેનાથી તે સંપૂર્ણ અલિપ્ત છે.

શું શું કરવાનું છે ?

સાધનાના માર્ગમાં સકળ ઈન્દ્રિયોની, પાંચ અંતરનાં કરણો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ તે બધાંની શુદ્ધિ થવી જ જોઈશે, પરંતુ તે થતાં પહેલાં સાધનાની શરૂઆત જ ન થઈ શકે એવું કશું નથી. સાધનામાં નામસ્મરણ, પ્રાર્થના, ધ્યાનાદિ જરૂર શરૂ થઈ શકે. નામસ્મરણ હૃદયની ભાવના ધારણા સાથે સર્વ કંઈ કરતાં થયાં કરવું ઘટે. એ સાધનાથી શ્રીભગવાનની સ્મરણભાવના રહ્યાં કરે છે. સકળ કર્મમાં એની ભાવના રહ્યાં કરે, અને કર્મમાત્ર જીવનવિકાસના ઘડતર માટે છે તેવી ભાવના પણ તે કર્મ કરતી પળે આપણા હૃદયમાં તેવા પ્રકારની ચેતનયુક્ત જાગૃતિથી પ્રગટે અને તે સાથે સાથે હૃદયના પ્રાર્થના-ભાવથી તેમાં પ્રવેશ થવો ઘટે. અને તે પણ જે તે બધું શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે થયાં કરે અને અંતે એને પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક સમર્પણ કરી દેવાનું રહે. આમ, કોઈ પણ

વિચારો, વૃત્તિ વગેરે પણ એને જ સમર્પણ કર્યા કરવાના છે. ઈન્દ્રિયો અને મનાદિકરણોની સકળ પ્રવૃત્તિથી આપણે આપણને પોતાને પૂરેપૂરાં અલગ સમજીને તેમની તે સમયની પ્રવૃત્તિમાં આપણે આપણામાં સમતા પ્રગટાવ્યાં કરવાની છે. જે નકારાત્મક ઊગે, તેની સાથે તો જાણે કંઈ જ નિસબત ન હોય, તેમ એને નકારતાં રહેવાનું છે. જે કંઈ રચનાત્મક હોય તે પણ તેનાથી આપણે અલગ છીએ તે જ ભાવે તદ્દન નિઃસ્પૃહતાથી તે કરવાનું હોય છે. શુદ્ધિ થતી રહે છે કે કેમ એનું મુખ્ય લક્ષણ તો એ છે કે આપણી ઈન્દ્રિયોને આંતરિક કરણોની સકળ પ્રવૃત્તિની પરત્વે આપણામાં સ્થપાતાં જતાં શાંતિ, સમતા, ધીરજ વગેરે ગુણોને આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

તટસ્થતા

કામનાઓ બધી જે તે તેમાં સાક્ષી રહ્યા કરી,
અનુમતિ ન ઘો એને જવા ઘો વહી આપથી.

કામનાઓ ઊઠે ત્યારે તેમાં ભેળાઈ ના જવું,
આપણું રૂપ ના તે છે એમ માની છૂટા થવું.

તાટસ્થ્ય રાખતાં રે'વું પ્રત્યક્ષ કામના થતાં,
જાગૃતિ ચેતના એવી રે' તો કામ સધાય ત્યાં.

વિચારો ઊઠતા હોય કિંતુ તે સાથ સાંકળ,
જોડવી આપણે ત્યાં ના જીવી ચેતન-જીવન.

સાક્ષીભાવ અને પૂરું અલિપ્તત્વ બધાં થકી,
જાળવવાં ઘટે, છોને ભળેલા હો અનેકથી.

આપણે માટે ના કાંઈ, પ્રભુપ્રીત્યર્થે છે બધું,
એવા ભાવ થકી ઊંડા પ્રત્યક્ષ કર્મ સૌ કરો.

બનાવો બનતા રે'તા આપણી આસપાસ સૌ
ભલે જણાય, તે સાથે ચિત્ત ત્યાં ના પરોવશો.

કિંતુ કર્તવ્ય પોતાનાં માથે આવેલ જે બધાં,
તેમાં યોગ્યપણું હોવું ઘટે આપણું સૌ ભલા.

સ્વપ્નાં

ચિત્તમાં સુષુપ્ત પડેલાં સંસ્કારો સ્વપ્નમાં વ્યક્ત થતા હોય છે. પણ તેમાં ઘણું સેળભેળપણું હોય છે. સ્વપ્નની હકીકતમાંથી આપણને ક્યાં ક્યાં રાગ છે, ક્યાં ક્યાં મોહ છે, ક્યાં ક્યાં મદ છે, ક્યાં ક્યાં અહંકાર છે, ક્યાં ક્યાં વાસના છે, ક્યાં ક્યાં મમતા છે, ને કેવા કેવા પ્રકારનું જીવ પ્રકારનું અંદર પડેલું છે, તે બધું સ્વપ્નની હકીકતથી આપણને સમજાતું હોય છે. સ્વપ્નની હકીકતને તેની યોગ્ય હકીકતમાં સમજવું એ પણ એક કળા છે. કશા કોઈ પણ પ્રકારના સ્વપ્નની હકીકતથી ગભરાઈ જવું કે તેના વિશે મનોમંથન ન સેવવું, પરંતુ તેમાંથી સમજવું ઘટે તેટલું સમજી લેવું.

સ્વપ્નમાં ચિત્તના સંસ્કારોનો ક્ષય

જ્યારે આપણે ઊંઘમાં હોઈએ છીએ, ત્યારે મન સિવાયની સ્થૂળ દસેય ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના કામમાં જાગૃતપણે રહેલી હોતી નથી, પરંતુ તેથી કાંઈ તે ઈન્દ્રિયોમાંથી સૂક્ષ્મપણે રસ લેવાની કે ભોગવવાની વૃત્તિ ઊંઘમાં ચાલી ગઈ હોતી નથી. ઊલટું ઈન્દ્રિયોનું સ્થૂળપણું નીકળી ગયેલું હોવાથી ચિત્તમાંથી ઊઠેલા સંસ્કારો, વૃત્તિઓ અને તેમાં રહેલો રસ, આપણી દિવસની પ્રવૃત્તિમાન દશા કરતાં ઘણા બળવત્તર પ્રમાણમાં ભોગવતાં રહે છે. આવી સ્થિતિમાં જે સંસ્કારો ઊઠ્યા હોય તેમાં કાળ અને સ્થળનો પણ લય થઈ જતો હોય છે, અને ઈન્દ્રિયોથી એકાકારપણે તેમાં આપણે સવિશેષ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરીએ છીએ. તેથી, દિવસની પ્રવૃત્તિમાં થતાં કર્મોના કરતાં પણ સ્વપ્નમાં જાગતા સંસ્કારોના ઉદયમાં વધારે બંધનમાં જકડાયા કરતાં હોઈએ છીએ. દિવસના પ્રવૃત્તિનાં કર્મોમાં જે કંઈ વિચાર કે વૃત્તિ થાય, તે તાત્કાલિક ફળવામાં અનેક અંતરાયો તેમાં રહે છે. જીવ તેથી તે વિચાર કે વૃત્તિને પૂરું ભોગવી શકતો નથી. જ્યારે ઊંઘમાં સ્વપ્નની અંદર જે વિચાર કે વૃત્તિ ઊઠે, તે તો એકદમ આકાર લઈ લેતાં હોય છે, તેમાં માનવીનું મન પૂરેપૂરું ભોગ ભોગવતું હોય છે.

પરંતુ જેણે જીવનની સાધનાની શરૂઆત કરી છે, તેવા સાધકોથી તો ઊંઘમાં ઊઠતા સંસ્કારોમાં પોતાનું મન ન જાય એવી હૃદયની જાગૃતિ રાખી શકાતી નથી.

(૧) તેથી, સાધક દિવસના સર્વ વ્યવહારમાં કાળજીપૂર્વક અભ્યાસથી તે તે બધું કરતો હોવા છતાં તેમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના,

ના ભેળાવાનો ચેતનાયુક્ત જાગૃતિભર્યો પ્રયાસ કર્યા કરશે. એટલે કે તે કર્મમાં શ્રીપ્રભુની ભાવના અને ધારણા રાખીને પ્રવર્તવા મથ્યા કરશે. અને તેમાં તે જેટલો સફળ થશે તેટલે અંશે તેના આધારે રાતના ઊંઘમાંના સ્વપ્નમાં, તેમ જ તે સમયના સંસ્કારોમાં અલગપણે રહી શકવાને તે સમર્થ નીવડી શકશે.

(૨) વળી, ઊંઘની જરૂર શરીરને જ છે, પણ પ્રાણ અથવા તો એવું જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ અંદર પડેલું છે અને જેને આપણે કર્મનું પ્રેરક તત્ત્વ કહીએ છીએ, તે તો ઊંઘતું હોતું નથી. એટલે ઊંઘમાં આપણને આપણું ભાન રહે, આપણે સાવચેત રહીએ, એવી ઊંઘની સ્થિતિ સાધકની થઈ જાય તો જ એની સાધના થતી રહે છે એમ જાણી શકાય. એવું થવું ઘણું જરૂરનું પણ છે. એની મહત્તા વધારે ને વધારે જ્યારે હૃદયમાં સાધકને સમજાશે, ત્યારે તે એને મેળવ્યા વિના રહેવાનો નથી. આને માટે તે સૂતાં પહેલાં અને દિવસ દરમિયાન પણ ખૂબ ઉત્કટ ઝંખનાપૂર્વક ભાવનાથી હૃદયના ઊંડાણમાંથી પ્રેરાઈને એકભાવે પ્રાર્થના કરશે, અને એક પણ દિવસ તેની પ્રાર્થના કર્યા વિના તેને ચેન નહિ પડે. એમ તો પ્રત્યેક કર્મના અંતરમાં એના હૃદયનો પ્રાર્થનાભાવ આગળ જતાં તો પ્રત્યક્ષ જીવતો બન્યાં કરવાનો છે. એવું થતાં સાધક કર્મનાં નવાં બંધનોમાંથી ઊગરી જવાની શક્યતા ઉપર આવી ઊભે છે.

એવા સાધકને દિવસમાં જેટલી જાગૃતિ હોય છે, તેના કરતાં વધારે જાગૃતિ તે રાત્રે રાખી શકશે, અને આમ રાત્રે ચેતનાભરી જાગૃતિથી મેળવેલું બળ તેના દિવસના વ્યવહારમાં તટસ્થતા જાળવવા માટે ઉપયોગનું થઈ પડે છે.

(૩) આમ સાધક જ્યારે ઊંઘમાં, રાત્રિના વખતમાં, સ્વપ્નની દશામાં, અંતરમાં અંતરથી જાગૃતિ અનુભવ્યા કરતો હોય છે, ત્યારે ચિત્તમાંના ઊઠતા સંસ્કારો, કે જે સ્વપ્ન વાટે અથવા બીજી રીતે વ્યક્ત થતા હોય છે, તેને રસથી ભોગવવામાં કદાપિ મંડ્યો રહી શકશે નહિ, પરંતુ તે તેનાથી અલગ રહેવાને સતત પ્રયત્નશીલ રહેશે. આવી ચેતનાભરી જાગૃત અલગતા ત્યારે જ શક્ય છે કે જ્યારે સાધક પોતાના બધાં જ કર્મો પોતાની સાધનાની દૃષ્ટિએ જ કર્યા કરશે. કર્મના વગેરે, મધ્ય અને અંતમાં શ્રીભગવાનની ભાવના અને ધારણા સાથે સંકળાઈને

જ તે બધું કર્યા કરશે. તેથી, તેનામાં પોતાનું અહમ્ તથા આસક્તિ અને આગ્રહો ઘટવાનો પૂરો સંભવ રહે છે. જે જીવને કર્મના વગેરે, મધ્ય અને અંતમાં ઝાઝા વિચારો ઊઠે છે, તે જીવે સાધનાનું પહેલું પગથિયું પણ માંડ્યું નથી એમ જાણવું અને માનવું.

સ્વપ્નમાં જે જીવ ચેતનાભરી જાગૃતિ રાખી સ્વપ્નને વહી જવા દે છે અથવા તેની સાથે ચેતનાયુક્ત સમતા ધારણ કરી શકે છે, તેવો જીવ જ પોતાના કર્મપ્રારબ્ધને પોતાનામાં અસર કરતું અટકાવી શકે છે.

પ્રાણ

જીવદશામાં પ્રાણનું પ્રભુત્વ

પ્રાણ અને બુદ્ધિ માણસના જીવનમાં પ્રીડોમીનન્ટ છે. કારણ કે આશા, ઈચ્છા, કામના, તૃષ્ણા, લોલુપતા, તેના વિના કંઈ કશું છે જ નહિ. બુદ્ધિ પછીથી આવે છે. આપણામાં પહેલું આ જાગે છે. પહેલું તો આ જ મોખરે રહે છે અને બુદ્ધિ એની સાથે રહે છે. કદીક બુદ્ધિ વિવેક કરી આપે છે ખરી. સારું-નરસું ક્યું છે એનો વિવેક કરી આપે છે પણ આગળ-મોખરે પ્રાણ રહે છે.

આપણાં શરીરમાં પ્રાણ જ પ્રાણવાન છે. કારણ કે એને આશા, ઈચ્છા, કામના, તૃષ્ણા, લોલુપતા, રાગદ્વેષ પછી ખાવું, પીવું, જાજરૂ જવું - આ બધાં કામો પ્રાણનાં છે. આની લાંબી યાદી થઈ શકે છે, અને એ બધું પ્રાણ કરે છે. આપણાં જીવનમાં પ્રાણ પ્રીડોમીનન્ટ (મુખ્ય જાગૃત) છે. અને બુદ્ધિ પછી એને વિચાર્યા કરે છે. એને ચાલવાના રસ્તા બતાવે છે. કોઈ વખત એ તુલના કરે છે. ‘આ આમ થશે કે બગડશે ?’ એમ બુદ્ધિ કહે છે ખરી, પણ સામાન્ય રીતે બુદ્ધિ પ્રાણ સાથે ભળી ગયેલી હોય છે. એટલે આપણા શરીરમાં બે તત્ત્વો મુખ્ય કામ કરે છે - પ્રાણ અને બુદ્ધિ.

સંસારવ્યવહારમાં બુદ્ધિ કરતાં પ્રાણતત્ત્વ આગળ છે. એટલે આધ્યાત્મિક માર્ગે જવું હશે તો પ્રાણતત્ત્વને મોળું પાડવું પડશે અને બુદ્ધિને મોળી પાડવી પડશે. એ એની મેળે કંઈ મોળાં પડે નહિ. એમનો સ્વભાવ નથી કે મોળાં પડે. એમનો સ્વભાવ તો પ્રકૃતિના ગુણધર્મ પ્રમાણે વર્તવાનો છે. એની મેળે વળી શકે નહીં. ઈમ્પોસિબલ (અશક્ય) ત્યારે એની પર તમે બળજબરી કરશો ? બળજબરી ના કરાય. તો પછી

બળજબરી નહિ કરવાની અને સ્વભાવને બદલવાની વાત કરીએ છીએ. એમાં કોન્ટ્રાડિક્શન (પરસ્પર વિરોધ) દેખાય છે ! તો તમને પોતાને ઉચ્ચ પ્રકારના કોઈ તત્ત્વને માટે મહત્વાકાંક્ષા, ગરજ અને તાલાવેલી લાગવા જોઈએ. એ લાગે પછી એમાં અભ્યાસ કરતાં રહો. અભ્યાસનો કાળ જેમ જેમ વધતો જાય, તેમ તેમ આની મદદ મળતી તમને અનુભવાય છે. બુદ્ધિ અને પ્રાણતત્ત્વ એ માત્ર પ્રકૃતિને જ વળગેલાં નથી. એ તો ચેતનતત્ત્વ સાથે પણ છે. ‘ચેતન તો જાણે છે જ નહિ’ - એવા જીવનમાં આપણે વર્તીએ છીએ. ચેતનને આપણે ગણકારતા જ નથી. અને કામમાં લેતા જ નથી. એટલે બુદ્ધિ અને પ્રાણતત્ત્વ એની સાથે વળગેલાં આપણને લાગતાં નથી. ખરી રીતે બુદ્ધિ અને પ્રાણ ચેતનતત્ત્વ સાથે સંકળાયેલાં છે. એટલે આપણે જેમ એના વિશે મનનચિંતન કરતાં જઈએ છીએ, તેમ તેમ બુદ્ધિ અને પ્રાણતત્ત્વ આપણને મદદ કરનારાં થઈ પડે છે. બુદ્ધિ પ્રકૃતિના ક્ષેત્રમાં ફોરવર્ડ (પ્રગતિકારક) છે. અને ઊર્ધ્વના ક્ષેત્રમાં પણ એ ફોરમોસ્ટ (મોખરે) છે.

પ્રાણતત્ત્વ બહુ જરૂરનું છે. એટલે પ્રાણની વિશુદ્ધિ થયા કરે એ મુખ્ય. એ વિશુદ્ધ થાય તો જીવન શુદ્ધ થાય. તે સિવાય નહિ થાય. પ્રાણની વિશુદ્ધિ શી રીતે થાય ? તો કહે જીવનમાં આશા, ઈચ્છા, કામના, લોલુપતા નિમ્ન પ્રકારનાં વલણો છે, એને બદલે ઊર્ધ્વગામી વલણ થાય. માટે પરમાર્થી થવું, પરોપકાર કરવો, પારકાના ભલામાં રાજી થવું આ સામાન્ય છે. એનાથી આગળ ઊર્ધ્વ દશામાં ચેતનને અનુભવવાની સદ્વૃત્તિ જાગવી કે ઊર્ધ્વ પ્રકારની ભાવના પ્રગટે એ પણ પ્રાણનું જ કામ છે. પ્રાણ એ નિમ્ન પ્રકારમાં છે અને ઊર્ધ્વ પ્રકારમાંય છે. બુદ્ધિનું પણ એમ જ છે.

પ્રાણની ઊર્ધ્વ દશા - ઊર્ધ્વ કક્ષા ક્યારે થાય છે ? સતત અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વડે. વૈરાગ્ય એટલે કે ‘આ બધાં જગત મિથ્યા છે.’ એવો અર્થ નથી કરતો. પણ નિરાસક્તિ, નિરાગ્રહ, નિર્મમત્વ, નિર્લોભ, નિરંહકાર એ બધાનો કુલ ટોટલ એટલે વૈરાગ્ય.

પ્રાણના ઈંકશનનો આધાર જીવનના જુદા જુદા તબક્કાઓમાં જુદો જુદો હોય છે. દા.ત. બાળકમાં પ્રાણનું ઈંકશન હોય છે. પણ જેમ મોટા થઈએ એમ પ્રાણનું ઈંકશન બદલાય.

ઊર્ધ્વ બાજુનો પ્રાણ થાય ત્યારે વિસ્તાર વધે. સ્વાર્થ ઘટે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે ઘટે. આશા, તૃષ્ણા, લોલુપતા, લાગણી એ જીવદશાનાં લક્ષણો છે. તેને લીધે પ્રાણ-સદ્વૃત્તિ ટુંકાઈ જાય છે. જ્યારે પ્રાણનું ઊર્ધ્વગમન થાય ત્યારે બહોળો વિસ્તાર થતો હોય છે. તો જ સમજવું કે પ્રાણ ઊર્ધ્વ દિશાનો છે. લક્ષણ પરથી પારખી શકાય. પોતે એકના એક સંસારમાં એકના એક જ વાતાવરણમાં હોય તેમ છતાં તેની વૃત્તિ વિસ્તારની દશામાં પ્રવર્તતી હોય, ત્યાં તે ઊર્ધ્વ પ્રદેશનો પ્રાણ છે એમ કહી શકાય.

પ્રાણમીમાંસા

પ્રાણના લક્ષણોમાં લાગણી આવી જાય. બીજું એક લક્ષણ ગમે તેવી હારને પામીએ તો નિરાશ નહિ થાય. સામાન્ય માણસ નિરાશ થઈ જાય. હારતો હોવા છતાં ‘મારે તો ચડવું જ છે’ એમ હોય. એવો એનો વ્યૂ પોઈંટ રહે - આવો એનો મરણિયો દૃઢ નિર્ધાર રહે, એ ઊર્ધ્વ પ્રાણનું લક્ષણ છે. જે કેટલાક પાણીમાં બેસી જાય એ નિમ્ન પ્રાણ છે. ઊર્ધ્વદશામાં પ્રાણની ગતિ થાય ત્યારે સેન્સ ઓફ પ્લેઝન (માલિકી ભાવ)ની વૃત્તિ મોળી પડતી જાય. જેમ ઊર્ધ્વ પ્રકારનો પ્રાણ થાય એમ ગુણ અને ભાવ વધે. સ્પિરિટ ઓફ એન્ટરપ્રાઈઝ (સાહસનો જુસ્સો) વધે. હિંમત, તટસ્થતા વધે. આ બધા ગુણોનો વિકાસ થાય. નિમ્ન પ્રકારના પ્રાણમાં આ બધા ગુણોનો વિકાસ રૂંધાય છે. કારણ કે નિમ્ન પ્રકારના પ્રાણમાં માત્ર ભોગવવાની એકમાત્ર દશા હોય છે. ભોગવવાની લાલસા હોય ત્યાં ગુણ વપરાય છે ખરો પણ એ ગુણ બુઢો થઈ જાય છે. એની શક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે.

‘આનંદ’ કહીએ એમાં પ્રાણતત્ત્વ મોખરે, પ્રાણતત્ત્વ જ એવા નિમ્ન પ્રકારનું હોય, ત્યારે આનંદ દ્વંદ્વ અને ગુણથી ભરેલો ને તદ્દન નિમ્ન પ્રકારનો. જેમ જેમ ભાવ થતો જાય, એમ એમ પ્રાણતત્ત્વ ઊર્ધ્વ પ્રકારનું થતું જાય. તેનો આનંદ ઊર્ધ્વ પ્રકારનો થાય. પ્રાણતત્ત્વ સિવાય કશું ભોગવી ના શકાય. પ્રાણતત્ત્વ નિમ્ન કક્ષાનો આનંદ ભોગવે, ત્યારે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ને અહમ્ મૂઢતામાં આવી જાય છે. જ્યારે ઊર્ધ્વ પ્રકારમાં પ્રાણતત્ત્વ હોય છે ત્યારે આનંદ અનુભવે છે, ત્યારે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહમ્ ખીલે છે ત્યારે વિવેક જાગે, એક પ્રકારની સૂક્ષ્મતા આવે.

જીવદશા આસક્તિ

જીવન એટલે અનંત જન્મોના સંસ્કાર લઈને આવેલી (જીવની) ચેતનશક્તિની માનવીદેહ દ્વારા થતી વહનક્રિયા. જીવન નદીના પ્રવાહની માફક પ્રતિક્ષણે પલટાતું જાય છે; ને છતાં તે પલટા-ફેરફારો જૂનાના આધાર ઉપર જ થતા રહેલા હોય છે. જૂના સંસ્કારોએ નદીના પટની માફક એક પટ રચેલો હોય છે; તે પટમાં વહેવા તરફ જીવનપ્રવાહનું વલણ અને નવા સંસ્કારોનું ઘડતર સાધારણ રીતે અને સ્વાભાવિક રીતે હોય છે, તેથી ઈન્દ્રિયોના સામ્રાજ્ય હેઠળ ઘણા માનવીઓ કર્મનાં સંસ્કારનાં પોટલાં બાંધીને જગતમાં આવ્યા હોય છે અને વધારે મોટાં પોટલાં બાંધીને જગતમાંથી ચાલતા થાય છે.

સુખ-દુઃખના મૂળમાં જોઈશું તો (અરે ! એની લાગણી થવી એ જ બતાવે છે કે) એના મૂળમાં જ આસક્તિ રહેલી છે એમ આપણને જણાશે. આસક્તિ એટલે કોઈ કશા તરફ લાગણીનો મમતાભર્યો પક્ષપાત. રાગ ને દ્વેષ તેથી જન્મે છે ને તેમાંથી સુખ-દુઃખનાં દંદો ઊભાં થયા જ કરે છે. મનુષ્યનો સામાન્ય રીતે સ્વભાવ પડી ગયો છે કે તે પોતાનું સુખ શોધે. પોતાના સુખની તીવ્ર શોધમાં એને જગતની અનેક વસ્તુઓમાં આસક્તિ બંધાય છે. ‘કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ભટકવા ગયેલું વહાણ વાયુના જોરે મહાસાગરમાં ગમે ત્યાં તણાઈને નાશ પામે છે.’ તેવું જ માનવીનું થાય છે. આપણે ગંભીર ભાવે આપણું પૃથક્કરણ જો શાંત ચિત્તે કરી જોઈશું તો સમજાશે કે આપણા પ્રત્યેક કાર્યમાં કોઈને કોઈ પ્રકારની આસક્તિ રહેલી હોય છે. શરીરધારી કોઈ માનવી જો પોતાની અંદર નજર કરશે તો આ વાતનો ઈનકાર કરી શકે એમ નથી; કારણ કે આસક્તિ શરીર સાથે જોડાયેલી જ છે.

કર્મ કોઈ પણ જાતનાં કર્મ - પણ કોઈને કોઈ પ્રકારની આસક્તિ વિના થઈ શકતાં નથી. કર્મ એટલે કે પ્રવૃત્તિ - કદી પણ કંઈ પણ કરવાની ઈચ્છા વિના ઉદ્ભવી શકતાં નથી. ઈચ્છા એ આસક્તિનું જ એક લક્ષણ છે.

આમ, આસક્તિ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે સૂક્ષ્મ કે સૂક્ષ્મતમ્ રીતે પણ રહ્યા કરતી હોવાથી માનવી જીવો તો બધી ઈન્દ્રિયભોગ્ય વસ્તુઓ વિશે આસક્તિ વધારતા જવાના. અને પરિણામે કંઈ નહિ પણ દુઃખ જ પ્રાપ્ત

કરવાના. ઉપર જણાવ્યું તેમ આસક્તિમાં સૂક્ષ્મ ઈચ્છાઓને પોષવાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે. અને તેથી માનવી જીવ હંમેશાં કોઈ ને કોઈ ઈચ્છાને પોષવામાં જીવન ગાળતો હોય છે, પણ તેનું તેને ભાન સામાન્ય રીતે નથી હોતું. આપણે આપણી જાતની જરા ઊંડા ઊતરી તપાસ કરીશું તો જણાશે કે આપણાં આંખ, કાન, ત્વચા, જીભ વગેરે બધી જ ઈન્દ્રિયો અરે એટલું જ નહિ, સમગ્રપણે આપણે જેને ‘આપણે’ કહીએ તે પણ કોઈ ને કોઈ ન કળી શકાય એવી આસક્તિમાં ખૂબ ગમે તેવી મીઠાશ અનુભવતા હોઈએ છીએ. આ મીઠાશ ઈન્દ્રિયજન્ય છે; ને ઈન્દ્રિયોના સંતોષ માટે છે. તેથી જ્યાં સુધી આપણે એને પ્રયત્નપૂર્વક નિઃસ્વાર્થ ન બનાવી શકીએ, એની ટેવોના પ્રવાહને ન વાળીએ, ત્યાં સુધી ઈન્દ્રિયો બધી વસ્તુના પોતાના વિષયમાં સ્વછંદે રાયશે. ઘણા માનવીઓને તો ભાન પણ નથી રહેતું હોતું કે તેમની ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષય ઉપભોગમાં રાચ્યા જ કરતી હોય છે.

ઈન્દ્રિયોને પોતાના વિષયોમાં એવો પ્રબળ રસ પડે છે કે એવા રસની પાછળ રહેલા ભારે દુઃખનો વિચાર કદી ઊઠે, તો પણ માનવી તેમાં ઘસડાયે જાય છે. જે પ્રવૃત્તિઓને ‘અશુભ પ્રવૃત્તિ’ તરીકે આપણી સમજણ ઓળખી શકે તેવી પ્રવૃત્તિ તરફ જ્યારે ઈન્દ્રિયો ખેંચાય છે, ત્યારે બધી ઈન્દ્રિયોને આપણે એ સમજણને લીધે ખબર તો હોય છે કે ‘આ કાર્ય કરવા જેવું નથી’ તેમ છતાં આપણી ઉપરવટ થઈને ઈન્દ્રિયો પોતાનું ધાર્યું કરી જાય છે અને ઈન્દ્રિયોનું સુખ એટલે ગીતાજીમાં કહેલું છે તેવું રાજસિક સુખ, પરિણામે તે પછી સ્વાભાવિક રીતે દુઃખ જન્મે છે.

જીવથી જે કાર્યો આસક્તિથી થતાં જાય છે તેનાથી તે સતત બંધાતો જ જતો હોય છે. એની ગૂંગળામણ, અમૂઝણ ને અકળામણ એમાં વધતી જ ચાલે છે, એની ચિંતાનો પાર જ રહેતો નથી. ઉદ્વિગ્નતા, ક્લેશ, સંતાપ ને મુશ્કેલીઓ એ તો જાણે એને વરેલાં જ હોય છે. એમાંથી કદી ઊંચો જ નથી આવી શકતો. એવા જીવના સુખના અનુભવમાં કશું સુખ પણ શું? એના સુખમાં પણ એને નિરાંત નથી, ચેન નથી.

પ્રાણશુદ્ધિ

પ્રાણની ભૂમિકા જ્યાં સુધી જીવદશાની છે, ત્યાં સુધી ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ સાધક કદી પામી શકવાનો નથી. તેથી પ્રાણની શુદ્ધિની

પ્રથમ અનિવાર્ય જરૂર ઊભી થતી હોય છે. પ્રાણના સ્વરૂપમાં જે આવેશ, આવેગ, લાગણીઓ, ઊર્મિઓ વગેરે છે, તે તો જીવદશાનાં હોવાથી જીવ તે પળે ઊઠે કે જાગે તે પળે તેમાં જ ભેરવાઈ પડવાનો. તે પ્રમાણે જ વર્તવાનો ને સમજવાનો. એટલે એનાથી પર જવાની શક્તિ ક્યાંથી તે લાવી શકવાનો ? સાધકની આધ્યાત્મિક ભૂખ જો ખરેખરી ને સાચી હોય છે, ને જો તે બળવાન પણ હોય છે, તો અંતરમાંના પુરુષના તે કાળે સાવચેતીના સાદને તે સાંભળી પણ શકે છે, ને તેનો તે અમલ પણ કરતો હોય છે. બાકી તો પ્રાણનાં પોતાનાં આગ્રહીપણાં, આશા, ઈચ્છા, કામના વગેરે જીવ પર સવાર થયેલાં જ હોય છે.

(૧) વૈરાગ્ય અનાસક્તિ

‘વૈરાગ્ય’ શબ્દના મૂળ અર્થમાં જઈએ તો રાગ એટલે આસક્તિ. ને તે ઉપરથી વિરાગ કે વૈરાગ્ય એટલે અનાસક્તિ.

જેટલાં કર્મ આપણે ભાગે આવેલાં કે આવતાં હોય ને તે પણ યોગ્ય હોય તેટલાંમાં જ આપણે રહેવાનું છે. ને તે પણ અનાસક્તિપૂર્વક કરવાનાં છે. એનો અર્થ એમ નથી કે તે કાર્યો જીવ વિના, જડની જેમ કરવાનાં છે. પણ તે કરતી વખતે પરિણામ વિશે આસક્તિ આપણાંમાં ન હોવી ઘટે. વળી તે કાર્યમાં આપણી મર્યાદાનો ને જવાબદારીનો તેટલા કાર્ય પૂરતો જ ખ્યાલ રાખ્યા કરી, તે જેમ આવતાં જાય તેમ કર્યા કરીએ ને તે વિશે મનમાં કાર્ય કરતાં પહેલાં ને થઈ રહ્યાં પછી વિચારો ના કર્યા કરીએ. કશી સગડગ થવા ન દઈએ. અને મનને ડામાડોળ ન થવા દઈએ. આપણે જ્યારે જે જે કરવાનું આવે, ત્યારે તે તે કરી નાખવું ને મનમાં તે વિશે પછીથી કશું ન રાખવું ને એમ જ્યારે તે કાર્યમાં આપણે સમજણપૂર્વક અનાસક્ત રહ્યાં કરીશું, તેમ તેમ આપણને (વૈરાગ્યનો) રંગ ચઢવા લાગશે. જે લોકો એમ વાત કરતાં હોય કે ‘એમ કરતાં કરતાં બીજા વિષયોમાં પણ માથાં મારવાં’ તેમને એમ ભલે આપણે કરવા દઈએ. તેમને વિશે મનમાં કશો અન્યથા ભાવ ન આવવા દઈએ. પણ આપણે તો એકમાં જો રસ લીધા કરીશું, તો જ આપણે અંતર્મુખ થઈ શકીશું, કારણ કે આપણું મન, ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ તથા ચિત્ત જેવી રીતે ગ્રહણ કરે તેવી રીતે મેળવ્યા કરે છે. એટલે એકમાં રસ

લેવાનું રાખીએ તો જ ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, ચિત્ત એમાં રસ લેવા માંડશે. અને તો જ તે દ્વારા મન અને મનની અંતર્મુખતા શક્ય થશે. એવી દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણથી જે જીવન ગળાય તે વૈરાગ્યમય જીવન.

આપણે જો જીવનની ઉત્તમોત્તમ કક્ષાની ધગધગતી તમન્ના પ્રકટાવવી હોય તો સૌથી પહેલું કર્તવ્ય અને ધર્મ, જીવનમાં જે મળેલાં સંબંધો, વ્યવહાર, વર્તન તથા મળતાં જતાં કર્મોમાં આપણે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક રહ્યા કરવાનો જીવતો અભ્યાસ કેળવવાનો છે. એવી જીવનમાં પ્રગટતી જતી વૈરાગ્યની ભાવના આપણા મનને બીજા બધા વિષયોમાંથી સંકળાઈ જતું અટકાવવાને જીવતા સાધનરૂપ બનશે. વૈરાગ્ય વિના જીવનનો ઉદ્ધાર નથી. વૈરાગ્ય વિનાની સકળ કંઈ પ્રવૃત્તિ જીવને બંધનરૂપ જ છે. વૈરાગ્યની ભાવના પણ જીવનના જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો પરત્વેની એકધારી એકસરખી રહી પણ શક્તી હોતી નથી. જીવ એટલે દ્વંદ્વમાં જકડાઈ રહેલી મૂઢપણાની ચેતના. એ ચેતનાને મુક્ત કરવાનો પ્રથમ પાયો અનાસક્તિનો છે.

આપણામાં તટસ્થપણે વિચારવાની અને સમજવાની શક્તિ રહેલી જ છે, પણ ઘણી વખત તે શક્તિ ઢંકાયેલી પડી રહેલી છે. એટલે સુખ-દુઃખનાં બીજા વવાતાં હોય છે, ત્યારે તે પરિસ્થિતિમાં પણ આપણે બેદરકાર રહીએ છીએ, અને પ્રતિકૂળ સંજોગોને અનુકૂળ થઈ જઈએ છીએ. ઝરખ ગમે ત્યાં રાયતાં હોય છે, ત્યારે પણ તેમને કોઈ હિંસક પ્રાણીનો ભય સતત રહ્યા કરે છે ને તેથી જ તેઓ સદાય સાવધ રહી શકે છે ને ઓચિંતા હુમલામાંથી પણ બચી જઈ શકે છે. આ જેમ સતત જાગૃતિનું જ પરિણામ છે, તેમ જો આપણે પણ સુખ-દુઃખના પંજામાં સપડાવું ન હોય તો ઈન્દ્રિયો ઉપર સતત આક્રમણ કરનારને ઘણી વાર તો છૂપી રીતે આક્રમણ કરનાર, આપણી આસક્ત ઈચ્છાઓ, વિચારો, કર્મો વગેરેનો સતત ભાગવતી પ્રેમથી પ્રતિકાર કરવો જ જોઈશે, આવો પ્રતિકાર સહજ થવો શક્ય છે. જો આપણામાં જાગૃતિવાળી ચેતના હોય તો, ભગવાનની કૃપાથી જ એવો પ્રતિકાર થઈ શકે છે અને આપણાથી સતત સાક્ષીભાવ કેળવવાનું પણ ત્યારે બની શકે છે.

એટલે આંતરનિરીક્ષણનો સતત ચોકીપહેરો રાખવો એ દરેક માનવી માટે જરૂરી અને હિતકારક છે - એના ભલા માટે અનિવાર્ય

પણ છે. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે એવી સ્થિતિ થાય કે પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય પોતપોતાના વિષયના પ્રસંગના કારણને સ્પર્શીને પાછી યથાયોગ્ય સ્થિતિમાં જ રહે ને કોઈ પણ પ્રકારના હર્ષ કે શોકનો અતિરેક માનવીને ન થાય, ત્યારે એવી સ્થિતિ આવી કહેવાય કે ઈન્દ્રિયોના તે વિષયોના સમભોગમાં દોષ નથી. આમ જ્ઞાનપૂર્વક, સ્વાર્થરહિત વર્તન થયા કરે એવી સ્થિતિમાં ઈન્દ્રિયોને લાવી મૂકવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરવાથી જ બધાં સુખદુઃખનો નાશ થઈ શકશે. ઈન્દ્રિયોને પોતાના વિષયમાં રસ લેતી બંધ કરી દીધા પછી જ આપણે બધી પરિસ્થિતિમાં યથાયોગ્ય વર્તન રાખી શકવાના છીએ. તેથી જે વિચારો આવે તેને કાઢી નાખવા માટે તે પ્રત્યે સાક્ષીભાવ કેળવવા આપણે સતત મથવાનું રહ્યું છે.

અનાસક્તિનાં પરિણામો

એ રીતે ઈન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે સાક્ષીભાવ રાખતાં રાખતાં એવો ધન્ય જીવ નિરાસક્ત બનતો જાય છે, તે છેવટે એની ઈન્દ્રિયોની ટેવોના વલણનું પણ એવું રૂપાંતર થઈ જાય છે કે ઈન્દ્રિયોનો પણ સાક્ષીભાવ રહેવો સહજ થઈ જાય છે. આમ એની વૃત્તિ નિરાસક્તિના ઠંડા ભાવના પ્રવાહમાં વહેતી થાય છે, એટલે સંસ્કારોની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થવા લાગતાં એનાં કર્મબંધનો તૂટે છે. આમ જ્યારે ઈન્દ્રિયો નિરાસક્ત થવા માંડે છે ને પછી તેમ થાય છે ત્યારે જ આપણને સાચી વિવેકશક્તિ મળે છે. એવી વિવેકશક્તિની આંખ ઊઘડ્યા પહેલાંના નિર્ણયો આપણી બુદ્ધિના નિર્ણયો હોય છે. અને આપણી બુદ્ધિ અનેક જન્મોના સંસ્કારોથી વિવિધ રંગે રંગાયેલી હોય છે; તેથી એવી બુદ્ધિએ સુઝાડેલા નિર્ણયો પૂરેપૂરા જ સાચા છે એમ માની લેવું એ પોતાના ભગવાનને રસ્તે જવાના માર્ગ પર પથરા નાખવા સમાન છે. માટે એવા નિર્ણયોને આધારે જીવન ઘડવું તે યોગ્ય નથી. આપણે સમજવું ને યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણી ‘મોહકલીલ’ (મોહરૂપી કાદવ)માં પડેલી બુદ્ધિના નિર્ણયો પૂરેપૂરા સાચા તો નથી જ.

જગતમાં યોગ્ય રીતે જીવન જીવવું એનો અર્થ જ એ કે ઈન્દ્રિયોના વ્યવહાર ભલે ચાલુ રહ્યા કરે પણ તે વેળાએ સતત જાગૃતિ હોય અને સાક્ષીભાવે રહેવાને પ્રયત્ન કરવાની સ્વાભાવિક રીતે જ સહજ ટેવ પડી જાય. અંગ્રેજીમાં જેને ‘Reflexaction’ કહે છે તેના જેવું એક જાતનું

તાટસ્થ્યભાવનું વલણ આપોઆપ સામું ઊઠવા કરે ને એમ થતાં સાક્ષીભાવ આપણામાં છેવટે સતત રહેશે. ત્યારે આપણી બુદ્ધિ પ્રભુના ચરણકમળમાં સમર્પિત થતી જશે ને છેવટે પૂરી રીતે સમર્પિત હશે. આવો સુભગ સંયોગ આપણા જીવનમાં પ્રાપ્ત થવા સારુ પૂરેપૂરી નમ્રતા, શ્રદ્ધા-વિશ્વાસની અનિવાર્ય જરૂર છે; અને તે બધું જપ, ધારણા, ધ્યાન, પ્રાર્થના, શરણભાવ ને સતત સમર્પણયજ્ઞ વગેરે પ્રભુકૃપાથી થયા કરે તેમ થતું જતું હોય છે; અને તેમ તેમ થતું જતાં આપણાથી થતાં જતાં પ્રત્યેક કર્મમાં તેનો ભાવ ઊતરેલો આપણને અનુભવમાં આવશે જ.

જેમ જેમ પ્રાણની શુદ્ધિ વિશેષ ને વિશેષ થવાં માંડે એટલે કે આશા, ઈચ્છા, તૃષ્ણા, લોલુપતા, લોભ, મોહ, કામ, ક્રોધ વગેરે બધું જેમ જેમ મોળું પડવા માંડે છે, તેમ તેમ જીવનવિકાસ પરત્વેની ઝંખના વિશેષ ને વિશેષ પ્રજ્વલિત બને છે. જીવન પરત્વેની ઝંખનામાં જે ગતિશીલતાની મંદતા પ્રગટે છે, તેનું કારણ તો આપણા પ્રાણની અશુદ્ધિઓ છે. અને જીવપ્રકારની નિમ્ન વૃત્તિઓના પ્રવાહમાં આપણાથી તણાયા કરવાનું જે બને છે, તેનાથી કરીને ઝંખનામાં ફેર પડી જતો હોય છે. એમ જેમ જેમ આપણી પ્રાણશુદ્ધિ થતી જશે અથવા એવા પ્રકારના ખરેખરા સાચા હૃદયના એકધારા પ્રયત્નમાં પૂરેપૂરા પ્રેમથી જેમ જેમ મંડ્યા રહ્યા કરીશું, તેમ તેમ તેવી ઝંખનાને એવી તો ગગનચુંબિત પાંખો પ્રગટવાની છે કે જે આપણને સતત એકદમ ઊંચે ને ઊંચે ગગનવિહાર કરાવ્યા કરશે. ઝંખનાનું સ્વરૂપ જેમ સ્થૂળ છે તેમ સૂક્ષ્મ પણ છે; જેમ તે નિમ્નગામી છે, તેમ તે ઊર્ધ્વગામી પણ છે. જીવનવિકાસના ધ્યેય પરત્વે આપણું મોં જો તે બાજુનું ફરી ગયેલું હશે અને જીવનધ્યેય પરત્વે આપણા રોજબરોજનાં તેવા પ્રકારનાં વર્તનવ્યવહાર હશે તો સદાય ઝંખના જીવતીજાગતી રહેવાની છે, તે નિશ્ચે કરીને જાણશોજી. ઝંખનાનું દિવ્ય સ્વરૂપ એ તો અગ્નિ પોતે છે. એવો જે અગ્નિદેવ છે, તે તો કદી ઓલવાતો નથી. ઝંખના વિના આપણે કદી આગળ વધી શકવાના નથી.

અનાસક્તિથી જેમ જેમ કર્મ થતાં જાય છે તેમ તેમ એનામાં એક પ્રકારની મોકળાશ પ્રગટે છે. એને નિરાંત વળે છે. એને કશો કોઈ જાતનો ઉજાગરો રહેતો નથી. પોતે અનાસક્ત થતો જતો હોવાથી એનાં

રાગદ્વેષ મોળા પડતા જાય છે. એને કશા વિશે કશાનો ભાર લાગતો નથી. એ વધારેને વધારે નિશ્ચિત બનતો જાય છે. એક પ્રકારનું એવું હળવાપણું એનામાં પ્રગટે છે કે જેથી એ ઊડ્યા કરે છે. સકળ કર્મ એ સમર્પણયજ્ઞાર્થે જ કર્યા કરે છે. ઉચ્ચતમ જીવનની જીવનમાં હાકલ પ્રકટાવવાને માટે અનાસક્તિભર્યું જીવન જીવવાનો અભ્યાસ છે, જીવતો ખંતપૂર્વકનો ઉત્સાહભર્યો, જાગૃતિ ચેતનાપૂર્વકનો જેને ઉત્કટ અભ્યાસ છે એવાના જીવનમાં તમન્નાની જવાળા ભભૂકવાની છે. આપણું મન તે વેળા તે જ દિશામાં રહ્યા કરશે. જે દિશામાં જબરદસ્ત આપણી ગતિ હોય તેમાંથી ઊંધી દિશામાં જવાનું કદી બની શકતું નથી, એ જેમ હકીકત છે તેમ જીવની ગજગ્રાહની એવી મથામણમાંથી, એટલે કે આસક્તિ-અનાસક્તિનાં મંથનોમાંથી અને મથામણોમાંથી જીવ જ્યારે નીકળવા માંડે છે, ત્યારે તે પર્વતોની કરાડોમાં ને કંદરાઓમાં પુરાઈ ગયેલી નદી, તે બધાને વટાવીને જ્યારે મેદાનમાં વહેવા માંડે છે, ત્યારે એના વહેણમાં જે એક પ્રકારની મોકળાશ ને ઉન્મતપણું આવે છે, તેમ જીવનમાં પ્રત્યેક સાધક અનુભવે છે. અનાસક્તિ પ્રગટતાં જીવ કશામાં બંધાઈ જતો નથી. એની તમન્નાનો જવાળામુખી પછી તો વધ્યાં જ કરે છે. એ કશામાં ભેરવાઈ પડતો નથી. એની અંતર્મુખતા પૂરેપૂરી જળવાઈ રહે છે. એવી લઢણમાંથી જ એની આંતરશક્તિ પ્રગટતી હોય છે. તમન્ના અને અનાસક્તિ એ પરસ્પર સંકળાયેલાં છે. એકબીજાની સાથેનો સંબંધ એકબીજાથી છૂટો નથી. એક આવે તો બીજું આવે અને બીજું હોય તો પહેલું હોય જ.

અનાસક્ત યતા જતા જીવાત્માને જેમ જેમ પ્રવૃત્તિ આવે, તેમ તેમ તે અંતરથી વધારે પૂરી નિવૃત્તિથી વર્તાયા કરાય તેવી રીતે જ તે વેળા કર્મને તેનાથી આચરાય છે. પ્રવૃત્તિમાં એની હૃદયની નિવૃત્તિ જોખમાતી નથી. નિવૃત્તિની ભૂમિકા પરની તેની પ્રવૃત્તિ બનતી જતી હોય છે. એટલે જ હંમેશાં તે નિશ્ચિત ને પ્રસન્નચિત્ત રહ્યા કરતો હોય છે.

(૨) પ્રાણશુદ્ધિ માટે મૂળને શોધો

જીવદશામાં તેથી આપણે પ્રાણને સંપૂર્ણપણે શુદ્ધ કરવા માટે, નિત્યમુક્ત સ્થિતિ અનુભવવા માટે તૈયારી કરવાની રહે છે. આધારમાં એવી જ્ઞાનપૂર્વકની જાગૃતિની ઘણી ઘણી જરૂર રહે છે, તેવો જીવ જ

તેમ કરી શકતો હોય છે. જ્યારે જ્યારે સંસારવ્યવહારવર્તનમાં આપણને કોઈ પણ સુખદ કે દુઃખદ અનુભવ થાય તે વેળા જ્ઞાનયુક્ત જાગૃતિ સેવી સેવીને, તેને ઉપયોગમાં તે સમયે પ્રવર્તાવીને, તે સુખદ કે દુઃખદ અનુભવના રસનું અસલ મૂળ ક્યાં છે તેને આપણે તટસ્થતા, સમતા, શાંતિના ગુણોની દશાથી પૂરેપૂરું સમજવું ઘટે છે. આપણને તે ક્યાંથી ને શેનાથી ઉદ્ભવ્યું ? એનું મૂળ શેમાં છે ? મૂળ કેવું છે ? જો સચેતન હોય તો તેનો ધર્મ શો હોય ? આપણને તે કોણે આપ્યો ? તેવી પ્રકૃતિના હાર્દમાં તેને વેગ ગતિ આપી તેને ધકેલનાર કોણ ? જો તે અહમ્ની શક્તિ હોય તો તે અહમ્ની મૂળ શક્તિ શી ને કઈ ? તે સર્વ પ્રકારની શક્તિના મૂળમાં તો શ્રીભગવાનની ચેતનશક્તિ જ રહેલી છે. શ્રીભગવાનની ચેતનશક્તિ તો જેવા આધારમાં પ્રકટે તે પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ પ્રકટતું હોય છે. તો તેમાં તેનો શો હેતુ હોઈ શકે તે આપણે વિચારવું ઘટે. એટલે આપણા સ્થૂળ પ્રકારના પ્રાણમાં જે કંઈ ઊઠે, ઊગે, તે વેળા એકદમ તે પ્રાણના કાર્ય કે પ્રગતિકાર્યમાં, તેના આઘાત કે પ્રત્યાઘાતમાં, એના વમળમાં અટવાઈ જઈ, તેનામાં એકરાગ થઈને, તેની તેવી આશા, કામના, ઈચ્છા, આસક્તિ, રાગ, મોહ, વગેરે રાગદ્વેષના વિષયમાં પડી જવાનું ના હોય. સર્વ કંઈ જેમાં ને તેમાં શ્રીભગવાનનો સર્વથી પર, આનંદદાયક મૂળ રસ વસેલો છે, તેથી આપણે તેના સ્થૂળ સ્વરૂપને મનાદિકરણોમાંથી ત્યાગીને, કાઢીને, તેમાંથી મુક્તિ મેળવીને અને ધકેલનાર જે રસ મૂળનો છે, તેના પરત્વે જ આપણું અંતર થયાં ને રહ્યાં કરવું ઘટે, એવી સાધકની જીવનનિષ્ઠા, તે પરત્વે જીવતી જ્યારે હૃદયમાં પ્રકટે છે, તે વેળા સ્થૂળ પ્રાણના આકારો-પ્રકારોથી કદી પણ તે અટવાઈ જતો નથી.

(૩) આવેગના સદુપયોગથી પ્રાણશુદ્ધિ

એમાંથી ઉત્પન્ન થતા આવેશો, આવેગો, આતુરતાપૂર્વકના શોક, મોહ, રાગ, દિલગીરી, તલસાટ વગેરે જે ઊઠે છે, તેના આવેગ ને આવેશનો ઉપયોગ સાધનામાં કર્યા કરવાનો છે. એવા આવેગ ને આવેશ પણ તે પ્રકારની શક્તિરૂપે છે. એનો ઉપયોગ નામસ્મરણમાં એકાગ્ર બનવામાં કરી શકાય. માત્ર તે કાળે તે તે પ્રમાણે વર્તવાની જાગૃતિ રહ્યાં કરે, તો તે સાધી શકાય છે. એમ પ્રાણના પ્રત્યેક આવેગ ને આવેશના

તનમનાટને આપણે આપણી રીતે ઉપયોગમાં લીધા કરીએ, તો તે બધું તેમની રીતે વાપરવાનું અટકી જતાં ને તેમનું સાધનાના ભાવમાં વપરાતું બનતાં એમની શુદ્ધિ આપોઆપ બન્યાં કરે છે.

(૪) લાલસાઓ જીવતાના ઉપાયો

ઈન્દ્રિયોની લાલસાઓ જીતવાનો ઉપાય જો કોઈ પણ હોય તો તે વેળા ગદ્ગદ ભાવે ને તેની વેદનાથી ડંખતા અને સાલતા હૃદયે આર્ત ને આર્દ્રભાવે શ્રીહરિને પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. સતત ભાવનાપૂર્વકનું નામસ્મરણનું એકધારું રટણ થયાં કરવું જોઈએ. એના જેવો બીજો કોઈ સરળ ઉપાય નથી. માનવી બીજાં બધા માટે મરી મથે છે, પણ જ્યાં સુધી ભાગવાનને ખાતર મરી જવાનું એને વહાલું લાગતું નથી, ત્યાં સુધી એનું બધું કાચું જ છે એમ સમજવાનું છે.

(૫) સ્થૂળ પ્રાકૃતિક ભૂખ કેમ શમે ?

જેમ જપ, તપ, પ્રાર્થના, ધ્યાન વગેરે સાધન આપણામાંના પુરુષને જાગૃત કરવા માટે છે, તેવી રીતે શરીરનું સાધન એ પણ એને જ માટે સ્વાભાવિક રીતે યોજાયેલું છે. એ શરીરના સાધનનો આપણે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક એવો ઉપયોગ કરતા હોતા નથી, એટલે જ આપણા શરીરની ભૂખ જુદા પ્રકારની રહે છે. શરીરની પ્રકૃતિના પ્રકારની ભૂખ પણ એક જાતની હોતી નથી. શરીરની ખાવાપીવા ને શ્વાસ વગેરે લેવાની જે ભૂખ છે, તેની સાથે શરીરમાં પ્રાકૃતિક પ્રાણની પણ જુદા જુદા પ્રકારની ભૂખ હોય છે. પ્રાકૃતિક પ્રાણની ભૂખ એટલે અનેક પ્રકારની ઈચ્છાઓ, આશાઓ, લાલસાઓ, કામનાઓ, તૃપ્તિઓ, ગમા-અણગમા, તૃષ્ણાઓ વગેરે અનેક પ્રકારની રહ્યાં કરે છે. એટલે આપણા પ્રકૃતિના પ્રાણમાં શ્રીભગવાનના ચરણકમળની આસક્તિ જો પ્રકટતી રહે અથવા તો જો તે જ્વાળામુખીની પેઠે ભભૂકતી બની જાય, તો પછી પ્રાકૃતિક પ્રાણની જુદા જુદા પ્રકારની અધોમુખી ભૂખનો સ્વભાવ બદલાતો રહે છે. કલેવર તો તેનું તે હોવા છતાં તેનો મૂળ ધર્મ પ્રકટ થાય છે.

પ્રકૃતિનું વર્યસ્વ જીતવાના ઉપાયો

આપણામાં શું શું ભર્યું છે તે જીવસ્વભાવની રીતે પણ પૂરેપૂરી રીતે આપણે જાણી શકતાં નથી. જે કાંઈ પડેલું હોય કે ઊભરે તે વેળા પણ ઘણા જીવોને તો તેની ખબર પડતી નથી. જે જીવને ખબર પડે છે, તેવો

જીવ જાગૃતિપૂર્વક પ્રયત્ન તેવા કાળે કરે, તો તેમાંથી ઊગરી પણ શકે છે. આપણા જીવસ્વભાવમાં અને આપણી પ્રકૃતિમાં કેવાં કેવાં વલણો અને વળાંકો પડેલાં છે તેની જ જ્યાં આપણને પૂરી જાણ થઈ શકતી નથી, ત્યાં આપણાં ચૈતન્યપણા વિશે તો પૂછવું જ શું ? જે વસ્તુથી આપણે નિર્મૂળ થવું છે, તે વસ્તુથી બીવાથી કે ગભરામણ રાખવાથી કશું વળવાનું નથી, અથવા તો તે વસ્તુ સાથે ભળવાથી પણ કશું ન વળે, પણ તેનો તો યુદ્ધ આપી આપીને સામનો જ કરવો રહે. વિકાર કે વાસનાને દબાવવાથી થોડીવાર તે શાંત હોય તેવું લાગે, પણ ફરીવાર તે ઊછળી આવે છે. એટલે વિકાર અને વાસનાને સમાવવાનો ઉત્તમ ઉપાય તો મનને કોઈ ઉત્તમ વિચારની ધૂન લાગે, અને મન તેમાં પરોવાયેલું રહે તો જ તેમ બની શકે, અથવા તો માનસિક રીતે જે વૃત્તિ, વિચાર કે લાગણી ઊઠે તે વેળા શ્રીભગવાનને ચરણકમળે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક સમર્પણ કરી દેવાની કળા જો આપણને સાંપડે તો પણ મન તેમાંથી હઠી જાય. આપણાં પોતાનામાં જે કાળે તેવી વૃત્તિ, વાસના, વિકાર વગેરે પ્રજવળે, તે કાળે જો આપણને તેનો જીવતો ખ્યાલ રહ્યાં કરે અને તે સામે જો યુદ્ધ કરવાનું બને તો પણ કંઈક દહાડો વળે ખરો, અથવા તો જે કોઈ ઉચ્ચાત્મા હોય અને તેના ચૈતન્યપણાના અનુભવથી આપણને દઢ ખાતરી થઈ ગયેલી હોય અને જેના વિશે મનમાં કોઈ કશા પ્રકારની આમ કે તેમ સગડગ ન હોય અને ખરેખરી પ્રેમભક્તિ હૃદયની જાગેલી હોય, તો તેને આપણું આવું બધું જે વેળાએ ઊગે તે વેળાએ જો આપ્યાં કરીએ, તો ફાયદો થતો અનુભવાય છે, કારણ કે સર્જન થવાનું પ્રકૃતિનું એક મુખ્ય અંગ છે, એટલે સર્જન માટેની જે વૃત્તિ તે સદાય કાયમ રહે છે.

વળી, એક અનંત સાથે સંકળાયેલું રહે છે અને આપણે એક છતાં ઘણાંની સાથે સંકળાયેલાં છીએ. એટલે તેવી રીતે સંકળાવાને માટે જે વૃત્તિની અને જેવી વૃત્તિની જરૂર હોય છે, તે પણ બધી રહ્યાં કરે છે. એટલે તેનો નાશ કદી થઈ શકતો નથી. જગતમાં કશાનો નાશ નથી. માત્ર ફેરબદલો થઈ શકે છે. એટલે સજાગ રહેવું એ તો સાધકનું પહેલામાં પહેલું કર્તવ્ય છે. જાગૃતિ વિના સાધનામાં એક ડગલું પણ આગળ ન ભરી શકાય.

જીવનમાંના રચનાત્મક ગુણો આપણામાં સુદૃઢપણે થાય એ તો જરૂરનું છે જ, પણ તેટલાથી પતતું નથી. સદાચાર અને નીતિના ધોરણ ઉપરનું જીવન અને તેની ભૂમિકાથી માનવીને એવાં કોઈ આત્મવિશ્વાસ અને નિષ્ઠા નથી જન્મી જતાં કે જે એની જીવનની કટોકટીની પળે એને ટટ્ટાર ઊભો રખાવી શકે. સદાચાર અને નીતિની ભૂમિકામાં રહેવા ઉપરાંત જો ચેતનની ભૂમિકામાં જીવની નિષ્ઠા જન્મે તો તેવો જીવ સર્વ કોઈ સંજોગોમાં ટટ્ટાર ઊભો રહી શકે છે.

(૬) ઉપરવટ વર્તન

આધ્યાત્મિક જીવનમાં તો વ્યવહારુ અને આધ્યાત્મિક એમ બે ભાગ જીવનના પાડી શકાતા નથી. આપણી ઈચ્છાઓ ઉપર, વાસનાઓ ઉપર, નિત્યના વ્યવહારુ જીવન ઉપર જ્યાં સુધી આપણે ઉપરવટ થઈ જઈને આપણા ઉપયોગમાં તેમને લઈ શકીએ એવી જીવનની કળા આપણામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી આપણો જલદી વિકાસ થવાનો નથી. એટલે આપણે તો દરરોજ જીવનમાં એ દૃષ્ટિ રહ્યાં કરે અને તે સામે લડત મંડાતી રહે તે વિષયમાં જોતા રહેવાનું છે.

(૭) મનાદિકરણોનાં વલણોનો સામનો

જો સાધક થવું ખરેખર આપણે ઈચ્છ્યું તો મનાદિકરણોનાં વમળો, વળાંકો અને વલણોને બરાબર પારખતા શીખવું જોઈશે. એકલું શીખ્યાથી પણ નહિ ચાલે, તેનો ઈનકાર કરવાની ને સામનો કરવાની જાગૃતિ પણ રાખવી પડશે. એની જરૂરિયાત આપણને જો પૂરેપૂરી સમજાઈ જાય તો તે જરૂર પ્રકટે.

(૮) સાધકનાં કર્તવ્યો

આપણને જે જે કંઈ સ્થૂળ મળેલું છે તેમાંથી મમત્વ કાઢી નાખીએ એટલે કામ પત્યું. સર્વ કંઈમાંથી આસક્તિ, મોહ વગેરે મોળાં પાડવા ઘટે ને એ તરફ આપણું લક્ષ હોવું ઘટે. શ્રદ્ધા, ભક્તિ, જ્ઞાન એ બધું કંઈ એમ ને એમ નહિ વધે. સકળ પ્રકારનાં કર્મવ્યવહારમાં તે પ્રકારનાં જ્ઞાનપૂર્વકનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ પ્રયત્ન કરીને કેળવવાં પડવાનાં. મનને વાળવું પડવાનું; મનના થરોને સમજવા પડશે. અધોગામી વૃત્તિઓને યુદ્ધ આપ્યા કરીને તેમને ઊર્ધ્વગામી પ્રવાહમાં પલટાવવી પડશે. અવળી સમજણોને દૂર કરવી રહેશે. આ બધું થવામાં કશું

અશક્ય નથી; માત્ર આપણું એ બાબતનું દિલ વળવું જોઈશે. એકવાર દિલ વળવા માંડ્યું કે પછી તે તરફ વળવાનું શરૂ થવાનું.

લોહચુંબકની શક્તિનાં આકર્ષણના વર્તુળમાં આપણે આવી શકીએ એટલી નિકટતાની મર્યાદામાં આવવાનું કર્મ આપણાં હાથમાં રહેલું છે. પ્રભુકૃપાથી તેટલું જો આપણે કરી શકીએ અને એ શક્તિના આકર્ષણની મર્યાદામાં જો આપણે આવી ગયાં, તો આપમેળે આપણે એના પરત્વે ખેંચાયાં જવાનાં.

(૯) ઉભરાઓનો સામનો કરો

જે પળે જેમ જેમ જે પ્રકારનું મનમાં ઊઠે તે બધું આપણા અસલ સ્વરૂપનું નથી એમ દઢ વિચારીને મનથી તે પળે આપણે અલગ બનતા રહેવાનું છે. જેમ મનમાં ઊઠતા અનેક તરંગો, વિચારો ને પ્રાણના આવેશો, આવેગો વગેરે અને બુદ્ધિના તેવા પ્રકારને આપણે મચક આપતા બંધ થઈ જઈશું, તેમાં ભળીશું નહિ, તેમ અનેક પ્રકારનું તેમાં તેમાંથી ઉભરાયાં કરશે. તે એવું તો ઉભરાવવાનું થયા કરશે કે સાધક બિચારો તે કાળે તદ્દન બાવરો બની જશે. તે તદ્દન બેબાકળો થઈ જવાનો. તેમ છતાં તેવી વેળાએ જીવનના ખમીરની સાચી યોગ્ય પરીક્ષા થતી રહેતી હોય છે. એવી વેળા જે જીવ જીવન વિકાસના માર્ગને હૃદય સમક્ષ રાખી ડગલું ભરવામાં જ સાચું જીવન સમજે છે, તે જ ટકી શકે છે. બાકીના તો મૂઆ જ પડ્યા સમજવા.

(૧૦) ભગવત્ સ્મરણનું પીઠબળ

આપણામાં ઊઠતી અનેક જાતની વાસનાઓને જો આપણે તટસ્થપણે જોવાની ટેવ પાડીશું, ને તે દરમિયાન આપણે જો આપણા સ્મરણમાં ને તટસ્થવૃત્તિમાં સ્થિર રહેતા હોઈશું, તો તે ગમે તેટલી જુસ્સામાં આવી હશે કે જાગી હશે તો પણ આપણને ઉથલાવી શકવાની નથી. એમ કરતાં કરતાં એનું જોર નરમ પડી જવાનું છે. એટલે આપણો માર્ગ કે યોગ માત્ર ચાર-પાંચ કલાકનો નથી પણ હરેક પળ માટેનો છે, એ આપણાં હૃદયમાં ઊતરી જવું જોઈશે.

આપણે આપણા ગમા-અણગમાની, પસંદગી ને નાપસંદગીની, કશાકથી સંકોચાવું કે તે પ્રત્યે ઘૃણા રાખવાની વૃત્તિઓ ફગાવી દેવી પડશે. આ બધી બાબતો તેમજ ઈચ્છા માત્રના વિષયો પ્રત્યે આપણા

અંતરનાં સર્વ કરણોમાં નીરવ અલિપ્તતા કેળવવી પડશે. માત્ર નિર્વિશિષ્ટ આત્મા એ બધા તરફ જેમ નિશ્ચલ શાંતિથી જોતો હોય તેમ આપણે પણ એ તરફ જોવાનું છે. તે માટે આપણું વૈયક્તિપણું છોડી દેવાનું છે. આમ કરીશું તો જ આપણામાં સમતા પ્રગટવાની છે, તે વિના સાચી સમજણનો ઉદય થવો પણ શક્ય નથી.

બુદ્ધિ

આપણી જીવદશાવાળી બુદ્ધિ

ગીતાજીમાં તો સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે :-

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિ વ્યંતિતાતરિધ્યતિ ।

તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥

‘જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવની પાર જશે ત્યારે જે શ્રુત જ્ઞાન (સાંભળેલું જ્ઞાન) અને શ્રોતવ્ય જ્ઞાન (સાંભળવા જેવું જ્ઞાન) હશે, તેની પાર તું જશે, એટલે કે તું આત્મજ્ઞાની થશે.’

આ ઉપરથી એક હકીકત આપણે સ્વીકારવી જ પડશે કે આપણી બુદ્ધિ હજી જીવદશામાં હોવાથી જીવદશાવાળી છે. હજી તે પરમ તત્ત્વના પ્રેમ-રસ-રંગથી રંગાયેલી નથી. એ તો હજી અનેક પ્રકારના જીવદશાના રંગોથી રંગાયેલી છે. હાલમાં તો તે અનેક પ્રકારના સંસ્કારોથી ભરેલી છે અને તેની અસરવાળી છે અને આવરણવાળી છે. એટલે એવી બુદ્ધિ જે કંઈ સુઝાડે તેનાથી પર પણ સ્વતંત્ર દષ્ટિ કેળવ્યા કરવાની છે અને તટસ્થતા, સમતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા કેળવાયા વિના થઈ શકવાનું નથી. જ્યાં સુધી જીવદશાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી ત્યાં સુધી તેટલી મર્યાદામાં બુદ્ધિએ મદદ કરી છે, તેની ના નહિ. એ જ બુદ્ધિ પોતાની અને મનની પરના પ્રદેશની વાત આવી ત્યાં વિરોધી પણ બની જતી હોય છે. આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે જીવ દશાને વશ એવી બુદ્ધિ શી રીતે તેની પરની બાબતમાં યોગ્ય નિર્ણય આપી શકે ? બુદ્ધિમાં સંપૂર્ણ નિર્મળતા અને સમતા પ્રગટ્યા વિના આત્માનો પ્રકાશ વ્યક્ત થઈ શકવાનો નથી તે નક્કી જાણશો. એટલે બુદ્ધિના તર્કવાદને મચક ના આપવાનું આપણે ખ્યાલમાં રાખવાનું છે અને બુદ્ધિ સરળ, મુલાયમ (Pliable) તથા પ્રભુપ્રેરિત બને એમ થાય તે આપણે જોવાનું છે.

પ્રકાશિત બુદ્ધિનું સત્કાર્ય

બહારનો આપણો બધો સંબંધ મન વડે કરીએ છીએ, એ તો સમજાય તેવું છે. મન જેવું વિચારે તેવું સમજાય. મન વિચારે છે તો ચિત્તમાંના પડેલા સંસ્કારોને આધારે, પરંતુ પાછો ચેતવવાને બુદ્ધિરૂપી ચોકીદાર આપણને શ્રીભગવાને આપેલો છે. એ બુદ્ધિમાં શક્તિ તથા તેજ છે. બુદ્ધિ વડે જેનું તેનું જ્ઞાન જન્મી શકે છે. જીવનમાં જે કંઈ સમજણો છે, તે બુદ્ધિના પ્રકાશથી પ્રગટેલ છે. આપણા આધારમાં ચેતનનું કોઈ નજીકમાં નજીક અંગ હોય તો તે બુદ્ધિ છે. એટલે મનમાં ઊઠેલા વિચારોમાં અને વૃત્તિમાં ક્યા ક્યા દોષ છે, તે વિચારવામાં બુદ્ધિની મદદ તટસ્થતાપૂર્વક જાગૃત રહીને જો લઈએ તો આપણને તે વિવેકભ્રષ્ટ નહિ થવા દે. આપણે કેવા થવું છે ? કેવું વર્તવું છે ? આપણી કઈ નેમ છે ? એનાથી વિરુદ્ધ વિચાર થતાં આપણું યોગ્ય વર્તન શું હોઈ શકે ? એ બધું બુદ્ધિ આપણને બતાવશે. બુદ્ધિ બિચારી સહદેવ જોશી છે, એ વાક્ય પણ બરાબર નથી. સહદેવ જોશી તો પૂછે તો જ કહેતા. બુદ્ધિમાં યોગ્ય પ્રકારની વિવેકદૃષ્ટિ, ધ્યેય પરત્વેનાં જાગૃતિયુક્ત વલણમાંથી પ્રગટે છે. જે પ્રકારનું વલણ જાગે તેમાં મનાદિકરણ રૂબી જતાં હોય છે, પરંતુ સાધકની સાધનામાં રત થયેલી એવી બુદ્ધિ, કંઈ માયકાંગલી હોતી નથી. એવી બુદ્ધિ સાધકને પોતાનો યોગ્ય ધર્મ ચીંધ્યા વિના રહી શકવાની નથી. આવી બુદ્ધિ આપણે જેવા સ્વરૂપમાં હોઈશું, તેવા આપણા સ્વરૂપને બતાવશે. સાધકમાં એટલું પૂરતું બળ પ્રગટેલું નહિ હોય અને તેમાં તે તણાવા માંડશે તો તેમાં ‘મારે કશી લેવા દેવા નથી’ એમ બે હાથ ઊંચા કરીને તે બેસી રહેવાની નથી. જે બુદ્ધિમાં સત્-અસત્નો સંપૂર્ણ વિવેક પ્રગટેલો છે, તે બુદ્ધિ તો અંતરની આંખ છે. તમારી કોઈ પણ છાનીછપની કરામતને દીવા જેવી કરીને તમારી આંખ આગળ તે પ્રગટાવશે. આમ, આપણી જિજ્ઞાસા જેટલા પ્રમાણમાં જીવતીજાગતી રહ્યા કરી હશે, તેટલા પ્રમાણમાં બુદ્ધિ પણ તેની સાથે સાથે તેજસ્વીપણે પ્રગટશે. તે માર્ગદર્શક બનશે. બુદ્ધિમાં પણ અનેક પ્રકારની મડાગાંઠો અને સમજણો પડેલી હોય છે અને તે રીતે જ તે આપણને સમજાવવાને મથે છે. એટલે બુદ્ધિ આ બધી મડાગાંઠોથી અને આવી બધી સમજણોથી મુક્ત બને, તે પણ જરૂરનું છે.

એ ત્યારે જ બને કે જ્યારે સાત્ત્વિક ગુણ સંપૂર્ણપણે જીવનમાં પ્રગટેલો હોય અને આવો સાત્ત્વિક ગુણ કંઈ એમ ને એમ પ્રગટી જવાનો છે ? તે માટે સાધકે ઘણી જહેમત ઉઠાવવાની રહે છે. તે યોગ્ય રીતે કેળવવાનો ઉપાય તો એક જ છે. સર્વ પ્રસંગોમાં આપણે જેમ શાંતિથી, સમતાથી, પ્રસન્નતાથી, ધીરજથી, તટસ્થતાથી, સહનશીલતાથી, સહિષ્ણુતા વગેરે ભાવથી સમજીને વર્ત્યા કરીશું, તેમ તેમ જીવનમાં સાત્ત્વિક ગુણ કેળવાઈ શકાવાનો છે, તે નક્કી જાણજો.

સાધનામાં બુદ્ધિનું સ્થાન

મનને તો હજી બુદ્ધિની મદદ વડે એના આડા-અવળાપણાને સમજીને, કંઈક અંશે કાબૂમાં પણ લાવી શકવા કોઈ કોઈ જીવ ભાગ્યશાળી બને છે, પણ બુદ્ધિનું તેવું નથી હોતું. બુદ્ધિ એ પ્રકાશરૂપે છે. એ તેજ પાડે છે. બુદ્ધિ એ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ છે, તેમાં સમજણ પ્રગટાવવાની સહજશક્તિ રહેલી છે. બુદ્ધિ વડે કરીને જે તે બધું સમજાતું હોય છે. જેવા પ્રકારની બુદ્ધિ તેવા પ્રકારે જે તે બધું સમજાય છે. તેથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ પણ તેટલી જ જરૂરની છે. બુદ્ધિ પણ પોતાને પડેલી સમજણ, ટેવ, અનુભવ એ રીતે જ વર્તતી હોય છે. એ રીતે જ તે જે તે અનુમાનો બાંધવાને પ્રેરાયા ખરે છે. એવાં અનુમાનો બાંધતા સાધકે ખાસ જાગૃતિ રાખવાની છે. અનુમાનો સાવ સાચા જ છે, એમ પણ એકદમ માની લેતાં પહેલા એને ચકાસી લેવાનું સાધકે સાવધાનીપૂર્વક, સમતાપૂર્વક રાખવાનું છે. કંઈ કંઈ અનુમાન જે બંધાવાની તૈયારીમાં હોય છે, તે અનુમાનો પાછળ તો કેવી રીતે ભૂમિકાઓ રચાયેલી હોય છે અને કેવી કેવી ભૂમિકાને લીધે કેવાં કેવાં અનુમાનો બાંધતા હોય છે એવું પૂરેપૂરું વિગતવાર પૃથક્કરણ કરીને તટસ્થતાપૂર્વકનું વર્ગીકરણ કયો જીવ કરવા બેસે છે ? આમ, જો અંતર્મુખતા કેળવવાનું કર્યા કરીએ કે કર્યા કરતાં હોઈએ, તો આપણે આપણામાં જ બસ ગુલતાન રહ્યાં કરીએ. બીજા જીવમાં મન તણાયાં કરવાનું ઓછામાં ઓછું બને. જેનું મન સલામત છે, તે પોતે પણ તેવો બની શકે છે. માટે જાગતા રહેવાનું છે.

જીવદશામાં આપણો મોટામાં મોટો શત્રુ પ્રાણની શક્તિ છે. પણ બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર મન, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ કરતાં નિરાળું છે. બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર સ્વતંત્ર છે. જો સંસારમાં વિચારીએ તો દરેકના સ્વભાવની

સમજણ બુદ્ધિ વડે થાય છે. બુદ્ધિ એ પ્રકાશ પાડનારી, સૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિય છે. એના વડે સંસારવ્યવહારની સમજણ પડે છે. બધાની સમજણ પડે છે, પણ બુદ્ધિ પ્રાણના રંગે રંગાયેલી છે. એટલે જેવાં આશા, ઈચ્છા, કામના, લોલુપતા, વગેરે હોય તેવી બુદ્ધિ થતી હોય છે. એટલે દુઃખમાં સુખ અનુભવવું હોય તો બે કરણોને મઠારવાની જરૂર અને તે પ્રાણ અને બુદ્ધિ.

બુદ્ધિ ને પ્રાણ એ આપણા આધારનાં કરણો શાંત પડ્યા વિના, પૂરેપૂરાં શુદ્ધ થયા વિના, શ્રીભગવાનના ચરણકમળમાં આસક્તિ પામવી એ લગભગ અશક્ય હકીકત છે.

બુદ્ધિમાં સાત્ત્વિકતા, તેજ, સૂક્ષ્મતા અને આરપાર વેધી શકે તેવી વેધકતા શ્રીભગવાનમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ પ્રગટ્યા વિના, જીવતાં થયા વિના, કદી પણ જન્મી શકતાં નથી. બુદ્ધિ આપણને હયમચાવે, ડગમગાવે અને સગડગ પણ કરાવે ને જીવનવિકાસના ધ્યેયથી દૂર પણ ફગાવે છે. જો આપણી નજર સતત એકધારી જીવનવિકાસના ધ્યેય પરત્વે જીવતીજાગતી રહ્યાં કરતી હોય, તો આપણને સફાળાં જગાડીને ચેતાવનાર પણ તે જ હોય છે. તેથી મથનારને તે શત્રુ નહિ પણ મિત્ર જેવી હોય છે.

બુદ્ધિ શબ્દનો મૂળ ધાતુ 'બુધ' એટલે જાણવું. આપણને બધાનું મૂળ સમજાવે તેનું નામ બુદ્ધિ. તેનો ઉપયોગ કરીએ તો રહસ્ય સમજાય. જે કામમાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ થાય તે વસ્તુમાં પ્રકાશ આપે. ગીતામાતા કહે છે કે અત્યારે બુદ્ધિ મોહ-કલિલ, મોહરૂપી કાદવમાં ખરડાયેલી છે. જેવાં આપણાં ચશ્માં હોય તેવો રંગ દેખાય. કાળા ચશ્માંમાંથી ધોળું નહિ દેખાય. આપણી બુદ્ધિ પણ મોહ, કામ, ક્રોધ, મડાગાંઠ વગેરે કાદવથી ખરડાયેલી હોય એટલે ચેતન કેવી રીતે અનુભવાય ? બુદ્ધિના સંસ્કાર જુદી જાતના. તે બધા પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત થાય તો સાચું જ્ઞાન પ્રકટાવે.

બુદ્ધિ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. આપણા આધારમાં એટલે કે આપણા શરીરની અંદર ભગવાનની-ચેતનની નજીકમાં નજીકનાં કોઈ અંગ હોય તો બે છે : બુદ્ધિ અને પ્રાણ. જેને જેને એ સ્પર્શે ત્યારે તેના રૂપ થઈ જાય છે. એટલે એ ચેતનનાં સ્વરૂપનું લક્ષણ છે. અને બુદ્ધિ છે તે એના બધાં પાસાંઓને યોગ્ય રીતે સમજાવે છે.

જો તર્કની સાથે સુમેળ ના હોય અને બુદ્ધિથી એ વાત પૂરેપૂરી ગળે ના ઊતરે તો ખચકો પડે. તો એ બુદ્ધિ આપણને બરાબર કામ નહિ આપે. બુદ્ધિને હંમેશાં સંતોષવી. આ માર્ગે જવું છે તેણે બુદ્ધિને સંતોષવી પડે. ધારો કે બુદ્ધિ તો બીજા વિચાર કરે તો એને કહેવું કે 'તું બીજા વિચાર કરે તે બરાબર નથી. આ કામ આપણે કરવાનું છે તે તું જાણે છે કે નહિ ? તો આ કામ કરવાને માટે તું આ વિચાર કરે છે તો શું થશે ? તો પછી આ બધું શા માટે ? એમ બુદ્ધિને પણ સમજાવવું પડે છે. બુદ્ધિનો વિરોધ કરીને આપણે કશું પામી નહિ શકીએ. આમાં આપણે કોપ્રોમાઈઝ (સમાધાન)નો માર્ગ સ્વીકારવો પડશે. બધાં સમાધાન ઊર્ધ્વ પરત્વે લઈ જવાને માટે સમજાવવા પડશે.

મનુષ્યમાં અંતર્ગત રહેલા પરમાત્મતત્ત્વનો પૂર્ણ આવિષ્કાર થવામાં લાગણીનું આવરણ અવરોધ કરે છે, પણ કદાચ વિશેષ અવરોધ તો બુદ્ધિનું આવરણ કરે છે. બુદ્ધિ, લાગણી કરતાં પણ વધારે આગ્રહી અને વધારે લાંબો કાળ પોતાનું જીવન ટકાવવાની શક્તિવાળી છે. બુદ્ધિની પકડ લાગણીની પકડ કરતાં વધારે મજબૂત છે. બુદ્ધિથી દોરાતા મનુષ્યો ઘણીવાર પોતે સેવેલી કોઈ માન્યતાને એવા સજ્જડ વળગી રહે છે કે તેથી તેમનો વિકાસ થતો અટકે છે. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત એવા કેટલાય પંડિતો વિશે આપણે જાણીએ છીએ કે તેઓ પોતાના વાદમાં જ એટલા બધા ગૂંચવાયેલા રહે છે કે એ વાદની વિરુદ્ધની કોઈ પણ વિચારસરણીમાંનું તથ્ય તેઓ જોઈ શકતા નથી.

બુદ્ધિ એની મેળે એના ક્ષેત્રને ઓળંગી શકતી નથી, બુદ્ધિ મદદકર્તા છે ને અકલ્યાણ કર્તા પણ છે. બુદ્ધિ જ્યાં દેખી શકતી નથી, ત્યાં પણ તે બોધ કરવાને પ્રેરાય છે. બુદ્ધિને જ્યાં તેની યોગ્ય હકીકતપણાનું સાચેસાચું જ્ઞાન પ્રગટેલું હોતું નથી, ત્યાં પણ ડહાપણ ડહોળવા જાય છે, ત્યારે જ ખરેખરી મુશ્કેલી ને આફત ઊભી થાય છે. ને એ બધા મનના નીચેના થરોમાં આપણે બંધાયેલા હોઈએ છીએ, ને તેમાંથી મુક્ત થવાની ક્રિયા ચાલી રહેલી હોય છે. એટલે તે દશામાંથી પાછા પડવા એ માટેની બધી સૂક્ષ્મ રમતો છે, એનું જ્ઞાનપૂર્વકનું ચૈતન્યયુક્ત જાગૃતિ સાથેનું ભાન જીવને જ્યારે થાય છે, ત્યારે જ સાધક ચેતતો રહી શકે છે.

આપણી બુદ્ધિ રાગદ્વેષથી પ્રેરિત અને દ્વંદ્વથી કુંઠિત થઈ ગયેલી હોય

છે. અમુક જાતનાં ધોરણોથી તે બંધાયેલી ને મર્યાદાવાળી ટૂંકી થઈ ગયેલી હોય છે. વળી તેને અનેક પ્રકારના આગ્રહો, મતો, માન્યતાઓ, ધારણાઓ વગેરે રહ્યા જ કરે છે. તેનાથી પાર જવાની કે પાર થવાની તેને ઉન્નતિપ્રેરક ગોદાટી થતી નથી, ત્યાં લગી તે પોતાની સ્થિતિમાં જ પડી રહેલી હોય છે. તેની ગતિ પણ, તેની સ્થિતિ જેવી હોય તેવી જ રીતે થાય. અનેક પ્રકારનાં આવરણોથી આપણી બુદ્ધિ આચ્છાદિત થયેલી છે.

આપણા અશુદ્ધ નિર્ણયો

આપણે બધાં તો સામાન્ય જીવો છીએ. હૃદય એટલે શું તેની તો આપણને કશી જ ગતાગમ નથી. જે તે કંઈ આવી પડે છે, તેનો ઉકેલ આપણે આપણી બુદ્ધિ વડે કરતાં હોઈએ છીએ. અને એ બુદ્ધિમાં ગમા, અણગમા, અમુક પ્રકારના બાંધેલા મતો, સમજણો, આગ્રહો વગેરે બધું તેમાં સ્થૂળ તેમ જ સૂક્ષ્મપણે રહેલાં જ હોય છે. એ બુદ્ધિમાં સમતા, સ્વસ્થતા પ્રગટેલી નથી. અને ખૂબી તો જુઓ કે એવી બુદ્ધિના નિર્ણયોને માનવી સ્વતંત્ર નિર્ણય ગણતો હોય છે ! એવી તો એની પરમ ખૂબી છે.

સમબુદ્ધિના શુદ્ધ નિર્ણયો

કોઈ પણ માર્ગ પરત્વેનું કશું પણ યોગ્ય અને તટસ્થ રીતનું તેનું હાર્દ મેળવવા માટેનું જાણવાનું કરવું હોય, તો તે પણ પ્રેમભક્તિથી રંગાયેલી બુદ્ધિ દ્વારા જ થઈ શકશે. બુદ્ધિ એ શક્તિ સ્વરૂપ છે. માનવીના આધારમાં દિવ્ય શક્તિનું તે પ્રથમ કરણ છે. બધાં કરણોમાં તે વધારેમાં વધારે સૂક્ષ્મ છે. આ માટે જ હાર્દ જાણવાને માટે બુદ્ધિમાં સમતા પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈશે. તે વિના ચાલી ન શકે. એવી સમતાયુક્ત બુદ્ધિ હાર્દ જાણવા માટે યોગ્ય લાયકાત ધરાવી શકે છે.

બુદ્ધિની શક્તિ અને મર્યાદા

વાસનાની પાછળ ખેંચાતા બળને આપણે જ્ઞાનપૂર્વકની સમજણ સાથે એના હેતુને સમજીને જો તોડી ન શકીએ, તે પરત્વે પૂરા અનાસક્ત ન થઈ શકીએ તો જીવનને તે ગુલામીમાં જ રખાવ્યા કરે. આપણને તે મનના અધોગામી થરો સાથે જ જકડાયેલા રાખ્યા કરે, પરંતુ જે જીવ જાગે છે, તેની જાગ્યા પછીની યોગસાધના તો તેને બુદ્ધિના મર્યાદાના ક્ષેત્રથી પર ઊંચે લઈ જાય છે, ત્યાં બુદ્ધિથી જોવાતું હોતું નથી.

બુદ્ધિ મદદકર્તા છે અને અવરોધકર્તા પણ છે. પરંતુ સાધનાના ઉત્તરોત્તર અને ઉચ્ચ ક્ષેત્રમાં, એક કક્ષા એવી પ્રકટે છે કે જ્યાં બુદ્ધિ દેખી શકતી નથી, તેમ છતાં ત્યાં પણ તે ઉપદેશ આપવા મંડી પડે છે, ત્યારે આફત ઊભી થાય છે.

શંકાનાં ઘણાં જ ઊંડાં મૂળ

શંકાની વૃત્તિ સત્યને જાણવાને માટે છે, સત્યને પકડવાને માટે છે, સત્યને અનુભવવા માટે છે. અને તે ઘણા કાળ સુધી આપણા સ્વભાવમાં ટકી પણ રહે છે. તેના થર કેટલાં પડ સુધી ઊંડા ઊતરેલા છે, તે એકદમ જાણી શકાતું નથી.

શંકાનું બીજ તો સાધકના મનમાં - તે સાધનાની ઊંચી સ્થિતિમાં આવેલ હોય છે તે કાળમાં પણ ટક્યા કરે છે. એને પોષણ મળી જાય એવી રીતે આપણે ન વર્તવું જોઈએ. સંશય ઊઠે તે કાળે સાધકે સંપૂર્ણ તટસ્થતા જીવતીજાગતી સમજીને રાખવાની છે. તેવી વેળાએ સાધકે આમ કે તેમ તણાઈ ન જતાં, તેણે તટસ્થ રહેવું ઘટે. સંદેહના વિષયનો બારીકાઈથી તેણે અભ્યાસ કરવાનો રહે છે અને બંને બાજુના સમતુલાથી વિચાર કરવા ઘટે. પૂરેપૂરી તટસ્થતા પ્રગટ્યા વિના કંઈ કશાનો યોગ્ય વિવેક પણ પ્રગટી શકતો નથી, તે જાણશો.

મત જ ન બાંધવો

એટલે મારા-તમારા એવા સામાન્ય જીવે તો જ્યાં સુધી એવી જ્ઞાનાત્મક પ્રકારની તટસ્થતા પ્રગટી નથી, ત્યાં સુધી જે કંઈ આમ કે તેમ વિચાર ઊપજે, તેનાથી આમ કે તેમ કશો મત કે અભિપ્રાય બાંધ્યો એટલે બંધાયા અને એટલા સંકુચિત થયા એમ સમજવું. કોઈ પણ જાતનો મત કે અભિપ્રાય પ્રગટી ન શકે એવું સહજ બંધારણ હોય તો તે ઉત્તમ છે.

બુદ્ધિની શુદ્ધિ

અંતર્મુખતાથી સમબુદ્ધિ અને શુદ્ધિ

એટલા જ માટે સાધકે પોતાના જીવનની સમસ્યાઓનો ઉકેલ બુદ્ધિના નિર્ણય કરતાં હૃદયમાંથી તેનો ઉકેલ મળ્યાં કરે, તે માટે સાધકે અંતર્મુખતા વધારે ને વધારે કેળવ્યાં કરવાની રહે છે. આપણે બધાં તો જીવસ્વરૂપે છીએ ને તે પ્રમાણે જ વર્ત્યાં કરીએ છીએ. આપણી ઈન્દ્રિયો,

મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ વગેરે કરણો પણ બહિર્મુખી છે. એ બધાં આપણા અંતરમાં ઊતરીને ત્યાં એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત બનીને કંઈ કશા વિશે વિચારવાનું ભાગ્યે જ કરતાં હોય છે. અંતર્મુખતા એટલે ઈન્દ્રિયો, બીજાં બધાં કરણો સહિત તેમની બહિર્મુખતાના વિષયમાંથી મુક્ત થઈને જ્યારે અંતરમાં અંતરનું વિચારવાનું કર્યા કરે, ત્યાં તે ટક્યા કરે, ત્યારે તે અંતર્મુખતા કહેવાય. એવી અંતર્મુખતા જેમ જેમ કેળવાઈને જીવતી બન્યાં કરે, તેમ તેમ બુદ્ધિમાં સમતા વગેરે પ્રગટ્યાં કરે. એવી અંતર્મુખતા કેળવાઈને જીવતી બને તો જ મન, પ્રાણ, ને બુદ્ધિની શુદ્ધિ સર્વ પ્રકારે થયા કરે. તે વિના તેવું થવું કદાપિ શક્ય નથી. સાધનામાં સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિની અનિવાર્ય જરૂરિયાત હોય છે. પરંતુ એના પરત્વે કોઈ જ લક્ષ આપતું નથી. શ્રીભગવાનના ચેતન પરત્વેની પ્રેમલક્ષણાભક્તિ પ્રગટે તો તેના તેવા પ્રગટેલા ભાવથી પણ કરણોની શુદ્ધિ આપમેળે થયાં કરે છે.

ઉપર કહી તેવી જીવની બહિર્મુખતા ટાળવા માટે આપણે જો પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક નામસ્મરણની ભાવનામાં સતત રહેવાનો અભ્યાસ કર્યા કરીએ ને ઈન્દ્રિયો ને કરણોનાં હલનચલન ગતિ સાક્ષી થઈને નિહાળ્યાં કરીએ ને એમનાં આડાંતેડાં વલણ પરત્વે જાગૃત રહીને, તે બધું શ્રીપ્રભુને ચરણકમળે સમર્પણ કર્યા કરવાનો અભ્યાસ કેળવીએ ને એવા સમયે તેવાં ઈન્દ્રિયો ને કરણોને યથાર્થ રાખી શકાવાને કારણે હૃદયમાં હૃદયથી પ્રાર્થના કર્યા કરીએ તો જ સાધનાનું કામ બન્યાં કરે.

દ્વંદ્વ પ્રકારની વૃત્તિ-વાસનાથી મુક્તિ પામ્યા વિના, અંધકાર અજ્ઞાનની દૃષ્ટિ લુપ્ત થયા વિના રાગદ્વેષથી મુક્તિ પમાયા વિના, અને અહંકારથી સંપૂર્ણ નિર્મૂળ થયા વિના બુદ્ધિની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ ને સાત્ત્વિકતા પ્રકટી શકતાં નથી.

પ્રાણમાં બે ગતિ : નિમ્નગતિ અને ઊર્ધ્વગતિ. ઊર્ધ્વગતિ ક્યારે થાય ? સતત અભ્યાસમાં આ બધાં કરણો કામે લાગે છે - મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અને અહમ્ ગતિ આપે છે. અહમ્ને પોતાનો કોઈ નિર્ણય નથી. એવું મનને કોઈ જાતનો નિર્ણય નથી. નિર્ણય હોય તો બુદ્ધિને જ છે. પ્રાણને લીધે કરવાપણું છે અને નિર્ણય આપવાપણું બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર છે.

એ બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર ઊર્ધ્વ દિશામાં ક્યારે લાગે ? એ પ્રકારનો એનો અભ્યાસ થાય, જેને વધારે મનન ચિંતન રહે છે, ત્યારે બુદ્ધિ ઊર્ધ્વ પ્રકારની થયા કરે છે, ત્યારે મન પણ એ પ્રકારનું થાય. જ્યારે ઊર્ધ્વ પ્રકારનો પહેલો સ્પર્શ બુદ્ધિને લાગે છે, બુદ્ધિને સ્પર્શ લાગે તો જ પ્રાણ એ પ્રકારનો થઈ શકે છે. આટલો ફરક છે. નિમ્ન પ્રકારમાં પ્રાણ પહેલો આવે છે. બીજી બુદ્ધિ આવે. ઊર્ધ્વ પ્રકારમાં બુદ્ધિનો સ્પર્શ થાય એટલે ઈન્ટેલેક્યુઅલ ગ્રાસ્પ (બૌદ્ધિક સ્વીકાર) આવે છે. આપણને એનું જ્ઞાન ઈસેંશીયલ (અનિવાર્ય) લાગે કે ‘આ જ ખરું છે, બીજું બધું ખરું નથી. રીયાલિટી (વાસ્તવિકતા) આ જ છે.’ એવું ભાન બુદ્ધિને થાય છે પછી એમાં પ્રાણ ભેગો થાય છે.

આપણું વિચારબળ એક જ પ્રકારની દિશામાં ને ગતિમાં સતત મનન-ચિંતવનવાળું રહ્યાં કરે ને તે સાથે ભાવનું ઉદ્દીપન રહ્યાં કરે અને એનાં તેવાં જ વર્તનનો અમલ થયાં કરે, તો નિમ્ન પ્રકારની બુદ્ધિ જરૂર હકવા માંડે, અને આપણા પુરુષાર્થમાં આપણને રસ જામવા માંડે.

બુદ્ધિ એ ચેતનનું નજીકમાં નજીકનું અંગ છે. ભગવાનનાં સ્વરૂપનાં લક્ષણ : જ્ઞાન અને પ્રકાશ છે. બુદ્ધિ સંસારના અનેક પ્રકારના સંબંધોમાં સમજણ પ્રેરે છે. એ બુદ્ધિ કોઈક વખતે સૂર્યના પ્રકાશ જેવી સમજણ પ્રગટાવતી નથી એનું કારણ બુદ્ધિ, કર્મથી અને પ્રકૃતિથી આવરાઈ જાય છે. આપણી બુદ્ધિ અનેક પ્રકારની કામના, આશા, લોલુપતાથી પ્રેરાયેલી રહ્યા કરે છે, એટલે બુદ્ધિ તદ્દન સાત્ત્વિક નથી. એમાં સમતા, તટસ્થતા નથી એટલે કોયડાનો ઉકેલ કરવામાં બુદ્ધિ કામચાબ નથી હોતી. બાકી બુદ્ધિનું સ્વરૂપ તો જ્ઞાન-પ્રકાશ છે. જો બુદ્ધિમાં સમતા હોય તો દરેકનો એ ઉકેલ આપી શકે. એટલે જ્યાં સુધી એ અનેક પ્રકારના રાગદ્વેષથી પ્રેરાયેલી છે, ત્યાં સુધી એ આપણને સ્પષ્ટ ઉકેલ નથી આપતી. એમ કરવાને બુદ્ધિને વિશુદ્ધ કરવી જોઈએ.

ભૂલ કે દોષ અંતરથી ખરેખરાં ડંખવા જોઈએ.

મનાદિમાં અનેક પ્રકારનું ઊગે, ઊઠે તે વેળા તુરત વિવેકની આંખ ખૂલતી રહી શકતી હોય તો તો તે આપણને ન્યાય આપી શકે. તો પછી રાંડ્યા પછીના ડહાપણ જેવી હકીકત ન બની જાય. જે તે બની ગયા બાદ અમુક આમ બન્યું કે તેમ બની ગયું, એની અયોગ્યતા આપણને

લાગે છે ને તે બુદ્ધિથી સમજાય છે, એમ જે તે બધાંને કહેતા ને લખતાં જાણ્યા છે; પરંતુ એનો ખરેખરો, પૂરો, સાચો ડંખ કોઈને દિલમાં લાગ્યો હોતો નથી અથવા તો લાગતો નથી. એની બુદ્ધિમાં તેવું લાગે છે તે ખરું હોવાનો પણ સંભવ છે તેની પણ ના નથી; પરંતુ તે તેને ખરેખરું લાગતું નથી. જો પ્રત્યેક પ્રસંગે તેવું થતાં, એટલે કે દોષ કે ભૂલ થતાં, આપણને તેની અયોગ્યતા વિશે લાગ્યા કરતું હોય, તો એવા લાગ્યા કરવાપણામાંથી લાગ્યા કરવાપણાનો ઘા ઊંડો જતો જાય ને પછી તો તેમાંથી જન્મતી ભાવના આપણને જગાડતી રહે. એવી ભૂલ કે દોષ થતાં પહેલવહેલું ઓછું ડંખે, પરંતુ જો સાચે સાચ ડંખવાપણું લાગતું હોય તો એવા ડંખવાપણાથી જો ચેતવાનું ન બની શકતું હોય તો તેવા ખાલી ખાલી ડંખવાપણાનો કશો અર્થ નથી. કોઈ પણ જાતની ભાવના જો આપણને ચેતાવે કે જગાડે તો બુદ્ધિમાં આપોઆપ જાગૃતિ પ્રકટયાં કરે છે. બુદ્ધિમાં જ્યારે જાગૃતિ પ્રકટી જાય છે, ત્યારે વિવેકની આંખ ખુલ્લી થઈ જાય છે.

બુદ્ધિમાં જાગૃતિ

બુદ્ધિમાં જ્ઞાનપૂર્વકની જાગૃતિ જ્યારે પ્રકટે છે, ત્યારે જીવનમાં ઊપજતા અનેક જાતના પ્રશ્નોના ઉકેલને તુરત સુઝાડી દે છે. અગ્નિને અડકતાં જેમ ગરમી લાગ્યાં કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાં પ્રકટેલી જાગૃતિ તેવી રીતે કામ આપતી હોય છે. એવી રીતે બુદ્ધિ કામ આપતી બની શકે, તે વેળાથી હવે તેવું સાચું છે એમ પ્રમાણવું. બુદ્ધિમાં યોગ્ય જાગૃતિ જીવનવિકાસ પરત્વેની જ્યારથી પ્રાપ્ત થતી હોય છે, ત્યારથી એની શુદ્ધિ થવાનાં પગરણ મંડાતાં હોય છે.

બુદ્ધિની સમતાથી પક્ષપાત ટળે

જેમ જેમ બુદ્ધિમાં જીવનવિકાસ પરત્વેની યોગ્ય પ્રકારની જાગૃતિની ભાવના વધારે ને વધારે સતેજ બનતી જતી હોય છે, તેમ તેમ બુદ્ધિમાં સમતા પણ પ્રકટતી અનુભવાય છે ને તેવું બને છે, તેવી વેળાથી સર્વ પ્રકારના પક્ષપાતને બુદ્ધિમાં પ્રકટેલી સમતાની મદદથી દૂર કરવાને આપણે ફાવી શકતા હોઈએ છીએ. કોઈ વિચારો ખરાં લાગતાં હોય ને કોઈ ખરાં ન લાગતાં હોય, તે બંનેમાં પણ સત્ય હોવાનો પૂરો સંભવ હોય છે. જ્યારે અમુક વિચાર જે ખરાં લાગતાં હોય, તેના ખરાં લાગવાપણામાં આપણાં

રાગ, મોહ, આસક્તિ, સમતા, કોઈક પ્રકારની કામના વગેરે પણ ભળેલાં હોવા સંભવ રહે છે, એટલે કે તેવા વિચારોમાં વળી બીજી જાતનો પક્ષપાત હોય છે. આમ, આપણે વૃત્તિ, વિચાર, લાગણી વગેરેમાંથી ને પ્રાણના આવેશ, આવેગ વગેરેમાંથી બુદ્ધિમાં પ્રકટેલી જાગૃતિપૂર્વકની સમતાની મદદ વડે કરીને સકળ પ્રકારના પક્ષપાતોથી ને પૂર્વગ્રહોથી આપણે મુક્ત થયા કરવાનું છે. આવું થવું તે ઘણું જરૂરનું છે.

આગળ જતાં પક્ષપાતનો પ્રકાર ને તેની સૂક્ષ્મતા વધે

આપણા આધારના એકેએક કરણમાં તેના ક્ષેત્રના એવા અનેક પ્રકારના પક્ષપાત ઊભા થયેલા હોય છે. તે બધી જાતના પક્ષપાતોને આપણે જ્ઞાનપૂર્વક ટાળવાના છે. તે વિના ચાલી શકવાનું નથી. જેમ જેમ જીવનની સૂક્ષ્મતામાં પ્રવેશતાં જઈશું, તેમ તેવાં કરણોનું પણ સૂક્ષ્મપણું થતું હોવાથી, તેવા પક્ષપાતોનું સ્વરૂપ પણ સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ થતું જતું હોવાથી, તેને પારખવાને કેટકેટલી ચેતનયુક્ત જાગૃતિ હોય છે, તે તો એકમાત્ર તે વિષયનો પાકો અનુભવી જાણી શકે છે. એવા જીવાત્માને પછી સ્થૂળ બાબતના કોઈ પણ જાતના પક્ષપાતથી રાગ, મોહ, કામના, આશા, ઈચ્છા, વાસના વગેરેથી આવરાઈ જવાનું બની શકતું હોતું નથી, પરંતુ જ્યારે તે બધાં નવાં નવાં સૂક્ષ્મ રૂપો ધારણ કરતાં હોય છે, ને પોતાના જ હિતનો સ્વાંગ સજીને તેઓ જ્યારે જન્મતાં હોય છે, તે વેળા તેનું તે સ્વરૂપથી તેમને નોખા પાડી તેમનું યોગ્ય આકલન કરવાનું સાધકને માટે ઘણું આકરું હોય છે. પ્રભુકૃપાથી તેવો જીવાત્મા સદાય પળેપળ જીવતો રહેવાને જ હૃદયમાં હૃદયથી ઝંખતો હોય છે, એટલે એવાને પ્રભુકૃપાથી તેઓથી પણ ચેતવાનું ને જાગી શકવાનું બની જતું હોય છે. એમ, જેમ જેમ એને એવાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપોથી પર થવાનું સૂઝે ને તેમનાથી પર થઈ શકવાનું બનતું તેની કૃપાથી તે અનુભવતો જાય છે, તેમ તેમ તેનાં આંતરિક બળશક્તિ પણ વધતાં જતાં ને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં કામ કરતાં તે અનુભવી શકે છે. કામ કામને શીખવે છે, એ સૂત્ર જીવનના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ તેટલું જ સાચું છે.

બુદ્ધિને અનુભવનો આધાર

જીવનનાં સર્વ વર્તનવ્યવહારમાં પણ ઈન્દ્રિયોને જે પ્રકારના જે અનુભવ થયેલા છે, તે રીતની સમજણ તેને રહ્યાં કરે છે.

જોકે તે ઉપરાંત પણ આપણી બુદ્ધિ કંઈ વિશેષ આગળ જઈ શકે છે ખરી અને પડેલા અનુભવમાંથી સમજણ તારવીને તેનું નિરીક્ષણ કરી તેનાથી આગળ પણ બુદ્ધિ જઈ શકે છે, પરંતુ બુદ્ધિને પણ અનુભવના આધારની જરૂર રહે છે. આગળ કૃદ્ધવું હોય તો પગને નક્કર ભૂમિકાનો આધાર તે અનુભવે છે. મનન-ચિંતવન જો થયાં કરે તો બુદ્ધિ, અનુભવની નક્કર ભૂમિકા ઉપર ઠેકડો મારીને આગળ જવાનું આપણને પ્રેરાવે છે. સમજણ સમજણના પણ પ્રકાર રહે છે. જે સમજણ આપણને ઊંચી દિશા પ્રતિ લઈ જાય તે સમજણ એટલી માત્ર બુદ્ધિની હોતી નથી. બુદ્ધિ ઊંચી દશાનું વિચારી શકે છે, પણ ત્યાં ઠરી શકતી નથી. એનું ઉડ્યન ખાલી ખાલી હોય છે. બુદ્ધિ મદદ કરે છે ખરી, પણ તે અનુભવના જોર ઉપર. અનુભવ વગર તે સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ થઈ શકતી નથી. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં અનુભવ જેવો બીજો કોઈ ગુરુ નથી. માટે આપણે તો અનુભવને ગુરુ સમજવો.

અનુભવથી બુદ્ધિ ઠરે

બુદ્ધિમાં શંકા-કુશંકા થયા કરવાને માટે પણ એવા પ્રકારની વૃત્તિ હોય છે ને તે પણ સત્યનો અનુભવ કરવાને માટે છે. એકવાર તેમ થતાં તે વડે વસ્તુની સાચી યથાર્થતા ને મહત્તા, રહસ્ય વગેરે સમજાઈ જાય તો પછી બુદ્ધિમાંની શંકા-કુશંકાની વૃત્તિ મોળી પડતી જાય છે. એક થયેલા અનુભવ વડે કરીને, તે એવા થયેલા અનુભવની રીતે જે તે બધું તારવ્યા કરતો રહે છે. જે અનુભવ થયો હોય, તે એવો નિશ્ચયાત્મક હોય કે જેના વિશે બુદ્ધિમાં પણ બે મત ન હોઈ શકે. આપણને સોએ સો ટકા હૃદયમાં હૃદયથી તે લાગ્યો જ હોય, તો તેવા પ્રકારનો થયેલો અનુભવ બુદ્ધિને, મનને, પ્રાણને, અહમ્ને વગેરેને મઠારવામાં પ્રેરણાત્મક રીતે મદદકર્તા બની શકે છે.

સત્યશોધક બુદ્ધિ

આપણા દિલમાં વસીને ઠસી ગયું હોય કે ‘જ્યાં સુધી કૂવામાં નહિ હોય ત્યાં સુધી હવાડામાં બિલકુલ આવવાનું નથી’, જ્યાં સુધી પૂરેપૂરી હૃદય દ્વારા બુદ્ધિની શુદ્ધિ થઈ ગઈ નહિ હોય અને જ્યાં સુધી તે કોઈને કોઈ પ્રકારના મોહના કાદવથી ખરડાયેલી હોય, ત્યાં સુધી સત્ય કોઈ પણ બાબતમાં સૂઝવાનું નથી; પછી ભલેને હાલની બુદ્ધિ એમ બતાવે કે

મનાવે કે તેના નિર્ણયો તદ્દન શુદ્ધ છે; પરંતુ ખરું સત્ય તો સોનાના પાત્ર વડે છૂપાયેલું રહે છે.

હૈયાસૂઝ

જીવદશાવાળી બુદ્ધિથી ને તેની સમજણથી સત્યને શોધી શકાવાનું નથી. એટલે એનો ઉપયોગ કરવો હોય તો એને ઓળખવાનાં સાધનના અભ્યાસમાં કર્યા કરો. બુદ્ધિ ઉપર સઘળો મદાર બાંધીને ચાલવાની ટેવ આપણને પડી છે, એમ જે માનવીએ છીએ એ માન્યતામાં નરી ભ્રમણા છે. ખરી રીતે આપણને જે પ્રકારની ટેંડંસી (વલણ) પ્રકટે છે, તેને વહેવાને માટે બુદ્ધિ પોતે એક પટ પાડી આપતી હોય છે. જીવદશાવાળી બુદ્ધિ નિર્બંધપણે સ્વતંત્ર હોતી નથી. શ્રીભગવાન આપણને જે માર્ગદર્શન કરે તે માર્ગદર્શન કળી શકવાની શક્તિ હૃદયની સહજબુદ્ધિ તથા તે પ્રમાણે અનુસરવાની હૃદયની શક્તિ જીવનમાં પ્રકટ થયા વિના સાધનામાં પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી. સહજ જે કંઈ સ્ફુરે અને તે સૂઝ પાછળ આગળપાછળની કોઈ કાર્યકારણ પરંપરા ના હોય તો તેવું સહજપણે સ્વયંસ્ફુરિતથી સૂઝેલું તાત્કાલિક કરવામાં યોગ્ય વિવેક છે. બુદ્ધિ ત્યારે કદાચ બીજી દલીલ સૂઝાડી સ્વયંસ્ફુરિત ઊર્મિના વેગ ને પ્રાણને મોળા પણ પાડી દે. આવું પણ ઘણીવાર બનતા અનુભવેલું છે. સ્વયંસ્ફુરિત સ્ફુરણાનો વિવેક સાધકને આપમેળે જાગે છે. એ કેમ ઓળખવું તે તેને પૂછવા જવું પડતું નથી. અનુભવની એવી પરંપરામાંથી તેવી હૈયાસૂઝ પ્રકટે છે.

જીવનમાં હોશિયારીનું પૂરું દેવાળું કાઢ્યું છે,
જરૂરિયાત પ્રમાણે તે કશી ખપમાં ન લાગી છે.

પ્રસંગોના પ્રમાણેનો પ્રકાશ સો ટકા જેવો
ન બુદ્ધિએ પ્રકાશ્યો છે, અને દેવાળું તેથી છે.

મદાર બુદ્ધિ પર સઘળો, વળી ઈતબાર બુદ્ધિ પર,
અમે તે રાખવો છોડી, હરિ પર રાખવા ચહ્યું છે.

હરિ પર મન લગાડીને મનન ચિંતવન હરિ વિશે;
નિરંતરનું થવા માટે મનાદિને જગાડ્યાં છે.

પ્રભુ એ માતા, પિતા, મિત્રો, પત્ની, સગાં, વહાલાં એ બધાય કરતાં અનંતગણો અધિક છે. એ ક્રુણામય છે, અને તે માત્ર તેટલો

જ છે એવું પણ કશું નથી. એવું અનુભવમાં ઠરતું જાય તેમ તેમ હૈયાસૂઝ પ્રકટતી જાય છે.

અહમ્

બધી મોંકાણ જગતમાં છે, ખરેખર ‘હુંપણાની’ તે;
બધો સંસાર પ્રગટેલો અહમ્ના મૂળમાંથી તે.

બધાં દ્વંદ્વ અને ગુણ અહમ્ લીધે ટકે છે તે;
અહમ્ ખૂંચતાં અહમ્થી તે થવા મુક્ત, ઊગેલું છે.

અહમ્ને કારણે જે તે બધું વિસ્તાર પામે છે;
ટુંકાવાઈ, પ્રવેશાવા શું કેન્દ્રે દિલ જાગ્યું છે !

અહમ્ પાળવા મોળું શરણ ચરણે ગ્રહેલું છે;
હરિની જામતાં ભક્તિ અહમ્ મેળે નમેલું છે.

મહત્ તત્ત્વ એ પણ અહમ્નો ઊંચામાં ઊંચો ભાગ છે. અહમ્ જે સાત્ત્વિક ધોરણ અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તે મહત્ તત્ત્વ. એ આગળ આવે. એમાંથી સર્જન થાય. અહમ્ વિના સર્જન થાય નહિ, આ જગતમાં-બ્રહ્માંડમાં સર્જન અહમ્ને લીધે છે.

ચૈતન્ય છે - એમાંથી મહત્ તત્ત્વ નીકળ્યું. એમાંથી અહમ્. અહમ્થી પુરુષ અને પ્રકૃતિ મહત્ તત્ત્વ એ પણ અહમ્નો ઊંચામાં ઊંચો ભાગ છે.

ભક્તિ કે જ્ઞાનમાં સૌથી છેલ્લો અહમ્નો લય થવાનો. અહમ્નો લય થવો મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ છે, કારણ કે એમાંથી બધું છે. આપણાંથી જે સર્જન થાય છે તે અહમ્ને લીધે. કર્મના ક્ષેત્રે કે બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રે સર્જન અહમ્ને લીધે થાય છે. માત્ર અહમ્નું સત્તાધીશપણું એટલે કે ‘આ મેં કર્યું’ એ ન લાગે અને થયા કરે તે ઉત્તમ છે. અહમ્ની સેન્સ (સમજ) ન રહે તેથી અહમ્થી સર્જન ન થાય એવું નહિ.

ભગવાનની શક્તિથી જ જે તે બધું થાય છે. અહમ્ ભગવાનની શક્તિનો પ્રકાર છે, પણ એ પ્રકૃતિમાં પડેલો હોવાથી આપણને પ્રકૃતિની સાથે સતત જોડાયેલું-સંધાયેલું રાખે છે.

અહમ્નો સંપૂર્ણ લય થઈ જાય છે, તે પછી ચેતનનું સાકારપણું આવે છે. સાકાર એટલે કોઈ રૂપનું દર્શન એવો હું અર્થ નથી કરતો, પણ ચેતનના ગુણધર્મો જીવનમાં પ્રગટ થાય. સાકાર દર્શન થાય પછી

નિરાકારનાં દર્શન થાય. સાકાર દર્શન થાય એને નિરાકારનાં દર્શન થાય જ એવું કંઈ નથી. એકબીજા તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એકબીજાથી ચડિયાતાપણું નથી. નિરાકારનો તો કોઈકને જ અનુભવ થાય છે. ઘણા ખરાને સાકારનો અનુભવ થતો હોય છે.

અહમ્ના પણ ત્રણ પ્રકાર : સાત્ત્વિક, રાજસિક, તામસિક. શ્રેયાર્થી માટે સાત્ત્વિક પ્રકારનું અહમ્ જરૂરનું. સાત્ત્વિક અહમ્થી કર્મનો ઓછો દોષ થાય છે.

અહમ્ મોળું પડે ત્યારે જેમ થતું હોય તેમ થવા દે. બગડે તોય વચ્ચે ના પડે. પછીથી કહે, કારણ કે જે માણસના વડે કર્મ બગડતું હોય એ માણસની પ્રકૃતિ એવી છે કે કર્મ બગડવાનું. માટે તમે એને કહો કે ના કહો તો પણ એ જ રીતે કરશે. તો પણ એને કહેવાનો ધર્મ ખરો, પણ એ કહેવાની પાછળ અહમ્નો હેતુ ન રહે એવી સભાનતા રહેવી જોઈએ.

જે તે ટકેલું છે, તે અહમ્ને લીધે, ભાવ પણ અહમ્ને લીધે ટકેલો છે, પણ એ અહમ્ એ દૈવી પ્રકારનો ભાગ છે. ચેતનનો એ ભાગ છે. આત્માનું કે ચેતનનું વ્યક્ત થવાનું અહમ્ છે. તે પ્રકારનું વ્યક્ત થવાનું છે તે ભાવ છે.

અહમ્ પોતે જ શક્તિ સ્વરૂપ છે. એ નિમ્નગામી પણ છે. નીચલા પ્રકારનું કર્મ કરનારી શક્તિ છે. ચાતુર્ય, હાહાપણ, હોશિયારી વગેરે બધું અહમ્ને લીધે છે. ગુણનું અસ્તિત્વ અહમ્ને લીધે છે. ભાવ, ગુણ કરતાં ચડિયાતી સ્થિતિ છે. ભાવ નિરાકાર અને ગુણ સાકાર છે.

અહમ્નાં લક્ષણો

સકળ આ માનવી જીવન અહમ્નું માત્ર વ્યક્તત્વ

જીવનની સમજણો, ટેવો કંઈક જે માન્યતાઓ છે,
અહમ્-અસ્તિત્વને લીધે બધી તે તે ટકી રહે છે.

જીવનના પૂર્વગ્રહનેયે અહમ્ શા ટેકવી રાખે !
પ્રકૃતિ પણ અહમ્ લીધે બનેલી પ્રાણવાળી છે.

સકળ આ માનવીજીવન અહમ્નું માત્ર વ્યક્તત્વ,
અહમ્ને વાપરેલું છે કૃપાથી હરિ થવા વ્યક્ત.

અહમ્ જો ઊર્ધ્વના માર્ગે મદદમાં જ્યાં ઊભું રહે છે,
જીવનમાં દૈવી શક્તિનું પછી અવતરવું બનતું છે.

આ પણ અહમ્ જ

આપણને કોઈક કંઈક કરવાનું કહે, તો ફટાક દેતાંકને આપણે એમાં એના પર સુધારો કે સૂચનો કરવાનું કરી દેતાં હોઈએ, તો ભલેને પછી આપણી તેવી સૂચના તે કર્મના ઉત્તમપણા માટે યોગ્ય પ્રકારની હોય, પણ આપણા માટે તેમ ટપકી પડવું તે ઉત્તમ નથી તે જાણજે. એમનું એમ પણ, બીજાનાં કામમાં પણ જો કંઈક જરા આમ કે તેમ પ્રવેશવાનું પ્રકટ્યું, તો તેમાં આપણાથી જાણે-અજાણે કંઈક સૂચવવાનું બની જતું હોય છે. એવું સૂચવવાપણું બનવું એ પણ એક પ્રકારનું આપણો અહમ્ જ છે.

જીવનવિકાસમાં આડે આવનારાં જે કોઈ આવરણો છે, તેમાં અહંકાર જેવું સૂક્ષ્મ ને બળવાન બીજું કોઈ તત્ત્વ નથી. કેટલાક લોકો એને ઓળખીને પોતાનામાંથી એને કાઢવાને મથે છે અને એવા એમના પ્રયત્ન પછી કેટલીકવાર તેઓ કહે છે કે ‘મારામાં હુંપદ કે અભિમાન નથી’, પરંતુ આ માત્ર ભ્રમણા છે. અહંનું તત્ત્વ બહુ મોડું ઓગળવા માંડે છે. જીવદશાનું અહમ્ જેમ નકારાત્મક છે, તેમ સાધનામાં અને સાધનાના પ્રારંભમાં જીવદશાનું ઊર્ધ્વીકરણ થવામાં અહંને સાધન તરીકે જો લઈએ, તો તે સહાયક પણ છે. જીવનમાં અહંકારનું પ્રતિરોધક સ્વરૂપનું વર્યસ્વ આપણે કલ્પી પણ ન શકીએ, એટલી જીવનની ઊંચી કક્ષામાં પણ પ્રવર્તતું હોય છે. એને તો જેટલા વધુ અને જબરા ફટકા પડે એટલા પ્રસંગોને આપણે હેતુના જ્ઞાનભાનથી સ્વીકારી લઈએ, તો અહંનું ઉન્નયન થવાને માટે તે શ્રેયસ્કર છે. અહંકાર તો નવાં નવાં રૂપો ધારણ કરે છે. જીવનની જેમ જેમ ઉચ્ચતર ને ઉચ્ચતમ કક્ષાઓ પ્રગટે છે, તે કાળે પણ અહંનું સૂક્ષ્મતર ને સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપ બદલાતું રહે છે. તે તૂટી ગયેલા જેવું લાગે અને તે છિન્નભિન્ન થયેલું પણ લાગે અને તેનું માથું કપાઈ ગયેલું હોય, તો પણ તેને નવાં નવાં માથાં ફૂટે છે અને તેનો વેશ પણ જુદા જુદા પ્રકારનો થઈ જાય છે. દેખાતી નમ્રતામાં ભારેમાં ભારે અહંકાર છૂપાયેલો પડ્યો હોય છે તે પણ એક નક્કર અનુભવની હકીકત છે. અહંની આવા પ્રકારની સૂક્ષ્મ ચાલબાજીને ને તેની કળાને સમજવી એ બહુ દોહ્યલું છે. પરંતુ ખરેખરી ભાવનાથી ને હેતુના જ્ઞાનભાનથી સાધના એકધારી થયા કરતી હોય છે અને

સાધનાના ભાવની સળંગતા, અખંડતા પ્રગટે છે, ત્યારે તેમાંથી ફલિત થતો વિવેક પણ એટલો તો સૂક્ષ્મતમ પ્રગટેલો હોય છે કે જેનાથી કરીને આપણે અહંને પકડી પાડી શકીએ છીએ અને તેને યોગ્ય પ્રકારનો વળાંક આપવામાં પણ પ્રભુકૃપાથી ફાવી શકીએ છીએ.

અહંકારનાં અનિષ્ટ

અહંકારને લીધે આપણે જે તે અને તેવી સમજણની પકડમાં રહ્યા કરીએ છીએ. અહંકારને લીધે આપણને એક પ્રકારનાં મમત્વમાં પડી રહેવાનું બને છે. અહંકાર આપણને જીવપ્રકૃતિમાં જકડાવી રાખે છે. પ્રકૃતિના અસ્તિત્વનું મૂળ કારણ અહંકાર છે. દ્વંદ્વમાં જોડાવી રાખનાર પણ અહમ્ છે. ગુણની ભૂમિકામાં પણ અહમ્ પ્રવર્તે છે.

અહંની અત્યંત સૂક્ષ્મતા

જેમ જેમ સાધનામાં આપણે લાગી જવા માંડીએ છીએ, તેમ તેમ અહંની બાબતમાં ઊંડા ઊતરવાની પણ જરૂર પડે છે. અહં તો એવું છે કે તે ક્યાં છૂપાયો છે તેની ખબર પણ પડવી ઘણી મુશ્કેલ છે. જીવનમાં વિચાર, વાણી, વર્તન, કર્મનું તટસ્થપણે નિરીક્ષણ ને પૃથક્કરણ કરવાનો જ્ઞાનયુક્ત અભ્યાસ જીવતોજાગતો પ્રકટી જાય, ત્યાર પછી અહંકાર ક્યાં ક્યાં આપણને પ્રેરે છે તેની ઓળખ પડવા લાગે છે, તે પહેલાં નહિ. તે પહેલાં તો આપણે કેવળ નિર્દોષ વર્તન, વાણી, વિચાર કે લાગણી ગણતા હોઈએ તેમાં પણ ભારોભાર અહં છૂપું પડેલું હોય છે; પરંતુ તેની કશી ગતાગમ આપણને પડતી નથી, તેથી માની બેસીએ છીએ કે આપણામાં હવે અહંકાર રહ્યો નથી.

તદ્વન સામાન્ય ને સાધારણ બાબતમાં પણ હુંપદ કેવી મડાગાંઠ બંધાવે છે ને આપણી તે કાળની તે સમજણની પકડમાં કેવા ભેરવાયેલા રખાવે છે, તેની આપણને કશી સૂઝ પડેલી હોતી નથી. અનેક પ્રકારની માન્યતાઓ, સમજણો, ટેવો, આગ્રહો આ બધાંને ટકાવી રાખવામાં ને જીવતાં રાખવામાં અહં મોટો ભાગ ભજવે છે. અહંને કારણે મડાગાંઠો ઓગળી જઈ શકતી નથી.

લક્ષણો

કોઈએ આમ કહ્યું અને કોઈએ તેમ કહ્યું. જો તેમાં જ જીવ અટવાઈ જાય, મૂંઝાઈ જાય, લેવાઈ જાય, અકળાઈ જાય, અશાંત થઈ

જાય, દુઃખી દુઃખી થઈ જાય, તો હજી એનામાં અહંતા ભરી પડેલી છે તેમ જાણવું, કારણ કે તેની અહંતાને તેવા પ્રકારના આઘાત લાગે છે, તેથી કરીને તેને તેવી લાગણી થાય છે.

જો જીવે કંઈ કશી આવડતનો જરા સરખો પણ ફાંકો રાખ્યો કે તે મૂઓ જ પડ્યો સમજવો. એટલે ફાંકો ન હોવો એનો અર્થ પાછો એવો તો નથી જ કે કર્મને ગમે તેમ યદ્વાતદ્વા કર્યા કરવાનું હોય.

જરાક કંઈ કશું સારું થયું કે સારી સમજણ પ્રકટી અથવા કંઈક કશું ઉત્તમ રીતે બન્યું, કંઈક કશું ઉત્તમ રીતે ફાવી શકાયું, એવું સંસારવ્યવહારમાં થતાં મનજીભાઈ કેવા કેવા ફુલાયા કરે છે, તે શું આપણું અજાણ્યું છે ? આપણે આપણી જાતને અનેક રીતે છેતરતાં હોઈએ છીએ. ક્યાં ક્યાં તેમ થયાં કરે છે તે શોધી કાઢી તે વેળા ચેતીને તેની પાસે આપણને કાનપટ્ટી પણ પકડાવવી જ પડવાની છે તે લક્ષમાં રાખવાનું છે તે જાણજે.

જીવભાવે દયા એટલે અહંકાર

જ્યાં સુધી આપણે જીવકક્ષામાં છીએ એટલે કે દ્વંદ્વની સ્થિતિમાં છીએ, ત્યાં સુધી આપણે કદી પણ દયા, કરુણા, ક્ષમા, દાન વગેરે ગુણોની વાત મોઢેથી બોલવી જ નહિ, એ આપણને શોભતી નથી. જીવનમાં સાત્ત્વિક ગુણ પ્રત્યક્ષપણે જીવતોજાગતો વર્તનમાં પ્રકટેલો રહ્યા કરે છે, તે કાળે જ ને તેવી જીવની સાત્ત્વિક કક્ષામાં જ દયા, કરુણા, ક્ષમા વગેરે ગુણો જીવનમાં પ્રકટપણે તેમની શક્તિના સ્વરૂપમાં સહજમેળે વિકસ્યા ને પ્રકટ્યા કરે છે. જીવકક્ષામાં હોઈએ તે વેળાએ આપણાથી એમ બોલાય કે ‘અમુક જીવ પરત્વે દયાથી પ્રેરાઈને તેની સાથે પ્રેમભાવ કેળવીશ કે રાખીશ’ તો તે આપણી નરી એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ અહંતા સૂચવે છે. તેવી જીવપ્રકારની કક્ષામાં દયાથી પ્રેરાઈને અમુક પ્રમાણેનું વર્તવાનું બને એમ ધારવું એટલે આપણે જાણે કંઈક ઊંચા અને જેના પરત્વે તેમ પ્રેરાઈને વર્તવાનું છે, તે કંઈક નીચું છે તેવી મતલબની તેવા ઉચ્ચારવાપણામાંથી કંઈક સમજણ પ્રકટતી હોય છે. માટે આપણે જે કંઈ બોલીએ, વિચારીએ, લખીએ તે વેળા તેની યથાર્થતાનું જ્ઞાન પ્રકટાવીને લખીએ તો શોભીએ.

અહમ્ શુદ્ધિ

જ્યાં સુધી આપણું સૂક્ષ્મ હુંપદ ગળી જતું નથી, ત્યાં સુધી ભગવાનનો ભાવ કોટિ ઉપાયે છતો થઈ શકવાનો નથી. હુંપદનો, અહંકારનો તો જડમૂળથી એની સૂક્ષ્મતામાં ઓગળી જવા માટે ને ભગવાનની ભાવનાને કેળવવા માટે આપણે સતત જ્ઞાનપૂર્વકનો સદુપયોગ કર્યા કરવાનો છે; બલકે કહોને કે એને હુંપદને, sublimate કરીને, એનું ઉન્નયન કે દિવ્ય રૂપાંતર કરીને, એનો જ્ઞાનયુક્ત સદુપયોગ કરવાનો છે. એ કળા શીખી લીધા વગર છૂટકો નથી.

સહસ્રશીર્ષ, જરાસંઘ જેવો અહંકાર

આપણા મનની પ્રવૃત્તિઓ, વિચારો વગેરે સાથે, ને પ્રાણની આશા, ઈચ્છા, કામના વગેરે સાથે આપણા અહંકારદાદા તો સદાય ખડે પગે તૈયાર જ હોય છે. આપણે જાગી જાગીને, ચેતી ચેતીને જીવની અહંતાથી સાવ મુક્ત થવાને ને નિરભિમાની થવાને પ્રયત્ન કર્યા કરીશું, તો મનનું કે પ્રાણનું કશું ફાવી શકવાનું નથી. જેની અહંતા ગળી ગયેલી છે, તેને મન કે પ્રાણ અપરા પ્રકૃતિમાં રગદોળાવી શકતાં નથી. જે તે બધું અહંકારને લીધે જ બન્યાં કરતું હોય છે. તેથી સાધનામાં પહેલાં તો અહંકારનું પ્રથમ બલિદાન, ત્યાગ ને સમર્પણથી ભગવાનને ચરણકમળે પ્રેમભક્તિપૂર્વક કર્યા કરવાનું રહે છે તે જાણજે. તેથી સાધના કરનાર જીવે અહંકાર જરા સરખો પણ ઊઠવા દેવાનો ન હોય. એવાને સંસારી જીવો અનેક રીતે ટકોરશે. એને પ્રજ્વલિત (જીવદશામાં) કરાવવાને અનેક રીતે મથશે. તેમ છતાં એણે ત્યાં જરા પણ મચક આપવાની નથી. અહંકાર જેવો તેવો નથી. એને તો હજાર માથાં છે. એનાં માથાં કપાઈ જાય, છતાં નવાં નવાં જન્મતા હોય છે. એના હાથ, પગ, માથું, ધડ, બધું જ જુદું જુદું કાપીને વેગળે ફેંકી દો, છતાંય તે બધાં પાછાં ભેગાં થઈને એક થઈ જાય છે. એવાં છે અપરા પ્રકૃતિનાં અહંકારનાં લક્ષણો ને સ્વભાવ. માટે એને તો ભગવાનને ચરણે પ્રેમભક્તિજ્ઞાનભાવે સમર્પણ જ કર્યા કરવો. જ્યાં જ્યાં એનું ડોકિયું થયું કે એને ભગવાનને દઈ દેવો.

‘દઈ દેવો’ તે કઈ રીતે બને ? દઈ દેવો એટલે તેવી વેળા શ્રીભગવાનને હૃદયમાં હૃદયથી સાચી રીતે આર્દ્રપણે ને આર્તભાવે પ્રાર્થના કરવાની કે ‘પ્રભુ ! આને આપ કૃપા કરી સ્વીકારી લો. આપની

અને મારી વચ્ચે એક મોટું અંતરાય પડાવે છે, માટે કૃપા કરીને એને આપ આ જીવની પાસેથી લઈ લો. આપના ચરણકમળે તે હું સમર્પણ કરું છું.’ જો સાચા સાધક હોઈએ ને આપણને જીવપ્રકૃતિનો એવો અહંકાર ખરેખર કાંટાની જેમ ખૂંચતો હોય તો આપણી પ્રાર્થનામાં આર્તનાદ અને આર્દ્રભાવ પ્રગટવાનો જ.

અહમ્ મિટાવવાના પ્રયોગો

અહમ્નો લય પમાડવા માટે ખરેખર જિજ્ઞાસા જાગે છે. ભગવાનમય થવા માટે અહમ્ વચ્ચે આડખીલીરૂપ છે, કારણ કે અહમ્થી ‘હું છું’ એ ભાવ રહ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી વાંધો વચકો રહ્યા કરે છે. એટલે અહમ્ને ટાળવાને માટે, લય થવાને માટે સભાનતાથી સજાગ પ્રયત્નો થવા ઘટે. જાણી જોઈને અપમાનની સ્થિતિમાં મુકાઈ જવું-અહમ્ને અનેક જાતના આઘાત લાગે તે આપણી સભાનતા એમ હોય કે ‘આ ઉત્તમ થાય છે. અહમ્ આ રીતે ઘટશે. આ ઘટાડવા માટે જ આ અનુભવ અને પ્રસંગ ભગવાનની કૃપાથી મળ્યો છે.’ જેને અહમ્ ઘટાડવો છે, એને કોઈ કંઈ કહે તો એને ઓછું ન આવે. જ્યાં સુધી ખોટું લાગે છે, ત્યાં સુધી અહમ્ ઓગાળવાની ઈચ્છા નથી એમ સાબિત થાય.

અહમ્ને આઘાત લાગે એવા પ્રસંગોને ભગવાનની કૃપા સમજે અને એ વખતે એ રીતે તે વર્તે.

બીજો સરળ ઉપાય નમ્રતા કેળવવાનો છે. નિરાગ્રહી થઈએ તો નમ્રતા કેળવાય. મત પર આગ્રહ ન રહે. એને પકડી ન રખાય. ત્યારે નમ્રતા વિશેષ પ્રગટે એટલે અહમ્ મોળો પડે.

કર્મ કરવાનાં છે, ત્યાં સુધી અહમ્નું અસ્તિત્વ રહેવાનું. અહમ્ ન હોય તો કંઈ કર્મ ન થાય. જ્યારે કર્મ કરવાનાં આવે ત્યારે અનેક વ્યક્તિઓ સંકળાયેલી છે. વ્યક્તિઓ પાસેથી પણ આપણે કામ લઈએ છીએ. ત્યારે અહમ્ જોઈએ, પણ એ વખતે ‘હું પણું’ ન આવવું જોઈએ. જેમ વીજળીની શક્તિથી દીવો થાય છે એમ આ બધાં કર્મ થાય છે. એ ‘હું’ કંઈ કરતો નથી. અહમ્ની શક્તિથી થાય છે એવો ભાવ રાખવો.

જે કોઈ વ્યક્તિઓ કર્મ સાથે સંકળાયેલ હોય અને બરાબર કર્મ ન થતું હોય તો એને બોલાવીને કહેવાય, પણ એ અહમ્ને લીધે નહિ પણ કર્મ યોગ્ય રીતે નથી થતું માટે કહેવાનું છે, એવી સભાનતા રહે. એમાં

‘હુંપણું’ ન આવે એટલું સાચવવું. આપણે ઊંચા આસને બેઠાં છીએ કે સત્તાની રૂએ, કે કર્મના સત્તાધીશ છીએ એ જાતની સેન્સ આપણામાં ત્યારે ન હોવી જોઈએ. એ કર્મની યોગ્યતા પ્રગટાવવા માટે જ ખામી હોય એ બતાવવી એ આપણો ધર્મ છે. કહેતી વખતે આપણામાં ‘હુંપણા’ની સત્તા ન હોવી જોઈએ. ‘હુંપણા’ની સેન્સ રહે તો એ અહમ્નો પ્રકાર છે.

અહમ્ પ્રેરક ખરું પણ અહમ્નું સત્તાધીશપણું નહિ.

‘હું કરું, હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા. શક્ટનો ભાર જ્યમ શ્વાન તાણે.’ એવું નહસિંહ મહેતાએ ગાયું છે. કર્મ તો થયા જ કરે છે, કારણ કે જીવન કર્મનું બનેલું છે. તમે ઈચ્છો કે ન ઈચ્છો તો પણ કર્મ તો થવાનાં જ. માટે ‘મેં કર્યું’ એવું ભાન ન રહેવું જોઈએ. કર્મ માટેની શક્તિ સ્વયંભૂ પ્રગટેલી છે. એટલે એમાં ‘મારાપણાનું’ આરોપણ ન થાય. કર્મને એ રીતે થવા દઈએ.

અહમ્નો જેમ જેમ લય થાય તેમ તેમ વિવેકશક્તિ ખીલતી જાય છે. સારાનરસાનું યથાર્થ રીતે ભાન પ્રગટે છે.

હુંપણું તો ટળવું જ જોઈએ

આપણા અહંપણાને આપણે વારંવાર જોયા કરવાનું છે. એવા ‘હુંપણા’ને પરિણામે જીવ કંઈક કેવું કેવું મનમાં માની લેતો હોય છે ! અમથું અમથું જરાક પણ ઘવાતાં તે છાનો બેસી રહેતો નથી. એની ક્રિયા તો શરૂ થઈ જતી હોય છે. અહંતા પણ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, એની પાછળ પ્રકૃતિની પ્રેરણા છે. આપણી એવી અહંતા ટળે એ સાધનામાર્ગ માટે ઘણું મોટામાં મોટું ને જીવ માટે ભારેમાં ભારે મુશ્કેલ કાર્ય છે. પણ જે જીવને તે બાબતમાં ખરેખરાં ખાંખત ને કાળજી જાગ્યાં છે, તે કર્યા વિના છૂટકો જ નથી, એમ જેને લાગ્યા કરેલું છે, તેવા જીવને માટે તે બાબતમાં તે સતત જાગતો રહેતો હોય, તો તેવાને તે દુર્લભ પણ નથી, મતલબ કે કરી શકાય એવું છે. એવા જીવપ્રકારના ‘હુંપણા’થી આપણે મુક્ત થવાનું જ છે. એવું મનમાં વારંવાર સતત દેઢાવ્યા કરવાનું રાખો. એને સાંગોપાંગ આપણા સમજણના એકેએક અંગમાં ઉતાર્યા કરો. એનું માથું જરાક ઊંચું થતાં, પારખી કાઢવાનું કરો. તેમ થતાં એટલે કે ઊંચું માથું થતાં તેની અસર ટળી શકે કે ટાળી શકાય તેમ વર્તવાનું કરો.

આપણું ધાર્યું કે કહ્યું ન થાય ત્યારે મનમાં વિશેષ રાજી થવાનું છે, ત્યારે અહંકારને આપણે કહેવાનું છે : ‘લે બેટા ! લેતો જા. જ્યાં ને ત્યાં આગળ ધપે છે તો તેને તો ધપ્યા મળે તો જ ઉત્તમ.’ વગર લેવાદેવા કોઈને કંઈ કશું સૂચન પણ ન કરવું. કોઈ કંઈ કશી વાતચીત કરે એનો ફણગો કે ફણગારૂપે પેલા સામા માનવીને કહેવાનું મનમાં કશું સ્ફુરી ઊઠે તે વેળા, જાગૃતિ રાખીને તટસ્થતા અનુભવવાનું કેળવવું. આપણે બને તેટલા અંતર્મુખી થવાનું કરવું. સર્વ જીવની સાથે સુમેળપણાથી વર્તવાનું રાખવું.

દુઃખમય પ્રસંગોને પ્રભુકૃપા જાણો

આપણા અહમ્ને તો ઘણા ફટકા પડે, તે તો ઘણું ઘણું જરૂરનું છે. અહમ્નો લય થયા વિના હૃદય ખુલ્લું થઈ શકવાનું નથી અને તેના વિના હૃદયની શક્તિનો અનુભવ પણ ક્યાંથી થાય ? જ્ઞાનભાવે શીખવા, અનુભવ મેળવવા માટે અહમ્ જેટલો વધારેમાં વધારે નમ્ર બને તેટલું ઘણું જરૂરનું છે. વળી, શૂન્ય થાય તે તો કેટકેટલું જરૂરનું છે ! માટે એવા પ્રસંગો સંસારવ્યવહારમાં જે મળ્યા કરે, એને તો જીવનના વિકાસ માટેના હેતુથી ને તેવા જ્ઞાનભાવથી ઘણા ઘણા હર્ષથી સ્વીકારવા. એની પાછળના હેતુનું જ્ઞાન અંતરમાં તે વેળા પ્રકટાવ્યા કરવાથી તેવા દુઃખદ પ્રસંગોથી કદી શોક થતો નથી કે માહું લગાડવાપણું જાગતું નથી, કે ઓછું આણવાનું બનતું નથી, કે નથી કોઈના પર રોષ પ્રકટતો. સંસારવ્યવહાર વર્તનમાં તેવા તેવા પ્રસંગો તો પ્રભુએ કૃપા કરીને આપણને ઘડવાને ઊભા કરેલા છે. એટલે તો તેમાં ઘણો ઘણો ઊલટો અંતરનો ભાવ પ્રકટવો ઘટે છે. તેવી રીતે પ્રસંગને જોવાનું, સમજવાનું, અનુભવવાનું જે જીવ કરી શકે છે, તેવો જીવ જ પ્રસંગથી ઘડાતો હોય છે, માટે પ્રસંગને ગુરુ સમજવો.

અહમ્નો લય કરવાના ઉપાયો

જીવનના સાધકે જો સાધનાના હાર્દમાં પ્રવેશવું હોય, તો તેણે સર્વથી પ્રથમ અહંકારથી મુક્તિ મેળવવાને જ્ઞાનપૂર્વક સકળ પ્રયત્ન કરવા ઘટે. સૌથી પ્રથમ સાધકે નમ્રમાં નમ્ર બનવાની જ્ઞાનપૂર્વકની કાળજી ને ઉત્સાહ સેવવાં ઘટે. અને પ્રેમની ભાવના સમજીને પ્રકટાવીને પ્રેમથી વર્તવાનું કર્યા કરવું જોઈએ. જ્યારે જ્યારે અહમ્ પોતાનું માથું ઊંચું કરે, તે વેળા તેણે જાગૃત થઈ જઈને અહમ્ની

પ્રેરણાથી કશું પણ ન કરવું ઘટે. અહમ્નું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી સાત્ત્વિક ગુણ પૂરેપૂરો પ્રકટી શકનાર નથી. સમજણોની પકડ બને તેટલી ઓછી થાય, તથા વધારેમાં વધારે નમ્રતાથી વર્તાય. સમજી સમજીને દરેક પ્રકારના આગ્રહથી ન વર્તી જવાય તેની કાળજી રાખવાપણું પ્રગટે, અને પ્રેમની ભાવના ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે પ્રકટાવતા જવાય; - આ બધા પગલાંથી જીવનમાં મળતાં પ્રસંગોમાં જ્ઞાનપૂર્વક જો આપણાથી ઉપરની રીતે વર્તવાનું બની શકે તો અહમ્નો લય થયા વિના ન રહે.

સાચી નમ્રતા

જો આપણે ભગવાનને માર્ગે સાચોસાચ જવું હોય તો આપણે નમ્રમાં નમ્ર બનવાનું છે. રસ્તાનું જનારું પણ આપણને હડધૂત કરે તોયે આપણે પ્રેમભાવથી નમ્ર રહી શકીએ અને શાંત રહી શકીએ, મનમાં કંઈ કશું ઊગે નહિ એવી સ્થિતિ થાય તો તે ઉત્તમ છે. જીવનવિકાસમાં આગળ જતાં જતાં એક એવા પ્રકારની નમ્રતા પ્રકટે છે કે, તેવી નમ્રતામાં, નમ્રતા પૂરેપૂરી હોવા છતાં તે નમ્રતા પોતે જ શક્તિસ્વરૂપ બનેલી હોય છે.

નમ્રતા તો આપણે છેવટની હદ સુધીની રાખવાની છે. આપણે ધૂળ, રજકણથી યે વધારે હલકા છીએ; આપણે કંઈ જ કશું નથી, એ ભાવના આપણામાં દઢાવવાની છે. એ વિના, એના સતત સેવન વિના, આપણે ભગવાનના યંત્ર બનવાની તૈયારી કે ભૂમિકા રચી શકવાના નથી. વળી જો ‘આપણે કંઈ જ કશું નથી’ એ ભાવના નિરંતર કેળવ્યા કરવાની હોય તો આપણે આપણા મંતવ્યો, આગ્રહો, ખ્યાલો, વિચારો, રૂઢિઓ, માનેલા સિદ્ધાંતો વગેરેની બાબતમાં પણ નરમ રહ્યાં કરવું પડશે.

પ્રાર્થનામાં દર્દભરી દાનત હોય

અહંકારને તો નિર્મૂળ જ કરતાં રહેવું. અહંકાર જેનો ટળ્યો, તેવો જીવ અપરા પ્રકૃતિમાંથી પરા પ્રકૃતિમાં જઈ શકવાને સમર્થ થઈ શકવાનો. એમ સંસારવ્યવહારમાં અહંકારરહિત થવાનો જાગૃત જ્ઞાનપૂર્વક પ્રયત્ન કરતાં કરતાં આપણે મથવાનું છે. અહંકાર હશે ત્યાં સુધી મન કે પ્રાણનાં જીવદશાયુક્ત વલણોને આપણે ઊંચે લઈ જવાને શક્તિમાન થઈ શકીશું નહિ. માટે જેણે સાધના કરવી છે એણે તો નીચાથીયે નીચા,

ચરણરજનીયે પણ રજ, અથવા શૂન્યથીય શૂન્ય, થયાં કરવાનું છે. જ્યાં જ્યાં અભિમાન જાગે, ત્યાં એને શ્રીભગવાનને સોંપ્યા કરવાનું છે.

અહમ્ જતાં ચેતનાશક્તિનું પ્રાગટ્ય

આમ આપણામાંથી અહંકાર નીકળી જાય ને પ્રાણના આવેગો ને આવેશો એટલે કે અનેક પ્રકારની કામનાઓ લય પામતી જાય, તે પછીની દશા પ્રગટતાં જ આપણને આપણા પોતાનામાં રહેલી શક્તિની ઓળખ થવાની શરૂઆત થાય છે. માટે શ્રીપ્રભુની કૃપામદદ લઈને મન, પ્રાણ અને બુદ્ધિ એ ત્રણેય મઠારવાનું કામ જેમ સાધકનું છે, તેમ સૌથી પ્રથમ નિરહંકારી બનવાનું કામ પણ સાધકનું છે. એ કર્મ કંઈ જેવું તેવું નથી. તેથી સંસારવ્યવહારમાં, સંબંધમાં, વર્તનમાં, આપણી સકળ કોઈ પ્રવૃત્તિમાં અહંકારથી ન વર્તી જવાય, તેની પળેપળ કાળજી રાખવાની રહે છે. કોઈ કંઈ આડાઅવળું કહે તો આપણા અહમ્ને ફટકો મારવા શ્રીપ્રભુકૃપાથી પ્રેરાયેલા તેવા જીવો તેમ કરે છે, એમ જ માનવું, જાણવું ને અનુભવવું. એમ એવી રીતે સમજવાથી કોઈ જીવ પરત્વે ખોટું લાગવાનો સંભવ રહેતો નથી.

ચિત્તશુદ્ધિ કે અહંકારશુદ્ધિ ?

જેણે જીવનનો વિકાસ કરવો છે, ને જીવનની સાધના કરવાનું જેનું દિલ છે તેવો જીવ તો સદાય પોતાની જાતને ભૂલતો રહેવાનો છે. તે વિના પોતાની જાતને પોતે શોધી શકવાનો નથી. સાધનાની શરૂઆત હુંપણાના ત્યાગથી જ થાય છે. ને પરિપૂર્ણતા અથવા વધુ યોગ્ય તો એમ કહેવાય કે એનો છેવટનો અંત, હુંપણાનો લય થવામાં રહેલો છે.

હુંપણાનો નાશ થવો સંભવી શકતો જ નથી. એ તો એ પણ એક તત્ત્વરૂપે છે. ‘હુંપણું’ એનો અર્થ તો આકાશમાં ગતિ કરાવનાર, એક પ્રકારનો સ્વભાવ કે ગુણધર્મ પણ કહેવાય. ગુણધર્મ કે સ્વભાવનો નાશ કદી સંભવી શકે જ નહિ. એનું રૂપાંતર થતું જાય. એટલે એ સંપૂર્ણપણે ગળી જઈ શકતો નથી, ને ગળવાનો જો ‘પૂરેપૂરા શુદ્ધ થવું’ એવો અર્થ કરીએ તો તે યોગ્ય છે.

અહંકાર જેમ જેમ સૂક્ષ્મ થતો જાય તેમ તેમ એની પકડ પણ વધારે સૂક્ષ્મ અને જોરદાર થતી જાય છે; ને તેવું ઓળખવું તે સમયે મુશ્કેલ પણ બને છે, તો તે પકડાય તો ક્યાંથી જ ? દેખીતો નિરહંકારી જીવ

તીવ્ર અહંકારી પણ હોય. જેમ ગતિમાં ખૂબ વેગ હોય છે ને તે સ્થિર દેખાય છે તેમ. કોઈક બુદ્ધિના ખાં એમ કહે કે ‘આપણા બુદ્ધિની મદદથી અહંકારને ઓછો કરી શકીશું કે રૂપાંતર કરી શકીશું’ તો તે વ્યર્થ ભ્રમણા છે. ઊલટું બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા તો અહંકારને વધારે સૂક્ષ્મ બનાવે છે. એટલે બુદ્ધિની મદદ વડે અહંકાર ઓછો નષ્ટ થઈ શકે.

આપણે જો પોતાને ભૂલવાનું હોય તો તે માર્ગ કેવળ પ્રેમભક્તિનો જ છે. સામેની વ્યક્તિ પરત્વેના ભાવની ઉત્કટ પ્રેમમયતાને લીધે પોતાની જાતને તેનામાં ભળવાનું બની શકે, અને એ જ અહંકારની શુદ્ધતાનો માર્ગ છે. એના વિના એની શુદ્ધતાને માટે બીજો કોઈ ઉપાય જણાયો નથી.

જીવનસાધનાના માર્ગને માટે, વિકાસના ઉપયોગને માટેનો જે પ્રેમભાવ જરૂરનો છે, તે તો સંપૂર્ણપણે નિઃસ્વાર્થ હોય, નિઃસ્પૃહ હોય છતાંયે પાછો સ્પૃહી હોય, ઉદાત્ત હોય અને જ્ઞાનવાળો પણ હોય એવા પ્રેમભાવમાં જીવનના સજ્જનતાભર્યા સંસ્કાર પણ હોય ને તે ઉપરાંત તે સંપૂર્ણપણે નિરાસક્ત પણ હોય. આપણા જીવનનો પ્રેમભાવ જે તે કોઈ સાથે કેવળ એક શ્રેયની વાંછનાથી જ જોડાયેલો હોય, ત્યારે એનું પરિણામ શ્રેયકારી નીપજવાનું એમાં શંકાને સ્થાન નથી. અને તે સમજાય તેવું છે.

આમ ચિત્તશુદ્ધિ કે અહંકારશુદ્ધિને માટે સરળમાં સરળ માર્ગ પ્રેમભક્તિનો છે. એ પ્રેમભક્તિનું ઝરણું હૃદયથી પ્રગટ થતાં અને વહેવા માંડતાં વૃત્તિઓને તે શુદ્ધ કર્યા કરશે જ.

અહમ્ પ્રેમથી ઓગળે

માનવજીવનમાં અહંકારનું તત્ત્વ બહુ જબરું છે. તેનો લય હૃદયમાં સાચો પ્રેમ પ્રગટ્યા વિના થઈ શકતો નથી. પ્રેમ એક એવી શક્તિ છે કે જેના વડે પરસ્પર એક બની શકાય છે, પરસ્પર નજીક પ્રવર્તી શકાય છે અને જ્યારે પ્રેમના ગુણથી આકર્ષાઈને એકબીજામાં એકબીજાથી ભળવાનું, હળવાનું અને મળવાનું થાય છે, ત્યારે અહમ્ આપમેળે ઓગળી જતો અનુભવાય છે. અહમ્ને જો ઓગાળી દેવાનું ખરેખરું દિલ હોય તો હૃદયનો એવો ભાવ પ્રગટે, તે ઘણું જરૂરનું છે. તો જ આપણે એક થઈ શકીએ.

ફાંકા નિર્મૂળ થવાના ઉપાય

જીવનમાં અનેક પ્રકારના ફાંકાઓ હોય છે. સમજણનો ફાંકો, બુદ્ધિનો ફાંકો, આવડતનો ફાંકો, પોતાની શક્તિનો ફાંકો, ધનનો ફાંકો, ગર્વનો ફાંકો, ડહાપણનો ફાંકો, વૈભવવિલાસનો ફાંકો, રૂપનો ફાંકો, વ્યવહારકુશળતાનો ફાંકો, આમ અનેક પ્રકારના ફાંકા હોય છે. આ બધા ફાંકાઓ આપણા જીવનમાંથી નિર્મૂળ થવા જોઈએ. તે કંઈ એની મેળે તો થોડા જ નિર્મૂળ થઈ જતાં હોય છે ? એ તો આપણે જે માર્ગે જવું છે, તેમાં તે સાચેસાચ આડખીલીરૂપ છે એવું ખરેખરું આડખીલીરૂપે પ્રત્યક્ષ જીવનમાં અનુભવાય ને તેની અપરંપાર હૃદયમાં ઉત્કટ વેદના અનુભવાય, ને તેવી વેળાએ પ્રભુને તેનાથી મુક્ત કરાવવા પ્રાર્થના થયા કરે તો તે તેમ બની પણ શકે છે. આવા બધા પ્રકારનાં ફાંકાઓમાં અહમ્ ઘણો મોટો ભાગ ભજવતો હોય છે. તેના વડે કરીને તો ફાંકાઓ ફાંકા તરીકે જીવતા રહે છે.

અહમ્પ્રેરિત સમજણને ફટકા

આપણી સમજણનો ફાંકો પહેલાં તો જરાતરા નરમ ભલે પડ્યો હોય, પણ તે તો સમૂળગો જ જવો ઘટે. સાધક જીવે પોતે જે સમજતો હોય, તેના ધોરણમાપે સમજવાનું, માનવાનું, ગણવાનું, સ્વીકારવાનું, અનુભવવાનું તે તે બધું પ્રયત્ન કરીને છોડ્યાં કરવાની જ્ઞાનપૂર્વકની આદત કેળવવાની રહે છે તે જાણજે. કોઈ પણ પ્રકારની આમ કે તેમ જે સમજણ રાખ્યા કરવાની બને છે, તેમાં અહમ્ પણ મોટો ભાગ ભજવતો હોય છે. તેથી અહમ્ને વારંવાર ફટકા પડે તેવી સ્થિતિમાં જાણી જોઈને મુકાઈ જવાનું સાધકે કદી તો કરવું ઘટે છે. ઘણો કોધ ચઢે, એવું કોઈનું અપમાન વહોરી લેવાના પ્રસંગ વેળાએ તે ઘડતરનો પ્રસંગ છે, એમ જ્ઞાનપૂર્વક સમજી તે સહેવામાં જો હૃદયના ભાવ ને આનંદ પ્રગટે, તો તેવું સહેવામાં ઉત્તમ પ્રકારની યથાર્થતા પણ પ્રગટી શકે.

તેથી અહમ્ પર ફટકા પડે તે વેળા જે જીવને ઘણો ઘણો આનંદ પ્રગટે છે, તેવા જીવથી તે બધામાંથી કોઈક વેળા તો જરૂર મુક્ત થઈ શકાવાનું છે એમ નિશ્ચે કરીને જાણવું. અહમ્ને ફટકો પડે, તે સમયે જે જીવને આનંદ વિના બીજું કશું જીવપ્રકારનું લાગતું હોય છે, ને જેથી કરી એ જીવના મનને અશાંતિ, ક્લેશ, સંતાપ, ત્રાસ, અકળામણ વગેરે વગેરે લાગે છે, તો જરૂર જાણવું કે હજી એ જીવ તો ઘણો કાચો છે.

આપણી માલિકીનું કંઈ જ નહિ

આપણામાં જે જે કંઈ શક્તિ સ્વરૂપે છે, દાખલા તરીકે બુદ્ધિ, પણ તે શું આપણી પોતાની માલિકીની છે ખરી ? એને આપણે ધારીએ છીએ તેવી રીતે શું ચલાવી શકીએ છીએ ખરાં ? વિચારની શક્તિ, બુદ્ધિની શક્તિ, કર્મની આવડતની શક્તિ, સમજણની શક્તિ, કર્મકૌશલ્ય - આવી જાતના આવા બધા આપણી સમજણના ફાંકા આપણે તોડતા જ રહેવાનું છે. જે જે સમજણ જે જે પ્રકારની આપણામાં છે, તે તે બધું કંઈ આપણું નથી. તે તો સર્વવ્યાપક છે. ચેતન જ્યાં ત્યાં બધે જ ફેલાયેલું પડ્યું છે, તેમાં તેમાં તે બધું છે જ. વળી, જે જે સમજણો આપણી પાસે આવી છે, તે તે સમજણ આપણને કોઈકની પાસેથી મળેલી છે. આપણામાં તેવી ભૂમિકા હોવાથી, તે આપણામાં તે રીતે સ્થિત થઈ, વળી બીજાનામાં તે બીજી રીતે સ્થિત થઈ. તેમ એકની એક શક્તિ, અનંત સ્વરૂપે અનેકમાં વહેંચાયેલી, વ્યક્ત થયા કરેલી છે.

જો જીવે કંઈ કશી આવડતનો જરા સરખો પણ ફાંકો રાખ્યો તો તે મૂઓ જ પડ્યો સમજવો. એટલે ફાંકો ન હોવો એનો અર્થ પાછો એવો તો નથી જ કે કર્મને ગમે તેમ યદ્વાતદ્વા કર્યા કરવાનું હોય. કર્મને તેની યોગ્યમાં યોગ્ય વ્યવસ્થામાં, ઉત્તમ કળામાં, ઉત્તમ કુશળતામાં, ઉત્તમ ભાવમાં-એનાં દરેક પાસાંમાં દરેક પ્રકારની ઉત્તમતાથી જ કર્યા કરવાનું હોય છે. કર્મનું કર્તાપણું, તેનું ઉત્તમપણું, તેનું કૌશલ્ય, એની શક્તિ, એની કળા-એ બધું જ, જીવનું નથી જ. તે તો બધું વાતાવરણના ચેતનના વિસ્તારપણામાંથી પ્રકટેલું છે. માટે તે બધું શેમાંથી છે અને કોનું છે અને કેવી રીતે છે, તેને આપણે સાચી રીતે સમજવાનું છે. વળી, જેમાં ને તેમાં એનો ભાવ જ પ્રકટાવવામાં સાર છે.

અલગ વ્યક્તિત્વનું થર

આપણા વાતાવરણથી, સંજોગથી, બુદ્ધિના પ્રભાવથી, મનના ફાંકાથી, જીવનના વ્યવહારમાં મેળવેલા કે મળેલા લાભથી, વ્યવહારમાં મળેલા જયથી અને જશથી, આગળ-પાછળના લોકની અસરથી (દા.ત. આપણી પરત્વે તેમના માત્ર વ્યવહારને કારણ અંગેના ખેંચાણથી) વગેરે એવાં એવાં અનેક કારણથી આપણામાં એક પ્રકારની અહંપ્રેરિત personalityનું (વિશિષ્ટતાયુક્ત વ્યક્તિત્વ) થર જામેલું હોય છે. દેખીતી

રીતે તો એ સ્થૂળ છે, પણ ખરી રીતે એના સૂક્ષ્મ અંતરપટ ઘણાં હોય છે. અને એ જીવનવિકાસના માર્ગમાં ભારે અંતરાયરૂપ છે, કારણ કે એવા વિશિષ્ટતાયુક્ત વ્યક્તિત્વના અહંપ્રેરિત ઈંદામાં આપણે પૂરેપૂરા રંગાયેલા હોઈએ છીએ અને તેનું જ્ઞાનભાન આપણને હોતું નથી. એની વૃત્તિ દરેક પ્રસંગે, દરેક સ્થળે, દરેક વૃત્તિમાં પોતાના નાકનું ટેરવું ઊંચું જ રાખતી હોય છે. એનો તો ભાંગીને ભૂક્કો જ કરી નાખવાનો છે. ‘સ્થૂળને તોડતાં તે વળી વાર શી !’ એવો આત્માસ થાય છે, પણ ખરી રીતે તો એ સારી પેઠે અઘરું છે, કારણ કે બીજા બધાંથી તો હજી અલગ થઈને તેને નિહાળી શકાય, પરંતુ આપણી personality સાથે તો આપણે ખૂબ જ ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા હોઈએ છીએ, અને આગળ લાખ્યું છે તેમ એના સ્થૂળ દેખાતા પડમાં સૂક્ષ્મ અંતરપટો ઘણાં છે. તેથી, જ્યાં સુધી અંતર્મુખ થયા કરવાની જીવતીજાગતી કેળવણી પ્રાપ્ત થઈ ના હોય તેમ જ તે સાથે સાથે પૂરેપૂરા જાગૃત, તટસ્થ રહી શકવાની શક્તિ અને ભાવ જીવનમાં ન વિકસેલાં હોય ત્યાં સુધી એ personalityને ભાંગીને ભૂક્કો કરી નાખવાની આપણામાં લાયકાત પ્રગટતી નથી, ત્યાં સુધી એને હડસેલો મારીને દૂર ધકેલી દઈ શકાતી નથી. એનો સંપૂર્ણ નાશ થાય ત્યારે જ ‘હુંપણું’ નીકળી જાય.

સમર્પણથી

આપણા જીવનમાં આપણે ઈશ્વરાભિમુખ થયા હોઈએ - અભિમુખ એટલે કે તેના તરફ મુખ થયું હોય તો પ્રાપ્ત કર્મ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કરીએ. કર્મ સમર્પણ કરવાનાં છે. યદ્વાતદ્વા રીતે કર્મ કરવું એ તો ભગવાનનું અપમાન છે. અહમ્થી મુક્ત થવા માટે સમર્પણ બહુ મહત્ત્વનું છે. દા.ત. કોઈ વેપારીને ત્યાં વ્યવહારદક્ષ મુનીમ છે, ગુમાસ્તાઓ છે. તે લાખોના સોદા કરે. તે લાખો કમાય અને લાખો ખોવે, પણ એને કશું સ્પર્શતું નથી. શેઠને હિસાબે ને જોખમે બધું કરે છે. કશું ખોવે તોયે કશું નુકસાન નથી ને નફો કરે તોય એને લાભ નથી, તેવી રીતે આપણે માત્ર તેના ઈન્સ્ટ્રુમેંટ (સાધન) તરીકે આ જગતના વ્યવહારમાં જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક વર્તવાનું રાખીએ તો પછી આપણી નશે નશમાં રોમે રોમમાં ઊતરે. કારણ કે આપણે ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ (સાધન) થઈએ એમાં પછી આપણું આગવું કશું ના રહે.

યોગ્ય વિચારોથી અહમ્ જાય છે

આપણા વિચારો, વ્યવહાર ને બીજાં બધાં કર્મો જો આપણે સમર્પણ ભાવે કરીએ, શરણભાવ કેળવ્યાં કરીને કરીએ, તો એમાંથી આપણો બધો જીવભાવ નીકળી જવાનો છે, આપણું અહંપણું કશું રહેવાનું નથી. જેમ મુનીમ શેઠને માટે ધંધો કરે છે, પણ લાખોની ખોટ કે નુકસાનથી તેને કશું લાગતું-વળગતું નથી તેમ આપણા વિચારો ને કામોની અસર આપણા ઉપર ભારે હોય છે. વિચારો ના થાય એ ઉત્તમ છે, પણ કોઈ તામસ કે જડતાભરી પ્રકૃતિવાળાને વિચાર નહિ થાય તો તે સારું નથી. જેનામાં રજસ પ્રકૃતિ છે, તેનામાં તો વિચારો થવાના જ. સત્ત્વગુણ પ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને વિચારમાં સ્થિરપણું હશે. એનામાં ડોલન નહિ હોય, યદ્વાતદ્વાપણું ન હોય. આપણા વિચારો આપણને ઘડે છે, એટલે અંતર્મુખી, એકલીનતાયુક્ત વિચારો રહે તે જરૂરી છે.

અહમ્ મોળો પડવાનાં લક્ષણો

દરેકમાંથી મમત્વ ઘટતું જાય ત્યારે સમજવું કે આપણો અહમ્ ઘટે છે. વિચાર કરી કરીને કર્મ ન થાય. આપમેળે કર્મની સ્ફુરણા થાય. સ્વયં પ્રેરણાથી કર્મ થાય. અહમ્ ઘટતો જતો હોય તો વિચારોની પરંપરા ઘટે. વિચારો કરી કરીને કર્મ ન થાય. મમત્વ ઘટતું જાય.

જે કંઈ થવાનું હોય તે પ્રેરણાથી થાય. આશા, અભિલાષા ન થાય. આંતરસ્વરૂપ વધારે ચેતનવાળું થાય. એટલે પ્રેરણાથી થાય. નિર્વિચારપણાની સ્થિતિ પ્રગટતી જાય.

પછી પઝેશન (માલિકી)ની વૃત્તિ નીકળી જાય. ‘આ મારું છે’ એ વૃત્તિ ઘટી જાય. એ કંઈ કશાને પકડી ના રાખે. આગ્રહોને નીકળી જતાં અનુભવે.

અત્યારે બુદ્ધિથી એમ લાગે છે કે કર્મ કોઈક શક્તિથી થાય છે, પણ અહમ્ મોળો પડે, ત્યારે એનો આપણને અનુભવ થાય. દૈવી પ્રકારનો અહમ્ થયો હોય, ત્યારે આવું થાય. દૈવી પ્રકારના અહમ્માં તર્ક, વાદવિવાદ, ચર્ચા ન હોય. બુદ્ધિ શ્રદ્ધાથી દોરવાય. પ્રાણમાં સદ્ભાવ અને સમભાવ રહે. મનમાં વિચારોની પરંપરા ન ઊઠે. બુદ્ધિમાં સદ્ભાવથી પ્રેરાયેલું જે ઊઠે એની પાછળ મન ચાલે. સંકલ્પ વિકલ્પ ના કરે.

સમજણ પણ આપમેળે સૂઝે. ‘હું આ કરીશ, તે કરીશ’ એવા વિચારો ન આવે. કર્મની સમજણ પણ આપમેળે ઊગે. સમાધાનની વૃત્તિ રહે. કોઈની સાથે તકરારમાં ઊતરી શકાય નહિ. એનાં મનાદિકરણની એવી વૃત્તિ થઈ જાય. જેમ થતું હોય તેમ થવા દે.

અહંતા ન હોય તેનું લક્ષણ નિરાગ્રહીપણું છે. તો જે નિરાગ્રહી હોય તેનું શું લક્ષણ ? તો કે તેવો જીવ નિરાકાંક્ષી હોય. જ્યાં જ્યાં કંઈ પણ આશા, ઈચ્છા, કામના, વગેરે રહ્યાં તો જાણવું કે હજી આપણે જીવદશામાં છીએ અને હજી અહંતા છે જ, એમ સમજવું. વળી, અહંતા ન હોય, તેવા જીવમાં કંઈ કશા પરત્વે મમત્વ, રાગ, મોહ, મદ વગેરે વૃત્તિઓ પણ ન હોય.

અહમ્ નરમ પડ્યાનાં લક્ષણો

જ્યારે આશાઓ, ઈચ્છાઓ, કામનાઓ, તૃષ્ણાઓ વગેરેનું સ્ફુરણ થતું ભલે દેખાય, પણ ગતિમાન થતું ન અનુભવાય ત્યારે જાણવું કે આપણા અહમ્ દાદા નરમ પડી ગયેલા છે. જ્યારે અનેક પ્રકારની, અનેક ક્ષેત્રની, કામનાઓનો મન-હૃદયથી સંપૂર્ણ ત્યાગ સહજમેળે થયા કરતો અનુભવાય, તો જાણવું, સમજવું કે માનવું કે હવે આપણા જીવનમાં યજ્ઞભાવના પૂરેપૂરી જામી ગયેલી છે. જીવનયજ્ઞની ભાવનામાં કોઈ પણ પ્રકારનાં આશા, ઈચ્છા, કામના, તૃષ્ણા, લોલુપતા વગેરેને સ્થાન જ હોતું નથી.

મન

મનની શક્તિ

આપણું મન જીવનવિકાસના ધ્યેયની બાબતમાં એકાગ્ર, કેન્દ્રિત અને પૂરેપૂરું શાંત થયા વિના શ્રીભગવાનના ચરણકમળમાં પૂરેપૂરું ખુલ્લું થઈ શકતું નથી. એટલે આપણે જો જીવનવિકાસના માર્ગે જવું હોય ને એવો દૃઢ નિશ્ચય હોય તો પછી સર્વ કોઈ પરિસ્થિતિમાં ને સંજોગોમાં મનમાં શાંતિ, પ્રસન્નતા ને એકાગ્રતા જળવાયા કરે, તેવું આપણે જાગૃતિપૂર્વક મથીને વર્તવાનું છે. મનની શક્તિ આપણે કલ્પી ના શકીએ તેટલી બધી અગાધ છે. એક વખત જો મનની શક્તિનો જ્ઞાનપૂર્વકનો યોગ્ય અનુભવ થઈ જાય, તો આપણે સર્વ પ્રકારે નિશ્ચિંત થઈ શકીએ. તો જીવપ્રકારની પ્રકૃતિને આપણે વટાવી શકવાના. હૃદયમાં એક એવા પ્રકારનું સામર્થ્ય પ્રગટી જાય કે જેથી કરી જીવની પ્રકૃતિ વટી જવાને

શ્રીપ્રભુકૃપાથી આપણે સદાય હિંમતવાળાં જ રહી શકવાના. મન સંપૂર્ણ શાંત અને એકાગ્ર (જીવનધ્યેયના વિષયમાં) તથા તેમાં કેન્દ્રિત થયા વિના મનની જે સૂક્ષ્મ શક્તિ છે, તે પ્રગટ થઈ શકતી નથી. તે શક્તિને પ્રગટ કરાવવાનું કામ પહેલું તો આપણું પોતાનું છે ને પછીથી ભગવાનનું છે. આપણે ગમે તેવા અજ્ઞાનના મહાસાગરમાં ડૂબતાં હોઈએ, જીવની પ્રકૃતિ કે જીવસ્વભાવ ગમે તેવા પ્રકારના હોય, પરંતુ મનની સાચી શક્તિનો જો આપણને અનુભવ જાગી જાય, તો તો પછી તે બધાંની સામે શ્રીપ્રભુકૃપાથી જરૂર ટક્કર ઝીલી શકીએ.

મનના ત્રણ પ્રકાર

મનના ત્રણ પ્રકાર થાય. એક ઓબ્જેક્ટિવ માઈંડ (વસ્તુલક્ષી મન), બીજું સબકોંસ્યસ માઈંડ (અવચેતન મન) અને ત્રીજું, કારણ મન. આપણે બોલીએ છીએ ખરાં કે એ ત્રણ જુદા જુદા, પણ ત્રણ એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે. એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે.

સબકોંસ્યસ માઈંડ તો દરિયા કરતાં વધારે ભારે છે. એની શક્તિ પણ ભારે છે. હાલ જેટલી સમજણ છે એની શક્તિની ખબર છે - એના કરતાં અનંતગણી શક્તિ સબકોંસ્યસ માઈંડમાં રહેલી છે એવું અનુભવીઓ કહે છે, પેરાસાયકોલોજીવાળા કહે છે ખરા. જ્ઞાન અને શક્તિનો ભંડાર ત્યાં છે. સબકોંસ્યસ માઈંડમાં ક્યારે જાય એનું સાયંસ છે.

આપણું ઘણું ખરું વિચારવાનું હોય છે એ માઈંડનું છે, સુપરફ્લુઅસ છે. પણ જ્યારે બહુ વ્યગ્રતાવાળું કે ગૂંચવણવાળું હોય, ત્યારે એ સબકોંસ્યસ માઈંડને સ્પર્શ કરે છે. સબકોંસ્યસ માઈંડ એને એ ગૂંચ-પ્રશ્નને પકડી લે છે. પછી તો આપણે બીજા બધા કામકાજમાં અને વિચારોમાં પડી જઈએ છીએ. એટલે આપણને પેલું વિસરાઈ ગયેલું લાગે છે. ખરી રીતે તો વિસરાઈ જતું હોય છે અથવા તો એની ઈન્ટેસિટી (તીવ્રતા) ઓછી થઈ જતી હોય છે. જેવો પ્રોબ્લેમ હોય એવી થોડી ઘણી સભાનતા રહે - ગરજવાળો પ્રોબ્લેમ હોય તો યાદ પણ રહે પછી તો એ પણ માઈંડ થાય. પણ સબકોંસ્યસ માઈંડમાં જે પકડાયું હોય છે એ માઈંડ થતું નથી. એ ઊલટું તેજસ્વી થતું હોય છે. એમાંથી પછી ઈન્ટ્યુશન જન્મતું હોય છે.

સબકોંસ્યસ માઈંડ આખી દુનિયામાં બધે જ પ્રસરેલું છે. વ્યક્તિમાં સબકોંસ્યસ માઈંડ જે છે તે બધાનામાં આખી પૃથ્વીનું પોતાનું

સબકોંસ્યસ માઈંડ છે. સમાજની જે ટોટાલિટી (સમગ્રતા) છે એનું સબકોંસ્યસ માઈંડ છે. એ ટોટાલિટીનું સબકોંસ્યસ માઈંડ છે. તેની સાથે આપણું સબકોંસ્યસ માઈંડ જોડાયેલું છે. એના હિસાબે એ માહિતી મેળવી લે છે અને એ બધી માહિતીના વર્કિંગની આપણને સમજ ન પડે. અને જે વસ્તુની જરૂરિયાત પડે એ મેળવી શકે છે.

એને ડિમાંડ કરવાની જરૂર નહિ. જે પ્રશ્ન અંદર ચોંટ્યો હોય, એને ઉકેલવાને માટે આપમેળે પોઝિટિવ બતાવે છે. એના પ્રોઝ અને કોન વિચારો બતાવતું નથી. એ તો બધાના ફળસ્વરૂપે બહાર પડે છે. ખરી રીતે ઈંટ્યુશન થાય છે, ત્યારે માણસ એ પ્રમાણે કરવા મંડે છે. એના પર વિચાર કશો કરતો નથી. કેટલાક માણસોને એ પણ ખબર પડતી નથી કે મને ઈંટ્યુશન થયું છે. આ બાબતમાં જેણે કંઈ પણ ખોટ કરેલી છે એવાને સમજણ પડે છે કે મને ઈંટ્યુશન થયું.

મનને ડાહ્યું કરવા માટે સાધના કરવી

મનથી ચાલવાથી કરીને આપણું બહુ બગડે છે. આટલી બધી મનમાં અશાંતિ હોય છે, કલેશ થાય છે, અજંપો થાય છે, આવું બધું જે મનમાં થતું હોય, આપણા વર્તવાથી કરીને મનમાં આવું થતું હોય અને એવું બહુ લાંબા સમય સુધી આપણામાં ચાલ્યા કરે છે, તેમ છતાં એના પર માણસ વિચારતો નથી. માણસ વિચારે; સાલું, આ મનને લીધે જ થયું ! માટે અશાંતિ, કલેશ, કંકાસ બધું થાય છે તે આને લીધે જ થાય છે. એમ માણસે વિચાર કર્યો ત્યારે કે, સાલું આ તો બરાબર નહિ. અગવડો તો પડશે જ. સંસારમાં રહ્યા છીએ, એટલે કામકાજ બધું કરવું પડશે. તે મનજીભાઈ વિના ચાલે નહિ. મનજીભાઈ આપણામાં મુખ્ય. ને એના વિના ચાલે નહિ. એ વિચારે એ પ્રમાણે આપણે કરવું પડે. કંઈ નિશ્ચિત આમ જ હોય, એવું થાય નહિ. માટે આપણું કામ થાય અને મનજીભાઈ ડાહ્યા ને ડાહ્યા રહે, એવો કંઈ રસ્તો નીકળવો જોઈએ.

મૂળ વાત એ છે કે મનથી વર્તવાથી અશાંતિ ને આ બધું થાય છે. એ આપણે કબૂલ કરીએ છીએ. પણ દર વખતે એમ નહિ થાય. કોઈ વખત સારી રીતે પણ રહે. કોઈ વખત એના કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાથી સારું પણ થતું હોય છે. દર વખતે ખોટું જ થતું હોય એવું કંઈ હોતું

નથી. મનને આપણે દોષ આપીએ તે નકામું છે. મન કહે ‘હું શું કરું?’ તમારે જે રીતે કરવું હતું એ રીતે મેં વિચાર્યું ને તે રીતે તમને રીત બતાવી. હું તો ખાલી તમારો ગુમાસ્તો છું, મને તમે દોષ ના દેશો. દોષ દેવો હોય તો તમે તમારી જાતને દો’. કારણ શું? તો કે ‘આપણે યસ (હા) કે નો (ના) આપણા મનમાં નક્કી હોય છે. નક્કી થઈ જાય કે આવી રીતે કરવું છે ને આમ કરવું છે, પછી મન આપણું હથિયાર છે. એ પ્રમાણે મનને ચલાવવાને આપણે પ્રયત્નો કરીએ છીએ. પણ પછી ત્યાં પંચાત થાય છે કે આપણે ધારીએ તે પ્રમાણે મન ચાલે તે સ્થિતિનું આપણું મન હોતું નથી. આપણા તાબામાં રહે, આપણા કાબૂમાં રહે, આપણે કહીએ તેમ જ તે વર્તે, એવી સ્થિતિ વ્યવહારમાં જામી નથી. નહિ તો મન વર્તે. આપણે આમ જ ચાલીએ-સીધી રીતે તો, મન સીધી રીતે ચાલે. જો આપણે આપણા કાબૂમાં, આપણા પ્રેમમાં, આપણી સાથેના મેળાપમાં એને એવું કરી દીધું હોય તો મન કહીએ તે પ્રમાણે જરૂર વર્તે છે. અને જરાયે વિરોધ વિના, આનંદથી અને પ્રેમથી તે પ્રમાણે થાય છે. ધારો કે આપણે નથી કરવું તો ડરવાની શી જરૂર? શેનાથી ડરવાનું? કોઈનાથી ડરવું નહિ. પણ એ બધું થાય છે તે આપણા પોતાના કારણે જ. મન સાથીદાર થાય તે વાત સાચી. મન ક્યારેય વિખૂટું નથી પડતું. અમુક સાધકદશા થયા પછી, અમુક સાધના પછી મન વિખૂટું પડે છે ખરું. ગમે તેટલી ભયંકર જગાઓ હોય, તો મન ડરી જતું નથી. જો તમે ડરતા હો તો મન સ્થિર રખાવે છે. એવું મન થાય છે. એટલે આપણે શરૂઆતની સ્થિતિમાં હોઈએ ત્યારે મનને, વારેઘડીએ દબાવવું નહિ. મનને ઘણા લોકો દબાવી રાખે-સપ્રેસ કરી રાખે, તે બરાબર નહિ. મનને મોકળું રહેવા દો. અને તેમ કરશો તો તમને પોતાને સમજણ પડશે. કારણ કે આપણી જીવદશા ભલે હોય તેમ છતાં આપણે સાક્ષી છીએ. મન આપણને ઊંધું બતાવે તો આપણે કહીએ કે ‘ના, આ રીત નથી કરવી, ભલે મન કહે.’ અત્યારે આપણને એટલી સભાનતા આવી નથી હોતી, કે આપણને સમજણ પડે કે આપણને આ મન કહે છે. પણ આપણને એવી સભાનતા આવે તો બધું સમજાય કે આપણે ને મન જુદા છીએ. અને મન જે વર્તે છે તે આપણે કળી શકીએ. જે બાબતમાં, જે કર્મમાં, જે રીતે વર્તવાને મન, આપણને પ્રેરે

છે તે યથાયોગ્ય નથી કે છે તે આપણી બુદ્ધિ પારખી શકે. ‘આ બરાબર નથી, આ પ્રમાણે નહિ ચાલી શકાય’ આમ જ્યારે આપણને આપમેળે અંદરથી સમજણ ઊગે છે, ત્યારે આગળ ધીરે ધીરે આપણે સાધવું જ હોય તો આપણું મન આપણને ડિસ્ટર્બ (ખલેલ) ન કરે. તો મનના દરેક ધાર્યા પ્રમાણે આ બાજુના વિચારો અને સામી બાજુના વિચારો એટલે તદ્દન વિરુદ્ધના વિચારોનું આપણે પરિશીલન કરી લેવું જોઈએ. ચારે બાજુથી વિચાર કરવો જોઈએ.

એવા મનના ઊઠતા વિચારો વિશે વિશ્લેષણ અને પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. આ રીતે વર્તવાથી ફાયદો છે એમ આપણે વિચારીએ. મન ત્રણ-ચાર વસ્તુ બતાવશે. એનો ઉદ્દેશ આપણને ભુલાવામાં નાંખવાનો નથી. મન આપણું બેસ્ટ ફ્રેંડ (ઉત્તમ મિત્ર) છે. પણ ઘણી વખતે એ જુદી જુદી રીતે વર્તે. એના પોતાના જજમેંટ (નિર્ણયો) આપે છે, અથવા તો પોતાને કંઈ પરિસ્થિતિમાં કેમ વર્તવું, એ મન પોતે નક્કી કરે છે. એમાં પ્રાણ, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહમ્, એ બધાં ભેગાં થઈને અમલ કરે છે. વિરોધ કોઈ કરતા નથી. વિરોધ માત્ર કરે છે તે બુદ્ધિ. મન નિર્ણય લઈ લે, પછી એનો બુદ્ધિ વિરોધ કરે છે. પણ આપણે જે કંઈ કરવું એ બાબતમાં આપણા તરફથી જે કંઈ વિચારેલું હોય તે રૂપે મન આપણને મદદ કરે એવું કરવું હોય તો એમ ને એમ એ વસ્તુ બને તે કદાપિ શક્ય નથી. મનને આપણી તરફેણમાં લાવવાને માટે આપણે કંઈક ક્રિયા કરવી પડશે, કોઈ વિધિ કરવી પડશે. વિધિ એટલે કોઈ સાધના કરવી પડશે. એ બીજા કશાથી વશ નહિ થાય.

મન અને સંસાર

પહેલાં તો આપણે મનને જ કેળવવાનું છે. જેવું મન તેવી સૃષ્ટિ. જીવનમાં મળતા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં, સંબંધમાં, વ્યવહારમાં, કર્મમાં, આપણું મન જ્યાં સુધી શાંતિ, ધીરજ, તટસ્થતા, પ્રસન્નચિત્તતા, યોગ્ય જ્ઞાનપૂર્વકનો વિવેક, સમતા, વગેરે બધું જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક રાખી ન શકે, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રવેશ પણ ન થઈ શકે.

મન શિવ-સંકલ્પ-રૂપ બની ગયા વિના જગતના વિચારો જે આવશે, તે જગતસ્વરૂપના જ રહેવાના; માટે તેમાંથી મનને સંકેલવાને-સંકોરવાને,

એવું જીવતુંજાગતું આંતરિક બળ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સાધના કરવાની જરૂર રહે છે. સાધનાથી મન પરનો કાબૂ જામતો જાય છે. પ્રત્યેક થતાં જતાં કર્મોમાં જો આપણે આપણા મનની ગતિને યોગ્યતા અથવા અયોગ્યતાનો ખ્યાલ રાખીને ભાવનાના વિકાસ માટે જ્ઞાનભક્તિભાવે સમજણપૂર્વક વ્યવહારવાનું કર્યા કરીએ તો મન જેટલી પ્રત્યક્ષ સહાય આપણને આપે છે, તેટલું કોઈ આપણને આપી શકતું નથી.

ઘરમાં પ્રવેશ કરવાને જેમ ઉંબરો એ પ્રથમ પ્રવેશરૂપ છે અને બહાર ને અંદર એ બંનેને સંકળાવનારો છે, અને તેને ઓળંગ્યા વિના આપણે ઘરમાં જઈ શકતા નથી, તેવી રીતે મનરૂપી ઉંબરાને ઓળંગ્યા વિના જીવનના ચેતનાના ઘરમાં આપણે દાખલ થઈ શકતા નથી. માટે આપણે મનને ઓળંગવું જ પડશે, એટલે કે મનની પડેલી રીતરસમો, સમજણો, કલ્પનાઓ, ટેવો, આગ્રહો, માન્યતાઓ, મતો, ધારણાઓ, અટકળો વગેરે બધાંથી વિચારવાનું અટકવું જ પડશે.

વળી, મન એ આપણા વિચારનું સાધન છે. અને તેથી કરીને મનને આપણે જો આપણો સાચો જીવનનો મદદગાર બનાવવું હોય, તો તેને એટલે કે મનને આધ્યાત્મિક જીવનમાં રસ લેતું કરાવવું પડશે. એની મેળે મન તેવું થઈ જતું નથી. તેથી કરીને મનને વારંવાર જીવનના વિષયમાં ખેંચી લાવવાને માટે એને ગળે દોરી બાંધવાની જરૂર રહે છે. જેમ ખીલે બાંધેલું વાછરું ગમે તેટલું છૂટું ચર્ચા કરે તો પણ તે ખીલાથી અળગું હોઈ શકતું નથી, તેમ મનને આપણે ઊર્ધ્વ જીવનનું સતત એકધારું ચિંતન કરાવવાનું રહે છે.

આપણને સંસારમાં જકડી રાખનાર મન જ હોય છે; મન જેવું પકડી રાખનાર બ્રહ્માંડમાં યે બીજું કોઈ નથી. એણે આપણને બાંધ્યા ન હોવા છતાં આપણે એના બંધાયેલા રહીએ છીએ એવી એની ખૂબી છે.

સર્વ કોઈ જે કાંઈ કરે છે, તે આનંદ માટે કરતું હોય છે. સર્વ કોઈની પ્રવૃત્તિનો હેતુ તો સુખ માટેનો હોય છે; પરંતુ તેમ હોવા છતાં જીવની થતી રહેતી પ્રવૃત્તિમાંથી તેને જોઈએ તેવાં અને જોઈએ તેટલાં સુખ-આનંદ મળતાં હોતાં નથી, એ તો સર્વ કોઈના અનુભવમાં આવેલું છે. અને જેવું જેવું મન તેવો તેવો આનંદનો પણ પ્રકાર રહે છે.

વળી જેવું મન, જેવી મનની ભૂમિકા અને જેવી વેળા મનનું

વાતાવરણ, તેવી તેવી રીતે સુખ-દુઃખનો પણ તેવો જ પ્રકાર રહે છે. પ્રત્યેક માનવી દુઃખ ભલે વેઠતો હોય પણ તે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની આનંદની આશા સેવીને જ વેઠતો હોય છે. જો કોઈના જીવનમાં આનંદ જ ન હોય, તો જીવન ટકી પણ ન શકે. આમ, સકળ પ્રવૃત્તિમાં જ્યાં સુધી જગતનું દષ્ટિબિંદુ છે, ત્યાં સુધી તેમાં રાગદ્વેષ, સુખદુઃખ, કંટાળો, ત્રાસ, સંતાપ, મુશ્કેલી, ગૂંચો, અથડામણ, મૂંઝવણ વગેરે બધું થયાં જ કરવાનું.

આ બધાનો અંત એની મેળે આવી શકવાનો નથી. આપણું અંત લાવવાનું દિલ થયું અને તેમાં જો હૃદયથી કૃતનિશ્ચયી થઈ શક્યા, તો જ અંત આવી શકશે. સારોયે સંસાર આપણામાંથી છે, આપણામાં રહેલો છે અને જે બહાર છે તે પણ આપણાથી જુદો નથી. આવી જીવતી-જાગતી સમજણ જો હૃદયથી ઠસી જાય કે ઊગી જાય, તો સંસારમાં મળેલા સંબંધો, સ્વજનો-એ બીજાં કોઈ નથી, પરંતુ આપણા પોતામાંથી જ આપણાં પોતાનાં કર્મનાં સંબંધોનાં પ્રત્યક્ષ પ્રત્યેક સ્વરૂપો જ છે. આવું જીવતું જ્ઞાન જો તેમાં હૃદયથી પ્રવર્તે, તો અને તે આપણને ખરેખરું, યોગ્ય અને હૃદયથી સાચું લાગતું હોય, તો આપણું મન આપણને એકભાવે સુમેળની ભાવનાએ-સર્વમાં પ્રવર્તાવશે. એવું થતાં બીજાં આપણને જે મળેલાં હોય, તે આપણી સાથે યોગ્ય રીતે ન વર્તી શકે, તો એમાંથી ઊપજેલાં દુઃખ, ક્લેશ, સંતાપ, ત્રાસ, વગેરે વૃત્તિઓ આપણા મનમાંથી ઓછી થતી જતી આપણે અનુભવી શકીશું. એકાત્મભાવ આપણે જો મળેલામાં અને મળેલાંથી હૃદયમાં હૃદયથી જો નહિ ઉપજાવી શક્યાં હોઈએ, તો આધ્યાત્મિક એકતાનો ખરો અનુભવ માનવી કદી પણ કરી શકવાનો નથી.

જગત એ આપણી નજરે જુદું જુદું લાગે છે, કારણ કે આપણે જ જુદા જુદા થયેલા અને જુદા જુદા રહેલા છીએ. પરંતુ સાચેસાચી રીતે તો તે જ્ઞાન ને ભાવની કક્ષામાં સળંગપણે એક જ છે. તેવી જ રીતે અને તેમ છતાં આપણો સંસાર તે જુદો જુદો લાગતો હોવા છતાં તે એક જ છે; કારણ કે તે આપણો પોતાનો જ વિસ્તાર છે ને આપણા પોતામાંથી ઊપજેલો છે. ને જેવો તે સંસાર છે, તેવો તેના તેવા સ્વરૂપમાં આપણે જ તેને તેમ રાખેલો છે. એટલે ત્યાંથી ઊર્ધ્વમાર્ગના પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુએ સંસારમાંથી સંસારની વૃત્તિ ઉઠાવ્યા વિના તેનો સંસાર કદાપિ મીટી

શકવાનો નથી તે વાત નક્કી જાણશો. સંસારને આપણે પોતે જ ઊપજાવ્યો છે, તે સંસારને આપણે પોતે જ પોષ્યો છે ને નિભાવ્યો છે, એટલે એને આપણે પોતે જ પરમ ભાવનામાં પલટાવવા માટે પ્રત્યક્ષ ભાવના સ્વરૂપ જ આપણે બની જવું પડશે. એવું આપણને થઈ જતાં આપણાથી તે જુદો પડી શકવાનો નથી. જે તે કંઈ બને છે, તેનું કારણ બીજું કોઈ નથી, પરંતુ આપણે પોતે જ છીએ, એમ વિચારીને સંસાર વ્યવહારનાં થતાં કર્મમાં ભાવનાનું દૃઢયથી ઉદ્દીપન થતું રહે તેવો જીવતો મનથી ખ્યાલ અને તેનો અભ્યાસ આપણે રાખ્યા જ કરવાં પડશે; અને એને માટે, આવું થવા માટે, આપણને બુદ્ધિની સાત્ત્વિક સૂક્ષ્મતાની ઘણી જરૂર રહે છે અને તેવું કંઈ ભાવનાના જીવતા અભ્યાસ વિના ઊપજી શકતું નથી.

જ્યાં સુધી મનનો સ્વભાવ પલટાતો નથી, ત્યાં સુધી માનવીને કશામાંથી મુક્તિ મળી શકતી નથી. એટલે જ બધા ધર્મોએ મનની કેળવણી ઉપર મહત્ત્વ આપેલું છે. જીવનની સમજણ અને જીવનને આપણે કયા માર્ગે લઈ જવાનું છે એ બંનેની જીવતી ધારણા મનને કેળવવાને માટે મુખ્ય સાધન છે. સંસારની પ્રવૃત્તિમાંથી જીવને કદી પણ નિરાંત વળી શકવાની નથી એ તો નક્કર હકીકતની વાત છે. સંસારને છોડ્યો છોડી શકાતો નથી. સંસાર આપણને વળગેલો નથી, પરંતુ આપણે સંસારને વળગેલા છીએ, અને તેથી કરીને આપણે મનની સ્થિતિને ત્યાં જ માત્ર પલટાવવાની રહે છે. મન એની મેળે પલટી જઈ શકતું નથી, એટલા માટે જ સાધનાની જરૂર છે.

મનની કેળવણી-આપણો જ વાંક

મન વિના તો માળવે ન જવાય. મન હોય તો માળવે પણ જવાય. તેમ ભગવાનના થવા માટે તેવું મન હોવું જોઈશે. ન હોય તો તેવું થવા માટે દિલનું ખેંચાણ પ્રકટાવવું જોઈશે. સંસારનો મહાવરો અનાદિકાળથી જીવને પડેલો છે તેમ છતાં સંસારે કોઈને રોકેલ નથી. જે કોઈ સંસારનું નામ લે છે તે યોગ્ય નથી. જેને જવું જ છે, તે તો જવાનો જ છે. જેને જવું નથી તેને તો કંઈક ને કંઈક બહાનું શોધવાનું રહે છે. કોઈ કશું નડતરરૂપ નથી. જો હોઈએ તો પોતે પોતાને નડતરરૂપ છીએ.

મનને મથાવીને અભ્યાસ કરો

માનવીનું મન, અથવા કહોને કે મનનો સહજ સ્વભાવ તો સંકલ્પ વિકલ્પનો છે. એ તો એનું સહજ લક્ષણ છે. એને તપથી સ્થિર કરવાનું છે. એ એની મેળે કોઈ ચમત્કારથી સ્થિર થઈ જશે એમ માનવું એ તો એક અજ્ઞાનયુક્ત ભ્રમણા છે. એને માટે કોઈ ને કોઈ રીતે પ્રયત્ન કરવો જ પડશે. મનને ગમે છે તે વિષયમાં તે સ્થિર રસ ધરાવતું બની શકે છે, તે તો નિત્યનો અનુભવ છે. તેથી તો યમુનાની ગતિ ઊલટી કરાવવાની છે એમ કહેવું છે. કશું કંઈ ન થઈ શકતું હોય તેથી તે નહિ જ થઈ શકે એવી ધારણા કદી સેવવી નહિ કે તેવી મડાગાંઠ વાળી ન દેવી.

નિશ્ચયપૂર્વક મન ઉપર કાબૂ જમાવો

સાધક જો મન ઉપર કાબૂ મેળવવાનું જ્ઞાન નહિ રાખતો થાય, અથવા એવી કળા શીખવાની જો તે દરકાર કે પરવા નહિ રાખે, તેવી બાબતમાં જો તેનો જીવતોજાગતો અભ્યાસ નહિ રહ્યાં કરતો હોય, તો આપણાથી કશું પણ બની શકવાનું નથી. નિશ્ચય ઉપર આવી જવું જ પડશે. જગતમાં, સંસારવ્યવહારમાં આપણા નક્કર વર્તનથી જે તે બધું તોળાતું હોય છે. આપણા જીવનની શોભા પણ વર્તનમાં રહેલી છે. વર્તનથી નિશ્ચય પાકો થતો જાય છે. જેમ જેમ વર્તનમાં નિશ્ચયની મક્કમતા પ્રગટતી જાય છે, તેમ તેમ જીવનમાં તેજસ્વિતા અને પ્રાણ પ્રગટતાં રહે છે.

સાધનામાં મનની કેળવણી

અભ્યાસ તો એનું જ નામ કે જેમાં વારંવાર જ્ઞાનયુક્ત વિકાસ થવાને પુનરાવર્તન થયા જ કરે. મનને આજે એક પછી એક, એકએકથી જુદા જ રસ લેવાની ટેવ પડી ગઈ છે, તેના બદલે તેને સનાતન, સૂક્ષ્મ, સાત્ત્વિક આનંદમાં રસ લેતું કરવાને એકના એક પ્રકારના કશાક સાધનના અભ્યાસમાં પરોવવું પડશે. ને તેમાંયે એટલાથી ચાલશે નહિ, પરંતુ તેમાં એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત તેને કરવું પડશે.

કોઈ પણ વિષયનો અભ્યાસ કરવો હોય તો તેનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરવું પડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેવું પુનરાવર્તન અનિવાર્ય છે. એટલે મનને આવી એકની એક બાબતમાં રસ લેતું કરવું એ સાધના પણ કંઈ જેવી તેવી નથી. કંઈ નહિ તો સાધકને માટે આવા

એક ને એક પ્રકારના અભ્યાસ વિના ચાલશે નહિ. અભ્યાસ એટલે જ વારંવાર જ્ઞાનપૂર્વકનું પુનરાવર્તન. એવા પ્રકારના પુનરાવર્તન વિના, એક ને એક વાત ફરી ફરીને આવ્યા વિના, કોઈ જાતનો વિચાર કે ભાવના સ્થિર થાય નહિ.

તેમ છતાં બનતાં સુધી એવા પુનરાવર્તનની સાથે કંઈક ને કંઈક નવું ઉમેરાતું જાય છે કે જેથી મનને હાલ પડેલી આદતને ધ્રાસકો ન પડે ને તે એકદમ ભારે બળવો પણ ન કરે.

અભ્યાસ અનિવાર્ય

ગીતામાં ભગવાને વૈરાગ્ય અને અભ્યાસની વાત કહી છે. વૈરાગ્ય એટલે સંસાર મિથ્યા છે એમ માનીને નાસી જવાનું નહિ, પણ સકળ કર્મ કરતાં કરતાં અનાસક્ત થઈએ. અનાસક્તિ એટલે નિર્મમત્વ, નિર્મોહપણું, નિર્લોભપણું, નિરંહકારપણું વગેરેનો સરવાળો. એ સ્થિતિનું નામ વૈરાગ્ય. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અભ્યાસ રાખવો પડે. આમાં અભ્યાસ એ માનવીથી કેળવી શકાય એવો છે. અભ્યાસ ચાલુ રાખીએ તો નિત્યજીવનમાં હૈયાસૂઝ પ્રગટે. જીવનવ્યવહારની પ્રવૃત્તિમાં આપણે અભ્યાસથી નિષ્ણાત થઈ શકીએ છીએ, એટલે અભ્યાસ થઈ શકે એવો છે.

ગીતામાં આગળ એમ કહેલું છે કે મારા પ્રત્યે જેને તમન્ના જાગેલી છે, તેને મારા સ્વરૂપનું ભાન જલદી થાય છે. ભલેને આપણામાં થોડી તમન્ના હોય. ‘ભલેને કપાયો હશે પંથ થોડો છતાં વેગ એમાંથી છે જન્મવાનો.’ એટલે આપણા અભ્યાસથી એવી તમન્ના પણ આપણામાં જાગવાની જ છે, એવો પાકો નિશ્ચય આપણા મનમાં આપણે રાખવાનો છે. તો આપણને કોઈ ચલિત કરી શકવાનું નથી.

એટલું તો નક્કી છે કે જો કંઈ કશાનો નાદ આપણને લગાડવો હોય, તો તેમાં એકધારું સતત રચ્યાપચ્યા રહ્યા ન કરાય, અથવા એવી મનની સ્થિતિ પ્રગટી ન જાય, ત્યાં સુધી આપણે પૂરેપૂરા ફાવી શકવાના નથી.

આપણા જેવા સામાન્ય માનવી માટે એકમાં જ એકરાગ થવાપણું પ્રગટે એ જ ઉત્તમ હકીકત છે ને ઉપાય છે. જેટલા જેટલા સંત-ભક્ત વિશે જાણ્યું છે, તેમના જીવનની બાબતમાં પણ એકમાં જ એકાગ્ર ને

કેન્દ્રિત રહેવાનો તેમનો અભ્યાસ અને અનુભવ, તે તો જાણીતા છે. બહારની અસર ન લાગવા દેવા માટે પણ એકમાં જ પૂરેપૂરા ખરી રીતે ઉત્તમ ભાવનાથી રહેવાયા કરાશે, તો જ તે શક્ય બનવાનું છે. એકમાં રત રહેવાતાં ને એવો જીવંત અભ્યાસ અંતરનાં કરણોનો પ્રગટી જતાં બહારથી આવનારી અસરથી આપણે એકદમ ચોકીને તે જ પળે જાગૃત થઈ શકતા હોઈએ છીએ. તે વિના બહારની અસરને તો શું, પરંતુ બીજા જે આડઅવળા વિચાર, વૃત્તિ, લાગણી, વાસના વગેરેના હુમલા આવે છે, તેને ટાળી શકવાને પણ આપણે કદી શક્તિવાળા થઈ શકવાના નથી. જીવતાજાગતા ભાવનાત્મક અભ્યાસ વિના તેવી જાગૃતિ પ્રગટવી પણ શક્ય નથી. ચેતનયુક્ત જાગૃતિને સાધનાનું હૃદય ગણેલું છે. જ્યારે સાધનાના કર્મમાં એવું હૃદય પ્રગટે છે, ત્યારે જ સાધનાની ભૂમિકાના પ્રદેશનું ખરેખરું કામ થવા માંડતું હોય છે.

મનને એકદમ થાળે પાડવું એ કામ અઘરું છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે ‘મનને વશમાં રાખવું તે પવનને કબજામાં રાખવા જેવું અઘરું છે. માટે હે ભગવાન ! એનો ઉપાય મને બતાવો.’ આમ અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે. એવા મનને ‘અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય’ એ બેથી વશમાં લાવી શકાશે. (એવો જવાબ શ્રીભગવાન આપે છે.) વૈરાગ્ય એટલે દરેકમાં જ્યારે જ્યારે મન જાય ત્યારે ત્યારે એને એમાંથી પાછું ખેંચી આણવું તે; અથવા મારી સમજણ પ્રમાણે એનો અર્થ વધારે ઊંડો છે. દરેક બાબતમાં એને એવી ટેવ પાડવી કે એ રસ ન લે; એટલે કશામાં પણ એને રાગ ન રહે કે રાગ ન થાય એવી પરિસ્થિતિમાં એને રાખ્યા કરવું; અથવા આપણે પોતે જ એની ઉપરવટ સદાય રહેવાનું શીખ્યાં કરવાની ટેવ પાડ્યા કરીએ. એવું તો જ બને કે જો મનને એકમાં જ (ભગવાનમાં જ) પરોવાઈ રહેવાની ટેવ આપણે પાડ્યા કરતા હોઈએ. પહેલવહેલાં તો ઘણો કંટાળો આવે ને મન બળવો કર્યા કરે છે, પણ આપણે એની સતત ભાઈબંધી રાખ્યા કરીએ ને પ્રેમભિલાવટથી એને સંકોર્યા કરીએ, ટકોર્યા કરીએ અને તે પણ રચનાત્મક રીતે તો આપણને એ જરૂર મદદકર્તા નીવડશે.

મનને પલટાવવા માટે

મનને પલટાવવા કાજે પ્રભુના નામનું પ્રેમભક્તિપૂર્વકનું પહેલું

સાધન સતત એકધારું સ્મરણ-એ એક મુખ્ય સાધન. ભગવાનનું નામસ્મરણ મનને એના ચીલામાંથી હઠાવવાને માટે ઉત્તમ સાધનરૂપ છે. મન જે વિચારે છે, તેના પરિણામને તેવી રીતે થતું અટકાવવા નામસ્મરણનું તે પળે તેની સાથે ભેળવવું મનહૃદયથી બન્યાં કરશે, તો મનના તેવા તે પળોના વિચારોનો જોશ, એની છાયા અને એના સંસ્કાર મોળાં પડતાં જવાનાં છે, તે વાત નક્કી છે. જેમ કે ઝેર હોય, પરંતુ તે સાથે તેની વિરુદ્ધનું બીજું કશું ભેળવ્યું હોય, તો તેની માત્રા ઘટે અને ઝેરનું જોશ પણ ઘટે અને જે જાતનું પરિણામ તેનાથી આવવાનું હોય તે રીતે તે પરિણામ ન નીપજવાનો સંભવ રહે છે. એવી રીતે જો મનની મનથી થતી સકળ પ્રવૃત્તિમાં સમજણ સાથેનું ભાવનાપૂર્વકનું ભગવાનનું નામસ્મરણ જીવતું ચાલુ રહ્યાં કરે, તો આપણે સંસારના સંકળમાંથી મુક્ત થઈ શકીએ.

બીજું સાધન તે રોજબરોજનાં થતાં સકળ કર્મોમાં શ્રીભગવાનની ભાવના અને ધારણા જીવતી રહે તે માટેનો દૃઢતાભર્યો અભ્યાસ અને ત્રીજું સાધન તે જીવનમાં મળતા સર્વ પ્રસંગોમાં સમતા, શાંતિ, ધીરજ, તટસ્થતા, બીજાંઓ પરત્વેની સહાનુભૂતિ વગેરે ગુણો આપણે કેળવતા રહેવાનું છે. જો જીવનની ભાવના કેળવવાની આપણને સાચેસાચી ભાવના જીવતી થઈ ગયેલી હોય છે, તો જે કંઈ થતું રહે છે, તે આપણા વિકાસ માટે જ છે, એવી અનુભવની સમજણ તેમાંથી જાગતી રહે છે. આમ હોવાથી મનની સકળ જાતની પકડમાંથી મોકળા થવાને માટે પ્રત્યેક સાધકે એટલું તો જરૂર કરવું જ પડશે.

પ્રભુકૃપાથી જો મનને ભાવમાં રાખી શકાયું, તો તે કંઈ જ કશું લાગતું હોતું નથી. મન પરનો જીવતો કાબૂ બીજા કશા નીતિનિયમોના પાલનથી કે બીજા સદાચારના આચરણથી પણ, પૂરેપૂરો આવી શકતો નથી એવો મારો પોતાનો અનુભવ છે. તેથી એકલા મનને કાબૂમાં ને સંયમમાં લાવવાના પ્રયત્ન કરતાં એનાથી જે ઊંચેની શક્તિ છે, તે શક્તિને પ્રેમભક્તિજ્ઞાનભાવે શરણે ગયા કરી, એને પ્રાર્થનાનો નાદ પોકારી, મન, પ્રાણ વગેરેને આપણે એની કૃપામદદશક્તિ વડે એમના યોગ્યપણામાં સરળતાથી જેટલાં પ્રગટાવી શકીશું તેટલું બીજાં કશાથી તેમ બનવું શક્ય નથી.

આ માર્ગ માટે વૃત્તિ પ્રેરાવો

જેમ આપણને સંસારવ્યવહારમાં મનમાં અમુક પ્રકારની વૃત્તિ થઈ - ધારો કે અમુક ઠેકાણે જવું છે, તો ત્યાં લઈ જવાને આપણી ગતિ થવાની. વૃત્તિ એટલે ગતિ. જો ભગવાનને માર્ગે જવું છે, એવી સાચી પૂરી વૃત્તિ થઈ હોય તો એમાં ગતિ થાય. જો આપણે ઊર્ધ્વ દિશામાં મનની ગતિ થતી ન અનુભવી શકીએ તો જાણવું કે આપણને ખરેખરી વૃત્તિ હજી સુધી થઈ નથી. તો તેવી વૃત્તિ જગાડવામાં આપણે પ્રયત્નશીલ રહ્યાં કરવું. આ માર્ગ સાચી મર્દાનગી બતાવવાનો છે. માથું વેગળું મૂકીને ભગવાનનું નામ લેવાનું કહેલું છે, તે કંઈ અમસ્તું કહેલું નથી. ભગવાનને માર્ગ જવું એ કઠણ માર્ગ છે, પરંતુ વૃત્તિ જો તે તરફની પૂરેપૂરી જાગી જાય તો તેના જેટલી કોઈ સરળ બાબત નથી. એટલે બીજા બધા મનના ને બુદ્ધિના પ્રશ્ન મૂકીને વૃત્તિને શ્રીભગવાનના જ ચરણકમળમાં વારંવાર સોંપ્યા કરવી, એમાં સાચો પુરુષાર્થ રહેલો છે.

મનનો ગુરુ મન

એક ભજનમાં દયારામે ગાયું છે કે ‘મન તણો ગુરુ મન કરશે, તો સાચી વસ્તુ જડશે.’ આમાં એમણે સાધનાની ખરી ચાવી બતાવી દીધી છે. આપણે મનના ગુરુ મનને કરવાનું છે. તે વળી કેવી રીતે બની શકે ? એમ સવાલ થાય. મનના અનેક પ્રકારનાં તરંગો, કલ્પનાઓ, ઉક્યનો, વિચારો, વૃત્તિઓ, લાગણીઓ આ બધાંમાં મન આપણને પૂરેપૂરું ફસાવી દેવાનું કરતું હોય છે. તે સમયે જાગેલા મનની મદદ વડે પેલાં નીચલાં થરનાં મનને તે પ્રકારનાં પ્રવાહમાં તણાઈ જતું અટકાવવાને જાગૃત મન હંમેશાં મદદ કરી શકે છે. જીવનવિકાસની સાધનામાં જ્યારે ખરેખરી ધગધગતી તમન્ના પ્રગટે છે, ત્યારે જ આપણું મન પૂરેપૂરું જાગૃત થઈ ગયું હોય છે. તો પણ અનેક પ્રકારના દબાઈ રહેલા અને પડી રહેલાં સંસ્કારો ઉદયવર્તમાન થયા જ કરે છે. તે સમયે પેલું જાગૃત મન ટકોર્યા વિના રહી શકતું નથી, અને તેમાંથી પરાક્રમુખ થવાને આપણે સાબદા પણ કરી શકે છે, તે પણ એક જીવનવિકાસના પંથના અનુભવની હકીકત છે.

મન મદદગાર ક્યારે થાય ?

ચીડ, અકળામણ, સંતાપ, ત્રાસ, ક્લેશ, કંકાસ, મૂઝવણ, ગૂંચ, મુશ્કેલી, ઉપાધિ, દુઃખ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ ને બીજું એવું અનેક, સંસારના વ્યવહારના પ્રસંગમાં બન્યાં જ કરવાનું. મનના તરંગો અનેક પ્રકારના હોય છે અને મનના ગમા અને અણગમા પણ અનેક પ્રકારના હોય છે. એથી મનને ગમે કે ન રુચે તેવા બનાવથી મનની ગતિ આડીઅવળી ન થાય તે જોવાનું કામ આપણે કરવાનું છે. આપણે મનના જીવતાજાગતા ચોકીદાર બનવું પડશે. હાર થાય તેનો વાંધો નથી. પરંતુ હારમાંથી જે શીખે છે ને જે હારમાંથી જીતવાની ચાવી મેળવે છે તે સાચો સેનાપતિ છે. યુદ્ધ માંડીએ એટલે હારવું પણ પડે; યુદ્ધ માંડ્યું એટલે જીત જ થાય એવું કશું નથી. જન્મથી જ જે ભક્તિ લઈને અવતરે છે એણે પણ મનને તો જીતી લેવું પડશે. કેટલાય આકરા પ્રસંગોમાંથી એની તાવણી થતાં થતાં તે મનની પાર થઈ જાય છે. પ્રેમભક્તિમાં એને વારંવાર રસ લેવડાવીને એમાં તરબોળ બનાવીને સાચા મનને આપણે જીવતું કરવાનું છે. એવું ઊર્ધ્વગામી મન થતાં તે વેળાના મનની તાકાત અપરંપાર છે. એ તો અનેકથી અનુભવની હકીકત છે. જીવસ્વભાવનું મન એ અવિદ્યાનું મન છે. તેમાં પણ શક્તિ રહેલી છે. તે શક્તિની મદદ જો આપણને ખરેખરી તમન્ના જાગે તો મળી શકે છે એવો અનેક સંતભક્તોનો અનુભવ છે. મનની શક્તિનું જ્ઞાનભાન જો પ્રગટી જાય તો મન ઘણી મદદ કરી શકે છે એવા અનેક અનુભવ થાય. મન શત્રુ પણ છે ને મિત્ર પણ છે. આપણે એને મિત્ર બનાવી દેવું પડશે. એકવાર તે પૂરેપૂરું સાચો મિત્ર બની જાય તે પછી આપણને તે દગો દેવાનું નથી; ને તેનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખી શકીશું. તેમ છતાં ત્યાં પણ આપણે સાવધાની, જાગૃતિ, તટસ્થતા જીવતાં રાખ્યાં જ કરવાનાં છે. મન તેવું થાય તે પહેલાં તો ભગવાનની ભક્તિમાં એકરસ થઈ જવું પડશે.

મનની ચાલબાજી ઓળખો

મનની રમતોને આપણે પૂરેપૂરી ખુલ્લી પાડવાની છે. તેને આપણે સતત જોયાં કરીએ છીએ, તેના ચેનચાળાં સમજી શકીએ, એવું જ્યારે તેને લાગે છે, ત્યાર પછીથી તે અનેક સૂક્ષ્મ રીતે બીજા પેંતરાં રચે છે અને તેવી તેની ચાલબાજી આપણે જો પૂરેપૂરા અંતરસ્થ તટસ્થ થયાં

હોઈએ છીએ તો જ પારખી શકીએ છીએ. જીવનમાં જે સમજણનાં ધોરણો, માપો, માન્યતાઓ રહેલી છે તે જ માત્ર સત્ય છે અને એના વડે જ જે તે કંઈ સમજવાનું છે, એવું આપણે માનવાનું નથી. જે કંઈ છે તે અને તેવું બધું આપણી પોતાની દશાને લીધે છે.

બાકી તો આપણી જીવપ્રકારની મનોમય ભૂમિકા બદલાતાં પ્રકૃતિને પ્રકૃતિની રીતે ભલે જોઈશું, તેમ છતાં તેની પાછળનો સંચાર શ્રીપ્રભુનો છે, એ પણ તે સમયે આપણાથી અનુભવવાનું બની શકશે. એમ હોવાથી સર્વ કોઈની પ્રકૃતિને જાણવાથી, તેને તે પ્રકારે દોષમાં પરોવવાનું આપણાથી નહિ બની શકે. આમ, જો આપણે આપણી પ્રકૃતિને યોગ્ય રીતે મઠારીશું અને આપણી ભાવનાને એવી રીતે તેના ઉત્કટપણામાં પ્રગટાવી પ્રત્યેક કર્મમાં તેનું જ્ઞાન રાખીશું તો તેના પ્રભુપણામાં આપણું કર્મ પાંગરવા માંડશે.

મનને કર્મમાં રોકો

સતત કર્મમાં પરોવાયેલા રહેવું અને મનને એવી રીતે રોકાયેલું રાખવું, એના જેવી જીવનની બીજી કોઈ ઉત્તમ કેળવણી નથી. મનની એ પ્રકારની કેળવણીમાંથી જે શક્તિ અને ભાવ જન્મે છે, તે બીજા કશામાંથી જાગતાં હોતા નથી. આપણી ઘણી ટેવોમાં અને રહેણીકરણીમાં આજસ ઘર કરી બેઠેલી હોય છે ને એના અનેક સૂક્ષ્મ પ્રકારો હોય છે, એટલે જ સમજણપૂર્વક સતત કંઈ ને કંઈ કશામાં એકધારાં રોકાયેલાં રહીએ તો આપણને કેટકેટલો લાભ થાય !

મનને સંકેલવું ને સંકોરવું

મન જ્યારે બહાર જતું રહ્યું હોય, ત્યારે એને જાગૃતિથી સંકેલવાનું રહે છે. સંકેલવું એટલે કે જે બહાર ફેલાઈ ગયેલું હોય, વિસ્તાર પામીને વહેંચાઈ ગયેલું હોય, એને એક ઠેકાણે એકત્રિત કરવું તેનું નામ સંકેલવું. ચૂલામાંથી લાકડાં સળગતાં સળગતાં બહાર જ સળગતાં હોય છે, તે સમયે તે ચૂલાની અંદર જ બળ્યાં કરે એટલા માટે આપણે લાકડાંને સંકોરતાં હોઈએ છીએ, તેવી રીતે મનનું છે.

મનની શાંતિની અનિવાર્યતા

આપણે મનને સંપૂર્ણ ખાલી ને ખાલી જ કર્યા કરવાનું છે. ત્યાં કશું જ ભરાવા દેવાનું નથી. મન સંપૂર્ણ નીરવતામાં પ્રગટ્યા વિના,

સંસારવ્યવહાર, સંબંધો, સંપર્કો અને વર્તનમાં મનને આઘાત-પ્રત્યાઘાત થયાં જ કરતાં હોય છે. તેથી એને અને જીવને થાક પણ લાગે છે. મન તંગ બને છે અને એ ખેંચ અનુભવે છે. જેનું મન સાવ શાંત રહે છે, એને એવી ખેંચ જન્મતી જ નથી. મનને પણ આરામની જરૂર રહ્યાં કરે છે. વળી, દિવસના વ્યવહારવર્તનમાં તો મન ઉપર કંઈક અંકુશ જીવનો રહે, પણ રાતે તો તે સાવ બેલગામ બની જાય છે, અને જે કંઈ તે વેળા ભોગવ્યાં કરે છે. એવા ભોગવવાપણાની અસર આપણા જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર અપાર રહ્યાં કરે છે. આથી, સવારે ઊઠીએ છીએ, ત્યારે જાણે સાવ નમાલાં અને સ્ફૂર્તિ વિનાના હોઈએ એમ લાગ્યાં કરે છે. એવું રાતે ઊંઘમાં જે મનથી ભોગવવાપણું બને છે, તેથી મનને ઘણો થાક લાગે છે તથા દિવસના મનના વ્યવહારથી તે મટી શકતો પણ નથી. એને આરામ આપવાનું જો કરવું હોય, તો મનને સંપૂર્ણ શાંતિવાળું બનાવવાનું રહે છે, તો જ તે આરામ મેળવી શકે. એટલે આપણે પહેલાં તો તે પૂરેપૂરું શાંત બની શકે તેવું કરવાનું છે. તે સાથે તે ખુલ્લું રહ્યાં કરે, મનમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય જામે, તેમાં તે એકાગ્ર અને કેન્દ્રિત બને, તે દશામાંથી હૃદયના ભાવને ઝીલી શકવાની તાકાત આપણામાં જન્મતી હોય છે.

મનથી પર થાઓ - ને તેના ઈલાજ

જ્યાં સુધી આપણે સમજપૂર્વક ને જ્ઞાનપૂર્વક મનથી પર થઈએ તે વિચારતા નહિ થઈએ ત્યાં સુધી આપણો ‘દી’ વળવાનો નથી. એ માટે આપણે બને તેટલું મનથી વિચારવાનું ઓછું કરી દેવું જોઈએ. ધ્યાન કે પ્રાર્થના સિવાયના વખતમાં પણ આપણે મનને અભ્યાસને માટે પાંચ-પાંચ મિનિટ (અરે ! શરૂઆતમાં બે-ત્રણ મિનિટ) તદ્દન શાંત ને ખાલી (Blank) રાખવાને મથવું, ને પછીથી પણ જે વિચારો આવતા હોય (ન આવતા હોય તો સારું પણ એ અઘરું છે) તેને એની મેળે એમ ઊગવા ન દેવા પણ આપણે જ મનને કહેવું કે ‘ચાલ, હવે તારે જેટલા વિચારો કરવા હોય એટલાં કરી લે.’ ત્યારે એને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી. પણ આપણે ત્યારે એ વિચારો સાથે ભળી જવું નહિ અને જરા પણ રસ લીધા વિના, તટસ્થભાવે, સાક્ષી તરીકે, બધું નીરખવાનું રાખ્યાં કરવું. પછીથી એનું આપણે પૃથક્કરણ કરવું ને શું યોગ્ય હતું ને શું ન હતું તે

વિચારવું, ને તે પ્રમાણે મનને પછીથી સમજાવવું. આ અભ્યાસ આપણે મનથી પર છીએ એવી સ્થિતિ-દશા-કક્ષાને પરિણામવા માટે જરૂરી છે. મન પ્રત્યેક વસ્તુ આપણી ધારી કરે ને એના દોરવાયાં આપણે ન દોરવાયાં કરીએ, એ જાગૃત રહીને જોયાં કરવાની ઘણી જરૂર રહે છે. મનના ભેદ ને રમત, ખેલ જબરાં છે. કોઈ ને કોઈ રીતે એ આપણને અંધારામાં રખાવ્યાં કરે છે.

મનના બાંધી દીધેલા ખ્યાલો આપણે છોડી દેવા જ પડશે, નહિતર તો એના નિર્ણય પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરીશું. એના નિર્ણયોમાં અનેક પ્રકારના વિકારો હોય છે. એને ખુલ્લા થવું ગમતું જ નથી.

મનથી અલગતા કેળવો

મનને અત્યાર સુધી આપણે એની મેળે દોડવા દીધેલું છે. એની ચાલે ચાલ્યા કર્યું છે. એની રીતે કામ કર્યા કર્યું છે. હવે, એનાથી બીજી રીતે જવાનું થતાં એ બળવો કરે તે સ્વાભાવિક છે. એવી વેળા આપણે એને વશ થઈ જઈએ તો તેની જીત થાય અને આપણે હારી બેસીએ. એમાંથી આપણે પછી ઊંચે ન આવી શકીએ. મનથી ઊંચી દશામાં જવાને મનનો વિરોધ પ્રગટવાનો એવા વખતે મન નિરાશા, નિરુત્સાહ, અકળામણ, મૂંઝવણ એવું કંઈક કંઈક તે પ્રગટાવે. એવી વેળાએ મનના વલણમાંથી મુક્ત થવા માટે પ્રયત્ન કરવો. નદીના વમળમાં તરવું અઘરું છે. તેવી રીતે જ્યારે મનમાં એવાં વમળ પ્રગટે છે ત્યારે સમતા, તટસ્થતા રાખીને તેનાથી બીજી રીતે વર્તવું દોહ્યલું છે. છતાં જો મોકળા થવાની લગની હોય તો જરૂર આપણે મોકળા થઈ શકીએ.

દેવો છોડવા શું કરવું ?

તેમ જ બીજી આપણે માની લીધેલી રીતભાતો-રિવાજો-દેવો વગેરેને છોડી દેવાને માટે આપણે મનને આઘાતો આપવા પડશે ને એનાથી કેટલીક વાર ઊંધું પણ ચાલવાનું આવશે. તે વખતે આપણાથી કોઈ પણ રીતે ચિંતાતુર ન રહેવું ઘટે. આ બધાંનો અર્થ એવો નથી કે આપણે સત્યને રસ્તે ન ચાલવું. સત્ય એ કંઈ જેમ બજારમાં ભેળસેળ કરેલું ઘી વેચાય છે તેવી ભેળસેળવાળી વસ્તુ નથી; એ તો નગદ નાણું છે. આપણાં મન, બુદ્ધિ જેટલાં પ્રમાણમાં વિશુદ્ધ થયાં હશે તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણું સત્ય પણ સત્ય હશે.

સાધનાને અનુકૂળ મનની વૃત્તિ

આપણી બાબતમાં આપણા મનની સ્થિતિ જ એવી થઈ જવી જોઈએ કે આપણી દૃષ્ટિએ બીજાં કોઈ કામ આપણા (સાધનાના) કામથી જુદાં (અથવા વિરોધી) છે એવી વૃત્તિ રહે જ નહિ. જે કંઈ કામ કરીએ તે જાતે જ સાધના હોય એવી જાતનું મન થવું જોઈએ. જે કંઈ કરીએ તેમાંથી આપણને કંઈક નગદ-સાધનાને ધપાવનારું મળ્યા કરતું હોય તેમ જ કરવું.

(સાધનાથી) મન ભાગે ત્યારે શું કરવું ?

તેમ ધારો કે બને તો મનમાં ઊઠતાં અનેક વિચારો, વૃત્તિઓ, લહેરો, વિકાસની ભાવનાને જે પોષક નથી, તેને આપણે સાક્ષીભાવે જોયાં કરવાની અને તેને ઝાઝું કોહું જ ન આપવાની અને તેમને એમ ને એમ વહી જવા દેવાની, અને એવા પ્રકારના જાગૃત જ્ઞાનપૂર્વકના પ્રયત્નની ધારણા હૃદયમાં રાખ્યાં કરવાની છે. તેવી વેળાએ એવો પ્રયત્ન થયા વિના મનમાંના ઊઠતાં વિચારોમાં આપણે પરોવાઈ જ જવાના તે પણ નક્કી છે. આપણે જે વિચારો, વૃત્તિઓ, લહેરીઓ, તરંગો, કલ્પનાઓ, કામનાઓ, ગમા કે અણગમા વગેરે જે બધું ઊઠે, તે સમયે તેની સાથે જાણે કશી જ નિસ્ખત ન હોય, તેમ વર્તવાનું છે. તેના તેનાથી અલગતા કેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરવાનો રહે છે. તે સાથે તેમને અનુસરતા આનુષંગિક બીજા વિચારોની સાંકળ આપણે પોતે થઈને તો કદી ન જોડ્યાં કરવી. આપણે પોતે આપણી પોતાની સાધનાના ભાવમાં જ એકાગ્ર અને કેન્દ્રિતભાવે હૃદયમાં મસ્ત રહેવાને જ બસ જીવ્યાં કરવાનું છે. મનને, પ્રાણને, બુદ્ધિને આપણે તે રીતે કેળવ્યાં કરવાનાં છે. એમાં જ્યાં જ્યાં ન ફાવી શકીએ, ત્યાં ત્યાં શ્રીપ્રભુની કૃપામદદ હૈયામાંની પ્રાર્થના દ્વારા મેળવ્યા કરવાની રહે છે. ખરી રીતે તો આપણા હૈયાના તેવા ભાવમાં જ તે પોતે બિરાજેલો છે.

સારાનરસાના ખ્યાલો

સારાનરસાનો ખ્યાલ આપણે જતો કરવાનો છે. થોડા સમય સુધી ભલે એ જરૂરનો હોય, પણ આપણે એટલું તે જરૂર મનમાં રાખવું જોઈએ કે એમાં જ ‘એ સારાનરસા’માં જ પરોવાઈ રહેવાનું નથી, ને એનાથી પર થઈને આપણે રહેવાનું છે. આપણે તો પ્રત્યેક કાર્યને-વૃત્તિને-લાગણીને-વિચારને-સંબંધને આપણી મુખ્ય પ્રવૃત્તિને વેગ

આપનારાં બનાવવાનાં છે. તે કેમ ને કેવી રીતે બને તે પણ આપણને આગળ સમજાતું જશે જ; જો આપણે જે કંઈ કરીશું તે બધું જ્ઞાનપૂર્વક કરતાં જઈશું તો.

સાધનાની બે પદ્ધતિ

જીવનવિકાસના ધ્યેયમાં જો આપણે એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થઈ જવું હોય તો, તે સિવાયના વિચાર, વૃત્તિ કે લાગણીઓને આપણે જરાકે મચક ન આપ્યા કરીએ, તે જોવાનું કામ ખબરદારીથી આપણે કરવાનું છે. એવી રીતે મનની વિશુદ્ધિ કર્યા કરવાની છે. એક બાજુથી ધ્યેય સિવાયના આપણે આપણા મનના વિચારો, વૃત્તિઓ, લાગણીઓ વગેરેને તાબે થવાનું નથી, તે સાથે બીજી બાજુથી આપણા ધ્યેયની લગનીમાં મનને પ્રેમભક્તિપૂર્વક જોડી રાખવાનું છે. આ બધી હકીકત આપોઆપ એની મેળે થઈ જતી નથી. એ તો આપણે જીવનની તમન્ના લાગી હોય તો કરવી પડશે. પ્રભુની કૃપા તો છે જ તે નક્કી માનવું.

મન અને સાધના

બીજું બધું ભૂલી જવાતું હોય તો ભલે, બધું ખોવાઈ જાય, પણ આપણે આપણામાં રત રહ્યાં કરીએ, મનને ખીલે બાંધવું એ અઘરું છે. તેમ છતાં એના પર ભાર મૂક્યા વિના જે કંઈ કરવાનું છે, (સાધના) એના પર જ જો ભાર ને જીવ રાખ્યાં કરીશું તો મન તો ખીલે બંધાવાનું છે જ, એ વિશે કશી શંકા નથી. આપણે મનથી પર છીએ. આપણી ઈચ્છાશક્તિ એ જ સર્વસ્વ છે એનો અનુભવ આપણે સતત કેળવવો પડશે. તો મન નીચે બેસશે, ને એને પણ એમ લાગશે કે ‘ના, મારો પણ કોઈ ઉપરી છે ખરો ! હું કંઈ શેઠ નથી પણ હું તો માત્ર વાણોતર છું; ને મારે તો માત્ર કહ્યું જ કરવાનું છે. મનના તરંગો મારે કરવાના નથી.’

‘મન માર્યા વિના, મન માર્યા વિના

‘સ્નેહ’ પ્રકટવો એ છે અતિશે દોહ્યલો.’

એટલે આપણે મનને મારવાનું છે ખરું પણ એવી રીતે કે એમાંથી ખરો પાક ઉત્પન્ન થાય. મનને સાચી રીતે સજીવન કરવાનું છે. મન આપણું મોટું હથિયાર છે ને તે આપણને ઘણું જ ઉપયોગી ને જરૂરનું છે. માત્ર આપણું તે હથિયાર છે ને આપણા કહ્યામાં તે આવી જાય એટલું જ આપણે કરવાનું છે.

આપણને પેટમાં કે બીજે ક્યાંક દુઃખતું હોય છે, અથવા દાંતમાં કંઈક ભરાયું હોય છે ત્યાં સુધી કંઈ ચેન પડતું નથી, ને બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિમાં રસ પડતો નથી, એ તો અનુભવેલી વાત છે; તેવી જ રીતે આમાં પણ આપણા મનને જે બાબતોમાં રસ પડેલો છે, આનંદની લાગણી થયેલી છે, તે બધાથી ઊલટી રીતે જવામાં એને રસ પડતો નથી. તેથી મનને આપણે યુક્તિપૂર્વક સમજાવવાનું રહે છે કે ‘જે બાહ્ય વસ્તુઓમાં તને રસ હતો ને છે તે રસથી શું વળે છે?’ પણ એમ બૌદ્ધિક ચર્ચાથી એ સંતોષાય એમ નથી. મોટા મોટા ભક્તોના દાખલા લઈએ તો એમને જીવનમાં એવા કોઈ ભારે આઘાતો લાગ્યા હોય છે, ત્યારે ઊથલપાથલ થઈ જાય છે, એમાંથી એમનું મન ચેતી જાય છે, જાગૃત થઈ જાય છે, ખરી વસ્તુસ્થિતિની એમને સમજ પડી જાય છે ને પછી તે કામે લાગી જાય છે. એમ આપણને પણ એવા આઘાત લાગવાની જરૂર છે, કારણ કે આપણે આપણા જીવન-આદર્શ માટે મરણને ભેટવાની તૈયારી હશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. વળી, આપણા જીવન-આદર્શની સર્વોપરિતાની ખાતરી હજી આપણા મનને થઈ નથી. આપણે આપણા કામમાં વધારેને વધારે રસ લઈને તથા રસ વધારીને મનને એમાં વાળ્યાં કરવાનું છે.

આપણે ગમે તે કંઈ કરતા હોઈએ તો પણ આપણો Mood (આંતરિક ભાવવહન) તો પેલામાં જ રમમાણ થયાં કરવો જોઈએ.

મન નકામું નથી. બુદ્ધિ નકામી નથી. બંને આપણાં મિત્રો છે, ને એમની મદદ વિના આપણાથી શક્ય એટલું જોર થઈ શકવાનું નથી; પણ એમને જે રંગ ચઢેલો છે, ને એમણે જે ચશમાં પહેરેલાં છે, એ રંગ ને એ ચશમાં આપણે બદલાવી નાખવાનાં છે. એટલે એ રંગ ને એ ચશમાં ઉતારી પણ નંખાવવાના છે ને બીજી જાતનાં ચશમાં ચઢાવવાનાં છે; ફેર એટલો કે સ્થૂળ રંગ ને ચશમાં એકદમ ઉતારીને નવાં લઈ શકાય છે. જ્યારે આમાં બે પ્રક્રિયાની જરૂર પડે છે. એ બંને પ્રક્રિયાઓ સાથે સાથે ચાલવી જોઈએ.

આપણે જે કંઈ કાર્ય કરીએ તે દરેકની પાછળ જો જીવતો-જાગતો ને ઉત્કટ હેતુ ન રાખીએ તો ભુલભુલામણીમાં પડી જવાનો સંભવ હર પળે રહે છે. એટલે ગમે તે પ્રવૃત્તિમાં હોઈએ કે કોઈની સાથે વાત

કરીએ ત્યારે પણ એ કશું મુદ્દા વિનાનું ન હોય એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. એમ કરતાં કરતાં અંતે ભલે હેતુ વિનાનું થઈ જવાય ને એનો ખ્યાલ પણ ન રહે, તેમ એની સમજણ પણ ભલે પછીથી ન રહે, અને રૅંટિયાનું પૈડું ફરે તેમ પછીથી ભલે આપણાથી ફરાય; પણ હાલમાં તો આપણે આપણા પ્રત્યેક કામની પાછળ જીવતોજાગતો ને ઉત્કટ ખ્યાલ રાખવાનો છે. જો એ નહિ રહે તો મૂળભૂત કાર્ય કદી પણ સધાવાનું નથી તે જાણશો.

આપણે મનના તરલ, અશાંત, ઉગ્ર અને અસ્વસ્થ તરંગો અને તેના આડાતેડાપણા ને તેની એવી ગતિને શાંત કરી દેવામાં આપણે પહેલાં તો લાગી જવું પડશે. મનને યોગ્ય પંથે દોરી જવાનો તે સારામાં સારો માર્ગ છે. બુદ્ધિમાં જો પૂરેપૂરી જીવનવિકાસને યોગ્ય એવી સાચી એકાગ્રતા અને એકાંત રાખી શકાતાં હોય, તેમાં ક્યાંય ભ્રમણા કે કલ્પના ન હોય, અને તે તેમ અનુભવાતું હોય, તો તેવી બુદ્ધિની મદદ વડે મનને જરૂર કાબૂમાં લાવી શકાય છે. બીજી રીતે તો અંતરમાંથી તેને અલગ પાડીને, મનને શાંત કરી શકાય છે. બંને માર્ગે મનને શાંત, નીરવ અને સમતાયુક્ત કરી શકાય છે, માટે પ્રયોગ કરતાં રહેવામાં સાર છે.

ઉભરાઓનો સામનો કરો

જે જે પળે જેમ જેમ જે જે પ્રકારનું મનમાં ઊઠે તે બધું આપણા અસલ સ્વરૂપનું નથી એમ દૃઢ વિચારીને પણ મનથી તે પળે આપણે અલગ બનતા રહેવાનું છે. જેમ જેમ મનમાં ઊઠતા અનેક તરંગો, વિચારો અને પ્રાણના આવેશો, આવેગો વગેરે અને બુદ્ધિના તેવા પ્રકારને આપણે મચક આપતા બંધ થઈ જઈશું, તેમાં ભળીશું નહિ, તેમ તેમ અનેક પ્રકારનું તેમાંથી ઉભરાયાં કરશે. તે એવું તો ઉભરાવવાનું થયાં કરશે કે સાધક બિચારો તે સમયે તદ્દન બાવરો બની જશે. તે તદ્દન બેબાકળો થઈ જવાનો. તેમ છતાં તેવી વેળાએ જીવનના ખમીરની સાચી, યોગ્ય પરીક્ષા થતી રહેતી હોય છે. એવી વેળા જે જીવ જીવનવિકાસના માર્ગને હૃદય સમક્ષ રાખીને ડગલું ભરવામાં જ સાચું જીવન સમજે છે, તે જ ટકી શકે છે, બાકીના તો મૂઆ જ પડ્યા સમજવા.

મન જે અનેક પ્રકારની વિવિધતાના વિસ્તારમાં ભટક્યાં કરે છે, એને એક જ વિષયના ઉપર વિચાર કરવાની ટેવ બસ પાડ્યાં જ કરવી.

એક જ બાબત ઉપર તેને રાખ્યાં કરવું. એ ત્યાંથી જરાક ખસે કે વળી એને ત્યાંનું ત્યાં ઠેરવવું. ગુરુની સદ્ભાવનામાં કે ચેતનાસ્મરણમાં મન રાખી શકવું બને, તો તેમ કરવું. તેમ કરવું કે તેમ થવું વધારે સરળ બની શકે ખરું, પરંતુ ત્યાં તો સાધકે ચોક્કસ વધારે કાળજીવાળા અને વધારે જ્ઞાનભાવવાળા, ચેતતા પણ રહેવાનું છે.

માટે કૃપા કરીને જીવનની સાધનામાં જ મન સતત પરોવાયેલું રહ્યાં કરે, એ જ એકમાત્ર આપણું કર્મ છે. એનું જ્ઞાનભાન સકળ કંઈ સંસારવ્યવહારમાં થતાં જતાં કર્મમાં, સંબંધમાં, વર્તનમાં આપણે રાખ્યાં કરવાનું છે તે જાણશો.

મનનો સ્વભાવ આમતેમ ભટકવાનો છે, પણ જો એને એક બાબતમાં એકાગ્ર અને કેન્દ્રિત કર્યાં કરીશું તો તેને તેમ કરવું કદાચ સરળ થઈ પડશે.

મનને શાંત કરવાના ઉપાયો

મનને શાંત, નીરવ અથવા નિઃસ્પંદ કેમ કરી શકાય એમ ઘણા પૂછે છે. પહેલો ઉપાય તો મનની સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓથી અલગ બન્યા કરવાની જાગૃતિ જ્ઞાનપૂર્વક સેવ્યાં કરવી. પોતે એનાથી અલગ પડ્યાં કરી મનની સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓમાં જરા પણ ભાગ લેવો નહિ. એને સમતાપૂર્વક તટસ્થતાથી જોયાં કરવું. એટલે સાક્ષીવત્ રહ્યાં કરવું અને જોયાં કરવું. એમ કરવાથી જો તે પ્રમાણે સાચી રીતે થયાં કરતું હશે, તો મન શાંત થતું જતું અનુભવી શકાવાનું છે જ. બીજો ઉપાય મનમાં જે કંઈ જે પળે ઊઠે, તેને ફેંકી દઈને મનને નામસ્મરણમાં કે ગુરુની ભાવનામાં કે ચેતનામાં કે હૃદયમાં હૃદયની શાંતિ ઉપર એકાગ્ર કર્યાં કરવું એ છે.

ઉપરવટ

કોઈ પણ પ્રકારના દબાણનો સમસ્ત બળપૂર્વક આપણે સામનો કરવાનો છે. કોઈ પણ દબાણને, આપણી અંદરના કે બહારનાને, વશ થવાનું નથી. આપણે આપણી જાતને Assert કરવા માટે જાતનું વર્યસ્વ સ્થાપવા માટે તથા સાચવવા માટે સાત્ત્વિક અહમ્ રાખવાનો જ છે, ને આમ વર્યસ્વ તો આપણે પ્રત્યેક પળે ને ક્ષણે સ્થાપવાનું છે. અત્યાર સુધી તો આપણું મન જ આપણા ઉપર વર્યસ્વ ધરાવતું હતું. (ને ધરાવે

છે) એ વર્યસ્વનું દબાણ અગર માત્રા એટલી બધી વધી ગયેલી હતી કે જાણે આપણે જાણતા પણ ન હતા કે કશા કંઈનું વર્યસ્વ આપણા ઉપર જામેલું છે. હવે, આપણે આપણા મન ઉપર વર્યસ્વ રાખી તેને વશ રાખવાનું છે, અને એને આપણું મિત્ર બનાવવાનું છે. એક વખતે એ વળી ગયું કે બદલાઈ ગયું પછીથી આપણું કામ ઘણું સરળ થઈ જશે. આપણે આપણી જાતને સતત ગોદાટી કર્યા જ કરવાની છે. જે કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં પોતાને ઘોંચપરોણી કે ગોદાટી નથી કર્યા કરતો એનો વિકાસ રૂંધાઈ જાય છે.

પૃથક્કરણ

જ્યાં સુધી દુનિયાના વિષયોમાં કે બીજા ગમે તે કશામાં આપણું મન રહ્યાં કરશે, ત્યાં સુધી આપણા મૂળ કામમાં તમન્ના કદી આવવાની નથી. એટલે પૃથક્કરણ કરીને બીજા શેમાં આપણો જીવ રહેલો છે તે શોધી કાઢીએ, ને ત્યાંથી જીવને ખસેડી લઈએ તો જ આપણા કામમાં રસ, પ્રાણ, ખંત આવ્યાં કરશે તે જાણશો.

દિલની અનેક મુરાદો હોય છે; એનો પાર આપણે હજી પામી શક્યા નથી; તેમ છતાં જો આપણે ખોળી કાઢવાનું કરીશું તો તે જડશે જ. નાની મોટી બાબતોમાં પણ હજુ મન-દિલ રહ્યાં કરે છે, ને એમાં માથું મારવાનું બન્યા કરે છે; ત્યાંથી પણ રસને કાઢી લેવાનો છે.

મૌન એટલે નિઃસ્પંદ મન

મૌનની શક્તિ ખરેખર રીતે તો એક પ્રચંડ શક્તિ છે. એ શાંત, ગહન અને રહસ્યવાળી છે. શાંત, સ્વસ્થ મન જ્યારે નિઃસ્પંદ હોય છે, ત્યારે તે જીવ મૌન એટલે નિઃસ્પંદ મનથી પર થઈ શકે છે. તે વિના તો કદી જ નહિ. તેવી દશા પ્રાપ્ત થતાં એને ચેતનની ઝાંખીનો અનુભવ થઈ શકે. સર્વ પ્રકારના વિચારથી મુક્ત થઈ જવાની અને અંતે તો કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર નહિ કરવાની જીવનસાધના કરતાં કરતાં સાધકે તેવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો રહે છે. એવી દશાનો જ્યારે એને અનુભવ થાય છે, તે વેળા પોતાને તે સાચી રીતે સમજતો જતો હોય છે. પોતાની પર પોતાનો કાબૂ જમાવી શકવાની શક્તિને પોતે અનુભવી શકતો હોય છે. આવી છે આ જીવનકળા. માટે આપણે મનના તરલ, અશાંત ઉગ્ર ને અસ્વસ્થ તરંગો ને તેના આડાતેડાપણાને

ને તેની એવી ગતિને શાંત કરી દેવામાં આપણે પહેલા તો લાગી જવું પડશે. મનને યોગ્ય પંથે દોરી જવાનો તે સારામાં સારો માર્ગ છે. બુદ્ધિમાં જો પૂરેપૂરી જીવનવિકાસને યોગ્ય એવી સાચી એકાગ્રતાને એકાંત રાખી શકાતાં હોય, તેમાં ક્યાંય ભ્રમણા કે કલ્પના ન હોય, ને તે તેમ અનુભવાતું હોય, તો તેવી બુદ્ધિની મદદ વડે મનને જરૂર કાબૂમાં લાવી શકાય છે. બીજી રીતે તો અંતરમાંથી તેને અલગ પાડીને, મનને શાંત કરી શકાય છે. બંને માર્ગે મનને શાંત, નીરવ ને સમતાયુક્ત કરી શકાય છે; માટે પ્રયોગ કરતા રહેવામાં સાર છે.

રસ

આપણે બને ત્યાં સુધી કાંઈ કશા વિચાર ઊપજે એવા પ્રસંગમાં રસ લેવાનો નથી. જ્યાં રસ છે ત્યાં એની સાથેની હારમાળા પણ આવવાની જ. જ્યાં રસ છે ત્યાં લીનતા પણ છે.

બહારનું વાતાવરણ આપણને જે વિષયોમાં રસ હોય છે, તે વિષયોમાં વિઘ્નકર્તા બની શકતું નથી. તેથી આપણે આમાં જ (શ્રીભગવાનના ભાવમાં) રસ લેતા રહેવાનું છે. તે સાથે મનને દબાવવાનું પણ નથી. જો દબાવ્યું તો આપણું કારજ સરશે નહીં. જ્યાં કંઈ પણ દબાણ છે, ત્યાં સ્વાભાવિકપણું નથી.

પ્રેમની સરળતાથી મન ખાલી રાખો

પ્રેમમાં જે સરળપણું છે તેવું સરળપણું જીવનમાં આવવાની જરૂર છે. કોઈને વિશે કંઈ વિચાર આવે તો એને સંઘરવા નહિ. વિવેક વાપરીને કહી દેવા. કોઈને કંઈ લખવાનું મન થાય કે કોઈની બાબત મનમાં આવ્યાં કરતી હોય તો તે વિવેકપૂર્વક લખી નાખવી. મનને આઠે પહોર અન્ય વિચારો, અન્ય લાગણી, અન્ય ભાવો ને અન્ય બાબતોથી ખાલી ને ખાલી જ રાખ્યાં કરવાનું છે.

વિચાર

વિચારોમાંથી મુક્તિના ઉપાયો

કોઈ વિચારો હટે નહિ ત્યારે તેના ઉપાયનો માર્ગ લેવો તે સાધકને માટે સારું ઘણું ઉત્તમ છે. વળી, તેના કરતાં પણ વિચારોની પરંપરા અને ગડમથલમાં પરોવાયેલાં રહ્યાં હોઈએ તેવી વેળા જો તેમાં પડ્યા રહ્યાનું ભાન આપણને જાગે તો મોટેથી નામસ્મરણ ચાલુ કરવું અથવા

તો ભગવાનને પ્રાર્થના કરવી, અને તેની કૃપામદદ યાચવી, અથવા નામસ્મરણ કર્યા કરતાં હોઈ, તેમ છતાં વિચારોની પરંપરા મનમાં થતી અનુભવીએ તો તેવી વેળાએ આપણું કોઈ પ્રિય ભજન હોય, તેનું રટણ, મનન કે ચિંતવન કરીએ. તેનાથી પણ જો તેમ ન થતું હોય તો આપણને જે સત્પુરુષમાં લગની લાગી હોય તેનું સ્મરણ-મનન કર્યા કરીએ, પરંતુ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે વિચારોની પરંપરાથી મુક્ત થવાનો આપણે ઉપાય શોધી કાઢવો જોઈએ. જો એમ ન કરીએ તો તે પોતાનું કામ કર્યે જવાનું અને આપણે ભ્રમણાત્મક દશામાં રહ્યાં કરીશું.

વિચારોની સાંકળ ના જોડો

આપણે તો મનમાં પાછલું, આગલું કે ચાલતું કશુંય સંઘરવાનું નથી. કર્મના સંસ્કારોને લીધે જે કંઈ વિચાર ઊઠે તે વિચારોના અંકોડા આપણે જોડવાના નથી, ને એમ કરીને એની અસર ઘટાડી દેવાની છે. યોગની આ એક મોટામાં મોટી ક્રિયા છે. જેટલે અંશે જાગૃત રહીને આપણે આ વિચાર પરંપરાને અટકાવવાની ક્રિયા કરતાં રહીશું, તેટલા અંશે ચિત્તના સંસ્કારોની અસર આપોઆપ ભુંસાઈ જવાની છે. ત્યાર પછી જ આપણે કોરી સ્લેટ જેવા થવાના છીએ.

આપણે જ્યારે જીવદશામાં હોઈએ, ત્યારે પ્રકૃતિમાં મનને અથવા તો મનાદિકરણને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ને માટે કોઈ બોલે તો આપણા અંતઃકરણને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે વિચાર કરવા માંડે. એક વિચાર થયો કે એનો કોરેસ્પોન્ડિંગ (આનુષંગિક) બીજો વિચાર, અને ત્રીજો વિચાર એમ એક એવી સળંગતા પ્રગટે છે. ત્યારે આત્મામાં શી સ્થિતિ પ્રગટે છે ? ત્યાં વિચાર કર્યા વિના આત્માને સ્પોન્ટેનીયસલી (સ્વયંસ્ફુરિત) બધું સ્ફુરે છે. એટલે આપણે શું કરવું જોઈએ ? તો કે ધીરે ધીરે એવો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ કે જ્યારે કર્મમાં હોઈએ, કે કોઈ વ્યવહારમાં હોઈએ ત્યારે વિચાર પ્રમાણે આપણે પ્રોસ એન્ડ કોન્સ (સામસામાં પાસાનું) બધું ચાલે એ બરોબર છે, પણ કર્મમાં ના હોઈએ ત્યારે પણ મન વિચાર કર્યા કરતું હોય છે. અને બીજી લિંક (કડી) જોડે છે ત્યારે આપણે જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને એ બધાંની સાથે લિંક ન જોડાવાનું કરીએ. મનને એમ કહીએ ‘ભાઈ, અત્યારે તારે આ કામ નથી’ આપણી બુદ્ધિને, આપણા મનને

આપણે ટકોરીએ કે ‘ભાઈ, જો આ તું અત્યારે વિચારે છે પણ અત્યારે તારે આ કાર્ય કામનું છે.’ હા, કોઈ ઈમ્પોર્ટન્ટ (અગત્યની) હકીકત વિશે વિચાર આવતા હોય તો ડાયરીમાં નોંધી લેવા. જેથી બીજા વિચાર આવે નહિ, પણ કંઈ નહિ. એટ રેન્ડમ ગમે તેવા વિચાર આવે અને મન લિંક (કડી) જોડ્યા કરતું હોય, તો એને કહેવું કે ‘ભાઈ, આ તારું કહેવું નકામું છે. અત્યારે તું વિચારે છે એ નકામું છે, માટે કંઈ જરૂર નથી.’ આ બરાબર નથી. એટલે શું થાય? એક તો, વિચારો આવે છે એને જોયા કરવા. પરિણામે વિટનેસ (સાક્ષી) થઈએ. એ રીતે તટસ્થ થવાની વૃત્તિ આપણામાં જીવતીજાગતી ઊભી થવાની શક્યતા ઊભી થઈ જાય છે. એવી રિયાલિટી (વાસ્તવિકતા) થઈ જાય છે એમાંથી. એટલે વિશેષ ને વિશેષ તટસ્થ થતા જઈએ છીએ.

ત્યારે એ પ્રકૃતિથી તેટલા પ્રમાણમાં નોખા થવાની ભૂમિકા આપણામાં આપણે જન્માવી છે. આ તો એક નાનું સ્ટેપ (પગલું) છે. વિચારોની સાંકળ ના જોડો. એની પરંપરામાં ના પડાય એ વિશે જાગૃતિ રાખો. આ એક બહુ નાનું પગથિયું છે. છતાં પણ એમાંથી આત્માની ભૂમિકામાં પ્રગટવાનો જોશ આપણામાં મળી શકે છે.

પછી આપણામાં જાગેલી એ તટસ્થતા વધારે ને વધારે વિકાસ પામે છે. જેમ કોઈ વૃત્તિ થઈ તો વૃત્તિ પ્રસરે છે. એવી રીતે આ જાતની એક તટસ્થતાની સેંસ (વૃત્તિ) આપણામાં જાગી એ પછી પણ વિકાસ પામે છે. એ વિકાસ પામતાં પામતાં આપણામાં સમતા આવે છે. અને સમતા પ્રગટ થાય પછી સમત્વ આવે છે. એટલે સમત્વ આવ્યું એટલે સાક્ષીત્વ. એટલે એક નાનકડું સાધન છે. આપણા જીવનવ્યવહારમાં રોજબરોજના વ્યવહારમાં એનો જો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કેળવી શકાય, કારણ કે વિટનેસ (સાક્ષી) થયા એ બહુ મોટી વાત છે.

આ બધું હોવા છતાં એના વિટનેસ જો થઈ શકીએ. બધું જોવા છતાં એને અટકાવી તો ના શકાય. પ્રવાહ આવ્યો - એ પ્રવાહને આપણે સંયમપૂર્વક અટકાવી ના શક્યાં, તો તે પ્રવાહમાં આપણે વિટનેસ તો થયા ! ‘સાલું આવું આવું થાય છે. આમ થયું, આમ થયું’ તો એમ ને એમ નહિ રહે એ વૃત્તિ. એ વિટનેસ થવાની વૃત્તિની પણ ધીરે ધીરે

કરીને માત્રા વધી જશે. પછી તમે જે ટેન્ડન્સી (વલણ) ઊઠી એ વધવા લાગી. તો, ‘ના, આ તો નેગેટિવ (નકારાત્મક) છે. આમાં મારે ભાગ લેવો નથી.’ એ તમને પેલી તટસ્થતાની કેળવાયેલી વૃત્તિ કહેશે. પછી તમે ઈનકાર કરી શકશો. એમાંથી બીજું સ્ટેજ (કક્ષા) આવે છે ઈનકારનું. તમે એનો ઈનકાર કરી શકો.

તમે માત્ર વિચારોને જોયા કરો. આપણે આટલી જ પ્રેક્ટિસ (અભ્યાસ) પાડીએ છીએ અને બીજું સ્ટેપ (પગથિયું) છે એ કે તમે એની સાંકળ ના જોડો. આ તો ત્રીજું સ્ટેપ છે. તે વિટનેસની સ્થિતિ વધે એ પછી તમારામાં કોઈ પણ જાતની વૃત્તિ જાગે અને વહેવા માંડી ત્યારે તમે એ જોઈ શકો કે આ પોઝિટિવ (વિધેયાત્મક) છે કે નેગેટિવ (નકારાત્મક). એના વિવેકની શક્તિ એમાંથી જાગે છે. પછી તમે એનો ઈનકાર કરી શકો છો. એટલું બળ એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

અનેક વિચારો આવીને જાય. તેની સાથે આપણે પોતે જાતે આપણામાં તે વિચાર પરત્વેના રહેલા રાગ વડે તે વિચારની સાથે બીજી સાંકળ ન જોડવી. જે વિચારને એમ ને એમ વહી જવા દે છે, તેનામાં તાટસ્થનો ગુણ સહજપણે કેળવાતો જતો હોય છે. માત્ર કોઈ જીવ બીજી કોઈ સાધના ન કરે પણ એટલું જ કર્યા કરે કે અનેક પ્રકારની ઊઠતી વિચારોની પરંપરામાં પોતે જાતે આનુષંગિક બીજી સાંકળ ન જોડે તો તે અસલ સ્વરૂપને જરૂર પામી શકે.

વિચારોના ઉપાયો

તો અહીં એમ પ્રશ્ન થાય કે, કંઈ કામ કરવાનો વિચાર આવ્યો તો શું કરવું? એવા જે મુદ્દા હોય તે આપણી નોટબુકમાં ટપકાવી લેવા, ને જે કામ કરવા જેવું હોય તે કરી નાખવું એટલે પત્યું. એમ કરતાં કરતાં વિચારોની ઘટમાળ જરૂર અટકવા માંડે અથવા તો આપણને જો ભગવાનની ભક્તિની લગની લાગી જાય તો પણ તેમ થતું અટકી જાય.

વિચારોના વમળમાં તણાઈ જવાય ત્યારે જાણવું કે આપણું મન દ્વિધા પામેલું છે અને એનું એકાગ્રપણું ઘટેલું હોવું જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ રસવૃત્તિનું સ્થળ અંદરથી બહારમાં ફરેલું હોવું જોઈએ. એવું થાય ત્યારે આપણે આપણું પૃથક્કરણ કરી લેવું ઘટે. તેમ છતાં પણ (એવું કેટલી વાર બને છે) ન સમજાય તો ભગવાનને આપણે અસલની

ભાવદશા વધારવા સારુ પ્રાર્થના કર્યા કરવી ને તે મેળવ્યા વિના જંપીને બેસવું નહિ, ને એ બાબતમાં મંડ્યા જ રહેવું.

વિચારોનું બળ

વિચાર કે ખ્યાલ માત્ર આવ્યો હોય, ને જો તે થોડીવાર ટક્યો તો અભ્યાસને લીધે પડેલી ટેવથી એમાં ઊંડાણ, ભાવ, જોશ આવી જાય છે; એટલે એ વિચાર જોરવાળો થાય છે. જે વિચારની પાછળ ગતિ છે એ તો ઉઠાવવાનો જ. એટલા માટે જ આપણામાં લાગેલા બળને આપણામાં જ પાછું ને પાછું આપણે રેડ્યાં કરવાનું છે, ને એમ દ્વિગણું-ત્રિગણું બનાવ્યા કરવાનું છે.

આઘાત અને પ્રત્યાઘાત

ગમે તેવા પ્રસંગ કે વાણી વગેરે કશાયના આઘાત-પ્રત્યાઘાત આપણામાં ન ઊઠે એ સૌથી ઉત્તમ જ કહેવાય. પણ એ ઊઠે ત્યારે પણ આપણાથી એવા કશામાં તદ્દરૂપ થઈ જઈ તે પ્રમાણે ન વર્તાય, પણ એમના સ્વરૂપોનું મૂળ સમજાય એવાં ને એટલાં તટસ્થતા, સમતા, સ્થિરતા આપણે સતત કેળવ્યાં કરવાનાં છે. વળી વૃત્તિ કે વિચાર કે મનના વલણથી દોરવાઈ ગયા વિના એને કેવી રીતે રચનાત્મક વળાંકમાં વાળી શકાય તે આપણને સૂઝવું જોઈશે.

આપણી ઈચ્છાશક્તિ

આપણી ઈચ્છાશક્તિનો ઉપયોગ આપણી વૃત્તિ, વિચારો, વાસના વગેરે ઉપર કરવાનો છે. એનો જેમ જેમ નિશ્ચયથી દૃઢતાથી આપણે ઉપયોગ કરતાં રહીશું, તેમ તેમ તે બધું સતેજ થયા કરશે. ઈચ્છાશક્તિનું બળ વૃત્તિ, વિચાર કે વાસના કરતાં ક્યાંય વધારે છે, એ તો આપણને અનુભવે સમજાઈ જવાનું છે, ને એની પ્રેરણાથી આપણા વ્યવહારમાં પણ ઈચ્છાશક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં મથ્યા કરવાનું છે.

હરિનો મારગ છે શૂરાનો

ગમે તેટલા જોરથી કોઈ વિચાર આવતા હોય તો પણ એને એટલા જ કે વધારે જોરથી અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ. જો આપણે વિચારના ધસારાને એવી રીતે અટકાવીશું તો એ તાત્કાલિક કદાચ અટકી પણ જાય; પરંતુ તેથી આપણું કામ સુધરશે નહિ. આપણે તો ત્યારે એને સમજવા મથવું. એ કેમ આવે છે, શાથી આવે

છે, એનું મૂળ શું છે, તે બધું આપણે જોવું અને આપણે એનામાં ઊંડા ઊતરવાનું રાખવું. આ બધું કરવાનું તો ખરું જ પણ સાથે સાથે એમાં આપણું નામસ્મરણ રહ્યા કરે એ પણ જોવાનું છે. ‘આ બધું કેમ થાય !’ એમ ગણીને ગભરાવવાનું નથી. થશે, બધું થશે. આપણો માર્ગ તો બેહદ ધીરજ માગી લે છે. આપણામાં હોય એટલા બધા જોશ, બળ, ભાવના વગેરેને તે માગી લે છે. એ તો વીર પુરુષનાં પરાક્રમ, સાહસ ને હિંમત માગી લે છે. આપણું સર્વસ્વ યાહોમ કરી દેવાની શક્તિ માગે છે. એ બધું આપણે જરૂર કરી શકવાના છીએ. જેમ જેમ આપણને આપણા અંતરમાંનું સૂઝતું જશે ને આ માર્ગમાં દઢ થતાં જઈશું, તેમ તેમ એનો રંગ જામતો જશે; ને રંગ ચઢેલો-રણે ચઢેલો શું નથી કરી શકતો ?

નિશ્ચય કરી વિચારો સુધારો

વિચારો આવે તેની સામે આપણામાં જો સાચી સમજણ જાગી ગયેલી હોય તો તે પ્રમાણેના સામે વિચારો નિશ્ચયપૂર્વક મૂક્યા કરવા ઘટે તો જ બીજા વિચારોનું જોર તૂટી પડે. એક વિચાર પ્રગટ્યો કે તેનો સમતાપૂર્વક વિચાર કરી, તે રચનાત્મક છે કે નકારાત્મક તે જાણીને, જો તે નકારાત્મક હોય તો જીવન વિશેની યોગ્ય પ્રકારની સમજણને આધારે તેનો સામનો કરી, તે વિચારની અયોગ્યતાને પુરવાર કરીને તેની સામે તેને યોગ્ય પ્રત્યુત્તર મળી શકે અને મન તે વિશે શાંત થાય એવા વિચાર આપણી ઊંડેલી જીવનની સમજણમાંથી પ્રગટાવવા ઘટે.

મન પર કાબૂ જામતા આત્મવિશ્વાસ જાગે

વિચાર ફૂટતા જો આપણે અજાગૃત હોઈશું તો વિચારની પરંપરા મન શરૂ કરી દેશે; જો જાગૃત બનેલા હોઈશું તો વિચારની પરંપરાને અટકાવી શકીશું, એ ઘણા સાધકોનો અનુભવ છે. એવો અભ્યાસ થતાં થતાં મન પરનો કાબૂ આવ્યાનો એક દઢ આત્મવિશ્વાસ આપણામાં પ્રગટે છે ને એવો આત્મવિશ્વાસ પ્રગટતાં તેનામાં એક પ્રકારની હિંમત ને સાહસ પણ પ્રગટે છે.

વિચારોનો નિકાલ

એકના એક વિચારના પ્રવાહમાં આપણે તણાયા કરીએ તો એનાથી પણ એક જાતનું વાતાવરણનો જોશ જન્મે છે ને આપણે તેમાં રમ્યા

કરતાં હોઈએ છીએ. જ્યારે એમાં તાન આવી જાય છે, ત્યારે આપણે થંભેલા પણ લાગીએ છીએ - જેમ કે જોરથી ફરતો ભમરડો. આપણે ત્યારે Blank (ખાલી) હોઈએ તેવું લાગે, પણ જેને આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં Blank કહે છે તેવા તત્ત્વતઃ Blank નથી હોતા. હાલમાં તો આપણે મનમાં જે કંઈ આવે તેનો નિકાલ કરીને પાછા ખાલી કે શાંત થતાં રહેવું ને મનમાં ઉકરડો કર્યા ન કરવો એવા Blank થવું એ ઉત્તમ ઉપાય છે, પણ એ પ્રમાણે સતત કરતાં રહેવું ઘટે છે. કોઈને માટે કોઈ પણ વિચાર આવે તો તે આપણે સંઘરી ન રાખીએ, એનો જે રીતે વિવેકથી અને નમ્રતાથી યોગ્યપણે નિકાલ થાય તે પ્રમાણે કરી નાખવો. વ્યવહારના વિચારો આવે તો તેમાં પણ શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં જલદી એનો નિકાલ કરી નાંખવો ઘટે છે.

ભૂલો થઈ જાય એનો વાંધો નથી પણ એનો ખ્યાલ આપણને રહેવો જોઈએ, જેટલા પ્રમાણમાં જાગૃતિ વધારે રહેતી જશે, તેટલા પ્રમાણમાં ભૂલો આપોઆપ અટકશે. ભૂલ થાય, પણ એના વિશે કોઈ હાયવોય ન કરીએ. ભૂલ થયા પછી એની ચિંતા કર્યા કરવી, એ તો ‘ખાતર ઉપર દિવેલ’ના જેવું છે. છતાં સાથે સાથે જે ભૂલ થઈ તેવી ફરીથી ન થાય એટલી કાળજી તો રહેવી જોઈએ. મથતો માણસ એવી કાળજી રાખવા જેટલો સમજદાર તો હોય છે. ભૂલ થઈ ગયા પછી એના માટે ખોટી ફિકરમાં બળ્યા કરવું, ઉપાધિમાં ડૂબી જવું, એ તો ઊલટું અંધારામાં અથડાવા જેવું છે.

ભલેને ગમે તે થવું હોય કે થયું હોય, કે થવાનું હોય તો આપણે એના વિશે મનમાં કશું ન સંઘરીએ, ને જે તે કંઈનો કેવી રીતે નિકાલ થઈ જાય એવી પેરવી શોધી કાઢીએ અને સોએ સો ટકા નિશ્ચિત ને નિરાળા રહીએ.

સવેળા કોઈ વિચારને કાઢી નાંખવા માટે એનો જે રસ્તે નિકાલ થઈ શકતો હોય, તે રસ્તે એનો નિકાલ કરીને એને રજા આપી દેવાનું રાખવાનું છે. જો એમ નહિ કરીએ તો પછી અંદરનો અંદર એ પડ્યો રહેશે. અલબત્ત, તો કોઈ કહે કે, ખરાબમાં ખરાબ વિચાર આવે તો શું આપણે તેમ કરી નાખવું ? પણ આ તો બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરાવેલ પ્રશ્ન છે, પણ પ્રેમથી મથનારને એવો પ્રસંગ આવશે તો એનો રસ્તો પણ

એને સૂઝ્યાં જ કરશે. સાધારણ વિચાર હોય ને જેનો ઉકેલ કરતાં આપણું કશું નૈતિકપણું ઘટતું ન હોય, તેવા વિચારોને તો અમલ કરીને કાઢી જ નાખવા. આથી પછી તે અંદર પડ્યા ન રહે. આમ કરવાનું કારણ કે એવા અંદર રહેલા વિચારો જ આપણને સતત એકાગ્ર રહેવા દેવામાં અડચણકર્તા નીવડે છે.

જેમ સાઈકલ જોરથી ચાલતી હોય અથવા પૈડું ફર્યા કરતું હોય, ને વચમાં કશુંક અથડાય તો ઓછી થાય છે જ, પણ તે સાથે વાહન ચીલેથી ઊતરી જવા કે ઊથલી જવા સંભવ રહે છે, તેવું જ આમાં છે.

કોઈ વિચાર વારેવારે ફરીકરીને અતૂટપણે આવ્યા કરતો હોય તો તેનો ઈલાજ ખોળી કાઢવો ને એ જે કામ બાબતનો હોય તે કામ કરીને એને કાઢી નાખવાનું રાખવું.

વિચારો કેમ શમે ?

મનમાં અનેક વિચારો આડાઅવળાં અને ખરાબ પણ આવ્યા કરે, તો તે કેમ આવ્યા એમ કરીને એની પાછળ ચિંતા કર્યા કરવામાં સાર ન હોય. એવા તો અનેક વિચારો આવ્યા જ કરવાના. પરંતુ જેમ મળમૂત્રની હાજતે જવાનું થાય, છીંક આવે, લાળ નીકળે, લીંટ પડે, એવું થતાં એના વિશે વિચારો કંઈ થોડા જ કર્યા કરીએ છીએ ? તેમ વિચારો, વૃત્તિઓ, લાગણીઓ ઊપજી જાય, તો તેમાં ભરાઈ ન પડવું. એમાં આપણે ભળી જઈને તેવા વિચારના બીજા અંકોડાઓ ન પરોવતા રહેવું. એવી પળે જાગૃત રહીને તે બધું શ્રીભગવાનને ચરણકમળે સમર્પિત કરતાં રહેવું. જો એવું કર્યા કરીશું, તો તે બધા જતા રહેશે. એવું તો અનેક વાર થયાં જ કરવાનું. તેથી કદાપિ ચિંતામાં ન પડી જવું કે ઉદાસ પણ ન થવું. એવા વિચારોને અતિ સામાન્ય તુચ્છ સમજી છોડી દેવા જેવા ગણીને, એને ઝાઝું કશું જ મહત્ત્વ ન આપવું. એવા વિચારો મનમાં એક બાજુ હોય, પણ જો બીજી બાજુ પાછું મનમાં મનથી પ્રભુની ચેતનસ્મરણ-ભાવના ધારણાયુક્ત જીવંત રહ્યાં કરતી હશે, તો તેવા જીવદશાના વિચારો આપણને કનડવાના નથી તે નક્કી જાણવું. વિચારો તો આવે ને જાય. તે તરફ નજર સરખી પણ ન કરવી. જો એવું સમજણપૂર્વક થયાં કરશે તો ધીરે ધીરે તે આપણા કબજામાં આવશે, તે નક્કી જાણવું.

મનમાંના વિચારોને દબાણથી કદી પણ રોકશો નહીં. બને તેટલી સરળ રીતે વહી જવા દેવાનો આપણો જીવતો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તમારા વ્યવહારની બાબતમાં પણ જે કંઈ યોગ્ય વિચારો આવે તો તે કામ કરી ચૂકવું, એટલે તે વિચાર બંધ થશે. મનથી તેવી બાબતોમાં મર્યાદા બાંધી લો કે મારે આટઆટલી બાબતોમાં આટલી ને આવી રીતે આટલે સુધી ભાગ લેવાનો છે. પછી જ્યારે પ્રસંગ આવે, ત્યારે તે પ્રમાણે વર્તી નાંખવું. એમ થશે તે પછી મનનું વ્યવસ્થિતપણું થશે. આપણો મુદ્દો તો વિચાર મુદ્દલે ન આવે એ છે. પણ એ ક્યારે બને ? જ્યારે કશા પણ સાથે આપણે સંકળાયેલા ન રહી શક્યા હોઈએ ત્યારે જ. એ તો બહુ દૂરની વાત છે. પણ આપણો આખરનો મુદ્દો એ જ છે. માટે તે બાબતનો આપણને ખ્યાલ હોવો ઘટે જ.

પિંડ તે જ બ્રહ્માંડ

આપણે જ વિશ્વ છીએ ને આપણામાં જ સારું ય વિશ્વ વસેલું છે, એમ જે કહ્યું છે તેમાં ખોટું નથી. જેમ નાનાં છોકરાંઓ માટે ઘર કે સ્ટીમરના નાના મોડેલ-નમૂના બનાવવામાં આવે છે, તે પેલાં ઘર કે સ્ટીમર કરતાં તો ક્યાંય નાના હોય છે, તેમ આપણે આ સમસ્ત વિશ્વના એક નાના મોડેલ છીએ. વિશ્વના એક unit - એકમ આપણે દરેક છીએ. કહેવાય છે કે વિશ્વ ગોળાકારમાં ગતિ કરે છે. આપણી પણ ગતિ ગોળાકાર હશે એમ જણાય છે. આપણે જ્યાંથી આવ્યા ત્યાં જ પાછા જવાનું છે એમ દેખાય છે. તેવી જ રીતે આપણે જે રીતે વિચાર કરીએ છીએ, તે જ રીતે તે ફરીને પાછા આપણામાં પેસતાં હોય છે, એટલે નકારાત્મક વિચારો જેટલા ઓછાં થાય તેટલું વધારે સારું, નહિ તો પાછાં એ વિચારો બેવડાં જોરથી, બેવડી ગતિથી આપણામાં પેસવાના છે, ને આપણને વધારે નુકસાન કરશે. તેવી જ રીતે બીજાંના વિચારો પણ તેવું જ પરિણામ લાવવાના છે. માટે રચનાત્મક વિચારો કર્યા કરવાં એ જ આવકારદાયક છે. વિચારો માત્ર અટકે તો સર્વથી ઉત્તમ છે. આપણો આદર્શ તે રહેવો ઘટે.

આપણી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિથી

મનને વિચાર કરતું અટકાવી રાખવું હોય ને એને બીજાં રચનાત્મક કામમાં વાળી રાખવું હોય, તો આપણે ખૂબ ખૂબ મંથન કરીને, જાગૃતિ

રાખીને, સતત ભગવાનનું નામ લીધા કરવાનું છે. એમાં આપણે મરી મીટવાનું છે. વળી આપણે within - અંતરમાં ને without - બહિરમાં બંને રીતે એક થવું હોય, તો બહિરમાં એક દૃષ્ટિ રહી શકે તે માટે ભક્તિની જરૂર છે ને અંતરમાં એક થવાને માટે ધ્યાનની જરૂર છે. કર્મ તો પ્રત્યેક પળે આપણે એને જ દૃઢપણે વળગતાં રહીએ-થઈએ - તેમાં પણ આપણા વિકાસનો હેતુ રાખીને કર્મ કરવાનાં છે. આપણા એકલા જ માટે પણ એના સાચા અર્થમાં યોગ્ય રીતે કર્મ આપણાથી થતાં જશે તો એ વિશ્વમાં પ્રસરશે જ. આપણી પત્ની, પરિવાર, કુટુંબ-કબીલો, વ્યવહાર, વેપારવણજ વગેરે પણ કર્મ જ છે, એટલે કર્મનું પરિણામ ને કર્મનું ક્ષેત્ર છે. એ કર્મનો વ્યવહાર પણ આપણા આત્મવિશ્વાસ માટે જ કર્યા કરવાનો છે. એવી રીતે કેમ કર્મો કરવાં એ એક પ્રશ્ન છે. પરંતુ જિજ્ઞાસુને જ્યારે એવા પ્રશ્ન થાય, ત્યારે વધારે અંતર્મુખ થઈને ભગવાનની અભિમુખ વધારે થવાય એવી રીતે શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, પ્રેમ, આદરભાવના ને શરણાગતિની ભાવના કેળવ્યાં કરવાનું એને રાખવું. જે વસ્તુ આજે નથી સમજાતી તે કાલે સમજાશે જ એ નક્કી છે. એટલે જો આપણે આપણી જાતને બરાબર સમજવાનું રાખ્યાં કરીશું, ને એ એક જ મહાપ્રશ્ન આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યાં કરીશું, તો આપણું કામ જલદી વહેલું સુધરવાનું છે, એ નક્કી વાત છે.

ભગવાન પર ભરોસો રાખીને અંતરથી પ્રાર્થના કરવી

સમર્પણ કર્યું એનું નામ કે જે સમર્પણ કર્યું હોય તેના વિશેના ક્ષા પણ આગળપાછળના વિચારો, સમર્પણ કર્યા બાદ, આપણને ના થવા ઘટે, તો તે યોગ્ય પ્રકારનું ઉત્તમ સમર્પણ ગણાય. જ્યારે બહુ વિચારોનો હુમલો હોય ત્યારે બહુ જ વેગપૂર્વક અને પ્રેમભક્તિથી ભગવાનનું નામ લીધા કરવું; વિચારોનું બળ હઠાવી દેવા ભગવાનને આર્ત અને આર્દ્રભાવે પ્રાર્થના કરવી. પગ નીચે દેવતાં ચંપાતાં આપણે કેવી ચીસ પાડી ઊઠીએ છીએ ! તેવી રીતે આપણા હૃદયમાંથી પ્રાર્થનાનો સૂર સોંસરવો નીકળવો ઘટે; પગ નીચે દેવતા ચંપાતાં તે વેળા મન આપોઆપ એક દશામાં હોય છે, તેવી રીતે આપણી નકારાત્મક સ્થિતિ જો આપણને ખૂંચે - સાલે તો તેને વિશેનું દર્દ પ્રગટ્યા વિના રહે નહિ, ને દર્દ પ્રગટે તો જ આર્દ્ર અને આર્ત પ્રકારની પ્રાર્થના થાય.

વૃત્તિ વૃત્તિ એટલે શું ?

જગતવ્યવહારમાં મળેલી મૂડીને ખર્ચવામાં માનવી ભાન રાખે છે, પરંતુ તેને કુદરતીપણે જે મળેલી બક્ષિસ છે, એનો તે કેવો ગેરવહીવટ કરે છે, એનું ભાગ્યે જ કોઈ જીવને ભાન થતું હશે. આમ, જીવની વૃત્તિ વગેરે મૂડી વાસ્તવિક રીતે તો શક્તિરૂપે જ છે. જગતવ્યવહારમાં પણ એના વડે જ સર્જન થતું આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. જેવો વૃત્તિનો પ્રકાર, તેવું એનું સર્જન. એટલે જે જીવને ભગવાનને પંથે જવું છે, તે જીવે તો જે તે બધાં થતાં જતાં કર્મમાં વૃત્તિ, વિચાર વગેરેનો કેવો પ્રકાર રહે છે, તેને પૂરેપૂરી તટસ્થતાપૂર્વક જ્ઞાનભાવે નીરખવાનું કરી કરીને તેનો પ્રકાર જેટલો ઊંચો રાખવાને તે વેળાએ જે જીવ ચેતનાયુક્ત જાગૃતિ ધારણ કરી શકે છે, તેને ‘વૃત્તિ એ શક્તિ સ્વરૂપ છે’ એવો અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી.

સર્વ કંઈ થવામાં કે બનવામાં વૃત્તિ જ પ્રધાનપણે છે. વૃત્તિથી જ વૃત્તિ ઘડાતી હોય છે. વૃત્તિ જાગ્યા વિના કશું બનતું નથી કે થતું નથી, અને વૃત્તિ તો જીવદશામાં થયા જ કરવાની છે. એને રોકી, કોઈ રોકી શકનાર નથી. એટલે માનવીએ વૃત્તિમાં ચેતનાયુક્ત જ્ઞાનભક્તિ-ભાવપૂર્વકની જાગૃતિ દઢાવવી એ તેના હાથની વાત છે. જે જીવને જેવી ટેવ પડી છે તેવી જ રીતે તે જવાનો. જેને એનાથી બીજી રીતે ઊંચે કે નીચે જવાની ઝંખના થઈ કે થશે, તો તેનું તેમ ફંટાવાનું પણ જરૂર બનવાનું. કર્મ તો સારું અને નરસું, જીવનમાં મળ્યાં જ કરવાનું. એમાં પ્રત્યેક જીવ પોતપોતાની કક્ષા પ્રમાણેની સમજ ધરાવતો હોય છે. ઘણાંયે વ્યવહારકુશળ જીવો પોતાનું કામ અનેક સૂક્ષ્મ રીતે કઢાવી લીધા વિના રહેતા નથી. બીજાને તેની તેવી કશી ગતાગમ પણ પડી શકતી નથી. એટલે આમ કર્મમાં જેવા પ્રકારનું તીવ્રતમ ભાન રહે છે, તે પ્રમાણે કર્મ તો થયા કરે છે. એટલે આપણે કેવાં હતાં, કેવાં છીએ અને કેવાં થવાનાં છીએ, એનું માપ આપણને ઊપજતી જતી વૃત્તિ ઉપરથી સમજાયા વિના રહેતું નથી. જે પોતે પોતાને સમજવાનું પૂરેપૂરું કરે છે, તે તો પોતાને સમજશે જ, અને જો સમજશે તો તે જાગશે જ.

જે જે કક્ષાની વૃત્તિ થાય છે, તે તે વૃત્તિ તે તે કક્ષાના વિષયમાં આપણને ગતિ કરાવતી આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. જેમ કે ભૂખની વૃત્તિ થઈ તો ખાવામાં મનને તે પરોવ્યા વિના રહેશે નહિ. ન્હાવાની વૃત્તિ થતાં મનને તથા શરીરને તે વિષયમાં તે પ્રવૃત્ત કરાવશે જ. જે વૃત્તિ થશે તે વૃત્તિ તેના તે કોટિના વિષયમાં પ્રવેશ કરાવે તો જ તે અમુક કોટિની વૃત્તિ છે એમ જાણી શકાય છે. વૃત્તિ ફલિતાર્થ થયા વિનાની રહી શકવી સુલભ નથી. વૃત્તિનું એવું સહજ માપલક્ષણ છે, વૃત્તિ થઈ કે તે બાબતમાં મનને પ્રેરાવે છે, પછી તે ફળે કે ના ફળે તે વળી જુદી વાત છે, પણ વૃત્તિ થતાં મનને તે પ્રેરાવ્યા વિના રહી શકતી નથી. અને આમ વૃત્તિ એટલે જ ગતિ. તે કદી સ્થિતિસ્થાપક રહી શકતી નથી.

આનંદમાં ય તણાઈ ન જવું

આપણને જે કોઈ વૃત્તિ ઊપજે તેમાં તણાઈ જવાની ટેવ પડેલી છે. કશોક આઘાત થયો તો તેમાં તણાઈ જઈ ગમગીનીમાં ગરકાવ થઈ જશું. કશોક હર્ષનો પ્રસંગ આવ્યો, તો તેના ઊભરામાં જાતને ગુમાવી દઈશું. પરંતુ હવે તો તેમ થતાં આપણે જાગૃત બનવાનું છે. પૂરેપૂરા જાગૃત ન રહી શક્યા તો જીવદશા જ રહેવાની છે તે નક્કી જાણશો. આ માર્ગમાં જાગૃતિની ઘણી જરૂર છે. જે જાગી શકે છે તે જીવી શકે છે, બાકીના નહિ. શરૂઆતમાં સાધકને જે આનંદ રહે છે તે તો નદીના મૂળ જેવો છે. ભરૂચ આગળ આવડી મોટી થઈ જતી નર્મદા નદી એના મૂળ આગળ તો એટલી નાની ને સાંકડી હોય છે કે તેને હરણથી કૂદી પણ જઈ શકાય. જીવનસાધના પણ એક નદી જેવી છે. જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો જીવતો અભ્યાસ વધતાં વધતાં તે મોટી અને પહોળી થતી જાય છે ને ઊંડી પણ થતી જાય છે. જે આનંદ થયો તેનો ઉપયોગ સાધનાના અભ્યાસમાં જ્ઞાનપૂર્વક કર્યા કરવાનો છે. આનંદમાં તણાઈ જવાનું નથી, તેનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, પણ ધ્યાનમાંથી પ્રકટતા આનંદભાવોનો ઉપયોગ વધારે એકાગ્ર અને કેન્દ્રિત થવાપણામાં કરવાનો છે. મનની ચાલબાજીને અને બીજા આંતરિક પ્રવાહોને સમતા પ્રકટાવી-પ્રકટાવી, કેળવી-કેળવીને નીરખ્યાં કરવાનું છે.

સાધનાની વ્યાખ્યા

આજે તો ધ્યાનથી આનંદવૃત્તિ છે, પણ કાલે કોઈ બીજી એનાથી ઊંધી જ વૃત્તિ પણ પ્રગટે, એવો અનુભવ પણ થાય. અવળા અનુભવ થાય ત્યારે કૃપા કરીને અકળાવું નહિ. એને પણ એક passing phase ગણી પસાર થતાં જતાં વાદળાની જેમ જવા દેવાનું છે તે જાણશો. કંઈ પણ કશામાં ભરાઈ ન પડીએ ને તેની ઘેરી છાયા આપણને ફરી ન વળે તે બાબતમાં તો જાગતા રહેવાનું છે. જેમ તેમ કરીને જીવનધ્યેય પરત્વેની ભાવના રોજિંદા કર્મવ્યવહારમાં અખંડિતપણે વહાં કરે અને આંતરિક કરણોના જીવપ્રકારના પ્રવાહમાં ન તણાઈએ તથા તેમાં તટસ્થતા, સમતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા પ્રગટ્યાં કરે અને તેમ કરવાને હૃદયથી જાગૃતિપૂર્વક પ્રભુકૃપાથી મથાયા જવાય તેનું નામ સાચી સાધના છે. જે કંઈ જીવદશાનું હોય કે પ્રગટે તેનો જો જાગૃતિથી તે ને તે પળે ઈનકાર થઈ જાય અને જો તેની લાંબી પરંપરા ન ચાલે અને મનાદિકરણ ભાવનામાં એકાગ્રતાથી રમ્યા કરતાં અનુભવાય, તો ઈનકાર થયેલો છે એમ સાચી રીતે ગણી શકાય. કંઈ કશા વમળમાં મનાદિકરણ ડૂબેલાં ન રહે અથવા ડૂબતાં હોય તે વેળા જાગૃતિથી ચેતી જવાય અને ઈનકાર કરીને ફરીથી સ્વસ્થ થવાની કળા પ્રાપ્ત થાય ને એવી કળામાં અખંડતા પ્રગટે તે વેળાથી સાધનાની સાચી શરૂઆત થાય છે.

નકારાત્મક વૃત્તિને પ્રેમભરી વિદાય

આપણામાં સામાના વલણવર્તનથી જે પ્રત્યાઘાત થાય - શરૂઆતમાં તો ઘણા થશે - તેને પ્રેમપૂર્વક વિદાય આપવાની કળા આપણે હસ્તગત કરી લેવી જોઈશે. તે ઉપરાંત દિલમાં કે મનમાં જે કંઈ ચાલતું હોય તેને પણ એવી રીતે પ્રેમપૂર્વક વિદાય આપવાની કળા પામી લેવી જોઈએ. એટલે કે જે કોઈ વિચાર, જે કંઈ વૃત્તિ, જે કંઈ લાગણી, જે કંઈ ભાવના ઊગે તેની આનુષંગિક પરંપરા આપણે પોતાની મેળે થઈને સમજીને પ્રગટાવતા ન રહેવું. આપમેળે તે પસાર થયા કરે તે જોવાને જ્ઞાનપૂર્વક જાગતાં રહેવું. આવો જ્ઞાનપૂર્વકનો અભ્યાસ કેળવાઈ જતાં, એમ થતાં થતાં, આઘાત-પ્રત્યાઘાત સમૂળગા થશે નહિ અને જીવનમાં વધારે ને વધારે અંતર્મુખતા પ્રાણવાનપણે પ્રકટતી જવાની છે. જીવનના

અનેક પ્રકારના હલનચલનમાંથી આપણે પાછા હઠવાનું છે. કૃત્રિમ દબાણથી એવું બધું કંઈ કશું વિદાય નહિ લઈ શકે. એને તો આપણે સમજીને ધ્યેયની ગરજને પ્રકટાવીને તેનું ખરેખરું મહત્ત્વ જો દિલમાં પ્રગટાવી શકીશું તો ઉપર પ્રમાણે વર્તી શકવાનું છે તે જાણશો. દાખલા તરીકે કેટલાક લોક મને કંઈ કંઈ કહેતા. તેનું પરિણામ અંતરમાં તે સાધનાકાળના સમયમાં ન અસર પાડી શકે ને એવી વૃત્તિને પ્રેમથી વિદાય આપી દેવાય તે સારું કંઈક કંઈક પઘો પણ રચી દેતો.

નકારાત્મક વૃત્તિઓ પ્રતિ વલણ

સ્વભાવનું અનેક પ્રકારનું ખરબચડાપણું એટલે જે બીજાઓ પરત્વેની અનેક પ્રકારની અન્યથાવૃત્તિ જાગે છે તે. તેની બિલકુલ દરકાર કરવી નહિ એમ જો આપણે માનતા હોઈએ તો આંખે પાટા બાંધીને ખાડામાં પડવા જેવી તે હકીકત છે. જે જીવપ્રકારની નકારાત્મક વૃત્તિઓ જીવનમાં પ્રકટતી હોય તેના પરત્વે માત્ર ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખવાથી તે ટળી શકતી નથી. ખરી રીતે તો આપણી પ્રકૃતિ કે આપણા સ્વભાવના તેવા rough corners (વિકૃત વળાંકો) આપણને ઘણા ડંખવા જોઈએ. તે આપણી નબળાઈ છે, દોષ છે અને આધ્યાત્મિક જીવનવિકાસની સાધનાને માટે તે ભારે અંતરાયરૂપ છે. એ હકીકત આપણને ખરેખરી રીતે જ્યાં સુધી લાગશે નહિ ને ડંખશે નહિ, ત્યાં સુધી આપણને તેમાંથી મુક્તિ મળી શકનાર નથી. અને તે પ્રકારની વૃત્તિ જ્યારે ઊગે, ત્યારે જ જો તે આપણને ડંખે, તો આપણે જરૂર જાગૃત થઈ શકીએ.

કેટલાક કહે છે કે વિચાર, વૃત્તિ, લાગણી વગેરે ઊઠે ત્યારે જરા કે રસવૃત્તિ ના ધરાવવી. તમારા મારા જેવા માટે એવું હાલમાં થવું જરા પણ શક્ય નથી એમ બોલનારા તો બોલી દે, પરંતુ તેમણે આપણને સાચી વાત ને સાચી સમજણ કહેવી જોઈએ, કે ‘ભાઈ, વિચારવૃત્તિઓ ઊઠે, ત્યારે તેની જે પરંપરા ચાલે છે, તેમાં જો કોઈનો દોષ હોય તો તે આપણો પોતાનો છે, કારણ કે તેવા પ્રકારની પરંપરા જે આગળ ચાલી, તેનું કારણ તો એ છે કે તેવા પ્રકારના વિચાર કે વૃત્તિમાં આપણને પોતાનો રાગ છે. એટલો એવો રાગ જ્યાં સુધી ઊઠ્યો નથી, ત્યાં સુધી એવી રસવૃત્તિ ન ધરાવવી કે ઉપેક્ષા કરવી તે શક્ય નથી.’

માટે આપણે તો મુખ્ય લક્ષ હાથ પર લીધેલી એકમાત્ર પ્રવૃત્તિમાં રાખ્યા કરવું, અને જો તે પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહ, ઉમંગ, ખંત, કાળજી, દિલ્લગી વગેરે નહિ પ્રકટ્યાં તો તેવી પ્રવૃત્તિમાં એકધારું લક્ષ રહી શકવાનું નથી, તે પણ નક્કી જાણજો. એટલે ખરી હકીકત તો એ છે કે આપણે ચેત્યા વિના, જાગૃત થયા વિના, બેઠાં થયા વિના કંઈ કશું બનવાનું નથી.

વૃત્તિઓથી અલગ થાઓ

આપણામાં ઊઠતી અનેક આશાઓ, વિચારો અને ઈચ્છાઓને આપણે અવગણવાની નથી, પરંતુ પ્રેમથી એને સ્થાન નહિ આપવાનું તો કરવું પડે. બહારની વસ્તુઓના આનંદમાંથી ને એમની માલિકી હક્કની વૃત્તિમાંથી આપણે આપણું મન વીતરાગ કરવું જ પડશે. જે કંઈ કોમળ લાગણીઓ, વૃત્તિઓ, વિચારો, ભાવનાઓ, રસવૃત્તિઓ, વાસનાઓ, ઈચ્છા, આશાઓ આપણામાં રહેલી હોય કે જાગ્યા કરે એ બધાને આપણે આપણાથી જુદી ગણવાનું ને તેના પ્રત્યે તેમ વર્તવાનું કરાવવું પડશે. એવું બધું તો મન ને ઈન્દ્રિયોનું છે એમ સમજવાનું છે. એ આપણને દોર્યા ન કરે એ પણ સતત જાગૃતિ રાખીને આપણે જોવું પડશે એટલું જ નહિ, પણ એનાથી પર રહેવાનો ને એ પ્રત્યે તટસ્થતા કેળવવાનો સતત જીવતોજાગતો ઉત્કટ પ્રયત્ન આપણે કરવાનો છે. એ બધું પાછું ભગવાનને ચરણકમળે ભેટ ધરવા માટે જ એવા ભાન સાથે તથા તે કરતી વખતે એનું સતત સ્મરણ રાખ્યા કરીને કરવાનું છે.

ધૂંધવાયા ન કરવું

આપણે કોઈ વાતે ધૂંધવાવું નહિ. ધૂંધવાયા કરતાં ભડકો થવું વધારે સારું. બની શકે ત્યાં સુધી તો ધૂંધવાવાનું જ ન થાય તો સૌથી ઉત્તમ વાત છે. આ હકીકતને બધીય બાબતમાં આપણે ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ધૂંધવાયા કરવાથી જેટલું નુકસાન થાય છે, એનાં કરતાં ઘણું જ ઓછું ભડકો થવાથી થાય છે ને તે લાગણી ઝટ શમી જાય છે; એની છાપ પણ ઝાઝી વાર ટકતી નથી. ધૂંધવાવવાની લાગણીની છાયા ઘણા લાંબા વખત સુધી રહે છે ને તેની અસર ભુંસાતી નથી.

જીવનમાં આપણી સર્વ વૃત્તિઓનો સમન્વય આપણે કરવાનો છે. ભલેને તે બધી વૃત્તિઓ આમથી તેમ, ગમે તેમ, સ્વચ્છંદપણે પ્રવર્તતી

હોય તોયે આપણે જો એકાદ એવી કોઈ ભાવનામાં ખૂબ દૃઢપણે ને તેના ઉત્કટપણામાં જામી ગયેલા થતાં જઈશું, તો આપોઆપ બીજી વૃત્તિઓનું જોર ઘટી જવાનું જ છે એ નિશ્ચય જાણશો; જેમ કે આપણે ખૂબ કોધે ભરાઈએ છીએ, ત્યારે આપણામાંની બીજી વૃત્તિઓ શાંત થયેલી હોય છે અથવા તો કોઈ ભારે ગૂંચવાડામાં-કોકડામાં ઉકેલને માટે ખૂબ એકાગ્ર થયેલા હોઈએ છીએ, અને ઊંડું વિચારતા હોઈએ છીએ, ત્યારે પણ બીજી વૃત્તિઓ જોર કરતી આપણને લાગતી નથી, તેવી જ રીતે બીજા ઘણા દાખલા આપી શકાય. એટલે જો આપણે બીજી વૃત્તિઓનું જોર ને એનું સ્વચ્છંદીપણું મીટાવવું હોય, તો આપણા કામની ભાવનામાં ખૂબ એકાગ્રપણે ઉત્કટ ભાવથી વળગ્યા રહેવું જોઈએ. તે સિવાય આ વસ્તુ થવી શક્ય નથી; અને આવું કરીશું તો જ બીજી બધી વસ્તુઓને આપણે ગૌણપણે હાથમાં કે મનમાં લઈ શકીશું.

સમાધાનવૃત્તિ

દરેક પ્રશ્ન પૂરતી સમાધાનવૃત્તિ આપણામાં આવી જવી ઘટે છે, ને તે સમાધાનવૃત્તિ આપણું જે ધ્યેય છે તથા માર્ગ છે એની તોલે થતી હોવી જોઈએ. સમાધાનવૃત્તિ એવી થવી ન જોઈએ કે જેથી આપણને મન છેતરામણમાં પાડી દે, ભુલભુલામણીમાં નાખી દે. વળી, જે કંઈ કરીએ તેમાં એટલા (વધારે પડતા) વેગવાન ન થઈ જઈએ કે જેથી આપણા અંદરના કામનો વેગ ઓછો થઈ જાય.

આંતરિક વહેણોથી દોરાવું નહિ

આપણી અંદરના દરેક વહેણોનાં વલણ આપણે જોતાં નહિ રહીએ ને સાવચેત નહિ રહીએ તો આપણે ક્યાંના ક્યાં ઘસડાઈ જઈશું ! એમ ન બને એટલા માટે આપણે એના દોરવાયા ન દોરવાઈએ, પણ ગુણનું કામ ગુણને કરવા દઈએ, છતાં તે સાથે સાથે આપણી વૃત્તિ તો આપણા મુખ્ય રસમાં જ પરોવવાની છે એટલું જ નહિ, પણ એ વહેણની ગતિને અધોગામી થતી તો અટકાવવી જ પડશે. માત્ર એટલું ખ્યાલમાં રાખવું કે જ્યારે તે અધોગામી વૃત્તિ ખૂબ જોર પકડી રહેલી લાગે, ત્યારે આપણે સામે જોર કરવું નહિ, પણ આપણું બધું બળ ત્યારે પ્રાર્થનામાં કે ધ્યાનમાં કે એવી પ્રવૃત્તિમાં

લગાડવું. જોરદાર વૃત્તિને ભાંગવાને સામું જોર જો આપણે કરીશું તો સંભવ છે કે આપણે જ ભાંગી પડીએ.

સમજણપૂર્વક ઊભરાને રોકો

પ્રત્યેક કામ કરતી વખતે તે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે દોરવાઈ જઈને તે થયાં ન કરે એટલે સ્વભાવના આપણે ગુલામ ન થઈ જઈએ એટલો જાગતો ખ્યાલ સાધકે રાખવો જ પડશે. તે વિના કદી તે જીવન મેળવી શકવાનો નથી. કદાચ શરૂઆતનો સાધક કોઈ જાતની સ્વભાવની વૃત્તિમાં ઊભરો આવતાં એને કદી ન રોકી શકે તેવો સંભવ છે, પણ તે વેળાએ તેનામાં વૃત્તિનો ઊભરો આવ્યો છે, તેટલી ખબર પૂરું જ્ઞાનભાન જો રહ્યાં કરે તો જરૂર બીજી વખતે એનો સદુપયોગ કરવાનું એને સૂઝશે. પણ જેને એવું ભાન રહેતું નથી તે તો કદી ઊંચે આવી શકવાનો નથી. પછીથી ભાન થાય તે સાધકને માટે જરાકે યોગ્ય નથી; ઊભરા વખતે જ એને ખબર પડવી જોઈએ.

આ વાત પણ આપણે ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ઊભરો આવી ગયા પછી તુરત જેને ખબર પડતી હોય તે તો દારૂના ઘેનમાં ગમે તેવું વર્તી નાખ્યાં પછી થાય તેવું તેનું થાય, તેવી દશા આપણી પણ થાય. એમાંથી સાધકને જો પશ્ચાત્તાપ ઉદ્ભવે ને તે પણ અત્યંત જોરવાળો હોય તો તેવું સૂઝવું ઠીક ગણાય. પણ જીવનના સાધકને પ્રત્યેક વખતે ઊભરો શમી ગયા પછી એનું ભાન થાય તે યોગ્ય ન કહેવાય. એવા જીવનના સાધકની જાગૃતિની માત્રા તો વધ્યા જ કરવી જોઈએ તો જ તે સમજપૂર્વક કશું કરે છે એમ ગણી શકાય; એટલે પહેલાં જેને સ્વભાવનું જોશ ખર્ચાઈ ગયા પછીથી ભાન થતું હતું તે હવે તેને પ્રત્યેક સમયે જ તેનું ભાન જાગવું જોઈએ.

કામવૃત્તિ

મનમાં 'રૂપ'નો ઝોક કંઈ એકદમ ઓછો ન થઈ જાય. એ માટે તો પ્રખર તપશ્ચર્યા ને ભગવાનમાં મન ગળી જાય ત્યારે દુનિયાના રસોમાં કામ કરતું મન અટકવાનું. જેને રૂપથી ન આકર્ષાવું હોય તેણે સતત નામસ્મરણ કરવું જોઈએ. પરંતુ તેટલાથી એ પોતે મનને તેમાંથી વાળી શકશે નહિ. મનને કોઈ પણ ભોગે તાબે થવું જ નથી એવી ઉત્કટ

ઝંખના જેના હૃદયમાં જાગી હશે, તે મનને જરાતરા રોકી શકવાને ભાગ્યશાળી થઈ શકશે. એટલે આપણે મનના પ્રત્યેક વિચારોને પારખતા થઈ જવું જોઈએ ને તેનું મૂળ શું છે તે પણ આપણે સમજવું જોઈએ. આ બધું નામસ્મરણને મુખ્ય કેન્દ્રિત સાધન રાખ્યાં કરીને એના પર જ વધારે ઝોક આપ્યાં કરીને તેમ કર્યા કરવાનું છે.

મનની વાસનાઓ જ્યારે પ્રબળ બને, ત્યારે તે પણ શક્તિનો એક પ્રકાર છે, પણ એ શક્તિના વહેણને, એના ચીલે, એના પ્રકારની જાત પ્રમાણે (સ્વભાવ પ્રમાણે) જો તે ખર્યાઈ જાય તો તે શક્તિ વેડફાઈ જવાની; પણ તે શક્તિનો ઉપયોગ એનાથી ઊલટા રસ્તે જ્ઞાનપૂર્વક વપરાઈ જાય તો તે શક્તિમાંથી આપણને વધારે ને વધારે ચેતન મળ્યાં કરવાનું છે; એવા એના જોશના હુમલા વખતે એને આપણે તાબે થઈ જવાનું નથી, પણ તે વખતે કાળજી રાખીને તે વૃત્તિઓ પ્રાર્થના કરીને સમર્પણ કર્યા કરીએ ને ભગવાનનું નામ લેવાનો યજ્ઞ તો ચાલુ જ રાખ્યા કરીએ તો જ ‘રૂપ’ કે એવી અન્યતર વૃત્તિઓનું જોશ તેમના સ્વભાવમાં ન વર્તતા જરૂર ઘટતું જવાનું ને તેટલા પ્રમાણમાં આપણું ઊર્ધ્વગમન થયા કરવાનું છે. માટે તે વાત-રહસ્ય તે ક્ષણોએ યાદ રાખ્યા કરશો તો જરૂર લાભ થયા વિના રહી શકવાનો નથી. આ કામ ‘ચઢ-ચૂલા ખાઉં’ એના જેવું નથી. તે અનંત ધીરજ ને અનંત સહનશીલતા, અમર્યાદ જાગૃતિ ને જેનો પાર ન હોય એવો અદમ્ય ખંત-ઉત્સાહ-બળ એ બધું આપણી પાસેથી માંગી લે છે.

બ્રહ્મચર્ય

સંપૂર્ણ સાત્ત્વિકતા અને ચેતન પરત્વેનું પૂરું, યોગ્ય, ઉત્કટ, એકરતપણું જ્યાં સુધી જીવનમાં પ્રકટે નહિ, ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્યનું સ્થિર થવાપણું કદી પણ બની શકતું નથી. બ્રહ્મચર્યના ઊર્ધ્વરિતસૂની વાત આજે તો આપણા સમાજમાં માત્ર એક સ્વપ્ન કે કલ્પનાની વાત જેવી લાગે છે. બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાની આવશ્યકતા આ માર્ગ કાજે જેટલી જરૂરની છે તેનું જ્ઞાન પ્રકટી જવું ઘટે છે. તે વિના આમાં એટલે ચેતનની દિશામાં આગળ એક પણ ડગલું ભરી શકાય તેવું નથી. અસલના કાળમાં શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન એટલા ગુણો

મુમુક્ષુતાની પહેલાં હોવાની જરૂર વિશે ઘણો ભાર મૂકેલો છે. તેના પાયા નક્કર થયા વિના જીવનવિકાસનું કશું ચણતર થઈ શકતું નથી. માટે સાધનાના જ્ઞાન-ભક્તિપૂર્વકના અભ્યાસની સાથે સાથે ઉપરની ષટ્સંપત્તિના ગુણો ને શક્તિ જીવનમાં પ્રકટે તેમ વર્તવાનું રહે છે. તે ષટ્સંપત્તિના સંપૂર્ણ, એકધારાવત્ જ્ઞાનપૂર્વકના પૂરેપૂરા પાલન વિના બ્રહ્મચર્યની યોગ્ય પાકટ સ્થિતિ થવી તદ્દન અશક્ય હકીકત છે. એકાગ્રતા થવાને માટે અને તેવી એકાગ્રતા નિશાન પર કેન્દ્રિત થવાને માટે યોગ્ય પ્રકારના બ્રહ્મચર્યની ઘણી જરૂર રહે છે. જીવનમાં યદ્વાતદ્વાપણાના, સ્વચ્છંદપણાના અને જીવપ્રકારના વર્તનથી જીવનનો વિકાસ કદી પ્રકટી શકતો નથી.

બ્રહ્મચર્યના યોગ્ય પ્રકારના પાલનને માટે શરીરનો શ્રમ એ એક ઉપયોગી સાધન છે. આ કાળમાં આપણું જીવન ઘણું બેઠાડું થઈ ગયેલું છે. અમુક પ્રકારની શારીરિક મહેનત, અને તે પણ હરિસ્મરણ થતાં થયા કરતી મહેનત, એ ઘણી જરૂરની છે.

બહેનોથી ભયના માર્યા આભડછેટ રાખવાની નથી તે હકીકત ભલે સાચી હોય, પરંતુ તેમની સાથેના ઝાઝા પરિચયમાં અમથું આવવાનું પ્રગટે તેને કાળજીપૂર્વક સમજીને તજવાની જરૂર છે. વધારે જરૂર તો તેમના સંસર્ગ વડે કરીને દિલમાં મુક્તિ મળે તેવો ભાવ રાખવાની છે. જ્યાં સુધી આપણે જીવદશાની અનેક પ્રકારની આશા, ઈચ્છા, કામના, વાસનાઓથી ભરેલાં છીએ, ત્યાં સુધી તે પ્રકારની વૃત્તિમાંથી મુક્તિ મેળવવાના સતત એકધારા જ્ઞાનપૂર્વકના તેવા પ્રયાસમાં મંડી રહેવું જોઈએ. એવા થતા રહેતા પ્રયાસમાં આપણી વૃત્તિઓને જરાક પણ જગાડે, સ્ફુરાવે, ચંચળ કરે કે છંછેડે એવું કંઈ પણ કશું આપણાથી ન બની બેસે તેની પૂરેપૂરી જાગૃતિ રાખવાની છે ને તે બધું આપણે આપણા પોતાને માટે કરવાનું છે. બીજું કોઈ આડખીલી રૂપે છે એવું તો કદી પણ મનમાં આણવા દેવાનું નથી અથવા તેવું જો આપણા મનમાં પ્રગટે તો તે તદ્દન ઊંધી સમજણ છે એમ જાણવું. બીજું કોઈ પણ આપણી પ્રગતિ રોકી શકતું નથી એ પણ નક્કી વાત છે.

કંઈ ભાર કે ઓથાર જેવું લાગતું હોય, કંઈ ગમગીનીમાં ડૂબી

જવાયું હોય, બીજી કોઈક એવી નકારાત્મક વૃત્તિનું જોર ઊભરાતું લાગતું હોય, ત્યારે એકાંતમાં જઈને ખૂબ મોટેથી હરિ:ૐની બૂમ પાડવી. ખૂબ જ વેગથી આખું શરીર ધ્રૂજી ઊઠે એમ બૂમો પાડવી, તેથી ચિત્તની પ્રસન્નતાનો આહ્વાદ પાછો અનુભવાશે.

બહેનો તથા માતાઓ સાથેનો સંબંધ

વિષયવાસનાની કોઈક વખત જ્યારે ઉત્કટતા લાગે, ત્યારે દૂર દૂર એકાંતમાં કપડાં કાઢી નાખીને હરિ:ૐના જપની, સદ્ગુરુના નામની, ખૂબ મોટેથી ૧૫ મિનિટ સુધી બૂમો પાડ્યા કરજો. પછી ધ્યાનમાં બેસીને પ્રાર્થના કરજો. તેથી તે વૃત્તિ ચાલી ગયેલી અનુભવાશે. બહેનો અને માતાઓ સાથેના સંબંધથી મુગ્ધતાયુક્ત કોમળતા પ્રકટે, જાગે, પરંતુ એવી ભાવના એ તો લાગણીનું પરમ બળ છે. જેટલાં જેટલાં ભાવના ને લાગણી જન્મે, એ તો જીવનનું ખરું ધન મળ્યું ગણાય. તે સમયે સ્મરણભાવ, ધારણામાં સરળતાથી એકાગ્ર થઈ શકાય છે. લાગણી કે ભાવના પ્રકટે છે, ત્યારે એકાગ્રતાનું જોશ ફરી વળતાં કશી વાર લાગતી નથી. એટલે એવા પ્રકારનું જોશ પ્રકટે ત્યારે તેનો જ્ઞાનપૂર્વક સાધનાના અભ્યાસમાં ઉપયોગ કરવાનો છે.

કોઈ પણ ઊર્મિ, લાગણી, ભાવના જમાવવા બે વિરોધી ગુણનું સંઘર્ષણ ને પરિણામે સંગઠન જરૂરનું છે. એમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય તે ભલેને ઝેર હોય, એને પણ સાધન તરીકે યોગ્ય રીતે ભાવનામાં એકાગ્ર થવાને વાપરવાની કળા આપણને આવડવી જોઈશે. ઝેર એ ઝેર નથી પણ અમૃત છે, જો એનો સદુપયોગ સાધનાની ભાવનામાં કરી શક્યા તો. આયુર્વેદની દવાઓમાં હળહળતા ઝેરનો પણ તેની યોગ્ય માત્રામાં ને યોગ્ય મિશ્રણ સાથે ઉપયોગ થાય છે એ પણ જાણીતી હકીકત છે. ડોક્ટર કોઈ સ્ત્રીનું કોઈ ભારે વાઢકાપ કે નસ્તર મૂકતો હોય છે, ત્યારે એના દિલમાં કામ વિકાર નથી જાગતો. એનું દિલ તો એના કામમાં, એના ધ્યાનમાં લગાતાર થઈ ગયેલું હોય છે. બહેનો અને માતા સાથેના પરિણામનો બધો આધાર અંદરની વૃત્તિ પર જ રહેલો છે. આપણે કેવળ જડ રહીએ તે જરૂરનું નથી. ઊલટી એવી જડતા જીવનની પ્રગતિમાં અવરોધ કરશે. તેમના જ્ઞાનભક્તિયુક્ત સંપર્કથી પ્રકટેલી લાગણી ને

ભાવના જીવનને વધારે ઉત્સાહયુક્ત ને ખંતીલું બનાવશે, વધારે બળ પ્રેરશે અને ઊર્ધ્વગામી ભાવનામાં ધકેલશે.

વૃત્તિના હુમલાના ઉપાયો

કશું પણ કેવળ અનિષ્ટ નથી. અનિષ્ટને પણ સદુપયોગની રીતે ભાવનામાં પ્રેરવવાની ને વાપરવાની કળા આજે જાણે કે લુપ્ત થઈ ગઈ હોય એમ અનુભવમાં પ્રવર્તે છે. જીવનસાધનાના મુખ્ય ભાવ કરતાં જ્યારે જીવદશાની વૃત્તિનું જોર જો કોઈવાર આપણામાં વધેલું લાગે, તો તેથી આપણે હાલી ઊઠવું કે નિરાશ થઈ જવું નહિ. ત્યારે એવી વૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરીને તેને તાબે ન થઈ જવું. એનાથી પ્રેરાયેલી લાગણીમાં ને વિચારમાળામાં તણાઈ ન જવું; એટલે કે આપણે તેના મણકારૂપ ન બની તેવી વેળાએ આપણે એ બધાથી પર કોઈક અમૃતતત્ત્વના બનેલા છીએ અને અગાધ શક્તિવાળા છીએ, એવી ભાવના દઢાવીને પ્રાર્થનાભાવે તેવી જીવપ્રકારની વૃત્તિથી મુક્ત થવાને કોઈક પ્રાર્થનાત્મક ભજન દ્વારા આપણો આર્તપોકાર આત્મનિવેદનભાવે શ્રીપ્રભુને સંભળાવવો. જો ચેતીને, જાગીને, આવો ઉપાય તે વેળા કરી શકીશું; તો જીવપ્રકારની વૃત્તિમાં રસ લેતા જરૂર અટકી શકીશું; અને તેથી કરીને પ્રાર્થનામાં ભાવની ઉત્કટતા પ્રકટશે.

આ બધું બુદ્ધિથી સમજી જવું તો સહેલું છે; કદાચ કોઈ એવી વૃત્તિના જોર દરમિયાન વૃત્તિની તેજસ્વીતાથી અલિપ્ત પણ રહી શકે પણ તે ઝાઝું કામ ન પણ આપે. પરંતુ એ બધું સમજવું અને હૃદયથી અનુભવીને તેનાથી અલિપ્ત રહેવું એ કઠિન છે. માટે તમારા-મારા જેવાંએ તેવી વેળાએ ચેતી ચેતીને જાગૃત થઈને જાવતાજાગતા તેની સામેના પ્રયત્ન કર્યા કરવાના રહે છે. એવા પ્રયત્ન કરવામાં જે પૂરેપૂરું પરાક્રમ દાખવે છે, તેને હૃદયમાંથી અકથ્ય એવા પ્રકારનું પ્રેરણાત્મક બળ મળતું અનુભવાય છે. આવી બાબતમાં તો ખાસ હૃદયની ચેતનાયુક્ત જાગૃતિ કેળવવાની છે, કારણ કે મન આપણને છેતરીને ઊંધે પાટે લઈ જાય એવું પણ બનવાનો પૂરો સંભવ છે. જો આપણુ મુખ ધ્યેય પરત્વે પૂરેપૂરું વળી ગયેલું હોય છે તો છેતરાઈ જતાં જતાં ઊગરી જઈએ છીએ. સાધનાના વિકાસમાં આગળ જતાં પ્રકૃતિની

ચાલબાજી કોઈ અવનવા પ્રકારની અને ઘણી સૂક્ષ્મતર થતી જતી હોય છે. એ તો એમ બતાવશે કે આપણે યોગ્ય માર્ગે જ છીએ અને અંતરમાંથી તો પોતે પેલી બાબતમાં રસ લીધા કરશે. તે વેળા કેટકેટલી ઉત્કટ તેજસ્વીત જાગૃતિની જરૂર હોય છે, તેની તમારા-મારા જેવાંને હાલમાં કદી કલ્પના પણ પ્રકટી શકવાની નથી. મનના આવા પ્રકારના આત્માસોથી દોરવાઈ ન જતાં તટસ્થપણે મનથી વૃત્તિનું ઊંડું ઊંડું પૃથક્કરણ કરી તેના મૂળના રસ, રાગ, આસક્તિ, મોહ શેમાં રહેલા છે તે ખોળી કાઢવાનું છે અને તેમાં સંપૂર્ણ અનાસક્ત બનવાનું છે. આવું જીવદશાની કક્ષાનું બને કે તે વેળા જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક શ્રીભગવાનના ચરણકમળે તે બધું સમર્પણ કરતા રહેવું. એમ તો સાધનામાં સમર્પણની જ્ઞાનભક્તિયુક્ત ક્રિયા, પળેપળ થયા કરવી ઘટે છે. તો જ ચેતન પરત્વેના ભાવાત્મક મનન-ચિંતવનમાં સળંગતા પ્રકટેલી રહી શકશે. જીવદશાના પ્રકારની વૃત્તિઓ જીવનવિકાસના માર્ગમાં ભારે અંતરાયરૂપ છે. તેમનો ઉશ્કેરાટ પણ જબરો હોય છે. તે આપણા આખા સત્ત્વને ને સ્વત્ત્વને ભુલાવી દેવાને પણ મથાવી શકે છે. જેને ધ્યેયનો ઉત્કટતાભર્યો તલસાટ ને તનમનાટ જાગેલો છે તેને, આપણે એ વૃત્તિઓથી પર છીએ, એમના સકંજામાં પકડાઈ જઈ આપણે લાચાર થઈ શકતા નથી, લાચાર બની શકતા નથી, અને એવું પ્રકટતા આપણે પાછા સતેજ થઈને ટટ્ટાર બની જઈ શકીએ છીએ, એવું ભાન રહે છે. તેથી તેવી સ્થિતિમાં સાધક તેમાંથી મુક્ત થવાના સતત ભાવનાભર્યા પ્રયત્ન કરતો હોવા છતાં પ્રભુની કૃપા મદદ માટે તે અંતરમાં અંતરથી પ્રાર્થના કર્યા કરતો હોય છે. વૃત્તિ કંઈ એમની એમ sublimate થતી નથી, એટલે કે દિવ્યભાવનામાં પ્રકટી જતી નથી. એ તો જ્યારે જીવદશાના પ્રકારની વૃત્તિ પ્રકટે, ત્યારે તેને રૂપાંતર કરાવવાને જ્ઞાનપૂર્વક આપણે મથવું જોઈશે. આ તો પળેપળની જાગૃતિનો વિષય છે. અને એવું જે સાચી રીતે ખરેખરું અને પૂરેપૂરું મથે છે, તે પોતે પોતાનો સ્વામી જરૂર બની શકે છે. આપણે તેવી વૃત્તિ ઊઠતા બિલકુલ સંકોચ પામવાની જરૂર નથી. પરંતુ તેથી ઘણી વેદના લાગે અને તેનાથી મુક્ત થવાનો દિલનો

ઉત્કટમાં ઉત્કટ તલસાટ જાગે, તો સમજવું ને માનવું કે આપણને સાધનાના પંથે જવાની સાચી ભાવના પ્રકટેલી છે. જે જીવ પોતાની જીવદશામાં અળસિયાની પેઠે આળોટ્યા કરે છે, અને પાછો સાધનાની વાત કરે છે, તેનું તો નર્યું અજ્ઞાન અને ડોળ છે. સાધના એ તો નક્કરપણે હૃદયના ભાવથી આચરવાની હકીકત છે. સાધના એટલે તો તે પ્રકારનું જીવન જીવવાની પ્રક્રિયા. સાધનાને આચરનાર જીવાત્મા તો દરેક બાબતમાં ટટ્ટાર થયેલો, જાગૃત થયેલો અનુભવાય છે.

જીવદશાના પ્રકારની વૃત્તિ જ્યારે જન્મે ત્યારે આપણે જેને અત્યંત નિર્મળ, શુદ્ધ, પરમ સાત્ત્વિક વ્યક્તિવિશેષ તરીકે દિલથી હૃદયથી સ્વીકારતા હોઈએ તેનો આપણે હૃદયની ભક્તિથી હૃદયમાં સત્સંગ કરવો. એવા સત્સંગથી પણ તેવી નકારાત્મક વૃત્તિનો લય થશે; અથવા તેવી વૃત્તિનો લય પમાડવાને માટે જેને આપણે સદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હોય તેને આપણા મનની આંખ આગળ પ્રકટાવીને આર્તનાદે ને આર્દ્ર ભાવથી તેની પ્રાર્થના કરવી. જો આપણને સાચેસાચી રીતે તેવી વૃત્તિ ઉત્કટ પ્રમાણમાં ડંખતી હશે, તો તેવી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં ચોધાર આંસુ પણ આંખમાંથી સરે, તે એવી રીતે ડંખવાનું એક જાતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. તેવી પ્રાર્થનામાં આપણા દુઃખનો એવો તો રણકાર ઊઠશે કે તેના પ્રત્યાઘાતથી પેલી વૃત્તિ તો ક્યાંયે અદૃશ્ય થઈ જશે.

વૃત્તિનાં મૂળ શોધો

વળી, આપણે જીવદશાવાળા છીએ ત્યાં સુધી કોઈનેય તેની દશાના સાચા જ્ઞાન પ્રમાણે જાણી કે અનુભવી શકવાના નથી. કોઈને પણ સાચી રીતે સમજવું હોય તો આપણે તેની સ્થિતિમાં મુકાઈ જવું જોઈએ, જે આપણા જેવા માટે થવું હાલમાં અશક્ય છે. ‘અમુક વિચાર મને સૂઝ્યો જ કેમ?’ એમ જો આપણે વિચારીશું, તો વૃત્તિના મૂળ સુધી એમ વિચારતાં વિચારતાં પહોંચી શકાય. વૃત્તિ, વિચાર, લાગણીનું યોગ્ય પૃથક્કરણ થવું તમારા-મારા જેવાથી હાલમાં શક્ય પણ નથી. તટસ્થતા પ્રકટ્યા વિના પૃથક્કરણ થવું શક્ય નથી. બુદ્ધિનો ઉપયોગ જેટલો સહેતુક જીવનવિકાસના હેતુના ઉપયોગને માટે થયા કરે તો તેમાં સાત્ત્વિકતા પ્રગટી શકે છે. બુદ્ધિમાં સાત્ત્વિકતા

પ્રકટ્યા વિના તે નિર્મળ થઈ શકવાની નથી અને તે તો જ પ્રકટી શકે, કે જ્યારે આપણે બુદ્ધિનો સતત એકધારો જ્ઞાનપૂર્વકનો ઉપયોગ સાત્ત્વિક પ્રકારના મનન-ચિંતવનમાં ને તેના ભાવમાં જાગૃત થઈને પળેપળ કર્યા કરીએ.

વૃત્તિનાં ઊંડાં મૂળ શોધી તેને ઊખેડો

આપણામાં અણગમો પ્રકટે તો એનું મૂળ આપણે તપાસવું જોઈએ. આપણે આપણું યોગ્ય પૃથક્કરણ કરીને પૂરી રીતે ઊંડું વિચારતા નથી એ જ મોટું દુઃખ છે. આપણે જો સરળ-સરળ, પ્રસન્ન-પ્રસન્ન રહ્યા કરીએ તો કદી પણ અકળામણ-મૂંઝવણમાં પડી જવાય નહિ. અણગમો ઊપજવાનું કારણ આપણે આપણા અંતરમાં જો તપાસીએ તો તેની ભૂમિકા આપણાં પોતાનામાં જ જણાશે. આપણાં મન સાથે અને પ્રાણ સાથે સતત સંગ્રામ કર્યા કરવાનો છે. મનનાં વલણોને તપાસવાનાં છે, સમજવાનાં છે અને એનાં નકારાત્મકપણાને ઉઘાડું પાડીને મનની પાસે સ્વીકાર કરાવવાનો રહે છે. જો આપણે ઊંચા ચડવું હોય તો આ બધું આપણે કરવાની ઘણી જરૂર છે.

સમર્પણથી મનાદિકરણોની શુદ્ધિ

સમર્પણની ભાવનાનો અર્થ

સમર્પણની ભાવનાનો સ્થૂળ અર્થ આપણે છોડવો ઘટે. સમર્પણયજ્ઞની ભાવનાનો વિસ્તૃત અર્થ તો એ છે કે જે તે કંઈ બધું એનું જ છે. તે બધું એની રીતે, એની ભાવનાવાળા જીવનમાં અને એવા જીવનને વધારે ને વધારે દિવ્યતામાં પ્રગટાવવાને માટે તે બધાંનો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો ઉપયોગ તેવી ભાવના, દૃષ્ટિ અને વર્તનથી થઈ જાય, અને પાછું તે પણ એને જ સોંપાયા કરાય એનું નામ સમર્પણ. સ્થૂળ બધું આપી દીધે, જો આપણાથી તે પ્રકારનું વર્તન ન બન્યાં કરતું હોય, તો પેલું આપેલું અર્થ વિનાનું ગણાય. જેમ જંગલમાં એકાદ લાકડી કે કંઈક હથિયાર પાસે હોય છે તો એની એક પ્રકારની હૂંફ રહ્યા કરે છે; તેમ ભાવના પણ એવી એક શક્તિ છે. એના અનુશીલન-પરિશીલનથી, સતત અભ્યાસથી, જીવનમાં એની હૂંફ, ઓથ, મદદ અનુભવમાં પ્રગટવી ઘટે.

અહંતા જતાં જ સમર્પણ થાય

આપણે તો સંસાર હોવા છતાં તે જાણે છે જ નહિ એમ વર્તવાનું છે. સંસારનાં સકળ કર્મ આપણાં નથી, પરંતુ આપણામાંની પ્રકૃતિ જે બહાર પણ વ્યક્ત છે, તે પ્રકૃતિના ગુણ-સ્વભાવ વડે કરીને થાય છે. એટલે તે કર્મ ચેતનનાં નથી. અને આપણાં સકળ કર્મમાંથી સંપૂર્ણ અહંતાની વૃત્તિ નીકળી ગયા વિના આપણે આપણું જે તે ભગવાનને પ્રેમભક્તિ વડે યોગ્યપણે, સંપૂર્ણપણે સમર્પણ પણ કરી શકતાં નથી. માત્ર મોઢેથી કે બહુ બહુ તો વિચારથી ‘આ તને સમર્પણ કરું છું’ એમ કહીએ તો તેવું સમર્પણ જીવનવિકાસમાં કશું ઉપયોગનું નથી. તેને તે ભાવતું પણ નથી અને તેનાથી રંગ પણ જામતો નથી.

સમર્પણયજ્ઞનો અર્થ

શ્રીભગવાનનું નામસ્મરણ ખૂબ પ્રેમભક્તિથી ને હૃદયના ઉમળકાથી લેવાયા કરાય તો મન ઝાઝા વિચારો કરતું અટકતું થઈ શકે ખરું. ને મનમાં જે થયા કરે તે આપ્યાં કરવાની ટેવ પાડ્યા કરવાની છે. સારું ને નરસું બધુંય આપ્યા કરો. એવું આપવાનું તો પળેપળ થયા કરશે. આવું પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વકનું આપવું એનું નામ સમર્પણયજ્ઞ. સમર્પણયજ્ઞની ભાવનામાં આત્મનિવેદન આપોઆપ સમાઈ જાય છે.

સમર્પણ

જીવનમાં થતાં રહેતાં સકળ પ્રકારનાં કર્મ, વિચાર, વાણી, વૃત્તિ, ઊર્મિ, ભાવના, સંબંધ, સંપર્ક આ બધું જ આપણે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક તેને ચરણકમળે સતત એકધારું સમર્પ્યાં કરવાનું છે. જીવનવિકાસના સાધકે તો તેવો પળેપળનો સમર્પણયજ્ઞ એકધારો ચલાવ્યાં કરવાનો છે. તો જ તે ભગવાનનો ભક્ત બની શકે છે. જે કંઈ થાય તે વખતે જ તરત તેને યાદ કરી ચરણે ધરી દેવું. અને તેમ જો સાચેસાચ જ્ઞાનભક્તિભાવે આપણાથી થતું હોય તો પછી આગળનું કે પાછળનું કશું પણ જોવાનું જાગી શકતું નથી.

સાચો સમર્પણ યજ્ઞ

સર્વ પ્રકારનું સમર્પણ ભાવપૂર્વકનું થવું એ સાધનાનું આવશ્યક અંગ છે. જે કંઈ બધું સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ હોય, તે બધું તે રીતે તજી દેવાનું નથી. પરંતુ તેમાંથી મમત્વ, રાગ, મોહ વગેરે સમૂળગાં નીકળી જઈને, તે

પરત્વે સંપૂર્ણ નિરાસક્તિ પ્રકટે, ને તે બધું પ્રભુપ્રીત્યર્થે છે એવી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની સમજણ પ્રકટે તે જરૂરનું છે. લાખોની રકમ ત્યજવાથી કરી તે પરત્વેનું મમત્વ કે રાગ જતો રહે છે; તે સમજણમાં ક્યાંક દોષ છે એવું મારું માનવું છે. તેવી રકમ હોવા છતાં મમત્વ, રાગ, મોહ વગેરેની રીતે તેનો ઉપભોગ ન થતાં તેનો ઉપયોગ જીવનવિકાસની સાધનાની ભાવનાની રીતે થયા કરે અને તે જ્ઞાનપૂર્વકના હેતુ સાથે થયા કરે તો તે સાચો સમર્પણયજ્ઞ છે.

ખાલી થાવ તો ભગવાન સંભાળે જ

દિલનું દિલમાં ભરી રાખીને અથવા તો માથા પર ભારનો ભાર લાદીને કોઈ પર્વતની ટોચ પર ચડી શક્યું જાણ્યું નથી. આપણે તો જે તે કંઈ શ્રીબાંકેબિહારીલાલના ચરણકમળમાં સર્વસ્વ પ્રેમભક્તિભાવે ધર્યા કરીને સમૂળગું ખાલી થયા કરવાનું છે; સર્વભાવે પ્રેમભક્તિથી યાહોમ કરીને ઝંપલાવવાનું છે. જો એવું ખરેખરું થાય તો જ વહાલો આપણું બધું સંભાળ લેતો બની જાય.

યોગ્ય અપરિગ્રહ એટલે શું ?

આપણે તો કશું જ સંઘરવાનું નથી. પુણ્ય પણ આપી દેવાનું છે, ને સાથે સાથે પાપ પણ. કશું જ રાખી ન મુકાય. જે તે બધું જ-મનનું, બુદ્ધિનું, ચિત્તનું, પ્રાણનું અને અહમનું આપણે આપ્યાં કરવાનું છે. પરંતુ તે આપતી વેળા મનની દશા સંપૂર્ણ એકાગ્રતાવાળી ને પ્રેમભક્તિના ભાવથી કેન્દ્રિતપણાવાળી થયેલી હોય ને જેને આપવાનું હોય તેને પૂરેપૂરો હૃદયમાં પ્રકટાવીને અને આપવાના હેતુના જ્ઞાનને જીવતું રાખીને જો જે તે બધું આપ્યાં કરવાનું બને, તો તેવા આપવાપણાથી આપણે ખાલી થતા રહીએ છીએ.

આપ્યાં જ કરો

શ્રીભગવાનને ચરણકમળે સકળ કંઈ પાપ ને પુણ્ય આપ્યાં જ કરો. એટલે જે વિચાર, વૃત્તિ, લાગણી, ઊર્મિ, વાસના, મોહ, રાગ, કામના, આશા, ઈચ્છા, લોલુપતા વગેરે જે જે ઊપજે, તેમ તે બધું એને જ પ્રેમભક્તિભાવે સમર્પણ કરતાં રહેવું. મનને તો ખાલી ને ખાલી જ રાખ્યાં કરવાની જ્ઞાનપૂર્વકની તેવી કળા જો શીખી ગયા, તો પછી

નિર્ભય છીએ. જે વિચાર ઊઠે, તેમાં પોતાની મેળે કરીને એને લગતાં બીજા વિચારોની સાંકળ આપણે જોડતાં ન રહેવું.

સમર્પણયજ્ઞ

સમર્પણનો યજ્ઞ આ જગતમાં જાણ્યે અજાણ્યે સતત ચાલી જ રહેલો છે. એક પળ પણ તે અટકતો નથી. એકબીજા માટે ઘસાયા વિના આ સંસારમાં ચાલી શકાતું નથી. એવા ઘસાવાની પાછળ જ્ઞાનપૂર્વકની ભાવના જો પ્રખરપણે જીવતી થયેલી હોય તો તે સાચો સમર્પણયજ્ઞ ગણાય અને તેમાંથી જીવનનો વિકાસ પણ થાય. આ જગત અને તેનું જીવન અટવાઈ પડેલું છે, તેનું કારણ એ છે કે તે સમર્પણ તો કરી રહેલું છે, અથવા તો તેને તેમ કરવું પડે છે; પરંતુ તેવા યજ્ઞના અંતરમાં જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની ધારણા એને જાગેલી હોતી નથી. તેથી તેનાથી કરી તેનો વિકાસ થતો હોતો નથી. આપણે તો સારું કે નરસું જે કંઈ થાય, તેની પાછળ જીવનવિકાસની ભાવના પ્રેરવવાની છે. સમર્પણયજ્ઞમાંથી ઉત્કટ મંથન જાગે તે વાત સાચી, પરંતુ ડહોળામણ ન જાગે. ડહોળામણ જાગે છે તે તો અજ્ઞાનભરી સ્થિતિમાંથી. સમર્પણયજ્ઞ આપણા અંદરનાં કરણોને તેમના પ્રકૃતિધર્મમાંથી મુક્તિ અપાવે છે, જ્યારે જીવપ્રકારનું ઘસાવાપણું કે આપવાપણું આપણને વધારે જકડાવે છે. શ્રીભગવાનનો ભાવ જગતમાં અને તેના જીવનમાં ભેદરૂપે રમી રહેલો છે. એની ગૂઢતાનો કોને ખ્યાલ રહ્યાં કરે ? એવી ગૂઢતા તેનામાં હોવા કરવાથી તેના પરત્વેનું આકર્ષણ જાણ્યે અજાણ્યે જેનું તેનું રહે છે.

શ્રદ્ધા વિશ્વાસનું મહત્ત્વ

જે જીવને જ્ઞાનનો અનુભવ કરવો છે, એના જીવનની આંતરિક ભૂમિકા તો જે તે બધાં મળેલા હોય, તેમને માટે શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે ત્યાગ, બલિદાન ને સમર્પણની ભૂમિકા તથા સમર્પણની જ ભાવના રહ્યાં કરતી હોવી જોઈએ. જે જીવ પોતાના જે મળેલા છે, તેને માટે જો પ્રેમપૂર્વક સમર્પણ નથી કરતો, તો તે ચેતને માટે શું કરી શકવાનો છે ? જ્યાં પોતે ઉભેલા છે, ત્યાં પણ જો તેવા પ્રકારની સમર્પણની ભાવના આપણામાં જીવતીજાગતી નથી ટકી શકતી, તો ચેતનને માટે કેમ કરીને થઈ

શકવાની ? માટે આપણે તો હૃદયના ઉમળકાથી પ્રેમભાવપૂર્વક આપણી તેવી આંતરિક ભૂમિકા રચવાનું બને તે માટે તેમને માટે ત્યાગ, બલિદાન ને સમર્પણ કર્યા કરવાના છે, ને તે પણ શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થની જ્ઞાનપૂર્વકની જીવતીજાગતી હૃદયની ભાવનાથી જ. આમ જો આપણે જે તે બધા માટે ત્યાગ, બલિદાન ને સમર્પણ જ કર્યા કરવાનું હોય, તો પછી કોઈને વિશે કોઈ કશી ફરિયાદ કરવાપણું ક્યાં રહી શકે ? આટલું બધું ને આવું બધું કોઈ જીવથી કંઈ એકદમ બની શકતું હોતું નથી.

સમર્પણ શુદ્ધ હોવું ઘટે

તપ વિના કશાની પણ સિદ્ધિ થવી અશક્ય હકીકત છે, જીવનમાં તેથી તે ઘણું જરૂરનું છે. સંસારમાં આજે જીવને તપ નથી જોઈતું. વૈભવ-વિલાસ વગેરેનો ખપ છે. જરાક શ્રમ કરવાનું આવતા માનવીનું મન ખીલેલું રહેતું નથી, તપ તો જે જીવને જીવનવિકાસ કરવો છે, પ્રભુમય જીવન જીવવું છે એને માટે છે. તપ વિના શુદ્ધિ ન થઈ શકે. તેથી તો વૈષ્ણવ ધર્મમાં જે તે બધું શ્રીભગવાનને ધર્યા વિના કશું ના લઈ શકાય. એને જે તે બધું જ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ પ્રેમભક્તિભાવે ધર્યા કરવાનું હોય અને એમ ધરવા જતાં એના હૃદયના પ્રેમભક્તિભાવે ધરવાપણાના જ્ઞાન વિનાનો જો બીજો કશો વિચાર ઊપજ્યો તો તે બધું અજીઠું થયેલું ગણાય. શ્રીપ્રભુને તો સર્વાંગશુદ્ધ જે હોય, તે પણ હૃદયથી હૃદયની પ્રેમભક્તિજ્ઞાનથી ભરપૂર હોય, તેવું ધરાવેલું એને ખપમાં લાગે છે. એવા શુદ્ધ સમર્પણથી જીવનનો વિકાસ થતો રહે છે. માટે જે મનમાં થયા કરે, તે એને ચરણકમળે પ્રેમભક્તિજ્ઞાનભાવે ધર્યા કરીએ અને એવું ધર્યા કરવામાં નિર્મળ શુદ્ધિ જાળવ્યાં કરીએ તો આંતરિક ભાવના વધારે ને વધારે દૈવી બનતી જાય છે.

સર્વસ્વ સમર્પણ કરો

આપણે ભગવાનને બધું આપ્યાં જ કરવાનું છે-આપ્યાં કરવું જ પડશે. જે તે બધું સર્વભાવે સમર્પણ કરવું પડશે. જગતમાં જુઓ તો જે ભગવાનનાં તત્ત્વો છે, તે તો બધું આપ્યાં જ કરે છે. પૃથ્વી કેટલું આપ્યાં કરે છે ! રૂપ આપે છે, આકાર આપે છે; વાયુ એની શીતળતા, મંદ મંદ

મૃદુ સ્પર્શ ને સુમધુર સુવાસ પૃથ્વી સાથે આણીને આપ્યાં કરે છે. એ તો એક રીતે એનો પ્રાણ આપણામાં પ્રત્યેક દમને આપ્યાં કરે છે. અગ્નિ એનું તેજ, એની ઉગ્રતા, એની પ્રચંડ શક્તિ, સર્વ કંઈ ભસ્મ કરવાની શક્તિ, સર્વ કંઈ શુદ્ધ કરવાનો ગુણ વગેરે આપણને આપ્યાં જ કરે છે. જળ એનું પ્રવાહીપણું, એકમેક સાથે એકાકાર કરવાનો ગુણ, એની માર્દવતા, એની ગતિશક્તિ વગેરે આપે છે; અને આકાશ એની અનંતતા, વિશાળતા, ગંભીરતા, ખુલ્લાપણું, નિર્મળપણું ને ઊર્ધ્વપણું ને ઊંડાપણું એવું આપ્યાં કરે છે. એમ જો બધાં તત્ત્વોનું સમજવા બેસીએ, તો તેઓ આપણને ભગવાનનાં સ્વરૂપો સમજીને બધું સમર્પણ કર્યાં જ કરે છે. ભલેને આને માત્ર એક કલ્પના સમજીએ તોયે એમાંથી આપણને શીખવાનું તો જરૂર મળે છે. જોકે આ તો હકીકત છે ને તે તત્ત્વ તે પ્રમાણે કરે છે, એની ના પાડી શકાય તેમ નથી. આ બધું વિસ્તારથી સમજાવી શક્યો નથી, પણ તેથી કંઈ તેની વાસ્તવિકતા મટી જઈ શકતી નથી. એટલે આપણે પણ જે તે બધું આપ્યાં કરવાનું છે, ને એ આપ્યાં કરવાની ક્રિયા ઘટમાળરૂપ, યંત્રવત્ જડ ન બની જાય તે પણ સતત જોવાનું છે.

ઘટમાળરૂપ ન થઈ જાય તે માટે શું કરવું ? એમ પાછું આપણને થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ એમ ત્યારે જ ન થાય કે જ્યારે આપણા સમર્પણમાં શુદ્ધ વાસ્તવિકતા વધતી જાય, એમાં દિલનું પ્રામાણિકપણું, pure sincerity - શુદ્ધ એકનિષ્ઠા દિન - પ્રતિદિન ખૂબ વધતાં જાય, જે કંઈ આપણે કરીએ એ વિશે આપણામાં શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ ને પ્રાણ હોય તો એમાં sincerity સાફદિલપણું-તો જરૂર આવવાનું, એમાં કંઈ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આપણા માર્ગમાં આપણને થતાં અનુભવોથી ને ઊગતી નવી સમજણથી આપણામાં શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ જેમ જેમ વધારે ને વધારે જીવંત બનતાં જશે, તેમ તેમ આપણી સમજણ સજીવ-ચેતનરૂપ બનતી જશે, તે વિશે કશી શંકા નથી.

જ્ઞાનપૂર્વક સમર્પણ કર્યાં કરવું

જેને આપણા જીવનનું સર્વસ્વ, સ્વજન અને સદ્ગુરુ માનતાં હોઈએ તેનામાં પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વકની શરણાગતિ આપણામાં જો ન પ્રગટી હોય

તો આપણે આપણું સારું કે નઠારું સમર્પણ કરવાનું પૂરેપૂરી રીતે કરી શકતાં હોતાં નથી. મુનીમ શેઠનો ઘણો વેપાર કરતો હોવા છતાં, તે બધી વિગત ચોપડામાં લખી નિશ્ચિત બની જાય છે. લાખોની ઊથલપાથલ થઈ હોવા છતાં તેને પોતાને કશું વળગતું હોતું નથી. એવી ભાવના જો આપણી ગુરુ પરત્વેની બની જાય તો પછી વાંધો નથી. તેમ છતાં બને તેટલી પ્રેમભક્તિથી અને જ્ઞાનપૂર્વક, આપણાથી જે કાંઈ બને સારું કે નરસું, તે સમર્પણ કર્યા કરવાનો યજ્ઞ અને તેની ભાવનાનો અભ્યાસ આપણે પાડ્યાં તો કરવો. એમ કરતાં કરતાં તેમાંથી સાચી સમજણ પ્રગટશે.

ભક્તિથી સમર્પણ

‘અનુભવ’ આપણો ગુરુ

સમર્પણ કર્યું એનું નામ કે તે જો સાચી રીતે થયું હોય તો જે બાબતનું સમર્પણ કર્યું હોય તે ફરીથી આપણામાં જીવસ્વભાવની રીતે ઊગે નહિ. સમર્પણના યજ્ઞનો આનંદ જો એકવાર સાચેસાચી અને પૂરી રીતે હૃદયથી અનુભવાયો તો એ યજ્ઞનાં ખૂબી અને રહસ્ય તથા મહત્ત્વ આધ્યાત્મિક માર્ગમાં કેટલા બધાં મોટાં છે તે સમજાઈ જવાનું.

પુરુષાર્થ ક્યાં સુધી ?

સાધક જ્યારે જીવનને ભગવાનની ભાવનામાં પ્રવર્તાવવાની શરૂઆત કરતો હોય છે, તે વેળા કંઈ એકદમ એનું સંપૂર્ણ જ્ઞાનભક્તિયુક્ત સમર્પણ થઈ શકવું શક્ય બનતું હોતું નથી; એ તો જેમ જેમ ભગવાનના પ્રેમભાવથી જીવન રંગાતું જાય છે અને મળતાં જતાં સકળ કર્મમાં એવો ભાવ જેમ જેમ રહ્યાં કરે છે, તેમ તેમ તે એના પ્રત્યે આકર્ષાયા વિના રહી શકતો નથી. એને આકર્ષાવું જ પડે છે. લોહચુંબકની પકડની મર્યાદામાં જ્યાં સોય આવી ચૂકી કે તે પોતાની મેળે એના પ્રત્યે ખેંચાયા કરવાની, પણ ત્યાં સુધી ગડમથલ સાધકે કરવાની રહે છે.

સમર્પણ કેવું થવું ઘટે ?

સાધનામાર્ગમાં સમર્પણ એક ઉત્તમ પ્રકારનું સરળ, સહજ સાધન છે. પ્રત્યેક થતું રહેતું કર્મ, વિચારો, વૃત્તિઓ, લાગણી, ભાવના, ભાવ, પ્રાણના આવેશો, આવેગો, કામનાઓ, આશાઓ, તૃષ્ણાઓ,

લોલુપતાઓ વગેરે અનેકમાં ને બુદ્ધિના જડ આગ્રહો, સમજણો, ગમા-અણગમા વગેરેમાં સાધકે જાગૃતિ રાખીને એમને બધાંને શ્રીભગવાનના ચરણે પ્રેમભક્તિપૂર્વક સમર્પણ કર્યા કરવાનાં રહે છે. કશું જ જીવનું જીવ પ્રકારનું ન રહે એવું થયાં કરવાનું છે. તેવું સમર્પણ કંઈ એકદમ થઈ જતું હોતું નથી. એ તો ધીમે ધીમે થતું જાય, ને તે પણ જો એવું જ્ઞાનભાન જેમાં ને તેમાં ચેતનપૂર્વકની જાગૃતિ સાથે રહ્યાં કરતું હોય તો જ. શરૂઆતમાં તો પોતે પોતાને સમર્પણ કર્યા કરવાનું છે, એવું પણ ભાન તે જીવ રાખી શકતો હોતો નથી. જેવી જેવી ને જેટલી જેટલી તૈયારી ને પ્રેમભક્તિપૂર્વકની ઝંખના તેમ તેમ તેનું થયા કરે છે. તેથી સાધકે વારંવાર પોતાના અંતરમાં ડૂબકી મારીને નજર કર્યા કરવાની ઘણી જરૂર રહે છે.

સમર્પણ યજ્ઞમાં સર્વસ્વ હોમો

આપણે ભગવાનને શરણે જવાનું છે, એને જે તે બધું સમર્પણ કર્યા કરવાનું છે. (સમર્પણ આપણી સમજણો, માપો, ગણતરી, લાગણીઓ, વૃત્તિઓ, ભાવનાઓ, વ્યવહાર વગેરે બધાનું કરવાનું છે.) વળી એ બધું સમજણપૂર્વક જ્ઞાનપૂર્વક કરતાં રહેવાનું છે. એટલે એકબાજુના વલણવાળી આવી સમજણ પ્રમાણે ચાલવાનું આપણે છોડી દેવાનું છે. એમાં જે કંઈ બલિદાન કરવાનું આવે, તે બધું યજ્ઞમાં આહુતિરૂપે આપ્યાં જ કરવાનું છે, એમાં જો હું આવું કે બહેન આવે કે નાનો (પુત્ર) આવે કે કે બીજું કોઈ પણ આવે તો એને પણ હોમવા જ પડશે. એટલા ઉપરવટ આપણે થવાનું છે. આપણી તેવી દૃષ્ટિ ખીલતી જવી જોઈએ.

પ્રાકૃતિક ધર્મોનું પ્રાર્થના ભાવે સમર્પણ

તેવી રીતે આપણા મનાદિકરણોના પ્રાકૃતિક ધર્મોનું પણ સમર્પણ થયાં કરે તે જરૂરી છે. સૌથી વધારે આપણને જો કોઈ કારણ નડતું હોય તો તે પ્રાણ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, અહં, આશા, ઈચ્છા, કામના, તૃષ્ણા, લોલુપતા વગેરે જે પળે ઊઠે તે પળે સમજીને જ્ઞાનભાવે તેનું શ્રીભગવાનનાં ચરણકમળે પ્રાર્થનાભાવે સમર્પણ થયા કરવું ઘટે. તેવો જીવતોજાગતો અભ્યાસ જ્યારે થયા કરશે, ને એવા અભ્યાસની સમગ્રતા ને સળંગતા પ્રકટશે; ત્યારે તેવા અભ્યાસમાં ચેતન પ્રકટવાનું છે તે જાણશો. સમર્પણ એટલે જે કંઈ બધું આપી દેવું એવું કશું નથી. અત્યાર સુધી એ બધું

છે, તે મોહથી, મમતાથી સેવ્યા કરેલું હોય છે. તેમાંથી પોતાપણાની વૃત્તિ નીકળી જાય, મમત્વ જતું રહે અને શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે તે વપરાઈ જાય, તેવી જ્ઞાનપૂર્વકની ભાવના જામતી-જામતી જીવનવ્યવહારવર્તનમાં પ્રકટતી અનુભવાય, ત્યારે તે સમર્પણ થયું છે તેમ સમજવું.

સર્વ કંઈને ઓળંગી જવાનું છે

જરૂર પડે સર્વ કંઈને ઓળંગી જવાનું બનતાં જે ઓળંગી જવું પડે છે તેનું જ્ઞાન આપણને પ્રકટવું ઘટે. તેવા જ્ઞાનના પ્રકટવાથી કરીને નિર્મમત્વ સંપૂર્ણપણે ઝળહળી ઊઠે છે. આવી સ્થિતિ પ્રકટતાં શરણાગતિની સ્થિતિ પાકે છે. સર્વ પ્રકારની મર્યાદાઓ ઓળંગાઈ નથી, ત્યાં સુધી આપણે આપણું કરતાં કરતાં સર્વને ઓળંગી જવાની ભાવના દિલમાં રાખ્યાં કરીને વર્ત્યાં કરવાનું છે. સાધનાને પંથે જતાં જતાં જે તે બધાને ઓળંગી જવાની હૃદયની તાકાત જાગવી જોઈશે.

હૃદયની જ્ઞાનભક્તિથી સમર્પણ કરો

સાધનામાર્ગમાં સર્વ પ્રકારની આશા, ઈચ્છા ને કામનાની હોડીના બધાયે શઠ બાળીને આપણે પ્રવેશવાનું હોય છે. આપણે આપણી બધી હોડીઓ બાળી દેવાની રહે છે. જેથી વાસનામય જીવનમાં પાછા ન જવાય. ભગવાનને મેળવવો હોય તો જે આપણે વહાલામાં વહાલું માન્યું છે, તે બધું એને ચરણકમળે માત્ર બલિદાન તરીકે નહિ, યજ્ઞ તરીકે પણ નહિ, પરંતુ હૃદયની જ્ઞાનભક્તિના સમર્પણભાવે તે ધરાયા કરાય તો જ તે કામ આવી શકે. બલિદાનની ભાવના કરતાં યજ્ઞની ભાવના ચડિયાતી છે. એનાં કરતાં વળી સમર્પણયજ્ઞની ભાવના વધારે ચડિયાતી છે.

પૂરતી કિંમતે જ પ્રભુ મળે

‘માઈ ! મૈંને ગોવિંદ લીનો મોલ’ એ ભજન આશ્રમ ભજનાવલીમાંથી વાંચજે. આપણે ભગવાનને મૂલ આપીને વેચાતો લેવાનો છે; મતલબ કે તે એમ ને એમ મળી શકવાનો નથી. આપણે આપ્યાં કરવું પડશે; પૂરતી કિંમત આપવી પડશે. જે જીવને એવી કિંમત આપવાનું જ્ઞાન પ્રકટે છે ને તે આપવામાં હૃદયની ભક્તિ અને અપૂર્વ ઉલ્લાસ પ્રકટે છે, એવો જીવન જ એને મેળવી શકે છે. આપણે જ્યાં સુધી જીવસ્વભાવમાં છીએ, ત્યાં સુધી એને આપવાની અનંત હારમાળા

કાયમ રહ્યાં કરવાની છે. આપતાં આપતાં છેડો જ ન આવે એવી આ આપવાની અનંતતા છે. શિવ થવાના માર્ગમાં જે જે જીવપણું ખૂંચતું હોય અને તેવું જીવપણું જો હૃદયથી આપવાની, એટલે કે સમર્પણ કરવાની કળા આપણને પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો તેવું આપવાથી કરીને જીવનો અપાયેલો તેવો ભાગ પછી આપણને કદીયે સ્મૃતિમાં આવતો નથી. એટલે આપણામાં રહેલી અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ, વાસનાઓ, લાલસાઓ, કામનાઓ, આશાઓ, ઈચ્છાઓ, એવું અનેકાનેક જે પળે ઊઠે, તે પળે જ્ઞાનપૂર્વકની જાગૃતિ સેવીને, પ્રેમભક્તિપૂર્વક શ્રીભગવાનને ચરણકમળે આપણે તે સમર્પણ કર્યા કરવાનું રહે છે. વળી તેને વેચાતાં લેવાની કિંમત આટલામાંયે આવી જતી નથી. જ્યાં જ્યાં આપણને મમતા હોય, મમત્વ હોય, રાગ હોય, આસક્તિ હોય, ક્રોધ હોય, લોભ હોય, મોહ હોય, તે તે બધું જ એને સોંપ્યા કરવું જોઈએ અને એમાં એ ભજનમાં ‘લિયો બજાકે ઢોલ’ અથવા ‘લીનો હૈ આંખો ખોલ’ એવાં બે પાઠાંતર એમાં છે ને તે બંને યોગ્ય છે. આપણે એની સાથે જે સંબંધ બાંધવાનો છે તે છાનો છાનો બાંધવાનો નથી. સારું જગત આપણી નાલેશી કરે કે હૂરિયો બોલાવે તેમ છતાં આપણે શ્રીભગવાનના ચરણકમળની આસક્તિમાં સદાય મસ્તાન રહ્યાં કરીએ. જગત અને જગતજનનું અસ્તિત્વ આપણા મનમાં તદ્દન ગૌણ બની જાય એવું આપણે થવાનું છે. વળી, ભગવાનને આપણે ‘આંખો ખોલીને’ લેવાનો છે.

‘મૈને લીનો તરાજૂ તોલ’

આપણે આજ સુધી જેને આપણું પોતાનું માન્યા કર્યું છે, તે બધું મનમાં સંઘર્યા કરીને આપણે ભગવાનને કદી પણ પામી શકવાના નથી. એને ખરીદવો એ કંઈ સહેલું નથી. હરિને તેની કિંમત આપી આપીને મીરાંએ વેચાતો લીધો હતો. આપણે તો તેની કિંમત કશી આપવી નથી ને આપણે મેળવો છે ભગવાનને ! એ તો આકાશકુસુમવત્ છે. અરે ! જેને કિંમત આપવાની પણ દિલમાં ગણના રહે છે, તે ભગવાનનો પ્રેમ મેળવવા માટે યોગ્ય નથી. જે કંઈ આપણને જોઈતું હોય છે, તેની કિંમત આપ્યાં વગર તેને આપણે મેળવી શકતાં નથી, એ તો સર્વ

સાધારણ હકીકત છે તો શું ભગવાન કંઈ એમ ને એમ થોડો રસ્તામાં પડ્યો છે ? એને મેળવવાને માટે, ખરીદવાને માટે કિંમત આપવાનું જેને મુશ્કેલ લાગે છે; તેમાં જેને હૃદયમાં કુવારાના જેવો ઉત્સાહ પ્રકટતો નથી, તે કદી પણ ભગવાનને રસ્તે જઈ શકનાર નથી. એનું મહત્ત્વ ને એની ગંભીરતા તો જેને દિલમાં એવી ઊંડામાં ઊંડી તમન્ના લાગી છે, એવો સાધક સમજી શકે છે. માન, મરતબો, લોકલાજ, મોભો, ધનદોલત, સંસાર, વ્યવહાર, કુટુંબકબીલો, આપણું જે તે કંઈ બધું (આંતર-બાહ્ય) એક ત્રાજવામાં, ને બીજા ત્રાજવામાં ભગવાન છે; એ બેમાંથી જો ભગવાન આપણને વધારે વહાલા હશે, તો જ પેલું બીજું બધું આપણાથી છોડી શકવાનું છે. એમાં છોડવાપણાની પણ દૃષ્ટિ હોતી નથી. જો ભગવાન આપણને વધારેમાં વધારે વહાલો લાગ્યો, તો બીજું બધું આપમેળે ગૌણ થઈ પડે છે.

વિવેકની જરૂર

બાપા ! બને એટલા અંતર્મુખ રહ્યાં કરો. જે કંઈ આવે તેને યજ્ઞનારાયણમાં પ્રેમભક્તિથી તેના હેતુના જ્ઞાન-ભાન સાથે હોમ્યા કરવાનું રાખો, લાગણીના ઊભરા આવે કે થાય, તેનો પણ સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાનો છે, નહિ કે એમાં જ ભળી જવાનું છે, ને એની સાથે એકરૂપ થઈ જવાનું છે. જે કંઈ આવે કે મળે એનાં ભલે ચૂંથળા ન ચૂંથીએ, પરંતુ એને વિવેકની સરાણે ચઢાવી લેવાનું એનું જ્ઞાનભાન રાખીને મથ્યાં કરીએ ને તે પછી યોગ્ય જણાતાં તેનો સ્વીકાર કરીએ. શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે તે આચરીએ અને પાછું તે શ્રીપ્રભુને ચરણકમળે સમર્પણ કર્યાં કરીએ, તેવા પ્રકારનો જ્ઞાનભાન સાથેનો સમર્પણયજ્ઞ ચલાવ્યા કરીએ, તો જ આપણા પોતાના જીવનમાં અનાસક્તિ, નિર્મમત્વ, નિર્લોભ, નિષ્કામ, નિરહંકાર વગેરે ફલિત થતાં જતાં શ્રીપ્રભુકૃપાથી આપણે જરૂર અનુભવી શકીશું.

ખંડ-૨

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૯	સર્વ સામાન્ય સાધનાની રીત.....	૪૩૪
૨૦	સાધનાનું હાર્દ અને પ્લાનિંગ	૪૪૯
૨૧	સાધના શા માટે ?	૪૬૩
૨૨	સાધના એટલે શું ? અને સાધનાપથ	૪૭૧
૨૩	સાધનાપથમાં મનોમંથન	૪૮૭
૨૪	સાધનાપથમાં સંગ્રામો	૪૯૩
૨૫	ધ્યેય	૫૧૨
૨૬	સાધનામાં જરૂરી	૫૨૨
૨૭	માનવદેહનું મહત્વ	૫૯૮

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૧૯

સર્વસામાન્ય સાધનાની રીત

- આ પંથે જવાને માટે સૌથી પ્રથમ તો આપણે આપણાં પોતાના પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, આપણાં વિચારો, વૃત્તિઓ-આ બધાનું પૃથક્કરણ કરીને તેનાં મૂળ તપાસવાની જરૂર રહે છે.
- આપણે પોતે આપણું પોતાનું વિચારી શકવાને જરૂર શક્તિમાન છીએ. આપણને પ્રગટતા વિચારો, વૃત્તિઓ, જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સંબંધોને કારણે થતાં આઘાત-પ્રત્યાઘાતો આ બધાં જેમ જે રીતે પ્રકટે, તેમ નીરખતાં આપણે આપણી પોતાની જીવદશા કેવા પ્રકારની છે, તે સમજી શકીએ એમ છીએ.
- આપણે આપણી રહેણીકરણી તથા બોલવા - ચાલવાની રીત, વર્તવાની સમજણ ને ભૂમિકા આ બધાંનો આપણે ધરમૂળથી ફેરવલટો કરવાનો રહેશે.
- સત્વ, રજસ, તમસ એ ત્રણ ગુણ છે. આ ત્રણમાંથી કયો ગુણ મહત્ત્વે કરીને આપણા સ્વભાવમાં વણાયેલો છે, એ બધું બરાબર સ્પષ્ટપણે સમજવું જોઈશે.
- બુદ્ધિની કોરી સમજણ જીવન-માર્ગના રસ્તાની એક તસુ જેટલી ગતિ પણ આપી શકતી નથી.
- જીવનવિકાસ પરત્વેનું કોઈ પણ તરફનું સાચું પગલું ભરવાની સમજણ સાથે મળવાનું થાય તો આપણામાં તે સાચી રીતે સ્વીકારવાની ઉમળકાભેરની તત્પરતા અને સ્વીકારાત્મક ભૂમિકા આપણામાં પ્રગટેલાં હોવાં જોઈશે.
- જે પોતાને બરાબર સમજે છે તેઓ બીજાંને સમજવા માટે ઝાઝી કશી દરકાર કે મહત્ત્વ રાખતા નથી, તેને બીજાંને સમજવાની કશી પડી પણ નથી હોતી. એવો જીવ બીજાની ઝાઝી પંચાતમાં પડતો નથી.
- આ માર્ગ તો શ્રદ્ધાનો છે.
- એકમાં અનંત છે અને અનંતમાં એક છે. આપણે અનંતમાં બહાર વહેંચાઈ ગયેલાં છીએ, તેમાંથી પરામુખ થવાનું એટલે કે અનંતમાંથી એક આપણે બનવાનું છે. એટલે અનંત સાધના હોય તો તેના વડે કરીને પણ એક થઈએ. જ્યાં વૃત્તિ બહિર્મુખ થાય ત્યાં ચેતીએ અને તેને સંકેલીને સમેટીએ.

પ્રભુનો પંથ

આ પંથે જવાને માટે સૌથી પ્રથમ તો આપણે આપણાં પોતાના પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, આપણાં વિચારો, વૃત્તિઓ-આ બધાનું પૃથક્કરણ કરીને તેનાં મૂળ તપાસવાની જરૂર રહે છે. હાલ આપણે સ્વભાવથી કેવા છીએ અને કેવાં થવાનું છે તેની પૂરેપૂરી જાગૃતિ પ્રભુકૃપાથી આપણને જો પ્રકટે તો આ બધું મુશ્કેલીભર્યું લાગતું ચઢાણ તરીકે અઘરું તો નથી.

જાતને ઓળખો

તમારે પોતાએ તમારું પોતાનું તટસ્થતાપૂર્વક નિરીક્ષણ અને પૃથક્કરણ સાફ સાફ કરતાં રહેવું જોઈએ. આપણે પોતે આપણું પોતાનું વિચારી શકવાને જરૂર શક્તિમાન છીએ. આપણે પ્રગટતાં વિચારો, વૃત્તિઓ, જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સંબંધોને કારણે થતાં આઘાત-પ્રત્યાઘાતો આ બધાં જેમ જે રીતે પ્રકટે, તેમ નીરખતાં આપણે આપણી પોતાની જીવદશા કેવા પ્રકારની છે, તે સમજી શકીએ એમ છીએ.

આપણે આપણું સ્વરૂપ કેવું છે, આપણી પ્રકૃતિ કેવી છે, આપણી સમજણો કેવા પ્રકારની છે, કેવા પ્રકારની મડાગાંઠો છે, બુદ્ધિમાં કેવા કેવા પૂર્વગ્રહો પડેલા છે, તે બધું આપણે જાણવું પડશે. આપણા મનાદિકરણનું નિર્દય પૃથક્કરણ આપણે કરવું પડશે.

શ્રીભગવાનને પંથે જેણે જવું છે, એના બધી તરફના ભ્રમ ભાંગી જવાની જરૂર રહે છે. ભગવાન અનેક રીતે એને અનુભવ કરાવી રહેલો હોય છે. જેને જે રીતે એ સમજી લેવું હશે તે સમજી લેશે. પોતે કેવી જમીન ઉપર ઊભા છીએ, તે એણે નક્કર સત્ય તરીકે સમજવું જોઈશે. એણે એથી દુઃખી થઈ જવાનું નથી કે નથી કોઈના ઉપર ઈતરાજી કે અણગમો કરવાનો, કે નથી કોઈને અવગણવાનું. માત્ર માર્ગની ભિન્નતાની મર્યાદા સ્પષ્ટપણે સમજી લેવાની રહે છે.

આ પંથે 'વન વે ટ્રાફિક' છે. આપણે બધાં પરત્વે સદ્ભાવ રાખવાનો છે. એટલે કે કેળવવાનો છે. કોઈ ગમે તેટલો અન્યાય કરે, આપણું બગાડે, તોપણ આપણે તેનું હિત જ ચાહીએ અને તેનું કલ્યાણ કરવાને ઝંખીએ તથા જે કંઈ કશું બને છે તેની મૂળ ભૂમિકા તો આપણા પોતાનામાં રહેલી છે. આ બધું ખરેખરી સત્ય હકીકત તરીકે આપણાથી

હૃદયના ઉમળકાથી જો સ્વીકારાતું હોય અને તે જ પ્રમાણે આપણા દિલને દિલથી વર્તવાની ઝંખના હોય તો તો પ્રભુકૃપાથી સિદ્ધિ આપણી જ છે. તે માટેની સાચેસાચી પ્રામાણિકતાવાળી વફાદારી ને ધગશવાળી ઝંખના જેને પ્રગટેલી છે તેને માટે તો તે તે બધું સહેલું છે. આપણને આ માર્ગે વળવાની ખરેખરી ઝંખના જો પ્રગટી હોય કે જો તેવી ખ્વાહિશ હોય તો એનું સૌથી પ્રથમ લક્ષણ તો એ જ છે કે બીજાં તરફ જોવાની આપણી દૃષ્ટિ ફેરવાઈ જઈને આપણું પોતાનું જ જોવાનું વિશેષ દૃષ્ટિ કેળવાયેલી ને કામ કરતી આપણે જો પ્રભુકૃપાથી અનુભવી શકીએ તો જરૂર નિશ્ચિતપણે સમજી લેવું કે આપણાથી આ માર્ગે આગળ ધપી શકાશે જ.

ખરેખરી તેવા પ્રકારની સાચી ઝંખના જાગે તો તેવી ઝંખનાનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ તો ઊઠવાપણામાં જ હોય, જો જગાતું ના હોય ને ઊઠવાપણું ના થતું હોય તો સમજી લેવું કે આપણામાં ઝંખના હજી જાગી નથી. હૈયાના સાચા સ્વરૂપની ઝંખના જાગ્યા વિના આ માર્ગમાં આપણાથી પ્રયાણ થઈ શકવાનું નથી.

આ માર્ગમાં જવાની ખરેખરી ઝંખના જો આપણને પ્રગટે તો આપણે આપણી રહેણીકરણી તથા બોલવા-ચાલવાની રીત, વર્તવાની સમજણ ને ભૂમિકા આ બધાંનો આપણે ધરમૂળથી ફેરવવો કરવાનો રહેશે. ભગવાનની કૃપાથી આપણામાં જો સાચેસાચી એનાં પરત્વે વહેવાની ઝંખના જો પ્રગટે છે તો એ પોતે જ આપણો સાથીદાર બની શકે છે. આંધળાને જેમ લાકડી છે તેમ આપણો દોરનાર ને પ્રેરનારો હોય છે. પરંતુ તે ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે આપણામાં આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્ એ બધાં કરણોનું મુખ એના તરફ વળી ગયેલું હોય. જો આપણે આ માર્ગ તરફનાં સાચી દિશા તરફનાં પગલાં ભરવામાં ખરેખરી પ્રામાણિકતા અને વફાદારી હૃદયના પૂરેપૂરા ઉમળકાથી દાખવ્યા કરીશું તો ફતેહ આપણી જ છે. એક ડગલું ચાલ્યાં કે અડધું ચાલ્યાં તેનું ઝાઝું મહત્ત્વ નથી, પરંતુ તેમ ચાલવામાં આપણા હૈયાની ધગશ ને નેકદિલી, પ્રામાણિકતા, વફાદારી, નિષ્ઠા અને તે ડગલાં ભરવામાં હેતુની સમજણ આ બધાં કેટલાં ઉપર તરી રહેલાં વર્તાતાં હતાં તે જ મુખ્ય હકીકત છે. એટલે આ બધું જીવતું રાખ્યા કરીને આપણે વર્તવાનું છે ને ચાલવાનું છે.

સત્ત્વ, રજસ, તમસ એ ત્રણ ગુણ છે. આ ત્રણમાંથી કયો ગુણ મહત્ત્વે કરીને આપણા સ્વભાવમાં વણાયેલો છે એ બધું બરાબર સ્પષ્ટપણે સમજવું જોઈશે. જો આપણને લાગે કે આપણી ગતિ મંદ છે, તો કેમ કરીને તે સતેજ થાય તેવી રીતે આપણે મંડવું અને મથવું જોઈએ. જેવાં છીએ તેવાં ને તેવાં રહીને આપણે કદી આગળ વધી શકીશું નહિ. આપણે જો ખરેખરું મથવું હશે તો મથવા પરત્વેનો આપણો ઉત્સાહ અને આપણા દિલનો થનગનાટ થોડો જ વર્તાયા વિના રહી શકે છે ?

એકવાર એવો ખરેખરો નિર્ધાર કે પાકો નિશ્ચય થઈ જવો ઘટે છે અને નિશ્ચય એટલે કે જે કરવા ધારેલું હોય તેમ જ વર્તાય, બીજી રીતે વર્તાવાનું કે કુટાવાનું થતાં ભલે પ્રાણ આપી દેવાય પરંતુ આડફંટે તો કદી જવાય જ નહિ, એવી દૃઢ મક્કમતા પ્રગટ્યા વિના આ માર્ગે આગળ પગલાં ભરી શકાતાં નથી. ઠેરનાં ઠેર રહીએ અને આ માર્ગની બુદ્ધિની લપનછપન કર્યા કરીએ તે વાત ખરી, પરંતુ તેવી બુદ્ધિની કોરી સમજણ જીવન-માર્ગના રસ્તાની એક તસુ જેટલી ગતિ પણ આપી શકતી નથી. એવી સમજણ તો જુદાં જુદાં સ્વરૂપો બદલાતી ડાકણ જેવી છે. માટે આપણે એવી બુદ્ધિની સમજણનું કશું કામ નથી. આપણે તો ભાવના અનુસાર હૈયાના ઉમળકાથી આચરણ કરીશું. તે જ જીતવાની સાચી બાજી છે.

બીજું, જીવનવિકાસ પરત્વેનું કોઈ પણ તરફનું સાચું પગલું ભરવાની સમજણ સાથે મળવાનું થાય તો આપણામાં તે સાચી રીતે સ્વીકારવાની ઉમળકાભેરની તત્પરતા અને સ્વીકારાત્મક ભૂમિકા આપણામાં પ્રગટેલાં હોવાં જોઈએ.

દરેક વ્યક્તિમાં દંભ બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. દંભ તો એવાં એવાં સ્વરૂપો પ્રગટાવે છે કે જેની આપણને કલ્પના પણ ના આવે. દંભ તો અસત્યને સત્યના સ્વરૂપમાં પણ પ્રગટાવી શકે. એવી એની કરામત-લીલા હોય છે. દંભનો પડદો તોડતાં અને ચિરાતા બહુ મોટાં માનસિક મંથનો અને ઘમસાણો જાગે છે. તે કાંઈ ધારીએ ને માનીએ છીએ તેટલું સહેલું નથી.

જીવનવિકાસની સાચામાં સાચી ને ઉત્કટ ખરેખરી ઝંખના જેને પ્રગટેલી છે તેના જીવનમાં પણ દંભ નથી હોતો તેવું નથી,

કેટલાકના જીવનમાં તે વિશેષપણે પ્રગટેલો પણ હોય છે. તે બધાંને તોડવાને માટે જીવનવિકાસવાંછું ઝંખના, તે પરત્વેનો આપણો જીવંત પુરુષાર્થ અને પ્રભુકૃપાની મદદ માટેની કાકલુદીભરી યાચના અને પ્રાર્થના અને જે તે બધી તેવાં પ્રકારની જહેમતમાં, સકળ પ્રકારની રોજિંદી પ્રવૃત્તિમાં અને આપણાં લાગણીતંત્રના વ્યવહારમાં પ્રભુની ભાવના, તે જ આપણે મોખરે પ્રગટાવેલી રાખ્યાં કરવી પડશે અને એવો જીવતોજાગતો અભ્યાસ જ્યારે જીવનમાં પ્રગટે છે, ત્યારે દંભનો જોશ પણ મોળો પડે છે. દંભને આકાર લેવાની મોકળાશ આપણા જીવન પરત્વેની સાચી રીતે કેળવાવા માંડેલી ભાવનાની મતિ-ગતિમાં એ તેવા પ્રકારનો આકાર લેતી જતી ભૂમિકામાં પ્રગટી શકતી નથી.

આપણામાં અનેક પ્રકારના કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, રાગ વગેરે પડેલાં છે. તે બધાંની ભુલભુલામણીમાંથી આપણે નીકળવું પડશે. તે બધું પાછું ઉમળકાથી અને પ્રેમથી કરવાનું રહેશે. આપણને કપડાંનો, દાગીનાનો તો સ્વાભાવિકપણે મોહ હોય, પણ આ તો તદ્દન ક્ષુલ્લક મોહ કહેવાય. તેને તો કદીક સરળતાથી ત્યજી શકાય. પરંતુ મોહ પણ જુદા જુદા છે. મોહના પણ નવા નવા સ્વાંગ છે. એટલે આપણાં હાલના જીવનમાં પ્રવર્તી રહેલા કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ અને અહમ્ અને હાલની રીત પરત્વેની સમજણના પ્રવાહો, આગ્રહો, ટેવો આ બધાંના હાલનાં સ્વરૂપો આપણા જીવનમાં કેવાં કેવાં છે, તેને નગ્નરૂપે આપણે સમજવાં જોઈશે અને તેમ સમજીને તેના આવેશ ઊઠવાની સ્થિતિના કાળે જો આપણે પ્રભુકૃપાથી જાગૃત રહી શકતા હોઈએ તો તેનાથી વિમુખ થવાની સંપૂર્ણ શક્યતા છે.

આપણે જે પંથે જવું છે તે પંથે આપણે પગલાં માંડી રહ્યાં છીએ કે કેમ તેનું સચોટતાવાળું અને તેના યોગ્ય પ્રકારની ભૂમિકાનાં લક્ષણોવાળું જો આપણે આપણામાં થતાં રહેતાં પરિવર્તનનું અને તેનાં પ્રત્યક્ષ પ્રગટતાં જતાં માપ-લક્ષણોનું એવાં આપણાંથી ભરાતાં રહેતાં પગલાંનું ભાન જો આપણે બરાબર સમજી શકીએ તો આપણે પોતે એકલાં હોવા છતાં કદી એકલાં હોતાં નથી. આપણાં નિર્ધરિલા પંથ પરત્વેની જીવંત એવી સભાનતા એ જ આપણી સાચી કેડી છે.

જે પોતાને બરાબર સમજે છે તેઓ બીજાંને સમજવા માટે ઝાઝી કશી દરકાર કે મહત્વ દેતાં નથી, તેને બીજાં સમજવાની કશી પડી પણ નથી હોતી. તેઓ તો પોતાને સમજવાની પ્રવૃત્તિમાં એટલાં બધાં મશગુલ હોય છે કે તેનામાં બીજાંનું તો ગૌણત્વ પ્રકટી જાય છે; બીજાં છે ખરાં પણ તે નિમિત્તરૂપે અને પોતાને કેળવાવા ને પ્રગટાવવા માટેની ભૂમિકા રૂપે. એટલે આપણે આ રસ્તે જે જવાનું કરીએ, ત્યારે દરેક પ્રસંગ, દરેક સ્થિતિમાં, દરેક સંજોગોમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિના સંપર્કમાં તે પળે આપણું વર્તન, સ્પંદન અને સંવેદન કેવાં કેવાં પ્રકારનાં પ્રગટે છે, તે ઉપરથી આપણને પોતાનું આપણું થર કેવું છે તેની સમજણ પડ્યાં કરશે.

મનના મંથનની ગતિ પણ બદલાય. આગળ વધવા વાંછનાર જીવની મથામણ હંમેશાં સ્વકેન્દ્રવર્તી બની જાય છે. પોતાનામાં રમમાણ થયાં રહ્યાં કરતી હોય છે એવો જીવ બીજાની ઝાઝી પંચાતમાં પડતો નથી. જેને બીજાનું જ્યારે સૂઝ્યાં ને ઊગ્યાં કરે છે, એવું જો આપણને સાચોસાચ લાગે તો આપણે સમજવું કે હજુ આપણે આપણા જીવનનો પૂર્વદિશાનો સૂરજ ઉગાડી શકવાની સ્થિતિમાં પ્રગટેલાં નથી. આપણે ગમે તેવાં હોઈએ તોપણ તેમાંથી ઊઠી શકવાની પૂરેપૂરી શક્યતા આપણામાં જ અંતર્ગતપણે રહેલી જ છે.

આ માર્ગ તો શ્રદ્ધાનો છે અને સાચી ભાવનાથી જો આપણે પ્રયત્ન કરવા માંડીએ, તો શ્રદ્ધા પણ જીવંત બને છે ને શ્રદ્ધા તો જ્ઞાન સૂઝાડે છે. શ્રદ્ધા પ્રગટેલી હોય તો બુદ્ધિ આપમેળે પ્રગટે છે. શ્રદ્ધા પ્રગટેલી હોય તો ગુણશક્તિ પ્રગટે છે. શ્રદ્ધા આપણા જીવનનો નવો અવતાર પ્રગટાવે છે. પાયામાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ પ્રગટ્યાં વિના આ માર્ગે આપણાંથી વધુ આગળ ધપી શકાશે નહિ. ધારો કે અભ્યાસ કર્યા કરીએ અને તેવા અભ્યાસમાં પ્રામાણિકતા પણ હોય, તો લાંબાગાળાના તેવા અભ્યાસમાંથી શ્રદ્ધા પ્રગટી શકે ખરી, પરંતુ તે તો બધું ધીરજ માંગી લે છે.

જે કંઈ થાય તે કર્યા કરીએ અને વધારે ને વધારે જાગૃત, સચેતન રહેવાને મથ્યાં કરીએ. તેની કૃપામદદ માટે વારંવાર પ્રેમભક્તિભાવે પ્રાર્થના કર્યા કરીએ. મોહ, ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, ક્રોધ, હુંપદ વગેરે બને તેટલાં ઓછાં કરતાં જઈએ. એટલું જો ભાન રાખીએ તો ધીરે ધીરે બધું રાગે પડતું જશે. બાકી, એકમાં અનંત છે અને અનંતમાં એક છે.

આપણે અનંતમાં બહાર વહેંચાઈ ગયેલાં છીએ, તેમાંથી પરાક્રમુખ થવાનું એટલે કે અનંતમાંથી એક આપણે બનવાનું છે. એટલે અનંત સાધના હોય તો તેના વડે કરીને પણ એક થઈએ. જ્યાં જ્યાં વૃત્તિ બહિર્મુખ થાય ત્યાં ચેતીએ અને તેને સંકેલીને સમેટીએ. તેને અંતરમાં વાળવાનો પ્રયત્ન કરીએ. એવો સજાગ ચેતનાવાળો પ્રયત્ન થયા કરે તો તેવા અભ્યાસમાંથી પણ આપણામાં પ્રાણ પ્રગટે છે.

સાધનાના સામાન્ય મુદ્દા

સાધનામર્મ

- મુખથી કે મનમાં જાગૃતપણે જપ, સાથે સાથે હૃદયપ્રદેશે ધ્યાન તથા ચેતનના ચિંતન સહ ભાવાત્મક ભાવનું રટણ
- પ્રત્યેક પળે સતત સમર્પણ, સારું તેમ જ નરસું - બંનેનું
- સાક્ષીભાવ, જાગૃતિ, વિચારોની સાંકળ ન જોડો.
- બને તેટલું વધુ વાચિક અને માનસિક મૌન રાખો, કેળવો અને ખૂબખૂબ શરણભાવ જીવનમાં ચેતનાપૂર્વકની જાગૃતિથી કેળવ્યા કરો.
- આગ્રહો, પ્રભુચિંતન સિવાયના સર્વ આગ્રહો છોડો, નમ્રતા કેળવો, શૂન્ય થવાનું ધ્યેય રાખો.
- ખૂબ ભાવપૂર્વક હૃદયસ્થ રહીને આર્દ્ર અને આર્તભાવથી પ્રાર્થના કરો, ભગવાનને સર્વ સુખદુઃખ જણાવતા રહો, તેની સાથે આત્મનિવેદન દ્વારા અનંત ખૂબ ગાઢો સંબંધ બાંધો, મનમાં કશુંયે ઘોળાવા ન દો, ખાલી રહો.
- આવી પડતાં કામો પ્રભુનાં સમજો, જરાયે કચવાટ વિના ખૂબ પ્રેમપૂર્વક તે કરો. પ્રત્યેક પ્રસંગ - બનાવ આપણા કલ્યાણ અર્થે જ છે અને પ્રત્યેક પ્રસંગ પાછળ પ્રભુનો ગૂઢ, શુભ સંકેત રહેલો છે.
- આત્મલક્ષી-અંતર્મુખી થાઓ, માત્ર પોતાની દુનિયામાં વસો. જાણી જોઈને જાતને સંડોવવા દો નહિ.
- પર (પારકાં)ની સેવા પ્રભુની સેવા સમજો. સેવા લેનાર, સેવા દેનાર ઉપર, સેવા કરવાની તક આપીને ઉપકાર કરે છે. રામે આપ્યું છે અને રામને દઈએ છીએ, ત્યાં ‘મારું મારું’ ક્યાં રહ્યું ? તારું આ જગતમાં છે શું ?
- પ્રત્યેક કાર્ય, પ્રત્યેક વાતચીત, વ્યવહાર આપણા ધ્યેયને વેગ આપે

એવા ખાસ હેતુસર, હેતુનું લક્ષ જીવતું રાખીને કરવાં. વાંચતી-લખતી વખતે અને પ્રત્યેક કર્મ કરતી પળે ભાવની સ્મરણધારણાનો અભ્યાસ કેળવ્યા કરો.

- વૃત્તિનું મૂળ શોધો, તેનું પૃથક્કરણ કરો. તેમાં ભેળવાયા વિના તેને તટસ્થતાપૂર્વક અને સ્વસ્થતાપૂર્વક નિહાળો.
- પ્રભુની પ્રત્યેક કળા, સૌંદર્ય, રમ્યતા, વિશુદ્ધતા વગેરે પ્રસાદીઓમાં રહેલા ભાવનું, તેને અનુરૂપ ભાવનું, આપણામાં અવતરણ થવા પ્રાર્થના કરવી.
- ઊર્મિ, આવેશ અને લાગણીને એમ ને એમ વહી જવા ન દો, તેમ જ તેમાં ભેળવાઈ પણ ન જાઓ. તેનો સાધનામાં ઉપયોગ કરો, તાટસ્થ્ય કેળવો.
- જમતી વખતે અને પાણી પીતી વખતે જીવનમાં ચેતનશક્તિના અવતરણ-ભાવની પ્રાર્થના કરવી, શૌચ, પેશાબ વગેરે ક્રિયાઓ સમયે વિકારો, નબળાઈઓ વગેરેના વિસર્જન ભાવની પ્રાર્થના કરવી.
- સ્થૂળનો ખ્યાલ ત્યજીને સૂક્ષ્મતત્ત્વને નજર સામે રાખો. વૃત્તિની શુદ્ધિ કરો, ભાવની વૃદ્ધિ કરો.
- પ્રભુ સચરાચર છે. ‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ’ની ભાવના કેળવો.
- પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને વસ્તુની ઊજળી બાજુ જુઓ.
- કોઈનાય કાજી ન થાઓ, કશાય ઉપર ઝટ અભિપ્રાય ન આપો.
- વાદવિવાદ ના કરો.
- પોતાનો આગ્રહ ન રાખો.
- બીજાઓમાં શુભ હેતુઓનું આરોપણ કરો.
- માનસિક અને સાર્વત્રિક ઉદારતા જીવનમાં પ્રગટાવો.
- ખૂબ પ્રેમભાવ કેળવો.
- પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરવાનું છે, તે લક્ષમાં રાખીને પ્રકૃતિવશ ન થતાં કર્મોની ઉપરવટ વર્તો. ફળની આસક્તિ છોડો.
- પોતાને થતા અન્યાયો, આવી પડતાં દુઃખો વગેરેનું મૂળ પોતામાં જ છે એમ દઢાવો, ગુરુમાં પ્રેમભક્તિભાવ દઢતર કર્યા કરો.
- અભીપ્સા, ઈનકાર અને સમર્પણનો ત્રિવેણીસંગમ ઉદ્ભવાવો,

- સદાય પ્રસન્નતા પ્રવર્તાવો.
- કૃપા અને પુરુષાર્થના યુગલને જીવનમાં ઉતારો.
- પ્રત્યેક કર્મના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પ્રભુની સ્મૃતિ પ્રગટાવો,
- મન નિઃસ્પંદ કરો.
- રાગદ્વેષ નિર્મૂળ કરવાની જાગૃતિ રાખો.
- થયેલા આધ્યાત્મિક અનુભવો પ્રત્યક્ષ રોજિંદા વ્યવહારમાં જીવતા કરો.
- ક્યાંયે કશામાંથી ભાગવાનું ના હોય, યદેચ્છા જે આવી મળે, તે પ્રભુપ્રસાદી ગણીને તેને વધાવી લો.
- ક્યાંય કોઈની સરખામણી ના કરો.
- અનુકૂળ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ એ મનની ભ્રમણા છે, જીવનસાધના સારુ સર્વ કંઈ સાનુકૂળ જ હોય છે.
- પ્રભુમય—તેના મૂક યંત્ર—થવાની જ બસ એક ઉત્તેજના હવે જીવમાં રાખો.
- કર્મમાં, કર્મનું મહત્ત્વ નથી, પરંતુ જીવનના ભાવનું સતત એકધારું, જીવતું ચિંતન રહ્યાં કરે એ સવિશેષપણે મહત્ત્વનું છે. તેવો જીવતો અભ્યાસ કર્મ કરતી પળે કેળવવો.

શું શું કરવું ?

સવારથી ઊઠીએ કે સૂતાં સુધી આપણાં મનહૃદયની નજરની સમક્ષ ગુરુની ચેતના-સ્મરણભાવના જીવતી રાખ્યા કરવાનો પ્રેમભક્તિપૂર્વકનો અભ્યાસ પાડતાં રહેવું. જે બધું મનમાં ઊગે, તે બધું પ્રેમભક્તિભાવે તે પળે સાવધાનીથી જાગૃત થઈને સમર્પણ કર્યા કરવું. વિચારોની સાંકળ જોડતાં અટકી જવું. આ બધો અભ્યાસ જ્ઞાનપૂર્વક અને જાગૃતિપૂર્વક કર્યા કરવાનો છે, તો જ કંઈક ઊંચું અવાશે. આપણી પોતાની જીવપ્રકૃતિને બરાબર નીરખતાં રહેવું. જે અવગુણો હોય તેને જ્ઞાનપૂર્વક ટાળવા.

સાધનામાં વેગ ક્યારે આવે ?

જે જીવની જિજ્ઞાસા, સતત, સ્થિર, ઊર્ધ્વગામી અને ઉત્કટ હોય તેને સાધનામાં દૃઢ થઈ જતાં વાર ન લાગે. જિજ્ઞાસા ઉપરાંત પણ સાધનામાં દૃઢ થવા માટે બીજા ગુણોની જરૂર હોય છે. સાધના પરત્વેનો મક્કમ નિશ્ચયાત્મક મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણથી થયેલો નિર્ધાર હોય તો તેથી સાધનામાં વધારે વેગ મળે છે. એના સિવાય જીવનમાં બીજો કોઈ

માર્ગ નથી, અને જીવનવિકાસને માટે સાધના એ જ અંતિમ માર્ગ છે, એવી જે જીવને આત્મપ્રતીતિ છે, તે કશાથી પછી આવરાઈ જતો નથી, પરંતુ આપણામાં તો એટલું બધું સેળભેળપણું રહેલું છે કે જેની ન પૂછો વાત. સાધકે નમ્રમાં નમ્ર થવું ઘટે. તે દિશામાં આપણો પૂરેપૂરો જાગૃત પ્રયત્ન અને અંતરનો પ્રેમભક્તિભર્યો સહકાર હજી તો જાગૃત થયો નથી. બે વચન તીખાં તમતમતાં અપમાનભર્યાં કોઈ કહે તો મન છણછણી ઊઠે. સાધકમાંથી અભિમાન પૂરું ઓગળવું જોઈએ તથા પ્રત્યેક કર્મમાં પ્રભુપ્રીત્યર્થે તે થયાં કરે એવી આંતરિક ભાવના અને તે થયાં પછી તેનું પ્રેમભક્તિથી જ્ઞાન વડે કરીને સમર્પણ થવું, કે એ બધું થયા કરે અને તે પણ સહજમેળે ત્યારે જ સાધના પાકી થઈ ગણાય.

સાબદા બનો

સંસારની નાનીમોટી બધી બાબતો અને બધાં કામ આપણે કરવાનાં છે ખરાં, પણ દિલનો તાર તો આપણા અસલના કામમાં પૂરેપૂરો પરોવાયેલો રહે, તેની પૂરેપૂરી જ્ઞાનપૂર્વક જાગૃતિ અને કાળજી રાખવાનાં છે. એવો અભ્યાસ પૂરો કેળવાયા વિના આપણાથી કશું બનવાનું નથી તે નક્કી જાણજો. માટે સાબદા બનવું. જગત કે સંસારવ્યવહારથી કે કોઈ પ્રકારના વાતાવરણથી આપણે ત્રાસી જવાનું નથી, કંટાળી જવાનું નથી કે હેરાન થવાનું નથી. સંસારવ્યવહારમાં આપણે ઈચ્છીએ અને ધારીએ એવી જ રીતે તે બધા વર્તે એમ કદી બની શકવાનું નથી. બધાં જ જુદી જુદી રીતે વર્તવાનાં. આપણા મનને અશાંત બનાવવાને જાણે જાણી જોઈને પ્રયત્ન કરતાં ન હોય, તેવું પણ આપણને લાગવાનું. થોડો ઘણો યજ્ઞ જે ચાલતો હોય, તેમાં ભંગ પડાવવાને બધાં કૂદાકૂદ કરતાં હોય તેવો પણ અનુભવ થાય. તેમ છતાં આપણે તો તે બધાં તરફ જરા સરખું પણ લક્ષ ન આપતાં, આપણે આપણા પોતાનામાં જ જીવતાં રહી શકીએ, તો જ ફાવી શકવાનાં છીએ તે જાણજો. માટે આપણે જે કરવું છે, જેવા થવું છે, તેનું આપણને પળેપળનું જ્ઞાનપૂર્વકનું સચિંત ભાન રહેવું જોઈશે. એવું ભાન રહેવાનો જો હૃદયપૂર્વકનો જીવતોજાગતો પ્રયત્ન શ્રીપ્રભુકૃપાથી થઈ શક્યો, તો બીજું બધું પણ થઈ શકવાનું છે એ નિશ્ચિત હકીકત છે. એવું જાગૃત ભાન રહેવું એ પણ અઘરી હકીકત નથી, જો ધ્યેય પરત્વેની પ્રેમભક્તિ હૃદયમાં પ્રગટેલી હોય તો.

સાધના જ જીવનકાર્ય

જીવનમાં સાધના કરવાનું કામ જેવું તેવું નથી. તેથી, સાધનાનું કામ જ કરવાનું દિલ હોય, તો મરી મથીને પણ દૃષ્ટિ અંતર્મુખ વળે તેમ કરવાનું રાખીએ તો કંઈક સધાય. જેનું મુખ જે બાજુનું વળેલું હોય છે, તે બાજુ પ્રમાણેનું જે તે બધું એને દેખાયા કરે છે. સંસારમાં રસ રહેતો હોય તો સંસારી બનાશે. માટે, જીવનવિકાસમાં રસ કેમ જીવતો થાય તેની તમન્ના પ્રકટાવ્યા કરવાને માટે, હૃદયનો તેવો જ્ઞાનપૂર્વકનો અભ્યાસ થતો રહે તે ઘણું જરૂરનું છે.

જીવનની સાધનાનું મહત્ત્વ

સંસારના જીવનવ્યવહારમાં આપણે અનેક પ્રકારના ભારથી લદાઈ જઈએ છીએ અને ક્યડાઈ પણ જઈએ છીએ. અનેક જાતનાં બંધનોથી બંધાઈ પણ જઈએ છીએ. જ્યારે જીવનની સાધનાનું મહત્ત્વ તો એ છે કે એથી કરીને કોઈ પણ જાતના અનુભવથી આપણે લદાઈ કે ક્યડાઈ જતાં નથી, અનેક પ્રકારનાં બંધનોથી બંધાઈ જતાં નથી અથવા કોઈ જાતની સાંકળથી સાંકળાઈ પણ જતાં નથી. એથી કરી સાધકને કોઈ દિવ્ય પરમ મંગળમય શક્તિનાં દર્શન અગમ્ય રીતે ક્રમશઃ થયાં કરે છે.

સહજ સાધના કેમ થાય ?

આપણે જે માર્ગે જવું છે, તેને નડતરરૂપ જે હોય તે દૂર થવાને માટે આપણાથી સર્વ પ્રકારે હૃદયથી પ્રયત્ન થાય, તે માટે શ્રીપ્રભુની કૃપામદદ પ્રાર્થના કરીને સતત માગ્યાં કરીએ, જીવસ્વભાવના જે દોષો હોય તે સમજીને, તેમને ખેતરમાંથી જેમ અનાજ સિવાયનું બીજું ખડ ઊગ્યું હોય અને જેમ તેનું નીંદામણ કરીએ છીએ, તેવી રીતે જીવનવિકાસના માર્ગમાં આડે આવતાં આડાંફેલાંનું પણ આપણે નીંદામણ કર્યાં કરીએ, તે માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરીને મદદ માગ્યાં કરીએ, તો જીવનની સાધના એની મેળે થયાં કરે.

સાધકે કેળવવાની ભાવનાઓ

મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને નિઃસ્પૃહતા

મૈત્રીની ભાવના જેમ જેમ વિસ્તાર પામે છે, તેમ તેમ સ્પર્ધાની લાગણી ઓસરવા માંડે છે. કરુણા જેમ જેમ જ્ઞાનપૂર્વક કેળવાતી જાય છે

અને જેમ જેમ એનો વિસ્તાર વધે છે, તેમ તેમ અહંકારનો લય થતો જતો અનુભવાય છે. સર્વ પ્રકારની પ્રસન્નતાનો (મુદિતાનો) ઉદય થતાં અદેખાઈનો નાશ થતો જાય છે. નિઃસ્પૃહતાથી ક્ષોભ, કલેશ, મોહ, મમતા વગેરેનો લય થવા માંડે છે. એટલે સાધકે જીવપ્રકારની પ્રકૃતિની લઢણોને કાઢવા માટે તેના ઉપર જોશ ન દેતાં કે મહત્ત્વ ન દેતાં મૈત્રી, કરુણા, પ્રસન્નતા એવી સાત્ત્વિક ભાવનાઓને કેળવવામાં જાગૃતિ રાખી રાખીને જ્ઞાનપૂર્વક મથ્યા કરવું જોઈએ.

આવા પ્રકારની ભાવના પ્રગટશે તો જ યોગ્ય પ્રકારની માત્રા બનવાની છે. આયુર્વેદમાં પણ માત્રા બનાવવાને માટે ‘ભાવના’નો ‘પુટ’ આપવામાં આવે છે. આ હકીકત તમે બધાં જાણતા હશો. આપણે પણ જીવની જીવપ્રકૃતિને ઊર્ધ્વ કરવાને જ્ઞાનપૂર્વક ભાવનાના પુટ આપવાના છે. તેવી ભાવના પ્રગટ્યા વિના જીવપણું ટળવું સહેલું નથી.

નિંદા, અતિ નિદ્રા અને લોકવાર્તા સાધકના જીવને બાધક છે અને તે આપણે જ્ઞાનપૂર્વક ટાળવાં ઘટે. આ ત્રણમાં જો આપણું દિલ જતું અનુભવાય તો સમજી લેવું કે આપણામાં હજી સાધનાની યોગ્યતા પૂરી પ્રગટેલી નથી.

કેટલાંક કર્તવ્યો

આપણામાં આપણને ગુણ અને અવગુણ બંનેનું જે દર્શન થાય છે, તેમાં ગુણને સાત્ત્વિકપણું કેળવવાને કદરભાવે આપણે નીરખવો રહ્યો. અવગુણથી આપણને હાલવાપણું ન બની જાય, અન્યાયપણું સામા જીવ વિશે ન પ્રગટે, એવા પ્રકારની સ્થિરતા, સમતા, શાંતિ કેળવવા માટે એનું દર્શન થયું છે એમ અનુભવવું. જેમ એરંડિયું પીવાની ગરજ જ્યારે ઉદ્ભવે છે, ત્યારે ઉપયોગ પૂરતું જ લેવાનું રાખીએ છીએ, એને વધારે લેવાની ભૂખ રહેતી નથી, તેવી રીતે તમામ ભોગવવા જેવા પદાર્થોને વિશે હોવું જોઈએ. વસ્તુઓને તે માત્ર નિર્વાહ જેટલા જે યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉપયોગ અર્થે વાપરવાની છે એમ યોગયોગ્ય વર્તન થતાં યોગ્યતાની ભાવના કેળવાતી જશે અને સહજ સંયમ પ્રગટશે. પ્રભુનો હૃદયમાં હૃદયથી ગદ્ગદભાવે આત્માર માન્યા કરીને શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે જ્ઞાનપૂર્વક જે તે કંઈ વાપર્યાં કરવાનું છે. એથી કરી સાચી વૈરાગ્યની ભાવના સાધકમાં કેળવાય છે.

આત્મસંતોષ અને નીરવતા મેળવવાના ઉપાય

જીવનમાં અનુકૂળ પ્રતિકૂળ સર્વ બાબતોમાં, સર્વ પ્રસંગોમાં, વસ્તુઓમાં વગેરેમાં જે મળ્યા કરે છે, તેમાં રાગદ્વેષ રહિત થઈને, સમજીને વત્યા કરીને, મથીને અંતરસ્થ ભાવનાથી પ્રેરાઈને, પ્રભુનું મનન-ચિંતવન કર્યા કરી જો આપણાથી સંપૂર્ણ જાગૃતિ અને સાવધાની કેળવાયાં કરાય તો તે સ્થિતિનું નામ આત્મસંતોષ છે. કોઈ પણ વસ્તુ, પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ મેળવવા માટે સ્વયંભૂ ઈચ્છા તો કરવી જ નહિ. તો પછી મનની નીરવતા પ્રાપ્ત થવામાં કશી મુશ્કેલી નડે નહિ. જે કંઈ સારુંનરસું, ઓછુંવતું મળ્યા કરે, એના પરત્વે સંતોષની લાગણી ધરાવીને નિર્વાહ કર્યા કરીએ અને એમાંથી પ્રભુનો હેતુ સમજવાનું રાખીએ અને એવી રીતે જીવનનું ઘડતર કરવાનું આપણે રાખીએ તો તેવું મળેલું યથાર્થ ગણાય.

સામીપ્યની ભાવના, અડગ નિશ્ચય અને પ્રીત નિભાવતાં શીખો

સદ્ગુરુ કે પ્રભુ આપણી પાસેમાં પાસે છે. એ વહાલો આપણને જોઈ રહ્યો છે, એ આપણો અંતર્યામી છે, એવી ભાવના સદાય જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક કેળવ્યા કરવાની છે. અડગ નિશ્ચયથી કર્મનો આરંભ કર્યા કરવાનું રહે તો તે તેવી રીતે કરવું. મંદ અને ડગમગતો નિશ્ચય તો હાનિકર્તા છે. દ્વેષ, તિરસ્કાર, ક્રોધ, કામના, લોલુપતા, તૃષ્ણા એ બીજાના કરતાં પોતાને જ વધારે નુકસાનકારક છે. પ્રીત કરવી સરળ છે, પણ નિભાવવી ઘણી મુશ્કેલ છે. સજ્જન પુરુષો નિભાવી જાણે છે.

કેટલીક અમૂલ્ય સૂચનાઓ

સાધનાને માટે જે જે કર્મો કરવાનાં હોય છે, તે આરંભમાં તો વિષતુલ્ય લાગે છે, પણ પરિણામે અમૃતતુલ્ય થાય છે. માટે, જે કંઈ કર્મ કરવાનાં છે, તે અધ્યાત્મભાવના કરીને, તે ભાવનાને પ્રત્યક્ષ સાકારપણામાં પ્રગટાવીને કર્યા કરવાનાં છે. શબ્દને તો નામસ્મરણમાં જોડ્યા કરવાનો છે. ટાઢ, તડકો સહીને ત્વચાને જીતવી, ત્રાટકથી નેત્રને જીતવાં. ચાલતી વખતે ન જોવા તરફ આંખ ફરકે, ત્યારે આંખને ઘણો ઠપકો આપવો. ભૂખથી ચાર આની ઓછું ખાવું. આત્માની પ્રસન્નતા અર્થે જ અન્ન દ્વારા પ્રાણ લઈએ છીએ તેવી ભાવના ભોજનમાં કેળવ્યા

કરવી અને તે પણ પ્રેમભક્તિપૂર્વક હૃદયથી નૈવેદ્ય ધરીને એટલે કે માનસિક તેવી ભાવના રાખી રાખીને.

કેળવવાની ભાવનાઓ

નીચેની ભાવનાઓ સાધકે એકાગ્રભાવથી કેળવવાની છે :

સાધનામાં તત્પરતા અને પરાયણતા, વાણીમાં સ્પષ્ટપણું, કઠોરતાને ઓગાળીને મધુરતા પ્રગટાવવી. વાણી સત્યને જન્માવનારી, અસત્યને પોષણ ન આપનારી. જ્ઞાન વિશે ઉત્સાહ. મિત્ર પરત્વે નિષ્કપટતા. વડીલો પરત્વે આદર અને માનની ભાવના. ગુરુ પરત્વે વિનયભાવ. ચિત્ત વિશે ગંભીરતા. ગુણ વિશે રસિકતા અને કદરભાવ. પ્રભુ વિશે ભક્તિ. શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ કરવાં. એનાથી વિરોધી વસ્તુ કે વાતાવરણમાં ભળવું, મળવું કે હળવું નહિ.

મૂર્ખ સાથે, ગાંડા સાથે, બાળક સાથે, હઠીલી સ્ત્રી કે પુરુષ સાથે, વડીલ સાથે, ગુરુજન સાથે, વગેરે સાથે, વિશેષ લાભહાનિ ન હોય ત્યારે 'હા જી, હા' કરવું એમાં ઘણી શાંતિ છે.

આપણને જે પ્રકારે માનસિક શાંતિ, સંતોષ, સરળતા, પ્રસન્નતા મળ્યાં કરે, તેવી રીતે અને તેવા ભાવથી વર્તવાનું રાખવું. કંઈક વસ્તુ જો કોઈ લઈ જાય તો સંતોષ માનવો. કોઈકનો અપરાધ થાય તો ઘણી ઘણી નમ્રતાથી હૃદયથી માફી માગવી. કોઈ વસ્તુ મળ્યાથી કરી કલેશ કરતો હોય તો તેનો પ્રેમથી ત્યાગ કરવો. સંસર્ગથી રાગદ્વેષ થતા અનુભવાય તો તેવા સંસર્ગને એવી રીતે સમજીને ટાળ્યા કરવા કે જેથી એની સાથે તેવા વાતાવરણમાં ઊતરવાપણું ન પ્રગટે. કોઈ પણ પ્રકારના ફળની ઈચ્છા વિના પ્રભુમરજીથી મળેલા સર્વ પ્રસંગોમાં સર્વસુખરૂપ માની, તે મેળવવાનો હેતુ સમજી, એને એ રીતે અને તે ભાવે જીવનઘડતરની તક તરીકે હૃદયના ઉમળકાથી સ્વીકારીને વધાવી લેવા, આપત્તિકાળમાં જો ઉચ્ચ ભાવનો ઉદય થાય તો થાય.

અનેક વસ્તુઓ મળેલી હોય કે ન હોય, પરંતુ જે થોડામાં થોડીથી પણ નિભાવી લઈને સંતોષ માનીને સુખ અનુભવે છે, એ જ સાચો સુખી છે. ઘણું ઘણું હોવા છતાં અનેક પ્રકારના નવા નવાની જ ઈચ્છા રાખ્યા કરે છે તે દુઃખી છે અને ગરીબ છે.

માનમરતબો છોડો અને અપમાનને વધાવો

આખો સંસારવ્યવહાર વગેરે મનથી કરીને છે. એટલે સ્થૂળ વ્યવહારનો ત્યાગ કે સંસારનો ત્યાગ એ સાચો ત્યાગ નથી. પરંતુ તે બધાંનો મનથી જ્ઞાનપૂર્વક જો ત્યાગ થાય તો તે બધું ફળી શકે. જ્યાં માનમરતબો કે આદર મળતાં થાય અને તેમાં રસ લેવાનું બન્યું તો તેમાં તપની ક્ષતિ થવાની. માનઆદર મળ્યાં કરે એવી પ્રગટેલી સ્થિતિને ગૂઢપણે રાખ્યા કરીએ તો જ સાધના ફળી શકે. સત્કારથી પુણ્યનો ક્ષય જરૂર થાય છે. આપણે આટલું જરૂર યાદ રાખવાનું છે કે ભૂખ, દુઃખ, અપમાન અને આપણા પ્રતિ વિરોધી વર્તન રાખનાર પરત્વે પણ પ્રીતિ રાખતા થઈ જઈ શકીએ તો બધે જ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ જવાની છે. અપમાનને અમૃત કરી સેવનાર અને માનને ઝેર સમાન લેખનાર સાધકને કદી પતન થવા પ્રસંગ આવતો નથી. માનથી દેહાભિમાન ઊલટું વધે છે.

સાધનાની ગુપ્તતા

આ માર્ગમાં આપણે જે કંઈ સાધના કરીએ છીએ, તે પરત્વેની જ્ઞાનપૂર્વકની ગુપ્તતા જેટલી જળવાય તેટલી ઉત્તમ છે. કોઈ કદાચ જાણી જાય તો તેનો કશો વાંધો પણ ના હોય, પરંતુ આપણે આ પ્રમાણે કરીએ છીએ, એ જણાવવાની ખંજવાળ તો કદી પણ આપણને ના પ્રગટવી ઘટે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૨૦

સાધનાનું હાર્દ અને પ્લાનિંગ

- સદ્ગુણ કરતાં પણ સાધનાને મહત્વ.
- પ્રકૃતિ અને સ્વભાવના મૂળગત દોષો અને ત્રુટિઓની સભાનતા પરત્વે વિશેષ લક્ષ આપણે રાખવાનું ના હોય. વિશેષ ને વિશેષ જીવતુંજીવતું એકધારું ઝંખનાભર્યું લક્ષ તો ચેતન પરત્વેનું જ હોવું ઘટે.
- વિકાસને રૂંધનારું જે કંઈ આવે, તેનો ત્યાગ કરવાનું આત્મિક બળ પ્રગટાવવાનું રહે છે. જે કંઈ માર્ગમાં વિકાસ પરત્વે આડખીલીરૂપ નીવડતું હોય, એનું સ્પષ્ટ દર્શન સાધકને થઈ જવું જોઈએ. ત્યાગ કરતાં રહેવાની જાગૃતિ તેણે સાધવાની રહે છે.
- મન પરનો જીવતો કાબૂ બીજા કશા નીતિનિયમોના પાલનથી, કે બીજા સદાચારના આચરણથી પણ, પૂરેપૂરો આવી શકતો નથી એવો મારો પોતાનો અનુભવ છે.
- વધારે મહત્ત્વ તો જાપ, પ્રાર્થના વગેરેને આપો.
- રાગદ્વેષમાંથી ઊગરવાને માટે આપણે કંઈ મથામણ કરવાની નથી, પણ મથામણ તો કરવાની છે પ્રભુમય જીવન જીવવાને માટે.
- જેમાં ને તેમાં સહજનું ધોરણ પ્રગટાવો. પણ તે બધું તેની તેની યોગ્ય સહજતામાં ને સરળતામાં બન્યા કરવું ઘટે. એના પર કોઈ પણ જાતનો કશો બળાત્કાર લાદેલો ન હોવો ઘટે.
- શ્રીહરિને ચરણકમળે, પ્રેમભક્તિ લગાડીને જ્ઞાનપૂર્વક એના ચરણકમળનો એકમાત્ર આશ્રય શોધવામાં, ને ત્યાં જ પડી રહેવામાં, જીવનું જેટલું શ્રેય છે તેટલું બીજા કશામાં નથી.
- મનબુદ્ધિથી પ્રાણ કે અહમ્ પર કાબૂ લાવી શકાય છે, તે હકીકત પણ યોગ્ય નથી. એવા ચેતનમય અને જ્ઞાનાત્મક સંયમ માટે તો એનાથી પર જે શક્તિ છે તે દ્વારા જ યોગ્ય રીતે સાધી શકાય.
- સાધનામાં જ કેન્દ્રિતતા.
- સર્વતોમુખી છતાં હૃદયે એકાગ્રતા.
- ભગવાનનો ભાવ આપણામાં ત્યારે જ ઊતરશે કે જ્યારે આપણે સર્વતોમુખી રહેવા છતાં પ્રાધાન્યતઃ એકાગ્રપણે હૃદયમાં રહેવાનું રાખીશું.

- જે તે બધું કર્યા કરતાં નામસ્મરણ ચાલુ જ રાખ્યાં કરવું ને કામને મુખ્ય સ્થાન ન આપવું. કામ તો થયાં જ કરશે. કારણ કે પ્રકૃતિ કામ કરાવ્યા વિના કદી છોડવાની નથી. એવો એનો મૂળ સ્વભાવ છે.
- સાધનામાં બે ઘોડલે કદી બેસી શકવાનું નથી. તેથી સંસારમાં રહેવાનું છે ખરું પણ જાગીને, ચેતતા રહીને, હૃદયની સાધનાને જ મહત્ત્વ આપ્યાં કરીને.
- જે જીવને સાધના કરવી છે તેવા જીવે સમયનું મૂલ્ય સારી રીતે પારખતાં શીખવાનું છે. જીવનનો સાધક એક પળ નકામી ન ગાળી શકે.
- સાધકના જીવનમાં જો યોગ્ય પ્રકારની વ્યવસ્થિતિ પ્રગટેલી ન અનુભવી શકાય તો તેવા જીવે જાગીને સમજવું ઘટે કે પોતે માની લીધેલા સાધનામય જીવનમાં અને તે પ્રમાણેના વર્તવિમાં પોતે ક્યાંક ભ્રમણા સેવી રહેલો છે.

સાધનાને જ મહત્ત્વ

સદ્ગુણ કરતાં પણ સાધનાને મહત્ત્વ

સાધકના મનમાં શાંતિ, સ્થિરતા, તટસ્થતા, સમતા, ધીરજ વગેરે ગુણો ખીલે-ખીલતા રહે તે પણ તેટલું જ જરૂરનું છે, પરંતુ તે બધાં ઉપર ઝાઝું મહત્ત્વ સાધક ન આપતો રહે, પણ તે માટે હૃદયમાં પ્રાર્થના પ્રેમભક્તિ વડે કરીને કર્યા જ કરતો રહે. તે માટે તેવું રચનાત્મક બળ મેળવ્યાં કરવાનો અનુભવ કરતો રહે. આવાં બધાંનું જીવતુંજાગતું મહત્ત્વ હૃદયમાં રહ્યાં કરે તે ઘણું જરૂરનું છે. મનમાં મનની સ્થિરતા, શાંતિ વગેરે સ્થપાયા વિના સાધક ઘણી જ વેળા ગૂંચવાડામાં પડી જતો જોયેલો છે. આવી પડેલ પરિસ્થિતિમાં સમતા, શાંતિ અને ધીરજપૂર્વક ઉકેલ આણી શકવામાં ઘણો અધીરો અને હાવરોબાવરો બની જતો અનુભવાયો છે. જે તે કામ સ્વસ્થતાથી, સમતાથી, શાંતિથી થયાં જાય, તો તેમાં અકળામણ, ઉકળાટ, અશાંતિ, રાગદ્વેષ વગેરે ન થયા કરે, અને આમ થવું તે પણ સાધના જો કરવી હોય તો ઘણું જરૂરનું છે. સર્વ કંઈ જે કરવાનું છે, તે પ્રભુની ભાવના પ્રગટાવવા, કેળવવા માટે કરવાનું છે, પોતાના જ વિકાસ માટે કરવાનું છે, એમ પણ મનને કેળવતાં રહેવાનું છે.

ચેતન પરત્વેની અભિમુખતા

ચેતન પરત્વેની હૃદયમાં હૃદયથી દિલમાં ઝંખના અને અભિમુખતા પ્રગટે અને તેનો જોશ ઉત્કટ પ્રમાણમાં વધુ ને વધુ જાગૃત રહ્યાં કરે તો જ એની શક્તિ ને કૃપાનું અવતરણ આપમેળે થયાં કરે. પ્રકૃતિ અને સ્વભાવના મૂળગત દોષો અને ત્રુટિઓની સભાનતા પરત્વે વિશેષ લક્ષ આપણે રાખવાનું ના હોય. વિશેષ ને વિશેષ જીવતુંજાગતું એકધારું ઝંખનાભર્યું લક્ષ તો ચેતન પરત્વેનું જ હોવું ઘટે. જો ચેતન પરત્વેની આપણા હૃદયની ભાવના જીવંત એકધારી પ્રગટેલી રહ્યાં કરે તો જીવદશાની અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ મોળી પડતી જાય. આ જ તેનો સરળમાં સરળ ઉપાય છે. જીવદશાની અનેક પ્રકારની ત્રુટિઓ અને દોષો ટાળવાને માટે તેના પરત્વેની સભાનતા આપણને તેમાં જ ઊલટા વધુ જકડાવી રાખે. જે પ્રકારની સભાનતા, તે પરત્વેનું તેવું વલણ બંધાય. એટલે આપણી દિલમાંની સભાનતા તો હંમેશ આપણે ચેતન પરત્વેની કેળવ્યા કરીએ એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે. એવી સભાનતા ત્યારે જ પ્રગટેલી રહ્યાં કરે કે જ્યારે તેના પરત્વેની ઉત્કટમાં ઉત્કટ ઝંખના આપણને જાગેલી રહ્યાં કરે. એવી ઝંખનાને સજીવન અને ચેતનવંતી રાખ્યા કરે છે રોજબરોજની સકળ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં ચેતન પરત્વેની દિલની ભાવના.

વધારે મહત્ત્વ તો જાપ, પ્રાર્થના વગેરેને આપો

જીવનવિકાસ જો આપણે કરવાનું ખરેખરું દિલ થયેલું હોય, તો સાધકે પોતાના ધ્યેયના માર્ગે વિકાસને રૂંધનારું જે કંઈ આવે તેનો ત્યાગ કરવાનું આત્મિક બળ પ્રગટાવવાનું રહે છે. જે કંઈ માર્ગમાં વિકાસ પરત્વે આડખીલીરૂપ નીવડતું હોય, એનું સ્પષ્ટ દર્શન સાધકને થઈ જવું જોઈએ. ત્યાગ કરતાં રહેવાની જાગૃતિ તેને સાધવાની રહે છે. આમ હોવા છતાં તેણે એટલે સાધકે વધારે મહત્ત્વ તો તે માટેનાં કૃપા-બળ-મદદ મેળવવા માટેની પ્રાર્થના, ભક્તિ, પ્રેમ અને સમર્પણ વગેરેને હૃદયમાંની તેવી સાધનાઓને આપવાનું રહે છે, જેમ પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય છે, તેનું ભાન થતાં તેને કાઢવાના ઉપાયમાં માનવી વધારે મહત્ત્વ આપ્યાં કરે છે, તેમ એવી રીતે નામસ્મરણભાવના ધારણાપૂર્વક થયાં કરે, તેના ઉપર તેનું મહત્ત્વ રહ્યાં કરવું જોઈએ. જેની મદદથી

સાધકે ચઢવું છે, એના હૃદયમાં પોતાના હૃદયને એકમેળ, એકાગ્ર અને પૂરેપૂરું કેન્દ્રિત અને તે પણ પ્રેમભક્તિજ્ઞાનભાવે કરીને કરવાનું રહે છે. એની મદદ લીધાં કરવાની છે. કંઈ થતાં એનામાં મન-દિલ પરોવી દેવાનાં રહે છે.

પ્રભુકૃપાથી જો મનને ભાવમાં રાખી શકાયું, તો કંઈ જ કશું લાગતું હોતું નથી. મન પરનો જીવતો કાબૂ બીજા કશા નીતિનિયમોના પાલનથી, કે બીજા સદાચારના આચરણથી પણ, પૂરેપૂરો આવી શકતો નથી એવો મારો પોતાનો અનુભવ છે. તેથી એકલા મનને કાબૂમાં ને સંયમમાં લાવવાના પ્રયત્ન કરવા કરતાં એનાથી જે ઊંચેની શક્તિ છે, તે શક્તિને પ્રેમભક્તિજ્ઞાનભાવે શરણે ગયાં કરી, એને પ્રાર્થનાનો સાદ પોકારી પોકારી, મન, પ્રાણ વગેરેને આપણે એની કૃપા-મદદ-શક્તિ વડે એમના યોગ્યપણામાં સરળતાથી જેટલાં પ્રગટાવી શકીશું તેટલું બીજાં કશાથી તેમ બનવું શક્ય નથી.

સાધન ત્યારે જ કામના

જીવનમાં શાંતિ, પ્રસન્નતા એ ઘણી મહત્ત્વની હકીકત છે. આપણે સંસારમાં રહેવાનું છે, પણ તે રાગદ્વેષમાં અટવાઈ જવા માટે નહિ; રાગદ્વેષમાંથી ઊગરવાને માટે આપણે કંઈ મથામણ કરવાની નથી, પણ મથામણ તો કરવાની છે પ્રભુમય જીવન જીવવાને માટે. તેવું જીવન જીવવાની કળા જો પ્રભુકૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ શકી, તો રાગદ્વેષનો વંટોળિયો જીવનમાંથી આપમેળે અદૃશ્ય થઈ શકવાનો છે. રાગદ્વેષને દ્વંદ્વાદિથી મુક્તિ મેળવવાને જીવ જે જહેમત ઉઠાવવાનું કરે છે, એવી જહેમતમાં જીવનનું કલ્યાણ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી, પરંતુ તેવા પ્રયત્નમાં જે અદમ્ય પ્રેરણા પ્રગટવી ઘટે, તે પ્રગટતી નથી એવું આ જીવને લાગેલું.

જેમાં ને તેમાં સહજનું ધોરણ પ્રગટાવો

પ્રભુને જે તે બધું સોંપ્યાં કરીને, મનાદિકરણોને પ્રભુના સ્મરણભાવમાં પ્રાર્થનાભાવથી રોક્યાં કરવાનું બની શકે, તો કામ સરળ બની શકે. પણ તે બધું તેની તેની યોગ્ય સહજતામાં ને સરળતામાં બન્યાં કરવું ઘટે. એના પર કોઈ પણ જાતનો કશો બળાત્કાર લાદેલો ન હોવો ઘટે.

પ્રભુની અંતરની શક્તિથી જે બને છે, તે ક્ષાથી નથી બનતું. જે કરવાને કેટલાંયે વર્ષ આ જીવે જહેમત (ને તે પણ જેવી તેવી નહિ) ઉઠાવેલી, તે કામ એની કૃપાશક્તિથી થોડાક સમયમાં બની શક્યું. કોઈક દલીલ કરે કે આગળ જે જહેમત ઉઠાવેલી, તે જરૂર ખપમાં લાગેલી હોવી જોઈએ. ના, તેમ નથી. બીજાં બધાં તે ક્ષેત્રને માટે કરેલી મહેનત જો યોગ્ય દશાથી ને યોગ્ય દિશામાં થઈ હોય તો તેમાં ફતેહમંદ ન થવાતાં, ફરીથી શરૂ કરતાં આગળની ઉઠાવેલી જહેમત, તેવા ફરીથી શરૂ થતા ચઢાણના માર્ગમાં ખપમાં લાગે છે જ્યારે આમાં તાણી તાણીને, તણાઈ તણાઈને, બેળે બેળે, તવાઈને જે કરેલું હોય છે, તેથી ઊલટું વક્તા પણ પેદા થવાનો સંભવ રહે છે.

તેથી પહેલાં તો બીજું બધું જ મૂકી દઈને (મનાદિકરણોમાંનું) જો આ માર્ગે જવું હોય તો, શ્રીહરિને ચરણકમળે, પ્રેમભક્તિ લગાડીને જ્ઞાનપૂર્વક એના ચરણકમળનો એકમાત્ર આશ્રય શોધવામાં, ને ત્યાં જ પડી રહેવામાં, જીવનું જેટલું શ્રેય છે તેટલું બીજા કશામાં નથી.

મનબુદ્ધિથી પ્રાણ કે અહમ્ પર કાબૂ લાવી શકાય છે, તે હકીકત પણ યોગ્ય નથી. તે કાબૂ આણેલો જીવતો નથી હોતો. ધારો કે એક જીવ ચા પીએ છે. તેને એણે બૂરી ટેવ માની લીધી ને તે છોડી દે છે. તેને ઠેકાણે વળી તે ઉકાળો કે કોફી લે છે, આમ પ્રાણના ક્ષેત્રની ઈચ્છા, વાસના, કામના વગેરે તો તેનાં તે જ રહે છે. એનાં આકાર પ્રકાર ભલે બદલાતાં હોય. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ ને હેતુ તો એ છે કે મનબુદ્ધિની સમજણથી કે નિશ્ચયથી પ્રાણ પર સારો, ટકી શકે એવો, જીવતો, ચેતનમય સંયમ પ્રગટી શકતો નથી. એવા ચેતનમય અને જ્ઞાનાત્મક સંયમ માટે તો એનાથી પર જે શક્તિ છે, તે દ્વારા જ યોગ્ય રીતે સાધી શકાય. પ્રભુની કૃપાશક્તિમાં જે જીવને શ્રદ્ધાભક્તિ પ્રગટેલાં છે, એવાં જીવો જ્યારે પોતાનાં કરણોની શુદ્ધિ માટે શ્રીહરિને હૃદયમાં હૃદયથી હૃદયનો આર્ત ને આર્દ્ર પોકાર પાડે છે, ત્યારે તેવા પોકારથી જે કામ બને છે, તેવા પ્રકારનું કામ (કે શક્તિ), નીતિ કે સદાચારના નિયમો માત્ર પાળવાથી બની શકતું હોતું નથી, નીતિ કે સદાચારના નિયમો પાળવાની જરૂર છે, તે હકીકત સાચી છે. પણ તે એટલું જ સાચું છે, એવો જે ઝોક તે બાબતમાં દેવાય છે, ત્યાં પ્રભુકૃપાથી આ જીવની સમજણમાં ફરક છે.

સાધનામાં જ કેન્દ્રિતતા

બધા સંસાર-વ્યવહાર તણું દિલ કંઈ મહત્ત્વ જ ના,
મહત્ત્વ દિલ જબરજસ્ત થતાં સાધનનું ધાર્યું ત્યાં.
થતાં સાધન પરત્વે દિલ પરોવાઈ રહ્યું તેથી,
સતત અભ્યાસથી તેવા હૃદય વૈરાગ્ય લાગ્યો છે.

સર્વતોમુખી છતાં હૃદયે એકાગ્ર

ભગવાનના નામનું સતત પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ રસ સાથે કર્યા કરવાનું આપણને દિલ રહ્યાં કરે ને એનામાં જ દિલ પરોવાયાં કરાય એ જ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. એના સિવાયનું સર્વ, આપણું મુખ્ય કામ નથી પણ ગૌણ છે; ને ગૌણ તરફ આપણી ગતિ ન હોવી ઘટે. છતાં સાથે સાથે તે ગૌણ હોવાથી જો આપણે ભગવાનમાં સાચી રીતે પરોવાયેલા રહેતા હોઈશું, તો એ તરફ બેપરવા પણ રહેવાયા નહિ કરાય. ભગવાનનો ભાવ આપણામાં ત્યારે જ ઊતરશે કે જ્યારે આપણે સર્વતોમુખી રહેવા છતાં પ્રાધાન્યતઃ એકાગ્રપણે હૃદયમાં રહેવાનું રાખીશું.

આપણે મુખ્યપણે મન જેમાં પરોવવાનું છે તેમાં મન પરોવ્યાં કરીને જે તે બીજું બધું પેલા પહેલાં મૂળ કામને વેગ, પ્રાણ અને સ્ફૂર્તિ-ચેતન-બળ-રસ મળ્યાં કરે એ રીતે જો કરવાનું રાખી શકાય તો પેલું બીજું બધું આપણે ગળે પથ્થરના ભારરૂપે વળગવાનું નથી; નહિતર પેલાં ગૌણ કામમાં જ આપણે એટલા બધા ઓતપ્રોત બન્યાં કરીશું કે મૂળ કામ તો ક્યાંય ભુલાઈ જશે. રોજના વ્યવહારમાં આપણે આપણી અસલ જાતને કેટલીય વાર ભૂલી જઈએ છીએ, ને આપણને ન છાજે એવી રીતે વર્તતા હોઈએ છીએ. મનની એવી ચાલ પ્રત્યે જે સાધક સતત જાગૃતિ સેવ્યાં કરે છે અને મનને સાધનામાં જ પરોવાયેલું જે રાખ્યાં કરે છે, એવાને જ એવી ચાલની ખબર પડે છે. બાકી મન આપણને ઘણીવાર કંઈક ભરાવ્યા કરે છે એવું ભાન સાધકને તે વખતે ઊગવું જોઈએ, તે ઊગે એટલું જ બસ નથી, પણ તે સાથે તટસ્થતાથી વર્તાયા કરાય ને તે સાથે સાધનાના કામમાં જ લીન કે રત રહેવાયા કરાય તો જ સર્વપ્રકારે આપણું ઉત્તમ બન્યાં કરે.

જે તે બધું કર્યા કરતાં નામસ્મરણ ચાલુ જ રાખ્યા કરવું ને કામને મુખ્ય સ્થાન ન આપવું. કામ તો થયાં જ કરશે. કારણ કે પ્રકૃતિ કામ કરાવ્યા વિના કદી છોડવાની નથી. એવો એનો મૂળ સ્વભાવ છે. એટલે કામ વિશે આપણે નિશ્ચિત રહેવું ને નિશ્ચિતપણું સેવવું. ત્યાં કશો ઉકળાટ-ધમાલ કે અસ્થિરતા ન આણવાં દેવાં ને તે કામ કરતી વેળાએ નામસ્મરણ પર વધારે ઝોક રાખ્યા કરવો. સતત ખૂબ પ્રસન્નચિત્ત રહ્યાં કરવું. એની માત્રા જરાક ઘટતાં સાધકે ચેતવું. પ્રસન્નચિત્તા ઘટતાં આપણે કશાકમાં પરોવાયેલાં છીએ એમ સમજવું ને મનને શરીરને ઝાટકો મારીને ખંખેરી નાખીને નામસ્મરણ કે એવી ભાવના વધારે ને વધારે ધારણ કર્યા કરવી. જેમ જેમ એની માત્રા વધતી જશે, તેમ તેમ બહારનું કે અંદરનું કશું આપણને વળગશે નહિ. વળગે છે એનું કારણ આપણે આપણી સાધનામાં આનંદપૂર્વક એકાગ્ર થયા હોતા નથી તે છે. એટલે સતત કાળજી રાખીને સાધનાના કોઈ ને કોઈ કામમાં ભાવ સાથે રહ્યાં કરીએ ને પ્રસન્ન રહ્યાં કરીએ. એટલું જ જો આપણે કરતાં રહીએ, તો બેડો પાર થઈ જાય.

જીવનનું ધ્યેય જીવનના કોઈ એક જ પાસામાં સમાઈ જતું નથી હોતું. તે તો પ્રથમ એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થતું થતું એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી પછી તો તે વિસ્તાર પામતું જીવનનાં સર્વ પાસાંને સ્પર્શતું હોય છે. તેથી તે જેમ એકમાં છે તેમ અનેકમાં પણ હોય છે.

જીવનનો સાધક જ્યાં ત્યાંથી સદ્ભાવનાની પિછાણ ને કદર કર્યા વિના રહી શકતો નથી. જેનું-તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન તે યથાભાવે કરતો રહે છે. કોઈ પણ સદ્પ્રવૃત્તિના હાર્દને તે અનુભવ્યા વિના રહી શકતો નથી. તેથી તે જીવનની સકળ સદ્પ્રવૃત્તિના મૂળમાં છે. જીવનના સાધકની ભાવના કંઈ વેરવિખેરપણે પડેલી નથી હોતી. તે તો જેમ એકાગ્ર કેન્દ્રિત હોય છે તેમ તે પાછી સર્વતોમુખી થવાને પણ એકધારી મંડ્યા કરતી રહે છે. સાધકના જીવનની દૃષ્ટિ એકમાં એકાગ્ર કેન્દ્રિતપણે થવાવાનું જે પ્રગટે છે તે તો વિસ્તાર પામવાપણાની દશાને પામવા માટે; તેથી તેનું એકમાં જે પુરાઈ રહેવાપણું એક કાળ પૂરતું બન્યાં કરતું હોય છે, તે તો જ્વાળામુખીની જેમ બહાર ફૂટી નીકળતાં પહેલાં તેના અંદરના ભૂગર્ભમાં ઘણા સમય પહેલાંથી બહાર ફાટવાની ક્રિયાપ્રક્રિયા

સતત ચાલી રહેલી હોય છે, તેના જેવી તેની આ પૂર્વતૈયારી છે. આવા પ્રકારની પૂર્વ તૈયારીરૂપ સાધકનું સાધનામાં એકાગ્ર કેન્દ્રિત થતું જતું જીવન હોય છે, તેથી તે સમાજથી અટૂલો ને એકલો પડી ગયો છે એમ માનવું તે યોગ્ય નથી. કોઈક વૈજ્ઞાનિક જેમ પોતાની શોધના પ્રયોગના મનન-ચિંતવનમાં એકાગ્ર રહ્યા કરતો હોય છે, ને તેવા એકાગ્ર મનન કાળના તબક્કા પૂરતી બીજા બધા પ્રકારના જીવન પરત્વે એની દૃષ્ટિ જતી નથી હોતી; તેમ સાધકનું પણ થતું હોય છે. જેણે કંઈક મેળવવું છે, તેણે તે મેળવવાના પ્રયત્નમાં એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થયા વિના ચાલવાનું નથી. જેણે જે પ્રવૃત્તિ જીવનધ્યેયને વિકસાવવાને હાથમાં લીધી છે, તેમાં તેણે એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થવું જ પડે છે.

ભાવનાનું જ મહત્ત્વ

‘ભાવના એકધારી શી જીવંત કેટલી હૃદે’ !
ગણી પ્રમાણ એને તું તારું જીવન પ્રીછજે.

ભાવ જાગ્યા વિના ક્યાંયે વિકાસારંભ ન થતો,
વિકાસ કાજ તેથી તો ભાવ કેવો અગત્યનો !

કર્મ વિના કદી ભાવ થઈ સાકાર ના શકે,
ભાવ વિનાનું તે કર્મ ના વિકાસક જીવને.

વિચારીને વિચારીને ધર્મ-કર્મ ભલે બનો,
કિંતુ ભાવથી પ્રેરાઈ થાય, તે કર્મ ધર્મનું.

પમાયે ભાવથી ભાવ પામવા ભાવ અંતરે,
મહત્ત્વ ભાવને અર્પી કરે જે કર્મ, તે રળે.

ભાવ વિના થતું કર્મ નિપજાવે નહીં ફળ,
ને પ્રકટાવવા ભાવ-પ્રાર્થના, ભજનો, જપ,

પ્રભુ-પ્રીત્યર્થ સૌ કર્મ, સત્સંગ ને નિવેદન,
જીવંત સાધનાનાં શા યત્ન કર્યા કર્યા પદ !

સત્સંગ એટલે હૈયે એકનું એક ચિંતવન-
થતું જે ભાવથી રહે, તે રાખે ભક્તિપરાયણ.

પાપ કે પુણ્ય ના જાણ્યું, જાણ્યું છે માત્ર એકલું-
 જેમાં તેમાં બધાનામાં ભાન તે ધ્યેય-હેતુનું.
 મહત્ત્વ ભાવને દેતાં બુદ્ધિ ગૌણ બને તદા,
 ભાવ વધારવા બુદ્ધિ શી વપરાય ત્યાં સદા !
 વહેતી નિમ્ન વૃત્તિઓ પરત્વે ઝોક દીધો ના,
 પરંતુ ભાવ કેળવવા મહત્ત્વ ખૂબ દીધું છે.
 નિમ્ન-પ્રકૃતિ-આનંદ લેવાનું જ્યાં થતાં હદે,
 પ્રભુના દિવ્ય આનંદે પ્રેર્યું છે રમવા હદે.
 પ્રભુને મોખરે જ્યારે રાખતા હોઈએ હદે,
 પ્રભુનો ભાવ આધારે રહે છે જીવંત નિશ્ચયે.
 બધાં કરણમાં ભાવ જ્યારે મહત્ત્વ ભોગવે,
 નિમ્ન વૃત્તિ પછી પોતે બળવાન નહીં થશે.
 ‘કેવી રીતે’ હદે ભાવ જીવને-વ્યવહારમાં-
 ઓતપ્રોત પરોવાઈ રહે જીવંત કર્મમાં,’
 કર્યા કરી હદે તેનું ઊંડામાં ઊંડું ચિંતવન,
 કેળવાઈ શકાયો શો ભાવ તે થઈ સાધન !
 સાધના-કર્મમાં ઊંડો ટકે ભાવ નિરંતર,
 થવાય ધ્યેય-હેતુમાં તો જ એકાગ્ર-કેન્દ્રિત.
 વૃત્તિઓ પાડવા મોળી તે માટે શું મથાયું ત્યાં,
 ભાવે મગ્ન રહેવાતાં મેળે મોળી થતી તદા.
 એમ અભ્યાસ જીવંતો અખંડ જ્યાં પ્રવર્તતા-
 જોશ કામાદિનું કેવું ફેરવાયે જ ધ્યેયમાં.
 ભાવ જે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ રહેવું ટકી તે પરે-
 દોહ્યલું અતિ મુશ્કેલ, પડવાનું થતું નીચે.
 ચઢીતર એવી તે કેટલી વાર શી થતી !
 અનેક વારની એવી શી ગડમથલો થતી !

એમ થતાં થતાં છેક પરાકાષ્ટા પરિણામે,
થતાં કૃપા ઠરે હૈયે ભાવ નિષ્ટા વિશે પદે.

ભાવ-સમૃદ્ધિનો તાગ સંપૂર્ણ મેળવાય ના,
ભાવાતીત છતાં પાછું થવાનું છે જ આત્મમાં.

સાધકે બને તેટલી શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા, પ્રસન્નતા એ બધાંને ખૂબ ખૂબ સાચવવાનાં છે. જીવનવિકાસની ભૂમિકા રચાવવાને માટે તે ઘણાં જરૂરનાં છે. પરંતુ તેને જ જો મહત્ત્વ આપ્યાં કરીને એવા ગુણો જ મેળવવામાં મથ્યાં કરીએ, તો તેનો તો અંત નહિ આવે. એના કરતાં તો હૃદયમાં એકનિષ્ઠાથી કરીને ચેતનસ્મરણની ભાવના જો આપણે કેળવી શકીએ, તો તેવા ગુણો આપણામાં પ્રગટતા આપણે અનુભવી શકીશું. એવા ગુણો જો સ્થપાયા હોય કે સ્થપાતા જતાં હોય ને એમની પૂરી, ખરી, પ્રતિષ્ઠા જો હૃદયમાં થઈ ગઈ હોય છે, તો સાધનામાં ઘણો વેગ પ્રગટે છે. તે માટે સંસારવ્યવહારવર્તનમાં ને સાધકના મનમાં જે કંઈ ઊઠે, બને, જાગે તેને કશું જ મહત્ત્વ ન આપ્યાં કરવું. તેમાં આપમેળે કરીને કદી પણ તેને આનુષંગિક સાંકળ ન જોડવી. સાધકની ભૂમિકાને આડીઅવળી કરવા કે કરાવવા પ્રકૃતિ તો ઘણાં નિમિત્તો અંદરથી ને બહારથી જગાડ્યાં વિના રહેવાની નથી. આપણે જો એનાં જ સાધન બની ગયાં, તો પૂરો ખેલ બગડ્યો સમજવો. એ તો આપણને પછી ઘસડીને ક્યાંય લઈ જશે. કંઈનું કંઈ વિચારાવશે. બીજા જીવોને વિશે પણ કંઈ કંઈ મનમાં જગાડશે; અને ગુરુને પણ તે છોડશે નહિ, એને પણ તે તો પથ્થર પર પછાડશે. એનાં કંઈ કંઈ ગતકડાં કાઢ્યાં કરશે. એ તો પતનનો જ માર્ગ છે. માટે જ્યારે એવું બને તે વેળા શાંતિ, સમતા, પ્રસન્નતા, વિવેક વગેરેથી જાગૃતિ રાખીને વિચાર, વિનય ને વિવેકને હૈયામાં ધારણ કરવાં. પ્રભુની પ્રાર્થનામાં મનને લગાડી દેવું. સમજીને એવું જો કરતાં રહીએ, તો જે એવું ઊગ્યું, જાગ્યું કે બન્યું કે બનતું હોય, તે તો આપમેળે વહી જાય ને કદી પણ આવકાર ન અપાય. એને સાથ પણ ન મળે, તો મહત્ત્વ તો મળે જ ક્યાંથી ? એનું જ નામ ઈનકાર કર્યો એમ કહેવાય. તેવી વેળાએ કદી પણ અકળાઈ ન જવું. આકળવિકળ ન થઈ જવું.

એમ અકળાવાથી જ શાંતિ વગેરે ગુણોનો જલદી ભંગ થઈ જાય છે. તેથી કરીને સાધકને વધારે સહેવાનું આવે છે, હંમેશાં સાધકે હૃદયમાં જ્ઞાનપૂર્વકની ભાવના વધારે ને વધારે કેમ જીવતી (સકળ કંઈ જે કર્યા કરતાં હોઈએ તેમાં, જે કંઈ સાંભળતાં હોઈએ, બન્યાં કરતું હોય અથવા તો સંસાર-વ્યવહાર-વર્તનમાંથી ઊભા થતા પ્રશ્નોમાં, ગૂંચોમાં, બનાવોમાં, પ્રસંગોમાં વગેરેમાં) રહ્યાં કરે એમાં જ સાધકે વધારે મહત્ત્વ ખાસ કરીને તો આપ્યાં કરવાનું રહે છે. હૃદયમાં સતત ભાવનાને જ સતેજ કર્યા કરવાનું કરશે, તે વધારે ને વધારે નિશ્ચિત ને નિરાંતે રહી શકશે. સાધનાની ભાવનાની એકાગ્રતા, કેન્દ્રિતતા વગેરેને તોડાવવા કંઈ કશું નહિ બને એવું તો કંઈ નથી. તે તો જરૂર આવવાનું જ. તે પણ અનેક સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મરૂપે. તે વેળાએ ચેતનપૂર્વકની જાગૃતિ જ આપણને બચાવે છે. એવું પ્રગટે તેને ઉપરથી પસાર થયા કરવા દેવાનું છે. જે જાગે છે, તે જીવે છે. સાધનામાં બે ઘોડલે કદી બેસી શકાવાનું નથી. તેથી સંસારમાં રહેવાનું છે ખરું પણ જાગીને, ચેતતા રહીને, હૃદયની સાધનાને જ મહત્ત્વ આપ્યાં કરીને. એ જ લક્ષ્ય છે, ને જે ખરું કરવાનું છે, તેમાં જ મનાદિકરણોને પરોવવાનું કર્યા કરીને રહેવાનું છે. પ્રભુની પ્રાર્થનામાં વધારે ને વધારે હૃદયસ્થ ભાવ પ્રેરવાનો રહે છે.

સાધનામાં પ્લાનિંગ અને પરિણામ

પરિણામની આશા રાખ્યા કરવાને લીધે આપણે બંધાયેલા રહ્યા કરીએ છીએ. એને લીધે આશાનિરાશા પણ પુષ્કળ થયા કરે છે, પરિણામ નથી એમ નહિ. પરિણામ તો નિશ્ચિત છે. મહેનત કર્યા કરીએ એટલે પરિણામ તો આવવાનું જ. યોગ્ય પ્રકારનું સમજીને પહેલેથી પ્લાનિંગ (આયોજન) કરીને જે રીતે આપણે કામ કરવું જોઈએ તે રીતે બરાબર કર્યું, તો પરિણામ પણ એટલું જ નિશ્ચિત છે, તે વાત પણ સાચી. આપણે પણ આપણા જીવનમાં જે કંઈ કરવું હોય તેનું પહેલાં પ્લાનિંગ કરવું જોઈએ. આયોજન એટલું બધું ઊંડામાં ઊંડું અને એનું નિરીક્ષણ અને પૃથક્કરણ એટલું બધું ઊંડું હોવું જોઈએ કે ક્યાંયે ભૂલચૂક ન થવી જોઈએ. એક નાનો સ્કૂ કર્યો હોય તો તેને ક્યાં મૂકવો એ પણ ચોક્કસ હોય. નાની સરખી પણ અંદર ભૂલ ના હોવી જોઈએ, તેવું

આપણું પ્લાનિંગ હોવું જોઈએ. પ્લાનિંગ કર્યા પછી એ પ્લાનિંગને તપાસીને, ચાર જણને-એના એક્સપર્ટ (નિષ્ણાત)ને પૂછવું. એટલે પૂછીને, બતાવીને પછી એ પ્રમાણએ તમે તે કામ કરો, પછી બરાબર યોગ્ય જ થવાનું છે. એવી રીતે આપણા લોકોએ કહ્યું કે આપણે જે કામ કરવાનું છે, એને સ્વસ્થતાથી, યોગ્યતાથી, હોશિયારીથી, સમજણથી આ બધું તમે કરો તો પરિણામ તો છે જ. આ તો આપણે યદ્વાતદ્વા કામ કરીએ છીએ. એમાં એકાગ્રતા કાંઈ મળે નહિ, કંઈ કશો પૂરો વિચાર મળે નહિ, એ તો કરવાનું આવ્યું અને કરવું જ પડે છે માટે કરો. એટલે એની પાછળ સંસારના લોકોમાં કોઈ નિશ્ચિત ધોરણ વિચારનું હોતું નથી. એટલે એમને પરિણામ પણ એ જ પ્રકારનું આવે. પણ આવું જો પહેલેથી નક્કી જ છે કે આ કરવાનું છે, તો જે કરવાનું છે તેનું પ્લાનિંગ કરો. એ રીતે પાકું થાય.

સાધનામાંય પ્લાનિંગ હોય છે મને અંગ્રેજી અભ્યાસમાંથી ટેવ મળેલી. હા, અંગ્રેજી અભ્યાસમાંથી. માટે પ્લાનિંગ કરવું એટલે હું આટલા વાગ્યે આટલું કરું, આવી રીતે કરવું, આવી રીતે કરવું જ એમ બધું નક્કી કરું, અને સાથે આટલો વખત એક આસને બેસીને સિદ્ધ એટલે કે એ જ સ્થિતિમાં બેસીને એ જ પોઝીશનમાં બિલકુલ આપણાથી હલાયચલાય નહિ, સ્થિર રહેવાય અને ત્યાં એકાગ્રતાપૂર્વક એ આસનમાં રહીએ ભાવપૂર્વક આપણાથી આ ભગવાનનું ભજન, સ્મરણ થાય, એવું પહેલેથી નક્કી કરીને, એ બધું સમજીને કેવી રીતે રહેવાય એ રીતે વિચારીને બધું તેનું પણ પ્લાનિંગ હું કરતો. પણ તેવી રીતે આ સંસારવ્યવહારનાં આપણાં કર્મની અંદર પણ, આપણે પહેલેથી પ્લાનિંગ કરતા રહીએ અને પ્લાનિંગમાં ડીટેઈલ્સ ઉપર કાબૂ જોઈએ. જો ડીટેઈલ્સ ઉપર કાબૂ નથી રાખતા, નથી હોતો તો તમારું કર્મ બરાબર નહિ થાય. ક્યાંક ને ક્યાંક તૂટી પડશે અથવા તો બગડેલું થશે. એટલે પ્લાનિંગમાં ડીટેઈલ્સ ઉપર આપણો કાબૂ જોઈએ. અને કાબૂ યોગ્યતાપૂર્વકનો, સમજણપૂર્વકનો હોવો જોઈએ. અને કેવા અને કયા હેતુને માટે આપણે કરીએ છીએ, એ પણ આપણા ખ્યાલમાં અને ધ્યાનમાં હોવું જોઈએ. અને આ પ્લાનિંગની ટેવ જેટલી પડે તેટલી આપણા માટે ઉત્તમ છે.

પ્લાનિંગની જગ્યા એકે એક ઠેકાણે છે. એ તે પ્લાનિંગથી સારામાં

સારું થશે. જો તમારામાં એવી એના પરત્વેની એકાગ્રતા એમાં પ્રગટેલી હશે તો એ એકાગ્રતા તમે એની ડીટેઇલ્સમાં ઊંડામાં ઊંડી, ઝીણામાં ઝીણી વિગતમાં ઉતારે છે. કોઈને આશ્ચર્ય લાગે પણ એ વાત તદ્દન સાચી છે. કામ કરતો હોય તેને ના પણ સૂઝે, પેલા એકાગ્રતાવાળાને સૂઝે કે અહીંયાં ભૂલ છે, અહીંયાં આમ કરવું જોઈએ. એને પાછું સ્પોન્ટેનીયસલી (તત્કાળ) સૂઝે.

આધ્યાત્મિક પ્રદેશની એકાગ્રતા અને સંસારવ્યવહારમાં આપણે હાથ પર જે કંઈ કામ હોય તે બંનેમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે. વિકાસ પામતી જતી, વિસ્તાર પામતી જતી, તેને પાંખો આવે છે. તેની પાંખો ફડફડાટ થઈને ગગનગામી બને છે એ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રની એકાગ્રતા. જ્યારે પેલી ત્યાં સીમીત છે કારણ કે તેને એટલા પૂરતું જ કામ છે. બીજું બધું વિચરવા જાય તો પેલું કામ બગડે છે. એટલે એ કામ પૂરતી જ સીમીત છે. આથી એ ક્ષેત્ર પૂરતી જ ઉત્તમ છે. તે જે પેલાને બેની... સરખામણી તમે ભલે કરો. એ જે પેલું ખોટું છે તેમ નથી. નહિ તો કામ બગડે. એ કામને માટે એ બરાબર છે.

સાધનામાં સમયનું મૂલ્ય

જે જીવને સાધના કરવી છે તેવા જીવે સમયનું મૂલ્ય સારી રીતે પારખતાં શીખવાનું છે. જીવનનો સાધક એક પણ નકામી ન ગાળી શકે. આળસ અને તામસને જ્ઞાનપૂર્વક એણે ખંખેરી નાખવાં ઘટે. આળસ, તામસ સંઘરીને જીવ સાધના કઠી કરી શકનાર નથી. જે જીવને પોતાનો સમય તે કેવી રીતે ગાળે છે એનું યથાયોગ્યપણે જ્ઞાનભાન નથી, તે શી સાધના કરી શકનાર છે ?

નિશ્ચિતતા અને નિયમિતતાની જરૂર

ઝાઝા ઉજાગરા જાણી જોઈને કરવા નહિ. જેમાં ને તેમાં નિયમિતતા પ્રગટાવવાની ઘણી જરૂર છે. ‘સાધકને કંઈ કશાના બંધન ન હોય’ તે સોએ સો ટકા અજ્ઞાનભરી સમજણ છે. જેમાં ને તેમાં તેણે નિશ્ચિત અને નિયમિત થવાની ઘણી જરૂર છે. ગમે તેમ વર્તવાથી કરીને કઠી પણ જીવનમાં યોગ્ય વ્યવસ્થિતિ પ્રગટી શકતી નથી. જીવન પણ એક કળા છે અને તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કળા છે. ગમે તેમ પીંછી ચલાવવાથી કંઈ કળા પ્રગટતી નથી, એ તો અનુભવનો વિષય છે.

વ્યવસ્થિતતાની અનિવાર્યતા

નમ્રતાના ભાવથી, હૃદયની શરણ-ભાવવાળી ભાવના કેળવીને જીવનમાં જ્ઞાનપૂર્વક જે જીવ વર્તી શકે છે, તે સાધનામાં આગળ ડગલાં ભરી શકવાનો છે, તે નક્કી જાણજો. જીવનમાં ગમે તેમ યદ્વાતદ્વા વર્તન કરવાથી પ્રકૃતિ અને સ્વભાવની પકડમાં આપણે વધારે ને વધારે જકડાતા જતાં હોઈએ છીએ. સાધકના જીવનમાં જો યોગ્ય પ્રકારની વ્યવસ્થિતતા પ્રગટેલી ન અનુભવી શકાય તો તેવા જીવે જાગીને સમજવું ઘટે કે પોતે માની લીધેલા સાધનામય જીવનમાં અને તે પ્રમાણેના વર્તાવમાં પોતે ક્યાંક ભ્રમણા સેવી રહેલો છે. જ્યાં સુધી વ્યવસ્થિતતા પ્રગટતી જતી તે અનુભવતો નથી ત્યાં સુધી સાધકે, પોતે સર્વતોમુખી સાધનામય જીવન ગાળી રહ્યો છે એવું કદી ન માનવું. જ્યારે જીવનમાં ભાવનાપૂર્વકનું, સમજીને જ્ઞાનભાવથી, જીવનવિકાસના હેતુથી જેમ જેમ યોગ્ય પ્રકારે વર્તાતું જવાય છે, તેમ તેમ તેના જીવનવર્તનમાં વ્યવસ્થિતતા પ્રગટે છે. આ પણ એક માપ લક્ષણ છે, તે આપણે સમજવું ઘટે છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૨૧

સાધના શા માટે ?

- પોતાના મૂળ સ્વરૂપને ન ઓળખવું ને એને ઓળખ્યા કે અનુભવ્યા વિના વ્યવહારવર્તન કર્યા કરવું એનું નામ અજ્ઞાન. જીવનનું આમૂલાત્ર પરિવર્તન સાધનાની ભૂમિકા ઊપજ્યા વિના થવું શક્ય નથી. જે કંઈ મેળવવું છે તે સાધનાથી મેળવી શકાય છે.
- આ સાધના કરવાની કે ભગવાનનું નામ લેવાનું વગેરે એને માટે જ કે સભાનતા આપણામાં રૂઢ થઈ જાય. એના તરફનું જ આપણું ચિત્ત સતત આકર્ષાયેલું રહ્યા કરે. એ માટે જ જે તે બધું છે.
- એક વખત આત્માની સભાનતાનો તમને અનુભવ થયો, એ સભાનતા કદી જાય નહિ. પછી એ કાયમ રહેતી હોવાથી, એ સભાનતા તૂટતી નથી.
- જો હેતુથી જીવતીજાગતી સભાનતા નથી, તો સાધના પણ નથી.
- સભાનતાના પ્રકાર પણ જુદા જુદા. તત્ત્વની ભૂમિકા પર પણ સભાનતાના જુદા જુદા પ્રકાર.
- અવરનેસ ઉપર બધું મહત્ત્વ આપ્યા કરો.
- આ શેને માટે કરીએ છીએ ? કેમ કરીએ છીએ ? આનું ફળ શું ? આ કેવી રીતે કરીએ તો ઉત્તમ રીતે - સારામાં સારી રીતે થાય ? એમાંથી જે વિચાર કરીએ તે અવરનેસને લીધે આપણે વિચાર કરીએ છીએ. આમાં જે નીચલા ક્ષેત્રમાં અવરનેસ કેળવાઈ, પછી કોઈ પણ પ્રકારના ઊર્ધ્વ ક્ષેત્રમાં આપણે જવું હોય, ત્યારે આ જે છે આ અવરનેસ-પેલામાં પલટાઈ જતાં વાર નથી લાગતી.
- પ્રત્યેક થતાં જતાં કર્મમાં જ્યારે હેતુની સભાનતા પ્રગટે છે, ત્યારે સમજી લેવું કે માનવી સાધના પંથે વળી ચૂકેલો છે.

ચેતનને ખોળવાની શી જરૂર છે ? આ બધું ચેતન જ છે ને ? બોલીએ છીએ, સ્વાદ કરીએ છીએ, કામ કરીએ છીએ એ બધું ચેતનને લીધે જ છે ને ? તો પછી આ ખોળવાની ને બીજી બધી ધમાલ શી ?

સંસારવ્યવહારમાં ઘર્ષણ, સંતાપ, વેદના, દુ:ખ, અથડામણ થાય છે કે નહિ ? છતાં સુખ જ ગમે છે ને ? સુખ અનંતકાળ રહે એવું મળે તો ગમે કે નહિ ? માટે અનંત સુખનો અનુભવ થાય, ગમે તેટલું દુ:ખ હોવા છતાં એવી સ્થિતિ પ્રગટે કે સુખનો અનુભવ જાય જ નહિ એવી

સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપાય શોધવા. અસ્ખલિત સુખના અનુભવ માટે મહાત્માઓને કાળ નડ્યો. એ કાળ ટૂંકો કરવા સાધનોની ખોજ કરી. આજે પણ એ પ્રકારની સાધના છે પણ એવી સાધના કરવાની કોઈની તૈયારી નથી, કેમકે એ પૂર્વે એકદમ ચિત્તશુદ્ધિ થવી જોઈએ.

Nature abhors vaccum એકલી વાતશૂન્ય, હવા પણ ના હોય એવો અવકાશ રહી શકતો નથી અને કુદરત તે રહેવા દેતી નથી. તેવી રીતે આપણે તો જે જીવદશાના પદાર્થથી ભરેલા પડેલા છીએ, તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાની છે અને તે પછી ત્યાં vaccum પ્રકટવાનું છે એવું નથી. ચેતન તો ભર્યું પડેલું છે. માત્ર જીવદશાનાં આવરણોને અંગે તે ચેતના તે રીતે વર્તે છે. જીવદશાનાં અનેક પ્રકારનાં આવરણો જે ભર્યાં પડ્યાં છે, તેમાંથી મુક્તિ પામ્યાં, એટલે ચેતન આપમેળે વ્યક્ત થયા કરવાનું છે.

પોતાના મૂળ સ્વરૂપને ન ઓળખવું ને એને ઓળખ્યા કે અનુભવ્યા વિના વ્યવહારવર્તન કર્યા કરવું એનું નામ અજ્ઞાન. તો હવે આ અજ્ઞાન હઠે કેવી રીતે ? એવો સવાલ સ્વાભાવિક રીતે ઊઠે. પહેલાં તો આપણે અજ્ઞાનમાં સબડ્યા કરીએ છીએ, એનું પૂરેપૂરું ડંખતું જ્ઞાનભાન જો હૃદયમાં હૃદયથી જાગી જાય, તો જીવને એમાંથી ઊઠવાને જાગી જવા પૂરેપૂરો સંભવ રહે.

જીવનનું આમૂલાગ્ર પરિવર્તન સાધનાની ભૂમિકા ઊપજ્યા વિના થવું શક્ય નથી. જે કંઈ મેળવવું છે તે સાધનાથી મેળવી શકાય છે. મેળવવાને માટે પુરુષાર્થ અનિવાર્ય છે.

સાધના વિના અંધકાર ન ટળે

ઈન્દ્રિયો પોતાના વ્યવહારમાં હોવા છતાં પણ આપણે પોતે અલગ રહી શકીએ છીએ, એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ જો સાધકને મળી શકે તો કેવું સારું ! જીવનમાં જીવનની શક્તિનાં દર્શન થયાં નથી હોતાં, એનો અનુભવ પ્રકટેલો નથી હોતો, એટલે જ આપણને ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અહંકાર વગેરેની પાછળ આંધળિયાં કરીને દોડ્યા જવાનું બન્યાં કરતું હોય છે. એવી શક્તિનાં દર્શન ને અનુભવ સાધના વિના થઈ શકતાં નથી. આપણું જીવન, આપણા વ્યવહારો, આપણા સંબંધો, આપણું વર્તન, આપણું વાતાવરણ વગેરે જાણે માત્ર અંધકારમાં ચાલતાં હોઈએ એવું ન હોવું ઘટે. એ સર્વમાં અમુક એક પ્રકારની નવસર્જનની

પા પા પગલીઓનાં ચિહ્ન પડવાં ઘટે. જીવનમાં મળતાં પ્રત્યેક પ્રસંગમાંથી ઉન્નતકારી તત્ત્વને શોધતાં, એનો સ્વીકાર કરતાં કરતાં એની શક્તિની મદદથી ઘડાતા જવાની જીવનકળામાં આપણે પ્રગટતા જઈએ છીએ કે કેમ તે પણ આપણે જાણવું જોઈશે.

જીવનની સાધનાનું મહત્ત્વ

સંસારના જીવનવ્યવહારમાં આપણે અનેક પ્રકારના ભારથી લદાઈ જઈએ છીએ અને ક્યડાઈ પણ જઈએ છીએ; અનેક જાતનાં બંધનોથી બંધાઈ પણ જઈએ છીએ; જ્યારે જીવનની સાધનાનું મહત્ત્વ તો એ છે કે એથી કરીને કોઈ પણ જાતના અનુભવથી આપણે લદાઈ કે ક્યડાઈ જતાં નથી, અનેક પ્રકારનાં બંધનોથી બંધાઈ જતા નથી અથવા કોઈ જાતની સાંકળથી સંકળાઈ પણ જતાં નથી; એથી કરી સાધકને કોઈ દિવ્ય પરમ મંગળમય શક્તિનાં દર્શન અગમ્ય રીતે ક્રમશઃ થયાં કરે છે.

સાધનાનું પ્રયોજન

સભ્માનતા - અવરનેસ વિજ્ઞાન

સભ્માનતા - કશાક પરત્વે પણ હોય. સભ્માનતા આધાર વિનાની હોતી નથી. કશાક પરત્વે હોય. શક્તિનું ચિંતવન એમ ને એમ નહિ થાય. કારણ કે એ જુદી જુદી છે. કોઈ પણ વસ્તુની સભ્માનતા આપણને ક્યારે થાય છે કે કોઈ વસ્તુ આપણી પાસે હોય, તેની સભ્માનતા રહે અથવા આપણી પાસે બિલકુલ ના હોય અને એને મેળવવાની ગરજ લાગે. કંઈ કશો સ્પર્શ થાય. એ પરત્વેની જરૂર પડે ત્યારે આપણને સભ્માનતા રહે. કંઈ કશા પરત્વેની સભ્માનતા હોય. કંઈ કશા પરત્વે એટલે શું ? સંસાર-વ્યવહારમાં આપણને કંઈ કામ આવ્યું હોય તો એની સભ્માનતા હોય. કામ ન થઈ શક્યું હોય એનીય સભ્માનતા હોય. એમ અનેક ક્ષેત્રોનાં કામોની સભ્માનતા હોય. આપણને સંબંધોની સભ્માનતા પણ હોય.

સંસારવ્યવહારની વાત છોડીએ ને અધ્યાત્મક્ષેત્રની વાત કરીએ તો આપણને કંઈ અતીન્દ્રિય અનુભવ થાય ત્યારે એની સભ્માનતા થાય.

આ સાધના કરવાની કે ભગવાનનું નામ લેવાનું વગેરે એના માટે જ કે સભ્માનતા આપણામાં રૂઢ થઈ જાય. એના તરફનું જ આપણું ચિત્ત સતત આકર્ષાયેલું રહ્યા કરે. એ માટે જ જે તે બધું છે. વ્યવહાર પણ

એને માટે છે. સંસાર પણ એના માટે છે. ‘આ સંસારની માયાએ કરીને તું મને ભમાવે છે. આ તેં ખેલ તારો રચ્યો છે, કે તારી માયા વડે કરીને તું મને ભમાવે છે. પણ હું ભમી જાઉં એવો નથી. ખરી રીતે તો સચ્ચિદાનંદની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભૂમિકા પર રહેલો ‘ઈ’ ‘તું’ જ છે. એમાં જ હું આશ્રય લેનારો છું’ આવું બુદ્ધિથી આપણે ગમે તેટલું બોલીએ પણ જે પકડ આવી જવી જોઈએ એ નથી આવતી. એટલા માટે આ ઊર્ધ્વ પ્રકારની પ્રક્રિયા કરવાની છે. એ સભાનતા આપણને બરાબર આવી જાય પછી ખલાસ. પછી તમે ગમે ત્યાં જાઓ ને ગમે તે કરો ને પેલી સભાનતા પછી છટકતી નથી. એક વખત આત્માની સભાનતાનો તમને અનુભવ થયો એ સભાનતા કદી જાય નહિ. પછી એ કાયમ રહેતી હોવાથી, એ સભાનતા તૂટતી નથી.

બાળકને જુદી જુદી જાતનાં રમકડાં આપી દે એટલે પેલો રમવામાં પડી જાય. ભગવાને આપણને આ સંસાર આપી દીધો છે. એ સંસારની માયામાં આપણે બસ ભટક્યા કરીએ છીએ. બાળક રમકડાં સાથે રમતાં રમતાં પોતાની માને ભૂલી જાય છે. તેવી રીતે આપણે સંસારની માયામાં ભમતાં ભમતાં ભગવાનને ભૂલી જઈએ છીએ. આ બધી માયા માએ જ કરેલી છે. પણ એ ભૂલી જવાય છે અને રમકડાંમાં રમમાણ થઈએ છીએ.

સભાનતા જાગૃત રહ્યા કરે એટલા માટે જ મથવાનું. આ સભાનતા ક્રીએટિવ (સર્જનાત્મક) છે. પોઝિટિવ ફોર્સ (વિધેયાત્મક વેગ) છે. એને લીધે જ જે તે બધું છે.

પણ સંસારમાં રહેતો હોય, ફરતો હોય, રમતો હોય, પણ એની સભાનતા આમાં ન હોય, પણ હોય પેલામાં. પોતે ‘પેલા’માં છે એની સભાનતાને લીધે એને રિયાલિટીનો આનંદ લાગે છે. એટલે સભાનતા એ સેન્ટ્રલ ફલ્કમ છે. એ જ મુખ્ય છે.

જો હેતુની જીવતીજાગતી સભાનતા નથી, તો સાધના પણ નથી. તેવા જીવથી શ્રીપ્રભુમય જીવનમાં કોઈ કાળે પણ આગળ ડગ ભરી શકવાનાં નથી એ હકીકત પણ એટલી જ સાચી છે. જો સાધના છે તો સભાનતા પણ છે જ. જ્યારે કંઈ કશા પરત્વે ખરેખરા ગરજ, સ્વાર્થ, રસ, લગની, તાલાવેલી, તત્પરતા વગેરે જો પ્રકટ્યાં હોય છે, તો તે

પ્રકારની સભાનતા ત્યારે માનવીના મનમાં હોય છે. એ તો સર્વ સાધારણ માનવીને પણ બુદ્ધિથી સમજાય તેવી હકીકત છે. તો જે જીવને જીવનવિકાસના હેતુ અર્થે સાધના કરવાની છે, ને જો પ્રત્યેક કર્મમાં તે જીવને જીવનના ધ્યેય પરત્વેની સભાનતા જો હોય જ નહિ અને ટકતી ના હોય તો તેવા મંદમાં મંદ પ્રકારની ભાવનાવાળી સાધના જીવનને વિકાસના ક્ષેત્રમાં ઉઠાવ નહિ આપી શકે.

બધાં કરતાં આની જુદા પ્રકારની સભાનતા છે. કોઈ ઊંચા ક્ષેત્રમાં આપણએ ઊડતા હોઈએ, કોઈ જુદી જ દુનિયામાં આપણું અસ્તિત્વ હોય એમ લાગે. એના પરથી આગળ જતાં જતાં જેમ અનુભવ થતાં જાય તેમ તેમ તે શક્તિનો અનુભવ થાય. તો તે અનુભવને લીધે આપણને સભાનતા જાગે.

સભાનતાના પ્રકાર પણ જુદા જુદા. તત્ત્વની ભૂમિકા પર પણ સભાનતાના જુદા જુદા પ્રકાર. દા.ત. પાંચ તત્ત્વ છે. એમાં જળતત્ત્વના પ્રિડોમિનંસમાં હોઈએ, ત્યારે તેની સભાનતા એટલી બધી સાકાર હોય કે તેના સ્પર્શનો અનુભવ કરી શકીએ. પછી ‘વા’ તત્ત્વના પ્રિડોમિનંસમાં આવીએ, ત્યારે એનો અનુભવ જુદા પ્રકારનો છે. તેની સભાનતા જળતત્ત્વ કરતાં જુદા પ્રકારની. તેજતત્ત્વમાં પણ એમ જ હોય છે.

કર્મના પ્રદેશની સભાનતા છે તેવી રીતે શક્તિના પ્રદેશની સભાનતા હોય છે. દરેક તત્ત્વના અંતઃકરણનું જે કર્મ થયાં કરે એનો અનુભવ થાય, એની સભાનતા થાય. અનુભવ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારની સભાનતા. સભાનતા એની મેળે થતી નથી. એનું મૂળ પણ એક પ્રકારની શક્તિમાં છે. સભાનતા વિકસે એથી આંતરદૃષ્ટિ વિકસે. સભાનતા સ્વતંત્રપણે નથી, પણ કંઈ કશાને કારણે છે.

કરણોની સભાનતા

દરેકની સભાનતા જુદા જુદા પ્રકારની, પણ ‘એક’થી સધાય - ‘એક સાથે સબ સધાય’ એવી ‘એક’ની સાથે બધાની કોરસ્પોડિંગ લિંક છે. એકબીજાને સ્પર્શ થાય છે એટલે બીજાની પણ સભાનતા પ્રગટે. પ્રાણની સભાનતા પહેલી પ્રગટે.

આપણા શરીરમાં કામ કરી રહેલાં તત્ત્વો બે છે. પ્રાણ અને બુદ્ધિ. પ્રાણની મદદમાં બુદ્ધિ હોય છે. સ્થિતિથી અલગ થઈએ ત્યારે

સભાનતા થાય છે. સભાનતા થાય ત્યારે કામક્રોધાદિથી વેગળા રહેવાય. પ્રાણની સભાનતા જાગે પછી બીજી બધી સભાનતા જાગવી સરળ છે. કારણ કે શરીરના મુખ્ય વિષયો પ્રાણને લીધે છે. પછી આપમેળે બુદ્ધિની સભાનતા થાય છે. પ્રાણની સભાનતા માટે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. એ પછી મન તત્ત્વ પર કાબૂ મેળવાય છે. પછી વિવેક જાગે છે. એ પછી ચિત્ત ને અહમ્ની સભાનતા જાગે છે. એ પછી અહમ્ હોવા છતાં એનાથી દોરવાતા નથી. ‘હું કરું છું એ ભાવ જતો રહે છે. કંઈ કશાથી પ્રેરાઈને આપણાથી આ થાય છે, અહમ્થી થાય છે એવું નથી રહેતું. સભાનતા જાગે છે, ત્યાર પછી ઈશ્વરીતત્ત્વ તરફ આપણું જવાનું થાય છે.

...એટલે હું તો કહું છું કે સંસારવ્યવહારમાં કે વેપારમાં કે તમારી ફેક્ટરીમાં ગમે તેવું કામ કરતા હોવ પણ ત્યાં અવેરનેસ રાખો. ગમે તે કરતાં હો, તો ભલે સારું-ખોટું હોય. કંઈ વાંધો નહિ. જે કરતાં હો તે કંઈ વાંધો નહિ, પણ અવેરનેસ રાખો. પછી જ્યારે એ અવેરનેસ ફેરવાઈ જશે - ગુણો પણ ફેરવાઈ જાય છે. તેવી રીતે આ અવેરનેસ પણ ફેરવાતી હોય છે. એવો ફલ્કમ (પ્રદેશ) બદલાઈ જાય. કોઈ ઉચ્ચ પ્રકારમાં લઈ જઈએ, એટલે ફલ્કમ બદલાઈ જતાં પછી વાર લાગતી નથી. મૂળમાં આપણી અવેરનેસ પાકી હોવી જોઈએ. આપણે આવો અભ્યાસ આપણા કર્મમાં પાડી શકીએ. સંસારવ્યવહારમાં આપણે અનેક જાતનાં કર્મ કરવાનાં આવે. એ કર્મ કરતાં કરતાં એની અવેરનેસ જો આપણામાં પાકતી જાય, પછી એ અવેરનેસ પલટાતાં વાર નથી લાગતી. ઘોર-ઘનઘોર અંધકાર હોય, પણ એક વીજળીનો ચમકારો થાય તો બધું આપણને દેખાય જાય. એ અવેરનેસ એવું કામ કરે છે. તે વખતે ઊર્ધ્વ પ્રકારમાં તે પલટાઈ જાય છે. આપણને બહુ લાભ મળે છે. ભલેને આપણે ગમે તે ક્ષેત્રમાં હોઈએ, પણ એ અવેરનેસ જો કેળવતા રહીએ તો ઘણો મોટો લાભ થઈ જાય.

આ બહુ અઘરું નથી હાં. કારણ કે સ્વાર્થની બાબતમાં અવેરનેસ માટે આપણને કોઈ એફર્ટ કરવો પડતો નથી. એ અનુભવની વાત છે. તમે કરી જુઓ. પણ દરેક જીવ એમાં પંચાત શી થાય છે કે અવેરનેસને જ્ઞાનપૂર્વક પછી પકડી રાખતા નથી. અવેરનેસ જાગે છે ખરી, પણ એ

અવેરનેસને સમજીને પકડી રાખીને એના ગુણ સમજવા જોઈએ. સંસારવ્યવહારમાં કોઈ માણસના સંબંધમાં આવ્યા, એના ગુણ પરખ્યા, તો પછી આપણે તેને છોડી દેતાં નથી. તેવી રીતે આ જે અવેરનેસ છે, તેને કર્મ કરતાં કરતાં અવેરનેસ કેળવો તો અવેરનેસ રહે. એ અવેરનેસ જેમ જેમ જીવતી થતી જશે એમ અવેરનેસ એક સ્વભાવ બનશે. જેમ આપણા ગુણ છે - કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ એનો જેવો સ્વભાવ છે, તેવી રીતે આનો પણ એક સ્વભાવ છે. જે કોઈ જાણતા નથી પણ પૃથક્કરણ કરે છે, તે લોકોને ખબર છે કે અવેરનેસનો સ્વભાવ છે. અવેરનેસ એને નિમ્ન કામમાં ભલે લગાડી હોય, અને એમાં જ તમે અવેરનેસ રાખી હોય, તો હંમેશાં એનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વ તરફ જવાનો છે. તે તેની મોટામાં મોટી ખૂબી છે. અવેરનેસ ઉપર બધું મહત્ત્વ આપ્યાં કરો. ઊર્ધ્વ બાજુ તમે જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અભ્યાસ પાડવા માંડ્યો કે તમે જે નિમ્ન ક્ષેત્રમાં પેલી અવેરનેસ તમે કેળવેલી છે, તે અવેરનેસ આમાં તમને મદદ કરશે. આપણે સંસારવ્યવહારનું કોઈ કામ કરતા હોઈએ, તો એ શેના માટે કરીએ છીએ, કેમ કરીએ છીએ એ આપણા મનમાં રે ને ? - તે અવેરનેસ છે. પણ તે નિમ્ન પ્રકારની છે. એવા પ્રકારની પણ અવેરનેસ આપણે રાખ્યા કરીએ. આ શેને માટે કરીએ છીએ, કેમ કરીએ છીએ, આનું ફળ શું ? આ કેવી રીતે કરીએ તો ઉત્તમ રીતે સારામાં સારી રીતે થાય ? એમાંથી જે વિચાર કરીએ તે અવેરનેસને લીધે આપણે વિચાર કરીએ છીએ. આમાં જે નીચલા ક્ષેત્રમાં અવેરનેસ કેળવાઈ, પછી કોઈ પણ પ્રકારના ઊર્ધ્વ ક્ષેત્રમાં આપણે જવું હોય, ત્યારે જે છે આ અવેરનેસ પેલામાં પલટાઈ જતાં વાર નથી લાગતી.

અવેરનેસ એ દરેક કામમાં જરૂરી છે. તો જ લાભ લેવાય દરેક ક્ષેત્રમાં. આપણા રોજબરોજનાં, નિત્યના વ્યવહારના કર્મમાં પણ એની અવેરનેસ આપણામાં જોઈએ અને એ રહેતી જ હોય છે. કારણ કે એ રોજબરોજના જીવનના વ્યવહારની ગરજનું છે, સ્વાર્થનું પણ છે. એ હોવાથી એની અવેરનેસ આપણને રહે છે. પણ પેલું સાધન જ્યારે ખરેખરી ઉત્કંઠા નથી પ્રગટેલી હોતી, ત્યારે ‘માત્ર આપણે કરવું જ છે, માટે આ કર્મ કર્યા કરો’ એવી રીતે જે કર્મ થયા કરે તો અવેરનેસ નથી

રહેતી. ત્યારે સાધનાના અભ્યાસમાં જીવતાંજાગતાં અવેરનેસ અને હેતુ એ બે જો ના રહેતા હોય તો તેનો એટલો લાભ નહિ મળે.

પ્રત્યેક થતાં જતાં કર્મમાં જ્યારે હેતુની સભાનતા પ્રગટે છે, ત્યારે સમજી લેવું કે માનવી સાધનાના પંથે વળી ચૂકેલો છે. જેને હેતુની સભાનતા પ્રગટે છે, તેનાં પણ લક્ષણો છે. જ્યારે હેતુની સભાનતા પ્રગટેલી રહે છે, ત્યારે તટસ્થતા જીવતીજાગતી જેવા ધારીએ તેવા આપણા ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી ક્રિયાત્મક ગતિશીલતાવાળી પ્રગટેલી હોય છે. વળી, બુદ્ધિમાં સૂક્ષ્મતા પ્રગટેલી હોવાથી હેતુમાં એકાગ્ર અને કેન્દ્રિતપણે સીધી ધ્યેય પરત્વે લાગી જતી હોવાથી બુદ્ધિમાંની અનેક પ્રકારની મડાગાંઠો અને અનેક પ્રકારના પૂર્વગ્રહોનું જોશ મોળું પડી ગયેલું હોય છે. હેતુની સભાનતા જ્યારે પ્રગટે છે, ત્યારે રાગદ્વેષ પરત્વેનું જોશ તો નહિવત્ બની જાય છે. સમજણ, માન્યતા, ટેવો, રિવાજો એ બધાનાં જોશમાં ધક્કેલાથી પ્રેરાઈ જવાનું બનતું નથી. હેતુની સભાનતા પ્રગટે છે, ત્યારે ધ્યેયનું નિશ્ચિતપણું દઢતાથી પ્રગટેલું હોય છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૨૨

સાધના એટલે શું ? અને સાધનાપથ

- સારું ને નરસું એ પણ જીવપ્રકારનાં બે પાસાં છે, એટલે એ બંને પાસામાંથી આપણે એતીને તરીને જુદા પડવાનું રહ્યું. એવો જે જ્ઞાનપૂર્વકનો અભ્યાસ એ જ સાધના.
- સાધના એટલે જીવસ્વભાવને પલટાવવાની કે ઉલટાવવાની જ્ઞાનપૂર્વકની પ્રક્રિયા
- કેવા થવાનું છે ને તે માટે યોગ્ય થવાને શી ઊણપો છે, તે ખ્યાલમાં રાખી તે ઊણપોને ટાળતા રહેવું તેનું નામ સાધના.
- સાધકને માટે તટસ્થતા, સમતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા જીવનના સકળ વ્યવહારનાં કર્મ કરતાં કરતાં કેળવાતાં જાય તે ઘણું ઘણું જરૂરનું છે. અને સકળ કર્મ કરતાં કરતાં તે કેળવવા પરત્વેનું આપણું ભાન જીવતુંજાગતું રહે તેનું નામ સાધના છે.
- આના જેવું દિલમાં, અરે ! સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મ અંગેઅંગમાં ને રોમેરોમમાં અસર કરનારું બીજું કોઈ વિજ્ઞાન કે બીજી કોઈ કળા નથી. કોઈ વિજ્ઞાન અમુક પ્રકારની બુદ્ધિને વિકસાવે, કોઈ શાસ્ત્ર હસ્તકળા વિકસાવે, કોઈ કળા લાગણીને વિકસાવે, કોઈ શરીરને વિકસાવે, પણ સારાય જીવનને વિકસાવે તથા બધાં જ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અણુ-પરમાણુમાં પ્રસરી તેને પાંગરાવે એવું તો આ એક જ વિજ્ઞાન અને કળા છે.
- એવી કોઈક આધ્યાત્મિક ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચ્યાં પછીથી પણ આ માર્ગમાં 'બસ હવે કશું આગળ નથી રહ્યું, અહીં જ પૂર્ણવિરામ ચિહ્ન' એવું કશું નથી. જ્યાં સુધી માનવશરીરમાં છીએ, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક જીવનની દિશામાં પ્રગતિને અવકાશ રહ્યા જ કરતો હોય છે. એટલે કે અમુક પ્રકારની પૂર્ણતાની સ્થિતિ પ્રગટી ગયા પછીથી પણ એનાથી પણ પરની કક્ષા છે અને તે કક્ષામાં પણ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર ને સૂક્ષ્મતમ ગૂઢ સંગ્રામ પણ પ્રગટતો જતો હોય છે, અને તેમાંથી પણ જીવનવિકાસને પમાતું જવાતું અનુભવાય છે.
- તેથી એને પોતે પૂરેપૂરો ભરેલો છે એવા પ્રકારનો કદી આત્મસંતોષ રહેતો નથી. એવાને એક પ્રકારની તૃપ્તિ રહે છે ખરી, પરંતુ એ સર્વવ્યાપી ને સમગ્રતાની નથી એવું પણ તેને ભાન હોય છે.

- જીવન ધન્યતાનો સંપૂર્ણ અનુભવ થઈ ગયો હોય તોપણ પૂર્ણત્વમાં પણ વિકાસ આગળ ને આગળ થયા કરતો હોય છે. ઈશ્વર પોતે પૂર્ણત્વ પણ છે ને પોતે તેના અવ્યક્તપણામાંથી વ્યક્ત થઈને છતો થતો પણ જાય છે; ને એમાં પૂર્ણતા પામવાની છે. આમ પૂર્ણતાની પાર પણ પૂર્ણતા રહેલી છે.
- શાંતિ અને નીરવતા અનુભવાય તે કેટલી અને કેવી છે તેની અસર કેટલો ગાળો ચાલે છે, અને તે અસરનો પાછો સદુપયોગ આપણે કેવી રીતે કર્યા કરીએ છીએ, તે બધાનો આધાર આપણા પોતાનામાં પ્રગટેલી જાગૃતિ ઉપર છે અને એ આપણા સાધનામય જીવનનું ખરું માપ છે.
- ભાવના તેની ઉત્કટમાં ઉત્કટ માત્રામાં અને ઘનતામાં કર્મમાં ઊતરતી અનુભવાય, ત્યારે જીવનમાં સાધના થતી રહે છે, એમ પ્રમાણવું.

માયા, ચેતન અને સાધના

સંસાર એ લાગે છે તો ઘટમાળ જેવો, પરંતુ તે ઘટમાળ માત્ર નથી. અનંત વિસ્તારની વિવિધતાપૂર્વકની તે લીલા છે. વિસ્તાર ને સંકોચ એ તેનાં પાસાં છે. એવી રમત અનંતમાં પણ રમાઈ રહેલી છે અને પ્રત્યેક જીવના જીવનમાં પણ રમાઈ રહેલી છે. તે બંને દશામાંથી આપણે પસાર થતાં હોઈએ છીએ. તેમ છતાં પાછાં આપણી જાત પૂરેપૂરી સંકળાયેલી છે એવું અનુભવીએ છીએ. એનું જ નામ છે માયા. માટે દરેકથી જુદા તરીને એકલા ચેતનમાં જ રમવું એ જ માયાથી વિરક્ત થવાનો સરળ ઉપાય. જે તે કંઈ બને છે તે તો ચેતનના પરિબળથી, પરંતુ તે તે થયા કરતી વેળાએ તે ચેતનથી બને છે, એવું પ્રકટ સ્મરણ જીવને થતું નથી. એથી તો જીવ તેમાં બંધાયા કરે છે. સારું ને નરસું એ પણ જીવપ્રકારનાં બે પાસાં છે, એટલે એ બંને પાસાંમાંથી આપણે ચેતીને તરીને જુદા પડવાનું રહ્યું. એવો જે જ્ઞાનપૂર્વકનો અભ્યાસ એ જ સાધના.

સાધના એટલે જીવનને કચડી દેવું એમ નથી. અથવા સાધનાનો અર્થ ગળે ટૂંપો દઈને જીવનને ગૂંગળાવી દેવાનો પણ નથી, પરંતુ સહજ સ્વાભાવિકપણે તેનો વિકાસ થાય અને એ જ રીતે વૃત્તિઓનો સુમેળ ઊપજે અને તેમાંથી શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા, ધીરજ, સહિષ્ણુતા, પ્રસન્નચિત્તતા વગેરે ગુણોનો વિકાસ થતો અનુભવાય, તે ગુણોની શક્તિનો જીવનમાં સાંપડતા પ્રસંગોમાં જ્ઞાનપૂર્વકનો ઉપયોગ થયાં કરે,

અને તેના વડે કરીને જીવન ભર્યું ભર્યું લાગે અને ધન્ય થતું અનુભવાય એનું નામ છે સાધના.

સાધના એટલે જીવસ્વભાવને પલટાવવાની કે ઊલટાવવાની જ્ઞાનપૂર્વકની પ્રક્રિયા.

સંસારવ્યવહારમાં ભૂલેચૂકે પણ જીવસ્વભાવથી કંઈ કશી ગણતરી કરવાનું કે સમજવાનું કે મૂલ્યાંકન કરવાનું કે વર્તવાનું ન બને તેની તકેદારી રાખવાની છે. તેમાં તો દૈવી પ્રકૃતિ દ્વારા જ ને તે રીતે જ વર્તવાનું છે. દૈવી પ્રકૃતિમાં દ્વંદ્વની દુનિયા નથી. એટલે આપણે સંસારવ્યવહારમાં જાણે આપણામાં દ્વંદ્વ જ નથી એમ વર્તવાનું છે. પણ જીવદશાવાળા હોવાથી દ્વંદ્વની વૃત્તિ તો ઊભી થવાની જ. પરંતુ તે વેળા જાગતા બની જઈ તે પ્રમાણે ન વર્તતાં દૈવી પ્રકૃતિનો આશરો લેવાનું રહે છે, તે જાણવું; ને અપરા પ્રકૃતિથી દોરવાઈ જવાનું થતાં પ્રભુની કૃપામદદ વડે હૃદયમાં હૃદયથી પ્રાર્થના (આર્તભાવે ને આર્દ્રભાવે) કર્યા કરવાની છે. એમ જે પ્રાર્થના કરે છે, તેવો જીવ ઊભો રહી શકે છે. અપરા પ્રકૃતિમાંથી આપણે પરા પ્રકૃતિમાં જવાનું છે. આમ જીવપ્રકૃતિમાંથી દૈવીપ્રકૃતિમાં જવું તેનું નામ સાધના કે યોગ જે કહો તે.

જેવા થવું છે તે પ્રમાણેની આપણા હૃદયની ધારણા અને મનની ભાવના સતત એકધારી રહ્યાં કરવી જોઈશે ને તે વ્યવહારું કર્મમાં પ્રકટવી જોઈશે. કોઈ પણ જીવને માટે ઉત્તમ પ્રકારની ભાવના સેવવી એ રચનાત્મક પગલું છે. મનને કોઈ આડા લાગે, ઊભા લાગે, હિતકર્તા લાગે કે બીજા પ્રકારના લાગે તો પણ વારી વારીને ટકોરી ટકોરીને મનને તેમના વિશે સદ્ભાવનાવાળું કર્યા કરવું તેમ કરતાં કરતાં સાથે ભગવાનનું નામસ્મરણ અને તેની સાથે સાથે પ્રેમભક્તિ કેળવ્યાં કરવાને આપણે સતત જાગતા રહેવાનું છે. કેવા થવાનું છે ને તે માટે યોગ્ય થવાને શી ઊણપો છે, તે ખ્યાલમાં રાખી તે ઊણપોને ટાળતા રહેવું તેનું નામ સાધના. જીવ એની મેળે શિવ થઈ શકતો નથી. જોકે જીવ પોતે અસલ સ્વરૂપમાં શિવ છે પણ જીવપણામાં આવી પડેલો છે, એટલે આપણે મનને તેવું બનાવવું છે. જેણે મન જીત્યું એણે જગત જીત્યું. હજારો લડાઈઓ જીતે અને મહાન ભારેમાં ભારે ખેલાડી ને મહાન પરાક્રમી નરવીર જીવનાં કરતાં જેણે મન જીત્યું છે, એના જેવો બીજો કોઈ પરાક્રમી નથી.

સાધકને માટે તટસ્થતા, સમતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા જીવનના સકળ વ્યવહારનાં કર્મ કરતાં કરતાં કેળવાતાં જાય તે ઘણું જરૂરનું છે. અને સકળ કર્મ કરતાં કરતાં તે કેળવવા પરત્વેનું આપણું ભાન જીવતું જાગતું રહે તેનું નામ સાધના છે. ને જો એવું ભાન જીવતુંજાગતું રહેતું અનુભવાય, પ્રત્યક્ષપણે અનુભવાય તો જાણવું કે તે સાધના થતી રહે છે.

જેમ તેમ કરીને જીવનધ્યેય પરત્વેની ભાવના રોજિંદા કર્મ-વ્યવહારમાં અખંડિતપણે વહ્યા કરે અને આંતરિક કરણોના જીવ-પ્રકારના પ્રવાહમાં ના તણાઈએ તથા તેમાં તટસ્થતા, સમતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા પ્રગટ્યા કરે અને તેમ કરવાને હૃદયથી જાગૃતિપૂર્વક પ્રભુકૃપાથી મથાયા જવાય તેનું નામ સાચી સાધના છે. જે જે કંઈ જીવદશાનું હોય કે પ્રગટે તેનો જો જાગૃતિથી તે ને તે પળે ઈનકાર થઈ જાય અને જો તેની લાંબી પરંપરા ના ચાલે અને મનાદિકરણ ભાવનામાં એકાગ્રતાથી રમ્યાં કરતાં અનુભવાય તો ઈનકાર થયેલો છે, એમ સાચી રીતે ગણી શકાય. કંઈ કશા વમળમાં મનાદિકરણ ડૂબેલાં ના રહે અથવા ડૂબતાં હોય તે વેળા જાગૃતિથી ચેતી જવાય અને ઈનકાર કરીને ફરીથી સ્વસ્થ થવાની કળા પ્રાપ્ત થાય અને એવી કળામાં અખંડતા પ્રગટે, તે વેળાથી સાચી સાધનાની શરૂઆત થાય છે.

જીવનની સાધનાનો અર્થ

મનના નીચલા થરોમાં આપણે બંધાયેલા હોઈએ છીએ અને તેમાંથી મુક્ત થવાની જે સૂક્ષ્મ ક્રિયા ચાલી રહેલી હોય છે, તેવી વેળાએ તે સ્થિતિમાંથી હઠાવવા માટેની આવી બધી રમત હોય છે. એને આપણે જ્ઞાનપૂર્વક એની વાસ્તવિકતા સાથે પારખવી જોઈએ. સાધકે કશું પણ યદ્વાતદ્વાપણે કર્યે કે માની લીધે ચાલવાનું નથી. જીવનનું પ્રત્યેક અંગ-ઉપાંગો, સમજણ, ટેવ, વલણ વગેરે બધાંનો પ્રત્યક્ષપણે ફેરફાર થતો જતો જીવનના વર્તનવ્યવહારમાં જો અનુભવી શકાય તો જીવનની સાધનાની યથાર્થતા છે. તો સાચી રીતે સમજી શકાય કે સાધનાના માર્ગે આપણે દૃઢ થતાં જઈએ છીએ. સાધનાનો માર્ગ એ કંઈ નિષેધાત્મક નથી, તેમ જ એ કંઈ મનની કુતૂહલતાની હકીકત નથી, એ તો અનુભવવાનું તત્ત્વ છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ એનાથી આગળ જઈને જીવન દ્વારા સમગ્ર શક્તિ વડે અનુભવવાનું તે તત્ત્વ છે.

આગળની સ્થિતિ

એથી સાધનામાં સમગ્ર રીતે, સર્વ ભાવે પૂરેપૂરું દૃઢ થવાતાં ચેતનામાં જીવનનો વિકાસ થતો સાધક અનુભવી શકે છે. ત્યારે જ ઉચ્ચતમ દિવ્ય રસની તમન્ના ખૂબ તીવ્રપણે પ્રગટે છે. એમ, માનવીના આંતર-વિકાસમાં અને એ પછીની ઉત્તરોત્તરની સાધનાની દૃઢ ભૂમિકામાં યોગને માર્ગે દિવ્ય પ્રકાશ અને શક્તિના અનુભવ એને થતાં રહે છે. એ બધું સાધક હૃદયે અનુભવશે, ત્યારે એને અનુભવાત્મક પ્રતીતિ, હૃદયમાં હૃદયથી થયા કરવાની છે. આવું જ્યારે બને છે, ત્યારે આપણાં મનાદિકરણને યોગસાધના સિવાય બીજું કશું જ કરવા જેવું લાગવાનું નથી, તે નક્કી જાણજો. સાધકથી પોતાની જીવપ્રકૃતિ તથા સ્વભાવને જીવનવિકાસની સાધનાના સાધનમાં ખૂંપાવવાનું અને અનુભવો દ્વારા દૃઢાવવાનું બને તો પછી એ ક્યાંયે જવાનું મન કરી નહિ શકે.

સર્વશ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાન

આ તત્ત્વની સાધના એવા પ્રકારની છે કે આપણને પોતાને એનો સ્પર્શ થતાં નવજીવન મળતું હોય એમ લાગ્યા કરે છે, પ્રોત્સાહન મળ્યા કરે છે, વિશ્વાસ શ્રદ્ધા વધ્યા કરે છે અને આપણી આગળપાછળનાં ઉપર પણ તેની અસર જાણી-અજાણી ને પછીથી પ્રકટપણે પડતી રહે છે.

આના જેવું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાળું બીજું કોઈ શાસ્ત્ર નથી. જોકે હીરા પારખવા માટે જેમ જેવી આંખ કેળવવી જોઈએ, તેવું આમાં પણ છે. તેની સાબિતીની નિશ્ચિતતા ને નિર્ભ્રાંતતામાં (અચૂકપણામાં) ફરક પડતો નથી. આના જેવું દિલમાં, અરે ! સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મ અંગેઅંગમાં ને રોમેરોમમાં અસર કરનારું બીજું કોઈ વિજ્ઞાન કે બીજી કોઈ કળા નથી. કોઈ વિજ્ઞાન અમુક પ્રકારની બુદ્ધિને વિકસાવે, કોઈ શાસ્ત્ર હસ્તકળા વિકસાવે, કોઈ કળા લાગણીને વિકસાવે, કોઈ શરીરને વિકસાવે, પણ સારાય જીવનને વિકસાવે તથા બધાં જ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ આણુ-પરમાણુમાં પ્રસરી તેને પાંગરાવે એવું તો આ એક જ વિજ્ઞાન અને કળા છે.

સાધનામય જીવન એ સાચું જીવન છે. સાધનાથી જીવનમાં જીવનનાં સહસ્ર નયન ખુલતાં હોય છે. જીવનમાં અનેક પાસાંનાં એને દર્શન થતાં ખૂલતાં જતાં હોય છે. જીવનના સહસ્રમુખી નારાયણનાં દર્શન કરતો રહે છે ને જીવનનાં સર્વ પાસાંને તે સાદર ને સદ્ભાવથી નીરખે છે. જીવનના

અનેક ક્ષેત્ર પરત્વેની સદ્ભાવનાની સાથે તે તો સુમેળ સાધતો રહે છે. જીવનની સર્વ પ્રકારની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં તે સમાધાન મેળવતો રહે છે, એને કશા સાથે વિરોધ નથી. એ તો જેની તેની સાથે સમરસ થતો રહે છે, ને એ જ એના જીવનનું સાચું રહસ્ય. એને કશાયથી પછીથી અલગ થવાપણું કેમ હોઈ શકે ? એવાના જીવનમાં ગુણ ખીલે છે ને એની શક્તિ પણ સહજપણે પ્રકટીને પ્રવર્તે છે; પરંતુ તેમાંયે તે આપમેળે નિર્મમત્વથી, નિરાસક્ત ભાવે તરતો રહે છે.

સાધનાપથ

સાધકે શું શું કરવું ઘટે ?

જીવનનો વિકાસ જો સાધવો હોય તો ઊઠવું પડશે, ચાલવું પડશે, દોડવું પડશે, કઠીક કઠીક અથડાવું પડશે અને અથડામણ પણ કરવી પડશે, પોતાનામાં રહેલી ચંચળતાને ટાળવી પડશે, ઘણીએ વેળા સફાળા જાગવું પડશે, આળસને તો રજમાત્ર પણ રાખ્યે પાલવશે નહિ. કોઈ પણ પ્રકારની પડી રહેવાની ટેવ જેને હોય અને જો તે છોડી શકતો ન હોય તો તે સાધના કરી શકવાનો નથી. સલામત સ્થિતિ એ તો બંધિયાર પાણી છે, એ તો ગંધાવાનું અને મેલું થવાનું જ. માટે, સાધકને માટે સલામત સ્થિતિ જરાકે યોગ્ય નથી. પળેપળ જે ચેતતો રહે અને સલામત સ્થિતિ થતાં તેમાંથી ઊઠવાનું કરે, ચાલવાનું કરે તે જ સાધક છે એમ માનવું અને સમજવું. ‘સાધુ તો ચલતા ભલા’ એનો અર્થ ઘણો સૂક્ષ્મ છે.

સલામત સ્થિતિ

બાહ્ય સંજોગોમાં સલામત સ્થિતિ એટલે સ્થિતિયુસ્તતા અને એ સ્થિતિયુસ્તતા એટલે જ્યાં જેમ હોઈએ એમાં જ સંતોષ તથા પરિણામે વિકાસની રુકાવટ અને અંતે પતન. આથી, સાધકને ક્યાંયે પોતાની સલામત સ્થિતિ કરી દેવી પાલવી શકે નહિ. જ્યાં કોઈ પણ પગથિયે સંતોષ લેવાયો કે પતનનાં મૂળ એમાં રહ્યાં જ સમજવાં, આ નિયમ વ્યક્તિ તેમ જ સમષ્ટિ ઉભયને એક્સરખી રીતે લાગુ પડે છે.

સાધનાનાં લાંબા અને અવિરત પરિશ્રમના ગાળા દરમિયાન ક્યાંયે સંતોષ માનીને સ્થિર બેસી રહેવાનું સાધકને હોઈ જ ના શકે. પ્રત્યેક સ્થિતિ આપણી અપૂર્ણતાની સૂચક હોવાથી તેનું જીવંત સ્પષ્ટ ભાન આપણને રહે, તથા એક પ્રકારની દૈવી અસંતોષની પ્રચંડ જ્વાળા

અંતરમાં સતત ભભૂકતી રહેવા સાથે ખૂબ ધીરજ પણ હોવી જોઈએ. આમ, વિકાસની અદમ્ય, તીવ્ર, સક્રિય ઝંખના અને અપાર ધીરજનો સુંદર સુમેળ સાધકે સાધવાનો રહે છે.

જીવનના પ્રત્યેક પાસામાં આપણે સલામતીની સ્થિતિ અનુભવવાનું રાખવાનું નથી. એ બધું જ ચલ છે - અચલ તો એક સનાતન પ્રભુ જ છે, એવું હંમેશાં લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. જીવનમાં પસાર થતાં કે સ્થિર થતાં પરિણામના પ્રત્યેક પાસામાં સલામતીની લાગણી આપણે અનુભવવાની નથી, પણ તે એક ક્ષણજીવી પાસું છે, એમ જ જ્ઞાનપૂર્વક સમજવાનું છે. મન જ્યાં સલામતીની લાગણી ક્યાંયે, કશામાંયે, રાખવાનું કરે કે અનુભવે, ત્યાં તરત તેનો સામનો કરીને તેવા મનઃપ્રવાહને રોકવો ઘટે. સલામતીની સ્થિતિમાં જ રહેવાની ટેવ પડી જવાથી પ્રકૃતિનું ત્રિગુણાત્મક જોર આપણા ઉપર ચઢી બેસે છે. પ્રકૃતિના એવા જડ જોરને ઘટાડવાને કે નિર્મૂળ કરવાને પણ કશામાંયે આપણી સ્થિતિ સલામત રાખવા દઈએ નહિ. તો જ જૂના સ્વભાવને પલટાવવા માટે દિવ્ય રૂપાંતર થવા માટે આપણને સરળતા અને વેગ મળી શકે છે. સલામત સ્થિતિમાં તો સ્વભાવને પલટાવવાને ક્યાંયે અવકાશ રહેલો નથી એટલું જ નહિ, પણ ઊલટું તે સ્થિતિમાં પડ્યા રહેવાથી એ જૂનો સ્વભાવ વધારે દૃઢ થતો જાય છે.

મનની વૃત્તિઓનાં સ્વરૂપ જેમ અસંખ્ય છે, તેમ તેની ચાલ પણ અનંત અને અનેકમુખી છે, એવું જ સત્ય વિશે પણ કહી શકાય. સત્યનાં શરીર યા સ્વરૂપ પણ અનંત છે. એક સ્થિતિમાં જે સત્ય જણાય, એને પકડી રહીએ તો એનાથી પરનું સત્ય બાકી રહી જાય છે, અને અધૂરા કે એક બાજુના સત્યને વળગી રહેવાનું બન્યા ન કરે, માટે પણ કશામાંયે આપણી સલામત સ્થિતિ આપણે રાખવા દેવાની નથી. તો જ આપણાથી એકમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં જવાશે. એકમાંથી બીજામાં જવા માટે પણ ક્યાંયે આપણે સલામત સ્થિતિ રાખીએ નહિ. સલામતીભરી સ્થિતિ ભોગવતાં ભોગવતાં એક પ્રકારનો જડ સંતોષ આપણને રહ્યા જ કરવાનો, અને એને લીધે તેવી સ્થિતિમાં ભૂસકા મારવાનાં સાહસ, હિંમત, બળ, જોશ, ઉત્સાહ, ઉન્માદક નશો, કશું એવું પણ આપણામાં નહિ આવી શકે, સાહસિકતાને તે ઉત્તેજ નહિ

શકે, અને અંતે સલામતીભરી સ્થિતિની મનોદશાને લીધે જ્યાં જેવા પડ્યા છીએ, ત્યાં જ તેવા ઠીક છીએ એમ માની લેવાને કે મનાવી લેવાને તે આપણને મથાવ્યા કરશે, નવી સ્થિતિમાં જવાને માટે તે આપણને ખચકાવ્યા કરશે, અનેક અથડામણો ઊભી કરાવશે, અને માનસિક દુઃખોની પરંપરા ઠાલવશે. આવું ન થાય-થતું ન રહે માટે સાધકે સલામત સ્થિતિ ક્યાંયે થવા દેવી નહિ. આથી જ કદાચ ‘સાધુ તો ચલતા ભલા’ એમ કહેવાયું હશે. ‘ચલતા’નો અર્થ સ્થૂળ ચાલવાનો ન કરતાં સતત વિકાસ સાધ્યા કરવો જોઈએ, એવો કરવાનો છે. સાધકની સ્થિતિ પણ એવી જ હોવી ઘટે. મથામણ વિના અમૃત કદી પણ સાંપડવાનું નથી. મથામણ સાધકના જીવન વિકાસાર્થે જરૂરી છે. મથામણ પોતાની અંદર જ માત્ર નહિ, પણ બહારના સંયોગો સાથે પણ જરૂરી છે. કંઈક ને કંઈક નવું શીખવા માટે તે આપણને સાંપડેલી તક હોય છે. જો તેવી સ્થિતિ રાખી શકાય, ભગવાનનો હેતુ સમજી શકાય અને તેની સાથે સાથે સાધનાને યોગ્ય વેગ તથા જીવનમાં જોશ આણી શકાય તો આપણું કલ્યાણ થયા વિના રહી શકે જ નહિ.

અનંત સાધનાપથ

આ માર્ગમાં એક દૃષ્ટિએ જોતાં જીવનની ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતમ અમુક કક્ષાએ પહોંચી શકાય, ત્યારે જીવન કૃતકૃત્ય થતું જતું અનુભવાય છે. તેમ છતાં પાછું આત્મા તો અનંત છે. તેને આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી. તે સનાતન અને વર્તમાન છે. તેથી એવી કોઈક આધ્યાત્મિક ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચ્યાં પછીથી પણ આ માર્ગમાં ‘બસ હવે કશું આગળ નથી રહ્યું, અહીં જ પૂર્ણવિરામ ચિહ્ન’ એવું કશું નથી. જ્યાં સુધી માનવશરીરમાં છીએ, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક જીવનની દિશામાં પ્રગતિને અવકાશ રહ્યા જ કરતો હોય છે. એટલે કે અમુક પ્રકારની પૂર્ણતાની સ્થિતિ પ્રગટી ગયા પછીથી પણ એનાથી પણ પરની કક્ષા છે અને તે કક્ષામાં પણ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર ને સૂક્ષ્મતમ ગૂઢ સંગ્રામ પણ પ્રગટતો જતો હોય છે, અને તેમાંથી પણ જીવન વિકાસને પમાતું જવાતું અનુભવાય છે.

જ્ઞાનનો વિકાસ તો થયા જ કરે છે, પરંતુ જીવનની આધ્યાત્મિક માર્ગે અમુક કક્ષા થતાં જ્ઞાનદશાની સ્થિતિમાં, પુરુષાર્થમાં કે સાધનામાં

આપોઆપનું સહજપણું પ્રગટે છે. પ્રગતિ હોવા છતાં પ્રગતિ કરવાનાં સ્થૂળ લક્ષણો ન હોય અને તેમ છતાં તે થયાં કરતી હોય, તેવી એક પ્રકારની સ્થિતિ જન્મે છે; તેથી પણ ઊંચી એક કક્ષામાં જ્ઞાનભક્તિ હોવા છતાં તેનાથી પણ પરનો પ્રદેશ છે એવું એને જ્ઞાન રહ્યાં કરે છે. તેથી એને પોતે પૂરેપૂરો ભરેલો છે એવા પ્રકારનો કદી આત્મસંતોષ રહેતો નથી. એવાને એક પ્રકારની તૃપ્તિ રહે છે ખરી, પરંતુ એ સર્વવ્યાપી ને સમગ્રતાની નથી એવું પણ તેને ભાન હોય છે.

જીવનની ધન્યતાનો સંપૂર્ણ અનુભવ થઈ ગયો હોય તોપણ પૂર્ણત્વમાં પણ વિકાસ આગળ ને આગળ થયા કરતો હોય છે. ઈશ્વર પોતે પૂર્ણતત્ત્વ પણ છે ને પોતે તેના અવ્યક્તપણામાંથી વ્યક્ત થઈને છતો થતો પણ જાય છે; ને એમાં પૂર્ણતા પામવાની છે. આમ પૂર્ણતાની પાર પણ પૂર્ણતા રહેલી છે.

સાધનાપથમાં મુશ્કેલીઓ - ઉપાય

હિમાલયની ઊંચામાં ઊંચી ટોચ પર ચઢવું હોય, તો અનેક વેળા અનેક જાતની નીચી ખીણોમાંથી - ચઢ્યા કરવાનું બન્યાં કરતું હોવા છતાં પસાર થવાનું બને છે. ચઢવાની દશામાં માત્ર ચઢ ચઢ કરવાનું બન્યાં કરતું હોવા છતાં ત્યાં ઊતરવાનું પણ આવ્યાં કરે છે; પરંતુ તે ઊતરવાની દશામાં આપણે ચઢવાના માર્ગ પર છીએ, એનું આપણને સતત ભાન રહે છે; અને ચઢીએ છીએ અને ચઢવાની દિશામાં જ છીએ એવી જ્ઞાનપૂર્વકની દશામાં ઊતરવાનું, ખીણમાં ઊતરવાનું, બની જતાં ખરી રીતે આપણને તે ખીણમાં ઊતરવાની દશામાં મૂકી દઈ શકવાનું નથી. આપણે બધાં જીવ દશામાં દ્વંદ્વની રમતમાં છીએ અને પ્રકૃતિની પકડમાં છીએ, એટલે જીવ દશાની ગતિમાં ચઢઊતર તો વારંવાર થયાં જ કરવાની. જેણે ચઢીને ઉપર પહોંચવાનો મરણિયો દૃઢ નિશ્ચય કરેલો છે, તેવાને ચઢવાનો શ્રમ નથી લાગતો તેવું તો નથી, ને શ્રમ એવો તો ઉત્કટ લાગે છે કે માણસ ભાંગીને ભૂક્કો થઈ જાય; છતાં જવાનું તો છે જ. નિરાંતે બેસી રહે પાલવે તેવું નથી ને પાછું પણ ફરાય તેવું નથી. તેથી માનવી ચઢ્યે જ રાખે છે. એમ કરતાં કરતાં જ્યાં જવાનું છે, ત્યાં તે પહોંચે છે. ત્યાં પહોંચી આસાએશ મેળવે છે. ઉપરનું વર્ણન જેમ સ્થૂળ ચઢાઈનું છે, તેમ છતાં તે આધ્યાત્મિક માર્ગના ચઢાણને આબેહૂબ લાગુ પડે છે.

સાધનાનો સનાતન માર્ગ તો સાંકડો છે, ઘણો સાંકડો છે. શરૂ શરૂમાં તો ઘણાં ગાઢ અંધકારથી રૂંધાયેલો પણ રહ્યાં કરે છે. કંઈ સૂઝતું કરતું હોતું નથી. મૂંઝાયલાં રહ્યાં કરવું પડે છે. ચારેય તરફથી ભીંસ આવે છે. તેને કેમ પહોંચી વળવું એની સાધકને કશી ગતાગમ તે વેળા જાગેલી હોતી નથી; આ માર્ગનાં ચઢાણ-ઢોળાવ ઘણાં ઘણાં કારમાં હોય છે. સાધનામાં ને આધ્યાત્મિક માર્ગની પગથીમાં અનેક પ્રકારની ગલીકૂચીઓ પણ હોય છે ને અટવીઓ પણ હોય છે; સૂર્યનું કિરણ પણ ન પેસી શકે એવું ભયંકર અંધારું પણ ત્યાં હોય છે. પોતે તદ્દન ખોવાયેલા, અટવાયેલા, મૂંઝાયેલા હોઈએ એવો પણ અનુભવ થાય છે. તેવી વેળાએ જ આપણે તવાતાં હોઈએ છીએ ને એ જ્ઞાન જો પ્રકટે છે તો અપાર ધીરજ, હિંમત ને સાહસ આપણામાં આપોઆપ પ્રગટી ઊઠે છે ને ફરી પાછાં સજીવન આપણે થઈએ છીએ.

આ પંથમાંની સૂક્ષ્મ ભુલભુલામણીઓ

એમાં કેટકેટલી ભુલભુલામણી છે તેની તમને ક્યાં ખબર છે ? એ તો છે ઘણો લપસણો, ઘણો ભ્રમણા ઉપજાવનારો પંથ. અરે ! પહાડની કે જંગલની કેડીઓમાં દિવસે પણ ઘણીવાર સાચી કેડી સમજીને આડી પગથી પકડીને અટવાઈએ છીએ, તો આ તો છે ઘણી સૂક્ષ્મ કેડી. એની ભુલભુલામણી પણ પ્રમાણમાં એવી હોય. એટલે જો સતત જાગૃતિ, સતત વધતી જતી તત્પરતાયુક્ત તમન્ના, સતત સ્મરણભાવધારણા ને શરણભાવ ને સમર્પણભાવ વગેરે સાધનોનો જીવતોજાગતો અભ્યાસ પ્રકટયા કરતો હશે તો જ સીધી કેડીએ રહી શકીશું તે જાણજો.

સાધનામાં ચઢઊતરનો ક્રમ

સાધનાના ભાવનાના પંથમાં તેના સાચા ભાવથી ને ખરેખરા ઉલ્લાસ ને તલસાટથી જો પડ્યા કરીએ તો તેમાં જરૂર સરવાળે પ્રગતિ થાય. પણ માત્ર એકલી પ્રગતિ જ થાય ને પીછેહઠ કદી ન થાય એવું તો કશું નથી. જ્યારે પૂરેપૂરા ખંતથી, ઉલ્લાસથી, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસથી તે પરત્વેનો પુરુષાર્થ થયા કરતો લાગે, ત્યારે સમજવું કે સાધનામાં તે સમયે આપણું હૃદય પ્રકટેલું છે. જ્યારે તે પરત્વેનાં ઉલ્લાસ, ઉત્સાહ, ખંત વગેરે મોળાં પડતાં અનુભવાય, ત્યારે તે સમય પીછેહઠનો છે એમ સમજવું. તેવી વેળાએ માત્ર પડી ન રહેવું; અથવા વિચાર, વૃત્તિ કે

ગમગીનીના તરંગે ન ચઢવું. જો સાચેસાચી રીતે ધ્યેયમાં લગાતાર પ્રવૃત્ત થયેલા હોઈશું અને તેમાં જો હૃદયનો ઊંડો રાગ પ્રકટ્યો હશે, તો આપણે તરત ચેતી જવાના. તે વેળાએ જ આપણે ખરું જોમ દાખવવાનું હોય છે. પ્રગતિ તો ચઢતાં પડતાં થવાની છે. જો ચઢીએ તો પડીયે પણ ખરા. ચઢતીપડતીનો તો ક્રમ છે. સાધનાના ક્ષેત્રમાં પતન જ થતું નથી ને નિયમિત ક્રમિક વિકાસ છે એમ જો કોઈ કહે તો તે વાસ્તવિક હકીકત નથી. પરંતુ પાણી જેમ પોતાનો માર્ગ કરી લે છે, તેવી રીતે જીવનવિકાસના માર્ગે જેણે જવાનો મરણિયો નિર્ધાર કર્યો છે, તેઓએ તો પોતાનો માર્ગ કરી લેવાનો છે તે નક્કી જાણશો.

જીવનસાધનાનાં ખરાં માપલક્ષણો

આપણી પોતાની વૃત્તિ, વિચાર કેવાં કેવાં પ્રકારનાં રહે છે ? બધાં થતાં જતાં કર્મમાં, વિચારમાં, સ્વપ્નમાં અને જાગૃતમાં કેવાં કેવાં વિચાર, વૃત્તિ અને લાગણી પ્રગટે છે, તે ઉપરથી આપણે પોતાની દશાને સમજવી. જીવનના સાધકે દિવસના બધા સમયમાં ભાવનાની અતૂટ સળંગતા પ્રગટાવવાની છે. ધ્યાનમાં ત્રણ કલાક કે ચાર કલાક બેસાયું કે અમુક સાધન આમ થયું કે તેમ થયું અથવા અમુક રીતે દૈઢ રહેવાયું કે મક્કમપણે વર્તાયું, વ્યવસ્થા જળવાઈ, નિયમબદ્ધ ચલાયું, આ બધું ખાસ મહત્ત્વનું નથી, પરંતુ એ બધાનાં પરિણામે કરીને રોજિંદા કર્મવ્યવહારમાં ભાવના જીવતીજાગતી કેટલી રહે છે, એકમાં જ રમમાણ કેટલી રહ્યા કરે છે, ભાવનામાં ઉત્કટતાની માત્રા કેટલી વધે છે, સદ્ગુરુમાં કેટલી પ્રીત વધે છે, તે બધું સાચું પ્રમાણ છે. અને તે તરફ આપણું લક્ષ અને મહત્ત્વ રહેવાં ઘટે છે. અને એનું નામ સાચું ધ્યાન છે. ભલેને આપણે ધ્યાનમાં પણ ના બેસતા હોઈએ તોપણ ભાવના લક્ષ્યબિંદુ પરત્વે આપણી વૃત્તિ અવ્યભિચારિણી રહેતી હોય તો પેલું ધ્યાન કરવાની જરૂર ના પડે, પરંતુ તે સાથે સાથે એટલું ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે કે ઉપર કહી તેવી સ્થિતિ આપણી થાય તેને માટે એકધારી આંતરિક તેમ જ બહિર સાધનયુક્ત સાધના કરવાની આપણા જેવા માટે ઘણી જરૂર છે. જપ, મંત્રાનુષ્ઠાન, વ્રત, આચાર, પૂજાવિધિ, અનુષ્ઠાન, ધ્યાન, જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ વગેરે બધાં સાધનો આપણી આખી વૃત્તિ કે ભાવના સળંગપણે બદલાઈ વધારે ને વધારે સતત પ્રભુ

તરફ ઉન્મુખ થાય તે માટે છે, અને તે પ્રભુમય બને એવી સ્થિતિ આપણી થાય તે હેતુ માટે છે. માટે, કૃપા કરીને ધ્યાનની પ્રગતિ કલાકના હિસાબે માપશો નહિ. તે દરમિયાન પ્રગટેલી ઉત્કટ ભાવનાને લીધે જે શાંતિ અને નીરવતા અનુભવાય તે કેટલી અને કેવી છે, તેની અસર કેટલો ગાળો ચાલે છે, અને તે અસરનો પાછો સદુપયોગ આપણે કેવી રીતે કર્યા કરીએ છીએ, તે બધાનો આધાર આપણા પોતાનામાં પ્રગટેલી જાગૃતિ ઉપર છે. અને એ આપણા સાધનામય જીવનનું ખરું માપ છે. વળી, ખરું માપ તો આપણું સમગ્ર જીવન એના ધ્યેય તરફ કેટલી ઝડપે આગેકૂચ કરે છે, ધ્યાન વગેરે સાધનાના પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વકના જીવતા અભ્યાસને આધારે ઝરતો ‘સોમરસ’ આપણા આખા જીવનને અથવા આધારને કેટલો મત્ત કરે છે, કેટલી સુવાસ આપણા સત્ત્વમાં પ્રસારે છે તે છે.

આ જીવથી પ્રભુના કૃપાબળથી, જે કંઈ સાધના બન્યાં કરતી હતી, તે વેળા પણ સમતા, શાંતિ, તટસ્થતાથી પ્રવર્તીને એની જાગૃતિ રાખીને પોતે પોતાને નીરખ્યાં જ કરવાનું થતું. એમ કરતાં કરતાં તો એનો જીવતો અભ્યાસ પડતાં એમાંથી સાક્ષીભાવ પ્રત્યેક કરણના પ્રાકૃતિક ધર્મમાં પ્રગટતો જતો અનુભવી શકાતો હતો. તેમ થતું લાગે ત્યારે જ સમજવું કે સાધનાનો પ્રકાર યોગ્યપણાનો છે. જે કંઈ થયા કરે, તેની પાછળનો હેતુ જ્ઞાનપૂર્વક જીવતોજાગતો રહ્યા કરતો હોય, તો તે સાધનાના એવા પ્રેમભક્તિયુક્ત અભ્યાસથી આપણામાંની જીવન પરત્વેની જાગૃતિમાં વિશેષ ને વિશેષ ચેતનપણું પ્રગટ્યા વિના રહી શકતું નથી. એવું થતું અનુભવાય તો સમજવું, માનવું, જાણવું કે આપણે એની કૃપાથી સાચા માર્ગ પર છીએ. આપણામાં પ્રસન્નતાની માત્રામાં ને કક્ષામાં પણ ફરક પડતો અનુભવી શકાતો હોય છે. ‘શાંતિ, શાંતિ’ આપણે બોલ્યા તો કરતાં હોઈએ છીએ, પણ શાંતિના પ્રકાર પણ જુદા જુદા હોય છે. સાધનામાં સાધનાથી સાધનાનું હૃદય પ્રાપ્ત થતાં શાંતિ, સમતા વગેરે ગુણોનો પ્રકાર જ કોઈ અનોખો થતો જતો ને એક એકથી ચઢિયાતી કક્ષાનો બનતો જતો અનુભવી શકાતો હોય છે. આવું અનેક રીતે આપમેળે આ માર્ગમાં પોતે પોતાને સમતાથી, શાંતિથી, તટસ્થતાથી વગેરેથી સમજ્યા કરવાનું રહે છે.

એમ થતાં તો એની ઉત્તરોત્તર કક્ષાઓમાં 'ગુણ'નો પણ વિલય થયા કરે છે. સત્ત્વગુણ જેવો આપણામાં જીવ કોટિમાં હોય છે, તેવો ને તેવો કંઈ તે ચેતનપણાની કક્ષામાં નથી હોતો. એની ભૂમિકા તે હોવા છતાં તેનાં પ્રકારને કક્ષા તો તદ્દન જુદી જ રીતનાં હોય છે. સાધનાની પરિપક્વ ભાવનાથી પ્રગટેલો સત્ત્વગુણ જ્ઞાનના અનુભવપણામાં પ્રગટતો રહ્યા કરે છે, રજસ તેવી કક્ષામાં જીવનમાં શક્તિના સ્વરૂપમાં પ્રગટતો રહ્યા કરે છે. ને તમસ-તે-ગુણ કોઈ પરમ શાંતિમાં, કોઈ અવર્ણનીય શાંતિમાં, કોઈ પરમ વિમલ એવી સ્થિરતામાં પરિણામ પામતો જતો અનુભવાય છે.

સાધના જો સાચી રીતે થયા કરતી હોય છે, તો જીવનમાં જીવન પરત્વેની જાગૃતિ ટક્યા જ કરે છે. એવી જાગૃતિ ટક્યા કરતી અનુભવાય તો સમજવું કે ઠીક રસ્તા પર છીએ. એવી જાગૃતિ પ્રગટ્યા વિના ને ટક્યા વિના સાધના થઈ શકવી અશક્ય છે. સાધનામાં નપુંસકપણું રાખ્યે નહિ ચાલે. આપણે જો જીવનઆદર્શના માર્ગે જવાનું નિર્ધાર્યું હોય, તો જેમાં ને તેમાં આપણું વલણ નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપનું પ્રગટેલું હોવું ઘટે. આમ હોય તોય ચાલે ને તેમ હોય તોય ચાલે, એવા પ્રકારનું ઢંગઘડા વિનાનું, જીવદશાના વલણવાળું, આપણું તેવું વર્તન જીવનને ઘડી શકશે નહિ. ઊલટું તે તો જીવનની સ્થિતિને ડામાડોળપણામાં જ રખાવ્યા કરશે. જો કોઈ જીવાત્મા પરત્વે આપણા જીવનવિકાસ માટેના હેતુ માટેના સદ્ભાવ ને પ્રેમભાવ જો એમના એમ પડી રહેલા જણાય તો જરૂર જાણવું કે તેના પરત્વેની આપણી ભાવના સાચી રીતે પ્રકટેલી નથી. ખાલી ખાલી વળગવું, એનાથી તો કશું જ વળી શકનાર નથી. બકરીને ગળે આંચળ હોય છે, પણ એમાંથી કંઈ દૂધ ન નીકળી શકે. જો વળગવાનું થયું હોય, તો એવું વળગવું કે જીવનમાં જે હેતુ અર્થે તેમ થવાનું બન્યું હોય, તે હેતુપૂર્વક ફળતું જતું અનુભવાય. તેમ બને છે કે નહિ, તે પણ આપણે જોતાં રહેવું જ ઘટે. જો તેમ થતું ન હોય, તો આપણે પોતે પોતાનું તટસ્થતાપૂર્વકનું ઊંડામાં ઊંડું પૃથક્કરણ કરીને વિચારવું ને તપાસવું રહ્યું. દોષ ક્યાં છે તે તો ખોળી કાઢવો જ રહ્યો. વળગવું જ હોય તો એના હેતુવર્થના જ્ઞાનભાવ હૃદયમાં હૃદયથી રાખીને

વળગવું. વળગવાનું છે તે જીવનને સાર્થક કરવા. તે જો થતું હોય તો જ તે ખપનું. બાકી ખાલી ખાલી કલ્પનાના મહેલ રચવાથી તો કશું જ ન વળે.

ભાવના તેની ઉત્કટમાં ઉત્કટ માત્રામાં અને ઘનતામાં કર્મમાં ઊતરતી અનુભવાય ત્યારે જીવનમાં સાધના થતી રહે છે, એમ પ્રમાણવું. કર્મ કરતાં કરતાં હૃદયની ભાવના તેમાં જો ન પ્રગટતી અનુભવાય તો જીવે ત્યાં થોભવું. જ્યાં જ્યાં ભાવનાની સળંગતા અને સમગ્રતા તૂટતી અનુભવાય, ક્યાંક ખચકો અનુભવાય, ત્યારે સાધકે સમજવું ઘટે કે ક્યાંક પોતે ખોટવાયો છે. તે વેળા જે સફાળો જાગે છે અને ચેતે છે, તેને જીવનવિકાસ માટે ગરજ પ્રગટેલી છે, એમ ગણી શકાય. જાગીને, પોતાનું ખોટકાવાનું મૂળ શોધીને તેમાંથી મુક્ત થવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. એવી હૃદયની જાગૃત ભાવના જ્યારે જીવનમાં પ્રગટે છે, ત્યારે જ બીજાના ગુણની, બીજાના યોગ્ય પ્રકારના વર્તનની આપણે જ્ઞાનપૂર્વક કદર કરતાં બની શકીએ છીએ. બીજા જીવમાં રહેલા ઉત્તમપણાની કદર આપણું હૃદય કરતું અનુભવી શકાય, ત્યારે જાણવું કે જીવનમાં ભાવના કંઈક ભાગ ભજવી રહેલી છે.

પ્રકૃતિમાં એક પ્રકારની સમજણ વારંવાર જાગે તોપણ ફરી ફરીને તે ને તે દોષની ભુલભુલામણીમાં પડી જવાતું હોય છે, તે પણ એક હકીકત છે, પરંતુ તેવું જે સામાન્ય સંસારી જીવ છે તેનામાં બને છે. જે જીવનનો સાધક છે અને તેમ થવાને જે સતત જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક યોગયોગ્ય વર્તવાને મચેલો, મંડેલો અને ખૂંપેલો રહે છે, તેવાના જીવનમાં આવા દોષ વારંવાર નથી બનતા. એવા દોષોનું પુનરાવર્તન થવાનું ક્રમે ક્રમે ઘણું ઘણું ઘટતું જાય છે. આવા પ્રકારનો ક્રમ આપણે જો આપણા જીવનમાં પ્રગટતો અનુભવી શકીએ તો આપણે સાધનાના માર્ગે છીએ એમ જરૂર સમજી શકાય.

સાધનાના માર્ગ પરત્વે જે જીવ ચાલ્યા કરતો હોય, તેની પ્રકૃતિ કંઈ એકદમ સુધરી જતી નથી. તેને સુધરતાં ઘણો કાળ જાય છે. જેની સાથેસાથે ખરેખરી સાધના થતી હોય છે, તેના જીવનમાં ઊલટું કેટલી વાર તો પ્રકૃતિના હુમલા સવિશેષપણે પણ પ્રગટે છે, તે એક હકીકત છે, પરંતુ તે સાથે સાથે તેનો યોગ્ય પ્રકારનો ઉત્કટ સામનો કરવાની

તત્પરતા અને જાગૃતિ પણ તેનામાં વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રગટેલી હોય છે, તે પણ એટલું જ સાચું છે.

જે જીવનપથ ઉપર ચાલે છે અને ચાલવાની જેની ખરેખરી હૃદયની ખ્વાહેશ પ્રગટેલી છે, તેને ‘શું કરવું ?’ એવો પ્રશ્ન રહેતો નથી. તેને તો ચાલતાં ચાલતાં જે ગ્રંથિઓ પ્રગટે છે, તેનું સચોટ ભાન જાગે છે અને તેમાંથી મુક્ત થવાની ખાંખત પણ પ્રગટે છે. સાધક દોષની નિરુત્સાહપ્રેરક ચિંતા નથી કરતો. દોષ સ્વીકારે છે, તે તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાને માટે. શેમાંથી મુક્તિ મેળવવી છે ? તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ સાધકને જાગી જવું જોઈએ છે. કંઈ પણ કશાથી કરી ઊંચાનીચા થવાપણું ન કરવું, તે તો યોગ્ય છે, પરંતુ તેવી દશા થતાં આપણે વિચારવું કે તેથી કરીને આપણી પ્રગતિ થવાની છે કે નથી થવાની ? આપણે જેમ જે કરવું છે, તે કરવાની નેમમાં આપણી વિશેષ ને વિશેષ એકાગ્રતા અને કેન્દ્રિતતા પ્રગટે તે માટેની ઝંખના ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અને તેજસ્વિત થતી જો ન અનુભવી શકાય તો આપણે ઠેરના ઠેર રહેવાના છીએ તે જાણશો. જ્યારે હૃદયની ભાવના આપણા ધ્યેય પરત્વે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક એકાગ્રતા અને કેન્દ્રિતતા સેવતી જશે અને તે જ્યારે જીવનવ્યવહારવર્તનમાં પ્રગટતી જશે, ત્યારે કંઈ કશા પરત્વે ઊંચાનીચા થવાપણું બનવાનું નથી, તે નક્કી જાણશો. બાકી તો મારા તમારા જેવા જીવે પોતાની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવના અયોગ્ય વર્તનથી કરીને ઊંચાનીચા થવાપણું જરૂર રાખવું અને તેમાંથી જે લાગણી પ્રગટે, એ લાગણીના આધારથી આપણા અયોગ્યપણાને મઠારવું. મડદાના જેવું નિષ્ક્રિયતા પ્રેરક ઊંચાનીચા થવાપણું રાખીએ તો આપણે સુધરી શકવાના નથી, તે નક્કી જાણજો. ઊંચાનીચા થઈને આપણી પ્રકૃતિ અને સ્વભાવની વાસ્તવિકતા કેવી કેવી છે, તેને પૂરેપૂરી સમજવી અને તેમાંથી ઊઠવાનો પ્રયત્ન કરવાને માટે તેવું થવું જરૂરનું પણ છે, પણ તેથી તેની વધારે પડતી ચિંતા ન કરીએ, ફિકર ન કરીએ, ઉદ્વેગ ન સેવીએ, તે બધું પણ જરૂરનું છે. જે જીવે પોતાનું અયોગ્યપણું સુધારવું છે, તેણે પોતાનું તેવું થવાપણામાં જો ઊંચાનીચા થવાપણું પ્રગટે, તો જાણવું કે તેને તેની તેવી દશામાંથી ઊંચે ચડવું છે અને પોતાનું અયોગ્ય વર્તન થવાથી તેને પોતાના પરત્વે એક પ્રકારનો અસંતોષ જાગે છે અને તેવી અસંતોષની

તીવ્રતાની લાગણીથી કરી તે લાગણીને પોતાના ઊંચા થવાના પ્રયાસમાં વાપરે છે.

ઊંચાનીચા થવાપણાથી જેને ઘણો ઉદ્વેગ થાય પણ જો તેમ છતાં તેથી કરીને તે ત્યાં પડી રહે તો તેનું તેવું ઊંચાનીચા થવાપણું ફોગટ અને મિથ્યા છે અને તેને ઉદ્વેગ થાય છે તે ખોટું છે. જેને સાચેસાચી પોતાની અયોગ્યતાની ખાતરી થયેલી છે, તે તો અયોગ્યતા પ્રગટતાં જરૂર જાગવાનો, પણ જેનાથી અયોગ્યપણું થતાં અને તેનો ખ્યાલ પણ આવવા છતાં જાગીને ઊંચે આવવાપણું જો પ્રગટતું ન હોય તો તેની ઊંચે આવવાપણાની નેમમાં સાચેસાચી અને પૂરેપૂરી ઉત્કટતા પ્રગટી નથી એમ જાણવું. જે જીવને ઊંચે આવવાપણામાં ખરેખરો આનંદ પ્રગટે છે, તેને ઊંચે પ્રગટવાને સાચેસાચી ઝંખના પ્રગટેલી છે, એમ જાણવું. જેને જે બાબતની ખરેખરી ગરજ જાગે છે, તેને તે બાબત પરત્વેનાં ઉકેલ અને હૈયાસૂઝ પ્રગટે છે, એ તો અનુભવની હકીકત છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૨૩

સાધનાપથમાં મનોમંથન

- સાધનાનો પંથ સીધોસાદો ને સરળ નથી. તેની કેડીમાં આડીઅવળી કંઈ કંઈ પગથીઓ આવે છે; જેમાં ઘણા પથિક આડફંટે દોરવાઈ જાય છે. ઘણે આગળ ગયા પછી પ્રભુકૃપાથી તેને ખબર પડે છે કે ‘આપણે સાચી પગથી ભૂલ્યા છીએ.’ અને વળી પાછું તેમને ત્યાંથી પાછું વળવું પડે છે.
- જીવપ્રકારની નિરાશામાં ને સાધનાના પ્રકારની નિરાશામાં આસમાન જમીનનો ફરક છે. સાધક નિરાશામાં ગૂંચળું વળીને પડી રહેતો નથી. નિરાશા સાંપડતાં, તેના પગ આગળ દોડવાને થનગનાટ કરતા હોય છે. નિરાશાનું કારણ તે તરત સમજી લે છે. પોતાના દોષ તેને સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. ક્યાં ક્યાં રાગ છે, ક્યાં ક્યાં મોહ છે. ક્યાં ક્યાં લોભ છે, ક્યાં ક્યાં કેવા કેવા પ્રકારની વાસનાઓ છે, કેવા કેવા પ્રકારની આશા-તૃષ્ણાઓ પ્રકટે છે, ભવિષ્યની અમુક અમુક પ્રકારની કલ્પનાઓ પણ કેવી કેવી પ્રગટે છે, ને એ બધું તેના રસ્તામાં તેને બાધક છે, એમ સમજી શકાય છે.
- જીવનવિકાસ પરત્વેની પ્રકટેલી સાચેસાચી ઉત્કટ તમન્ના કોઈપણ એકની એક દશામાં જીવને પડી રહેવા દઈ શકશે નહિ.

સાધનાપથ

સાધનાનો પંથ સીધોસાદો ને સરળ નથી. તેની કેડીમાં આડીઅવળી કંઈ કંઈ પગથીઓ આવે છે; જેમાં ઘણા પથિક આડફંટે દોરવાઈ જાય છે. ઘણે આગળ ગયા પછી પ્રભુકૃપાથી તેને ખબર પડે છે કે ‘આપણે સાચી પગથી ભૂલ્યા છીએ.’ અને વળી પાછું તેમને ત્યાંથી પાછું વળવું પડે છે. આવી તો અનંત હારમાળા તેમાં ચાલે છે. પણ જે ખરેખરો મરદ છે, ચેતનવંત છે, તે કદી આથી કરી વ્યગ્ર થઈ જતો નથી. એ તો આગળ ને આગળ પગલું ભરવામાં જ મસ્ત રહ્યાં કરે છે. સાધના આપણને આપણા પ્રયાણમાં સરળતા પ્રગટાવે છે.

મંદતામાંથી સફાળા ચેતી જાઓ

આપણામાં અવારનવાર મંદતા પ્રકટે, ગમગીની આવે, ગ્લાનિ ઉદ્ભવે, માનસિક ને શારીરિક થાક લાગી જાય, નિરુત્સાહી થઈ

જવાય, નિરાશામાં ડૂબી જવાય, ઢીલાઢય થઈને ઢગલો થઈને પડી જવાય આ બધાં સારાં લક્ષણ નથી. જેણે સાધના કરવી છે, તેણે તો લગાતાર એકધારું મંડવાનું રહે છે. તેવા જીવથી ઉપર પ્રમાણેનાં લક્ષણો હોવાથી આગળ કેમ કરીને ધખી શકવાનું છે ? માટે આપણે તેવી દશામાંથી એકદમ સફાળા જાગૃત થઈને પ્રયત્નવાળા થવાને મંડવું. વારંવાર આપણે ધક્કા માર્યા કરવા.

‘ભલેને કપાયો હશે પંથ થોડો,
છતાં વેગ એમાંથી છે જન્મવાનો.’

તે અનુભવની હકીકત છે. આપણાથી થોડું થતું હોય તેનો વાંધો નથી. પરંતુ જે થતું હોય, તે ચેતનવંતું થાય છે કે કેમ તે તો ખાસ જોવાનું છે અને જો ચેતનવંતું થોડુંક પણ થયા કરે તો તેમાંથી વેગ જરૂર જન્મવાનો છે તે નક્કી જાણશો.

લાચારીની દર્દભરી પ્રાર્થના

તામસિક પ્રકારની નિષ્ક્રિયતામાંથી કશી જ વૃત્તિ જાગી શકતી નથી. એવો જીવ સંસારમાં કશું દળદર ફેડી શકવાનો નથી. તો સાધનામાં તો કરી જ શું શકે ? આળસને તો જરા પણ સાથ ન દેવો. આરામને નિમિત્તે તે તો આપણને સુવાડી દેશે. આપણને પાછા પડાવવા, હરાવવા અનેક પ્રકારો પ્રકૃતિ પાસે પડેલા છે. આવા બધા પ્રકારોનું જ્ઞાન સાધકને તે વેળા જાગી જવું જોઈશે. સાધના કરવા નીકળનાર જીવ શરૂમાં પોતાની પ્રકૃતિના કેટલાય દોષોને અને મુશ્કેલીઓને તે થતાં, તે વેળા તેમના પરત્વે સભાન હોય તેમ છતાં, અને તે માટે જ્ઞાનપૂર્વકનો પ્રયત્ન કરવા છતાં, પોતે તેનાથી મુક્ત થઈ શકતો નથી એવું પણ બને છે. આ જીવની બાબતમાં તેમ બનેલું છે, પરંતુ એવી એની પારાવાર જે લાચારી તે વેળા જે હૃદયમાં લાગે છે, એવી લાચારીની દશાનું જ્ઞાનભાન જે પ્રગટે છે, ત્યારે પોતે કેવો નિર્માલ્ય છે, અને પોતે જાતે કશું જ નથી કરી શકતો. (એટલે હવે કશું જ કરવાનું નથી એમ કરી હાથ જોડીને બેસી રહેવાનું પણ તેવી વેળા હોતું નથી) એવી હાર થતી અનુભવતાં હૃદયમાં જે કારમો ઘા લાગે છે, અને એને જે વેદના પ્રગટે છે, તેથી કરીને પોતાની લાચારી અને અશક્તિ દૂર થવા માટે તે શ્રીપ્રભુને ચરણકમળે પોતાના હૃદયની ધા

નાખે છે. તેની તે કાળની તેવી દશામાં એના તેવા પ્રાર્થનાભાવમાં કોઈ ઓર પ્રકારનો ભાવ પ્રગટે છે, કારણ કે તેમાં હૃદય ભળેલું હોય છે. તેવી પ્રાર્થનામાંથી જીવને બળ મળતું તે અનુભવે છે. એમ પોતાનાપણાને હઠાવવામાં પોતે અશક્ત હોવા છતાં, તે જ્યારે અત્યંત સાલવા લાગે તેવી વેળા તે શ્રીભગવાનની કૃપામદદ પ્રાર્થનાભાવે હૃદયમાં માગતો રહે છે, તે તેને મળતી રહે છે એવા અનુભવ પણ અનેકના છે.

સાધનામાર્ગની નિરાશાનો પ્રકાર

અમારે તો પ્રભુકૃપા જેમ રખાવશે તેમ રહેવાનું છે. ભગવાનના માર્ગમાં નિરાશાને સ્થાન નથી. સાધકના જીવનમાં કદીક નિરાશા સાંપડે છે તો તેની નિરાશામાંથી તે દ્વિગુણિત ઉત્સાહ ને પ્રેરણા પામે છે, વધારે હિંમત મેળવે છે અને ઝઝૂમવાને એકધારો મંડ્યા કરે છે. જીવપ્રકારની નિરાશામાં ને સાધનાના પ્રકારની નિરાશામાં આસમાન જમીનનો ફરક છે. સાધક નિરાશામાં ગૂંચળું વળીને પડી રહેતો નથી. નિરાશા સાંપડતાં, તેના પગ આગળ દોડવાને થનગનાટ કરતાં હોય છે. નિરાશાનું કારણ તે તરત સમજી લે છે. પોતાના દોષ તેને સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. ક્યાં ક્યાં રાગ છે ? ક્યાં ક્યાં મોહ છે ? ક્યાં ક્યાં લોભ છે ? ક્યાં ક્યાં કેવા કેવા પ્રકારની વાસનાઓ છે ? કેવા કેવા પ્રકારની આશા-તૃષ્ણાઓ પ્રકટે છે ? ભવિષ્યની અમુક અમુક પ્રકારની કલ્પનાઓ પણ કેવી કેવી પ્રગટે છે, ને તે બધું તેના રસ્તામાં તેને બાધક છે, એમ સમજી શકાય છે.

એથી વધારે જોશથી મંડે છે

જે કારણથી પોતે પડે છે, તેમાંથી મુક્ત થવાને તે ચોંકીને સફાળો જાગે છે. જાગીને પ્રયત્નશીલ બને છે. તે ફતેહ પામ્યા વિના બેસતો નથી, એવી એની જહેમત હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારના દોષનાપણાને તે સેવતો નથી, તેની હડકેટે ચડતો નથી. વીંછી ચડતા તેને જેમ માનવી ખંખેરી નાખે છે, તેમ અવારનવાર આવો સાધક અનેક પ્રકારની ઊઠતી વૃત્તિઓને જાગૃતિપૂર્વક ખંખેરી નાખે છે. એવો સાધક એકાગ્રતાપૂર્વક સાધનામાં પૂરેપૂરા વેગથી ને જોમથી એકતાર થવાને મંડેલો રહ્યા કરેલો છે. તે વેળાએ, સંસારની સાથે તેનો મેળ ખાઈ શકવાનો નથી. તે

સંસારને અવગણતો નથી. હવે તે સંસારની રીતે જીવી શકવાનો નથી. કદાચ કોઈ નબળાઈની ક્ષણોમાં સંસારની રીતે જીવી જવાનું થતાં તેના રોમેરોમમાં ડંખ પ્રગટે છે. એવા ડંખની વેદના તેને સફાળો જાગૃત બનાવે છે; અને વળી તે પાછો પોતાના જીવનવિકાસના કર્મની આરાધનામાં લાગી જાય છે. એને અંતરાયરૂપ બનતાં જે તે બધાને ઓળંગી જવાને તે થનગનતા ઘોડાની પેઠે કૂદા કરવાને ઉદ્યત બનેલો રહ્યા કરે છે.

કસોટીમાં શ્રીભગવાનની કૃપાસહાય

સાધકની એવા સંજોગોમાં ભારે કસોટી થતી હોય છે. સાધક કંઈ કશાથી ભાગી શકતો નથી, તો પછી સંસારથી ને સ્વજનથી તો શેનો ભાગે ? શ્રીભગવાનને મેળવવાની અને તે માટે જરૂરી કિંમત આનંદપૂર્વક આપવાની એને કેટકેટલી ધગશ જાગેલી છે ! તે હવે તેને સમજાય છે. સાક્ષાત્ શ્રીભગવાન જેવા જેના સારથિ હતા, એવાને પણ યુદ્ધમાં વચ્ચે વચ્ચે હાર ખાવાનો વારો આવેલો છે; તે હકીકત પણ સમજવા જેવી છે. એવી રીતે સાધકને અનેકવાર હાર સાંપડવાની છે; પણ જે સાધકે પોતાના જીવનની લગામ શ્રીભગવાનના હાથમાં મૂકી છે, એવા સાધકને એ હારમાં પડી રહેવા દેતો નથી. તેને તે જગાડે છે, ઊભો કરે છે, ટટ્ટાર બનાવે છે, કૃતનિશ્ચયી કરે છે ને યાહોમ કરાવીને ઝંપલાવવાનું કરાવે છે.

નિરાશા અને પશ્ચાત્તાપ

આપણે જો ભગવાનને અનુભવવા નિકળ્યા હોઈએ તો આપણને લાખો તો શું પણ એનાથી યે વધારે નિરાશા મળ્યાં કરવાની છે. પરંતુ સાધક એવી નિરાશામાં કદી ડૂબી જતો નથી, પરંતુ તે ફરી ફરીને પોતાને વિશે વિચારે છે અને પોતાના અંતઃકરણમાં ડૂબકી મારે છે અને પોતાનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્, પ્રાણ ને અહંકારનું ફરી ફરીને સંશોધન કરે છે, ને તેના તેવા બુદ્ધિના કાર્યમાં તે લાગી પડે છે. સાધકને નિરાશા એ તો આગળ ધપવાને માટેની ઉત્તમ તક છે. નિરાશા મળતાં તેનો ઉત્સાહ ત્રિગુણિત થાય છે ને તેના પગમાં ને હાથમાં નવું જોમ પ્રગટે છે, તેની છાતી હિંમતથી ફાલીફૂલી જાય છે, તેના માથામાં એક પ્રકારની તનમનાટી પ્રગટે છે, અને ધ્યેયને વરવાની એની તમન્નાને પ્રેરણાની

પાંખ જન્મે છે. તે પોતે પાછો સફાળો જાગે છે ને જાગીને દોડે છે. મને અનેકવાર એવી નિરાશા થયેલી છે, અનેકવાર મનનાં વલણોથી ઘવાયો છું. પરંતુ જેને જ્યાં જવું છે તેનું ઉત્કટ ભાન જ્યાં જાગ્યું છે તેવાને મનથી ભુંસાઈ જતાં પણ આવડી શકે છે. આપણો પ્રાણ અનેક સ્થળોમાં - અરે ! સ્થળોમાં શાને ? કંઈ કંઈ જીવમાં રાગ, મોહ, મમતા, આસક્તિમાં લપટાવવાની તૈયારીમાં પણ પડે છે. સ્થૂળ રીતે નહિ તો સૂક્ષ્મ રીતે કદીક લપેટાઈ પણ જાય છે. પરંતુ પ્રભુકૃપાથી તે સફાળો જાગી ઊઠે છે અને પોતાનાથી ન જવાને ઠેકાણે જવાવાને કારણે તેનામાં પશ્ચાત્તાપનો હૃદયમાં ઊંડો અગ્નિ પ્રકટે છે અને એ પશ્ચાત્તાપને કારણે પ્રાણના પ્રકૃતિ ધર્મમાંથી તે અલગ પણ પડી શકે છે. એટલે નિરાશામાંથી જો આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહંકાર આપણને સચેતન ન બનાવતાં હોય તો આપણી એવી થયેલી નિરાશા તે પ્રાણના પ્રાકૃતિક સ્વભાવની છે, એમ સમજવું ને માનવું. ચેતનમાં ને ચેતનથી જાગેલો જીવ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહંકારનો જેમ જ્ઞાનપૂર્વક એવાં અનેક પ્રકારનાં આંદોલનોને વિવેક વાપરીને એને ઠેકાણે લાવવો જો ધારીએ તો જરૂર મથી શકીએ એમ છીએ. હૃદયમાં જો પ્રેમનો ભાવ જાગે છે તો એ પ્રેમના ભાવની ઊર્મિઓની છોળો ઉપર છોળો ઊપજે છે ને એવી ઊર્મિની છોળોમાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અહંકારાદિ ગળાઈને શૂન્ય બને છે. સાધકનો હૃદયનો પ્રેમભાવ એ એકાત્મભાવ નિપજાવવાને માટે છે. મનને ભાવનાના વિષયમાં એકાગ્ર, કેન્દ્રિત અને તદ્દૂપ બનાવવાને માટે તે જેટલો ખપનો છે તેટલું બીજું કંઈ ખપનું નથી. એટલે નિરાશા જો પ્રેમભાવને અંગે હોય ને એવો પ્રેમભાવ જો જીવનના પ્રાકૃતિક વલણમાંથી ને કળાશમાંથી જીવને ઉઠાડી શકે નહિ તો તે પ્રેમભાવ જીવકોટિનો છે એમ સમજવું. વિચાર અને વર્તનનો યોગ્ય મેળ ખાય તો જ સાધક સાધના કરી શકે. ઉત્તરોત્તર સાધના થઈ જતાં વિચાર કરતાં વર્તનનું પ્રમાણ વધું થવું જોઈશે. અને એમ કરતાં કરતાં વર્તન થયાં કરે પણ વિચાર ઉદ્ભવે નહિ એ સ્થિતિ આપણે કરવાની છે એ જાણજે.

સ્થગિત પ્રગતિના ઉપાય

કેટલીક વાર આપણને એમ લાગે છે કે આપણાથી આગળ વધાતું

નથી. ત્યાં ને ત્યાં જ જાણે પડી રહેલાં હોઈએ એવું લાગે છે. ત્યારે શું કરવું એવો પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેવી વેળાએ મનાદિકરણનું પૃથક્કરણ શક્ય તેટલું દિલ તેમાં દઈને કરવું જોઈએ, કે ‘એવી કઈ વૃત્તિ છે કે જે આપણને અવરોધે છે ?’ જો ઊંડાં ઊતરીશું તો તે વૃત્તિ જડશે પણ ખરી. અને જે અવરોધ કરનાર હોય તેને નિર્મૂળ કરવામાં આપણે લગાતાર મંડી જવું જોઈશે. આપણે આગળ વધતાં અટકી પડ્યાં છીએ એવું લાગે ત્યારે પણ રચનાત્મક સાધનામાં એટલે કે પ્રાર્થના, સ્મરણભાવ, ધારણા, ધ્યાન વગેરે સાધનામાં ખાસ વિશેષ ને વિશેષ લક્ષ્ય પરોવતા રહેવું ઘટે. અને સાથે તે અવરોધ કરનારી વૃત્તિનું શોધન તો ચાલુ રાખવું ઘટે.

તમન્નાથી અવરોધ દૂર થાય

કેટલીક વાર અંકગણિતના હિસાબની રીત આવડતી હોય છે, છતાં પણ હિસાબ બેસતો નથી એમ બને છે; કારણ કે વચમાં ક્યાં ભૂલ કે ગડભાંજ રહી ગઈ છે તે સૂઝતું હોતું નથી. પછી જ્યારે વધારે સ્થિર ચિત્તે ને શાંતિથી વધારે લક્ષ્ય આપીને હિસાબ કરવા માંડીએ છીએ, ત્યારે ભૂલ જડી આવે છે. પછી તો આપણે નકામા ભૂલતા હતા તે જોઈ પોતાની ભૂલ પર હસવું પણ આવે છે. આમ હિસાબ બેસી જાય છે ને આપણને આનંદ પ્રગટે છે. હિસાબ સાચેસાચો ગણવો જ છે ને તેનો સાચો જવાબ મેળવવો જ છે એવી તમન્ના તે હિસાબ ગણવાની પાછળ હતી તેથી હિસાબ બેઠો. તે તમન્નાએ જ આપણી ભૂલ બતાવી દીધી. એવું આમાં પણ બને છે. જીવનવિકાસ પરત્વેની પ્રકટેલી સાચેસાચી ઉત્કટ તમન્ના કોઈ પણ એકની એક દશામાં જીવને પડી રહેવા દઈ શકશે નહિ. કોઈ ગૂંચમાં આપણાથી પડી રહેવાતું હોય અથવા તો સાધનાના વિકાસમાં આગળ ન વધાતું હોય તો તેમાં આપણી તે પરત્વેની તમન્નાની તત્પરતા કે ઉત્કટતામાં જલદ પ્રાણ પ્રકટ્યો નથી તે કારણરૂપ છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૨૪

સાધનાપથમાં સંગ્રામો

- જેને આપણે જાણવું છે, સમજવું છે ને અનુભવવું છે એ તો આપણી પોતાની અંદર રહેલું જ ચેતન છે. તે ચેતનને અનુભવવાને માટે આપણી પોતાની પ્રકૃતિ પરનો વિજય એ એક મોટામાં મોટી અનિવાર્ય શરત છે, અને તે સાધના વિના શક્ય નથી.
- પ્રકૃતિને સ્વભાવ સાથે મથામણની જરૂર. એવી મથામણ થાય તેનું નામ સંગ્રામ કે યુદ્ધ.
- જીવનવિકાસની સાધનાની પ્રક્રિયા ખરેખરી રીતે જ્યારે શરૂ થાય છે, ત્યારે અંદર સૂક્ષ્મ છૂપી પડી રહેલી વૃત્તિઓ સવિશેષ બળવાન બની, તે રૂપે પ્રગટ થઈ જીવનવિકાસની પ્રગતિમાં વિઘ્નરૂપ પણ થતી હોય છે. જે જાતની હીનતા, જે જાતના વિચારો, જે જાતની પ્રાણની વૃત્તિઓ સાધારણ જીવનમાં કદી પણ ખાસ જોર ન કરે, તેવી હીનતા, તેવા વિચારો અને વૃત્તિઓ જીવનસાધનાની કંઈક સાચી શરૂઆત થતાં હુમલા પ્રગટાવવા માંડે છે; અને આપણે પોતે જ જો જાગૃત હોઈએ તો એવા દુર્વિચારો ને દુર્વૃત્તિઓના દર્શનથી છક થઈ જઈએ છીએ.
- જીવનમાં એવું યુદ્ધ ન અનુભવાય અને એવું કશું થતું ન લાગે તો જાણવું કે હજી આપણું કામ પાશેરામાં પહેલી પૂણી જેટલુંય થયું નથી.
- યુદ્ધ આંતરિક પણ હોય અને જેમ જેમ એની ભૂમિકા સૂક્ષ્મ થતી જાય છે, તેમ તેમ યુદ્ધના આકાર ને પ્રકાર પણ સૂક્ષ્મ થતાં જાય છે.
- જ્વાળામુખીના જેવો ભલેને શ્રેયાર્થીના દિલમાં અગ્નિ પ્રગટેલો હોય, છતાં પણ એવા શ્રેયાર્થીને કદીક તો પાછું પડવાપણું થાય છે.
- સામા જીવની પ્રકૃતિ દ્વારા એની પોતાની જ પ્રકૃતિ જાણે કે હુમલો કરવાને મથી રહી ન હોય એવા પણ સૂક્ષ્મ અનુભવો જો સાધક જાગૃત રહેલો હશે તો થવાના છે. સાધનામાં સંપૂર્ણપણે જ્યારે હૃદયની નિષ્ઠા પ્રકટે છે, ત્યાર પછીથી જ બહારનાં બળોનો હુમલો તેના પર થતો હોય છે. તેની પહેલાંની સ્થિતિમાં તો તેની પોતાની જ પ્રકૃતિ તેનો વિરોધ કરતી હોય છે.
- ચેતન હંમેશ ઈચ્છે છે કે અચેતન એને જીતી ન જાય. ચેતનને અચેતનમાં પૂરેપૂરો પ્રવેશ પામીને ત્યાં સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત થવું છે. અચેતન એક ઈચ પણ એમ ને એમ મૂકી દેતું નથી. અહીં ચેતનનો અર્થ જેટલો વિસ્તારીએ તેટલો ઓછો.

તટસ્થતા માટે સંગ્રામ

જેને આપણે જાણવું છે, સમજવું છે ને અનુભવવું છે એ તો આપણી પોતાની અંદર રહેલું જ ચેતન છે. તે ચેતનને અનુભવવાને માટે આપણી પોતાની પ્રકૃતિ પરનો વિજય એ એક મોટામાં મોટી અનિવાર્ય શરત છે, અને તે સાધના વિના શક્ય નથી.

પ્રકૃતિને સ્વભાવ સાથે મથામણની જરૂર છે. એવી મથામણ થાય તેનું નામ સંગ્રામ કે યુદ્ધ. જીવનમાં જો ઊંચે પ્રગટવું હોય, તો આપણે પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, મનાદિ કર્મોની ઉપરવટ થવું પડશે. ભગવાન આપણને ધ્યેયલક્ષી બનાવ્યા કરો ! સાધનામાં સંગ્રામ અનિવાર્ય છે. આપણે આપણાં મનાદિકરણને ઉચ્ચ ભાવનામાં રાખ્યાં કરવાનાં છે. અનેક પ્રકારના વિચાર, વૃત્તિ, લાગણી, ઉશ્કેરાટ થવાનાં કારણ, અથડામણ થવાના પ્રસંગ વગેરે બધું જન્મવાનું તો ખરું જ; તે તે પળે પ્રયંડ જાગૃતિ સેવી સેવીને તેમાં આપણે આનુષંગિક અંકોડો ન જોડ્યા કરીએ અને તે તે બધાંમાં સમતા, તટસ્થતા કેળવ્યા કરવાનો જાગૃત જ્ઞાનપૂર્વકનો પ્રયત્ન કર્યા કરીએ, તો આપણે પ્રકૃતિથી કે સ્વભાવથી નોખાં પડવાનું શીખી શકીએ.

ભીંસ દેતી ગડમથલ થવી જોઈએ

જ્યાં સુધી આપણે સંપૂર્ણપણે આપણી પ્રકૃતિને, સ્વભાવને જાણીશું નહિ, ઓળખીશું નહિ, આપણા જીવસ્વભાવનાં અનેક તરંગો, પ્રવાહો, જડમૂળ ઘાલી બેઠેલાં વલણો અને તે પ્રમાણેનાં વર્તનોને પારખી શકીશું નહિ, તે બધું બરાબર નીરખવાનો સહજ સ્વભાવ થશે નહિ, ત્યાં સુધી આ માર્ગમાં સ્થિર થવું શક્ય નથી; બલ્કે આ માર્ગને લાયક ત્યાં સુધી આપણે થયા નથી એમ ગણવાનું છે.

અંતે તો સફળતા જ

શેતાન એટલે પ્રકૃતિની પ્રેરાયેલી વૃત્તિઓ આપણામાં છે. તે ક્યારે ઉભરાશે તે જાણી શકાય નહિ. સાધનામાં પ્રવેશતાં ને તેમાં જતાં જતાં આગળ વધતાં અથવા તો જરાક પણ સ્થિર થવાતાં, પ્રકૃતિ પોતાની રમત શરૂ કરે છે; અને જે અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ જન્મતી હોય છે, તેમાં સાધક આવરાઈ જાય છે, લપેટાઈ જાય છે. વળી પાછો જાગે છે, ને સંગ્રામમાં જોડાય છે; કદીક હારે છે, કદીક જીતે છે. એવી

પરંપરામાંથી કટિબદ્ધ થઈને ઉત્સાહથી, ઉમળકાથી તે તેનો સામનો કર્યા કરે છે અને એમ અંતે તો તે પ્રકૃતિને પણ ચેતનના ગુણવાળી બનાવ્યા વિના છોડતો નથી.

જીવનનો સાચો યોગ તો સમન્વય કરી જાણવામાં સમજે છે; વિસંવાદમાં પણ સંવાદ તે અનુભવે છે. જીવનઆદર્શ પ્રમાણેનાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ જે જીવ જીવનમાં જાગતા પ્રસંગોમાં જીવતા રાખી શકે છે, તેને અંતરમાંથી હિંમત, ધીરજ, ઓથ, સહાનુભૂતિ, પ્રેમ વગેરે મળ્યા કરતાં તે અનુભવી શકે છે.

વૃત્તિઓના સવિશેષ હુમલા

જીવનવિકાસની સાધનાની પ્રક્રિયા ખરેખરી રીતે જ્યારે શરૂ થાય છે, ત્યારે અંદર સૂક્ષ્મ છૂપી પડી રહેલી વૃત્તિઓ સવિશેષ બળવાન બની, તે રૂપે પ્રગટ થઈ જીવનવિકાસની પ્રગતિમાં વિઘ્નરૂપ પણ થતી હોય છે. જે જાતની હીનતા, જે જાતના વિચારો, જે જાતની પ્રાણની વૃત્તિઓ સાધારણ જીવનમાં કદી પણ ખાસ જોર ન કરે, તેવી હીનતા, તેવા વિચારો અને વૃત્તિઓ જીવનસાધનાની કંઈક સાચી શરૂઆત થતાં હુમલા પ્રગટાવવા માંડે છે; અને આપણે પોતે જ જો જાગૃત હોઈએ તો એવા દુર્વિચારો ને દુર્વૃત્તિઓના દર્શનથી છક થઈ જઈએ છીએ. આપણે સામાન્ય સાધારણ જીવનમાં પ્રભુકૃપાથી કંઈક સંસ્કારી હોવાથી એવા દુર્વિચારનું જોશ અને દુર્વૃત્તિઓનું ખેંચાણ ને તાણ વારંવાર આપણને એટલા પ્રમાણમાં પ્રગટતાં હોતા નથી, જ્યારે સાધનામય જીવનની પ્રક્રિયા શરૂ થતાં, આવા પ્રકારના નિમ્નગામી હુમલાઓ વારંવાર પ્રગટે છે. પ્રાણની વાસનાના પણ હુમલાઓ જબરજસ્ત પ્રગટતા અનુભવીએ છીએ.

હજી તો જીવનસંગ્રામ મંડાયો જ નથી

જીવપ્રકારની વૃત્તિ અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થઈ અનેક ઈચ્છારૂપી કામનામાં જન્મી, ભાવનાનું બળ હરણ કરી લે છે અને તેથી કરીને જીવન વધારે ને વધારે નબળું બનતું જાય છે. જાગૃત નહિ રહી શક્યા તો હેરાન-પરેશાન થઈ જઈશું. વાસનાનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો કેવાં કેવાં ઊઠે છે એની આપણને કશી ગતાગમ નથી. હજી સુધીની અંદરની છૂપી રીતે પડી રહેલી બળવાન વૃત્તિ અને વાસના, લાલસા, કામના વગેરે જ્યારે જાગી ઊઠે છે અને જો આપણે જાગૃત હોઈએ છીએ અને જીવનવિકાસ

પરત્વેની ખરેખરી ગતિ પ્રકટેલી હોય છે અને તેમાં કંઈક નિષ્ઠા પ્રકટેલી હોય છે, તો જાગૃત થતી જતી દૈવી શક્તિ અને પાર્થિવ પ્રાકૃતિક શક્તિની વચ્ચે જે ઘમાસાણ મંડાય છે, તેનો આ માર્ગે જનાર દરેકને નિરપવાદ અનુભવ છે. એટલે જીવનમાં એવું યુદ્ધ ન અનુભવાય અને એવું કશું થતું ન લાગે તો જાણવું કે હજી આપણું કામ પાશેરામાં પહેલી પૂણી જેટલુંય થયું નથી.

સંગ્રામની અનિવાર્યતા

યુદ્ધની ભૂમિકા વિના ક્યાંય વિકાસ નથી. પ્રત્યેક જીવાત્મા જો વિચારે તો એના જીવનના એક પછી એક થરના પ્રત્યેક ગાળામાં એને કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું યુદ્ધ થયાં જ કરેલું જણાશે. જીવનની સાધના કરનાર માટે યુદ્ધ કે સામનો કે પ્રતિકારની ભૂમિકા ઘણી જરૂરની છે. તે વિના તે કદી પણ આગળ ડગલું ભરી ન શકે. મનની ભૂમિકા એમની એમ કદી પણ બદલી શકાઈ જાણી નથી. મનને પોતાના પડેલા ચીલામાંથી બીજે કૂદવા માટે કશુંક અવલંબન જરૂરનું રહે છે; ને જ્યાં લગી અત્યંત કટોકટી ભરેલી દશા પેદા થતી નથી, ત્યાં લગી મન પોતાની મેળે કદી પણ કશું જ બદલવાનું કરી શકતું નથી. મનને આગળ ચલાવવા કે એને યોગ્ય દર્શન પ્રાપ્ત કરાવવા, અથવા એ જે ભૂમિકા પર ઊભું છે, એથી બીજી કોઈ ઉચ્ચતર દશામાં એને લઈ જવા માટે સંઘર્ષણ, અથડામણ, સંતાપ, ક્લેશ, દુઃખ કે એવી રીતનું યુદ્ધ એને માટે અનિવાર્ય છે. આવી જાતની મથામણોના માનવજીવનના પ્રત્યેક જુદા જુદા થરમાં જુદા જુદા પ્રકાર પણ હોય છે. જ્યાં સુધી માનવીનું મન દ્વંદ્વની ભૂમિકા પર રચાયેલું છે અને દ્વંદ્વમાં રમ્યાં કરતું હોય છે, ત્યાં સુધી એને કોઈ ને કોઈ પ્રકારની મથામણ કે અથડામણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા જ કરવાની. આ વિશ્વની રચનામાં યુદ્ધ સંકળાયેલું જ છે અને તેનો વિકાસ યુદ્ધની ભૂમિકાથી જ થયા કરવાનો છે. પ્રત્યેકના જીવનમાં એનું સ્થાન તે ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે છતાં રહેવાનું જ છે.

યુદ્ધના પ્રકાર અનેક જાતના છે. યુદ્ધ સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મ પણ હોઈ શકે. યુદ્ધનાં સ્વરૂપો પણ એકએકથી નિરનિરાળાં રહ્યાં કરવાનાં. પ્રત્યેક ભૂમિકામાં યુદ્ધનાં સ્વરૂપ પણ જુદાં જુદાં જ રહેવાનાં. યુદ્ધની સ્થિતિમાં

મુકાયા વિના માનવીના મનમાં કદી પણ મંથન જાગી શકતું નથી, ને મંથન વિના તે ઊંડું વિચારવાને તકલીફ પણ લેતું નથી, મનનો એવો સ્વભાવ છે. આથી જેને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મેળવવાની તમન્ના છે, જેને કકડીને ભૂખ લાગેલી છે, એના જીવનમાં યુદ્ધની સળંગતા અનેક પ્રકારે જળવાઈ રહેલી અનુભવાશે. એક જ જાતનું કર્તવ્ય યુદ્ધની જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં જુદાં જુદાં પરિણામ નિપજાવે છે અને એનો વ્યૂહ પણ જુદો જુદો બદલાતો રહે છે; એટલે કર્તવ્યના પરિણામનો આધાર તે કઈ ભૂમિકા ઉપરથી બનતું હોય છે, એના પર રહેલો છે.

જેને આધ્યાત્મિક માર્ગ જવાનું છે, તેને તો એકની એક સલામત દશામાં પડી રહેલું, તેવું પાલવી શકે તેવું હોતું નથી. આમેય પ્રત્યેક જ્ઞાની કે અજ્ઞાની એકની એક દશામાં રહી શકતો હોતો જ નથી. પ્રત્યેકના જીવનમાં ફેરફાર થયા જ કરવાનો; માત્ર તે થયા કરે છે એવું એને જ્ઞાન હોતું નથી. ફેરફાર થઈ જવો એ તો આ સૃષ્ટિના જીવનનો એક નિત્યનો સળંગ ક્રમ છે અને એ ફેરફાર કોઈ ને કોઈ પ્રકારના યુદ્ધના પરિણામ અંગે જ નીપજતો હોય છે. યુદ્ધ આંતરિક પણ હોય અને જેમ જેમ એની ભૂમિકા સૂક્ષ્મ થતી જાય છે, તેમ તેમ યુદ્ધના આકાર ને પ્રકાર પણ સૂક્ષ્મ થતાં જાય છે.

યુદ્ધ એટલે માત્ર સ્થૂળ હિંસા એવું કશું જ નથી. હા, યુદ્ધથી સ્થૂળ ખંડન પણ હોય અને સૂક્ષ્મ પણ હોય. યુદ્ધથી એકલું ખંડન જ થાય છે, એ કહેવું કે ધારવું ભૂલભરેલું છે. યુદ્ધથી મંડન પણ થાય છે. યુદ્ધથી જ સર્વ કોઈ બદલાવાની પરિસ્થિતિમાં મુકાતા હોય છે. માનવીના જીવનમાં, કોઈ પણ યોનિના જીવનમાં, આમ યુદ્ધની પીઠભૂમિકા કે અંતર્ભૂમિકા કે એનું આંતરિક વહેણ સતત એકધારું ચાલ્યા જ કરતું હોય છે. એવા થતા રહેતા યુદ્ધને જે જીવ જોઈ શકે છે, અનુભવી શકે છે અને એમાંથી પોતાના જીવનવિકાસનો હેતુ પરખીને તે પ્રમાણે વર્તવાને નદીના પૂરની જેમ ઉત્સાહપૂર્વક એનો સ્વીકાર કરીને અપનાવવા તૈયાર થાય છે, તે જ યુદ્ધથી વિકાસ પામે છે. અંતર્ગત સાધના થતી રહે છે, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આવી જાતના યુદ્ધની અને સૂક્ષ્મતમ પરંપરાઓમાંથી જે રીતે એમાંથી તે જીવ યોગ્યપણે ગ્રહણ કરતો રહે છે, તે રીતે સમજાતું હોય છે.

સાધકની બહાર અને અંતર્દશામાં સતત યુદ્ધ ખેલાયા જ જવાનું છે અને આ સંસારને વિશે વિચારીએ તો તે પણ કુરુક્ષેત્ર જ દેખાય છે. ગતિ અથડામણમાંથી જ ઉદ્ભવતી હોય છે. તેમાં ભલે હથિયારથી લડવાનું ન બનતું હોય; પરંતુ પ્રત્યેક સ્થિતિ અને સંબંધ સાથે તથા સંસારની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં માનવીને સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ સામનો કર્યા વિના ચાલી શકતું નથી; કરવો જ પડે છે. કોઈ ને કોઈ રીતે માનવીના મનમાં ગડમથલો ચાલ્યા જ કરતી હોય છે. આ સચરાચર જગતમાં સર્વ જે કંઈ છે, તે બધાંના જીવનનો આધાર પણ સંગ્રામથી જ ટકી રહેલો હોય છે. આવું વિધાન ઘણાને મનથી અજુગતું પણ લાગે; પરંતુ એમાં જુગતાપણાનો કે અજુગતાપણાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. પ્રત્યેક જીવનની સંગાથે એ તો ઓતપ્રોત સંકળાયેલું જ રહેલું હોય છે. યુદ્ધ પ્રત્યેક જીવનની ભૂમિકામાં સળંગ એકધારું પ્રવર્તી રહેલું હોય છે. માનવીના મનમાં સતત એકધારી રહ્યાં કરેલી એની સુખાકારીનું ભાન એને જાગતું પણ નથી, પરંતુ સળંગ એકધારી સુખાકારીના સમગ્ર પ્રમાણના જેટલું દુઃખ કે રોગ ન હોવા છતાં તેનું ભાન માનવીને જલદી થતું હોય છે. જે આપણી સાથે સતત એકધારું સંકળાયેલું રહ્યાં કરેલું હોય છે, એનું સ્પષ્ટ ભાન માનવીને થતું રહેતું નથી, એવું જ યુદ્ધના વિશે છે. એમ સર્વ રીતે વિચારતા ને જોતાં યુદ્ધ સર્વ પ્રકારના વિકાસનું એક યોગ્ય સાધન છે; એટલું જ નહિ, પણ એ એક અવિચળ ને અનિવાર્ય અંગ છે.

જીવનની સાધના કરનારા સાધકે પોતાના અંતરમાં સતત યુદ્ધ ખેલ્યા જ કરવું પડશે; એ તો એના કે સર્વ કોઈના જીવનમાં જીવનના એક ભાગ તરીકે વણાઈ ગયેલી, નિર્માણ થયેલી દશા જ છે. આવી રીતે સ્વભાવતઃ ખેલાતાં રહેતા યુદ્ધમાં જે સાધક જીવનવિકાસનો એકાગ્ર, કેન્દ્રિત, જીવતો ખ્યાલ રાખ્યા કરીને તથા ચેતનાભરી જાગૃતિ રાખીને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અહમ વગેરે જે અજ્ઞાનની ભૂમિકામાં દોરાયેલા રહ્યા કરે છે, તેમને તે રીતે વહેતાં જવામાં, મતલબ કે સાધકની તે તે કરણોની અદ્યોગામી પ્રવૃત્તિમાં જે કદી સાથ આપી શકતો નથી અને તેને અનુમતિ પણ આપતો નથી, એવા સાધકને પ્રત્યેક પળ યુદ્ધરૂપે જ હોય છે. વિચાર, વૃત્તિ કે લહરો ઊઠી તે સાથે સાધક હંમેશાં

તેના પર સતત જીવતો ચોકીપહેરો રાખતો હોય છે. એવાં જે ચોકીપહેરા પોતાનાં કરણોની અધોગામી પ્રવૃત્તિ વિશે (અને આગળ જતાં કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ વિશે) સતત રાખી શકે છે, તે જ સાધક જીવનવિકાસ પામતો જાય છે. એવી સહજ ચેતનાભરી જાગૃતિ જેના જીવનમાં એકધારી પ્રવર્તે છે, તેવો જ સાધક જીવનને પોતાના ધ્યેયે પહોંચાડી શકે છે. જેને યજ્ઞની ગગનચુંબી જ્વાળાઓની માફક ઉચ્ચ જીવનની તમન્ના ભભુકેલી છે, તે ઠરીઠામ બેસી રહી જ કેમ શકે ? તેની પ્રકૃતિ તેને કોઈ ને કોઈ પ્રકારે ક્ષામાં ધકેલ્યા જ કરશે. બીજી બાજુથી તેમાં સાથ કે અનુમતિ દેવાની તે ના પાડશે. આમ તેનામાં તેની દ્વિમુખી ગતિ ઘમાસાણ મચાવે છે. એવા ઘમાસાણમાં જે જીવ પોતાના અહમ્ પર મુસ્તાક રહીને ટટ્ટાર ઊભો રહેવા મથે છે, તેના તો સાવ ભૂક્કા ઊડી જાય છે. એવા જીવને અનેક વાર પાછા પડવાપણું બને છે; છતાં તેની પ્રવૃત્તિ ઊર્ધ્વજીવનની ભાવના માટે (ભલે પછી તેની તેવી પ્રવૃત્તિ તેના એકમાત્ર અહમ્ વડે કરી પ્રેરાયેલી રહ્યાં કરી હોય) ભગવાન એના પર કૃપા કરીને તેના અહમ્ને તોડીફોડીને ચૂરા થઈ જવા માટે એવા ઘણાય પ્રસંગો પ્રગટાવે છે.

સાધનાપથમાં મથામણની પ્રક્રિયા

જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં, જીવનના કોઈ પણ પાસામાં, જીવનના કોઈ પણ તબક્કામાં, કંઈ પણ કશું મથ્યા વિના મળી શકતું નથી. જે કંઈ ધ્યેયના હેતુની સભાનતાથી પ્રેમપૂર્વક સહન થાય, મથવાનું બને, તેનાથી કરીને જે ભયંકર સંગ્રામ પ્રગટે, તે સંગ્રામમાં મરણિયા દૃઢ નિશ્ચયથી અનેક પ્રકારના ઘા ઝીલતાં ઝીલતાં સતત જે ટકી રહેવાનું બને, ને એમાંથી જે પરાક્રમ ને શૂરવીરતા એવી મદદાનગી પ્રગટે છે, તે બધું એ તો મથવાના પ્રતાપનો થોડો શણગાર છે. મથ્યા વિના જો સ્થૂળ પ્રકારનું પણ કંઈ કશું મળતું નથી, તો પછી ચેતનને અનુભવવા માટે તો જે મથવાનું પ્રગટે, ઊગી આવે, સ્ફુરે, પ્રેરણા થાય, કે સમજી સમજીને સામે જઈને પણ જ્ઞાનપૂર્વક જે મથવાનું સ્વીકારાય-આવા અનેક મથવાના પ્રકારના શ્રેયાર્થીને સામે એકમાત્ર તેનું ધ્યેય જ સાકાર લેતું, થનગનતું, એની નજર સામે સતત એકધારું જીવતું જાગતું અકબંધ ને ટકોરાબંધ રહ્યાં જ કરતું હોય છે. ધ્યેય સાકાર થતાં થતાં, તે પણ

અનેક પ્રકારો લે છે. ધ્યેય જ્યાં સિદ્ધ થતું લાગે, છેક નજીકમાં નજીક પાસે જ છે એમ લાગે, ત્યાં તો ધ્યેય પાછું ક્યાંનું ક્યાંય આગળ વિસ્તરતું જ રહે છે. ધ્યેયનો પણ ઊર્ધ્વતર વિકાસ થતો રહે છે, તેમ તેમ મથવાના પ્રકારો પણ ઊર્ધ્વતમ અને સૂક્ષ્મતમ થતાં જતાં હોય છે અને પ્રત્યેક ભૂમિકાનું મથવાનું પણ જુદું જુદું હોય છે.

આમ જીવનમાં જીવનના ધ્યેયને એકધારું સતત જીવતુંજાગતું રાખીને જે મથવાનું બન્યા કરતું રહે છે, તેવા મથવામાંથી એક એવા પ્રકારનું આંતરિક બળ પ્રગટે છે, જે આંતરિક બળનો સહારો ને ટેકો એટલો બધો નગદ ને ટકોરાબંધ હોય છે કે જેનાથી કરીને આપણે જીવનમાં જીવનના ઊર્ધ્વતર પંથમાં ક્યારેક ક્યારેક એવા ભયંકર સંગ્રામોની સામે થવું પડે છે, ત્યારે તે જ પેલું અંતરનું બળ ઉપયોગી નીવડે છે. તેવા બળથી કરીને શ્રેયાર્થીને મથવાનું બની શકે છે. બાકી તો માનવી ક્યારનોય તૂટી પડે. જીવનઘડતરની પ્રત્યેક ભૂમિકાથી પર થતાં કે થતાં થતાંમાં પણ કેટલું બધું જબરજસ્ત યુદ્ધ આપવું પડે છે ! ને ત્યારે જે મથવાનું જાગે છે તેવા મથવામાં જો જીવનના ધ્યેય માટેની તલસાટભરી તાલાવેલી અને તેથી કરીને સંપૂર્ણપણે યાહોમ થઈ જઈને હોમાઈ જવાની જે ઘેલી ઘેલી ઘેલછા પ્રગટે છે, ત્યારે સંપૂર્ણભાવથી તે મથવાના યજ્ઞમાં એકધારું ઝંપાવી દઈને આત્મસાત્ થઈ જવાની જે તમન્નાના અગ્નિની ભાવના પ્રગટે છે ને તેમાંથી જે શહૂર પ્રગટે છે તે શહૂર કોઈ ન્યારા પ્રકારનું છે. એવા શહૂરમાં માત્ર ઘેલછા કે નર્ચું ગાંડપણ છે એવું રખે કોઈ માને. એવું શહૂર એ તો મનાદિને માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભાવના પ્રગટાવવાને માટેનું અને તે રીતે ઘડાવા માટેનું યોગ્યમાં યોગ્ય સાધન છે. મનાદિ કોઈ સાધારણ બીજા કોઈ હથિયારથી ઘડી શકાય તેવાં નથી. મનાદિને ઘડવાને માટે તો પ્રકૃતિના પરનું એવી ભાવનાનું કોઈ દિવ્ય બળ કે શક્તિના સાધનની જરૂરિયાત ખરી. ને એવું આંતરિક બળ જીવનના અનેક તબક્કાઓમાં ધ્યેયના હેતુની સભાનતાની સાથે, સતત ને એકધારું, જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનું મથવાનું બન્યાં કરે છે, એમાંથી એવું જ્ઞાનબળ પ્રગટે છે. તે મરદાનગી કે શહૂરનો પ્રકાર પણ ન્યારો છે. એવા હથિયાર વિના જીવનવિકાસની સર થતી જતી ભૂમિકાઓમાં

ટટ્ટારીથી, ખુમારીથી અને ઝનૂનથી બસ લડવું એ કદાપિ પણ શક્ય બની શકતું નથી.

સતત મથતા રહેવામાંથી શ્રેયાર્થીને જે બળ સાંપડે છે, એ બળનો ફેલાવો ને પ્રસારો શરીરનાં બધાં કરણોમાં થતો રહે છે, અને એમ ઊર્ધ્વતર વિકાસ થતાં થતાં આધારનાં જુદાં જુદાં કરણોની પ્રકૃતિનો ગુણધર્મ વિલય પામતો જતો અનુભવાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિ પણ પોતાનો ખેલ શરૂ કરે છે. કંઈ કશા પર પોતાની પકડ જતી રહે એ કોઈને ગમતું હોતું નથી. પ્રકૃતિને પણ પોતાની પકડ ગુમાવવી પડે છે, એટલે પ્રકૃતિ પણ તે વેળા વિશેષ સાબદી બને છે. મતલબ કે શ્રેયાર્થીને ત્યારે તેવું લાગે છે. શ્રેયાર્થી તો સતત એની સભાનતાની માત્રામાં ઉત્તરોત્તર વધતો જતો હોય છે. જીવનવિકાસ પરત્વેની એવી સભાનતાના પણ જુદા જુદા તબક્કા છે ને તેના પ્રકાર પણ જુદા જુદા છે. આવી સભાનતા જ શ્રેયાર્થીને સાચી રીતે ઘડે છે. જીવનના ધ્યેયને સાકાર કરાવનાર કે પ્રગટાવનાર કે છતું કરનાર જો કોઈક હોય તો તે એવી સભાનતા જ છે. આગળ લખી ચૂક્યો છું તેમ તેવી સભાનતા પણ સતત, એકધારી મથવાની પ્રક્રિયામાંથી જ પ્રગટતી હોય છે. આમ મથવું, ચેતન અનુભવવાને માટે અનિવાર્ય હકીકત છે, એમાં કોઈ છટકબારી નથી. જે કોઈ શ્રેયાર્થીને એવા મથવાને માટે હૃદયનો ઊછળતો ઉમળકો પ્રકટતો હોતો નથી, તો તે મારી સમજણે તો સાચો શ્રેયાર્થી નથી. શરૂ શરૂમાં તો મથામણ અઘરી પણ લાગે છે, કારમી પણ લાગે છે અને કેટલીક વેળા તો ભયંકર પણ લાગે છે; તેવી વેળાએ જ પેલું જે આંતરિક બળ પ્રગટેલું છે તે તેની મદદે દોડી આવે છે. શ્રેયાર્થીને ભાંગી પડતી વેળાએ, તેને ત્યાં ટકાવી રાખનાર, ચીટકી રાખનાર, અને ત્યાં પણ હિંમતથી ટટ્ટાર થઈને ટકી શકવાની શક્તિ પ્રેરનાર પેલું મથામણમાંથી પ્રગટેલું આંતરિક બળ જ છે. જીવનમાં ચેતનને અનુભવવા માટેનો જાગેલો જે ઉન્માદભર્યો નદીના પૂરના જેવો તલસાટ છે, એ તલસાટ શ્રેયાર્થીને કદી નવરો પડી રહેવા દેતો જ નથી, તો પછી શ્રેયાર્થીને સૂવા તો કેમ જ દે ? ને તેને જંપ પણ કેમ જ વળવા દે ? સતત, એકધારું મથતા રહેવામાંથી જ નવું નવું જીવનનું બળ પ્રાપ્ત થતું રહે છે, અને એવી શક્તિ પણ જુદી જુદી પ્રગટતી રહે છે. પ્રત્યેક

ભૂમિકામાં જીવનના ઊર્ધ્વતર વિકાસની ભૂમિકામાં પ્રગટતી જતી શક્તિ પણ જુદી જુદી હોય છે; અને એવી ઊર્ધ્વ પ્રકારની શક્તિ અનુભવમાં પ્રગટ્યાં કરે છે, ત્યારે મથામણનો પ્રકાર પણ ઊર્ધ્વ થતો રહે છે ને એનો પાસ બધાં કરણોને પણ લાગે છે. બુદ્ધિનો વિવેક પણ ઘણો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ થતો રહે છે, ને એવાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના વિવેક વડે કરીને ઊર્ધ્વતમ ભૂમિકાઓનું જે પૃથક્કરણ થતું રહે છે, તેનું કારણ તો એ છે કે એવા ઊર્ધ્વતર વિકાસ પરત્વેની મથામણની પ્રક્રિયામાંથી જે એક જીવંત ચેતનાત્મક શક્તિ પ્રગટી, તેની અસર બધે ફેલાતી હોય છે; ને તેનાં જુદાં જુદાં પરિણામ પણ નીપજે છે. તેવું એક પ્રકારનું પરિણામ સક્રિય તટસ્થતા પણ છે. એવી સક્રિય તટસ્થતા જીવતીજાગતી પ્રગટ્યા વિના ઊર્ધ્વતર ભૂમિકાઓનું ઝીણવટભર્યું યથાયોગ્ય પૃથક્કરણ થવું કઠી પણ બની શકતું નથી. એવી ચેતનાત્મક તટસ્થતા પ્રગટેલી હોય, તો જ શ્રેયાર્થી જેમાં ને તેમાં સંપૂર્ણપણે ભેરવાઈ જતો નથી. એવી તટસ્થતાના કારણથી જ અને તે તેના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ સાકાર થઈ ગયેલી હોવાથી શ્રેયાર્થી કંઈ કશામાં અટકી પડતો હોતો નથી; ને તેથી તેનો વિકાસ થયા કરે છે. જીવનના ઊર્ધ્વતમ પંથમાં વિકાસ થવાને માટે તટસ્થતા એ અનિવાર્ય પગલું છે, અને તે પણ મળે છે તો મથવામાંથી જ. છેક ઊર્ધ્વતમ ભૂમિકામાં મથવાનું થતાં જાગેલી તટસ્થતામાંથી સમતા પ્રગટે છે; ને એવું સમત્વ મળ્યું એટલે તો શ્રીહરિ સાથેનો યોગ જીવતો થઈ ગયો એમ સમજવું. એટલે કે શ્રીહરિ સાથેના જોડાણની ઊપાનાં દર્શન થયાં. તે પછીથી પણ ઊર્ધ્વ ભૂમિકાઓ છે; નથી એમ નથી.

જીવનના અનેક તબક્કાઓમાં શ્રેયાર્થીને મથવું તો પડવાનું છે જ. મથ્યા વિના તેનો આરો નથી. જીવનના ધ્યેયનો આદર્શ જેના જીવનમાં પ્રગટી ચૂકેલો છે, તેવા શ્રેયાર્થીએ તો મથવાનું સ્વીકારી લેવું જ પડે છે; સ્વીકારી લેવું પડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉમળકાથી તેને વધાવી લેવું પણ પડે છે. ‘સ્વીકારી લેવું પણ પડે’ એમાં તો નર્યા આનંદનો ઉમળકો નથી; કંઈક અંશે બેળેબેળેની લાગણી પ્રવર્તેલી હોય એમ સમજાય છે; પરંતુ શ્રેયાર્થીને માટે તો મથવાનો પ્રેમભક્તિપૂર્વકનો સ્વીકાર હોય છે, અને એવા મથવામાં જો શ્રેયાર્થીને આઠે કોઠે દીવા ન પ્રગટતા હોય, તો એવા મથવામાંથી કશા ચેતન-પ્રાણ કઠી પણ

પ્રગટી શક્તા નથી. કારણ કે શ્રેયાર્થીને એવા મથવા પાછળ એના પ્રાણ ધબકતા હોય છે. શ્રેયાર્થીનો જે ધ્યેય માટેનો ઉન્માદભર્યો, થનગનતો તલસાટ, એ તલસાટની ભાવના પણ શ્રેયાર્થીના મથવામાં નીતરતી હોય છે; ને એને કારણે જ શ્રેયાર્થીનું મથવાનું જેમ જેમ સચેતન થતું જતું હોય છે તેમ તેમ શ્રેયાર્થીના તલસાટની માત્રા પણ ઓર બઢતી જતી હોય છે. એનો અગ્નિ પછીથી તો પ્રચંડ ભભૂકતો હોય છે, ને એ અગ્નિની શક્તિ અને એની મચકતી તેજસ્વિતા શ્રેયાર્થીના મથવાપણામાં પણ પ્રગટતી જતી હોય છે. જીવનની પ્રત્યેક ભૂમિકામાં શ્રેયાર્થીનું મથવાનું વધારેમાં વધારે સચેતન બનતું જતું હોય છે અને તે સજીવન થતું હોય છે; અને તેથી જ તેવા મથવાપણામાંથી જીવનનું ઘડતર થયાં કરતું હોય છે.

જ્વાળામુખીના જેવો ભલેને શ્રેયાર્થીના દિલમાં અગ્નિ પ્રગટેલો હોય, છતાં પણ એવા શ્રેયાર્થીને કદીક તો પાછું પડવાપણું થાય છે. ધ્યેય પરત્વેની સભાનતા તે વેળાએ પેલા શ્રેયાર્થીને ચેતવી દે છે. ચેતવીને ફરી પાછો શ્રેયાર્થીને મથવાના યજ્ઞમાં ઝંપલાવવાનું કરાવે છે. ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાને માટેનો તમન્નાનો જે અગ્નિ ભભુકેલો છે, એવો અગ્નિ જ શ્રેયાર્થીને ઝંપલાવ્યા વિના રહી શક્તો નથી. એવો અગ્નિનો ગુણધર્મ સંપૂર્ણ યાહોમ થઈને ઝંપલાવવાપણાનો જ છે. અને સંપૂર્ણ ઝંપલાવ્યા વિના કંઈ કશાનું તારતમ્ય પમાતું નથી. સતત મથતાં મથતાં, સતત એકધારું મથતું રહેવાથી, તેવા મથવાપણામાંથી એક એવો અનુપમ કોઈ ન્યારો જુસ્સો પ્રગટે છે, ઝનૂન પ્રગટે છે, કે જેને લઈને બસ એકધારું મથાયાં જવાય છે. આવું મથવાનું જ્યારે થાય છે, ત્યારે એને નિરાશા ભાગ્યે જ જાગતી હોય છે, અને કદીક જાગે છે તો ક્ષણજીવી નીવડે છે. નિરાશાની પળ પ્રગટે ખરી, ત્યારે જે સાચેસાચ મર્દાનગીથી મથનાર છે તેવો નિરાશાથી નાહિંમત થઈ જતો નથી. એવી નિરાશાની પળમાં પણ એનો જુસ્સો તો કોઈ અણનમ પ્રકારનો છે, તે પાછો પડે છે ખરો, એને નીચે પણ પડવું પડે છે, પરંતુ એનું માથું નીચે નમતું નથી; અને એ તો સતત એકધારું ટટ્ટારીથી ને ખુમારીથી બસ ઉન્નત જ રહ્યાં કરે છે. એવા હેતુની સભાનતાપૂર્વક મથનારની ખબરદારી ને ખુમારી કોઈ ન્યારા પ્રકારની છે.

સતત એવા મથતા રહેવાની પ્રક્રિયામાંથી જીવનમાં કેટલાય ગુણો પ્રગટે છે, કેટલીય શક્તિ પ્રાપ્ત થતી જતી હોય છે, એટલે જ તો મેં મથવાને તપશ્ચર્યા ગણેલી છે. તપશ્ચર્યામાંથી શક્તિ તો જરૂર પ્રગટે છે, પરંતુ તે સાથે સાથે ઉત્સાહ, ઉમંગ, ઉદ્દમ, ખંત, ધીરજ એવા પ્રકારના બીજા અનેક ગુણોનો ઉદય થતો જતો હોય છે. તેની સાથે સાથે કૌશલ્ય, કુનેહ, વિવેક, તટસ્થતા વગેરે આ બધું પણ પ્રગટ્યાં જતું હોય છે. જીવનવિકાસ થવા માટેની જે એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચાવી છે તે તો તે પરત્વેની સભાનતા છે, અને એવું મોટામાં મોટું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન શ્રેયાર્થીને મથવામાંથી મળે છે. જ્ઞાનપૂર્વક ને હેતુપૂર્વક મથવામાંથી જેમ ગુણ અને શક્તિ પ્રગટ્યાં કરતાં હોય છે ને જેમ તેમાંથી સભાનતા જાગે છે તેમ તેમાંથી શ્રેયાર્થીને પ્રજ્વલિત થતી જતી ચાનક પણ તેમાંથી જ ઊગી આવતી હોય છે. સતત બસ ધખ્યાં જ જવું એ જ એકમાત્ર શ્રેયાર્થીના જીવનનો એક દોર જીવતો જાગતો પ્રગટે છે. સતત એકધારા એવા મથવાપણામાંથી પળેપળ બસ હોમાઈ જ જવું એવો ઉન્માદ પણ પ્રગટે છે, ને એવો ઘેલછાયુક્ત ઉન્માદ પ્રગટે છે, ત્યારે આપમેળે પ્રકૃતિ ગૌણ બની જતી હોય છે. એવા ઉન્માદનાં લક્ષણો પણ ત્યારે શ્રેયાર્થીના જીવનમાં વર્તાયાં વિના રહી શકતાં નથી. સતત એકધારું મથતા રહેવામાંથી શ્રેયાર્થીના દિલમાં આવા પ્રકારનો જે ઉન્માદ પ્રગટે છે, અને એવા તલસાટભર્યા ઉન્માદને કારણે જ શ્રેયાર્થીના ઉન્માદને જે નશીલી પાંખો ફૂટે છે ને આંખો પણ ખીલે છે, તે કાળનું તેનું યૌવનનું મસ્તીભર્યું ને થનગનતું જોબનિયું જે સંગ્રામમાં ત્રાટકે છે અને કેવા કેવા ઘા ઝીલતું ઝીલતું સંગ્રામમાં એકધારી મસ્તીના નશાથી તે ઝઝૂમે છે તે દશ્ય દેવોને પણ દુર્લભ છે. જીવનની ઊર્ધ્વતર ભૂમિકામાં જે સૂક્ષ્મતમ સંગ્રામો પ્રગટે છે તેમાં ઝઝૂમવાને માટે જે બળની, શક્તિની જરૂર છે ને ત્યારે તે ખરેખરી ખપમાં લાગે છે એવી શક્તિ પણ ઉપર લખી જણાવ્યું છે તેવા પ્રકારની છે.

આમ જે જીવનની પ્રથમ ભૂમિકાથી માંડીને મથવાનું શરૂ થયું, તે છેલ્લામાં છેલ્લી દિવ્ય ભૂમિકાના અંતમાં પણ મથવાનું જાગે છે. એમ અનેક ભૂમિકાના અનેક મથવાપણાના પ્રકાર ભિન્ન ભિન્ન અને ઊર્ધ્વતમ પ્રકારના છે. એવા મથવાપણાનો જીવનમાં જે રસ પ્રગટ્યો એ

પણ શ્રીહરિની કૃપાપ્રસાદી છે. રસ વિના કશામાં સાચા પ્રાણ પ્રગટી શકતા નથી. જીવનને અનુભવવા માટેની પ્રચંડ, ભભૂકતી તમન્ના પ્રગટી ઊઠી, તેમાંથી ઉન્માદભર્યો તલસાટ જાગી ઊઠ્યો ને એમાંથી પછી જે મથવાનું શ્રીહરિકૃપાથી શરૂ થયું ને એમાંથી જે રસ જાગ્યો, તેમાંથી જ શ્રીહરિકૃપાથી ચેતવાનું, જાગવાનું ને ઊઠવાનું થયું. ને એમાંથી જ સાચી જાગૃતિ અને સભાનતા થનગની ઊઠ્યાં. જીવનના રહસ્યની આ જ ખરી યાવી છે.

જીવનની સળંગ સાધના

આપણે શરીર નથી, મનાદિકરણ નથી, પ્રકૃતિ કે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ નથી; તે બધું અનુભવનું જ્ઞાન જીવનના વર્તનવ્યવહારમાંથી આપણે કેળવવાનું છે ને મેળવવાનું છે. જીવનની સાધના કંઈ એકલીઅટૂલી નથી. એ તો સળંગ જેમાં ને તેમાં વણાયેલી છે.

સંગ્રામ વિકાસક્રમ

જ્યાં જ્યાં નજર ફેંકીશું ત્યાં ત્યાં બધે ઠેકાણે જણાશે કે જ્યાં જ્યાં કંઈ નવું સર્જન થવાનું હોય છે કે થતું હોય છે, ત્યાં ત્યાં ઉત્કટ લાગણીની કોઈ એક પ્રકારની એકાગ્રતા અને કેન્દ્રિતતા પ્રગટ્યા વિના નવું સર્જન સંભવતું નથી. પૃથ્વી અને સૂર્યના પ્રખર તાપના સંઘર્ષથી કે ધરતી અને વરસાદના મેળાપથી સર્જન થાય છે. બંનેથી કશાનો આવિર્ભાવ થતો પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. આપણામાં પણ એક ઓર પ્રકારનું ઊર્ધ્વ, નવું જીવન, દિવ્ય જીવન (સંઘર્ષણોમાંથી) પાંગરવાનું છે, જેમ બીજાં સંઘર્ષ પરસ્પર વિરોધી દેખાતાં ગુણશક્તિઓનાં સંઘર્ષણથી થાય છે, તેમ જીવનમાં પણ નવસર્જન માટે સંઘર્ષણો અનિવાર્ય છે. જીવનમાં વિરોધ કે વિરોધાભાસી લાગણીના, વિચારોના, વૃત્તિના, સંસ્કારોના જગતના પ્રવાહોના આઘાત-પ્રત્યાઘાતો એવાં એવાં અનેક સંઘર્ષણો ઊભાં થતા હોય છે. પેલાં સંઘર્ષણોની જેમ જીવનમાંના વિરોધાભાસી સંઘર્ષણો પણ પરિણમે તો (જો જ્ઞાનના હેતુ માટે સ્વીકારાયેલાં હોય તો) કલ્યાણકારી નીવડે છે. જેમ ધરતી એવા સંઘર્ષણથી નવાં લીલાં વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે અને માનવી, પશુ, પંખી, પ્રાણી, અન્ન અને વનસ્પતિ વગેરેમાં પણ નવજીવન પાંગરે છે, તેવી રીતે જીવનમાં અંતરમાંનાં સંઘર્ષણો પણ નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરશે અને

આપણને એકલાને જ નહિ પણ આપણી આસપાસ સર્વત્ર નવજીવનની પરિમલ પ્રસરાવી બીજાને પણ શ્રેયસ્કર થઈ પડશે.

સંઘર્ષણો પરત્વે જીવનસાધકની દૃષ્ટિ

માત્ર જીવનમાં એવા આંતરિક સંઘર્ષણો પ્રગટે, ત્યારે તટસ્થ રહી આપણે તેવી વૃત્તિઓમાં પોતાની જાતને ડૂબાવી કે ગુમાવી ના દેતાં તેને શાંતિ સમતાથી જોયા કરવાનાં છે. તેવાં સંઘર્ષણો તેમની અસર આપણામાં ઊંડી પાડતાં ના જાય એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. જેમ એવાં સંઘર્ષણો ઊભાં થાય તે જરૂરનું છે તેમ એમની અસર જીવ પ્રકારની ઊંડી ના પડે એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે. સામાન્ય સાધારણ માનવીનામાં એવાં સંઘર્ષણો ઊભાં થાય છે, પણ એનું તેને યોગ્ય ભાન પ્રગટતું હોતું નથી. એ તો દરિયામાં આમતેમ તરંગના વહન પ્રમાણે લાકડું જેમ અફળાયાં કરે તેમ સંસારસાગરમાં પોતાના સંજોગો અનુસાર અફળાયા કરતો હોય છે. જ્ઞાનપૂર્વક એનાથી પર રહીને તરતા રહેવાનું એને આવડતું નથી, પરંતુ આપણે તો તેવા સામાન્ય માનવી જેવા થવાનું કે રહેવાનું નથી. જ્યાં સુધી આપણામાં સંઘર્ષણો નહિ જાગે અને એનું ઉત્કટ ભાન નહિ જાગે, ત્યાં સુધી જીવનની કટોકટીની પળો આવવાની નથી. જીવનને યોગ્ય પંથે વાળવાને અને કેળવવાને માટે એવી પળો ઘણી જરૂરની છે. એવી પળો વિના જીવનપંથે વેગથી આગળ ધપાવાનું નથી, એ વાત પણ નક્કી છે. તેટલા માટે આપણે તેવાં સંઘર્ષણોનો આનંદથી સ્વીકાર કરવાનો છે. જીવનવિકાસની કેળવણીને અર્થે તેવાં સંઘર્ષણોના સ્વીકારનો હેતુ છે.

પ્રકૃતિના હુમલા

જો જીવે પોતાની નિમ્ન પ્રકારની પ્રકૃતિને દાદ આપી, તો તેનું જોર ચઢી વાગશે. વિજય તો સામનો કરવામાં ને યુદ્ધ આપવામાં રહેલો છે, તે નક્કી જાણજે. એમ ને એમ હુમલાને આપણા પર સવાર થઈ જવા ન દેવો. કોઈ ને કોઈ રીતે એનો જ્ઞાનપૂર્વક પ્રતિકાર કરતા રહેવું. જો એને નમી પડ્યા તો સાધક જીવનના મૃત્યુને વહોરી લેતો હોય છે. આપણે તો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં ને એવો પ્રયત્ન થતો રહેતો હોય તેવી વેળા ‘રઘુવર તુમ કો મેરી લાજ’ એવી ચેતનભાવના આપણા દિલમાં રમ્યા કરવી ઘટે. એવી જ્ઞાનપૂર્વકની ભાવના સકળ પુરુષાર્થમાં જીવતી

રમ્યા કરે, તો કદી આપણાથી થતા રહેતા પુરુષાર્થમાં આપણને અભિમાન જાગી શકે નહિ. જીવનવિકાસ પરત્વેનું ખરેખરું હૃદયમાં સંપૂર્ણ મહત્ત્વ જાગે ને તેની ગરજ લાગે તો જ ઉપર પ્રમાણેનું બની શકવાનું છે, તે નક્કી જાણજે.

અંદરની અને બહારની પ્રકૃતિ બળોના હુમલા

સાધક સાચી રીતે સાધનામાં જીવ પરોવતો બની ગયો હશે તો પોતાની જ પ્રકૃતિના અનેક હુમલાઓ સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ એના પર થયા કરવાના છે. સામા જીવની પ્રકૃતિ દ્વારા એની પોતાની જ પ્રકૃતિ જાણે કે હુમલો કરવાને મથી રહી ન હોય એવા પણ સૂક્ષ્મ અનુભવો જો સાધક જાગૃત રહેલો હશે તો થવાના છે. સાધનામાંથી ચલિત કરાવવાને કેવા કેવા પ્રકારોએ પ્રકૃતિ ખેલતી હોય છે, એનાં જોઈએ તેટલાં દષ્ટાંતો પુરાણોમાં છે. અનેક પ્રકારનાં ઊલટાંસૂલટાં બળો કુદરતમાં રહેલાં છે. તેઓ પોતે પોતાની રીતે સાધનામાં ઘણું આગળ જવાતાં ભાગ ઊલટોસૂલટો જરૂર ભજવે છે. સાધનામાં સંપૂર્ણપણે જ્યારે હૃદયની નિષ્ઠા પ્રકટે છે, ત્યાર પછીથી જ બહારનાં બળોનો હુમલો તેના પર થતો હોય છે. તેની પહેલાંની સ્થિતિમાં તો તેની પોતાની જ પ્રકૃતિ તેનો વિરોધ કરતી હોય છે. માટે, કૃપા કરીને કોઈ પણ પ્રકારના હુમલાને તાબે તો ન જ થવું. હિંમત રાખવી, સાહસ પ્રકટાવવું, હૃદયમાં પ્રાર્થના કરવી. પોતાના આંતરિક બળને તે ઉત્તમ રીતે પોતાનું કામ કરી શકે તેવી રીતે સાધનાની ભાવનામાં જ્ઞાનપૂર્વક તેને પરોવ્યા કરવાની કાળજી સાધકે રાખ્યા કરવી. પોતે કોઈ રીતે જો આમતેમ આડાઅવળાં થયા ને પોતાની અંતરની નેમ ચૂક્યા તો આપણે પ્રકૃતિની રમતમાં જરૂર ફસાઈ જવાના, તે નક્કી વાત છે.

દ્વંદ્વ-ગુણની જીવદશામાં અને ભાવનાક્ષેત્રમાં સંગ્રામોનો તફાવત

સંકુચિતતામાંથી આપણે મોકળા થઈએ, સ્વાર્થ ઓછો થાય ત્યારે આપણી ભાવનાનો વિકાસ થાય છે એમ ગણાય. ભાવનાનો વિકાસ થાય એટલે ચિંતા, કલેશ, સંઘર્ષણો બધું ઓછું થઈ જાય. વિકાસ થતાં જે સંઘર્ષણો આવે છે એનો પ્રકાર જુદો અને આપણે દ્વંદ્વ અને ગુણમાં જીવદશામાં હોઈએ છીએ, ત્યારે જે સંઘર્ષણો થાય છે એનો પ્રકાર જુદો હોય છે.

ભાવનાના ક્ષેત્રમાં જે સંઘર્ષણ આવે છે, એ સત અને અસત વચ્ચેના એટલે ‘આ કરું કે તે કરું?’ એમ નહિ, પણ બંનેનો એક જાતનો ફોર્સ છે. જે શ્રેયાર્થી થયો હોય એ જવા માગતો હોય સત તરફ, પણ એ ઘણા જન્મો સુધી અજ્ઞાનની પરિસ્થિતિમાં રહ્યો હોય એનું એક પરિબળ આપણામાં એકદું થયેલું છે, એ એને પાછું ખેંચે છે અને આ આગળ જવા મથે છે, એ વખતે ઘમસાણ થાય, એનું સંઘર્ષણ થાય છે.

ભાવના વિકસતી જાય એમ આ વધે

અસત એટલે જૂના સંસ્કારો જાગે તે આપણને ખેંચી રાખે સુમાર વિનાના હોય. કેટલાક જન્મો થયા હોય એના, પણ જ્યારે ચેતન પ્રિડોમિનન્ટ (પ્રબળ) થઈ જાય પછી સંસ્કારનું જોર ન રહે. ચેતનને દ્વંદ્વ અને ગુણ નથી. પ્રકૃતિમાં છે - હોવા છતાં એનાથી મુક્ત છે. શ્રેયાર્થીની એ સ્ટ્રગલ (સંઘર્ષ) ખૂબ ચાલ્યા જ કરે છે. સંગ્રામ વિના વિકાસ નથી. શક્તિને કસવાનો પ્રસંગ સંગ્રામથી મળે છે. સંગ્રામમાં આપણી કેટલી મદદનગી છે, કેટલી ધીરજ છે, કેટલું સાહસ છે, એ બધું સમજણ પડે છે. વિકાસ માટે સંગ્રામ અનિવાર્ય છે. સંગ્રામમાંથી નવું નવું જડે છે. દુનિયાદારીમાં તથા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં એમ જ થાય છે.

વિજય માટેનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો

ઉત્તરોત્તર ચડતી જતી જીવનની પ્રત્યેક સ્થિતિ કે કક્ષામાં એવાં સંઘર્ષણો તો આવ્યાં કરવાનાં. સંઘર્ષણોનાં પ્રકાર જેમ આગળ જઈએ છીએ તેમ બદલાતાં જાય છે. વૃત્તિઓ પણ વધારેને વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે બળવાન નીવડતી હોય છે અને પરિણામે જીવનની જુદી જુદી કક્ષાઓમાં સંગ્રામનો પ્રકાર સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ થતો જાય છે, પરંતુ જો અંતરતમ સાક્ષીભાવ કેળવ્યા કરતાં હોઈએ અને આપણી જાતનું શુદ્ધ તટસ્થપણે, ખૂબ ઝીણવટથી, દરેક ઉદ્ભવતી વૃત્તિને પરખીને તેની ગતિના વળાંકનો મર્મ સમજીને તેનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરતાં રહીશું તો એવી જાગૃતિ રહેતાં આપણને એમાંથી બળ મળતું જશે. જેમ જેમ તટસ્થતા, સમતા અને સાક્ષીભાવ કેળવાતાં જાય છે અને એની તે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે તેમ તેમ આત્માનાં ગુણશક્તિ પ્રકાશે છે.

સર્વવ્યાપી ચેતન પરત્વેના શ્રદ્ધા વિશ્વાસ અને પછી નિષ્ઠા પ્રગટે છે અને જીવનમાં કોઈ અદ્ભુત નવાં પ્રકારનો રસ, ઉલ્લાસ, સાહસ, બળ, ખંત વગેરે ગુણોનું પ્રાગટ્ય થાય છે. ગમે તેવાં સૂક્ષ્મતમ સંગ્રામની સામે પણ ઝઝૂમવાનું ધૈર્ય અને એવા પ્રકારની ગુણશક્તિઓ વિશેષ ને વિશેષ તેમાંથી ખીલતી જાય છે.

ઘોર યુદ્ધમાં તટસ્થતાની જરૂર

આ માર્ગમાંની પ્રગતિનું એક લક્ષણ એ છે કે આપણી અંદર ઈન્દ્રિયો સાથે અથવા સત અને અસત વચ્ચે ગજગ્રાહ શરૂ થાય છે, અને તે વધતાં મહાભારતનું સ્વરૂપ લે છે. આપણાં બધાં અંતરનાં કરણો ને શરીર તથા ઈન્દ્રિયો પણ એક વિશાળ ‘ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્ર’ બની જાય છે. કોઈ કાળે તો એવું યુદ્ધ આપણામાં થવાનું જ છે. જીવનવિકાસના માર્ગમાં આવાં અનેક પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ યુદ્ધો પ્રગટે છે. અને તેનો સામનો સાધકે કરવો જ પડે છે. માત્ર કબીર જેવો કોઈક જ વિરલ આત્મા કહી શકે કે :

સો ચાદર સુરનરમુનિ ઓઢી,
ઓઢ કે મેલી કીની ચદરિયાં;
દાસ કબીરા જતન સે ઓઢી
જ્યોંકી ત્યોં ધર દીની ચદરિયાં.

ભયંકર સંગ્રામો અને તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પ્રકારના સંગ્રામો સાધનાની આગળની કક્ષામાં પ્રગટે છે ને તે સામે પ્રખર યુદ્ધ લડવું પડે છે. તે કાળમાં સાધકમાં પ્રકટેલાં હિંમત, બળ, ઉત્સાહ વગેરે ગુણોને જીવ-દશાના તેવા ગુણોની સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી. જેમ વિરોધી બળોનાં યુદ્ધનો પ્રકાર સૂક્ષ્મ હોય છે તેમ તેના પ્રતિકારનાં સાધનો પણ અતિ તીક્ષ્ણ, તેજદાર હોય છે ને તેવાં સાધનો વાપરનાર લડવૈયો પણ અનોખો હોય છે.

દૃષ્ટ-અદૃષ્ટનો દૈવાસુર સંગ્રામ

સાધકના જીવનના દરેક કર્તવ્યમાં એની ચૂડ અને યુદ્ધ બંને રહેલાં છે : Known (ચેતન) અને Unknown (અચેતન) વચ્ચે એક સતત યુદ્ધ ચાલી રહેલું હોય છે, પરંતુ સાધકને તેની ગતાગમ પડેલી હોતી નથી. એનો એ રીતે સ્વીકાર કરી શકતો નથી. કાં તો એ પોતાની કોઈ

સમજણને અંગે તેમ થવાનું સમજે છે કે તે સ્વભાવ અંગે કે કોઈક એવાં કારણો તે આપી દે છે.

ચેતન હંમેશ ઈચ્છે છે કે અચેતન એને જીતી ન જાય. ચેતનને અચેતનમાં પૂરેપૂરો પ્રવેશ પામીને ત્યાં સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત થવું છે. અચેતન એક ઈચ્છા પણ એમને એમ મૂકી દેતું નથી. અહીં ચેતનનો અર્થ જેટલો વિસ્તારીએ તેટલો ઓછો.

સાધનાની ઉત્તરોત્તર કક્ષામાં અનંત પ્રકારના સંગ્રામ પ્રકટે છે. એમાં જીવ હારતો, જીતતો, અંતરની શક્તિને વધારતો એક એવી નિર્ણયાત્મક અને નિશ્ચયાત્મક સ્થિતિ પર પ્રગટે છે કે જે વેળા પછીથી એની શક્તિને ક્યાંયે હારવાપણું રહેતું નથી. એવી રીતે તેની આંતરિક શક્તિ સતત વધતી રહેતી હોય છે. સાધનાની કક્ષામાં તેની આંતરિક શક્તિ કદીક હાર પામતી જણાય, છતાં એ હારને વશ થઈ જતી હોતી નથી. આવા પ્રકારનાં આંતરિક યુદ્ધનું પ્રતિબિંબ બહાર પણ પડતું હોય ને એની અસર પણ છે.

એવા જીવનનું લક્ષણ

એને જ્યાં ત્યાં યુદ્ધ આપ્યાં જ કરવાનું બનશે. જેમ જેમ ભાવનાની અખંડતા જળવાયા કરશે તેમ તેમ યુદ્ધની તેવી અનેક પરંપરાઓ અને હારમાળાઓ એના જીવનમાં અખંડ ધારાવત્ પ્રત્યક્ષ તે અનુભવશે. એટલું જ નહિ, પણ તેમાં ઝંપલાવ્યા વિના તે રહી શકશે નહિ. એ તો એના જીવનનું એક લક્ષણ જ બની રહેલું હશે. એનું માનસ સંસારી ઘટનાઓને સંસારની રીતે વિચારતું જ અટકી જશે. એના તે સત્સંગના સ્પર્શના ભાવ અને પ્રકાર એમ કોઈ ઓર છે કે જમીન ઉપર છે એવું લાગતું હોવા છતાં એની મનોભાવના તો જમીન ઉપરથી ઊંચે ઊડતા વિમાન જેવી બની જશે. એટલે એ માનવી જીવ સંસારમાં હોવા છતાં સંસારનાં સંબંધોમાં, વર્તનમાં, વ્યવહારમાં, વિચારવૃત્તિમાં બધાંમાં જ કોઈ એક ચેતનાયુક્ત સાંકળ જોડાયેલી અનુભવશે.

સાધકનો જીવનસંગ્રામ

હારજીત થયાં કરે છે, પરંતુ હારમાં પણ જો તેની સામે જીવતોજાગતો જ્ઞાનયુક્ત સામનો થયા કરતો હોય છે અને તેવું યુદ્ધ આપતાં આપતાં હાર થાય, તો તેવી હારમાંથી પણ આપણે જીતવાની

કળા શીખી લઈએ છીએ. જીવનમાં નિમ્નગામી વૃત્તિઓની સામે જે સમજીને સતત યુદ્ધ આપ્યાં કરે છે, તેને હારવાનું કદી આવતું જ નથી એવું નથી. હારવામાં તે કદી નમતું મૂકી દેતો હોતો નથી. હારવામાં તેનું જીવનનું ધોરણ જીવનને ઉન્નયન કરવાનું રહેતું હોય છે. જીવનના હેતુનું ભાન તે કદી પણ ચૂકતો નથી. જીવનના પ્રત્યેક તબક્કે યુદ્ધ રહેલું જ છે. એવું જીવનસંગ્રામનું યુદ્ધ, એવો દૈવાસુર સંગ્રામ જીવનમાં સતત ચાલી રહેલો છે, એવો અનુભવ જીવનવિકાસના સાધકને થયા વિના રહેતો નથી.

જેમ જેમ સાધક સાધનામાં આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ સાચું છે કે નિમ્ન પ્રાણના હુમલા, નિમ્ન મનના હુમલા, અહમ્ના હુમલા, બુદ્ધિની, તર્કની શક્તિ વગેરે ઘણું સૂક્ષ્મ થતું જાય છે, તેવા પ્રકારના હુમલાઓ થયાં કરે છે, તે સાવ સાચું છે, પણ તે સાથે સાધક જેમ જેમ સાધનામાં આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેના વિવેકમાં આકલન શક્તિમાં પણ સૂક્ષ્મતા પ્રગટતી જતી હોય છે. સાધનામાં આગળ જતાં જો સૂક્ષ્મતા નિમ્ન પ્રકૃતિમાં પ્રગટે છે, તો સૂક્ષ્મતા તેના ઊર્ધ્વપણામાં પણ પ્રગટતી હોય છે, તેથી શરૂઆતનો સાધક જેમ પોતાના અભિમાનને કદી પોષવાનું કરતો હોતો નથી, તેમ આગળ જતાં તે જ સાધક એવા સૂક્ષ્મતમ હુમલાઓ થતાં તેના વિવેકમાં સૂક્ષ્મતા પ્રગટેલી હોવાથી તેની (વિવેકની) મદદ વડે તેમને નિવારવાને તે પ્રભુકૃપાથી મથ્યાં કરવાનો છે, તે પણ અનુભવની હકીકત છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૨૫

ધ્યેય

- જીવનનું ધ્યેય સંપૂર્ણ નિશ્ચિત અને મરણિયા નિર્ધારનું પ્રગટે છે, એ પછીના જ ગાળામાં તે પરત્વેના પ્રયત્નમાં ખરેખરા પ્રાણ પ્રગટે છે.
- જેને જીવનનું ધ્યેય ખરેખરું દઢતાથી નિશ્ચિત પ્રમાણનું અને મરણિયા નિર્ધારવાળું પ્રગટેલું છે, એવા જીવનું જ આ માર્ગમાં કામ છે. તે વિના આપણો માર્ગ બહુ આગળ ચાલી શકવાનો નથી.
- તમારી સ્થિતિ સમજીને નાનકડું ધ્યેય પણ લો.
- ધ્યેય નિશ્ચિત હોવું જોઈએ. એટલું બધું નિશ્ચિત કે કંઈ કશામાં આપણો જીવ જાય નહિ ને ધ્યેય સિવાયનું બીજું કંઈ કામ કરતા હોઈએ તે ગૌણ રીતે હોય.
- એ ધ્યેય આપણને હંમેશાં ગોડિંગ (ગતિ તરફ પ્રેરતું) કરતું રહે, ગતિ કરાવતું રહે, બેસાડી ના રાખે, ડૂબાડી ના રાખે.
- તટસ્થતા માટે જાણે કે નિશ્ચયાત્મક ધ્યેય હોવું જોઈએ. જો ધ્યેય નક્કી હોય તો જ બીજા બધા ગુણો આપણાં તે પરત્વેના વિકસ્યા કરે, સાથે ભાવ પણ જાગે.
- ધ્યેયની જ લગની જ્યાં સુધી આપણને લાગી નથી, ત્યાં સુધી આ ઊર્ધ્વ પ્રકારના કોઈ પણ ગુણો આપણામાં પ્રગટતા નથી, કે ખીલતા નથી.
- આપણને તે પળે જાગૃતિનું ભાન થતું નથી; અને તે જ નિર્બળતા છે. એ જાગૃતિનું ભાન થતું નથી; એનું કારણ આપણને ધ્યેયમાં નિષ્ઠા નથી, એની લગની લાગી નથી, એની કડકડતી ભૂખ લાગી નથી, તે વાત નક્કી છે.
- જીવનના આદર્શને સદાય વિસ્તારની પાંખો છે. ધ્યેય તો જેમ જેમ પાસે જતાં જઈએ, તેમ તેમ તે ક્ષિતિજની જેમ આધું ને આધું જતું જવાનું.
- સૌથી પ્રથમ તો માનવજીવનની મહત્તા ને એનું રહસ્ય ને જીવનનો હેતુ એ બધાં વિશે દઢ, નિશ્ચયાત્મક વલણ આપણામાં ઊગી જવાં ઘટે.
- જ્યારે આપણને જીવનમાં આપણા ધ્યેય પરત્વે એવો રસ પ્રકટે છે, ત્યારે તેની મેળે એકાગ્રતા, તલ્લીનતા તે તન્મયતા પ્રકટવાં કરે છે.
- સહજ પ્રચંડ વ્યાકુળતા તો ભાગ્યે જ થોડા વિરલ વીર જીવમાં પ્રકટેલી હોય છે. એનું પ્રમાણ તો તદ્દન નજીવું હોય છે.

જીવન-આદર્શ જાગીને, જીવન-ધ્યેય પરત્વે જે પ્રગટતી સભાનતા ચાલી; મહદ્ ઉપકાર હરિનો તે.

જીવનના નિમ્ન જીવનની બધી જે લાલસાઓ છે, જિવાતાં તે બધાં વચ્ચે છતાં ત્યાં જ્યોત સળગે છે.

સતત બસ ધ્યેયનું ચિંતવન હૃદય એકીટશે ચાલે, હૃદયમાં જ્યોત શ્રીહરિની શી એને મેં ગણેલી છે !

આપણે પ્રાર્થના, નામસ્મરણ વગેરે ભલે કરીએ, પરંતુ જીવનના ધ્યેય વિશે ખરેખરી ગતિ પ્રેરાવી શકાય એવી જાતની સમજણ દઢતાવાળી અને નિશ્ચયાત્મકપણાની ન પ્રગટી શકી હોય, ત્યાં સુધી સ્મરણ કે પ્રાર્થના બહુ ઉપયોગી નીવડતાં નથી. તેના સંસ્કાર પડે છે ખરા, પણ તેય મોળા-મોળા. જીવનના ધ્યેયનું નિશ્ચિતપણું પ્રગટ્યા વિના જે કંઈ પ્રયત્ન થાય છે તે બધા પ્રયત્નથી Tendency પ્રકારનું એટલે કે તેનું વલણ યદ્વાતદ્વા પ્રકારનું હોય છે. જીવનનું ધ્યેય સંપૂર્ણ નિશ્ચિત અને મરણિયા નિર્ધારનું પ્રગટે છે એ પછીના જ ગાળામાં તે પરત્વેના પ્રયત્નમાં ખરેખરા પ્રાણ પ્રગટે છે. જેને જીવનનું ધ્યેય ખરેખરું દઢતાથી નિશ્ચિત પ્રમાણનું અને મરણિયા નિર્ધારવાળું પ્રગટેલું છે, એવા જીવનું જ આ માર્ગમાં કામ છે. તે વિના આપણો માર્ગ બહુ આગળ વધી શકવાનો નથી.

નાનું ધ્યેય રાખો

તમારી સ્થિતિ સમજીને નાનકડું ધ્યેય પણ લો. તમારામાં જે પ્રકારનાં વિચાર, કામના, ઈચ્છા ઊઠે છે, તેને સમજીને નાનું સરખું પણ ધ્યેય રાખો, તેને પ્રાપ્ત કરવા મથો. એમ કરતાં કરતાં પણ ધ્યેય ઊંચું જતું જશે. ભાવના તો પ્રકાશ આપનારી છે, હૈયાસૂઝ આપનારી છે. આપણે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય, તો તે ધ્યેય રાખીને કરવી જોઈએ. તેના માટે ઉત્સાહ, દઢતા, ખંત, કાળજી, થનગનતો ઉત્સાહ દર્શાવો. તેના માટે ફનાગીરીની તૈયારી, જીવનને ન્યોછાવર કરવાની તાલાવેલી હોવી જોઈએ. આવું નહિ હોય તો નાના ધ્યેયને પણ પ્રાપ્ત નહિ કરી શકો. નાનકડું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા અપાર ધીરજ અને થનગનતો ઉત્સાહ હોય, તો ગુણ પણ કેળવી શકાય. ભાવનાપૂર્વક હૃદયના આનંદના ઊગાળા મારતાં ભાવથી મથવું જોઈએ.

ધ્યેયની જાગૃતિ

ધ્યેય નિશ્ચિત હોવું જોઈએ. એટલું બધું નિશ્ચિત કે કંઈ કશામાં આપણો જીવ જાય નહિ ને ધ્યેય સિવાયનું બીજું કંઈ કામ કરતાં હોઈએ તે ગૌણ રીતે હોય. એ વખતે આપણું ધ્યેય મનમાં જ રહે. તો કહે કે 'તે બને નહિ. શી રીતે બને ?' જેમ આપણી પાસે પાંચ-દસ-પંદર હજાર રૂપિયાની થોકડી હોય. ઘરાક આવતાં વાતચીત કરતાં કરતાં ભૂલી ગયા ને પેલી રૂપિયાની થોકડી આપણે કોઈક ઠેકાણે ભૂલી ગયા. એનું અસ્તિત્વ જ નથી એવું માનવા લાગ્યા. ત્યાર પછી પેલો ખ્યાલ આવ્યો કે પેલી રૂપિયાની થોકડી આપણા હાથમાં હતી તે ક્યાં મૂકી ? ક્યાંક સુધી જડી નહિ. મન એમાં ને એમાં રહ્યું. આપણું મન પેલી થોકડી વિશે જ વિચારે છે.

આ દાખલો એટલા માટે આપ્યો કે આગળ-પાછળ જે કામ આવ્યું તે કર્યા કર્યું. મન તો પેલામાં જ રહ્યું. આવી રીતે આ કિસ્સાથી આપણને સમજાય છે કે એકમાં જ મન રહે, બીજું કામ આવે તે આપણે કર્યા કરીએ છીએ. કારણ કે રૂપિયા આપણા હોય ને જાય - આડે ઠેકાણે મુકાઈ ગયા હોય એટલે મન એમાં રહે. કારણ કે રૂપિયાની સાથે મન જોડાયેલું છે. એટલે મન એમાં જ રહે. આ ધ્યેય નિરાકાર છે. આ નિરાકાર સાથે મન જોડાયેલું રહે તે બહુ અઘરું છે. પણ 'આ જ કરવું છે' એવી જેની લગની લાગી છે તેવાનું જ આ કામ છે. બાકીનાનું કામ નથી. જેને લગની લાગે છે તે લગનીનો સ્વભાવ જ તેની પાછળ પડે. આડાઅવળાં સંસારનાં બીજાં કામમાં તેનું ચિત્ત જાય જ નહિ.

એ ધ્યેય આપણે હંમેશાં ગોડિંગ (ગતિ તરફ પ્રેરતું) કરતું રહે, ગતિ કરાવતું રહે, બેસાડી ના રાખે, ડૂબાડી ના રાખે.

તમે તમારા કર્મમાં પરોવાયેલાં રહો અને તમે નજર સમક્ષ એક ગોલ (લક્ષ્ય) રાખો. એ ધ્યેય માટે તમારાં માનાદિકરણ વપરાતાં હોય તો એવાં બધાં કામ કરતાં હો, તે એમ ને એમ થયા કરે, એની મેળે જ.

તટસ્થતા માટે જાણે કે નિશ્ચયાત્મક ધ્યેય હોવું જોઈએ. જો ધ્યેય નક્કી હોય તો જ બીજા બધા ગુણો આપણામાં તે પરત્વેના વિકસ્યા કરે. સાથે ભાવ પણ જાગે. એટલે આપણે મથામણ કરીને જે દિશામાં જવું

છે - આપણે જવું હોય તો - ત્યાં જવા માટે આપણે શું શું જોઈએ ? એ નક્કી કરવું જોઈએ.

ધ્યેયની જ લગની જ્યાં સુધી આપણને લાગી નથી, ત્યાં સુધી આ ઊર્ધ્વ પ્રકારના કોઈ પણ ગુણો આપણામાં પ્રગટતા નથી, કે ખીલતા નથી. ધ્યેય એટલે આદર્શ. શેનો આદર્શ ? ભગવાન માટેનો આદર્શ. ભગવાન જ્યાં સુધી આપણામાં પૂરેપૂરો જીવતો ખીલ્યો નથી, ત્યાં સુધી પેલા ગુણો છે ખરા, પણ તે બધાં ડોરમંટ (સુપ્ત) પડ્યા રહે છે. પણ જ્યાં પેલો ધ્યેય ખીલે ત્યાં પેલા ચપોચપ, બધા ગુણો ઉપર આવી જાય છે અને આપણને ખીલેલા લાગે છે, અને કામ કરવા મંડે છે.

આપણે જ્યાં જવાનું છે એનો સ્પષ્ટ આદર્શ તો પ્રત્યક્ષ હૃદય-નજર સમક્ષ રહ્યા કરવો જ ઘટે. તો જ જીવાત્મા પોતાના કર્મમાં, વર્તન-વ્યવહારમાં, વૃત્તિ-વિચારમાં પોતાની દૃષ્ટિ તે પરત્વે જીવતી રાખ્યા કરે, તો જ તે સહજપણે ત્યારે જાગૃત બની શકે છે, જ્યાં પોતે જાગૃત બને છે દિલમાં ખ્યાલ જાગે છે ત્યારે, જેમ આપણને ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો હોય છે ને ત્યારે ભાન રહેતું નથી, પણ ત્યાં જાગૃત થવાતાં તે ક્રોધ અટકી જતો જરૂર અનુભવી શકાય છે, ને ગુસ્સો ટકતો નથી; થોડી થોડી વાર પહેલાં આપણને જ તે પળે આપણે કેવા થયા હતા તેનું ભાન રહેતું નહોતું; પણ ત્યાં જે સાવધાન કે જાગૃત હોય તે નિર્લિપ્ત રહે છે. તેવી રીતે કર્મમાં, વર્તન-વ્યવહારમાં, કે વૃત્તિ-વિચારમાં જાગૃતિનું સ્પષ્ટ ભાન થતાં જાગૃતિને યોગ્ય તે તે બન્યાં જ કરવાનું છે. માત્ર આપણને તે પળે જાગૃતિનું ભાન થતું નથી; અને એ જ નિર્બળતા છે. એ જાગૃતિનું ભાન થતું નથી; એનું કારણ આપણને ધ્યેયમાં નિષ્ઠા નથી, એની લગની લાગી નથી, એની કડકડતી ભૂખ લાગી નથી, તે વાત નક્કી છે.

જે કોઈ બાબતમાં પાકો નિશ્ચય થયો તો તેને ડગાવવાને અનેક પ્રકારના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ હુમલા પ્રગટવાના જ. તે હુમલા આપણા નિશ્ચયને ડગાવવા કે નિશ્ચયથી ટળાવવાને આવ્યા કરે છે, તેવું જો પ્રત્યક્ષ ભાન થયાં કરે છે, તો પછી આપણે નિશ્ચયમાંથી ચળી શક્તાં નથી ને મક્કમ રહી શકીએ છીએ. આમ આપણને જેવાં થવું છે, તે પ્રભુકૃપાથી જેવાં બનવું છે, તેનું ભાન જો જીવનમાં જાગૃતપણે તરવરતું રહ્યાં કરે તો સાધના ઘણા ઉત્તમ પ્રકારની થાય.

સંસારમાં વૃત્તિઓ અનેક પ્રકારની આડી, અવળી, ઊભી, તેવા તેવા પ્રસંગોના નિમિત્તે કરીને જરૂર ઊગે તે વેળા જીવનવિકાસની લગની જો આપણને લાગી ગયેલી હોય, તો આપોઆપ ચેતી જવાનું બને છે. જીવનના સઘળાં પ્રસંગોમાં ને વર્તનોમાં આપણે કેવા થવાનું છે, તેનું પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક જીવતુંજાગતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જો રહ્યાં કરે તો કોઈક વખત તણાઈ જવાય કે ગબડી પડાય તોપણ આપણી નજર ને લક્ષ તો ધ્યેય પ્રતિ જ રહે, ને સાધકને માટે તે ઘણી ઘણી મોટી વાત છે. માટે જીવનના ધ્યેય પરત્વે આપણાં નજર ને લક્ષ જીવતાં રહ્યાં કરે તે પ્રતિ ઘણું ઘણું મહત્ત્વ હૃદયમાં રાખ્યાં કરવાનું છે, તે જાણજો. ગબડાય કે ખેંચાઈ જવાય તેને મહત્ત્વ આપવાનું નથી. પણ તેવા પ્રસંગે મનની જાગૃતિ કેવા પ્રકારની રહે છે તે ઘણી મહત્ત્વની હકીકત છે.

સાધના કરતાં કરતાં તો ઘણું ઘણું મળે; તુચ્છકાર, અપમાન, અવહેલના, તિરસ્કાર, અદેખાઈ, ઈર્ષ્યા વગેરે નકારાત્મક પાસાં ને તે ઉપરાંત માન, અહંકારને પોષણ મળે તેવું ફુલાવાપણું. પોતે કશાકમાં પ્રગટેલાં છીએ એવા ભાનનું અજ્ઞાનપણું, ન હોય છતાં હોવાપણાનું ભાન થવું, સારું લાગવાપણું જીવપ્રકારના મનને રૂડું લાગે તેવું વગેરે ઘણું પણ મળવાનું. તે દરેક પાસામાં જીવે પોતે કશું જ તેવું તેવું સ્વીકારવાનું હોતું નથી. જે કંઈ મને સ્વીકાર્યું કે તેના આકાર પ્રકારમાં તે પડવાનું જ; તે રીતે જ તે આપણને વિચારાવશે. માટે સર્વ કંઈ મળે તેમાંથી જીવે તો પોતાના હૃદયની ભાવના ને તે પણ જીવનના ઘડતરના માટેની ભાવના કેમ કરીને વધારે ને વધારે મૂર્તિમંત બની આકાર લેતી થાય તે જીવનના વિકાસને પંથે દોરવ્યાં કરે, તે જ જીવતુંજાગતું લક્ષ હૃદયમાં પ્રજ્વલિત રાખ્યાં કરવાનું છે. એ લક્ષ જો ચૂક્યાં તો બારે વાંસ વહાણ ડૂબ્યાં જાણવું. જેનું લક્ષ જીવતું છે, તે તેમાં તરવાનો. બાકીના તો ડૂબી જ મરવાના. જેનું મન જે વિષયમાં એકધારું ને પાંસરું ને કેન્દ્રિત, એકાગ્ર રહ્યાં કરે છે, તો જ જીવ તે વિષયનો જ્ઞાતા બની શકે છે.

ધ્યેય પરત્વેની જાગૃતિ કઈ રીતે આવે ?

‘વૃત્તિને વાળીને અંતર્મુખ કરવી તે કંઈ સહેલું નથી’, એમ તમે લખો છો. હું કહું છું કે તે સહેલું નથી એમ નથી; સહેલું છે એટલું જ નહિ પણ સહજ છે. માત્ર જરૂર છે અંતરની સતત એકધારી જાગૃતિની.

તમને એક દાખલો આપું. એક વેપારી છે. એને ત્યાં એક ઘરાક આવ્યો છે. ઘરાક ત્રીસ હજાર કે એથીય વધારેનો સોદો કરવાનો છે એમ નક્કી પેલા વેપારીને લાગે છે; પરંતુ ઘરાક તો છેક નપાવટ ને બિલકુલ રીતભાત ન મળે એવો જણાય છે. બોલેબોલે ક્રોધ ચઢે એવું એનું વચન, વર્તન ને રંગઢંગ એવા છે કે જાણે ગુસ્સો ન ચઢતો હોય તોય સહજમેળે ચઢી જાય. વેપારીના મનમાં રમી રહેલી છે માત્ર એક વાત : વેપારના મોટા સોદાની. જો વેપારી ગુસ્સે થઈને કંઈક બોલી બેસે તો સોદો અટકી પડે એવો ભય રહ્યાં કરે છે. બાકી ગુસ્સે થઈ જવાનાં એટલાં તો કારણો છે કે ન પૂછો વાત ! પણ વેપાર બગડી જશે એટલો ચેતનાપૂર્વક જાગૃતિનો રણકાર વેપારીના મનમાં ઊભો થઈ ગયેલો છે. એના મનની એવી જાગૃતિને લીધે ક્રોધ થવાના પ્રસંગો છે, છતાં તેમ તે થવા દેતો નથી. ને આમ ક્રોધને વિના પરિશ્રમે તે અટકાવી શકે છે. કારણ કે એનામાં સોદો બગડી જશે એવી ભીતિને કારણે જાગૃતિ રહ્યાં કરેલી છે. આમ જે પ્રકારની જાગૃતિ હોય તે પ્રકારનો જીવતો સંયમ રહી શકે છે, તે સોએ સો ટકા અનુભવની હકીકત છે. એટલે આપણામાં પણ તે સહેલું ને સહજ છે. માત્ર એવી Living consciousness (જીવતીજાગતી ચેતનાપૂર્વકની) જાગૃતિ નથી રહેતી, એટલો જ મોટો વાંધો છે.

તો હવે પ્રશ્ન એ થાય કે એવી ચેતનાપૂર્વકની જાગૃતિ રહે કેમ ? માત્ર ખાલી વિચારણાથી તેવું થવું શક્ય નથી. સૌથી પ્રથમ તો માનવજીવનની મહત્તા ને એનું રહસ્ય ને જીવનનો હેતુ એ બધાં વિશે દૃઢ, નિશ્ચયાત્મક વલણ આપણામાં ઊગી જવાં ઘટે. અંતરમાં એ પરત્વેના સુષુપ્ત સંસ્કાર જે પડેલા છે, તે કારણને લઈને, તે પરત્વેનો અનુરાગ અવારનવાર તે પરત્વે જીવને તાણી જાય છે તે વાત જુદી છે. પણ માનવજીવનનું ધ્યેય પરત્વેનું નિશ્ચયાત્મક વલણ ગતિરૂપ મનમાં આતુરતા ને તાલાવેલીરૂપે પૂરેપૂરું જાગેલું નથી, ત્યાં સુધી તેવી જાગૃતિ રહેવી પણ મુશ્કેલ છે. ખાલી કોરી કોરી બુદ્ધિથી, ‘માનવજીવનનો હેતુ ને ધ્યેય એ બધું આપણે સમજીએ છીએ’ એવું બોલીએ ખરાં, પણ હજી તો પૂરેપૂરું ગળે હૃદયમાં તે ઊતરેલું નથી. એટલે તે ધ્યેય ગમે તે એક વાત છે, ને તેમાં પગરણ દૃઢાત્મકપણે મંડાયાં કરવાનું થયાં

જાય તે વાત જુદી છે. એ ધ્યેય, જે બુદ્ધિથી યોગ્ય લાગ્યાં કરે છે, એને નિશ્ચયાત્મક વલણમાં વાળવા માનવી જીવે વળીવળીને સતત એકધારે ભાવનાપૂર્વક, મનનચિંતનાત્મક દૃઢ્યપૂર્વકનો પ્રયાસ કરવો જ પડશે. તે વિના બુદ્ધિથી સમજાયેલું ધ્યેય વર્તનાત્મક સ્વરૂપ પકડી શકવાનું નથી; ને જ્યારે ધ્યેય નિશ્ચયાત્મકપણે, ક્રિયાત્મકપણે, શક્તિના પ્રવાહરૂપે, જીવનનાં સર્વ વર્તન, વ્યવહાર, વિચાર, વૃત્તિમાં ને સર્વ કંઈના આકલનમાં એકમાત્ર ધ્યેયની જ ભાવના, દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણનો જીવતો ભાવ જ્યાં ધરાવવાનું કર્યા કરે છે, તે વેળાએ તેના ધ્યેયની ગતિ વધ્યા કરે છે. સામાન્ય વ્યવહારી, સંસારી જીવ કરતાંય બીજા અનેક પ્રકારના સાત્ત્વિક જીવ કરતાંય જીવન પરત્વેનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ સતત ધ્યેયનાં ચિંતવન-અનુગામી એકધારાં સર્વ કંઈ જેમાં ને તેમાં રહ્યાં કરે, એવો પ્રયાસ તેવા પ્રકારની એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થયેલી બુદ્ધિના પ્રાબલ્યથી જ્યાં ત્યાં જીવે કર્યા જ કરવાનું રાખવું પડશે; ને એમ કરતાં કરતાં મનમાં ધ્યેય પરત્વેની જીવતી પરવા-ભૂખ-ગરજ જાગે છે, ને તે જો જાગી તો ત્યાં ચેતનાપૂર્વકની જાગૃતિ રહેવા જ માંડે છે, જે કંઈ વૃત્તિ સામાન્યપણે ઊઠે છે, તો તે બંધિયાર બનીને પડી રહેતી નથી. એ તો ગતિ કરે છે જ. પણ ઊર્ધ્વગામી જીવનની સદ્વૃત્તિમાં માનવી જીવે પ્રાણચેતના રેડ્યા વિના ગતિમાં તે આવી શકતી નથી. એ માટે જ જ્ઞાનભક્તિભાવભર્યો પ્રભુકૃપાથી પ્રેરાઈને જીવે પુરુષાર્થ કરવાની ઘણી જરૂર રહે છે. પડી રહે કેમ ચાલે ? જીવને તો ગોદાટી ગોદાટીને જગાડતાં જ રહેવામાં સાર છે. એને તો પ્રકૃતિમાં રહેવાનો અનાદિનો અભ્યાસ છે, એટલે એને તો તે જ ગમે.

ધ્યેય વિસ્તરણ

શરૂનું ધ્યેય જુદું તે, પછીનું ધ્યેય જુદું છે;

અગાડી ને અગાડીનાં જીવન-ધ્યેય અનોખાં છે.

આંતરિક શક્તિ મેળવીએ અને પછીથી શ્રીભગવાનના ચંત્ર બની જઈએ અને પછી તેની આ ગૂઢ રહસ્યમય રચનામાં, લીલામાં આપણે તેના હેતુના હથિયાર બની જઈએ, અને જે હેતુનો ભાગ ભજવવાને માટે શ્રીભગવાનની કૃપાથી આપણે સર્જાયેલા હોઈએ, તે હેતુને

પ્રેમભક્તિથી સાધ્યા કરીએ, પરિપૂર્ણ કર્યા કરીએ, એવો જીવનનો હેતુ પણ દિલમાં દિલથી ખ્યાલમાં રાખ્યા કરવાનો છે. જીવનના આદર્શને સદાય વિસ્તારની પાંખો છે. આદર્શ જેમ જેમ આપણે ભાવનાથી પામવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તેમ તેમ આદર્શનું તાદૃશ્યપણું થતું જતું અનુભવાય છે. આદર્શને સંપૂર્ણપણે એકસામટો એક સમયે પૂરેપૂરો અનુભવી શકાય એવું બનવાની શક્યતા ઘણી ઓછી છે. પ્રભુકૃપાથી આદર્શની ઝાંખી થાય ને એવા પ્રકારના દર્શનથી જીવનમાં તે પરત્વેનું આકર્ષણ એકાગ્રતાની ઉત્કટતાથી પ્રગટે અને તેના પરત્વેનું ઘણું આકર્ષણ દિલથી પ્રગટે તે હકીકત સાચી છે; અને આદર્શ આટલો ને આવો જ છે, એમ શરૂ શરૂમાં ભલે આપણે સ્વીકારીએ, પરંતુ સાચી રીતે તો તેનો પણ અંત નથી હોઈ શકતો.

જે ધ્યેયને આપણે પામવું છે, તે ધ્યેયની પૂરેપૂરી, સાચેસાચી સમજણ હોય તે અગત્યનું છે. ધ્યેય તો જેમ જેમ પાસે જતાં જઈએ, તેમ તેમ તે ક્ષિતિજની જેમ આઘું ને આઘું જતું જવાનું તેથી આપણે ડરવાનું કશું કારણ નથી. જે કોઈને એક ડગલું ભરવામાં આનંદ પ્રકટે છે ને એક ડગલું ધ્યેયના વિકાસના હેતુથી ભર્યા કરે છે, તેવા જીવના એક ડગલું ભરવાપણામાંથી તેનો આપોઆપ આત્મવિશ્વાસ કેળવાતો જાય છે. જેનામાં આગળનું એક ડગલું ભરવાનાં સાહસ, હિંમત ને વિશ્વાસ છે, તે માટેના ખંત, અને અદમ્ય ઉત્સાહ છે અને તે ભરતાં ભરતાં જેને હૃદયમાં થનગનતી મસ્તી ને જોમ પ્રકટે છે, તેવો જીવ અનંત ડગલાં પણ ભરી શકવાનો છે તે નક્કી માનજો. ધ્યેયનું વિશાળપણું જાણીને ‘હાય ! હાય ! આ બધું કેમ થશે ?’ તેમ માનવું એ તો કાયરતા જ છે. પરંતુ જે એમ વિચારે છે કે ભલેને ગમે તેવી અનંતતાવાળું ધ્યેય હોય, પરંતુ ડગલું ડગલું ભરીને જરૂર ત્યાં આગળ પહોંચી જવું જ છે એવી વિચારણા જેની છે તેવો જ જીવ ધ્યેયને પામી શકવાનો છે.

ધ્યેયની મહાનતા અને દુર્ઘટતા સમજીને તેને પહોંચી વળવાને આપણે આપણામાં હોય એટલી બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે અને એમ કરતાં કરતાં પ્રભુની કૃપામદદ પ્રાર્થના દ્વારા આપણે માગ્યા કરવાની છે.

ધ્યેય સ્વીકારનાં લક્ષણો

કોઈ સુંદર દૃશ્ય કે ચિત્ર કે રસ પડે એવું પુસ્તક વાંચવામાં આપણે તલ્લીન થઈ જઈએ છીએ, ત્યારે બીજા વિચારો આપણામાં પ્રવેશતા નથી. એવી રીતે જ્યારે આપણને જીવનમાં આપણા ધ્યેય પરત્વે એવો રસ પ્રકટે છે, ત્યારે એની મેળે એકાગ્રતા, તલ્લીનતા ને તન્મયતા પ્રકટ્યા કરે છે.

આપણું જે તરફ મોં વાળેલું હોય છે, તેની પ્રત્યક્ષનું દેખાય છે. જ્યાં સુધી જીવનવિકાસના ધ્યેયનું સતત મનનચિંતન એકધારું થતું ન અનુભવાય, ત્યાં સુધી જાણવું કે જીવનવિકાસનું ધ્યેય હજી આપણાથી સાચા ભાવે સ્વીકારાયું નથી.

આપણે ગમે તેવા ભલેને નબળાં હોઈએ, પણ જીવનવિકાસનો આદર્શ સાચી, પૂરી રીતે જો આપણાથી હૃદયથી સ્વીકારી શકાયો હોય, તો જીવનમાં નવા પ્રાણ સ્ફુરતા આપણે અનુભવી શકીશું. નવી દૃષ્ટિ, નવી સમજણ પ્રકટતી જતી આપણે અનુભવતાં રહીશું. જૂની-પુરાણી આપણી મનોદશા પલટાતી જતી આપણે નરી આંખે જોઈ શકીશું. પછી તો એના એ જ પ્રસંગોને, હકીકતોને, એના એ જ જીવોની મનોદશા તેની તે જ હોવા છતાં આપણે તેમાં તેવી રીતે કદી પણ ભેરવાઈ પડતાં નથી. આપણે પ્રભુકૃપાથી જુદાં તરી આવતાં આપણને અનુભવી શકીએ છીએ. જીવનઆદર્શના માર્ગમાં ખૂંપતાં જતાં, જીવનમાં પ્રકટતાં આવાં લક્ષણ આપણે જ્યારે અનુભવીએ, ત્યારે આપણે ખરા માર્ગ પર છીએ એમ પ્રમાણવું. જે તે બધું લક્ષણથી સ્વીકારવાનું કરવું.

વ્યાકુળતાની અગત્ય

જીવનના ધ્યેયને પામવા માટેની વ્યાકુળતા પણ જેવી તેવી ન હોવી ઘટે. જેમ તાવડીમાં ધાણી ફૂટે તેના જેવી તાલાવેલીયુક્ત વ્યાકુળતા ધ્યેય પરત્વે પ્રકટ્યા વિના સાધક કદી કશી પ્રગતિ કરવાનો નથી. વ્યાકુળતાના પણ જુદા જુદા પ્રકાર હોઈ શકે છે. જેનામાં એવી સહજ વ્યાકુળતા પ્રકટેલી હોય તો તે ઉત્તમ છે. એવી કક્ષામાં પ્રયત્ન પણ આપમેળે આપણાથી બન્યા કરતો આપણે અનુભવી શકવાના. જ્યાં એવી સહજ ઉત્કટ વ્યાકુળતા પ્રકટેલી ન હોય, ત્યાં સાધકે કદી હાથ જોડીને બેસી રહેવાનું ન હોય. વળી, એવી સહજ પ્રચંડ વ્યાકુળતા તો

ભાગ્યે જ થોડા વિરલ વીર જીવમાં પ્રકટેલી હોય છે. એનું પ્રમાણ તો તદ્દન નજીવું હોય છે.

જીવનની સાચી તમન્ના, જીવનનું મહત્ત્વ ને જીવનનું રહસ્ય જો હૃદયથી સમજાઈ ગયું હોય તો તેવો જીવ ત્યારે જીવનના આદર્શના ક્ષેત્ર વિના અન્ય ક્યાંય પણ દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ રાખી જ ન શકે. એમ થતું અનુભવાય તો જ સમજવું ને જાણવું કે જીવનનું ધ્યેય હૃદયમાં વસ્યું છે. (ધ્યેયના ભાવનાપૂર્વકના મનન, ચિંતવન અને નિદિધ્યાસનના વર્તનમાંથી) મનનું હઠવાનું થતાં દિલમાં હજારો વીંછીના ડંખની જેમ તે દશા જ્યારે સાલતી લાગે, ત્યારે સાધના કરવાની વૃત્તિ ઊગી છે એમ સમજવું ને જાણવું.

જીવનઆદર્શ પ્રમાણેનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ, વલણ જે જીવ જીવનમાં પ્રગટતા પ્રસંગોમાં જીવતાં રાખી શકે છે, તેવી વેળા તેને અંતરમાંથી હિંમત, ધીરજ, હૂંફ, ઓથ, સહાનુભૂતિ, વહાલપ વગેરે મળ્યાં કરતાં તે અનુભવી શકે છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૨૬

સાધનામાં જરૂરી

- એ માર્ગ સમજવાને કાં તો પ્રયંડ તપશ્ચર્યા કાં તો પ્રેમભક્તિભર્યા સંતસમાગમ ને ત્રીજું, હૃદયમાં જીવતીજાગતી ધસમસતી જિજ્ઞાસા ને તમન્ના - આ ત્રણ વિના તે માર્ગને સમજવાનું બીજું કાંઈ ઉત્તમ સાધન નથી.
- અભય, નમ્રતા, મૌન અને એકાંત આ ચાર બહુ જરૂરનાં છે અને એ સંપૂર્ણપણે કેળવાય તો એ પોતે જ સાધના છે અને અનુભવ થયા સિવાય રહે નહિ.
- સર્વ પ્રકારે અભય થાય વિના મમતા, રાગ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ વગેરે ટળી શકતાં નથી. પૂરેપૂરો બધી જાતનો અભય કેળવાયા વિના સાધનાના ભાવમાં નિષ્ઠા પ્રગટી શકતી નથી.
- મેં અભય લીધેલો. પણ એ કેળવાતા કેળવાતાં ડૂચો નીકળી જતો. પછી જ્યારે મેં ભક્તિ લીધી - ભગવાનનું સ્મરણ, ભજન, કીર્તન, એમાં એકરાગ થવા લાગ્યો તો ઝપાટાભેર અભય કેળવાઈ ગયો.
- મૌન-એકાંત લેવાનો હેતુ તો લગની લગાડવાનો છે.
- સાધના માટે દૂર દૂર જ્યાં વસ્તી ના હોય ત્યાં જવું, કારણ કે આ વાતાવરણની અંદર જે ફેંકાયેલાં વિચારો, વૃત્તિઓ છે તેનું જોશ-જોર અમુક માપના એરિયા (વિસ્તાર) સુધી જ રહી શકે છે.
- શ્રદ્ધા એ મૂળ દેવત્વનો વિષય છે. બીજી કોઈ બાબત સાથે શ્રદ્ધાને સરખાવી નહિ શકાય, અથવા તો એના પલ્લામાં મૂકી નહિ શકાય.
- પ્રસન્નચિત્તતા એ તો સાધનાનું પ્રથમ લક્ષણ. શાંતિ અને પ્રસન્નતા એ એનાં પ્રવેશદ્વાર પણ ગણાય.
- જેનામાં પ્રસન્નતા આવતી જાય છે, તે તટસ્થ થતો જાય છે.
- પ્રસન્નતાના શત્રુઓ પહેલાં છે. એને પહેલાં દૂર કાઢો. રાગદ્વેષ તેનો મોટામાં મોટો શત્રુ.
- કોઈ પણ કર્મના ક્ષેત્રમાં આગળ ધપવાને માટે જિજ્ઞાસા, તમન્ના, ઉત્કટ ઝંખના, મહત્વાકાંક્ષા, ગરજ (આ બધા શબ્દો એક જ પર્યાયના છે) તેનામાં જાગેલાં હોવાં જોઈએ.
- 'જિજ્ઞાસા જાગી છે' તેનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ હોય જ છે. એવાં ઘણાં લક્ષણોમાંનું એક લક્ષણ પૃથક્કરણ તો છે જ.

- પ્રમાદી ને આળસુને જ્ઞાન થવાની કદી પણ શક્યતા નથી. જે જીવને નિર્જ્યાત્મક નિશ્ચબળ પ્રગટેલું નથી કે પ્રગટતું નથી તે કદી જ્ઞાન પામી શકતો નથી.
- સંયમ એટલે જીવનમાં આચરણ રહેલા ભાવોની સીમા અથવા તો સમભાવની સીમા.
- જે સંયમી જીવન જગત પ્રત્યે કઠોર કરી મૂકે છે, તે યથાર્થ નથી. સાચો સંયમ અંતરમાં જ સમાઈને રહે છે. જે સંયમને વારંવાર વ્યક્ત થવાપણું હોય છે, તે સંયમ જ નથી.
- સાધના એટલે જીવનવિકાસ માટેની પળેપળની જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની અંતરમાં અંતરની ચેતનયુક્ત જાગૃતિ
- વારંવાર ઠોકી ઠોકીને પ્રભુકૃપાથી કહું છું કે જીવ ગમે તે કોટિનો ભલે હોય, ભલને અધમાધમ હોય, પરંતુ જો તેને સતત જાગૃતિ રહી શકતી હોય તો, તે ઉપર તરી આવી શકે છે.

જીવન-વિકાસક અંગો

તીવ્ર ઉત્કટ જિજ્ઞાસા જાગ્યા વિના ન સંભવે
ભાવના જાગવી હૈયે અખંડિતપણે ખરે !

ભાવના આપમેળે જ્યાં જાગતાં મન જે વિશે;
ભાવના દિલ જાગેલી પરોવાયેલ રૂહે હૃદે.

જીવન હેતુનો પાક્કો વિકાસ - અર્થ નિશ્ચય
ઊગેલો હો ઊંડો તેમ જિજ્ઞાસા પ્રેરશે દિલ.

અંતર-પ્રેરણા હૈયે કેવી કેવી રીતે પથે
પ્રેરતી તે રહે છે ! ને દોરવે છે શી જીવને !

તે વેળા ધ્યેયને યોગ્ય જાગૃતિ ચેતનાત્મક;
તત્પરે શી સદા પંથે રખાવે દિલને દઢ !

થવા સાકાર સંપૂર્ણ ભાવના, કર્મસાધન;
કર્મમાં હેતુનું ભાન જિજ્ઞાસા પ્રેરવે દિલ.

‘જિજ્ઞાસા’, ‘ભાવના’, ‘ધ્યેય’, ‘હેતુ કેરી સભાનતા’,
‘અખંડ જાગૃતિ’, ‘કર્મ’, વિકાસે તે જરૂરનાં.

આત્મવિશ્વાસ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા શી પ્રેરણાત્મક !

જિજ્ઞાસામાંથી જન્મે છે જ્યોત શી માર્ગદર્શક !

સાધના કરનારને માટે જીવન માટેની ધગધગતી પ્રગટેલી તમન્ના એ પહેલી અનિવાર્ય શરત છે. મૂળમાં જો તે જ ન હોય તો કશું જ ન બની શકે. આ હોય તો તે પછી પ્રકૃતિનાં અનેક પ્રકારનાં વલણો ઊગે, ઊઠે, તે પળે તેમનો જ્ઞાનપૂર્વક ઈનકાર કર્યા કરવાનું જીવે રહે છે. અને ત્રીજી હકીકત જે તે બધું જીવે શ્રીભગવાનને ચરણકમળે પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક સમર્પણ કર્યા કરવાનું રહે છે. આ ત્રણ શરતો શરૂ શરૂમાં તો સાધક થવા ઈચ્છનાર જીવ માટે ઘણી ઘણી જરૂરની છે.

એ માર્ગ સમજવાને કાં તો પ્રયંડ તપશ્ચર્યા કાં તો પ્રેમભક્તિભર્યો સંતસમાગમ ને ત્રીજું, હૃદયમાં જીવતીજાગતી ધસમસતી જિજ્ઞાસા ને તમન્ના - આ ત્રણ વિના તે માર્ગને સમજવાનું બીજું કાંઈ ઉત્તમ સાધન નથી.

માત્ર નિવેદન પૂરતી ત્યાં સરળતા હોય તેટલું બસ નથી, પણ જે નિર્બળપણું જીવનું હોય તે ઘણું સાલે, ડંખે, તો જ તેમાંથી મોકળા થવાનો ઉપાય તે જીવ લઈ શકવાનો છે, બાકી તો નહિ, એવી દશા જોવાતાં જ જે તે કંઈ કહેવાનું, કથવાનું, બતાવવાપણું, આપોઆપ ઉમળકાથી સૂઝ્યાં કરે છે.

વળી, સાધકમાં વૈરાગ્ય પણ પ્રગટેલો હોવો જોઈએ. અહીં વૈરાગ્ય એટલે શું તે પણ જાણવું જરૂરી છે. વૈરાગ્ય એટલે (અલબત્ત, પ્રભુકૃપાથી આ જીવને જે સમજણ પડે છે તે રીતે) જે માર્ગે જવાનું છે, તે તરફ જવાને માટે જે નડતર હોય કે લાગતું હોય, ને જે ન લાગતું હોય તેમ છતાં સૂક્ષ્મપણે વાસ્તવિક રીતે તો તેમ જ હોય તે બધાં તરફ મન-દિલનું વલણ જરા પણ ન ઊગે કે થાય, ક્યાંક પણ તે પરત્વે જરા સરખો પણ રાગ ન રહે, તો એવા આંતરિક વલણને વૈરાગ્ય ગણી શકાય.

આ વૈરાગ્યની ભાવના સાથે જીવનવિકાસના માર્ગે પરત્વે આગેકૂચ કર્યા કરવાની ઉત્કટ ઝંખના ને તે પણ ખરેખરી દાનતવાળી હોવી ઘટે છે. આ ત્રણ જેનામાં છે, એવા જીવ પણ આ કાળમાં દુર્લભ છે; એવું હોય તો તેવા પ્રકારનું જીવથી મથવાનું બનતું, તે તો વળી વધારે દુર્લભ જણાય છે.

સાધનામાં ગુણ અને શક્તિ

આધ્યાત્મિક જીવનવિકાસને માર્ગે આગળ ધપવા માગતા શ્રેયાર્થીએ ગીતાજીના સોળમા અધ્યાયમાં જે ગુણોનું વર્ણન કરેલું છે, તે ગુણો જીવનવિકાસના સાધકે કેળવ્યા વિના કે કેળવાયા વિના વિકાસપંથે આગળ ડગલાં માંડી શકવાનાં નથી, તે નિશ્ચિત હકીકત છે. ગુણ કેળવવાનું કે વિકાસ કરવાનું એકલા ગુણને એકમ તરીકે લઈને કેળવવાનું કરવા જતાં કેટલો કાળ લાગે, તેનો હિસાબ દરેકને માટે કાઢી શકાય તેવું નથી, ને તે મુશ્કેલ પણ ખરું. જોકે એક ગુણ એની શ્રેષ્ઠ કક્ષામાં કેળવાતો જતો હોય, તો એની સાથેના બીજા આનુષંગિક ગુણો પણ જોડે જોડે કેળવાતા જતા હોય છે; કારણ કે કંઈ જ કશું એકલદોકલપણે નથી; પરસ્પરની સાથે જે તે સંકળાયેલું જ હોય છે, ગુણને એકલા એકમ તરીકે લઈને કેળવવા કરતાં, ભક્તિ થતાં થતાં ભક્તિ-ભાવના ઉદ્દેકને લીધે ને ભક્તિભાવ હૃદયમાં હૃદયથી જામતાં જામતાં, જીવતો થતાં ગુણોનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થયા વિના રહી શકતો જ નથી. ભક્તિનો રંગ-રસ જામતાં જામતાં, તેની અસર શરીરનાં સર્વ અંગ-ઉપાંગો, કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, કરણો ને ગુણોના ઉચ્ચ વિકાસમાં પણ તે પ્રસર્યા જતો હોય છે.

જેને જીવનનો વિકાસ સાધવો છે, એવા જીવે શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા, પ્રસન્નતા, સહનશીલતા, પરમ સહિષ્ણુતા, ઉદારતા, માનસિક વિશાળતા, ધીરજ, સર્વના સદ્ગુણ પરખવાની કદરદાની, બીજાની ઘણી હૃદયની પરવા કરવાની ભાવના વગેરે ગુણો કેળવીને જીવનમાં જીવતા કરવાના રહે છે તે જાણજો. ચિત્તમાં શાંતિ, પ્રસન્નતા પ્રગટ્યાં વિના કશું નવસર્જન થઈ જ ન શકે.

કોઈ પણ ભોગે સરળ થવું

આપણે બધા વધારે ને વધારે પવિત્ર અને વધારે કોમળ થયા કરીએ. આપણાં દરેકે દરેક કામમાં વધારે ને વધારે નેકદિલી રાખીએ. ભલે કોઈ આપણી સરળતાનો, આપણી નેકદિલીનો ગેરલાભ લઈ જાય. ખરો ગેરલાભ તો એને જ છે, આપણને નથી. છેતરનાર જ સાચી રીતે તો છેતરાય છે.

હેતુનું જ્ઞાનભાન હોવું અને તેની પળેપળની જાગૃતિ પ્રગટેલી રહે તો જ સાધનાના વિષયનું કર્મ યથાયોગ્યપણે થઈ શકે. સાધનાના કર્મનું

ક્ષેત્ર તો માગી લે છે દિલનો કાંઈ અપૂર્વ ઉત્સાહ, ખંત, કાળજી, વ્યવસ્થા, સાહસ, હિંમત, તમન્ના વગેરે અનેક ગુણસમૃદ્ધિનાં સાધન પણ તે માટે ખાસ જરૂરનાં છે. અને સાધનાના ભાવનો વિકાસ થતાં તે ગુણની શક્તિ વિશેષ ને વિશેષ પ્રમાણમાં તેજસ્વિત થતી જતી અનુભવી શકાય છે. એવું થતું હોવાથી જ આગળ જતાં સાધનાના પ્રદેશમાં જે જે ઉગ્ર સંગ્રામ પ્રગટે છે, તેનો સામનો કરવાની ખુમારી પણ સાથે પ્રગટે છે. સંગ્રામ દેખીને તેનામાં એક અનેરા પ્રકારનું શહૂર પ્રગટે છે. તે વિશેષ જાગૃત બને છે, અને ટટ્ટાર થાય છે. અને પ્રભુકૃપાથી કટિબદ્ધ થઈને તે બેઠો થતો હોય છે. તે એવો રણસંગ્રામમાં ઝઝૂમે છે કે જેની સરખામણી સ્થૂળ યુદ્ધના ભારેમાં ભારે લડવૈયાની સાથે પણ કદી થઈ શકે તેવી નથી. આ સાથે સાથે શ્રીભગવાન પરત્વેની તેની ભક્તિનો ભાવ તે કાળે તેના દિલમાં દિલથી પ્રજ્વળેલો ને વિશેષ પ્રગટતો હોય છે. તેવો ભાવ તેના દિલમાં એક એવા પ્રકારનાં ઓથ અને શ્રદ્ધા પ્રગટાવ્યાં કરે છે, કે જેથી કરીને તે એકમાત્ર ઝઝૂમ્યા કરવાનું જ જાણતો હોય છે. જીવનમાં પ્રગટેલી એવી ખુમારીના ભાવથી જે ઝઝૂમ્યા કરવાનું બનતું હોય છે, તેમાંથી તેના પરાક્રમ, શૌર્ય, સાહસ, હિંમત, ધીરજ, સહનશક્તિ વગેરે અનેક ગણાં પ્રકાશિત થઈને વિશેષ ને વિશેષ પ્રગટતા જતાં તે અનુભવી શકે છે. આવો વીર કદી નિરાશાને જાણતો હોતો નથી. જને જીવન પરત્વેની મહાત્વાકાંક્ષા જાગેલી છે, તેને વળી નિરાશા ક્યાંથી હોય ? એક વૈજ્ઞાનિકને અમુક પ્રકારની કલ્પના જાગે છે કે ‘આમ કરવાથી આવું પરિણામ નીપજી શકે’ એટલે તે પ્રયોગના યજ્ઞમાં યાહોમ કરીને ઝંપલાવે છે. એવા વૈજ્ઞાનિકને એક-બે વાર નહિ પણ હજારો વાર નિષ્ફળતા સાંપડે છે. એવી અનેક વાર, અસંખ્ય વાર તેને નિષ્ફળતા સાંપડે છે, તેમ છતાં તે કદી નિરાશ થતો નથી, તેવી નિષ્ફળતાના પરિણામમાં તેને નવું નવું કરવાનું સૂઝે છે. તેને જે નિષ્ફળતા મળે છે, તેવા પ્રકારના પ્રયોગમાંથી પોતાની જીતની હારમાળામાં વિશેષ ને વિશેષ પ્રગટતો જતો હોય છે. જો એક વૈજ્ઞાનિકની બાબતમાં આમ બનતું હોય, તો જીવનવિકાસનો સાધક એનાથી વિશેષપણે ઉત્સાહ, સાહસ, હિંમત વગેરે પ્રભુકૃપાથી બતાવતો હોય છે. એને નિરાશા નથી હોતી.

સાધનામાં શ્રદ્ધા રાખીને ઝુકાવવાનું છે ને ઝુકાવવાનું કંઈ એમનું એમ ન બની શકે. ઝુકાવવા માટેનાં મનોબળ પણ પાકાં હોવાં ઘટે. તે સિવાય ઝુકાવી પણ ન શકાય. તેમાં બસ ભૂસકો જ મારવાનો છે. ડૂબકી પર ડૂબકીઓ લગાવ્યે જ જવાની છે. પ્રત્યેક ડૂબકીએ નવી નવી ભાવના પ્રવર્તે છે. એકને બીજામાં સરખાપણું પણ ન હોય ને એકને બીજી રીતે અથવા વધારે સાચી રીતે તો એકથી બીજાને સરખાવી પણ શકાતી નથી. સાધનામાં આગળ જતાં તો નવી નવી દુનિયા સાધકનામાં પ્રગટે છે. તે વેળા સંસારવ્યવહારવર્તનમાં જેટલા જ્ઞાનપૂર્વકનો ઉમળકાભર્યો પ્રતિકાર કર્યા કરવાનો હોય છે, તેના કરતાં તો ક્યાંય વધારે ગણો તે વેળા પ્રતિકાર સાધકને કરવાનો રહે છે. નહિતર તો ક્યાંયે એમાં અલોપ થઈ જાય. શરૂ શરૂના સાધનાના જીવનમાં હુમલાઓ માત્ર પોતાની જ પ્રકૃતિના ઘણા આવ્યા કરે છે. વળી, આગળ જતાં તો બહારથી પણ હુમલા આવે છે. તેવા હુમલાના પ્રકાર પણ સાધનામાં આગળ જતાં તો સૂક્ષ્મતર ને સૂક્ષ્મતમ થતાં જતાં હોય છે. એને પહોંચી વળવા માટે તો ભારેમાં ભારે જ્ઞાનપૂર્વકની ચેતનયુક્ત જાગૃતિની જરૂર રહે છે. એવી જાગૃતિ જો અત્યારથી જ સાધક કેળવવા ન માંડે તો એનું શું થાય ? માટે સાધક હૃદયપૂર્વક ને જ્ઞાનપૂર્વકની સાચી પૂરેપૂરી જાગૃતિ રાખ્યાં કરવાનું જ્ઞાનભાન તથા પ્રસંગનો હેતુ ને પ્રસંગો તો સાધનાજીવનના ગુણો પ્રકટાવવા કાજે, કેળવવા કાજે પ્રગટે છે.

પહેલાં તો ગુણને કેળવવા પડે. આપણે બધાય સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણો કેળવવા પડે. જીવનના જે સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણો છે, તે આપણે બધાએ જીવનમાં કેળવીને કામ કરતા રહેવું. એ જીવનમાં કામ કરતાં કરતાં કરી શકીએ છીએ, કે આ ગુણ છે. એ આપણે પારખી શકીએ અને એમ કરતાં કરતાં એ ગુણો ક્યારે વધે છે ? ભાવ વધે ત્યારે ગુણો વધે છે. ભાવ બેકગ્રાઉન્ડ છે. ભાવને લીધે ગુણોની ચડતી છે. જો ભાવ જ ના હોય, તો ગમે તેટલા ગુણ હોય, પણ તે ગુણ શ્રેષ્ઠ કામ નહિ આપી શકે. ભાવને લીધે જ ગુણ શ્રેષ્ઠતા આપે છે. મને કોઈ એમ સવાલ પૂછે કે આ બધા ગુણો કેમ વધે અને આપણા જીવનમાં કેવી રીતે પ્રગટી શકે, તો તેનો જવાબ સરળ છે. એક ગુણ જે છે, તેમાંથી બીજો ગુણ ફૂટે, ત્રીજો ફૂટે, એમ ફૂટ્યા જ કરે છે. ગુણ પણ એક આવ્યો, બીજો, આવ્યો, ત્રીજો આવ્યો, તેમ ગુણ પણ

વધતા જાય છે. તેમ આપણા કામ વખતે ગુણ પ્રગટે છે. કામને લીધે ગુણ છે. ગુણને લીધે કામ નથી. કોઈ કર્મ આવ્યું, તો કેવા પ્રકારના ગુણનો વપરાશ જોઈશે, તે આપણી બુદ્ધિ જાણે છે. કર્મ અને ગુણ બંને એ જાણે એટલો એ નિર્જીવ નથી. ઘણા લોકો-વિદ્વાનો પણ એને નિર્જીવ કહે છે. પણ જ્યાં સુધી આપણામાં જીવ છે, ત્યાં સુધી કર્મ અને ગુણ અથવા એનું ક્ષેત્ર એ કાંઈ પણ નિર્જીવ નથી. બધા સજીવ છે. આપણી બુદ્ધિ પણ સજીવ છે. શરીરમાંથી પ્રાણ ચાલ્યા ગયા પછી, કોઈ સજીવ નથી. એટલે ત્યાં સુધી સજીવ છે. વળી એ બધું ભાવને લીધે છે. આમાં ભાવ ઈસેન્શિયલ (જરૂરી) અને કામ કરવાને માટે જે શક્તિ જોઈએ; તે શક્તિ કર્મમાંથી મળે છે. એ કર્મને લીધે ગુણનું એક્ઝિસ્ટન્સ (અસ્તિત્વ) છે. કર્મ જ ન હોય તો ગુણનો કશો અર્થ નથી. કર્મ હોય તો કર્મમાં ગુણ વપરાય છે. અને તેવી રીતે કામ આવે છે, અને જે જે બધી હૈયાઉલકત આવે છે, તે અને જે જે ગૂંચો આવે છે, તે પણ એ ઉકેલે છે. એવું બધું કામ જે આપે છે તે ગુણ. તે ગુણની પરીક્ષા ત્યારે આપણને થાય.

ગુણ કેળવવા અનિવાર્ય છે. જેમ શ્વાસ અનિવાર્ય, પાણી અનિવાર્ય, ખોરાક અનિવાર્ય તેમ ઊર્ધ્વ જીવન જીવવા માટે, સંસારી જીવન જીવવા માટે ગુણની જરૂર. એ ગુણ આપણે એમ ને એમ કેળવવા જઈએ તો બહુ વાર લાગે. ઘણી વાર લાગે. ભક્તિને માર્ગે જતાં જતાં ગુણ કેળવીએ તો એની મેળે ભક્તિ કેળવાતી જાય છે અને ગુણ પણ કેળવાતા જાય છે. એક નહિ પણ અનેક જાતના ગુણ કેળવાય છે, એટલે ભક્તિ કરતાં કરતાં જે ગુણ કેળવાય છે તે ગુણને ભક્તિ વગર કેળવીએ છીએ તે ગુણ તો હોય જ છે પણ પ્રસંગે તે ટકતો નથી. તેનામાં તેટલી મદર્નગી નથી હોતી તે હું અનુભવથી કહું છું. ગુણ કેળવ્યા વિના નહિ ચાલે. ગુણ તો કેળવવા જ પડશે. સંસારી જીવનમાં પણ ગુણની જરૂર છે.

અંતર તપાસવાનાં લક્ષણો

વેપાર જો કરવો હોય તો જે મૂડી હોય, તેને એક તો સાચવી રાખવી પડે છે. તેની વૃદ્ધિ પણ થતી રહે છે કે કેમ તે પણ ચોક્કસ અનુભવથી જોતાં રહેવાનું છે. તેમ આમાં પણ આપણી ઉત્કટ ઝંખના જીવતી બન્યાં કરી, જીવનમાંના જે તે ઊઠતા પ્રશ્નોમાં, ગૂંચોમાં, ઉપાધિમાં, મુશ્કેલીમાં, અથડામણોમાં, ઘર્ષણમાં, અનેક પ્રકારના

સંસારવ્યવહારવર્તનનાં ઊભાં થતાં આડાંઅવળાં વર્તુળોમાં ને આ ઉપરાંત તો મનાદિકરણમાં ઊભા થતાં અનેક વલણોમાં તે (ઉત્કટ ઝંખનાનો ભાવ) આપણને ખપમાં લાગ્યા કરે ને શ્રદ્ધાના પ્રકારથી એ વેળા જીવનમાં અનુપમ શૌર્ય, હિંમત, સાહસ, ધીરજ, સહનશીલતા, સમતા, શાંતિ વગેરે પ્રકારનાં બળ જીવતાં બન્યાં કરે છે કે કેમ તે તે બધું જીવનની તેવી કારમી દશામાં પ્રત્યક્ષ ઉપયોગમાં આવતાં અનુભવાતાં હોય છે કે કેમ. ને જીવનમાં આદર્શ પરત્વેના થતા રહેતા પુરુષાર્થની ભાવનામાં ખંત, ખાંખત, કાળજી, ઉત્સાહ, ઉલ્લાસ વગેરે બધું પ્રકટ્યાં કરે છે કે કેમ તે બધું આપણે જોતાં રહેવાનું હોય છે અને તે ઉપરથી આપણને આપણું માપ મળી રહેતું હોય છે.

સાધનામાર્ગમાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ, ઉપાધિઓ, ગૂંચો, ગૂંગળામણો, અથડામણો, ઘર્ષણો, ક્લેશ, સંતાપ, વિઘ્નો વગેરે નડવાનાં જ, ને તે પણ ઘણાં જરૂરનાં છે. ઈચ્છાશક્તિનું સફળ થવાપણું ન થતાં તેને વધારે કટ્ટર ચડસ પણ ચઢે છે. ઈચ્છાશક્તિનું પોતાની ભાવના ને ધ્યેયની રીતે સંતોષાવાનું ન થતાં તે પણ પોતાનો આગ્રહ લઈ બેસે છે, એવું પણ કેટલાંકમાં જરૂર બને છે. તે ઉપરાંત ઈચ્છાશક્તિને વાળવાને ને તેજસ્વી કરવાને કારણે, જીવમાં જ્યાં યુદ્ધ સાંપડે છે ને તેનો પ્રખર સામનો કરવાનું જિગરથી બને છે, તેમાંથી પોતે પોતાની શક્તિને પિછાણી શકે છે. એમ એની શક્તિ, સામો પડકાર કરતાં બળોને પરાજિત કરવાને સદાય મથતા રહેતાં, તે વધારે ને વધારે છતી થતી જતી હોય છે. એમ યુદ્ધ કરતાં કરતાં સાધકનો આત્મવિશ્વાસ વધારે ને વધારે પ્રકાશતો જાય છે. પોતે પોતાના પર અટલપણે ઊભો રહેતો જ્યારે અનુભવી શકે છે, તે વેળા એવાને પોતાના સ્થળ પરથી ચળાવી શકવા કોઈ પણ શક્તિમાન થઈ શકતું નથી. એમ યુદ્ધનો સામનો કરતાં કરતાં સાધકના જીવનમાં અનેક ગુણોનો વિકાસ થયા કરતો રહે છે, એ એની મોટામાં મોટી મૂડી બની રહે છે.

સાધકના જરૂરી ગુણો

સાધક એટલે શું ?

જો જીવને જીવપણામાં રાચવાનું દિલ ન રહેતું હોય, અને એવા હુમલાઓ આવે, તો તે વેળા સહજમેળે જીવ એનો વિરોધ કરવાનો જ.

એવો જીવ તેવી વેળા વિરોધ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. જે એવી નકારાત્મક વૃત્તિ, વલણ, વિચારો, લાગણીઓ, કામનાઓ, આશાઓ, ઈચ્છાઓ વગેરે તથા ગમા-અણગમા, અમુક રીતની પડેલી સમજણની રીતે જ વિચારવાનું બને, અમુક પડેલી મડાગાંઠો, સમજણો, ટેવો તે બધું જે વેળા પ્રવર્તતું હોય, તે વેળા તેમનો જ્ઞાનપૂર્વકનો ઈનકાર અને તે પણ સતત કરે એવી જાગૃતિ જે જીવને પ્રગટે છે, તેવો જીવ સાધના કરે છે એમ પ્રમાણવું.

સાધકને તાત્કાલિક સૂઝ પ્રગટવી ઘટે

રોજના વ્યવહારમાં જે પ્રસંગો બને તેની સૂઝ આપમેળે આપણને પ્રગટવી જોઈએ. પ્રસંગ બને અને તાત્કાલિક એના પરત્વેની યોગ્ય રચનાત્મક સૂઝ પ્રગટે એ પણ જીવનની એક કળા છે. જો આપણામાં શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા, સદ્ભાવ, પ્રસન્નચિત્તા વગેરે ગુણો કેળવાયેલા હોય તો તેવી યોગ્ય પ્રકારની સૂઝ આપોઆપ આપણને પ્રગટવા કરે છે અને તેવી સૂઝ પ્રગટવાથી કરીને આપણા આનંદમાં ઉમેરો થતો જાય છે. કોઈ નવા પ્રકારનો આહ્લાદ હૃદયમાં પ્રગટે છે. શ્રીભગવાન ઉપર તેથી કરીને આપણું હૈયું વારી જાય છે અને ‘તે આપણી કેટકેટલી દેખભાળ રાખે છે !’ એમ આપણને લાગ્યા કરે છે.

અભય કેળવણી

અભય, નમ્રતા, મૌન અને એકાંત આ ચાર બહુ જરૂરનાં છે અને એ સંપૂર્ણપણે કેળવાય તો એ પોતે જ સાધના છે અને અનુભવ થયા સિવાય રહે નહિ. કારણ શું ? તો અભય અને નમ્રતા ઈન્દ્રોવર્ટ (અંતર્મુખ) કરે છે. અને મૌન અને એકાંત બહિર્મુખપણું ઘટાડે છે. આપણે બહાર ગયેલા છીએ, માણસ સામાન્ય રીતે પોતે બહાર જ વિશેષ હોય છે એનાં મનાદિકરણ વગેરે બહાર જ હોય છે, અંતરમાં હોતાં નથી. ભાગ્યે જ હોય, ત્યારે એ મૌન અને એકાંત એ બહિર્મુખપણું એનું ઘટાડે છે અને અભય અને નમ્રતા ઈન્દ્રોવર્ટ-અંતર્મુખપણું વધારે છે. એટલે જીવનમાં આ ચાર બહુ મહત્વનાં છે. અભય અને નમ્રતા આત્માના ગુણધર્મ ગણાવ્યા છે, એટલે અભય અને નમ્રતા ઈન્દ્રોવર્ટ કરે.

અભય અને નમ્રતા

અભય અને નમ્રતા બંને જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક કેળવવાની ઘણી જરૂર છે. અભય કેળવવાને માટે ભારેમાં ભારે પરાક્રમની, સાહસની, હિંમતની, ધીરજની વગેરે ઘણી જરૂર પ્રગટે છે. ભય તો એવો પ્રગટે છે કે તે રોમેરોમમાં ફેલાઈ જાય છે ત્યારે કંપ થાય છે, પરસેવો પરસેવો થઈ જાય છે, ઝોબો વળી જાય છે અને મળમૂત્ર પણ કદીક થઈ જતાં હોય છે. સાવ ભાન-સાન પણ જતાં રહે છે.

મુક્તાત્માનો અદ્ભુત આનંદ

જીવનમાંથી સર્વ પ્રકારના ભય જ્યારે ટળી જાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રકારની મોકળાશ ઝળહળતા પ્રકાશની પેઠે પ્રગટી ઊઠે છે. એવા મુક્તપણાના જીવનની ખૂબી, તેનો આનંદ, તેનું અંતરંગપણું, એ બધું આપણે જે જીવસ્વભાવવાળા છીએ, તેને ખ્યાલમાં ક્યાંથી આવી શકવાનું ?

સૌથી પહેલાં આપણે સર્વ રીતે અભય બનવાનું છે. ભય એક જાતનો નથી. ભયના પ્રકાર પણ ઘણા છે. એક પ્રકારનો ભય ટાળવા જતાં બીજા પ્રકારનો ભય માથું ઊંચું કરીને જન્મતો જ હોય છે. સર્વ પ્રકારે અભય થયા વિના મમતા, રાગ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ વગેરે ટળી શકતાં નથી. સાધનામાં પહેલો અભયનો પાયો મજબૂત કરવો પડે છે. પૂરેપૂરો બધી જાતનો અભય કેળવાયા વિના સાધનાના ભાવમાં નિષ્ઠા પ્રગટી શકતી નથી.

ભય તો કેટલા પ્રકારના છે ? ‘તમારે સમાજમાં આમ ના વર્તાય ને આમ ના બોલાય, અમુક જ રીતે વર્તવું જોઈએ અને આમ નહિ’ આવા બીજા અનેક પ્રકારના ભય છે, સંકોચો છે એ બધાથી મુક્ત થવું જોઈશે.

ભય અનેક પ્રકારના છે. તે બધામાંથી મુક્ત થવું. પહેલો ભય - ભૂતપ્રેતાદિનો. એટલે ભયંકર જગાઓમાં સૂવું, કારણ કે ભય ત્યાં વધારે લાગે. સંસ્કારોને લીધે ભય છે, ભય જેવું કંઈ છે નહિ. પણ સંસ્કારોને લીધે ભય લાગે છે. ‘બધું જ આત્મા છે’ એમ જાણવાથી ભય નીકળતો નથી. પણ આત્મા જ્યારે પ્રકાશમાન થાય - જેમ કે આપણી પાસે લાખ રૂપિયા હોય તો લાખ રૂપિયાની સત્તા આપણી પાસે છે, એનાથી વિશેષ નથી. તેવી રીતે આપણામાં આત્મા પ્રવર્તમાન થાય,

ત્યારે આત્માની સત્તા-ગુણધર્મ પ્રવર્તે. આત્માના ગુણધર્મમાં નિર્ભયતા છે. એ નિર્ભયતા પ્રવર્તે ત્યારે ભય હોય જ નહિ. આપણે જ્યારે પ્રકૃતિમાં છીએ, ત્યારે અનેક પ્રકારના ભયમાં છીએ. કેમ કે આપણા સબોકોન્સિયસ માઈન્ડમાં એના સંસ્કાર છે, એને લીધે ભય લાગે છે.

એ સંસ્કારોને મોળા પાડી નાખવા જોઈએ. પણ મોળા ક્યારે પડે? તો એ સંસ્કારથી ઊર્ધ્વ પ્રકારના જીવનમાં-ભાવમાં રહેવાનું થાય, ત્યારે મોળા પડે, એ સિવાય મોળા ન પડે.

મેં અભય લીધેલો. પણ એ કેળવતા કેળવતાં ડૂચો નીકળી જતો. પછી જ્યારે મેં ભક્તિ લીધી. ભગવાનનું સ્મરણ, ભજન, કીર્તન, એમાં એકરાગ થવા લાગ્યો તો ઝપાટાભેર અભય કેળવાઈ ગયો.

ભયની ગ્રંથિ

જીવનમાં ઘણાં કોમ્પ્લેક્ષીસ (ગ્રંથિઓ) હોય છે. આ કોમ્પ્લેક્ષીસ આપણા જીવનમાં આપણા વિકાસ માટે હરકતકર્તા છે. જીવનમાં આપણને નુકસાનકર્તા છે. આપણને ક્યાંક નડે છે, આપણો વિકાસ રૂંધે છે. એની ખરેખરી ચાનક કોઈ લોકોને લાગેલી હોતી નથી. એમાંનો એક વિષય, આ ફિયર (ભય) છે. બીક-ભય એવી હકીકત છે કે આપણને આગળ જ ના જવા દે. ત્યાંના ત્યાં રહેવા દેતો હોય તોયે સારું છે. આપણને બેકવર્ડ-ઊલટું પાછળ-ધકેલે છે અને આપણા મનને હંમેશાં અસ્થિર રહેવા દે અને કોઈ ઠેકાણે આપણને ચેન પણ ના પડવા દે.

ફિયર એક જાતનો રોગ છે. રોગ કરતાંય ભયંકર ખરાબ છે. પણ એનું આપણને ભાન થવું જોઈએ કે આ ફિયર મારામાં છે અને છે એટલું જ નહિ, પણ મને મારા પ્રોગ્રેસમાં, મારા વિકાસમાં આગળ જવામાં નવું કંઈ સાહસ કરવું હોય તો તેમાં હિંમત ઘટાડે છે. નુકસાનના જે બધાં પાસાંઓ છે, તે બધાં પાસાંઓનો આપણને એકદમ ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ. એ ફિયર આપણને ડંખવી જોઈએ. આ દુર્ગુણ એવા પ્રકારનો છે કે જેના લીધે મારે ઘણે ઠેકાણે અટવાઈ જવું પડે છે. અટવાઈ જવું પડે છે, એટલું જ નહિ પણ ફિયર ઈઝ રીટાર્ડિંગ અસ-આગળ જવાને બદલે પાછળ ધકેલે છે. તે ઉપરાંત કોઈ વસ્તુ આપણી સામે આવે, કોઈ પ્રસંગ કે કોઈ કર્મ આવ્યું એનો સાચો ખ્યાલ આપણને ના સૂઝવા દે. ફિયર કોમ્પ્લેક્ષ એવો છે કે

આપણને સાચી વસ્તુ સૂઝવા ન દે. તે ઉપરાંત બીજી મુશ્કેલી તો એ છે કે મૂંઝાં, સાચું સૂઝવા ના દે, તેનો કંઈ વાંધો નહિ, પણ એને બદલે તદ્દન ઊંધું બતાવે છે. દા.ત. હું પહેલવહેલો સ્મશાનમાં સૂવાનો અભ્યાસ કરવા ગયો, ત્યારે અંધારામાં ઝાડનું ઠૂંઠું જ હોય તોય ‘સાલું ભૂત છે !’ એવું દેખાય. પણ હું એ વિચારથી આવરાઈ ના જાઉં. બીક લાગે કે ‘સાલું બરોબર બેઠું છે ત્યાં.’ એ બીકને લીધે માણસ જેવો આકાર દેખાય. ટોચ લઈને એની પાસે જાઉં ત્યારે ‘ઠૂંઠું જ છે આ તો, ખોટું બીતા તા’. માણસ તો છે જ નહિ. આ તો ભૂતેય નથી ને પ્રેતેય નથી, એમ ખાતરી કરું. એવી રીતે એ ફિયર કોમ્પ્લેક્ષ આપણામાં છે અને જે આપણને નડે છે. અનેક ઠેકાણે આપણા વિકાસને રૂંધે છે. સાચી વસ્તુનું સાચું દર્શન થવા દેતું નથી. આ બધું પ્રત્યક્ષપણે ડંખતું ભાન થાય અને એ ભાન આપણને ડંખે, ત્યારે આપણે ઉઘટ થઈએ છીએ, જાગૃત થઈએ છીએ. પછી એ ફિયરને ટાળવા માટે આપણાથી થાય તટલા ઉપાયો કરીએ છીએ.

પણ ઉપાયો શું કરવા ? જે જાતની ફિયર આપણને થતી હોય, તે પ્રકારનો તેનો સામનો કરો. જે પરત્વે આપણને ફિયર હોય તેનાથી ભાગો નહિ. એસ્કેપીઝમ એ એને ટાળવાનો સાચો રસ્તો નથી. આપણને અનેક જાતની ફિયર છે. આ સંસારવ્યવહારમાં કેટલી જાતની બીક અને ભય છે. એના પ્રકાર ગણાવવા બેસીએ તો ઘણી લાંબી યાદી થાય. દરેકને કોઈકને અમુક પ્રકારનો ભય હોય, કોઈને લોકલાજનો ભય હોય. એ ખૂબ મોટો ભય છે. એવા અનેક પ્રકારના ભય છે, એ ભયને ટાળવાને માટે ‘આ એક જાતનો અવગુણ છે, દોષ છે કે જે આપણો વિકાસ થવા દેતો નથી. એ આપણામાં છે’ તેવું આપણને પહેલું તો ભાન થવું જોઈએ. ભાન થઈને એ ભાન આપણને ડંખવું જોઈએ. જેમ પગમાં કાંટો વાગે તો તે કાંટો કાઢ્યા સિવાય આપણને ચેન પડે નહિ ત્યારે ‘તેને કાઢો જ કાઢો’ એમ કરીએ ત્યારે જ છૂટકો થાય. એના કરતાં બીજો દાખલો કે દાંતમાં તરણું ભરાઈ જાય. તે તરણાને તમે કાઢો નહિ, ત્યાં સુધી ચેન ના પડે. કોઈ પણ દોષ આપણામાં છે એ દોષના એક્ઝિસ્ટંસ વિશે અને એ નિવારવાને માટે જ્યાં સુધી એવી ડંખતી સ્થિતિ આપણી થાય

નહિ, ત્યાં સુધી તમે કે આપણે ઉદ્યત થઈ શકીએ નહિ અને જાગૃત ન થઈએ. તેમજ તે વિશેના પ્રયત્ન આપણાથી થાય નહિ.

એકેય માણસ એવો નહિ હોય કે જેને ફિયર કોમ્પ્લેક્ષ નહિ હોય. દા.ત. કોઈ વેપાર કરતો હોય, કારખાનું ચલાવતો હોય. ‘સાલું આમ થશે, આનું આમ થશે’ એમ ફિયર તમને અનેક જાતના વિચાર કર્યા કરાવે. જેમાં નિશ્ચિતતા એટલે સરટેઈન્ટી હોય, તે ફિયર તોડી નંખાવે. આ એક એવો દોષ છે કે માત્ર આપણને એક વિષય પૂરતા આવરી લેતો નથી. દા.ત. આપણને ફિયર છે તો એટલા ભાગને એણે સીમિત કર્યો એમ ના સમજશો. ફિયર આગળ વધે છે. એકમાંથી બીજામાં લઈ જાય અને ક્યાં ને ક્યાં તમને ફિયર કરાવડાવે. એ ફિયરનું દર્શન પોતાના એકલામાં જ સીમિત થઈ જતું નથી. એ આગળ વધે છે અને આપણા માનસને દૂષિત કરી દે છે. જે કંઈ કરવાનું હોય એમાં કંઈ ન હોય એવું નિશ્ચિત સ્વરૂપે દર્શન કરાવે. આપણને મનથી બતાવે કે ‘આ વસ્તુ આ જ છે’ ઈનફેક્ટ (હકીકતરૂપે) એ હોય નહિ, છતાં એટલું બધું નિશ્ચિતપણે બતાવે.

જે બાબતની તમને ફિયર લાગતી હોય તેનો સામનો કરવો, પણ તે સાથે વિવેક ચૂકવો નહિ. સામનો એવી રીતે કરવો કે જેથી તમને ગેરલાભ ના થાય. જો કે લાભ અને ગેરલાભ સાથે ને સાથે છે. એકબીજાથી છૂટાં પડી શકે તેમ છે જ નહિ. એટલે કે તમે એમ ધારો કે હું લાભ જ પામું - ગેરલાભ પામું જ નહિ. એ એમાં શક્યતા જ નથી. પ્રકૃતિના વિષયમાં કદી કાળ શક્ય નથી કે હું લાભ જ પામું અને ગેરલાભ ન પામું. તમે લાભ પામતા હો તો પણ તે જ પળે સાથે ને સાથે ગેરલાભ છે જ. આપણને દેખાતો ન હોય તોય ગેરલાભ સાથે ને સાથે છે જ.

ફિયર કોમ્પ્લેક્ષ આપણા મગજ પર નેગેટિવ સાઈડ આણી દે છે. નેગેટિવ સાઈડ ઉપર એટલું મહત્ત્વ અને ઝોક આપી દે છે કે એના લીધે એ ઝોક પ્રમાણે જ આપણે વિચારતા થઈ જઈએ. કારણ શું કે આપણને એવી તટસ્થતા જાગી નથી. મૂળ કારણ એ છે કે તટસ્થતા જાગી હોય તો તેની સામેની બાજુ થઈ શકે.

આપણે એ કન્કલુઝન પર આવ્યા કે એના માટે એનો સામનો કરવો જોઈએ. તે સામનો કરવાને માટે આંતરિક બળ જોઈએ.

આપણામાં આંતરિક બળ જાગ્યા વિના સામનો થઈ શકશે નહિ. આંતરિક બળ કેવી રીતે જગાડવું ? એ જગાડવાની જરૂર નથી. એ આપણામાં છે જ. વી મસ્ટ બી કોન્સ્યસ ઓફ ઈટ (આપણે એના વિશે સચેત થવું જોઈએ) તો આપણે સામનો કરી શકીશું. એ જાતની સમજણ, એ જાતનો નિશ્ચય, મક્કમતા, દઢતા આપણામાં જાગેલી હોવી જોઈએ. આ જાતનું આપણામાં બળ છે જ. આપણને ક્યાંયથી લાવવાનું છે જ નહિ. તે કાંઈ રૂપિયા જેવું નથી કે બેંકમાંના તમારા ખાતામાંથી ઉપાડી લાવો. આ બળ તો તમારામાં રહેલું જ છે. માત્ર નિશ્ચય જાગવો જોઈએ કે ‘આ કોમ્પ્લેક્શની સામે મારે થવું છે’. નિશ્ચય જાગે એટલે બળ અંદર જ છે. તમારે કાંઈ બહારથી લાવવાની જરૂર નથી. અત્યાર સુધી કામમાં કેમ નહોતું આવતું ? તેનું કારણ એના વિશે આપણે વિચાર જ કર્યો નથી. એને ઉપયોગમાં લીધું નથી. જેમ કોઈ વસ્તુ આપણે બનાવી બજારમાં વેચવા મૂકીએ. ‘એનું વેચાણ કેમ થાય છે ? કેવું થાય છે ? અને માલ કેવો છે ?’ તેની આપણને ત્યારે ખબર પડે. તેવી રીતે આપણામાં બળ છે. આપણે એનો જ્ઞાનપૂર્વક-સમજપૂર્વક કદી ઉપયોગ કર્યો નથી. એનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો આપણને સમજણ પડે. જેમ આપણું કોઈ સગુંવહાલું હોય કે દિલોજાન દોસ્ત હોય તો આપણને જ્યારે નાણાંની ભીડ પડી હોય અને કહીએ ને મદદ કરે ત્યારે તે ખરો અથવા તો બીજી કોઈ પણ જાતની અડચણ પડી હોય તે વખતે ખપમાં લાગે તો સમજણ પડે. હવે, જ્યારે આ કોમ્પ્લેક્ષીસ નીકળવાના થાય છે અથવા જ્યારે આપણે એની સામે થઈએ છીએ, ત્યારે ખૂબી એવી છે કે એનું બળ ઓછું થવાને બદલે વધે છે. કેટલાંક કહેશે કે સામનો કરતાં કરતાં એ તો ઘટે, પણ એમ થતું નથી. એથી ઊલટું એનું બળ વધે છે. તમારામાં ફિયર હોય એનાં કરતાં એટલી બધી વધારે લાગે છે, ત્યારે તે વખતે આપણે વધારે મર્દાનગી બતાવવાની જરૂર રહે છે. ‘સાલું, હવે આ વકરે છે.’ વકરે છે એટલે નેગેટિવ સાઈડમાં એક્સપાંડ થાય છે. ત્યારે જ ‘એ નીકળવું જોઈએ’ એવો આપણો પાકો નિશ્ચય છે. એ નિશ્ચયની સાથે આપણું આત્મબળ ખીલેલું રહે છે. તે વખતે આપણને મદદ કરે છે. તે બહારથી આવતું નથી, ઉપરથી કાંઈ અવતરતું નથી.

આ લોકો બધાં કહે છે કે ‘અહીં ભગવાનનાં દર્શન થયાં’ તે ભગવાન બહાર નથી. એ તો આપણી અંદર જ રહેલો છે. એવી રીતે જે એક આંતરિક બળ છે. એક જાતની શક્તિ - એક જાતની સમજણ છે, જે કાંઈ ખુલવાની કોઈ ચાવી છે - એવું બધું જે કંઈ છે તે આપણામાં જ છે, અને તે વખતે જેવી આપણી મક્કમતા અને દૃઢતા, તે પ્રમાણમાં એ આપમેળે આપણામાં જાગે છે. કૂદકા મારીને છતું થાય છે અને તે વખતે બરોબર સામનો કરાવડાવે છે. અને આમ સામનો કરાવતા કરાવતા કોઈ વખત આપણે ડગી પણ જઈએ છીએ. એવો પાકો નિશ્ચય હોવા છતાં આપણે ડગી જઈએ છીએ. તે વખતે આપણને ત્યાં ટકાવનાર આ બળ જ છે. એથી, ‘ભલેને ગમે તે થાય, અનેકવાર છોને હારીએ’ પણ જે મર્દ માણસ છે તે અનેકવાર હાર ખાતો હોવા છતાં ટકી રહે છે. યુદ્ધ રણસંગ્રામ એ છોડી દેતો નથી. ખાધા વિના ચાલશે પણ આ વિના નહિ ચાલે. આ તો કાઢવું જ છે એવો પાકો નિશ્ચય, મરણિયો નિશ્ચય થાય છે ત્યારે તેનામાંથી ખસ્યા વગર રહેતું નથી.

ખૂબી એ છે કે એક જ વસ્તુ, નાની વસ્તુ ફિચર કોમ્પ્લેક્ષને તમે કાઢી શક્યા - એનાથી તમારું જે આંતરિક બળ વધ્યું, એ બળ માત્ર સ્ટેટિક નથી. એ તો વિકાસ પામતું છે; ચારેય દિશામાં તમારા દરેક કર્મના પાસામાં, એકેએક વિષયમાં તમને ખપમાં લાગે છે, એ કોમ્પ્લેક્ષને કાઢવા માટે જબરજસ્ત સામનો કર્યો અને તે પણ જ્ઞાન-સમજણપૂર્વક. એમાંથી જે આપણી આંતરિક શક્તિ ખીલે છે, એ શક્તિ પછી આપણને બીજા કર્મમાં, બીજાં કર્મના પાસાઓમાં પણ મદદ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ બીજાં આવાં જ કોમ્પ્લેક્ષીસ છે તે વિશે તમને સૂઝાડે છે. ‘અલ્યા, તેં એક તો કાઢ્યું પણ બીજું આવીને ઊભું. આ પણ એટલું જ નુકસાનકારક છે.’ અનેક કોમ્પ્લેક્ષીસનાં આપણને દર્શન કરાવે છે. એટલું જ નહિ, પણ જેમાં આપણા એ કોમ્પ્લેક્ષીસથી છૂટાં થયાં, તેનાથી જે આત્મબળ અને નિશ્ચય પ્રગટ્યાં તે હિમાલય પર્વત જેવાં છે. ‘આ કાઢી શક્યા તો આ આવું શી વિસાતમાં છે?’ એવો એક નિશ્ચય આપણામાં પ્રગટી જાય છે. તેથી પેલાં બીજાં કોમ્પ્લેક્ષીસને પણ ઝપાટાભેર પાર કરી શકીએ છીએ. એમ કરતાં કરતાં જેટલાં કોમ્પ્લેક્ષીસ છે, એનાં દર્શન તમને થાય છે અને એમ થાય છે કે એ બધાની સામે આપણે થઈશું.

આ બધું ક્યારે થાય કે તમારી સામે એક ધ્યેય હોવું જોઈએ. એ ધ્યેય દૃઢતાપૂર્વકનું, મક્કમતાપૂર્વકનું, નિશ્ચયપૂર્વકનું, મરણિયા ટેક જેવું હોવું જોઈએ. ‘ગમે તે થાય પણ આ કરવું, કરવું અને કરવું જ છે ને કાઢવું જ છે’ એવો નિશ્ચય પાકો થતો નથી, ત્યાં સુધી કંઈ કશું આપણામાંથી જવું અશક્ય છે, ત્યારે એ કોમ્પ્લેક્ષનો સામનો કરવાથી જ જાય. આ સામનો કર્યા સિવાય જો તમે ઘેરાઈ ગયા તો ખલાસ. એ દુર્ગુણની અંદર વધારે ને વધારે સપડાઈ જઈશું કે ભરાઈ જઈશું. તે આપણને વધારે ને વધારે વિકૃત બનાવશે. ફિયર કે આ બધા અવગુણો કે દોષો જીવનના જે છે, એ માણસને એ સવાલ પરત્વે યોગ્ય રીતે વિચારવા દેતા નથી એટલું જ નહિ, પણ એને પીછેહઠ કરાવે છે. એ જ મોટામાં મોટી ખોટ છે. આપણને આગળનું સાચું સૂઝવા ન દે. વસ્તુસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરીને મૂલ્યાંકન ન કરવા દે. એ તો, ‘મૂઉં, છોડી દો !’ તમને આગળ તો વધવા જ ન દે. તો પીછેહઠ કરાવે કે ‘આમાં ફ્તેહમંદ ન થઈએ તો ? આનું આમ થશે તો ?’ તમને બધા નેગેટિવ વિચાર આવે. માટે મર્દ થઈને સામનો કરો. જે વસ્તુ તમારી સામે આવી, એનો સામનો એવી રીતે કરો. એટલો બધો નિશ્ચય બતાવવો.

એકાંત

મૌન-એકાંત લેવાનો હેતુ તો લગની લગાડવાનો છે; ને સાધનામાં વિશેષ એકાગ્રતા, કેન્દ્રિતતા પ્રાપ્ત થાય તે માટેનો છે. તે હેતુ તો આપણે મૌન લીધા સિવાય પણ ખંત, કાળજી, ધીરજ ને ઉત્સાહ રાખીને કરી શકીએ એમ છીએ જ.

જીવદશાનાં વિચાર, વૃત્તિ કે લાગણી સંતોષવાનું કરવા જતાં જીવન પરત્વેની તમન્નાનું જોશ ને બળ ઘટી જતાં હોય છે. આ પણ અનુભવની હકીકત છે. તેથી સાધકે હંમેશ જાગૃત રહેવાનું છે કે તેનામાં કંઈ કશું બીજું પ્રવેશ પામી ન જાય. તેના માટે શું કરવું ? તેને માટે સહેલામાં સહેલો ઉપાય તો એ જ છે કે સાધનાના અભ્યાસની ધૂનમાં ને ધૂનમાં ને તેની મસ્તીમાં રહ્યાં કરવું. તેવી મસ્તીમાં રહ્યા કરવા માટે અસલના સમયમાં એકાંતમાં કે જંગલમાં કે પહાડ કે ગુફામાં જઈને સાધના કરવાનું કહેલું હતું. એનું રહસ્ય એ પણ હોય કે સાધનાના ગાળાના સમયમાં સાધનાના વાતાવરણથી વિસંવાદી કે વિરુદ્ધ પ્રકારના વાતાવરણથી

અલિપ્ત રહેવાય અને તેમાં અવરોધ ને અંતરાય જેટલા ઓછામાં ઓછા પ્રકટે તો ઉત્તમ. અવરોધ અને અંતરાય ટાળવાને માટે તો પ્રકટેલી શક્તિની ઘણી જરૂર પડે છે. એ શક્તિ જો પ્રકટેલી ના હોય તો એવા પ્રકટતા અંતરાય કે અવરોધની સામે આપણું કશું જ ચાલતું હોતું નથી. દૂધમાં મેળવણ ભેળવીને દહીં જમાવવાને માટે તેને જેમ એકાંતમાં કોઈક એક સ્થળે મૂકી રાખવું પડે છે, તેમ જો આપણે સાધના ખરેખરી રીતે કરવી હોય ને તેમાં એકાગ્ર બનવું હોય તો આપણે પણ સંસારવ્યવહાર અને જીવનની સાધનાથી વિરોધી વાતાવરણમાંથી જરૂર અલગ થવું પડશે. લાગણી, ભાવના, ભાવ સાધના સિવાયના અન્ય ક્ષેત્રમાં ન વપરાઈ જતાં, એકમાત્ર સાધનાના ક્ષેત્રમાં વપરાય તે ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

ખરેખર તો જેનાં મનાદિકરણ ભગવાનની ભક્તિમાં પરોવાયેલાં છે, એને બહારનું વાતાવરણ સ્પર્શતું નથી, કારણ કે એ ઈનકાર કરી શકે છે. જે સામાન્ય માણસ હોય, સામાન્ય જીવો હોય, એને પોતાના ચિત્તમાં પડેલાં સંસ્કારો છે અને આ બાહ્ય વાતાવરણમાં અનેક પ્રકારના અનેક જીવોની એમાં વૃત્તિઓ હોય, વિચારોનાં મોજાંઓ છે, તે મોજાંઓ પ્રત્યેક જીવને સ્પર્શે છે. જેને જેવા પ્રકારની ભૂમિકા હોય તેને તેવા પ્રકારની ભૂમિકાના વિચારો અને વૃત્તિઓનાં આંદોલનો સ્પર્શી જાય છે. દા.ત. એક માણસ છે. તેને એક વખતે દિવસના ઘણા પ્રકારના મૂઝઝ થયા કરે છે. તેની વૃત્તિઓ તેમને વિશે જાગ્યા કરે, ત્યારે તે વખતે જે પરિસ્થિતિ જાગી હોય, એમાં પોતાનામાં એ પ્રકારના વાતાવરણના વિચારોનાં, વૃત્તિઓનાં આંદોલનો છે, એ આંદોલનો એને સ્પર્શે છે. તે વખતે એ જે ટેન્ડેન્સી (વલણ) જેવા પ્રકારની થઈ હોય પોતાની અંદર તેને તે પહેલાં સ્પર્શે છે, કારણ કે તે ઈનકાર કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી. એ સમજી નથી શકતો કે આ આંદોલનો બહારથી આવે છે. આ બહારથી આવ્યા અને સ્પર્શવા આવ્યા એવું આકલન કરવાની એની પાસે શક્તિ છે જ નહિ. એટલે એ સામાન્ય જીવ સમજી શકતો નથી. પણ જે આંતરિક ટેન્ડેન્સી-વૃત્તિઓ બધી અંતરમાંથી જાગી છે, તેના ચિત્તના સંસ્કારમાંથી તે જ પ્રમાણે બહાર છે. એટલે બહાર છે તે અનેક પ્રકારના જીવો છે, તે જીવોનાં વૃત્તિ, વિચારો વગેરે બધું હોય છે. એટલા માટે અસલના વખતમાં કહેવાતું કે સાધના માટે દૂર દૂર

જ્યાં વસ્તી ના હોય ત્યાં જવું, કારણ કે આ વાતાવરણની અંદર જે ફેંકાયેલાં વિચારો, વૃત્તિઓ છે, તેનું જોશ-જોર અમુક માપના એરિયા (વિસ્તાર) સુધી જ રહી શકે છે. એ વિચારોની પાછળ જે બળ છે, તે બળ જ્યારે આત્મા જાગી ગયેલો છે, તેનું બળ જુદાં પ્રકારનું છે, જ્યારે સામાન્ય જીવ છે એના વાતાવરણમાં રહે છે. વિચારો, વૃત્તિઓ એ બધાં વાતાવરણમાં રહે ખરાં, પણ દૂર દૂર સુધી નહિ જઈ શકે. એટલે જંગલમાં કે દૂર વસ્તીથી પચાસ, સાઠ, સો માઈલ દૂર હોઈએ તો તે ઠેકાણે એકાંતમાં એ વિચારો, વૃત્તિઓનું જોશ ઘણું નબળું હોય. અત્યારે આપણે અહીં જ છીએ. ગામડાંમાં કે શહેરમાં હોઈએ તેના કરતાં વિચાર અને વૃત્તિઓનું જોશ ઘણું ઓછું છે, પણ શહેરમાં અને ગામડાંમાં વસ્તી ઘણી છે, ત્યાં એનું જોશ ઘણું વધારે હોય છે. વાતાવરણની અંદર એનાં વિચારો, વૃત્તિઓ અને જે પ્રકારની ટેન્ડેન્સી જે જીવને જે કાળે ઊગી તે પ્રકારનાં મોજાંઓ એને સ્પર્શે છે.

એનું મૂળ અંતરમાં છે, બાહ્ય કંઈ નથી. બાહ્ય તો જે વૃત્તિઓ જાગે છે, ટેન્ડેન્સી જે જાગી-વલણ જાગ્યું તે પ્રમાણે બહારથી એને સ્પર્શે. તે એવી રીતે કે ત્યાં પણ સારું અને નરસું બંને છે. આ વાતાવરણમાં આપણને મદદ કરી શકે એવાં પણ વિચારો અને વૃત્તિઓનાં વલણો છે. એટલે ત્યાં પોઝિટિવ અને નેગેટિવ બંને તત્ત્વ છે. તે આપણે એમ કહીએ કે ‘હે ભગવાન, તું ઉપાય બતાવજે.’ એ જાતનાં વલણમાં હોઈએ, એપ્રોચમાં રિઆલિસ્ટિક એકાગ્રતાવાળા-પ્રાર્થનાના ભાવ સાથેના આપણે હોઈએ, ત્યારે બહારના વાતાવરણમાં એનાં જે આંદોલનો છે, તે આપણને સ્પર્શે છે, એટલે આપણી બુદ્ધિને ઉપાય સૂઝી જાય છે.

શ્રદ્ધા

આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ અગ્રસ્થાને છે. સાધનાના પંથમાં પથિકોનું એ પંથે પ્રથમ પગલું શ્રદ્ધા વડે કરીને મંડાય છે. જીવનવિકાસના માર્ગમાં શ્રદ્ધા તો મૂળ પાયો છે. આમેય પ્રત્યેકના જીવનમાં શ્રદ્ધા તો તે તે પ્રકારની છે જ.

શ્રદ્ધા વિજ્ઞાન પણ છે અને શાસ્ત્ર પણ છે, પરંતુ તે જડબેસલાક નથી. શ્રદ્ધાના હાર્દનો ભાવ પ્રત્યેક વ્યક્તિની કેટલી, કેવી, તીવ્ર, ગાઢ,

ઉત્કટ જ્વાળામુખી જેવી ધગધગતી તમન્ના છે અને કેટલી ગાઢ, ઉત્કટ તત્પરતા અને તાલાવેલી જાગે છે, તેના પર પણ આધાર રહેલો છે. પ્રત્યેકને પોતપોતાનાં સ્વભાવ, પ્રકૃતિ પ્રમાણે તે પ્રવર્તતી ભલે લાગે, પરંતુ આખરે તો જો જ્વાળામુખી સમી ધગધગતી ઉત્કટમાં ઉત્કટ તમન્ના જાગેલી હોય, તો નદીના પ્રચંડ પૂર સમયે તેના બંને કિનારાને છોડીને -વટાવીને નદીનું પાણી ક્યાંનું ક્યાંય વહી જતું હોય છે તેવું. તેવી શ્રદ્ધાનો પ્રભાવ અને પ્રતાપ, તેનો ભાવ તે પ્રમાણે પ્રવર્તતો અનુભવાય છે. જીવની પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ તો મર્યાદાશીલ છે, તેમ છતાં ઉપરના પ્રકારની શ્રદ્ધા તો જીવનું તેવું બધું પણ તોડીફોડીને ક્યાંયે ફગાવીને ક્યાંયે વહેતી હોય છે. એવી પ્રચંડ ઝળહળતી તીવ્રતાથી જલતી શ્રદ્ધાને નથી કોઈ મર્યાદા, નથી કોઈ રીતરસમ, કે નથી કોઈ પદ્ધતિ. તેનો માર્ગ નિરનિરાળો છે. પોતે પોતાના જ સ્વયં ધોરણે સ્વતંત્ર રીતે વર્તનારી ચેતનાશક્તિ છે. તે પોતે સ્વયંભૂમાંથી પ્રગટેલી, સ્વયંભૂમાં મળવા, હળવા, ભળવા અને ગળવાને તથા તેમાં ચોક્કસ થઈ શ્રદ્ધા પોતે પણ તેમ થવાતાં થવાતાં કેટકેટલાં સ્વરૂપના પલટા લેતી હોય છે, એ પણ એક મૌલિક અનુભવદર્શન છે.

શ્રદ્ધા કદી સાંકડા બંધાયેલા માર્ગની હોતી નથી. શરૂ શરૂમાં એનો માર્ગ ભલે અમુક ધોરણનો લાગે, પરંતુ ત્યાં પણ એના પ્રવાહનો વેગ પ્રચંડપણે વધતાં વધતાં શ્રદ્ધાના કિનારાની ક્ષિતિજો ક્યાંની ક્યાંય ગગનગામિની પ્રવર્તતી હોય છે.

જે મેળવવું છે, તેના પરત્વે હૃદયની હૃદયમાં ઉત્કટ જ્વાળામુખી જેમ ધગધગતી લગની જ્યાં સુધી લાગતી નથી, ત્યાં સુધી સાધનામાં જ્વલંત ચેતનાત્મક વિકાસ થવો શક્ય નથી. તેમ છતાં સાધન પકડીને તેને એકધારા સતત વળગી જ રહ્યા કરવાથી પણ એવી શ્રદ્ધા જાગે ખરી.

જે દિશામાં જેને તેવી શ્રદ્ધાનું જીવતું ભાન હોય, તેને તે દિશામાં તેને તેવી શ્રદ્ધા પ્રગતિ કરાવે જ. શ્રદ્ધા હોય કે રહે, એને કશા ઉધામો કે ગડભાંજ ન રહે. એને ક્યાંયે નિરાશ થવાપણું ન રહે. જેને જે વિષયમાં કે બાબતમાં શ્રદ્ધા હોય, તેને તેમાંથી હઠી શકવાપણું હોતું જ નથી. શ્રદ્ધા એ તો હૃદયનું જીવંત બળ છે. શ્રદ્ધા વડે જ પ્રેરણાને પાંખ ઊગે છે. શ્રદ્ધાથી જ માનવીમાં માનવતા પ્રગટે છે. જેવી શ્રદ્ધા તેવા

પ્રકારનો પુરુષ બને છે. શ્રદ્ધા એ તો જીવને આત્માના પ્રદેશમાં લઈ જનારી સહચરી છે અથવા તો ભોમિયો છે. શ્રદ્ધાથી જ પુરુષાર્થ-બળ પ્રેરાતું રહે છે. આનંદ, અભય, નમ્રતા, ત્યાગ, સમર્પણ, ઉત્સાહ, સાહસ, હિંમત, ધીરજ, સહિષ્ણુતા વગેરે જે ગુણો જીવનમાં પ્રગટેલા આપણે અનુભવી શકીએ છીએ, એનું મૂળ તો શ્રદ્ધામાં જ રહેલું છે. જે બાબતમાં જેને શ્રદ્ધા હોય, તે બાબતથી ગમે તેમ છતાં પણ તે જીવ અળગો થઈ શકતો નથી કે અળગો પડી શકતો નથી. જે વિષયમાં માનવીને શ્રદ્ધા હોય, તે બાબતમાં તેની તે શ્રદ્ધા તેને પ્રગતિ કરાવ્યા વિના રહી જ ના શકે એવું એનું માપલક્ષણ છે. શ્રદ્ધા એ કંઈ ખાલી Negative aspect of life જીવનનું ‘આ નહિ, આ નહિ’ એવું જ માત્ર નકારાત્મક લક્ષણ નથી. શ્રદ્ધાથી તો જીવનનું વાસ્તવિકપણું પ્રગટતું હોય છે. જીવનની ઉષા અને સંધ્યામાં શ્રદ્ધાનો પ્રકાશ ઝળહળતો જ રહ્યા કરે છે. તેથી તો તે જીવનનું પ્રેરણાત્મક, રચનાત્મક જીવતુંજાગતું બળ છે. આપણને કંઈ કશા વિશે પાકી શ્રદ્ધા થાય, ત્યારે શું થાય છે કે શ્રદ્ધા જાગે ત્યારે આપણા મનનું ફોર્મેશન (બંધારણ) એવા પ્રકારનું થઈ જાય કે કોઈ પ્રકારના વિચારો ઊઠે કરે નહિ. એટલે બીજું ઓબ્જેક્શન (વાંધો) થાય નહિ. શ્રદ્ધા જે વિષય પર પાકી હોય તે વિષય પણ શ્રદ્ધાને યાદ હોય. અને તે વિષય શ્રદ્ધામાં જ્ઞાન રહેલું છે. શ્રદ્ધા કોરી નથી હોતી, તે જ્ઞાનમૂલક છે. એટલે જે વિષયમાં આપણે શ્રદ્ધાથી પરોવાઈએ, તે વિષયનું જ્ઞાન આપણને આપોઆપ ધીરે ધીરે, એ કામ કરતાં સૂઝે છે. એટલે પૂરેપૂરું કામ કરીએ ત્યાં સુધી શ્રદ્ધા ટકે છે. જે કામ માટે શ્રદ્ધા થઈ હોય, તે શ્રદ્ધા કામ પૂરું થયા સુધી ટકે છે. પછી એ શ્રદ્ધા ટકે નહિ. દા.ત. આપણે બે-પાંચ કામ કરવાં હોય. એક કામ થઈ ગયા પછી એ જ શ્રદ્ધા એ જ એના વાઈબ્રેશન (ધ્રુજારી) પાછા થોડીવાર પછી એ બીજાં કામાં પરોવાય છે. બાકી ઈન્ટરવલ (મધ્યાંતર) જે રહે છે, તેમાં ભગવાનને પ્રાર્થના કે બીજું કામ પૂરું કરીએ અને નવું કામ કરવાનું હોય તો નવા કામની ઈન્ટ્રોડક્શન (ઓળખાણ) વગેરે આપવું પડે. તેવી જ રીતે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવી પડે કે ‘પ્રભુ, જૂનું કામ પૂરું થયું અને નવું કામ કરવાનું છે. એમાં સાધારણ મને હૈયાસૂઝ છે, પણ મને ઉત્તમ પ્રકારની હૈયાસૂઝ નથી. આ કામ ઉત્તમમાં ઉત્તમ

રીતે થાય અને બહુ સરળતાથી થાય અને મારી હૈયાસૂઝ સારી પ્રગટે એવી તું કૃપા કર અને એવી હૈયાસૂઝ તું મને આપ.' એવી કંઈક પ્રાર્થના કરીએ તો થોડીવારે આપણને શ્રદ્ધા સ્ફુરે.

હવે, આપણને શ્રદ્ધા સ્ફુરે તેની આપણને ખાતરી શી રીતે થાય ? એનો માઈલસ્ટોન કયો ? આપણને કેવી રીતે ખબર પડે કે આ શ્રદ્ધા ઊગી અને ચાલી. આ શ્રદ્ધા જ્યારે ઊગે, જે વિષય પર પ્રાર્થના કરી હોય અને જે વિષય પર શ્રદ્ધા ઊગી હોય તો તેના જ વિચાર આવે. બીજા કોઈ આડાઅવળાં, આડાતેડાં કોઈ જાતના બીજા કશા વિચાર ના આવે. એકમાં જ તલ્લીન થઈ જઈએ તેવા પ્રકારની સ્થિતિ થાય. આપણે જીવનમાં જીવતાં જ છીએ. સંસાર ચલાવીએ છીએ, વેપાર-વ્યવહાર ચલાવીએ, એડમિનિસ્ટ્રેશન-કારોબાર ચલાવીએ. બીજા કોઈ પ્રોબ્લેમ-વિઘ્નો આપણને બિલકુલ સ્પર્શે નહિ. એટલા બધા એક્યુટ-ઝીણા હોય પણ તે વખતે આપણને સ્પર્શે નહિ. એમાં ને એમાં જ આપણાથી આપમેળે રહેવાય, નહિતર રહેવાય નહિ. શ્રદ્ધાને કારણે આપણે એમાં ને એમાં રહીએ અને પછી એ કામ ધીરે ધીરે કરીને પૂરું થાય. પછી પેલા બધા પ્રોબ્લેમ આપણામાં આવે, પણ શ્રદ્ધાથી એ ઊકલે, ના ઊકલે એમ નહિ.

શ્રદ્ધા આપણને કેટલીકવાર પ્રેરણા આપે. શ્રદ્ધા પ્રેરણાનું મૂળ છે. શ્રદ્ધા આપણને એવી પ્રેરણા આપે કે એ પ્રેરણા કેટલીકવાર કલ્યાણકારી લાગે. કામ કરવામાં આપણને લાભદાયી લાગે. તે વખતે ઉત્તમ લાગે. એ પ્રેરણા તમને એવું કંઈક બતાવે કે જે કરતાં તમને ડર લાગે, ત્યારે પણ તમે એ પ્રેરણાને જો પ્રેરણા તરીકે સ્વીકારો નહિ તો ત્યાં આપણું પતન છે. એ વખતે એ પ્રેરણા જ આપણી મા છે અને સાચી છે, એમ આપણી બુદ્ધિ સ્વીકારી નથી શકતી. સાચું નથી લાગતું, પણ આવી રીતે જો આપણે સગડગ થયા વિના આ માર્ગે ચાલીશું તો ભગવાનની કૃપાથી જરૂર ફ્લેમંડ થઈશું. તેમ કરતાં જે ચાલે છે તે જરૂર ફ્લેમંડ થાય છે. ત્યારે શ્રદ્ધા એવી છે કે આચરતી વખતે એ શ્રદ્ધાનો ભાવ આપણી સાથે રહેવો જોઈએ. એ શ્રદ્ધાનો ભાવ જો નેગેટિવ ભાવ થઈ ગયો તો બહુ પંચાત. માટે એ શ્રદ્ધાનો પોઝિટિવ ભાવ આપણી સાથે રહેવો જોઈએ. શ્રદ્ધા મૂળ તો એટલા માટે છે કે તમે તમારાં કામને

ફેઈથફુલી (વફાદારીપૂર્વક), ઓનેસ્ટલી (પ્રમાણિકપણે), સિન્સિયરલી (નેકદીલીથી), ડિવોશનલી (ભક્તિપૂર્વક) વળગી શકો તેવું બળ છે. જીવનમાં આપણે કામ કરવાનું છે, તેને ફેઈથફુલી, ઓનેસ્ટલી, સિન્સિયરલી, ડિવોશનલી આમ બધી રીતે વળગી શકીએ. એવું એક બળ શ્રદ્ધા પ્રેરે છે. શ્રદ્ધામાંથી જ આ બધાં બળો ફૂટેલાં છે. એનાં બધાં પાંખિયા છે, એ આપણને અનેક રીતે ટકાવી રાખે છે. અનેક રીતે બળ આપે છે, અશક્યનું શક્ય થઈ જાય છે.

આ માર્ગે જતાં હોય એમનો એક નિયમ છે કે પહેલાં વિચારેય કર્યો ના હોય. આઠ-દસ દિવસના ટાઈમમાં આપણે કોઈએ એ પ્રકારનો વિચાર કર્યો ના હોય, અને ઓચિંતો જ આપણને કોઈ કામનો વિચાર આવ્યો કે ‘આમ કરો’, તો એ આપણે કરવું. આવા પ્રયોગ હિંમત રાખીને આપણે કરવાં. બગડી બગડીને કટેલું બગડવાનું ? વેપાર કરીએ ત્યારે નથી બગડતું ? બગડે છે ને ! માટે, આવું કંઈક થાય, વિચાર આવે, ત્યારે તેને આચરણમાં મૂકવાથી આપણું મન વધારે ને વધારે ખુલ્લું થાય છે. જેમાંથી આ સ્ફુરણા નીકળતી હોય, તેને જેમ આવકાર આપે છે, તેમ તે વધારે ખુલ્લી થાય છે. માત્ર એટલો વિવેક આપણે રાખવો જોઈએ કે એ વિચાર પંદર દિવસ પહેલાં આપણે કંઈ કર્યો છે ખરો ? ના કર્યો હોય તો જ કરવું. કદાચ એવો ઊંધો જ વિચાર આવ્યો. ઊંધી જ જાતની ઈન્સ્પિરેશન (સ્ફુરણા) થઈ. બીજી જ જાતનું તો એમ થાય કે ‘સાલું, આવું થતું હશે ?’ નુકસાન થાય તો સહન કરી લેવું. આમેય આપણે શુદ્ધ બુદ્ધિથી વેપાર કરતાં કરતાં કેટલાક નિર્ણયો એવા લઈએ છીએ કે આપણને નુકસાન થાય છે. નહિ થતું હોય તેવું નથી. વેપારીઓની સાથેના સંબંધોમાં ઘણે ઠેકાણે થયું હશે. ત્યારે એમ સમજી લેવું કે આના લીધે આપણને નુકસાન થયું. પણ પછીથી નહિ થાય. આપણા જેવાએ આવા પ્રયોગ કરવા જેવા ખરા. એમાં બહુ ઝાઝું નુકસાન થતું નથી. અને જો એ વખતે સાચું બને તો કહે કે ‘આ તો વ્યવહારની વાત છે. સ્વાર્થની વાત છે’ એમ કોઈ કહે. જે ના સમજે તેને કહેવા દો. ભલે કહેતા, પણ આપણે એ રીતે કરી જોવા જેવું છે.

એટલે આપણે જેને ઈશ્વર કહીએ કે ના કહીએ છતાં પણ એને આપણા રોજિંદા કામકાજ-વ્યવહારમાં ઉતારવાના. માત્ર આપણે મેન્ટલી

થિંકિંગ (માનસિક વિચાર) કર્યા કરીએ તે બરાબર નથી. આપણે પૂરા ભલે ના થયા હોઈએ, તો પણ આપણે વિચાર કરીને, પ્રાર્થના કરીને એને આપણાં કાર્યમાં ઉતારો. આપણા વ્યવહારમાં ઉતારો. આઈડિયાનું એક્ષપાન્શન (વિચારનો વિસ્તાર) આ રીતે કરો. કોઈ વખતે ભૂલેય થાય. વેપારી માત્ર હંમેશાં નફો જ કરે એવું નહિ. કોઈક વખત ખોટ પણ જાય. એટલે આપણે કોઈક વખત આવું થાય તો નિરાશ ના થવું, પણ પ્રયોગ ચાલુ રાખવો. એમાં ખોટ કદી નહિ આવે. માણસને કે વેપારીને કે કોઈને, કારણ કે આ તો નર્મો સ્વાર્થનો વિષય છે. સ્વાર્થનો વિષય ભગવાનનો વિષય. એ જ બધું કરાવે છે. જમવાનું-પચાવવાનું એ જ કરાવે છે. અંદર વૈશ્વાનર ના બેઠો હોય તો આ બધું પચે કેવી રીતે ? અંદર જ એ બધું પચાવે છે. આ અન્ન પણ પોતે જ છે. જમીનની અંદર તત્ત્વ એવું છે કે એ તત્ત્વને લીધે જ અનાજ થાય છે. પછી આપણે તેને ખાતર આપીએ, પાણી આપીએ, બીજું બધું આપીએ તે બરાબર છે, પણ જમીનનું તત્ત્વ અનાજ પકવવામાં મોટામાં મોટું કારણ છે. એ પણ એ જ છે. એટલે બધી જ રીતે વિચારીએ તો જ્યાં ત્યાં બધે એ જ છે. ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. ભગવાન ના કહો, તો એક તત્ત્વ એવું છે કે જેના વડે આ બધું થાય છે; તેમ તો બુદ્ધિવાળાને પણ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી. આવી રીતે કરવાથી આપણી શ્રદ્ધા જીવતી થાય છે.

શ્રદ્ધા પ્રેરણા આપે છે અને સાથે સમજણ આપે છે. એવા પ્રકારની હોય છે કે એ આપણામાં એકદમ ઠસી જાય. લોકો કહે છે શ્રદ્ધા આંધળી છે, પણ આંધળી હોતી નથી. શ્રદ્ધા હંમેશાં જ્ઞાનવાળી હોય છે. જ્ઞાનથી જ શ્રદ્ધા છે. જેને શ્રદ્ધાનો જ આશરો છે, એ તો હંમેશાં એકધારો ચાલ્યા કરે છે. એક વિષય લીધો તે વિષયમાં જ સતત રૂબેલો રહે છે. તેનું જ તેને મનન-ચિંતવન ચાલ્યા કરે છે. અને તેમાંથી તે ખસે નહિ. અને કોઈક વખત ધારો કે કોઈક કર્મસંજોગોને લઈને ડાઉન ફોલ (પતન) થયો તો શ્રદ્ધા પાછી એને ઉઠાવે છે. ઉઠાડે એટલું જ નહિ પણ તેને બળ પ્રેરે છે. અને પાછો એને નવા જીવનમાં લઈ જાય છે. એટલે જો શ્રદ્ધાનો આશરો લઈને, શ્રદ્ધાને પ્રાણવાળી કરીને, આપણે જો જીવનવ્યવહાર ચલાવીએ તો આપણે શ્રદ્ધાને બરાબર ઓળખી શકીએ.

ઓળખી શકીએ એટલું જ નહિ પણ શ્રદ્ધા તરફથી કેવું બળ મળે છે, કેવી પ્રેરણા થાય છે, શ્રદ્ધા આપણને વ્યવહારમાં કેવા કેવા રાહ સૂચવે છે, આ બધું આપણને ત્યારે સમજણ પડે છે.

શ્રદ્ધા ધરાવનાર જે જીવ છે, તે માણસમાં શ્રદ્ધાનાં મૂળિયાં ઊંડાં ગયેલાં હોવાં જોઈએ. તો તે પછીની શ્રદ્ધા ગમે તેવા સંજોગોમાં કામ કરે. શ્રદ્ધા એક એવું તત્ત્વ છે કે એને વિષય કે અવિષય કે કોઈ એવા ભેદ નથી. ગમે તેવી ઊંડી આડીઅવળી નકારાત્મક સ્થિતિમાં પણ શ્રદ્ધા કામ કરે છે.

‘શ્રદ્ધા’ વિષય સમજવા જેવો છે. શ્રદ્ધા માત્ર તમારાં માનસિક વલણ પ્રમાણે કામ નહિ કરે. માનસિક વલણો જે હશે તે સ્વાર્થનાં હશે. આ જે વેપારની વાત થઈ તેમાં અને આમાં ઘણો ફેર છે. વેપારમાં સ્વાર્થ નથી એમ નથી. વેપાર એ જીવનની સાથે સંકળાયેલી હકીકત છે. એટલે એમ કરીને શ્રદ્ધા વેપારમાં એટલા માટે મદદ કરે છે કે પેલો જીવ આખરે શ્રદ્ધામાં જ વિશ્વાસ મૂકતો થઈ જાય, તો પછી આગળપાછળનું બધું ઊડી જાય. પછી શ્રદ્ધામાં જ પરોવાયેલો રહે. પછી એ શ્રદ્ધા એને આગળ ને આગળ બીજા પ્રદેશોમાં લઈ જાય છે. મૂળ હકીકત તો આવી છે કે શરૂઆત શ્રદ્ધા રસ્તે જનારને થોડી ઘણી મદદ કરે છે. જેથી કરીને શ્રદ્ધામાં વિશ્વાસ આવે અને વિશ્વાસ બેસાડ્યા પછીથી એ ભગવાનને માર્ગે લઈ જાય છે. શ્રદ્ધા પછી એના વ્યવહારું કામમાં પણ મદદ આપતી હોય છે અને મદદ આપે છે, એટલા માટે કે આપણને વિશ્વાસ બેસે. વિશ્વાસ બેસે તો એ કામ સારું થાય.

જેમ મા વિના છોકરું જીવતું નથી, તેમ શ્રદ્ધા વિના માણસ જીવી શકે નહિ. કોઈક કહે ‘હું તો માનતો નથી’ - ભલે એ ના માનતો હોય તો પણ તેનામાં શ્રદ્ધા વર્ક (કાર્ય) કરે છે. શ્રદ્ધાને લીધે જ તેનું કામ ચાલે છે, પણ એ માનતો નથી, પણ શ્રદ્ધાને તેની પરવા નથી.

ત્યારે શ્રદ્ધાનું આચરણ કરતી વખતે ‘પ્રોસ એન્ડ કોન્સ’ ના આવવા જોઈએ. કોઈ ‘થિંકિંગ’ ના આવવું જોઈએ. આ કરવાનું છે, તે મારે કરવાનું છે. કોઈ મારી પાસે રૂપિયા માગતા હોય તો મારે આપવાના છે, તે આપવાના છે. એમાં ‘થિંકિંગ’ શું હોય ? એ જેમ ત્યાં ‘થિંકિંગ’ વિષય નથી તેમ શ્રદ્ધાનો હુકમ મળે, ત્યાં કોઈ જાતનો

‘થિન્કિંગ’નો વિષય નથી. ‘પ્રોસ એન્ડ કોન્સ’ કંઈ નહિને ? બસ, એ કહે તે પ્રમાણે કરવાનું અને તે વખતે બહુ નિશ્ચયાત્મક દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ ત્રણેય થઈ જાય છે. એ ત્રણેય આપણામાં એક પ્રકારનાં થઈ જાય છે.

શ્રદ્ધા જાગે પછી આવી જાતના હુકમો મળે છે. આપણી શ્રદ્ધાને પાકી કરવા અને આપણા નિશ્ચયને પાકો કરવા ને આપણા જીવનની દોરીને પાકી કરવા. આવાં ત્રણ કારણો છે. શ્રદ્ધામાં કંઈ ગાંડપણ નથી હોતું. સામાન્ય માણસને આ બધો ખ્યાલ નહિ ઊપજી શકે. ઘણાય લોકોને એમ કે આ ઘણો ‘ડેન્જરસ’ (ભયંકર) માર્ગ છે, પણ એ ‘ડેન્જરસ’ નથી. એ સ્થિતિએ પહોંચે, ત્યારે શ્રદ્ધાને અનુસરતા જે આનંદ થાય છે, તે આનંદ બીજા કશાથી ઊપજી શકતો નથી.

શ્રદ્ધા એ મૂળ દેવત્વનો વિષય છે. બીજી કોઈ બાબત સાથે શ્રદ્ધાને સરખાવી ન શકાય. અથવા તો તેના પલ્લામાં મૂકી ન શકાય. શ્રદ્ધા એ દેવત્વનું મૂળ છે એમ કહીએ તો ચાલે. ઈશ્વરી તત્ત્વનું મૂળ છે તેમ કહીએ તો ચાલે. અને આગળ જતાં જતાં શ્રદ્ધા જેમ પાકી થતી જતી હોય અને શ્રદ્ધામાં જેમ આગળ જઈએ અને જેમ પહોંચીએ, તે વખતે શ્રદ્ધા ઈશ્વરી સ્વરૂપ લાગે છે અને આપણને ઈશ્વરનાં દર્શન કરાવે છે. શ્રદ્ધા એ ઈશ્વરનાં દર્શન કરાવે છે એટલી શક્તિ શ્રદ્ધામાં રહેલી છે. શ્રદ્ધાને લીધે જીવનમાં આવાં ભયંકર સાહસો આપણે ઝીલી શકીએ છીએ. એ એનો પુરાવો છે. પછીથી એનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે લાગે છે કે આપણે આવાં કામ કર્યા ! આ કેવી રીતે હું કરી શક્યો ? એ શ્રદ્ધાને લીધે. શ્રદ્ધા એવાં કામ કરાવે છે.

માત્ર ધીરે ધીરે પ્રેક્ટિસ પાડીને શ્રદ્ધાની શક્તિથી આપણું ‘થિન્કિંગ’ કે વિચાર, ઓછામાં ઓછા થાય એવી રીતે ‘એક્શન’ (કાર્ય) કરીએ તો સારું. અને ધીરે ધીરે પછી સમૂળગા વિચાર ના આવે અને શ્રદ્ધાથી જ ‘એક્શન’ કરીએ તો ઓર વધારે સારું. ધીરે ધીરે ‘એક્શન’ કરવાથી એ વસ્તુ બને છે. શ્રદ્ધા એ વિચારનો વિષય નથી, એટલે એ વિચારનાં મૂળમાંથી નીકળેલી નહિ. શ્રદ્ધા અને વિચારની વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી. શ્રદ્ધા સ્વતંત્ર છે. વિચાર સ્વતંત્ર છે. વિચાર છેક તળિયાનો છે. શ્રદ્ધા ઉપરના ભાગમાં છે. ત્યાં વિચાર તો ઘણા આવશે. શ્રદ્ધાની બાબતમાં

જે જ્યાં જશો, ત્યાં વિચાર ઘણી જાતના કરાવે. તેમ છતાં દઢ, મક્કમ અને પાકો નિશ્ચય રાખીને આપણે શ્રદ્ધાને રસ્તે જ જવું. અને તે પહેલાં તમારે વિચારવું હોય તો વિચારી લેવું. શ્રદ્ધા રસ્તો બતાવે, એ રસ્તા વિશે તમારે જે વિચારવું હોય તે વિચારી લેવું. આ કરવું છે કે નથી કરવું અને એ કરવાનું બતાવે તેના ‘પ્રોસ એન્ડ કોન્સ’ વિચારી લેવાય. એવું ના થાય તો સારું, પણ આવું વિચારી શકાય. નક્કી કરી શકાય કે આ કરવા જેવું છે કરો, ઝંપલાવો અને ચાલીએ તો જ જવાય. પછી એમ કરતાં કરતાં પેલું બધું ઊડી જશે, કારણ કે એવા દસ-બાર અનુભવ થયા. એટલે આપણને એવું લાગે છે કે આવું બધું વિચારવાથી કંઈ વળતું નથી. આ જે બતાવે છે તે રસ્તે જઈએ છીએ, તો મૂળ પરિણામ તો એકનું એક જ આવે છે. જે આપણે વિચાર્યું હોય, શંકા કરી, આ કર્યું હોય, તે કર્યું હોય અને બધું વિચારીને કર્યું અને પછી જે પરિણામ આવ્યું તેનાં કરતાં આ પરિણામ વહેલું આવે છે. પેલામાં જે કાળ લાગે તેના કરતાં આમાં ઘણો ઓછો કાળ લાગે. જેટલી તમારી વિચારની શૂન્યતા તેટલું કાળનું પરિણામ વહેલું. કાળ ટૂંકાવી દેશે. તે કોઈને માન્યામાં ના આવે, પણ અનુભવ કરે તેને માન્યામાં આવે. કાળને ટૂંકાવી દેવામાં શ્રદ્ધા બહુ મોટામાં મોટો ભાગ ભજવે છે, પણ શ્રદ્ધાનો જે ભક્ત હોય છે તેને, બીજાને નહિ.

શ્રદ્ધાનાં લક્ષણો

શ્રદ્ધા તો ધગધગતી તમન્નામાંથી આપોઆપ પ્રગટે, અને જીવનવિકાસની સાચી સમજણ પ્રગટાવે તો જ તે શ્રદ્ધા ખપની. કોઈનામાં પણ જે શ્રદ્ધા રાખવાની હોય છે તે તો આપણા પોતાને માટે છે. ઊંડી જીવતી શ્રદ્ધા પ્રગટ્યા વિના શ્રદ્ધાના વિષયમાં આપણે કદી પણ ચોંટી શકતા નથી અને પ્રવેશ પામી શકતા નથી, તો પ્રેરાઈ તો ક્યાંથી જ શકીએ ? જીવનમાં મળતા પ્રસંગો પરત્વેની જો યોગ્ય અને સાચી સમજણ ન પ્રગટતી હોય તો તેવાં જ્ઞાન અને ભક્તિ ખપનાં નથી. જીવનમાં માનવતાના જે ગુણો વર્ણવેલા છે, તેટલામાં અને તેની મર્યાદામાં જ્ઞાન અને ભક્તિની પરિસમાપ્તિ નથી. પરાક્રમીનાં પરાક્રમ કરતાંયે વિશેષ પ્રકારના પરાક્રમની આ માર્ગમાં જરૂર પડે છે. મહાન, સાહસિક નરો જે થઈ ગયા છે, તેમના જેટલા સાહસનો તો જરૂર આ

માર્ગમાં ખપ રહે છે જ. ગૌરીશંકરના શિખર ઉપર ચઢવાને માટે ઘણા સાહસિક જીવોએ પ્રયત્ન કર્યા છે અને હજી પણ કરે છે. તેવાં સાહસ, ધીરજ, ઉત્સાહ, ખંત, ચીવટાઈ આપણામાં જો સાચી શ્રદ્ધા હોય તો ઊગે જ. શ્રદ્ધા જો હોય તો તે એમ ને એમ કંઈ પડી ન રહે, એટલે આપણે જે તે કંઈ સમજી વિચારીને કરવાનું છે.

શ્રદ્ધા હોય છે અને વધતી જાય છે, એનાં પણ લક્ષણો છે. પ્રથમ લક્ષણ તો એ કે જે કંઈ પણ ક્ષામાં આપણે પ્રવેશ કર્યો, તેથી બીજી રીતનું વિચરતાં મન અટકવા માંડશે. મનનું દ્વિધાપણું ઓછું થતું જશે, તો જ તેવો પ્રદેશ તે શ્રદ્ધાથી થયેલો સમજાય. શ્રદ્ધાના વિષયમાં જ મન રક્ત થવાનું કર્યા કરશે.

શ્રદ્ધાના જન્મથી જીવનમાં નવી આશા અને પ્રેરણા જન્મીને એ શ્રદ્ધા જીવને નવા જીવનના અનુભવદર્શનનાં પગરણ કરાવવા માંડે છે. શ્રદ્ધાયુક્ત માનવીના મનમાંથી દ્વંદ્વનું દ્વંદ્વપણું મોકળું થતું જતું અનુભવાય છે. શ્રદ્ધાયુક્ત માનવીના મનમાં નિરાશા ને કે હારને ક્યાંયે સ્થાન રહેતું નથી. શ્રદ્ધા જેમ જેમ વધતી જાય, શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રના વિષયને લગતાં માનવીના મનના તેમાં માની લીધેલા આગ્રહો, સમજણો, માન્યતાઓ, ધારણાઓ, ટેવો, નીતિ-અનીતિના ખ્યાલો, સત્ય-અસત્યના ખ્યાલો વગેરે એવાં બધાંમાં એક પ્રકારની નવી દૃષ્ટિ પોતાનામાં ઊગતી જતી હોય એવું તે અનુભવે છે. જૂનું જીવન એને ફેરવાતું જતું લાગ્યા કરે છે. હજી પણ આની આવી યાદી લંબાવી શકાય.

જીવનનું ખમીર શ્રદ્ધાથી પ્રગટતું હોય છે અને જેનામાં ખમીર પ્રગટેલું હોય, તેનામાં એક પ્રકારની તેજસ્વિતા પણ પ્રગટેલી અનુભવાય છે. શ્રદ્ધા જો હોય તો એના પ્રભાવ વડે કરીને જીવનમાં એક પ્રકારનાં અડગપણું, નિશ્ચિતપણું, નિશ્ચિતપણું, નિશ્ચયાત્મક દૃઢતા પ્રગટ્યાં કરે છે. તેથી, શ્રદ્ધાને આવાં લક્ષણો વડે કરીને ઓળખવી. જો તેમ આપણા જીવનમાં આપણે અનુભવી શકતાં હોઈએ તો જ શ્રદ્ધા છે એમ માનવું. નહિતર શ્રદ્ધા કેળવવા માટે જેમ થવું ઘટે, તેમ થયાં કરવું, પરંતુ ખાલી ખાલી મનને છેતરામણની દશામાં ન રાખી મૂકવું. શ્રદ્ધાવાળો જીવ કદી પણ એકની એક દશામાં પડી રહી શકતો નથી.

એને એક પછી એક આવતી અનેક પ્રકારની ઊથલપાથલમાં પડ્યાં જ કરવું પડે છે અને એવી ઊથલપાથલ એ તો જીવનના ઘડતર થવા માટેની અમૂલ્ય તક છે, એવું એને ત્યારે લાગે છે. એથી કરીને એને કશે કોઈ પરત્વે અન્યથાપણે વર્તવાનો અધિકાર પણ નથી. શ્રદ્ધા જેને છે, અને જે વિષયની શ્રદ્ધા છે, તેને તે વિષયમાં તે ચિટકાવી રખાવે છે. વિષયથી ભિન્ન જો થવાતું હોય તો તે વિષયની શ્રદ્ધા એનામાં નથી એમ માનવું. જેને જે બાબતની શ્રદ્ધા તેમાં તેનું મન રક્ત રહ્યા કરે, એવું થયા કરે તો જ શ્રદ્ધા છે એમ માનવું.

શ્રદ્ધાનાં બળ-શક્તિ વડે જ જીવનનો વિકાસ થવાની શક્યતા છે. શ્રદ્ધા જેમ ભાવ-જ્ઞાનમૂલક છે, તેમ પાછી શક્તિપ્રેરક પણ છે. શ્રદ્ધા વડે તો જીવનમાં મળતા પ્રત્યેક ક્ષેત્રની સમજણ પરત્વેની અંતરની આંખને ખુલ્લી કરાવી શકાય છે, એવી અંતરની સમજણ જો પ્રગટતી અનુભવી શકાય તો જ જાણવું અને માનવું કે આપણામાં શ્રદ્ધા છે.

સાધકની લક્ષવૃત્તિ દ્વિધાપણે કામ કરતી રહે તે જીવનવિકાસને માટે ખતરનાક છે. અથાગ અને અતાગ શ્રમ, તપ, પ્રેમપૂર્વક વેઠ્યા વિના પરમ ભાવને પામવાના અનુભવની ઈચ્છા સેવ્યા કરવી, તે શ્રદ્ધાનું સાચું સ્વરૂપ નથી. એને હું તો જડ શ્રદ્ધા પણ ન કહું. એ તો માત્ર શેખરલ્લીના વિચાર ગણાય. જેની શ્રદ્ધામાં પ્રાણ પ્રગટેલા નથી એવાની શ્રદ્ધા જીવનવિકાસના કર્મમાં ખપમાં લાગતી નથી. હૃદયપૂર્વકની ભાવનાથી થતાં જતાં પુરુષાર્થમાં કાળે કરીને સમજણ અને અનુભવ પ્રગટવા માંડે છે. એવા પ્રકારની સમજણ અનુભવની પરંપરામાંથી પ્રગટતી શ્રદ્ધાના બળથી તેના જીવનધ્યેયમાં તેને એક પ્રકારનું આત્મબળ પ્રગટે છે, અને એવા આત્મબળના આધાર વડે અનુભવની શ્રેષ્ઠતામાં પ્રવેશીને, શ્રદ્ધાને ભાવમાં પરિણીત કરાવીને, તેવા ભાવથી હૃદયમાં તત્ત્વને પણ પ્રીછી શકે છે. શ્રદ્ધા એ તો આત્માની આંખ છે અને તે હકીકત છે. જેમ વ્યવહારની બધી ચીજો ઈન્દ્રિયથી પરખાય છે, એમનું આકલન પણ થાય છે, તેવી રીતે જે ભગવાનનો ભાવ છે અને જે અનિર્વચનીય છે, તેને પામવા કે પરખવા માટે જે શક્તિ આપણને ખપ લાગે, તેનું નામ શ્રદ્ધા. કોઈના ઉપરની શ્રદ્ધા એટલે તેના સર્વ પ્રમાણમાં વિચારરહિત મૂઢપણે જે થયા કરે, યાંત્રિકની જેમ જે થયા કરે, તે શ્રદ્ધા

નથી. પરંતુ તે તો જડતાભર્યું અજ્ઞાન છે. એને શ્રદ્ધા ન કહી શકાય. એમાંથી નવા પ્રાણ ન સ્ફુરી શકે, નવું બળ ન પ્રગટી શકે. આમ, શ્રદ્ધા એટલે તો અંતદૃષ્ટિ. શ્રદ્ધા તો જીવનનો ઉલ્લાસ છે. શ્રદ્ધા વડે તો જીવનના ધ્યેયમાં ટકી શકાય છે. શ્રદ્ધા તો સત્ત્વગુણની શક્તિ છે. શ્રદ્ધામાંથી સત્ત્વગુણ પ્રગટે છે અને સત્ત્વગુણમાંથી શ્રદ્ધાનો નવો પલટો જન્મે છે. તમસ, રજસ અને સત્ત્વગુણ આ ત્રણેયમાંના દરેક ગુણની શ્રદ્ધાનો પ્રકાર કોઈ નોખો નોખો છે.

પ્રસન્નતા

સાધનાની સાચી ખૂબી

સાધકને સાધનાનો પ્રત્યેક ગુણ જીવનમાં માપદર્શક બની જતો રહે છે. તે માત્ર તેની મર્યાદામાં લંબાઈને પડી રહી શકતો નથી, પણ સદાયે વિસ્તાર પામતો રહ્યા કરે છે. એ જ કારણથી સાધકને જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા વધતાં જતાં પ્રત્યક્ષપણે અનુભવાયાં થતાં જાય છે. સાધનાની સાચી ખૂબી તો ત્યાં છે કે એ પોતાની ખૂબીઓ અને રહસ્ય સાધકને બતાવ્યા કરશે, કારણ કે પોતે સ્વયંસ્ફૂર્તિમાંથી જન્મે છે. એવી સ્વયંસ્ફૂર્તિ પ્રસન્નચિત્તપણામાંથી પ્રગટે છે, એટલે સાધકે જાગૃતિ રાખીને ત્યાં પુરુષાર્થ કરવાપણું રહે છે.

પ્રસન્નચિત્તનું સર્વ સૂતરું સૂતરું વહે,

પ્રસન્નચિત્તને ગ્લાનિ કેમે ના આવરી શકે.

‘પ્રસન્નતા’ એ આખો શબ્દ લઈએ તો, આગળ જે ‘પ્ર’ મૂક્યો છે ‘પ્ર’ સાથે મૂકીએ તો એનો અર્થ વધી જાય છે. ‘પ્રસન્નતા’માં જે ‘તા’ છે એ જુદો જ છે. એની સાથે સંકળાયેલ નથી. એ પણ ‘પ્ર’ના જેવું જ છે. એક પ્રીફિક્સ (પૂર્વાર્ધ) છે અને બીજો સફિક્સ (ઉત્તરાર્ધ) છે. ગમે તે આપણે કહીએ. મૂળ શબ્દ ‘સત્’ રહ્યો. ‘સત્’ એટલે હોવું. હવે હોવાપણાની સભાનતા આપણને જ્યારે થાય એટલે પ્રસન્નતા. એટલે કે પ્રસન્નતા આપણને આપમેળે પ્રગટે, અથવા તો આપણે આત્માની વાત જવા દઈએ તો દા.ત. મારી પાસે આટલી મૂડી છે, એની પણ સભાનતા થઈ, એનો પણ એને આનંદ છે. અથવા તો સમાજમાં જેનું મૂલ્ય સારું ગણાય, એવું કશુંક નક્કર છે, એની જેને સભાનતા થઈ, તો એ બાબતમાં એને પ્રસન્નતા થઈ. એટલે બે અક્ષરો ‘પ્ર’ અને ‘તા’

એના અર્થનો વધારે સ્ફોટ કરવા માટે મુકાયા છે. મૂળ શબ્દ ગણીએ તો 'સત્' છે. 'પ્ર' 'સન્ન' 'તા' મૂળમાં બે 'ન' છે, પણ સંધિના નિયમ પ્રમાણે 'ત્' નો 'ન્' થાય છે.

પ્રસન્નતાનું મૂળ

આપણને કશાયનું દુઃખ ના થવું જોઈએ. અલબત્ત, આપણને આપણો ખ્યાલ રહેવો જોઈએ. અને એ માટે જાગૃતિ રાખી સતત પુરુષાર્થ કર્યા કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી ધ્યેયને પહોંચાય નહિ, ત્યાં સુધી જંપીને ના બેસાય એવી મનની સ્થિતિ, વૃત્તિ, ભાવ અને તલસાટ રહેવાં ઘટે, પણ તે સાથે સાથે પ્રસન્નતા પણ રહેવી જોઈએ. પ્રસન્નતાનું મૂળ પ્રેમ, શ્રદ્ધા, આશા અને ધૈર્યમાં રહેલું છે. ગાડાનાં પૈડાંના દિવેલની વાટની જેમ પ્રેમ સરળતા, ઉમંગ અને ઉત્સાહ આપણામાં સિંચ્યા કરે છે. સતત પુરુષાર્થ દ્વારા ધ્યેય નજીક લઈ જવામાં પ્રેર્યા કરે છે. આશા આપણને અણનમ અને અડગ રાખે છે અને સદાય ચેતના પૂરે છે. જીવ આપણી જ છે, કારણ કે આપણને આપણાં કાર્યમાં વિશ્વાસ છે. વિશ્વાસ એથી ઊપજે છે કે તે કાર્ય સાચું જ છે, એના વડે જ આપણું જીવન વહેવાનું છે, એ આપણા જીવનનું જ સાચું અવલંબન છે. પ્રત્યેક કાર્યને પકડી લેવો માટે જ નહિ, પરંતુ એને સતત વળગી રહેવાને માટે ધૈર્યની પણ એટલી જ જરૂર છે. એ સર્વ જો આપણી સાધનામાં રહ્યા કરતાં હોય તો સાચા પ્રકારની પ્રસન્નતા આપણામાં રહેતી હોય છે.

આનંદ ક્યારે ટકે ?

પ્રસન્નચિત્ત રહ્યા વિના કે થયા વિના આનંદ ટકતો નથી. સકળ પ્રકારના ઉદ્વેગ શમ્યા વિના પ્રસન્નચિત્ત રહી શકાતું નથી. ઉદ્વેગો તો તો જ શમે કે જ્યારે આપણું આખું જીવપ્રકારનું દૃષ્ટિબિંદુ સંપૂર્ણપણે બદલાઈ જાય અથવા બદલાઈ જવાના એકનિષ્ઠાપૂર્વકના સત્પ્રયત્નમાં હોય. આપણે આપણામાં જ વધારે સ્થિર કેમ થઈ શકીએ, વધારે આનંદમય કેમ રહી શકીએ, એ પ્રકારનું સંક્રમણ પળેપળ જો દિલમાં જીવતું રમી રહેતું હોય અને જીવનવિકાસના કર્મ પરત્વેની જિજ્ઞાસામાં પ્રતિદિન તેજસ્વિતા પ્રગટ્યા કરતી હોય તો જીવપ્રકારનું ધમસાણ શમી શકવાનું છે. સત્પ્રયત્નમાંથી અને તે પરત્વેના પ્રયાણમાંથી આત્મસંતોષ પ્રગટતો હોય છે.

કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા જાળવી રાખવી જ... શાંતિ અને પ્રસન્નતા જો નહિ ટકાવી શક્યા, તો આપણાથી કંઈ કશું બની શકવાનું નથી તે નક્કી જાણશો. પ્રસન્નચિત્તતા એ તો સાધનાનું પ્રથમ લક્ષણ છે. શાંતિ અને પ્રસન્નતા એ એનાં પ્રવેશદ્વાર પણ ગણાય.

પ્રસન્નતાતણી માત્રા જ્યારે ઓછી થતી દીસે,
ચેતીને શોધવું ત્યારે 'એવું કેમ બન્યું હશે !'

પરોવાઈ ન ત્યાં જાવું, વૃત્તિનું મૂળ શોધીને,
તેથી થૈ અળગા પોતે, ત્યાં પ્રસન્ન ફરી થવું.

સાધકે સર્વ કંઈ કરતાં કરતાં શાંત અને પ્રસન્ન તો રહેવું જોઈએ. ગમે તે કંઈ કર્મ હોય, ગમે તેવી મથામણ થતી હોય, ગમે તેવી અથડામણો પ્રગટી હોય, તેમાં પણ એની શાંતિ અને પ્રસન્નતાની માત્રા વધતી જવી જોઈએ. તો જ પોતાના જીવનઆદર્શને પહોંચાડવાના પ્રયંડ પુરુષાર્થમાં તે ટકી શકવાનો છે, તો જ એનામાં જોમ પ્રગટ્યા કરતું રહેવાનું છે. સાધકનો મુખ્ય આવશ્યક ગુણ તો પ્રસન્નતાનો છે. એટલે ગમે તે થયા કરતું હોય તોપણ તે પ્રસન્નચિત્ત તો રહ્યા જ કરે. જ્યાં એમાં (પ્રસન્નચિત્તતામાં) ખેંચ કે તૂટ પડતી અનુભવાય કે 'આપણો ભાવ ક્યાંક મંદ પડ્યો છે', એમ સમજાય તો ચેતી જવું. પ્રસન્નચિત્તની માત્રાના માપથી આપણને ઘણું સૂઝી આવે છે. સંસ્કૃતમાં 'પ્રસન્ન'નો અર્થ નિર્મળ છે. તે ઘણો અર્થસૂચક છે.

પ્રસન્નતા વિના આ સંસારમાં, કામમાં, વ્યવહારમાં ટકાય નહિ. જીવવા માટે પ્રસન્નતા જરૂરી છે. પ્રસન્નતા એ કુદરતી ગુણ નથી. કેળવાયેલો ગુણ છે. કેળવવાથી આવે છે. દરેકનામાં એ ગુણ આવતો નથી. થોડું ઘણું સ્વભાવગત હોય. દરેકને 'મારે પ્રસન્નતા કેળવવી છે' એમ થવું જોઈએ. એવી અભીપ્સા હોવી જોઈએ. એના વિના કંઈ કશું નહિ વળે. ગમે તેવા સંજોગો આવે તો પણ એ પ્રસન્નતા ઓછી થાય એવી નથી. કંઈ કશાથી ડંખ ના થાય. એની એવી ઈલકીલીન્ગ (અભાવ) ના થાય. અદેખાઈ ના થાય. ખોટું ના લાગે. આ બધાં પરિણામો પ્રસન્નતાથી પ્રગટે. પ્રસન્નતા ફૂલે, ફાલે અને જ્યારે આપણા જીવનમાં પ્રગટે, ત્યારે એ જીવન જીવવા જેવું સુંદર હોય છે. એ અત્યારે બોલવું નકામું. એ તો એ રીતે જીવતો હોય તે જ જાણે. એટલું

એ સુંદર હોય છે. ભલભલાને આકર્ષે. પરેખરું સ્વર્ગ તો એ જ છે કે જેના જીવનમાં નરી પ્રસન્નતા આઠે પહોર રહ્યા કરે, એ જ સરળ સ્વર્ગ છે.

હવે, એકવાર આપણને એમ થાય કે એ જાતની પ્રસન્નતા આપણને મળે કેમ ? એક તો જાણે એવી અભીપ્સા થવી જોઈએ. જેમ હું દાળ, ભાત, રોટલા, શાક જમું છું તેમ આ પણ જરૂરી છે. એ જમ્યા વિના ચાલે જ નહિ. એવી રીતે આ જીવનમાં પ્રસન્નતા હોય તો આ બધું થયા કરે. બાકી કંઈ કશું રહે નહિ. કરવા જેવું છે તે બધું જ થાય. અને જે થાય તે એટલા બધા આનંદથી થાય અને આનંદ પાછો બીજાને પણ સ્પર્શે. એટલે હું ઉત્તમ છું. પ્રસન્નતાનો ગુણ કેળવાય તો પોતેય સુખી થાય અને બીજા પણ સુખી થાય. બીજા સોએ સો ટકા સુખી નથી થતાં. એનું કારણ એમનું મન પ્રસન્નતા તરફ વળેલું હોતું નથી. સંપૂર્ણ પ્રસન્ન હોવું જોઈએ, થવું જોઈએ અથવા રહેવું જોઈએ, તે જાતની ભાવના એમનામાં બિલકુલ કેળવાયેલી હોતી નથી. એમનું ધ્યેય પણ એ જાતનું છે નહિ. એટલે એમને જોઈતા પ્રમાણમાં પ્રસન્નતા સ્પર્શતી નથી. બાકી થોડી ઘણી તે સ્પર્શી રહે છે અને એટલે થોડો ઘણો આનંદ પણ રહે છે, પણ પૂર્ણપણે નહિ. મેં કહ્યું તેવી જેની ભૂમિકા થયેલી હોય, એનામાં આ પ્રસન્નતા કેળવાયેલી છે. તેનાં આંદોલન પેલાને સ્પર્શે અને સ્પર્શીને તે પણ એવો જ થાય છે.

હવે, આપણે મૂળ વાત પર આવીએ કે પ્રસન્નતા શી રીતે પ્રગટે અને કેમ પ્રગટે ? એનાં સાધનો શાં ? અને સંસારમાં વર્તતાં વર્તતાં પ્રસન્નતા આપણાથી કઈ રીતે કેળવાય ? કારણ કે આપણે સંસારને મૂકીને જતું રહેવાનું નથી અને બીજા જે કોઈ જતાં રહે છે તેની વાત આપણે કરવાની રહેતી નથી. એવા લોકો તો માઈનોરિટી (લઘુમતી)માં છે. એ બહુ નથી, પણ એનો દાખલો શું કરવા લેવો ? દાખલો લેવાની બિલકુલ જરૂર નથી. પછી આપણે વિચારો કે પ્રસન્નતા કેવી રીતે આવે ? પ્રસન્નતાને અવરોધનાર, આડે આવનાર એવું બધું શું છે, તે વિચારવું જોઈએ. તો તેની સાથે આ બધું જ આવે - કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, મત્સર, અહમ્ આ બધાં જ પ્રસન્નતાને આડે આવે. કામને લીધે પ્રસન્નતા નથી એમ નથી, પણ એ પ્રસન્નતા પછી ખેદ પ્રગટાવે છે જો ક્રોધ કર્યો, એ ક્રોધ ધારો કે કશાથી તમારો સંતોષાયો. તોય એ

પ્રસન્નતા નેગેટિવ સાઈડમાં પલટાઈ જાય છે. એટલે આ બધાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, અહમ્, રાગદ્વેષ વગેરે જે વૃત્તિઓ છે, તે વૃત્તિઓ આપણાથી સંતોષાય ત્યારે બીજા કોઈ સાથે આપણને આનંદ થાય. એ એક જાતની પ્રસન્નતા થઈ. તે થોડોક વખત થઈને એનું રૂપાંતર થઈને એની નિમ્ન એટલે નીચલી ગતિ થાય છે. એટલે અજ્ઞાન તરફ માણસ વધતો જાય છે, જ્ઞાન તરફ નહિ.

ખરી પ્રસન્નતા જેને જામે, પ્રસન્નતાનો જેને વિકાસ થાય, તેનું હંમેશાં ઊર્ધ્વ ચડાણ થાય. ત્યારે આપણે વિચારીએ છીએ કે પ્રસન્નતા આપણે જોઈએ છે તો ખરી, પણ આ નેગેટિવ સાઈડની પ્રસન્નતા નથી જોઈતી. આપણને એવી પ્રસન્નતા જોઈએ છે કે જે આપણને ઊર્ધ્વ બાજુ લઈ જાય અને જેમ જેમ ઊર્ધ્વગમન આપણું થાય તેમ તેમ પ્રસન્નતાનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ આનંદ થાય. પ્રસન્નતા થઈ ખરી પણ એનું કોઈ લક્ષણ તો જણાવું જોઈએ ને ? એમ ને એમ આપણને નહિ મનાય, એનું લક્ષણ આનંદ. એને દુઃખ, ઉપાધિ, વિઘ્ન, મુશ્કેલીઓ, ગૂંચો આ બધું વ્યવહારમાં આવે છે. એ આવે છે, ત્યારે એટલો શાંત રહે. પ્રસન્નતા થઈ છે, એના કારણે એ શાંત રહે છે. તેનું મન કશાથી ડહોળાતું નથી. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ એ કંઈ કશાથી ડહોળાતાં નથી. એ પણ શાંત છે. શાંત હોવાથી એ પણ એનો ઉકેલ ઝટ કરી શકે છે. મનની સાથે બુદ્ધિ, પ્રાણ પણ છે. પ્રાણ પણ એની સાથે મદદમાં હોય છે. એટલે રસ્તો ખોળી કાઢે છે. તેને બહુ વાર લાગતી નથી. આપણે ધારીએ છીએ તેવું ક્ષણવારમાં તેને જડી જાય છે કે ‘આનું આમ કરવાનું’ એટલે પછી એ પ્રમાણે કરે એટલે પ્રોબ્લેમ ઉકલી જાય છે. એનો એને આનંદ થાય છે. એને એમ થાય છે કે ‘ચાલો, આ તો સરસ ઊકલી ગયું ! એના વિશે હું શું મૂર્ખો વિચારતો હતો ?’

જીવનમાં કંઈ પણ પ્રશ્ન આવે તે ઊકેલ્યા વિના ચાલતું નથી. ઊકેલવો તો જોઈએ જ. ના ઊકેલીએ તો આપણે દુઃખી થઈએ. પ્રસન્નચિત્ત થવાનો કોઈ નિશ્ચય નથી, કોઈ કામના નથી, કોઈ અભિલાષા નથી, તે કશું એના વિશે જાણતો નથી કે એના વિશે સમજતો નથી, એવા માણસને પણ મુશ્કેલી, આપત્તિ, વિઘ્નો આ બધું આવે છે. તે એને સાચી કે ખોટી રીતે ઊકેલવું પડે જ. ઊકેલ્યા વગર

ચાલે નહિ એને. પેલાને ય ઊકેલવું પડે. તે પેલો જે રીતે આપમેળે સ્વયં જે ઊકેલે છે તેવું પેલો માણસ નહિ ઊકેલે. વિચાર કરી કરીને મરી જશે, પણ તેને ખરી વસ્તુ જાગશે નહિ.

પ્રસન્નતા કેળવાય છે ત્યારે આપણા જીવનમાં કેટલાંય કોયડાઓ, પ્રશ્નો જાગે છે, તે સરળતાથી એકદમ બહુ વાર લાગ્યા વિના ઊકેલે છે. એ જે ઊકેલે છે, એ યોગ્ય રીતના ઊકેલે છે. તેમાં કોઈ જાતનું દ્વિધાપણું હોતું નથી. એમાં એ જાતે પોતે જ કન્વિન્સ (સંમત) થાય છે એટલે પ્રસન્નતા છે. એટલે આનંદ પણ ખીલે છે. જેમ આનંદ વધતો જાય છે તેમ એકાગ્રતા, કેન્દ્રિતતા આપમેળે આપણામાં પ્રગટે છે અને એ પ્રગટે એટલે અનેકમાં હોય છતાં એકમાં જ આપણું મન રહ્યાં કરે. એ પ્રસન્નતાની ખૂબી છે. જ્યારે પ્રસન્નતા જીવનમાં એકાગ્ર થાય છે ત્યારે એ પ્રસન્નતા હંમેશાં એકમાં પડી નથી રહેતી. હંમેશાં વિસ્તાર પામે છે.

સામાન્ય રીતે તો દરેક માણસ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જીવનમાં પ્રસન્ન રહે છે ખરો. ના રહેતો હોય તો જીવન બરબાદ થઈ જાય. એને જીવવું ગમે નહિ. જે થોડું ઘણું યદ્વાતદ્વા જેવું પણ જીવવામાં પ્રસન્નતા રહેલી છે, માટે જીવવું ગમે છે. એટલે પ્રસન્નતા જીવનના મૂળમાં છે ખરી. એ પ્રસન્નતાને કેળવવા માટે જે સાધનો આપણે વાપરવાં જોઈએ, તેના વિશે આપણે કોઈએ વિચાર કર્યો નથી. આપણને પ્રસન્નતા જોઈએ છે ખરી, તો એ પ્રસન્નતા આપણા જીવનમાં કેવી રીતે પ્રગટાવવી અને વિકસાવવી ? તેનો વિચાર આપણે કર્યો નથી. વિચાર નથી કર્યો અને નથી થતો એનું મૂળ કારણ પ્રસન્નતા વિશે આપણને જિજ્ઞાસા પૂરેપૂરી જાગી નથી. આ પ્રસન્નતા આપણે મેળવવી છે, હાંસલ કરવી જ છે, એવી એને દૃઢ ભાવના જાગી નથી. એ પ્રસન્નતાને અનુભવવા માટે જે ઝંખના જોઈએ તે પણ તેને જાગી નથી. એટલે એનાથી પ્રયત્ન થતા નથી, પણ જો મૂળમાં હોય તો પ્રયત્ન થાય પણ છે. નહિ તો પ્રયત્ન થતા નથી. ૯૯.૯૯ ટકા માણસોને આવી જિજ્ઞાસા છે નહિ. હવે ધારો કે કોઈકને વિચાર છે, એમાં ઝંપલાવ્યું છે, તો એણે શું કરવું જોઈએ ? એ અજાણ્યો છે. એ શું કરે ? મૂળ સવાલ એ કે ગમે તેટલો માણસ

અજાણ્યો હોય, પણ જો તેને જિજ્ઞાસા જાગે છે, તો જિજ્ઞાસા જેવો કોઈ સદ્ગુરુ નથી. તે જિજ્ઞાસા તેને દોરવે છે. ‘એ વાત તમે કહી દીધી તો ખરી, પણ પ્રેક્ટિકલ સ્ટેપ્સ (વ્યવહારું પગલાં) બતાવવાનાં ખરાં કે નહિ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તો જિજ્ઞાસા પ્રેક્ટિકલ સ્ટેપ્સ બતાવે છે.

‘અમે તો સામાન્ય માણસ છીએ, તો અમને એના ફાઉન્ડેશનનાં (પાયાનાં) કારણો બતાવો’ એમ કોઈ મને કહે તો હું કહું કે ‘ભાઈ, પ્રસન્નતા જો આપણે મેળવવી હોય, તો પ્રસન્નતાને માટે આપણે હાલના જીવનથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. ભવિષ્યમાં જ્યારે થશે ત્યારે મેળવીશું એમ ન વિચારવું જોઈએ, પણ હાલના જીવનથી શરૂઆત થવી જોઈએ. હંમેશાં આપણે સુખી રહેવાનાં પ્રયત્ન કરવાં, પ્રસન્ન રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો.’ દુનિયામાં સહેજે એટલી બધી માથાકૂટ અને ઝંઝટ હોય તેમાં પ્રસન્ન કેવી રીતે રહેવાય ? તો એને હું કહું કે ‘તારો વિચાર પ્રસન્ન રહેવાનો પાકો નથી થયો. પ્રસન્ન રહેવાને ‘એટ લીસ્ટ’ (ઓછામાં ઓછી) તારામાં અવરનેસ તો હોય જ. જો અવરનેસ ના હોય તો પાકો નિશ્ચય થયો નથી. એટલે જો આપણે ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોઈએ તો, જો આપણે પ્રસન્નતાને મેળવવી હોય અને જો તેનો નિશ્ચય પાકો હોય, દૃઢ નિશ્ચય-મક્કમ મરણિયો નિશ્ચય હોય તો તેની અવરનેસ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. જો અવરનેસ ના આવે તો આપણે સમજી લેવું કે તે વિષયમાં આપણે ઊંડા ઊતર્યા નથી કે તે વિષય આપણે આત્મસાત્ કરી લીધો નથી અથવા તે વિષય આપણને પૂરેપૂરો ગળે ઊતર્યો નથી, અથવા તે વિષયને આપણા જીવનમાં કેન્દ્ર તરીકે આપણાથી સ્વીકારાયો નથી.’ જે તે તમારે કરવું એ જો તમારે કરવાનું નક્કી થાય તો તેની અવરનેસ તમને રહેવી જોઈએ.

તમારે ગમે તે કરવું હોય, પણ તેની અવરનેસ તમને રહેવી જોઈએ. જેમ અહીં આપણે ઘેરથી દવાખાનામાં આવ્યાં, તો તે દવાખાનામાં જવાની આપણને અવરનેસ છે. અવરનેસ જીવતીજાગતી નથી, પણ મનમાં છે એટલે દવાખાના તરફ જ જઈશું. બીજે ક્યાંય નહિ જઈએ. જેમ ગાંડો માણસ ગમે તેમ ભટકતો ફરે છે તેમ આપણે નહિ જઈએ. તેથી જ્યારે આવું કંઈક હોય ત્યારે તેની અવરનેસ જાગવી જોઈએ. એટલે જો પ્રસન્નતા આપણે મેળવવી હોય, તો પ્રસન્નતાની

અવેરનેસ આપણામાં જાગેલી હોવી જોઈએ. એ અવેરનેસ જાગે તો ગમે તેમ થતાં આપણી પ્રસન્નતા કશાકથી ડૂબી, એનો ભંગ થયો કે કશાકથી તે એમાં બેરાગપણું થયું, તો જે આપણી અવેરનેસ છે તે આપણને જગાડશે કે 'ભાઈ, આપણે તો ગમે તેમ થાય તો પ્રસન્ન થવું છે અને પ્રસન્ન રહેવું છે. આ સંજોગોમાં આપણે ડહોળાઈ જઈએ તે બરાબર નહિ. આપણે પ્રસન્ન રહો અને પ્રશ્નનો ઉકેલ કરો.' પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવો તો પડે, પણ ફન્ડામેન્ટલી (મુખ્યત્વે) આપણે જે પ્રસન્ન રહેવું છે કે થવું છે તેને જાળવી રાખજો. એ તમારાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ શાંત થાય એટલે આપમેળે, સરળતાથી દરેક પ્રશ્નના ઉકેલ તમને જાગે અને સરળતાથી સોલ્વ (ઉકેલ) કરી શકાય એ એની વિશેષ ખૂબી છે. જેમના જીવનમાં આવા સવાલો આવતાં હોય, તેનો જે ઉકેલ કરે છે એમાં બીજી વ્યક્તિઓ સમાયેલી હોય છે. તે બીજી વ્યક્તિઓને બિલકુલ અન્યાય ના થાય એવી રીતે પ્રસન્નતા બંનેનો ઉકેલ કાઢે છે. એની એક મોટામાં મોટી ખૂબી છે. બીજું, આપણે જીવનમાં ગમે તે કામ કરવા બેઠાં, આપણે સ્વતંત્રપણે કોઈ કામ ઉપાડ્યું, તો એ પ્રસન્નતા એ કામમાં મદદકર્તા છે. મદદકર્તા છે એટલું જ નહિ પણ એ કામમાં વધુને વધુ આપણને ઉતારવાને રસવાળા બનાવે છે. એટલું જ નહિ પણ એ કામમાં તમને કોઈ જાતની અગવડ ના આવે, મુશ્કેલી ના આવે, કોઈ જાતની તમને મનમાં સગડગ ના થાય. હવે, ધારો કે કોઈ બાબતમાં એને મુશ્કેલી આવે, ત્યારે પ્રસન્નતા જેનું ધ્યેય છે તેવો માણસ તે વખતે માત્ર પેલી મુશ્કેલીનો ઉકેલ કાઢવા જાય છે તે નહિ બને. જેમ વડોદરા શહેરને આપણે જોવું હોય તો વડોદરા શહેરથી ઊંચે ઊડો, તો વડોદરા જોઈ શકીશું. તેવી રીતે મુશ્કેલીઓનો ઉપાય કાઢવો તે શક્ય નહિ બને. મુશ્કેલીથી છૂટાં થાઓ, જરા તટસ્થ થાઓ તો તમે મુશ્કેલીનો સાચો ઉકેલ કાઢી શકશો.

પ્રસન્નતાની ખૂબી એ છે કે જો તમે જીવનમાં પ્રસન્નતાનું ધ્યેય લીધું છે, તો જેનામાં પ્રસન્નતા આવતી જાય છે, તે તટસ્થ થતો જાય છે. આ તેનું બીજું પરિણામ છે. પ્રસન્નતા જેના જીવનમાં પ્રગટતી થઈ તેનામાં તટસ્થતા આવતી જાય. તટસ્થતા આવતી જાય એટલે છૂટો થતો જાય છે. જુદો પડી શકે છે. તમારામાં તટસ્થતા આવી એટલે તમે એ

પ્રશ્નનો પ્રાણ, પ્રશ્નનું હાર્દ, એ પ્રશ્નનો વિષય એ બધું તમે સરળતાથી જાણી શકશો. જેનો ઉકેલ કરવાનો છે, કે જે મુશ્કેલી, દુઃખ આવ્યું હોય, જે પ્રશ્નો કે કોયડાઓ કે જે કાંઈ આપણા જીવનમાં કામકાજમાં ઊભા થયા હોય તેને જાણીને સરળતાથી તેનો ઉકેલ તમે કાઢી શકો છો. એ રીતે સામાન્ય માણસ એ નહિ કાઢી શકે. ધારો કે ગમે તેવો કાબેલમાં કાબેલ માણસ, બહુ વ્યવહારમાં હોશિયાર માણસ પણ પેલા પ્રશ્નનો ઉકેલ કરે અને પેલો પ્રસન્નતાવાળો જેને આવી તટસ્થતા જાગેલી છે, વિવેક જાગેલો છે, તે ઉકેલશે તે બેમાં આસમાન જમીનનો ફરક હશે. એ વાત પણ એટલી ચોક્કસ.

આપણે વાત કરતાં હતાં કે પ્રસન્નતા ક્યાં ક્યાં સાધનોથી કેળવાય? તો મૂળમાં તો તેને ધ્યેય નિશ્ચિત હોવું જોઈએ. મારે આ કરવું જ છે, એની પાછળ આવો વિચાર મરણિયો નિશ્ચય થાય અને પછી ધીરે ધીરે તે પોતાનાં કામમાં વણવું જોઈએ કે મારે પ્રયત્નશીલ રહેવું છે. પ્રસન્ન રહીને કામ કરે. ધારો કે દુઃખ આવી પડ્યું, વિઘ્ન આવી પડ્યું, ત્યારે બને તેટલી શાંતિ રાખવી, ઉદ્વિગ્ન થવું નથી. ઉદ્વેગ પ્રસન્નતાને મારી નાખનાર, પ્રસન્નતાની માત્રાને ઓછી કરનાર છે.

જ્યારે તટસ્થતા આવે છે, ત્યારે આપણાં મનાદિકરણ પણ શાંત હોય. એટલે એ શાંતિમાં જે એનો વિચાર કરે છે તેવો પેલો બીજો માણસ નહિ કરી શકે, કારણ કે એનાં મનાદિકરણ પેલાનાં જેટલાં શાંતિવાળા હોતાં નથી. શાંતિ અને તટસ્થતાથી વિચાર કરીને ઉકેલ લાવે એને વહેલો ઉકેલ મળી જાય છે. ઉકેલ મળવાથી તેના કામની સરળતા બીજા બધા માણસો કરતાં વધી જાય છે, પણ કેટલાક માણસો એમ કહે છે કે 'સાલો મૂર્ખો છે, વેદિયો છે'. પણ એનાં કામ જુઓ તો બધાં સરળ અને ઝટ ઊકલે તેવાં છે. અને એનાં કામનો પ્રોગ્રેસ (વિકાસ) પણ સારો થઈ શકે. અને બીજી ખૂબી એ કે ગમે તેવો બુદ્ધિનો 'ઢ' હોય બધાંની કંઈ સરખી બુદ્ધિ નથી હોતી. બુદ્ધિ જરાક ના હોય તેવા પણ માણસ હોય છે. એવો માણસ પણ જો પ્રસન્નતાથી વર્તવાનું કરે તો તેની બુદ્ધિ ખીલે છે. આ માર્ગમાં પણ તેની બુદ્ધિ ખીલે છે. જ્યારે એ બુદ્ધિ ખીલે છે ત્યારે તેના રસ્તામાં આવતાં અનેક પ્રશ્નોને ઉકેલવામાં મદદરૂપ થાય છે.

બીજું, જ્યારે પ્રસન્નતા વધે ત્યારે એમાંનું એક ફળ તટસ્થતા પ્રગટે. બુદ્ધિ પ્રગટે. બુદ્ધિ પ્રગટે એની સાથે તેના પ્રાણ પ્રગટે. અહમ્ તો સાથે હોય જ. આમ, આવા પ્રશ્નો જ્યારે ઉદ્ભવે ત્યારે એનામાં એ સરળતાથી તટસ્થતા, બુદ્ધિ, પ્રાણ, વિવેક આ બધાં ખીલેલાં હોય છે અથવા ખીલતાં જતાં હોય છે. એના લીધે બહુ સરળતાથી એકદમ એને સૂઝી જાય છે કે હવે આમ કરવાનું છે.

એ પ્રસન્નતા માટે આપણે કરવું શું ? તે મૂળ પ્રશ્ન ઉપર આપણે આવીએ. આપણે પ્રત્યેક કર્મ કરતી વખતે પ્રસન્નતાને જ મોખરે રાખવી જોઈએ. જેમ લગ્ન લીધું હોય અને વરરાજાને જ્યારે ઊઘલાવ્યા ત્યારે વરરાજાને આપણે મોખરે રાખીએ. તેવી રીતે પ્રસન્નતાને આપણે મોખરે રાખવી પડશે. તે પણ પ્રત્યેક કર્મમાં આ પ્રસન્નતા મોખરે રાખવાની. જો એવી અવેરનેસ ના રહી તો આપણે ભૂલાં પડી જઈશું. અવેરનેસ ક્યારે રહેશે ? જ્યારે પ્રસન્નતા માટે આપણો દૃઢ નિશ્ચય, મક્કમ નિશ્ચય, મરણિયો નિશ્ચય પાકો થયો હશે. ‘આ આપણે કરવું છે, કરવું છે ને કરવું જ છે, એવો આપણે પાકો નિશ્ચય થાય. અને મરણિયો નિશ્ચય થયો હોય તો તેની અવેરનેસ આપણને રહેશે. બાકી, આપણને આ મેળવવાની જેવી તેવી વૃત્તિ થઈ હશે તો નહિ થાય, તો અવેરનેસ આપણામાં નહિ રહે.

અવેરનેસ રહ્યા સિવાય તમે આગળ નહિ વધી શકો. તમારે જે બાબતમાં પ્રગતિ કરવી છે તે દરેક બાબતમાં તમારી અવેરનેસ જીવતીજાગતી હોવી જોઈએ. તે સિવાય નહિ બને. ત્યારે આપણે એ જોયું કે જેમાં ને તેમાં પ્રસન્નતાને મોખરે રાખજો.

‘કંઈ પણ હોય તો આપણે પ્રસન્નતાને રાખીએ ખરાં, પણ એકદમ કંઈ સાલી રહે નહિ. તો રહે એવું આપણે શી રીતે કરવું ? તો તમે ભાઈ, તમારા પોતાના માર્ગમાં પ્રસન્નતા શત્રુઓ પડેલાં છે, એ પહેલાં દૂર કાઢો. રાગદ્વેષ તેનો મોટામાં મોટો શત્રુ. તો તે કાઢો, પણ તે કાઢવા જતાં જન્મોના જન્મો વીતી જાય. ત્યારે તેના કરતાં હું કહું કે ‘તારી વાત સાચી.’ અથવા આ અંગેના વિચાર કરનારા હોય તો તેને કહું કે ‘તારી વાત સાચી’, એના કરતાં આપણે પ્રસન્નતા કેળવતાં જ્યાં રાગદ્વેષ આવ્યા, ત્યાં રાગદ્વેષને આપણે વળગવું નહિ. એકલા રાગદ્વેષ

ટાળવા માટે આપણે જન્મો જોઈશો. બુદ્ધ ભગવાને કથા લખી છે, તે રીતે એમને ગુણ કેળવતાં કેટલાક જન્મ ગયા છે. તે એ રીતે તો આપણે ફાવીએ નહિ. ત્યારે આપણે આ પ્રસન્નતા કેળવતાં રાગદ્વેષ જ્યાં આવ્યાં ત્યાં રાગદ્વેષથી છૂટાં પડીએ. કંઈ એમાં આપણે વળગવું નથી. વિચાર આપણી પાસે છે. બુદ્ધિ છે, વિવેક છે, આ તટસ્થતા જાગી છે. આ બધું જાગ્યું છે માટે તેનાથી છૂટાં જરૂર પડી શકાય. ના પડી શકાય તેવું નથી. આપણે રાગદ્વેષમાં ના ભરાઈએ અને જો ભરાયાં તો આપણી પ્રસન્નતા તૂટી જાય. પછી આપણી પ્રસન્નતા કોઈ કાળે નહિ ટકે. કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે છે ત્યારે તે વખતે શું કરવું ? ત્યારે પણ આ જ વૃત્તિ આપણે ધારણ કરવાની.

આ બધાંને રાખીને આપણે પ્રસન્નતાના પ્રદેશમાં પ્રવેશીએ તે કોઈ કાળે નહિ બને. માટે, પ્રસન્નતાના પ્રદેશમાં જતાં જતાં માર્ગમાં આ બધું આવે એને ટાળતા જાઓ. પ્રસન્નતાની અવેરનેસ રાખો. મારી અવેરનેસ પ્રસન્નતા માટેની છે, તો એ પ્રસન્નતા મેળવા માટે મારે આગળ વધવાનું છે. એમાં આ બધાં જો આવે તો પ્રસન્નતાને મારી નાખે છે. એનું ખૂન કરી નાખે છે. માટે, મારે આ બધાં ના જોઈએ. એ આપમેળે નિર્ણય કરશે. બહુ નાનાં બાળકને જે ખરેખરી વસ્તુ જોઈએ છે, તે તેમાં જ મન રાખશે. બીજું ગમે તે આપશો, તો એ બાળક ફેંકી દેશે. એને જે જોઈએ છે તે આપો તો જ સંતોષ થાય છે. એ હકીકત એટલી જ સાચી છે. ગમે તે પૂછો. એવી રીતે આ જ્યારે પ્રસન્નતાની આપણા દિલમાં જો સાચેસાચી માંગ હશે તો તે વખતે એટલો બધો ખુલ્લી રીતે એની સામે બળવો ઉઠાવીને એને નકારશે. એની સામે ઈનકાર કરશે કે ‘નહિ જોઈએ મારે.’ પોતે એમાં ભળી જશે નહિ. જુદો રહેશે, કારણ કે એનામાં વિવેક આવ્યો છે, બુદ્ધિ આવી છે, તટસ્થતા આવી છે. આ બધાં આવ્યા હોવાથી એની સાથે એ ભળી નહિ શકે. કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, મત્સર, રાગદ્વેષ આ બધાંથી મુક્ત-વેગળા થવાનો માર્ગ પ્રસન્નતાને લીધે મળે છે. આપણે જો તટસ્થપણે સાચી રીતે વિચારીએ તો, એટલે ધીરે ધીરે એકવાર નકાર્યા, બેવાર નકાર્યા, ત્રણવાર નકાર્યા, ચારવાર, ઘણીવાર નકારવા પડશે. તે જ્યારે એમ લાગે છે કે એમને એક સ્વતંત્ર પ્રાણ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ,

મત્સર, અહમ્ વગેરે થયા. એમની આઈડેન્ટિટી (ઓળખ) એવી છે કે એનામાં શક્તિ છે. એની એને અવેરનેસ છે એટલું જ નહિ, પણ એનામાંથી એક એવી જાતની શક્તિ છે કે બીજાને તે ભોળવી શકે. બીજાને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવાની તેનામાં આવડત છે, કળા છે. ત્યારે આવું બધું હોવાં છતાં આ પ્રસન્નતાથી આપણે વેગળા રહી શકીશું. બધાંને આપણે કેળવી શકીશું.

આપણે પ્રત્યક્ષ જીવન જીવીએ છીએ અને તેજસ્વી જીવન જીવીએ છીએ. જીવન ઉત્તમ પ્રકારનું જીવીએ છીએ. જીવન કોઈ ધ્યેયવાળું જીવીએ છીએ, તેનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ પ્રસન્નતા છે, અને પ્રસન્નતા જીવનમાં પ્રકટે છે, ત્યારે જીવનમાં કોઈ પણ કશી મુશ્કેલી હોવા છતાં તેને મુશ્કેલી લાગતી નથી. મુશ્કેલી સરળતાથી ઊકલે છે.

પ્રસન્નતાવાળો માણસ કોઈ કાળે આળસુ નથી. તે હંમેશાં ઉદ્યોગી, ઉદ્યમી, ખંતવાળો, ધીરજવાળો રહેશે. તે માણસ ભલે ગરીબ માણસ હશે, પણ ખાવાને માટે ઉદ્યમ કરશે. જેટલું મળશે તેમાં સંતોષ માનશે. એક રોટલો ખાવા જોઈએ અને અડધો રોટલો મળે તો તે અડધો રોટલો ખાઈને પણ એને સંતોષ થશે. ‘એનો ટબારો કેમ ચાલશે?’ એ તો તમે તમારી બુદ્ધિથી વિચારો છો. એની બુદ્ધિથી વિચારો તો તે બહુ સુંદર રીતે ચાલતો હોય છે. કોઈ દિવસ એના વિશે એના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠતો નથી. એને કમાવાની અંદર, રોટલો મેળવવાની અંદર, કપડાંલતાં મેળવવાની અંદર કોઈ જાતની મુશ્કેલી પડતી નથી. એવી જાતની મહેનત કર્યા કરે છે. તેમાંથી તેને આ મળ્યાં કરે છે. એમાં મીનમેખ કોઈ જાતની અતિશયોક્તિ નથી. જરા પણ નહિ. એટલું જ નહિ પણ વ્યવહારમાં ખર્ચ તો જોઈએ. તોપણ તેના વ્યવહાર સચવાય છે. ‘અ,બ,ક,ડ, નો વ્યવહાર પ્રત્યક્ષ બતાવો તો અમે માનીએ. તમે તો ઠોકી બેસાડો’ એમ કોઈ કહે તો એનો દાખલો મારી પોતાની જાતનો જ આપું.

પ્રસન્નતા એટલે હળવાશ

કમળના ફૂલની પેઠે જ્યાં લગી આપણી બુદ્ધિ સહજપણે ખીલતી નથી, ત્યાં લગી જીવનના ઊર્ધ્વ માર્ગમાં તેવી બુદ્ધિ કશા ખપમાં આવી શકતી નથી. પક્ષીઓના નિર્મળ કલરવ જેવો જીવનમાં કિલકિલાટ ઊગ્યો હોતો નથી, ત્યાં લગી ચિત્તની પ્રસન્નતા પણ પ્રગટી શકતી નથી.

આપણી બુદ્ધિ રાગદ્વેષથી પ્રેરિત અને દ્વંદ્વથી કુંઠિત થઈ ગયેલી હોય છે. અમુક જાતનાં ધોરણોથી તે બંધાયેલી અને મર્યાદાવાળી ટૂંકી થઈ ગયેલી હોય છે. વળી, તેને અનેક પ્રકારનાં આગ્રહો, મતો, માન્યતાઓ, ધારણાઓ વગેરે રહ્યા જ કરે છે. તેનાથી પાર જવાની કે પાર થવાની તેને ઉન્નતિપ્રેરક ગોદાટી થતી નથી, ત્યાં લગી તે પોતાની સ્થિતિમાં જ પડી રહેલી હોય છે. તેની ગતિ પણ, તેની સ્થિતિ જેવી હોય તેવી જ રીતે થાય. અનેક પ્રકારનાં આવરણોથી બુદ્ધિ આચ્છાદિત થયેલી છે. ઉપર કહ્યું એ બધાંથી મોકળાશ અનુભવવી એનું નામ જ પ્રસન્નતા. જેને કશાનો કંઈ પણ બોજો લાગે છે, તે કદી પ્રસન્નચિત્ત થઈ શકતો નથી. જે હંમેશાં લદાયેલો રહે છે, તે હળવો થઈ શકતો નથી.

માનવીજીવનના જે બધા આનંદો મનના નીચલા થરોની ભૂમિકાના છે, અને જ્યાં સુધી આપણને એ અતિ મહત્ત્વના લાગ્યા કરે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તે નિશ્ચિત રૂપે મનમાં દઢ બનેલા હોય છે, ત્યાં સુધી આપણે તે બધાને છોડી દઈ શકતા નથી. એ બધા નીચલી ભૂમિકાના આનંદની વાસના માનવી ત્યારે જ છોડી શકે છે કે જ્યારે એ બધાને અને એ બધામાંથી હૃદયના દઢ અનુભવે એનો ભ્રમ ભાંગી ગયો હોય, જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે માનવીના જીવનના આવા નીચલા થરના આનંદ અને સુખનો છેક છેડો આવી પહોંચે છે, ત્યાં જ અને ત્યાંથી જ, તે પળથી જ, તેના આનંદની ભૂમિકા કોઈ બીજા ક્ષેત્રની બનતી જતી હોય છે.

કશુંક પણ એની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં અને સાચા ઉચ્ચ ભાવના અર્થમાં બન્યા કરતું હોય છે, ત્યારે એક પ્રકારનો આનંદ આપણને લાગ્યા કરે છે. એનું નામ જ પ્રસન્નતા. એવી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં જ સ્થૂળ જીવનમાં રહેવા છતાં તેના ઉપર તરી શકવાની શક્યતામાં જીવ પ્રવેશી શકે છે. સાધનાના ભાવમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી પ્રસન્નતા જીવને જીવભાવમાં રહેવા દઈ શકતી નથી. જીવનની સાધનાનો અર્થ જ એ છે કે માનવીજીવનના વર્તનવ્યવહારનાં પ્રત્યેક કરણો એ બધાંનો જીવતો સુમેળ ઉચ્ચ ભાવની દિશાના ગતિવહનમાં થયા કરીને જીવનના ઉચ્ચ વલણમાં પ્રસન્નતા અનુભવાવે, તો જ સાધનાની યથાર્થતા અને સાર્થકતા છે. તો જ સાચી રીતે સમજી શકાય કે સાધનાને માર્ગે આપણે દઢ થતાં જઈએ

છીએ. આવું ત્યારે બની શકે કે જ્યારે આપણે આપણા મનને તથા ઈન્દ્રિયોને તથા બીજાં કરણોને સાધના સિવાય બીજું કશું જ કરવા જેવું ના લાગતું હોય, એવું એ બધાંને આપણે સાધનાના અનુભવો દ્વારા દઢાવવાનું છે કે જેથી પછી તેમાં જ તે બધાં લય પામ્યા કરે.

આપણે જરા અહીંતહીં જીવનના કે જગતના કે સુખદુઃખના કોયડાનું કંઈક સમાધાન મેળવી લીધે ચાલવાનું નથી. એવું બધું કર્યાથી હૃદયના ઝરણામાંથી વહેતી એવી નૈસર્ગિક પ્રસન્નતા જાગી શકવાની નથી. જેમ જેમ સાધનાનો ભાવ જીવનના આંતરવિકાસમાં ઊંડો ઊંડો પ્રવેશ પામતો જાય છે, અને સાથે સાથે સમજણપૂર્વક વિસ્તાર પણ પામતો જાય છે, તેમ તેમ જીવની જીવનદૃષ્ટિ પણ બદલાતી જાય છે અને તે વેળા એની પ્રસન્નતા સદાય અખંડિત વહ્યા કરે છે. એવો જીવ કદીયે ક્ષુલ્લકતામાં પ્રવેશી શકતો નથી. સાધનાની તપશ્ચર્યામાંથી જીવ જે દશા પામે છે અને તેમાંથી પ્રસન્નતાનો જે ભાવ પ્રગટે છે, તેમાં પ્રત્યક્ષ શક્તિનો અનુભવ પણ થયા વિના રહેતો નથી. જીવની તે કાળની પ્રસન્નતા ખાલી મોકળાશ કે હળવાપણું કે શાંતિ કે નિશ્ચિંતતા કે મોકળું હાસ્ય એટલું જ માત્ર નથી હોતું, અને સાધનાની ભૂમિકામાં એક પછી એક ડગલાં ભરવામાં સાધનાના માર્ગમાંથી જ મળેલાં પ્રસન્નતા અને શક્તિ ઘણાં પ્રેરણાત્મક નીવડે છે. વળી, જીવની તે કાળની પ્રસન્નતાનું ક્ષેત્ર ઉચ્ચ ભૂમિકાનું રહે છે. જે જીવનને રચનાત્મકપણે સ્વીકારવાને યોગ્ય હોય ત્યાં જ મન ઠરે. નહિતર તો કશુંક આડુંઅવળું આવી જવાનું બનતાં એકતાર બની રહેલી પ્રસન્નતાનું ખંડિત થવાપણું થતાં આપણને ચેતી જવાનું બને છે, અને આમ તે આપણો સાચામાં સાચો ઉચ્ચ જીવનનો રાહબર બને છે.

પ્રસન્નતાને બહુ સાદા સ્થૂળ અર્થમાં સમજાવવાનું તમને કઈ રીતે કહી શકું ? એના તો અનેક દાખલા આપી શકાય. કંઈક કશું જરૂરનું ખોવાયું હોય અને મહામહેનત કરતાં અને બહુ શોધતાંયે ન જડતું હોય અને અચાનક જડી જાય ત્યારે જે પ્રકારની હાશની વૃત્તિ પેદા થાય છે, કોઈ મુશ્કેલ કામનો આપોઆપ એકદમ નીવેડો આવી જાય, ત્યારે જે એક પ્રકારનો સંતોષ દિલ અનુભવે છે, કોઈ ગણિતનો અઘરો દાખલો હોય અને કેમે કર્યો તે ઉકેલ મળતો ના હોય અને ઘણીએ વેળા ગણી

ગયા હોઈએ પણ વળી અચાનક કોઈક રીતે દાખલાનો જવાબ મળી જતાં જે લાગણી અનુભવાય, બધાંમાંથી અને બધુંએ પરવારીને નિરાંતે આરામથી પડ્યા હોઈએ અને ત્યારે જે ખુશમિજાજમાં હોઈએ અને ત્યારે જે નિરાંતની દશા રહે છે, જેને કબજિયાતનો રોગ હોય અને જો કોઈ કારણસર ખુલાસા સાથેનો તેને દસ્ત થાય છે, ઘણાંયે સમયથી કંઈક મેળવવાની અદમ્ય ઈચ્છા હોય અને તે ઓચિંતું મળી જાય, ઘરમાં સૂતરું સૂતરું વાતાવરણ રહે, ક્યારેય કશો ક્લેશ, કંકાસ અને સંતાપ ના હોય, ત્યારે જે એક પ્રકારની હળવાશ અને શાંતિનો અનુભવ થાય છે. વગેરે પ્રસન્નતાને સમજવાને માટેના સ્થૂળ દાખલા બસ થશે એમ માનું છું.

પ્રસન્નતાના લાભ

સદાયે આનંદમાં રહેવું. પ્રસન્નચિત્ત રહેવાના ઘણા લાભ છે. જે જીવ સતત પ્રસન્ન રહ્યાં કરે છે, તેની કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય વધારે સૂક્ષ્મ અને સતેજ બને છે. તેનાં જ્ઞાનતંતુઓ આઘાત-પ્રત્યાઘાતોને સહન કરી શકે એવાં બને છે. મન અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પ કરતું અટકી તો નથી જતું, પરંતુ જરૂર સ્થિર બને છે. તેની સગડગ ઓછી થાય છે, વધારે રચનાત્મક બને છે. બુદ્ધિ સમ બને છે. જીવનના સાચા રાહ પરત્વેની દૃષ્ટિ, સૃષ્ટિ વધારે સતેજ બને છે. પ્રાણના પ્રાકૃતિક ધર્મો આશા, ઈચ્છા, કામના, તૃષ્ણા, લોલુપતા, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર વગેરેમાં પણ ફરક પડવા માંડે છે. અને તેના અહમ્ના પ્રકારમાં પણ જુદી દિશાનું વલણ પ્રગટે છે. સતત આનંદમાં રહ્યાં કરવાની જીવનમાં મળતા અનેક આડાં, અવળા અને ઊભા પ્રસંગોથી જીવ ડહોળાઈ જતો નથી. તેનો શાંત ચિત્તે સામનો પણ કરી શકે છે. તેના તારતમ્યને વધારે આનંદથી મહાલનાર જીવનમાં વધારે ને વધારે જીવતાં બનતાં હોય છે. જીવનને સમજવાની તાકાત એમાંથી જન્મે છે.

જેનું મન પ્રસન્નચિત્ત રહે છે, તેની બુદ્ધિ પણ સૌમ્ય રહેવાની છે. જે પ્રસન્નચિત્ત નથી તે સાધક જ નથી. એ તો એનું પ્રથમ લક્ષણ છે. તેથી જ ગીતામાં કહેલું છે કે ‘અયોગીને નથી બુદ્ધિ, અયોગીને ન ભાવના’ એનો અર્થ હવે આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે.

પ્રસન્નતા એટલે એક જાતનું નિરાંતપણું, મનનું ખુલ્લાપણું, સરળપણું, સહજપણું, જેને ચિંતા હોવાનાં પૂરતાં કારણો અને તેવાં સંજોગો

હોવા છતાં જેને તેમનો કશો ભાર લાગતો નથી, એ સ્થિતિને પ્રસન્નતાની સ્થિતિ કહેવાય. પ્રસન્નતા એ કંઈ કોઈ ઊભરાની સ્થિતિ નથી કે કોઈ ઊર્મિનું વેવલાપણું પણ નથી. પ્રસન્નતામાં સ્થિરતા છે, ધીરજ છે, સમતા છે, સતત વિકાસ માટેની આંતરદષ્ટિ જેમાં ખીલેલી છે અને જેમાં આત્માનો પ્રગટ ઉલ્લાસ છે, પ્રેમની સ્નિગ્ધતા, આર્દ્રતા, કોમળપણું પણ છે અને તે ઉપરાંત કર્મ પાર પાડવા માટેના ઉકેલની ચાવી પણ તેમાં છે. પ્રસન્નચિત્ત માનવી, કામનો સવેળા ઉકેલ કુશળ રીતે કરી શકે છે. શોક અને હર્ષના ઊભરાનો પ્રસન્નચિત્ત જીવ વિવેકથી ઉપયોગ કરે છે. તેનામાં તે ભળી જતો નથી કે તેને વશ થઈ જતો નથી. ઘણું ગળાડૂબ કામ કરીને શરીરથી થાક્યા હોઈએ અને હાથ, પગ અને મોં ધોઈને નિરાંતે બેઠાં હોઈએ, ત્યારે એક જાતની આરામની જે લાગણી હોય છે, એવી કોઈક સ્થૂળ સ્થિતિને પણ પ્રસન્નતાની સ્થિતિ કહી શકાય. પ્રસન્નતામાં સ્વસ્થતા પણ રહેલી જ છે. માથે આવી પડેલાં ઘણાં કામ હોય અને તે એક પછી એક ઊકલી જાય અને તે બધાંય કામ યોગ્ય રીતે થયાં હોય, ત્યારે જે સંતોષની લાગણી રહે છે, તે સ્થિતિને પણ પ્રસન્નતાનું નામ આપી શકાય. મનમાં કશીયે ગડભાંજ ના રહે, કશા ગૂંચવાડામાં મન પડી ના જાય, બધી વૃત્તિઓનો, લાગણીઓનો શાંત ચિત્તે તટસ્થતાથી વિચાર થાય. ક્રોધ, ભય, રાગ કે વાસના વગેરેમાં પરોવાતાં એક જાતની સ્થિરતા રહી શકે, અને મન તે બધાંને તુલનાત્મકપણે વિચારી શકે, એવું થવું પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના કદી ના બને. પ્રસન્નતાથી મન હૃદય હળવાં ફૂલ જેવાં રહે છે. આપણને બધે બધું હળવું હળવું લાગે છે. ગમે તેવા ભારે પ્રશ્નોનો આપણે સહજ રીતે ઉકેલ કરી શકીએ છીએ. પ્રસન્નચિત્ત રહેવાથી સમદષ્ટિ કેળવાતી જાય છે અને સાથે સાથે વૃત્તિમાં સમતા ધારણ કરવાની કેળવણી પણ મળે છે. મનની મોકળાશ, મનનું સ્વાભાવિક ઉક્રયન, ભાવમાં તલ્લીનપણું, મનનું સમતોલપણું, વિવેકશક્તિ, તટસ્થતા એ બધું જો આપણે પ્રસન્નચિત્ત હોઈએ તો આપોઆપ પ્રાતઃકાળની ઉષાની પેઠે જીવનમાં ખીલવા માંડે છે અને જીવનને શોભાવે છે. પ્રસન્નચિત્તને કશા કોઈના ઝાઝા વિચારો આવતા નથી કે કશાની ગડભાંજ પણ હોતી નથી કે કોઈ પ્રકારની અમૂંઝણ પણ રહેતી નથી. તેને કામ આવતાં તેનો ઉકેલ કરીને નિશ્ચિંતપણે પાછો તે બેસી જાય છે. પ્રસન્નતામાં નિશ્ચિંતતા અપાર રહેલી છે. કોઈ એક ગુણના

ભાવના સામર્થ્યને આપણે જો મેળવી શક્યા તો ઉચ્ચ જીવનના તેવા બીજા ગુણોના ભાવ પણ જીવનને સ્પર્શ્યા વિના રહેવાના નથી. આમ, એકમાં અનેક છે, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ સાધકને થતો જ રહે છે.

પ્રસન્નચિત્ત માનવીને એક પ્રકારની સુખદ કુમાશભરી લાગણી રહ્યા કરે છે. એનો સ્વભાવ નીતર્યા પાણી જેવો હોય. ગમે તેવી પરિસ્થિતિ મળતાં તેની પ્રસન્નચિત્તતા ઘવાતી નથી. ઉશ્કેરાટમાં પ્રસન્નચિત્ત ઉશ્કેરાટનું મૂળ કારણ સમજી શકે છે. એના પરત્વેની દૃષ્ટિની પણ તેને ખબર પડે છે. તેથી, પ્રસન્નચિત્ત કોઈ પણ લાગણીના ગુલામ બની શકે નહિ. વૃત્તિ, લાગણી અને ભાવના એનાં ગુલામ બને છે અને એને વશ વર્તીને એના સાધનરૂપે સદાય રહ્યા કરે છે. હૃદયની સહજપણાની ભૂમિકાની પ્રસન્નચિત્તતા પ્રગટ્યા સિવાય આત્માના વ્યક્ત સ્વભાવમાં આપણે આવી શકવાના જ નથી. તેથી જ ગીતામાં કહ્યું છે કે - પ્રસન્નચેતસો દ્વાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ અધ્યાય-૨ શ્લોક-૬૫ ॥

પ્રસન્નતાથી બુદ્ધિ તરત જ સ્થિર થાય છે, એવું પ્રસન્નચિત્ત થવાતાં બુદ્ધિને ફાંટા હોતા નથી. મતલબ કે ફાંટાઈ જતી નથી અને તે બહુશાખાવાળી બની જતી નથી.

પ્રસન્નચિત્તતા સાંપડી શકે એવાં સાધન ક્યા ?

જે કોઈ જીવ જીવનની સાધનામાં પડે છે, તેને આ પ્રશ્ન ઊઠતો જ નથી. જે ઉપલો પ્રશ્ન કરે છે, તે જીવ સાધના વિશે કશું સમજ્યો નથી એમ જાણવું. પ્રસન્નતા તો સાધનાના ભાવનું સતત એકધારું, એકાગ્રપણે અને કેન્દ્રિતતાથી અનુશીલન અને પરિશીલન જ્યારે થયા કરે ત્યારે તેવા તેના થતાં રહેતાં વર્તનમાંથી પ્રસન્નતાનો ભાવ જન્મે છે. આમ છતાં જો કોઈ જીવને ખાસ પ્રસન્નતાનો જ ભાવ મેળવવો હોય તો તેની ઉપાસના પણ નીચે જણાવેલી રીતેથી થઈ શકશે.

(૧) પ્રત્યેક જીવ અને પ્રાણી પરત્વે મૈત્રીની ભાવના રાખ્યા કરવી. તેથી કરીને જીવમાંથી વેરવૃત્તિ ઘટે છે અને સ્પર્ધાની લાગણી પણ ઓછી થવા માંડે છે. વળી, કરુણાની ભાવનાનો પણ પ્રત્યેક પરત્વે તેના જીવતા ભાન સાથે કેળવવાનો અભ્યાસ પાડવાથી અભિમાન, અહંકારાદિ વૃત્તિનો પણ લય થવા માંડે છે.

(૨) મુદિતાનો તેવી રીતે ભાવ કેળવવાથી સાહજિક કદરવૃત્તિની

ભાવના જાગે છે અને પરસ્પર જીવો સદ્ભાવથી પ્રેરાય છે અને પરસ્પરમાં સહાયક અને સહકારની ઉચ્ચ પ્રકારની ભાવના પ્રગટે છે અને ઉપેક્ષા એટલે નિઃસ્પૃહતાથી ક્ષોભ, કલેશ, મોહ, મમતા વગેરેનો નાશ થવા માંડે છે અને આ ચાર પ્રકારની ભાવનાનું જો તેની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં પૂરેપૂરું જ્ઞાનપૂર્વક સતત પાલન વર્તન થયા કરે તો પ્રસન્નતા જરૂર પ્રગટી શકે. આ તો અસલના સમયની પ્રવાહની માફક થયા કરેલા પ્રયોગનો સિદ્ધ અનુભવ છે, આમાં કશું નવું નથી.

(૩) વળી, નિંદા અને લૌકિક વાતો પ્રસન્નતાને ઉદય થવાપણામાં બાધકરૂપે છે.

(૪) જ્યાં લગી સાધકનું અંતઃકરણ કાચ સમાન થઈ ના જાય, ત્યાં લગી કશું પણ વળી ના શકે. એવું અંતઃકરણ કાચ જેવું થઈ જતાં તેમાં (કાચમાં) ડુંગર, સમુદ્ર, નદીઓ તથા એવું ઘણું ઘણું વગેરે યથાર્થપણે તેના પૂરેપૂરા પ્રગટ સ્વરૂપમાં દેખાય છે. પરંતુ તે ડુંગરના ભારથી જેમ તૂટી જતો નથી અને સમુદ્રથી જેમ પલળતો પણ નથી, તેમ એના અંતઃકરણનું પ્રસન્નતાથી બને છે. અને એવી આત્માના ઓજસ ભાવવાળી ચેતનાશક્તિથી ભરપૂર પ્રસન્નતા પ્રગટે છે, ત્યારે હૃદય પણ સમુદ્ર જેવું બની જાય છે. એનામાં નદીઓ, ઝાડ, કચરો, એવું ઘણુંયે બધું ખેંચાઈ આવે છે, પરંતુ ધીમે ધીમે સમુદ્ર બધાંને કિનારે કાઢીને પોતે તો નિર્મળ જ રહ્યા કરે છે. તેમ જ તે નદીઓના જળથી કદાપિ વધતો ઘટતો નથી. એવું જ પ્રસન્નતાના ભાવથી થવા માંડે છે.

પ્રસન્નચિત્તાનાં લક્ષણો

પ્રસન્નતાનો ગુણ પ્રગટતાં કોઈના પણ ગુણ-અવગુણ બંને મનની કલ્પના માત્ર છે અને સદ્ગુણ તો પોતાની સાત્ત્વિકતા કેળવવા માટે કદરભક્તિભાવે જોવો રહ્યો અને અવગુણથી આપણું હાલવાપણું ના બને, અન્યથાપણું સામાનામાં ના આરોપાય એવી સ્થિરતા અને સમતા પ્રસન્નતામાંથી પ્રગટે છે. સારા ગુણોનો ઉદય થતો રહે અને જીવનમાંની નકારાત્મક વૃત્તિઓનું પરિવર્તન થતું રહે તે બધું પ્રસન્નતામાં જાગેલી ભાવનાની શક્તિમાંથી જ થતું રહે છે. પ્રસન્નતાથી ડગમગતો નિશ્ચય કદી ઊભો રહી શકતો નથી. એ ભાવનાની ફલિતવ્યતામાંથી જે તે બધાનું અનુભવથી સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે.

પ્રસન્નતાના ભાવમાંથી તત્પરતા, પરાયણતા, વાણીનું સ્પષ્ટપણું અને કઠોરતાનું લય થવું, મધુરતા આવવી, સત્યને સદ્ભાવવું અને અસત્યને પોષણ ના આપવું, જ્ઞાન વિશે ઉત્સાહ, મિત્ર વિશે નિષ્કપટતા, વડીલો પરત્વે આદર અને હૃદયની પરમભક્તિ એ બધા ભાવો ધીરે ધીરે તેમાંથી ફળતાં જતાં આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

સાપ જેમ કાંચળી ઉતારે તેમ પ્રસન્નચિત્ત સર્વ પ્રકારના આગ્રહો છોડતો જાય. તેને બહુ વિચારો કરવાના ના હોય. તે કદી મતને પકડી ના રાખે, તેવાને કદી વિચારોની પરંપરા ના ચાલતી હોય, જેની બુદ્ધિને ઘણા ફાંટા છે, ઘણી ડાળીઓ છે, તેવો માણસ અસ્થિર છે અને અવ્યવસાયી છે. તેવો કદી પ્રસન્નચિત્ત બની શકતો નથી. પ્રસન્નચિત્ત બુદ્ધિની ગૂંચવણથી કે દલીલોના માર્મિક ભારથી લદાઈ જવાનો નથી. પ્રસન્નચિત્તને દરેકના મર્મની સમજણ પડતી હોય છે. પ્રસન્નચિત્ત હોવું એટલે જ આત્માના સ્વભાવને વ્યક્ત થવાપણું. પ્રસન્નચિત્ત હોવું એટલે જ આત્માના ગુણનું પ્રાદુર્ભાવ થવાપણું. પ્રસન્નચિત્તતા એટલે આત્માના પ્રભાવની સતત અસર. જીવનના સર્વ ક્ષેત્રમાં અને સર્વ કર્મમાં જેની તેની યોગ્યતાની રીતિએ રહ્યા કરે એવી સ્થિતિ ઉદ્ભવવી તે. પ્રસન્નચિત્ત કદી ડહોળાતો નથી. તેને ડહોળાવાપણું હોતું નથી. એ સદા સર્વદા નિરાંતવાળો રહ્યા કરે છે, કારણ કે પ્રસન્નચિત્તતાના જીવંત ભાવમાં કોઈ કામનાઓ રહેલી હોતી નથી. એની ગંભીરતામાં પણ તે પ્રસન્નચિત્ત જ હોય છે. પ્રસન્ન ચિત્ત જેનું છે તે જ મોકળા હાસ્યનો સહજપણે ઉપયોગ કરે છે. હમણાં તો હું એટલું હસતો નથી પણ પહેલાં જ્યારે હસતો ત્યારે હસતાં હસતાં ગબડી પણ પડતો અને ખૂબ મુક્ત હાસ્ય અને અટ્ટહાસ્ય કરવાનું પણ થઈ જતું. હાસ્ય અને મધુરું સ્મિત એ એનું એક પ્રકારનું બાહ્ય લક્ષણ પણ છે. પ્રસન્નચિત્ત વધારે વાતોડિયો પણ ના હોય કે મૂંગો પણ ના હોય. એની વાણી નદીના પ્રવાહની જેમ સરખાપણે વહેનારી, અર્થગાંભીર્યવાળી અને કદીક વિનોદયુક્ત પણ હોય. વાણીમાં ક્યાંયે કટુતા ના હોય, પણ સ્પષ્ટતા અને સ્પષ્ટ વક્તવ્ય પણ પૂરેપૂરાં હોય. જેને જે કહેવાનું હોય તે તેને વાસ્તવિક અર્થમાં સ્પષ્ટપણે કહે. તેને પેલો બીજો જીવ કટુ કે કઠોર માને તો તે માનવા દે. એની વાણીમાં જીવતો સંસ્કારનો પ્રાણ છે.

પ્રસન્નચિત્તના ભાવની અસર લાગ્યા વિના રહેતી નથી. એનો કોઈ ઓર પ્રકારનો નશો પણ હોય છે, પણ એ નશો મદાંધ નથી બનાવતો. જીવનની ખુમારી વધારે છે. જીવનમાં મળતાં જતાં કોઈ પણ કર્મ અંગે બેદરકારી અને બેકાળજી કે લાપરવાહીપણું કદી ઉદ્ભવતું નથી. કેટલાક એવી વૃત્તિવાળા જીવો પોતાને પ્રસન્નચિત્તવાળા ગણાવે તો તે નરી મૂર્ખતા અને અજ્ઞાનની પરિસીમા છે એમ જાણવું. પ્રસન્નચિત્તતાવાળો મુમુક્ષુ પ્રત્યેક સાથે સહાનુભૂતિ અને કુદરતી ભાવનાથી જોતો થવાનો છે. પ્રસન્નચિત્તને સુમેળ સાધતાં વાર નહિ લાગે. પ્રસન્નચિત્તને કોઈ પણ પ્રશ્નના ઉકેલને માટે બુદ્ધિ તાત્કાલિક સહજપણે મદદમાં આવે છે. એનો ઝાઝો વિચાર કરવાપણું રહેતું નથી. આપોઆપ એને સૂઝે છે. તે તરત જે તે બધું કળી જાય છે. એને ગમે તે રીતે ઉકેલની સૂઝ પડી જાય છે. પ્રસન્નચિત્ત એનું મૂળ નહિ શોધે કે હેતુ નહિ શોધે એવું નથી, પરંતુ એમ કરવા જતાં એનું બળ અથવા તો એનું કાર્યસાધકપણું ઘણું ઓછું થઈ જાય છે. એટલે પ્રસન્નચિત્ત એના અનુભવને ભરોસે જ રહ્યા કરે છે. અને એ ભાવની દૃષ્ટિએ જોતાં પોતાનામાં જ મસ્ત રહ્યા કરવાને લીધે એને કોઈને સમજવાની કે સમજાવવાની જરૂર પડતી નથી. પ્રસન્નચિત્તને કશી બાબતની મડાગાંઠ ના હોય. એ તો સરળ સરળ જ રહ્યા કરે અને વહ્યા કરે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણપણે ખુલ્લો જ હોય. સરળતા સાથે, સહજપણાના નિરાંતના ભાવ સાથે આહ્લાદક પ્રયંડ ભાવનાવાળી સ્થિતિ એમ પણ પ્રસન્નતાનો અર્થ કરી શકાય.

ગરજ

જીવનવિકાસની સાધનામાં પ્રથમ તો મૂળમાં જે ધગશ, તમન્ના, ઉત્કટ પ્રકારના હોવા ઘટે, તે ભાગ્યે, બહુ જવલ્લે જ, કોઈક જીવમાં જોવામાં આવે છે. બાકીનાને અભ્યાસમાં એકધારું, ચીવટાઈથી વળગી રહેવા માટેનાં ખંત, ઉત્સાહ, ધીરજ, સાહસ, હિંમત, સહનશીલતા વગેરે જે ગુણોની તેમાં જરૂર હોય છે તેવી ગુણશક્તિ બહુ ઓછા જીવમાં હોય છે, તે હોવા છતાં પણ એકલા માત્ર પુરુષાર્થથી આ માર્ગમાં પતતું નથી. આ માર્ગ તો માગી લે છે, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ત્યાગ, બલિદાન, સમર્પણ, ખુલ્લા થવાપણું (ને તે પણ હૃદયનું સોએ સો ટકાનું) ને તે પણ બધું પાછું હોવું ઘટે જ્ઞાનપૂર્વકની ભૂમિકાવાળું.

કોઈ પણ કર્મના ક્ષેત્રમાં આગળ ધપવાને માટે જિજ્ઞાસા, તમન્ના, ઉત્કટ ઝંખના, મહત્વાકાંક્ષા, ગરજ (આ બધા શબ્દો એક જ પર્યાયના છે) તેનામાં જાગેલાં હોવાં જોઈએ. ઉત્કટમાં ઉત્કટ ગરજ જાગ્યા વિના ‘ગરજ’ના વિષયમાં એકધારું વળગીને ટકી રહેવું એ દુર્લભ હકીકત છે. સંસારવ્યવહારમાં પણ ગરજવાળો માણસ આપણે પરખાયા વિના રહી શકતો નથી. કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે તે કર્મ પરત્વેની એવી ‘ગરજ’ તેનામાં જીવતીજાગતી અગ્નિની જ્વાળાની પેઠે ભભૂકી રહેલી, પ્રગટેલી હોવી જોઈશે.

ખરેખર ઉત્કટમાં ઉત્કટ ગરજ પ્રગટ્યા વિના, ગરજના વિષયમાં પ્રાણ પ્રગટી શકતો હોતો નથી; તેથી કોઈ પણ વિષયમાં આપણાં મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ ને અહં તો જ પરોવાય છે, જો તે પરત્વે ખરેખરી ગરજ લાગી જતી હોય છે. ગરજ લાગ્યા વિના ગરજના વિષય પરત્વે આપમેળે દિલ પરોવાઈ શકતું નથી.

ગરજ જાગે છે ને લાગે છે, ત્યારે જ તે પરત્વે એકધારું જીવતુંજાગતું મંડેલું રહી શકાય છે. એમ જે સતત એકધારું મંડ્યા રહેવાય છે, ત્યારે તેમાંથી જે રસ-નિષ્પત્તિ ઝરે છે, તેથી તો શ્રેયાર્થીને તે પછી એમાં યાહોમ કરીને સંપૂર્ણપણે ઝંપલાવવાનું દિલ આપોઆપ પ્રગટી જતું હોય છે. દિલમાં દિલથી જ્યારે એકરસ થઈ મસ્તીથી ભળે, મળે ને ગળે છે, ત્યારે જીવનમાં જે એક નશીલી મસ્તી પ્રગટે છે, તેની લગની, લહેજજત ને મજા કોઈ અનેરાં હોય છે. જેને જેમ પડી હશે, જેવી ગરજ જાગી હશે, તેમ તે વર્તવાનું છે, તે પણ નક્કર અનુભવની હકીકત છે.

ગરજ પાક્યા વિના કંઈ બનતું હોતું નથી.

લૂલાને જો પોતાનું લૂલાપણું ખરેખરું સાલે છે, ત્યારે તે લાકડીરૂપી ટેકો લે છે. આંધળાને પોતાનો અંધાપો સાલે છે, એટલે જ એ જેમ તેમ કરીને કોઈને દોરવનાર-ભોમિયારૂપે લે છે. એ દોરાવો પેલા બિયારાને કેવું સતાવે છે, એનો જેને અનુભવ હોય તે જ જાણે. આમ, જીવને પણ પોતાનો અજ્ઞાનરૂપી અંધાપો ઘણો સાલે છે અને જ્યારે પોતાના લૂલાપણાનું સભાન જ્ઞાન પ્રગટે છે ત્યારે તે લાકડી કે દોરવનારને વળગી શકવાનો છે, કારણ કે એની એને ગરજ જાગે છે.

જેને ગરજ જાગે છે, ગરજ લાગે છે, તે તો બેસી રહી શકતો નથી. એ તો મથ્યાં જ કરવાનો. ગરજ જગાડવાનું કર્મ કોઈ કરી આપવાનું નથી. તે તો જીવને પોતાનામાં જો જાગ્યું હોય છે, તો જ તેનું થોડું ઘણું ચાલ્યાં કરે છે. બાકી જીવપ્રકારનાં વલણથી જે કર્મ થયાં કરે, તેનાથી તો કશું વળવાનું નથી. હૃદયની સાચી ગરજ લાગ્યા વિના કોઈને પણ વળગી શકાતું પણ નથી. જેમાં ને તેમાં ગરજ મુખ્ય વાત છે. સંસારવ્યવહારમાં પણ જ્યારે પાકી, પૂરી ગરજ જેને વિશે લાગેલી હોય છે તેની સાથે ગમે તેટલો વિરોધ હોય છે, તેને (વિરોધને) પણ ત્યારે જતો કરી શકાય છે, ને જેને માટે ગરજ લાગી હોય છે, હેતુ સરાવી લેવા માટે એને વળગવાનું બની શકતું હોય છે. એવાનું કશું આડુંઅવળું જોવાનું ત્યારે બનતું હોતું નથી અને કદાચ જો જોવાઈ જવાનું બન્યું, તો તેને સમૂળગું જતું કરવામાં સંસારી લોક માનતા હોય છે. ઊલટું એવી વેળાએ એને રાજી રાખવામાં જ સંસારી લોક તો માનતા હોય છે.

સંસારવ્યવહારનાં કર્મમાં એકલી ગરજથી ચાલી શકે છે. તે પ્રકારની ગરજમાં પ્રેમ તો મુદ્દલે હોતો નથી. તેમાં હૃદય પણ નથી હોતું. સંસારવ્યવહારમાં કર્મમાં પ્રગટેલી ગરજમાં તો પ્રયંડ દંભ, દાવપેચ વગેરે પણ જરૂર હોય છે. જ્યારે જીવનના ઊર્ધ્વ માર્ગ પરત્વેના આરોહણમાં તો ગરજ પાકી જોઈશે, ને તે સાથે હૃદયનો પ્રેમભાવ પ્રગટેલો હોવો જોઈશે; વળી એમાં સાચેસાચી નેકદિલી પ્રગટેલી હોવી જોઈએ. જે માટે ગરજ જાગેલી હોય છે, તે ફળીભૂત કરવા માટે મરી ફીટવાની આત્યંતિક તૈયારી પણ હોવી જોઈશે.

કંઈ કશા પર તિરસ્કાર કરવાથી તેમાંથી નીકળી શકાતું નથી, પણ ઊલટું કળણમાં વધારે ખૂંપી જવાય છે. જીવનવિકાસના માર્ગમાં તિરસ્કાર, ઘૃણા, વેર, નિંદા, અવમાનના, અવગણના વગેરે વૃત્તિને સ્થાન જ નથી.

જીવનવિકાસ માટેની ખરેખરી જ્યાં સુધી ગરજ પ્રગટેલી નથી, ત્યાં સુધી તે પરત્વેના પુરુષાર્થમાં સાચા પ્રાણ પ્રગટી શકતા નથી. વળી, કોઈને પણ તેવી ભાવનાના હેતુથી વળગવાની પાકી ગરજ પ્રગટ્યા વિના તેને અંતરથી વળગી પણ નથી શકાતું. જીવનનો વિકાસ કંઈ એમ તો નથી થઈ જવાનો. એ માટે જહેમત ઉઠાવવી જ પડવાની.

નવું ક્યારે શીખાય છે કે જ્યારે આપણને એની પૂરેપૂરી ગરજ લાગે હોય છે, ભૂખ લાગે છે. એવો અનુભવ થઈ ગયેલો હોવાથી એનો સમય થઈ જાય તે પહેલાંથી પણ એના માટેની પૂર્વ પ્રવૃત્તિ-કર્મમાં આપણે પરોવાઈ જઈએ છીએ. તરસ લાગ્યા વિના પાણી પીવું ગમતું નથી, તેમ જેને ગરજ લાગી નથી તેનાથી આ માર્ગમાં આગળ વધી શકવાનું બનતું નથી. માટે જેમાં ને તેમાં પૂરેપૂરી, સાચી ખરી ગરજની મુખ્ય જરૂર રહે છે. ગરજ જ હોય તો બધું બને.

ગરજ પ્રગટાવવાની રીત

એટલે હવે ગરજ કેવી રીતે પ્રકટી શકે તે આપણે વિચારવું જોઈએ. કોઈ આપણને ઊંચે લેવા મથે તો ખરું, પરંતુ સાથે સાથે આપણે પણ તેમાં રસ લઈએ, એમાં ઉત્સાહ પ્રકટાવ્યા કરીએ, એ પરત્વેની પૂરી ખંત રાખ્યા કરીએ, એને યોગ્ય વિચારતા રહીને વર્તન કર્યા કરીએ, એને યોગ્ય જ્ઞાનપૂર્વકનું જીવન ગાળવાનું વિચારતાં હોઈએ, અને યોગ્ય જીવનની ભાવનાસૃષ્ટિ ઘડાતી જતી હોવી જોઈએ, એનાથી ઊંધું અન્યથાભાવે જે જે સ્ફુરતું હોય એને મારી હઠાવવા કટિબદ્ધ થયાં કરતાં હોઈએ; આવું આવું આપણે કરતાં હોઈએ તો જ કોઈક આપણને ગરજ પ્રગટાવવાની દિશામાં મદદ કરી શકવાનું છે.

જિજ્ઞાસા

પેદા કરી શકે કેવા માટીમાંથી મહાજન !

જિજ્ઞાસામાં શી શક્તિ તે છે અનુભવ્યું જીવન.

‘જિજ્ઞાસા જાગી છે’ તેનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ હોય જ છે. એવાં ઘણાં લક્ષણોમાંનું એક લક્ષણ પૃથક્કરણ તો છે જ છે. આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં જિજ્ઞાસાનું મહત્ત્વ પ્રથમ સ્થાને છે. એ પથિકોનું એ પંથે પ્રથમ પગલું જ જિજ્ઞાસા વડે કરીને મંડાય છે.

લાખોગણી સાબિતી ભલેને આપો, પરંતુ જ્યાં સુધી જે જીવને ભગવાન પરત્વેની ગતિશીલ, ક્રિયાશીલ એવી અદમ્ય જ્વાળામુખીના અગ્નિ સમી હૃદયમાં હૃદયથી જિજ્ઞાસા પ્રગટેલી નથી હોતી તેવો જીવ કશું કરી શકે નહિ. તે આગળ વધી પણ ન શકે. થોડીઘણી પણ જેનામાં જિજ્ઞાસા છે એવો જીવ તેની પ્રકૃતિને-સ્વભાવને સાનુકૂળ પડે તેવું કોઈ

સાધન લઈ, તેને સતત એકધારું વળગ્યાં કરીને તેમાં જ મચેલો, મંડેલો અને મથ્યાં કરતો રહે તો તેવા જીવમાં પ્રાણ પ્રગટી શકે છે. મંડ્યા કરાયા વિના આ માર્ગમાં કે બીજા કોઈ માર્ગમાં વિકાસનું કામ થઈ શકવાનું નથી.

માનવીમાં જિજ્ઞાસા, સંકલ્પ એવી વૃત્તિઓ કુદરતીપણે છે. જે જીવને આ માર્ગની જિજ્ઞાસા જાગેલી છે, તે મિથ્યા થઈ શકતી નથી; કારણ કે જેને જે જાતની જિજ્ઞાસા જાગે છે, તે જાતની પ્રવૃત્તિ કર્યા વિના ત્યાં રહી શકતો નથી. જેનો સંકલ્પ જેટલો ઉત્કટ તેટલો તે પ્રાણવાન ને વેગવાન પણ બને છે.

જિજ્ઞાસાના હાઈનો ભાવ પ્રત્યેક વ્યક્તિની કેટલી, કેવી, તીવ્ર, ગાઢ, ઉત્કટ જ્વાળામુખી જેવી ધગધગતી તમન્ના છે, ને કેટલી ગાઢ ઉત્કટ તત્પરતા ને તાલાવેલી જાગી છે, એના પર પણ આધાર રહેલો છે. પ્રત્યેકને પોતપોતાના સ્વભાવ, પ્રકૃતિ પ્રમાણે તે પ્રવર્તતી ભલે લાગે, પરંતુ આખરે તો જો જ્વાળામુખી સમી ધગધગતી ઉત્કટમાં ઉત્કટ તમન્ના જાગેલી હોય તો, નદીના પ્રચંડ પૂર સમયે તેના બંને કિનારાને છોડીને, વટાવીને નદીનું પાણી ક્યાંનું ક્યાંય વહી જતું હોય છે. તેથી તેવી જિજ્ઞાસાનો પ્રભાવ ને પ્રતાપ, તેનો ભાવ તે પ્રમાણે પ્રવર્તતો અનુભવાય છે. જીવની પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ તો મર્યાદાશીલ છે, તેમ છતાં ઉપરના પ્રકારની જિજ્ઞાસા તો જીવનું તેવું બધું પણ તોડીફાડીને ક્યાંયે ફગાવી ક્યાંયે વહેતી જતી હોય તેવી પ્રચંડ ઝળહળતી તીવ્રતાથી જલતી જિજ્ઞાસાને નથી કોઈ મર્યાદા, નથી કોઈ રીતરસમ કે નથી કોઈ પદ્ધતિ. તેનો માર્ગ નિરનિરાળો છે. પોતે પોતાના જ સ્વયં ધોરણે, સ્વતંત્ર રીતે વર્તનારી તે ચેતનાશક્તિ છે. એ પોતે સ્વયંભૂમાંથી પ્રકટેલી સ્વયંભૂમાં મળવા, હળવા, ભળવા ને ગળવાને તથા તેમાં જ એકરસ થઈ જિજ્ઞાસા પોતે પણ તેમ થવાતાં કેટકેટલાં સ્વરૂપના પલટા લેતી હોય છે, એ પણ એક મૌલિક અનુભવદર્શન છે.

જિજ્ઞાસા કદી સાંકડા બંધાયેલા માર્ગની હોતી નથી. શરૂ-શરૂમાં એનો માર્ગ ભલે અમુક ધોરણનો લાગે, પરંતુ ત્યાં પણ એનાં પ્રવાહનો વેગ પ્રચંડપણે વધતાં જિજ્ઞાસાના કિનારાની ક્ષિતિજો ક્યાંની ક્યાંય ગગનગામિની પ્રવર્તતી હોય છે.

તેથી જ જેનામાં એવી જિજ્ઞાસા જાગી છે, તે જ જીવ પરમ સદ્ભાગીને પરમ કૃપાળુ શ્રીભગવાનની કૃપાનો બડભાગી છે. ધન્ય છે એવી જિજ્ઞાસાને.

જે મેળવવું છે, તેના પરત્વે હૃદયમાં, હૃદયથી, હૃદયની ઉત્કટમાં ઉત્કટ જ્વાળામુખીના જેવી ધગધગતી લગની, જ્યાં સુધી લાગતી નથી, ત્યાં સુધી સાધનામાં જ્વલંત ચેતનાત્મક વિકાસ થવો શક્ય નથી. તેમ છતાં સાધન પકડીને તેને એકધારા સતત વળગી જ રહ્યા કરવાથી પણ એવી જિજ્ઞાસા જાગે છે ખરી.

ખંત

જેને ખંત નથી જરાય દિલમાં, ઉઘોગશાળી ન જે,
ના ઉત્સાહ કંઈ કશો હૃદયમાં, ના ચીવટાઈ કશે;
એને રંગ ચઢે નહીં, દિલ નશો ના જામશે એહને,
માથે કામ લીધેલ તે નવ થશે એવાનું પૂરું કઢી.

જેને ખંત નથી એટલે કે અમુક લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા માટે તેની પાછળ ને પાછળ મંડ્યા રહેવાની ટેવ નથી, તેવાને કશાની પણ પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. એવાને સિદ્ધિ મળે એવી આશા આકાશકુસુમવત્ છે એમ કહેવામાં પણ ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ ગણાય. ખંત ન હોય તેનો અર્થ જ એ કે એનામાં ઉત્સાહ નહિ હોય, ઉમંગ નહિ હોય, આળસુની જેમ, એટીની માફક, એ પોતાનું જીવન જેમતેમ કરીને વીતાવ્યે જતો હશે.

જે જુસ્સો, જે અડગ સાહસ ને અથાગ પરિશ્રમ કરવાની નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ પોતાનો સંકલ્પ પાર પાડવા માટે માનવીમાં હોવી જ જોઈએ, તે વૃત્તિ અને તેના આનુષંગિક ગુણો જેનામાં ખંત નથી તેનામાં કઠી વિકસી શકવાના નથી. માણસે અચૂક કામ પાર પાડવાનું ભલેને મનમાં વિચાર્યું હોય અને તેની યોગ્યતા તથા અનિવાર્યતા ભલેને એને બુદ્ધિથી સમજાઈ હોય તો પણ એ હેતુને સતત ખ્યાલમાં રાખીને એના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે મરી મીટવાની તમન્ના તો એની ખંતની ભાવનામાંથી જ જન્મશે. ખંતથી જે ચીવટાઈ, એટલે કે કાળજી અને ધારેલું કામ કોઈ પણ વિઘ્ન છતાં ન છોડી દેવાની અડગતા આવે છે, તેથી આપણને ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ હૂંફ રહે છે અને આપણા સાધ્યથી આપણે વિખૂટાં-અળગાં પડી જતાં નથી. લાખો

નિરાશાની રાખમાંથી પણ ખંત અમર આશાનાં સોનેરી કિરણ પ્રગટાવે છે. ખંતના ગુણની વૃત્તિ એની પરાકાષ્ટાએ જો આપણે કેળવી શકીએ તો ગમે તેવું ભારે કર્તવ્ય ભલેને હોય પણ તે સિદ્ધ થયા વિના રહેશે જ નહિ. આપણને ત્યારે એટલું બળ મળ્યું હશે કે આપણા વિચારમાં પણ મક્કમતા આવી જશે. સગડગ નહિ રહે એ વિચાર કાર્યમાં આકાર લેતો થઈ શકશે. ખંતીલા માનવી માટે શું અશક્ય છે ? વિશ્વામિત્ર ઋષિએ પોતે પોતાના સંકલ્પબળથી એક જુદી જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હતી એમ કહેવાય છે. ખંતીલો માણસ એક વાર જે નિશ્ચય કરશે, તેને પાર પાડ્યા સિવાય તેને જંપ નહિ વળે, ચેન નહિ પડે અને એ ઠરી ઠામ બેસી રહેશે નહીં. ખંતથી આપણામાં ઉત્સાહ, ઉલ્લાસ, જોમ, હિંમત, સાહસની વૃત્તિ વગેરે અનેક ગુણોનો વિકાસ થાય છે. ખંતીલાપણાથી કશાક એક જ પાછળ મંડ્યા રહેવાની વૃત્તિથી આપણને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લેવા માટેની દૃષ્ટિ પ્રત્યેક ડગલે મળતી જાય છે. એમાં આવતી કે પડતી ગૂંચોને ઉકેલવાની સમજ પણ સાથે ખંતમાંથી આવે છે. ખંતીલો મનુષ્ય સંજોગો અને વસ્તુસ્થિતિ કે પરિસ્થિતિની પર વસે છે. એની પાંખો ગગનવિહારી બને છે. એની આશાની દુનિયામાં એ મહાલતો રહે છે. એ અને એનું કામ, એમાં જ એનું સર્વસ્વ સમાયેલું એને લાગે છે. બીજાં બધાંનું અસ્તિત્વ એ ભૂલી જાય છે. બીજા બધા તરફની દૃષ્ટિને એણે પોતાના જ કાર્યમાં પરોવી દીધી હોય છે. એથી એની કાર્યવેધકતા અનેકગણી વધી જાય છે. એની કલ્પના દૃષ્ટિ પછી માત્ર કલ્પના જ નથી રહેતી, પણ વ્યવહારમાં રહીને દિવ્ય ભૂમિકાને એ પોતાનામાં ઉદ્ભવવાવે છે, ને એમાંથી એ કોઈ દૈવી બળ પ્રાપ્ત કરે છે, ને પાછું તે બળનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરીને એ આગળ જ જાય છે.

ખંતનો મુગટ વિશ્વાસ છે, એનું હૃદય શ્રદ્ધા છે. એના હાથપગ ચીવટાઈ છે ને એના પ્રાણ એ એની તમન્ના છે. ખંત વિના તમન્ના ટકતી નથી, એમાં જોશ નથી આવતું. એકલી તમન્નાવૃત્તિ કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપી નહિ શકે. આદર્શને જીવનમાં વણી નહિ શકે કે ઉતારી નહિ શકે. ખંતની પાંખ સતત ચિંતવન છે. ખંતનો આત્મા ધીરજ છે. ખંતવાળો માણસ એક જ પગથિયું સર કરવાનો વિચાર રાખે

છે ને તે શક્તિનો ઉપયોગ તે બીજું પગથિયું જે ત્યારે દૃષ્ટિ સમક્ષ આવી પડેલું હોય છે - મેળવવામાં કરે છે. ખંત વિનાનો પુરુષાર્થ એ પુરુષાર્થ જ નથી. એમાં પ્રાણ જ ન હોઈ શકે. ખંતથી સર્વ કંઈ શક્ય છે.

તમન્ના

સદ્વિચાર હોય પણ એ સદ્વિચારને અમલમાં મૂકવાનું આંતરિક ને પ્રેરણાત્મક બળ હોવું ઘટે. તે બળ આપણે ક્યાં મેળવ્યું છે ? એવું આંતરિક પ્રેરણાત્મક બળ પ્રખર સાધના કર્યા વિના અથવા તો પ્રેમલક્ષણાત્મકિત્તિ હૃદયમાં પ્રગટ્યા વિના અથવા તો આપણા ધ્યેય પરત્વેની જીવતીજાગતી ધગધગતી તમન્ના પ્રકટ્યા વિના મળી શકતું નથી.

જે જીવને આદર્શના શિખરે પહોંચવાની ઉત્કટ તમન્ના જાગે છે, તે ટૂંટિયું વાળીને કદી પણ પડી રહી શકતો નથી. એનો અજંપો કોઈ જુદા પ્રકારનો હોય છે. જેને જે દિશામાં જવું છે, તે દિશામાં જવાનું તે ભૂલી કેમ શકે ?

જેને જવાનું જો ભાન જ રહેતું નથી, તો જાણવું કે જીવનના આદર્શને આકાર પમાડવાનું હજી પૂરું દિલ પ્રગટેલું નથી. તો તેણે હજી વધારે પ્રયત્ન કરવાના રહે છે. પ્રયત્નમાં જ્યારે હૃદયભાવના ભળે છે, ત્યારે પ્રયત્ન વધારે યોગ્ય પ્રકારનો થતો હોય છે. ખાલી ખાલી, એકલા લુખ્ખા લુખ્ખા, કોરા પ્રયત્નથી પણ કશું વળી શકતું નથી. કેટલાંકમાં પ્રયત્ન થયા કરતાં હોય પરંતુ એના Urgeનું (પ્રેરણાત્મક જુસ્સાનું) મૂળ કોઈ જીવપ્રકારનું હોય છે. વળી, કોઈકનામાં તેનું મૂળ બુદ્ધિમાં, કોઈકનું મનમાં, કોઈકનું નિમ્ન પ્રાણમાં, કોઈકનું અહમ્માં, એમ જુદું જુદું હોયાં કરે છે. કેટલાકમાં તો માત્ર જીવન અને જીવનની કઠોરતા અને જીવનના ઘોર સંગ્રામમાંથી ભાગી છૂટવાની વૃત્તિ કામ કરી રહેલી હોય છે. દિલથી લાગેલી તમન્નાનો પ્રકાર કોઈ જુદો હોય છે.

આ માર્ગમાં એ પ્રકારની ઉત્કટ તમન્ના હોય તો એમાં આપોઆપ સહજતા, સરળતા પ્રગટ્યાં કરે છે. આ દશા જો આપણી ન પ્રવર્તતી હોય, તો આપણામાં ક્યાંક વિકૃતિ છે એમ સમજવું. થતા રહેતા પ્રયત્નોમાં સદ્ભાવના ન પ્રગટતી હોય, તો આપણે પોતાને લાખ વાર વિચારવું. સાચા દિલના થતા રહેતા પ્રયત્નમાં સદ્ભાવ પ્રગટે છે, તો પ્રયત્નમાં સહૃદયતા કેમ કરીને પ્રગટે તે આપણે શોધી કાઢવું. જો

ખરેખરી ઉત્કટ તમન્ના પ્રગટેલી હોય, તો તેમાંથી સહૃદયતા પ્રગટવી ઘટે. પ્રત્યેક પળ જીવતી બન્યાં કરે, એવી જાગૃતિ, પ્રયત્નપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક એની કૃપાથી કેળવ્યા કરવાની રહે છે. જે માટે આપણે લાગી આવવાનું બનતું હોય છે, તે માટે હૃદયથી પ્રાર્થના પણ થઈ શકતી હોય છે. જેમાં ખરું ઊંડું લાગવાપણું પ્રગટે છે, તેવા પ્રકારની દશામાં પ્રાર્થનાનો સૂર પણ અંદરથી ઊઠે છે. દર્દ વિના ભાવ પ્રગટવો મુશ્કેલ છે. તે વિના પ્રાર્થના તો થતી હોય છે પણ તે માત્ર ઉપર ઉપરથી. એમાં એનું ઊંડાણ ન જ હોય. સાધકને જે તે બધું હૃદયમાં હૃદયથી ઊંડું ઊંડું લાગવું જોઈએ. લાગ્યા વિના લગાડી શકાતું નથી. ચેતવું હોય તો અગ્નિનો સ્પર્શ જરૂરનો છે. એનાથી કરી દાઝવાનું બને તો તેનાથી જે ભડકે એવા જીવનું આ માર્ગમાં કામ નથી. દાઝવાનું પણ શુદ્ધિ માટે છે, એવો અનુભવ જ્ઞાનપૂર્વક થાય તો જ તે ખપનું, બાકી નહિ. જીવનના ધ્યેયના આદર્શનું ભલે જે કંઈ સ્વપ્ન છે, ને જેવું છે એવું તે ભલે હોય; પણ ઉત્કટ દશાના સ્વપ્નનું પણ એક પ્રકારનું ઘેન રહેતું હોય છે. એવું ઘેન પણ જો હોય, તો તેમાંથી જ તે તેનાથી પણ ને તેને પણ સાધન બનાવીને, જીવનધ્યેયને જીવતું કરી શકાય છે.

આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રમાં પણ સાચી રીતની શોધખોળની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે. એની પાછળ સર્વ રીતે ને સર્વ ભાવે સમર્પણ થવાની, જ્ઞાનભક્તિભાવે હૃદયપૂર્વકની તાલેવેલીભરી તમન્ના જ્યાં સુધી જીવને જાગી નથી, ત્યાં સુધી કશું એમાનું નીપજી શકતું નથી.

જીવને જેમાં ગમતું હોય છે, રુચતું હોય છે, તે બાજુ તે જાણ્યેઅજાણ્યે હોમાતો જતો હોય છે; પરંતુ એનું એને જ્ઞાનભાન રહેતું નથી, એટલું જ દા.ત. કોઈ એક ભાઈને વેપારની ધૂન (પૈસા કમાવાની ધૂન) લાગે છે, ત્યારે એ બૈરાં-છોકરાંને પણ ભૂલે છે. જીવનની જે જે બાજુ જોવાની, સંભાળ રાખવાની જરૂર હોય છે તે તે બધાને નકારતો હોય છે; એટલે કે તે તરફ તે નજર ફેરવવાનું પણ કરતો નથી; વેપારમાં જ મચ્યો-રચ્યોપચ્યો રહે છે; એની ખાતર જેવો એકતાન, એકરસ રહ્યાં કરે છે. તેવું થવા માટે એને કંઈ કશાથી અળગા થવું જ પડે છે, હોમાવું જ પડે છે, ઝંપલાવવું જ પડે છે. તે વિના તે પોતાનું ધ્યેય પાર પાડી શકતો નથી, તેવું જ આમાં છે.

પરંતુ આમાં Whole heartedly (સંપૂર્ણ હૃદયથી) એકદમ જીવ પડી શકતો નથી. એ જ એની મોટામાં મોટી ખાટલે ખોડ છે. જેને ઉપર જણાવી છે એવી તમન્ના જાગી હશે તે તો કોઈને પૂછવા બેસવાનીય રાહ જોઈ શકતો નથી; એ તો ઝંપલાવે છે જ. જેને ઈચ્છા નથી હોતી ને પૂરી જાગી નથી ને કરવું નથી, એને જ નખરાં હોય છે. પરંતુ જેને જીવનનું ધ્યેય શ્રીભગવાનના ભાવ પ્રત્યે વહેવાનું મનથી, પ્રાણથી, બુદ્ધિથી, ચિત્તથી ને અહમ્થી પૂરેપૂરું ઠસ્યું છે, એવો જીવ તો કદી ટૂંટિયું વાળીને બેસી રહેવાનો નથી. જે ઠસેલું છે ને જે કરવા તરફ દિલ છે, તે તરફ તે પ્રયત્નવાન થવાનો જ.

જીવનવિકાસ પરત્વેની તમન્ના ધગધગતી પ્રગટ્યા કરે તો ભાવના તો આપમેળે વહ્યા કરશે. સાધનના અભ્યાસ પરત્વેનો ઝોક હજી જે આપણો વળી શકતો નથી, તેનું કારણ જીવન પરત્વેની સાચી તમન્નાની મંદતા છે. અને તે મંદતાને તેજસ્વિત કરવાને માટે આપણે જે પ્રકારનું મથવું ઘટે તે પ્રકારના પ્રયત્નમાં આપણે મંડ્યા રહી શકતાં નથી. આને માટે પણ જો આપણને આપણા પોતાના જીવન-વિકાસ પરત્વેના ધ્યેય માટેનું સંપૂર્ણ એકધારું દૃઢ, નિર્ણાયત્મક, મક્કમ વલણ દિલમાં દિલથી પ્રગટેલું રહ્યા કરે, તોપણ સાધનનો અભ્યાસ થઈ શકે ખરો.

તમન્નાના અગ્નિને તો સદા સર્વદા સળગેલો જ રાખ્યા કરીએ, તો જ સાધનાનો માર્ગ કપાયા જવાનો છે. ભૂખ કકડીને લાગી હોય છે, ત્યારે ખોરાક મેળવવાનાં ફાંફાં આપણે કેવાં મારીએ છીએ ! એવાં ફાંફાં મારીએ છીએ કે તેનું ભાન પણ ક્યારેક તો રહેતું નથી. ખાધા વિના ચેન પડતું નથી. એવી કકડીને ભૂખ, તેવી લગની જીવનને માટે આપણને લાગી ગયેલી હોવી જોઈશે, અથવા લાગવી જોઈશે. એવી પ્રગટેલી લગની જ આપણને આ માર્ગ પરત્વે આગળ ને આગળ ડગલાં ભરાવશે. ભાગ્યે જ કોઈ જીવની અપવાદ તરીકે જ્વાળામુખીના જેવી ધગધગતી તમન્ના હોય છે. સાધનામાં પ્રગતિમાન થવાની ખરી ચાવી તો તેના પરત્વેની તમન્નાને સતેજ રાખ્યા કરવામાં છે.

જ્યાં કોઈ બાબતની તીવ્ર જિજ્ઞાસા કે તમન્ના લાગી, ત્યાં તે બાબત મેળવવામાં તો ઓર રસ પડે છે, ને તે મેળવી લીધા વિના આપણને ક્યાંયે આરામ થતો નથી, ને ચેન પણ પડતું નથી. એટલે એ બાબતમાં

તો આપણી તમન્ના આપણને પ્રયત્નો કરાવ્યાં જ કરશે. ઢીલા પડાતાં પરોણો ઘોંચીને દોડાવશે. પડી જતાં હાથ પકડીને ઉઠાડશે.

આમ આપણો કોઈ જીવતોજાગતો ચોકીદાર હોય, તો તે આપણી ઊર્ધ્વગામી થવાને જાગેલી તમન્ના જ છે. એ આપણો પ્રેમવાળો સાથી છે. એ આપણો સાક્ષી પણ છે, ને આપણા માર્ગનો પ્રેરણાત્મક ગુરુ પણ છે; એ આપણને આંધળાની લાકડીની જેમ દોરી જાય છે.

તટસ્થતાયુક્ત તાલાવેલી જોઈએ

જીવનની તાલાવેલી જ્યારે પ્રગટે છે, ત્યારે આપણે કંઈ કશામાં પડી રહી શકતા નથી. તાલાવેલીમાં લાગણી, ભાવનાનું પૂર હોય છે ખરું, અને તે એક ને એકમાં એકાગ્ર અને કેન્દ્રિત બનાવે છે, પરંતુ સાથે સાથે તટસ્થતાનો ગુણ કેળવાયેલો હોય તો આપણને તે તાલાવેલીથી આગળ પણ લઈ જશે. તાલાવેલી થવી તે ઉત્તમ છે, પણ તેમાં ગળાબૂડ ડૂબી જવાય તે ઠીક નથી. તાલાવેલી ડૂબી જવા માટે નથી, પરંતુ ઊર્ધ્વ થવા માટે છે. તાલાવેલીનો ઉપયોગ છે, ઉપભોગ નથી. એનો જે જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે, તે ચડે છે. માનવીને જીવપ્રકારની તાલાવેલીમાં ગલગલિયાં થતાં હોય છે. આપણી તાલાવેલી તેવા પ્રકારની ન હોય.

ઉત્કટ તમન્નાની જ જરૂર

માનવી શું કરવા સમર્થ નથી ? જો આ વિધાનને સંપૂર્ણ સત્ય તરીકે સ્વીકારીએ તો પછી પ્રારબ્ધવાદ કે નિયતિ જેવું કશું રહેતું નથી. જ્યાં સુધી જાગત છે, દ્વંદ્વ છે, ગુણ છે, ત્યાં સુધી બધાં સત્યો સાપેક્ષ છે, તેમ છતાં મનુષ્યમાં ચેતન રહેલું છે. એટલે તે છતું થવાને હંમેશાં પ્રયત્નશીલ હોય છે. પ્રારબ્ધ, પુરુષાર્થ એવા બધા વાદ જેને ખરેખરી ધગધગતી તમન્ના પ્રગટે છે, તેને વળગી શકતા નથી. એવો જીવ તો આ પાર કે પેલે પાર થવામાં જ સમજે છે.

જો આપણને સાચેસાચી ચેતનાને અનુભવવાની હૃદયની એકધારી ધગધગતી તમન્ના પ્રગટી જાય તો આપણે તેને માટે સર્વ કંઈ સમર્પણ કરી દેવાને જ્ઞાનભક્તિભાવે ઉમળકાભેર તૈયાર થઈશું. એવી તમન્ના પ્રગટે છે, ત્યારે તેવા પ્રકારનું કરવાપણું પણ રહેતું નથી. એ તો એમ બન્યે જ જાય. પ્રચંડ તમન્ના પ્રગટતાં ચેતનાની દીપ્તિમય શક્તિ જીવનમાં પ્રગટે છે. એ શક્તિ આપણા પુરુષાર્થનો પ્રાણ બની જાય છે.

આપણા પુરુષાર્થનું તે હાર્દ છે અને એ રીતે એ જાગૃત થતી જતી ચેતના આપણને પુરુષાર્થમાં પ્રેરાવ્યા કરે છે.

ઝંખના

જે બાબતમાં હૃદયમાં ઉત્કટ ખેવના પ્રગટે છે, ત્યારે તે ખેવનાના વિષયમાં આપમેળે એકાગ્રતા પ્રગટ્યાં કરે છે. તે જ ઝંખનાના વિષયના મનન-ચિંતવનમાં મનાદિકરણ રહ્યાં કરે છે. સાધનાની ભાવનામાં હૃદયની તેવા પ્રકારની ઝંખના ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે. હૃદયમાં ખરેખરી, પૂરેપૂરી, એવી ઉત્કટ ઝંખના પ્રગટ્યાં વિના પુરુષાર્થમાં સાચા પ્રાણ પ્રગટી શકતા નથી. તેથી કરીને ઝંખનાને ઘણી જરૂરની હકીકત, સાધનાના ક્ષેત્રમાં ગણેલી છે. જે જીવને માનવીજીવનનું મહત્ત્વ જાગે છે, તેને જ ઝંખના જાગી જાય છે. તેથી મળેલા જીવનના મહત્ત્વને પિછાણવાની ઘણી જરૂર રહે છે.

જે ઝંખના આપણને જે માટે પ્રકટે, તેને આચારમાં, અમલમાં મૂકવાની ખેવના જાગે, ત્યારે જ તે ઝંખના ગણાય; નહિતર નહિ. વળી જો ઝંખના જાગે ને જે માટે જાગે તો એનું આચરણ કરતાં જતાં જે મુશ્કેલી, વિઘ્ન, દુઃખ જાગે તે બધું પ્રેમથી, ઉમળકાથી સ્વીકારી તેનું સ્વાગત કરવાની હૈયાની તાલાવેલી જેને ઝંખના જાગે, તેના દિલમાં પ્રગટતી હોય છે.

મુશ્કેલીને તે મુશ્કેલી ગણતો હોતો નથી. તે પોતે જ કરવા ધાર્યું હોય તે કરવામાં જ મશગુલ રહ્યાં કરે છે. તેવો જીવ કદી મનમાં મુશ્કેલીઓનું ચિંતવન કરતો હોતો નથી. તો પછી મુશ્કેલીઓને ગણાવવાનું કે ગણવાનું તો હોય જ ક્યાંથી ?

કોઈ પણ બાબતની ઝંખના સાચી ત્યારે કહેવાય કે તે ઝંખનાને માટે મુશ્કેલી, દુઃખ, ઉપાધિ કે વેદના પ્રેમપૂર્વક સહી શકાય ને ઉમળકાથી તે બધું આનંદથી સ્વીકારાય અને સહેવાય ત્યારે ઝંખના સાચી સમજવી.

જે બાબતમાં ઝંખના જાગે તે બાબતમાં તે વિશેની મન કશી ફરિયાદ પણ ન કરે, તેમ જ તે વિષયમાં કશી અથડામણ પણ ના જાગે.

દિલમાં જ્યારે ઉત્કટ પ્રકારની સાચી ખરેખરી પૂરી ઝંખના જાગે છે ત્યારે જ એવી ઝંખનામાં 'વેણ' પ્રગટે છે ને એવી વેણમાં જ્યારે પુષ્કળ,

અત્યંત કષ્ટ થતું અનુભવાય, ત્યારે જે જન્મવાનું હોય તે જીવતું છે એવી એની ખાતરી થાય છે. માટે આ પ્રમાણે જીવનમાં બનતું અનુભવીએ ત્યારે તો ઊલટું રાજી થવું ઘટે કે હવે જે કંઈ જન્મશે તે જીવતું જન્મવાનું છે એટલી વાત નક્કી. ઊર્ધ્વ પ્રકારની જંખનામાંથી કદી નિરાશા સાંપડતી નથી ને એમાં બેચેની લાગવાનો સંભવ રહેતો નથી.

જ્ઞાન કે યોગ્ય પ્રકારની સમજણ મેળવવા માટે ઘણા ઉત્સુક હોઈએ તો તે પણ યોગ્ય ગણાય અને તેવી ઉત્સુકતાની ઉત્કટતામાં બીજું કશું કામ હોય તો તે કામ કરતાં કરતાં મુગ્ધતા પ્રગટે એવું પણ બને ખરું. જ્ઞાનની ઉત્સુકતાની ઉત્કટતા કે જંખના આપણા મનને વધારે એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત કરે છે ને આપણા મનને જેની જંખના છે, તેને તે પ્રત્યક્ષ કરી દે છે. એટલે, આમ જો ખરેખરી હૃદયની સાચી જંખના પ્રગટી હોય, તો આપણને તો મનમાં તે જ વિષય જીવતો બની જાય છે.

જે જંખના રણના મૃગજળના જેવી છે, તે જંખનાથી કશું વળી શકવાનું નથી. જંખના જો જંખનાના વિષયમાં મનન, ચિંતન અને તેના નિદિધ્યાસનમાં આપણને સતત પ્રેરાવ્યા ન કરે, અથવા જંખના ધ્યેયના હેતુને અનુકૂળ એવા યોગ્ય પ્રકારનો આકાર ન લેતી હોય તો થતી રહેતી જંખના વાંઝણી છે. એવી વાંઝણી રહેતી જંખનાથી શું દળદર ફીટે ?

મહત્વાકાંક્ષા

જીવનમાં જેને જીવનવિકાસની મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે તેને કોઈ પણ પ્રકારની નિરાશા રહેતી નથી. મહત્વાકાંક્ષાનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે જીવનમાં એક પ્રકારનો જુસ્સો પ્રગટે છે ને આપણી બુદ્ધિને પ્રેરણાની પાંખો જન્મે છે ને ભાવનાનો ઓઘ સ્ફુરે છે. મહત્વાકાંક્ષાનું ચિંતવન મનમાં તરવરતું રહે છે. તેનું ઝનૂન તો એવું હોય છે કે આપણે જે તે બધાં કર્મો કરતાં હોઈએ તેમાં કર્મો કરવા, છતાં જાણે પરોવાયેલાં હોતાં નથી તેવું આપણને લાગે છે. ખરી રીતે તો સાચી મહત્વાકાંક્ષાને ઉત્કટ અભિલાષા જીવનને પાંગરાવે છે. જીવનની મહત્વાકાંક્ષાને કોઈ મર્યાદા હોતી નથી. મર્યાદા હોવા છતાં તે મર્યાદાને સ્વીકારતી નથી. છતાં તેવા જીવનમાં સ્વછંદતા કે ઉચ્છૃંખલતા કદી જન્મતી નથી. મહત્વાકાંક્ષી જીવનને પોતાને માટે માત્ર પોતાની એકલતાની જ પડી છે એવું એનું એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત

વલણ થઈ જાય છે. માટે શ્રેયાર્થીએ સદાય મહત્વાકાંક્ષાને સેવ્યાં કરીને તેને વધારે જીવતી કરવાની છે.

મહત્વાકાંક્ષાના પણ પ્રત્યક્ષ લક્ષણો એક તો તેની ખુમારી, એક પ્રકારની ધ્યેયની દિશા પરત્વેની ધૂનને એની મસ્તીનો નશો, એના પરત્વેનું પ્રગટેલું એકરાગપણું, એના પરત્વેની તન્મયતા, એકતાનતા - આ બધાં જો જીવનમાં આપણને પ્રગટેલાં નહિ હોય, તો તો સંસાર, સંસારનું વાતાવરણ, આપણું પોતાનું મન, પોતાના જ પ્રાણ, પોતાનો અહમ્ આપણા ધ્યેયના આદર્શોને ક્યાંય ઉથલાવી નંખાવશે.

જીવનમાં જો ઊર્ધ્વ વિકાસ કરવાની ઉત્કટ ઝંખના જેને છે, તેણે તેની મહત્વાકાંક્ષાને સળગતી ને ઝળહળતી રાખ્યા કરવાની રહેશે. જે જીવને પોતાના ધ્યેયના આદર્શની પડી છે, તેની આખી જાતભાત સર્વથી કોઈ જુદા પ્રકારની તરી આવતી અનુભવાય છે. એની વાણીમાં, એના વર્તાવમાં, એના સંપર્કમાં, સંબંધોમાં, વ્યવહારવર્તનમાં એના ધ્યેયના આદર્શને વર્તનમાં ઉતારવાની ઝલક વર્તાયા વિના રહી શકતી નથી.

આપણને કોઈ જાણે આકર્ષતું હોય છે, આપણને કોઈ જાણે દોરી જઈ રહ્યું છે, એમ લાગવું ઘટે. આપણને જાણે કોઈ આઘે આઘે ક્ષિતિજની પેલી પાર બૂમ પાડીને પોકાર દઈ બોલાવી રહ્યું હોય ને તેના સાદને આપણે નકારી ન શકતાં હોઈએ, આવા અનુભવ જિંદગીના વિકાસની ભાવનાવાળા સાધકને થયા વિના રહી શકતા નથી.

દાનત

જે જીવને સાધનાનું નામ લઈને પોતાનું ઘૂપું કંઈ કશું (સાધનાથી અતિરિક્ત) અંતરનું વલણ હોય, તેને સાધી લેવાનું જો મન હશે તો તેવો જીવ પણ આજ નહિ તો કાલે પાછો પડવાનો જ છે. જે જીવ અંતરના પૂરેપૂરા સાચાપણાથી વળગવાનું કર્યા કરે છે, તેને તો કશા ધક્કા લાગ્યા કરતા નથી. એને તો જ્યાં ત્યાંથી વળગવું છે જીવનને માટે એને એને પોતાને માટે. હૃદયની જ્ઞાનભાવનાથી જે વળગવાનું કરે છે, તેને તેના વળગવાપણામાં કોઈ પ્રકારનાં સ્વાર્થ ને એવું બીજું જીવ પ્રકારનું ન રહી ગયેલાં હોવાં ઘટે. તેથી સૌથી પ્રથમ તો સાધકને જો સાધનાને પંથે વળવું હોય તો તેનામાં પહેલાં તો તે વળવા માટેની હૃદયની ખરેખરી ને પૂરેપૂરી ઉત્કટ સાચી દાનત પ્રગટેલી હોવી જોઈએ;

એવી તમન્ના પ્રગટેલી હશે, તો જ તેવો જીવ જે જીવપ્રકારનું ઊગશે, તેનો ઈનકાર કરી શકવાની તૈયારીવાળો થઈ શકવાનો છે. પોતાનામાંનું જે કાઢવાપણું છે, તે એણે હૈયાના ઉમળકાથી આપ્યાં જ કરવાનું છે, તે આપ્યા કરવાની પ્રક્રિયામાં તે જીવથી તે પળે કોઈ પ્રકારનો જીવ જો ભૂલેચૂકે તેમાં રખાઈ ગયો, તો તેવા પ્રકારના આપવાપણામાં ઊલટો તે પોતે વધારે ને વધારે બંધાઈ જવાનો છે. માટે તેમાંથી તો મુક્ત થવું. જેમ દેવું હોય ને તે આપવાનું કરીએ તો તેમાંથી તેટલું જરૂર વેગળું થવાનું, એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનભાન હૃદયમાં તેવા આપવાપણામાંથી પ્રગટે છે, તેવી રીતે જીવપ્રકારનાં વલણોને આપ્યા કરવાનો (સમર્પણ કર્યા કરવાનો) પ્રેમભક્તિપૂર્વકનો અભ્યાસ જીવે કેળવ્યા કરવાનો છે.

સાધકની દાનત શુદ્ધ પારદર્શક હોવી ઘટે. તેના વિના સાધના થવી કઠી પણ શક્ય નથી. બાકી તો તે પોતાને પણ છેતર્યા કરતો રહેશે ને બીજાંને પણ; ને તેમાંથી કશો દહાડો વળશે નહિ. એવાને કર્મે તો નરી નિરાશા જ સાંપડવાની એટલું જ નહિ, પણ બીજાંને છેતરામણમાં નાખવાની પ્રક્રિયા જ્યારે પાછી તેનામાં (પેલા જીવમાં) પાછી વળે છે તે વેળા એના પોતાના ઢંગધડાનાં પણ કશાં ઠેકાણાં રહેવાનાં નથી.

માટે હૃદયથી ને હૃદયની શુદ્ધ પારદર્શક દાનતથી જે જીવ સાધનામાં વળે છે, તેને તો તેવું વળવાપણું સાર્થક થતું જતું અનુભવી શકાતું હોય છે. તે એમ કરતાં મનમાં શાંતિ, પ્રસન્નતા વગેરે અનુભવતો થતો જાય છે તેમ તે પોતાને પોતાના જીવનના દરેક પાસાને પોતે પ્રત્યક્ષ જોતો થતો જાય છે, એમ જે પોતે પોતાના જીવસ્વભાવના પ્રત્યેક પાસામાં પોતાને અનુભવે છે, તે વેળા તેવો જીવ તે સાથે સળંગતાથી જોડાવાનું મૂકી દેતો હોય છે, તેવા જીવપ્રકારના ક્ષેત્રની હકીકતમાં સાથ આપવાનું મુદ્દલે વિચારતો હતો નથી. આમ જે જીવ પોતાની ખરી દાનતથી સાધના કરતો હોય છે, તે પોતાને પરખતો થઈ જતો હોય છે. તે પોતે અમુક જીવપ્રકારનાં વલણમાં છે એમ પણ જાણે છે.

તો પછી તેમાંથી નીકળી શકતો નથી તેનું કેમ ? તો તેનો જવાબ એટલો જ છે કે તેવા જીવે તેમાંથી ઊઠવાપણા માટે કશું જ બળ મેળવેલું નથી. તેવા જીવને તેમાં પડી રહેવા માટે ખરેખર હૃદયમાં કશું જ ડંખતું પણ નથી. તે માટે જીવને કશી વેદનાયે થતી નથી ને થાય નહિ તો

સાલે તો ક્યાંથી જ ? એવો કશી સાધના કરતો જ નથી એમ માનવું ને જાણવું. જે જીવ હૃદયના ખરાપણાથી સાધના કરવા માંડે છે, તેવો જીવ જીવપ્રકારના વમળમાં કદી તણાતો નથી, એવું તો કદી બનતું નથી. તેને તેવા તણાવાપણાની ખબર પડી જાય છે, ને તે તેને ઘણું ડંખતું હોય છે. એવા ડંખવાપણાની જે વેદના છે, તે એ એમાંથી ઊંચે તાણી લાવે છે.

મરણિયા નિર્ધારથી દાનત પાકી કરો

જ્યારે દિલની સાચી, ખરેખરી પૂરી દાનત પ્રકટે છે, ત્યારે અશક્ય પણ શક્ય બને છે. જ્યારે આપણી દાનત ભગવાનને માર્ગે જવાની પાકી બને છે, ત્યારે મનની સાથે લડત નથી લેવી પડતી એમ નથી; પરંતુ તે વેળા આપણા નિશ્ચયબળ આગળ મનનું બળ હારી જાય છે. જીવનને ઊર્ધ્વ માર્ગે જો લઈ જવું છે તો દાનત જાગી ગયેલી હોવી જોઈશે જ. જો વારંવાર હાર થતી અનુભવીએ તો જાણવું કે હજી દાનત પાકી નથી; તો તેથી નિરાશ ના થઈએ. આપણા નિશ્ચયબળને વધારે ને વધારે પાકું કરીએ. શરીર તૂટી પડે તો ભલે, પરંતુ મનના અધોગામી વલણોને કદી પણ તાબે થવું નથી, એવો પાકો મરણિયો નિર્ધાર કરીને સતત જાગૃતિ રાખ્યાં કરીએ.

નિર્ધાર-સંકલ્પ-નિશ્ચય

જીવનના ધ્યેયને નિશ્ચિત અને મક્કમતાવાળું પ્રકટાવી દેવું. એમાં મરણિયો નિર્ધાર પ્રકટ્યા વિના સાચી દિશામાં પ્રયાણ થઈ શકતું નથી. જ્યારે જીવનમાં ખરેખરો નિર્ણય પ્રકટે છે, ત્યારે તેવા નિર્ણયમાં પરાક્રમ, બળ, સાહસ, હિંમત, ઉમંગ, ઉત્સાહ, ખંત વગેરે ગુણો આપમેળે પ્રકટે છે. એવો મરણિયો નિર્ધાર પ્રકટ્યા વિના ઉપરના ગુણો આપણામાં કદી પ્રકટી શકતા નથી. એટલે ઉપલા ગુણો પ્રકટેલા જ્યારે આપણે આપણામાં અનુભવીએ, ત્યારે જ આપણે જાણવું કે આપણામાં સાચા પ્રકારનો નિર્ણય પ્રકટેલો છે. નિર્ણયનું તે ઉત્તમ લક્ષણ ગણાય.

મનની સ્થિતિ નિશ્ચયાત્મક, હાલ્યાંડોલ્યાં વિનાની રહ્યાં કરે એ આપણે કરવું જ છે અને કરવાનું છે અને જીવન તે માટે ફના થઈ જતું હોય તો ભલે, એવો દૃઢ નિશ્ચયાત્મક પ્યાલ-માત્ર પ્યાલ નહિ પણ એવું જીવતુંજાગતું ભાન જાગી જાય તો જ જીવનવિકાસનું કામ થઈ શકવાનું

છે. હૃદયપૂર્વકનાં નિશ્ચયનું કામ ભલેને થોડું કે નજીવું થાય. પરંતુ ‘નિશ્ચયના મહેલમાં જ વહાલો વસી રહેલો છે’, તે પણ નક્કી જાણવું. મરણિયો નિર્ધાર થયા વિના કશું થઈ શકવાનું નથી. જે જીવને મરણિયો નિર્ધાર થાય છે, એવા જીવને નિશ્ચયના ક્ષેત્ર વિનાના અન્ય બાબતોના ઝાઝા વિચાર મનમાં પ્રકટતા હોતા નથી. તેને ઝાઝી ડહોળામણ પણ થતી નથી. તેને મનોમંથન નથી થતું એમ તો નથી. નિશ્ચયને ડગાવવા અને તેમાંથી પતિત કરાવા પોતાની જ પ્રકૃતિ અનેક સ્વરૂપે મથ્યાં કરતી રહે એ હકીકત સાચી છે, પરંતુ તે વેળા સામે બળ વાપરવાની કળા અને સામનો કર્યા કરીને ટકાર ઊભા રહેવાનાં હિંમત અને સાહસ તથા ધીરજ ને શાંતિ સાધકને મળતાં રહે છે, એવો પણ અનુભવ અનેક સંત-ભક્ત-જ્ઞાની આત્માઓને થઈ ચૂકેલો છે. એ ઘણું મોટું પ્રેરણાત્મક આશ્વાસન આપણને છે.

ભગવાન તો નિરાધારનો આધાર છે. એટલે જેણે એકવાર આ રસ્તે જવાનો મરણિયો નિર્ધાર કર્યો છે, તેને મારો વહાલો ગમે તેવા કપરાં દેખાતા સંજોગોમાં પણ કદી છોડી દેતો નથી.

નિર્ણયાત્મક અને નિશ્ચયાત્મક મક્કમતાભર્યું દૃઢ વલણ જ્યાં સુધી જીવનમાં પ્રકટતું નથી, ત્યાં સુધી સાધનાના માર્ગમાં પ્રગતિ થઈ શકનાર નથી તે નક્કી જાણશોજી. ઘડીમાં આમ કે ઘડીમાં તેમ એ જાતની વૃત્તિથી મુક્ત થઈ શકાયું નથી, તેથી જણાવવાનું કે એ વૃત્તિ સાધનાના માર્ગમાં વિકાસને માટે ઘણી બાધક છે. જ્યાં સુધી એનું વેદનાયુક્ત જ્ઞાન પ્રકટતું નથી ને ડંખતું નથી ને કઠતું નથી, ત્યાં સુધી તે દુર્વૃત્તિ હઠી શકવાની નથી.

નિશ્ચય જે તૂટે છે, એનું એક કારણ તો નિશ્ચય જાળવવા માટેની દૃઢતા, મક્કમતા, તેજસ્વિતા, તેને જીવતો રાખવા માટેનું ફના થવાપણું વગેરે આપણામાં જાગૃત થયેલાં હોતા નથી. જે નિશ્ચય કરીએ તેના કરતાં પહેલાં મનમાં મનથી સમજી લેવાનું હોય કે તે આમ કે તેમ તૂટી જાય, તો તે ચલાવી લેવાનું નથી, પણ તે ગમે તે ભોગે પાળવાનો જ છે.

આ તો નિશ્ચય કરીએ ને વારેઘડીએ તૂટી પડે, તો તેવા નિશ્ચયથી કશા પ્રાણ પ્રગટતા નથી, તેજસ્વિપણું પણ જાગતું નથી; ઊલટું મનોબળ નબળું પડતું જાય. જે નિશ્ચય કરીએ ને તે પાળી ન શકીએ, તો આપણા

પોતાના પરનું આપણું બળ ને એની અસર ઓછાં બનતાં જાય છે. એમ માનવી નિશ્ચય અમુક પ્રકારનો કરતો જાય, પણ તે પળાય તો નહિ, તો એમ કરતાં તે સાવ નમાલો બનતો જાય છે.

કરેલો નિશ્ચય તૂટે તેની હાયવૌય ભલે ન કરીએ, પણ એનો પસ્તાવો તો હૃદયમાં કારી ઘાની જેમ લાગવો ઘટે. પસ્તાવો તો એનું નામ, કે જે રીતે જેમ થવું ઘટે તેમ ન થતાં તેથી ઊલટી રીતનું બને, તેથી કરીને જે લાગણી પ્રવર્તે, તેને લીધે સાધક પાછો સતેજ થઈ, કટિબદ્ધ થઈ, કરેલા નિશ્ચયમાં પ્રાણ પ્રગટાવી ફરી પાછો બેઠો થઈ જાય. પસ્તાવો એટલે ખાલી ખાલી રોદણાં રડવાં તે નહિ. પસ્તાવો થયો હોય તો તે વડે કરી જે બાબતમાં પસ્તાવો થયો હોય, તેમાંથી ઊંચે આવવાનો સાચો થયેલો પસ્તાવો એને આકાશપાતાળ એક કરાવે. માટે કૃપા કરીને નિશ્ચય કરીએ તો તે મરણાંતે પાળીએ. એમ નિશ્ચયને જે જીવ વળગી રહે છે, ને એને પાળ્યાં કરે છે, તેવા જીવના મનોબળની શક્તિ બઢતી જાય છે.

જે કરવાનું નક્કી કર્યું હોય, જે કરવાનું વ્રત લીધું હોય ને જે બાબતમાં આપણે ટેક રાખ્યો હોય, તેને યથાર્થતાથી પરિપૂર્ણપણે પાર ઉતારવાથી નિશ્ચયબળમાં વધારો થાય છે, અને વિશેષ પ્રાણવંત આત્મવિશ્વાસ પ્રગટે છે. વ્રતનું પાલન જો બરાબર ન કરી શકીએ, માથે લીધેલું પૂરેપૂરું પાર ન ઉતારી શકીએ, તો તેથી કરીને આપણા જેવા સામાન્ય માનવીને ઘણી નબળાઈ પણ આવી જાય છે. તેટલા માટે ખાસ ખબરદારી રાખીને કોઈ પણ દિવસ વ્રતનો, ટેકનો કે કરવાનું જે માથે લીધું હોય તેનો ભંગ ન થઈ જાય તેની તો ઘણી સાવચેતી રાખવી. ગમે તેમ કરીને પણ ધારેલું તો પ્રભુકૃપાથી પૂરેપૂરું પાર પાડવામાં જ મચેલા, મંડેલા ને વળગેલા રહ્યાં કરવું; તો જ અડગતાવાળો, પાક્કો, મરણિયો નિર્ધાર ને તે પ્રકારની ભાવના જીવનમાં પ્રગટી શકવાની શક્યતા જન્મવાની છે. તે નિશ્ચે કરીને જાણશોજી.

બહુ વિચારો કર્યા કરવાથી આ માર્ગમાં પ્રવેશી શકવાનું બને નહિ. તેથી એક બાજુ નિશ્ચયને અડગ કરતાં જવાનું બળ કેળવતાં જવું અને બીજી બાજુ મન જ્યારે એ જ નિશ્ચયને ઢીલો કરાવવા માટે કે તોડાવવા માટે જોરશોરથી સૂક્ષ્મ રીતે પેરવી કર્યા કરે, ત્યારે વધારે ને વધારે

જાગૃત રહેવાને પ્રભુકૃપાથી મથ્યાં કરવું એ જ એનો ઉકેલ છે.

જીવનવિકાસ પરત્વેના સંકલ્પને દૃઢ કરતાં જ રહેવું. જેનો નિશ્ચય દૃઢ અને જીવંત હોય, તેનું મન કશે આમ કે તેમ ફેંકાઈ ના શકે. નિશ્ચયી હોય કે રહે તે તો સદાય જીવતો રહી શકે. તે કદી ચળી કે ડગી પણ ન શકે. નિશ્ચય એટલે જીવનધ્યેય પરત્વેનાં દંષ્ટિ, વૃત્તિ, વલણ વગેરેને તેની (ધ્યેયની) ગતિમાં એકાગ્ર, કેન્દ્રિત ને ભાવમય રહ્યાં કરવાની દશા જેમાંથી પાક્યાં કરે છે તે. માટે જીવનના રચનાત્મક વલણ માટે કરેલા નિર્ણયને તો મૃત્યુ આવે છતાં વળગી જ રહેવાનું. જીવનમાં જે જીવ એવું ખમીર પ્રગટાવી શકે છે, તેનું જીવતર ધન્ય છે.

‘પ્રેમ-શૌર્ય થકી પંથે રહેજે, મૃત્યુ ભલે વરે.’

જ્યારે કોઈ પણ જીવમાં અમુક કરવું છે એવું નિશ્ચયાત્મક વલણ જીવતું બનીને પોતાના હૃદયમાં સ્પષ્ટપણે ખુલ્લું થતું જાય છે, તે વખતે તેનામાં તેના નિર્ધાર પરત્વેનો આત્મવિશ્વાસ પણ પ્રગટતો જતો હોય છે. આમ કરવું છે એટલે બસ કરવું જ છે, એવા પ્રકારનું એક મક્કમ ને ચોક્કસ વલણ તેના આધારમાં બંધાતું જતું હોય છે. એવું કરવાપણામાં તેના મક્કમ નિર્ધારને ડગાવવાને, તેને હંફાવવાને ચલિત કરવાને પોતાની પ્રકૃતિ પણ મથે છે ખરી. વિકાસનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત ઘર્ષણમાં રહેલો છે. ઘર્ષણ વિના માનવી જેમનો તેમ પડ્યો રહે. એટલે જે પ્રકારનો નિશ્ચય થયો તેની સામેની બાજુ પણ આપણામાં મથવા માંડે. આપણા નિશ્ચયનું પણ ત્યારે પારખું થતું હોય છે.

સંકલ્પ

સંકલ્પબળનું પ્રભુત્વ

સંસારવ્યવહારમાં ગમે તેટલી અને ગમે તેવા પ્રકારની વ્યક્તિઓ સાથે ભલે રહેવાનું હોય, તેમ છતાં આપણે તો આપણી ધૂનમાં જ બસ વત્યાં જઈશું, જો આપણને જીવનના મહત્ત્વ માટેના સાચા સંકલ્પની કળા સાંપડી ગઈ હશે તો. સંકલ્પ થતાં તે પ્રમાણે થયા કરે છે. સંકલ્પનું બળ આપમેળે નિશ્ચયના મહેલમાં વસી રહેલું છે. તે જ સર્વ ક્રિયાઓનો નિશ્ચય કરે છે. તો જે જીવને જવાનું ખરેખરું દિલ થયું છે તે તો ગયા વિના કેમ રહી શકવાનો છે ? માટે સંકલ્પબળની શક્તિ સતેજ કર્યા કરવાની રહે છે તે જાણજે. એવી જે શક્તિ છે, તે પણ આત્માની

ચૈતન્યશક્તિનું જ પ્રતિબિંબ છે કે વ્યક્તપણું છે. જેમ આપણે આપણા વર્તનવ્યવહારમાં એનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરતાં જઈશું, તેમ તેનું બળ વધતું જતું આપણે અનુભવી શકવાના છીએ.

માનવીના દિલને જે લાગે છે, તે લાગે છે. જે જાતનું લાગે છે, તે જાતનું લાગે છે. માનવીનું દિલ જડ પથ્થર જેવું નથી તે હકીકત છે. છતાં તેનું બદલાવું, એક સ્થિતિમાંથી બીજામાં પલટાવી જવાની ક્રિયામાં પલટાવું, અને એવી રીતે પલટાવવાના સાધનમાં મંડ્યા રહેવું, એ તો માગી લે છે દૃઢ, મક્કમ નિર્ધાર. વીજળીની સારડી કઠણમાં કઠણ વસ્તુઓમાં સાર પાડવામાં કામચાબ નીવડે છે. એવી રીતે સર્વ કંઈ બનવાને શક્યતા છે.

દૃઢ સંકલ્પબળની મક્કમતા કોઈ ઓર પ્રકારની હોય છે. એનું નિશ્ચયપણું અટલ રહે છે. આપણે બધા જીવો તો અજ્ઞાનમાં અટવાયેલાં રહ્યાં કરીએ છીએ; વળી અજ્ઞાનની વૃત્તિઓ જીવનમાં પ્રવેશીને જીવનની વાડીને ખેદાનમેદાન કરી નાખે છે, બધું અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે છે; તેવી વેળાએ જો સંકલ્પનું દૃઢ બળ જીવનમાં પ્રગટેલું હોય, તો માનવીને તે તેમાંથી બચાવી લે છે. જેણે જીવનના ઉચ્ચ માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું વિચાર્યું છે, એવા જીવે એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવો તે જરૂરી છે એટલું જ નહિ, પણ એના નિશ્ચયપણાને વધારે ને વધારે જીવતું કર્યા કરીને જીવનવિકાસની ભાવનામાં યોગ્ય ઉપયોગીપણામાં તેને પ્રવર્તાવવાનું છે. દૃઢ સંકલ્પની શક્તિ જીવનને ધાર્યા પરિણામમાં પ્રગટાવી શકે છે.

પ્રમાદી ને આળસુને જ્ઞાન થવાની કદી પણ શક્યતા નથી. જે જીવને નિર્ણયાત્મક નિશ્ચયબળ પ્રગટેલું નથી કે પ્રગટતું નથી તે કદી જ્ઞાન પામી શકતો નથી.

મરણિયો નિર્ધાર-દ્વંદ્વાતીત થવાનો ઉપાય

આપણે બધા જીવપ્રકૃતિનાં છીએ ત્યાં સુધી કોઈ ને કોઈ જીવપ્રકારનું આકર્ષણ, ઘર્ષણ, ગડમથલ, ખેંચાણ, તંગપણું, દ્વિધાપણું વગેરે આપણામાં પેદા થયા જ કરવાના. એને નિવારવાને માટે ઉપાય શો? એકલા વિચારના બળે, એકલી બુદ્ધિના બળે કે તેવા પ્રકારની સમજણની ઉત્કટતાને કારણે, તે બધાં ટાળ્યાં ટાળી શકાતાં નથી, અથવા તો તે તે બધાં નકારાત્મક વલણો

છે, ને જીવને જીવપણામાં જ રાખવાવાળાં છે, ને તેથી જીવને વધારે જકડાઈ જવાનું બનતું હોય છે, એવી સમજણ પણ જીવને તેવા પ્રકારના વલણમાંથી ઉગારી શકવાને સમર્થ નીવડી શકતી નથી. તે શક્ય બનવા માટે તો દૃઢ મરણિયો, તે માટેનો હૃદયનો, હૃદયથી, હૃદયમાં જીવતો પ્રગટેલો નિર્ધાર જ ખપમાં લાગે છે. એવા નિર્ધારનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ તે પ્રકારની ચેતનયુક્ત જાગૃતિ છે. તેવી જાગૃતિ જો રહ્યા કરતી હોય, તો નિર્ધાર પાકો થયો છે તે નક્કી સમજવું.

સંયમ

સંયમનું કવચ

આપણું શરીર જેમ ચામડીથી બરાબર બંધ રહે છે ને અંદરના જીવદાયી પદાર્થો ટકી રહીને વધે છે તેમ ખીલતાં જતાં આંતરિક જીવનની આસપાસ જ્ઞાનાત્મક સંયમનું કવચ અનિવાર્ય છે. આંતરિકપણે ઈન્દ્રિયોથી સેવાયેલા સંયમની ભાવનાથી રક્ષાયેલો આપણો આત્મા જીવનનો તે વેળા સાચો મિત્ર બને છે. સંયમ વગરનો જીવ સંસારનાં અનેક આવરણોથી ઢંકાઈને અંધકારમય બને છે. એટલે જેમ શરીર ઉપર ચામડી છે તેમ જે જીવ પોતાના ઉપર સંયમનું કવચ ધારણ કરે છે તેનું તેજોબળ વધે છે ને જીવન સંવાર્ગ સુંદર બને છે.

સંયમની સીમા

સંયમને જીવનમાં આત્મરક્ષક તરીકે સ્વીકાર્યા છતાં તેનો અતિરેક પાછો ન થઈ જાય તે પણ સાથે આપણે જોવાનું છે. સંયમ ધર્મની અવગણના એ તો આત્મઘાતક છે, તેમ તેનો અતિરેક પણ જીવન વિઘાતક નીવડે છે. સાદા અર્થમાં સંયમ એટલે જીવનમાં આચરણ રહેલા ભાવોની સીમા અથવા તો સમભાવની સીમા. સમભાવની સીમા એટલા માટે કે સર્વ જીવોને પોતાની જાત પ્રત્યે સમભાવભર્યું વર્તન રાખનારને હંમેશાં એવી સીમાની જરૂર રહે છે, જ્યાંથી એ બહાર જઈને સમભાવી નહિ બની શકે. આ સમભાવની સીમા સાધુપુરુષને જ માત્ર નહિ પણ પ્રત્યેકને તેના જીવનવિકાસમાં અનિવાર્ય છે.

સંયમ એટલે શું ?

સંયમ એટલે પોતાના જીવનનું સંપૂર્ણપણે રક્ષણ કરવા યોજાયેલી આચારની દીવાલ. સંયમમાં પોતાની પ્રત્યે કઠોરમાં કઠોર થવાનું હોય

છે, કેમ કે તે વિના રક્ષણ કરવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી, પરંતુ તે સાથે આવા સંયમની દીવાલ કોઈ પણ ભૂતમાત્ર પરત્વે તિરસ્કાર કે અવગણના કરનારી નહિ હોય. જે સંયમી જીવન જગત પ્રત્યે કઠોર કરી મૂકે છે તે યથાર્થ નથી. સાચો સંયમ અંતરમાં જ સમાઈને રહે છે. તે સાથે અંતરમાં રહીને અંતરમાંથી બળ પ્રકટાવીને જીવનના પ્રત્યેક આચારવિચારની તે ચોકી પણ કરે છે.

સાચો સંયમ ધૂપો જ હોય

જીવનને સુરક્ષિત રાખીને પ્રાપ્ત થયેલી આત્મશક્તિને વિકસાવીને માનવજીવનની અંતિમ અભિલાષા પામવાની જેને તાલાવેલી જાગી છે, તેને માટે સંયમનું કવચ અત્યંત આવશ્યક છે. એ પોતાના પરત્વે કેટલીય વાર કૂર થશે, સંસારની અનેક પ્રકારની વિષમય અસરમાંથી જીવનને ઉગારી લેવાને માટે કઠોરમાં કઠોર આચાર અનુસરશે. આ પ્રમાણે જે સાચી પ્રામાણિકતાથી ને નેક દાનતથી જે વર્તનાર છે, તેવાના જીવનના બાહ્યાચારમાં એના અંતરના સંયમની છાપ સરખી પણ તે નહિ પડવા દે. પાસેની વ્યક્તિનેય પોતાના આંતરિક સંયમનો ધ્વનિ નહિ સાંભળવા દે એવો એ સાચો સંયમી છે. જે સંયમને વારંવાર વ્યક્ત થવાપણું હોય છે, તે સંયમ જ નથી. સંયમી જીવન આપમેળે જ પોતાનું જીવન અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે એવી એ મૌનશક્તિ છે.

સંયમનું કાર્ય

સંયમનું પ્રધાન કાર્ય જીવનનું બધી પ્રવૃત્તિમાં સમતોલન પ્રકટાવવાનું ને લાવવાનું પણ છે. સર્વ ઈન્દ્રિયોને એવી રીતે કેળવવામાં આવે કે બધે તે યોગ્ય રીતે વર્તે. આવી કેળવણી સંયમમાંથી જ મળે છે. જીવનવિકાસની દૃષ્ટિએ અને પ્રકારે જે અનિષ્ટ (એટલે કે નુકસાનકારક) વસ્તુ હોય તે ઈન્દ્રિયોને ગમતી હોય છે, ને તેના તરફ આપણને જાણ્યેઅજાણ્યે તે આકર્ષે છે. તેમાંથી ઈન્દ્રિયોનો રસ સદ્ભાવના ને સદ્વસ્તુ પરત્વે વાળી લેવાનું કોમળ તેમ જ કઠણ કામ સંયમના વિવેકધર્મનું છે. ‘કોમળ’ એટલા માટે કે જીવન એ એટલું તો સુકોમળ ને મુલાયમ છે કે તે કોઈ પણ પ્રકારનો બળાત્કાર નહિ સહી શકે. એને બેળેબેળે વાળવા જતાં ઘણી વખત તે બટકી જાય છે ને આખી જીવનશક્તિ વેડફાઈને એળે જાય છે. જીવનમાં સંયમની ભાવના

કેળવવાને માટે આ હકીકત ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે તેના આચારમાં લેશ પણ વિવેકશૂન્ય ન થઈ જવાય તે તપાસતાં રહેવું. યોગ્ય પ્રકારની જ્ઞાનપૂર્વકની સંયમની કેળવણીમાંથી જીવન પરત્વે સદ્ભાવના પ્રકટ્યા કરે ને એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો રહે, તથા ઉત્તમ પરત્વેનાં રસ અને કળા જન્મતાં અનુભવાય તો જ જાણવું કે તે સંયમની ભાવના યથાર્થપણે ફળતી લાગે છે.

લાગણીનો સંયમ

જીવનમાં સતત વિવેકશક્તિ જાગૃત રહે, એ માટે લાગણીઓના સંયમની ઘણી આવશ્યકતા છે. લાગણીઓને યથેચ્છાપણે વ્યક્ત થવા દેવાની તેની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. ને જીવનવિકાસના કામમાં તે નિરર્થક થઈ પડે છે. ઘણી વાર અસંયમી લાગણીઓ જીવનને કથળાવી મૂકે છે. એવું જીવવું અકારું થઈ પડે છે. કેટલીક વખત તેથી ઊલટું લાગણીઓનો ઊભરો-આનંદમાં વ્યક્ત થતો હોય ત્યારે એટલો બધો હોય છે કે બસ, એમાં તણાયા કરાય છે, પરંતુ એ જ સાધ્ય નથી, એનું જ્ઞાનભાન વિવેકશક્તિની જાગૃતિ વિના થતું નથી. લાગણીઓને સંયમમાં રાખીને તેને યોગ્ય કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત થવાનો અભ્યાસ પાડવો પડે છે. જીવનની કોઈ પણ શક્તિને સીમાબદ્ધ કર્યા સિવાય તો, તેને અમુક વિશેષ વસ્તુનો અભ્યાસ કરાવી ન જ શકાય. એટલે લાગણીને પણ યોગ્ય અભ્યાસ કરાવતાં પહેલાં સીમાબદ્ધ કરવી અનિવાર્ય છે. આ સીમાબંધન તે જ સંયમ.

લાગણીમાંથી ભાવના

લાગણી એટલે જીવનના બધા પ્રસંગોમાંથી જીવનનું બળ પ્રગટાવનાર, ચેતાવનાર ને વધારનાર ચેતનાશક્તિ. લાગણીના ક્ષણિક પ્રવાહમાંથી ધીમે ધીમે ભાવનાનું બળ એકત્રિત થઈને વધે છે. આમ, ભાવનાના મૂળમાં લાગણી રહેલી છે. વિશુદ્ધ પરિસ્થિતિમાંથી જાગૃત થઈને પ્રેરાયેલી લાગણીનો પ્રવાહ કેળવાયેલો હોય છે, ને તેમાંથી જ સાચું ભાવનાનું બળ પ્રગટે છે.

લાગણી દ્વારા પોતાની સમાધિ

અસંયમી લાગણીના અતિરેકથી ભાવનાઓ અશુદ્ધ બને છે. ને એમ જીવન ભાવનામય હોવ છતાં તે લૂલું બને છે, કારણ કે અશુદ્ધ

વૃત્તિ વારંવાર પ્રગટ થવાથી તે પ્રકારની ભાવનાની મૂળ શક્તિ ક્ષીણ બનેલી હોય છે ને તેની શક્તિ ને તેજસ્વિતાને પણ તે નબળી પાડે છે. અસંયમી લાગણીને વૃત્તિના પ્રાગટ્યમાં નિર્બળતા જ પોષાય છે. દુઃખના પ્રસંગમાં પણ લાગણીની કસોટી થાય છે. સુખના પ્રસંગોમાં લાગણીમાં અતિરેક થાય છે. લાગણી એટલું કોમળ તત્ત્વ છે કે એના ક્ષણિક સ્પર્શથી તે જાગૃત થઈ જાય એવી હોય છે. બધામાં આવું ન પણ હોય. તેમ છતાં લાગણીને જાગૃત કરે એવા પ્રસંગો સાંભળીને, જોઈને કે અનુભવતાં તે વેળાએ જે લાગણી પ્રગટે એમાં જો આપણે સતત એકધારી જ્ઞાનપૂર્વકની જાગૃતિ રાખી શકીએ, તો તેમ કરવાથી અનાયાસે જ આપણે શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. પગમાં ઝણઝણાટીની લાગણી તમે અનુભવી છે, ત્યારે ચલાય પણ નહિ. પછી પગ પાછાડીને કે તેને ટાઢા પાણીમાં મૂકીએ ત્યારે તે મટે છે. તેવી ઝણઝણાટીની લાગણીમાં જ્યારે તીવ્રતા પ્રગટે છે, ત્યારે એકાગ્ર બળ જન્મે છે. તેમાં તે કાળની જન્મેલી લાગણીના તે એકાગ્ર બળનો જીવનના સાધ્યના માર્ગમાં જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ થવા દઈએ તો તેમાંથી નવું બળ મળે છે. લાગણીના પ્રવાહને રોકી, મન, પ્રાણ વગેરે કરણોમાં ચેતનાશક્તિને જાગૃત કરીને તે બધાંના બળથી હૃદયની પ્રાર્થનામાં બળ જમાવવામાં અને તે રીતે તે ગૂઢ શક્તિને નોતરવા અને બળ મેળવાની તૈયારીમાં તે વેળાએ એની કૃપાથી પડેલો હોઈ છું. એવી રીતે પ્રકટેલી લાગણીની સ્થિતિ થતાં એને પ્રભુકૃપાથી સાધન તરીકે વાપરી લઈ છું.

લાગણીની ખિલવણીથી સાત્ત્વિક હૃદયમાં વારંવાર બનતા પ્રસંગોમાંથી જે પ્રત્યાઘાત ઊઠે છે તેથી આપણી શક્તિનું માપ આપણને જન્મે છે. લાગણીઓની કેળવણી આ રીતે અત્યંત જરૂરની અને અનિવાર્ય છે. લાગણીની જ્ઞાનપૂર્વકની કેળવણીમાંથી જીવનમાં સમતા પ્રકટ્યા કરે છે.

જાગૃતિ

શ્રીભગવાન કૃપા કરીને જીવનમાં શીખવવાને આપણને અનોખા પ્રસંગ પ્રેરે છે. પ્રત્યેક પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ, સંજોગ એ ભગવાનની કૃપા-પ્રસાદી છે; શિક્ષણ મેળવવા માટેની ને આગળ ધપવા માટેની તે ઉત્તમ તક છે, એવી દૃષ્ટિ આપણી કેળવાઈ જવી ઘટે. તે ત્યારે જ બની શકે

કે જ્યારે આવી મળતા સર્વ પ્રસંગોમાં આપણે પ્રેમભક્તિપૂર્વકની ભાવનામાં સમજીને ચેતનવંતા થઈને પરોવાતા રહીએ અને તે સાથે સાથે પ્રભુપ્રીત્યર્થની ભાવના દઢાવવાં છતાં તે સાથે તટસ્થ રહેવાયા કરાય એવી કેળવણી, તે પ્રસંગ, સંજોગ વગેરેના કર્તવ્યપથમાં આપણે પોતે ગુરુ થઈને, આપણને પોતાને પ્રાપ્ત કરાવી શકીએ. આમ થાય તો આપણે પોતે વિશેષ ને વિશેષ જાગરુક અને ચેતનવંતા બની શકીએ. આ સાધનામાર્ગમાં ખરેખરી ખૂબી તો એ છે કે જેમ જેમ જાગૃતિ વિશેષ ને વિશેષ ચેતનવંતી ને સતેજ બન્યા કરે છે, તેમ તેમ એવા પ્રકારની ભાવનાત્મક ચેતનવંતી જાગૃતિ આપણો સદ્ગુરુ બની જતી હોય છે.

તેવી જાગૃતિ આપણને એટલું બધું તો નવું નવું શિક્ષણ પ્રેરવ્યા કરે છે, તે નવી નવી સૂઝ પ્રગટાવ્યા કરે છે અને સાધનાના ભાવની એક પછી એક ઉચ્ચતર ભૂમિકાના ક્યા ક્યા કેવી કેવી રીતે પગલાં ભરવાં, તે પણ તે બતાવે છે. ખરી રીતે તો આપણી જાતની નિરંતર જીવતીજાગતી રહેતી જાગૃતિ તે જ સાચો પ્રત્યક્ષ જીવંત ગુરુ છે. એવા સદ્ગુરુનું શરણું પ્રેમભક્તિજ્ઞાનની ભાવના પ્રગટાવતાં જે જીવને મળેલું છે, તે જીવના સર્વ પ્રકારે પોબારા છે. જો આપણે સાધનાના હાર્દનો ખરેખરો મર્મ સમજ્યા હોઈએ તો ક્યાંય કશાથી ભાગવાનું આપણને દિલ થવાનું જ નથી તે નક્કી જાણજો. એકવાર આવી જો જાગૃતિ પ્રગટી ગઈ, તો આપણે સર્વ પ્રકારે નિશ્ચિંત થઈ ગયા છીએ એવો અનુભવ જીવનમાં પ્રગટ્યા વિના રહી શકવાનો નથી. એવા પ્રકારની જાગૃતિ જો પ્રગટેલી હશે, તો મન કે બુદ્ધિ કે વૃત્તિ ગમે તેમ જરા સરખું પણ આડુંઅવળું જવાનું કરતાં કે તેમનું તેવું થવાતાં આપણી જાગૃતિ ચોકીદાર બનીને આપણને એકદમ પોકાર પાડે છે, જગાડે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણને યોગ્ય પ્રકારે ને યોગ્ય ભાવનાથી યોગ્ય ઠામઠેકાણે પણ પાછા પ્રગટાવી દે છે. એટલે એવી જાગૃતિ એ તો આપણું ત્રીજું ખુલેલું નયન છે. એવી જાગૃતિમાંથી જ જીવનને ઉન્નયન કરવાની અનંત શક્તિ પ્રગટતી હોય છે. આવી જાગૃતિને હું સદ્ગુરુ કહું છું, તે માત્ર કલ્પનાની હકીકત નથી, પરંતુ તે હકીકત જીવનમાંથી પ્રગટેલા અનુભવની હકીકત છે.

કોઈ એક સાધનની અખંડતાની જરૂર

જે જીવને પોતાના જીવનનો જીવનવિકાસ સાધવો છે, તે તો પોતાની બાબતમાં શું કે પારકાની બાબતમાં શું, સદાય જીવતો રહે છે. ‘જીવનનો વિકાસ કરવો છે’ એવી ભાવના જેનામાં પ્રગટેલી છે, તેવા જીવને પ્રત્યેક કર્મમાં, વલણમાં, વર્તનમાં, લાગણીમાં, ભાવનામાં વગેરે બધાંમાં પૂરેપૂરી જાગૃતિ રહી શકે છે. જાગૃતિ હોય છે તો જ જીવ તેમાં તેમાંથી તે પળે ચેતીને પોતાને યોગ્ય રીતે વિચારતો થઈ શકે છે. આવા પ્રકારની જ્ઞાનયુક્ત જાગૃતિને આપણે વધારે ને વધારે આપણા આધારમાં પ્રત્યક્ષપણે ને તાદૃશ્યપણે જીવતી રખાવવાને માટે એક કોઈ ખાસ સાધનની જરૂર રહે છે. તે સાધનની જ્ઞાનભાવપૂર્વકની જેટલી સળંગતા, એકાગ્રતા, કેન્દ્રિતતા હોય તો જ તે સાધન ખપનું નીવડે છે. સાધનની ભાવનાની અખંડતા વિના જો જીવને કદી કોઈ ધન્ય પ્રસંગે જાગૃતિ સાંપડે છે તો તેનું કારણ તેવા જીવની સમજણની આંખ ઊઘડી ગયેલી છે, એમ પણ ન કહેવાય. તેનો ભાવ કંઈક કશામાં જાગેલો થયો હોય તો તેને કારણે પણ આમ એકલદોકલ-પણે એવી જાગૃતિ થઈ જાય ખરી, એવી એકલદોકલ જાગેલી (સળંગતા વિનાની) જન્મેલી જાગૃતિથી જીવનવિકાસનું કામ થઈ શકનાર નથી. એ જાગૃતિ અખંડ રહે ને તેને ઉત્પન્ન કરવા માટેનું સાધન પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વકનું જીવતું રહ્યાં કરે તો જ હૃદયમાં, હૃદયથી પૂરેપૂરી તકેદારી જીવતી રહી શકે છે તે જાણવું.

ખરા દિલના પ્રયત્નની બોલબાલા

જે જીવને જાગૃતિ રહેતી ન હોય, તેણે ત્યાં સુધી તેનું બધું કાચું સમજવું, કારણ કે ગમે ત્યારે બેસાવધ બની જ જવાનો ને ગમે તેમ તણાઈને, ઈંટાઈ પણ જવાનો. એ પોતાને રોકી શકવા જેટલું આંતરિક બળ તો પેદા કરી શકેલ નથી, તેથી તેવા જીવો નામસ્મરણ કરી, પોતાની નબળાઈઓથી મુક્ત બનવાને, એની અસરથી જીવનમાં લેવાઈ ન જવા માટે, તેવી વેળા શ્રીભગવાનની કૃપા મદદ માટે પ્રાર્થના કરી કરી, પોતે ઉત્કટપણે સજાગ થવાનો પ્રાથમિક પ્રયત્ન કરવાનો રહે છે. જે જીવ એવો હૃદયથી પ્રામાણિક પ્રયત્ન નેક દાનતથી કર્યા કરતો હોય છે, તેવા જીવને નાહિંમત થવાપણું ક્યાંયે રહેતું નથી. તે તો પડે, પડે ને પાછો ઊઠે, એમ અનેકવાર જીવનમાં બન્યા કરતું હોય છે. એવી

ચઢઊતરમાંથી જીવને સાચી જીવનની ઝાંખી સાંપડે છે. એવો જીવ પોતાના જીવનસંગ્રામના મરણિયા પ્રયત્નોમાંથી ઊભો ને ટટ્ટાર થયાં કરવાનું પ્રભુકૃપાથી શીખે છે. માટે પ્રયત્ન કરતાં રહેવામાંથી જ જીવનની ઉષા પ્રકટવાની છે તે નિશ્ચય કરીને જાણજે.

જીવન-ઉષાનાં લક્ષણો

સંસારવ્યવહારવર્તનમાં કંઈક કંઈક એવું બન્યાં કરશે કે જેથી આપણું માથું ઊંચું થયા વિના રહી જ ન શકે. એવી આકરી વેળાએ જો શાંત, તટસ્થ રહી શકવાનું પ્રભુકૃપાથી બની શક્યું તો જાણવું ને સમજવું કે મન જરૂર શાંત પડી જ શકવાનું છે ને આપણામાં જીવનવિકાસ અંગેની જાગૃતિ સહજ બની શકવાની છે. આવાં બધાં લક્ષણો જીવનની પ્રકટતી ઉષાનાં છે. જો હૃદયની ચેતનયુક્ત જાગૃતિ પ્રકટતી રહી શકી, તે તો સકળ કંઈ એની યથાર્થતામાં કરી શકવાને આપણે સમર્થ થઈ જ શકવાનાં છીએ, એમ નિશ્ચયથી જાણવું ને માનવું. માટે જેમ તેમ કરીને કૃપા કરીને જાગૃતિ સેવવામાં જ હૃદયથી જ્ઞાનભાન લગાડ્યાં કરવું.

જાગૃતિનાં મંડાણ

કોઈના વિશે કંઈ પણ મનમાં લાગી ન જાય તેની પૂરતી કાળજી રાખવી. કંઈ કશા વિશે મન મત બાંધી ન લે, તેની ખંત-કાળજી રાખીને જાગૃતિ સેવ્યાં કરવાની છે. આંતરિકપણે ઊઠતા વિચારો, વૃત્તિઓને પૂરેપૂરી રીતે સમતા, તટસ્થતાથી તપાસતાં રહેવું; એમને પસાર થવા દીધાં કરવાં; એમની સાથે આનુષંગિક સાંકળ જોડાઈ જતાં અટક્યાં કરવું. આવું યોગ્યપણે થયાં કરતું અનુભવાય તો જાગૃતિનાં મંડાણ થઈ ચૂક્યાં છે એમ પ્રમાણવું.

સાધકનાં લક્ષણો

બીજી સર્વ કોઈ પ્રવૃત્તિ આપણે કરતાં હોઈએ, છતાં આપણું મન તો આપણા અસલના કામમાં જ લાગુ રહેલું હોય, તેવી રીતે જીવનની કળા સાધકે શીખવાની રહે છે. સાધક પોતાના નિર્ધારમાંથી અનેક વેળા પડે છે તો ખરો, પણ જેને પડવાનું ભાન જાગે છે, એને સાધક કહી શકાય. બીજા વિષયોના વિચારોની પરંપરામાંથી જે એકદમ વીંછીના ડંખ લાગે અને માણસ એકદમ જેમ પગ ઉપાડી લે, તેમ ઝાટકો મારીને

એમાંથી જે મુક્ત બની જાય છે, તેવા જીવને સાધકની કક્ષામાં મૂકી શકાય. જેને પોતાની જાતને, મનને અને પ્રાણની વિવિધ પ્રકારની ગતિને ઓળખવાની ચાવી મળી છે, તેવો જીવ કોઈ એક જીવપ્રકારની દશામાં પરોવાઈને પડ્યો રહે નહિ. એમ અનેક પ્રકારની જુદી જુદી ગડમથલો અને મંથનોમાંથી તે નવું નવું જ્ઞાન શીખતો રહે છે. એમ કરતાં કરતાં સાધકને મન ઉપર કાબૂ આવતો જતો તે પોતે અનુભવે છે. આ બધાં કામો માટે સતત એકધારી જાગૃતિ અનિવાર્ય છે.

જાગૃતિની અનિવાર્યતા

પ્રત્યેક પ્રકારનું કામ થવા કે ન થવાનો આધાર તે કામની તે પ્રકારની પ્રગટતી જાગૃતિ પર રહેતો હોય છે. જાગૃતિ તેથી અનિવાર્ય છે. એ જ જો હજી ન રહી શકતી હોય, તો આપણે વધારે ને વધારે મથવું, ચોંકવું. જીવનના આદર્શની ગરજ-લગની લગાડવાને હૃદયથી, મનમાં બુદ્ધિ દ્વારા ચિંતવ્યા કરવું. રોજિંદા વ્યવહારવર્તનની ધમાલમાં પોતે પોતાનું અંતરનું કામ તો ન ભૂલવું ને ન ચૂકવું. એ ભૂલ્યાં ને ચૂક્યાં તો બધું જ ભૂલ્યાં ને બધું જ ચૂક્યાં. સાધનાના માર્ગમાં જાગૃતિ એ તો મોટામાં મોટું સાધન ને લક્ષણ છે. જેવી ને જેટલી જાગૃતિ તેટલું ને તેવું કામ થવાનું. આધ્યાત્મિક માર્ગનું પણ ચોક્કસ વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્ર છે. એમાં કશું યદ્વાતદ્વાપણે નથી. તેથી જીવનમાંનું જે તે ફેરવાયા જતું અનુભવાયા કરાય, તો જાગૃતિ પણ જરૂર રહી શકતી હોવી જોઈએ. પોતે નક્કર આધાર પર ટકવાનું છે; નહિતર તો ક્યારેક એવા તૂટી પડીશું કે કળણમાં ડૂબતા જ ગયાં કરીશું.

સતત જાગૃતિ

સાધકની શાંતિ, ધીરજ, સમતા, તટસ્થતા, પ્રસન્નતા, વિવેક વગેરે ગુણોને કેળવવા માટે, ને ધારો કે કેળવાતા જતાં હોય તો એમાં કેટલું પાણી છે, તે ચકાસવાને માટે સાધકને અનેક પ્રસંગો મળ્યા કરવાના. તેવા પ્રસંગે તે કેટલી ભાવનાયુક્ત જાગૃતિ સેવી શકે છે, એના પરથી સાધક પોતાનું યોગ્ય માપ કાઢી શકે છે. એમ પોતાને યોગ્ય રીતે આમ કે તેમ તે સમજી જતો બને છે. સાધકે પોતાનું સાચું ને પૂરું માપ તો કાઢતાં શીખવું જોઈએ. સાધના એટલે જીવનવિકાસ માટેની પળેપળની જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની અંતરમાં અંતરની ચેતનયુક્ત જાગૃતિ. એવી જાગૃતિ

પ્રકટવા માટે જીવની તે વિષયની સાચી ધગશ અંતરમાં જ્વાળામુખી પેઠે પ્રગટવા વિના ઝડપી વિકાસ થવો શક્ય નથી.

જાગૃતિની જરૂર

સાધારણ રીતે પ્રત્યેક જીવ બનતા જતા પ્રસંગોમાં સાવધાનીપૂર્વક જાગૃતિ રાખીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો હોતો નથી. તેથી તે ગુમાવતો હોય છે, એવું એને લવલેશ પણ ભાન જાગેલું હોતું નથી કે જાગતું નથી. વારંવાર ઠોકી ઠોકીને પ્રભુકૃપાથી કહું છું કે જીવ ગમે તે કોટિનો ભલે હોય, ભલેને અધમાધમ હોય, પરંતુ જો તેને સતત જાગૃતિ રહી શકતી હોય તો, તે ઉપર તરી આવી શકે છે. એવી જાગૃતિ કાં તો સહજપણે હોય, અથવા તો ખંત, ઉત્સાહ અને ધીરજ વડે થતાં રહેતાં પુરુષાર્થમાંથી પણ તે જન્મે છે.

જાગૃતિ મેળવવાના ઉપાય

આપણામાં તેવી જાગૃતિ આપોઆપપણે સહજ નથી, તેવું જો આપણને સમજાય તો બીજા પ્રકારે તે મેળવવી રહી; અને એ બીજા પ્રકારથી પણ મેળવવાનું ન બની શકતું હોય, તો કોઈ અનુભવી ઉચ્ચાત્માનું પ્રેમભક્તિ ને શ્રદ્ધાવિશ્વાસથી શરણું પકડવું; પરંતુ જીવ માટે એકદમ આપોઆપ એવી સ્થિતિ હોવી કે થઈ જવી એ પણ દુર્લભ હકીકત છે. માટે આપણે તો જેમ તેમ કરીને પણ સતત એકધારો પુરુષાર્થ થતો રહે તેમ કર્યા કરવું; અને મનમાં કોઈ પ્રકારે ખેદ થવા દેવો નહિ.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રકરણ-૨૭

માનવદેહનું મહત્વ

- જન્મોજન્મ આપણે પ્રકૃતિમાં જ રમ્યા રહેલાં છીએ. એ શરીરમાં જબરજસ્ત અભ્યાસ થયેલો છે તે પ્રમાણે શરીરનું ફોર્મેશન એના બધાં કરણો, આધારો એને જ અનુસરતાં થયેલા છે અને આપણે એ જ છીએ. એવી જાતનો એક સમજણપૂર્વકનો અભ્યાસ પેસી ગયેલો છે.
- દ્વંદ્વની રચના સમજણ પેદા કરવા માટે છે. આવી રચના ફક્ત મનુષ્યયોનિમાં જ છે.
- માનવીના શરીર દ્વારા જીવ મુક્તિ પામી શકે છે, બીજી કોઈ યોનિના શરીરથી તેમ થવા શક્યતા લાગતી નથી. તેથી, આ માનવશરીરની મહત્તા અનંતગણી છે એમ જાણી એને જે જીવ ભગવાનનું મંદિર ગણીને પ્રત્યેક કર્મ કરતી પળે એનો સદુપયોગ જ કર્યા કરે છે, તે જીવ તરીકે જાય છે.
- ચેતન પરત્વેની ધગધગતી તમન્ના પ્રગટી નથી, ત્યાં સુધી ચેતન પરત્વેની આંતરિક શુદ્ધિ પ્રગટાવવા માટે શરીરની શુદ્ધિના આચારના નિયમોની જરૂર રહે છે.
- રોમેરોમમાંથી એક પ્રકારનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહ વહેતો હોય છે, એ પ્રવાહનું વાતાવરણ, સંપર્ક અને સ્પર્શ અને તેનો અનુભવ લેવાની હૃદયની કળા આજે આપણા આ કાળમાં કોઈ ભાગ્યે જ જાણે છે.
- આપણી જીવદેશાના સ્વભાવનું ને પ્રકૃતિનું આવરણ એટલે કે જે કંઈ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ પડવામાં આપણી અંદર પડદારૂપ છે, તેનાં અનેક લક્ષણોમાંનું કે આવિર્ભાવોમાંનું એક લક્ષણ તે વ્યક્તિનું શરીર છે.
- શરીરથી કામ તો લીધા જ કરવું અને તેથી શરીરને કે મનને કષ્ટ લાગે તો તેને વશ ન થવું.
- બની શકે તેવી છેવટની છેવટ હદ સુધી કામ કર્યા કરવામાં જ જીવનની શોભા છે.
- પોતાનાથી બને તેટલો બધો જ શ્રમ જે જીવ નથી કરતો, તેવા જીવથી આ માર્ગમાં ઊંડું પ્રવેશી શકવાનું નથી, એવી પણ મારી ચોક્કસ સમજણ છે.
- જે જીવને ઓછામાં ઓછી ઊંઘથી પોતાના જ્ઞાનતંતુનું સમારકામ (પ્રકટી ગયેલા સાત્ત્વિક ગુણને લીધે) થયેલું અનુભવાય છે, તેવા જીવને ઉત્તમ પ્રકારનો જાણવો.

- જીવનમાં સંપૂર્ણ આત્મનિષ્ઠાનો ભાવ પ્રગટી ગયેલો છે, ત્યારે ઊંઘનો સ્થૂળ પ્રકાર સંપૂર્ણપણે બદલાઈ જાય છે. એ ઊંઘતો હોવા છતાં, ઊંઘતો નથી એમ પણ અનુભવમાં આવે છે.
- નિદ્રામાં પણ જાગૃત દશા પ્રગટી શકે છે. ઊંઘતો હોવા છતાં અંતરમાં તે જાગૃત પણ હોય છે.
- જ્યારે સતત ગંગાના પ્રવાહના જેવા ભાવના પ્રવાહમાં જ્ઞાનપૂર્વક આપણા જીવનની ધારા પ્રકટતી હોય છે, ત્યારે શરીરનું સ્થૂળપણું ટકી શકતું નથી; અથવા તો વચ્ચે પણ આવી શકતું નથી. આ પણ એક જાણવા જેવી હકીકત છે. જ્યારે ભાવ જાગતો હોય છે કે જાગેલો હોય છે, ત્યારે ઊંઘ મુદ્દલે પણ ન હોય એવું બને ખરું.
- સ્વપ્નની દશામાં તટસ્થતા, સમતા, શાંતિ, વિવેક, અક્ષુબ્ધતા વગેરે ગુણો જ્યારે કામ કરતાં પ્રકટી ગયેલા અનુભવાય, ત્યારે જ સાધના થતી રહે છે એમ નિશ્ચે જાણવું.

જીવન આ માનવી વિના બીજી યોનિ વિશે હરિને
અનુભવવા ન લાયક તે, હકીકત સત્ય પ્રીઠી છે.

શું પાત્ર જ માનવી-જીવન અનુભવવા હરિને તે
મહામોંઘામૂલું કેવું જીવન હરિએ જ બક્ષ્યું છે !

ખરેખર માનવીજીવન વિના કોઈ બીજી યોનિમાં
અનુભવવાની કે શક્તિ હરિને છે જ ક્યાંયે ના.

માનવીના શરીર દ્વારા જીવ મુક્તિ પામી શકે છે, બીજી કોઈ યોનિના શરીરથી તેમ થવા શક્યતા લાગતી નથી. તેથી, આ માનવશરીરની મહત્તા અનંતગણી છે એમ જાણી એને જે જીવ ભગવાનું મંદિર ગણીને પ્રત્યેક કર્મ કરતી પળે એનો સદુપયોગ જ કર્યા કરે છે, તે જીવ તરીકે જાય છે.

પંચતત્ત્વોની લીલા

આકાશમાં ક્ષોભ થયો (કેમ થયો એ કોઈ શાસ્ત્રો કહેતાં નથી) એટલે તેજ થયું. શબ્દમાં ગતિ છે. તેજ તત્ત્વ થયું એટલે બે તત્ત્વ થયાં. આકાશ અને તેમાં ક્ષોભ થતાં વાયુ પેદા થયો. વાયુમાં ક્ષોભ થતાં જળ પેદા થયું. એમ ચાર તત્ત્વો થયાં. જળ તત્ત્વમાં ક્ષોભ થયો એટલે પૃથ્વી થઈ. આમ, પાંચ તત્ત્વો થયાં. માનવશરીરમાં પાંચ તત્ત્વો છે, એટલે

સકળ બ્રહ્માંડ એનામાં છે. અનેક પ્રકારનાં જુદા જુદાં તત્ત્વોનાં કોઈ એકનાં, કોઈ બેનાં, કોઈ ત્રણનાં કે કોઈ ચારનાં એમાં જુદાં જુદાં પર્યુટેશન, કોમ્બીનેશન પણ છે. આમ, અનેક પ્રકારના જીવો સકળ બ્રહ્માંડમાં છે. તારાઓમાં પણ અનેક પ્રકારનાં જીવો છે. સૂર્યમાં તેજતત્ત્વ વિશેષ મહત્ત્વવાળું છે એટલે એ પ્રચંડ અગ્નિ સમો છે. તારા અને ગ્રહોમાં પણ પાંચ તત્ત્વોની લીલા ચાલી રહી છે.

માનવદેહની રચના

મનુષ્યશરીરમાં પણ પાંચ તત્ત્વો મળેલાં છે. આપણું શરીર ગરમ રહે છે, તે તેજતત્ત્વની એટલે કે અગ્નિની સાબિતી છે. એ પ્રત્યક્ષ હકીકત છે. શરીરમાં વાયુ, જળ અને પૃથ્વી તત્ત્વ છે એટલું સમજાય છે, પણ આકાશતત્ત્વ છે એ સમજાતું નથી, પણ એ તત્ત્વ છે એ હકીકત છે.

માનવદેહનો હેતુ

પહંલાં મનુષ્યને મનુષ્યતત્ત્વનું ભાન થવું જોઈએ. મનુષ્યશરીરનો શો હેતુ હોવો જોઈએ તેનું જ્ઞાનભાન જાગવું જોઈએ. દેવયોનિ ઉત્તમ છે, છતાં મનુષ્યજન્મ ઉત્તમ દોહલો કહેવાય છે. તો શા માટે તેમ કહેવાયું છે ? કારણ મનુષ્યજન્મથી જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યયોનિમાં જ દ્વંદ્વની રચના છે. એટલે સામસામાં જોડકાં સુખ-દુઃખ, લાભ-ગેરલાભ, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ, સત્-અસત્ વગેરે સામસામી બાજુઓ છે, એવું જ્ઞાન મનુષ્યયોનિમાં જ થઈ શકે. આથી, સમજણ પ્રગટે. શું સીધી સ્થિતિમાં કદી સમજણ પ્રગટે છે ? દેવયોનિમાં એટલું બધું સુખ ભોગવવાનું હોય છે કે ત્યાં સમજણ પ્રગટતી નથી. જ્યાં ઘર્ષણ છે, ત્યાં બુદ્ધિ વિચાર કરવા લાગી જાય છે. કોઈ માનવી સાથે સમતાભર્યો બહુ વ્યવહાર કર્યો હોય અને પછી કોઈ કારણે ઘર્ષણ થાય, તો એની પ્રકૃતિ આપણી ઉપર તરત જ તપી જાય છે. ઘર્ષણ થાય છે ત્યારે એ કેવો છે અને હતો તેના વિચાર આવે છે. માટે, દ્વંદ્વની રચના સમજણ પેદા કરવા માટે છે. આવી રચના ફક્ત મનુષ્યયોનિમાં જ છે.

માનવદેહમાં જ વિકાસની શક્યતા

મનુષ્યશરીર વડે કરીને ચેતન શોધી શકાય છે. બીજી કોઈ પણ યોનિના શરીરથી તેમ બની શકતું નથી. આ હકીકત બુદ્ધિથી સમજાય એવી છે. દ્વંદ્વ અને ગુણનું આ શરીર બનેલું છે. સામસામાં પાસાંઓ

વચ્ચે જીવન હોય છે. સુખ-દુઃખ, તેજ-અંધકાર, શાંતિ-અશાંતિ, આ સામસામાં પાસાંઓ વચ્ચે સંઘર્ષણ થાય છે. એટલે ચેતનનું હાર્દ મેળવવા, જ્ઞાન મેળવવા માટે મનુષ્યશરીરની રચના કરી છે. કોઈ પૂછે છે. ‘ભગવાને આ બધું શા માટે કર્યું ? આ બધું ન હોત તો માનવી સુખી હોત. હું કહું છું કે ‘સુખી ન થાત પણ જડ થાત.’ દેવયોનિમાં આનંદ છે એ વાત સાચી, પણ ત્યાં વિકાસ નથી. વિકાસ થવા માટે અવકાશ પણ નથી. મનુષ્યયોનિમાં જ સામસામાં પાસાં હોવાને કારણે વિકાસની શક્યતા છે.

સાધના અને શરીર

આપણો મનુષ્યદેહ એ જ પરમાત્મા જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું એક માત્ર સાધન છે. માનવદેહ વિના તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્યતા કોઈ પણ યોનિમાં નથી. આપણામાં ચૌદ લોક કહ્યા છે અને તે દરેક લોકમાં જુદા જુદા પ્રકારની એપણાઓ જ માત્ર બળવત્તરૂપે ભોગવાયા કરાતી હોય છે અથવા ભોગવ્યા કરવાની ત્યાંના જીવાત્માઓને તીવ્ર, સૂક્ષ્મ લોલુપતા રહ્યા કરે છે. તેવા મનુષ્ય સિવાયના બીજા યોનિ શરીરમાં તે યોનિના દેહ પૂરતી તે કાળ દરમિયાનની જે કામના હોય છે, તે કામનાના ઘેરાયેલા વાતાવરણમાં અને તેની જ બળવત્તર પ્રમાણમાં જીવતીજાગતી કામના તેને રહ્યા કરે છે અને જેમ જેમ ઊંચા કે નીચા પ્રકારની યોનિ તેમ તેમનું તેવા પ્રકારનું તેવી કામનામાં તેઓ આવરાઈ ગયેલા હોય છે. અને એકમાત્ર તે કામનામાં તેઓ આવરાઈ ગયેલા હોય છે. આ બધું એકલા નીચલા થરના જીવાત્માઓ માટે જ નથી, પણ પુણ્યશાળી જીવાત્માઓ માટે પણ છે. તેથી જ આપણામાં કહેલું છે કે પુણ્ય પૂરું થાય, ત્યારે મૃત્યુલોકમાં તેવાઓ પાછાં આવે છે. એટલે સર્વ યોનિમાંથી પાછું માનવીદેહમાં જ આવવું પડે છે, અને એ સ્થિતિમાં જ જ્ઞાનનો ઉદય થવા વારો આવે છે. એમ આપણા શાસ્ત્રકારોએ ગણ્યું છે. ‘મનખા દેહ મોંઘો છે, દુર્લભ છે.’ એવી લોકોક્તિ એથી આપણા સંસ્કારોમાં જન્મીને રહ્યા કરેલી હશે.

આપણામાં જે રચના છે એ એવા પ્રકારની છે કે જેવા પ્રકારની તમારી વિચારસરણી એ પ્રમાણે તમારું આપોઆપ બનતું જાય. જે વખતે તમે કામના આવેશમાં હો તો તમારી રચના એ

પ્રકારની બદલાય. લોભના આવેશમાં હોય ત્યારે તમારા જ્ઞાનતંતુ, મન, પ્રાણતત્ત્વ, અહમ્તત્ત્વ એ પ્રકારનું બને. એવું જ મોહ અને રાગદ્વેષનું સમજવું.

એ રચના એવા પ્રકારની છે કે જે પ્રકારની ભાવના કે વૃત્તિ હોય વૃત્તિનો આવેશ-આવેગ જેવા પ્રકારનો હોય એવા પ્રકારનું શરીર થઈ જાય. તમારું થિંકિંગ વૃત્તિવાળું છે કે ભાવનાવાળું છે એના પર બધો આધાર છે. ત્યાં એફર્ટની જરૂર હોય છે. એફર્ટ એટલે એ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થઈ હોય તો જ એફર્ટ થઈ શકે. જેમ આપણે કંઈ કરવું હોય છે તો પહેલાં એમાં આપણી ઈચ્છા થવી જોઈએ. એ થયા પછી એ પ્રકારની વૃત્તિ આપણામાં જાગે છે. તેવી રીતે ઊર્ધ્વ પ્રદેશમાં જવા માટે એ પ્રકારની જિજ્ઞાસા, તમન્ના જાગે તો એ પ્રકારનો પ્રયત્ન થઈ શકે.

શરીરની રચના જ એવા પ્રકારની છે કે જે પ્રકારની ઉત્કટતાવાળી આપણી વૃત્તિ કે ભાવના હોય તે પ્રકારે થયાં કરે. એટલે પ્રોસેસ ઓફ સબ્લિમેશન આપણે કહીએ છીએ એ તો આપણી પોતાની જ વૃત્તિઓ, વિચારો, અહમ્ વગેરેનું ઊર્ધ્વીકરણ થવાની જે પ્રોસેસ છે, એમાં પ્રયત્ન ને પુરુષાર્થમાં ગયા કરીએ તો આપમેળે આપણા શરીરની રચના એ પ્રમાણે થયા કરે.

સામાન્યપણે શરીરનો ઢાંચો એવા પ્રકારનો છે, પ્રકૃતિ નિમ્ન પ્રકારમાં રાચી રહેલી છે. એટલે કે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર, રાગદ્વેષ સહજમેળે રહે છે. ત્યાં એફર્ટ-પુરુષાર્થની જરૂર નથી. પણ એનાથી ઊર્ધ્વ દિશામાં વહેવાનું થાય, તો એના અનેક જન્મોની જે ટેવ ફોર્મ થયેલી છે - કામક્રોધાદિમાં રહેવાની અને વહેવાની એને આપણે ઊર્ધ્વ દિશા તરફ લઈ જવી છે. આત્માની સ્થિતિ સ્વયંભૂપણે છે. જન્મોજન્મ આપણે પ્રકૃતિમાં જ રમ્યા રહેલાં છીએ. એ શરીરમાં જબરજસ્ત અભ્યાસ થયેલો છે, તે પ્રમાણે શરીરનું ફોર્મેશન - એના બધાં કરણો-આધારો એને જ અનુસરતાં થયેલા છે. અને આપણે એ જ છીએ એવી જાતનો એક સમજણપૂર્વકનો અભ્યાસ પેસી ગયેલો છે. હવે, કોઈક કારણથી આપણને સમજણ પડે છે કે આમાં જે રસ છે એ પરમેનન્ટ નથી. કામનો રસ છે એ જેટલો વખત રહે તેટલો વખત રહે છે. પછી એ રહેતો નથી. આમાં રસ અખંડ નથી, ક્ષણિક છે એવો

અનુભવ જીવને થાય છે. પછી કોઈ આઘાતને કારણે ઊર્ધ્વ તરફ જવાની અભિલાષા જાગે છે. એમ થાય છે કે ત્યાં જ ખરો રસ છે કે જે કંઈ કશાંથી ખંડિત થતો નથી, એ પ્રકૃતિના અનેક પ્રકારના રસો કરતાં વધારે ઊંચા પ્રકારનો છે. એ રસ એવા પ્રકારનો છે કે એ બધામાં સમાયેલો છે. બધાંની અંદરનું હાર્દ એ લઈ શકે છે. એ રસનો અનુભવ કરવાનું ધબકતું દિલ થાય છે. એના માટેનો પુરુષાર્થ જાગે છે. એવું થાય, ત્યારે શરીરની રચના એ પ્રકારની આપમેળે થઈ જાય છે. શરીરની રચના એ પ્રકારની કરવા માટે એને પુરુષાર્થ કરવો પડતો નથી. માત્ર એ પ્રકારની ભાવના સતત જાગૃત સ્થિતિમાં રહ્યાં કરે. એ ભાવના કેમ કરીને એવી રહે એ માટેનો એણે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. એ માટે એ પ્રકારનાં સાધન એણે લેવાં પડે છે. સાધન એ પ્રકારનાં ન હોય તો એનાથી ન થાય એટલે સાધન પણ ઊર્ધ્વ પ્રકારનાં લેવા પડે છે.

અંતરની અને બહારની શુદ્ધિ કરો

આપણા શરીરની શુદ્ધિ જાળવવાને આચાર વગેરે નિયમો આપણા શાસ્ત્રમાં બતાવેલા છે. જે કોઈ જીવ શરીરની યોગ્ય શુદ્ધિ જાળવતો નથી, તેવા જીવને આંતરિક શુદ્ધિની શી ખબર પડવાની છે ? ચેતન પરત્વેની ધગધગતી તમન્ના પ્રગટી નથી, ત્યાં સુધી ચેતન પરત્વેની આંતરિક શુદ્ધિ પ્રગટાવવા માટે શરીરની શુદ્ધિના આચારના નિયમોની જરૂર રહે છે અને એ આચારની શુદ્ધિ કઈ કઈ અને કેવી કેવી રીતે હોઈ શકે, તે તેને સમજાવવાની જરૂર ના હોય. એ સ્થૂળ શુદ્ધિમાં અનેક નિયમો છે. એમાં શરીરને સ્નાનાદિકથી માંડીને બીજી અનેક રીતે શુદ્ધ રાખવાની પ્રક્રિયા સમાયેલી છે. આ બધું કરતાં રહેવાની સાથે માનસિક અને પ્રાકૃતિક પ્રાણની આંતરિક શુદ્ધિના આહારવિહાર શુદ્ધ થયા કરે, એનો સૂક્ષ્મ વિવેક આપણે જાળવવાનો રહે છે. આ બંને પ્રકારની શુદ્ધિ સાથે સાથે જ થયા કરે એ ઘણું જરૂરનું છે.

સ્પર્શની સાધનાની શરતો

આવી બે પ્રકારની શુદ્ધિને વધારે ચેતન સ્વરૂપ પ્રગટાવવાને માટે સ્પર્શની મર્યાદાનું જ્ઞાન આપણી સંસ્કૃતિમાં કેળવાયેલું હતું. માનવીના શરીરના રોમેરોમમાંથી કોઈ એક પ્રકારનો અણદીઠ અને ન સમજાય તેવો સૂક્ષ્મ પ્રકારનો પ્રવાહ વહ્યાં કે ઝર્યા કરતો રહે છે. એ પ્રવાહની

સૂક્ષ્મ અસર આપણને સ્પર્શતી પણ હોય છે. એ અસર નકારાત્મક પણ હોઈ શકે અને રચનાત્મક પણ હોઈ શકે. સંતમહાત્માઓનાં ચરણસ્પર્શ કરવાનો રિવાજ આપણી સંસ્કૃતિમાં છે, એનો હેતુ, એની એવી રચનાત્મક અસર, જો આપણી ભૂમિકા ચેતનના ભાવે સ્વીકારયુક્ત ભૂમિકાની દશામાં હોય અને ચરણસ્પર્શ કરતી વખતે જો તેનું પૂરેપૂરું ભાન અને તેના હેતુનું જ્ઞાન રહ્યાં કરે તો આપણા શરીરના રોમેરોમમાં એક પ્રકારનો આહ્લાદક રોમાંચ અનુભવાય છે. કોઈ પ્રકારની વીજળી જેવો પ્રવાહ આપણામાં જાણે વહેતો હોય એવો પણ તે સમયે અનુભવ થયાનું સમજાય છે. એટલે સ્પર્શની મરજાદ તે એક ઉત્તમ પ્રકારની સાધના છે.

હૃદયની ભાવના જ્યારે ઉત્કટપણે જીવતીજાગતી હોય અને તેનો ઉપયોગ થયા કરતો હોય, તે વેળા સ્થૂળ મળવું એ પણ સાધકને માટે વિકાસાત્મક બની શકે છે. રોમેરોમમાંથી એક પ્રકારનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહ વહેતો હોય છે, એ પ્રવાહનું વાતાવરણ, સંપર્ક અને સ્પર્શ અને તેનો અનુભવ લેવાની હૃદયની કળા આજે આપણા આ કાળમાં કોઈ ભાગ્યે જ જાણે છે. પહેલાં આપણામાં ભેટવાનો રિવાજ હતો અને હજી કેટલાક લોકો તેમ કરે છે. તેની પાછળ ગંભીર અર્થ અને સમજણ રહેલાં છે. હૃદયને એકમેક કરવાની સાધનાની એ સૂક્ષ્મ રીત છે. હૃદયમાં નિકટથી નિકટ આવવાને માટે ભાવથી પ્રેરાઈને, પ્રેમભક્તિથી તરબોળ થઈને અને મળવાના હેતુનું જ્ઞાન પ્રગટાવીને મળવાનું હૃદયને હૃદયથી થાય તો તે યોગ્ય પણ છે.

શરીરનું નડતર

સાધનાના માર્ગમાં આગળ જતાં સાધનાના જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકના અભ્યાસથી કરી માનવીના શરીરની પ્રકૃતિ પણ બદલાતી જાય છે એમાં શંકા નથી.

‘શરીર નબળું છે ને તે સારું હોત તો આમ કરત, આમ થાત, ને તેમ થાત’ એવા ઊથલપાથલ કરાવતા વિચારથી ભરેલી શરીર બાબતની ઝંખના પણ હવે વધારે વખત કરવાની નથી. ઝંખના તો રાખો, પરંતુ તે ધ્યેય પરત્વે. શરીરને કારણે કામ અટકી શકતું નથી, ધ્યેયને પ્રાપ્ત ન કરી શકવાનું એકમાત્ર કારણ જો શરીર હોય, તો તો રોગી, દુઃખી,

દર્દી કદીયે ભગવાનને ભજી જ ન શકે ને ? ના, તેમ નથી. આપણી જીવદશાના સ્વભાવનું ને પ્રકૃતિનું આવરણ એટલે કે જે કંઈ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ પડવામાં આપણી અંદર પડદારૂપ છે, તેનાં અનેક લક્ષણોમાંનું કે આવિર્ભાવોમાંનું એક લક્ષણ તે વ્યક્તિનું શરીર છે. જેમ તેનાં પ્રકૃતિ ને સ્વભાવનાં લક્ષણ ને આવિર્ભાવ તેની બુદ્ધિ, તેનું મન વગેરે છે, તેમ તેનું શરીર પણ છે. આ રીતે જોતાં ને સમજતાં ધ્યેયપ્રાપ્તિને જે આડે આવે છે, તે તો પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ છે, ને શરીર તો તે પ્રકૃતિ ને સ્વભાવનું અંગ માત્ર છે. એટલે પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ ઊર્ધ્વગામી થાય તે જ મહત્ત્વનું આપનું કર્મ છે. આપણે જે સાચવવાનું છે, તે અંદરનાં કરણોને-મન, બુદ્ધિ વગેરેને. આંતરિક કરણો જ્યારે ચેતનાના પ્રકાશથી આલોકિત થાય છે, ત્યારે તે કરણો તેને (ચેતનાને) અનુસરવા માંડે છે. તેવી ભૂમિકામાં શરીર પણ તેને અનુસરવા માંડે છે. તેથી કરીને ‘શરીરને લીધે જ કશું બનતું નથી’ એમ માનવું નહિ, પરંતુ આપણા પોતાના પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ તેવા પ્રકારનાં છે. તેને લીધે પ્રગતિ થતી નથી, તેવું ભાન પ્રગટાવવાનું રાખવું. શરીર પ્રકૃતિ ને સ્વભાવને વશ છે. તે પ્રકૃતિ ને સ્વભાવને અનુસરે છે. જીવદશાના માનવી માત્રનું તેવું હોય છે. શરીર નથી ચાલી શકતું તે આળસ અને પ્રમાદને કારણે.

ખરી હકીકત તો એ છે કે શરીરની સ્થિતિને કારણે પ્રગતિમાં વાંધો પ્રગટી શકતો નથી. પ્રગતિમાં વાંધો પ્રગટે છે તે તો સ્વભાવ ને પ્રકૃતિને લીધે જ.

પ્રકૃતિ ને સ્વભાવનું જ નડતર

શરીર આત્મતત્ત્વના પ્રગટ થવાપણામાં કે વિકાસમાં બાધક નીવડે છે એવું નથી. જો તે નીવડતું લાગતું હોય તોપણ ખરી રીતે તો તે માનવીની સમગ્ર પ્રકૃતિના એક કરણ, કે અંગ તરીકે. આમ ખરી રીતે તો એનાં પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ જ બાધક છે, નહિ કે શરીર. અંતરનાં મનાદિકરણોની માફક શરીર તો એક કરણ-સાધન છે. કોઈનાં પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ શરીર દ્વારા નડતાં હોય, તો કોઈની બુદ્ધિ દ્વારા અને કોઈનાં પ્રાણ દ્વારા નડતાં હોય છે; પરંતુ નડતર તેનું શરીર કે બુદ્ધિ કે પ્રાણ છે એવું નથી. સાચી રીતે તો નડનાર તેનાં સમગ્ર પ્રકૃતિ ને સ્વભાવ છે. એટલે એના પર જ આપણે વિશેષ લક્ષ રાખવાનું છે, તે લક્ષમાં રાખશો.

માનવીનું મન સ્થૂળ હોય છે; સાધક સાધનમાં ઊતરે છે, ત્યારે તે સ્થૂળતા (સાધનાના પ્રમાણમાં) છોડતું હોય છે, ને મનને બીજા સામા પ્રવાહે ચાલવાનું થતું હોવાથી એ ત્યાં અંતરથી વિરોધ પણ કરતું હોય છે. એવા એ સામસામા પ્રવાહોના ઘમસાણની અસર પણ શરીર પર થાય છે જ. પરંતુ સાધકે તો તેમાં પરોવાઈ જવાનું નથી જ. એને પણ તાબે થયા તો મર્યા જ સમજવા. જો તેમાં તાબે થવાનું શરૂ કર્યું તો એવા હુમલાનું પ્રમાણ પણ વધવાનું ને એ દ્વારા મન આરામ જ શોધ્યા કરવાનું; એટલે એવી વેળાએ શરીરથી કામ તો લીધા જ કરવું અને તેથી શરીરને કે મનને કષ્ટ લાગે તો તેને વશ ન થવું.

શરીરને સાધનાનું અંગ કરો

શરીરના સ્થૂળને મહત્વ આપવાનું નથી, પરંતુ શરીર વડે કરીને જે ઉત્તમ પ્રકારની ભાવના કેળવી શકાય એવું છે અને તે સાધન તરીકે, એવું જ્ઞાનભાન રાખીને શ્રીભગવાનની ભાવનાને સંસારવ્યવહારના સકળ કર્મમાં આપણે ઉતારવાની છે. જીવનમાં પ્રસંગ મળવાનું કારણ અને તેનો હેતુ કોઈ જુદા પ્રકારનાં છે, એ જો મનથી સાચી રીતે સમજી શકાય, તો જ તેનો લાભ તે રીતે લેવાય. શરીરને માટે જે તે આ બધું નથી તેવું અનુભવવાનું જો જ્ઞાનથી બને, તો શરીરનું યોગ્યપણું તેમાંથી ઘટી જતું નથી હોતું, પરંતુ શરીરનો આધાર મનની કઈ ભૂમિકા પર તે રહ્યો હોય છે તેના પર છે.

મળેલું શરીર પણ યજ્ઞરૂપ જ છે. આ યુગમાં શરીરને જ વધારે મહત્વ અપાયાં કરેલું છે. એના પરથી જીવાત્માનાં સમૂળગાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ તે પ્રકારનાં હઠ્યા વિના જીવની મુક્તિ કદી સંભવિત નથી.

આપણે શરીરને દુઃખ દેવાથી વેગળા રહેવાનું છે; તેમજ શરીરને ફટવી દેવાનું પણ નથી. આપણે મધ્યમ માર્ગ રાખવાનો છે. આપણી સાધનામાં ખોરાક એ મુખ્ય નથી, પણ જિજ્ઞાસા અને ખપી જવાની તમન્ના એ મોટામાં મોટી વાત છે. જોકે ખોરાક શરૂઆતમાં થોડો ભાગ ભજવે છે, તો પણ એના ઉપર જરાયે જોર રાખવાની જરૂર નથી.

કામ તો સાધનાનું અંગ છે

બની શકે તેવી છેવટની છેવટ હદ સુધી કામ કર્યા કરવામાં જ જીવનની શોભા છે. થાય કે ન થાય તે પણ જોઈ શકાતું તો હોય છે.

તેવી વેળા આપણે ભગવાન ઉપર ભરોસો રાખી પ્રાર્થનાભાવે તેને જ કહ્યાં કરવું. શરીર ઉત્તમ સાધન છે. એને સાચવવાની પણ ઘણી જરૂર છે. એની આળપંપાળ કરવાની જરૂર નથી.

શરીરથી મહેનત કરવામાં ઘણો લાભ છે. જેણે મને ઠેકાણે રાખવું છે અને સાધનામય જીવન ગાળવું છે, એવા જીવે જીવનમાં શ્રમને ઘણું મહત્ત્વ આપવું પડશે. જે જીવ બેઠાડુ છે તેવો જીવ સાધના કરી શકવાનો નથી, તે નક્કી વાત છે. નવરું બેઠું મન ઘણા વિચારો કરે છે અને જ્યારે આપણે ઘણાં કામમાં પરોવાયેલા હોઈએ છીએ, ત્યારે તેટલા પ્રમાણમાં મન દોડતું નથી. એટલે આપણને સતત કામમાં રોકાઈ રહેવાનું થાય તે તો આપણે માટે ઘણા લાભની વાત છે અને ‘કામ કર્યું તેણે કામણ કર્યું.’

શ્રમનો મહિમા

શરીરને અને મનને ઠીક રાખવાને માટે શરીરનો શ્રમ ઘણો જરૂરનો છે, એવું મારું પોતાનું દૃઢ માનવું છે અને તે અનુભવથી તારવેલું છે. પોતાનાથી બને તેટલો બધો જ શ્રમ જે જીવ નથી કરતો, તેવા જીવથી આ માર્ગમાં ઊંડું પ્રવેશી શકવાનું નથી, એવી પણ મારી ચોક્કસ સમજણ છે. તેથી કરીને જેટલું અને જેમ જેમ કામ મળ્યા કરે તેમ તેમ હર્ષથી સ્વીકારીને તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કર્યા કરવું અને તે કરતાં કરતાં મનમાં ભાવનાપૂર્વકનું સ્મરણ કર્યા કરવું.

સ્થૂળ કામથી જે જીવ જો ડર્યો કે જરા પણ નાહિંમત થયો તો તે આધ્યાત્મિક માર્ગમાં ઝાઝો શક્કરવાર વાળી શકનાર નથી, તે જાણજો. કર્મ એ સ્થૂળ કર્મ નથી, પરંતુ કર્મથી કરીને ભાવનાને જીવતું રહ્યા કરવાનું બને છે અને તેનાથી ભાવનાની સળંગતા રહ્યા કરે છે અને ચેતનાપૂર્વકના સ્મરણને (જો આપણામાં તેવી ભાવના પ્રગટી હોય તો) જીવતુંજાગતું રખાવવાને તે મથાવે છે.

સાધનામાં ઊંઘની જરૂરિયાત

જે પ્રકારનું કર્મ કરતાં હોઈએ તેના પર ઊંઘનો આધાર છે. ઘણી ધમાલનું કામ હોય, શોરબકોરનું કામ હોય, જ્યાં વારંવાર મોટા મોટા અવાજો કાને અથડાતા હોય, ઘણા માણસોની ગિરદી હોય, યંત્રના કાન ફાડી નાખે એવા અવાજો થતાં હોય, જ્યાં જોશથી, વેગથી તે ત્વરાથી કામ કરવાનું હોય, કર્મમાં ઉશ્કેરાટ ને તંગદિલી રહ્યા કરતી હોય;

આવા આવા પ્રકારમાં ઊંઘનું પ્રમાણ વિશેષ જોઈએ એટલે કે ૭-૮ કલાક પણ જોઈએ. ઉપલા પ્રકારનાં કર્મોમાં જ્ઞાનતંતુને ઘણી ખેંચ અને તાણ પડે છે અને તેવા પ્રકારની ખેંચ અને તાણના સમારકામ કરવાને માટે ઘણા સમયની ઊંઘની જરૂર. જ્યાં અથડામણ, સંઘર્ષણ, કલેશ, સંતાપ, અકળામણ, મૂંઝવણ, ઉશ્કેરાટ, તંગદિલી, ખેંચતાણ વગેરે આંતરિક પ્રકારની મનોવ્યથા પ્રગટતી હોય તેવી દશામાં પણ ઊંઘમાં સમયનું પ્રમાણ વિશેષ જોઈએ.

પરંતુ જે કર્મના પ્રકારમાં શાંતિ, પ્રસન્નતા હોય, કોઈ પણ પ્રકારની અથડામણ કે ઘર્ષણ ન હોય, સમતા પ્રગટતી હોય, સુવ્યવસ્થિતપણે જે તે થયા કરતું હોય, જેમાં વ્યવસ્થિતતા પ્રગટેલી હોય, જે કર્મમાં રાગદ્વેષ ન હોય, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર ને અહંકારથી ભરેલાં કર્મ ન હોય, તેવા પ્રકારનાં કર્મ જે જીવથી થતાં હોય તેવા જીવને ઊંઘનું પ્રમાણ ૪ થી ૫ કલાકનું હોય તો બસ છે.

જે જીવનું રોજિંદુ એકધારું સતત મનનચિંતન સાત્ત્વિક પ્રકારનું છે, તેની ઊંઘ તો તેનાથી પણ ઓછા સમયની હોય તો તેથી પણ ચાલી શકે છે, જ્યારે જે કર્મમાં ઉત્કટ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, અહમ્, આશા, ઈચ્છા, કામના, લોલુપતા, તૃષ્ણા વગેરે જીવપ્રકારનાં ઉત્કટ ને ઉન્માદભર્યા આવેશ ને આવેગો પ્રકટેલા હોય છે, તેવા જીવને તો ઊંઘની વધારે સમયની જરૂર રહેવાની. એવા પ્રકારનો ઘણો ઉશ્કેરાટ જ્યારે હોય છે, ત્યારે ઊંઘ ન આવે એવું પણ બને છે.

જે જીવને ઓછામાં ઓછી ઊંઘથી પોતાના જ્ઞાનતંતુનું સમારકામ (પ્રકટી ગયેલા સાત્ત્વિક ગુણને લીધે) થયેલું અનુભવાય છે, તેવા જીવને ઉત્તમ પ્રકારનો જાણવો. ઊંઘ એ જ્ઞાનતંતુના સમારકામ માટે છે, જ્ઞાનતંતુની નબળાઈ અનેક કારણોને લઈને પ્રકટે છે. જન્મથી જ શરીર નબળું હોય ને તેના કારણે જ્ઞાનતંતુ નબળાં થયાં હોય તો પણ તેવા જીવનું મનનચિંતવન સતત એકધારું જો સાત્ત્વિક પ્રકારનું થયાં કરતું હોય અને એવા એકાગ્રતાભર્યા મનનચિંતવનમાં હૃદયની ભાવના પ્રગટેલી હોય તો તેના જ્ઞાનતંતુમાં નવું જોશ ને નવા પ્રાણ પણ પ્રકટે છે. આપણા જ્ઞાનતંતુઓને સબળ બનાવવા હોય તો તેનો આધાર આપણું કેવા પ્રકારનું રોજિંદુ મનનચિંતવન થયાં કરે છે તેના પર રહેલું છે.

આપણે જે જીવનનું ધ્યેય દિલ કરીને લીધું છે, તેમાં કોઈ પણ રીતે એકનિષ્ઠા પ્રગટાવીએ અને તેવી એકનિષ્ઠા પ્રગટતાં આપણી ઊંઘના પ્રકારમાં ફરક પડતો અનુભવાશે. ધારો કે આપણને ઘણા કલાક સુધી ઊંઘ આવ્યા કરતી હોય ને તે વિના પૂરતો આરામ ન મળતો હોય તો તેવા જીવે સાધનાર્થે શું કરવું? એમ કોઈ પૂછે, તો તેનો જવાબ તો એ છે કે ઊંઘના માત્ર કલાક ઘટાડવાથી તેમાં સુધારો નહિ થાય એટલું જ નહિ, પણ ઊલટો બગાડો થશે. તેના કરતાં તો પોતાને શાંતિ, પ્રસન્નતા, સમતા વગેરે કેમ કરીને કર્મ કરતાં કરતાં જળવાઈ રહે, બને તેટલાં ધાંધલ, વેગ, આવેગ, આવેશ, ઉશ્કેરાટ વગેરે ઓછામાં ઓછાં થાય, કર્મમાં ઓછામાં ઓછી અથડામણ થાય, સંઘર્ષણ, અકળામણ, વ્યથા, સંતાપ, ક્લેશ વગેરે જેટલાં ઓછામાં ઓછા થાય, મનોવ્યથા જેટલી ઓછામાં ઓછી થાય, તામસ અને રજસ પ્રકારના ગુણનું ધોરણ ઘટીને સાત્ત્વિક પ્રકારનું પ્રકટે અને પ્રભુનું મનનચિંતવન જેટલું પ્રેમભક્તિથી વધારેમાં વધારે સમય થતાં કરે; તો આ બધાથી કરીને ઊંઘમાં ફેરફાર પ્રગટશે, તે ઉત્તમ હશે.

જીવનમાં સંપૂર્ણ આત્મનિષ્ઠાનો ભાવ પ્રગટી ગયેલો છે, ત્યારે ઊંઘનો સ્થૂળ પ્રકાર સંપૂર્ણપણે બદલાઈ જાય છે. એ ઊંઘતો હોવા છતાં, ઊંઘતો નથી એમ પણ અનુભવમાં આવે છે.

સાધકની નિદ્રા

સંયમની જરૂર તો નિદ્રામાં પણ છે. સાધક જીવની નિદ્રા નરી જડતાવાળી ન હોવી ઘટે. ઘોર મડદાના જેવી ઊંઘ તેને માટે યોગ્ય ન ગણાય. તેમાં સ્થૂળતા ઘટતી જવી ઘટે. નિદ્રામાં પણ જાગૃત દશા પ્રગટી શકે છે. ઊંઘતો હોવા છતાં અંતરમાં તે જાગૃત પણ હોય છે. ઊંઘતો હોવા છતાં જો તેનું ધ્યાન જાય તો તે બહાર થતી વાતચીત સાંભળી પણ શકે છે. એવો અનુભવ પણ આગળ જતાં સાધકને થતો રહે છે. આટલું પણ એને માટે પૂરતું નથી. ઊંઘ પરનો સંપૂર્ણ જીવતો કાબૂ એને આવી જવો ઘટે છે. એનો અર્થ એમ નહિ કે એ ધારે ત્યારે ઊંઘી શકે ને ધારે ત્યારે ઊઠી શકે, જોકે એ પણ નિદ્રા પરના કાબૂનો એક પ્રકાર છે પણ કેટલોક કાળ તો સાધનાના ગાળામાં એવો પણ પ્રવર્તે છે કે જ્યારે ઊંઘ સમૂળગી પણ જતી રહે છે, પણ તે રોગને કારણે નહિ.

મહત્વ ઊંઘને નહિ, સાધનાને જ

કેટલાંકની શરીરપ્રકૃતિ જ એવી હોય કે ઊંઘ ઓછી હોય અને કેટલાંકની શરીર પ્રકૃતિ ઊંઘ વધારે આણનારી હોય. આ કારણથી સાધકે ઊંઘની બાબતમાં વિચારવાનું કર્યા કરવા કરતાં પોતે પોતાના રોજિંદા જીવનમાં શ્રીભગવાનના ભાવને કેટલો વધારેમાં વધારે સમય ધારણ કરી શક્યો છે, તે તેના આગળ એક ભારે મહત્વનો વિષય હોવો ઘટે ને તેમાં તેણે વધારે લક્ષ્ય પરોવવું જોઈએ. જો હૃદયના એકાગ્રભાવથી તેમ થયા કરશે તો બીજું બધું સૂતરું સૂતરું પ્રકટ્યાં કરવાનું છે તે નક્કી જાણજો.

જે ઊંઘ જીતી શકે છે, તે તેના સાચા અર્થમાં ‘બ્રહ્મચારી’ થઈ શકે છે, બાકીના માટે તે શક્ય નથી, તેવું નથી. ઊંઘ પર જેનો ચેતનાપૂર્વકનો સંયમ પ્રકટે છે તે ઊધ્વરેતસ્ થઈ શકે છે, એટલે કે એવા પ્રકારની સંભવિતતા એનામાં જન્મે છે. ઊંઘ શરીરને માટે જરૂરની છે. જ્યારે સતત ગંગાના પ્રવાહના જેવા ભાવના પ્રવાહમાં જ્ઞાનપૂર્વક આપણા જીવનની ધારા પ્રકટતી હોય છે, ત્યારે શરીરનું સ્થૂળપણું ટકી શકતું નથી, અથવા તો વચ્ચે પણ આવી શકતું નથી. આ પણ એક જાણવા જેવી હકીકત છે. જ્યારે ભાવ જાગતો હોય છે કે જાગેલો હોય છે, ત્યારે ઊંઘ મુદ્દલે પણ ન હોય એવું બને ખરું. ભાવ એ ઘણી મહત્વની હકીકત છે. માટે આપણે જે તે બધું ભાવને સાચવીને, જીવતો રાખીને કર્યા કરવાનું છે.

સાધક અને સ્વપ્નાં

વિવેક, સમતા, તટસ્થતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા વગેરે ગુણો હજી આપણા સંસારવ્યવહારનાં સ્થૂળ કર્મોમાં કઠીક જીવતા રહી શકે છે ખરા, પણ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ ક્ષેત્રોમાં તે ગુણોની કસોટી તો ભારે થતી હોય છે, તે કામ તો જેવા તેવાનું નથી. તે તો માગી લે છે સંપૂર્ણ જ્ઞાનચેતનયુક્ત પ્રકટેલી અવસ્થાની પળેપળની જાગૃતિ. તે વિના ત્યાં જાગતા ચેતતા રહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે. આવા પ્રકારની જાગૃતિ ને સાવધાની—અંતરની જાગેલી સાવચેતી—આપણી કલ્પનામાં પણ પ્રકટવી મુશ્કેલ છે. આમાં એક હરફ પણ અતિશયોક્તિનો નથી. દાખલા તરીકે સ્વપ્નની દશામાં એવાં જીવતાં ઉપયોગમાં પ્રવર્તી શકે એવાં, તટસ્થતા,

વિવેક, શાંતિ, અક્ષુબ્ધતા વગેરે આપણામાં પ્રકટેલાં હોય, જીવતાં રહ્યા કરે અને જોઈએ તેવી પળે યોગ્ય ખપમાં આવી યોગ્ય કામ આપી શકે, ત્યારે જ તેવા ગુણો શક્તિસ્વરૂપ બની આપણા આધારમાં જીવતા બની ગયેલા છે, એમ જાણવું. આવી સૂક્ષ્મ હકીકતોને કોણ સમજી શકે ? વળી, સ્વપ્નમાં જે વૃત્તિઓ, વાસના, કામના, આશા, ઈચ્છા વગેરે જીવ જે ભોગવે છે, (સ્વપ્નની દશામાં સ્થળ-કાળનો લય થઈ જતો હોવાથી) તે સ્વપ્ન સંસ્કાર દિવસની તેની જાગતી દશામાંના કર્મના સંસ્કાર કરતાં ઘણા વધુ બંધનકર્તા છે. સ્વપ્નની દશામાં તટસ્થતા, સમતા, શાંતિ, વિવેક, અક્ષુબ્ધતા વગેરે ગુણો જ્યારે કામ કરતા પ્રકટી ગયેલા અનુભવાય, ત્યારે જ સાધના થતી રહે છે એમ નિશ્ચે જાણવું.

સ્વપ્નાં અને સ્વપ્નની દશા

વળી, સ્વપ્ન અને સ્વપ્નની દશા-ભૂમિકા એ બંનેમાં તો જરૂર ફરક છે. આ હકીકતનો ભેદ બહુ ઓછા સમજી શકે. સ્વપ્નમાં તો પૂરેપૂરી જે તે બધાંની ને બધી જાતની અનિયમિતતા ને સર્વ પ્રકારની અવ્યવસ્થિતતા પ્રકટેલી હોય છે, જ્યારે સ્વપ્નની દશામાં તો મન નિર્મળ, સ્પષ્ટ, સરળ હોવાથી તે વેળા આપણા પોતાનાં બધાં કરણોને ધારણ કરી શકે છે. મતિ, કલ્પનાશક્તિ એ બધાં પણ તેમાં જાગૃતપણે રહેલાં હોય છે. સ્વપ્નમાં ઘણું ભેળસેળ થયેલું હોય છે. સ્વપ્ન કેટલીક વાર સાંકેતિક પણ હોય છે. પ્રખરપણે જે જીવે ઉત્કટતાથી ને એકધારા પ્રયંડ વેગથી સાધનામાં ઝંપલાવ્યું છે, એવા જીવને સાધનામાં આગળ જતાં એના સ્વપ્નનો પ્રકાર પણ જીવદશાવાળા જીવ કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારનો બની જતો અનુભવાતો અને જીવનની જુદી જુદી કક્ષાઓમાં ને સાધનાની પણ જુદી જુદી કક્ષાઓમાં સ્વપ્નનો પ્રકાર પણ અવનવી રીતે બદલાતો રહે છે.

જે જીવને સ્વપ્નમાં તટસ્થતા, સમતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા, વિવેક, ધીરજ વગેરે ગુણો જો જીવતા થયેલા પ્રત્યક્ષ અનુભવાયા, તો પછી તેવો જીવ જીવનના બીજા દિવસમાં બનતા, ગમે તેવા પ્રસંગોમાં કદી પણ લેવાઈ શકતો નથી.

॥ હરિ:ૐ ॥

આરતી

ૐ શરણચરણ લેજો, પ્રભુ શરણચરણ લેજો,
પતિત ઉગારી લેજો (૨) કર ગ્રહી ઉર લેજો. ...ૐ શરણ.
મનવાણીના ભાવો, કર્મ વિષે ઊતરો, પ્રભુ (૨)
મન, વાણી ને દિલને (૨) કૃપાથી એક કરો. ...ૐ શરણ.
સર્વ મળેલાં સાથે, દિલ સદ્ભાવ ઊગો, પ્રભુ (૨)
છો અપમાન થયાં હો (૨) ત્યાંયે ભાવ બઢો. ...ૐ શરણ.
નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિ, ઊર્ધ્વગમન કરવા, પ્રભુ (૨)
પ્રભુકૃપાથી મથાજો (૨) ચરણશરણ ગ્રહવા. ...ૐ શરણ.
મનના સકળ વિચારો, પ્રાણતણી વૃત્તિ, પ્રભુ (૨)
બુદ્ધિતણી સૌ શંકા (૨) ચરણકમળ ગળજો. ...ૐ શરણ.
જેવા દિલ હોઈએ પ્રભુ, તેવા દેખાવા, પ્રભુ (૨)
મતિ મુજ ખુલ્લી રે'જો (૨) સ્પષ્ટ જ પરખાવા. ...ૐ શરણ.
દિલમાં કંઈક ભર્યું હો, તે થકી બીજું ઊલટું, પ્રભુ (૨)
કદી પણ મુજથી ન બનજો (૨) એવી મતિ દેજો. ...ૐ શરણ.
જ્યાં જ્યાં ગુણ ને ભાવ, દિલ ત્યાં મુજ ઠરજો, પ્રભુ (૨)
ગુણ ને ભાવની ભક્તિ (૨) દિલ મુજ સંચરજો. ...ૐ શરણ.
મન,મતિ,પ્રાણ પ્રભુ ! તુજ ભાવ થકી ગળજો, પ્રભુ (૨)
દિલમાં તુજ ભક્તિની (૨) છોળો ઊછળજો. ...ૐ શરણ.

-શ્રીમોટા

આશ્રમમાં ઉપલબ્ધ પુસ્તકોની યાદી

નંબર	પુસ્તકોના વિભાગ	ટોટલ પુસ્તકો
૧.	ગદ્ય પુસ્તકો	૧૪
૨.	પદ્ય પુસ્તકો	૫૧
૩.	શ્રીમોટા-ટેપવાણી	૧૮
૪.	શ્રીમોટા પ્રવચન-વાણી	૭
૫.	સ્વજનોને પત્રો આધારિત પુસ્તકો	૯
૬.	સ્વજનોની અનુભવકથા તથા સ્મૃતિગ્રંથ	૮
૭.	સંકલિત પુસ્તકો	૨૨
૮.	જીવનકવન	૧૧
૯.	અન્ય પુસ્તકો	૧૪
૧૦.	હિંદી પુસ્તકો	૧૫
૧૧.	અંગ્રેજી પુસ્તકો	૨૨
૧૨.	કેલેન્ડર (દીવાલ અને ટેબલ)	૧

પૂજ્ય શ્રીમોટા વિરચિત
ગદ્ય પુસ્તકો

નં.	પુસ્તક	પ્ર.આ.
૧.	જીવનસંગ્રામ	૧૯૪૬
૨.	જીવનસંદેશ	૧૯૪૮
૩.	જીવનપાથેય	૧૯૪૯
૪.	જીવનપ્રેરણા	૧૯૫૦
૫.	જીવનપગરણ	૧૯૫૧
૬.	જીવનપગથી	૧૯૫૧
૭.	જીવનમંડાણ	૧૯૫૨
૮.	જીવનસોપાન	૧૯૫૨
૯.	જીવનપ્રવેશ	૧૯૫૩
૧૦.	જીવનપોકાર	૧૯૫૪
૧૧.	હરિજન સંતો	૧૯૫૪
૧૨.	જીવનમંથન	૧૯૫૬
૧૩.	જીવનસંશોધન	૧૯૫૭
૧૪.	જીવનદર્શન	૧૯૫૯

પૂજ્ય શ્રીમોટા વિરચિત પદ્ય
પુસ્તકો

નં.	પુસ્તક	પ્ર.આ.
૧.	મનને	૧૯૨૨
૨.	તુજ ચરણે	૧૯૨૩
૩.	નર્મદાપદે	૧૯૨૭

૪.	જીવનગીતા (નાની)	૧૯૩૨
૫.	હૃદયપોકાર	૧૯૪૪
૬.	જીવનપગલે	૧૯૪૪
૭.	શ્રીગંગાચરણે	૧૯૪૫
૮.	કેશવ ચરણ કમળે	૧૯૪૬
૯.	કર્મગાથા	૧૯૪૬
૧૦.	પ્રણામ પ્રલાપ	૧૯૪૭
૧૧.	પુનિત પ્રેમગાથા	૧૯૪૭
૧૨.	જીવનગીતા (મોટી)	૧૯૫૩
૧૩.	આર્તપોકાર	૧૯૫૪
૧૪.	અભ્યાસીને	૧૯૬૭
૧૫.	જિજ્ઞાસા	૧૯૭૦
૧૬.	ભાવ	૧૯૭૧
૧૭.	જીવનઝલક	૧૯૭૧
૧૮.	જીવનસૌરભ	૧૯૭૧
૧૯.	જીવનઅનુભવગીત	૧૯૭૧
૨૦.	જીવનસ્મરણ	૧૯૭૧
૨૧.	શ્રદ્ધા	૧૯૭૧
૨૨.	જીવનલહરી	૧૯૭૧
૨૩.	જીવનતપ	૧૯૭૨
૨૪.	જીવનરસાયણ	૧૯૭૨
૨૫.	જીવનઆહ્લાદ	૧૯૭૨
૨૬.	રાગદ્વેષ	૧૯૭૨

૨૭. નિમિત્ત	૧૯૭૨
૨૮. ગુણવિમર્શ	૧૯૭૨
૨૯. જીવનસ્પંદન	૧૯૭૩
૩૦. જીવનરંગત	૧૯૭૩
૩૧. જીવનકથની	૧૯૭૩
૩૨. જીવનસ્મરણસાધના	૧૯૭૩
૩૩. જીવનમથામણ	૧૯૭૩
૩૪. પ્રેમ	૧૯૭૩
૩૫. મોહ	૧૯૭૩
૩૬. કૃપા	૧૯૭૩
૩૭. સ્વાર્થ	૧૯૭૩
૩૮. શ્રીસદ્ગુરુ	૧૯૭૩
૩૯. કર્મઉપાસના	૧૯૭૩
૪૦. જીવનચણતર	૧૯૭૪
૪૧. જીવનઘડતર	૧૯૭૪
૪૨. જીવનપગદંડી	૧૯૭૪
૪૩. જીવનકેડી	૧૯૭૪
૪૪. ભાવકણિકા	૧૯૭૪
૪૫. ભાવરેણુ	૧૯૭૪
૪૬. ભાવજ્યોતિ	૧૯૭૪
૪૭. ભાવપુષ્પ	૧૯૭૪
૪૮. ભાવહર્ષા	૧૯૭૫
૪૯. જીવનપ્રભાત	૧૯૭૫
૫૦. જીવનપ્રવાહ	૧૯૭૫
૫૧. મૌનાર્થીને માર્ગદર્શન	૨૦૦૩

● પૂજ્ય શ્રીમોટા ટેપવાણી

નં. પુસ્તક	પ્ર.આ.
૧. શેષ-વિશેષ	૧૯૮૯
૨. જન્મ-પુનર્જન્મ	૧૯૮૯
૩. તદ્રૂપ-સર્વરૂપ	૧૯૯૦
૪. એકીકરણ-સમીકરણ	૧૯૯૦
૫. જીવતા નર સેવીએ	૧૯૯૧
૬. અગ્રતા-એકાગ્રતા	૧૯૯૧
૭. જોડા-જોડ	૧૯૯૨
૮. અન્વય-સમન્વય	૧૯૯૨

૯. શ્રીમોટાવાણી ૧ થી	૧૯૯૨
૧૪ (૭ પુસ્તકો) થી	૧૯૯૫
૧૦. ગ્રહ-ગ્રહણ	૧૯૯૩
૧૧. દક્ષિણ ભારતનાં	
સ્વજનોને સંબોધન	૨૦૦૬
૧૨. શ્રી જીણાકાકા સાથે	
વાર્તાલાપ	૨૦૧૫

● પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં પ્રવચનનાં પુસ્તકો

નં. પુસ્તક	પ્ર.આ.
૧. શ્રીમોટા સાથે વાર્તાલાપ	૧૯૭૯
૨. મૌનએકાંતની કેડીએ	૧૯૮૨
૩. મૌનમંદિરનું હરિદ્વાર	૧૯૮૩
૪. મૌનમંદિરનો મર્મ	૧૯૮૪
૫. મૌનમંદિરમાં પ્રભુ	૧૯૮૫
૬. મૌનમંદિરમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા	૧૯૮૫
૭. મૌનમંદિરમાં હરિસ્મરણ	૨૦૧૫

● પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં સ્વજનોને પત્રો આધારિત પુસ્તકો

નં. પુસ્તક	પ્ર.આ.
૧. મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ	૧૯૮૦
૨. શ્રીમોટાની દાંપત્ય-ભાવના	૧૯૮૦
૩. સંતહૃદય	૧૯૮૩
૪. ધનનો યોગ	૧૯૮૪
૫. પગલે પગલે પ્રકાશ	૧૯૮૯
૬. સમય સાથે સમાધાન	૧૯૯૩
૭. શ્રીમોટા-પત્રાવલિ ૧/૨	૧૯૯૫
૮. કેન્સરની સામે	૨૦૦૨
૯. હસતું મૌન	૨૦૦૪

● સ્વજનોની અનુભવકથા

નં. પુસ્તક	પ્ર.આ.
૧. આશ્રમની અટારીએથી	૧૯૮૧
૨. શ્રીમોટાની સાથે સાથે	૧૯૯૦

૩. શ્રીમોટા સાથે હિમાલયયાત્રા	૧૯૯૪
૪. શ્રીમોટાની મહત્તા	૧૯૯૫
૫. મળાયું પણ ભળાયું નહિ	૧૯૯૫
૬. મળ્યા-ફળ્યાની કેડી	૨૦૦૧
૭. મોટા - મારી મા	૨૦૦૩

•
સ્મૃતિગ્રંથ

નં. પુસ્તક	પ્ર.આ.
૧. જીવનસ્ફુલ્લિંગ	૧૯૭૩

•
સંકલિત પુસ્તકો

નં. પુસ્તક	પ્ર.આ.
૧. જીવનપરાગ	૧૯૬૩
૨. સંતવાણીનું સ્વાગત (તમામ પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાનું સ્વતંત્ર પુસ્તક)	૧૯૭૭
૩. અંતિમ ઝાંખી	૧૯૭૮
૪. વિધિ-વિધાન	૧૯૮૨
૫. સુખનો માર્ગ	૧૯૮૩
૬. પ્રાર્થના	૧૯૮૪
૭. લગ્ને હજો મંગલમ્	૧૯૮૫
૮. નિરંતર વિકાસ	૧૯૮૭
૯. સમર્પણગંગા	૧૯૮૯
૧૦. જન્મ-મૃત્યુના રાસ	૧૯૮૯
૧૧. નામસ્મરણ	૧૯૯૨
૧૨. શ્રીમોટા અને શિક્ષણ	૧૯૯૪
૧૩. ફનાગીરીનો નિર્ધાર	૧૯૯૬
૧૪. પૂજ્ય શ્રીમોટા વચનામૃત ૧ થી ૪ (૧ પુસ્તક)	૧૯૯૬
૧૫. પ્રસન્નતા	૧૯૯૭
૧૬. ભગતમાં ભગવાન	૨૦૦૦
૧૭. દુર્લભ દેહ મનુષ્યનો	૨૦૦૭
૧૮. દૈવાસુર સંગ્રામ	૨૦૦૭
૧૯. પ્રસાદી (ગુજરાતી)	૨૦૦૮
૨૦. પૂજ્ય શ્રીમોટાના બે બોલ (તમામ પુસ્તકોમાંથી લેખકના બે બોલનું સ્વતંત્ર પુસ્તક)	૨૦૧૪

૨૧. જીવનયોગ ભાગ ૧ અને ૨	૨૦૧૬
૨૨. બુદ્ધિ	૨૦૧૭

•
જીવનકવન

નં. પુસ્તક	પ્ર.આ.
૧. શ્રીમોટા-જીવન અને કાર્ય ભાગ-૧, ૨	૧૯૭૫
૨. પારસલીલા	૧૯૭૫
૩. તરણામાંથી મેરુ	૧૯૭૬
૪. વિદ્યાર્થી મોટાનો પુરુષાર્થ	૧૯૮૯
૫. મહામના અબ્રાહમ લિંકન	૧૯૯૩
૬. પ્રેરક વિભૂતિ મહાત્મા ગાંધી	૧૯૯૪
૭. શ્રીકેશવાનંદજી ધૂણીવાળા દાદા	૧૯૯૬
૮. ગોધરાના બાપજીનું જીવનચરિત્ર	૧૯૯૮
૯. મારી સાધનાકથા	૨૦૦૫
૧૦. પૂજ્ય શ્રીમોટાના વહાલા ઝીણાભાઈ	૨૦૦૫
૧૧. જીવન સાર્થકતાની કેડીએ પૂજ્ય શ્રીમોટાના વહાલા 'ભાઈ' શ્રી નંદુભાઈની સંક્ષિપ્ત જીવનવિકાસગાથા ભાગ-૧ અને ૨	૨૦૨૦

•
અન્ય પુસ્તકો

નં. પુસ્તક	પ્ર.આ.
૧. શ્રીમોટાચરણો	૧૯૭૦
૨. બાળકોના મોટા	૧૯૮૦
૩. શ્રીમોટા ચિત્રકથા	૧૯૮૭
૪. આહુતિ મંત્ર અને આરતી	૧૯૯૫
૫. હરિ:ૐ આશ્રમ શ્રીભગવાનના અનુભવ કાજેનું સ્થળ	૧૯૯૬
૬. કૃપાયાચના શતકમ્	૧૯૯૬
૭. ધ્યેય અને ધ્યાન	૨૦૦૦

८. सिद्धाकाश	२०००	१२. श्रीमोटायरक्षे त्रिभाषी (गु. छि. अं.)	२०१८
९. प्रार्थना पोथी	२०१०	१३. अधुं आपषामां ज छे	२०१८
१०. श्रीमोटा उपलब्धि अने उपदेश	२०१४	१४. समर्थ सद्गुरु पूज्य श्रीमोटा	२०१८
११. श्रीमोटायरक्षे आंतर प्रवेश	२०१६		

हरिःॐ आश्रम में उपलब्ध हिंदी पुस्तकों का लिस्ट

क्रम पुस्तक	प्र.आ.	८. श्रीमोटा के साथ वार्तालाप	२०१२
१. पूज्य श्रीमोटा एक संत	१९९७	९. विवाह हो मंगलम्	२०१२
२. कैसर का प्रतिकार	२००८	१०. बालकों के मोटा	२०१२
३. सुख का मार्ग	२००८	११. विद्यार्थी मोटा का पुरुषार्थ	२०१२
४. दुर्लभ मानवदेह	२००९	१२. मौनमंदिर का मर्म	२०१३
५. प्रसादी	२००९	१३. मौनमंदिर का हरिद्वार	२०१३
६. नामस्मरण	२०१०	१४. मौनएकंत की पगडंडी पर	२०१३
७. हरिःॐ आश्रम (श्रीभगवान के अनुभव का स्थान) २०१०		१५. मौनमंदिर में प्रभु	२०१४

English books available at Hariom Ashram Surat. January - 2020

No. Book	F. E.	14. Against Cancer	2008
1. At Thy Lotus Feet	1948	15. Faith	2010
2. To The Mind	1950	16. Shri Sadguru	2010
3. Life's Struggle	1955	17. Human To Divine	2010
4. The Fragrance Of A Saint	1982	18. Prasadi	2011
5. Vision of Life - Eternal	1990	19. Grace	2012
6. Bhava	1991	20. I Bow At Thy Feet	2013
7. Nimitta	2005	21. Attachment And Aversion	2015
8. Self-Interest	2005	22. The Undending Odyssey	
9. Inquisitiveness	2006	(My Experience of Sadguru Sri Mota's Grace)	2019
10. Shri Mota	2007		
11. Rites and Rituals	2007		
12. Naamsmaran	2008		
13. Mota for Children	2008		

ગુજી-ભાવનો વિકાસ

પૂજ્ય ખોરા સંસ્કારથી અલિપ્ત હતા, પરંતુ સંસ્કારના યોગક્રમેમના ચિંતા કરનારા સંલ હતા. એમજો તે વિચારો સમાજને આપ્યા તેમાં ગુજી-ભાવના વિકાસને ધ્યાન મહત્ત્વ આપ્યું. આ એમની પ્રૌલિકિ એર ગુણાય.

ધુવાન હતો ત્યારે પું પ્રતિવર્ષ સંદેર પારે આયેલા કુડુમેગના હરિ:એમ આશ્રમમાં સ્નાન દિવલ મારે મૌલ મંદિરમાં બેસતો ત્યારે પૂજ્ય ખોરા સ્નાયે વારંવાર સલ્સંગ થતો રહેતો. તેઓ મારા લગન વખતે પણ ખાલ આશર્વાદ આપવા ઘરે વધાર્થ હતા. એ એમની કુડુગા હતા. એમની તડગુલા અને ગિખાલસલા યુંબમીય હતા. ડૉ+૨૨ અનિલ ભાલોડિયાએ એ+ ભત્તની ગિહડાથી પૂજ્ય ખોરાના વિચારોને સંક્રેમમાં આ ગ્રંથમાં પ્રગલ તર્થ છે. મને એમને આ પ્રયત્ન માર્મો છે અને પૂજ્ય ખોરાના ભાવસોને પણ એ જરૂર મમી જરો.

૨૯ જો,
૩
૫૩૦૬૩-૨૦

ગુજીવંત શીર